Dyansadhana Shikshan Prasarak Mandal Niwade, Sanchalit

M.H.Shinde Mahavidyalaya ,Tisangi

Tal. Gaganbavada, Dist. Kolhapur (M.S.)

One Day
Interdisciplinary National Seminar

17th Feb.2018

On
Nation Builders

A Special Issue of

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

Special Issue - **XXI**

ISSN –2349-638x UGC Approved No. 64259

Impact Factor 4.574

Editor

PRIN. DR . N. K. SHINDE

DR . VINOD KAMBLE

बलस्थानांच्या जाणिवेची ऊर्जा....

ज्ञानसाधना शिक्षण प्रसारक मंडळाचे म. ह. शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी यांच्यावतीने आयोजित केलेल्या राष्ट्रीय चर्चासत्रासाठी मी प्रारंभीच मन:पूर्वक शुभेच्छा देतो.

'Nation Builders' या विषयाच्या अनुषंगाने होत असलेल्या या चर्चासत्रात देश उभारणीत योगदान असलेल्या साहित्य, कला, क्रीडा, चळवळ, आंदोलन, गीत, संगीत, माहिती तंत्रज्ञान यांचा कोणता परिणाम देशाच्या उभारणीस कारणीभूत आहे याचे विवेचन निबंधाच्या माध्यमातून नेमकेपणाने आलेले दिसते.

एखाद्या देशाच्या उभारणीत वेगवेगळ्या गोष्टी, घटनांचा प्रभाव होत असतो. त्यामध्ये व्यक्तीही असते. आपल्या देशाच्या उभारणीस ती आपल्यापरीने विकासाच्या दिशेने पुढे घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करते. अशा व्यक्ती सर्वसामान्य नसतात. त्या देशामध्ये राहून समाजाप्रती असामान्य असे कार्य करत असतात. त्यातून त्या देशाचे बलस्थान कळत असते. या व्यक्ती देशाच्या उभारणीस पोषक वातावरणही तयार करत असतात. या चर्चासत्राच्या निमित्ताने अशा विषयाला नव्याने उजाळा मिळेल अशी खात्री वाटते.

धन्यवाद !

पी. जी. शिंदे

संस्थापक अध्यक्ष

ज्ञानसाधना शिक्षण प्रसारक मंडळ, निवडे

विकासाच्या नांदीची सुरुवात....

'Nation Builders' या विषयाला अनुसरुन होत असलेल्या राष्ट्रीय चर्चासत्रासाठी मी हार्दिक शुभेच्छा देतो.

म. ह. शिंदे महाविद्यालयाच्या वतीने होत असलेल्या या चर्चासत्रात ‘राष्ट्रीय योगदान’ असलेल्या व्यक्ती, संस्था, चळवळ, आंदोलन, साहित्य, समाज, संस्कृती याबाबतची नेमकेपणाने माहिती आलेली जाणवते. आज आपल्या देशाला अनेक समस्यांनी ग्रासलेले असताना एक जाणीव म्हणून देशसेवेसाठी ज्यांनी आपले योगदान दिलेले आहे, त्यांचे स्मरण म्हणून आपण 'Nation Builders' या विषयाकडे पहावे.

कुठल्याही संस्थेच्या उभारणीला तत्कालीन सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थिती जबाबदार असते. संस्था रौप्यमहोत्सवाकडे वाटचाल करत असताना महाविद्यालयाने आयोजित केलेल्या चर्चासत्राचे महत्त्व आमच्यादृष्टीने ही एक विकासाची नांदीच ठरु शकते. त्यामुळे मी पुन:श्च शुभेच्छा देतो.

जनार्दन शिंदे (बापू)

सहसचिव

ज्ञानसाधना शिक्षण प्रसारक मंडळ, निवडे

<u>संपादकीय</u>

उभारणीला बळ प्रोत्साहनाचे....

म. ह. शिंदे महाविद्यालय ‘कला’ शाखेच्या वतीने 'Nation Builders' या विषयावरील आयोजित केलेल्या राष्ट्रीय चर्चासत्राचा हा अंक पुस्तक रुपाने व ऑनलाईन प्रकाशित करत असताना आम्हाला मनसोक्त आनंद होत आहे.

या चर्चासत्रासाठीच्या विषयाची निवड करत असताना सर्वांच्या वतीने 'Nation Builders' (राष्ट्र उभारणीत योगदान) या अनुषंगाने झाली. आम्हांला अपेक्षा होती त्यापेक्षाही अधिक प्रतिसाद निबंधाच्या रुपाने महाराष्ट्राबरोबरच कर्नाटक, गोवा, हरियाणा इत्यादी राज्यातील प्राध्यापकांनी दिला आहे. त्याचबरोबर विविध विद्यापीठातील, महाविद्यालयातील विद्यार्थी यांनीही निबंध दिलेत. त्यामुळे या विषयाचे महत्त्व ही आजच्या काळाची गरज बनलेली जाणवेत.

राष्ट्रीय चर्चासत्राच्या निमित्ताने या दरम्यानच्या काळात सगळीकडे साहित्य संमेलन, शिबिर, कार्यशाळा, चर्चासत्रे होत आहेत. तरीही आमच्या महाविद्यालयाने दिलेल्या आवाहनाला आपण सर्वांनी भरभरुन प्रतिसाद दिलात. त्यामुळे आम्ही नक्कीच भारावून गेलेलो नाहीत. उलट आमची जबाबदारी वाढलेली आहे, याची जाणीव आम्हांस आहे.

या चर्चासत्रासाठीचा हा अंक ग्रंथरुपाने करत असताना निवडक निबंधांना यामध्ये समाविष्ट केलेले आहे. यामध्ये दुमत असू शकते परंतु येणारे सर्वच निबंध आम्ही सीडी तसेच ऑनलाईच्या स्वरुपात प्रकाशित करणार आहोत.

प्रस्तुतचा अंक प्रकाशित करत असताना आमच्या संस्थेचे अध्यक्ष मा. पी. जी. शिंदे साहेब, सहसचिव जनार्दन शिंदे (बापू), यांनी चर्चासत्रासाठी प्रारंभीपासूनच प्रोत्साहन दिले आहे. प्राध्यापक, प्रशासकीय कर्मचारी आणि विद्यार्थी मित्रांनी निबंध देऊन सहकार्य केले. कवीमित्र आणि नामवंत गीतकार, चित्रकार विष्णू थोरे (नाशिक) यांनी नेमके आणि बोलके मुखपृष्ठ तयार केले. साया ग्राफिक्सचे फारुक मुल्ला यांचेही सहकार्य मिळाले. आमचा मित्र आणि आयुषी जर्नलचा प्रमुख प्रमोद तांदळे (लातूर) यांनी प्रकाशनाची सर्व जबाबदारी स्वीकारली. या सर्वांप्रती मन:पूर्वक ऋण व्यक्त करतो.

प्राचार्य डॉ. एन. के. शिंदे

डॉ. विनोद कांबळे

संपादक

Chief Patrons

Hon. P.G. Shinde
President

Hon. Narendra Sardesai
Vice President

Hon. A.B. Patil
Secretary

Hon. J.G. Shinde
Joint Secretary

Advisory Committee

Pro.V.C. Dr.D.T.Shirke
Prof. (Dr.) J.F.Patil
Dr. Krantikumar Patil
Prof. (Dr.) Ashok Chausalkar
Prof. (Dr.).P. S. Kamble
Prin. (Dr.) J.B.Patil
Prof. (Dr.) Nanda Parekar
Prin. (Dr.) P. A. Attar
Dr. I. H. Pathan
Prin. (Dr.) D. D. Kuralapakar
Dr. Namdev Khavare

Prin. (Dr.) B. M. Ladgaonker
Dr. R. P. Adhav
Dr. S. B. Bhambar
Dr. P. B. Patil
Dr. Sunil Bansode
Dr. Sanjay Chindge
Dr. Shivkumar Sonalkar
Dr. Datta Patil
Dr. Archana Kamble
Dr. P. T. Gaikwad
Dr. Suresh Chavan
Dr. Santosh Jethithor
Dr. Rajendra Ponde

Organizing Committee

Prin. (Dr.) N. K. Shinde
Chairman

Shri. P. G. Kumbhar
Convener

Shri. J. S. Jadhav
Organizing Secretary

Co-ordinators

Dr. N. K.Mole
Smt. V. U. Jadhav
Dr. S. A. More

Shri.B. D. Patil
Dr. D. B. Ingawale
Dr. B. S. Padval

Organizing Committee Members

SMT. M. B. SAWANT
DR. P. K. POWAR
SHRI. A. B. MOHITE
SHRI. A. D. PHALKE
SHRI. M. P. SHINDE

Editorial Board

Prin. Dr. N. K. Shinde	–	Editor
Dr. Vinod Kamble	–	Editor
Shri. P. G. Kumbhar	–	Member
Smt. M. B. Sawant	–	Member
Dr. P. K. Powar	–	Member
Shri. A. B. Mohite	–	Member
Shri. A. D. Phalke	–	Member

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1.	प्रा. डॉ. दत्ता पाटील	राष्ट्रउभारणीत नवमानवतावादी विचार आणि सं. कायदेभंग नाटक	1 To 2
2.	डॉ. दीपककुमार वळवी	भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील आदिवासी स्त्री स्वातंत्र्य सेनानी : दशरीबेन	3 To 4
3.	प्रा.शिवाजी विठ्ठल सुतार	यशवंतराव चव्हाण. यांचे भाषाविषयक विचार	5 To 7
4.	प्रा. डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शेतीविषय विचारांचे महत्व	8 To 10
5.	श्री. एम. वाय. पोवार	ग्रामीण साहित्याची चळवळ आणि ग्रामीण साहित्य	11 To 12
6.	प्रा. महादेव ज.जाधव	मराठी कविता व नाटकाचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान	13 To 14
7.	रेखा काशिनाथ पसाले	राष्ट्रबांधणीत समाजसुधारकांच्या साहित्याचे योगदान	15 To 17
8.	प्रा. श्रीमती नंदा श्रीपती पाटील	महात्मा फुले यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन	18 To 21
9.	श्री. अनिल रामचंद्र महाजन	भारतीय विकासात शिक्षणाचे योगदान	22 To 24
10.	प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण	'कृष्णाकाठ' मधील राष्ट्रउभारणी विषयक विचार	25 To 27
11.	प्रा. सौ.एस.एस. पाटील	कादंबरी वाङ्मयाचे राष्ट्रीय योगदान	27 To 29
12.	प्रा.सौ. ऋचा ऋतुराज जांभळे	यशवंतराव चव्हाण - राष्ट्रीय विचार	30 To 31
13.	श्री. संभाजी राजाराम उबारे	कविवर्य नारायण सुर्वेचे साहित्यातील योगदान (सुर्वेच्या कवितेतील स्त्री रुप)	32 To 33
14.	प्रा.आशालता नारायण खोत	कुसुमाग्रजांच्या साहित्यातील सामाजिक जाणिवा	34 To 35
15.	कु. शैलजा शहाजी हिरवे	राजर्षि शाहू महाराजांचे शिक्षणक्षेत्रातील योगदान	36 To 37
16.	प्रा.सुखदेव नारायण एकल	राष्ट्रबांधणीत समाजसुधारक महात्मा फुले यांचे योगदान	38 To 40
17.	प्रा. डी. एन. सोनकांबळे	पंतप्रधान : इंदिरा गांधी यांचे राष्ट्रउभारणीतील योगदान	41 To 43
18.	डॉ.वर्षा शिरीष फाटक	पुरोगामी विचारवंत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज	44 To 46
19.	प्रा.सौ.अश्विनी हिरीकुडे	राष्ट्रबांधणीतील १९४२ च्या लढयाचे योगदान	47 To 48
20.	प्रा.ए.ए.घोडके	राष्ट्रनिर्माणातील शिक्षकांचे योगदान	49 To 52
21.	प्रा. डॉ. मधुकर ग. धुतुरे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान	53 To 57
22.	अमर रंगनाथ दीक्षित	ग्रंथालय विध्वंस (Library Vandalism) : ग्रंथालय विकासातील अदृष्य शत्रू	58 To 61
23.	प्रा.डॉ.आर.पी.आडाव श्री. सरदार निवृत्ती पाटील	राष्ट्र उभारणीमध्ये ग्रंथालयांचे स्थान	62 To 66
24.	प्रा. उदयकुमार. ना. लाड	सहकारी चळवळ आणि राजकारण : विकासात्मक वाटचाल	67 To 70
25.	प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रबांधणी	71 To 72
26.	प्रा. दयानंद इनामदार	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पूर्व दलित नेतृत्वांची चळवळ (संदर्भ : गोपाळ बाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, किसन फागू बनसोडे)	73 To 75
27.	प्रा. मच्छिंद्रनाथ मारुती सूर्यवंशी	पंडीत नेहरू /राष्ट्रवाद, लोकशाही विचार	76 To 77
28.	प्रा. ए. बी. मोहिते	महाराजा सयाजीराव गायकवाड – सुशासित राज्यकारभाराचा आदर्श	78 To 81
29.	प्रा. भरत पाटील प्रा.डॉ.बी.एस.जाधव	पर्यावरण संवर्धन चळवळ व्यक्तीगत संस्थात्मक वा गटात्मक	82 To 83
30.	कु. श्रध्दा तुकाराम भालेकर	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात राष्ट्रभक्ती गीतांचे असणारे योगदान	84 To 85

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

31.	डॉ.प्रा. बी. डी. इंगवले	शेतकरी बाजार – शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासाचा एक चिकित्सक अभ्यास	86 To 89
32.	प्रा. ए. बी. कांबळे	गट शेती–शाश्वत विकासाचा मार्ग	90 To 92
33.	प्रा. डॉ. प्रमिला विजय डोणे	भारताच्या कृषी विकासाच्या व्यूहरचनेचे शिल्पकार पंडित नेहरू	93 To 96
34.	प्रा. भीमराव जोतिबा शिंदे	ज. र. तथा दादा पेडणेकर : सामाजिक व राजकीय योगदान	97 To 98
35.	डॉ. दादासाहेब बापूराव जाधव	आद्य क्रांतिकारक उमाजी नाईक	99 To 100
36.	धनराज शिंदे	मराठीतील आद्य वृत्तपत्र : मुंबापूर वर्तमान	101 To 104
37.	डॉ. संभाजीराव आनंदा मोरे	राष्ट्र उभारणीतील गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या भारत सेवक समाजाचे योगदान	105 To 107
38.	प्रा.डॉ.तानाजी रामचंद्र हवलदार	राष्ट्र निर्माते : पांडुरंग सदाशिव साने	108 To 109
39.	प्रा.पी.आर.फराकटे	नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या माध्यमातून स्वातंत्र्यलढयात दिलेले योगदान	110 To 112
40.	श्री. दगडू अर्जुन जगताप	संशोधन कार्यात 'आशय विश्लेषणा'चे महत्त्व	113 To 114
41.	प्रा. जनार्दन श्रीकांत जाधव	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील यशवंतराव चव्हाणांचे योगदान	115 To 117
42.	श्री. कृष्णात पांडुरंग पाटील	राष्ट्रीय व सामाजिक विकासातील ग्रंथालयांचे महत्व	118 To 121
43.	कुबेर दिनकर दिंड	भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जडणघडणीत महात्मा गांधीजींच्या 'स्वदेशी' चळवळीचे योगदान	122 To 124
44.	डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील स्वातंत्र्यवीरांगना वीणा दास	125 To 127
45.	श्रीमती मीना भा. सावंत	राष्ट्र उभारणीस बळ प्राप्त करून देणारे महिला सक्षमीकरण	128 To 130
46.	प्रा. गुरूनाथ कृष्णा मोरे	स्वर्गीय, आमदार तुकाराम कोलेकर यांचे राष्ट्रबांधणीतील योगदान	131 To 132
47.	श्री. एन.पी.महागांवकर	भारतातील उच्च शिक्षणातील संस्था–विद्यापीठ अनुदान आयोग	133 To 135
48.	प्रा. दत्तात्रय हरी नाईक	महात्मा जोतिबा फुले - एक समाजसुधारक	136 To 139
49.	प्रा. प्रकाश बा. कांबळे	राष्ट्र बांधणी – एक सामाजिक शिक्षण प्रक्रिया	140 To 142
50.	प्रा. पद्माकर सदाशिव	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय शेतकरी चळवळी	143 To 146
51.	पूनम रमेश भुयेकर	ब्रिटिश सरकरचे सतीप्रथेविषयक धोरण	147 To 149
52.	प्रा.डॉ.बाबासाहेब एस. शिंदे	राजर्षि शाहू महाराज यांचे देश उभारणीतील कार्य	150 To 154
53.	प्रा.रा.सु.गडकरी	भारतीय ज्ञानकेंद्राचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान	155 To 158
54.	रीना रामचंद्र कांबळे	राष्ट्र बांधणी मधील भारतीय सैन्यदलाची भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	159 To 161
55.	प्रा. संभाजी शंकर कांबळे	दलित पॅंथर एक चळवळ	162 To 164
56.	प्रा.डॉ.संतोष तुकाराम कदम	मा.शरदरावांची राजकारणातील वाटचाल:एक दृष्टिक्षेप (सन १९४० ते १९९५)	165 To 167
57.	प्रा. सरिता आण्णासो मोरे प्रा. आण्णासो विलास जाधव	माध्यमिक स्तरावर इयत्ता ९ वी च्या विद्यार्थ्यांच्या मराठी भाषेची वाचन विषयक अभिरुची – एक अभ्यास	168 To 170
58.	प्रा. सतीश यशवंत चौगुले	महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्या जलव्यवस्थापनाबाबतच्या विचारांची प्रस्तुतता	171 To 173
59.	प्रा.सयाजीराव यशवंत पाटील	संरक्षणमंत्री स्वर्गीय यशवंतराव चव्हाण यांचे राष्ट्रबांधणीतील योगदान	174 To 176
60.	प्रा. डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण	राष्ट्रबांधणीच्या कार्यातील सौ सिंधुताई सपकाळ यांचे योगदान	177 To 178

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

61.	प्रा.सौ.स्मिता तानाजी पाटील	राष्ट्र बांधणीसाठी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य	179 To 181
62.	प्रा.नरेंद्र एन. सूर्यवंशी	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल व विज निर्मिती धोरण – ऐतिहासिक राष्ट्र कार्य	182 To 183
63.	कु. वैशाली दशरथ चोरगे	विटा शहरातील रयत शिक्षण संस्थेचे शैक्षणिक योगदान	184 To 188
64.	युवराज आनंदराव पाटील	माहिती साक्षरता आणि ग्रंथालय	189 To 190
65.	डॉ. शर्मिला अशोक साबळे सौ. लक्ष्मी दादासो भोसले	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे सामाजिक व शैक्षणिक कार्य	191 To 198
66.	श्री.तुकाराम महादेव पाटील	महात्मा जोतिराव फुले – एक द्रष्टा शिक्षण तज्ञ	199 To 202
67.	प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर	ऑलिम्पिकवीर- खाशाबा जाधव - एक दृष्टीक्षेप	203 To 205
68.	प्रा. डॉ अभिजित वणिरे	भारतीय क्रीडा क्षेत्राचे जागतिक स्तरावरील स्थान व देशाच्या उभारणीतील क्रीडा क्षेत्राचे योगदान	206 To 208
69.	कु. स्वाती सरदार पाटील	लोकमान्य टिळक व त्यांची चतुःसुत्री	209 To 212
70.	प्रा.एस. बी. देसाई	व्यवस्थापणातील आधुनिक तंत्र : सकल गुणवता व्यवस्थापण	213 To 215
71.	प्रा. सौ. चंद्रलेखा चव्हाण	हिंदी काव्य में राष्ट्रीय चेतना	216 To 218
72.	प्रा. सौ. वसुंधरा उदयसिंह जाधव	राष्ट्र निर्माण में महात्मा गांधी के विचारों का योगदान	219 To 221
73.	प्रा.अजित दादू फाळके	राष्ट्र निर्माण में राष्ट्रसंत तुकडोजी का योगदान	222 To 223
74.	प्रा. श्रीमती एस.के.पाटील	प्रवासी महाकवि हरिशंकर आदेश का राष्ट्र निर्माण में योगदान	224 To 227
75.	प्रा.डॉ.सरोज पाटील	राष्ट्रनिर्माण में महात्मा गांधी की भूमिका	228 To 230
76.	प्रा. सौ. सुपर्णा संसुद्धी	राष्ट्रभक्त कवयित्री शुभद्राकुमारी चौहान	231 To 232
77.	प्रा. सौ. स्मिता वणिरे	देश के आजादी की लडाई में हिंदी साहित्यिकों का योगदान	233 To 235
78.	प्रा. शंकर दळवी	देश–विदेशों में हिंदी भाषा का योगदान	236 To 237
79.	प्रा.स्नेहलता गौतम कांबळे	आधुनिक भारत का जनक-राजाराममोहन राय	238 To 239
80.	प्रा. सुचिता संतोष भोसले	'रंगबसन्ती' नाटक में चित्रित भगतसिंह	240 To 240
81.	प्रा. नितीन विठ्ठल पाटील	राष्ट्र निर्माण में मैथिलीशरण गुप्त जी के साहित्य का योगदान (भारत–भारती काव्यकृति के संदर्भ में)	241 To 243
82.	Dr. Neeta Vijaykumar Jokhe	Anita Desai's : Cry, the Peacock : A Psychoanalytical Study	244 To 245
83.	Dr. N.P. Khavare	Cultural Ghetto In Jhumpa Lahiri's Mrs. Sen's	246 To 248
84.	Dr. Dadasaheb Ganpati. Ghodake	Exploration of Indianness in The God of Small Things of Arundhati Roy	249 To 250
85.	Mrs.Megha Nikam	Study on Chetan Bhagat's Novels and Its Impacts on Society	251 To 254

86.	Dr. Manisha Mohan Mujumdar	Women: The Ambassador of Nation Building	255 To 257
87.	Prof. P G Kumbhar	Postcolonial Consciousness in Thea Astley's Reaching Tin River	257 To 260
88.	Mr. Suhas Raut	Family Metaphor In The Modern Indian English Poetry With Special Reference To A. K. Ramanujan	561 To 264
89.	Miss Shilpa Eknath Kamble & Miss Swati Eknath Kamble	Vijay Tendulkar's Plays : A Critique Of Contemporary Society	265 To 266
90.	Mrs. Sujata Sardar Patil	Mirror Of Contemporary Indian Society : Mahesh Dattani's Plays	267 To 269
91.	Mr. Suresh Pandurang Patil	Image Ofindiain The Select Poems Of Nissim Ezekiel	270 To 272
92.	Anandi Sadashiv Kamble	Pat Barker's Blow Your House Down: A Social Novel	273 To 275
93.	Dr. R. Y. Shinde	The Use Media And Music In Teaching Language And Literature	276 To 278
94.	Dr. P. L. Bhadvankar	A Study Of Mental Health Between Male And Female Students	279 To 283
95.	Dr. Nivrutti Dhondiram Mangore	Emotional Intelligence Of Rural Junior College Students In Relation Of Their Gender	284 To 287
96.	Dr. Namdev D. Patil	Environmental Movements In India	288 To 292
97.	Dr. Sunita M. Watore	A Study Of Youth Problem Among Male And Female College Going Students	293 To 296
98.	Vijay Ramchandra Patil	Challenges Before Higher Education System In India	297 To 300
99.	Arun S. Katkole	Educational Thought Of Dr. Babasaheb Ambedkar And His Contribution To Education	301 To 303
100.	Bala Mandrekar	Use Of Information Communication Technologies In Libraries	304 To 306
101.	Mr.Balaji A.Kamble Dr.Namita Khot	Application Of OPAC In Annasaheb Dange College Library: A Practical Approach	307 To 310
102.	Ms. Nishigandha P. Bansode	To Study The Performance Of Demonetization In India	311 To 314
103.	Dr. Mrs. H. A. Chougule	A Study On Public And Private Sector Life Insurance Companies In India	315 To 317
104.	Dadasaheb B.Mane	Key Challenges In Education Sector In India	318 To 320
105.	Prof. Dr. Ravindra A. Kulkarni	Swami Vivekananda : 'The Cyclonic Leader Of India	321 To 323
106.	Dr. Sanjay Namadev Gaikwad	National Education And Freedom Movement	324 To 326
107.	Dr. Shraddha Patil & Dr. Ravindra Mirajkar	Teacher's Progressive Role For Nation Building	327 To 328
108.	Dr. Suresh Malik & Dr. Anurag Sachan & Mrs. Geeta	Techniques And Benefits Of Surya Namaskar	329 To 330

109.	Dr. B.N. Ravan	Condition Of Higher Education In India	331 To 333
110.	Dr.Swapnil D.Patil	Training The Libero Tracker	334 To 335
111.	Mrs. Gaikwad Rajashri D	Nation Builder Of India: Dr. A. P. J. Abdul Kalam	336 To 337
112.	Mr. Tanaji Laxman Kamble & Dr. N. I. Divatankar	Information As The Resource For Industrial Development	338 To 342
113.	Yashodhan K. Kharade	Major Dhyan Chand Singh: Wizard Of Hockey	343 To 346
114.	Mr. Dinesh Sitaram Betkar	The Father Of Indian Law And Constitution: Dr. B.R. Ambedkar	347 To 350
115.	B. D Patil	Achivement Of Women Wrestlers In Nation Building	351 To 352
116.	RamchandraKeshavWakarekar	Role Of Banks In Nation Building	353 To 355
117.	Prof. SocorinaFernandes	Role Of Women In Nation Building	356 To 359
118.	Nilesh Mohanrao Wankhade	Hierarchal Analysis Of Weekly Market Centres In Devgad Tahsil Of Sindhudurg District, Maharashtra	360 To 364
119.	Dr. P. S. Kamble & Dr. Vishal Vishnu Ovhal	Leather Industry: Sustainable Livelihood Model Of Rural Development With Reference To Kolhapur District	365 To 369
120.	Dr. P. S. Kamble & Mr. Vishal Madhukar Kurane	Journey Of Goods And Service Tax (GST) In India	370 To 373
121.	Dr D.B . Ingawale	The Voice Of Denotified And Nomadic Tribes In Nation Building	374 To 378
122.	DR. PRASHANT K. POWAR	Overview On Infrastruture In Nation Development	379 To 383
123.	Dr. Sachin A. Kamble & Dr. B.T. Waghmare	Role Of Globalization In Agricultural Development Of India	384 To 385
124.	Dr. S.F. Bothikar	The Role Of Teachers In Nation Building– A Study With Respect To Qualities Of Best Teacher	386 To 388
125.	Sunny S. Pandhre	Bank Marketing And Its Role In Development Of Indian Economy: A Study	389 To 391
126.	Sunita S. Amrutsagar	A Study Of Green Banking Trends In India	392 To 397
127.	Dr. M. K. Kamble & Dr. D. B. Ingavle	A Study Of Population Growth Of Hilly Talukas In Kolhapur District And Its Impact	398 To 401
128.	Samina S Jamadar	Importance Of Agriculture Credit In Indian Economy	402 To 406
129.	Prof.Samadhan Sandipan Bansode	E-NAM	407 To 410
130.	Mr. Rohit Dinkar Barsing & Miss. Sarika Namdev Shinde	Profit Analysis Of Public Sector Banks (Psbs) In India	411 To 414
131.	Miss. Sarika Vishwas More	Status Of Agricultural Labour In India	415 To 419
132.	Prof. P. R. Mali	Tourism Places In Shirala Taluka In Sangli District	420 To 421

133.	Mrs. Rashmi.A. Godhi	Role Of ICT In India	422 To 428
134.	Pratik Anil Kamble	NGO, Role Of NGO In Rural Development	429 To 430
135.	Mr. Maruti . I . Kumbhar	Demonetization And Its Impact In India	431 To 433
136.	Shri. Shashikant S. Patil & Dr. Arun A. Patil	Correlation Between Cropping Pattern And Location Of Agro Based Industries In Kolhapur District	434 To 436
137.	Mr Sandip T Patil* and Dr. Mrs. Savitsmita V. Chawan	Status Of Employment Guarantee Schemes In Rural Development Programme	437 To 443
138.	Mr. Rohit Dinkar Barsing & Miss. Punam Ravindra Naik	Cropping Pattern Of Scheduled Caste Farmers In Sangli District	442 To 449
139.	Vrushali Kamalakar Herekar.	A Study Of Households Consumption Pattern In Chandgad Taluka	450 To 453
140.	Mrs.Dhanawanti Sunil Bamane	Digital Library : Its Work And Challenges	454 To 456
141	Dr. Shivanand B. Bhanje	Digitalization : A Rising Aspect And Problems	457 To 460
142.	B. S. Padval	Model For Re-Engineering Of Academic Libraries	461 To 464
143.	Shri. Anil D. Patil	Demand For Bifurcation Of Pune District: An Administrative Study	465 To 468
144.	Urmila Rajendra Kadam	Information Seeking Needs Of Lawyers In Kolhapur City research Article In Library And Information Science	469 To 472
145.	Dr. Ravindra Pandurang Adav	Digital Library Consortia	473 To 476
146.	Prof. Mayur S. Hiremath	Demonitization : A Step Towards Modified India	477 To 479
147.	Mr. Mahesh B. Nilaje	Role Of Administration And Good Governance In Nation Building	480 To 485
148.	Ms.Shirke Sadhana Uttam	Effects Of Information Technology In Agricultural Sector	486 To 488
149.	Pralhad Kamble	"Economic Analysis Of Water Resources In Sindhudurg District Of Maharashtra"	489 To 494
150.	Prof. Ranjana Bansude	Demonitization And It's Impact On Indian Economy	495 To 498
151.	Mr. Sambhaji Rajaram Shinde	Demonetization	499 To 501
152.	Prof. Umashanakar G. Nadargi	Demonitization And Black Money	502 To 506

Disclaimer	• We do not warrant the accuracy or completeness of the information, text, graphics, links or other items contained within these articles. • We accept no liability for any loss, damage or inconvenience caused as a result of reliance on such content. • Only the author is the authority for the subjective content and may be contacted. • Any specific advice or reply to query on any content is the personal opinion of the author and is not necessarily subscribed to by anyone else.

राष्ट्रउभारणीत नवमानवतावादी विचार आणि सं. कायदेभंग नाटक

प्रा. डॉ. दत्ता पाटील
मराठी विभागप्रमुख,
डॉ. घाळी कॉलेज,गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर.

प्रास्ताविक :

विसाव्या शतकाच्या पूर्वाधात भारतात नवमानवतावाद उदयाला आला. भारतातील या नवमानवतावादाचे उद्गाते मानवेंद्रनाथ रॉय (१८८७–१९५४) हे होत. त्यांची नवमानवतावादी तत्त्वज्ञानाची निर्मिती ही त्यांच्या वैचारिक प्रवासातील एक महत्त्वाची घटना होय. रॉय हे साधारणपणे १९४० पर्यंत मार्क्सवादी होते.मार्क्सवादामध्ये रॉय यांना सामाजिक आशय आढळला होता. केवळ व्यक्तीची नव्हे तर साऱ्या जनतेची चैतन्यशक्ती एकवटून सामाजिक कल्याण साधण्याचा तो एक मार्ग आहे हे त्यांनी समाजाला पटवून दिले. मार्क्सवाद हा जनसमुहालाच क्रांतीच्या लढाईत समाविष्ट करून घेणारा आहे. शोषणरहित, वर्गरहित समानतेवर आधारलेली आणि समृद्धीचा मार्ग दाखवून देणारी व व्यक्तिविकास साधणारी अशी ही विचारसरणी आहे. त्यामुळे मार्क्सवाद हे मानवी समाजाच्या विकासातील एक पुढचे पाऊल आहे हा विचार मानवेंद्रनाथ रॉय यांनी समाजात रूजविला. पण पुढे मार्क्सची ही भविष्यवाणी खोटी ठरू लागली. म्हणून रॉयनी मार्क्सवादाला रजा देऊन नवमानवतावादी तत्त्वज्ञान मांडले. १९४० नंतर त्यांनी मार्क्सवादाकडे पाठ फिरविली. मार्क्सवादामुळे एका वर्गाच्या कल्याणासाठी लढता येते समस्त समष्ठीच्या कल्याणासाठी नाही. अशी त्यांची धारणा झाली. या पाठीमागे त्यांची एक पक्की वैचारिक बैठक होती. युरोपातील प्रबोधनकाळात उदयाला आलेल्या नवमानवतावादी या विचारसरणीचा तो पुरस्कार होय. यातून त्यांनी राष्ट्रउभारणीच्या कार्यात सम न्यायी भूमिका घेऊन व्यक्तिविकासासंदर्भात जे विचार मांडले त्यालाच रॉयवादी विचारसरणी असे म्हणतात.

विषय विवेचन :

नवमानवतावादी विचारामध्ये रॉयनी सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक आणि शैक्षणिक इ. मानवी जीवनाचे सर्वांग व्यापणाऱ्या गोष्टींचा विचार प्रामुख्याने सांगितला आहे. मनुष्य हा इतिहासाचा निर्मिता आहे. तो स्वभावत: विवेकशील आहे. म्हणून तो सार्वभौम असायला पाहिजे. शिवाय समष्टीचे अस्तित्व व्यक्तीच्या अस्तित्त्वावरच आधारलेले असते अशी त्यांची भूमिका होती. म्हणजे व्यक्तिविकास हा मूळ विचार नवमानवतावादात आहे. रॉय हे धर्म व धार्मिकतेचे कट्टर विरोधक होते. त्यामुळे त्यांनी ईश्वराचे अस्तित्वच नाकारले. समाजाभिमुख, जीवनाभिमुख गोष्टींची समाजाला योग्य शिकवण देणे हा नवमानवतावादाचा आशय आहे. रॉय यांनी वैज्ञानिक दृष्टीने विचार करून स्वत:चे एक स्वतंत्र भौतिकवादी पण बुद्धीनिष्ठ दर्शन नवमानवतावादाच्या रूपाने घडवून दिले. यातूनच भौतिक वास्तववाद मांडला. राष्ट्रउभारणीच्या पार्श्वभूमीवर हा विचार महत्त्वाचा आहे.

१९४० मध्ये त्यांनी 'रॅडिकल डेमॉक्रॅटिक पार्टी' म्हणून नवीन पक्ष सुरू केला. या पक्षाचे लक्ष नवमानवतावादी समाजाची स्थापना करण्याचे होते. पण या आधीही साधारणपणे १९३० पासून भारतात परत आल्यानंतर रॉयनी सभा भरविणे, शिबिरे घेणे, प्रचार करणे, वर्तमानपत्रे व नियतकालिकांतून लेख लिहिणे या माध्यमातून नवमानवतावादी विचारांचा प्रसार सुरू केला होता. मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या नवमानवतावादात मनुष्य (कोणत्याही वर्गाचा वा धर्माचा, पंथाचा) हा केंद्रबिंदू असून त्याच्या विचारशीलतेला उच्च स्थान आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्याचा कोंडमारा करणाऱ्या सर्व घटकांचा नवमानवतावादात निषेध आहे. तर्कशून्य परंपरा, हुकूमशाही, वर्गवाद आणि संसदीय लोकशाहीसुद्धा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा संकोच करतात असे रॉय यांचे मत आहे. यासाठी माणसाचा बुद्धिवादच त्याच्या नैतिकतेचा आधार आहे असे रॉय मानतात. त्यामुळे नवमानवतावादी तत्त्वज्ञानामध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक आणि शैक्षणिक इत्यादी मानवी जीवनाचे सर्वांग व्यापणाऱ्या गोष्टींचा प्रामुख्याने विचार केला आहे. शिवाय सत्ताशास्त्र, नीतिशास्त्र, इतिहास दर्शन व नवीन आदर्श समाज या गोष्टीसुद्धा रॉयनी नवमानवतावादात मांडल्या. या विचारसरणीचा तत्कालीन काळातील काही नाट्यकृतींवर प्रभाव झाल्याचे जाणवते. याचा विचार या ठिकाणी केला आहे. या दृष्टीने नवमानवतावादाचा विचार करणारे भा. गो. पेंढारकर यांचे 'संगीत कायदेभंग' (१९३०) हे एक महत्त्वाचे नाटक आहे असे वाटते. या शिवाय वीर वामनराव जोशी, वा. वा. भोळे, अनंत हरि गद्रे, गणेश कृष्णशास्त्री फाटक, मा. कृ. शिंदे, य. ना. टिपणीस आणि मो. ग. रांगणेकर इत्यादींच्या काही नाट्यकृतींतून नवमानवतावादातील काही मूल्यांच्या अनुषंगाने विचार आलेला आढळतो.

प्रस्तुत संगीत कायदेभंगनाटकातील स्वयंभू विचाराची 'क्रांती' ही 'सत्यनाम'ला नवमानवतावादी विचारांचे आणि जीवनप्रणालीचे महत्त्व सांगते. वर्ण, जात, धर्म, आणि रूढी ह्या व्यक्तिविकासाला पर्यायाने समाजविकासाला घातक आहेत; त्या नष्ट झाल्या पाहिजेत. पण हे 'सत्यनाम'ला पटत नाही तो म्हणतो, ''वर्णाश्रम व जातिभेद तू भिन्न समजतेस?

क्रांति – होय! समजते नव्हे, दोन्हीमध्ये फरक आहे असं मला वाटतं. वर्णाश्रमधर्मात, राजर्षीचा ब्रह्मर्षी होऊ शकेल, ब्राह्मणाचा क्षत्रीय होईल. धंद्यावर वर्ण ठरेल. जन्मावर नाही. महत्त्वाकांक्षी लोकांना उत्क्रांतीची आशा राहील व जन्मजात मोठेपणाला कलंक लावणाऱ्या कित्येक राक्षसांना, अति शूद्रांत ढकलता येईल. जिकडे तिकडे उत्साहाचं व प्रयत्नवादाचं साम्राज्य राहील.

सत्यनाम – आणि जातिभेदाने!

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

क्रांति – क्षत्रियांला लाजविण्यासारखी तरवार गाजवून, शूद्र शूद्रच राहील. ब्राह्मणला शोभणारी विद्वता असूनहि क्षत्रियाला ब्राह्मण्यासाठी निराश व्हावे लागेल. ब्राह्मणापोटी आलेला ब्राह्मणपुत्र ब्रकह्मर्म करीत नाही. क्षत्रियाचा पुत्र क्षात्रधर्माला चिकटून रहात नाही. उदरभरणार्थ वाटेल त्यानं वाटेल तो धंदा आरंभल्यावर, जन्मावर उच्च नीचत्व का अवलंबून रहावं? चार पाच पिढ्या भिन्न व्यवसायात गेल्यावर, रक्तातील संस्कार, उच्च नीचत्व कायम राहाणं केव्हाहि शक्य नाही. समाजाच्या सोयीसाठी हलकी कामे करणाऱ्या आप्त बांधवाना, पशूपेक्षाहि नीचपणानं व परकीयांपेक्षाहि परकेपणानं वागावयास लावणारा हा जातिभेद मला मान्य नाही... जुलमी भेद नष्ट झाल्याशिवाय संघटना नाही. संघटनेशिवाय सुधारणा नाही आणि सुधारणेशिवाय हिंदूना जगतां येणार नाही! हिंदूच राहून मरता येणार नाही!

सत्यनाम – मुली तू बुद्धीमान आहेस. माझ्या मताने तुझ्या कल्पना दुर्घट व अवेळी आहेत... आज या कल्पनेचा नुस्ता उच्चार करणाऱ्याचा समाज बळी घेईल.

क्रांति – त्याबद्धल माझी खात्री आहे. पण अशा बलिदानाशिवाय कार्यपूर्ती नाही. वीरांचे बळी दिल्याशिवाय राज्य मिळत नाही आणि नवमत स्वत:च्या रक्तात रंगवून डोळ्यांसमोर धरल्याखेरीज समाज तिकडे ढुंकूनही पहात नाही.''[१] नवमानवतावादात धर्म, जात आणि वर्णश्रेष्ठत्वाच्या भ्रामक कल्पना पोकळ ठरविल्या होत्या. केवळ व्यक्तिविकास याच मूल्याला अधिक प्राधान्य दिले होते. व्यक्ती ही समाजाची प्रतिकृती आहे. समाजाचे मूळ आहे. समाजामध्ये व्यक्तिव्यक्तींच्या परस्पर सहकार्यपूर्ण संबंधामुळेच व्यक्तित्वाचा विकास होतो. म्हणून मानवी व्यक्ती ही खरी गोष्ट आहे. मानवी व्यक्तित्वाचा जास्तीत जास्त विकास हेच समाजाचे उद्दिष्ट असायला हवे. एक पार्टी व एक विचारसरणी ह्या तऱ्हेच्या गोष्टी बोलल्या जातात. त्या सर्वात वाईट गोष्टी आहेत अशी नवमानवतावादी विचारसरणी आहे. 'क्रांती'चे वरील उद्‌गार या विचारसरणीचे स्पष्टीकरण देणारे आहेत.

परंपरागत अनेक सामाजिक रूढी, बंधने ह्यांच्या पलीकडे जाऊन जातिभेदातित अशी समतेच्या आधारावर समाजरचना असली पाहिजे. तेथे व्यक्तित्वाच्या श्रेष्ठत्वाला आणि कर्तृत्वाला वाव असला पहिजे अशी नवमानवतावादी विचारसरणी होती. याचा प्रभाव प्रस्तुत नाटकावर पडलेला दिसतो. नाटकातील 'ज्ञातीभैरव' या आपल्या परंपराभिमानी वडिलांना 'क्रांती' म्हणते, ''बाबा, ज्या धर्मावतार जगद्‌गुरूबद्दल आपण बोलत आहांत, त्यांनी गेल्या शंभर वर्षात आपल्या मस्तकावरील मुगूट बाजूला सारून बदलत्या परिस्थितीचा कितीसा विचार केला आहे? लौकिक बंधनं शिथिल करणं म्हणजे अनीतीला व पळवापळवीला वाव देणं नव्हे. बाबा, वेद, श्रुतिस्मृति व सदाचार यावर हिंदुधर्माची प्रमुखपणे उभारणी आहे. स्मृतीच्या आज्ञा, सदाचाराच्या कल्पना कालमानाप्रमाणं बदलत आल्या आहेत. रूढीत बदल होणं हीच समाजाच्या जिवंतपणाची लक्षणं आहेत. नव्या युगाबरोबर बदलत न जाणारी रूढी, समाजघात करते. इच्छा असो वा नसो काल समाजाला बदलत ओढत नेणार! मग सर्वच जुनं ते सोनं म्हणणारे काहिहि म्हणोत... हेच उत्तर प्रतिपक्षालाहि पटलं पाहिजे. माझ्या या विचारसरणीनं घोरत पडलेल्या समाजाला अगदी लहानसा जरी धक्का बसला तरी जागृत झालेला समाज पुष्कळ गोष्टींचा विचार करील. मी पापी ठरले, माझा समाजानं बळी घेतला तरी हे बलिदान फुकट जाणार नाही खास.''[२] दैववादाचा किंवा धर्माचा आश्रय घेणारी माणसे नव्या, समृद्ध जीवनाची उभारणी करू शकतील काय? हा रॉय यांच्यापुढे प्रश्न होता. म्हणून त्यांनी दैववादाला व धर्माला फाटा दिला. या ऐवजी माणसाच्या विवेकशीलतेला, बुद्धीला प्राधान्य देऊन नैतिकतेच्या आधारावर समाजरचनेचे तत्त्वज्ञान सांगितले. आपली विचारसरणी तर्कशुद्ध असावी आणि आपले आचरण त्या विचारसरणीशी विसंगत होऊ नये हा रॉय यांचा कटाक्ष होता. दैववादाने ईश्वरावरील श्रद्धेने भारलेले लोक त्यांना नको होते. तर स्वत:च्या विवेकशीलतेला आणि बुद्धिनिष्ठेला आवाहन करून पारंपरिक अनेक हीन रूढी व बंधनाना झुगारून देऊन व्यक्तिविकास साधला पाहिजे आणि त्यामधून समष्टीचे कल्याण साधले पाहिजे. हे नवमानवतावादी विचारसरणीचे दर्शन 'क्रांति'च्या उद्‌गारातून आपल्यासमोर उभे राहते.

सारांश :

१९२० नंतर हळूहळू नवमानवतावादी विचारसरणीचा प्रसार समाजजीवनात होऊ लागला होता. १९४० पासून रॉयनी मार्क्सवादाला पूर्ण रजा दिल्यानंतर त्यांनी नवमानवतावादी विचारसरणीचा पूर्णत: स्वीकार करून त्याविषयी विचार प्रवर्तन सुरू केलेत्याचाप्रभाव तत्कालीन संवेदशनशील मनाच्या नाटककारांवर होत होता. आपल्या नाट्यकृतींतून असे विषय मांडून समाजजीवनात नवविचारप्रवर्तन व्हावे या व्यापक प्रचारकी हेतूने सं. कायदेभंगसारखी नाटके उदयाला आली आहेत.नवमानवतावादाचा विचार करणाऱ्या भा. गो. पेंढारकरांच्या या नाट्यकृतींबरोबर वीर वामनराव जोशी, अनंत हरि गद्रे, गणेश कृष्णशास्त्री फाटक, मा. कृ. शिंदे, रॉय किणीकर, य. ना. टिपणीस आणि मो. ग. रांगणेकर आदी नाटककारांनी आपल्या काही नाट्यकृतींतून नवमानवतावादी विचारसरणीचा त्रोटक उल्लेख केल्याचे आढळते. तत्कालीन काळाच्या पार्श्वभूमीवर राष्ट्रउभारणीच्या कार्यात अशा नवविचार प्रवाहांचे आणि त्या अनुषंगाने उयाला नाटयकृतींचे महत्त्व अधोरेखित करण्यासारखे आहे.

संदर्भटीपा :

१. पेंढारकर, भा. गो. संगीत कायदेभंग, १९३०, मुंबई, प्रका. परचुरे, पुराणिक आणि मंडळी, आवृत्ती पहिली, पृ. ७८, ७९.
२. तत्रैव, पृ. १०, १२

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील आदिवासी स्त्री स्वातंत्र्य सेनानी : दशरीबेन

डॉ. दीपककुमार वळवी
मराठी विभाग प्रमुख,
श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर.

महात्मा गांधींच्या स्वातंत्र्यलढत्यातील अहिंसावादी संग्रामातील आदेशानुसार दशरीबेन यांनी परदेशी मालाला केलेल्या विरोधाचे नेतृत्त्व केले. तेंव्हा त्यांचे वय अवघे १४ वर्षे इतके होते. इतक्या लहान वयात एखाद्या आदिवासी मुलीने स्वातंत्र्यसंग्रामात उडी घेणे हे भारतातील कदाचित पहिले उदाहरण असावे.

सुरत जिल्ह्यातील व्यारा, सोनगड, मांडवी, मांगरोळ, वाली, बारडोली, महुआ या तालुक्याच्या ठिकाणी आदिवासी जमातींचे पिढ्यान्‌पिढ्या परंपरागत वास्तव्य आहे. आदिवासी जमातीतील चौधरी ही एक महत्त्वाची जमात आजही अभिमानाने वास्तव्य करते.

१९११ च्या सुमारास आदिवासी जमातींचे एक संमेलन भरविण्यात आले. या संमेलनात वेठबिगारीच्या निमित्ताने आदिवासी जमातींचे जे शोषण होत होते त्याविरूद्ध बंड करण्याचे ठरले. इंग्रज सरकाराची जुलमी गुलामगिरी नाकारून समाजामध्ये जागृती करण्याच्या उद्देशाने जमातीतील संमेलनात इंग्रजांविरूद्ध आंदोलन करण्याचे ठरले. या आंदोलनाचे नेतृत्त्व दशरीबेन यांचे आजोबा जीवनभाई चौधरी यांच्याकडे होते.

जीवनभाई चौधरी यांनी आदिवासी बांधवांना एकत्र करून व्यापारी लोकांकडून होणारी लुट थांबविण्याचा प्रयत्न केला. ताडीची पाने, व्यापारीपेढ्या, लाकडाचे व्यवहार होताना आदिवासी बांधवांना कमी मोबदला देऊन त्यांच्याकडून अतोनात काम करून घेतले जात होते. व्यापाऱ्यांकडून घेतलेली कर्जे आदिवासी फेडू न शकल्यामुळे व्यापारी लोक आदिवासी जमातींच्या जमिनी कवडीमोल भावाने अंगठे उठवून जप्त करते होते. त्यातून एखाद्या आदिवासीने विरोध केला तर त्याची शेती जप्त केली जात होती. आदिवासींवर होणाऱ्या अन्यायाविरूद्ध दशरीबेन यांचे आजोबा जीवनभाई चौधरी बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्याकडे आपल्या अनुयायांसह भेटीस गेले. आदिवासींवर होणाऱ्या अन्यायाविरूद्ध मार्ग काढण्याची विनंती केली. आदिवासींनी केलेल्या मागण्यांमध्ये मुलाबाळांचे शिक्षण, आदिवासी लोकांची सावकारांनी जप्त केलेली जमीन, इंग्रज सरकारचे जमीनविषयक कायदे, आदिवासींच्या सावकारांनी हिसकावलेल्या जमिनी, चक्रवाढ व्याजाने दिलेले पैसे यातून कर्जमुक्त करावे या प्रमुख मागण्या होत्या. बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी अनुकूलता दर्शवून आदिवासींच्या मागण्यांचा गांभीर्याने विचार करून न्याय दिला.

स्वातंत्र्यसंग्रामाची कौटुंबिक पार्श्वभूमी लाभलेल्या दशरीबेन यांचा जन्म पुण्यवान देशभक्त कुटुंबात झालेला होता. आदिवासी जमातींच्या दृष्टीने हा फार मोठा विजय होता. इंग्रज सरकारविरोधातील स्वातंत्र्य चळवळ आकार घेत असताना महात्मा गांधी आणि कस्तुरबा गांधी यांचे बारडोली आश्रमात येणे-जाणे वाढलेले होते. आश्रमात दिले जाणारे शिक्षण, शिक्षण घेणारे कार्यकर्ते, स्वातंत्र्यसंग्रामासाठी सुतकताई करणे, खादी विणने, सुसंस्कार करणे, शिक्षण देणे-घेणे इ. उपक्रम राबविले जात होते. चौधरी कुटुंबातील सर्व माणसे स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झाल्याचे पाहून महात्मा गांधी यांना अभिमान वाटला. दशरीबेन यांचे कार्य ऐकून महात्मा गांधी घरी आल्यानंतर दशरीबेन यांनी घातलेली सुताची लडी महात्मा गांधींना भरपूर काही सांगून गेली. एवढीशी लहान मुलगी स्वातंत्र्यसंग्रामात सहभागी होते आहे याचा त्यांना अभिमान होता. चौधरी कुटुंबातील लोकांनी आपल्या गळ्यातील सर्व दागिने महात्मा गांधींकडे सुपूर्द केले आणि स्वातंत्र्यलढ्यासाठी सहभाग नोंदविला. यात दशरीबेन आघाडीवर होत्या.

महात्मा गांधी यांना १९३२ ला अटक केल्यानंतर कायदेभंग चळवळ सुरू झाली. कायदेभंग करताना इंग्रजांनी कडक बंदोबस्त ठेवला. दशरीबेन आनंदाने सहभागी झाल्या. आदिवासी कार्यकर्त्यां बरोबर गावोगावी फिरून ज्वारी, साळ, तूर, मूग, वाल, उडीद इ. वस्तू गोळा केल्या आणि भूमिगत झालेल्या स्वातंत्र्यसेनानी यांना जेवू-खाऊ घातले. दशरीबेन यांचे हे काम इंग्रजांना आवडले नाही. त्यांनी त्यांच्या कुटुंबावर दहशत माजवून जप्ती आणली आणि घरातील खाटा, घरांचे दरवाजे, भांडी, तांब्याच्या घागरी, ताटे, ग्लास इ. सर्व साहित्य जप्त केले.

कुटुंबावर कोसळलेले संकट पाहून दशरीबेन यांनी आपल्या आईला धीर दिला. मामाच्या घरी जाऊन पीठ मागून आणले आणि आपल्या आईला जेवू घातले. आपल्या आईला आणि बहिणींना स्वत: बैलगाडीत बसवून दशरीबेन दुसऱ्या गावातील नातेवाईकांच्या घरी आणले. नातेवाईकांनी कोसळलेल्या कुटुंबाला धीर दिला. परंतु त्यांना सांभाळण्याची जबाबदारी नाकारली. कारण ही माणसे आपल्या घरी राहिल्यानंतर इंग्रज अधिकारी आपल्याकडे येतील आणि आपल्या घरावर जप्ती आणून आपणाला जेलमध्ये टाकतील या भीतीने नातेवाईकांनी दशरीबेन आणि त्यांच्या आईला घर सोडण्याचा सल्ला दिला. दशरीबेन पुन्हा पुढच्या गावी नात्यातील कुटुंबाकडे गेल्या. तेथील माणसांनी त्यांचे आनंदाने स्वागत केले. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी धडपडणारी ही माणसे आपल्याकडे आश्रयासाठी आलेली आहेत याचा त्यांना अभिमान वाटला आणि देशप्रेमाच्या भावनेने दशरीबेन यांना त्यांनी आश्रय दिला.

१९३३ ला शेतकऱ्यांनी शेतसारा भरण्यासाठी नकार देताच आदिवासी स्त्रियांवर इंग्रज अधिकाऱ्यांनी हल्ले केले. कित्येक महिलांना अटक करण्यात आली. काहींना मारहाण झाल्यामुळे कस्तुरबा गांधी स्वत: त्या महिलांची विचारपूस करण्यासाठी आलेल्या होत्या. कस्तुरबा गांधी यांनी दशरीबेन यांची भेट घेऊन विचारपूस केली आणि या स्वातंत्र्यसंग्रामाचे नेतृत्त्व स्त्रियांच्या समूहाने करावे अशी सूचना केली. दशरीबेन या त्याच्या प्रमुख असल्यामुळे आणि कस्तुरबा यांचा आदेश असल्यामुळे संघर्षाला अधिक धार आली. विदेशी मालाच्या विरोधात दशरीबेन यांनी खादीच्या पांढऱ्या साड्या घालून परदेशी मालाला विरोध करून खरेदी करण्यावर निर्बंध लादले. आपले नुकसान होते आहे हे इंग्रजांना कळताच त्यांनी सत्याग्रही महिलांना अटक करून जेलमध्ये टाकले. गुजरात, मुंबई आणि शेवटी पुणे असा प्रवास करत सर्व महिला दशरीबेनसह पुण्यातील येरवडा काराग्रहात बंदी करून ठेवल्या. कस्तुरबा गांधीही याच काराग्रहात होत्या. त्यांच्या स्वातंत्र्यसंग्रामातील योगदानाबद्दल चर्चा करत असताना दशरीबेन यांची ओळख आणखीन दृढ झाली. गुजराती शिक्षणाची आवड असणाऱ्या कस्तुरबा यांनी दशरीबेन यांच्याकडून ज्ञानाची देवाणघेवाण केली. दशरीबेन शिक्षणकार्याला अनुकूल आहेत हे समजताच सजा संपल्यानंतर आदिवासींच्या शिक्षणासाठी जागृती करण्याचा कस्तुरबा सल्ला देतात.

दशरीबेन यांची शिक्षा संपल्यानंतर गावी येताच आश्रमशाळा चालवून आदिवासी मुलींना शिक्षणाचे धडे देतात. त्यांच्या राष्ट्रीय कार्याला शुभेच्छा देण्यासाठी कस्तुरबा आलेल्या असताना एका बांधावरून चालताना त्या पडतात. त्यांच्या पायाला दुखापत होते. त्यांना दवाखान्यात घेऊन जाण्याची जबाबदारी दशरीबेन स्वीकारतात आणि त्यांची मोठ्या बहिणीप्रमाणे सेवा करतात. कस्तुरबा बऱ्या झाल्यानंतर पुन्हा राष्ट्रीय कार्यात सक्रीय सहभाग घेतात.

स्वातंत्र्यसंग्राम अधिक तीव्र होत असतानाच कानजीभाई यांच्या बरोबर दशरीबेन यांचा विवाह ठरतो. विवाह ठरल्यानंतर ते स्वातंत्र्यसेनानी असल्यामुळे एक वर्ष जेलमध्ये जातात. एक वर्षाची सजा संपवून कानजीभाई बाहेर येतात तेंव्हा दुसऱ्या आंदोलनात दशरीबेन यांना एक वर्षाची शिक्षा होते. त्यामुळे दोन वर्षे स्वातंत्र्यलढ्याच्या संग्रामातील सहभागामुळे त्यांचा विवाह पुढे ढकलला जातो. दोन वर्षानंतर दोघे विवाहीत होतात आणि संसार करत करत आपले पुढील जीवनही देशासाठी समर्पित करण्याचा विडा उचलतात. भारताला स्वातंत्र्य मिळते. स्वातंत्र्यलढ्यातील दशरीबेन यांचे कार्य आजही सूरत जिल्ह्यात अभिमानाने उल्लेखले जाते. स्वातंत्र्यलढ्यातील दशरीबेन यांचे हे कार्य अतुलनीय असून आजच्या एकविसाव्या शतकातील भारताला अभिमानास्पद आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) स्वातंत्र्यसंग्रामातील आदिवासी वीर स्त्री – दशरीबेन, वीरसिंग पाडवी, प्रकाशक – रेखा पाडवी, नंदुरबार.
२) स्वातंत्र्यलढ्यातील आदिवासी क्रांतीकारक – डॉ. गोविंद गारे, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, २००४.

यशवंतराव चव्हाण. यांचे भाषाविषयक विचार

प्रा.शिवाजी विठ्ठल सुतार
मराठी विभाग.
स.ब.खाडे महाविद्यालय, कोपार्डे,
ता.करवीर, जि.कोल्हापूर.

यशवंतराव चव्हाणांना आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार म्हटले जाते कारण त्यांनी आधुनिक महाराष्ट्राच्या विकासाचा पाया घातला. त्यांनी हा पाया घालताना अनेक अंगांनी राज्याचा आणि देशाच्या विकासाचा विचार केला होता. त्यांनी जेजे निर्णय घेतले त्या मागे त्यांचे स्वत:चे वैचारिक अधिष्ठान होते. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील वैचारिक प्रगल्भता वाचन आणि अनुभवातून आलेली होती. तो काळ पारतंत्र्याचा होता. १९३१ मध्ये शालेय शिक्षण घेत असतसानाच तिरंगा फडकविल्याबद्दल यशवंतरावांना १८ महिन्याची तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. या काळात वाचनातून त्यांना गांधीवादी व मार्क्सवादी विचारांचा चांगला परिचय झाला. शिक्षेचा काळ पूर्ण होताच १९३३ ला त्यांची तुरुंगातून सुटका झाली. पुढे उच्च शिक्षणासाठी ते कोल्हापूरच्या राजाराम महाविद्यालयात दाखल झाले. स्वातंत्र्य चळवळीला पोषक असणारे कोल्हापूरचे वातावरण त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हते. परिणामी उच्च शिक्षण घेत असताना यशवंतराव स्वातंत्र्य चळवळीत सामील झाले.

स्वातंत्र्यानंतर एक अभिरुची संपन्न ,सुसंस्कृत व संयमी नेता म्हणून त्यांना द्विभाषिक राज्याच्या मुख्यमंत्रीपदाची संधी मिळाली व आपला मुत्सद्दीपणा वापरून स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती करून घेतली. त्यांनी १ मे १९६० ते १९ नोव्हेंबर १९६२ या काळात स्वतंत्र महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री म्हणून जबाबदारी पार पाडली. महाराष्ट्रात पुढे शैक्षणिक , आर्थिक, सांस्कृतिक ,राजकीय आणि सहकारात झालेला विकास हा यशवंतरावांच्या कार्याचाच परिपाक आहे. यशवंतराव कुशल प्रशासक होते, तसेच विचारवंत आणि साहित्यिकही होते. शिवनेरीच्या नौबती, युगांतर , विचारधारा , सहयाद्रीचे वारे, भूमिका (भाषणसंग्रह), ऋणानुबंध (ललित लेखसंग्रह) आणि कृष्णाकाठ (आत्मचरित्र) इत्यादी साहित्य यशवंतरावांच्या नांवावर आहे. या साहित्य संपदेमधून त्यांची विचारधारा अभिव्यक्त झाली आहे. त्यांनी त्यातून साहित्य, भाषा,शिक्षण, प्रशासन आणि आर्थिक विषयावर आपले विचार व्यक्त केले आहेत. त्यापैकी त्यांनी मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी या भाषांविषयी मांडलेले विचार आपण पाहणार आहोत. ते निश्चितच भारतासारख्या बहुभाषिक राष्ट्राच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपुर्ण असे आहेत. हे विचार विविध प्रसंगी केलेल्या शिवनेरीवर , सोनियाचा दिवस , मतभेद वाढवू नका. जनता जननी, साहित्य व संस्कृती महाराष्ट्राच्या भवितव्याची सफर, नवपदवीधरांकडून अपेक्षा, जगन्नाथाचा रथ , साहित्यिकांची जबाबदारी, राष्ट्रभाषा हिंदी, प्रगतीचे पहिले पाऊल , संकट ही संधी, लोकभाषा हीच ज्ञानभाषा. राष्ट्रभाषेचा प्रश्न इत्यादी भाषणातून व्यक्त केले आहे.

मराठी ही यशवंतरावांची मातृभाषा होती. तिच्याबद्दल त्यांच्या मनात अतिव प्रेम होते. त्यांचे प्रेम डोळस होते.अभिमान जरूर होता पण दुराभिमान अजिबात नव्हता त्यांनी त्रिभाषा सूत्र सांगितले आहे. म्हणूनच ते मराठीचे महत्त्व सांगत असताना राष्ट्रीय पातळीवर हिंदी ,तर जागतिक पातळीवर इंग्रजी आवश्यक असल्याचे आवर्जून नमूद करतात. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर १९५६ ला भाषावार प्रांतरचना करण्यात आली. राज्यकारभार करणे सोयीचे व्हावे आणि शिक्षण त्या त्या प्रांतिक भाषेत घेता यावे व इतर व्यवहार सुलभ पध्दतीने करता यावेत, हा हेतू त्यामागे होता. दिनांक १ मे १९६० रोजी मुख्यमंत्रीपदाची शपथ घेतानाच महाराष्ट्राचा राज्यकारभार इंग्रजीऐवजी मराठी भाषेत करण्याचे त्यांनी आश्वासन दिले होते. मानवी विकासातील भाषेचे महत्त्व त्यांना चांगलेच ठाऊक होते. त्यांना हेही माहीत होते की, प्रशासन मराठीत चालवायचे असेल तर सर्व शिक्षणही मातृभाषेतून दिले पाहिजे.

यशवंतरावांनी महाराष्ट्राच्या विकासाची दिशा मनात निश्चित केली होती. त्यामध्ये मराठीचा विकास करणे हे ध्येयही होते. त्यांनी मराठीच्या विकासासाठी मराठी विश्वकोश, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, भाषा सल्लागार मंडळ आणि महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळाची स्थापना केली. मराठी भाषेच्या विकासाचा ध्यास आणि हातात सत्ता त्यामुळेच त्यांनी महाराष्ट्र राज्याची राज्यभाषा म्हणून मराठीला दर्जा दिला. कोणतेही राज्य किंवा देशाचा विकास हा समाजाच्या सर्वात शेवटच्या घटकाला सोयी सुविधा मिळतात तेव्हाच होतो. राज्यभाषेचा दर्जा दिल्यामुळे शिक्षणाचे माध्यम मराठी झाले. अर्थात समाजाच्या सर्वात कनिष्ठस्तरापर्यंत शिक्षण पोहचले. अनेक विद्यापीठानींही पदव्युत्तर शिक्षण मराठीतून देण्यास सुरुवात केली. त्यांनी मराठी भाषेच्या विकासाला चालना मिळावी म्हणून मंत्रालयात स्वतंत्र भाषा विभाग सुरु केला. मराठी भाषेच्या विकासात शास्त्रज्ञ आणि साहित्यिकांनीही योगदान द्यावे, असे यशवंतराव आवाहन करतात. ज्या भाषेत शब्द भांडार दर्जेदार आणि वाड्:मय निर्मिती जास्त ती भाषा अधिक समृध्द होत जाते,याची जाण त्यांना होती. म्हणून आपल्याच वाढदिवसाच्या समारंभात मराठी भाषेविषयी म्हणतात, ‘नव्या महाराष्ट्रात मराठी भाषेचे काम करावयाचे आहे , ही विनंती मी लेखकांना करीत आहे . मराठी भाषेत जी शब्दाची वाणवा आहे, ती नव्या महाराष्ट्रात भरून काढावयाची आहे. जुने शब्द तर वापराच, पण नवीन अमृतासारखे शब्द आणि विचार शोधून काढा. नवीन शास्त्रीय ज्ञानाचा इमला उभारावयाचा आहे. तो तोलून धरतील असे शब्द निर्माण करा.केवळ

भूतकाळाकडे पाहून चालणार नाही, भविष्यकाळात पुढे जावयाचे आहे. भूतकाळातील परंपरा सध्या आपण कोठे आहोत व कोठे जावयाचे आहे हे पाहून पुढे जावयाचे आहे.' त्यांच्या या आवाहनाचा इष्ट परिणाम झाला व साहित्यक्षेत्रात चैतन्याचे वातावरण निर्माण झाले.

कोणत्याही भाषेच्या उगमाचा इतिहास पाहिला तर असे दिसते की, भाषेची निर्मिती एका विशिष्ट प्रदेशात होऊन तिला सार्वत्रिकता प्राप्त होते तिचा आजूबाजूला प्रसार होतो. उत्तरोत्तर वापर वाढत जातो. मराठीचा उगम महाराष्ट्रातील विशिष्ट प्रदेशात झालेला असला तरी आज महाराष्ट्राच्या सर्व भागात मराठी बोलली जाते , हे सर्व विभाग एकत्र ठेवण्याचे काम मराठी भाषेमुळे शक्य झाले आहे,अशी यशवंतरावांची ठाम भूमिका आहे.

भाषा केवळ पुस्तकात बंदिस्त करून तिचा विकास होत नाही ,तर तिचा जास्तीत जास्त सर्व घटकात वापर झाला पाहिजे असे यशवंतराव चव्हाणांना वाटत होते. ते सतत भाषेच्या विकासाबद्दल विचार, चिंतन करीत होते. मराठवाडा विद्यापीठाच्या पदवीदान समारंभात बोलताना ते भाषेविषयी म्हणतात, 'भाषेचा विकास हा केवळ त्याभाषेतील ललित साहित्याच्या संदर्भातच ही समजूत चुकीची आहे. निरनिराळया वैज्ञानिक शास्त्रांचा आविष्कार जेव्हा भाषा करू लागेल, तेव्हाच तिचा खरा विकास झाला असे म्हणता येईल. तेव्हा साहित्यिकांबरोबर शास्त्रज्ञ ,इतिहासकार तत्ववेत्ते हे सर्वजण मराठी भाषेच्या सर्वांगीण विकासास चालना देतील , असा मला विश्वास वाटतो. '

यशवंतरावांच्या युगांतर या भाषण संग्रहात 'लोकभाषा हीच ज्ञानभाषा' हे भाषण समाविष्ट असून ते त्यांनी कोपरगाव येथील महाविद्यालयाच्या पायाभरणी समारंभात केलेले आहे. त्यांनी भाषेच्या प्रश्नावर आपले विचार मांडले आहेत ते म्हणतात, 'उच्च शिक्षण मातृभाषेतून असावे की नसावे याबद्दल वाद सुरु झाला आहे. शिक्षण खालच्या थरापर्यंत पोहचायला हवे असेल, तर ते मातृभाषेतच झाले पाहिजे. त्यांनी आपला मुद्दा अधिक स्पष्ट करण्यासाठी दिडशे वर्षाच्या इंग्रजी शिक्षणाच्या फसलेल्या प्रयोगाचे उदाहरण दिले आहे. मानसशास्त्रीय दृष्ट्या परकिय भाषा शिकणे मातृभाषेपेक्षा अवघड जाते. म्हणूनच यशवंतरावांनी प्रश्न उपस्थित केला होता की, जर सामान्य माणसाची सगळी ताकद परकीय भाषा शिकण्यात गेली, तर तो ज्ञानसंपादन कधी करणार?

भारतावर अनेक आक्रमणे झाली. अनेकांची सत्ता आली आणि गेली,पण ज्या काळात ज्यांची सत्ता, वर्चस्व त्यांचीच भाषा या देशातील लोकांना स्वीकारावी लागली असे चित्र पाहायला मिळते. येथे नेहमीच असे घडत आलंय की, सत्ताधाऱ्यांची भाषा वेगळी आणि लोकांची भाषा वेगळी. त्यामुळे लोकांचा आणि राज्यकर्त्यांचा सांधा कळी जुळलाच नाही. जी भाषा लोकांची तीच भाषा कोर्टाची असायला पाहिजे, अशी भूमिका यशवंतराव मांडतात. लोकभाषा हे समाज व्यवहाराच्या लोकशाही करणाचे साधन आहे, असे त्यांना वाटते. म्हणूनच ते लोकभाषेचा आग्रह धरतात. उच्च शिक्षण मराठी भाषेतून देण्यात ज्यांना अवघडलेपण वाटते त्यांना ते का देता येणार नाही?'' असा सवाल ते करतात. शिक्षण आणि संशोधनक्षेत्रात लोकभाषेचा वापर करणाऱ्या माणसांची संख्या वाढत जाईल . त्या प्रमाणात भाषेचा विकास होईल. आपल्यातील विद्वान मंडळींनी वैद्यकीय आणि इंजिनिअरींगमधील ज्ञान आपल्या भाषेत आणण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. तसे केले तर त्यासाठी आवश्यक असणारी परिभाषा विकसित होईल. केवळ भाषांतराने भाषा विकसित होत नाही किंवा ती वाढत जाणार नाही , असाही ते इशारा देतात. भाषा ही जिवंतच असली पाहिजे. भाषेने लोकमानसाचा कल घेऊनच वाढले पाहिजे. नवे विचार आपल्या भाषेत आणण्याचा ध्यास असेल, त्यावेळी ही गोष्ट करणे शक्य आहे. यासाठी पा.वा.गाडगीळ आणि इतर साम्यवादी समाजवादी विचारवंताचा ते दाखला देतात. या विचारवंतानी साम्यवाद या विषयावरील लेखन मराठील आणले आहे.

यशवंतरावांच्या भाषाविषयक विचारात त्यांची चिंतनशीलता दिसून येते उच्च शिक्षण प्रादेशिक भाषेतून घेता येईल असा विचार मांडणारा एकही राजकीय नेता यशवंतरावांच्या काळात तर नव्हताच, पण आजही तशी आग्रही भूमिका मांडणारा नेता नाही. यशवंतरावांचा हा विचार संपूर्ण भारताला महत्वाचा ठरावा असा आहे . खरे तर आजही प्रत्येक राज्यातील प्रादेशिक भाषा ही पोटाची, जगण्याची, रोजगार मिळवून देणारी भाषा झाली पाहिजे पण यासाठी काय करता येईल. किंवा करायला पाहिजे, याची अभ्यासपूर्ण मांडणी झाली पाहिजे.

यशवंतरावांनी मराठीबरोबरच हिंदी भाषेविषयीही आपली भूमिका मांडली आहे. त्यांच्या भाषणसंग्रहात 'राष्ट्रभाषा हिंदी' व 'राष्ट्रभाषेचा प्रश्न' ही दोन भाषणे आहेत. यशवंतराव संकुचित वृत्तीचे नव्हते. त्यांनी महाराष्ट्रातील जनतेला हिंदी भाषेचाही विकास करण्याचे आश्वासन दिले होते. भारतासारख्या बहुभाषिक राष्ट्रात संपर्क भाषेची मोठी गरज आहे. हे ध्यानात घेऊनच त्यांनी हिंदी भाषेकडे संपर्क भाषा म्हणून पाहण्याचा विचार मांडला होता. संपर्क भाषा ही सहज बोलता येण्यासारखी असावी लागते.ती जास्तीत जास्त लोकांना बोलता आली पाहिजे. हे हिंदीच्या बाबतीत सहज शक्य आहे, असे यशवंतरावांना वाटत होते .

हिंदी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या आणि प्रदेश लक्षात घेऊन हिंदीला राष्ट्रभाषेचा दर्जा दिला पण तो दर्जा टिकविला पाहिजे ,असे यशवंतरावांना वाटते हे काम साहित्यिकांनी करायला पाहिजे असेही ते सूचवितात. याविषयी ते म्हणतात. आज देशाच्या कानाकोपऱ्यातून हिंदीचा प्रचार करण्याची आवश्यकता तर आहेच परंतु त्याहीपेक्षा हिंदी भाषेतील शब्दसंपत्ती आज अशाप्रकारे वाढविली पाहिजे की, ज्यामुळे आधुनिक विचारप्रवाह, शास्त्रीय व तांत्रिक विषय आणि त्याचप्रमाणे राज्यकारभार यांची संपूर्ण गरज ती चांगल्याप्रकारे भागवू

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

शकेल.या दिशेने केंद्रीय सरकारतर्फे उच्च पातळीवर बरेच कार्य चालू आहे. तथापि हे महान कार्य त्वरित पूर्ण होण्यासाठी सर्वच हिंदी साहित्यिंकाच्या हार्दिक सहकार्याची विशेष आवश्यकता आहे.''

कोणत्याही भाषांमधील वाक्प्रचार शब्द, म्हणींची , परस्परांशी देवाण-घेवाण झाली पाहिजे ,हे काम साहित्यिक आणि अनुवादक किंवा भाषांतरकार करू शकतात. त्यामुळे भाषा समृध्द बनतात. हिंदीच्या बाबतीत हे काम होणे आवश्यक असल्याचे ते म्हणतात. लिपी आणि भाषेचा अन्योन्य संबंध आहे. किंबहुना लिपीविना भाषा लुळीपांगळी ठरते. हिंदीच्या प्रसारामध्ये लिपीची मोठी अडचण होती. यावर त्यांनी एक तोडगा सुचविला होता, तो म्हणजे भारतातील प्रमुख भाषांसाठी एकाच लिपीचा वापर करायचा . यामुळे लोकांनाही हिंदी भाषा लवकर शिकता येईल , असे त्यांचे मत होते. हिंदीच्याबाबतीत आणखी एक महत्वाची बाब म्हणजे तिला राष्ट्रभाषेचा दर्जा दिल्यामुळे तिच्या वापरातून राष्ट्रीय एकात्मतेची निश्चितच वाढ होण्यास मदत झाली आहे. म्हणूनच हिंदीचा प्रचार आणि प्रसार करण्यात कमी पडणार नाही, असे वचन यशवंतरावांनी दिले होते.

सुरुवातीला म्हटल्याप्रमाणे यशवंतराव चव्हाण यांनी त्रिभाषा सूत्र सांगितले होते. त्यापैकी मराठी, हिंदी या भाषांबरोबर इंग्रजीचे महत्त्व त्यांनी जाणले होते . मराठीची गरज प्रादेशिक पातळीवर, हिंदीची आवश्यकता राष्ट्रीय पातळीर आणि इंग्रजी ची अनिवार्यता आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आहे, हे यशवंतरावाना उमगले होते.म्हणून ते त्याबाबत आपले स्पष्ट मत मांडत होते. १५ ऑक्टोंबर १९६० मराठवाडा विद्यापीठाच्या दीक्षांत समारंभात संपन्न झाला. त्या कार्यक्रमाला यशवंतराव प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते. त्यावेळी केलेल्या भाषणात ते म्हणतात, 'अर्थात मराठीच्या अभ्यासाबरोबरच राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदी, सर्व भाषांची मायभाषा व प्राचीन संस्कृतीची भाषा म्हणून संस्कृत व आंतरराष्ट्रीय व्यवहाराची भाषा म्हणून इंग्रजी याभाषांचाही अभ्यास करणे आपल्याला आवश्यक आहे. इतिहासाने इंग्रजी भाषेशी आपला जो घनिष्ठ संबंध आला ,त्यामुळे इंग्रजी भाषा आपल्याला परकी राहिलेली नसून तिने आपले फार मोठे हितच साधले आहेत व त्याचबरोबर आंतरराष्ट्रीय व्यवहारही सुलभ केला आहे.' संशोधन, वैद्यकीय शास्त्र आणि इंजिनिअरींग या क्षेत्रासाठी इंग्रजीत जे शब्दभांडार आहे ते मिळविण्यासाठी इंग्रजीचा द्वेष करून चालणार नाही . त्यांच्या मते ज्ञानाची भाषा आणि विज्ञानाच्या क्षेत्रातील संशोधन ज्याभाषेत होते तीच ज्ञानभाषा होय आणि हा मान इंग्रजीला जातो.

यशवंतरावाचे हे भाषाविषयक विचार महाराष्ट्राबरोबर देशाच्या विकासाला पूरक आणि पोषक होते. राष्ट्राची एकात्मता आणि भाषिक सलोखा वाढविण्यास मदत करणारे होते. राष्ट्र उभारणीत या गोष्टींना अनन्य साधारण महत्व आहे. त्या अर्थाने यशवंतराव राष्ट्राचे शिल्पकार ठरतात.

संदर्भ :-

१) चव्हाण, यशवंतराव १९९२ सहयाद्रीचे वारे, मुंबई यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान.
२) चव्हाण, यशवंतराव १९९९ युगांतर, पुणे, कॉन्टिनेन्टल.
३) चव्हाण, यशवंतराव १९८६ ऋणानुबंध, पुणे, प्रेस्टीज पब्लिकेशन.
४) चव्हाण, यशवंतराव १९८१ शिवनेरीच्या नौबत , संपादक तळवळकर गोविंद व लिमये ,आ.ह. पुणे, व्हीनस बुक स्टॉल.
५) वाघमारे जे.एम. १९८६ मा. यशवंतराव चव्हाण- एक स्मरण - संपादक कुलकर्णी जी.बी.
६) जयस्वाल डॉ. राजन २००७-वाङ्मयातील वैचारिकता , नागपूर, विजय प्रकाशन.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

महात्मा जोतीराव फुले यांच्या शेतीविषय विचारांचे महत्व

प्रा. डॉ. नामदेव कृष्णा मोळे
विभाग प्रमुख –मराठी
म.ह. शिंदे महविद्यालय, तिसंगी,
ता. गगनबावडा, जि. कोल्हापूर.

प्रास्ताविकः

१९ व्या शतकातील सामाजिक सुधारणेचे प्रणेते म्हणून महात्मा जोतीराव फुले यांचे नाव घ्यावे लागते. जोतीरावांनी लिहिलेल्या विविध ग्रंथामधून सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक शेती व शेतकरी यांच्या प्रश्नांची जाणीव होते. अहोरात्र कष्ट उपसणारा, शेतात राबराब, राबणारा शेतकरी हा प्रतिष्ठित मानला गेला पाहिजे. अशी विचारसरणी महात्मा फुले यांची होती. भारत हा कृषिप्रधान देश असून ग्रामीण भागात राहणाऱ्या शेतकरी व शेतमजूर यांची संख्या अधिक आहे. त्यांच्या दु:खांना वाचा फोडण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले आहे. महात्मा फुले यांच्या समाजपरिवर्तनाचा समाज क्रांतीचा दृष्टिकोन किती विशाल होता याची साक्ष त्यांच्या सामाजिक चिंतनात, विचारात व प्रत्यक्ष कार्यात आढळते यामध्ये समाजातील सर्वच उपेक्षित घटकांचा समावेश झालेला आहे. महात्मा फुले यांच्या काळात शेतकरी व शेती यासारख्या प्रश्नांवर अन्य कोणी लिहिलेले फारसे आढळत नाही. महात्मा फुले यांनी मात्र प्रथम आपले विचार अत्यंत तळमळीने मांडलेले आहेत. आजच्या माहिती व तंत्रज्ञानाच्या काळात जोतीरावांच्या विचारांची आवश्यकता पुन्हा निर्माण होत आहे. त्यांनी सांगितलेल्या विविध विचारांचे महत्व आजही पुन्हा नव्याने स्वीकारण्याची गरज आहे. त्यामुळे जोतीराव फुले यांच्या शेतकरी व शेतीविषक विचारांचा वेध प्रस्तुत निबंधात घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

शेती व शेतकरी विषयक विचार :

शेती व शेतकरी हाच गावच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा होता. कारण स्वयंपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्था शेती व्यवसायाभोवतीच केंद्रित झालेली होती. उत्तर पेशवाईत महसूल वसुलीसाठी खेड्याचे विभाजन झालेले दिसते. इनाम खेडी, मोकासा खेडी इत्यादी पेशवाईत हा मसहूल अनेक निकष लावून ठरविलेला असे. उदा. जमिनीची प्रत, पिकाचा प्रकार, खरीप रब्बी पीक, बागायती, जिरायती पिके इत्यादी. साधारणत: एकूण उत्पन्नाच्या एकतृतीयांश महसूल सरकारकडून आकारला जात असे. हा महसूल रोख किंवा वस्तूंच्या स्वरूपात स्वीकारला जाई. गावात शेतकऱ्यांत वतनदार, मिरासदार, उपरी असे काही वर्ग होते. शेतकरी सर्वांचा पोषणकर्ता होता. पण त्यांची स्थिती अत्यंत वाईट होती. कारण महाराष्ट्रातील नैसर्गिक परिस्थिती, येथील लहरी पाऊस, कधी कधी अतिवृष्टी तर कधी दुष्काळ, रोगराई, टोळधाड, लष्कराने पिकाचे केलेले नुकसान इत्यादींमुळे शेतपिकाचे व शेतकऱ्यांचे प्रचंड नुकसान होई. त्यातून आलेल्या पीक उत्पन्नातून बलुते द्यावे लागते. महसूल द्यावा लागे. शासकीय विविध कर द्यावे लागत. लग्न, दुष्काळ अडी–अडचणींसाठी सावकारांच्याकडून कर्ज घेतलेले असे. सावकरांचा व्याजाचा दर प्रचंड होता. कर्ज फिटले नाही तर सावकार जमिनी ताब्यात घेई. कर्ज व करवसुलीसाठी शेतकऱ्यांचा अमानुष पद्धतीने, क्रूर पद्धतीने छळ केला जात असे. त्यामुळे या काळात शेतकरी, शेतमजूर यांची अवस्था दयनीय होती. त्यातच शेतमालाची चोरी, लुटालूट, जाळपोळ इत्यादींमुळे शेतकऱ्यांचे नुकसान होई. महाराष्ट्रातील सर्व शेती जिरायती होती. पेशव्यांनी शेती पिकासाठी खास प्रयत्न केल्याचे फारसे दिसत नाही. कायमस्वरूपी आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्याचे प्रयत्न या काळातील राज्यकर्त्यांकडून झालेले दिसत नाहीत. अशाप्रकारे घरातील सर्व लोकांच्यासह शेतावर रात्रंदिवस राबूनसुद्धा शेतकऱ्याला सुखाने जगता येत नव्हते. दारिद्र्य तर त्यांच्या पाचवीलाच पूजलेले होते. उत्तर पेशवाईत तर या बाबींचा कळस झाला. चैन, विलास, दानधर्म, भोजनावळीसाठी रयतेकडून जास्त पैसा वसूल केला जाईल. शेतकरी व रयत यांना कोणी वाली उरला नाही. शेतसारा व करवसुलीसाठी शेतकऱ्यांस फार छळत. मिरचीची धुरी देत. ओणवे करून पाठीवर मोठे दगड ठेवत. तापल्या तव्यावर उभे करत इत्यादी कौर्याची परिसीमा गाठली जाई. वरील सर्व परिस्थितीचा आढावा घेतल्यानंतर शेती, शेतकरी व शेतमजूर यांची परिस्थिती कशी होती याचे चित्र आपल्यासमोर उभे राहते.

'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथाच्या उपोद्घातातच महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या जातीवर ओझरता प्रकाश टाकला आहे. शुद्ध शेतकरी म्हणजे केवळ शेती करणारा कुणबी, माळी, धनगर हे होत. त्यांचा मूळ व्यवसाय शेती हाच होता. त्याचे उदरनिर्वाहाचे साधन शेती हेच होते. पण आता या तीन वेगवेगळ्या जाती झाल्या आहेत. असे महात्मा फुले नमूद करतात. कुणबी माळी आणि धनगर यांच्या सद्य:स्थितीचेही वर्णन महात्मा फुले यांनी उपद्घोषात केले आहे. जगातील एकंदर सर्व देशाचे इतिहास एकमेकांशी ताडून पाहता, हिंदुस्थानातील अज्ञानी व देवभोळ्या शुद्र शेतकऱ्यांची स्थिती मात्र इतर देशातील शेतकऱ्यांपेक्षा फार वाईट होती.

महात्मा फुले यांचे सूक्ष्म निरीक्षण, चिंतन आणि शेतकऱ्यांची जी स्थिती पाहिली ती पुस्तकरूपाने मांडण्याची त्यांची तळमळ लक्षात घेता महात्मा फुले यांच्या व्यक्तित्वातील पैलूंचा प्रत्यय आल्याशिवाय राहत नाही. त्यांच्या व्यक्तित्वाची झेप, त्यांचे समाजचिंतन आणि मानवतेची व्यापकदृष्टी याची जाणीव त्यांच्या 'शेतकऱ्यांचा आसूड' आणि अन्य ग्रंथातूनही होते. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथात महात्मा फुले

यांनी अत्यंत पोटतिडकीने आपले विचार मांडले आहेत. त्यांच्या विचारांना वास्तवाची बैठक आहे. कित्येक शतकापासून शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था चालूच होती. त्यांच्या दु:खाला कोणीही वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केलेला नव्हता. पेशवे राजवटीतही शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत बदल झालेला नव्हता. शेतकऱ्यांवर होणाऱ्या अन्यायाचे, जुलमाचे चित्रण या ग्रंथात केले आहे.

शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत त्यांच्या हालाखीच्या जगण्यात सुधारणा व्हावी, असा त्यांचा उद्देश होता. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथात महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या पूर्वीच्या स्थितीचे, आजच्या स्थितीचे, या स्थितीत होणारे शोषण, नागविला जाणारा शेतकरी, त्यांची होणारी लुबाडणूक त्यांचे अज्ञान त्याने जोपासलेल्या अंधश्रद्धा, त्यांच्या कुंटुंबावर होणारा याचा परिणाम आणि साऱ्यावरचा उपाय यावरचे आपले चिंतन प्रकट केले आहे.

'तृतीयरत्न' या नाटकातूनही भट ब्राह्मणाकडून लुबाडल्या जाणाऱ्या कुणब्याचे चित्रण त्यांनी केले आहे. महात्मा फुले यांच्या लेखनाचे स्वरूप शेतकऱ्यांच्या दु:खाला वाचा फोडणारे आहे. महात्मा फुले यांच्या शेती विषयक आणि शेतकरी विषयक विचाराचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांच्या आर्थिक शोषणाचा महात्मा फुले यांनी केलेला मूलगामी विचार होय. पारंपरिक समाज व्यवस्थेतील जातीभेदाच्या दुष्परिणामाची दखल महात्मा फुले घेतात. त्याचबरोबर त्यांचे आर्थिक शोषणही त्यांना महत्त्वाचे वाटते हे होय. याच दृष्टीने महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांविषयी आपले विचार लेखनातून मांडले असे म्हणता येते.

शिक्षणापासून शेतकऱ्यांना वंचित ठेवण्याचा इंग्रजांचा प्रयत्न तसाच स्थानिक भट ब्राह्मणांचाही या स्वरूपाचा प्रयत्न महात्मा फुले यांनी विचारात घेऊन बहुजनाना शिक्षण मिळणे आवश्यक असल्याचे स्पष्ट केले आहे. शूद्रातिशूद्राप्रमाणेच शेतकऱ्यांनी अज्ञानी राहावे, असे भट ब्राम्हणांना वाटते. भट ब्राम्हण, नोकरशाहीतील भट भिक्षुक आणि सावकार हे शेतकऱ्यांचे कसे शोषण करतात त्याचे सविस्तर वर्णन महात्मा फुले यांनी आपल्या 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथात केले आहे. या तीन स्तरावर होणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या शोषणामुळे शेतकऱ्यांची स्थिती अधिकच हलाखीची बनत चालली होती. महात्मा फुले यांच्या काळातील शेतकऱ्यांची स्थिती त्यांनी जवळून पाहिली होती. शेतकऱ्यांच्या या हालाखीच्या स्थितीचे, त्यामागील कारणांचे महात्मा फुले यांनी सखोल चिंतन केले होते. त्यांच्या या चिंतनातूनच शेतकऱ्यांविषयी, शेतीविषयक आणि एकूणच त्यांच्या शोषणामागील कारणांचा विचार त्यांच्या लेखनातून व्यक्त झाले आहेत. या साऱ्यातून शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारावयाची असेल तर त्यांना शिक्षण मिळाले पाहिजे ही जाणीव महात्मा फुले यांना झाली होती.

शेतकऱ्यांच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत भूदेव मानला गेलेला ब्राह्मण धर्मकल्पनांचा आधार घेऊन, अज्ञानी शेतकऱ्यांची कशी लुबाडणूक करतो याचे चित्रण महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड'मध्ये प्रभावीपणे केले आहे. त्यास निरनिराळ्या धर्मविधी, संस्कार विधी पार पाडण्यास भाग पाडून खोट्या कुंडल्या करून तसेच लग्नाच्याप्रसंगी निरनिराळ्या सणांच्या निमित्ताने शेतकऱ्यांना पाप-पुण्याची भिती दाखवून, देवदेवतांच्या क्रोधापासून, कोपापासून रक्षण मिळविण्याच्या नावावर भट ब्राह्मण कसे लुबाडतात त्यांचे वास्तव चित्रण महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड'या ग्रंथात करून भट-ब्राह्मणांच्या दांभिक स्वार्थी वृत्तीचे तसेच शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचेही वर्णन त्यांनी केले आहे.

ग्रामीण भागातील शेतकरी कसा नाडला जातो, सरकारी नोकर या शेतकऱ्यांना कसा लुबाडतो, त्यांच्याकडून कशी लाच घेतो याचेही बारकाईने वर्णन महात्मा फुले यांनी केलेले आहे. शेतकऱ्यांची इतकी पिळवूण करूनही त्याला माणसासारखी वागणूक भट ब्राह्मण आणि नोकरशाहीतील लोक देत नसत. इंग्रज अधिकारीही नोकरशाहीच्या या वर्तनाकडे दुर्लक्ष करीत सर्व बाजूनी शेतकरी नागवला जातो याचे चित्रण आपल्या लेखनातून महात्मा फुले यांनी केले आहे.

'शेतकऱ्यांचा आसूड'या ग्रंथात महात्मा फुले यांनी अत्यंत परखडपणे शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेचे, दुर्दशेचे, कर्जबाजारीपणाचे, परंपरेवर विश्वास ठेवण्याच्यावृत्तीचे आणि त्यातून त्याच्या उद्ध्वस्त होण्याचे प्रभावी चित्रण केलेले आहे. शेतकऱ्यांच्या या चित्रणाला समाजव्यवस्थेची, समाजातील वृत्ती प्रवृत्तींची पार्श्वभूमी लाभली असल्यामुळे तर त्यातील वास्तवता अधिक प्रखर बनली आहे. धर्ममिषाने शेतकऱ्यांची अधोगती कसकशी होत गेली याचाही ऐतिहासिक पद्धतीने विचार केला आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या सामान्य माणसाच्या जीवन इतिहासाचा विचार त्यांनी केला असे म्हणता येते. शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेचे चित्रण करताना महात्मा फुले यांनी त्यांच्या घरातील भांडीकुंडी, भाजी-भाकरी, मुले-बाळे त्याचा फाटका-तुटका संसार, त्याचे कष्ट करणे इत्यादीचा बारकाईने व सविस्तरपणे तपशील दिला आहे. त्यावरून त्यांचे निरीक्षण किती सूक्ष्म होते याची कल्पना येते. शेतकऱ्यांचा एकूण जगण्याचा सामाजिक इतिहास महात्मा फुले यांनी दिला आहे.

महात्मा फुले यांच्या शेतकऱ्यांविषयी विचारांचे एक वैशिष्ट्ये म्हणजे शेतकऱ्यांच्या दु:खदायी वेदनेची, हाल-अपेष्टांची त्यांनी जशी दखल घेतली तशीच त्यांच्या मूर्खपणाचीही दखल घेतली आहे. शेतकऱ्यांनी अधिक बायका करू नये, असा विचार त्यांनी उपहासगर्भ भाषेत व्यक्त केला आहे. हिंदू समाजव्यवस्थेत शेतकऱ्याला शूद्राचा हीन दर्जा दिला त्यामागील उच्च वर्णीयांचा स्वार्थ महात्मा फुले यांनी ओळखला होता. शेतकऱ्यांचे सर्व पातळीवर शोषण करून त्याला लाचार बनविल्याशिवाय आपला स्वार्थ साधता येणार नाही. ही उच्चवर्णीयांची मानसिकता होती. त्यांच्या या मानसिकतेतून समाजातील विषमता कायम राहू शकली ही सामाजिक विषमता दूर करावयाची असेल तर शुद्रातिशुद्रांना शिक्षण मिळाले पाहिजे ते डोळस झाले पाहिजेत. शेतकरी व शेती सुधारली पाहिजे हे महात्मा फुले यांनी ओळखले होते.

त्यामुळेच त्यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' उगारण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या हिन-दिन अवस्थेला, त्यांच्या होणाऱ्या अन्यायाला महात्मा फुले यांनी आपल्या 'शेतकऱ्यांचा आसूड' मधून वाचा फोडली.

महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याच्या कारणांचा शोध घेतला. त्यात शेतकऱ्यांचे अज्ञान, त्यांची होणारी लुबाडणूक हे एक कारण होते. तसेच शेत जमिनींचे पडणारे तुकडे हेही एक कारण असल्याचे ते स्पष्ट करतात. फुले यांनी शेती आणि शेतकरी याविषयी सखोल चिंतन केलेले असल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उन्नतीसाठी त्यांनी काही उपाय सुचविले हा त्यांच्या सामाजिक विचारातील एक महत्त्वाचा भाग आहे. इंग्रज सरकारने भारतातील शेती सुधारण्यासाठी काही उपाय करावेत असे त्यांनी सुचविले. महात्मा फुले यांनी इंग्रज सरकारला या संदर्भात काय उपाय करता येतील हे सुचविताना त्यांनी शेतकऱ्यांच्या कामात, शेतीच्या उपाय योजनेत भट ब्राह्मणांना कोणतेच स्थान देऊ नये, असे सांगितले. शेतीच्या विकासाच्या प्रयत्नांवर या उपाय योजनेचा भर असावा, तसेच शेतकऱ्यांची नैतिकताही याबाबतीत विचारात घ्यावी, असे महात्मा फुले यांना वाटते.

शेतकऱ्यांच्या वैयक्तिक जीवनातील सुधारणा बरोबरच त्यांच्या शेतीतही सुधारणा झाली पाहिजे. हा महात्मा फुले यांचा चौफेर दृष्टिकोन होता. शेतीचा विकास होण्यासाठी शेती सुधारण्यासाठी, शेती संबंधीचे अधिक ज्ञान शेतकऱ्यांना मिळाले पाहिजे. असे काही उपाय महात्मा फुले यांनी शेती सुधारण्यासाठी सुचविले. त्यांच्या या विचारावरून शेती विज्ञाननिष्ठ असावी, असे महात्मा फुले यांनी शेती सुधारण्यासाठी सुचविले. टेकड्यावर तलाव बांधावे, नद्यांवर धरणे बांधावीत, हाडे, राख, शेण वाहून जावू नये, याची उपाययोजना करावी तसेच नदीचे पाणी विहिरीत साठवून ते फळबागासाठी आणि शेतीसाठी उपयोगात आणावे, जमिनीची धूप जाऊ नये, म्हणून उपाय करावेत. शेतकऱ्यांना विहीर खणण्यासाठी सरकारने आर्थिक मदत करावी, तलाव, विहीर, नदी यांचा गाळ सरकारने काढून द्यावा, वृक्ष तोडले जावू नयेत, शेळ्यांच्या लेंढ्याचा उपयोग खतासाठी करावा, शेतकऱ्यांसाठी शेती प्रदर्शने भरवावीत, शेतकऱ्यांकडून शेतसारा वसूल केला जातो. त्याचा उपयोग त्याच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी व्हावा, शेतीच्या पद्धतीत व शेतीच्या अवजारात आधुनिकता आणावी, शेतकऱ्यांना सावकाराच्या तावडीतून सोडविण्यासाठी सरकारने कायदा करावा, असे अनेकविध उपाय महात्मा फुले यांनी सुचविले होते. त्यांच्या शेती सुधारणाविषयक विचारात वैचारिकदृष्टी होती. शेतकऱ्यांच्या प्रगतीची तळमळ होती. याचा प्रत्यय त्यांच्या शेतकरी व शेतीविषयक विचाराचे सखोल चिंतन त्यांच्या 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथातून प्रकट झाले आहे. त्यांचे हे चिंतन आजही महत्त्वाचे आहे.

समारोप

महात्मा फुले यांच्या वाङ्मयातील शेतकरी व शेतीविषयक विचारांचा वेध प्रस्तुत ठिकाणी घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. महात्मा फुले हे कृतीशील विचारवंत व समाज सुधारक असल्याने त्यांच्या वाङ्मयातून सामाजिक विचार व्यक्त होणे स्वभाविकच ठरते. समाजातील दुर्बल, पारंपरिक व्यवस्थेने गुलाम बनविलेल्या उपेक्षित अशा या वर्गाच्या सद्य:स्थितीचे, त्यांच्या हाल-अपेष्टांचे, दुर्दशेचे चित्रण महात्मा फुले यांनी 'गुलामगिरी', 'शेतकऱ्यांचा आसूड' इत्यादी आपल्या वाङ्मयीन कृतीतून केलेले आहे. त्यांचे सर्वच लेखन अत्यंतिक पोट तिडकीतून झालेले असल्यामुळे त्यांच्या या लेखनाला धार आलेली आहे.

महात्मा फुले यांच्या काळात आणि तत्पूर्वीही शेतीचा विचार फारसा कोणीही केलेला नव्हता. महात्मा फुले यांनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड'मध्ये प्रथमच शेती आणि शेतकरी यांच्याविषयी विचार करून उन्नतीचे मार्गही सांगितले आहेत. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्यांच्या कारणांचा शोध घेऊन अज्ञान, त्यांची होणारी लुबाडणूक, शेतजमिनीचे पाडणारे तुकडे याचाही उल्लेख केला आहे. त्यावर इंग्रज सरकारने शेती सुधारणेसाठी काही उपाय करावेत, ते उपायही फुले यांनी सांगितले आहेत. यामुळे त्यांचे हे चिंतन आजही महत्त्वाचे वाटते. महात्मा फुले यांच्या वाङ्मयातून मांडलेल्या सामाजिक विचारांना त्यांची समाज चिंतनाची बैठक आहे. सूक्ष्म आणि चौफेर समाजनिरीक्षणातून प्रत्यक्ष अनुभवातून महात्मा फुले यांचे समाजचिंतन झालेले असल्यामुळे या विचारांना वास्तवतेचा आधार प्राप्त झालेला आहे.

संदर्भ ग्रंथ-

१) कीर धनंजय व मालशे स. ग. (संपा.) 'महात्मा जोतीराव फुले, समग्र वाङ्मय', म. रा. सा. स. मंडळ, मुंबई, द्वितीय आवृत्ती १९८१
२) फडके य. दि. (संपा) 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मय', म.रा.सा. आणि सं. मंडळ,मुंबई, पाचवी आवृत्ती, १९९१

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

ग्रामीण साहित्याची चळवळ आणि ग्रामीण साहित्य

श्री. एम. वाय. पोवार
श्रीपतराव चौगुले आर्टस् ॲण्ड सायन्स
कॉलेज, माळवाडी–कोतोली,
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

१९७० च्या आसपास महाराष्ट्रातील वातावरण आणि वाङ्मयीन क्षेत्रातील पर्यावरणात क्रमाक्रमाने बदल होऊ लागला. आत्तापर्यंत दलित साहित्याचा प्रवाह नावारुपाला आलेला होता. दलित साहित्याचे वेगळेपणही लक्षात येऊ लागलेले होते. अशा परिस्थितीत आणखी दोन चळवळीला प्रारंभ झालेला दिसतो. ग्रामीण साहित्य आणि स्त्री वादी साहित्य या त्या दोन चळवळी होत.

म. फुले यांच्या काळापासून ग्रामीण साहित्य लिहिले जात होते. त्या काळात या वेगळ्या साहित्याची दखल घेतली गेली नसली तरी १९२० नंतरच्या ग्रामीण साहित्याची मात्र बऱ्यापैकी दखल घेतली गेली होती. नाविण्याचा भाग म्हणून असेल, अगर चांगले लेखन म्हणून असेल त्या त्या साहित्याची प्रासंगिक म्हणून का होईना दखल घेतली गेली होती. किंबहुना असे म्हणता येईल की, निदान या साहित्याच्या विरोधात तरी कुणी बोलत नव्हते. परंतु १९७० नंतर ग्रामीण साहित्याच्या, चळवळीच्या भाषा सुरू झाली आणि एकूण मराठी साहित्य ग्रामीण चळवळीच्या ग्रामीण साहित्याच्या बाबतीत प्रतिकूल अभिप्राय नोंदवू लागले. प्रकट–अप्रकटपणे या साहित्य चळवळीच्या विरोधी सूर लावू लागली. असे का झाले असावे, याचीही काही मिमांसा करता येऊ शकते. एक तर १९७० पूर्वीचे ग्रामीण साहित्य आणि इतर साहित्य यांच्या प्रेरणा आणि स्वरूप यामध्ये फारसे अंतर नव्हतेच. म्हणजे फडके, खांडेकर माडखोलकर यांच्या प्रेरणा रंजकाच्या होत्या, तर ठोकळ दिघे यांच्या साहित्याचे स्वरूप रंजनपर होते किंवा पुढे नवकथेच्या काळात प्रयोगशीलता, मनोविश्लेषण इत्यादी बाबी नागर कथेन कशा महत्त्वाच्या होत्या, त्याप्रमाणेच ग्रामीण साहित्यातही महत्त्वाच्या ठरल्या. याचा अर्थ एवढाच की, प्रस्थापित लेखनाचे संकेत आणि प्रस्थापित अभिरूची यांचे आणि ग्रामीण साहित्य प्रवाहांचे संबंध परस्परपुरक होते. त्यामुळे या काळातील साहित्यासंबंधी प्रतिकूल भूमिका घेण्याचे काही कारण नव्हते आणि अशी प्रतिकूल भूमिका घेतलीही गेली नाही. परंतु ग्रामीण साहित्याची चळवळ सुरू झाल्याबरोबर अशी प्रतिकूल भूमिका घेतली जाऊ लागली. त्याचे कारण उघडच आहे आणि ते म्हणजे प्रस्थापित अभिरूचीशी काही एक संघर्षाची भूमिका ही चळवळ घेऊ पहात होती. विशेषतः स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण भागातून जन्मलेली पिढी आता लिहू वाचू लागली होती आणि तिला आपला गाव, गावातील माणसे आणि त्यांचे वास्तव भोवतीच्या ग्रामीण साहित्यात कुठेच नाही असे वाटत होते. ज्या ग्रामीण जीवनाचा म. गांधी यांच्या काळात गौरव केला गेला होता ते ग्रामीण जीवन तर भोवती कुठेच नव्हते. ग्रामीण जीवनाचे, ग्रामीण कृषिकेंद्रितेचे स्वरूप संपूर्णतः बदलून गेलेले होते आणि त्या लेखकाला वाटत होते की, जे वास्तव आपण अनुभवले त्या वास्तवाचे स्वरूप उलगडून पहावे त्या वास्तवामागे असणाऱ्या वास्तवाचा शोध घ्यावा. जीवनामध्ये जेव्हा जेवहा काही परिवर्तने होतात अगर जीवनामध्ये काही असंतोष निर्माण होतो, तेव्हा तेव्हा वाङ्मयीन जगतामध्ये चळवळीची भाषा सुरू होते. मध्ययुगीन सांप्रदायिक चळवळीपासून आजतागायत झालेल्या चळवळींचा इतिहास जर पाहिला तर असे लक्षात येते की, ज्या वाङ्मयीन चळवळींची पाळेमुळे समाजात असतात, त्याच चळवळी अर्थपूर्ण होतात, टिकतात आणि वाढतात. जसे वारकरी चळवळ आजतागायत टिकून आहे; परंतु दत्त संप्रदाय अगर लघु नियतकालिकांची चळवळ कोलमडून पडल्या. कारण मर्यादित हेतूने केलेल्या चळवळी टिकत नाहीत. याचा अर्थ असा की, ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीची भाषा सुरू झालेली असेल तर त्याची कारणे तत्कालीन सामाजिक जीवनात असणार हे उघड आहे.

साधारणपणे १९७१ ते १९७४ पर्यंत संपूर्ण महाराष्ट्र दुष्काळात होरपळत होता आणि त्यामुळे नव्याने शिकलेली ग्रामीण भागातील नवी पिढी अधिक अंतःर्मुख झाली होती. ज्या कृषिव्यवस्थेचा गौरव केला जातो. तिचे तर धिंडवडे निघालेलेच होते. हे एक तात्कालिक असे कारण असले तरी यानिमित्ताने लेखक जागरुक झाला. महाराष्ट्रात सर्वत्र दुष्काळ आणि शहरांच्या समृद्धीमध्ये मात्र कणभरही उणीव नाही, हे एक नवेच वास्तव त्याला जाणवायला लागले. याशिवायही ग्रामीण भागात विविध प्रश्न निर्माण होऊ लागले होते. जमिनीचे छोटे–छोटे तुकडे, सुशिक्षित बेकारी, नवी बी–बियाणे, नवी खते असे असंख्य नवे प्रश्न उपस्थित होत होते. निवडणुका तर होतच होत्या. अशा या सगळ्या प्रश्नांनी भोवंडून गेलेला शेतकरी हा या नव्या लेखकांच्या चिंतनाचा विषय बनला. वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे खेडी ओस पडण्याची प्रक्रिया कधीच सुरू झाली होती. तिने आता वेग घेतला ही बाबही नव्या लेखकांच्या दृष्टीने चिंतेची आणि चिंतनाची होती. ग्रामीण भागात असंतोषाला प्रारंभ झाला होता आणि त्याची धग चळवळ करू इच्छिणाऱ्या नव्या लेखकांना जाणवत होती.

म. फुले यांनी शेतकऱ्यांचा असूड हा ग्रंथ लिहिला तेव्हापासून महाराष्ट्राच्या आणि भारताच्याही ग्रामीण भागात असंतोषाला प्रारंभ झालेला होता. ग्रामीण भागत अनेक प्रश्न निर्माण होत होते. त्यांचे काही उद्रेकही झालेले होते. महाराष्ट्रामध्ये १९ व्या शतकामध्ये ठिकठिकाणच्या शेतकऱ्यांनी उठाव केले होते. डेक्कन रॉयटस या नावाने ते ओळखले जातात. प्रामुख्याने सावकारशाही विरूद्ध हे उठाव होते. शेतकऱ्याचा असूड निर्माण होण्याचे हेही एक कारण होते. त्याकाळी संपूर्ण भारतभर उठाव झालेले दिसतात. १९४७ ते १९४९ या काळात जमीनदार आणि कुळे यांच्यातील संघर्ष उत्तर प्रदेशात झाला. १९४६ ते १९४७ मध्ये महाराष्ट्रातील वारली समाजाचा लढा महत्त्वाचा आहे.

१९४६ ते १९५० या कालावधीत बंगालमध्ये तिभागा चळवळ कुळांचीच झाली होती. याच कालखंडात तेलंगाना आंदोलन झाले. त्रिपूरा, मणिपूर या भागातही शेतकरी आंदोलन पेटले होते. दुष्काळ हे जसे या चळवळीला तात्कालिक कारण झाले असे म्हटले आहे त्याप्रमाणेच आणखी एक कारण घडलेले आहे ते म्हणजे शरद जोशी यांच्या शेतकरी संघटनेचे आंदोलन साधारण १९७२ ते १९७३ नंतर शेतकरी संघटना शेतमालाला योग्य भाव मिळाला पाहिजे, यासाठी लढे देऊ लागली. त्याबरोबरच भारत आणि इंडिया यामध्ये आपला देश विभागला आहे असे त्यांनी सांगावयास प्रारंभ केला. अंतिमतः शरद जोशी उजव्या दिशेला झुकले याबाबतीत त्यांच्याशी मतभेद असले तरी त्यांनी केलेल्या लढ्यामुळे महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात एक नवीन जागृती झाली. या लढ्यामुळे ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीला काही आधार प्राप्त झाला. १९७०–१९७५ नंतर ग्रामीण साहित्याची चळवळ करू इच्छिणाऱ्या लेखकांनी आपल्या भोवतीच्या वास्तवाचा अन्वयार्थ लावण्यासाठी आपले नाते म. फुले यांच्याशी जोडले. ग्रामीण साहित्याची चळवळ उभी करण्यामध्ये ज्यांचा वाटा आहे, त्यात रा.रं.बोराडे आणि आनंद यादव हे प्रमुख आहेत. रा. रं. बोराडे त्यांच्या वैजापूर येथील महाविद्यालयात ग्रामीण आत्मकथनांची शिबिरे अनेक वर्षे भरवीत होते. त्यातूनच 'रानखळगी' सारखे भीमराव वाघचौरे यांचे आगळेवेगळे आत्मकथन साकारले. आनंद यादवांनी स्वतंत्र संमेलने भरवून ग्रामीण साहित्याचे वेगळेपण अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला.

ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीनंतर एक मोठी लेखकांची पिढी आकाराला आलेली आहे. त्यांचा सामाजिक स्तरही आधीच्या लेखकांपेक्षा वेगळा आहे. आधीचे ग्रामीण लेखक उच्चभ्रू वर्गातील होते. पण आज लेखन करणारे समाजातील वेगवेगळ्या वर्गातून आलेले आहेत. त्यामध्ये भास्कर चंदनशिव, वासुदेव मुलाटे, श्रीराम गुंदेकर, इंद्रजित भालेराव, श्रीकांत देशमुख, सदानंद देशमुख, विठ्ठल वाघ, रविंद्र शोभणे, प्रतिमा इंगोले, बाबाराव मुसळे, शेषराव मोहिते, तानाजी राऊ पाटील, मोहन पाटील, आनंद पाटील, कृष्णात खोत असे कितीतरी ग्रामीण लेखक–कवी आज लिहित आहेत. या लेखकांचे लेखन एकूण परंपरांचा आणि समाजव्यवस्थेचाही अर्थ शोधू पाहते आहे. आपल्या वाट्याला आलेल्या दुय्यम स्थानाचा ते शोध घेऊ पाहत आहेत. 'विषवृक्षाच्या मुळ्या', 'बुढाई', 'बस्तान', 'लिगाड आणि खांदे पालट', 'इंजाळ', 'हल्या हल्या दुदूदे', 'नवी वारूळ', 'जांभळ ढव्ह', 'पीकपाणी', 'बळीवंत', 'गावठाण' अशा काही कलाकृती पाहिल्या की, ग्रामीण जीवनाच्या उपक्षेची पाळेमुळे भांडवलदारी अर्थव्यवस्थेत आहेत हे लेखकाला मांडावयाचे आहे. हा अर्थव्यवस्थेचा हल्या दूध काही देत नाही याचा अनुभव बाबाराव मुसळे मांडताहेत. सहकारामुळे उद्धार होण्याऐवजी शोषणच वाढले आहे. याचा अनुभव वासुदेव मुलाटे देऊ पाहतात. शहरांचे खेड्यावर होणारे आक्रमण मोहन पाटील यांच्या 'बस्तान' मध्ये आणि प्रतिमा इंगोले यांचे 'बुढाई' मध्ये अर्थपूर्ण होऊन येते. शतकानुशतकांपासून लुटला गेलेला 'बळीवंत' श्रीकांत देशमुख काव्यात्म करतात, तर ग्रामीण भावबंध इंद्रजित भालेराव प्रकट करीत आहेत. धरणग्रस्तांच्या वाट्याला येणारी ससेहोलपट 'झाडाझडती' मधून प्रकट होते. तसेच विश्वास पाटील यांची 'पांगिरा' सदानंद देशमुख यांची 'तहान' यासारख्या कादंबऱ्यामधून ग्रामीण भागातील पाण्याचा प्रश्न कसा तीव्र होतो हे दिसते. भास्कर चंदनशिव यांच्या 'अंगारमाती', 'बिरंड', 'नवी वारूळ' या काव्यसंग्रहातून ग्रामीणांच्या वाट्याला येणारे दुःख आणि दारिद्र्य कोणामुळे आणि का येते आहे? हा प्रश्न उभा करतात. आजचे ग्रामीण लेखक म. फुले यांच्याशी नाते सांगत हाच प्रश्न अधिकाधिक ठसठशीतपणे उभा करीत आहेत.

संदर्भ :

१) मुलाटे वासुदेव – ग्रामीण साहित्य : चिंतन आणि चर्चा
२) पाटील मोहन – ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती
३) नलगे चंद्रकुमार – ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास
४) कोत्तापल्ले नागनाथ – ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

मराठी कविता व नाटकाचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान

प्रा. महादेव ज.जाधव
मराठी विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना –

राष्ट्र म्हणजे भौगोलिक सीमांनी बंदिस्त केलेला एक विशिष्ठ प्रदेश असे न म्हणता राष्ट्र ही एक व्यापक अशी संकल्पना आहे. 'समान भाषा, समान संस्कृती, समान विचार यावर आधरित जगण्याची पध्दती घेऊन एका मर्यादित भौगोलिक प्रदेशामध्ये वास्तव्यास असलेला लोक समुह म्हणजे राष्ट्र' अशी व्याख्या ठोबळमनाने करता येईल. यामध्ये राष्ट्र ही लोक समुहाची ओळख किंवा अस्मिता असते प्रत्येक व्यक्तिला आपल्या राष्ट्राविषयी प्रेम, आपूलकी, निष्ठा असते. तर राष्ट्र सुध्दा प्रत्येक व्यक्तिचा सर्वांगिण विकास करण्यासाठी कटिबध्द असते. व्यक्ति–व्यक्ति मिळून राष्ट्र बनते तर या व्यक्ति आपल्या राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी, उध्दारासाठी, विकासासाठी जे कार्य करते त्याला राष्ट्र उभारणीचे कार्य असे म्हटले जाते. प्रत्येक राष्ट्र हे आपल्या राष्ट्रातील व्यक्तिचे जीवनमान उंचावण्याचा प्रयत्न करत असते तर प्रत्येक व्यक्ति आपले राष्ट्र उभारणीचा प्रयत्न आपआपल्या परीने करत असते. व्यक्तिचे जीवनमान उंचावण्यासाठी समाजातील अनिष्ठ प्रथा काढून टाकणे, अन्याय अत्याचाराचे उच्चाटन करणे, नवीन प्रगत विचार देणे, देश सेवेचे, निष्ठेचे धडे शिकविणे. आपल्या लोक समुहाचे इतरांपासून संरक्षण करणे तसेच त्यांना चांगले शिक्षण, आरोग्य, न्याय देण्याचे कार्य राष्ट्र करत असते. सदर कार्याला राष्ट्र उभारणीचे कार्य असे म्हणता येईल.

साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे. समाजातून राष्ट्राची निर्मिती होत असते. मराठी साहित्यामध्ये कविता व नाटक या वाड.मय प्रकाराने समाज बदलण्यासाठी, समाजाची प्रगती होण्यासाठी म्हणजे पर्यायाने राष्ट्र उभारणीसाठी महत्वपूर्ण साहित्याची मांडणी केलेली दिसते.

मराठी कवितेचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान

मराठी कवितेचा विचार करता प्राचीन काळापासून निर्माण झालेल्या संत साहित्यांने अज्ञान, अंधश्रध्दा, परकीय आक्रमणातून संस्कृतीवर झालेले अतिक्रमण रोखण्यासाठी संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत रामदासापासून संत गाडगेबाबा ते संत तुकडोजीपर्यंत आपल्या अभंगाच्या माध्यमातून कार्य केलेचे दिसते. ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून अखिल मानव जातीचे कल्याण; तर अभंगाच्या माध्यमातून मानवाच्या जीवनामधील अन्याय, अत्याचार दूर करुन समाजाच्या उध्दारासाठी कार्य केलेचे दिसते.

संत साहित्यानंतर खऱ्या अर्थाने राष्ट्रासाठी केवळ देशभक्तीने प्रेरित होऊन काव्याची उपासना वि.दा. सावरकर यांनी केली. सावरकरांच्या मते ही स्वतंत्रता देवी म्हणजे राष्ट्राच्या नितिची, संपदेची चैतन्याची मूर्तीच होय. त्यामुळेच ते म्हणतात.

तुचसाठी मरण ते जनन ।
तुजसाठी जनन ते मरण ।

टिळक व महात्मा गांधी यांनी केलेल्या राष्ट्रीय जागृतीचे पडसाद ही मराठी कवितेवर उमटलेले दिसतात. नाशिकचे कवी गोविंद यांच्या कवितेत देशप्रेमाचे मोठे विलोभनीय दर्शन दिसते. मेळयातील पदे लिहून या स्वातंत्र्य शाहिरांनी मराठी कवितेस देशभक्तीचा अलंकार समर्पण केला. देशभक्तीने भारावलेल्या राष्ट्रवृत्तीची जोपासना करणारी कविता गोविंदांच्या मुखातून स्त्रवली 'प्रभू रामरायाची प्रार्थना','श्री रामदासाची आरती', 'टिळकांची भूपाळी', 'शिवाजी', 'नरविर तानाजी यांच्या स्त्रीचा वीरोचित विलाप', 'स्वातंत्रतेचा प्राण', 'स्वातंत्र्याचा पाळणा', 'स्वातंत्र्य लक्ष्मीस्तव', 'रणाविण स्वातंत्र्य कोणा मिळाले','भारत प्रशस्ती' इत्यादी कवितांनी मराठी कवितेच्या इतिहास मानाचे स्थान मिळविले.

दुर्गादास आत्माराम तिवारी यांची देशभक्तीची स्फुट कविता 'मराठयांची संग्रामगीते', 'झाशींचे संग्रामदेवता', अशा काव्यसंग्रहात एकत्रित झाली. राष्ट्रीय विषयांवर माधव केशव काटदरे उर्फ कवी माधव यांनी आपल्या 'शनिवार वाडयापुढे','तारापूरचा संग्राम','पानपतचा सूड', 'मस्तानी', 'गोकलखाँ बापू', अशा अनेक कवितांमुळे ते मान्यता पावले. मुलांना 'गोड गोष्टी' सांगून रंजविणारे पांडूरंग सदाशिव साने उर्फ साने गुरुजी हे या राष्ट्रीय परंपरेतील एक नावाजलेली कवी होत. साने गुरुजीच्या स्फुट कवितेला एक सहज उमाळा व कोवळेपणा प्राप्त झाला आहे.

आम्ही मांडू निर्भय ठाण
स्थार्याची करुणी होळी
छातीवर झेलू गोळी

या त्यांच्या ओळी त्या काळात घरोघरी व युवकांच्या पथकांतून म्हटल्या जात असत. आनंदराव कृष्णाजी टेकाडे यांच्या आनंदगीता मधील अनेक कविता राष्ट्रभक्तीने भारावलेल्या आहेत. ना.के. बेहरे यांच्या 'मोत्यांची माळ' या कविता संग्राहातील राष्ट्रीयवृत्तीच्या अनेक कविता आहेत.

या बरोबर सेनापती बापट, य. ख. कुलकर्णी, त्र्यं.य.घाटपुरे, मो.वि.जोशी, रा.बा.नाबर, गो.रा. हिंगणेकर, गं.रा. साने अशा आणखीही कवींनी या काळात राष्ट्रीयवृत्तीची कविता लिहिली. पांडूरंग दत्तात्रेय खाडिलकर, रंगनाथ विष्णू खाडिलकर, अ.ब. कोल्हटकर, ब.ग. खापर्डे, रं.वि. खानविलकर, गं.वि. गोखले, दासगणू, म.ना. नानिवडेकर, सि.ब. मुचाटे, हैदर लहरी, वि.गो. साठे, श्री.य.सोनाळीकर, सोपानदेव, न. शे. पोहनेरकर अशा अनेक शाहिरानी जुन्या पोवाडयाची परंपरा टिकवून राष्ट्रीयवृत्तीची चांगली जोपासना केलेली दिसते. आपल्याा कवितेच्या माध्यमातून राष्ट्र उभारणीसाठी वरील कवींनी मोलाचे कार्य केलेचे दिसते.

मराठी नाटकाचे राष्ट्र उभारणीसाठी योगदान –

मराठी नाटयसुष्टीनेही आपले महत्वपूर्ण योगदान राष्ट्र उभारणीकामी दिले आहे. किर्लोस्कर देवल यांच्याप्रमाणेच आपल्या थोर नाटयकृत्तीनी मराठी रंगभूमी गाजविली ती कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांनी हिंदुस्थानातील राजकीय चळवळीतील संघर्ष आपल्या नाटकातून मांडलेला दिसतो. अशा राष्ट्रीयवृत्तीच्या क्रियाशील लेखकाची एकूण पंधरा नाटके रंगभूमीस मिळाली. पौराणिक नाटकाची जुनीदृष्टी बदलून ती नव्या काळास अनुसरुन हेतूनिष्ठ बनविण्याचे कार्य खाडिलकरांनी केले. त्यांचे 'किचकवध' हे नाटक पौराणिक असले तरीही समकालीन कर्झनशाहिच्या संदर्भात फार मोठा प्रक्षोभ निर्माण करणारे ठरले. आपल्या नाटकातून राजकीय परिस्थितीवर भाष्य करुन देशभक्तीची प्रेरणा देण्यास खाडिलकर समर्थ ठरले. एक समर्थ नाटककार म्हणून खाडिलकरांच्या या नाटकाने कीर्ती प्राप्त करुन दिली. त्याचे हे नाटक अर्थातच त्यावेळच्या सरकारनेही जप्त ही केले.

राम गणेश गडकरी यांनी 'गर्वनिर्वाण' हे अपूर्ण नाटक लिहिले. साहित्याच्या विविध क्षेत्रांत आपला ठसा उमटविणारे एक थोर क्रांतीकारक विनायक दामोदर सावरकर यांनीही आपल्या तत्वांच्या प्रचारासाठी 'उःशाप','संन्यस्त खड्ग', 'उत्तरक्रिया' अशी नाटके लिहिली. नाटयगुणापेक्षा या नाटकातील विचारसणी,तत्वचिंतन, सामाजिक व राष्ट्रीय प्रश्नांची चर्चा यांना अधिक महत्व होते.

खाडिलकरांप्रमाणेच ज्यांनी राजकारणात रस घेऊन नाटय निर्मिती केली असे एक नाटककार म्हणजे वीर वामन जोशी हे होते. 'राक्षसी महत्वकांक्षा', 'रणदुंदुभी','धर्मसिंहासन','झोटींग पादशाही','शीलसंन्यास' यापैकी पहिली दोन विशेष गाजली.

वासुदेव रंगनाथ शिरवळकरांनी 'अस्मानी सुलतांनी अथवा पानपतचा मुकाबला' व वि.त्रिं. मोडक यांनी लिहिलेली 'रांणा भीमदेव' ही नाटके इतकी गाजली की, जोरदार भाषा, आवेशपूर्ण दणदणीत आवाज, स्वदेशाचा उत्कट अभिमान इत्यादी विशेषांमुळे अशा दणकेबाज नाटकांना राणा भीमदेवी नाटके म्हणण्याची चाल पडली.

भार्गवराम विठ्ठल वरेरकर यांनी ही राजकीय समस्या आपल्या नाटकातून मांडल्या. अशा प्रकारे वरील सर्व नाटककारांनी आपल्या राजकीय नाटकातून समस्या मांडत आपल्या अभिव्यक्तीव्दारे राष्ट्र उभारणीचे महत्वपूर्ण कार्य केले हे मान्य करावे लागते.

निष्कर्ष

१) राष्ट्र उभारणीसाठी मराठी साहित्याचे योगदान महत्वपूर्ण आहे.
२) मराठी कवितेने राष्ट्र उभारणीकामी आपल्या काव्याच्या माध्यमातून महत्वाचे कार्य केलेले दिसते.
३) मराठी नाटकांनी राजकीय समस्यांचे निराकरण व राष्ट्रभक्ती निर्माण करण्यासाठी नाटक या वाड.मय प्रकाराचा अतिशय योग्य वापर केला आहे.

संदर्भ :

१) प्र.न. जोशी– मराठी वाड.मयाचा विवेचक इतिहास– अर्वाचिन काळ, स्नेहवर्धन प्रकाशन– पूणे सुधारित आवृत्ती –२००९.
२) ल.रा. नशिराबादकर– प्राचीन मराठी वाड.मयाचा इतिहास, फडके प्रकाशन–कोल्हापूर,दहावी आवृत्ती–२०१०
३) प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार–आधुनिक मराठी वाड.मयाचा इतिहास–कैलास औरंगापूरा, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती–२०१४
४) (संपा.)प्राचार्य रा.,तु.भगत– संत साहित्य आणि अंधश्रध्दा निर्मूलन, चैतन्य प्रकाशक, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती–२०१२

राष्ट्रबांधणीत समाजसुधारकांच्या साहित्याचे योगदान

सहा.प्रा. रेखा काशिनाथ पसाले
कुसुमताई राजारामबापू पाटील कन्या महाविद्याल,इस्लामपूर

प्रस्तावना–

भारतामध्ये ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर अगदी काही काळातच इथल्या समाजजीनावर त्याचे पडसाद उमटण्यास प्रारंभ झाला आणि भारतीय इतिहासात एका नव्या विचारप्रवाहाची सुरूवात झाली. महाराष्टांमध्ये १८१८ नंतर म्हणजेच पेशव्यांच्या पराभवानंतर ब्रिटिश सत्ता स्थिर झालेली पहावयास मिळते. हळूहळू भारतीय समाजाला पाश्चिमात्त्य संस्कृतीचा, साहित्याचा, भौतिक प्रगतीचा, आचारविचाराचा एक आगळावेगळा असा अनुभव येऊ लागला. या अनुभवातूनच भारतीय समाजाच्या सर्वांगीण जीवनावर खोलवर असा परिणाम होण्यास प्रारंभ झाला आणि त्यातूनच सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीला महाराष्ट्रात गती मिळाली. महाराष्ट्रात ब्रिटिश सत्ता स्थिर झाल्यानंतर त्यांनी समाजला शिक्षण देण्याचेही कार्य हाती घेतले. त्यांनी शिक्षण प्रसाराला चालना दिली. त्यातूनच त्यांनी महाराष्ट्रात विविध शैक्षणिक संस्था स्थापन केल्या, यामध्ये मिशनऱ्यांचे कार्य महत्त्वपूर्ण होते असे म्हणावे लागेल.

शिक्षणाच्या प्रचार आणि पसारामुळे महाराष्ट्रामध्ये नवशिक्षित तरूणांची एक नवी पिढी उदयास आली पाश्चिमात्त्य संस्कृती, त्यांची झालेली भौतिक प्रगती, उदारमतवाद, स्वातंत्र्य, मानवतावाद, समानता सारख्या आधुनिक विचारांचे ज्ञान महाराष्ट्रातील नवशिक्षित तरूणांना झाले. नवविचार आत्मसात केलेल्या तरूणांनी आपल्या सामाजिक आणि धार्मिक जीवनाकडे डोळसपणे पहावयास सुरूवात केली यातून समाजातील जातीपातीच्या खोलवर रूजलेल्या शृंखला, मानवी हक्कापासून वंचित राहिलेला समाज, शिक्षणावर असलेली विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी, अनिष्ठ रूढी परंपरा, समाजातील स्त्रियांची दयनीय स्थिती आणि त्यांच्यावरील अनिष्ट अशी बंधने अशा प्रकारची समाजातील परिस्थितीची जाणीव नवशिक्षित तरूणांना प्रथम झाली, आणि यामधून सामाजिक सुधारणांना गती मिळाली असे म्हणावयास हरकत नाही. समाजात बुद्धिप्रामाण्यापेक्षा ग्रंथप्रामाण्याला अधिक महत्त्व मिळाले होते. धार्मिक आचारामध्ये विशिष्ट वर्गाची मक्तेदारी होती. समाजमनावर अंधश्रद्धेचे वर्चस्व होते. यामुळे समाज अधोगतीकडे वाटचाल करीत होता. त्यामुळे सामाजिक आणि नैतिक अधःपतनाच जाणीव झालेल्या नवशिक्षित तरूणांना समाजात परिवर्तन घडवून आणने गरजेच वाटू लागले आणि त्यातूनच समाजसुधारणेची तळमळ असलेला तरूणांचा एक नवा वर्ग उदयास येऊ लागला. त्यामध्ये महात्मा फुले, जगन्नाथ शंकरशेठ, बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, लोकहितवादी, भाऊ दाजी लाड, महर्षी वि.रा.शिंदे, न्या. रानडे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, आगरकर इत्यादी समाजसुधारकांचे कार्य महत्त्वपूर्ण असे आहे. देशाच्या नव्या निर्मितीमध्ये उपरोक्त सर्व समाजसुधारकांचा मोलाचा वाटा आहे. उपरोक्त सुधारकांनी आपले विचार लोकांपर्यंत पोहचावेत यासाठी साहित्याचा आधार घेतला आणि समाजाला नवसंजीवनी देण्याचा प्रयत्न केला. प्रस्तुत ठिकाणी महाराष्ट्रातील काही समाजसुधारकांनी देशबांधणीमध्ये साहित्याच्या माध्यमातून दिलेल्या योगदानाचा विचार केला जाणार आहे.

समाजसुधारकांचे साहित्यिक योगदान–

समाजसुधारणा घडविण्यासाठी, परिवर्तनाचा नवा विचार देण्यासाठी समाजसुधारकांनी लेखनीचा वापर केला. आपल्या लेखनीद्वारे समाजातील अनिष्ठ रूढी, परंपरांवर टिका करण्यास प्रारंभ केला आणि आपल्या कार्याला कृतीची जोड दिली. समाजसुधारक प्रारंभी वृत्तपत्रांकडे आणि ग्रंथलेखनाकडे वळले. निरनिराळी वृत्तपत्रे आणि ग्रंथांमधून विचार स्वातंत्र्याचा उपयोग योग्य पद्धतीने केला. आपल्या लेखनामधून अंधश्रद्धा, अनिष्ठ रूढी यावर टिका तर केलीच पण समाजाला नवविचारांचे ज्ञानही दिले. आपल्या साहित्यामधून स्त्रियांच्या समस्या, विधवांचे प्रश्न, शेतकरी, कष्टकरी वर्गाचे होणारे शोषण, अस्पृश्यांची होणारी दयनीय स्थिती यावरती भाष्य केले.

अंधारात चाचपडणाऱ्या समाजाला नवा प्रकाश देणारे आधुनिक महाराष्ट्रातील पहिले समाजसुधारक म्हणून ***बाळशास्त्री जांभेकर*** यांना ओळखले जाते. मराठी वृत्तपत्राचे जनक, इतिहास संशोधक आणि विचारवंत अशी ओळख बाळशास्त्री जांभेकरांची महाराष्टांला आहे. वृत्तपत्र ही जनजागृतीसाठीचे प्रभावी माध्यम आहे हे त्यांनी ओळखले होते. त्यातूनच त्यांनी ***दर्पण*** हे मराठीतील पहिले साप्ताहिक सुरू केले. समाजाच्या विकासाचे अनेक प्रश्न त्यांनी त्यामधून मांडले. स्त्री शिक्षण, पाश्चात्त्य ज्ञान, विधवा विवाह इत्यादींचा पुरस्कार त्यांनी सदर साप्ताहिकांमधून केला. सरकारच्या अन्यायी धोरणाविरूद्ध टिका केली. विज्ञानाचा समाजामध्ये प्रसार करण्याच्या हेतूने पुढे १८४० मध्ये त्यांनी ***दिग्दर्शन*** नावाचे मराठी मासिक सुरू केले. साहित्यिक गुण, विद्वता आणि अनेक विषयांचा गाढा अभ्यास यामुळे जांभेकरांनी इतिहास, धर्म तत्त्वज्ञान, व्याकरण, विज्ञान इत्यादी विषयांवर ग्रंथ लिहिले. भारतीय शिलालेख आणि ताम्रपटांचे संशोधन व वाचन करून अनेक निबंध लिहिले. त्यामुळे त्यांना आद्य इतिहासकार म्हणूनही ओळखले जाते. **ज्ञानेश्वरीचे पाठभेदांसह केलेल संपादन** हे त्यांचे महत्त्वाचे साहित्यिक योगदान होय. त्याबरोबरच ***बाल व्याकरण हिंदुस्थानचा प्राचीन इतिहास, हिंदुस्थानातील इंग्रजी राज्याचा इतिहास, इंग्लडचा इतिहास*** इत्यादी महत्त्वपूर्ण ग्रंथही त्यांनी लिहिले. जांभेकरांनी आपल्या साहित्यामधून समाजसुधारणेच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण असे विचार मांडलेले दिसतात.

महाराष्ट्राच्या सुधारणा चळवळीतील दुसरे महत्त्वाचे समाजसुधारक म्हणजे **दादोबा पांडुरंग तर्खडकर**. समाजसुधारणेसाठी तर्खडकरांनी लेखणीचा वापर केला. त्यांना साहित्यिक दृष्टी चांगली होती. त्यांनी ***मराठी भाषेचे व्याकरण, मराठी नकाशाचे पुस्तक, यशोदा पांडुरंगी,***

पारमहंसिक ब्राह्मधर्म, आत्मचरित्र, शिशुबोध इत्यादी ग्रंथ लिहिले. एकूणच साहित्यामध्ये सहृदयता, चिकित्सक बुद्धी, बहुश्रुतता याचे दर्शन होते. मराठी भाषेत टिकेचा अपूर्व प्रकार त्यांनी प्रथम सुरू केला. भाषेबद्दल तर्खडकरांना अपार प्रेम होते. भाषेची कोंडी विचारात घेऊन शास्त्रशुद्ध व्याकरण व्याकरण लिहून मराठी भाषेच्या उद्धाराचे मोठे कार्य केले. त्यामुळे त्यांना मराठी भाषेचे पाणिनी म्हणूनही ओळखले जाते. **भाऊ दाजी लाड** यांचे समाजसुधारणेबरोबर वाङ्मयीन कार्यही मोलाचे आहे **कालिदासाचा कालनिर्णय, शकांचे हल्ले** इत्यादीबाबतही त्यांनी ग्रंथामधून चिकित्सक अशी मांडणी केली आहे. जैन धर्माची परंपरा, जैन पट्टावतीचा कलानुक्रम, हेमाद्रीचा काल इत्यादी विषयावरही महत्त्वपूर्ण असे संशोधनपर ग्रंथ लिहिले.

गोपाळ हरी देशमुख उर्फ ***लोकहितवादी*** हे महाराष्ट्रातील महत्त्वाचे विचारवंत म्हणून ओळखले जातात. आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून लोकहितवादींनी सामाजिक सुधारणा, राजकीय सुधारणा, शिक्षण इत्यादीविषयी महत्त्वपूर्ण असे विचार मांडले. लोकहितवादी जसे समाजसुधारक होत तसे उत्तम साहित्यिकही होते. आपल्या लेखनाच्या स्पष्टीकरणासाठी त्यांनी तळटिपा, प्रस्तावना, परिशिष्टे जोडलेली आहेत, त्यामुळे त्यांच्या लेखनातील विवेचक बुद्धिची साक्ष पटते. त्यांच्या साहित्याची भाषा ही सरळ आणि मार्मिक आहे. आपले विचार त्यांनी स्पष्ट शब्दांत मांडले. १८४८ मध्ये समाजाला उद्देशून त्यांनी ***शतपत्रे*** लिहिली. सुधारणावादी विचाराच्या दृष्टीने शतपत्रे महत्त्वाची आहेत. शतपत्रामध्ये राजकीय, शैक्षणिक, धार्मिक, सांस्कृतिक विषयाचा परामर्श घेतला आहे. समाजातील गुंतागुंतीच्या प्रश्नाचा उहापोह त्यांनी शतपत्रातून मांडला. भाषेतील साधेपणा आणि सरळपणा यामुळे त्यांचे साहित्य वाचकांच्या अंतःकरणाला भिडते. याबरोबर त्यांनी ***लक्ष्मीज्ञान, हिंदुस्थानास दारिद्र्य येण्याची कारणे आणि परिहार व व्यापरविषयी विचार, स्थानिक स्वराज्य व्यवस्था, ग्रामरचना*** यासारखे छत्तिसेक ग्रंथ लिहिले. याशिवाय ***पृथ्वीराज चौहान, स्वामी दयानंद सरस्वती*** यांची चरित्रलेखनही केले.

महाराष्ट्रातील कर्ते समाजसुधारक म्हणून **महात्मा जोतिबा फुले** यांना ओळखले जाते. आधुनिक भारतातील क्रांतिकारी विचार मांडणारे फुले हे समाजसुधारणा चळवळीमधील सोनरी पान म्हणून ओळखले जातात. सामाजिक विषमतेविरूद्ध जोतिबांनी बंड पुकारले. समाजात समता प्रस्थापित करण्यासाठी त्यांनी संघटन बांधले. गोरगरीबांसाठी रात्रंदिवस राबणारे ते कर्ते समाजसुधारक म्हणून त्यांची महाराष्ट्राला ओळख झाली ते त्यांच्या अफाट अशा कार्यकर्तृत्वामुळेच आपले विचार त्यांना आपल्या ग्रंथसंपदेमधून लोकांपर्यंत पोहचविले. आपले मूलगामी विचार त्यांनी आपल्या छोट्या मोठ्या ग्रंथामधून लोकांसमोर ठेवले. बहुजन समाजाच्या प्रबोधनासाठी आणि दलितमुक्तीचा प्रसार करण्यासाठी, प्रचार करण्यासाठी त्यांनी ग्रंथामधून विचार मांडले. शेतकरी, कष्टकरी, शुद्र हाच त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता. त्यामुळे त्यांची दुःखे वेशीवर टांगण्यासाठी त्यांनी ग्रंथाचे लेखन केले. त्यांच्या ग्रंथातील भाषा अस्सल मराठमोळी वळणाची आहे. फुल्यांची तळागाळातल्या रांजल्या पिचल्या समाजाला आपलीशी वाटणारी होती. ***गुलामगिरी*** या ग्रंथामधून फुल्यांनी सर्वसामान्य लोकांना भोगाव्या लागणाऱ्या आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक गुलामगिरीवर परखड असे भाष्य केले आहे. ***शेतकऱ्यांचा असूड*** या ग्रंथामध्ये शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेचे चित्रण त्यांनी केले आहे. त्याबरोबरच त्यांच्या या अवस्थेवरती उपायही सूचविले आहेत. ***ब्राह्मणांचे कसब*** या ग्रंथामधे फुल्यांनी स्वार्थी आणि समाजाची फसवणूक करणाऱ्या ब्राह्मणी पाखंडी वृत्तीवर परखड असे भाष्य केले आहे. ***तृतीय रत्न*** या नाटकामध्ये धर्माचा नावावरसर्वसामान्य जनतेची फसवणूक करणाऱ्या लोकांवर ओरखडे ओढून लोकांना खरे ज्ञान सांगण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत ग्रंथात केला आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जीवनवरही फुल्यानी लेखन केलेले दिसून येते.त्यांनी आपल्या ग्रंथामधून विविध सामाजिक विषयांना स्पर्श केला आहे. फुल्यांच्या सर्व लेखनामागे तळागाळतील कष्टकरी, दलित, श्रमिक वर्गाचे होणारे शोषण हा मुख्य उद्देश असलेला दिसून येतो. मराठी साहित्यनिर्मितीमध्ये फुल्यांचे साहित्य मोलाची भर घालणारे असे आहे. समाजसुधारणेच्या चळवळीमध्ये फुल्यांचे साहित्यिक योगदान महत्त्वपूर्ण असे आहे असे म्हणावे लागेल.

न्यायमूर्ती महादेव गोविंद रानडे हे सर्वांगीन सुधारणेचे पुरस्कर्ते होते.रानडे यांनी ***मराठी ग्रंथोत्तेजक मंडळ*** नावाची संस्था स्थापन केली. इतिहास, शास्त्रे, थोर पुरुषांची चरित्रे, धर्म, देशाची सुधारणा इत्यादी अनेक विषयावर त्यांनी ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध करणे हा या संस्थेचा मुख्य हेतू होता. ***मराठी सत्तेचा उदय*** या ग्रंथामधून त्यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाबद्दल पाश्चात्त्य इतिहासकारांच्या विकृत मतांचे खंडन केले आहे. न्या. रानडेंच्या समकालातील परखड समाजसुधारक म्हणजे **गोपाळ गणेश आगरकर** हे होय. आगरकरांनी काही काळ केसरी चे संपादन केल्यानंतर***सुधारक*** हे वृत्तपत्र काढले. इष्ट असेल ते बोलणार व साध्य असेल ते करणार हे ब्रीद त्यांच्या लेखनातून जाणवते. आपल्या लेखनामधून त्यांनी समाजातील दुष्ट प्रवृत्तीवर हल्ले चढविले. समाज, धर्म, जातिभेद याबाबात आपले सडेतोड विचार त्यांनी मांडले. बुद्धिवाद, विवेकाचे महत्त्व, व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, सत्यप्रियता, ह्या गोष्टी सुधारणेचा पाया आहेत असे त्यांनी प्रतिपादन केले. त्यांच्या साहित्याची भाषा ही बोचणारी व सडेतोड होती. ***डोंगरीच्या तुरूंगातील १०१ दिवस*** हे पुस्तक त्यांनी महत्त्वाच्या विषयांवर भाष्य करणारे आहे, त्याबरोबरच त्यामध्ये टिळक आगरकर यांच्या मैत्रीचे, मनोमिलनाचे आणि वैचारिक मतभेदाचे चित्रण प्रस्तुत पुस्तकात आले आहे. तसेच त्यांनी शेक्सपिअरच्या हॅम्लेट या नाटकाचे ***विकारविलसित*** असे भाषांतर करून मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे असे म्हणता येईल.

आपल्या आयुष्यामध्ये मानवी मूल्यांना महत्त्व देणारा समाजसुधारक म्हणजे **कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे**होय. कर्मवीर शिंदे यांची निरीक्षणशक्ती सूक्ष्म, पांडित्यपूर्ण आणि सखोल अशी होती. ***भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न*** हा त्यांचा महत्त्वाचा ग्रंथ होय. या ग्रंथावरून त्या काळातील अस्पृश्यतेसंदर्भातील सर्व माहिती मिळते. अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाचा मूलगामी असा विचार त्यात मांडला आहे. ***माझ्या आठवणी व***

अनुभव हे आत्मचरित्रही त्यांनी लिहिले. त्यांच्या साहित्यामधून लेखनातील व्यापक दृष्टीकोन, मूलगामी वृत्ती, विचारांचे गांभीर्य तसेच भावनांचे उत्कट दर्शन घडते. भाषेतील सात्विकपणा, सरळपणा वाचकांना आकर्षिक करणारा आहे असे त्यांच्या लेखनाकडे पाहिल्यानंतर लक्षात येते.

आधुनिक भारताचे शिल्पकार, एक युगप्रवर्तक समाजसुधारक म्हणून **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना** सारे जग ओळखते. दलितोद्धारासाठी बाबासाहेबांनी आपले सारे आयुष्य वेचले. आपल्या कृतीला कार्याची जोड दिली. आपले विचार लोकांपर्यंत पोहचविण्याठी लेखनीच्या माध्यमाचा वापर केला. वृत्तपत्रे आणि ग्रंथाच्या माध्यमातून समाजपरिवर्तन घडविण्याचा प्रयत्न केला. कारण समाजाच्या विकासाला चालना देणारी ती उपयुक्त साधने आहेत. हे त्यांनी ओळखले होते. आपल्या लेखनातून त्यांनी दलितांवर होणारे अन्याय अत्याचार समाजासमोर मांडले. साहित्याच्या माध्यमातून दलितांना आत्मभान देण्याचे महान कार्य बाबासाहेबांनी केले हे कधीही विसरून चालणार नाही. स्वातंत्र्य समता, न्याय, बंधुता, हे विचार त्यांनी साहित्यामधून मांडले. आपल्या कार्याची भूमिका लोकांना स्पष्टपणे कळावी यासाठी वृत्तपत्रांचा, ग्रंथाचा आधार घेतला. मुकनायक, जनता, प्रबुद्ध भारत सारखी वृत्तपत्रे याचीच साक्ष देतात.बाबासाहेबांनी ग्रंथांना गुरू मानले. त्यांनी लिहिलेले ग्रंथ हे त्यांच्या पांडित्याचा पुरावाच आहेत. कोणताही विषय मांडताना त्यांच्या ठिकाणी असणाऱ्या सखोल चिंतनाचा परिचय वाचकांना येतो. मराठी भाषेवर चांगले प्रभूत्व असतानाही त्यांनी सर्व ग्रंथांचे लेखन हे प्रामुख्याने इंग्रजीमधून केल्याचे दिसून येते. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना भारतातील अस्पृश्यांची स्थिती भारतातील राज्यकर्त्यांना समजावी, त्यांच्यावरील अन्याय अत्याचाराची कल्पना यावी तसेच सुशिक्षित अस्पृश्य समाजाला नवविचारांची, तत्त्वज्ञानाची जाणीव व्हावी हा त्यांच्या साहित्यलेखनामागील मुख्य हेतू होता असे दिसते. आर्थिक विचार, सामाजिक विचार, धार्मिक आणि शैक्षणिक विचार त्यांनी आपल्या ग्रंथांमधून लोकांसमोर ठेवले. एकूण त्यांचे साहित्य हे त्यांच्या ठिकाणी असणाऱ्या कुशाग्र बुद्धिमत्तेची साक्ष देणारे आहे असे म्हणावे लागते. दलितोद्धारासाठी लिहिलेल्या साहित्यामुळे, लेखनामुळे समाजाला नवी दिशा मिळाली ही गोष्ट येथे आवर्जुन नमूद करावी लागेल.

समारोप–

प्रस्तुत विषयाची मांडणी करताना समाजसुधारकांनी साहित्याला दिलेल्या योगदानाचा विचार मांडताना काही गोष्टीचा निर्देश होतो तो असा की, समाजसुधारकांच्या साहित्यनिर्मितीमागे समाजाला नवा विचार देणे, समाजाला प्रगतीच्या दिशेन घेऊन जाणे, समाजाला गतिमान बनविणे, समाजात क्रांतिकारी विचाराचा प्रचार करणे, अंधश्रद्धा, अनिष्ठ रूढी परंपरांवर हल्ला करून त्यांचे समाजातून समूळ उच्चाटन करणे, साहित्यामधून समाजाला आपल्या अस्तित्वाची, मानवी हक्काची, मूल्यांची, ज्ञानाची, तत्त्वज्ञानाची ओळख करून देणे ही काही महत्त्वाची प्रयोजने समोर होती असे दिसते. समाजसुधारकांच्या साहित्यनिर्मितीचा राष्टंबांधणीत मोलाचा वाटा असलेला दिसून येतो. त्यामुळे नवविचाराची आणि परिवर्तनाची मोठी क्रांती समाजमनावर करता आली असे आपल्याला या ठिकाणी म्हणता येईल.

संदर्भ–

१. भोळे भा. ल., भारतीय राजकीय विचारवंत, पी. बी. डी. प्रकाशन, नागपूर,२०१४
२. कुलकर्णी कुसूम, प्रबोधन पर्व, सिंहवाणी प्रकाशन, कोल्हापूर, २००२
३. जी. एल. भिडे, एन. डी. पाटील., महाराष्टांतील समाजसुधारणेचा इतिहास, कोल्हापूर, २००३
४. सोमण अंजली, साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे,२००५

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

महात्मा फुले यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन

प्रा. श्रीमती नंदा श्रीपती पाटील
सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
स.ब. खाडे महाविद्यालय, कोपार्डे,
ता. करवीर, जि. कोल्हापूर.

प्रास्ताविकः

१९ व्या शतकात महाराष्ट्रात जे सामाजिक प्रबोधन झाले त्याचे शिल्पकार जोतीराव फुले होते. महात्मा फुले म्हणजे आचार आणि विचार यांच्या एकसंघ सहचार्याचे मूर्तिमंत रुप होते. जोतीराव फुले हे एक थोर शिक्षणतज्ज्ञ होते. त्यांनी दीडशे वर्षापूर्वी आधुनिक शेतीशिक्षणाचा आग्रह धरलेला होता. आपल्या हातात सत्याचे निशान धरुन आपल्या हयातभर आपले सर्वस्व पणाला लावून सत्यासाठी झगडा दिला. प्राणाचीही पर्वा न करता जागरुक राहून त्यांनी निर्भयपणे लोकक्षोभाला दाद न देता आपले कृतिशील कार्य सुरु ठेवले. आधुनिक भारतातले पहिले समाजक्रांतिकारक म्हणजे महात्मा फुले होत. १९ व्या शतकामध्ये महत्वाच्या व्यक्तिमध्ये त्यांचा उल्लेख करावा लागतो. तसेच २० व्या शतकातील अनेक चळवळींचा, प्रवाहांचा आरंभबिंदू म्हणूनही त्यांचा उल्लेख करावा लागतो. आधुनिक विद्येवर आधारलेल्या लोकशाही आणि आर्थिक संपन्नता या भौतिक तत्वांचा संदेश महात्मा फुले यांनी दिला. महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाचा पाया घातला. अस्पृश्यासांठी शाळा सुरु केल्या. शिक्षणाने माणूस डोळस बनून आपली प्रगती करतो अशी त्यांची धारणा होती. महात्मा फुलेंनी प्राथमिक शिक्षणास विशेष महत्व दिले. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण व्हावे असा महात्मा फुले यांचा आग्रह होता. त्यांनी सांगितलेल्या विविध विचारांचे महत्व आजही पुन्हा स्वीकारण्याची गरज आहे. म्हणून त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारांचा वेध प्रस्तुत निबंधात घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

शैक्षणिक विचार :

सामाजिक अज्ञानाचे मुळापासून उच्चाटन करावयाचे असेल तर स्त्रियांना शिक्षण दिले पाहिजे. या भूमिकेतून महात्मा फुले यांनी मुलींसाठी (१८४८) पुण्यामध्ये पहिली शाळा सुरू केली. या शाळेत त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई शिक्षिका म्हणून मुलींना शिकवू लागल्या. शिक्षिकेचे काम करत असताना सावित्रीबाईंना समाजातील काही लोकांच्याकडून खूप त्रास सहन करावा लागला. असे असताना या फुले दांपत्यांनी त्याकडे दुर्लक्ष करून आपले स्त्री शिक्षणाचे कार्य जोमाने सुरूच ठेवले. महात्मा फुले यांनी सावित्रीबाईंना शिकवून पहिली भारतीय शिक्षिका घडविली. स्त्रियांना सार्वजनिक जीवनात आणून स्त्रीच्या कर्तृत्वाला वाव दिला. जोतीराव फुले यांच्या सत्यशोधक चळवळीतून पुढे आलेल्या ताराबाई शिंदे यांनी १८८२ साली 'स्त्री-पुरुष तुलना' हा ग्रंथ लिहून स्त्री-पुरुष समतेची कणखर भूमिका या ग्रंथातून मांडलेली दिसते. अस्पृश्यांच्या शिक्षणाला चालना देण्यासाठी संस्थाही सुरू केली होती. त्या शाळेत धुराजी आप्पाजी चांभार आणि गणू शिवाजी मांग हे दलित शिक्षक काम करीत होते. स्त्री शिक्षणाचा पाया घातल्यावर त्यांनी दुसरी क्रांतिकारक गोष्ट केली ती म्हणजे ''विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नीतिविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले, हे सारे अनर्थ एका अविद्येने केले.''[1] या त्यांच्या विचारदर्शनाप्रमाणे शूद्रावरील सर्व अनर्थ दूर करण्यासाठी शूद्रातिशूद्रांना शिक्षण देणेच गरजेचे आहे हे जाणून १८५२ साली पुणे शहरातील नानापेठेत भोकरवाडी या भागात अस्पृश्य मुलांसाठी शाळा सुरू केली. मुलांना शाळेत पाठविण्यासाठी त्यांनी अस्पृश्यांची मने वळविली. त्यांना स्वच्छता, शिस्त शिकविली. पाट्या, पुस्तके, कपडेही पुरविले. १८५२ च्या मे महिन्यात वेताळपेठेत स्वखर्चाने महार, मांग व अस्पृश्य जातीतील मुलांसाठी पुन्हा शाळा सुरू केली.

महात्मा फुले यांची शिक्षणाकडे पाहण्याची दृष्टी, त्यांचे शिक्षणविषयक चिंतन महत्त्वाचे होते. शिक्षणाने माणूस डोळस बनून त्याला आपली प्रगती करता येते, अशी महात्मा फुले यांची धारणा होती. त्यांनी शिक्षणाच्या विविध पैलूंचे, शिक्षण पद्धतीचे प्रसाराच्या स्वरूपाचेही चिंतन केलेले होते. सन १८८२ मध्ये शिक्षणाचा करण्यासाठी इंग्रज सरकारने हंटर कमिशन नेमले होते. या कमिशनने समाजातील विविध स्तरातील लोकांची शिक्षणविषयक मते जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा फुले यांनी हंटर कमिशनला आपले शिक्षणविषयक एक निवेदन सादर केले. त्यात त्यांनी शिक्षणविषयक विचार व आपली मते स्पष्टपणे मांडली. हंटर शिक्षण आयोगा पुढे सादर केलेल्या निवेदनात त्यांनी मुलांना शाळेत कधी घालावे, तसेच प्राथमिक शिक्षण ते उच्च शिक्षण कसे असावे, याचबरोबर प्रचलित शिक्षणपद्धती, सुधारीत शिक्षणपद्धती यांचा सविस्तर विचार मांडलेला आहे. शूद्रातिशूद्र व स्त्रिया यांना शिक्षण मिळावे तसेच प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असावे, याच प्रमाणे व्यवसाय शिक्षणावर अधिक भर देऊन त्यांनी शिक्षण पद्धतीतील दोष, अभ्यासक्रमातील उणिवा सांगून त्या दृष्टीने काही उपाय सूचविले आहेत.

''अभ्यासक्रमात मोडी-बालबोध, लेखन-वाचन, हिशेबाची माहिती, सर्व साधारण इतिहास, भूगोल, व्याकरण यांचे प्राथमिक ज्ञान, शेतकीचे प्राथमिक ज्ञान तसेच नीती आणि आरोग्य या संबंधीचे सोपे धडे अंतर्भूत करावेत... यांत्रिक, नीतीबोध, आरोग्य, शेतकी आणि उपयुक्त कला या विषयावरील पाठ पुस्तकामधून श्रेणीनुसार वाढत्या प्रमाणात देण्यात यावेत.''[2] बहुजन समाजातील मुलांची परिस्थिती विचारत घेवून त्यांनी सुचविलेला हा अभ्यासक्रम त्यांच्या चौकस शिक्षण दृष्टीचा ठळक प्रत्यय घडवितो. येथे त्यांनी इतिहास, भूगोल यांसारख्या विषयाबरोबर

शेतकी, यांत्रिकी, उपयुक्त कला व नीतीला अनन्यसाधारण महत्त्व दिलेले आहे. माणसाचे माणूस म्हणून मूल्य वाढीस लावायचे असेल तर नीतीला पर्याय नाही म्हणूनच वाढत्या वयाबरोबर विद्यार्थ्याला नीतिशिक्षण दिले गेले पाहिजे, अशी त्यांची धारणा होती.

व्यक्तिच्या व्यावहारिक कार्यक्षमतेचा विकास घडविणे हे त्यांना अभिप्रेत असणाऱ्या शिक्षणाचे एक ध्येय होते. त्याला महात्मा फुले यांनी ''विद्यार्थ्यांना शेतकी पाठांच्या जोडीने प्रत्यक्ष व्यावहारिक शिक्षण देता यावे म्हणून एक 'आदर्श' शेतीची छोटीशी योजना आखल्यास ती निश्चितच फायदेशीर होईल.''[3] असे सुचविले आहे. यामुळे माणसांच्या दैनंदिन जीवनातील प्राथमिक गरजा तर भागतीलच पण सावकार, वकील अशा लोकांकडून जी लुबाडणूक होते तिलाही आळा बसेल.

शिक्षणामुळे सरकारी नोकरी हमखास मिळेल हे शक्य नव्हते. म्हणून स्वतःची उपजीविका चांगल्या रितीने करता यावी, यासाठी व्यासायिक कौशल्याचे शिक्षण, औद्योगिक प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्था स्थापन करून विद्यार्थ्यांना शिक्षण दिले पाहिजे. तसे शिक्षण मिळाले नाही तर, ''ते आळशी स्वभावाचे होतात. आपले घरगुती धंदे किंवा दुसरे मेहनतीचे काम किंवा स्वतंत्र धंदा उद्योग करण्याचे टाळून नोकरीच्या शोधात राहतात.''[4] यामुळे त्यांच्यावर बेकारीची वेळ येते व जीवनात हतबल होतात. त्यांना नैराश्य येते. म्हणून महात्मा फुले म्हणतात, ''घिसाडी, लोहार, बटई, सुतार, कढई, चांभार, सोनार, तांबट, साळी, शिंपी वगैरे कारागिरांच्या मुलांकरिता निरनिराळ्या शाळा घालून त्यामध्ये त्या सर्वांच्या कसबासंबंधी सर्व प्रकारच्या विद्या शिकविण्याच्या कामी थोडा खर्च करावा.''[5] कारागिरांचे व्यवसाय कौशल्य एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित केले जात असले तरी त्या विषयी तांत्रिक शिक्षण दिले पाहिजे. आपला भारत देश कृषिप्रधान देश आहे. बहुसंख्य लोकांची उपजीविका शेतीवरच आहे. शेतीस पूरक असे व्यावसायिक शिक्षण दिले तर स्वतःची उपजीविका होईल व राष्ट्राचाही विकास होईल हा महात्मा फुले यांचा विश्वास होता.

महात्मा फुले यांनी प्राथमिक शिक्षणाचा अत्यंत मूलगामी पद्धतीने विचार केला आहे. विकसनशील समाजाला शिक्षणाची अन्नपाण्याएवढीच आवश्यकता असते, हे ओळखून त्यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असावे अशी मागणी केली. या विषयी हंटर कमिशनला सादर केलेल्या निवेदनात ते म्हणतात, ''वंशपरंपरा लेखनावर उपजीविका करणारे ब्राह्मण, प्रभू इत्यादी वर्ग आणि व्यापारी वर्ग हेच बहुधा शहरातूनसुद्धा शिक्षणाचा लाभ घेताना आढळतात. शेतकरी व तत्सम वर्गांना प्राथमिक शिक्षणाचा लाभ घेता येत नाही. या वर्गापैकी काही थोडी मुले प्राथमिक शाळेत आणि माध्यमिक शाळात घातली जातात पण दारिद्र्यादी कारणामुळे ती या शाळांत टिकून राहत नाहीत. घरकाम किंवा दुसरा एखादा कामधंदा मिळाला की ती स्वाभाविकच शाळा सोडून देतात. शाळेत टिकून राहण्याच्यादृष्टीने विशेष प्रलोभने नसल्यामुळे खेड्यामधील शेतकरी वर्गाची बहुतेक मुले शाळेपासून दूरच राहतात. एकतर हा शेतकरी वर्ग पराकोटीच्या दारिद्र्यामुळे गांजलेला असतो. शिवाय त्याला आपली मुले गुरेढारे राखण्यासाठी आणि शेतीच्या कामासाठी हवी असतात. शाळांच्या संख्येत वाढ
करण्याबरोबरच या वर्गाला आपली मुले शाळेत पाठविण्यास उत्तेजन मिळावे, त्यामध्ये विद्येची गोडी उत्पन्न व्हावी म्हणून शिष्यवृत्त्यांची व सहामाही वा वार्षिक बक्षिसांची विशेष प्रलोभने ठेवणे अगत्याचे आहे. काही ठराविक वयोमर्यादेपर्यंत, निदान वयाच्या बाराव्या वर्षापर्यंत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्यात यावे, शूद्रातिशूद्र व शेतकऱ्यांसाठी किमान प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत मिळण्याची मागणी करणारे महात्मा फुले हे महाराष्ट्रातील पहिले कृतिशील विचारवंत ठरतात.

प्राथमिक शाळांच्या संख्येत वाढ करण्यात यावी व त्यांना विशेष मदत करण्यात यावी, असे महात्मा फुलेंनी सूचविले होते. ज्या देशी शाळेत शिक्षक आहेत, अशा शाळांना अनुदान देण्यात यावे. तसेच स्थानिक करातील निधीपैकी निम्मा निधी प्राथमिक शिक्षणावर खर्च करावा याचबरोबर आपआपल्या हद्दीतील सर्व प्राथमिक शाळा स्वखर्चाने चालविण्यास नगरपालिकांना भाग पाडण्यासाठी सरकारने रीतसर कायदा पास करावा व प्रांतिक किंवा मध्यवर्ती निधीमधून पुरेसे अनुदान मिळण्याची तरतूद करण्यात यावी, अशा मौलिक सूचना महात्मा फुले यांनी आयोगाला केल्या होत्या. यावरील बाबींचा विचार करता महात्मा फुले यांनी सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची केलेली मागणी किती व्यापक व त्यांच्या दूरदृष्टीचा प्रत्यय घडविणारी होती. हे सहज लक्षात येते.

प्राथमिक शाळांचे व्यवस्थापन कसे असावे, याविषयी महात्मा फुले यांनी हंटर शिक्षण आयोगाला काही सूचना केल्या होत्या. प्राथमिक शाळांवरील निरीक्षण यंत्रणा सदोष आणि अपुरी आहे. दुय्यम शाळा तपासनीस वर्षातून एकदा शाळेला भेट देतात. अशा या भेटीपासून म्हणण्यासारखा फायदा होत नाही. अधिक वेळा नाही तरी, कमीत कमी दर तिमाहीस या सर्व शाळांची तपासणी होणे अगत्याचे आहे. पूर्वसूचना न देता इतर वेळीही या शाळांना भेटी दिल्यास तेही फार उपयुक्त ठरण्याजोगे आहे. मोठ्या शहरातील नगरपालिकांनी आपल्या हद्दीतील प्राथमिक शाळांचा खर्च स्वतः करावा व त्यांना तसे आदेश द्यावेत, परंतु शाळांचा कारभार सर्वस्वी नगरपालिकांवर सोपवू नये तर त्या शाळा शिक्षणखात्याच्या देखरेखीखाली असाव्यात, तसेच ज्या माध्यमिक किंवा खाजगी इंग्रजी शाळा शिक्षणखात्याच्या नियमानुसार चालविल्या जात असतील, त्यांनाही शक्य असल्यास आर्थिक सहाय्य करावे, सहाय्य दरवर्षी उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येच्या प्रमाणात देण्यात यावे. या स्वरूपाची अनुदाने देण्याची तरतूद करण्याची नगरपालिकांवर सक्ती असावी व यासाठी शासनाने कायदा करावा. याचबरोबर प्राथमिक शिक्षणावर खर्च करावयाच्या निधीच्या विनियोगावर शिक्षणखात्याच्या संचालकांचे नियंत्रण असावे. जिल्हा व स्थानिक पातळीवर सुशिक्षित व बुद्धिमान नागरिकांच्या समित्या जिल्हाधिकारी किंवा शिक्षणखात्यामार्फत नेमाव्यात व त्यांच्याकडे अनुदाननिधींची व्यवस्था सोपवावी.

शूद्रातिशूद्रांच्या मुलांसाठी शाळेत येण्यास काही प्रलोभने दाखवावीत या विषयी महात्मा फुले लिहितात, ''शाळांच्या संख्येत वाढ करण्याबरोबरच या वर्गाला आपली मुले शाळेत पाठविण्यास उत्तेजन मिळावे आणि त्यामध्ये विद्येची गोडी उत्पन्न व्हावी म्हणून शिष्यवृत्तीची व सहामाही वा वार्षिक बक्षिसांची विशेष प्रलोभने ठेवणे अगत्याचे आहे.''[6] या शिष्यवृत्त्यांच्या रकमेत व संख्येत ठराविक काळाने वाढ करावी, असेही त्यांनी सुचविले आहे. ही सूचना करण्यापाठीमागे महात्मा फुले यांचा एक गर्भित दृष्टिकोन आहे.

आपल्या शिक्षण विषयक तत्त्वज्ञानात महात्मा फुले यांनी शाळांची आवश्यकता प्रतिपादन केलेली आहे. भारत हा प्रामुख्याने शेतकऱ्यांचा व शेतीप्रधान देश आहे, आजही जवळपास ७०% लोक ग्रामीण भागातच राहतात व त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे एकमेव साधन म्हणजे शेती हेच आहे. शेतकरी वर्गाचे दारिद्र्य, त्यांच्या ठिकाणी असलेला स्वावलंबनाचा अभाव, सुशिक्षित व बुद्धिवादी वर्गावर सर्वस्वी अवलंबून राहण्याची वृत्ती व आजच्या काळात शेतकऱ्यांच्या होत असलेल्या आत्महत्या याचाही गांभीर्याने विचार करणे गरजेचे आहे. शेतकऱ्यांची मुले व शूद्रातिशूद्र शिक्षणापासून वंचित राहतात, अशा मुलांसाठी ज्या ठिकाणी जातीची वस्ती पुरेशी मोठी असेल, त्या ठिकाणी त्यांच्यासाठी स्वतंत्र शाळा उघडाव्यात. अशी विधायक सूचना महात्मा फुले करतात.

सरकारी अनुदान घेणाऱ्या शाळांचे प्रमाण अत्यंत अल्प होते. पुण्यासारख्या ठिकाणी एकच प्राथमिक शाळा होती व विद्यार्थी संख्याही अत्यल्प होती, ही वस्तुस्थिती स्पष्ट करून ज्या शासकीय प्राथमिक शाळा चालवल्या जात आहेत त्यांचा शैक्षणिक दर्जा योग्य नाही. त्यांची पुनर्रचना करण्याची गरज आहे, अशी विधायक सूचना त्यांनी केली. शूद्रातिशूद्र व शेतकरी हा खेड्यापाड्यात विखुरला होता. या वर्गासाठी खेड्यापाड्यातून शिक्षणप्रसाराचे कार्य सिद्धीस न्यावयाचे तर तेथील लोकवस्ती विचारात घेऊन शाळांची संख्या वाढवावी, असा महात्मा फुले यांचा आग्रह होता.

शूद्रातिशूद्र समाजाकडे उच्च शिक्षणासंदर्भात लक्ष देणे हिताचे ठरेल.शिक्षण घेतल्यामुळे ते आपले जीवन सुकरतेने जगतील याविषयी महात्मा फुले निवेदनात लिहितात, ''उच्च आणि श्रीमंत वर्गात, ब्राह्मण, प्रभू इत्यादी जातीत व विशेषतः जे लोक लेखनीवर उपजीविका चालवितात, अशा वर्गात सध्या शिक्षणाची गोडी उत्पन्न झालेली आहे. या वर्गाच्या बाबतीत होणारी सरकारी मदत क्रमाक्रमाने कमी करीत नेणे शक्य आहे. परंतु ज्या मध्यम आणि कनिष्ठ वर्गामध्ये शिक्षणाची म्हणण्यासारखी प्रगती अद्याप झालेली नाही, अशा वर्गाचे अनुदान थांबविल्यास ती एक आपत्तीच ठरेल.''[7] यामुळे शैक्षणिक कार्याची हानी होईल. हे सर्व शिक्षण हे सरकारी नियंत्रणाखाली ठेवणे योग्य ठरेल, असेही विचार महात्मा फुले प्रकट करतात. ज्या वर्गाला खऱ्या अर्थाने उच्च शिक्षणाची गरज आहे अशा स्वरूपाचे उच्च शिक्षणविषयक धोरण आखावे. शिक्षण प्रसार करणे ही सरकारची जबाबदारी आहे. उच्च शिक्षणावरील शासनाचे नियंत्रण काढले तर शिक्षणाची होणारी वाढ खुंटेल, असा धोकाही फुले सांगतात.

उच्च शिक्षणाचे व्यवस्थापन आणि नियंत्रण कोणाचे असावे, या विषयी महात्मा फुले सूचवितात, ''कोणत्याही पातळीवर शिक्षण व्यवस्था खाजगी यंत्रणेकडे सोपविणे इष्ट ठरणार नाही. या पुढे बहुत काळापर्यंत, धंदेशिक्षण असो वा कारभारविषयक शिक्षण असो, सर्व पातळीवरच्या शिक्षणयंत्रणा सरकारी नियंत्रणाखाली राहणे योग्य ठरेल. प्राथमिक आणि उच्च या दोन्ही पातळ्यांवरील शिक्षणाचे संवर्धन होण्यासाठी आवश्यक असणारी आस्था आणि कृपादृष्टी केवळ सरकारच दाखवू शकेल.''[8] हिंदुस्थानात अनेक जाती-धर्माचे लोक आहेत त्यांच्या समस्याही जातिपरत्वे भिन्न भिन्न आहेत. या सर्व विचारात घेऊन सर्वांसाठी शिक्षणाची समान संधी उपलब्ध करून देणे व त्या दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणावर सरकारचे नियंत्रण असावे, असे महात्मा फुले यांचे मत होते. तत्कालीन परिस्थितीत महात्मा फुले यांचा हा विचार योग्यच होता. उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाबाबत महात्मा फुले उदासीन होते. महाविद्यालयातून दिले जात असणारे शिक्षण सर्वसाधारण जीवनातील गरजा भागविणारे नाही. ते कमकुवत आहे, असे त्यांचे म्हणणे होते. त्यांच्याच भाषेत सांगावयाचे झाल्यास, ''सरकारी महाविद्यालयातून दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाचे स्वरूप सर्वसाधारण जीवनातील गरजा भागविण्याच्या दृष्टीने उपयोगी ठरावे.

समारोपः

जोतीराव फुले यांनी शैक्षणिक परिवर्तनाची प्रक्रिया टप्पाटप्प्याने अंमलात आणली. प्रथम स्त्री-शिक्षण व स्त्रियांची दास्यमुक्ती करण्यासाठी प्रयत्न केले. शिक्षणाव्दारे बहुजन समाजाला जाग आणण्याचा व त्यांच्यात स्वाभिमान निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा फुले यांच्या सर्वच कार्यात उच्च वर्णियांकडून विरोध झाला तरी हा महात्मा सामान्यजनांची अस्मिता फुलविण्यासाठी व त्यांचे जीवन समृध्द करण्यासाठी अविरत झगडत राहिला. सक्तीच्या सार्वत्रिक शिक्षणाची मागणी करणारे फुले भारतातील पाहिले कृतिशील सुधारक आहेत. शिक्षण हे जीवनाभिमुख असावे त्याव्दारे बहुजन समाजाचा स्वाभिमान जागृत व्हावा, समाजपरिवर्तन व्हावे व समाजात बुध्दिप्रामाण्य व शास्त्रीय दृष्टिकोन यावा इत्यादी विचार त्यांच्या द्रष्टेपणाची साक्ष देतात. स्त्री-शिक्षण व दलित-शिक्षण याबाबतचे त्यांचे कृतिशील प्रयत्न महत्वाचे आहेत. शैक्षणिक समस्येची जाणीव असणाऱ्या महात्मा फुले यांनी हंटर कमिशनला दिलेले निवेदन त्यांच्या द्रष्टेपणाचे प्रतिकच आहे. खेड्यापाड्यातील परिस्थितीने गांजलेल्या शेतकऱ्यांच्या मुलांना खास शैक्षणिक सवलती द्याव्यात, शिष्यवृत्यांची व सहामाही वा वार्षिक विशेष प्रलोभने ठेवावित. या मुलांना शिकविण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षक असावेत व ते शेतकरी वर्गापैकीच असावेत. शिक्षण क्षेत्रात चांगले लोक आले

तरच सकस शिक्षण मिळेल ही त्यांची भूमिका आहे. एकूणच सक्तीच्या सार्वत्रिक शिक्षणाची मागणी करुन शासनाला त्यांनी आपल्या कर्तव्याची जाणीव करुन दिली. अशाप्रकारे जोतीबांच्या सार्वजनिक जीवनात सामाजिक व शैक्षणिक कार्याचा सुरेख संगम झालेला दिसतो.

संदर्भ सूची

१. फडके य. दि. (संपा) ‘महात्मा फुले समग्र वाङमय’, म.रा.सा. आणि सं. मंडळ,मुंबई, पाचवी आवृत्ती, १९९१ पृष्ठ क्र.२५३
२. तत्रैव, पृष्ठ क्र. २३५, २३६
३. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ७२०
४. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ७२०
५. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ५१३
६. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ७१८
७. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ७२३
८. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ७२३

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भारतीय विकासात शिक्षणाचे योगदान

श्री. अनिल रामचंद्र महाजन
प्रमुख, मराठी विभाग,
श्रीपतराव चौगुले आर्टस् ॲण्ड सायन्स कॉलेज,
माळवाडी- कोतोली, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

१९९१ नंतर आपल्या देशात खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण (खाउजा) यांचे वारे वाहू लागले. जागतिक बॅंक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी डब्ल्यूटीओ, गॅट यासारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या ध्येयधोरणांचे आपल्या देशातील विविध क्षेत्रात होणारे परिणाम जाणवू लागले. शिक्षण क्षेत्रही त्याला अपवाद नव्हते. त्यामुळे या नव्या जागतिक प्रवाहाच्या रेटयाचे शिक्षण क्षेत्रावरही दूरगामी व मूलभूत स्वरूपांचे व्यापक परिणाम झालेले दिसतात.

१५ ऑगस्ट १९४७ लासुमारे १२०० वर्षाच्या परकीय आक्रमणाच्या विळख्यातून भारत मुक्त झाला. त्यातील शेवटची दिडशे वर्षे हा विळखा ब्रिटीश साम्राज्यांचा होता.या स्फूर्तिदायक घटनेचा आपण लवकरच अमृतमहोत्सव साजरा करणार आहोत. स्वातंत्र्याचा लढा लढताना आपण जी स्वप्ने पाहिली ज्या मूल्यांसाठी प्राणांच्या आहुती दिल्या, त्यांचे पुढे काय झाले? व्यक्ती आणि संपूर्ण समाजाचे जीवन विकसित व समृध्द करणा-या हरएक क्षेत्रात आपण किती प्रगती केली. या पुढील दिशा ठरविण्याचा हा काळ आहे.

शैक्षणिक ध्येय धोरणांच्या निश्चितीसाठी स्वातंत्र्योत्तर काळात आपण अनेक समित्या वा आयोगांची निर्मिती केलेली आहे. १९४८साली भारतातील विद्यापीठीय शिक्षणाचा अभ्यास करण्यासाठी डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली शिक्षण आयोगाची स्थापना करण्यात आली होती. तेव्हापासून आतापर्यंत विविध समित्यांच्या माध्यमातून समित्यांनी सरकारला ज्या शिफारसी केल्या त्याचे प्रतिबिंब भारत सरकारच्या प्रत्येक शैक्षणिक धोरणात उमटलेले दिसून येते. मेकॉलेच्या 'मिनिट' -(१८३५) पासून जॉन सार्जंट यांच्या 'युध्दोत्तर भारतातील शैक्षणिक विकास' (१९४४) असे १२ समित्यांचे अहवाल ब्रिटीशांच्या कारकीर्दीत सरकारने स्विकारले. एकंदरीत हे सर्व अहवाल व आयोगाच्या शिफारशी पाहता भारतातील प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, विद्यापीठीय, व्यावसायिक व रोजगाराभिमुख शिक्षणाचे कोणते चित्र आपल्यासमोर उभे आहे त्याचा मागोवा घेणे कमप्राप्त आहे. १९९१ नंतर खाउजा ने सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिकदृष्टया मागासलेल्या आणिपुढारलेल्या समाजात बदलाचे परिणाम कोणते झाले. शिक्षण क्षेत्रात काही समस्या निर्माण झाल्या काय? त्यावर मात करून आपण कोणकोणत्या उपाययोजना केल्या हे महत्त्वाचे आहे.

शिक्षण विषयक चिंतन :

ऋग्वेदात 'माणसाला स्वावलंबी व निःस्वार्थ बनविते ते शिक्षण' अशी संकल्पना आहे. तर तैत्तरीय उपनिषदात 'मुक्ती हे ज्याचे गंतव्यस्थान आहे ते शिक्षण' असा उल्लेख आला आहे. 'माणसाला चारित्र्यसंपन्न व समाजोपयोगी बनविते त शिक्षण' अशी संकल्पना याज्ञवल्क्य ऋषींनी मांडली तर पाणिनीने - मानवी शिक्षण म्हणजे निसर्गाकडून माणसाला मिळणारे प्रशिक्षण असे निसर्गवादी चिंतन मांडले. कौटिल्याने तर 'देश उभारणीसाठी आवश्यक ते प्रशिक्षण व देशविषयी प्रेम उत्पन्न करते ते शिक्षण अशी देशहिताची शिक्षणविषयक व्याख्या केली. आधुनिक काळात स्वामी विवेकानंद, योगी अरविंद, रवींद्रनाथ टागोर व मं. गांधीनी आपले शिक्षणविषयक वेगवेगळे चिंतन मांडले आहे. माणसाच्या व्यक्तिमत्वात जी दैवी परिपूर्णता अस्तित्वात असते त्याचे प्रकटीकरण म्हणजे शिक्षण असे विवेकानंद म्हणतात. तर 'अंतिम सत्याचा शोध घेण्याची मनाला मिळणारी शक्ती म्हणजे शिक्षण असे रविंद्रनाथ टागोर म्हणतात. मं. गांधीनीतर बालक आणि माणूस यांच्या शरीर, मन आणि चैतन्य यातील सर्वोत्तम सर्व अंश प्रकट होणे व त्याचा सर्वांग विकास होणे याला शिक्षण म्हटले आहे.

पाश्चात्यांनी आपले शिक्षणविषयक चिंतन व्यक्त करताना व्यावहारिक व जामिनीवरील वास्तवाचा विचार करून मते मांडली आहेत. उदा. ग्रीक तत्वज्ञ प्लेटोच्या मते कोणत्याही विद्यार्थ्यांत सौंदर्य आणि परिपूर्णता यांचा विकास होण्याची जेवढी क्षमता आहे. तेवढा त्याचा शरीर व मनाचा विकास शिक्षण करीत असते. जॉन डयुईच्या मते 'अनुभवांच्या सातत्याने होणा-या पुनर्रचेतून जीवन जगणे, ही शिक्षणाची प्रक्रिया आहे. व्यक्तीला आजूबाजूच्या परिस्थितीवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी व त्याच्या ठायी असणा-या सर्व शक्यतांची परिपूर्ती करण्यासाठी ज्या क्षमतांची आवश्यकता असते, त्यांचा विकास म्हणजे शिक्षण.' तर, 'शब्दसंपत्ती, उपासना आणि परिश्रम या त्रिगुणातून शिक्षणाची जडणघडण होत असते. शिक्षणामुळे माणसाला त्याच्यातील पशूला काढून ठेवता आले पाहिजे असे मत व्यक्त केले. हर्बट स्पेन्सरच्या मते- शरीरसंपदा कशी मिळवावी, मनाची मशागत कशी करावी, आपल्या जीवनाचे नियोजन कसे करावे, आपल्या कुटुंबाचा उत्कर्ष कसा करावा, नागरिक म्हणून आपला व्यवहार कसा असावा, निसर्गातील सुखांचा उपयोग कसा करून घ्यावा या सा-यांचे ज्ञान मिळविणे म्हणजे शिक्षण होय. तर रूसोने शिक्षण ही एक नैसर्गिक व काही अंशी कृत्रिम प्रक्रिया आहे. त्याद्वारेच माणसाच्या अंतःशक्तीचा विकास होत आहे. हि जीवनभर चालणारी प्रक्रिया म्हणजे शिक्षण असे म्हटले आहे. या सर्व मतांवरून आपल्याला असे म्हणता येईल की, शिक्षण हे एक बलशाली साधन आहे. त्याआधारे व्यक्ती व समाज सुखी, समृध्द, समर्थ व सुसंस्कृत होवू शकतो. त्यामुळेच शिक्षणाच्या क्षेत्रात होणारी संस्थात्मक व गुणात्मक प्रगती त्या त्या समाजाच्या व राष्ट्राच्या सांस्कृतिक पातळीची निदर्शक असते. या अर्थाचे शिक्षण म्हणजे आपली जीवनाच्या विकासात केलेली दीर्घकालीन गुंतवणूक असते. संस्कृती हा भारतीयांचा कणा आहे. त्यामुळे या देशावर राज्यकरण्यासाठी आपले गुण सिध्द करण्याची पाळी ब्रिटीशांच्यावर आली.

ब्रिटीशांचे भारतातील शैक्षणिक धोरण :

१८१३ पर्यंतईस्ट इंडिया कंपनीला भारतातील शिक्षणाबद्दल तिळमात्र काळजी नव्हती. पण ब्रिटीश पार्लमेंटने लोक शिक्षणासाठी दरसाल १० हजार पौंड खर्च करावा असा आदेश दिल्यामुळे १० वर्षानंतर एलफिन्स्टनच्या पाठपुराव्यामुळे भारतीयांना त्यांच्या प्रचलित शिक्षण पध्दतीत प्रत्यक्ष ढवळाढवळ न करता या संस्थाना आर्थिक मदत द्यावी. खेडयांतून शाळांची संख्या वाढवून व पात्र शिक्षक नेमूण शिक्षणाचा दर्जा सुधारावा. दुय्यम भाषा म्हणून इंग्रजीचा अभ्यास करावा.पाश्चात्य शिक्षण देशी भाषेतून दयावे. इंग्रजी शिक्षणापेक्षा प्राथमिक शिक्षणाच्या सोयी महत्त्वाच्या असल्यामुळे प्राथमिक शिक्षणाची सोय सुनियोजित पध्दत घालून दयावी. शिक्षणाचा उपयोग केवळ कारकुनांचा पुरवठा करण्यापुरता मर्यादित नसून, ज्ञानाचा प्रसार करणे हा असला पाहिजे पण मेकॉले मात्र धूर्त होता त्याने मुळातच विदेशी वस्तू व इंग्रजी भाषा आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे असा विचार भारतीयांच्या मनात रुजविल्याशिवाय त्यांचा आत्मसन्मान आणि संस्कृती हरवून बसणार नाहीत भारत देश आम्हाला हवा तसा गुलामी वृत्तीच्या माणसांचा देश वागवता येईल. थोडक्यात भारतीयांना काळे इंग्रज निर्माण करणारे शिक्षण दयावे. लॉर्ड ऑकलंडने अधोगामी झिरप सिध्दांत मांडला. याचबरोबर वुड, हंटर कमिशन, हरटॉक, ॲबटवूड जॉन सार्जंट यांनीही आपले अहवाल सादर केले. वूडच्या खलित्याने विद्यापीठांची स्थापना केली व मुंबई, मद्रास व कोलकत्ता येथे विद्यापीठे स्थापन झाली.

इंग्रजांनी भारतात राबविलेली शिक्षण पध्दती जरी सुधारणामतवादी असली तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात ती तशी नव्हती. इतिहासाचे केलेले विकृत पुणर्लेखन, धर्मांतराला दिलेले उत्तेजक, स्थानिक उद्योग व कलाकौशल्याचे केलेले खच्चीकरण येथील समाजरचना व मूल्यव्यवस्था यावर केलेले हल्ले, आर्थिक शोषण या सा-यातून येथील समाजाचे नैतिकदृष्टया खच्चीकरण व्हावे, तो स्वाभिमान शून्य, आत्मविस्मृत, निराश व हातवीर्य व्हावा हीच इंग्रजांची व्यूहरचना होती. यासाठी त्यांनी जे महत्त्वपूर्ण शस्त्र वापरले ते म्हणजे शिक्षणव्यवस्था त्याचे दूरगामी परिणाम आपल्या देशावर झाले आहेत व आजही विद्यमान आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर शिक्षण :-

ब्रिटीशांनी राबविलेल्या शैक्षणिक धोरणांचा धूर्तपणा भारतीयांच्या हळूहळू लक्षात यायला लागला. सामाजिक आणि आर्थिकदृष्टया वर्षानुवर्षे वंचित समाजाला शिक्षणाच्या प्रक्रियेपासून दूर ठेवणा-या या धोरणाला भारतातील विचारवंतांनी स्पष्ट शब्दात विरोध केलेला दिसतो. भारतातील सामाजिक क्रांतीचे अग्रणी असलेल्या म. फुले यांना हंटर कमिशनपुढे साक्ष देताना शिक्षणाच्या या अधोगामी झिरप सिध्दांताला स्पष्ट शब्दात विरोध केला. ''सहा ते चौदा या वयोगटातील सर्व मुलामुलींना सार्वत्रिक, सक्तीचे व मोफत शिक्षण मिळाले पाहिजे आणि त्या संदर्भातील संपूर्ण जबाबदारी शासनाने स्विकारली पाहिजे,'' असे त्यांनी ठणकावून सांगितले. म. फुले यांच्या दूरदृष्टीचे व द्रष्टेपणाचे हे ज्वलंत उदाहरण आहे त्याचबरोबर नामदार गोखले यांनीही असाच आग्रह धरलेला दिसतो. म. फुल्यांनी पुण्यात मुलींसाठी व समाजातील दुर्बल घटकांसाठी शाळा काढल्या. म. कर्वे यांनी स्त्री शिक्षणाचे जाळे विणले. छ. शाहू महाराज, म. शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. आंबेडकर यांनी शिक्षणविस्तारात महत्त्वाची भूमिका बजावली. तरी देखील मेकॉले प्रणीत शिक्षण पध्दतीली आपण आजपर्यंत नाकारू शकलो नाही. पाश्चात्य ज्ञान, विज्ञान तंत्रज्ञान, आधुनिक जीवनमूल्ये, वाङ्‌मय, तत्वज्ञान, संशोधन यांचा आदर करूनही या सर्वांना आपण भारतीय चौकशीत व पर्यावरणातबसविणे आवश्यक होते. त्यात आपण कमी पडलो. उत्तरेकडील राज्यांनी त्रिभाषा सूत्राचा मनःपूर्वक स्वीकार न केल्यामुळे इंग्रजीचा वरचष्मा आज ब्रिटीशांच्या कारकीर्दीपेक्षा वाढलेला आहे. परिणामतः आज मराठी शाळा म्हणाव्या तशा चालत नाहीत. बंद पडताहेत.

स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षण क्षेत्रात सर्वांगीण सुधारणा करण्याचे व्यापक प्रयत्नझाले. त्यात बालशिक्षण, प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, उच्च व विद्यापीठीय शिक्षण अशा विविध टप्प्यांत परिवर्तनझाले तसेच ते स्त्री - शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण, शिक्षणशास्त्र अशा वेगवेगळया पैलुंवर स्वतंत्रपणे सखोल अभ्यास करणारे आयोग नेमले गेले. त्यातील काही महत्त्वाच्या आयोगाच्या अहवालांचा मागोवा आपण घेवू-

१९४८ साली डॉ. राधाकृष्णन यांचा विद्यापीठ शिक्षण आयोग स्थापन केला गेला. यात प्रामुख्याने

१) शालेय शिक्षण १२ वर्षाचे करावे व तद्नंतर तीन वर्षाचा सल्ला व एकसंघ अभ्यासक्रम पदवीचा असावा.

२) शिक्षणाचे माध्यम प्रादेशिक भाषेत करावे. प्रादेशिक भाषा समृध्द करावी. हिंदीचा वेगाने विकास करून इंग्रजीचा अभ्यास ज्ञानभाषा म्हणून करावा.

३) मूलभूत संशोधनाची जबाबदारी विद्यापीठानी घेवून ज्ञानशाखांमध्ये प्रयत्नपूर्वक वाढ करावी. उच्च बौध्दिक क्षमता, व्यवहारिक अनुभव व व्यावसायिकता यांचा सुमेळ घालून राष्ट्रांच्या सर्वांगीण विकासासाठी मनुष्यबळाचा विकास साधावा यासाठी गुणवत्तायुक्त व समर्पित भावनेचे शिक्षक तसेच त्यांचे प्रशिक्षण महत्त्वाचे आहे.

४) मध्यवर्ती अनुदान आयोगाची स्थापना करून विद्यापीठाचा सर्वांगीण विकास साधावा.

५) शिक्षकांची गुणवत्ता, वेतनश्रेणी, बढती व सेवातंर्गत प्रशिक्षण यांच्या योजना तयार कराव्यात. ६) परीक्षा पध्दतीत सुधारणा करून गुणवत्ता विकास करण्यासाठी ग्रंथालये, प्रयोगशाळा, क्रीडांगणे, शा.शि.समाजसेवा यांच्या विकासावर भर दयावा.

७) धार्मिक शिक्षण दयावे.

८) ग्रामीण विद्यापीठाची स्थापना करून शेती, उद्योग, ग्रामीण व्यवसाय, हस्तकला, कुटिरोद्योग याकडे लक्ष दयावे.

या शिफारशींचा परिपोष म्हणून विद्यापीठ आयोगाची स्थापना (UGC) १९५३ ला झाली. तो आयोगच विद्यापीठ व महाविद्यालये यांना विकासनिधी उपलब्ध करून देवू लागला. संशोधणासाठी CSIR, ICSSR, ICHR, ICAR, ICMR, NCERT यासारख्या संस्था

स्थापन झाल्या. तीन वर्षाचा पदवी अभ्यासक्रम संपूर्ण देशात स्विकारला गेला इतके असले तरी पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत फक्त २।। ते ३ टक्कांपेक्षा जास्त खर्च केला गेला नाही.१९५२ सालच्या डॉ. मुदलीयार यांच्या अध्यक्षतेखाली माध्यमिक शिक्षण आयोग स्थापन करण्यात आला. तर १९५८ साली डॉ. दुर्गाबाई देशमुख यांच्या समितीने स्त्री - शिक्षणाचा विचार केला. डॉ. कोठारी आयोगाने मात्र पूर्व प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत तपशीलवार विचार केला आहे.

आधुनिक शिक्षण प्रणाली :-

१९८४ ला इंदिरा गांधीच्या निधनानंतर देशाची सूत्रे राजीव गांधीनी स्विकारली त्यांनी १९८६ मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण निश्चित केले. शिक्षणाची नवी संकल्पना मांडणारे हे धोरण होते त्यात मानवी साधनसंपत्तीचा विकास करण्याच्यादृष्टीने विचार करण्यात आला होता. शैक्षणिक परिवर्तन प्रत्यक्षात घडवून आणण्यासाठी त्यांनी तज्ञांचे अनेक अभ्यासगट निर्माण करून ठोस कृती कार्यक्रम विकसित केला. आजवरचे सगळे आयोग किंवा समित्यांनी केलेल्या शिफारसींची अमंलबजावणी झाली नाही. याबद्दलची परखड मीमांसा करून शिक्षणांचे निश्चित उद्दिष्ट गाठण्यासाठी त्याचे अग्रक्रम, आशय, अध्ययन, अध्यापन पध्दती, मूल्यमापन, व्यवस्थापन पध्दती, व्यावसायिक शिस्त यात अमूलाग्र बदल घडवूण आणण्यासाठी शिक्षण प्रक्रिया गतिमान व कालसुसंगत करणे आवश्यक होते, असे सुचविले आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात प्रौढ शिक्षणाचा विकास, साक्षरता निर्मुलन, बालसंगोपन व शिक्षण, प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण, प्राथमिक शिक्षणातील वाढ, शाळांना आधुनिक सुविधा पुरविणे, ग्रामीण भागातील बुध्दिमंतांचा शोध व त्यांच्यासाठी माध्यमिक शाळांची स्थापना, शिक्षणाचे व्यावसायीकीकरण, उच्च शिक्षणाचा विस्तार व गुणवत्ता वाढ, Operation Blackboard, शिक्षण संस्थांची स्वायत्तता, मुक्त शिक्षणाचा प्रसार, स्वातंत्र्याबरोबर उत्तरदायित्वाची भावना जोपासणे, भारतीय प्राचीन परंपरा व आधुनिक जीवनमूल्ये यांचा समन्वय, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा शिक्षणात वापर, माहिती तंत्रज्ञान व संगणक प्रशिक्षण, मूल्यशिक्षणावर भर, मूल्यमापन पध्दतीत सुधारणा व सातत्य, शिक्षकांच्या दर्जात निरंतर सेवांतर्गत प्रशिक्षणाद्वारे सुधारणा, राष्ट्रीय सकल उत्पन्नाच्या ६ टक्के शिक्षणावर खर्च, शिक्षण संस्था व औद्योगिक संस्था यांच्यातील समन्वय इ. पण इथली राजकीय इच्छाशक्ती म्हणावी तशी अंमलबजावणी करताना दिसत नाही, किंवा शिक्षणावर ६ टक्के खर्च अपेक्षित असतादेखील आपण आजपर्यंत ३ टक्क्यांपेक्षा पुढे गेलेलो नाही ही वस्तुस्थिती नाकारून चालणार नाही. १९९१ नंतर खाउजा प्रवृत्तीचा जबरदस्त रेट वाढल्यामुळे जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी, जागतिक व्यापार संघटन व गॅट करारामुळे मुक्त/खुली अर्थव्यस्थापना स्विकारली त्यामुळे देखिल शिक्षणावर परिणाम होत गेले. २००२ नंतर ६ ते १४ वयोगटातील बालकांसाठी प्राथमिक शिक्षण हा त्यांचा मूलभूत हक्क झाला. त्या अगोदर पासून ८० %खर्च प्राथमिक शिक्षणांवर खर्च होत होता. उरलेल्या २०%पैकी अधिकतर खर्च प्राथमिकडे वळवून माध्यमिक व उच्च शिक्षणांवरील खर्चातून हळूहळू सरकारने आपले अंग काढून घेतले. फक्त कायदेशीर बाबतीच लक्ष्य देणे व पूर्वपरंपरेने चालू राहिलेली प्रक्रिया पूर्ण करणे हे एकच ध्येय त्यांनी आपल्या समोर ठेवले. कोणतीही वाढ वा विकास विनाअनुदानित तत्त्वावर व्हावा, कोणत्याही नव्या शिक्षण संस्था कायमचा विनाअनुदानित तत्त्वावर सुरू व्हाव्यात असे धोरण शासनाने स्वीकारले. यातून विनाअनुदानित संस्कृतीचा उदय झाला. साखरसम्राट सहकार महर्षी व बलदंड राज्यकर्ते यांनी याचा लाभ उठवून आपली शिक्षण साम्राज्ये उभी करायला सुरूवात केली खाजगीकरणामुळे विद्यापीठाची व शासनाची बंधने निदान आर्थिक बाबतीत तर पाळण्याची जबाबदारी शासनावर उरली नाही. शासनाला विद्यापीठे व महाविद्यालये स्वायत्त व्हायला हवी पूर्वीचे मान्यता प्राप्त शिक्षण/विद्याशाखा/विषय/तुकडी यावर होणारा खर्च वगळता बाकी विकास संस्थांनी स्वतःच्या बळावर करावा. त्यासाठी महाविद्यालयाला उच्च शिक्षण संस्थेला आपली शुल्क रचना ठरविण्याची अनुमती देण्याचे ठरले याचा परिणाम शिक्षण संस्थांनी विद्यार्थ्यांच्याकडून मिळणारे शुल्क भरमसाठ वाढविले.

समारोपः

शिक्षणक्षेत्रात सध्या स्पर्धेची सुरूवात झाली आहे स्पर्धेत टिकण्यासाठी प्रत्येक संस्थेला प्रगती करावीच लागेल, दर्जा उंचवावा लागेल, गुणवत्ता वाढवावी लागेल अन्यथा ‘प्रगती करा वा नष्ट व्हा’ या जमिनीवरील वास्तवाला सामोरे जावे लागेल. शेवटी देशभक्ती, उद्यमशिलता, श्रमप्रतिष्ठा, ध्येयवाद, महत्त्वाकांक्षा व समाजभिमुखता ही मूल्ये शिक्षणातील सर्व स्तरात शिक्षण घेणा-या विद्यार्थ्यात रूजवली जाणे आवश्यक आहे. ख-या अर्थाने मनुष्यबळाचा सर्वांगीण विकास झाला तर व्यक्ती, समाज व राष्ट्रासमोरील कोणत्याही आवाहनाला सामोरे जाण्याची व त्यावर मात करण्याची क्षमता सिध्द होवू शकेल. शिक्षणाच्या या शक्तीनेच भारत जगात महाशक्ती म्हणून नावारूपास येवू शकेल.

संदर्भ ग्रंथः

१. भारतातील शैक्षणिक आयोग व समित्या - डॉ. मीनल नरवणे
2- Indian Education:Today and Tomarrow- Suresh Bhatnagar
3- Education Thougths In India- B. R. Taneja
४. स्वातंत्र्याची हिरकमहोत्सवी वाटचाल - संपा.रमेश पतंगे
५. उच्च शिक्षण :ध्येय वादाकडून बाजारपेठेकडे- द.ना.धनागरे
६. भारतीय शिक्षण पध्दती- डॉ. अरूणा जोशी

'कृष्णाकाठ' मधील राष्ट्रउभारणी विषयक विचार

प्रा.प्रेरणा एल.चव्हाण
(मराठी विभाग)
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,
कळे, ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

जातीयता हा भारतीय समाजाला लागलेला कलंक आहे. ही जातीयता समुळ नष्ट व्हावी. यासाठी अनेक समाजसुधारक पुढे आले, त्यापैकीच एक यशवंतराव चव्हाण हे आहेत. त्यांना जातीपेक्षा व्यक्ती महत्वाचा वाटत असे. माणसाने माणसासारखे जगावे. असे त्यांना केवळ वाटत नव्हते, तर त्या दिशेने त्यांनी आपल्या आयुष्याची वाटचाल केलेली दिसून येते. कितीही सुशिक्षित झाले तरी ब्रिटिश नोकरशाही आपल्याला समतेची वागणूक देणार नाही. आपले अधिकार आपल्याला मिळवायचे असतील तर आपण संघटित होणे गरजेचे आहे. या उद्देशाने बंगाल, मुंबई, मद्रास या ठिकाणी राजकारणी व्यक्ती एकत्र येऊन १९८५ मध्ये काँग्रेसची स्थापना केली. एखाद्या भितींत झाड उगवावे आणि ते झाड मोठे झाले की, ती भिंत उखडावी तशा पध्दतीने जाती-वादाची मुळे महाराष्ट्र काँग्रेसचा पाया उखडू पाहत होती.

यशवंतराव चव्हाण यांनी 'सहयाद्रीचे वारे', 'युगांतर', 'ऋणानुबंध', 'भूमिका', 'कृष्णाकाठ' इत्यादी पुस्तके लिहिली. या पुस्तकातून त्यांची स्वतःची भाषणे व स्वतःच्या जीवनातील राजकारणाकडे वाटचाल का व कशासाठी केली आहे ते सांगितले. यशवंतरारव चव्हाण यांच्या वाटयाला आलेले राजकारण हे पिढयानपिढया चालत आलेले नव्हते. तसेच उमेदवारीचा आव आणत राजकारणात नेतृत्व मिळविणे हा त्यांचा पिंड नव्हता. तर त्यांच्यात असलेली जातीयता नष्ट करुन राष्ट्रीय एकात्मतेची उर्मी त्यांना राजकारणाकडे खेचून आणलेली होती. राष्ट्रीय नेतृत्वाच्या चळवळीत जातीभेदाच्या पलिकडचे राजकारण अंगी बाणलेला एकमेव व्यक्ती म्हणून १९६२ साली यशवंतराव चव्हाण यांना संरक्षण मंत्री पदासाठी दिल्लीला बोलावून घेण्यात आले. त्यावेळचे राजकारण हे इंग्रज सरकारच्या मतावर आधारित होते. या नवीन पिढीने गांधीजींच्या कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेतला. यशवंतराव चव्हाण तुरुंगात गेले. तुरुंगात गेल्यानंतर प्रेरित होऊन तुरुंगातून बाहेर आल्यानंतर ठिकठिकाणी फिरुन त्यांनी काँग्रेस पक्षाची स्थापना केली. व या पक्षाचे ध्येय लोकांना समजावून सांगितले. सर्व लोक जातीयता विसरुन एकत्र आले. किंबहुना वेगवेगळया जातीपाती धर्म पंथाच्या लोकांना एकत्र बांधण्यात यशवंतराव चव्हाण यांना यश आले आणि आज यशवंतराव चव्हाण राष्ट्रबांधणीच्या चळवळीतील मेरुमणी ठरले.

राष्ट्रबांधणीच्या चळवळीत सक्रीय सहभागी असलेले व्यक्तीमत्व म्हणून नावारुपाला आलेले व्यक्तीमत्व यशवंतराव चव्हाण यांनी मराठी साहित्यात स्वतःच्या जीवनात आलेले अनुभव तसेच भाषणे व लेख यांचा संग्रह असलेली बरीचशी पुस्तके लिहिली. 'कृष्णाकाठ' हे त्यांचे आत्मचरित्र आहे. हे पुस्तक तीन खंडामध्ये सांगितले आहे. ते म्हणजे 'जडणघडण' 'वैचारिक आंदोलन' आणि 'निवड' इत्यादी.

यशवंतराव चव्हाण जे घडले त्याच्यामागे त्यांच्या आईचा फार मोठा वाटा आहे. त्यांच्या आईला शिक्षणाविषयी आस्था वाटत होती. आपल्या मुलांनी खूप शिक्षण घ्यावे. या हेतूने देवराष्ट्र सोडून कराड येथे ते स्थलांतरित झाले. देवराष्ट्र हे यशवंतराव चव्हाण यांचे आजोळ तेथेच त्यांचे सर्व बालपण गेले. गावात राहत असताना बालवयात त्यांची जडणघडण झाली ती अशी; महार, मांग, चांभार हा समाज गावापासून, समाजापासून दुर राहतो. हा दलित समाज गावकुसाबाहेर का राहतो, हा त्यांच्या मनाला पडलेला प्रश्न, त्याला जीवन हे नाव दयायचे की नाही हा प्रश्न त्यांना सतावत होता. (कृष्णाकाठ पृ.२२) हे पण काय जीवन आहे. मग माणसात आणि प्राण्यात काय फरक आहे. याच ग्रामीण भागात काही दहा-पंधरा ब्राम्हण कुटुंब होते. त्यांच्याविषयी असलेल्या आदराविषयी त्यांना पुढे पुढे झाकलेले अंतर लक्षात येऊ लागले. शिक्षण घेऊन मामलेदार होणे आणि समाजात प्रतिष्ठा मिळवणे, वाढवणे इत्यादी बाबी शिक्षणामुळे पूर्णत्वास येतात. इत्यादी जाणिवांची शिदोरी घेऊन यशवंतराव चव्हाणयांचे कुटुंब कराड येथे स्थलांतरित झाले.

कराडला आल्यानंतर देशातले सर्वच महत्वाचे राजकीय चळवळीचे प्रतिनिधी कराडमध्ये होते. या सर्व राजकीय नेत्यांच्या संपर्कामुळे त्यांच्यातील कार्यकत्यांची जडणघडण झाली. वयाच्या १३-१४ व्या वर्षी दिनकरराव जवळकर यांचे भाषण त्यांच्या ऐकण्यात आले. तसेच त्यांना असलेल्या वाचनाच्या आवडीमुळे देशाचे शत्रू कोण आहेत, याची ओळख झाली. तसेच राष्ट्र उभारणी संदर्भातील वैचारिक संघर्ष सुरु झाला. राष्ट्र उभारणीच्या चळवळीत सिंहाचा वाटा असलेले यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री झाले.

'कृष्णाकाठ' या आत्मचरित्रातील त्यांचे लेखन पाहिल्यास त्यांच्या प्रतिमेची अनुभूती, भाषेवर असलेले प्रभुत्व तसेच लेखकगत, वाचकगत प्रयोजन पूर्ण होते. त्यांच्या मते राष्ट्रबांधणी, समाजबांधणी होण्या अगोदर व्यक्तीच्या मनाची बांधणी होणे गरजेचे आहे. व्यक्तिच्या मनाचा मानसिक विकास व्हावा. हा मानसिक विकास कशा प्रकारे करता येतो. याचेही काही उत्तम उदाहरण त्यांच्या लेखनातून वाचावयास मिळतात. त्यांच्या 'माझा विरंगुळा' या लेखातून व्यक्तिने मनाची जोपासना करण्यासाठी विरंगुळा जपणे गरजेचे आहे. विरंगुळा वेगवेगळे असू शकतात. जसे की, संगीत, वादन, वाचन वगैरे सर्व विरंगुळा सांगून वाचनाचा विरंगुळा यशवंतराव चव्हाण यांना होता, असे लक्षात येते. पुस्तकाच्या कपाटाजवळ बसून एखादे पुस्तक उलट वाचावे का सुलट वाचावे, असा बेत ते मनाशी आखत. संत रामदासांच्या वचनाप्रमाणे 'मन

करा रे प्रसन्न सर्व सिध्दिचे कारण' यशाच्या शिखरावर जाऊन पोचण्यासाठी प्रथम मन प्रसन्न आणि विकसित करण्याविषयी त्यांनी सांगितले आहे. विधान सभेतील त्यांची भाषणे वाचली तर खरोखरच त्यांचे मन पूर्ण विकसित होते याचा प्रत्यय येतो.

सारांश

यशवंतराव चव्हाण यांचे व्यक्तिमत्व, राजकारण आणि राष्ट्रउभारणीमध्ये त्यांचे असलेले योगदान इथे थोडक्यात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. समाजातील जातीभेद मिटावा व सदृढ सुसंस्कृत राष्ट्र निर्माण व्हावे. राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण व्हावी. या उद्देशाने प्रेरित होऊन त्यांनी समाजकारण, राजकारण केले. याचे पडसाद त्यांच्या साहित्य लेखनातून दिसून येते. राष्ट्राची बांधणी होण्याच्या दृष्टीने त्यांची लेखनी एक शस्त्र ठरली.

संदर्भ ग्रंथ

१) समाज प्रबोधन पत्रिक -२०१३ तील लेख 'कृष्णकाठ' आणि ऋणानुबंध- बाळकृष्ण कवठेकर
२) 'कृष्णाकाठ' -यशवंतराव चव्हाण- प्रेस्टिज पब्लिकेशन, पूणे
३) यशवंतराव चव्हाण साहित्य आणि राजकारण- भास्कर लक्ष्मण मोळे, साकेत प्रकाशन औरंगाबाद
४) यशवंतराव चव्हाण व्यक्ती आणि कार्य- द.भा. भागवत ठोकळ प्रकाशन, पूणे
५) यशवंतराव चव्हाण इतिहासाचे एक पान- रामभाऊ जोशी, केसरी प्रकाशन, पूणे

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

कादंबरी वाङ्मयाचे राष्ट्रीय योगदान

प्रा. सौ.एस.एस. पाटील
मराठी विभाग,
आनंदीबाई रावराणे महाविद्यालय, वैभववाडी.

प्रस्तावना :

कादंबरी हा एक वाङ्मय प्रकार आज मराठी साहित्यात रूढ झालेला आहे. या साहित्य प्रकाराने जे काही आपल्या अवकाशात सामावून घेतले आहे, तेच मुळी इतके व्यापक आहे की, त्यातून बरेच संदर्भ समोर येतात. हे संदर्भ एकेरी असे नाहीत तर त्यांचीही एक गुंफण उलगडत जाते. एक-एक गुंफण उलगडताना त्यातूनच 'राष्ट्रीयता' हा ही एक संदर्भ स्पष्ट होतो. ही राष्ट्रीयता या वाङ्मय प्रकाराने कोणकोणत्या पातळीवर जोपासली आहे हे लक्षात येते.

खरं तर राष्ट्र आणि कादंबरी वाङ्मय हे फक्त शब्द वाचताना अगर उच्चारताना त्यांचा काही परस्पर संबंध असेल असे प्रथम दर्शनी वाटत नाही. तसे वाटण्याचे कारण राष्ट्र म्हणजे एक समूह अशी कल्पना आपल्यासमोर साकारते. तर कादंबरी म्हणजे शब्दांचा व्यापक पट डोळ्यासमोर येतो. मात्र या शब्दांचा मागोवा घेतला तर आपण समूहाकडेच येतो. पर्यायाने 'राष्ट्र' या संकल्पनेत येतो. या अर्थाने कादंबरी वाङ्मयाने राष्ट्राच्या जडण-घडणीत योगदान दिलेले आहे असेच म्हणावे लागते.

कादंबरी वाङ्मयाची सुरूवात :

कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार तसा आंग्ल काळापासूनच आपल्याकडे आलेला आहे. त्यांच्याच नॉव्हेलवरून आपण कादंबरी असा पर्याय स्वीकारत त्या वाङ्मयाचा स्वीकार केला. त्यांचा आपल्यापेक्षा सुधारलेला दृष्टीकोण बघून आपणही आपल्या भोवतालचे वास्तव सजगपणे बघू लागलो. त्या सजगतेतूनच कादंबरीचा उदय झाला असे म्हणता येते. हरी केशवजी पठारे यांच्या 'भाषिक क्रमण' चे कांदबरीची सुरूवात झाली. तशी ही भाषांवरील आहे. त्यात पौराणिक आख्याने गद्य स्वरूपात लिहिलीत. मात्र बाबा पद्मनजी यांच्या 'यमुना पर्यटन' या कादंबरीने ही सुरुवात खऱ्या अर्थाने झाली हे स्पष्ट होते.

पुढे त्यात पण लक्षात कोण घेते पासून एक नवा आशय सामावत गेला. 'ब्राह्मण कन्या', इंदू काळे, सरला भोळे, 'बळी' या कादंबऱ्यांच्या निमित्ताने हा आशय अधिकाधिक चिंतनशील बनला. पुढच्या अनेक टप्प्यांवर आशयाची वळणे विस्तारली. कादंबरी प्रगल्भ होत गेली.

राष्ट्र किंवा देश संकल्पनेचा उदय :

आपला मानवी इतिहास एका मोठ्या कालपटाचा आहे. त्या कालपटाचा एकूण विचार केला तर तिथे 'समूह', 'गट' असा प्रत्यय येतो. भौगोलिक दृष्टीकोणातून भारत या 'देश' संकल्पनेचा विचार केला तर त्याही संकल्पनेचा उदय ब्रिटिशांच्या राजवटीनंतर झालेला दिसतो. तत्पूर्वी 'एकात्म समाज' असा नव्हता. इथे हिंदू, मुस्लीम, पारशी आदिवासी असे समूह होते. त्यांच्यामध्ये एकत्रित असा कोणता अनुबंध नव्हता. त्यामुळे 'राष्ट्र' ही संकल्पनाही नव्हती. त्या प्रदेशाला 'भारत' हे परंपरेतील एक नांव होते. या नावाला इथल्या कोणत्याही समूहाचा तसा संदर्भ नव्हता. एका अर्थाने हा शब्द जाती-धर्म निरपेक्ष होता.

पुढे स्वातंत्र्याचे भान आलेल्या विचारवंतांनी 'भारत' हाच शब्द जाणीवपूर्वक रूढ केला. टिळक युग सुरू झाल्यावर खऱ्या अर्थाने 'स्वदेश' ही संकल्पना निर्माण झाली. त्यातूनच स्वराष्ट्र, राष्ट्राभिमान या भावना उदयास आल्यात.

म्हणजे कादंबरी वाङ्मय आणि 'राष्ट्र' संकल्पना या दोन्हींचा उदय एकाच कालखंडातील आहे. शिवाय दोन्हींचा उदय होण्यामागे ब्रिटिशांची राजवट हेच एक कारण आहे. त्यामुळे ज्या भावनेतून 'राष्ट्र' ही संकल्पना उदात्त होत गेली, त्यात कादंबरी वाङ्मयाचेही तितकेच योगदान आहे.

कादंबरी लेखनाचा भोवताल :

कादंबरीचा पट मुळातच व्यापक असल्याने तिचा भवतालही मोठा आहे. कादंबरी लेखक या भवतालाला जेव्हा पाहतो, तेव्हा त्यात एक बदल, मुक्ती आणि मोठी सामाजिक गरज दिसत असते. कादंबरी लेखक या भवतालाला शब्दात बोध कादंबरी घडत जाते. खुल्या मनाने या भवतालाला लेखक सामोरा जातो. लेखक म्हणून त्याचा असणारा सहसंबंध इथे महत्वाचा ठरतो.

'देश' या संकल्पनेचा उदय झाल्यापासून अगदी आधुनिक काळापर्यंतचा इतिहास पाहिला तर इथल्या भोवतालात समाज व्यवस्थेचा काय आणि तो संपवण्यासाठी संघर्ष किंवा चळवळी आणि नव्या मुल्यांची रूजवण, असाच प्रवास दिसतो. कधी हा संघर्ष परक्यांविरूध्द होता, तर कधी स्वकीयांविरूध्दच होता. त्यातून 'मुक्ती मिळविणे' हेच उद्दिष्ट असते. त्यातूनच वैचारीक मंथनही घडते. त्यातून भोवताल बदलतो. या सगळ्या भोवतालाच्या परिसरात कादंबरी घडताना दिसते.

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड आणि कादंबरी :

स्वातंत्र्यपूर्वकाळ म्हणजे ब्रिटिश राजवटीचा काळ. या काळात प्रथमच इथल्या सामाजिकतेला एक नवी दृष्टी लाभली. त्या नव्या दृष्टीत इथल्या जुन्या रूढी-परंपरांचे शोषण दिसू लागले. सामाजिक विषमता, अज्ञान, दारिद्र्य, स्त्री दास्यत्व, धर्माभिमानता, त्यातून आलेल्या श्रेष्ठत्वाच्या कल्पना हे सारे म्हणजे देश संकल्पनेला मारक आहे हे ही प्रथमच जाणवू लागले. त्या जाणवण्यातूनच हरीभाऊंच्या कादंबऱ्या निर्माण झाल्यात. त्यांच्या कालखंडात असणारे हे प्रश्न म्हणजे राष्ट्रासाठी प्रतिकूल नाहीत. या प्रश्नांना नीट सोडवले तर राष्ट्र अधिक चांगले होईल. या सामाजिक गुंत्याने घुटमळत राहणार नाही. पर्यायाने विकासाची गती वाढेल. असाच एक हेतू त्यांच्या लेखनामागे होता. कारण आपल्या कादंबऱ्यांतून त्यांनी सामाजिक सुधारणा अनुकूल अशा आहेत, हेच पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. 'पण लक्षात कोण (१८९३)' ही सामाजिक कादंबरी आधुनिक कादंबरीचा पाया म्हणून ओळखतात. श्रीधर व्यं. केतकरांची 'ब्राह्मण कन्या', 'गावसासू', 'विचक्षणा', 'गोंडवनातील प्रियवंदा', 'आशावादी', 'भटक्या' अशा या कादंबरी लेखनातून समाजहितच जोपासले. केतकर स्त्री स्वातंत्र्याचे कैवारी होते. त्यातूनच त्यांच्या कादंबरीतील नायिका, 'राष्ट्र म्हणजे बायका, पुरूष नव्हे !' असं सांगते. स्त्रियांनी अर्थार्जन करून ध्यायासक्त पुरूषाला साथ द्यावी, असाही विचार ते आपल्या कादंबरी लेखनातून मांडतात. वामन मल्हार जोशींच्या 'सुशीलेचा देव' इंदू काळे, सरला भोळे 'आश्रम हरिणी' या कादंबऱ्यांमधूनही समाजविकास तत्वालाच प्राधान्य दिलेले आहे.

अशा सामाजिक लेखनाबरोबरच समाजमनात ऐतिहासिकता जागवत स्वराष्ट्र अभिमानाची भावना तेवत ठेवणाऱ्या नाथमाधवांच्या कादंबऱ्या, त्यातील उणीवांसह उल्लेखनीय ठरतात. सहकारी कृष्ण यांची 'शापित महाराष्ट्र' अशाच ऐतिहासिकावार आधारित आहे.

ग. त्र्यं. माडखोलकरांची 'शाप' आणि भा. वि. वेटवकर यांच्या 'धावता धोटा', 'विधवाकुमारी', 'कुलदैवत', 'वेणू वेलणकर', 'शिपायाची बायको' या कादंबरी लेखनातून समाज सुधारणेचाच आविष्कार पहायला मिळतो.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात असलेली एकूण सामाजिकता आणि राष्ट्र स्वातंत्र्याची आस पाहता, या कादंबऱ्यांचे योगदान नाकारता येत नाही. या सर्व लेखकांनी आपआपल्या लेखनास या सामाजिक समस्यांचा उहापोह करत नवतेचा पुरस्कार केला आहे. स्वातंत्र्याचे मोल आणि त्यासाठीचे कार्य यांचे प्रेरणादायी चित्रण केले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंड आणि कादंबरी :

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात देश स्वतंत्र झाला म्हणून एक स्वाभीमानाचा भाग समाज मनात होताच. मात्र मिळालेले स्वातंत्र्य देशवासीयांसाठी कसे असणार याविषयी विभ्रमही होता. राज्यकर्त्यांनी त्यासाठी चिंतन, मंथन केले. हरितक्रांती, यंत्रक्रांती यांसारख्या नव्या योजना आणल्या. राज्यघटना निर्माण करून स्वातंत्र्य, समता व बंधुता या मुल्यांवर आधारित समाजरचनेला महत्व दिले. शिक्षणाचे महत्व ओळखून त्याचा प्रसार केला. देशाचे संरक्षणही महत्वाचे आहे हे ओळखून त्याची बांधणी केली. स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य देत बाल विकासाचाही ध्यास घेतला.

या सगळ्या घडामोडीत एकूणच समाजरचना, समाजमन यांच्यातही वेगवेगळ्या पातळ्यांवर बदल होऊ लागले. बदलणारी मूल्ये स्वीकारताना जुन्या मुल्यांची तोडफोड झाली. यंत्रयुगाने गावगाड्यांचे रूपच बदलले. काही वरवर वाटणाऱ्या गोष्टी अधिक गुंतागुंतीच्या झाल्यात. त्यातूनच चळवळ, आंदोलने यांचा उदय झाला. या पाठीमागे असलेली भूमिकाही स्वातंत्र्यपूर्व काळाप्रमाणेच स्वातंत्र्याची होती. मात्र त्यात 'व्यक्ती स्वातंत्र्य', 'केंद्रवर्ती' होते. स्वातंत्र्य, समता व बंधुता याच मुल्यांचा जणू पाठपुरावा होता.

यातील दलित चळवळीने तर पारंपरिक मूल्यांना छेद देत 'माणूस' पणासाठी दिलेला लढा म्हणजे एक क्रांतीच होती. या क्रांती लढ्यामुळे महात्मा फुले, विठ्ठल रामजी शिंदे, छत्रपती शाहू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, साने गुरूजी ही माणसे आणि त्यांचे राष्ट्र उभारणीतले कार्य ठळकपणे अधोरेखित झाले. त्यांच्या कार्याच्या प्रेरणेतून हा मानवमुक्तीचा लढा अधिक तेजस्वी झाला. त्या प्रकाशणे इथल्या प्रत्येक माणसाचे आत्मभान उजळून निघाले. जाणीव जागृती झाली. या एकूणच जाणीव जागृतीने कादंबरी वाङ्मयाचाही चेहरा-मोहरा बदलला. तिच्या रूपात्मक मांडणीत खूप मोठा बदल झाला.

या समतेच्या चळवळीतून पहिला अविष्कार फकीरातून आण्णाभाऊ साठेंनी घडविला. त्यापुढील प्रत्येक कादंबरीत या समतेचा शोध वेगवेगळ्या पातळीवर ते घेतच राहिले. शंकरराव खरात यांनी झोपडपट्टी, माणुसकीची हाक, 'पोतराज', 'गावचा टिनोपॉल गुरूजी' यासारख्या कादंबऱ्या लिहिल्यात. हिं. गो. बनसोडे यांची 'मुक्ती संग्राम' हरिभाऊ पगारे यांची 'कालिंदी', ज. वि. पवार यांची 'बलिदान', अशोक लोखंडे यांची 'निष्ठा' यातून बदललेली मराठी कादंबरी म्हणजे राष्ट्र समतेच्या संग्रामातील साहित्यकृती आहेत. या साहित्य कृतीत आत्मभानाची प्रेरणा मांडली ती नामदेव ढसाळ यांच्या 'हाडकी हाडवळा' आणि बाबुराव बागुलांच्या 'सूड' या कादंबऱ्यांनी / या मुक्तीसंग्रामाने एकूण समाजमन अनेक प्रश्न विचारत जाणीव प्रगल्भतेचा वसा घेतला. राष्ट्रसमतेला बाधा आणणाऱ्या गोष्टींना नाकारून राष्ट्राभिमानालाच बळ दिले. पुढे केशव मेश्राम, सुधाकर गायकवाड, अशोक व्हटकर, प्रेमानंद गज्वी, वामन इंगळे यांचेही त्यात योगदान महत्वाचे आहे. समाजवास्तवाला सामोरं जात निर्माण झालेलया या कादंबऱ्या आशयसूत्रापासून भाषाशैलीपर्यंत बदललेल्या आहेत. या बदललेल्या कादंबरी वाङ्मयातून घडणारे बदलही

तितकेच महत्वाचे मानावे लागतात. जे जे शोषित होते, त्या सर्वांनाच यातून बळ मिळाले. त्याचा परिणाम म्हणजे साहित्य चळवळीचा उदय हा आहे. कादंबरीच्या आशय-विषयांनी चळवळी निर्माण झाल्या. तसेच चळवळीमुळेही कादंबरी व्यापक होत गेली असा हा अनुबंध आहे.

या संदर्भाने ग्रामीण चळवळ, स्त्री मुक्ती चळवळ, आदिवासी चळवळ, कामगार चळवळ, मच्छिमाराची चळवळ, नक्षलवादी चळवळ आणि आजही दिसणारी शेतकरी चळवळ या सगळ्यांकडे पाहिले तर कादंबरी वाङ्मयाने शब्द माध्यमातून दिलेले योगदान लक्षात येते. नंतरचा कादंबरी वाङ्मयाचा अवकाश तर अशा परिवर्तनवादी विचार-प्रवाहांनी व्यापलेला आहे. हे विचारप्रवाह म्हणजे राष्ट्राच्या सुव्यवस्थेला आधार देणारे ऊर्जाप्रवाहच असतात. काही वेळा राष्ट्राच्या विकासाची गती थांबली आहे असे वाटते, तेव्हा-तेव्हा या विचारप्रवाहांनीच त्या गतीला प्रवाहीत केलेले आहे. अशा प्रवाहाची मांडणी म्हणजे कादंबरी वाङ्मय होय.

कादंबरी वाङ्मय – सामाजिक दस्तऐवज :

सामाजिक दस्तऐवज म्हणून कादंबरीकडे पाहिले जाते. त्यात समाजातील सर्व नातेसंबंधाचा पट सूक्ष्मपणे जसा व्यक्त होतो, तसेच अनुभवाचे कंगोरेही येतात. कठीण वाटणाऱ्या समस्यांच्या व्यूहांना सामावून घेण्याची शक्ती या कादंबरीमध्ये असते. त्यामुळे आंदोलने चळवळीतील संघर्षही कादंबरी वाङ्मय सामावून घेते. त्यातून समाजाला काही दिशादर्शक तत्व मिळतात. त्यामुळे राष्ट्राच्या जडणघडणीबरोबरच या कादंबरी वाङ्मयाचेही रूप बदलताना दिसते.

निष्कर्ष :

१. कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार व्यापक आणि सर्वसमावेशक असा आहे.
२. जे लेखक समूहमनाला जवळून अनुभवतात, तेच कादंबरीच्या माध्यमातून समाजभिमुख होतात.
३. समाजातील समस्यांना, गुंतागुंतीच्या प्रश्नांना भिडताना नव्या विचारांचा पाठपुरावा करणारे कादंबरी वाङ्मय आहे.
४. व्यक्तीत्व निर्माण करणे व त्यातून आदर्श समाज घडविणे हे अप्रत्यक्षपणे कादंबरी वाङ्मयातून झालेले आहे.

या निष्कर्षांच्या आधारे आणि एकूण मांडणीद्वारे कादंबरी वाङ्मयाचे राष्ट्रीय जडणघडणीतील योगदान स्पष्ट होते. समाजाचे गुणात्मक परिवर्तन करत सामाजिक परिवर्तनाचे कादंबरी हे खूप मोठे माध्यम आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. जाधव रा. ग. – काही नोंदी – काही निरीक्षणे – स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, पृष्ठ १२०.
२. प्रा. भगत दत्ता – आधुनिक मराठी वाङ्मयाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद,पृष्ठ १४१, १४२, १४३.
३. पाटील चंद्रकांत – आणि तोपर्यंत, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, पृष्ठ नं. ८७-८८.
४. गवस राजन यांचा लेख ‘चळवळ आणि कादंबरी’, ‘अक्षरगाथा’, जानेवारी, २०१४, पृष्ठ १२१, १२२.

यशवंतराव चव्हाण – राष्ट्रीय विचार

प्रा.सौ. ऋचा ऋतुराज जांभळे.
स.ब.खाडे महाविद्यालय, कोपार्डे.
मराठी विभाग

प्रस्तावना –

यशवंतराव चव्हाण यांचे व्यक्तिमत्व बहुरंगी, बहुढंगी होते. त्यांना वाचनाची आवड होती, साहित्याची त्यांना जाग होती. पुढे त्यांचा राजकारणात प्रवेश झाला आणि व्दिभाषिक राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री झाले. त्यांनी विविध राजकीय पक्षांचा अभ्यास केला व कॉंग्रेस पक्षामध्ये प्रवेश केला. ते मातब्बर राजकारणी होते म्हणून दिल्ली मध्ये भारत- चीन युध्दाच्यावेळी पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी यशवंतरावांना मदतीसाठी दिल्ली मध्ये बोलावले. त्याचे राजकीय विचार स्पष्ट होते. त्यांची राजकीय विचार, मत यांचा विचार येथे करायचा आहे.

यशवंतरावांच्या व्यक्तीमत्वाचे आणखी एक वैशिष्टय म्हणजे ते सुसंस्कृत होते. स्वातंत्र्य लढयातील प्रत्यक्ष सहभागी यशवंतरावांची सार्वजनिक जीवनातील उमेदवारी सुरु झाली. स्वतंत्र भारताचे राज्यकर्ते म्हणून राष्ट्रीय स्तरावर वेगवेगळया जबाबदाऱ्या पार पाडल्या. इतर देशांकडेही लक्ष देऊन आपली व्युहनीती ठरवायला हवी असे त्यांनी सांगितले.

लहानपणी यशवंतरावांच्या जीवनावर, मनावर लोकमान्य टिळकांचा सर्वाधिक प्रभाव पडला होता. 'आपले सबंध जीवन सातत्यपूर्वक देशाच्या कामाकरिता द्यायचे हा टिळक व आगरकर यांनी घेतलेला निर्णय रोमहर्षक व ऐतिहासिक वाटतो''[२]. स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी दिर्घकाळ लढा चालू असताना टिळकांचा आक्रमकपणा त्यांना भावला होता. या लढयात यशवंतराव स्वतः सहभागी झाले. २६ जानेवारीला झेंडा फडकविला होता म्हणून त्यांना अटक होऊन दोषी म्हणून शिक्षाही झाली. वयाच्या १७ व्या वर्षी यशवंतरावांनी आपल्या जीवनाची दिशा निश्चित करुन राष्ट्रीय चळवळीत सहभागी झाले. दीर्घकाळ उराशी बाळगलेले स्वप्न सत्यात उतरणार होते. एक अमूर्त कल्पना मूर्त स्वरुपात येत होती. देशातील क्रांतीकारकांनी भारताचे स्वातंत्र्य खेचून आणले. त्यांचा यशवंतरावांना अभिमान वाटतो. स्वतंत्र्य ही देशाची एक वृत्ती, शक्ती आहे असे त्यांचे मत आहे. त्यांचा देशाच्या प्रगतीसाठी सर्वांनी एकत्र यावे आणि प्रगतीच्या, विकासाच्या दृष्टीने कार्य करावे असा विचार होता. राष्ट्र उभारणीची प्रक्रिया ही कोण एका व्यक्ती मुळे होत नाही. अनेकांचा यात समावेश असतो. 'राष्ट्र उभा करताना ती एक राष्ट्र उभारणीच्या प्रक्रिया आहेत त्यात अनेकांचा हातभार लागणार अशावेळी नानाविध विचारांना एकत्रित घेऊन त्या जायची भूमिका यशवंतराव करतात''[१].

यशवंतराव चव्हाण आपल्या राष्ट्र उभारणीबद्दल मत व्यक्त करताना राष्ट्राच्या निर्मिती अवस्थेत असणारा भारत स्वतःच्या पायावर उभा रहायचा असेल तर थोडा वेळ आपल्या राज्यकर्त्यांना दयावा लागेल. भारताला स्वातंत्र्य मिळाले पण या स्वातंत्र्याने आपल्या सर्वांवर मोठी जबाबदारी टाकली आहे, ती पूर्ण करणे हे आपले कर्तव्य आहे. ही जबाबदारी यशवंतरावांनी पूर्णपणे पेलली आहे. स्वातंत्र्याचा विचार व्यक्त करताना यशवंतराव म्हणतात, " सत्याचा शोध म्हणजेच स्वातंत्र्य" असा विश्वव्यापी विचार यशवंतराव मांडतात[१].

यशवंतरावांनी मुख्यमंत्रीपदाची धुरा प्रामाणिकपणे सांभाळली. त्यांनी आपल्या विरोधी पक्षाला देखील मदतीचा हात दिला. "१९५७ च्या निवडणूकीत कॉंगेसला बहुमत मिळाल्यानंतर यशवंतरावांनी मुख्यमंत्री म्हणून अत्यंत कुशलतेने काम केले. सर्वसमावेशक भूमिका घेऊन विरोधी पक्षाला त्यांनी सन्मानाने वागविले. महाराष्ट्रातील जनतेला जास्तीत जास्त विशुध्द, कार्यक्षम आणि निःपक्षपाती कारभाराची अनुभूती याकाळात आली आणि देशातले स्थिर आणि पुरोगामी अशी महाराष्ट्राची प्रतिमा निर्माण झाली."[२] जेव्हा यशवंतरावांनी मुख्यमंत्री पदाची धुरा सांभाळली तो काळ राज्याचा उभारणीचा होता. पुरोगामी विचार महाराष्ट्रात रचविण्याच्यादृष्टीने बहुजन समाजाचा विचार करताना दलित अल्पसंख्यांकाना आधार दिला. शिक्षणाने माणूस प्रतिभासंपन्न होतो असे ते सांगतात. ते स्वतः एक विचारवंत साहित्यीक होते. समाजातील सर्व स्तरांमधील लोंकांनी शिक्षण घ्यावे असे त्यांचे ध्येय होते. शिक्षणाशिवाय सर्वांगीन प्रगती शक्य नाही याची खूणगाठ मनाशी बांधताना आर्थिदृष्टया दुर्बल असणाऱ्या आणि वार्षिक उत्पन्न रु.१२०० हून कमी असणाऱ्यांसाठी शिक्षणाची सोय केली.

ग्रामिण भागातील शेती व्यवसाय करणाऱ्या जनतेसाठीही त्यांनी आपले विचार स्पष्ट केले. शेतीचे उत्पन्न वाढावे त्यासाठी त्यांनी सहकारी चळवळीचा शेतीत समावेश केला. शेतीमध्ये विविध सवलती दिल्या. उत्पन्न वाढविण्यासाठी शेतीत आधुनिकीकरण करावे असे त्यांचे मत होते. महाराष्ट्रात सहकार चळवळीचा प्रयोग शेतीत व्हावा यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. षेती सुधारवायाची असेल तर 'शेती शिक्षण अत्यंत महत्वाचे असून शेतकरी आणि शेतीशी संबंधित असणारा माणूसही शहाणा असल्याशिवाय शक्य होणार नाही' यावर यशवंतरावांचा विश्वास होता'[२].

महाराष्ट्र राज्य प्रगत झाल्याचे चित्र आपण पाहतो ते यशवंतरावांमुळेच आहे. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीला गतिमान करण्याचे काम त्यांनी केली. साखर कारखानदारीमध्ये त्यांनी सहकाराचा प्रयोग केला. या धोरणामुळेच महाराष्ट्रात सहकारी संस्था, सहकारी तत्वावरील साखर कारखाने, सहकारी खरेदी-विक्री संघ, सहकारी बँका स्थापन झाल्या. त्यासाठी त्यांनी आर्थिक पाठिंबा उपलब्ध करुन दिला आणि ग्रामीण जनतेला समृध्दीच्या वाटेवर नेऊन ठेवले. यामुळे लोकांना रोजगार मिळाला आणि परिसराचा विकास झाला. १८ सहकारी साखर कारखान्यांची प्रथम नोंद करुन सहकारात नवा विक्रम केला. आज महाराष्ट्रात १३० पेक्षा जास्त साखर कारखाने आहेत ते यशवंतरावांच्या दूरदृष्टीचे द्योतक आहे.

सांस्कृतिक क्षेत्रातही त्यांनी आपले भरीव योगदान दिले. पंचायत राज्याची चळवळ उभी करत असताना सत्तेचे विकेंद्रीकरण व्हावे या दृष्टीनेही प्रयत्न केले. ही सर्व प्रगतीची व विकासाची वाटचाल चालू होती. यातच १९६२ साली चीन व भारत युध्द झाले. या

युध्दाप्रसंगी भारताच्या पंतप्रधानांनी यशवंतरावांना केंद्रात पाचारण केले. महाराष्ट्राच्यादृष्टीने हा गौरवाचा आणि अभिमानाचा क्षण होता आणि त्याचबरोबर दु:खाचाही होता. पण ''महाराष्ट्राने, 'सहयाद्री हिमालयाच्या संरक्षणासाठी धावला' अशी भावना मनात ठेवत यशवंतरांनी निरोप दिला''[१].

यशवंतरावांनी १९६२ पासून ते जीवनाच्या अखेरीपर्यंत राजकारणात राहिले. या त्यांच्या राजकीय विचारांमुळे काही काळाचा अपवाद वगळता ते सत्तापदावर कार्यरत राहिले. संरक्षणमंत्री, अर्थमंत्री, गृह, परराष्ट्र याबरोबर देशाचे उपपंतप्रधानही झाले. महाराष्ट्राचा सुपुत्र लोकप्रेमाच्या शिदोरीवर राष्ट्रीय पातळीवर स्थिरावला.

१ मे १९६२ रोजी यशवंतरावांनी महाराष्ट्रात पंचायत राज्याचा कारभार सुरु केला. जिल्हा- तालुका व ग्रामस्तरावर लोकशाही सत्तेचे विकेद्रीकरण प्रत्यक्षात आणणारे महाराष्ट्र हे पहिले राज्य ठरले कारण त्यांनी जिल्हा परिषद व पंचायत राज्याची योजना प्रत्यक्ष आमलात आणली.

सत्तेचा वापर त्यांनी पुरोगामी दृष्टीने केला. राष्ट्रीय पातळीवर कार्यरत असताना यशवंतराव यांनी राष्ट्रवादाची कल्पना व्यापकपणे मांडली आहे. त्यांनी आयुष्यभर माणूसकेंद्री राजकारण केले. भारताची सीमा स्पष्ट करताना म्हणतात, ''भारताच्या सीमा म्हणजेच भारत अशी भूमिका न ठेवता, हिदुस्थान म्हणजे या देशातील नद्यांच्या काठावर कशीबशी कालक्रमणा करणारे, या देशाच्या माळरानात, डोंगर कपारीत उपेक्षित जीवन जगणारे या देशाच्या विस्तीर्ण पठारावर जीवन संग्रामाला हतबल झालेले असे लक्षावधी, कोटयावधी लोक आहेत. ते लोक म्हणजे हिंदुस्थान असे म्हटले आहे''[१].

भारताची उभारणी करण्याच्या दृष्टीने विविध मते मांडली. राजकीय, सामाजिक, बौध्दीक, आर्थिक या पातळयांवर कोणती धोरणे राबवायची याची चर्चा झाली. यशवंतरावांनीही यासंबंधी विचार मांडले. भारताच्या राजकीय ध्येयधोरणाची उभारणी करताना पहिले ध्येय म्हणजे प्रादेशिक व राजकीय एक्य निरंतर ठेवण्याचे असायला हवे. दुसरे धोरण राष्ट्र उभारणी करताना लोकशाही प्रधान व स्वतंत्र्य समाजाची निर्मिती करणे. त्यांनी प्रजासत्ताक लोकशाहीचा पुरस्कार केला. 'समतेचे तत्व मानण्या बरोबरच एकत्वाचा संदेशही दिला, ही व्यवस्था सुरळीतपणे समाजात रूजवण्यासाठी लागणाऱ्या 'राजकीय संस्थेचे संवर्धन' ही बाबही त्यांना महत्वाची वाटते'[१] न्यायव्यस्था त्यांनी महत्वाची मानली. तिसरे ध्येय म्हणजे राष्ट्रसंरक्षणाच्या अद्ययावत तयारीला प्राधान्य देणे. देश सुरक्षित असेल तरच देशातील लोक सुरक्षित होतील. या भावनेमुळेच त्यांनी संरक्षण सिध्दतेला महत्वाचे स्थान दिले. देशाच्या संरक्षणाची अद्ययावत सामग्रीची गरज अपरिहार्य मानली.

यशवंतरावांनी विज्ञानावादी भुमिकेला नेहमीच महत्व दिले. लहानपणापासून झालेले संस्कार शिक्षणामुळे आधुनिक विचारांचा झालेला परिचय आणि देश विदेशामधील लोकांच्या जीवनाचा अनुभव घेत असताना त्यांच्या मनात माणूस केंद्री विचार प्रबळ होत गेले. त्यांनी परमेश्वर या संकल्पनेवर श्रध्दा ठेवली पण विचार मात्र वस्तुस्थितीचे मान ठेवून केले त्यामुळे त्यांनी भारत खऱ्या अर्थाने नवा व्हायचा असेल तर जुने मोडून टाकल्याशिवाय पर्याय नाही असे त्यांचे मत आहे.

देशाची उभारणी करताना अनेक गोष्टींचा पुन:विचार करावा लागतो. देशात राहणारी माणसेच देशाचा आत्मा असतात. त्यामुळे लोकांच्या जीवनाचा स्वास्थाचा आणि भविष्याचा विचार करून राज्यकर्त्यांनी आपली धोरणे राबवावीत ही भावना प्रबळ करावी. असे ते म्हणतात त्यांच्या मते लोकांच्या मनातील जुनाट परंपरा आणि त्यामध्ये अडकलेल्या भारतीय मनाला बाहेर काढावे लागेल असे त्यांचे मत आहे. बुध्दीवंतांनी लोकांचे वैचारिक प्रबोधन करून त्यांच्या मनातील आंतरिक शक्तींना जागृत करून विचारांची वाट मोकाट करावी असे मानले.

यशवंतरावांनी राजकारणी म्हणून समाजात कोणकोणते बदल करावयाला हवे ते सांगितले स्वातंत्र्य ही अमृर्त कल्पना आहे असे स्पष्ट केले. राष्ट्राची च देशाची प्रगती कोणा एका व्यक्तीची नाही तर ती एक सामुहायिक जबाबदारी आहे असे सांगितले. राष्ट्र उभारणीसाठी आपले राष्ट्रीय विचार व्यक्त करतना त्यांनी पुरोगामी विचारांच्या दृष्टीने कार्य केले असे यांचे विचार व त्यांची दिशा या दृष्टीने विचार करणे सध्याच्या काळात महत्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१) डॉ. राजेखान शानेदिवण यांचे 'यशवंतराव चव्हाण यांची वैचारिकता', अक्षर प्रकाशन.
२) रामभाऊ जोशी यांचे 'यशवंतरावांचे अंतरंग विरंगुळा', श्रीयशोदा प्रकाशन.
३) केशव बा. वसेकर यांचे 'सहयाद्रीचे वारे एक अभ्यास', पवन प्रकाशन.

कविवर्य नारायण सुर्वेंचे साहित्यातील योगदान
(सुर्वेंच्या कवितेतील स्त्री रुप)

श्री. संभाजी राजाराम उबारे
सहाय्यक प्राध्यापक,
श्री लहू बाळा परितकर कला, वाणिज्य
व विज्ञान महाविद्यालय, पणोरे,
ता.पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

साहित्य सामाजिक घटनाक्रमाच्या साक्षीने वास्तवाच्या मुशीत आकार घेत असते. साहित्याचा मानवी समाजातील वास्तविकतेशी अतूट संबंध असतो. साठीपुर्व मराठी साहित्य आत्मकेंद्री, व्यक्तिवादी व मर्यादित अनुभववर्तुळात अडकलेले होते. एकूणच मराठी कविता या काळात सामाजिक जीवनातील विरोध-विसंगतीचा अर्थ लावण्यास दुबळी ठरली. ही कोंडी फोडण्याचे कार्य नारायण सुर्वेंच्या कवितेने केली. या तलवार हाती घेतलेल्या सारस्वताने उपेक्षितांच्या अंतरंगाचा मनस्वी वेध घेतला. शोषण, विषमता, छळ, अन्याय यांच्या विरोधातील विद्रोहांना सुर्वे यांनी कलात्मक काव्याकार दिला. या नव्या युगाच्या कवीने वास्तवातील निखारे साहित्यात आणून मराठी कवितेला जिवंतपणा आणला.

कविवर्य नारायण सुर्वेंनी 'ऐसा गा मी ब्रम्ह', 'माझे विद्यापीठ', 'जाहीरनामा', 'सनद' यांसारख्या काव्यसंग्रहातून वास्तव समाजजीवनाचे दर्शन आपल्या कवितेतून केले. सुर्वेंची कविता ही स्त्रीरुपाचा जागर करताना आढळते.

कविवर्य नारायण सुर्वेंच्या साहित्यातील स्त्रीरुप

नारायण सुर्वेंनी वास्तवाचे चित्रण करताना आपल्या कवितेमध्ये अनेक चित्रे रेखाटली. 'आफ्रिकी चाचा', 'शीगवाला' या पुरुषांच्या प्रमाणेच 'चंद्रनायकिणी' चे चित्रणही कवितेतून केले.

'स्त्री' ही कवितेसाठी प्रेरक शक्ती आहे. स्त्रीची कवितेत आई, बहिण, प्रियसी, मैत्रीण, पत्नी यासारखी अनेकविध रूपे पहायला मिळतात. कवि नारायण सुर्वेंच्या कवितेतील 'स्त्री' ही निर्मितीक्षम जगातील महत्त्वाची भागीदार म्हणून समोर येते.

कवीच्या व्यक्तिगत भावविश्वाकडे पाहिले असता तिथली स्त्री ही एका वेगळ्या अर्थाने सृजनदायीच आहे. तिच्या केवळ 'किती वाळलात तुम्ही' या सारख्या उद्‌गाराने त्यांच्या हृदयाचे पोलाद होते. त्यांच्या पद्य पंक्तीवर तिच्या पापण्यांचा सततचा 'पहारा' असतो. त्यामुळेच की काय कवी सतत कवितेत सत्याचा आग्रह धरतो.

एकूणच जीवनाच्या प्रवासामध्ये तिने त्याला फूलासारखे जपताना स्वतःही 'झाड', 'आकाश' अशा विविध भूमिकात वावरून एका अर्थाने त्याला या नवसृजनाच्या कार्यात साथच केलेली दिसते. आयुष्यभराच्या कष्टी जिण्यानंतरही व्यक्तिगत जीवनातले स्वतःचे फुलपण कायम ठेवून कवीला सतत कार्यरत ठेवणे ही महत्त्वाची जबाबदारी या स्त्रीयांनी पार पाडली आहे. म्हणूनच कवी एके ठिकाणी म्हणतो,

खूप दूरवर नांगरून पडला आहे उजेड
खुशीत आहे मी; तुझे फूलपण
तुला विसरले नाही
(दगड : माझे विद्यापीठ)

सुर्व्यांच्या कवितेत 'स्त्री' अनेक नात्यांनी येते. कधी प्रेयसी, कधी पत्नी, कधी आई तर कधी संपातील सहकारिणी म्हणून. नारायण सुर्वेंची कविता विवाहपूर्व प्रणयातील हुरहुर, आर्तता, अनामिक कातरता, गोड शिरशिरी, बेहोशी, मादकता, सौंदर्यासक्ती त्यांनी बहरलेली कविता नाही तर समाज जीवनातल्या उत्पादन व्यवस्थेत ही 'स्त्री' प्रत्यक्ष क्रियाशील आहे आणि त्या अर्थाने ती 'सृजनशील स्त्री' च आहे.

ताऱ्यांपलिकडून येणारी नवरचना याच वस्तीतून येईल असा विश्वास ज्या कविमनाला वाटतो त्या कविमनाला विश्वास, दिलासा म्हणून ती एके ठिकाणी म्हणते,

थांब! पहाट झाली नाही
दिवे मालवून कसे चालेल?
तू थकला असशील तर
माझी देहवात पेटवून ठेव
('धीर', माझे विद्यापीठ)

विझता विझता श्वास पेरून जाणारी ही स्त्री कविला आत्मबळ देते. त्यामुळे ज्या प्रत्यक्ष क्रांतीची कविमन अपेक्षा करतो. त्या प्रत्यक्ष संघर्षातदेखील ही स्त्री सृजनशीलच राहिलेली आहे.

सुर्वेच्या कवितेतील स्त्री आपल्यासोबत कारुण्य घेऊन येते. 'माझे विद्यापीठ', कवितेमधली चंद्रा नायकिणीची फरफट आणि 'डेकवर' कवितेमधल्या मादामच्या पतीच्या मृत्यूनंतरचा 'कुठल्याशा खोल समुद्रात' चाललेली एकाकी प्रवास हे कारुण्याचेच प्रतिनिधीत्व करताना आढळतात.

वैफल्याने त्रासलेल्या स्त्री जीवनात अपरिहार्य म्हणून वेश्या व्यवसायासारखा घृणास्पद व्यवसाय येतो. समाजातल्या विशिष्ट वृत्ती-प्रवृत्ती तिचे शरीर हे तिच्या उपजीविकेचे साधन बनवितात. 'मनिआडर' ही या संदर्भातील वैशिष्ट्यपूर्ण कविता आहे. या कवितेत ही स्त्री असे घृणास्पद जीवन का स्वीकारते तिचे अगतीकता दिसून येते.

म्होरं लिवा-
मनिआडर उशीरानी का व्हयना,
पर जाती
म्हणाव-नवीन वजरटिक घडवलीय
वाक्या पाटिवल्यात इष्णूकडं
आन् धा कमी पन्नास रुपयं बी
त्येचं गंगीला याक पुस्तक घ्या.

समाज जीवनाच्या अनेक अनैतिक समस्यांनी स्त्रीचे आयुष्य पूर्ण होरपळून जाते. रूढी आणि परंपरेच्या दगडाखाली सापडलेल्या प्रौढ कुमारिकांचे दाहक जीवन सुर्वेंनी 'दुःख' सारख्या कवितेतून मांडले आहे. थोडक्यात वास्तव जीवनातल्या अनैतिक रूढींनी समाज जीवनात 'स्त्री' ची केलेली कोंडी आणि त्यातून 'स्त्री' च्या अस्तित्वाला भेडसावणारे प्रश्न तिच्या जीवनातील असुरक्षितता साऱ्यामधून स्त्रीच्या अस्तित्वाबद्दलचे मूलभूत प्रश्न समोर येतात.

पती-पत्नीच्या नात्यातील ओलावा बाह्य वास्तवाचा ताण कमी करतो. त्यामुळेच कवितेत पती-पत्नीचा शृंगारानुभव देखील कवीच्या भोवतालच्या वास्तव जीवनाचे संदर्भ घेऊनच कवितेत व्यक्त होतो. एके ठिकाणी कवी म्हणतो,

तुझे गरम ओठ : ओठांवर टेकलेस तेव्हा,
तेव्हाही रात्र अशीच होती; घुमी
पलिकडे खडखडणारे कारखाने
खोल्याखोल्यातून अंथरले बिछाने
मुल्लाचा अखेरचा अल्लासाठी गजर
काटे ओलांडीत चालले प्रहर ('सत्य' - माझे विद्यापीठ)

सुर्वेच्या कवितेमधील स्त्री-पुरुषांच्या व्यक्तिमत्त्वांना परिपूर्णता लाभलेली असल्यामुळे त्यांच्यामधल्या संबंधांना सामंजस्य, सुजाणता प्राप्त झालेली आहे. त्यामुळेच हे स्त्री-पुरुष परस्परांचा राग, द्वेष, तिरस्कार समजून घेतात. यामुळेच त्यांच्या कवितेतील पुरुष स्त्रीला म्हणतो जेव्हा मी अस्तित्वाच्या पोकळीत नसेल तेव्हा चिरवेदनेच्या नादी न लागता 'नवे घर' करण्याचा सल्ला देतो.

एकूणच सुर्वेच्या कवितेमधील स्त्री ची कुस पवित्र आहे. काया मखमली, स्पर्श अमृताचा आहे. तिच्या मुठीत मेघझरा असल्याचा विश्वास कवीला वाटतो. पतीवर मायेचे पांघरूण घालणारी ती पत्नी आहे. गलबलून गेलेल्या कवीला आश्वासन देण्याची ताकद तिच्या स्पर्शात आहे. अशा या पत्नीचे भारलेले, सावरणारे छत्ररुप हात कवीला जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात हवेहवेसे वाटतात.

सुर्वेची कविता ही भोळ्या सहानुभूतीवर आधारलेली नसून ती खऱ्याखुऱ्या ज्वलंत वास्तवाच्या आधारावर एका नव्या मानुषतेचा शोध घेणारी आहे. त्यांची कविता त्यांच्या जीवनातून अंकुरली. कामगारवर्गाच्या जीवनातून बहरली. शोषित-उपक्षितांच्या वास्तवाशी भिडली आहे. सुर्वेच्या कवितेत जीवनावरची व जनसमुहाच्या क्रांतीकारी सृजनशीलतेची डोळस व समंजस श्रद्धा सूक्ष्म संवेदनशीलता, सहज सोप्या शब्दांमधील प्रतिमा सामर्थ्य आढळते. म्हणूनच नारायण सुर्वेच्या कवितेतील स्त्री खऱ्या वास्तव जीवनाला भिडते आणि ती वाचकाला 'स्व' कडून समष्ठीकडे कधी घेऊन जाते हेच कळत नाही. यावरून कविवर्य नारायण सुर्वेचे साहित्यातील योगदान लक्षात येते.

संदर्भ ग्रंथ

१. प्रदक्षिणा खंड दुसरा
२. सुर्व्यांच्या कवितेची इहवादी समीक्षा
३. सर्व सुर्वे (सुर्व्यांच्या कवितेतील स्त्रीरुप - निळकंठ कदम)
४. सुर्वे यांची प्रेमकविता - चंद्रकांत बांदिवडेकर
५. माझे विद्यापीठ - काव्यसंग्रह - नारायण सुर्वे
६. जाहीरनामा - काव्यसंग्रह - नारायण सुर्वे

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

कुसुमाग्रजांच्या साहित्यातील सामाजिक जाणिवा

प्रा.आशालता नारायण खोत
मराठी विभाग देवचंद कॉलेज,अर्जुननगर,ता.कागल

प्रस्तावना - साहित्य हे मानवाला प्राप्त झालेल्या वाणीच्या शक्तीचा एक आविष्कार दिसून येतो.मानवी जीवनामध्ये कलात्मक साहित्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिसून येते.कोणत्याही समाजात सामाजिकता दिसून येते.साहित्यातून मनुष्याच्या सर्जनशीलतेचा आविष्कार होत असतो.समाजाचे स्थैर्य व प्रगती यासाठी तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान हे घटक आवश्यक असतात.परंतु तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान यांना कलेची जोड लाभल्याशिवाय मानवी जीवनाला पूर्णतः येत नाही.कला ही मानवी जीवनाला समग्रतेने अर्थपूर्णता आणत असते.मानवाच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनातील प्रवाहांचा वेध घेण्याचे सामर्थ्य साहित्यामध्ये दिसून येते.साहित्यातून विशिष्ट काळाचे,प्रदेशाचे, संस्कृतीचे रूप प्रतिबिंबित झालेले असते.त्यामुळेच केवळ संस्कृतीचे वर्णन करणे एवढेच साहित्याचे काम नसते;तर संस्कृतीचे संगोपन,संवर्धन प्रसार करण्याचे साहित्यिक माध्यमातून करीत असतात.

कुसुमाग्रजांनी नाटक आणि कविता या दोन वाङ्मयप्रकारांमध्ये विपुल लेखन केले आहे.कथा,कादंबरी,ललितगदय,एकांकिका,समीक्षा या सर्व प्रकारांतून लेखकाची जीवनदृष्टी साहित्यातून कशी प्रतित होते हे दिसून येते.कुसुमाग्रजांच्या कवितेतून मराठी माणसाचे मनोगत व्यक्त झालेले.दिसून येते.सत्य,शिव आणि सौंदर्य यांचा शोध त्यांच्या कवितेत दिसून येतो.त्यांनी आपल्या साहित्यातून जीवनमूल्ये चित्रित केली.कुसुमाग्रजांच्या साहित्यातून सामाजिक बांधिलकी,सामाजिक जाणिवा दिसून येतात.

विषय विवेचन - कुसुमाग्रजांचा पहिला काव्यसंग्रह 'जीवनलहरी'(१९३३)होय.या काव्यसंग्रहातून कुसुमाग्रजांनी जीवनाचे अवलोकन केलेले दिसून येते.त्यामुळे त्या जाणिवांमध्ये तीव्रता,भेदकता या बरोबरच समाजातील गोष्टींचे त्यांनी प्रातिनिधिक स्वरुपात चित्रण केले.त्यामुळे त्या काव्यसंग्रहाची भाषा 'स्व' ची दिसत नाही.ती संपूर्ण समाजाशी बांधिल दिसून येते.अनेक पातळीवरील जीवनाच्या संदर्भातील आपल्या क्रिया-प्रतिक्रिया त्यांनी त्या काव्यसंग्रहातून नोंदविल्या.काही कवितांमधून त्यांनी मानवतेवरील निष्ठा,स्वातंत्र्य,समता या मुल्यांचा अंकुर रुजवला गेला.

त्यानंतरच्या कवितांमधूनही त्यांनी मानवी जीवनावरील अपार श्रद्धा,स्वातंत्र्याची अपेक्षा, जीवनाची,भविष्यकाळाची आशावादी भूमिका मांडलेली दिसून येते.समाजनिष्ठा आणि मानवी स्वातंत्र्याविषयीची तळमळ हे विषय त्या कालखंडात कवितांमधून येत होते.तसेच कुसुमाग्रजाच्या कवितेत सामाजिक परिवर्तन आणि व्यक्तीस्वातंत्र्य दिसून येते.जीवन सुंदर असून ते अधिक सुंदर करण्यातच माणसाच्या जगण्याचे तथ्य आहे.एखादा माणूस निघून गेला तर त्याची जागा रिकामी राहत नाही;तर ती भरून निघतच असते.हा सृष्टीचा क्रम असतो.म्हणूनच ते म्हणतात कि,

म्हणतो हे माझे घर — भ्रमरापरि कमलातिल
म्हणतो हे माझे जन — त्यामध्ये गुंते मन

त्यामुळे 'जीवनलहरी' काव्यसंग्रहातून त्यांनी मानवतेवरील निष्ठा व्यक्त केलेली दिसून येते.

'विशाखा' (१९४२) मधून राष्ट्र,समाज,ईश्वराचे अस्तित्व या संदर्भातील अनुभव अधिक प्रखरतेने मांडले.समाजमनाचे 'हृदगत' कुसुमाग्रजांच्या कवितांमधून व्यक्त होऊ लागले.साहित्य हे केवळ सामाजिक,भावनिक प्रकटीकरण किंवा समाज प्रबोधनासाठी निर्माण होत नसले तरी प्रत्येक माणसाच्या हृदयाचे बोल कुसुमाग्रजांच्या कवितेतून व्यक्त होऊ लागले.मानवी जीवनाच्या संदर्भातील अनंत समस्या,जीवन जगण्यातील अडचणी,त्यांचा उदगार कुसुमाग्रजांच्या कवितेतून होऊ लागला.त्यामुळे त्यांचा कवितेतील उदगार सर्वसामान्यांना आपला वाटू लागला.देशाविषयी, समाजाविषयी आपल्या मनात येणारे विचार,सत्ताधा-यांविषयीची चीड त्यांच्या कवितेतून येऊ लागली.तरुण पिढीच्या मनामनांच्या क्रिया-प्रतिक्रियांचा वाङ्मयीन आविष्कार 'विशाखा' मधून झालेला दिसतो.

कोणताही कलावंत हा समाजाचा एक अविभाज्य घटक असतो.कलावंताचे भावतरंग, विचारतरंग कल्पनेत उतरून त्यातूनच कलानिर्मिती होत असते.सामाजिक आणि राजकीयदृष्ट्या समाजपरिवर्तनाच्या बाबतीतील ज्वालामुखी कुसुमाग्रजांच्या कवितेतून जागृत झाला.सामाजिक असंतोष,राजकीय परिवर्तने यांची वर्णने कवितेतून येऊ लागली.कुसुमाग्रजांच्या कवितेत राजकीय पारतंत्र्य,माणसां-माणसांमधील भेद व्यवस्था यावर प्रखर हल्ला दिसून येतो. 'स्वप्नांची समाप्ती', 'गर्जा जयजयकार', 'स्मृती', 'प्रीतिविण' या रुपबंधाच्या दृष्टीने वेगळया असणा-या कवितांमधूनही त्यांनी बदलत्या राजकीय आणि सामाजिक परिस्थितीचे वर्णन केलेले दिसून येते.

माणसानेच माणसाला जगण्याच्या अधिकारापासून वंचित करणे यासारखे दुसरे अधम पाप कोणतेही नसेल.जीत आणि जेते, स्वतंत्र-परतंत्र, राजा-प्रजा हे दुरावे निर्माण करणारीही माणसेच आणि त्यांचा जुलूम,अन्याय याविरुदध लढणारी हीदेखील ध्येयवेडी माणसेच असतात.माणसाने चालविलेला हा निर्दयी छळ केव्हा,कुठे,कसा थांबणार? त्यामुळेच 'क्रांतीचा जयजयकार' ,'जा जरा पुर्वेकडे','आव्हान','सात','बंदी' या कवितांमधून राजकीय पारतंत्र्याने पेठून उठलेल्या देशभक्त तरुणाचे वर्णन दिसते.

'हे हृदय नसे परि स्थंडिल धगधगलेले
आशांचे इंधन अखंड त्यावर चाले'

अशी या तरुणांची भावना दिसून येते.आणि तरीही हे तरुण

'येईल असा सोन्याचा दिन,
तुटेल हे पोलादी बंधन'

या विश्वासाने,खात्रीने जगताना दिसतात.त्यांच्या कवितांमधून स्वातंत्र्यासाठी जीवनाची होळी करणारे तरुण भेटतात.छातीवरती प्रहार झेलता-झेलता येणारा अंतःकाळ आणि त्यातून आलेली विषण्णता देखील'पावनखिंडीत'या कवितेतून दिसून येते.

समाजरचनेत फार प्राचीन काळापासून भेदाभेदांमुळे माणसांमध्ये प्रचंड भावनिक दरी दिसून येते.श्रेष्ठ-कनिष्ठ,उच्च-नीच अशी विभागणी केल्यामुळे समाजात आलेले दुःख दिसून येते 'बळी','लिलाव','गुलाम' या कवितांमधून सामाजिक भेद व त्याचे विदारक चित्रण दिसून येते 'हिमलाट' जगावर येताच श्रीमंत आणि गरीब यांच्यावर त्याचा काय परिणाम होतो.त्याचे चित्रण कवी आपल्या कवितेतून करतात.त्यावेळी ते म्हणतात की,

ज्योतीतुनि धावत या तेजःकण सारे रे ढाळ नमा, तव ते ज्वालामय तारे
या यज्ञातील अन् सरणातील निखारे पेटवू दया वणवा कणाकणांत मशाली

अशा प्रकारे सामाजिक जाणिवांचे वर्णनही कुसुमाग्रज करतात.माणसाचे माणूसपण आणि त्याच्यावर लादली गेलेली परिस्थिती यामुळे कुसुमाग्रज अस्वस्थ होतात.त्यामुळेच माणसाचा मोठेपणा,त्याचे कार्य,आकाशाला भिडणारे त्याचे कर्तुत्व आणि व्यक्तित्व यांच्याविषयी त्यांच्या मनात विलक्षण आस्था,आदर दिसून येतो.त्यांच्या 'समिधा'(१९४७)ह्या काव्यसंग्रहातूनही जीवनाविषयीचे चिंतन आणि त्यासंबंधीच्या क्रिया-प्रतिक्रिया दिसून येतात.

कवितेप्रमाणेच कुसुमाग्रजांच्या नाटकांमधूनही त्यांचे सामाजिक चिंतन दिसून येते.'नटसम्राट' हया नाटकामध्ये त्यांनी कौटुंबिक,सामाजिक जीवनस्तरातील अनेक गुंतागुंतीचे अनुभव चित्रित केले.हया नाटकात बाह्यसंघर्षाबरोबरच आत्मसंघर्ष प्रामुख्याने मांडला.तसेच मानवी जीवनातील अनेक मूल्ये,त्याचे स्वरूप,जगण्यातील अपरिहार्यता,परस्पर नातेसंबंध यासारख्या अनेक गोष्टींवर प्रकाश टाकलेला दिसून येतो.या नाटकात भावनिकतेबरोबरच वैचारिकताही दिसून येते.कुसुमाग्रजांच्या सर्वच नाटकांमधून जीवनावादाचा पुरस्कार दिसून येतो.माणुसकीचे,मानवतेचे दर्शन त्यांच्या नाटकांमधून दिसून येते.उदा.कावेरीच्या पश्चात एकाकी राहत नाही तर विठोबा आणि राजा त्यांना जवळ करतात.म्हणजेच इथे माणुसकीचे दर्शन लेखक घडवितात.

'दुसरा पेशवा'मध्ये त्यांनी वेगवेगळ्या व्यक्तींच्या भावजीवनाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.विशिष्ट मूल्यांसाठी आयुष्य वेचणारी माणसे ही अंतिमतः पराभूत झाल्यासारखी वाटतात.तरीही ती माणसे पराभूत होत नसून प्रत्येक क्षणासाठी त्यांनी जीवनामध्ये दिलेला झगडा हाच त्यांचा दुर्दम्य विजय असतो.या नाटकामध्ये इतिहास केंद्रबिंदू नाही.तर ऐतिहासिक व्यक्ती म्हणून बाजीराव आणि बाजीरावाचा परिवार त्यांनी या नाटकातून चित्रित केलेला दिसून येतो.भारतीय श्रद्धा,जीवनमूल्ये,जीवननिष्ठा,एकत्र कुटुंबपद्धती,कौटुंबिक व जीवनातील पिढ्यांपिढयांचे संगोपन करण्याची शिस्त,धर्माधिष्ठित जीवन व्यवहार यांचे चित्रण थोडया प्रमाणात का होईना पण 'राजमुकुट' मध्ये दिसून येते.

'आमचं नाव बाबूराव' हे कुसुमाग्रजांचे एक स्वतंत्र सामाजिक विनोदी नाटक म्हणून लक्षात घ्यावे लागते.हया नाटकातील बाबूरावच्या प्रत्येक कृतिउक्तीला दोन अर्थ दिसून येतात.दोन माणसांच्या चेहऱ्यातील साम्य या मूळ पायावर हे नाटक आधारित आहे.त्यामुळे एका विशिष्ट वर्गाचे नेतृत्व करणारा बाबूराव आणि सर्व जनतेचे पालन करणारा राजा यांच्यातील चाललेला गोंधळ लेखक या नाटकातून मांडतात.समाजकारण व राजकारण यातील द्वेष,खोटेपणा या गोष्टी या नाटकातून प्रखरतेने मांडल्या.'ययाति आणि देवयानी'या नाटकामध्ये त्यांनी महाभारतातील मूळ कथानकात काही बदल घडविले.

'बेकेट' या नाटकामधून त्यांनी माणूसकी,मानवतेवरील अपार श्रद्धा,मानवी जीवनमूल्ये,सत्य तत्त्वावर आणि शिवत्त्वावर निष्ठा असणारी माणसं आणि त्याच सत्यासाठी जीवनाचा यज्ञ करणारी माणसं चित्रित केली.'विदूषक'या नाटकातूनही त्यांनी माणुसकीची नितळ भावना असलेला बगाराम चित्रित केलेला दिसून येतो.

अशा प्रकारे कुसुमाग्रजांच्या साहित्यातून एक जीवनदृष्टी दिसून येते.त्यांच्या जीवनदृष्टीत आणि साहित्यदृष्टीत तादात्म्य दिसून येते.'ईश्वरविषयक निष्ठांपेक्षा मानव निष्ठा महत्त्वाची'हाच आशय त्यांच्या साहित्यातून दिसून येतो.त्यांच्या साहित्यात 'माणूस,मानवता,जीवनमूल्ये' ही महत्त्वाची मानलेली प्रामुख्याने दिसून येतात.जीवनविषय जाणिवा त्यांच्या साहित्यात दिसून येतात.

सारांश–

१) कुसुमाग्रजांच्या कवितेतून माणूस,मानवता हा महत्त्वाचा घटक दिसून येतो.त्यामुळेच सत्य,शिव,सौंदर्य यांचा शोध त्यांच्या कवितेत दिसून येतो
२) साहित्यातून केवळ सामाजिक,भावनिक प्रकटीकरण होत नसते,तर समाजप्रबोधनाबरोबरच माणसांच्या हृदयाचे बोल व्यक्त होत असतात.
३) त्यांच्या कवितांमधून सामाजिक जाणिवांची वर्णने तर येतातच;पण त्याचबरोबर जीवनाविषयीचे चिंतनही दिसून येते
४) कुसुमाग्रजांच्या नाटकांमधूनही सामाजिक चिंतन दिसून येते.तसेच माणुसकीचे,मानवतेचे दर्शनदेखिल त्यांच्या नाटकांमधून घडते
५) भारतीय श्रद्धा,जीवनमूल्ये,जीवननिष्ठा,एकत्र कुटुंबपद्धती,कौटुंबिक व सामाजिक जीवनव्यवहार यांची वर्णने त्यांच्या नाटकांमधून दिसून येतात

संदर्भ ग्रंथ–

१) संपा.प्रा.नागनाथ कोत्तापल्ले – साहित्य आणि समाज - प्रतिमा प्रकाशन,पुणे.प्रथमावृत्ती १३मे २००७
२) संपा.गो.मा.पवार, म.द.हातकणंगलेकर– मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप - पॉप्युलर प्रकाशन,पुणे.प्रथमावृत्ती १९८६
३) उषा मा.देशमुख – कुसुमाग्रज साहित्यदर्शन - शलाका प्रकाशन,मुंबई.प्रथमावृत्ती मे १९८९

राजर्षि शाहू महाराजांचे शिक्षणक्षेत्रातील योगदान

कु. शैलजा शहाजी हिरवे
मराठी विभाग (बी.ए. भाग-२)
म. ह. शिंदे महाविद्यालय,तिसंगी.
ता. गगनबावडा, जि. कोल्हापूर

प्रास्ताविक :

चौथे शाहू, अर्थातच राजर्षि छत्रपती शाहू महाराज हे कोल्हापूर राज्याचे इ.स. १८८४–१९२२ सालादरम्यान छत्रपती होते. शाहू महाराज प्रभावी समाजसुधारक तर होतेच पण त्याचप्रमाणे ते सुधारणावादीही होते. छत्रपती शिवरायांच्या विचारांचा व कार्यांचा वारसा मोठया समर्थपणे घेवून जाण्याचे कार्य करणारा एक महान मानवतावादी राजा म्हणून राजर्षि शाहू महाराजांनी आपली ओळख निर्माण केली. या व्यापक दूरदृष्टीच्या राजाने त्याकाळी राजेशाही असतानासुध्दा सामाजिक बंधुभाव, समता, दलित व उपेक्षित बांधवांचा उध्दार, शिक्षण, शेती, उद्योगधंदे, कला, क्रीडा व आरोग्य इत्यादी महत्त्वपूर्ण क्षेत्रामध्ये आजच्या लोकशाहीतील शासनालाही करणे शक्य होत नाही असे अद्वितीय स्वरूपाचे कार्य केले. शाहू महाराजांनी बहुजन समाजात शिक्षणप्रसार करण्यावर विशेष भर दिला. त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले.

शाहू महाराजांनी स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून राजाज्ञा काढली. अस्पृश्यांच्या वेगळया शाळा भरवण्याची पध्दत बंद केली यामागे अस्पृश्यता नष्ट करणे हा मुख्य हेतू होता. तसेच जातिभेद दूर करण्यासाठी त्यांनी आपल्या राज्यात आंतरजातीय विवाहाला मान्यता देणारा कायदा केला. राजर्षि शाहूंनी प्रतिकूल परिस्थितीत आपल्या संस्थानात जनहितार्थ अनेक कायदा केले. प्रसंगी टीका, अपमान, बदनामी, यांची पर्वा केली नाही. आणि आजचे राज्यकर्ते शाहूंच्या नावाने राजकारण करतात. मात्र त्यांचे विचार जपत नाहीत ही दुर्देवी बाब आहे. म्हणून राजर्षि शाहूच्या शिक्षणविषयक विचारांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत निबंधात केलेला आहे.

शैक्षणिक तत्वज्ञान :

राजर्षि शाहू राजांना बहुजनांच्या शिक्षणाविषयी फार तळमळ होती. कारण माणसाला पशुत्वापासून मनुष्यत्व मिळवून देणारे एक प्रभावी अस्त्र म्हणजे शिक्षण होय. त्यामुळे शिक्षणाशिवाय आपला उध्दार होणारा नाही हे राजर्षिंनी ओळखले होते. समतेवर आधारित समाजव्यवस्था निर्मितीसाठी शिक्षण प्रसार हे राजर्षि शाहू महाराजांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान होते.

शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे असे त्यांचे मत होते. ''शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही असे इतिहास सांगतो. अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात मुत्सदी व लढवय्ये वीर, कधीही निपजणार नाहीत. म्हणूनच सक्तीचे व मोफत शिक्षणाची हिंदुस्थानला अत्यंत आवश्यकता आहे.''[१] असे महाराजांना वाटत होते.

राजर्षि शाहू महाराजांची शैक्षणिक विचारांविषयीची चतु:सूत्री :-

१. समाजात प्राथमिक शिक्षण प्रथम सर्वांना उपलब्ध करून देणे. मग दुय्यम शिक्षण व शेवटी उच्च शिक्षणाची सोय करणे.
२. समाजातील प्रतिकूल परिस्थितीतील घटकांना शिक्षणाच्या सोयीसवलती विशेष बाब म्हणून उपलब्ध करून देणे.
३. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना शहरात येवून अल्पखर्चात शिक्षण घेता यावे म्हणून शहरांना सर्व जमातीसाठी वसतिगृहे सुरू करणे.
४. प्रथमच शिकून तयार झालेल्यांचा शिक्षणावरील विश्वास दृढ व्हावा म्हणून त्यांच्यासाठी रोजगाराची सोय करणे. त्यांच्यासाठी नोकऱ्यात राखीव जागा ठेवणे.

प्राथमिक शिक्षण :

राजर्षि शाहू महाराज लोकशाहीवादी विचाराचे असल्याने त्यांना रयतेच्या राज्यकारभारात सहभाग वाढविण्याची मनस्वी इच्छा होती. यासाठी लोकांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्याची गरज आहे. त्यासाठी प्रथम ''लोकांच्या बुध्दीवर व ज्ञानावर जड व जुलमी ओझे लादले गेले आहे ते काढून टाकून देण्याची शक्ती बहुजन समाजाचे अंगी येण्यास सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाची फार जरूरी आहे.''[२] अशाप्रकारे प्रजा शिकुन तयार होत नाही तोपर्यंत मात्र राजर्षि लोकांच्या हाती राज्यकारभार देण्यास तयार नव्हते. ''आमची सर्व प्रजा'' शिक्षित असणे यावर त्यांचा जास्तीत जास्त भर होता. कारण इतिहासाची पुनरावृत्ती होऊ नये अशी त्यांची अपेक्षा होती. शाहू महाराजांनी नेहमी प्रजेच्या हिताचा विचार केला यासाठी रयतेतील सर्व लोक शिक्षित होणे गरजेचे आहे आणि केवळ यामुळेच आपला कारभार व्यवस्थित व सुरळीतपणे पार पडेल असे त्यांचे प्रामाणिक मत होते.

राजर्षि शाहू महाराजांना बहुजनांच्या शिक्षणाविषयी फार तळमळ होती. कारण माणसाला पशुत्वापासून मनुष्यत्व मिळवून देणारे एक प्रभावी अस्त्र म्हणजे शिक्षण होय. त्यामुळे शिक्षणाविषयी आपला उध्दार होणार नाही. हे राजर्षिंनी ओळखले होते. म्हणून कोल्हापूर संस्थानात सक्तीच्या मोफत शिक्षणाचा कायदा केला. एवढेच नाही तर ५०० ते १००० लोकवस्तीच्या गावांमध्ये शाळांची निर्मिती केली. एवढयावरही महाराज थांबले नाहीत तर जे पालक आपल्या मुलांना शाळेत पाठवणार नाहीत त्या पालकांना प्रतिमहिना १ रूपया दंड आकारण्याची कायदेशीर तरतूद केली. त्यांनी आपल्या राज्यात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले.

अस्पृश्यांचे शिक्षण :

आपला शैक्षणिक दृष्टिकोन स्पष्ट करीत असताना राजर्षि शाहू महाराजांनी स्वतः असे म्हटले आहे की, "My principle has been to take care of weak among my subjects than the strong."[४]

या धोरणानुसार समाजाने ज्या लोकांना अस्पृश्य समजलेले होते त्या समाजाच्या विकासाची काळजी घेणे राजर्षि शाहू महाराजांना महत्त्वाचे वाटत होते. अस्पृश्य समाज हा चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेमुळे नेहमीच शिक्षणापासून दूर ठेवण्यात आला होता आणि शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही ही शाहू महाराजांची भूमिका होती. यासाठी त्यांना अस्पृश्यांच्या शिक्षणाकडे खास लक्ष पुरवावे लागेल असे दिसून येते. याचाच एक भाग म्हणून अस्पृश्य मुलांच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून त्यांनी त्यांच्याकरिता शाळा सुरू केल्या. शिक्षण प्रसारामधून सामाजिक विषमता नष्ट व्हावी ही महाराजांची दृष्टी होती, तथापि अस्पृश्यांसाठी असलेल्या स्वतंत्र शाळांमुळे हे होणे शक्य नव्हते हे त्यांच्या लक्षात आल्यावर त्या शाळा बंद करून अस्पृश्य मुलांना इतर मुलांच्याप्रमाणे सरकारी शाळेत दाखल करून घेण्याचा आदेश त्यांनी दिला होता. सरकारी शाळांतून शिवाशिव पाळण्यास बंदी असल्याने सर्व धर्मांची आणि जातींची मुले एकत्र राहू शकतील आणि सामाजिक विषमता कमी होण्यास मदत होईल असे त्यांचे मत होते. त्यामुळेच की शाहू महाराज एवढयावरच थांबले नाहीत तर शैक्षणिक संस्थांमध्ये अस्पृश्यांना चांगली वागणूक मिळाली नाही तर संबंधितांवर कारवाई करावे लागेल असे सूचित करण्यात आले होते. मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन मिळावे आणि त्यांची गुणवत्ता वाढावी यासाठी मांग, महार, मुलांना स्कॉलरशीप देण्याचे धोरण राजर्षिंनी सुरू केले होते.

स्त्री शिक्षण :- राजर्षि शाहू महाराजांनी स्त्री शिक्षणांच्या प्रसारासाठीही काम केले होते. त्यापाठीमागे त्यांची शैक्षणिक दृष्टी अशी होती की, स्त्री ही शिकून स्वावलंबी झाली पाहिजे कारण शिक्षण हे मानवाच्या विकासाचे प्रमुख साधन आहे. स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून त्यांनी राजाज्ञा काढली. कारण जर समाजाची प्रगती अर्थातच विकास व्हावा असे वाटत असेल तर समाजाने शिक्षण घेणे ही काळाची गरज आहे आणि त्यामध्ये स्त्रीने सहभाग घ्यावा असे त्यांचे ठाम मत होते. यासाठी त्यांनी स्त्री शिक्षणावरही विशेष भर दिला.

व्यवसाय शिक्षण :- प्रगतीसाठी शिक्षणतज्ज्ञांप्रमाणे शिक्षित कामगार असणे आवश्यक असते आणि त्यासाठी कामगारांना हवी असलेल्या कौशल्ये वृध्दिंगत करण्यासाठी त्यांना त्यांच्या व्यवसायातील अत्याधुनिक ज्ञान मिळविता यावे यासाठी व्यवसाय शिक्षणाची गरज आहे, हे राजर्षिंनाही पटले होते. कारण जर कामगार शिक्षित असेल तरच तो नवनवीन पध्दतींचा अवलंब करून प्रगती करू शकतो. यामुळे महाराजांनी व्यवसाय शिक्षणासही पाठींबा दिला.

राजर्षि शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य :- राजर्षि शाहू महाराज कृतिशील विचारवंत होते. त्यामुळे त्यांनी जो शैक्षणिक विचार मांडला तो प्रत्यक्षात कसोशीने आणण्याचा प्रयत्न केला. हे त्यांच्या शैक्षणिक कार्यातून स्पष्ट होते. तसेच त्यांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन समाजाभिमुख होता. "शिक्षण ही समाजातील कोणत्याही एका वर्गाची मक्तेदारी न राहता निसर्ग नियमाप्रमाणे सर्व मानवप्राणी समान असल्याने सर्वांना शैक्षणिक सुविधा समानतेच्या पातळीवर प्राप्त झाल्या पाहिजेत आणि त्या जर मिळत नसतील तर त्या मिळविण्यासाठी संघर्ष अटळ आहे."[५] असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. यासाठी त्यांनी अनेक प्रकारची शैक्षणिक कार्य केलीत. 'गाव तेथे शाळा' असावी त्याचे मत होते. यासाठी त्यांनी पाटील शाळांची सुरूवात केली.

१. प्राथमिक शिक्षण
२. माध्यमिक शाळा
३. उच्च शिक्षण
४. स्त्री शिक्षण
५. वसतिगृहे

समारोप :

महाराष्ट्राने देशाला अनेक समाज सुधारक दिले, महात्मा फुले पासून ते आंबेडकर, गाडगे महाराज, कर्मवीर असे अनेक पण समतेची शिकवण देणारे शाहू महाराज हे लोकोत्तर पुरूष होते. समाजातल्या तळागाळातील लोकांना त्यांचा आधार वाटायचा. भारतात पहिल्यांदा सर्व समाजाच्या मुलांना शिक्षणाची आणि वसतीगृहाची सोय करून देणारे ते युगपुरूष होते. मुलींच्या शिक्षणालाही त्यांनी प्रोत्साहन दिले. ते कर्ते सुधारक होते. अस्पृश्यांच्या शिक्षणाची सोय करून विकासाच्या प्रवाहात आणण्याचे महत्त्वाचे कार्य त्यांनी केले. मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देणारा हा पहिला भारतातील राजा होता. आजही महाराजांच्या कार्याचा अलौकिक ठसा कोल्हापूर परिसरात दिसून येतो. समाजवादी समाजरचनेचा स्वीकार करणारा राजा होणे नाही. थोडक्यातच काय तर, राजर्षिंच्या सार्वजनिक जीवनात सामाजिक व शैक्षणिक कार्यांचा सुरेख संगम झालेला दिसतो.

संदर्भ ग्रंथ

१. डॉ. बालबा विभूते, तीन शिक्षणतज्ज्ञ (शाहू, फुले, आंबेडकर) प्रथमावृत्ती : १९९४, प्रियदर्शी प्रकाशन, कोल्हापूर - १२.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

राष्ट्रबांधणीत समाजसुधारक महात्मा फुले यांचे योगदान

प्रा.सुखदेव नारायण एकल
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,गडहिंग्लज.

प्रस्तावना

महात्मा जोतीबा फुले हे एक सामाजिक समतेचा महान प्रवक्ता म्हणून साऱ्या जगाला ओळख असलेला समाजसुधारक होय. त्यांनी सत्य आणि समता या तत्त्वांचा सक्रीय संदेश देऊन टिकाऊ सामाजिक स्वास्थाचा आणि उन्नतीचा मार्ग मोकळा करून दिला. त्यांच्या कार्याची प्रेरणा ही मानवधर्माची होती. म. फुले जातिव्यवस्थेवर प्रहार करणाारे आधुनिक भारतातील पहिले बंडखोर पुरुष म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या आचारांचा आणि विचारांचा मुख्य आशय हा विश्वबंधुत्त्वाचा होता, त्यामुळे महाराष्ट्रातील प्रबोधनाच्या चळवळीतील कर्ते समासुधारक म्हणून महात्मा फुल्यांना ओळखले जाते. आपल्या कार्याला कृतीची जोड देत स्वातंत्र्य, समता, बंधुता या मूल्यांची शिकवण समाजाला दिली. स्त्री शिक्षण, दलितोद्धार, जातिव्यवस्थेवर प्रखर हल्ले हे फुल्यांच्या कार्याची मुख्य उद्दिष्ठ्ये होती. महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर भारतातील समाजसुधाारणेच्या चळवळीचा अभ्यास केल्यानंतर एक गोष्ट लक्षात येती ती म्हणजे फुल्यांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वातून परिवर्तनाचा एक नवा दृष्टीकोन भारतीय समाजाला दिला. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये समाजसुधारक महात्मा जोतीराव फुले यांचे राष्ट्रबांधणीतील योगदान या अनुषंगाने त्यांचा कार्याचा विचार केला जाणार आहे.

महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्यातील योगदान

एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक क्रांतिचे आद्य जनक म्हणून महात्मा जोतीराव फुले यांना ओळखले जाते. भारतात सर्वप्रथम त्यांनीच सामाजिक क्रांतिचा विचार मांडला असे दिसून येते. संपूर्ण भारताच्या सामाजिक क्रांतिचे प्रणेते म्हणून महात्मा फुलेचा सर्वत्र गौरव केला जातो तो त्यांच्या सामाजिक कार्यामुळे आणि त्यामागील त्यांच्या तत्त्वज्ञानामुळे, विचारांमुळे. महात्मा फुले यांच्या समकालीन ज्या सुधारणावादी चळवळी फोफावल्या होत्या त्या हिंदु धर्माच्या प्रमुख मूल्यविरोधी नव्हत्या. या उलट महात्मा फुल्यांनी यांचा विरोध या मूल्यांनाच होता. त्यांनी जुन्या परंपरा, रूढी व रीतीरिवाज यांच्यावर हल्ला चढविला. वेद उपनिषदांचा त्यांनी अभ्यास करून चातुर्वर्ण्य समाजव्यवस्थेतील विकृतीवर आसूड ओढले. समाजातील दुष्ट चालीरिती धर्ममार्तंडाचा निष्ठूरपणा सामाजिक विषमता, स्पृश्यास्पृश्य भेदनीती मोडून काढण्यासाठी त्यांनी आपला लढा प्रखर केला. 'महात्मा फुल्यांनी थॉमस पेनची एकेश्वरवादी भूमिका आवडली होती. दासप्रथेचे उच्चाटन, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आग्रह आणि मानवतेची प्रतिष्ठापना या तत्त्वांचा जोतीबांनी आपल्या लेखनातून प्रभाविपणे पुरस्कार केला. जोतीबांना समाजात समता अपेक्षित होती. शूद्रांनी माणुसकीने वागविले जावे असे त्यांना वाटत होते. जेव्हा त्यांच्या कल्पनेतला सुखी समाज त्यांना प्रत्यक्षात दिसत नव्हता ते विषमतेविरूद्ध बंड करून उभे राहिले.'[१] तत्कालीन कालखंडात समाजात राजकीयदृष्ट्या अनास्था होती. सांस्कृतिक पातळीवर नैराश्य पसरले होते. सामाजिक पातळीवर दुही आणि विषमता होती. अशा परिस्थितीमध्ये फुले यांना समाजात ऐक्य प्रस्थापित करावयाचे होते. शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण होत होते. त्यामुळे अज्ञान दूर करण्यासाठी त्यांनी समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले.देशबांणीत फुल्यांचे हे महत्त्वाचे योगदान मानावे लागते.

महात्मा जोतीराव फुले यांनी माणूस जन्मल्यापासून त्याला काही अधिकार प्राप्त होतात असे म्हटले आहे. समाजाच्या परिवर्तनाच्या चळवळीत त्यांना सर्व समजा एका व्यासपीठावर हवा होता. जोतीवर फुले म्हणतात, 'ईश्वराने शुद्रादी शुद्रास व इतर लोकास आपण निर्माण केलेल्या सृष्टीतील सर्व वस्तुंचा सारख्याच प्रमाणात उपभोग घेण्याची मोकळीक दिली असून भट लोकांनी त्यांच्या नावाने खोटे ग्रंथ बनवून त्याजमध्ये सर्वांचे हक्क रद्द करून आपणच अग्रगण्य होऊन बसले.'[२] उपरोक्त विचारातून असे स्पष्ट होते की, महात्मा फुले हे ऐकेश्वरवादी होते. मानवाचे अधिकार हे ईश्वरदत्त आहेत अशी त्यांची धारणा होती. ईश्वर हा समदृष्टी आहे. त्याने एकंदर सर्व स्त्री पुरुषांस एकंदर सर्व मानवी अधिकाराचे धनी केले आहे. या संदर्भात गं. बा. सरदार म्हणतात, 'आपल्या सामाजिक व्यवहारात संधीसमानतेचे तत्त्व आपण जाणीवपूर्वक अवलंबिले पाहिजे. समाजाच्या कोणत्याही एका बलिष्ठ घटकाने दुसऱ्या दुर्बल घटकावर जुलूम करून त्यांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेता कामा नये. समतावादी लोकांचा विरोध अर्थातच मानवनिर्मित विषमतेला आहे. '[३]

महात्मा फुल्यांनी अस्पृश्यांची त्यांच्या समाजाची दुःखे समजून घेतली तसेच त्यांच्या वाटाल्या आलेल्या दुःखात ते सहभागीही झाले. त्यांनी आपली उभी हयात दीनदुबळ्या अस्पृश्यांच्या सेवेत घालविली. सामाजिक समता निर्माण करण्यासाठी त्यांनी १५ मे १८४८ रोजी पुण्यात महारवाड्यात मुलामुलींसाठी एक शाळा सुरू केली.इ.स. १८५१ मध्ये भोकरवाडी नानापेठ येथे अस्पृश्य मांग, महार मुलांसाठी शाळेची स्थापना केली. अस्पृश्यांसाठी त्यांनी आपल्या घरातील पाण्याचा हौद इ.स.१८६८ साली खुला केला. देशबांधणीसाठी महात्मा फुलेंचे हे क्रांतिकारी पाऊल होते असे म्हणावे लागेल. सामाजिकदृष्ट्या हीन मानल्या गेलेल्या अस्पृश्य, महार, मांग समाजाला सामाजिक समता मिळवून देण्याच्या हेतूने फुले यांनी जातीभेदाविरोधी आपल्या विचारांचे व कृतींचे प्रहार सुरू केले. अस्पृश्यता निवारण्यासाठी केलेले त्यांचे कार्य हे क्रांतिकारी तसेच देशबांधणीसाठी मोलाचे ठरणारे असे आहे.

स्त्री मुक्ती विषयक योगदान

स्त्रियांचे शिक्षण, दास्यविमोचन हे महात्मा फुले यांचे जीवनाचे एक उद्दिष्ठ होते. स्त्रियांमधील अज्ञान दूर व्हावे, त्यांना भोवतालच्या परिस्थितीची जाण व्हावी, सद्य परिस्थितीचे भान यावे या हेतूने फुल्यांनी स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी मोलाचे कार्य केले आहे. या कार्याबद्दल भालबा विभूते म्हणतात,'महात्मा फुले स्त्रीस्वातंत्र्यांचे खंदे पुरस्कर्ते होते. स्त्री व पुरुष प्रथम मानव आहेत. लिंगभेदामुळे त्यांचा कोणताही अडथळा येत नाही. पुरुषप्रधान व्यवस्थेतील स्त्रीला समाजात नेहम दुय्यम स्थान मिळाले त्याविरोधात जोतीरावांनी आवाज उठविला. स्त्री शिक्षणासाठी मुलींच्या शाळा काढल्या. त्यासाठी सावित्रीबाईना शिकविले. बालविवाह, बालजरठविवाह, बहुपत्नीकत्व, केशवपन, वेश्यागमन यावर कठोर प्रहार केला.'[४] स्त्री पुरुष समाजाची दोन चाके आहेत ती समानच असली पाहिजेत. समाजाचे भले स्त्री पुरुष समतेतच आहे. यासाठी स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व प्रकारच्या संधी मिळाल्या गेल्या पाहिजेत असा त्यांचा आग्रह होता. फुले स्त्रीविषयक विचार मांडताना लिहितात, 'काही लोभी पुरुष आपल्यास जास्ती सुख व्हावे यासाठी घरात दोन दोन, तीन तीन लग्नाच्या बायका करून नांदतात व त्या कृत्यासाठी धर्मग्रंथाचा आधार घेतात. त्याप्रमाणे काही स्त्रियांनी आपल्या मनःकामना पूर्ण करण्यासाठी दोन दोन, तीन तीन लग्नाचे नवरे करून एका घरात नांदू लागल्यास आपणा सर्व पुरुषास याविषयी काही विधिनिषेध वाटणार नाही का?'[५] स्त्रियांची परंपरेच्या जोखडातून मुक्तता व्हावयाची असेल त्यांनी शिक्षण घेतले पाहिजे असा आग्रह जोतिरावांनी नेहमी धरला. त्यासाठी त्यांनी तसे प्रयत्नही केले. महात्मा फुले यांनी स्त्रियांना केवळ दयेचा विषय न समजता केवळ अनुषंगिक सुधारणांनी डागडूजी केली नाही, तर मूलग्राही पद्धतीने चिंतन करून स्त्री पुरुष समतेवर आधारलेल्या स्त्री स्वातंत्र्याचा उच्चार केला. सार्वजनिक सत्यधर्मात मांडलेल्या स्त्रीविषयक सुधारमतवादी भूमिका स्त्रियांच्या उन्नतीचा मार्ग मोकळा करणाऱ्या आहेत असे म्हणावे लागेल. राष्ट्रबांधणीत फुल्यांचे स्त्रीमुक्ती संदर्भातील योगदान पाहता. देशाच्या समाजसुधारणेच्या इतिहास फुल्यांचे प्रस्तुत कार्य हे गौरवास्पद आहे असे वाटते.

महात्मा फुले यांचे साहित्यिक योगदान

बहुजन समाजाचे प्रबोधन व दलितमुक्तीचा प्रचार हे जोतीरावांच्या समाजसुधारणा चळवळीचे एक प्रमुख अंग होते. त्यासाठी त्यांनी अनेक लहानमोठी पुस्तके लिहिली. त्यांचे सर्व लेखन हे सत्यशोधक समाजाच्या कार्यासाठी निगडीत होते. त्यामुळे त्यांच्या साहित्याचे अंतरंग आणि बाह्यरंग हे तत्कालीन साहित्यापासून पूर्णपणे वेगळे होते असे निश्चितच म्हणावे लागेल. एकोणिसाव्या शतकातील मराठी साहित्य शहरातील पांढरपेशा वर्गाच्या जीवनाचा चतुःसीमेतच घुटमळत होते. उच्चवर्णीय मध्यमवर्गाच्या प्रश्नांच्याव आशाआकांक्षांच्या पलिकडे सहसा म्यांची मजल जाऊ शकली नाही. त्यांचे लेखक व वाचक एकाच थरातील होते. खेड्यातीपाड्यातील गरीब शेतकरी व कारागीर यांच्या सुखदुःखाची व अडीअडचणींची त्यात कमी प्रमाणात दखल घेतली जाई.इ.स. १८८५ मध्ये पुणे येथे भरलेल्या मराठी भाषेतील ग्रंथकारांच्या दुसऱ्या संमेलनात फुल्यांना आमंत्रण आले होते. त्यांनी उत्तरादाखल न्यायमूर्ती रानडेंना पत्र पाठविले, त्यात अशाच अशायाचे आपले मत कुठलाही आडपडदा न ठेवता निःसंकोचपणे मांडले होते. ज्या गृहस्थाकडून एकंदर सर्व मनुष्याच्या मानवी हक्काविषयी वास्तविक विचार केला जाऊन ज्यांचे त्यास ते हक्क त्यांच्याने खुषीने व उघडपणे देववत नाहीत व चालू वर्तनावरून अनुमान केले असता पुढेही देववणार नाहीत, तसल्या लोकांनी उपस्थित केलेल्या सभांनी व त्यांनी केलेल्या पुस्तकातील भावार्थाशी आमच्या सभांचा व पुस्तकांचा मेळ मिळत नाही.[६] फुल्यांनी मात्र आपली नजर शहराकडून खेड्यांकडे आणि बुद्धिजीवी वर्गाकडून श्रमजीव वर्गाकडे वळवली होती. शेतकरी व इतर कष्टकरी समाज हाच त्यांच्या विचारांचा व कार्याचा केंद्रबिंदू होता. शेतकऱ्यांच्या दिवसेंदिवस खालावत चाललेल्या परिस्थितीशी ते तादात्म्य पावले होते. त्यांची गाऱ्हाणी वेशीवर टांगण्यासाठीच तर त्यांनी आपल्या हातात लेखणी घेतली होती.सहाजिकच शूद्र आणि अतिशूद्र समाजातील नव्यान अक्षरओळख झालेले आणि आपले जिव्हाळ्याचे प्रश्न समजून घेण्यास उत्सूक असलेले तरूण हे जोतीरावांच्या साहित्याचे वाचक होते. त्यांची संख्या फार थोडी होती हे खरे असले तर हेच वाचक डोळ्यापुढे ठेवून त्यांनी आपले लेखनविषय निवडले होते. त्यांची विवेचनपद्धती आणि भाषासरणी हीदेखील त्यांनी आपल्या या उद्दिष्टांशी सुसंगत अशी राखली होती वरील विवेचनावरून एकूणच महात्मा फुल्यांची साहित्याकडे पाहण्याची दृष्टी आणि साहित्याकडून असणारी अपेक्षा आपल्या ध्यानात येतात.

महात्मा जोतीराव फुले यांनी तृतीय रत्न (नाटक), पवाडा छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांचा, ब्राह्मणांचे कसब, शेतकऱ्यांचा असूड, सत्सार, सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक, अखंडादी काव्यरचना इत्यादी ग्रंथसंपदा लिहिली. प्रांरभी त्यांच्या तृतीय रत्न नाटकाचा विचार करू त्यांच्या मते भट जोशी आपल्या मतलबी धर्माच्या थापा देऊन अज्ञानी शूद्रास कसेकसे फसवून खात व ख्रिस्ती उपदेशक आपल्या निःपक्षपाती धर्माच्या आधाराने अज्ञानी शूद्रास खरे ज्ञान सांगून त्यास सत्यमार्गावर कसे आणतात ते दाखवून त्याचे मर्म लोकांच्या लक्षात आणून देण्यासाठी जोतीरावांनी तृतीय रत्न हे नाटक लिहिले. जोशी भट धर्माच्या नावाखाली सर्वसामान्य लोकांची कशी फसवणूक करतात याचे चित्रण नाटकात आले आहे. नाटकातील जोशी भटाच्या कर्मकांडाला बळी पडणाऱ्या धर्मोपदेशक सांगतात की, मूर्तिपूजा ही खऱ्या ईश्वरोपासनेला बाधक आहे. तिच्यामुळे धर्मभोळेपणाचे प्रस्थ वाढून गरीब बिचारे भाविक लोक अनाठायी खर्च करून स्वतःचे नुकसान करून घेतात. यांनी शिक्षण घेतल्याखेरीज त्यांना या गोष्टींची उमज पडणार नाही, आणि अंधश्रद्धेच्या कचाट्यातून ते कधी सुटणार नाहीत. ब्राह्मणांचे कसब हे फुल्यांचे सहेतूक केलेले लेखन होय. शूद्रातिशूद्रांच्या दुरवस्थेची कारणे विशद करून त्यांचे प्रबोधन करणे, बहुजन समाजातील सुशिक्षित तरूणांना आपल्या सामाजिक कर्तव्यांची जाणीव करून देणे. आणि मागासलेल्या जातीजमातीत शिक्षणप्रसार झाल्याखेरीज त्यांची परिस्थिती सुधारणार

नाही. ही गोष्ट सरकारला पटवून देण्याच्या हेतून प्रस्तुत ग्रंथाचे लेखन केले गेले आहे. गुलामगिरी हा फुल्यांचा आणखी एक महत्त्वाचा ग्रंथ. गुलामगिरी मग ती धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक अथवा कोणत्याही स्वरूपाची असो फुल्यांच्या मनात तिच्याबद्दल द्वेषच होता. आपल्या समाजातील बांधव शुद्रबांधवांची ब्राह्मणांच्या गुलामगिरीतून मुक्तता करतील अशी अपेक्षा ठेवून त्यांनी या ग्रंथाचे लेखन केले. शेतकऱ्यांचा असूड या ग्रंथामध्ये शेतकऱ्यांच्या दयनीय स्थितीची सविस्तर चर्चा केली असून त्यावरती उपायही त्यांनी सूचविले आहेत असे दिसून येते. महाराष्ट्रातील गरीब शेतकऱ्यांच्या केविलवाण्या जीवनक्रमाचे वास्तवपूर्ण असे चित्रण त्यांनी केले आहे शेतीविषयीच्या अनेक प्रश्नांचा उहापोह प्रस्तुत ग्रंथात फुल्यांनी केला आहे. शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थेची जी अनेक कारणे आहेत ती प्रायः धर्म व राज्य या दोन संस्थांशी निगडीत आहेत असे प्रतिपादन प्रस्तुत ग्रंथात फुल्यांनी केले आहे. सामाजिक जीवनाच्या विविध क्षेत्रांमधून होणाऱ्या आर्थिक शोषणाकडे या ग्रंथाच्याद्वारे जोतीरावांनी सर्वांचे लक्ष वेधले आहे. त्यांच्या आसूडाचे फटके प्रस्थापिताच्या हस्तकांच्या वर्मी लागावेत असे आहेत.

महात्मा फुल्यांनी अनेक गद्यग्रंथ लिहिले त्याप्रमाणेच त्यांनी पद्यग्रंथही लिहिले. त्यांचे बरेचसे पद्यवाङ्मयही आज उपलब्ध आहे. त्यांची पद्यरचना ही ***शिवाजीचा पवाडा***आणि ***ब्राह्मणांचे कसब*** ह्या पुस्तिका वगळल्या तर बहुतांशी स्फूट स्वरूपाची आणि जन्या मराठी साहित्यातील अभंगवाङ्मयाच्या धर्तीची आहे. मात्र या रचनाप्रकाराला त्यांनी ***अखंड*** असे नाव दिले आहे. यामध्ये त्यांनी विविध विषयांचा अंतर्भाव केला आहे. मानवाचा धर्म एक, आत्मपरीक्षण, नीती, धीर, समाधान, सहिष्णुता, सद्विवेक इत्यादी विषय उघडउघड बोधपर स्वरूपाचे आहेत. गणपती, भटाची वाणी, ब्राह्मणांचा भोंदूपणा यासारख्या विषयांच्या माध्यमातून त्यांनी आपल्या नेहमीच्या धारधार पद्धतीने हिंदु धर्मावर टिकास्त्र सोडले आहे. बळी राजा, मानव महंमद या थोर महात्म्याची महती वर्णन करण्यासाठी त्यांनी अखंडाची रचना केली आहे. याबरोबरच सार्वजनिक सत्यधर्म नावाची पुस्तिका, शिवाजीराजे भोसले यांचा पवाडा, सत्सार, इशारा हे साहित्यही उल्लेखनीय स्वरूपाचे आहे. फुल्यांच्या एकूणच सर्व साहित्याचा विचार केल्यानंतर असे दिसून येते की, समाजसुधारणा हे त्यांच्या साहित्यनिर्मितीमागे मुख्य उद्दिष्ट होते असे दिसून येते. त्याचा परिणाम आजच्या मराठी वाङ्मयावर मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे. खासकरून मराठी ग्रामीण साहित्यामागची महत्त्वाची प्रेरणा म्हणून फुल्यांकडे व त्यांच्या सबंध लेखनाकडे पाहिले जाते. राष्ट्रनिर्मितीमध्य साहित्याचा मोठा वाटा असतो. समाजात मूल्य रूजवण्याचे काम व जागृती निर्माण करण्याचे काम साहित्य करत असते. त्यामुळे राष्ट्रनिर्मितीमध्ये महात्मा फुल्यांचे साहित्याचे योगदान उल्लेखनीय अशा स्वरूपाचे आहे.

समारोप

महात्मा जोतीराव फुले यांना एकोणिसाव्या शतकातील थोर समाजक्रांतिकारक म्हणून ओळखले जाते. भारतीय समाजव्यवस्थेचा नवा अन्वयार्थ लावून राष्ट्राची नव्या आचारविचारांनी बांधणी करण्याचे महान कार्य जोतीरावांनी आपल्या कार्यातून समाजासमोर ठेवले. म्हणून आधुनिक भारतातील समाजक्रांतिचे आद्य जनक म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जो. फुले यांचे सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक, साहित्यिक कार्य राष्ट्रबांधणीतील मोलाचे योगदान म्हणून महत्त्वाचे ठरते, त्यामुळे राष्ट्रबांधणीतील कर्ते समाजसुधारक म्हणून महात्मा जोतीराव फुले यांच्याकडे, त्यांच्या कार्याकडे पहावे लागते.

संदर्भ

१. जाधव राजा, प्रबोधनाचे शिल्पकार, ठाणे, २००५, पृ.५३
२. नरके हरी, फडके य. दी, (संपा), महात्मा फुले गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, १९९१, पृ.९१
३. सरदार गं. बा., महात्मा फुले व्यक्तित्व आणि विचार, ग्रंथाली, मुंबई, १९८८, पृ.१३५
४. विभूते भालबा, महात्मा फुले यांचे विचारधन, कोल्हापूर, १९९१, पृ. ९
५. उनि, १९९१, पृ.४५०
६. उनि, १९९१, पृ.३५०

पंतप्रधान : इंदिरा गांधी यांचे राष्ट्रउभारणीतील योगदान

प्रा. डी. एन. सोनकांबळे,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
अर्थशास्त्र विभाग.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगीण विकास करण्याच्या उद्देशाने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार करण्यात आला. देशाच्या विकासाकरीता आवश्यक असलेले मूलभूत व पायाभूत उद्योगाचा समावेश सार्वजनिक क्षेत्रात करण्यात आला. तर कमी महत्वाचे असलेल्या उद्योगाचा समावेश खाजगी क्षेत्रात करण्यात आला. अशा स्वरूपाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचे नियोजन करून, नियोजनाचा मार्ग स्वीकारण्यात आला. पहिल्या योजनेत शेतीला प्राधान्य देण्यात आले. तर दुसऱ्या योजनेत उद्योगाला प्राधान्य देण्यात आले. या योजनेचा लाभ देशाच्या शाश्वत विकासाला भविष्यात होईल अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली होती. पण बदलत्या काळानुसार अर्थव्यवस्थेत होणारे बदल, नैसर्गिक आपत्ती, परकीयांचे हल्ले, वाढते परकीय कर्ज व इतर काही कारणाने देशाच्या आर्थिक विकासात अनेक समस्या निर्माण झाल्या. या समस्येतून बाहेर पडण्यासाठी तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी देश हितासाठी काही महत्वाचे निर्णय घेतलेले आहेत. त्यात मक्तेदारी नियंत्रण कायदा, व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयकरण, परकीय चलन, विनिमय नियंत्रण कायदा व इतर सामाजिक कल्याणाच्या हेतूने घेतलेले निर्णय, गरिबी हटावचा नारा, निराधार अनुदान योजना, इंदिरा आवास योजना व स्वयंरोजगार योजना इत्यादी निर्णयाने देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात महत्वाचे कार्य पूर्ण केले.

उद्दिष्टये :

१. इंदिरा गांधी यांचा राजकीय प्रवास यांचा अभ्यास करणे.
२. इंदिरा गांधींनी देशाच्या विकासाकरीता केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.

बालपण :

जन्म १९ नोव्हेंबर, १९१७ रोजी इलाहाबाद येथे झाला. त्यांचे पूर्ण नांव इंदिरा जवाहरलाल नेहरू असे होते, तर आईचे नांव कमला नेहरू. आजोबा मोतीलाल नेहरू. मोतीलाल नेहरू व्यवसायाने वकील होते तसेच भारतीय काँग्रेसचे ते आघाडीचे नेते होते. इंदिराजींचे शिक्षण ऑक्सफर्ड विद्यापीठात पूर्ण झाले. युरोपमध्ये वास्तव्यादरम्यान त्यांची ओळख फिरोज गांधी सोबत झाली. ही ओळख नंतर प्रेमात बदलून अखेर दोघांचा विवाह झाला.

राजकारणात प्रवेश :

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून १९५९ मध्ये इंदिरा गांधी निवडून आल्या. जवाहरलाल नेहरू यांच्या मृत्यूनंतर लाल बहादूर शास्त्री पंतप्रधान झाले. यात त्यांनी माहिती व नभोवाणी मंत्र पद जबाबदारीने सांभाळले. जानेवारी, १९६६ मध्ये लाल बहादूर शास्त्री यांचे हृदय विकाराने निधन झाले. राष्ट्रीय काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री.कामराज यांच्या नेतृत्वाने इंदिरा गांधी यांनी १९ जानेवारी, १९६६ रोजी भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान झाल्या.

कार्ये :

पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांचे कार्य देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात उल्लेखनीय आहे. त्यांनी केलेल्या कार्याचा उल्लेख आज समाजात कौतुकास्पद आहे. निराधार अनुदान योजना, इंदिरा आवास योजना, स्वयंरोजगार योजना ह्या योजना तसेच देशाच्या सर्वांगीण विकासाकरीता इंदिरा गांधींनी घेतलेले निर्णय म्हणजे देशाच्या जडणघडणीत महत्वाची भूमिका बजावत आहेत.

१.मक्तेदारी नियंत्रण कायदा, १९६९ : स्वातंत्र्योत्तर काळात सामाजिक कल्याणाचा संकल्प करण्यात आला. या संकल्पाचा हेतू साध्य करण्याकरीता अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक संरचनेचा अभ्यास करण्यात आला असता अर्थव्यवस्थेत देशातील काही मोजक्याच भांडवलदारांचे वर्चस्व निर्माण होत आहे. अशा प्रकारचे वर्चस्व देशाच्या सर्वांगीण विकासाकरीता अडथळा ठरू शकतो. आर्थिक व सामाजिक लोकशाही धोक्यात येऊ शकते. यावर वेळीच उपाय योजना करणे गरजेचे आहे. म्हणून सर्वोच्च न्यायालयाचे निवृत्त न्यायमूर्ती के.सी. दासगुप्ता यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीने अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक केंद्रीकरणाचे प्रमाण आणि परिणाम यांचा अभ्यास करणे. तसेच त्यावर मक्तेदारी प्रतिबंधित व्यापारी पध्दतीची कारणे शोधून त्यावर उपाय सुचविणे हे काम समितीकडे सोपविले होते. अशा प्रकारच्या थोड्या उद्योगपतीकडे देशाच्या आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण झाल्याने अनेक क्षेत्रात

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वर्चस्व गाजवितात आणि त्यांचे परिणाम इतर राजकीय, लोकशाही आणि सामजिक कल्याणाच्या मूल्यावर होतो. यावर वेळीच अंकुश ठेवणे देशहिताच्या दृष्टीने योग्य आहे. असे समजून पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी मक्तेदारी विरोधी कायदा लोकसभेत संमत केला. (M.R.T.P.Act, 1969) १ जून, १९७० पासून लागू करण्यात आला. सदर कायद्यात १९७४, १९८०, १९८२, १९८४ आणि १९९१ मध्ये बदल करण्यात आला.

सदर कायद्यात – ''एक कोटीपेक्षा जास्त भांडवल गुंतवणूक असलेल्या उद्योग संस्थेचा विस्तार, एकत्रीकरण आणि विलिनीकरण आणि त्यांच्या संचालक नियुक्त्यांबाबत नियमन करण्यात आले. २० कोटीपेक्षा जास्त मालमत्ता होईल अशा उद्योगाशी संलग्न होऊ इच्छिणाऱ्या नवीन उद्योगाचे नियमन करण्यात आले. सार्वजनिक हिताला बाधक ठरतील अशा मक्तेदारी आणि प्रतिबंधित व्यापारी प्रथाचे नियंत्रण व त्यावर बंदी घालण्यात आली. तसेच वस्तू व सेवा यांचे उत्पादन, वितरण व विपणन नियंत्रित ठेवून त्यांच्या किंमती अवाजवी ठेवणे, यावर कायद्याने बंदी घालण्यात आली.''

२.व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयकरण (१९६९) : अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासाकरीता व्यापारी बँकांची भूमिका महत्वाची आहे. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात काही जमीनदार श्रीमंत लोक आणि संस्थानिकांनी देशात बँका सुरू केल्या. आपल्याच भौगोलिक क्षेत्रातील उद्योग आणि व्यापाराला चालना देणे हाच उद्देश त्यांच्या समोर होता. स्वाभाविकपणे श्रीमंत व्यापारी आणि उद्योगपतींना कर्ज पुरवठा होत होता. सामान्य नागरिक, शेतकरी, भूमिहीन, अल्प उत्पन्न गटातील लोकांना कर्ज पुरवठा होत नव्हता. अशा लोकांनी त्यांच्या कर्जाची गरज, खाजगी सावकार, व्यापारी, जमीनदार यांच्याकडे जावून भागवित असत. पण यांच्या कर्जाच्या अटी मात्र जाचक स्वरूपाच्या असत. अवाजवी व्याज दर असून अशा प्रकारची वित्त संरचना देशाच्या आर्थिक विकासाला अयोग्य आहे असे समजून स्वातंत्र्यानंतर व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयकरण करण्याचा संकल्प १९६० च्या सुमारास करण्यात आला होता. तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी अखिल भारतीय कॉंग्रेसच्या समितीच्या वार्षिक अधिवेशनात, ''Stray thoughts on Bank Nationalization'' असा शोधनिबंध सादर करण्यात आला. या शोधनिबंधात बँकांच्या राष्ट्रीयकरणाची ध्येय धोरणे जाहीर करण्यात आली. याचे सर्वांनी जाहीर स्वागत केले. त्यानंतर एक अध्यादेश काढून देशातील ज्या बँकांचे भाग भांडवल किमान ५० कोटी आहे, अशा १४ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयकरण १९ जुलै, १९६९ रोजीच्या मध्यरात्री पासून करण्यात आले. पुढे दोन आठवड्यात संसदेत अशा प्रकारचा कायदा करून ("Banking Companies Bill") त्यास १ ऑगस्ट, १९६९ रोजी राष्ट्रपतींची संमती मिळाली. तर पुढे १५ मार्च, १९८० रोजी अशाच प्रकारच्या ६ व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयकरण करण्यात आले. ज्यांचे भाग भांडवलाची मर्यादा २०० कोटी रूपये होती. अशा प्रकारे व्यापारी बँकांच्या राष्ट्रीयकरणानंतर अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला चालना मिळेल अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली. तसेच देशातील वित्तीय संरचनेत सुसुत्रता निर्माण होऊन – एकूण बचत – गुंतवणूक – रोजगार विकासाला उत्तेजन मिळेल, लघु व मध्यम उद्योगांना चालना मिळेल, सामान्य लोक, शेतकरी, भूमिहीन, अल्प उत्पन्न असणारे लोक यांना कर्जाची सुविधा मिळेल, तर सरकारचे मौद्रिक धोरण नियंत्रित करण्यास मदत होईल. एकंदरीत अर्थव्यवस्थेच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळेल. आर्थिक व सामाजिक लोकशाहीचा विकासाचा हेतू साध्य होईल अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली.

३.परकीय चलन विनिमय नियंत्रण कायदा, १९७३ : स्वातंत्र्योत्तर काळात देशाच्या सर्वांगीण विकासाकरीता परकीय गुंतवणूकीचे स्वागत करण्यात आले असले तरीही त्यावर काही मर्यादा असणे आवश्यक आहे. कारण देशातील उद्योगाच्या विकासाचे महत्व लक्षात घेवून ही मर्यादा घालण्यात आली. परकीय चलन विनिमय व हस्तांतरण यांचे नियोजन करून देशाच्या विकासाला चालना देण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. या कायद्याचे ध्येय, भारतीय नागरिकांकडून मिळविलेले परकीय चलन व त्यांच्याकडून देण्यात येणारे परकीय चलन यावर कार्यक्षमपणे नजर ठेवून आर्थिक विकासाला गती कशी मिळेल या दृष्टीने परकीय चलनाचा वापर करणे.

या कायद्यात भारताच्या रिझर्व्ह बँकेला दिलेले अधिकार :

१. भारतीयांकडून होणाऱ्या निर्यातीपासून मिळविलेले परीय चलनांचा हिशोब ठेवणे.
२. भारतीयांनी मिळविलेले परकीय चलन व त्यांनी देवू केलेले परकीय चलन या व्यवहारावर नियंत्रण ठेवणे.
३. व्यापारी बँका, प्रवासी संस्था व परकीय चलनाशी संबंधीत असणाऱ्यांना योग्य मार्गदर्शन करणे.
४. या संबंधित नियमन करून संबंधितांना कळविणे.

यासंबंधी करण्यात आलेले नियमन :

१. कोणत्याही परदेशी व्यक्तीस किंवा कंपनीस कोणत्याही प्रकारच्या व्यापाराशी किंवा औद्योगिक व्यवहाराशी संबंधी किंवा भारतीय उद्योगाचे भाग भांडवल खरेदीचा व्यवहार करायचे झाल्यास त्या परदेशी व्यक्तीस किंवा कंपनीस भारताच्या रिझर्व्ह बँकेची

अगोदर परवानगी घ्यावी लागेल.

२. सर्वसाधारणपणे परदेशीयांना किंवा भारताबाहेर कायमचे राहणाऱ्यांना एखाद्या भारतीय औद्योगिक कंपनीच्या भाग भांडवलापैकी ४०% पेक्षा जास्त भाग भांडवल खरेदी करता येणार नाही.

३. रिझर्व्ह बँकेकडून परवानगी मिळाल्यानंतरच परदेशी चलनाशी व्यवहार करता येईल.

४. रिझर्व्ह बँकेच्या परवानगीशिवाय कोणत्या भारतीय नागरिकांना परदेशात परकीय चलन वापरता येणार नाही.

५. भारतातून केली जाणारी निर्यात किंवा आयतीद्वारा किंमतीत खोटी वाढ दाखवून परस्पर परकीय चलन मिळवून त्यांची मालकी परदेशात स्थापन करणे बेकायदेशीर ठरविले जाईल.

६. भारतात न राहणाऱ्या भारतीयांकडून भारतात कोणतीही मालमत्ता विकत घेणे किंवा विकणे व इतर व्यवहार रिझर्व्ह बँकेच्या परवानगीशिवाय करता येणार नाही.

अशाप्रकारे वर नमूद करण्यात आलेल्या सर्व नियमांचे पालन करून परकीय गंगाजळीत वाढ करून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला विकासाच्या हेतूने प्रोत्साहन देण्यात आले.

४.कल्याणकारी राज्य : तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी देशातील आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या लोकांना आर्थिकदृष्ट्या समृध्द करण्यासाठी नवीन काही योजना चालू केल्या आहेत. त्यात निराधार अनुदान योजना, इंदिरा आवास योजना व स्वयंरोजगार रोजगार व इतर कल्याणकारी योजनांच्या माध्यमातून देशातील निराधार, वृध्द व्यक्ती, अंध, अपंग, शारीरिक व मानसिक आजाराने रोगगृहस्थ व्यक्ती, विधवा व अत्याचारीत महिला, वेश्या व्यवसायातून मुक्त असलेल्या महिला, घटस्फोटीत महिला या सर्व व्यक्तिश: आर्थिक साह्य करून त्यांचे जीवन सुखी व आनंददायी करण्याच्या हेतूने १९८० मध्ये संजय गांधी निराधार अनुदान योजना चालू करण्यात आली. तर १९७९ मध्ये मागासवर्गीय समाजातील सुशिक्षित बेरोजगारांना प्रशिक्षण देवून त्यांना स्वयंरोजगार करण्यास प्रोत्साहन देण्याची योजना राबविण्यात आली. तर त्याचबरोबर अशा मागासलेल्या जातीतील दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या बेघर कुटुंबांना इंदिरा आवास योजनेअंतर्गत घरकूल योजनांची सुरूवात करण्यात आली. तर पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत 'गरीबी हटाओ' नारा देण्यात देवून, समाजातील दलित व आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या समाजातील सुशिक्षित बेरोजगार तरूणांना विभिन्न योजनांच्या माध्यमातून आर्थिक साह्य करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

इतर कार्य :

त्यांच्या वर दर्शविलेल्या कार्याचा गौरव करावा तितका कमीच असून आणखीन ही त्यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. १९८० च्या औद्योगिक धोरणात खाजगी क्षेत्रांना दिलेले झुकते माप, १९७१ मध्ये बांग्लादेशाच्या प्रश्नावरून भारत-पाकिस्तानात झालेल्या युध्दात भारताचा झालेला विजय हा त्यांचा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर झालेला गौरवच आहे. त्यांनी त्यांच्या पंतप्रधान पदाच्या काळात केलेली कार्ये देशाला जागतिक स्तरावर सन्मान मिळवून देणारे होते.

निष्कर्ष :

तत्कालिन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी देशाच्या सर्वांगीण विकासाकरीता केलेले कार्य हे अविस्मरणीय आहे. त्यांनी केलेल्या कार्याचा गौरव म्हणून १९७२ मध्ये त्यांना भारतरत्न पुरस्कार देवून त्यांचा गौरव करण्यात आला. त्यांच्या कार्याची लोकप्रियता जगातल्या बहुतांश देशांनी मान्य केली होती, तर अमेरिकेच्या मदर पुरस्काराने व इटलीच्या इसाबेल डीइस्टे पुरस्काराने गौरविण्यात आले होते. तर संयुक्त राष्ट्र मुख्यालयामध्ये देखील आपल्या उपस्थितीने छाप पाडली होती. जगातल्या बहुतांश देशांचा दौरा करून आपल्या देशाकरीता काय करता येईल याविषयी घेतलेले निर्णय हे विकासाच्या दिशेने वाटचाल करणारेच ठरले हे मात्र निश्चित झाले.

संदर्भ ग्रंथ :

१. भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ. देसाई भालेराव
२. दृष्टीआडच्या इंदिरा गांधी - डॉ. के. पी. माथुर.
३. लोकसत्ता - दिनांक १० जुलै, २००६.
४. shodhganga.inflibnet.ac.in
५. Internet-www.samanyagyan.com.
६. Internet-www.india.gov.in.

पुरोगामी विचारवंत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज,

डॉ.वर्षा शिरीष फाटक
आठल्ये - सप्रे - पित्रे महाविद्यालय, देवरुख.

आज २१ व्या शतकातही ग्राम व शहरविकासाच्या उग्र होत चाललेल्या समस्या, स्त्री - पुरुष विषमता, जाती - धर्म विषमता, विज्ञानयुगातही बोकाळलेले बुवाबाजीचे स्तोम पाहता या सर्व समस्यांचे प्रत्यक्ष कृतीतूनच व उद्बोधनातून निराकरण करु पाहणारे समानधर्मी संत महाराष्ट्रात एकेकाळी होऊन गेले. त्यांचे विचार व कार्य खरोखरच क्रांतिकारी होते. आजच्या काळात पुन्हा या विचार व आचारांचे जागरण करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. त्यांच्या विचारांची व कृतीची प्रस्तुतता या निमिताने शोधण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत निबंधात केला आहे.

ऋग्वेदातील एका ऋचेने राष्ट्र संत तुकडोजी महाराजविरचित ग्रामगीतेचा आरंभ होतो. " विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातूरम" म्हणजेच गावागावातील ही सर्व जनता निरोगी, धष्टपुष्ट व सुखी असो. (ऋग्वेद १-११४) याच हेतूने संत तुकडोजी महाराजांनी आयुष्यभर अत्यंत तळमळीने ग्रामोद्वाराचे कार्य केले. देशाच्या विकासात गावच्या विकासाला फार मोठे महत्व आहे हे भारताचे माजी पंतप्रधान मा.राजीव गांधी यांनी ओळखले होते. गावाचा विकास होण्यासाठी ग्रामपंचायती स्थापन कराव्यात व ग्रामपंचायती स्वायत्त संस्था म्हणुन काम करु शकतील इतक्या बळकट कराव्यात असे भारताच्या राज्यघटनेतील ४०साव्या कलमात सुचविले आहे. त्याप्रमाणे पंचायती राज्यव्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी व लोकांच्या हातात सत्ता देण्याकरिता घटना दुरुस्तीचे विधेयक लोकसभेत मांडले. लोकसभेने त्याला २२ डिसेंबर १९९२ रोजी मंजुरी दिली आणि दुसऱ्याच दिवशी म्हणजे २३ डिसेंबर १९९२ रोजी राज्यसभेनेही ते मंजूर केले. अशा तऱ्हेने केंद्र सरकारने पंचायत राज्य पध्दतीला बळकट करण्यासाठी ७३ वी घटना दुरुस्ती केली. आणि भारतात २४ एप्रिल १९९३ पासून तिची अमंलबजावणी सुरु झाली. आज महाराष्ट्र ग्रामपंचायतीच्या कायद्याने अगोदरच ग्रामसभा सुरु झाल्या आहेत आणि त्या ग्रामसभेला घटनात्मक दर्जा मिळाला आहे. ग्रामसभा ही गावाची सर्वोच्च सभा आहे आणि ही प्रत्यक्ष लोकशाही आहे. त्यामुळे ती सशक्त असेल तर राज्याचा पर्यायाने राष्ट्राचा विकास होण्यास विलंब लागणार नाही.

'भारत हा खेड्यांचा देश आहे' हे लक्षात घेऊन ग्रामविकास झाला तरच राष्ट्राचा विकास होईल अशी त्यांची विचारसरणी होती. 'ग्रामकल्याण' हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता. त्यांनी ग्रामविकासाच्या विविध समस्यांचा मुलभूत विचार करुन त्या समस्या कशा सोडवाव्यात याविषयी उपाययोजनाही सुचविल्या होत्या. त्यांनी सुचविलेल्या उपाययोजना आजच्या कालातही उपयोगी ठरत आहेत यातच त्यांचे द्रष्टेपण दिसून येते. गाव सुधारावे गावातील नागरिक सुशिक्षित व सुसंस्कृत व्हावेत. ग्रामोद्योग संपन्न व्हावेत, गावानेच देशाच्य गरजा भागवाव्यात, ग्रामोद्योगाना प्रोत्साहन मिळावे, प्रचारकांच्या रुपाने गावाला नेतृत्व मिळावे असा त्यांचा प्रयत्न होता. त्याचे प्रतिबिंब त्यांच्या ग्रामगीतेत दिसून येते.

जिवनपरिचय व कार्य :-

राष्ट्रसत तुकडोजी महाराज म्हणजेच माणिक बंडोजी इंगळे. त्यांचा जन्म ३० एप्रिल १९०९ रोजी अमरावतीमधील यावली खेडयात झ ाला. त्यांचे गुरु आडकोजी यांनी त्यांचे माणिक हे नाव बदलून तुकडोजी असे ठेवले. जन्मभर त्यांनी जातीभेद व अंधश्रध्दा निर्मूलनासाठी कार्य केले. त्यांनी १२० किमी दूर मोझरी नावाच्या गावात 'गुरुकुंज' आश्रमाची स्थापना केली तेथून त्यांचे संरचनात्मक कार्य सुरु केले. आश्रमाच्या द्वारावर ' हे मंदिर सर्व धर्म आणि पंथांतील व्यक्तीसाठी खुले आहे येथे सर्व देशी व विदेशी व्यक्तींने स्वागत आहे' असे लिहिले आहे. खेडेगावात स्वयंपूर्ण होण्यासाठी त्यांनी ग्रामगीतांच्या माध्यमातून काम केले. त्यांच्या लेखनातून व कीर्तनातून अंधश्रध्देवर प्रहार केले. विदर्भात त्यांचा संचार असला तरी महाराष्ट्रभर नव्हे तर देशभर हिंडून ते आध्यात्मिक, सामाजिक व राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रबोधन करत त्यांनी आचार्य विनोबा भावे यांच्या भूदान आंदोलनात सहभाग घेतला. त्यानंतर १९५५ मध्ये जपानमध्ये विश्वशांती संमेलनात भाग घेतला आणि या अनुभवांवर आधारित एक 'माझी जपान यात्रा' हे पुस्तक लिहिले. सन १९४२च्या भारत छोडो आंदोलनात त्यांना अटक झाली. 'आते है नाथ हमारे' हे त्यांनी रचलेले पद या काळात स्वतंत्र्यलढ्यासाठी स्फूर्तीगान ठरले. महिलोन्नती हाही तुकडोजी महाराज्यांच्या विचारविश्वाचा एक लक्षणीय पैलू होता. कुटुंबव्यवस्था समाजव्यवस्था राष्ट्रव्यवस्था ही स्त्रीवरच कशी अवलंबून असते हे त्यांनी आपल्या कीर्तनाद्वारे समाजाला पटवून दिले देशातले तरुण हे राष्ट्राचे भावी आधारस्तंभ ते बलोपासक असावेत म्हणजे ते समाजाचे व राष्ट्राचे संरक्षण करु शकतील. ते नीतीमान व सुसंस्कृत कसे होतील, याविषयीचे उपदेश पर्व मार्गदर्शनपर लेखन तुकडोजींनी केले. 'ग्रामगीता ' , ' अनुभव सागर' , 'भजनावली' , 'सेवा स्वधर्म ', 'राष्ट्रीय भजनावली ' असे लेखन त्यांनी केले. या राष्ट्रसंताने आपल्या लेखनातून व्यसनाधीनतेचा तीव्र निषेध केला. त्यानी मराठीप्रमाणेच हिंदीतूनही विपुल लेखन केले. राष्ट्रपतीभवनात त्यांचे खंजिर भवन ऐकून राष्ट्रपती राजेन्दप्रसार यांनी तुकडोजी महाराज्यांना राष्ट्रसंत म्हणून संबोधिले होते.

ग्रामगीतेची रचना :-

ग्रामगीतेत एकूण ४१ अध्याय असून या अध्यायांची सद्धर्ममंथन पंचक, ग्रामनिर्माण पंचक, दृष्टीपरिवर्तन पंचक, लोक वशिकरण पंच, संस्कारशोधन पंचक, प्रेमधर्मस्थापन पंचक, देवत्व-साधन पंचक व आदर्श - जीवन पंचकांमध्ये विभागणी केली आहे. उपरोक्त शीर्षकांवरुन प्रत्येक घटकाला दिलेले महत्व लक्षात येते.

सदधर्ममंथन पंचक :-

या अध्यायात देवदर्शन, धर्माध्ययन, आश्रम-धर्म, संसार - परमार्थवर्ण - व्यवस्था या विषयीचे उद्बोधन येते. तुकोडजी महाराजांनी विश्वव्यापक अशा परमशक्तीचे सामर्थ उदधृत करुन त्या शक्तीची स्तुती केली आहे. 'अज्ञानानेच विकार निर्माण होतात. जीवाचे दारिद्रय निवारण्यासाठी तुझी कृपादृष्टी राहो.' असे म्हणत व्यक्ती ते समष्टी समाज रचना, ग्राम रचना व पुढे देश कसा निर्माण होतो व मानवाने या सर्व टप्प्यावर प्रगती करत कसे पुढे 'जन हेच ग्राम.ग्राम हेची मंदिर. ग्रामातील जन सर्वेश्वर सेवा हिच पूजा समग्र' ग्रामगीतेचा महत्वाचा हेतू तुकडोजी महाराजांनी मांडला आहे. मानवा मानवात युध्दे होऊ नयेत, देवाच्या नावे कुकर्म करणारे गाव बुडवितात, देव देव करुन गाव भिकेला लागते. मानवोध्दार हेच साधूचे कर्म आहे हे ते सांगतात. 'धर्म' या शब्दाचा विस्तार सर्वाठायी संभावना ठेवून हे विश्वची माझे कुटुंब आहे' असे मानून जो आचरण करतो त्याला धर्म म्हणावे. आपल्या चारित्र्याने जगाची सुव्यवस्था सांभाळावी राष्ट्रधर्म बळकट करण्यासाठी व्यक्तीने कुटुंबपूरक व्हावे. कुटुंब समाजपोषक असावे आणि गावाने राष्ट्राला सहाय्य करावे. अहिंसा, सत्य, असत्य, अपरिग्रह, ब्रम्हाचर्य हे धर्माचे मुख्य लक्षण आहे. माणूस हा गावाचा पाया आहे. त्याला व्यक्तीधर्म कळ अल्श्रील भाषण करु नये, वाईट दृश्य पाहू नयेत, व्यसने करु नयेत, लहानमुलांवर उत्तम संस्कार करावेत.

मुलाचे अन्न कसे सात्विक असावे त्याला शिक्षण कसे द्यावे तो निर्भय होण्यासाठी कोणते प्रशिक्षण द्यावे जे नियम मुलां मुलींमध्ये भेद न करता मुलांप्रमाणेच मुली सुध्दा आरोग्यसंपन्न व बलशाली विद्यासंपन्न तेजस्विनी झाल्या पाहिजेत' असा लिंगभेदातील विचार त्यांनी मांडला. आश्रमधर्म कसा असावा याबाबत ते म्हणतात, 'नैष्ठिक धर्म पाळा परंतु अधःपात टाळा, मुक्याने वेद अभ्यासावे, लंगडयाने पर्वत चढावे, आंधळयाने युदध करावे तसे हे ब्रम्हचर्य पाळणे कठीण आहे. चैन हे विद्यार्थ्याचे जीवनध्येय असता नये. तुम्ही मनापासून जीव ओतून जेव्हा ध्येयप्राप्तीसाठी प्रयत्न करता तेव्हा सुकीर्ती प्राप्त होते. संत तुकडोजी महाराजांच्या विचारांवर संत तुकारामांच्या अभगवाणीचा प्रभाव दिसून येतो. त्यामुळे उपदेशाची भाषा परखड असल्याचा प्रयत्न येतो. माणसाने प्रपंच नेटका करावा. दोघांचे मन एक असेल तर स्वर्ग सुख निर्माण होईल.

संसार - परमार्थ या अध्यायात ते म्हणतात मुलं मार्गी लागली की ग्रामसेवा व जनसेवा यासाठी घर सोडावे पण बायका - मुलांची जबाबदारी टाळून वैराग्याचे सोंग नको. वैराग्य म्हणजे असक्ती त्याग, संग्रहत्याग, उपभोग त्याग होय. वर्णव्यवस्था देखील कशी असावी हे सांगताना ते म्हणतात, माणसामध्ये राजस, तामस व सात्विक हे गुण असतात. जसा त्याचा स्वभाव तसे त्याला कर्म दिले आहे. पण ते करताना ना तो बेताल झाला तर वर्णव्यवस्था बिघडते. उच्च नीच भेदभावाचे अवडंबर माजल्याने गावाचे पतन होते. लोकशिक्षण न्यायरक्षण, जनांचे पोषण व श्रमदान यासाठी जे प्रयत्न करतील त्यानाच वर्णाश्रम लाभेल.

लोकवशीकरण पंचकामध्ये संसर्ग - प्रभाव, आचार - प्राबल्य प्रचार, महिमा, सेवा, सामर्थ्य व संघटन-शक्ति यांवर भाष्य येते. संसार सुखाचा करायचा असेल तर स्वतः पासून त्याची सुरुवात करायला हवी. प्राणिमात्रांच्या झुंजी लावून आनंद साजरा करणं हे हीनपणाचे लक्षण आहे. मुक्या प्राण्यांचे स्वतःच्या आनंदासाठी हाल करणे योग्य नव्हे. कुस्ती व्यायामाबरोबर उत्तम खेळ, उत्तम कार्य, उत्तम कला, उत्तम सौदर्य यामुळेच गावास शोभा प्राप्त होते. प्रामाणिकपणे व ग्रामसुधाराच्या आस्थेने कार्य करणारे पुढारी गावाला सुधारतात पैसा, प्रतिष्ठा व सत्ता नेतयाची माती भष्ट करते. मग तो गुंडांना हाताशी धरुन स्वतःची मनमानी करत गरीब जनतेचे जिणे त्रस्त करुन टाकतो. हातात तलवार न घेताही बुध्द जगावर राज्य करता झाला हा दाखला देऊन तुकडोजी सांगतात की, प्रचारकाच्या अंगी शील, सत्य, शुध्द चारित्र्य व नम्रता हवी. आत्मशुध्दीने गावास सुधारता येईल. जगात जेवढे पुरुष सज्जन म्हणून गणले जातात ते त्यांच्यातील सेवाधर्मामुळेच तीर्थी दान, सत्पात्री भोजन, यज्ञादिकी खर्चावे अन्नधन' आजच्या विज्ञान युगात देहदान, ग्रामदान, दृष्टिदान, भूदान, रक्तदान ही दान श्रेष्ठतम आहेत. त्याचे महत्व गावच्या नेत्याने गावकऱ्यांना समजावून सांगितले पाहिजे. फुटीर वृत्तीचे गुंड गावास नासवतात. मतदान म्हणजे करमणूक नव्हे. मनात एक आणि व्यवहारात एक असा व्यवहार करणारे नेते गावच्या कलयाणस घातक ठरतात.

ग्रामनिर्माण पंचकामध्ये ग्रामरक्षण, ग्रामशुध्दी ग्रामनिर्माणकला, ग्राम - आरोग्य, गोवंश- सुधार या प्रकरणांचा समावेश आहे. ग्रामसुधारणेसाठी सज्जनांनी एकत्र येणे का आवश्यक आहे हे ते सांगतात. ग्रामसेवेसाठी कोणी अडचण सांगू नये गावाचा तरुण वर्ग सुसज्ज असावा हे सांगताना त्यांनी संभाव्य आपत्तींची कल्पना दिली आहे त्यावरुन त्यांचा ग्रामरचनेचा सूक्ष्म अभ्यास दिसून येतो. जेव्हा तरुणांना आपण 'खेडयाकडे चला' असा संदेश देतो तेव्हा गावात काय सोयी आहेत गावातील वतनदार इजारदार ग्रामजोशी देशकर ज्यांना ग्रामाधिकार आहे ते मनमानी न करता गावाचे आरोग्य असे राखतात हे पाहिले पाहिजे. सांडपाण्याची योग्य व्यवस्था सौचालयांची बांधणी रोगराईप्रतिबंधात्मक योजना, विहीर, रस्ते दुरुस्ती, कचऱ्याची योग्य तऱ्हेने विल्हेवाट याला महत्व देऊन आदर्श ग्राम बनले पाहिजे. 'हात फिरे तेथे लक्ष्मी वसे' या उत्कीप्रमाणे गावकऱ्यांनी आपल्यातील कौशल्य ओळखून आपल्या कारागिरीने खेडी स्वयंपूर्ण करावीत. तुकडोजी महाराजांनी शहरीकरण व यांत्रिकीकरणामुळे गावातील लघुउद्योग कसे बंद पडतात याचे दाखले दिले आहेत. आज शहरात उभ्या राहणाऱ्या भव्य मॉलस मुळे छोटे उद्योग पूर्णपणे बंद पडलेले दिसतात. नगरपालिका, महानगरपालिका प्रशासन व लोकप्रतिनिधींनी यामध्ये गांभीर्याने लक्ष घालणे व लघुद्योगांचे पुनरुज्जीवन होईल असे उपक्रम राबविणे आवश्यक आहे. ग्रामांची रचना सुशोभिकरण, दुकाने पेठा यांची रचना जीवित व वित्त सुरक्षेच्या व्यवस्था करमणूकीची केंद्रे, सुंदर रस्ते, साफ नाले, विश्रामगृहे भव्य क्रीडांगणे, सुंदर हस्ताक्षरानी रंगविलेल्या भिंती, पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, संस्कार व उद्बोधनासाठी वृत्तपत्रे, मासिके, हस्तलिखिते, व्याख्याने कीर्तने, कलापथके सर्व कलांचे कौतुक गावकऱ्यानी करावे. गावच्या नेत्यांनी कलाकरांना प्रोत्साहन द्यावे या त्यांच्या विचरामागे तुकडोजी महाराजांची किती व्यापक दृष्टी होती हे दिसून येते. फास्ट

फूड, जंक फूडच्या जमान्यात वाढते आजार लक्षात घेऊन आहारतज्ज्ञ कुपथ्य टाळावयास सांगतात तसेच तुकडोजी मद्य, जंक फुडच्या जमान्यात वाढते आजार लक्षात घेऊन आहारतज्ज्ञ कुपथ्य टाळावयास सांगतात तसेच तुकडोजी मद्य मांसाहाराने विकासबुध्दि वाढते अति गोड,तळलेले, मसाल्याचे पदार्थ टाळून पालेभाज्या, फळे असा सकस आहार भोजनसमयी प्रसन्न चित्ताने घ्यावे असे सांगतात. गोवंश वदवून संपूर्ण भारत सुखी समृध्द होईल गोरसतुल्या दुसरे काही नाही.' असे म्हणत गायीच्या दुधाचे महत्व विशद करतात. व्यायाम व योग्य आचारावर भर देतात.

दृष्टी परिवर्तन पंचकामध्ये वेश-वैभव, गरिबी-श्रीमंती, श्रम-संपत्ती, जीवन-शिक्षण, महिलोन्नती या विषयावर भाष्य येते. शरीर सुदृढ नसेल तर वरवरच्या रंगरंगोटीचा काय उपयोग? हौसेपोटी पैशची उधळण माणसाला अखेर कर्जबाजारी बनवते. माणसाने काटकसरीने संसार करावा. देवळातील पुजाऱ्याने देवाच्या नावावर बाजार मांडू नये. तर मुलाचे चारित्र्य घडविण्यात मातृशक्तीचा वाटा मोठा आहे. पुरुषांनी स्त्रीला आपल्या कार्यातील धोंड समजू नये. वर-वधूना आपला जोडीदार निवडण्याचे समान हक्क असावेत. महिलांच्या आंतरिक गुणांचा विकास होईल असे उपक्रम योजावेत असे विचार मांडले आहेत.

संस्कारशोधन पंचकात - वैवाहिक-जीवन, अत्यसंस्कार, सणोत्सव, यात्रा-मळे, देवदेवळे यावरील भाष्य येते. महिला व पुरुष यांच्या बरोबरीच्या योगदानानेच सृष्टीचक्र सुरळीत चालते परस्पर सहकार्य महत्वाचे असते विषय विकारातून होणारे विवाह सफल होत नाहीत लग्नाचा बाजार मांडू नये. त्यांच्या घरी एखाद्या व्यक्तीचा मृत्यू होतो तेव्हा त्याचे कुटुंब उघडयावर पडते व्यक्ती दुरावल्याचे दु:ख असतेच गरिबीचा संसार असेल तर दु:ख करत बसण्यासही वेळ नसतो अशा वेळी गावकऱ्यांनी समजून घेणे गरजेचे असते. सोयरसुतकाचे अवडंबर माजवू नये. या विचारांत असलेला सुज्ञपणा, गरीबाबद्दलची तळमळ आपल्याला जुन्या चालीरितीबाबत पुन्हा विचार करायला लावते.

प्रमधर्मस्थापन पंचकात मूर्ती - उपासना, सामुदायिक प्राथना व विश्वधर्म, दलित - सेवा, भजन - प्रभाव यांचा समावेश होतो. कवि केशवसुतांनी मूर्तीभंजन कवितेत अंधश्रध्देवर प्रहार केला आहे. आणि 'मजुरावर उपासमारीची वेळ' या कवितेत मजुराचे श्रमिकाचे दु:ख मांडले आहे तद्वतच तुकडोजी महाराज म्हणतात, देवाच्या मूर्तीसाठी धनिक लोक सोने हिरे मुकुटी बैसविण्यास तत्पर असतात. पण श्रमिकास मंदिर बांधताना मेला तरी पहात नाही. श्रीमंताच्या या मस्तवाल वृत्तीवर ते प्रहार करतात. लोकांमध्ये जाती - पाती - धर्म यामुळे विषमता निर्माण होत सामुदायिक प्रार्थनेमुळे सर्व लोक प्रेमभावाने व विश्वकल्याणाच्या उदात्त भावनेने जवळ येतात.

दैवत्व - साधन पंचकात संत - चमत्कार, संत - स्वरुप, अवताराकार्य, प्रारब्धवाद, प्रयत्न - प्रभाव यांवरील भाष्य येते. मानव हा विश्वकुटुंबाचा घटक आहे तो पूर्णपणे सुखी व समाधानी कसा होईल याबाबत तुकडोजी महाराजांनी मांडलेले विचार मननीय आहेत. प्रेमाने साऱ्या जगाला जिंकता येते.

आदर्श - जीवन पंचकात जीवन - कला, आत्मानुभव, ग्राम - कुटुंब, भू-वैकुंठ, ग्रंथाध्ययन व ग्रंथ-महिमा या प्रकरणांचा समावेश होतो. मानवामध्ये अनेक प्रकारची कौशल्य आहेत तरीही अभ्यासाने पकटावे, ज्याला ज्या कलेची आवड त्या विषयात त्याने अभ्यासाने चिंतनाने कौशल्य प्राप्त करावे. स्वर्ग निर्माण करावयाचा असेल तर मी आणि माझे कुटुंब असा स्वार्थी विचार सोडा. राष्ट्रकार्यासाठी तन मन धन अर्पण करण्याची वृत्ती अंगी बाळगा. उत्तमोत्तम ग्रंथमध्ये जीवनाचे खरे मर्म सांगितले आहे त्याचे वाचन व आकलन केल्यास मानव उन्नत होऊन लौकिकास पात्र होईल असे सांगत तुकडोजी महाराजांनी अनेक उतमोत्तम ग्रंथांचे दाखले व त्याच्या वाचनाने मिळणारी फलश्रुती सांगितली आहे. गावाचे चारित्र्य घडविण्यासाठी ग्रामगीतेसारखे लोकांना सन्मार्गावर नेणारे ग्रंथ व्हावेत ही इच्छा व्यक्त केली आहे.

निष्कर्ष :-

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या संपुर्ण ग्रामगीतेचे अवलोकन केल्यास आजच्या काळात देखील या ग्रंथाची मौलिकता लक्षात येते. ग्रंथाच्या माध्यमातून तुकडोजी महाराजांनी केलेल्या ग्रामविकासाच्या या चळवळीचे मूल्य असाधारण असेच आहे. आपला विषय समजावून सांगताना त्यांनी दिलेले विविध दाखले त्यांचा विविध ग्रंथांचा व्यासंग दाखवितात. त्यांनी या काळातील मानवी जीवनव्यवहारांतील विसंगती, अंधश्रध्दा लक्षात घेऊन विज्ञानाला प्राधान्य देऊन विषमतेकडे चालेल्या समाज रचनेत परिवर्तन करुन जीवनात समत्व घडवून आणणाऱ्या समज रचनेचे कार्य केले 'परीजगाचे दु:ख नाही मिटले उपदेश त्यांचे नाही उतरले' ही खंत आज ही आहे.

संत तुकडोजींचा आदर्श डोळयासमोर ठेवून राळेगणसिध्दी गावच्या पंचक्रोशीत स्वंयपूर्ण व विकसित खेडयांचा प्रकल्प सिध्दीस नेणारे अण्णा हजारे आणि त्यांच्या कार्याचा वारसा पुढे नेत ग्रामविकासाचे स्वप्न साक्षात करणारे हिवरेबाजाराचे सरपंच पोपटराव पवार यांच्यासारखे कर्मयोगी समाजासमोर ग्रामविकासाची नवीन पाऊलवाट निर्माण करत आहेत. जलयुक्त शिवार योजनांसाठी अनेक गावे, गावकऱ्यांचे समूह झटून प्रयत्न करीत आहेत. खेडयातील बांधवांना योग्य नेतृत्वाची गरज आहे. ही नेतृत्व आपल्यातूनच पुढे यायला हवीत. समाजातील एक जबाबदार नागरिक म्हणून माझे कर्तव्य मी चोखपणे बजावायला हवे तरच मला स्वत:ला सुसंस्कृत म्हणण्याचा अधिकार आहे. डॉ.प्रकाश आमटे, डॉ.विकास आमटे, डॉ.अभय बंग, डॉ.रवींद्र कोल्हे आपल्या कुटुंबियांसह ग्रामविकासाचा ध्यास घेऊन सामान्यातल्या सामान्य माणसासाठी पृथ्वीवर नंदनवन निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत आहेत.

ज्याच्या विचाराने व कृतीने देशातील नागरिकांची सुधारणा त्यांचे कार्य ही एक प्रभावी चळवळ बनली आहे त्यांचे विचार व समाजाप्रती असणारे ऋण आजच्या काळात विसरु शकणार नाही. तरीही नगरपातळी वरील प्रशासन व लोकप्रतिनिधी यांनी निरपेक्ष बुध्दीने व निस्वार्थीपणे ही चळवळ हाती घेतल्यास तुकडोजी महाराजांचे ग्रामविकासातून राष्ट्रविकास हे स्वप्न दूर राहणार नाही.

राष्ट्रबांधणीतील १९४२ च्या लढयाचे योगदान

प्रा.सौ.अश्विनी हिरीकुडे
इतिहास विभाग,
ओंकार महाविद्यालय,गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

इ.स. १९१६ लखनौ येथे राष्ट्रीय सभा व मुस्लीम लीग यांच्या अधिवेशनातून स्वराज्यातून एकत्रित इंग्रजांकडे मागणी करण्यात आली होती. पण १९१९ चा कायदा, सायमन कमिशन, १९३३ चा कायदा, क्रिप्स योजना इ. भारतीयांच्या मागण्यांचे पुर्तता करण्यासाठी हया योजना पाठवल्या होत्या पण भारतीय राष्ट्रीय सभेला म्हणजेच भारतीय जनतेला जे 'स्वराज्य' हवे होते ते आजपर्यंत प्राप्त झाले नव्हते. हिन्दुस्थानातील सर्व पक्षांनी क्रिप्स योजना फेटाळली होती. वैयक्तिक सत्याग्रहामुळे ब्रिटिश सरकार नमले नाही. त्यामुळे चळवळीची तिव्रता वाढवली पाहिजे असे कॉंग्रेसला वाटले. याचवेळेस दुसरे महायुद्ध सुरू होते त्यावेळी जपानच्या मदतीस महान क्रांतीकारक नेताजी बोस गेले व त्यांनी 'चलो दिल्ली' ही घोषणा केली. या घोषणेमुळे ''ब्रिटिशांची अडचण हीच आमची संधी'' असे मानणऱ्या जहालवादी नेताजींचय व जपानच्या स्वागतास तयार झाले. जपानचे भारतावरील आक्रमण हे ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादावर आक्रमण होते. त्यामुळे ब्रिटिशांनी भारताला स्वातंत्र्य द्यावे. भारत स्वतंत्र असता तर जपानने भारतावर आक्रमण करण्याचे काहीच कारण नव्हते म्हणून कॉंग्रेसने एक नवीन आक्रमण चळवळ लोकांपुढे ठेवली. ती चळवळ म्हणजेच चलेजाव आंदोलन होय.

हिन्दुस्थानला स्वातंत्र्य मिळाल्यास हिंदी जनता शत्रुच्या आक्रमणास एकदिलाने प्रतिकार करील. यासाठी देशात एक तात्पुरते सरकार प्रस्थापित करण्यात यावे. त्याचे मुख्य कार्य सशस्त्र-निशस्त्र शक्तिनिशी व दोस्ताचे सहाय्य घेवून आक्रमणाचा प्रतिकार करणे हे राहील. ''हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य देण्याचे ब्रिटिश सरकारने नाकारल्यास महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली हिंदुस्थानच्या जनतेने अहिंसात्मक झगडा सुरू करावा अशी ही सभा जनतेस आदेश देत आहे'' हा ठराव मांडताना महात्मा गांधीजींनी ''हा निर्वाणीचा झगडा आहे असे जाहीर केले.'' 'करा किंवा मरा' (Do or Die) या निश्चयाने हा अंतिम लढा सुरू करण्याचा जनतेला उपदेश केला. इंग्रजांना चालते व्हा म्हटल्याबरोबर निघुन जाण्यासाठी इंग्रज भारतात आले नव्हते. ब्रिटिशांनी कॉंग्रेसचे आवाहन स्वीकारून दडपशाहीचे शस्त्र उपसले.

८ ऑगस्ट १९४२ रोजी गांधीजींनी चलेजाव (Quit India) ची घोषणा केली व ९ तारखेपासुन सुरवात होणार होती. ब्रिटिश सरकारनेही हे आंदोलन दडपून टाकण्याचे ठरविले. ९ ऑगस्टला पहाटेच गांधीजींसह सरदार पटेल, पंडित नेहरू, आचार्य कृपलानी, मौलाना आझाद, गोविंद, वल्लभपंत, असफअली अशा अनेक कॉंग्रेसच्या नेत्यांना अटक करण्यात येऊन त्यांना विविध तुरूंगात टाकण्यात आले. गांधीजींना पुणे येथील आगाखान पॅलेसमध्ये तर इतर नेत्यांना अहमदनगरच्या तुरूंगात ठेवण्यात आले. कॉंग्रेसला बेकायदेशीर ठरविण्यात येऊन या संघटनेची बॅंकेतील खाती सरकारजमा केली.

कॉंग्रेस नेत्यांना अटक केल्याबरोर चळवळ थांबेल असे ब्रिटिशांना वाटत होते. पण कॉंग्रेस नेत्यांच्या मार्गदर्शनाशिवाय जनतेने सर्व देशभर उत्स्फुर्त आंदोलन सुरू केले. सर्व देश हिंसा अहिंसेचा विचार न करता आंदोलनात सामीला झाला. राजयंत्रणा मोडून काढण्यासाठी भल्याबुऱ्या मार्गांचा अवलंब केला. रेल्वे लुटने, सरकारी तिजोऱ्या ताब्यात घेणे, सरकारी मालमत्ता उध्वस्त करणे, पोस्ट, तारा यंत्रे, वाहतुकीची साधने बंद पाडून राजयंत्रणा खिळखिळी करण्याचा प्रयत्न केला.

सातारा जिल्हयात क्रांतीसिंह नाना पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेला लढा अभूतपूर्व होता. सरकारी यंत्रणा मोडून त्यांनी प्रतिसरकार स्थापन केले. रेल्वे लुटल्या, राज्यव्यवस्थेसाठी पैसा मिळवला. स्वतंत्र न्यायव्यवस्था उभारली. या भागात ब्रिटिश सेनेचा अवशेष देखिल ठेवला नाही असाच प्रयत्न बंगाल, पंजाब प्रांतात झाला. भारत छोडो आंदोलन देशव्यापी झाले. जनतेतील नैराश्याची भावना नष्ट होऊन जनतेला नवा मार्ग दाखवण्याचे कार्य या चळवळीने केले. या काळात ५०० पोस्ट ऑफिसे, २५० रेल्वे स्टेशन, १५० पोलीस चौक्या नष्ट केल्या. ३१ पोलीस व शिपाई ठार झाले. या चळवळीत सुमारे ६५० लोक चळवळ करताना मारले गेले तर हजारोंना तुरूंगात डांबले. तुरूंग अपुरे पडले म्हणून अटल गुन्हेगारांना सोडले. स्वयंसेवकांसाठी तुरूंगात जागा केल्या.

भुमिगतांनी तर दहशतवादाचा कहर केला. जयप्रकाश नारायण, मनोहर लोहिया, अरूणा असफ अली यांच्याकडे भुमिगतांचे नेतृत्व होते. त्यांनी राजयंत्रणा मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला. सर्व देशभर अत्याचार, अन्याय व तुलुम यांनी थैमान घातले. गांधीजींचा अहिंसेवर विश्वास होता. गांधीजींनी आत्मशुध्दीसाठी ९ फेब्रुवारी १९४३ रोजी २१ दिवसाचे उपोषण केले. या उपोषण काळात गांधीजींची प्रकृती चिंताजनक असुनही सरकारने त्यांना सोडले नाही. सरकारचा निषेध म्हणून ए.पी. मोदी, एम.एस. व

नलिनी रंजन सरकार यांनी कार्यकारिणीच्या सदस्यत्वाचे राजीनामे दिले. शेवटी ३ मार्च १९४३ रोजी गांधीजींनी २१ दिवसाचे उपोषण पूर्ण केले.

८ ऑगस्टच्या छोडो हिन्दुस्थान चळवळीस मुस्लीम लीगचा पाठिंबा नव्हता. १६ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुस्लीम लीगने ठराव करून कॉंग्रेसची ही चळवळ म्हणजे उघडबंड असून त्यांना हिन्दुस्थानात हिंदुचे राज्य स्थापन करायचे आहे अशी टिका केली. त्यामुळे ब्रिटिशांनी मुस्लीमांना पाठिंबा दिला. १९४३ मध्ये कराची येथे भरलेल्या मुस्लीम लीगच्या अधिवेशनात 'फाळणी कराव मग जा' असा मुस्लीम लीगने ठराव केला त्यामुळे ही चळवळ म्हणजे इंग्रज विरूद्ध कॉंग्रेस न राहता मुस्लीम लीग विरूद्ध कॉंग्रेस असे या चळवळीस स्वरूप प्राप्त झाले. १९४४ अखेरपर्यंत या चळवळीचा जोर होता. या काळातच देशाला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी व संभाव्य राज्यघटना ठरविण्यासाठी राजांनी योजना, देसाई लियाकत अली योजना, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर योजना इ. मुस्लीम लीग व कॉंग्रेस यांच्यात तडजोड घडवणाऱ्या योजना पुढे आल्या.

या चळवळीला आधुनिक भारताच्या इतिहासात अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. ही चळवळ पूर्णता झाली नसली तरी तिचे महत्व कमी होत नाही. याविषयी जयप्रकाश नारायण म्हणतात, १७८९ मध्ये फ्रान्समध्ये झालेल्या राज्य क्रांतीस आणि १९१७ मध्ये झालेल्या रशियन क्रांतीस जसे त्या त्या देशात महत्वाचे स्थान आहे तसेच महत्व भारताच्या इतिहासात १९४२ च्या आंदोलनास आहे.

भारताच्या राजकारणत व समाजकारणात महात्मा गांधीजींचे स्थान अलौकिक आहे. १९२० ते १९४७ पर्यंत भारतीय राजकारण व समाजकारणावर त्यांचा प्रभाव कायम राहिला. हिंदुस्थानातील जनतेने त्यांना महात्मा ही पदवी दिली. सुभाषचंद्र बोस यांनी गांधीजींना Father of our Nation असे म्हटले होते.

या चळवळीचे वैशिष्टय हे की ही चळवळ जनतेने सुरू केली राष्ट्रसभेने नाही. अखिल भारतीय कॉंग्रेस कमिटीने महात्मा गांधीजींच्या ठरावास मान्यता देऊन त्यांना चळवळ सुरू करण्याचा आदेश दिला. पण त्याच दिवशी महात्मा गांधींसह इतर सर्व प्रमुख नेते पकडले गेल्याने कॉंग्रेस कमिटीचे आदेश कागदावरच राहिले. लोकांना चळवळ करायची एवढेच माहिती होते. पण ती कशी करायची याविषयी सुसंगत असा कार्यक्रम तयार झाला नाही. याचा परिणाम म्हणून लोकांनी आपणहुनच चळवळीचे नेतृत्व केले.

१९१६ पासून १९४० पर्यंत भारतीयांना स्वातंत्र्याविषयी अनेक अमिषे ब्रिटिशांनी भारतीयांना दाखवली होती पण भारतीयांच्या स्वराज्याची अपेक्षा पूर्ण झाली नव्हती. त्यामहे जनतेने क्रिप्स योजना फेटाळली. अशा परिस्थितीत गांधीजींनी एक देशव्यापी चळवळ सुरू केली ती म्हणजे चलेजाव आंदोलन. या चळवळीच्या वेळी राजकीय पुढाऱ्यांना अटक करण्यात आली. कोणत्याही प्रकारचे मार्गदर्शन नसताना जनतेने ही चळवळ देशव्यापी बनवली. अश या आंदोलनाचे अमृत महोत्सवी वर्ष साजरे होते आहे.

समारोप :

१. १९५७ पासून १९४० पर्यंत इंग्रजांच्या तीव्र प्रतिकारास भारतीयांना सामोरं जावं लागले.
२. इतिहासात अशा आंदोलनांना अतिशय महत्वाचे स्थान आहे.
३. या आंदोलनापासून ब्रिटिशांनी भारतातील आपला राज्यकारभार आटोपता घेऊन भारतीयांना खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्य देण्याचा विचार केला.

संदर्भ पुस्तके :

१. आधुनिक भारताचा इतिहास - डॉ. बी. एन. सरदेसाई, डॉ. व्ही. एन. नलवडे, पान नं. ३०३ ते ३०६.
२. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास - डॉ. जयसिंगराव पवार, पान नं. २४९ ते २५२.
३. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास - गायकवाड थोरात, पान नं. २२३ ते २२६.
४. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास - जयसिंगराव पवार, पान नं. १७, १०.
५. भारताचा स्वातंत्र्य लढा - डॉ. पी. एन. शिंदे, ए. जी. थोरात, पान नं. १११ ते १२१.

राष्टनिर्माणातील शिक्षकांचे योगदान

प्रा.ए.ए.घोडके
सहाय्यक प्राध्यापक,
समाजशास्त्र विभाग,न्यू कॉलेज, कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

राष्ट्रनिर्मिती ही एक प्रगतीची, विकासाची आणि कोणत्याही राष्ट्राच्या उन्नतीची प्रक्रिया असते आपण सर्वजण एक आहोत ही मानसिक प्रक्रिया राष्ट्रनिर्मितीचा खरा स्त्रोत आहे. या साठी देशातील लोकाच्या मनात स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुतेचे विचार रूजविणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. हे विचार रूजविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य शिक्षकच करीत असतात. राष्ट्रनिर्माणात अनेक महापुरूषानी आपले मोलाचे योगदान दिले आहे. ही गोष्ट त्रिकालाबाधीत सत्य आहे. मात्र या महापुरूषाच्या जडणघडणीत खरा वाटा त्यांना लाभलेल्या शिक्षकाचाही आहे. म्हणून महापुरूषाच्या माध्यमातून शिक्षकानी राष्ट्रनिर्माणाच्या प्रक्रियेत मोलाचे योगदान दिलेले आहे. असे म्हटल्यास अनूचित ठरणार नाही. राष्ट्रनिर्माणाची खरी सुरूवात होते ती शाळेतून जिथे राष्ट्रनिर्माण करण्यासाठी घडविली जाते नवी पिढी.

आपला इतिहास शिक्षकांच्या राष्ट्रनिर्माणातील योगदानाची साक्ष देतो.चांगले गुरू शिक्षक यांनीच तर समाजाला वेळोवेळी मार्गदर्शन केले आहे.डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन सारख्या शिक्षकांनी देशाचे नेतृत्व केले.साने गुरूजींनी खरा तो एकची धर्म जगाला प्रेम अर्पावेची शिकवण संपूर्ण मानवजातीला दिली. ते केळुस्कर गुरूजीच होते ज्यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्या महान व्यक्तीच्या जीवनाचा पाया घातला.पहिली स्त्री शिक्षिका सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्रियांना जगण्याचा बळ दिले.अशा लाखो शिक्षकांनी समाजाला घडविले.देशाला योग्य मनुष्यबळ पुरविले.चांगले डॉक्टर, वकील, अभियंते, संशोधक, अर्थतज्ञ, देशातील सर्वोच्च पदावर काम करणारे उत्तम प्रशासक ही सारी मंडळी घडली ती त्यांना लाभलेल्या शिक्षकांच्यामुळेच.ही राष्ट्रीय संपत्ती निर्माण करण्याचे काम शिक्षकांनीच तर केलेले आहे.ही मानवीरूपी संपत्ती राष्ट्रबांधणीत आपला हातभार लावीत आहे.याचं बहुतांशी श्रेय शिक्षकांना दिल्यास वावगे ठरणार नाही.आजपर्यंत शिक्षकांनी राष्ट्र उभारणीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे.अनेकांगानी शिक्षकांनी राष्ट्रबांधणीत आपला मोलाचा वाटा उचललेला आहे.येथून पुढील काळातही राष्टउभारणीत शिक्षकांचे योगदान अधिकच असणार आहे यात शंका नाही. राष्ट्रीय जीवनातील शिक्षकांचे महत्त्व दुलर्क्षित करता येत नाही.देशाच्या विकासामध्ये त्यांचे महत्वपूर्ण योगदान आहे.देशाला प्रगतीपथावर न्यावयाचे असेल तर देशाला उत्तम दर्जाचे ज्ञानसंपन्न, प्रतिभासंपन्न, दुरदृष्टी असणारे तसेच काळाची पाऊले ओळखणारे शिक्षक हवे आहेत.असे शिक्षक निर्माण होण्यासाठी सर्वप्रथम आपणाला हवी एक चांगली शिक्षण पध्दती.उत्तम शिक्षणपध्दतीतूनच उत्तम शिक्षक घडू शकतील. हेच शिक्षक उद्याचे शिक्षणतज्ञ बनून राष्ट्रबांधणीसाठी भरघोस योगदान देतील. शिक्षक राष्ट्र बांधणीत कोणत्या प्रकारची भूमिका पार पाडत आहेत त्यांच्या याच योगदानाचा अभ्यास प्रस्तूत शोध निबंधाच्या माध्यमातून करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. राष्ट्रबांधणीतील शिक्षकाची भूमिका समजून घेणे.
२. राष्ट्रबांधणीतील राष्ट्रउभारणीतील शिक्षकांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
३. राष्ट्रबांधणीत शिक्षकांने कोणते गुण आत्मसात करावे याची चर्चा करणे.

संशोधन पध्दती : प्रस्तुत शोध निबंधाच्या लेखनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.
संशोधनाचे स्त्रोत : प्रस्तुत शोध निबंधाच्या लेखनासाठी दुय्यम साधनसामुग्रीचा वापर करण्यात आलेला असून यासाठी उपलब्ध संदर्भ साहित्य, वतर्मानपत्रे तसेच इंटरनेट या माध्यमांचा वापर करण्यात आहे.

राष्ट्रीय जीवनातील शिक्षकांची भूमिका : प्राचीन भारतीय समाजात शिक्षकाला सर्वश्रेष्ठ स्थान होते.त्यांच्यापुढे संपूर्ण समाज आदराने नतमस्तक होत असे.विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने तर अध्यापक गुरूर्ब्रम्हा गुरूर्विष्णू गुरूर्साक्षात परब्रम्हच होते.गुरूजवळ ज्ञान होते.ज्ञान हीच संपत्ती समजली जाई.गुरू ज्ञानसंपन्न, चारित्र्यसंपन्न, निःस्वार्थी, निगर्वी, निस्पृह, निर्भिड, निःपक्षपाती वृत्तीचे असत.म्हणूनच आपल्या पाल्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी पाल्याला गुरूकडे सोपविले जात.गुरू ज्ञानदानाचे पवित्र कार्य

यशस्वीपणे पार पाडीत.म्हणूनच भारत संपूर्ण जगात ज्ञानाच्या उच्च शिखरावर जाऊन पोहचला होता.राजा असो रंक सर्वजण गुरूंच मार्गदर्शन घेत.शिक्षक कल्याणकारी समाजव्यवस्थेचे विश्वस्त होते.आपल्या इतिहासात महान शिक्षकांची अशी अनेक उदाहरणे पाहायला मिळतात ज्यांच्या निर्णयामुळे समाजाला दिशा प्राप्त झालेली आहे.चांगल्या राष्ट्राची निर्मिती चांगल्या नागरिकांमुळे होते.चांगले नागरिक चांगल्या शिक्षकांमुळे घडतात तर चांगले शिक्षक चांगल्या शिक्षणतज्ञामुळे घडत असतात.चाणक्याच्या मते 'राष्ट्राचा खरा निर्माता हा शिक्षकच असतो.' मुलांच्या अपरिपक्व मनांना आकार देण्याचे कार्य त्याच्या हातून घडत असते.आपल्या स्वतःच्या जोखीमवरच मुलांना पुढील काळासाठी तयार करीत असतो.म्हणूनच एम.एल.जॅक्स या कार्याची महती सांगताना म्हणतो की 'उद्याचं जग हे आजच्या शाळांमधून जन्म घेते' उद्याच्या सुंदर जगाचा निर्माता शिक्षकच होऊ शकतो.

शिक्षक एक राष्ट्र निर्माता :

शिक्षकांना राष्ट्रनिर्माते म्हणणे योग्यच आहे.कारण शिक्षकांनीच त्यांच्या धैर्याने त्यागाने आणि प्रेमाने आम्हाला योग्य मार्ग दाखविला आहे या वाटेवरून वाटचाल करीत महान पुरूषानी आपले राष्ट्र निर्माण केलेले आहे.हे शिक्षकच आपल्या व्यक्तिमत्वाला योग्य आकार देऊन आपणास योग्य दिशा दाखवित आपल्या इच्छित ध्येयापर्यंत पोहचण्यास मदत करतात.शिक्षकांच्यामुळेच राष्ट्राचा विकास आणि समृध्दी प्राप्त होण्यास मदत होते.एका कुशल समाजाच्या निर्मितीमध्ये ते मार्गदर्शकाची भूमिका बजावितात.समाजामध्ये प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या वाटयाला आलेली सामाजिक भूमिका कशा पध्दतीने पार पाडावी याचे योग्य मार्गदर्शन शिक्षकच तर करीत असतात.शिक्षकच असतात जे समाजातील राष्ट्रातील जनतेला नैतिकतेचे धडे घालून देत असतात.ही नैतिकता त्या समाजाला राष्ट्राला एका वेगळयाच उंचीवर नेत असते.जशी आंधळया व्यक्तीला काठीची गरज असते तसेच राष्ट्राला मार्गदर्शन करण्यासाठी शिक्षकाची गरज असते.यासाठी शिक्षकांनीही आपल्या कर्तव्याप्रती वचनबध्दता पाळणे तितकेच गरजेचे आहे.त्याने आपल्या वाटयाला आलेली भूमिका आधिक जबाबदारीने पार पाडली पाहिजे.तो एक न्यायाधिश असतो.जो मुलांना त्यांची बुध्दिमता आणि सामाजिक कौशल्यांची पारख करून त्यांना जीवनात पार पाडाव्या लागणा-या सामाजिक व व्यावसायिक भूमिकांसाठी तयार करीत असतो.विविध टप्प्यावंर विद्यार्थ्यांना विविध परीक्षांसाठी मार्गदर्शन करून त्यांच्या विविध समस्यांच्या अनुषंगाने त्यांचे समुपदेशन करीत असतो.विद्यार्थ्यांबरोबर त्यांच्या पालकांनाही विविध कोर्सेस, अभ्यासक्रम, त्याच्याशी संबधित उपलब्ध रोजगार यांच्याविषयी योग्य ती माहिती पुरवून पाल्य पालक यांचे जगणे सुखकर करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करीत असतो.

शिक्षकाने राष्ट्रबांधणीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावायला पाहिजे : नव्या पिढीच्या चारित्र्य निर्माणात शिक्षकांची भूमिका बहुआयामी आहे.कोणत्याही समाजाची संस्कृती, सभ्यता घडविण्याचे कार्य शिक्षकांच्या माध्यमातून होत असते.व्यक्तीचे समाजीकरण करण्याचे महत्त्वपूर्ण तो करीत असतो.एकाच वेळी तो अनेक भूमिका पार पाडत असतो.आपली संस्कृती, सभ्यता, देश याविषयी विद्यार्थ्यांच्या मनात प्रेम, अभिमान आणि आत्मविश्वास निर्माण करीत असतो.आपला सामाजिक वारसा, रूढी, उच्च परंपरा, वैभवशाली इतिहास यांचे हस्तांतर नव्या पिढीकडे करीत असतो.त्यामुळेच शिक्षकांनी सातत्याने ज्ञान प्राप्ती करावी.आपले चारित्र्य सदैव शुध्द ठेवण्याचा प्रयत्न करावा.त्याने नेहमीच सर्जनशील, नाविन्यपूर्ण व प्रभावी अध्यपन पध्दतीचा अवलंब करून विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करावे.शिक्षकांचे कार्य इतके महान असते की त्यामुळे आपण ज्ञानी व्यक्ती बनून समाज धर्म आणि राष्ट्र यांच्या प्रगतीत मोलाचे योगदान करीत असतो.शिक्षक हे देशाचे भविष्य घडविणारे असून ते आपल्याला ज्ञान आणि शहाणपण देतात.ते देशातील बहुतांशी लोकांच्या ज्ञानाचा मुख्य स्त्रोत असून तेच राष्ट्र निर्मितीला हातभार लावीत असतात.ते जाणत असतात की राष्ट्र निर्माणासाठी कोणत्या गोष्टींची आवश्यकता आहे.त्यानुसारच देशातील जनतेला शिक्षण देण्याचा प्रयत्न करीत असतात.समाजातील विघातक गोष्टींचा सामना करण्याची क्षमता ते बाळगून असतात यातूनच ते भारत देशाला एक शक्तिशाली आणि शैक्षणिक महासत्ता बनवू शकतात.राष्ट्रबांधणीमध्ये त्यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.कारण देशाचे भविष्य त्यांच्याच हातात आहे.प्रगत राष्ट्रांची प्रगती पाहिल्यास हे दिसून येते की त्या देशाची खरी संपत्ती हे त्यांचे शिक्षकच आहेत.ते राष्ट्रनिर्माणासाठी मुलांची मानसिकता तयार करीत असतात.त्यांना देशाच्या प्रगतीचे मजबूत खांब बनवित असतात.देशातील मुलांच्या जीवनामध्ये समतोल राखत उद्याचे सक्षम नागरिक घडविण्याची जबाबदारी पार पाडत असतात.त्यांनी घडविलेले सक्षम नागरिकच राष्ट्राला महासत्ता बनविण्यासाठी मदत करीत आहेत.

शिक्षकाच्या विविधांगी भूमिका : शिक्षक आपल्या संपूर्ण सेवाकाळात बहुआयामी भूमिका पार पाडीत असतो.ज्ञानदान करणे, मार्गदर्शक, मित्र, हितचिंतक, पालक, तत्ववेता, समाजसुधारक, विचारवंत या विविधांगी पार पाडत विद्यार्थ्यांना पालकांना समाजाला मार्गदर्शन करीत असतो.यांच्या मार्गदर्शनातून समाजाला पुढे जाण्याची दिशा प्राप्त होत असते.

१. मुलांना आयुष्यातील आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी तयार करतो : अगदी लहानपणापासून शिक्षक विद्यार्थ्यांना पालकांपासून थोडा वेळ दूर ठेवून मैत्रीपूर्ण वातावरण निर्माण करून त्या लहान बालकांना घडविण्याचे कार्य करीत असतात.त्यावेळी

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

तो त्यांचा पालकच असतो.मुलांनाही त्यांच्या सान्निध्यात स्वतःला सुरक्षित वाटत असते.कळत न कळतपणे शिक्षक विद्यार्थ्यांना वेगळया वातावरणात जगण्याचे धडे देत असतात.पुढील आयुष्यात येणा–या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठीचे बळ त्यांच्यात निर्माण करीत असतात.

२. साक्षरता, शहाणपण आणि चातुर्य यांची शिकवण :शिक्षक विद्यार्थ्यांना फक्त उदरनिर्वाहापुरते शिक्षण देत नाहीत तर जीवन जगण्याचे शहाणपणही देत असतात.यातूनच त्यांचे व्यक्तिमत्वाला आकार येत असतो.शिक्षक अधिकाधिक निस्वार्थी भावाने आपल्या ज्ञानदानातून विद्यार्थ्यांना सज्ञान, सुसंस्कारित करीत असतो.तो फक्त पुस्तकी पांडित्य न शिकविता मुलांच्यात शहाणपण, चातुर्य, देशप्रेम, संवेदनशीलता, मैत्रीभाव, प्राणीमात्रावर भूतदया या गुणांच्या विकासासाठी प्रयत्नशील असतो.असे गुणसंपन्न विद्यार्थीच देशाच्या प्रगतीचे शिल्पकार बनतात.

३. शिक्षक एक मित्र, तत्वज्ञ आणि मार्गदर्शक :बदलत्या काळानुरूप शिक्षकांनी आपली भूमिकाही बदलेली पाहायला मिळते.जुन्या काळातील कडक शिस्तीची भूमिका बदलून नव्या पिढीशी त्यानी मैत्री केलेली आहे.तो विद्यार्थ्यांचा मित्र, तत्वज्ञ आणि मार्गदर्शक बनलेला आहे.त्याच्या या बदलेले भूमिकेमुळेच विद्यार्थी आपल्या अनेक प्रश्न, समस्या, अडचणी शिक्षकांबरोबर मनमोकळे पणाने सांगतात.यावेळी शिक्षकही त्यांच्या विविध प्रश्नावर त्यांना योग्य व मोलाचे मार्गदर्शन करीत असतो.हे मार्गदर्शनच जीवनात पदोपदी पुढे जाण्यासाठी त्यांना वाट दाखवित असते.तो विद्यार्थ्यांच्या धैर्य निर्माण करीत असतो.कोणत्याही संकटांना सामोरे जाण्याचा आत्मविश्वास विद्यार्थ्यांच्या जागृत करतो.विद्यार्थ्यांनी आजपर्यंत जे करण्याचे धैर्य दाखविले नाही ते करण्यासाठी त्यांच्या सदैव पाठीशी राहून लढण्याचे बळ देत असतो.

४. शिक्षक एक हितचिंतक :शिक्षकाला विद्यार्थ्यांची कौटुंबिक, आर्थिक, सामाजिक तसेच शैक्षणिक परिस्थिती माहीत असते.त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्यात समतोल राखून तो विद्यार्थ्यांना त्याच्या विविध समस्यामुळे ती गैरवर्तनाकडे अथवा व्यसनांकडे वळनार नाहीत याची दक्षता घेत असतो.त्याला माहीत असते एक निरोगी, निव्यसनी पिढीच देशाचे उज्वल भवितव्य असते.त्यांची तो निर्मिती करीत असतो.चांगला शिक्षक नेहमी विद्यार्थ्यांच्या हिताचाचा विचार करीत असतात.ते त्यांचे हितचिंतक असतात.विद्यार्थ्यांचा हितचिंतक बनून त्याला पदोपदी चांगल्या वाईटाची जाणीव करून देत असतो.शिक्षक एक दीपस्तंभ असतो जो ध्येयापासून भरकटलेल्या विद्यार्थ्यांना जगण्याचा प्रेरणा देत असतो.विद्यार्थ्यांवर त्यांचा खूप मोठा प्रभाव असतो.त्यांच्यावर इतर कोणाचाही इतका प्रभाव नसतो जेवढा त्याच्या शिक्षकांचा असतो.विद्यार्थी शिक्षकांच्या ज्ञान, प्रेम, चारित्र्यप्रतिमा, मनमिळावूपणा, निस्वार्थी वृत्ती यामुळे भारावून गेलेले असतात.यामुळेच ते शिक्षकांच्या वर्तणूकीचे अनुकरण करीत असतात.

५. शिक्षक एक राष्ट्रनिर्माता : शिक्षकांची राष्ट्रनिर्माणातील आपली भूमिका अधिक सक्षम करण्यासाठी काही गुण आत्मसात करणे आवश्यक आहे.देशाला प्रामाणिक, सेवावृत्तीने कर्म हीच पूजा मानणा–या, स्वतःला बदलत्या काळानुरूप अद्ययावत ठेवणा–या शिक्षकांची गरज आहे.यासाठी त्यांनी काही गुण आत्मसात करावेत.

१. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांप्रती सदैव दयाळूपणा दाखवावा.याचबरोबर विद्यार्थ्यांच्याप्रती कोणत्याही प्रकारे भेदभाव न करता सर्वांना निस्वार्थी भावनेने ज्ञानदान करावे.
२. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांप्रती संवेदनशीलता बाळगावी.विद्यार्थ्यांप्रती दाखविलेल्या संवेदनशीलतेमुळे त्यांना शिक्षक अधिक जवळचे वाटू लागतील.
३. चांगला शिक्षक घडण्यासाठी त्याच्याकडे सर्व विद्यार्थ्याप्रती सहानुभूती बाळगावी ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना आपल्या शिक्षकांप्रती आदर प्रेम निर्माण होण्यास मदत होईल.
४. शिक्षक हा विद्यार्थ्यांचा प्रेरणास्त्रोत असतो.यासाठी शिक्षकांनी आपला दृष्टिकोन सदैव सकारात्मक ठेवावा.हा सकारात्मक दृष्टिकोनाच विद्यार्थ्यांना जीवनात यशस्वी वाटचाल करण्यासाठी मदत करीत असतो. तसेच विद्यार्थ्यांचाही जीवनाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन सकारात्मक होण्यास मदत होते.
५. आपण राष्ट्रनिर्माणात मोलाचे योगदान करतो याची सदैव जाणीव ठेवून कार्य करावे.एक चांगला शिक्षक समाजातील विषमता दुर करण्याचा एक पूल असतो.तो समाज अधिकाधिक कसा उन्नत होईल याची करीत असतो.समाजाबरोबर तो अधिक चांगले नाते निर्माण करीत असतो.यासाठी एका चांगल्या समाजनिर्मिती सदैव बांधील राहून शिक्षकांनी आपली भूमिका पार पाडली पाहिजे.
६. अप्रामाणिक, चारित्र्यहीन, कामचुकार, अज्ञानी शिक्षक कोणत्याही देशाची अतोनात हानी करू शकतो.एक अकार्यक्षम शिक्षक अनेक पिढयांचे नुकसान करू शकतो.अशा शिक्षकांच्या हातून भरकटलेली पिढी राष्ट्र निर्माणात अक्षम ठरतात याचे सदैव स्मरण शिक्षकाने ठेवावे.

राष्ट्रनिर्माणासाठी शिक्षक काय करू शकतात

१. राष्ट्रनिर्माणासाठी लोकाना आपल्या गौरवशाली इतिहासाची माहिती असावी लागते. हा गौरवशाली इतिहास विद्यार्थ्यांना सांगून विद्यार्थ्यांच्यामध्ये शिक्षक राष्ट्राभिमान निर्माण करू शकतो.

२. भारतीय संविधान ही आपल्या देशाची राज्यघटना आहे. या राज्य घटनेमध्ये देशाच्या अपेक्षा आणि जाणिवा प्रतिबिबींत झालेल्या आहेत. शालेय अभ्यासक्रमांत सुद्धा हा आशय प्रतिबिबींत झाला पाहीजे आणि ही जबाबदारी शिक्षकाची आहे.

३. विद्यार्थ्यांच्यात राष्ट्रीय अस्मिता वाढवण्यासाठी राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रनिष्ठा आणि राष्ट्रभक्ती विकसीत करून शिक्षक राष्ट्रनिर्मितीला चालना देवू शकतो.

४. आपल्या देशाच्या सांस्कृतिक वारसाबद्धल सांगून विद्यार्थ्यांच्या मनात देशाबद्दल आत्मियता निर्माण करू शकतो.

५. बंधूता, समानतावाद, लोकशाही व धर्मनिरपेक्षता या मुल्याची जोपासना विद्यार्थ्यांमध्ये करून देशाचा विकास शिक्षकाच्या माध्यमातून केला जावू शकतो.

६. विद्यार्थ्यांमध्ये स्त्री पुरूष समानतेचा दृष्टिकोन विकसीत करून राष्ट्रनिर्मितीला चालना देवू शकतो.

७. पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करून देशाची उन्नती करता येवू शकते हा विचार विद्यार्थ्यांच्या मनात शिक्षक रूजवू शकतो.

८. मानवता माझा धर्म आणि भारतीय माझी जात या उद्दिष्टा प्रत विद्यार्थ्यांना घेवून जावू शकतो.

९. अधिक लोकसंख्येतून गरीबी प्राप्त होते त्यामुळे छोट्या कुंटूंबाचे फायदे नविन पिढीच्या मनावर बिंबवू शकतो.

१०. २१ व्या शतक हे अतिवैज्ञानिक व अतिऔद्योगिक आहे. त्यामुळे उदयोन्मुख भारतीय समाजाची नविन पिढी घडविताना तिच्यात वैज्ञानिक दृष्टीकोन विकसित करून शकतो.

अशा तऱ्हेने भारतीय समाजातील नविन पिढीला यशस्वी करून आपल्या देशाचा सर्वांगीण विकास शिक्षकच करू शकतो हेच त्याचे राष्टनिर्माणातील योगदान होय.

सारांश

शिक्षक हा नव्या पिढीचा शिल्पकार आहे.कोवळया वयाच्या बालकांतून आदर्श नागरिक साकारणारा कुशल कारागीर आहे.विकसनशील बालकावर जर सर्वात जास्त कोणाचा प्रभाव पडत असेल तर तो शिक्षकाचा.शिक्षक नव्या पिढीला मार्गदर्शन करणारा मार्गदर्शक आहे.सामाजिक परिवर्तन करणारा किमयागार आहे.तो एक राष्ट्र निर्माता आहे.आज सर्वत्र अस्थिरतेचे अशांततेचे वातावरण दिसत आहे.भ्रष्टाचार, काळाबाजार, चंगळवाद, व्यक्तिवाद, वशिलेबाजी, तस्करी, परकीय शक्तींचा हस्तक्षेप, दहशतवाद, अज्ञान, अंधश्रध्दा, नव्याने उफाळणारा जातीयवाद, धर्म श्रेष्ठत्वावरून होणारे वाद तसेच देशात गरीब आणि श्रीमंतातील आर्थिक विषमतेची दरी प्रचंड प्रमाणात वाढत चाललेली आहे या व अशा अनेक समस्यांमुळे देशाच्या एकातमतेला तडे जात आहेत.देशातील विविधतेतील एकता विस्कळीत होत चाललेली आहे.राष्ट्रबांधणी वा राष्ट्रनिर्माणात अनेक आव्हाने निर्माण झालेली आहेत.देशप्रेम, राष्ट्रनिष्ठा, देशासाठी त्याग वगैरे गोष्टी काळानुरूप संपुष्टात आल्या की काय अशी शंका उपस्थिती होत आहे.अशा एक ना अनेक कारणांनी आजचा समाज त्रस्त झालेला आहे.अशावेळेस आशेचा एक किरण दिसतो म्हणजे शिक्षक होय.कारण या शिक्षकात समाजपरिवर्तनाचे सामर्थ्य आहे.आपल्या अपेक्षेनुसार समाजाला घडविण्याची ताकद आहे.नव्या पिढीला सन्मार्गावर नेण्याचे सामर्थ्य त्याच्यात आहे.समाजाची विस्कटलेली घडी सुव्यवस्थित करण्याची धमक आहे.राष्ट्रनिर्माणात शिक्षकांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे.देशातील तरूणांच्यात राष्ट्रप्रेमाचे स्फुलिंग शिक्षकांनीच चेतवलेले आहे.समाजात मानवी मूल्यांचे बीजारोपण करण्याचे कार्य शिक्षकांनीच केले आहे.हा शिक्षकच त्या देशाला प्रगतीपथावर नेऊ शकतो. यामुळे असे म्हणता येईल की शिक्षकानीच राष्ट्रनिर्मितीला खऱ्याअर्थाने मोलाचे योगदान दिले आहे.

संदर्भ :

१.उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण व शिक्षक डॉ.हिरा अहेर

२.उच्च शिक्षण : ध्येयवादाकडून बाजारपेठेकडे डॉ.द.ना.धनागरे लोकवाङमय गृह मुबई नोव्हेंबर २०१०.

३.शिक्षण संपादक प्रा.विलास रभसुभे लोकवाङमय गृह मुंबई जून २०१५.

४.नवे शिक्षण नवे शिक्षक डॉ.सुनिककुमार लवटे अक्षर दालन कोल्हापूर ऑक्टोबर २०१६.

५.उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण डॉ.व्ही.के.सिंग अनुवादक डॉ.अरविंद दुनाखे डायमंड पब्लिकेशन पुणे २००७.

६. शिक्षकांसाठी साने गुरूजी हेरंब कुलकर्णी मनोविकास प्रकाशन पुणे १९ जुलै २०१७.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान

प्रा. डॉ. मधुकर ग. धुतुरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे

प्रस्तावना :

भारतीया समोरील वर्तमानात जे जे मूलभूत प्रश्न आहेत ते सर्व प्रश्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पूर्वीच मांडले हे प्रश्न सर्व समाजाचे समाजाच्या उत्थापनाचे आहेत. प्रस्थापित व्यवस्थेविरुध्द आपल्या कार्यातून लेखनातून विद्रोह केला. सर्व जाती–जमाती धर्म यातील शोषित पीडितांचे शोषणमुक्त जीवन उभारण्यासाठी त्यांचा हा लढा होता. कोणत्या एका जातीचे एका जमातीचे एका धर्माचे नेतृत्व त्यांना कधीच करायचे नव्हते ते ज्या शोषित, पीडित जाती–जमातीत जन्मले. त्या जाती–जमातीच्या माणसांच्या आत्मसन्मानासाठी ते लढले त्यांनी अनुभवलेल्या पीडा भविष्यात नको म्हणून त्यांनी प्रस्थापित व्यवस्थे विरुध्द युध्द पुकारले. या युध्दात जे जे सोबत होते त्यांना सोबत घेतले जे सोबत नव्हते पण पीडित, शोषित होते त्यांच्या प्रश्नासाठीही हे युध्द होते हे आज समजून घेण्याची गरज आहे ही गरज का व कशासाठी १७ नोव्हेंबर, १९५१ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी नाशिक येथील जाहीर सभेत केलेल्या भाषणाात यांची उत्तरे सापडतात. ''ह्या देशात जनतेची सर्वांगीण हित करणारा असा कोणताही पक्ष पुढे आला. त्याने कोणतेही नाव धार केले तरी त्याला ज्योतिबाचे धोरण त्यांचे तत्वज्ञान आणि त्यांचे कार्यक्रम घेऊन पुढे जावे लागेल तोच एक खराखुरा लोकशाहीचा मार्ग आहे. समाजातील ८०% लोकास विद्याप्राप्ती करुन देणे आणि त्यांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय गुलामगिरीत जखडून ठेवणे हे दिवस असता स्वराज्य – स्वराज्य म्हणून ओरडण्यात काय फायदा. स्वराज्याचा फायदा सर्वांना मिळाला पाहिजे. मागासलेल्या वर्गाचा सर्वांगीण उन्नतीचा कार्यक्रम घेऊन पुढे आल्याशिवाय कोणताही पक्ष आज जनतेचे नेतृत्व देऊ शकत नव्हता हे सुर्यप्रकाशा एवढे स्पष्ट आहे. या देशाची विषय पत्रिका होऊ शकते तेच समजून घेण्याची गरज आहे. सर्व समाजासाठी काम करावे नाहीतर हे ते जातीवादी आहेत असे मला म्हणता येईल हे विसत्रत वर्तन आज दिसत आहे. परिणामी या देशातील तमाम शोषित पिडित लोकांसाठी काम करणारे सारे महापुरुष आम्ही जातीमध्ये अडकून टाकतो आहोत.''

'का बांधून घेतो आहे प्रत्येकजन स्वत:ला
जातीच्या दावणीला ?
सुरक्षिततेच्या सांस्कृतिक अफवेवर विश्वास ठेवून.....
जयभवानी – जयशिवाजी
अल्लाहो अकबर
जयभीम बोलो'

या आरोळ्यानी विभागून टाकलंय माझ्या सुंदर मानसाना जातीतली माणसं
मायभूमीपेक्षा मोठी आणि प्यारी वाटतील तोपर्यंत खुशाल समजा माणुसकीची लढाई आम्ही हरलो आहोत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जातीच्या, धर्माच्या, राज्याच्या सीमा नव्हत्या तर ते या देशाच्या सर्व प्रश्नांशी, सर्व चळवळीशी, सर्व आंदोलनाशी, सर्व समाजाशी एकरुप झालेले महान नेते होते. आपल्या देशाचा एकूण इतिहास आणि डॉ. आंबेडकरांचा जीवनपट त्यांच्या समकालीन झालेलया चळवळी आणि त्यांनी केलेल्या चळवळी यांचा एक अनुबंध आपल्या लक्षात येतो. या देशातील अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक समस्यांचा गुंता सोडविण्यासाठी त्यांनी दिलेले योगदान फारच महत्वाचे आहे. आजही त्यांचे कार्य, तत्वज्ञान आणि कार्यक्रम सुंदर समाजनिर्मितीसाठी आवश्यक आहेत.
प्रस्तुत शोध निबंध संशोधन पध्दती पैकी दुय्यम तथ्य संकलनाचा उपयोग केला आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

१)भारतीय स्त्री विषयी विचार :– स्त्री स्वातंत्र्याचा आणि समानतेचा पुरस्कारही त्यातून स्पष्ट होतो. स्त्रियांना सर्व हक्क मिळावेत आणि त्यासाठी स्त्रियांना आत्मभान यावे म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सतत सर्घंषात्मक भुमिका घेतात. स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल. त्यावरुन एखाद्या समाजाची प्रगती मोजत असतो असे सांगून डॉ. बाबासाहेब म्हणतात स्वच्छ राहण्यास शिका, सर्व दुर्गुणापासून मुक्त रहा, तुमच्या मुलांना शिक्षण द्या, हळूहळू त्यांच्या मनात महत्वकांक्षा जागृत करा. ते थोर पुरुष होणार

आहेत, असे त्याच्या मनात बिंबवा, त्यांच्यातील हीनगंड नाहीसा करा, लग्न करण्याची घाई करु नका, लग्न म्हणजे जबाबदार, लग्नामुळे निर्माण होणारी आर्थिक जबाबदारी पार पाडण्या इतपत आर्थिकदृष्ट्या समर्थ झाल्याशिवाय त्याच्यावर लग्न लादू नका जे लग्न करतील त्यांनी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की अती जास्तमुळे हे दृष्टहुल्या आहे. आपल्या लहानपणी आपणाला मिळू शकलो. त्यापेक्षा अधिक चांगली परिस्थिती आपल्या प्रत्येक मुलांला देणे हे आईवडीलांचे कर्तव्य आहे. प्रत्येक मुलीने पतीची मैत्रिण म्हणून त्यांच्या प्रत्येक कार्यात सहकार्य द्यावे. मात्र गुलामासारखे वागण्यास खंबीरपणे तिने नकार द्यावा व समतेसाठी आग्रह धरावा.

कोणत्याही देशाच्या विकासाचे समतोल विकासाचे मापदंड स्त्रियांच्या विकासावर अवलंबून असतात म्हणूनच या देशातील कुमारी, विवाहीता, परित्यक्ता, विधवा, घटस्फोटीत स्त्रियांच्या संरक्षणाचा हक्क आणि विकासाचा हेतू ठेवून हिंदू कोड बिलाचा आग्रह डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धरला होता. या बिलाचे महत्व फार मोठे आहे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी मान्य केले, मात्र बिलाला पाठिंबा देत त्यांचे कायद्यात रुपांतर होऊ शकले नाही हे वास्तव आहे.

हिंदू कोड बिलातील तरतुदी खालीलप्रमाणे :

१) वैवाहिक हक्काची भरपाई म्हणून पतीच्या संपतीमध्ये पत्नीचा हक्क मिळालेल्या स्त्रीधनावर पत्नीचा हक्क, विधवा झाल्यावर संपतीचा वारसा हक्क.
२) स्त्रीला पतीपासून घटस्फोट मागण्याचा हक्क, नवऱ्याने घटस्फो दिल्यास पोटगीची तरतूद.
३) स्त्रीला दत्तक निवडण्याचा, घेण्याचा हक्क पारंपारिक दत्तक विधान पध्दती रद्द आणि कायदेशीर तरतुदीनुसार दत्तक घेण्याची पध्दत निश्चित आपला मुलगा दत्तक देण्याचा मातेस अधिकार देण्याची तरतूद.
४) अल्पवयीन मुलाचे पालकत्व वडील ह्यात नसल्यास आईकडे जाण्याची तरतूद निसर्गदत्त पालकाने धर्मल्याग केल्यास अगर संसार त्याग केल्यास त्यांचे पालकत्व निसर्गदत्त पालकाकडेच राहील ही तरतूद.
५) दत्तकास संपतीचा अर्धाहिस्सा आणि आईस संपत्तीचा अर्धा हिस्सा मिळेल संपतीचा अर्धा हिस्सा तिच्याच ताब्यात राहून ती उपभोग होईल. दत्तक आपल्या मातेस संपतीच्या हक्कापासून वंचित करणार नाही.
६) एकपत्नी त्याची तरतूद स्त्री जीवनाला स्थैर्य.
७) वडिलांच्या मिळकतीत मुलीला हिस्सा.
८) स्त्रीला स्वत:चा वारस ठरविण्याचा अधिकार.
९) ज्यांना पारंपारिक पध्दतीचे विवाह करावयाचा आहे त्यांना मोकळीक मात्र वर्ण, जात, पोटजात या बाहेरील पध्दती विवाह केला तर तो कायदेशीर विवाह म्हणून मान्यता देणारी तरतूद.

लहान राज्य व डॉ. आंबेडकर :- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९२८ ते १९५६ या कालावधीत भारताच्या राष्ट्रीय एकात्मता आणि अखंडतेसाठी विविध क्रांतीकारी बदल सुचविले होते. ब्रिटीश कालावधीत बाबासाहेबांनी १९२८ मध्ये सायमन कमिशन पुढे साक्ष देताना भाषावार प्रांताची भुमिका फेटाळून लावली होती त्याचबरोबर त्यांनी भिती व्यक्त केली ती म्हणजे भाषावार प्रांतामुळे स्थानिक राष्ट्रवाद प्रांतीय किंवा विभागीयवाद व स्थानिक लोकामध्ये स्वत:चे जे अस्थितत्व आहे ते जोपासण्यासाठी चढाओढ लागेल व त्यामुळे भारताच्या स्थैर्याला आणि विकासाला खिळ बसेल. बाबासाहेबांनी भाषावार प्रांत रचनेला दोन कारणासी विरोध केला.

१) विभागीय जागरुकता निर्माण होऊन राष्ट्राच्या सुरक्षेला धोका निर्माण होऊ शकतो.

२) एकाच जातीच्या लोकांकडे राज्याची सत्ता किंवा सरकारे हस्तांतरीत होऊ शकतात.असे बाबासाहेबांनी राष्ट्रहिताच्या दृष्टिकोणाचा विचार करुन विचार मांडले होते. तेच आपल्याला पुरक आहेत कारण आजही भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेचा जेव्हा आपण विचार करतो तेंव्हा प्रांतिय व भाषावादामुळे किंवा राज्या-राज्यामधील सिमाप्रश्न, पाणीवाटप व केंद्र सरकाराद्वारा दिली जाणारी आर्थिक मदत यावर विविध विरोधा भाषा भुमिका आपल्याला आढळते. आजही कांही राज्यांची सरकारे एका विशिष्ट जातीच्या गटाच्या लोकाकडेच आहे.

बाबासाहेबांनी भाषावार प्रांतीय रचनेबाबत अशी मागणी केली की भारता सामाजिक आणि राजकीय समानता निर्माण करण्यासाठी Checks & Balances ची गरज आहे. त्यांना अशी भिती वाटत होती की, नविन भाषावार प्रांतीय रचनेत प्रगत जातीचे प्राबल्य जास्त असणार आहे. व त्याच्याकडेच राज्याच्या सत्तेचे केंद्रीकरण होणार आहे त्यांनी मोठ्या राज्याची कल्पना मोडीत काढली व लहान राज्य निर्माण करण्यासाठी सूचना दिल्या त्यामुळे अल्पसंख्याक दलित आदिवासी व उच्च वर्गीय यांचे समान विभाजन होऊन राज्ये निर्माण झाले पाहिजे, ही त्यामागील त्यांची भुमिका होती बाबासाहेबांच्या प्रत्येक दिवसात भारताच्या राष्ट्राची सुरक्षितता आणि

अखंडता ही कशी टिकवता येईल यासाठी त्यांचा प्रयत्न होता आजही दक्षिण भारत हा शैक्षणिक व सांस्कृतिक बाबतीत उत्तर भारतापेक्षा सरस आहे. त्यांचे महत्वाचे कारण शिक्षण, प्रशासकीय व राजकीयदृष्ट्या येथील राज्यांनी केलेले कार्य हे विसरता येणार नाही आजही मराठी भाषेच्या आणि प्रातांच्या अस्मितेचे राजकारण काही मंडळी करीत आहेत. परंतु जोपर्यंत सर्व भारतीय एक आहेत असा सर्व समावेशक दृष्टिकोन ठेवत नाही तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने भारत एक संघ होणार नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार भारताच्या धोरण निश्चितीत उपयुक्त :–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे महत्वाचे वैशिष्टये म्हणजे त्यांनी आपल्या देशातील तत्कालीन आर्थिक प्रश्न संशोधनाच्या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर पोहचविले, त्यांची चर्चा केली या शिवाय शिक्षणपूर्ण झाल्यानंतर त्यांनी वेळोवेळी केलेल्या लिखाणातून आणि शोध निबंधातून महत्वाचे आर्थिक विचार मांडले आहेत त्यामुळेच डॉ. आंबेडकर हे अर्थशास्त्रज्ञ तर होतेच त्याच बरोबर ते अंतरराष्ट्रीय किर्तीचे आर्थिक धोरणकर्तेही होते याची जाणीव असणे आजच्या परिस्थितीला गरज वाटते.

डॉ. आंबेडकरांनी अनेक आर्थिक विचार स्वातंत्रपूर्व काळात आणि स्वातंत्रोतर काळातही मांडले आहेत. भारताची सध्या आर्थिक स्थिती आणि समस्या विचारात घेता आजही डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार देशाच्या आर्थिक धोरण निश्चितीत उपयुक्त आहेत. त्यामुळेच डॉ. आंबेडकर हे आर्थिक धोरणकर्ते अर्थशास्त्रज्ञ आहेत असे म्हणणे वावगे ठरु नये. डॉ. आंबेडकरांनी दारिद्र व आर्थिक विषमता या प्रश्नांच्या सोडवणुकीस अधिक महत्व अग्रक्रम द्यावा असे सांगितले होते. आज आपण दारिद्रयाची अत्यंत संकुचित आणि अन्य व्यवहारिक संकल्पना स्विकारली आहे. तर विषमतेचा प्रश्न १९९१ नंतर गंभीर होत असतांना त्यांचे नियंत्रण करण्यासाठीचे उपाय आपण राबवत नाहीत. आपल्या देशातील भाववाढीचा प्रश्न नियंत्रीत करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चलन विषयक विचार प्रामुख्याने स्थिर आणि मर्यादित अपरिर्वतनीय चलन पध्दत उपयुक्त आहे. आपण करण्याचे व्यवस्थेचा वापर विषमता नियंत्रणासाठी करु शकतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषिविषयक विचार :

डॉ. आंबेडकरांचे कृषिविषयक विचार देशाला आणि शेतकऱ्याला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करणारे आहेत. शेतकऱ्याच्या समस्यावरील उपाय “Small Holdings in India and Their Remedies and stats and minorities” यामधून व्यक्त केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची मुख्य भुमिका अशी होती की, स्वांतत्र भारतात ग्रामजीवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी शासन जे जे प्रयत्न करेल त्यांचा पाया सामाजिक न्याय हाच असला पाहिजे. औद्योगिकरण व शेती यांचे अतूट नाते असले पाहिजेत. शेती मालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग शेतकऱ्यांच्या शेतमंजूराच्या लाभासाठी निर्माण करणारे आवश्यक आहे. विकास कार्यक्रमातून मिळणाऱ्या लाभाची न्याय तत्वावर समान वाटणी आणि आजवर जे वंचित म्हणून जगत आहेत. अग्रहक्क देण्याची गरज त्यानी वारंवार प्रतिपादन केली आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ब्रिटीश सरकारला परखडपणे बजावले की, भारतावरील कर्जाचा बोजा काही अंशतरी शिरावर घ्यावा आपल्या विश्लेषणात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात १९५८ कायद्यानुसार लाभ होईल. तो इंग्लडच्या खिशात आणि कर्जाचा डोंगर भारताच्या डोक्यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हे विश्लेषण त्यांच्या प्रचंड राष्ट्रीय बाण्याचे प्रतिक आहे.

अ) दामोदर नदी प्रकल्प :–

१९४४ मध्ये बंगाल सरकारने स्थापन केलेल्या दामोदर नदीपूर चौकशी कमीटी समोर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारत सरकारचे मंजूर प्रतिनिधी म्हणून केलेले भाषण शेतकऱ्याला हितावह ठरते. दामोदर नदिच्या पुरामुळे हाजारो लोकांचे प्राणजात आणि लाखोरुपयांचे नुकसान होते असे दामोदर नदीला पुर येऊ नये त्या पाण्याचा उपयोग शेती, विद्युत आणि वाहतूकीसाठी करता यावा म्हणून दामोदर नदी प्रकल्पला मान्यता मिळवण्याची शिफारस केली.

ब) नद्याजोड चे प्रवर्तक :–

पाण्यामुळे आज महाराष्ट्रात दुष्काळाची परिस्थिती आहे. पाण्याच्या बाबतीत उॉ. बाबाासहेब आंबेडकर गंभीर होते याचे विस्तृत वर्णन एल.टी. लवात्रे यांनी केले आहे. ‘बिहारमध्ये १९४३ रोजी भिषण पुर आला सत्तर गावे नष्ट झाली ११ हजार घरे वाहून गेली. पुराने बंगाल आणि भारताचा संपर्क तुटला पुढे बंगालमध्ये दुष्काळाने २५ हजार लोक मरण पावले. तेव्हा या नदीवर धरणे बांधण्याची कल्पना डॉ. आंबेडकरांनी ती ब्रिटीशांच्या गळी उतरवली तिचे काम सुरु आहे. बिहार, ओरिया आणि बंगालला जीवदान दिले. व्हॉईसरॉयच्या मंत्री मंडळात असतांना त्यांनी नद्याजोड प्रकल्पांची कल्पना मांडली. जलवाहतूक, विजनिर्मिती, पॉवर ग्रीड या कल्पनाही त्यांनीच मांडल्या.’

क) खोत पध्दत कायदाकरुन नष्ट केली.:-

१७ सप्टेंबर, १९३७ रोजी बाबासाहेबांनी खोत पध्दती नष्ट करण्या संबंधीचे विधेयक मांडले. खोत हा गावचा मालक आहे त्यास ते गांव गहान टाकता येते. विकता येते. खोत कुलाची धारेकडील कुळे बनविता येतात. सरकारला खोताने कबुली दिली म्हणजे सरकारला ती नाकारता येत नाही. भात जमिनीतून होणाऱ्या उत्पन्नाचा अर्धाभाग आणि वरकस जमिनीतील पिकाचा एक तृतियांश भाग खोताने कुळाकडून वसुल करावा अशी पध्दत होती. ओसाड तसेच जंगलानी वेढलेल्या पडित बुडित जमिनी अपार श्रमकरुन आणि भांडवल खर्च करुन लागवडीस आणल्या आणि अशा प्रकारे कुळाला त्रास देऊन गावच्या गावे बसविली आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी खोत पध्दती नष्ट करण्या संबंधीचे विधेयक आणून जमिनदाराकडून होणारी शेतकरी कुळाची पिळवणूक कमी करण्याचा प्रयत्न केला आणि खोत ही प्रवृत्ती शेतकऱ्यांच्या हिताला विरोधी असल्यामुळे त्यापासून शेतकरी कुळाचे संरक्षण व्हावे अशा स्वरुपाचे कायदे केलेत. राष्ट्रीय स्तरावर सर्वांच्या फायद्याचे काम करुन डॉ. आंबेडकरांना राष्ट्रीय एकात्मतेत भर घातली. शेतकऱ्या विषयी डॉ. बाबासाहेबांना केवढी कनवा होती हे ह्या वरुन दिसून येते.

डॉ. आंबेडकर आणि महाराष्ट्र :-

संयुक्त महाराष्ट्रराज्य समितीसाठी महाराष्ट्रातील माणसांनी अत्यंत संघटितपणे चिवट असा लढा दिला आणि संयुक्त महाराष्ट्राचे स्वप्न साकार झाले या लढ्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची सर्वापेक्षा आगदी भिन्न आणि वेगळी अशी भुमिका बजावली. कॉंग्रेसच्या मूळ धोरणानुसार स्वातंत्र्यपूर्व काळात भाषावार प्रात निर्मितीचे वचन देण्यात आले होते. न्या. दार यांच्या अध्यक्षतेखाली १९४८ साली भाषावार प्रांत रचनेच्या संदर्भात एक आयोग नेमण्यात आला या आयोगामुळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ‘महाराष्ट्र ॲज ए लिंग्विस्टक प्रॉव्हिन्स’ या विषयावर अत्यंत अभ्यासपूर्ण आणि तुलनात्मक आकडेवारीसह निवेदन सादर के. यामध्ये मुंबई महाराष्ट्राची आहे या संबंधी अत्यंत जोरदार समर्थन केले. ‘भाषावार प्रांत रचनेची मागणी मान्य केल्यास मुंबई शहर महाराष्ट्राचा अविभाज्यभाग असल्यामुळे ते महाराष्ट्रापासून अलग करु नये’ असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्पष्ट नमूद केले.

मुंबईला महाराष्ट्रापासून तोडण्याचे ते निषेपार्ह आहे. मुंबई महाराष्ट्राचा अविभाज्य भाग असून भौगोलिक ऐतिहासिक व संस्कृतिकदृष्ट्या महाराष्ट्रापासून मुंबई विलग करण्याचे कोणतेही षडयंत्र खपवून घेतले जाणार नाही आणि अशी बाब न्यायाला धरुन होणार नाही. मुंबईस संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी आंदोलन पूर्वीच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी वरील विषयात लेखी स्वरुपात मांडले आहेत.

लोकसंख्या विषय विचार - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :- लोकसंख्या वाढत जाईल ती समस्या बनेल हे बाबासाहेबांनी खूप आधी जाणून दिले होते ते म्हणतात. ‘लोकसंख्या सुख दु:खाचा ज्या आर्थिक परिस्थितीशी संबंध असतो. त्यात सुधारणा घडवून आणण्या सोबतच जन्माचे प्रमाण कमी करण्याच्या उपायाचा अवलंब करुन वाढती लोकसंख्या नियंत्रीत ठेवण्याची आपण काळजी घेतली नाही तर लोकांच्या जीवन मानात भरीव आणि कायमस्वरुपी वाढ शकणार नाही. त्यामुळे लोकसंख्या वाजवीपेक्षा अधिक वाढणार नाही. ती नियंत्रणात राहील यासाठी प्रयत्न करण्याची नितांत गरज आहे. त्याशिवाय दारिद्र्याचे निर्मुलन करता येणार नाही. आणि ते जर झाले नाहीतर वाढत्या लोकसंख्येचा देशातील विविध वस्तुच्या उत्पादनाशी मेळ घालणे केवळ अशक्य होईल. लोकसंख्या वाढीमुळे वनांची तसेच कुरणांची जमीन दिवसेनदिवस कमी होत आहे. इतर देशाच्या तुलनेत आपल्या देशातील जमिनीचे प्रमाण अगोदित नगण्य आहे. त्यामुळे आपल्या देशात गुराढोरांची अवस्था दयनिय आहे. आज लोकांच्या निवासाची समस्या निर्माण झाली आहे. जोवर वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालता येत नाही तोवर शासनाचे विकासाचे प्रश्न तसेच असतील.’

भारताचे संरक्षण व परराष्ट्रीय धोरणाबाबत :- गेल्या सात दशकापासून खऱ्या अर्थाने सर्वकक्ष चर्चा केली नाही. किंबहुना चर्चा होऊ दिली नाही. त्यामुळे आजही दहशतवाद, नक्षलवाद अंतर्गत सुरक्षचे प्रश्न निर्माण झाले होते.

जुलै १९४१ मध्ये ब्रिटीश सरकारने कार्यकारी मंडळाची पुनर्रचना व सदस्याची वाढ करुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कार्यकारी मंडळात संरक्षण सल्लागार समितीत निवड केली.त्यामुळे बाबासाहेबांनी दुसऱ्या महायुध्दाच्यावेळी या समितीची जबाबदारी स्विकारुन भारताच्या संरक्षण सिध्द बाबत व लष्करी शिक्षणासोबतच व इतर महत्वाच्या बाबीमध्ये विचार राष्ट्रीय सुरक्षेच्या मंडळात आपले विचार मांडले.

३ सप्टेंबर १९३९ मध्ये नाझी जर्मनीने पोलंडवर कब्जा केल्यानंतर दुसऱ्या महायुध्दाला सुरुवात झाली त्या वेळेस डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताने आपल्या सुरक्षिततेसाठी व जागतिक सुरक्षतेतेबाबत नाझी जर्मनिचा विरोध करावा व त्यासाठी भारत

सरकारने प्रयत्न करावेत अशी भुमिका घेतली. त्याच बरोबर ब्रिटीश सरकारने गोलमेज परिषदेमध्ये जी आश्वासने दिली होती त्याची पुर्तता करावी त्यात प्रामुख्याने भारताच्या सुरक्षततेची हमी द्यावी. शिवाय गोलमेज परिषदेमध्ये डॉ. बाबासाहेबांनी भारतीय युवकांना ठराविक वयानंतर लष्करी शिक्षण समितीचे करावे व त्याद्वारे त्याच्यात राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण होईल. शिवाय चांगले सुदृढ प्रशासकीय अधिकारी निर्माण व्हावे यासाठी लष्करात भरती करताना सर्वांना ती खुली करण्यात यावी सर्व जाती धर्माच्या लोकांना लष्करात सामावहून घ्यावे अशी भुमिका डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राष्ट्रीय सुरक्षा मंडळाचे सदस्य असतांना घेतली त्याच बरोबर दुसऱ्या महायुध्दाचे वर्णन करताना युध्द हे केवळ कोणत्या प्रदेशाचेच विभाजन करत नाही तर मानवा मानवात एक मूलभूत बदल घडवून आणते, त्यात राष्ट्राराष्ट्रात बदल होतो. त्यामुळे आपल्या संस्कृती व मूल्यात बदल होतो. म्हणून युध्द थांबविणे व नाझीवादावर विजय मिळविणे हे सर्वांच्या हिताचे आहे. नाझीवादाद्वारे झालेल्या युध्दामुळे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, समानता निर्माण होणार नाही. त्यामुळे अशा सर्व प्रवृत्तीवर विजय मिळविणे गरजेचे आहे. म्हणून त्यांनी नाझीवादाच्या विरोधात भूमिका घेऊन युध्दाचे समर्थन करून नवीन समता, बंधुता, स्वातंत्र्य, न्याय प्रस्थापित व्हावीत नाझीवादामुळे निर्माण झालेले वांशिक प्रश्नच, दोन भिन्न संस्कृतीचे प्रश्नच हे केवळ युध्द केल्यावर संपणार नाहीत तर त्यासाठी युध्द जिंकून शांतता निर्माण करणे गरजेचे आहे व शांतता टिकविण्यासाठी सर्वांची गरज आहे.

सारांश :

राष्ट्र उभारणीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले कार्य अनन्यसाधारण आहे हे मान्य करावेच लागते.डॉ. बाबासाहेबांनीच आयुष्यभर स्त्रियांच्या प्रश्नांचा विचार केला. कुटुंबातील मुलांचा विकास, स्त्री शिक्षण, नितीमत्ता, स्त्रियांचे आरोग्य, कुटुंब नियोजनातील स्त्रियांची जबाबदारी, संपत्तीमध्ये स्त्रियांचा वारसा हक्क, स्त्री समानतेचा पुरस्कार, संघटीत स्त्री शक्तीचा देशातील गरिबीला हद्दपार करू शकेल आणि त्यातूनच देशाच्या आर्थिक उन्नतीचा, सामाजिक उन्नतीचा मार्ग निघू शकेल असा विश्वास त्यांनी सतत व्यक्त केला आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशातील सामान्य जनतेसाठी प्रामाणिक राहून काम केले.त्यांच्या नावाचा वापर राजकारणासाठी केला.'कोलंबिय विद्यापीठाने ५ जून, १९५२ रोजी एल.एल.डी. ही पदवी बहाल करताना' भारताचे एक प्रमुख नागरिक समाजसुधारक, मानवी हक्कासाठी झगडणारे वीर या शब्दात गौरव केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी, सिंचन, ऊर्जा, शेती, नदीजोड प्रकल्प, याचा गंभीरपणे विचार केला. त्या विचारांना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी कार्य केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मुंबईसह महाराष्ट्रातील सर्वासंबंधी असणारीही भावना फारच महत्वाची आहे. संयुक्त महाराष्ट्र झाला पाहिजे, मुंबई महाराष्ट्रात असली पाहिजे. अशाप्रकारे यांची भूमिका होती.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आणि नियोजन देशातील गरीब माणसाच्या बाजूने आहे. जाती-व्यवस्थेने केलेल्या शोषणातून ही गरिबी निर्माण झाली आहे. आर्थिक भेद करणारी संस्कृती नष्ट झाली पाहिजे असे त्यांना वाटते.

लोकांच्या दारिद्र्याला कारण ठरणारी अति लोकसंख्या संतती नियमनातून रोखली पाहिजे, त्यासाठी शासनाने दारिद्र्य निवारण आणि संतती नियमन ह्या दोन्हीचे धोरण एकाचवेळी राबविले पाहिजे ही आग्रहाची भूमिका डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची होती.त्याचप्रमाणे लहान राज्याच्या संदर्भात व भारताचे संरक्षण विषयक विचार सुध्दा तेवढेच महत्वाचे आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र आणि कार्य - श्री. चांगदेव खैरमोडे.
२. रायटिंग्ज ॲन्ड स्पिचेस ऑफ आंबेडकर - महाराष्ट्र शासन.
३. राज्य आणि अल्पसंख्यांक - डॉ. बी. आर. आंबेडकर.
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार - डॉ. भालचंद्र मुगेकर.
५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे गौरवग्रंथ - महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

ग्रंथालय विध्वंस (Library Vandalism) : ग्रंथालय विकासातील अदृष्य शत्रू.

अमर रंगनाथ दीक्षित
ग्रंथपाल,
यु.ई.एस.महिला महाविद्यालय,
१४३अ, सिध्देश्वर पेठ,सोलापूर.

सारांश :-डॉ. एस. आर. रंगनाथन यांच्या पाचव्या मुलभूत कायद्यानुसार ग्रंथालय ही वर्धिष्णू संस्था आहे. ग्रंथालयाच्या स्थापनेनंतर ही संस्था निरंतर वाढत राहते. आधुनिक काळात संगणकीकरणामुळे हयात वृद्धीच झाली आहे. ग्रंथालयाचा निर्दोष विकास होण्यासाठी ग्रंथालयांना होणाऱ्या हानीकारक उपद्रवी घटकांवर नियंत्रण असणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात ग्रंथालय विध्वंसासाठी कारणीभूत घटकाची सविस्तर माहिती देऊन त्यावर करावयाच्या उपाययोजनांची चर्चा केली आहे.

शोध संज्ञा :- ग्रंथालय विध्वंस, ग्रंथालय विध्वंसाचे प्रकार, वाचनसाहित्य विध्वंस, पायाभूत सुविधा विध्वंस, ग्रंथालय कर्मचयाऱ्यांशी गैरवर्तन , व्यवस्थापनातील मतभेद इ.

ग्रंथालय यांना शैक्षणिक संस्थांचा आत्मा मानले जाते. डॉ. राधाकृष्णन् यांनी तर ग्रंथालय प्रस्तावना हे शिक्षण संस्थेतील सर्वात महत्वाचे अंग मानून त्यास हृदयाची उपमा दिली आहे. शिक्षण संस्थाच्या रचनेमध्ये ग्रंथालयांना केंद्रस्थानी ठेवण्यात आले आहे. अध्ययन, अध्यापन, संशोधन यांना उच्चशिक्षणात अत्यंत महत्वाचे स्थान असून संशोधकांच्या उधीष्ठपूर्तीसाठी ग्रंथालये अविरत प्रयत्नशील असतात. आधुनिक माहिती व तंत्रज्ञानाचा उपयोग आपल्या दैनंदिन कार्यात करुन वाचकांच्या माहितीविषयक विविध गरजांच्या पूर्तीसाठी सेवा सुविधांची योजना ग्रंथालयांनी केलेली आहे. या विविध सेवा व सुविधांसाठी पूरक वाचन साहित्य संग्रहविकास, मनुष्यबळ विकास, पायाभूत सुविधाचा विकास केला जातो, या विकासाची प्रक्रिया अखंड व सातत्यपूर्ण असल्याने ग्रंथालये आपल्या अंदाजपत्रकात या सुविधांचा समावेश करतात. निधीची तरतूद करुन पथदर्शक प्रकल्पही राबवले जातात. बऱ्याच संस्थामध्ये या सर्व योजना राबवण्यासाठी भविष्यकालीन धोरण ठरवण्यात येऊन ठरवलेल्या कालखंडात त्याची निर्मिती केली जाते.

ग्रंथालय सेवा व सुविधांच्या सातत्याकडे व त्यांच्या मूल्यमापनाकडे मात्र ग्रंथालये किंवा शैक्षणिक संस्था व्यवस्थापनांनी पाहिजे तेवढया प्रमाणात लक्ष दिल्याचे आढळत नाही. राष्ट्रीय मूल्यांकन परिषद (नॅक) किंवा नॅशनल बोर्ड ऑफ ॲक्रीडिटेशन (एनबीए) किंवा इंटरनॅशनल ऑर्गनायजेशन फॉर स्टँडर्डडायजेशन (आयएसओ)द्वारे उच्च शिक्षणातील संस्थाचे मूल्यांकन करुन घेण्याचे बंधन घातल्यामुळे किंवा या संस्थानी केलेले मूल्यांकन व त्याद्वारे मिळालेला दर्जा ही गौरवाची बाब असल्याने महाविद्यालये व विद्यापीठांनी आपल्या ग्रंथालयात विविधांगी सुधारणा केल्या, त्यात वाचनसाहित्य संग्रह विकास, संगणक प्रयोगशाळा, इलेक्ट्रॉनिक वाचनवाहित्याची खरेदी व व्यवस्थापन, ग्रंथालयाचे अंशतः किंवा पूर्णतः संगणकीकरण ग्रंथसंग्रहाच्या संरक्षासाठी, स्मार्टकार्ड योजना, आरएफआयडी तंत्रज्ञान यांचा समावेश होतो.

या सोयी सुविधाच्या भविष्यकाळातील सातत्यपूर्ण कार्यामध्ये अनेक धोके किंवा अडचणी निर्माण होण्याची शक्यता असते जसे तंत्रज्ञानाची अधयावतता, कर्मचाऱ्यांची बदली किंवा निवृत्ती, नवनियुक्त कर्मचाऱ्यांचा दृष्टीकोन, आर्थिक तरतूद इ. या सर्व धोक्यांमध्ये वाचनसाहित्य विध्वंस (Books, Manuscripts and Related malerial Vandalism) हा ग्रंथालयासमोरील गंभीर धोका असून या व इतर सर्व भविष्यकालीन धोक्यांबाबत ग्रंथालयानी आपली व्यवस्थापकीय धोरण ठरविणे आवश्यक आहे.

विध्वंस :- (Vandalism) ऑक्सफर्ड डिक्शनरीनुसार Vandalism म्हणजे "Action involving deliberate destruction of or damage to public or private property ". सार्वजनिक मालमत्तेची सहेतुकपणे केलेली मोडतोड म्हणजे विध्वंस होय हा विध्वंस परिवहन व्यवस्था, आरोग्य व्यवस्था, प्रशासन व्यवस्था या सारख्या सार्वजनिक सेवा संदर्भात सातत्याने अनुभवास येतो. समाजाचा शासन, प्रशासन सार्वज़निक घटना याच्या विरोधात निषेध प्रकट करण्याचा प्रयत्न याद्वारे होत असतो.

ब्रिटीश समाजशास्त्रज्ञ प्रा.स्टॅनली कोहन, लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स यांनी अशा विध्वंसाची पुढील पाच प्रकारामध्ये विभागणी केलेली आहे.

१) **मूल्यवान वस्तुंच्या प्राप्तीसाठी** :- (Acquisitive Vandalism)सार्वजनिक मालमत्तेचा विध्वंस पैसा किंवा मूल्यवान सामानाची लूट करण्यासाठी केला जातो. ए.टी.एम. मशीन्स किंवा वेडींग मशीन्स फोडण्याची उदाहरणे नियमित घडल्याचे वाचनास मिळते.

२) **पध्दतशीरपणे ठरवून केलेला विध्वंस** :- (Tactical Vandalism) एखाद्या घटनेची किंवा निणर्ययाची प्रतिक्रीया म्हणून, प्रश्नाकडे प्रशासनाचे लक्ष वेधण्यासाठी म्हणून विध्वंस केला जातो. इमारतीची, दारे, खिडक्यांची मोडतोड करणे इ. चा यात समावेश होतो.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

३) **वैचारिक धोरण भूमिकेतून विध्वंस :-** (ideological Vandalism) हा Tactical Vandalism चा पुढील भाग असतो. प्रशासनाच्या विरोधात भिंतीवर घोषणा रंगवणे, पोस्टर/बॅनर लावणे, पोलीसांचा हस्तक्षेप होऊन प्रसिध्दी मिळवण्यासाठी केलेल्या चळवळी, रास्ता रोको, निर्दशने, चक्काजाम इ. चा यात समावेश होतो.

४) **प्रत्युत्तर म्हणून केलेला विध्वंस :-** मालमत्तेच्या मालकाविरोधात रोष व्यक्त करण्यासाठी केलेला विध्वंस जसे वाहनांची मोडतोड, मालमतेची नासधूस याचा यात समावेश होतो.

५) **सहजपणे /खेळ म्हणून केलेला विध्वंस :-** (Play Vandalism) गटामधील एकमेकांना दिलेल्या आव्हानांची परिणीती म्हणून केलेला विध्वंस यात समाविष्ठ होतो. इमारतीच्या वरच्या मजल्यावरील खिडक्यांची तावदाने फोडणे, रस्त्यावरील खांबाचे दिवे फोडणे इ. या प्रकारच्या विध्वंसाची उदाहरणे आहेत.

६) **उद्वीगनतेतून केलेला विध्वंस** :- (Malicious Vandalism) दुजाभाव, श्रेय न मिळणे या कारणामुळे काही गटाद्वारे विध्वंस केला जातो.

ग्रंथालय व वाचनसाहित्य विध्वंस :- समाजासाठी निस्वार्थीपणे काम करणाऱ्या संस्थामध्ये ग्रंथालयाचे स्थान अग्रभागी आहे. उच्चशिक्षणातील संस्थाची ग्रंथालये तेथील उच्चशिक्षण प्रचार, प्रसार व संशोधन कार्यात मदत करतांना उपभोक्त्याद्वारे केलेल्या विध्वंसाचा सामना करत असतात. ग्रंथालयाच्या विकासाचा आराखडा तयार करतांना भविष्यात होणाऱ्या अश्या विविध प्रकारच्या विध्वंसांना आळा घालण्यासाठी धोरण निर्माण करुन त्याबाबतची उपाय योजना करणे आवश्यक आहे. या ग्रंथालयाचे उपभोक्ते विविध वयोगटातील शैक्षणिक पातळीतील, विविध सामाजिक किंवा राजकीय पाश्वभूमी असलेले असतात त्याच बरोबर अध्यापक, संस्थेचे विविध कर्मचारी, व्यवस्थापन परिषदेचे सदस्य, माजी विद्यार्थी परिसरातील विद्यार्थी व नागरिक यांचाही त्यात समावेश असतो. हेतूपूर्वक किंवा आजानपणाने यापैकी बऱ्याच उपभोक्त्यांकडून ग्रंथालयाच्या वाचनसाहित्य संग्रहाचे, पायाभूत सुविधांचे नुकसान करण्यात येते. तर काही वेळा नैसर्गिक आपत्तिमुळे ग्रंथालयाचे नुकसान होते. हे नुकसान तात्पुरते किंवा कायम स्वरुपी ठरते.

ग्रंथालय विध्वंसाचे पुढील प्रकार आहेत.

१) **वाचनसाहित्य विध्वंस :-** ग्रंथालयातील वाचनसाहित्याचा उपयोग करणारे उपभोक्तेच ग्रंथालयाच्या वाचनसाहित्याचे विध्वंसक असतात. ग्रंथ किंवा नियतकालीकाचे अंक, अमुद्रीत वाचनसाहित्य यावर खुणा करणे, अधोरेखीत करणे, ग्रंथाच्या दर्जाविषयी मुख्यपृष्ठ किंवा इतरत्र लेखन करणे, ग्रंथाची पाने दमडणे, पत्ते, फोन नंबर लिहिण्यासाठी ग्रंथाचा वापर करणे, बांधणी खिळखीळ होण्यापर्यंत पुस्तके फेकणे, आपटणे, एकमेकांना मारहाण करण्यासाठी वापरणे, मुक्तद्वार ग्रंथालय पध्दतीमध्ये ग्रंथाची कपाटातील जागा बदलणे ग्रंथातील महत्वाची माहिती असलेली पाने फाडणे, ग्रंथाची चोरी करणे, ग्रंथालयाचे ग्रंथ परत न करणे, वारंवार स्मरणपत्रे देऊन सुध्दा त्याची दखल न घेणे, बदली होणे, विवाह, मृत्यू या कारणाममुळे वाचकांच्या शिक्षणात खंड पडतो पर्यायाने ग्रंथालयाचे वाचनसाहित्य त्यांच्याकडून परत न केल्याने मौल्यवान ग्रंथ संग्रहातून बाद होतात.

२) **पायाभूत सुविधांचा विध्वंस :-** ग्रंथालयामध्ये वाचकांसाठी विविध सोयी व सुविधांचा विकास करण्यात आलेला असतो. यामध्ये वाचनकक्ष, अभ्यासिका, स्वागत कक्ष, पिण्याच्या पाण्याची सोय, झेरॉक्स सुविधा, महाविद्यालय व विद्यापीठ ग्रंथालयामध्ये मोफत इंटरनेट सेवा देण्यासाठी सुराज्य संगणक प्रयोगशाळांची निर्मिती, स्वागत कक्ष, अभ्यासिका येथे प्रसन्नता येण्यासाठी शोभेच्या फुलांची रोपांची योजना, ग्रंथालयातील नोटीसबोर्ड, फॅन किंवा
वातानुकुलीत यंत्रणा, मेन्स व विमेन्स रुम्स, कॉफी वेंडींग मशिन्स इ. सुविधा निर्माण केले जाते. ग्रंथालयाचा उपयोग करणाऱ्या वाचकांपासून या सेवांना धोका पोहवला जातो व या सेवासुविधाच्या सातत्यात खंड पडतो.

टेबली खुर्च्यांची मोडतोड करणे, ग्रंथालयाच्या विविध विभागांच्या इमारतीवर शेरेबाजी लिहिणे, विद्युत उपकरणांची मोडतोड किंवा अव्याहत वापर करणे, नोटीसबोर्डावरील मजकूर नष्ट करणे, संगणक व इंटरनेट सेवेचा दुरुपयोग करणे, टेबलांवर रेखाटने, आकृती, नांवे लिहिणे इ. कृती वाचक करतो.

३) **ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांशी गैरवर्तन :-**वाचनसाहित्य व वाचक यांना जोडणारा दुवा म्हणजे ग्रंथालय कर्मचारी होय. वाचनसाहित्याची निवड, व खरेदी करणे त्यावर वर्गीकरण तांत्रिकीकरण या तांत्रिक प्रक्रिया करुन नोंदी करणे, संगणकाच्या (OPAC) च्या माध्यमातून त्याची सूचना वाचकांपर्यंत पोहचवणे इ. कार्ये अविरतपणे तो करत असतो. वरिष्ठांचे आदेश, वाचकांच्या अपेक्षा व ग्रंथालयाची उद्दिष्टेपूर्ण करण्यासाठी परीश्रम करत असतो, ग्रंथालयाचे यश याच कर्मचाऱ्यांच्या परिश्रमाचे फळ असते. या कर्मचाऱ्यांचा कामाचा उत्साह व

मानसिकता त्यांना मिळालेल्या प्रोत्साहनामुळे टिकून राहते. त्यांना विविध प्रकृतिंच्या वाचकांकडून अपशब्द वापरणे, अरेरावी, प्रसंगी मारहाण करण्याच्या घटना घडतात.

प्रशासनाच्या पातळीवरही त्यांच्याशी वरिष्ठांद्वारे असेच गैरवर्तन झाल्याचे अनुभवास येते. ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांना इतरत्र नेमणूक देणे, त्यांच्याकडून अशैक्षणिक कामे करुन घेणे, कार्यालयीन वेळेपेक्षा ही अधिक वेळ थांबण्याचे आदेश देणे, वार्षिक वेतनवाढ रोखणे, कालबध्द पदोन्नती देण्यास उशीर करणे, ग्रंथालय नुकसानीस जबाबदार धरुन भरपाई देण्यास भाग पाडणे, नैमत्तिक, अर्जीत रजांचे प्रस्ताव नामंजूर करणे, उजळणी, उद्बोधन वर्गात सहभागी होण्यापासून रोखणे, विविध विकासकामांसाठी वेळी अवेळी त्यांना आर्थिक सहकार्य करण्याचे आदेश देणे या व यासारख्या गैरवर्तनामुळे कर्मचाऱ्यांची निराश मानसिकता होते. पर्यायाने त्यांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो.

४) **व्यवस्थापनातील मतभेद :-** महाराष्ट्रातील जवळजवळ सर्व अकृषी महाविद्यालये ही धर्मादाय आयुक्तांकडे नोंदणीकृत संस्थाद्वारे चालवली जातात. उच्चशिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी शासनाने अनुदानित महाविद्यालयाचे प्रशासन अश्या संस्थाकडेच दिलेले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात ध्येयनिष्ठ पदाधिकाऱ्यांच्या मार्गदर्शनाखाली अश्या महाविद्यालयांनी पायाभूत सुविधा, शैक्षणिक गुणवत्ता यात वाढ करुन ही महाविद्यालये नांवारुपास आणली मात्र कालांतराने व्यवस्थापकांची नवी पीढी या शैक्षणिक संस्थाकडे व्यवसायीक दृष्टीकोनातून पाहू लागल्याने संचालक मंडळामध्ये गटातटाचे वाद विकोपाला गेले आहेत. बऱ्याच महाविद्यालय यांच्या व्यवस्थापन मंडळाचे हक्काचे वाद न्यायालयीन प्रक्रियेत अडकले आहेत. या वादाचा परिणाम महाविद्यालयांच्या दैनंदिन प्रशासनावर पडतो व शैक्षणिक विकास खुंटल्याचे आढळून येते.

ग्रंथालये याच महाविद्यालयाच्या महत्वाचा विभाग असल्याने या घडामोडीचा ग्रंथालयावर परिणाम होतो. वार्षिक अंदाजपत्रक, पायाभूत सुविधांचा विकास, मनुष्यबळ व्यवस्थापन, गुणवत्ता विकास कार्यक्रमांचे आयोजन इ. बाबतचे निर्णय महाविद्यालय विकास समितीच्या (स्थानिक व्यवस्थापन समितीच्या) मंजुरी अभावी प्रलंबित राहतात. यामुळे ग्रंथालयाच्या विकासामध्ये अडथळे निर्माण होतात.

५) **नैसर्गिक आपत्तिद्वारे विध्वंस :-** भारतीय हवामान व भौगोलिक विविधता याला अनुसरुन ग्रंथालय इमारतींची निर्मिती करणे आवश्यक आहे. उष्णता, पर्जन्यमान, दमटपणा या श्रुतुंचा परिणाम ग्रंथालयातील वाचनसाहित्यावर होतो, तीव्र हवामान रोधक ग्रंथालय इमारती बनवणे,पूरक फर्निचरचा वापर करणे त्यावर उत्तम उपाय ठरतो. ग्रंथसंग्रहाची जागा पूर, उष्णता, धुळ, कृमीकीटक मुक्त असावयास हवी.स्वच्छ सूर्यप्रकाश, मोकळी हवा, प्रदुषणमुक्त परिसर वाचनसाहित्याचे आयुष्य वाढवण्यास मदत करतात. ग्रंथालयामध्ये विद्युत उपकरणांची नियमित तपासणी व दुरुस्ती करावी. त्यामुळे शॉर्टसर्किट होणे टाळता येते. प्लंबिंग सुविधाची देखरेख केली पाहिजे. ग्रंथालयात अग्नीरोधक यंत्रणेची उभारणी आवश्यक आहे. ग्रंथालय इमारतींना नियमितपणे पेस्टीसाईड करुन वाळवी पासून संग्रहाचे होणारे नुकसान टाळता येते. काही वेळा समाजातील मतभेदाचा, राजकारणांचा गटातटातील विरोधांचा प्रतिकुल परिणाम ग्रंथालयावर होतो. समाजकंटकानी अश्यावेळी ग्रंथालयाची नासधुस किंवा जाळपोळ केल्याच्या घटना घडल्या आहेत. यासाठी ग्रंथालयाच्या संरक्षासाठी पुरेशी काळजी घ्यावयास हवी.

आधुनिक काळात ग्रंथालय संगणकीकरण झाल्याने दैनंदिन कार्याचे संगणकामार्फत नियंत्रण होते, सेवा सुविधा, नोंद आकडेवारी अहवाल उपस्थिती नोंद, संगणकामध्ये साठवलेल्या असतात. काही ग्रंथालयामध्ये आज्ञावली (साप्टवेअर्स) क्लाउड कॉम्प्युटींग सुविधांद्वारे पुरविलेली असतात. ग्रंथालये आपल्या सेवा सुविधांसाठी संकेतस्थळांचा वापर करतात. इलेक्ट्रॉनिक वाचनसाहित्याचा पुरवठा व वापर वाढल्याने ग्रंथालयानी आपल्या संग्रहात व देवघेव सेवेमध्ये इ-बुक्स व ई-जर्नलची संख्याही वाढवलेली आहे. या अर्ध किंवा पूर्ण संगणकीकृत अवस्थेमध्ये ग्रंथालयांना डेटा करप्ट होतो संकेतस्थळ हॅक होणे, संगणक व्हायरस या संगणकीय विध्वंसाचा सामना करावा लागतो यामुळे दैनंदिन कामकाज ठप्प होण्याचे प्रसंग घडतात. यासाइी अँटीव्हायरस सॉप्टवेअर वापरणे, बनावट अज्ञावलींचा वापर टाळणे योग्य उपभोक्ता ओळखून सभासदत्व देणे, पासवर्ड, युजर आयडी इ.ची सुरक्षितता राबवणे इ. उपाय करणे शक्य आहे.

असोसिएशन्स ऑफ कॉलेज ॲन्ड रिसर्च लायब्ररीतून (ACRL) ची मार्गदर्शक तत्वे :- एसीआरएल या संघटनेने आपल्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये सुरक्षा उपाययोजना व ग्रंथचोरी विरोधात कार्यवाही या दोन प्रमुख विभागांतर्गत अनेक उपाययोजनांचा अवलंब करण्याच्या सूचना केल्या आहेत त्यात प्रामुख्याने, सुरक्षा रक्षक नियुक्ती, संरक्षण धोरण निर्माण, कर्मचारी नियुक्ती व त्यांचे प्रशिक्षण, जबाबदाऱ्यांचे वाटप, कायदेशीर उपाय योजना अहवाल, नोंद व्यवस्थापन, इ. चा प्रामुख्याने समावेश होतो.

ग्रंथालय विध्वंस विरोधात ग्रंथालयाने करावयाची उपाययोजना :-

१) **ग्रंथालय ओळख कार्यक्रम :-** उच्चशिक्षण क्षेत्रातील संस्थाच्या ग्रंथालयानी नव्याने प्रवेश घेतलेल्या सभासदांसाठी ग्रंथालय ओळख कार्यक्रमाचे आयोजन करावयास हवे या अंतर्गत ग्रंथालयाचे विविध विभाग व त्यांची कार्ये त्यांचे प्रमुख, तेथे उपलब्ध सोयी सुविधा व

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

त्यांच्या वेळा याची इत्यंभूत ओळख वाचकांना करुन द्यावयास हवी यासाठी फिल्म, माहितीपत्रक, व्याख्यान इ. पध्दतीचा वापर केला जाऊ शकतो.

२) **माहिती साक्षरता कार्यक्रम :-** या अंतर्गत ग्रंथालयातील मुद्रीत अमुद्रीत वाचनसाहित्य संग्रहाची ओळख करुन देवून या वाचनसाहित्याची रचना समजावून द्यावी. माहिती उपभोक्त्यांना त्यांच्या माहिती विषयक गरजा पूर्ण करण्यासाठी याचा उपयोग कसा करता येतो यांचे प्रात्यक्षिक करुन दाखववावे संगणकाची ओळख त्याची हाताळणी इ-बुक, इ-जर्नल, माहितीसाठे (डेटाबेस) यांची रचना व वापर याबाबत कार्यशाळेचे आयोजन केले जावे. मुद्रित व अमुद्रीत वाचनसाहित्याचा संशोधन व संशोधनपूरक कार्यासाठी वापर करण्याचे प्रशिक्षण उपभोक्त्याना दिले गेले पाहिजे विविध राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील संशोधन संस्था, प्रकाशन संस्था यांच्या संशोधन सादर करावयाच्या नियमांवलींची (Style mannual) ओळख वाचकांना करुन द्यावी पूर्वी झालेल्या संशोधनाचे योग्य संदर्भ देऊन वाड:मयचौर्य टाळण्याचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे.

३) **वाचनसाहित्य संरक्षण योजना :-** मुल्यवान, दुर्मिळ वाचनसाहित्याचे जतन करण्यासाठी ग्रंथालयानी विशेष काळज घेतली पाहिजे. मुक्तद्वार पध्दतीअंतर्गत उपभोक्त्यांच्या ग्रंथालयातील वावरावर लक्ष देवून त्यांना योग्य सूचना देण्यात याव्यात. ग्रंथदेवघेव कक्षामध्येही या सूचना लिखित स्वरुपात लावण्यात याव्यात. वाचनसाहित्याची देवघेव करताना त्याची बांधणी पृष्ठे इ. ची तपासणी करण्यात यावी. अधोरेखांकन, पाने फाडणे, दुमडणे, आकृती चित्रे यांना फाडणे इ.कृती करण्यापासून वाचकांना परावृत्त करावे. वाचनसाहित्याचे आयुष्य वाढण्यासाठी त्यावर वाळवी विरोधी प्रक्रिया करावी.

४) **सुरक्षारक्षकांची नियुक्ती :-** ग्रंथालय इमारत, ग्रंथालय सेवा, वाचनसाहित्य, ग्रंथालय कर्मचारी यांना अनावश्यक उपद्रवापासून वाचवण्यासाठी योग्य संस्थेने सुरक्षारक्षकांची नियुक्ती करावी आधुनिक तंत्रज्ञानांतर्गत सी.सी.टी.व्ही. कॅमेरे, आर.एफ.आय.डी. संरक्षण प्रणाली बसवण्यात याव्यात. उपभोक्ते कर्मचारी किंवा सेवाबाबतच्या तक्रारीचा तात्काळ निपटारा करण्यासाठी तक्रारनिवारण यंत्रणेची उभारणी केल्यास समस्या निर्माण होणार नाहीत.

ग्रंथालय इमारत, वाचनसाहित्य कर्मचारी यांना विमासंरक्षण दिले जावे, इमारती व इतर पायाभूत सुविधांची नियमित तपासणी करण्यात यावी.

५) **ग्रंथालय - वाचक सेतू प्रकल्प :-** ग्रंथालय व त्यांचे वाचक यांच्यामध्ये निकोप संबंध निर्माण करण्यासाठी एखाद्या संघटनेची स्थापना करता येईल. या अंतर्गत वार्षिक कायर्रक्रमांचे आयोजन सोयी सुविधा व सेवांचा आढावा घेऊन नविन सेवा सुरु करणे किंवा कालबाहय सेवा बंद करणे याविषयीचे निर्णय घेणे.वाचक प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन करणे, वाचकांद्वारे सूचना मागवणे त्यावर उपाययोजना करणे, यासाठी तक्रार / सूचना पेटीची योजना करणे. इ. कार्ये करता येतील.

६) **ग्रंथालय कर्मचारी प्रशिक्षण :-** ग्रंथालय कर्मचारी ग्रंथालयशास्त्र विषयातील तज्ञ असतात मात्र सेवाक्षेत्रासाठी आवश्यक कौशल्यांची बऱ्याच जणांमध्ये उणिव असते. ग्रंथालय सेवा परिणामकारक होण्यासाठी ही कौशल्ये कर्मचाऱ्यांनी आत्मसात करण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन करावे.या अंतर्गत भाषा कौशल्य,संभाषण कौशल्य,संगणक हाताळणी कौशल्य, वैयक्तीक स्वच्छता व निटनिटकेपणा, सामान्यज्ञान कौशल्य, परिसर, राज्य याबाबतचे सामान्यज्ञान, छंद जोपासणे, वक्तृत्व कौशल्य संशोधन प्रक्रियेचे ज्ञान, नेतृत्वगुण इ. सारखी कौशल्ये कर्मचाऱ्यांमध्ये निर्माण करता येणे शक्य आहे.

निष्कर्ष :-ग्रंथालयातील वाचनसाहित्य अमूल्य आहे, त्याची भरपाई रुपयामध्ये करता येणार नाही. हे मूल्यवान वाचनसाहित्य संग्रहीत करण्यासाठी अनेक वर्ष नियोजन करावे लागते. अर्थसंकल्पात तरतूद करावी लागते. हा वाचनसंग्रह अद्यावत ठेवण्यासाठी ग्रंथालय कर्मचारी आपले व्यावसायीक कौशल्य पणाला लावतात त्यामुळेच वाचनसाहित्य संग्रह परिपूर्ण राहतो. अशा परिपूर्ण संग्रहास अंतर्गत किंवा बाहय शत्रुपासून हानी होण्याची शक्यता असते. ग्रंथालयाच्या वाढ व विकासाचे नियोजन प्रत्येक संस्थेमध्ये केले जाते मात्र ग्रंथालयांना असणाऱ्या संभाव्य धोक्याबाबत कमी उपाय योजना केल्या जातात. अशा उपाययोजनांबाबत शैक्षणिक संस्थांच्या व्यवस्थापनामध्ये जाणिवजागृती होणे हे ग्रंथालयाच्या विकासामध्ये महत्वाचे धोरण ठरेल.

संदर्भ :-

1) httpp://en.oxforddictionaries.com/definition/vamdalism
2) www.ala.ora//acrl/standards/security on 22/01/2018
3)S.J. Gadekar : Library crime & vandalism in Engineering College download through shodhganga.inflibaet. ac. in on 24/01/2018.

राष्ट्र उभारणीमध्ये ग्रंथालयांचे स्थान

प्रा.डॉ.आर.पी.आडाव
ग्रंथपाल–न्यु कॉलेज कोल्हापूर

श्री. सरदार निवृत्ती पाटील
संशोधक विदयार्थी – कोल्हापूर

प्रस्तावना :–

देशाच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व राजकीय विकासासाठण्ी ज्ञान व माहिती अत्यंत महत्वाची समजली जाते. तसेच आधुनिक समाजात जीवनविषयक असणाऱ्या बऱ्याचश्या गरजा हया विविध संस्थामार्फत संघटीत व नियंत्रित केल्या जातात. त्यामध्ये ग्रंथालये ही समाजाच्या विविध गरजांची पुर्तता करत असतात. कारण ग्रंथालयाच्या माध्यमातुनच एक सुशिक्षीत व आपल्या कर्तव्याची भान असणारा जबाबदार नागरिक उदयास येत असतो.

देशाच्या जडणघडणीत विकासाचे प्रयत्न योजना, कार्यक्रम या सर्वांच्या मुळाशी माहिती व ज्ञान असण्याची सर्वप्रथम गरज आहे आणि ती गरज ग्रंथालयेच समाजाची मार्गदर्शक केंद्रे म्हणुन पुर्ण करु शकतात कारण ग्रंथालये वाचनसाहित्याच्या माध्यमातुन राजकिय, आर्थिक, सामाजिक इत्यादी परिस्थितीची माहिती देऊन वाचक वर्गास जागरुक बनविण्याचे कार्य ग्रंथालये करत असतात.

आज माहिती प्रदान समाज उदयास येत आहे विज्ञान व तंत्रज्ञानाने फार मोठी प्रगती केलेली आहे. नव नवे संशोधन होत आहे. संशोधनासप्रोत्साहान आवश्यक असणारी अदयावत माहिती संशोधकांना पुरविण्याचे कार्य ग्रंथालये करत असतात.

प्रत्येक राष्ट्र हे आपला सांस्कृतिक वारसा जपण्याचे काम करत असतात त्यासाठी ते ग्रंथालयाच्या माध्यमातुन समाजाच्या विविध पातळीवर ग्रंथ व नियतकालिकाचा वापर करुन माहितीचे प्रसारण करत असतात.

ग्रंथालय चळवळ व विकास :– प्राचीन काळापासून भारत देशाने आपल्या ज्ञानाचा व संस्कृतीचा वारसा जपतेले आहे. प्राचीन भारतात अयोध्या, काशी, उदतपूरी, गुणशीला, तक्षशिला, नालंदा अशी विदयापीठे अस्तिवात होती. यामधूनच हिंदू, जैन, बौध्द धर्माच्या हस्तालिखितांच्या जतन केले जात असे.

पूर्वीच्या काळी भूजपत्र, ताडपत्र, कॉटन, सिल्क कापड, सोन, चांदी, तांबे, इत्यादी धातूचा लेखनासाठी उपयोग केला जात असे. पण गुटेनबर्ग या शास्त्रज्ञांने लावलेल्या छपाई यंत्राच्या शोधामुळेलिखित स्वरुपातील कागदपत्रे विकसित होण्यास मदत झाली.

ग्रंथालय चळवळीचा कालखंड हा प्रामुख्याने तीन कालखंडात गणला जातो. तो म्हणजे मुद्रणकलेचा आधीचा काळ, स्वातंत्र्य पुर्वकाळ व स्वातंत्र्य नंतरचा काळ. ग्रंथालय चळवळीचा विकास होण्यामार्ग ग्रंथालय शिक्षणाचा भाग महत्वाचा मानता जातो. १९१० साली बडोदाचे संस्थानिक सयाजीराव गायकवाड तिसरे यांनी ग्रंथालयशास्त्राचा पाया विकसित करण्यासाठी अमेरिकेन ग्रंथपाल डब्लु एस बोर्डम यांना आमंत्रित करुन शिक्षणाची मुहर्त मेढ रोवली. पंजाब विदयापीठात अमेरिकिन ग्रंथपाल डिकसन यांनी लाहोर येथे १९९५ साली तीन महिन्याचा प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवला. त्यानंतर १९३७ साली डॉ. एस. आर. रंगनाथ यांनी मद्रास विदयापीठात ग्रंथालय शास्त्रातील पदविका अभ्यासक्रमास सुरुवात केली.

भारतातील ग्रंथालय चळवळीचा खरा विकास हा स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर झालेला दिसून येतो. त्यासाठी ग्रंथालय संघाच्या माध्यमातून विविध स्तरावर ग्रंथालय संघटनाची स्थापना, ग्रंथालयकायदा, राष्ट्रीय माहिती प्रणाली इत्यादी महत्वाची ग्रंथालय चळवळीला लाभदायक ठरलेले आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर विविध राज्यात सार्वजनिक ग्रंथालय कायदे अस्तित्वात आले त्यामुळे ग्रंथालय चळवळ अधिकच गतिमान झाली. १९५० नंतर देशात विविध विदयापीठे, महाविदयालये शालेय संस्थाची संख्या वाढल्याने त्याच्यामधुन दर्जेदार ग्रंथालये उदयास आलेली आहेत. देशाच्या सामाजिक, आर्थिक क्षेत्राात, उच्चशिक्षण व तंत्रज्ञान औद्योगिक संशोधन क्षेत्रात सातत्याने प्रगती होत गेल्याने माहिती व ज्ञानाची गरज वाढत आहे. परिणामी ग्रंथालय सेवाची गरजही तितकीच महत्वाची वाटू लागल्याने देशाला राष्ट्रीय ग्रंथालय धोरणाची गरज जाणवू लागली.

ग्रंथालय व माहितीशास्त्रविषय राष्ट्रीय धोरण ठरविण्यासाठी भारत सरकारच्या सांस्कृतिक विभागाने राष्ट्रीय नियोजन मंडळाची स्थापना केली. तसेच ग्रंथालये व माहिती व्यवसायाच्या बळकटीसाठी पंचवार्षिक योजनामधुन गेल्या चाळीस वर्षात प्रयत्न केलेले आहेत. ग्रंथालय व माहितीविषयक धोरणाचा मसुदा हा एकुन दहा प्रकरणात विभागलेला असुन त्यामध्ये प्रस्तावना, उदिदष्टये सार्वजनिक ग्रंथालय व्यवस्था, शैक्षणिक ग्रंथालय व्यवस्था, विशेष ग्रंथालये व माहिती संस्था, राष्ट्रीय ग्रंथालयाची उभारणी, व संदर्भसुची व्यवस्था, मनुष्यबळ विकास व व्यावसायिक दर्जा, ग्रंथालय व माहिती सेवेचे आणि निधी व यंत्रणेचा योग्य उपयोग अशी अर्थव्यापक मांडणी केलेची आहे.

देशातील ग्रंथालय सेवा बळकट होण्याच्या दृष्टीने सर्व पातळीवरील ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण करुन त्याचे जाळे तयार करण्याच्या दृष्टीने महत्वाची गरज निर्माण झालेली आहे. या ग्रंथालय जाळयामार्फत अगदी शहरापासून खेडयापर्यंत सेवा ग्रंथालय सेवा पोहचण्यास मदत झालेली आहे.

ग्रंथालयांचे समाजातील महत्व:—

आजचा समाज हा माहिती प्रधान समाज म्हणून ओळखला जातो. कारण प्रत्येक देशात माहिती व ज्ञानाला सर्वोच्च प्राधन्य दिले जाते माहितीचा वेग फार मोठया प्रमाणात प्रसारित होत असतो म्हणून त्यास ''माहितीचा विस्फोट'' असेही संबोधले जाते. समाजातील ही माहिती व ज्ञानशास्त्रीय पदधतीने संघटीत करुन पाहिजे असेल त्या वेळेस उपलब्ध करुन देण्याचे महत्वाचे कार्य ग्रंथालये करित असतात.

आधुनिक समाजाच्या गरजा हया विविध प्रकारच्या असतात. उदा. शिक्षण, सांस्कृतिक प्रगती, माहिती, अध्यात्मक व तत्वचिंतन, करमणुक इत्यादी गरजाची पुर्तता करण्याची महत्वाची जबाबदारी ही ग्रंथालयाची असते. आजच्या आधुनिक युगात ग्रंथालयाचे संघटन प्रबळ असल्यामुळे उपयोजकांना कमी वेळेत, कमी श्रमात, कमी खर्चात माहिती सेवा ग्रंथालयाच्या माध्यमातून प्राप्त होऊ लागल्या आहेत.

आज कोणत्याही समाजात शिक्षण आणि शैक्षणिक संशोधनाचे माध्यम म्हणून ग्रंथालयाकडे पाहिले जाते. कारणहजारो लोकाच्या माहितीविषक गरजा पूर्ण करण्याची जबाबदारी ही त्या समाज्यातील ग्रंथालयावर असते.

एखादया राष्ट्राची संस्कृती इतिहास, साहित्य आणि कलेची प्रगती आपल्याला पाहावयाची असल्यास प्रथम त्या राष्ट्रात असणा—या ग्रंथालयाकडे पाहिले जाते. कारण ग्रंथालयाचे भांडार विशाल असेल तर तो देश प्रगत विकसित व शैक्षणिक बाबतीत प्रगत समजला जातो.

मानवाची आजच्या ज्ञानाची भुक ही फार मोठी आहे. त्याने कितीही ज्ञान प्राप्त केले तरीही त्याचे समाधान होऊ शकतनाही. हिच क्रिया मानवी संस्कृतीपासून आजतागायत चालूच आहे. मोठया परिश्रमाने मिळवलेले ज्ञान आणि माहिती मोलाची असल्याने ती जतन करणे तितकेच महत्वाचे आहे. हे ज्ञान आणि माहितीचे पदधतशिर संग्रह संघटन, संरक्षण आणि प्रसार करण्याचे महत्वाचे कार्य ग्रंथालयाचे असते.

ग्रंथालयाचे समाजात ग्रंथ, नियतकालिक व इतर माध्यमाचा वापर करुन युवकांना राजकिय, व्यापार, उदयोग, ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान क्षेत्रातील अदयावत ठेवण्याचे कार्य करित असतात. औपचारिक शिक्षणाबरोबरच अनौपचारिक शिक्षणाव्दारे चालना देण्याचे काम सर्वच्चस्तरावर ग्रंथालये करत असतात. तसेच विकसनशील राष्ट्रामध्ये अनेक उदयोगधंदे, कारखाने यामध्ये कामगार वर्ग काम करत असतो. या कामगार वर्गाला ग्रंथालयातील पुस्तकाच्या माध्यमातून आपल्या व्यवसायबददल ज्ञान व माहिती मिळाल्यास त्याच्या व्यवसायाची कार्यक्षमता वाढून राष्ट्राच्या विकासाला ते उपकारक ठरण्यास मदत होते.

समाजात विविधांगी बदल होत असतात ते म्हणजे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय श्शैक्षणिक, संशोधन व विकास उदयोग व्यवसाय, व्यापार, वाणिज्य श्शासनसंस्था, प्रशासन सांस्कृतिक या सर्वच क्षेत्रात क्रांतिकारी बदल होत असतात. आजचे ग्रंथालये ही महत्वाची सेवा देणारी वाहिनी म्हणून काम करत असते.

संशोधनाचे ग्रंथालयांचे स्थान :—

आज देशामध्ये विज्ञान तंत्रज्ञानाने मोठया प्रमाणावर प्रगती केलेली आहे. ही प्रगती होण्यामागे संशोधन हा महत्वाचा घटक आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा, या मानवी गरजाची पूर्तता नवनवीन श्शोधामुळे आधिकच प्रभावी होऊ लागली आहेत. म्हणजेच मानवी जीवनावर संशोधनाचा फार मोठया प्रमाणावर प्रभाव पडलेले दिसून येतो.

संशोधनही अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे. प्रत्येक देशात सर्व विषयांवर शास्त्रज्ञ संशोधन करत असतात. हे संशोधन करताना प्रत्येकाला विचारांची देवाणघेवाण करावी लागते व अनेक अडचणीत सामोरे जावे लागते. संशोधक प्रथमता नियतकालिकद्वारे टिपन लिहून अन्य संशोधकांना माहिती देत असते. ती प्रक्रिया लक्षात घेऊन इतर संशोधक संशोधनात सुधारणा करत असत. म्हणजेच प्रत्येक टप्पावरती संशोधकांना संदर्भग्रंथाची आवश्यकता असते. असे संदर्भ केवळ ग्रंथालयाचे पूरवु शकतात. म्हणजेच मानवी प्रगतीसाठी संशोधन आवश्यक आहेत व संशोधनासाठी ग्रंथालय आवश्यक आहे.

संशोधन संस्थेत उच्च दर्जाचे संशोधन कार्य हवे असल्यास ग्रंथालयही सुसज्ज असणे गरजेचे आहे. त्यामुळे संशोधन प्रक्रियेस वेग व गुणवत्ता प्राप्त होते तसेच वेळ व श्रमाची बचत होते. संशोधन प्रसाराचे महत्वाचे कार्य हे ग्रंथालय संस्था करत असतात. त्यसाठी ग्रंथालय विविध स्तरावर व्याख्याने परिसंवाद आयोजित करत असतात.

संशोधनामध्ये ग्रंथालयाद्वारे पूरविण्यात येणा—या सेवा खालीलप्रमाणे

१.प्रचलीत जागरुकता सेवा
२. निवडक माहितीचे प्रसारण
३. सार सेवा
४. निर्देशत सेवा
५. भाषांतर सेवा
६. प्रतिलिपी सेवा
७. संदर्भ सेवा
८. वृत्तपत्र कात्रण सेवा
९. इंटरनेट, ईमेल सेवा
१०. वार्तालाप सेवा

११. नियतकालिक आदानप्रदान सेवा
१२. तांत्रिक चौकशी सेवा
१३. प्रलेख प्रधान सेवा
१४. सुचीकरण सेवा
१५. माहिती एकत्रीकरण सेवा
१६. माहिती आदानप्रदान सेवा

वरील प्रकाराची माहिती ग्रंथालयात उपलब्ध असल्यास संशोधकाचा वेळ व श्रम वाचला जातो.

भारताचे ग्रंथालय विषयक राष्ट्रीय धोरण :—

भारतामध्ये सार्वजानिक शैक्षणिक व विशेष ग्रंथालय यांचे स्वतंत्र अस्तित्व व कार्यप्रणाली अस्तित्वात आहे. ग्रंथालयाना असणारे कायद्याचे पाठबळ बंधने यामुळे ग्रंथालयाच्या सेवा व कार्यक्रम यामध्ये एकसुत्रीपणा येऊन राष्ट्रभर ज्ञानाचा प्रसार वेगाने होऊ लागला. यासाठी महत्वाचे योगदान लाभले ते म्हणजे डॉ. एस.आर रंगनायन याचे लेखन व १९५८ च्या ग्रंथालय समिती अहवाल कारणीभुत ठरलेला आहे. यासाठी भारत सरकारने १९७२ साली राजा राममोहन रॉय ग्रंथालय प्रतिष्ठानची स्थापना केली.

राष्ट्रीय ग्रंथालय व माहिती पदधती सुरु करणेची गरज असलेली जाणीव प्रा. आर. के. दासगुप्ता व राजाराममोहन रॉय प्रतिष्ठान कलकत्ता यांनी करुन दिली. त्या अनुषंगाने प्रा.डी.पी.चटटोपाध्याय याच्या अध्यक्षतेखाली भारत सरकारने राष्ट्रीय ग्रंथालय व माहिती विषयक धोरण निश्चित करणेसाठी एक समिती स्थापन केली. या समितीने आपला अहवाल ३१ मे १९८६ रोजी भारत सरकारला सादर केला समितीची धोरण पुढीलप्रमाणे

१. राष्ट्रीय कार्यात ग्रंथालय व माहिती स्त्रोताचा वापर करणे.
२. ज्ञानी नागरीक ही राष्ट्रीय संपत्ती असुन माहितीचा विनियोग नागरिकाच्या विकासासाठी करणे आवश्यक आहे.
३. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करुन नवीन सेवा सुरु करणे व मानवी संस्कृतिचा ठेवा जतन करुन तो जनतेसमोर मांडणे.
४. ज्ञान संवर्धन व ज्ञान संपादनामुळे मिळणारे फायदे जनतेच्या गरजांसाठी करणे आवश्यक आहे.
५. ग्रंथालय व माहितीसेवाचा विकास होणेसाठी सर्व स्तरावर माहितीचा उपयोग करणे.
६. ग्रंथालय व माहिती क्षेत्रातील सेवकांना प्रशिक्षण देऊन त्यांना उच्चप्रतिच्या सेवा देण्यासाठी तयार करणे.
७. राष्ट्रीय गरजांशी संबंधीत कार्यक्रमाचे नियोजन व आधुनिक माहिती तत्रज्ञानांचा वापर करणेसाठी सरकारने प्रयत्नशील राहावे.

भारतीय ग्रंथालय व माहिती पदधतीचे समन्वय व निरिक्षण व विकासाचे काम राष्ट्रीय पातळीवरअ) सार्वजनिक ग्रंथालयसाठी — राजा राममोहन रॉय ग्रंथालय प्रतिष्ठान आ) विदयापीठ, महाविदयालय व उच्चशिक्षण देणाऱ्या संस्थांसाठी —विदयापीठ अनुदान आयोग या संस्थाकडे जबाबदारी सोपवलेली आहे.

आधुनिक समाजात ग्रंथालयांचे योगदान :— समाजाच्या विकासामध्ये ग्रंथालयाच सहभाग हा महत्वाचा समजला जातो. त्यासाठी ग्रंथालये विविध स्तरावरती आपली भूमिका बजावत असतात.

१) **वाचनसाहित्याचा संग्रह करणे:—** प्रत्येक ग्रंथालयाचे प्रथम कार्य म्हणजे वाचन साहित्याचा संग्रह करणे होय. ज्ञानपुर्ण, माहितीपुर्ण, रुचीपूर्ण वाचन साहित्य ग्रंथालयासाठी प्राप्त करुन देणे तसेच वाचक वर्गाला ते उपलब्ध करुन त्यांचे जतन व संवर्धन करण्याची जबाबदारी ही ग्रंथपालयांची असते. त्यामुळे समाजाचे हित राखले जाते.

२) अनौपचारिक शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे :—अनौपचारिक शिक्षण पदधतीद्वारे समाजातील अशिक्षित लोकांना शिक्षित करणे ही मुख्य जबाबदारी ग्रंथालयाची असते. अल्पशिक्षित, नवसाक्षर अशा लोकांना अक्षर ओळख टिकवून ठेवण्यासाठी त्याच्या आवडीनिवडीनुसार साहित्य उपलब्ध करुन त्यांना शिक्षण देण्याचे काम हे समाजात ग्रंथालये करित असतात.

३) प्रबोधन करणे :—आपल्या अवतीभोवतीचा समाज हा विविध व्यावसायिक, सामाजिक, आर्थिकस्तर, तसेच विविध प्रकारची सांस्कृतिक पार्श्वभुमी असलेला असतो त्या गटाच्या गरजेनुसार बालकमेळावे, व्याख्यानमाला, परिसंवाद, नाटय, अथवा समितीचे कार्यक्रम, कथाकथन, क्रिडास्पर्धा इ. उपक्रम सादर करुन ग्रंथालये समाजात प्रबोधन करत असतात.

४) **विश्वासार्ह माहिती प्रदान करणें:—** आज आधुनिक युगात प्रत्येक क्षेत्रात स्पर्धा इतकी वाढली आहे की विश्वासार्ह माहिती मिळणे दूरापास्त झाले आहे. त्यासाठी ग्रंथालये परिपुर्ण व विश्वासार्ह माहिती साधने उपलब्ध करुन जीवनाच्या प्रत्येक टप्यावर होणारे नुकसान टाळण्याचे काम ग्रंथालये करत असतात.

५) **संशोधन कार्यास प्रोत्साहन देणे :—** विज्ञानातील महत्वपुर्ण शोधामुळे मानवी गरजा पुर्ण होत आहेत. तितक्याच वेगाने मानवी गरजा वाढत असल्याने जीवनात उपयोगी करणाऱ्या संशोधनकार्यासाठी योग्य वाचन साहित्य आणि माहिती साधने उपलब्ध करुन देण्याची महत्वपूर्ण जबाबदारी ही ग्रंथालयाचे पार पाडत असतात.

६) **बौदिधक मनोरंजन करणे:—**निरोगी नागरिक हे देशाची संपत्ती असते. मनुष्याला दिवसभ कष्ट केल्यानंतर त्याच्या शरीराला व मनाला विश्रांती हवी असते. त्यासाठी तो कुठल्यातरी मनोरंजन साधनाचा आधार देत असतो. बौदिधक मनोरंजनासाठी ग्रंथालये महत्वाची असतात. त्यासाठी ग्रंथालये लोकांना सुख व शांती प्राप्त करण्यासाठी सर्व प्रकारच्या मनोरंजन वाचन साहित्य उपलब्ध करुन देत असते.

७) स्थानिक वैशिष्टयाचे जतन करणे:—ग्रंथालये ज्या गावात किंवा विभागात कार्य करत असतात तेथील विशिष्ट सांस्कृतिक वारसा सांगणाऱ्या वस्तूचे संरक्षण म्हणजे ऐतिहासिक वास्तु, हस्तकला, चित्रे, नकाशे, पत्र, छायाचित्रे, ऐतिहासिक कागदपत्रे, हस्तलिखित वाड:मय गोळा करुन त्याचे दर्शन लोकांना घडविण्याचे कार्य ग्रंथालये करित असतात.

८) राष्ट्रीय विकासात मदत करणे :— प्रगत राष्ट्रीय संस्कृती, इतिहास कलेची प्रगती पाहावयाची असल्यास तेथील ग्रंथालयाकडे पाहिले पाहिजे त्या देशातील ग्रंथालये ही विज्ञान, तंत्रज्ञान, औद्योगिक व सामान्य क्षेत्रांमध्ये महत्वाची भुमिका बजावत असतात. त्यांनी केलेले संशोधन, विकास संबंधीची माहिती तो देश ग्रंथ व नियतकालिक व अन्य प्रसारमाध्यमातून प्रकाशित करत असतो. त्याचा प्रसारण करण्याचे महत्वाचे कार्य ही ग्रंथालये करत असतात.

९) निरंतर शिक्षणाचे कार्य :— ग्रंथालयएक सामाजिक संस्था असल्याने ती सर्वांसाठी निरंतर अध्ययनाचे माध्यम म्हणून काम करत असते. औपचारिक, अनौपचारिक शिक्षणाबरोबरच ग्रंथालये समाजातील व्यक्तींमध्ये आत्मविश्वास, आत्मनिर्भयता, नवनवीन कार्य पार पाडण्याची महत्वपूर्ण जाणीव करुन देण्याचे कार्य ग्रंथालये करत असतात.

१०) अध्ययन संबंधी मार्गदर्शक कार्य :— वाचकांना उत्तम वाचनसाहित्य उपलब्ध करुन दिल्याने ग्रंथालयाचे काम संपत नाही. त्यासाठी वाचन साहित्यातील लपलेले ज्ञान प्रसारीत करण्यासाठी अधिक अधिक वाचक वाचू शकतील किंवा त्यासंबधी मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी ग्रंथालयाची असते.

ग्रंथालयाचे समाजासाठी विस्तारित कार्यक्रम :—

ग्रंथालये ही वाचनसाहित्याचा संग्रह करून ठेवत असतात पण हया वाचनसाहित्याला योग्य वचान न मिळाल्यास त्या वाचन संग्रहाचा उपयोग शुन्य झाला असे समजते. तसेच बऱ्याच वाचक वर्गाला आपण काय वाचावे?त्याचे फायदे काय?याची जाणीव नसते त्यासाठी वाचकांच्या मनामध्ये वाचनाची गोडी निर्माण करण्यासाठी ग्रंथालये पुढील विस्तारीत कार्यक्रम समाजात राबवत असतात.

१) ग्रंथजत्रा /ग्रथप्रदर्शन :— समाजातील वाचकांना विनामुल्य उपलब्ध असणारा कार्यक्रम म्हणजे ग्रंथजत्रा किंवा ग्रंथप्रदर्शन होय. सन १९९४ साली जागतीक ग्रंथजत्रा भरली होती यामध्ये प्रकाशक, मुद्रक, लेखक, ग्रंथपाल, ग्रंथालय संघ इ. संघटनाच्या सभा व परिषदाचे आयोजन करण्यात आले होत.या ग्रंथजत्रेतुन विविध भाषेतील, विषयातील प्रकाशनाचे साहित्य प्रत्यक्ष वाचकांना हाताळण्याची संधी मिळत असते व त्यातून वाचक आपल्या आवडीचा ग्रंथ खरेदी करू शकतो.

२) ग्रंथालय सप्ताह :— दरवर्षी भारतामध्ये १४ नोव्हेंबर ते २० नोव्हेंबर हा ग्रंथालय सप्ताह साजरा केला जातो. या सप्ताहामध्ये व्याख्याने नवीन ग्रंथ प्रकाशन ग्रंथविषयकपोस्टर्स लावणे, आकाशवाणीवर व्याख्याने, दूरदर्शनवर नवीन ग्रंथाचा परिचय असे कार्यक्रम आयोजित करून वाचक वर्गामध्ये ग्रंथविषयक प्रेम निर्माण करणे व जागृती निर्माण करणे हा सप्ताहाचा मुळ उद्देश असतो.

३) वाचक अभ्यास / वाचक प्रशिक्षण :— आधुनिक युगात माहितीचा विस्फोटझालेला आहे. म्हणजे माहिती प्रचंड प्रमाणात निर्माण होत आहे. ग्रंथालयात विविध माध्यमातुन वाचनसाहित्य उपलब्ध होत असते. या संग्रहातुन आपल्याले हवे असलेले वाचन साहित्य शोधने व ते प्राप्त करणे हे वाचकांसाठी अवघड बाब बनली आहे. यावरती उपाय म्हणुन वाचक प्रशिक्षणाद्वारे वाचकांनी ग्रंथालयाचा वापर कसा करावा, ग्रंथालयात असणारा ग्रंथसग्रह, ग्रंथालयाचे नियम व अटी वाचाकांच्या आवडी निवडी काय आहेत यासंबंधी प्रशिक्षण दिले जाते.

४) दृकश्राव्य कार्यक्रम :—ग्रंथालयाद्वारे प्रवास, पर्यटन, सिनेमा विविध कार्यक्रमाचा स्लाइड शो या माध्यमातुन आवडीच्या क्षेत्रातील प्रवास अथवा पर्यटन घडवुन आणले जाते.

५) नाटयवाचन, कथावाचन, काव्यवाचन :— यासारख्या कार्यक्रमामुळे वाचकांना मुळ ग्रंथ वाचण्याविषयी प्रवृत्ती केले जाते. ग्रंथचर्चा व्याख्याने सभा, प्रकाशन समारंभ इ. माध्यमातून नवीन ग्रंथाचा परिचय करून दिला जातो परिणामी ग्रंथालावाचक मिळतो.

६) फिरती ग्रंथालय सेवा अथवा घरपोच ग्रंथालय सेवा :— ग्रंथालय श्शास्त्राच्या पंचसूत्रीचे पालन करण्याच्या दृष्टीने वाचन व्यवस्था वाचकाभिमुख करण्यासाठी ग्रंथालयानी वाचकाच्या दारापर्यंत ग्रंथ घेऊन जाणे या संकल्पनेतूनच फिरती अथवा घरपोच ग्रंथालय सेवा अस्तित्वात आल्याचे दिसून येते.

भारतात सर्वप्रथम फिरत्या ग्रंथालय सेवेचा प्रारंभ तंजावर प्रातांत मन्नारगुडी येथे १९३१ साली इंजिनिअर श्री भिलाई यानी बैलगाडीतून २४२ खेडयापैकी ७५ खेडयात ग्रंथवाटप केंद्र चालू केले. दिल्ली सार्वजनिक ग्रंथालयाने अनेक राज्यात फिरत्या ग्रंथालय सेवेचा प्रसार केला आहे.

समारोप :

समाजातील सर्व स्तरावरती ग्रंथालये आपली सेवा देत असतात कारण ती एक सामाजिक संस्था आहे. प्रत्येक व्यक्तीची ज्ञानतृष्णा भागविण्याचे पुण्यकर्म ग्रंथालये करत असतात ग्रंथालये म्हणजे समाजाचे हृदय आहे. त्याशिवाय मनुष्य जगुच शकत नाही. आज प्रत्येक देशाच्या विकासासाठी शिक्षण, आरोग्य, कृषी सेवा जितक्या महत्वाच्या आहेत तितकेच ग्रंथालय सेवाही महत्वाच्या

मानल्या जातात. भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्राचा विचार केल्यास माहिती व ज्ञानाचा सर्व स्तरावर व्यापक प्रमाणात प्रसार करणेसाठी ग्रंथालयांसारख्या संस्थाचे फार मोठे योगदान आहे.

ग्रंथालये ही सामाजाच्या शिक्षण, संशोधन, सांस्कृतीक विकास, माहिती करमणुक, अध्यात्म इत्यादी समाजविषयक गरजा पुर्ण करणारी सामाजिक संस्था आहे. तसेच राष्ट्राची संस्कृ ती, धर्म, मानव विकास, इत्यादी संबंधी माहिती गोळा करून तिचा वारसा पुढील पिढीसाठी जतन करून ठेवण्याची प्रमुख जबाबदारी ही ग्रंथालयाची असते.

ग्रंथालयाद्वारे समाजामध्ये केली जाणारी महत्वाची कार्ये म्हणजे वाचनसाहित्याचा संग्रह करणे, निरतंर शिक्षण, अध्ययन संबंधी मार्गदर्शन विश्वासपुर्ण माहिती प्रदान करणे, सामाजिक बाधीलकीस प्रोत्साहन देणे, बौध्दीक मनोरंजन करणे संशोधन कार्यास प्रोत्साहन देणे इत्यादी कामे ग्रंथालये करत असतात म्हणुनच ग्रंथालये ही कोणत्याही धार्मिक, तिर्थस्थळापेक्षा कमी नाहित.

संदर्भ :

१) बगरी नागप्पा दासप्पा –(१९७३) पुस्तकालय पध्दति इलाहाबाद–नीलाम प्रकाशन. पा. नं. १४ ते २१ व १०० ते १०८
२) पारखी रघुनाथ श्शतानंद –(२००१) ''ग्रंथालय परिचय'' पुणे– युनिव्हर्सल प्रकाशन. पा. नं. १ ते २७
३) जैन प्रकाशन व इतर –(२००९) ''सुलभ ग्रंथालयशास्त्र'' नागपुर–विश्व पब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स. पा. नं. ४ ते ११, ३१ ते ३४ व ५१ ते ५९
४) चंपू के. एल व इतर –(२००९)''ग्रंथालय संघटन'' लातुर– निकिता पब्लिकेशन. पा. नं. १ ते १९, ४० ते ४८, १२९ ते १४३, १६६ ते १७३
५) बालेकर श.श – (२०१०) ''सार्वजनिक ग्रंथालये'' औरंगाबाद– किर्ती प्रकाशन.पा. नं. ५७ ते ८८
६) ढाकणे बालाजी निवृत्ती –(२०१२)''ग्रंथालय साधक '' औरंगाबाद ग्रंथालय माहितीशास्त्र प्रबोधनी. पा. नं. ७१ ते १५५

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सहकारी चळवळ आणि राजकारण : विकासात्मक वाटचाल

प्रा. उदयकुमार. ना. लाड
श्रीपतराव चौगुले आर्ट्स अॅण्ड कॉमर्स कॉलेज,माळवाडी –कोतोली

प्रस्तावना :

जगामध्ये भारतातील सहकारी चळवळ सर्वात मोठी चळवळ मानली जाते व जवळजवळ सर्वच खेड्यामध्ये सहकारी चळवळ पोहोचली आहे. बँकिंग, मार्केटिंग, प्रोसेसिंग, हौसिंग, टेक्स्टाईल या मानवी जीवनातील विविध अंगापर्यंत सहकारी चळवळ पोहोचली आहे. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू पंचवार्षिक योजनांचे महत्त्व सांगतांना म्हणाले होते की, खऱ्या अर्थाने नियोजनाची यशस्वी मोजदाद करावयाची असेल तर नियोजन हे किती प्रमाणात सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून राबविले जाते यावर पंचवार्षिक योजनांचे यश मोजले जावे. कारण योजनेचा लाभ किंवा फायदे हे तळागाळातील जनतेपर्यंत पोहोचविण्यास हे एक प्रभावी साधन आहे.

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात दुष्काळामुळे भारतीय शेतकऱ्यांना अनेक प्रश्नांना तोंड द्यावे लागले. शेतकऱ्यांना संरक्षण देण्यासाठी एखादी कायमची तरतूद करणे ब्रिटीश शासनाला आवश्यक वाटले. त्यामधूनच सहकाराला अनुकूल वातावरण उपलब्ध झाले. जगात सहकारी चळवळीचा उदय प्रामुख्याने श्रमिकांच्या गरजेतून झाला. भारतात २५ मार्च १९०४ ला पहिला सहकारी कायदा संमत करण्यात आला. त्यानंतर १९१२, १९२५, १९६० च्या कायद्यात सहकारी चळवळीची व्याप्ती वाढत गेली. महाराष्ट्र राज्याचे भाग्य असे की, राज्यातील सहकारी चळवळीला चांगली दिशा देण्याचे काम करणारे कार्यकर्ते आणि चांगले नेते मिळाले. देशातील सहकारी चळवळीत आज महाराष्ट्र आघाडीवर आहे. देशातील पहिला सहकारी साखर कारखाना प्रवरानगर लोणी जि. अहमदनगर येथे विठ्ठलराव विखे-पाटील यांनी १९४९ मध्ये सुरू केला. त्यानंतर अनेक क्षेत्रामध्ये सहकारी चळवळीची घोडदौड चालू राहिली. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीस जे खंबीर व गतीमान नेतृत्त्व लाभले, त्यामध्ये डॉ. धनंजयराव गाडगीळ, वैकुंठभाई मेहता, विठ्ठलराव विखे-पाटील, यशवंतराव चव्हाण, वसंतदादा पाटील, बाळासाहेब देसाई, राजारामबापू पाटील, रत्नाप्पाण्णा कुंभार, दत्ताजीराव कदम, यशवंतराव मोहिते, शरद पवार, तात्यासाहेब कोरे, कल्लाप्पाण्णा आवाडे, अशा समाज धुरीणांनी सहकारी चळवळ रुजविण्यासाठी महान योगदान दिले.

महाराष्ट्रात औद्योगिक समाजरचनेचा मंत्र महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी दिली. आर्थिक मंदीच्या काळातही सहकारी संस्था टिकून रहाव्यात, स्वत:च्या पायावर उभे रहावे, दुर्बल घटकांना अधिक अधिक सहाय्य करावे, आपल्या कामाचे विकेंद्रीकरण करावे, यासाठी सहकारी संस्थांनी प्रयत्नपूर्वक पावले उचलली आहेत. सहकाराबाबत राज्य सरकारने प्रथमपासून उदार थोरण स्वीकारले आहे. देशातील वित्तीय संस्थांनाही सहकारी संस्थांना वित्तसाह्य करून त्यांच्या विकासास हातभार लावला आहे.

सहकारी क्षेत्राची वाटचाल :

महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीचा विस्तार अनेक क्षेत्रात झाला आहे. शेती, पतपुरवठा, नागरी पुरवठा, साखर उद्योग, दुग्धव्यवसाय, मच्छिमार व्यवसाय, रेशीम उद्योग,चर्मोद्योग, पशुपालन, वराहपालन, कुक्कुटपालन, गृहबांधणी, शेतीमाल प्रक्रियसहकारी चळवळ ही महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासाला फुलविणारी आणि खुलवणारी चळवळ आहे. महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत सहकारी चळवळीचा मोठा वाटा आहे. देशातील सर्वात प्रगत औद्योगिक राज्य म्हणून महाराष्ट्राची किर्ती आहे. इ.स. १९६१ मध्ये महाराष्ट्रात ३१,५६५ सहकारी संस्था होत्या. त्याचे प्रमाण वाढून ३१ मार्च २००६ अखेर त्याची संख्या १ लाख ९२ हजार ७९७ इतकी झाली आहे. यावरून गेल्या चाळीस पंचेचाळीस वर्षाच्या कालावधीत महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीने केलेल्या प्रगतीची कल्पना येते.

देशाच्या औद्योगिक उत्पादनापैकी २७.३ टक्के उत्पादन महाराष्ट्रात होते. दरडोई उत्पादनात महाराष्ट्राचा तिसरा क्रमांक लागतो. भारताच्या औद्योगिक नकाशातील महाराष्ट्राचे स्थान हे महाराष्ट्रातील उद्योगाचे विविध व विकास प्रक्रिया आणि लोकांच्या बदलत्या गरजा लक्षात घेऊन केलेले बदल यामुळे टिकून आहे. राज्यातील एकूण रोजगारात सहकारी क्षेत्राचा वाटा १२.५ टक्के आहे.

सहकारी संस्थांमध्ये तीन स्तरावर काम करणाऱ्या कृषि पतसंस्था आहेत. खेडेगावामध्ये प्राथमिक सहकारी बँक, जिल्हा सहकारी बँक व राज्यस्तरावर राज्य सहकारी बँक (शिखर बँक) अशी सहकारी पतयंत्रणा आहे. यापैकी प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा

संस्थांचे जाळे राज्याच्या खेड्यापाड्यापर्यंत सर्वत्र पसरले आहे. शेतकऱ्यांना शेतीसाठी बी-बियाणे, खते, जंतुनाशके यांची खरेदी मशागतीसाठी येणारा खर्च, पीक हाती येईपर्यंत खर्चाची तरतूद. इत्यादी कारणांसाठी अल्पमुदतीची कर्जे देण्याचे कार्य या संस्था करतात. प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्था आणि राज्यस्तरावरील शिखर बँका पार पाडतात. महाराष्ट्रात सध्या प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थांची संख्या २०१३७ इतकी असून त्याची सभासद संख्या सुमारे ९१ लाख इतकी आहे.

सहकारी सुतगिरण्या :

आज भारतीय कापड गिरण्यात मुंबईला महत्त्वाचे स्थान आहे. तरी भारतात पहिली कापड गिरणी उभारण्यात बंगालला मान मिळाला. इ.स. १८१८ मध्ये हावडा जिल्ह्यात हुगळी नदीवर कोलकत्याजवळ चुरसी येथे फोर्ट ग्लास्टर मिलची स्थापन केली. मुंबई येथे १८५१ मध्ये श्री. कावसजी नानाभाई दावर यांनी बॉम्बे स्पिनिंग मिल आणि विव्हींग कंपनी लि., नावाची पहिली कापड गिरणी उभारली. इ.स. १९२३ च्या मुंबई कापड उद्योगधंद्यांच्या मंदीमुळे जास्त चालना मिळाली. देशाच्या अंतर्गत भागात कापड गिरण्यांचा उदय झाला. महाराष्ट्रात मुंबई-पुणे परिसरात व पश्चिम महाराष्ट्रात उद्योगधंद्यांचे केंद्रिकरण झालेले आहे.

सहकारी सुतगिरणी क्षेत्रात महाराष्ट्र आघाडीवर आहे. इचलकरंजीत तर यंत्रमागाचे जाळेच आहे. इचलकरंजी आणि तिच्या परिसरात अनेक सहकारी सुतगिरण्या आहेत. देशातील पहिली सहकारी सुतगिरणी महाराष्ट्रातच उभी राहिली. इचलकरंजी येथील 'कोल्हापूर जिल्हा शेतकरी विणकर सहकारी संस्था' ही होय. आशिया खंडातील सर्वात मोठी सुत गिरणी इचलकरंजीत असून 'डेक्कन को-ऑप. स्पिनिंग मिल' ही होय. तसेच इचलकरंजीतच देशातील पहिली महिला सुतगिरणी उभारली. तिचे नाव 'इंदिरा गांधी महिला सुतगिरणी' असे आहे.

सहकारी चळवळ आणि महाराष्ट्राचे राजकारण :

महाराष्ट्राच्या राजकारणात सहकारी चळवळीने मोलाची भूमिका बजावलेली आहे. ग्रामीण महाराष्ट्रातील सत्तेची विविध केंद्रे आपल्या ताब्यात ठेवण्यात सहकारी संस्थांचे पुढारी यशस्वी झालेले आहेत. म्हणून ग्रामीण भागात सहकारी संस्था या राजकीय सत्तेच्या शक्तीस्त्रोत समजल्या जातात. आज महाराष्ट्राचे राजकारण तीन आराखड्यात खेळले जाते. त्यातील पहिला आखाडा राज्यस्तरावरचे राजकारण हा आहे. दुसरा आखाडा पंचायत राज्य संस्थांचे राजकारण हा ा, ग्राहक भंडार, हातमाग व्यवसाय इत्यादी अनेक क्षेत्रात सहकारी चळवळीचा विस्तार झाला आहे. आहे आणि तिसरा आखाडा सहकारी संस्थांचे राजकारण हा आहे. सत्तेच्या राजकारणाचे हे तिन्ही आखाडे राजकीय सत्तेने नियंत्रित केलेले आहेत. १९६० पासून महाराष्ट्राच्या राजकारणावर काँग्रेस पक्षाचेच वर्चस्व आहे. राज्यातील सहकारी संस्थांचे राजकारण हे राष्ट्रीय काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाच्या अंतर्गत गटबाजीच्या राजकारणाशी संबंधित आहे.

सहकारी संस्था नवीन सत्ता केंद्रे :

सहकारी चळवळीला यशवंतराव चव्हाणांनी महत्त्वाचे स्थान दिले होते. शेती क्षेत्रासाठी उपयुक्त अशा सहकारी पतसंस्था व सेवा सहकारी संस्था स्थापन करून ग्रामीण भागातील आपली प्रभावक्षेत्रे निर्माण होतील. कर्तृत्वान कार्यकर्ते निर्माण होतील आणि ग्रामीण भागाचा कायापालट होईल असे त्यांचे मत होते. महाराष्ट्र सरकारने राज्यात सहकारी चळवळीच्या विकासाला मोठा हातभार लावला. कारण विकासाच्या प्रेरणा राज्यस्तरावरून व केंद्रस्तरावरून प्रवृत्त कराव्या लागणार होत्या. यशवंतराव चव्हाणांना असे वाटले की, सहकारी संस्थांच्या सहाय्याने लोकांच्या मनात विकास प्रक्रियेबाबत जागृती निर्माण करता येईल आणि विकास कार्यासाठी ग्रामीण भागातील लोकांचा पाठिंबाही मिळवता येईल त्याचप्रमाणे या संस्थांना लोकशाही स्वरूप देऊन ग्रामीण भागात मजबूत राजकीय पाया तयार करणेही शक्य होईल. त्यामुळे त्यांनी अनेक काँग्रेस पुढाऱ्यांना सहकारी क्षेत्रात सामील व्हावयास प्रवृत्त केले. सहकारी क्षेत्रातील लोकांना त्यांनी काँग्रेस पक्षात सामावून घेतले. विरोधी पक्षातून काँग्रेसमध्ये आलेल्या अनेक पुढाऱ्यांना त्यांनी सहकारी संस्थांत अधिकारपदे दिली. अनेकांना त्यांनी सहकारी साखर कारखाने काढण्यास प्रवृत्त केले.

सहकारी संस्थांबरोबरच १९६२ साली महाराष्ट्रात पंचायत राज्याचा स्विकार करण्यात आला. त्यानुसार ग्रामीण भागात कार्यरत असणाऱ्या कार्यकर्त्यांसाठी नवी सत्ता केंद्रे निर्माण केली. महाराष्ट्रातील पंचायत राज्य व्यवस्थेमध्ये जिल्हा परिषदांचे स्थान महत्त्वाचे होते. सहकारी संस्था व पंचायत राज्य संस्थांच्या मदतीने ग्रामीण भागात प्रवेश करून प्रभावी क्षेत्रे व सत्ताकेंद्रे निर्माण करणे आणि ग्रामीण जनतेला विकास कार्यामध्ये गुंतविणे ही दोन उद्दिष्टे साध्य करावयाची होती. जिल्हा परिषदा, पंचायत समित्या व ग्रामपंचायती इत्यादीद्वारा सत्तेचे विकेंद्रीकरण केल्यामुळे ग्रामीण आर्थिक विकासाला मोठीच मदत झाली. ही राजकीय सत्तास्थाने आणि सहकारी बँका, भूविकास बँका, सेवा सहकारी सोसायट्या इत्यादी आर्थिक सत्तास्थाने ही परस्परांना समांतर आणि पूरक आहेत. या कार्यकर्त्यांसाठी उपयुक्त अशी चळवळ आहे. कारण या सहकारी संस्थांच्या सहाय्याने राजकीय कार्यकर्ते ग्रामीण भागात

आपले प्रभावक्षेत्र निर्माण करू शकतात. आपल्या पाठीराख्यांचे व समर्थकांचे एक जाळे निर्माण करता येते शिवाय सहकारी संस्थांच्याजवळ जी साधनसामुग्री असते त्या साधनांचा निवडणुकीत वापर करता येतो.

सहकारी साखर कारखान्यांची भूमिका :

सहकारी चळवळीमध्ये सहकारी साखर कारखान्यांचे योगदान फार मोठे आहे. देशामध्ये २९५ सहकारी साखर कारखाने असून राष्ट्रीय उत्पादनात त्याचा हिस्सा ६० टक्क्यापर्यंत आहे. महाराष्ट्रात जवळजवळ १३५ साखर कारखाने असून जवळजवळ ५५ टक्के साखर सहकारी साखर कारखान्यातून निर्माण होते. साखर कारखाने ग्रामीण भागात विखुरले असल्याने ग्रामीण जनतेशी त्यांची जवळीक आहे. ग्रामीण भागाचे प्रश्न समजावून घेऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्था बळकट व विकसित करण्याचे काम करीत असतात. ४० हजार कोटींची उलाढाल साखर कारखाने करतात व सर्व पैसे ग्रामीण भागात ऊस दराच्या रूपाने पगार, तोडणी, वाहतूक या कामासाठी खर्ची पडतात. दुष्काळ, पूर यासारख्या नैसर्गिक संकटाबरोबरच ऊसावर सर्वत्र पडलेला लोकरी मावा रोग यामुळे उत्पादनात प्रचंड घट झाली आहे. भारतातील साखर उद्योग सध्या जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेबरोबरच ऊस पुरवठ्याच्या अनिश्चिततेच्या भोवऱ्यात सापडला आहे. आज राज्यातील जवळजवळ १०० सहकारी साखर कारखाने आर्थिक संकटात आहेत. त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था कोलमडण्याचा धोका निर्माण झालाआहे.

सहकारी संस्थांमध्ये साखर कारखान्यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. कारण सत्तेच्या राजकारणासाठी आवश्यक असणारी साधनसामग्री आणि लोकांचा पाठींबा साखर कारखान्याच्या मदतीने मिळविता येते. राजकारणाचा विचार करता सर्व सहकारी संस्थांमध्ये सहकारी साखर कारखाने सर्वात जास्त महत्त्वाचे आहेत. कारण साखर कारखाने राजकीय सत्तेची केंद्रे आहेत. त्यामुळेच प्रत्येक साखर कारखान्याच्या अध्यक्षास आमदार, खासदार किंवा मंत्री व्हावयाचे असते तसेच प्रत्येक आमदार, खासदार व मंत्री आपला स्वत:चा असा साखर कारखाना स्थापन करण्याची इच्छा बाळगून असतो. ज्या उमेदवारांच्या पाठीमागे साखर कारखान्याचे बळ असते. तो विधानसभेत किंवा लोकसभेत सहज निवडून येतो. कधी कधी लोकांचा त्यांच्यावर राग असला तर मात्र हे उमेदवार पराभूत होतात. राजकारणात स्थिर होण्यासाठी व लोकांचा बाठींबा सातत्याने मिळविण्यासाठी साखर कारखान्यासारखे दुसरे चांगले स्थान नाही. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातील ग्रामीण भागामधील एकूण चित्र पालटण्यास सहकारी साखर कारखानदारी बहुतांशीपणे जबाबदार आहे. ग्रामीण भागात रोजगाराची उपलब्धता निर्माण झाली. रस्ते तयार झाले तसेच शैक्षणिक संस्था, वैद्यकीय संस्था व आर्थिक संस्थांचे सर्वदूर जाळे निर्माण झाले. त्याद्वारे राज्यातील ग्रामीण भागातील अर्थकारण व एकूण प्रगतीमध्ये सहकारी साखर कारखानदारीचा बहुमोल वाटा आहे.

सहकाराचा राजकारणातील प्रभाव :

सहकारात राजकारण असते ते स्वाभाविक आहे. लोकांचा सहभाग ज्या गोष्टीत असतो तिथे राजकारण येणे स्वाभाविक अटळ असते. सहकाराचा आणि राजकारणाचा जवळचा संबंध आहे. त्यामुळे सहकार क्षेत्रातील अनेक कार्यकर्ते राजकीय क्षेत्रात कार्य करताना आढळतात. महाराष्ट्राच्या राजकारणात 'शुगर लॉबीचे' वर्चस्व आहे. वसंतराव नाईक यांनाही साखर कारखानदारांच्या वाढत्या सामर्थ्यांची भीती वाटत होती म्हणून त्यांनी सहावर्षापेक्षा कोणत्याही पदाधिकाऱ्यांकडे साखर कारखान्याच्या अध्यक्षपदी राहू नये, असा कायदा करण्याचा घाट घातला. वसंतदादा पाटील यांनी त्यास विरोध केला. शेवटी सरकारला हा नियम लागू करता आला नाही. वसंतदादा पाटील यांची १९७२ मध्ये वसंतराव नाईक सरकारात पाटबंधारे मंत्री झाले. त्यांनी सहकारी साखर कारखानदारीची लॉबी जास्त प्रबळ केली. १९७५ साली वसंतराव नाईक यांनी मुख्यमंत्रीपदाचा राजीनामा दिला आणि शंकरराव चव्हाण महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री बनले. त्यांनी सहकारी संस्थांची सत्ता कमी करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या या धोरणामुळे साखर कारखानदार चिडलेले होते. १९७७ साली वसंतदादा पाटील महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री बनले. सहकारी चळवळीतील एक ज्येष्ठ कार्यकर्ता महाराष्ट्राचा मुख्यमंत्री झाला. १९७८ मध्ये काँग्रेस पक्षात विभाजन झाले. त्याचप्रमाणे सहकारी साखर कारखानदारांची लॉबीही विभागली. १९७८ मध्ये शरद पवारांनी वसंतदादांचे सरकार पाडले आणि ते मुख्यमंत्री झाले. त्यामुळे महाराष्ट्रात शुगर लॉबी पुन्हा विभागली. श्री. शंकरराव चव्हाण यांनी १९८६ साली पुन्हा मुख्यमंत्री झाल्यावरर सहकारी साखर कारखानदारांचे पंख कापावयास सुरूवात केली. सहकारी साखर कारखानदारीने लोकांना गुलाम केले आहे असे त्यांचे मत होते. त्यानंतरच्या काळात शरद पवार यांनी मुख्यमंत्रीपद स्वीकारल्यानंतर सहकारी साखर कारखाने आपल्या मागे उभे करण्यास सुरूवात केली. १९९५ मध्ये शिवसेना-भाजप युतीचे सरकार महाराष्ट्रात सत्तेवर आले. या सरकारनेही सहकारी चळवळी विकसित करण्याकडे विशेष लक्ष दिले नाही. ऑक्टोबर १९९९ मध्ये राष्ट्रीय काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेसचे आघाडी सरकार सत्तेवर आले. आणि त्यानंतर ऑक्टोबर

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

२००४ व २००९ मध्ये झालेल्या विधानसभा निवडणुकीतही राष्ट्रीय काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेसचे आघाडी सरकार सत्तेवर आले आहे. त्यामुळे सहकार चळवळ विकासाला पोषक परिस्थिती ठरली.

सहकारातून व्यक्ती व समाज यांचा सर्वांगिण विकास घडवून आणण्याची एक फार मोठी संधी लाभली आहे. एकंदरीत सहकार चळवळीचा आढावा घेतला तर असे म्हणता येईल की, सहकार चळवळ ही जनतेच्या कल्याणाचे प्रभावी माध्यम बनले आहे. घराघरात सहकार पोहचले असल्याने ते लोकांच्या दैनंदिन जीवनाचा भाग बनले आहे. ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवनमान उंचावले आहे आणि सर्वांगिण विकास घडवून आणण्याची संधी मिळाली आहे. सहकार हा शक्तीशाली वृक्ष आहे. आपल्या भागातील सहकार वृक्ष कसा वाढेल याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. भारत आत्मनिर्भर करण्याचे सामर्थ्य सहकार चळवळीत आहे. राज्याच्या ग्रामीण भागात सधनता, सुबत्ता आणि साक्षरता आणण्याचे महत्त्वाचे कार्य करण्यात सहकाराला विसरता येणार नाही.

संदर्भ सूची :

१. प्रा. के. एस.भिवसनकर : महाराष्ट्र शासन आणि राजकारण, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, द्वितीय आवृत्ती, फेब्रुवारी १९९८
२. प्रा. ए. आर. राखेलकर, प्रा. अशोक डांगे : सहकार तत्त्वे आणि व्यवहार, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे द्वितीयावृत्ती १९८९
३. प्रा. काकासाहेब कुराडे, प्रा. आप्पासाहेब पवार : शेती क्रांतीच्या दिशा नवसाहित्य प्रकाशन, बेळगांव, प्रथमावृत्ती १९८१
४. अशोक जैन : महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण, शेठ प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती जून १९९३
५. डॉ. शोभा कारेकर, डॉ. शरद घोडके : महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण, अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर, प्रथमावृत्ती २००४
६. एस. आर. पाटील : सहकार सुगंध, रयत सेवा कृषी उद्योग संघ, कोल्हापूर १९८८
७. प्रा. सौ. अनघा फाटक : महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण, मुरलीधर पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती २००१
८. आचार्य शांताराम गरुड : कृषी औद्योगिक समाजाची २५ वर्षे, समाजवादी प्रबोधिनी, इचलकरंजी प्रकाशन, १९८५
९. प्र. चि. शेजवलकर : महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास, व्हिनस बुक स्टॉल, पुणे, प्रथमावृत्ती १९६१
१०. विलास पाटील : महाराष्ट्राचे शासन व राजकारण, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, द्वितीयावृत्ती २००३

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रबांधणी

प्रा. कमलाकर एन. राक्षसे,
राज्यशास्त्र विभाग,
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे

प्रस्तावना : आपल्या देशात अनेक परकीयांनी आक्रमणे केली. आपल्या देशाची अनेक परकीयांनी संपत्तीही लुटून नेली. यामध्ये इंग्रज, डच, फ्रेंच, मुघल इत्यादींचा समावेश होतो. भारतासारख्या एवढ्या मोठ्या भूभागावर मूठभर लोकांनी सत्ता गाजवली. भारतातल्या सर्व लोकांनी परकीयांच्या विरोधात शस्त्रे उगारली नाहीत. त्याचे कारण भारत हा विविधतेने नटला असला तरी विविधतेने फाटलेला सुध्दा होता. वर्ण व्यवस्थेनुसार काही विशिष्ट लोकांनीच लढायचं, काही विशिष्ट लोकांनीच ज्ञानसाधना करायची. अशा काही बंदिस्त स्तरीकरणामुळे भारताची शक्ती विभाजीत झाली होती. आज भारताच्या संविधानाने सर्व जाती धर्माच्या लोकांना समान अधिकार दिल्याने ते एकसंघ झाल्याचे दिसतात. म्हणून आज तरी भारतावर हल्ला करण्यापूर्वी त्यांना हजार वेळेस विचार करावा लागेल. कारण विविधतेने नटलेल्या भारताला एकाच माळेत गुंफण्याचे काम स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात झालं.

प्रस्तुत संशोधन लेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रबांधणी यांचा संशोधनपर उहापोह करण्यात आलेला आहे.डॉ.आंबेडकरांना या देशाचे सामाजिक आणि राजकीय ऐक्य अतिशय महत्वाचे वाटत होते.देशात स्वातंत्र्यापूर्वी सामाजिक व राजकीय परिस्थिती फारशी समाधानकारक नव्हतीच.हा समाज वेगवेगळ्या गटा-गटात विभागलेला होता. तरी पण काही काळानंतर व उचित प्रयत्नानंतर ही परिस्थिती पालटू शकेल अशी खात्री डॉ.आंबेडकरांना होती. भारत एक एकात्म राष्ट्र म्हणून जगासमोर उभा राहील असा आशावाद त्यांनी घटना समितीसमोर भाषण करताना व्यक्त केला होता.

मानवी इतिहासात राष्ट्रवादाने हाहा:कार केले आहेत. प्रचंड हत्याकांडे व रक्तपात घडवून आणले आहेत. पण त्याचबरोबर नव्या राष्ट्रांनाही जन्म दिला आहे. अनेक राष्ट्रांनी स्वातंत्र्य सांभाळलेली आहेत.म्हणजे राष्ट्रवाद ही केवळ विध्वंसक शक्ती नसून ती एक विधायक व रचनात्मक शक्तीही आहे. मानवाला त्या शक्तीने मोलाची शिकवण ही दिली. लेनिन सारखी डॉ. आंबेडकर राष्ट्रवादाची परिभाषा करीत नाहीत.

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, स्वातंत्र्य म्हणजे काय ? ते जनतेचे स्वातंत्र्य अनेक स्वतंत्र देशाची जनता खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र होतच नाही. देशांतर्गत गुलामगिरी ती भक्ष्य ठरते. या संदर्भात डॉ. आंबेडकर अमेरिकेतील निग्रोचे उदाहरण देतात. अमेरिकेला सर्वांत अगोदर स्वातंत्र्य मिळाले. परंतु अमेरिकेतील देश बांधवांना (निग्रोना) स्वातंत्र्य मिळाले नाही. म्हणून डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, राष्ट्राचे खरेखरे स्वातंत्र्य व्हायचे असेल तर त्या राष्ट्रातील सर्व जाती/वर्गांना प्रामुख्याने गुलामगिरीत खितपत पडलेल्या वर्गांना प्राप्त झाले पाहिजे. गरजा, भय, छळ, या सर्वांपासून स्वतंत्र असलेली जनताच स्वातंत्र्याचा खरा अर्थच आणून देत असते.

डॉ. आंबेडकरांच्या मते, राष्ट्राच्या ऐक्यापुढे महत्वाचा अडथळा कोणता असेल तर तो म्हणजे आपल्या देशातील जातीयता, राष्ट्राचे ऐक्य व सहजीवनातील आनंद या दोहोंना जातीयता मारक ठरते. संकुचितपणा व समाजविघातक वृत्ती यांची जोपासना ती करते. एखाद्या गटाचे संरक्षण बेकायदेशीर व बळजबरीच्या मार्गाने करणे एवढेच त्याचे उद्दिष्ट असते. डॉ.आंबेडकरांना केवळ राजकीय ऐक्य अभिप्रेत नव्हते. भातृभावाच्या प्रखर भावनेने परस्परबध्द झालेला लोक समुदाय अशी त्यांनी राष्ट्राची व्याख्या केलेली आहे. सामाजिक उतरंड, सामाजिक स्तरीकरण यामुळे भेदभाव पडतात. अशा बाबींना एखाद्या सार्वभौम राष्ट्रात स्थानच असू शकत नाही.

जागतिक क्षेत्रात आक्रमकता आंबेडकरांना मान्य नव्हती. तसेच अंतर्गत राजकारणात, आंदोलनाचे मार्ग त्यांना त्याज्य वाटतात. ते गांधींच्या चळवळींच्या मार्गांना विरोध करायचे. त्याचे कारण असे की, चळवळीमुळे वाईट पायंडे पाडले जावू शकतात जे की ताबडतोब मिटविता येणे शक्य होत नाही. अशा चळवळी हिंसक व विध्वंसक बनून सामाजिक व राष्ट्रीय ऐक्यास बाधा उत्पन्न करू शकतात. तात्कालिक ऐक्याच्या हेतूने एखाद्या गटासंबंधी अनुयायांचे धोरण स्विकारणेही डॉ. आंबेडकर अमान्य करतात. कारण की, अनुयायी संबंधीत गटाचे समाधन करू शकत नाहीत. काँग्रेसच्या मुस्लीम विषयक धोरणाला आंबेडकरांनी विरोध दर्शविला. अनुयायांच्या मार्गाने हिंदू-मुस्लीम यांचे प्रश्न सुटण्याऐवजी अधिकच चिघळत जावून जटील बनत गेले. त्यापेक्षा तडजोडीचा मार्ग आंबेडकरांना जास्त पसंत होता. तडजोड घडवून आणण्याकरीता स्वतंत्र पाकीस्तानची निर्मिती करणे भाग पडले तर तेही पत्करले,

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

कारण त्यामुळे किमान मुस्लीमांचा अनुनय नेहमी करण्याची गरज उरणार नाही. म्हणूनच सर्वांनी पाकिस्तानचेही स्वागत करायला तयार राहिले पाहिजे असे त्यांचे मत होते.

राष्ट्राच्या ऐक्यासाठी समान भाषा हा मुख्य आधार ठरू शकतो असे त्यांना वाटत असे. भारतामध्ये अनेक भाषा आहेत. यामुळे देशाच्या ऐक्यात निश्चितच अडथळा निर्माण होऊ शकतो. एक समान भाषा असल्यास राष्ट्र निर्मितीस साह्यभूत ठरते. सर्व भारतीयांना जर एकत्रित होऊन एक समान संस्कृती उभारावयाची असेल तर त्यांना हिंदी भाषा अंगीकारावी लागेल यात तीळमात्र शंका नाही.

देशात १९५३ साली राज्य पुनर्रचना आयोगाची स्थापना होण्याच्या अगोदर म्हणजेच १९४८ साली भाषावार प्रांत रचना आयोगाला एक प्रतिवेदन सादर केले होते. त्यांनी भाषावार प्रांत रचनेचा मुद्दा उचलून धरला होता. त्यांनी 'एक भाषा एक राज्य' हे सूत्र नाकारून 'एक राज्य एक भाषा' हे सूत्र मांडले होते.

या सुत्राचे विश्लेषण करताना एक विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे एकच असे संपूर्ण राज्य असावे. ते आकाराने कितीही मोठे असले तरी चालेल या विचाराला त्यांचा विरोध होता. एकच भाषा बोलणारे जर मोठ्या प्रमाणावर असतील तर त्या भाषेच्या आधारावर एकापेक्षा अधिक राज्यांची निर्मिती केली पाहिजे असे त्यांचे सूत्र होते. छोट्या राज्यांची कल्पनासुध्दा राष्ट्रीय ऐक्यासाठी महत्वाची आहे असे डॉ. आंबेडकरांचे प्रतिपादन आहे. हे विचार आजही प्रासंगिक आहेत.

डॉ. आंबेडकर भारतीय संविधानाच्या प्रास्ताविकतेची सुरूवात ईश्वराला स्मरून करण्याच्या सुचनेविरूध्द होते.डॉ. इस्माईल फारूखी यांच्या अयोध्या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने असा निवाडा दिला आहे की, सर्व व्यक्तींना धार्मिक बाबतीत समानता असणे आणि राज्यसत्तेला कोणताच धर्म नसणे अशी आपल्या राज्यघटनेची योजना आहे.

संविधानाच्या कसोटीवर कोणत्याही कायद्याची वैधता निश्चित करायची असेल तर संविधानातील धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्वाचा अन्वयार्थ अनु.२५ ते अनु.२८ यातील तरतुदींसह प्रास्ताविक तेचे वाचन करूनच लावायला पाहिजे. भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचे तत्व विविध धर्म समुहांशी, परस्पराविषयीची सहिष्णुता आणि धर्माच्या आधारे नागरिकांमध्ये पक्षपात न करण्याची राज्यसत्तेची भूमिका यावर आधारित आहे.

डॉ. आंबेडकरांच्या निधनानंतर संविधानाच्या प्रास्ताविकतेत काही बदल केले गेले. डॉ. आंबेडकर हे परिवर्तनवादी होते. त्यामुळे संविधानाच्या ३६८ व्या कलमान्वये भारतीय संविधानात कालसाक्षेप बदल करण्याची मुभा त्यांनी संविधानात दिली आहे. भारतीय संविधान मनुष्य निर्मित आहे. तिच्यात काळानुसार दुरूस्ती करण्याचा अधिकार संसदेला आहे. डॉ. आंबेडकर हे मसुदा समितीचे अध्यक्ष या नात्याने संविधानाचा ड्राफ्ट तयार करत असताना त्यांच्यासमोर आदर्श राज्यपध्दत होती. ती बुध्दकालीन गणराज्याची जगभराच्या विशेषत: अमेरिका व इंग्लंड येथील घटना धर्मातीत होत्या. त्यांना धर्मसत्ता अमान्य होती. त्यामुळे धर्म आणि राजकारण हे दोन विभिन्न घट एकमेकांना समांतर असलेले. त्यामुळे धर्मनिरपेक्षता हा शब्द मूळ संविधानाच्या प्रास्ताविकतेत घालावा असे आंबेडकरांना वाटले नाही.

भारतातील विविधता लक्षात घेवूनही देशी आणि विदेशी घटनातज्ज्ञांनी आपली मते मांडली आहेत. तत्कालीन घटना समितीचे ज्येष्ठ सदस्य के.टी. शहा यांनी धर्मनिरपेक्ष हे विशेषण लावले जावे असा आग्रह धरला होता. तशी दुरूस्ती सुचविली होती. या दुरूस्तीला आंबेडकरांनी विरोध केला होता. तेंव्हा ते म्हणाले होते की, 'प्रजासत्ताकाला अशी विशेषणे लावणे म्हणजे लोकशाही नष्ट करण्यासारखे आहे. भारतीय राज्यघटनेतील तत्वांची, मुल्यांची अंमलबजावणी जाणीवपूर्वक व जबाबदारीने होणे गरजेचे आहे.'

गेल्या साठ-पासष्ठ वर्षात राष्ट्र बांधणीचे आणि राष्ट्र उभारणीचे कार्य करण्यात डॉ. आंबेडकरांची भूमिका अतुलनीय आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. भोळे भा. ल. - आधुनिक भारतातील विचार, पिंपळापूरे पब्लीकेशन, नागपूर.
२. डॉ. भोळे भा. ल. - भारतीय शासन आणि राजकारण - पिंपळापूरे पब्लीकेशन, नागपूर.
३. डॉ. मोहन दिवाण, प्रा. जयंत देवधर, प्रा.विवेक दिवाण - भारतातील राज्यांचे राजकारण, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
४. ज. वि. पवार - धर्मनिरपेक्षता, संविधान आणि डॉ. आंबेडकर - दि.६ डिसेंबर, २०१५ - महाराष्ट्र टाईम्स मधील लेख.
५. जटावा डी. आर. - दि पोलिटीकल फिलॉसॉफी ऑफ आंबेडकर, फोनिक्स प्रकाशन, आग्रा.
६. डॉ. आंबेडकर - रायटींग आणि स्पीचेस - महाराष्ट्र शासन प्रकाशन.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पूर्व दलित नेतृत्वांची चळवळ

(संदर्भ : गोपाळ बाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, किसन फागू बनसोडे)

प्रा. दयानंद इनामदार
राज्यशास्त्र विभाग
श्रीपतराव चौगुले आर्ट्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, माळवाडी-कोतोली

प्रस्तावना :

भारतीय समाजात अनेक रूढी, परंपरा होत्या, त्यापैकी काही रूढी अनिस्ट आहेत. ‘अस्पृश्यता’ ही त्यापैकी एक भयाक प्रथा होती. हया प्रथेमुळेच मानवी मूल्यांचे अवमूल्यन झाले. माणूस म्हणून जगणे हा अधिकार सुध्दा नाकारला गेला.ज्ञान, संपत्ती यापासून अस्पृश्य समाजाला वंचित ठेवण्यात आले, गुलामगिरीत जखडून टाकले. त्यामुळे भारतीय समाजाचा विषमता हा पाया झाला. आपल्या देशातील देश बांधवामध्ये सार्वत्रिक भान नाहीसे झाली, परिणामी जाती - जाती मध्ये समाज दुभागल्याने एकसंघ बनू शकला नाही. एवढे प्रचंड नुकसान अस्पृश्यते सारख्या प्रथेमुळे देशाचे व समाजाचे झाले. या प्रथेविरूध्द अनेक संघर्ष उभे राहिले हे संघर्ष विषम समाज रचनेविरूध्द होते, तसेच ते ‘समता’ हे तत्व समाज व्यवस्थेत स्वीकारले जावे यासाठी होते. नव्या समाजामध्ये पुढे आलेल्या सामाजिक नेतृत्वाने मानवाला ‘मानव’ म्हणून प्रतिष्ठा मिळावी; धर्म, जात, वर्ण, लिंग यांचा विचार न करता ‘एकमाणूस म्हणजे एकमूल्य’ या पध्दतीने माणसाचा विचार व्हावा. हा आग्रह धरला प्राचीन काळी भगवान बुध्द, वर्धमान महावीर यांनी मानवतावादासाठी असा प्रयत्न केला होता. पुढे बाराव्या शतकात बसव या कर्नाटकातील समाज परिवर्तनवादी क्रांतीकारकाने जातीभेदावर बंड उभारले ‘मी ब्राम्हण नाही’ असे सांगून त्यांनी स्वतः जन्माने प्राप्त होणारी जात ही नाकारली आणि नव्या ‘लिंगायत’ धर्माचा प्रसार केला.

भारतीय ब्रिटीशांच्या राजवटीमुळे एकूणच भारतीय समाजात हिंदू धर्माची चिकित्सा होऊन नव्या मूल्यांचा स्वीकार करण्याकडे भारतीयांचा कल वाहू लागला. इंग्रजांच्या विचारात समतेची, न्यायाची व व्यक्तिस्वातंत्र्याची मूल्ये रूजलेली होती. त्याचा परिणाम भारतीयांवर होणे क्रमप्राप्त होते. इंग्रजी शिक्षणाचा पाश्चात्य संस्कृतीचा परिणाम भारतातील समाज सुधारकावर झाला. भारतीय समाजातील दलितांमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे त्यांचा उध्दार करण्याचे सर्वप्रथम कार्य महात्मा फुले, रामस्वामी नायकर (पेरियार) नारायण गुरू या महापुरूषाने केले महात्मा फुल्यांनी १९५२मध्ये दलितांसाठी शाळा स्थापन करून त्यांच्यातील अज्ञान दूर करून जिज्ञासा निर्माण केली.

महात्मा फुल्यांच्या विचाराच्या प्रभावातून दलितांमध्ये स्वाभिमान, शौर्य, लढाऊपणा निर्माण करण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्रामध्ये दलित वर्गाला जागृत करण्याचे कार्य ज्या दलित नेतृत्वांनी प्रारंभी केले. त्यामध्ये प्रामुख्याने गोपाळबाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, किसन फागू बनसोडेया समाज सुधारकाने केले. दलित बांधव जाणीवेच्या जागृतीची चळवळ उभी केली; पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या चळवळीला मृतरूप देऊन शिका, संघटित व्हा, आणि संघर्ष करा ही हाक देऊन क्रांतीकारी परिवर्तन घडवून आणले. त्याची पूर्व तयारी कशी झाली. याचा हा धावता आढावा घेणे अभ्यासाच्या दृष्टीने क्रम प्राप्त आहे.

उद्दिष्ट्ये :

१) डॉ. आंबेडकर पूर्व दलित चळवळ समजावून घेता येईल.
२) अस्पृश्यता निवारण चळवळीमागील तात्विक भूमिका स्पष्ट करता येईल.
३) डॉ. आंबेडकर पूर्व दलित नेतृत्व समजावून घेता येईल.

माहितीचे संकलन : भारतीय समजा व्यवस्था ही जातीवर आधारलेली असल्यामुळे जन्मावरून माणसाची जात व दर्जा ठरवला गेला, कमी प्रतीचे, हलकी, कष्टाची कामे कनिष्ठ जातीतील लोक करीत असत. शुद्र वर्णाच्या लोकांना अस्पृश्य मानले जात होते. या व्यवस्थेविरूध्द महाराष्ट्र राज्यातील दलित वर्गाला जागृत करण्याचे कार्य गोपालबाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे, किसन फागू बनसोडे या नेतृत्वाने केलेले आहे. त्याचा संक्षिप्त आढावा.

गोपालबाबा वलंगकर : समाजातील उच्चवर्णीयांनी कनिष्ठ वर्गीयावर विशेषता दलितावर लादलेल्या गुलामगिरी विरोधात दलित समाजाला जागृत करण्याचे काम गोपाळबाबा वलंगकर यांनी केले.

अल्प परिचय :_गोपाळबाबा वलेगकर हे इंग्रजांच्या फलटणीत हवालदार होते. त्यांचा जन्म १८४० मध्ये झाला. त्यांचे मुळगाव रायगड जिल्हयातील महाडजवळ ‘रावदूल’ हे होते. त्यांचे मुळनाव गोपाळनाक विठ्ठलनाक वलंगकर असे होते. त्यांचे शिक्षण नॉर्मल परीक्षा पास होते.

समाजिक व शैक्षणिक कार्ये : म. जोतीराव फुल्यांच्या विचाराचा प्रभाव वलंगकरांच्यावर होता. अस्पृश्यांच्या प्रश्नाबाबत त्यांच्या मनात चिड होती. १८८६ साली फलटणीतून निवृत्त झाल्यानंतर ते दापोली या ठिकाणी स्थायिक झाले. तेथून त्यांनी अस्पृश्य उध्दाराची चळवळ उभा केली, त्यासाठी त्यांनी 'अनार्थ दोष परिहार समाज' या संघटनेची स्थापना केली. ते म्हणत ''अस्पृश्यता ही ईश्वर निर्मिती नसून ती एक सामाजिक रूढी आहे.'' या समाज संघटनेच्या शाखा स्थापन करण्यासाठी महाराष्ट्रभर दौरे काढले. समजा सुधारणा व लोक शिक्षणासाठी किर्तन या माध्यमाचा त्यांनी उपयोग केला. समाजाला उद्‌देशून ते आपल्या किर्तनाच्या माध्यमातून म्हणायचे ''आपल्यावर लादलेला कलंक आपण धूवून टाकला पाहिजे.'' माणुसकीच्या हक्कासंबंधी जागृत करणे कसे गरजेचे आहे. हिंदूशास्त्र कसे थोतांड व लबाडीचे आहे. असे प्रखडपणे ते लोकांना सांगायचे. त्यावेळच्या 'सुधारक' व 'दिनबंधु' या वर्तमान पत्रातूनही ते आपले प्रखड विचार लेखांव्दारे मांडत होते. त्यांनी आपल्या 'विटाळ विध्वंसन' या पुस्तकातून जातिभेद व अस्पृश्यता या संबंधी अनेक प्रश्न उपस्थित केले आहेत. या प्रश्नांची उत्तरे सवर्ण हिंदूनी व त्यांचे धर्माधिपती शंकराचार्य यांनी द्यावेत असे इ. स. १८८८ मध्ये त्यांनी आव्हान केले होते. अस्पृश्य वर्गामध्ये धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक जोखडातून मुक्त होण्याची प्रेरणा त्यांच्या कार्यातून अस्पृश्यांना मिळाली. त्यांच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीतून अस्पृश्यांमध्ये आपल्या हक्कांबाबत जाणीव जागृती निर्माण झाली. विश्वभूषण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पत्नी माता रमाबाई आंबेडकर यांच्या कुटुंबाशी त्यांचा जवळचा संबंध होता. आपण आपल्या समाजाचे देणं लागतो, या उध्दात भावनेतून त्यांनी समाज विकासाचे कार्य केले आहे. अशा या अस्पृश्य समाजातील पहिल्या पत्रकाराचा व नेतृत्वाचा मृत्यू वयाच्या १०० व्या वर्षी इ.स. १९४० इ साली झाला.

शिवराम जानबा कांबळे : महाराष्ट्रामध्ये गोपाळबाबा वलंगकर यांच्या कार्याने अस्पृश्यवर्गामध्ये नवचेतना निर्माण झाली होती. त्यावेळच्या तरूणांवर अधिक प्रभाव पडला होता. पुण्याचे शिवराम जानबा कांबळे हे अधिक प्रभावी झाले होते.

अल्पपरिचय : जन्म१८७५ रोजी पुणे येथे झाला. त्यांचे मुळ गांव भांबुर्डे हे होते. अस्पृश्य निवारणाचे आणि दलित चळवळीचे खंद्‌दे पुरस्कर्ते शिवराम जानबा कांबळे होते.

सामाजिक व शैक्षणिक कार्य : शिवराम जानबा कांबळे यांच्यावर जसा गोपाळबाब वलंगकर यांचा प्रभाव होता, तशाच महात्मा फुले, बाबा पद्‌मनजी, आगरकर, लोकहितवादी, प्रो. राजारामशास्त्री भागवत या समाजसुधारकांच्या विचारसणीचा प्रभाव होता. त्यांनी हा सुधारकांचे लेख, पुस्तके वाचून अस्पृश्यच्या सुधारणेचा आपला दृष्टिकोण बनविला. तरूणपणीच त्यांनी अस्पृश्य वर्गामध्ये सुधारणा व्हावी. त्यांना शिक्षण, नोकरी मिळावी, त्यांच्यावरील अन्याय-अत्याचार दूर व्हावा, त्यांच्या मध्ये असलेले अज्ञान दूर व्हावे यासाठी त्यांनी चळवळ उभी केली. अस्पृश्य समाजाला लष्कर व पोलीस खात्यात नोकऱ्या मिळाव्यात व त्यांच्या मुलांचा शैक्षणिक खर्च सरकारने करावा, यासाठी २४ नोव्हेंबर १९०२ रोजी सासवड जि. पुणे येथे परिसरातील ५१ गावाच्या महार लोकांची परिषद घेतली, व त्यांनी १५८८ लोकांच्या सहयांचे निवेदन सरकारला सादर केले होते. अस्पृश्य समाजांच्या न्याय हक्कांची मागणी करणारा हा पहिला अर्ज होय. इ.स. १९०४ ला पुण्यामध्ये त्यांनी 'श्री शंकर प्रासादिक सोमवंशीय हितचिंतक मित्र समाज' या संस्थेची स्थापना केली, तसेच 'श्री सच्चिदानंद वाचन गृह' सुरू केले. अस्पृश्य समाजात जागृती व्हावी, त्यांच्या अंधश्रध्दा नष्ट कराव्यात, अन्यायाविरोधी मानसिकता तयार व्हावी, यासाठी ते सतत प्रयत्नशील होते. बडोद्याचे नरेश सयाजीराव गायकवाड महाराजांनी त्यांच्या कार्याची दखल घेवून त्यांना त्यांना बडोदयात बोलावून त्यांचा मान सन्मान केलात्र. महाराजांच्या सहाय्याने 'सोमवंशीय मित्र' हे मासिक सुरू केले. अनिष्टरूढी विरूध्द मोहिमच त्यांनी या मासिकाव्दारे सुरू केली. त्यांना त्यांच्याच समाजातील काही लोकांनी विरोध करून मासिक बंद पाडले. त्यानंतर त्यांनी 'सूचिपत्र' नावाचे पुस्तक लिहून सरकार व गावकरी हे महार लोकांवर कामानिमित्ताने कसे अन्याय-अत्याचार करतात हे या पुस्तकाच्याव्दारे अनुभवातून मांडले. १९०२ साली सार्वजनिक हौदावर पाणी पिण्याचे धाडस गोविंद वरूद मुकुंदा महार यांनी केले, त्यास हायकोर्टाने निर्दोष केले. या संबंधीचा अहवाल 'सूचिपत्र' या पुस्तकात मिळतो. सामाजिक सुधारणेसाठी अस्पृश्यांची मनोभूमिका तयार व्हावी म्हणून त्यांनी ५ एप्रिल १९१० ला जेजूरी जि. पुणे येथे दुसरी सोमवंशीय परिषद भरवली. या परिषदेच्या माध्यमातून लष्कर व पोलिस खात्यात अस्पृश्यांना भरती करून घ्यावी. या मागणीचे निवेदन त्यावेळचे भारतमंत्री क्यू यांच्याकडे निवेदनाव्दारे केली. तसेच इंग्रज सरकार हिंदू लोकांना दुखवू इच्छित नाही, म्हणून अस्पृश्यावर अन्याय करणारी भूमिका घेते असा ही आरोप त्या निवेदनात करण्यात आला होता. अस्पृश्यांच्या हक्काबरोबरच त्यांच्यामध्ये मुरळी सोडणे, देवदासी या अनिष्ट प्रथा बंद पाडण्यासाठी त्यांनी चळवळ केली याचा परिणाम म्हणून काही स्त्रियांनी दुष्ट रूढीतून मुक्त होवून विवाह केले. आा १९२९ साली पर्वती मंदिर सत्याग्रहाचे नेतृत्व त्यांनी केले. या खंबीर नेतृत्वाचा मृत्यू वयाच्या ६५ व्यावर्षी म्हणजे १९४० मध्ये झाला. शिवराम जानबा कांबळे या समाजसुधारकाने लेखणीव्दारे समाजप्रबोधनाची चळवळ उभा केली.

किसन फागू बनसोडे : किसन बनसोडे यांनी आपल्या लेखनाव्दारे आणि सामाजिक प्रश्नांवरपरिषदा भरवून दलित समाजाचा जागृत करण्याचे महत्वाचे कार्य केले आहे.

अल्प परिचय :किसन फागू बनसोडे हे विद्रोही कवी होते त्यांचा जन्म नागपूर जवळील 'मोहपा' या गावी १८७९ सालीझाला. आपल्या कवितेच्या माध्यमातून दलितांच्या वेदना समाजापुढे मांडला.

साहित्यातून समाज परिवर्तन : किसन फागू बनसोडे हे दलित समाजाच्या गुलामगिरीची जाणीव झालेला हा एक अस्वस्थ कवी होता ते आपल्या कवितेतून म्हणतात.

जगात कोठे नाही,तो भेद येथे पाही,
जन्माने वर्ण ठरवी, हा हिंद देश माझा ।

वर्ण व्यवस्थेच्या समाज रचनेने माणसा - माणसात भेदाच्या उतरंडी निर्माण केला आणि या देशाचा प्रचंड नुकसान झाले. हे दुःख बनसोडे यांना अस्वस्थ करणारे आहे. ती वेदना इतरांना सुध्दा अस्वस्थ करून सोडते. किसन बनसोडे यांच्या कवितेची वादळी सुरूवात आहे. त्यांनी आपल्याकवितेतून दलितावर होणारा अन्याय प्रखरपणे व्यक्तकेलेला आहे. त्यांची कविता दलितांच्या जाणीव जागृतीसाठी प्रेरणा स्त्रोत आहे. त्यांच्या कवितामुळे स्वातंत्र्योतर काळात दलित साहित्यीकांना एक प्रेरणा मिळाली.

सामाजिक व शैक्षणिक कार्ये : किसन बनसोडे यांनी साहित्य परिवर्तना बरोबरच अस्पृथ्यांच्या उन्नतीसाठी १९०३ साली 'सन्मार्ग बोधक' अस्पृश समाज संस्था स्थापन करून दलितांच्या सन्मानासाठी चळवळ उभा केली. १९०७ साली मुलीसाठी शाळा काढली. पुरूषा बरोबर स्त्री सुध्दा सुधारली पाहिजे.

स्त्री आणि पुरूष हे समाज सुधारणेची दोन चाके आहेत. त्यामुळे प्रथम स्त्रीला शिक्षण देणे गरजेचे आहे. गरीब मुलांना राहून शिक्षण घेता यावे म्हणून वस्तीगृहे सुरू केली. त्याचबरोबर निराश्रित लोकांच्यासाठी 'निराश्रित हिंदी नागरिक' या नावाची संस्था स्थापन केली. या संस्थेच्या माध्यमातून निराधर लोकांची सेवा केली. १९२० साली नागपूर येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्थापन केलेल्या 'बहिस्कृत हितकारणी परिषद' च्या अधिवेशनामध्ये प्रभावी असे भाषण केले त्या सभेला सन्मानीय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर उपस्थित होते. सभेचे अध्यक्ष राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज होते. किसन फागु बनसोडे यांच्या कार्याचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी गौरव केला होता. गोपाळबाबा वलंगकर यांनी सामाजिक क्रांतीची प्रज्वलीत केलेली मशाल पुढे नेण्याचे काम किसन फागु बनसोडे यांनी प्रभावीपणे केले. दलितामध्ये जाणीव जागृती निर्माण करण्याचे काम त्यांनी आपल्या कार्यातून निर्माण केले.

संतांच्या अध्यात्माने भक्तीच्या जोखडातून बाहेर पडून सरळ - सरळ भौतिक पातळीवरील मुक्तीचा विचार महात्मा फुले यांनी मांडला. त्यानंतर शाहू महाराज, सयाजीराव गायकवाड यांच्या सारखे जाणते राजे व दलित समाजातून पुढे आलेले दलित समाजाच्याजाणीव जागृतीसाठी स्वतः चळवळ उभी करणारे गोपाळबाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे व किसन फागू बनसोडे यांनी अस्पृथ्यांमध्ये आत्मसन्मानाची जाणीव निर्माण केली. 'मानवता' हे मुल्य केंद्र मानून सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक या सर्वक्षेत्रात समान संधी प्राप्त होण्यासाठी लढा उभारला. समाजामध्ये नवक्रांतीची पुल्लींग निर्माणझालीत. दलित बांधव आपल्या अस्तित्वाची व अस्मितेची लढाई करू लागले.

त्यामुळे वलंगकर गोपाळबाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे व किसन फागू बनसोडे यांना विसरून दलित चळवळीचा इतिहास मांडता येणार नाही.

सारांश :

भारतीय समाजामध्ये जाती विरहीत समाज व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी गोपाळबाबा वलंगकर, शिवराम जानबा कांबळे व किसन फागू बनसोडे सारख्यासमाजसुधारकांनी केलेले कार्य खूप मोलाचे आहे. आधुनिक काळामध्ये महात्मा फुले, शाहू महाराज, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समताधिष्ठीत समाज निर्माण करण्यासाठी क्रांतीकारी योगदान दिले आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात १९५० साली स्वतंत्र भारताने नवी राज्यघटना स्विकारली. या घटनेच्या माध्यमातून 'अस्पृश्यता' नष्ट केल्याचे घोषित करण्यात आले. संविधानानुसार जो अस्पृश्यतेचा पुरस्कार करेल त्यास कायद्याने गुन्हेगार ठरविण्यात आले. आज कायद्याने अस्पृश्यता नष्ट झाली असली तरी व्यवहारात ती पूर्णपणे नष्ट झाली असे म्हणता येणार नाही. आज सुध्दा जातीच्या व धर्माच्या आधारे माणसा-माणसामध्ये मुडदे पाडले जात आहे. राष्ट्रीय एकात्मतेला आव्हान निर्माण होत आहे. राष्ट्रपुरूष हे राष्ट्रासाठी असतात. ते जातीसाठी नसतात यांचा विचार आपण करीत नाही.आपणास अस्पृश्यता निवारण करावयाचे झाल्यास समाजाच्या मानसिकतेमध्ये परविर्तन घडवून आणावे लागले. अशा परिवर्तनवादी चळवळीचे स्वरूप व त्या पाठीमागीलवैचारीक भूमीका सध्याच्या बदलणाऱ्या काळात सर्वांनी समजावून घेतली पाहिजे.

संदर्भ सुची :

१) जोगदंड पी. जी. 'दलित चळवळ' सिध्दांत आणि व्यवहार.
२) कसबे रावसाहेब 'दलित चळवळीची वाटचाल'.
३) निकुंबे डॉ. सी. एच. 'शिवराम जानबा कांबळे.
४) पाटील बी. बी.चव्हाण उर्मिला 'महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि चळवळी.
५) लिंबोणे शरण कुमार 'दलित पॅंथर'.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

पंडीत नेहरू /राष्ट्रवाद, लोकशाही विचार.

प्रा. मच्छिंद्रनाथ मारुती सूर्यवंशी.
देशभक्त आनंदराव बळवंतराव नाईक आर्टस व
सायन्स कॉलेज चिखली ता.शिराळा, जि.सांगली.
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख.

पंडीत जवाहरलाल नेहरू स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान म्हणून सर्वांना परिचित आहेत. त्यांनी भारताला स्वत:च्या पायावर उभे करण्यासाठी फार मोठे योगदान दिले आहे. भारतीय जनता रूढी प्रथा परंपरेला जोखंडाखाली होती. इथे संस्थानिक राजेशाही पध्दती प्रमाणे वागत होते . एका बाजूला मोठे श्रीमंत जमीनदार तर दुसऱ्या बाजूला खचलेली गरीब जनता . त्यांना स्वातंत्र्याचे लाभ मिळवून द्यावयाचे होते. नेहरूंना एका बाजूला ब्रिटिशांच्याबरोबर तर दुसऱ्या बाजूला भारतातील श्रीमंत संस्थानिक राजे ,राजवाडे, यांचेबरोबर टक्कर द्यावी लागत होती.

पंडित नेहरू यांच्यावर मोतीलाल नेहरू, महात्मा गांधी त्यांचे शिक्षक एफ.टी. ब्रुक्स आणि सिडने वेब, जे.एस.मिल यांचा प्रभाव पडला होता. त्यांनी थिऑसॉफीकल सोसायटी , तिचे ज्ञान बेझंटबाई यांच्याकडून मिळाले होते.

उदारमतवादाचा त्यांच्यावर प्रभाव पडला होता. लोकशाही, व्यक्तिस्वातंत्र्य हा त्यांचा जीव की प्राण होता. कार्लमार्क्सच्या विचाराने प्रभावित होवून आर्थिक समता व समाजवादावर भर दिला. त्यासाठी पंचवार्षिक योजना नियोजनबध्द अर्थव्यवस्था, गांधीजीची साधन सुचीता या सर्वांचा प्रभाव पडला होता.

राष्ट्र उभारणी जडणघडण - राष्ट्र उभारणीच्या कार्य करताना ते इतके गढून गेल्याचे जाणवले की त्यांचा राष्ट्रवाद हा आंतरराष्ट्रीय वादात विरून गेला होता. जगात शांतता नांदावी म्हणून त्यांनी वेळोवेळी आपली भूमिका स्पष्ट केली.

भारताचा सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून लोकशाही समाजवाद. स्वातंत्र्य, समता या मूल्यांची जोपासना केली. देशाला केवळ राजकिय स्वातंत्र्य मिळून उपयोगाचे नाही तर सामाजिक, आर्थिक ,राजकीय,सांस्कृतिक अशा सर्वच क्षेत्रात स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे . सर्वांचा विकास झाला पाहिजे असे त्यांचे ठाम मत होते. राष्ट्रप्रेम राष्ट्रीयत्व देशसेवेसाठी त्यांनी स्वत:ला वाहून घेतले होते.

मोतीलाल नेहरू यांचे मुन्शी मुबारक अली यांनी ब्रिटिंशानी इथे कसा अन्याय अत्याचार चालविला आहे, याचे कथन केले. इटलीत जसे मॅझिनी , काहूर गॅरिबाल्डी यांनी लढा दिला. तसा आपण सुध्दा भारतात दिला पाहिजे.

स्वदेशी चळवळ, परकिय मालावर बहिष्कार , वंगभंग चळवळ, लाला लजपतराय पंजाबमध्ये लढा देत होते. या सर्व घडामोडीचा परिणाम नेहरू यांच्यावर झाला होता.

१९१६ पासून राजकिय कारकिर्दीला सुरुवात - गांधीजीची भेट झाल्यावर सशस्त्र लढा ऐवजी अंहिसात्मक मार्गाने लढा दिला पाहिजे. तरच सर्वसामान्य लोक या लढ्यात सहभागी होतील. अहिंसात्मक मार्ग स्विकारून भारतीय जनतेला स्वातंत्र्याची गरज पटवून दिली.

जगातील बऱ्याच राष्ट्रांना स्वातंत्र्य आहे तसे भारतीयांना स्वयंनिर्णयाचा अधिकार असला पाहिजे. स्वत:च्या देशात ब्रिटिश लोक स्वातंत्र्य देतात व बाहेरील राष्ट्रात साम्राज्यवादाचे स्तोम वाढवितात.स्वातंत्र्य देत नाहीत याची चीड त्यांना होती.

राष्ट्रवाद ही एक मनोवस्था आहे. ती एक मनोवस्था आहे. ती एक ऐक्याची भावना आहे. परकियांनी जर स्वराष्ट्रावर आक्रमण केले तर लोकांच्यात द्वेषांची संतापाची लाट उसळेल. पारतंत्र्यात तर ही भावना तीव्र होते. त्यासाठी प्रत्येक भारतीयाने आपल्या हृदयात राष्ट्रप्रेमाची ज्योत तेवत ठेवली पाहिजे असे त्यांचे मत होते.

आर्थिक राष्ट्रवाद कल्पना अमान्य : नेहरूंच्या मते भूतकाळातील घटनांचा वारसा घेऊन राष्ट्रवादी बनले पाहिजे पण भूतकाळातील अंधश्रध्देवर अवलंबून राहू नये. राष्ट्रवाद हा स्फुर्तीस्थान समजला पाहिजे, भोळसट कल्पना , अंधश्रध्दा धर्माबाबतीतली खोट्या समजती याविरुध्द आंदोलन केले पाहिजे.

त्यांना हिंदू राष्ट्रवाद मुस्लीम राष्ट्रवाद मान्य नव्हता. आपल्या देशात एकच राष्ट्रवाद आहे तो म्हणजे भारतीय राष्ट्रवाद होय.

धर्म - भारतातील सर्व धर्मियांनी ऐक्य भावनेने राहिले पाहिजे. त्यांना धर्मातीत राज्य हवे होते. सर्व धर्मीयांच्यात एकता असली पाहिजे.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

धर्मनिरपेक्ष नेहरू – भारतात हिंदू मुस्लीम बौध्द ख्रिश्चन असे सर्वधर्मांचे लोक राहतात. त्यामुळे कोणत्याही धर्माचेवर्चस्व असता कामा नये. विविधतेत एकता निर्माण झाली पाहिजे. आपल्या इतिहासातून आपणाला प्रेरणा मिळाली पाहिजे. १९४७ पासून १९६४ पर्यत त्यांनी नियोजन, लोकशाही समाजवाद, पंचवार्षिक योजना आणि जगात भारताची पतप्रतिष्ठा वाढविण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला.

लोकशाहीबाबत मत – नेहरूंना रा. स्वातंत्र्य पाहिजेच होते. पण या स्वातंत्र्याने भारतीय जनतेचे दारिद्रय, दु:ख निवारण झाले पाहिजे. स्वातंत्र्य, समता, शोषणमुक्ती व्यक्तीला प्राप्त झाली पाहिजे.

लोकशाहीवर श्रध्दा – स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही लोकशाहीची तत्वे होती.प्रत्येकाला आपल्या गुणांनुसार विकास करता आला पाहिजे तशी राज्याने परिस्थिती उभी करावी. समतेसाठी दारिद्रय विषमता कमी करण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत.

लोकशाही ही एक जीवनप्रणाली मानली

लोकांना जागृत केले तरच लोकशाही उपयुक्त ठरते. सरकार हे लोकांच्या पाठिंब्यावर चालते. त्यासाठी मतदान अधिकार प्रौढ मताधिकार असला पाहिजे. निरक्षरता अज्ञान कमी झाले पाहिजे.

भांडवलशाहीचा विरोध

भांडवलशाहीत आर्थिक शोषण होते. सत्ता, संपत्ती ही थोडया लोकांच्या हातात जाते. सत्ता श्रीमंताच्या हितासाठी वापरली जाते. जसे फॅसिझम या पध्दतीवर त्यांनी टिका केली.साम्यवादाला विरोध

ब्रिटिश स्वत:च्या देशात लोकशाही नांदवतात व इतरत्र हुकूमशाही पध्दत राबवतात. याला नेहरूंनी विरोध केला.

लोकशाही शासन प्रकार चांगला.

- लोकशाहीत कारभार लोकांच्या मतानुसार चालतो.
- लोकांचे पक्षाकडून प्रबोधन होते.
- शांततेच्या कायदेशीर मार्गाने बदल होतात.
- अहिंसा, सहिष्णूता याचा आधार घेवून समता प्रस्थापित करता येवू शकते यावर त्यांचा विश्वास होता.

मुल्यमापन –

राष्ट्रवाद, लोकशाही समाजवाद , अलिप्ततावाद , धर्मनिरपेक्षता या तत्वांच्या आधारे संपूर्ण जगाला देणगी दिली. त्यांना शांतीदूत नेहरू म्हणतात.

स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी सर्व जातीधर्मांना समान मानले. मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार करून पंचवार्षिक योजना अंमलात आणल्या. सर्व जाती धर्मात ऐक्य प्रस्थापित केले . भारताच्या सर्वांगीण विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न केला.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड – सुशासित राज्यकारभाराचा आदर्श

प्रा. ए. बी. मोहिते
सहाय्यक प्राध्यापक –राज्यशास्त्र
म.ह.शिंदे महाविद्यालय,तिसंगी

गोषवारा

आधुनिक भारताच्या इतिहासात बडोदा संस्थान हे एक प्रगतिशील राज्य म्हणून ओळखले जाते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात या राज्याने 'महाराजा सयाजीराव गायकवाड' यांच्या मार्गदर्शनाखाली कल्याणकारी राज्याचा आदर्श निर्माण केला. अशिक्षित शेतकरी कुटुंबातून आलेल्या सयाजीरावांनी आपल्या ६४ वर्षाच्या कारकिर्दीत सुधारणावादी राज्यव्यवस्था निर्माण करुन सुशासनाचा आदर्श निर्माण केला. ब्रिटिशांच्याकडून मिळालेल्या मर्यादीत अधिकारांचा वापर करुन शिक्षण, स्थानिक स्वराज्य, समाजसुधारणा, धर्म सुधारणाा, स्त्री शिक्षण, रस्ते, रेल्वे, पाटबंधारे, कृषी विकास, सहकार, बँक,उदयोगधंदे, प्रशासन व्यवस्था, ग्रंथालये, शिष्यवृत्ती, वर्तमानपत्रे, पुस्तक छपाई,न्याय व्यवस्था, प्रशासन व्यवस्था,आपत्ती निवारण, आरोग्य, स्वच्छता, कला, साहित्य, विज्ञान, संस्कृती इ. सर्व क्षेत्रात त्यांनी आपल्या कार्याचा ठसा उमटवला त्यांचे विचार व कार्य भारतीयांसाठी दिशादर्शक आहेत. विशेषतः प्रशासकीय सुधारणांच्याव्दारे सुशासन निर्माण करण्याचे कार्य भारतातील प्रशासकीय सेवकांना मार्गदर्शक स्वरुपाचे आहे. म्हणूनच त्यांच्या कार्य कर्तृत्वाचा अभ्यास करणे सद्यस्थितीत महत्वाचे ठरते.

प्रास्ताविक

बडोदा संस्थानचे अधिपती महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा जन्म ११ मार्च १८६३ रोजी नाशिक जिल्हयातील कवळाणे या गावी झाला. वडील काशिराव गायकवाड यांना आनंदराव, गोपाळराव व संपतराव अशी तीन मुले होती. बडोदा संस्थानचे राजे खंडेराव गायकवाड यांचे १८७० साली निधन झाले. ब्रिटिश सरकारने खंडेरावांची पत्नी जमनाबाई यांना दत्तकपुत्र घेण्याची परवानगी दिली. जमनाबाईंनी १२ वर्षाच्या अशिक्षित गोपाळरावांची दत्तकपुत्र म्हणून निवड केली. २७ मे १८७५ रोजी दत्तकविधान झाले आणि गोपाळरावांचे नाव 'सयाजीराव तीसरे'असे ठेवण्यात आले.

बडोदा संस्थानचे दिवाण टी माधवराव हे कुशल प्रशासक होते. त्यांनी राज्यकारभाराची घडी बसवून सयाजीरावांच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली. सयाजीरावांचा मराठी,गुजराती, उर्दू व इंग्रजी भाषांबरोबरच इतिहास, भूगोल व गणिताचा अभ्यास सुरु झाला. या अभ्यासानंतर टी माधवरावांनी सयाजीरावांना राज्यकारभाराचे शिक्षण देण्यासाठी तज्ज्ञांच्या व्याख्यानांचे आयोजन केले. राज्याची कर्तव्ये, सुनियंत्रित राज्यकारभार, कायदे व न्याय,जमिन महसूल व व्यवस्थापन, पोलीस,लष्कर इ. विषयांवर सुमारे १५० व्याख्यानांचे आयोजन केले. २८ डिसेंबर १८८१ रोजी सयाजीरावांनी समारंभपूर्वक अधिकार ग्रहण केले आणि दैनंदिन राज्यकारभारात लक्ष देण्यास सुरुवात केली. अल्पावधितच त्यांनी एक लोक कल्याणकारी सुशासित राज्यकारभाराचा आदर्श देशासमोर ठेवला. त्यांच्या प्रागतिक राज्यकारभाराचा आढावा प्रस्तुत शोध निबंधात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टे – प्रस्तुत शोध निबंधासाठी पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

१) महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या लोकभिमुख राज्यकारभाराचा अभ्यास करणे.
२) बडोदा संस्थानातील प्रशासकीय सुधारणांचा अभ्यास करणे.
३) बडोदा संस्थानातील सुप्रशासनाच्या तत्वांचा अभ्यास करणे.

वरील उद्दिष्टांना अनुसरुन उपलब्ध साधनसामुग्रीच्या आधारे प्रस्तुत शोध निबंधाची मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तसेच संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

राज्यकारभाराचा उद्देश व राज्यकर्त्याचे कर्तव्य

महाराजा सयाजीरावांना २८ डिसेंबर१८८१ रोजी राज्याधिकार प्राप्त झाले. त्यानिमित्ताने पुण्याचा सार्वजनिक सभेने महाराजांचा मानपत्र देऊन सत्कार केला. त्या प्रसंगी सयाजीराव म्हणाले की, ''माझ्या प्रिय प्रजाननांच्या हिताचे संरक्षण व संवर्धन करणे हाच माझ्या जीवनाचा पहिला व प्रबळ असा उद्देश आहे.'' सयाजीरावांनी या उद्देशाला अनुसरुनच आपला राज्यकारभार सुरु

केला होता. प्रजेचे कल्याण हेच त्यांनी अंतिम ध्येय मानले होते. प्रशासकीय कामाचा परिचय झाल्यानंतर १८८२ साली बडोदा संस्थानातील पाच सुभ्यांचा(जिल्हयांचा) दौरा केला. राज्यातील रयतेशी संवाद साधावा, त्यांची सुखःदुखे ऐकावी, गावे,शहरे, शाळा, सरकारी कचेऱ्यांना भेटी देऊन त्यांचे प्रश्न समजून घेणे हा या दौऱ्यामागचा उद्देश होता. सयाजीरावांच्या मते राजा आणि प्रजा या दोघांचे कल्याण एकच आहे. प्रजेच्या हितासाठी राज्यकर्त्याने सतत प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. प्रजेचे कल्याण हेच माझे कर्तव्य आणि तोच माझा मोक्ष हा सयाजीरावांचा सिध्दांत होता.

राज्यकर्त्यांकडून जनतेच्या अपेक्षा

राज्यातील सामान्य जनतेला सुप्रशासन आणि सुराज्य हवे असते. ते निर्माण करण्याची जबाबदारी राज्यकर्त्यांची व अधिकाऱ्यांची असते. त्यासाठी पुढील गोष्टी कराव्यात असे महाराज म्हणतात.‘‘ सुराज्यात प्रजेच्या तीन अपेक्षा असतात (१) हलका कारभार (२) राजा व प्रजा यांच्यामध्ये कमीत कमी मध्यस्थ अथवा अंमलदार असावेत (३) कमी खर्चाची पण शिघ्र न्याय मिळण्याची पध्दत असावी या तीन गोष्टी साध्य झाल्या म्हणजे राज्ययंत्र रयतेस सुखावह वाटते.’‘ सयाजीरावांनी आपल्या राज्यात सुप्रशासनाच्या माध्यमातून सुराज्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. लोकांच्या भाषेत राज्यकारभार करणे, मध्यस्थांची संख्या कमी करणे व जनतेला जलद न्याय मिळाला तर राज्याची प्रगती जलद गतीने होऊन प्रजेच्या गरजा पूर्ण होवून स्वराज्य निर्माण होईल असे सयाजीरावांचे मत होते.

परस्पर सहकार्य व सहसंघटना

सयाजीराव वेळोवेळी आपल्या राज्यातील सर्व खात्यातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची बैठक घेऊन, परिषदा घेऊन एकत्र चर्चा, विचारविनिमय करुन त्यांना स्वतः मार्गदर्शन करत असत.‘‘शरीराचे सर्व अवयव व ज्याप्रमाणे एकमेकांना पूरक व हितकारक बनून शरीराला पूर्णतःआणतात त्याप्रमाणे सर्व खात्यांनी परस्पर पूरक होऊन राज्यकारभाराला संपूर्णत्व प्राप्त करुन दिले पाहिजे.‘‘ सहकार्याशिवाय कोणतेही कार्य पूर्णत्वास जात नाही असे सयाजीरावांचे मत होते. याबरोबरच सर्व खात्यांमध्ये कामाची वाटणी करुन दिल्यास सर्व व्यवहार सुरळीत चालतील तसेच काही अडचणी आल्यास त्या दूर करुन हाती घेतलेले कार्य पूर्णत्वास जाण्यासाठी प्रयत्न करणे यास सयाजीराव सहसंघटन म्हणतात.

आत्मपरिक्षण आणि शिक्षण

सयाजीराव म्हणतात की,‘‘मी नेहमी अंतर्निरीक्षण किंवा आत्मपरिक्षण करतो. त्यामुळे मला माझ्यात जे दोष आहेत, उणिवा आहेत त्या निदर्शनास येतात व त्या दूर करण्याचा प्रयत्न करतो.‘‘ थोडक्यात स्वतः विषयी कोणताही भ्रम न ठेवता स्वयंमूल्यमापन केल्यास राज्यकारभार सुधारतो व हाती घेतलेले कार्य पूर्णत्वास जाते. याबरोबरच राजा हा सुविद्य आणि ज्ञानी असला पाहिजे. तसेच प्रजाही तितकीच शहाणी व समंजस असली पाहिजे हे गुण शिक्षणाने मानसामध्ये येतात म्हणून ते शिक्षण हे सर्व सुधारणांचा पाया आहे असे मानतात. राज्य चालविणे हे एक शास्त्र आहे. राज्यकर्त्यांच्या ठायी काही विचार व तत्वांची बैठक असावी लागते तरच ते प्रजेच्या हिताचा राज्यकारभार करतील.

चांगल्या सेवकांचे आवश्यक गुण

राज्याच्या सेवेमध्ये असणाऱ्या नोकरांजवळ काही गुण असावे लागतात. मनुष्याची प्रगती अथवा अवनती त्याच्या गुणांवर अवलंबून असते. सेवकांना आपल्या कामात प्रगती करण्यासाठी पुढील गुणांची आवश्यकता असते.

लक्षपूर्वक काम करणे, चौकस दृष्टी ठेवणे, आत्मविश्वास, नैतिक धैर्य, खऱ्या खोटयाचे ज्ञान, महत्वकांक्षा, स्वयंस्फूर्ती, आत्मसंयमन, आशावादीपणा, प्रसंगावधान, इच्छाशक्ती, स्मरणशक्ती, निश्चितपणा, संभाषणशक्ती, संघटनशक्ती, भाषणशक्ती इ.

वरील गुण सेवकांनी आत्मसात केले तर ते आपले काम उत्तमरितीने करु शकतील याबरोबरच सेवकांनी आपल्यातील अवगुणांची हकालपट्टी केली पाहिजे. प्रगतीस अडथळा ठरणारे अवगुण पुढीलप्रमाणे आहेत.

विसराळूपणा, निराश होणे, मनाचा कमकुवतपणा , निरुत्साह, कल्पना शक्तीचा अभाव, अनिश्चितपणा, पध्दतशीरपणा किंवा शिस्त नसणे, स्वतःस हलके समजणे इ.

अधिकाऱ्यांची निवड

राज्यकारभार चालविण्यासाठी राजाचा केवळ क्षात्रधर्म पुरेसा नसतो. राज्याचे खरे काम वरिष्ठ अधिकाऱ्यांमार्फत चालते, त्यामुळे हुषार व पात्र अधिकारी निवडण्याची कला राजाकडे असावी लागते. सर्व भेदभाव विसरुन केवळ सेवाभावाने काम करणाऱ्या सेवकांचा संच तयार केला पाहिजे. विविध क्षेत्रातील गुणीजनांचा सातत्याने शोध घेतला पाहिजे. प्रशासनाची गुणवत्ता शासकवर्गाच्या

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

कर्तव्यपरायणतेवर व कौशल्यांच्या नैपुण्यावर अवलंबून असते. यासाठी सयाजीराव सेवकांच्या शिक्षणात व प्रशिक्षणात स्वतःलक्ष घालीत असत. आपल्या आस्थापनातील सेवकांना सयाजीराव नोकर न मानता साधक मानतात. साध्यानुसार कामाची पध्दती ठरविणे, गरजेनुसार साधनांची उपलब्धी करुन देणे, गरजेनुसार साधने विकसित करणे आणि कामाचे शास्त्र बनवून कार्यसिध्दीस पोहोचवणे ही प्रशासकीय व्यवस्थापनाची चतुःसूत्री सांगितली आहे.

कर्तव्यदक्ष व कार्यक्षम सेवक

सयाजीराव महाराजांनी कर्तव्यदक्ष सेवक कसे असावेत त्यांनी कोणत्या गोष्टी आत्मसात कराव्यात तसेच सेवकांची निवड करताना कोणत्या तत्वांचे पालन करावे याविषयी मार्गदर्शन केले आहे.

1) अंमलदारांनी आपले ज्ञान लिहून ठेवावे. हाताखालील नोकरास समजून सांगावे, नवीन माहिती दुसऱ्याकडून घेण्यास लाजू नये.
2) अंमलदारांनी स्वयंस्फूर्तीने, विवेकाने व पूर्वाकलन करुन काम करावे. प्रत्येक कामाचे धोरण व उद्देश समजून घेतले पाहिजे.
3) वरिष्ठ अंमलदारांनी विविध खात्यांमध्ये परस्पर सहयोगासाठी सहसंघटकाची भूमिका पार पाडावी, श्रमविभागणीचे तत्व पाळावे.
4) अंमलदारांनी दुसऱ्यांनी अनुसरावे असे शिष्टाचार पाळावेत, मानापमान व दिखावू गोष्टींचे स्तोम माजवू नये.
5) सेवकांनी निर्व्यसनी असावे, कामाचे ठिकाण स्वच्छ व सुशोभित असावे, कारभारात समंजस व काटकसर वृत्ती ठेवावी.
6) सेवकांनी नियम व निर्बंधाचे काटेकोर पालन करावे, नियमांमुळे कर्तव्यात स्पष्टता येते व निर्बंधामुळे दुर्वतनाचे नियंत्रण होते. अर्थात निर्बंध हे कुंठितगती नसून प्रगतीप असावेत.
7) शिक्षा हे साध्य नसून अनेकांचे हित साधण्याचे साधन असावे, गुन्हयाप्रमाणे शिक्षा, अपराधाचे परिमार्जन व भावी अपायांचा प्रतिकार हे शिक्षेचे तत्व असावे.
8) चांगल्या व निःस्वार्थ सेवेसाठी उत्तेजनाची तरतूद असावी. त्यामुळे प्रशासनाची गुणवत्ता वाढते.
9) जुने ते सर्व कालबाहय अशी भूमिका न घेता जुन्यातील चांगल्याचा स्विकार करावा, समाजहित साधणारे रिवाज चालू ठेवावे.
10) राज्यातील साधन सामुग्रीची माहिती सतत तयार ठेवावी तीचा वापर विकासयोजना व राज्याचे अंदाजपत्रक तयार करताना होतो.
11) भावी सुधारणांची किंवा योजनांची प्रथम धारणा ठरवून त्या जशा पूर्ण होतील तशी त्यांची नोंद ठेवावी.
12) आर्थिक स्वावलंबनासाठी पडीक जमीन लागवडीखाली आणणे, पाटबंधारे प्रकल्प बांधणे, विहीरी, तलावांची दुरुस्ती, उदयोग व्यापाराला उत्तेजन इ. उपायांमुळे बडोदा राज्याचा आर्थिक पाया भक्कम झाला.
13) सेवक भरती करताना पात्र लायक व राजनिष्ठ नोकर मिळविण्याचा प्रयत्न केला. जवळचे लोक ज्ञानी व कार्यक्षम, विव्दान,व्यवहारी नसतील तर राज्याचे नुकसान होते. म्हणून त्यांना दूर ठेवले. सेवकांना विशेष कौशल्ये संपादन करण्यासाठी विदेशात प्रशिक्षणासाठी पाठविण्याचे धोरण ठेवले.
14) सेवक भरती करताना समतेच्या तत्वाचा अवलंब केला. जात, धर्म, भाषा, वंश, रंग असा भेदभाव केला नाही. सरकारी सेवेत स्त्रियांनाही दाखल केले व त्यांच्याशी सभ्यतेचा व्यवहार ठेवण्याची दक्षता बाळगण्याचे निर्देश दिले.
15) न्यायदान पायरी पायरीने करण्याची पध्दत विकसित केली. तपास व तथ्य शोधनावर भर दिला, शासन मंजूरीसाठी प्राप्त होणाऱ्या प्रस्तावांची साधक बाधकता तपासूनच निर्णय प्रक्रियेत दाखल करण्याची पध्दत स्विकारली. तसेच लेखी हुजूर हुकूम काढण्याची पध्दत स्विकारली.
16) राजघराण्यातील व्यक्तींना विशेषाधिकार दिले नव्हते. राजपुत्रांच्या मनात स्वतःविषयी फाजील कल्पना येऊ देणे घातक असल्याने अधिकाऱ्यांना हुजूर हूकूमांव्दारे खास सूचना देण्यात आल्या होत्या.

वरीलप्रमाणे सयाजीराव महाराजांच्या व्यक्तिनिरपेक्ष व वस्तुनिष्ठ सुशासनप्रणालीचे रहस्य होते असे म्हणावे लागेल.

निष्कर्ष – बडोदा संस्थानच्या राज्यकारभार पध्दतीचा व सुशासनप्रणालीचा आढावा घेतल्यानंतर पुढील निष्कर्ष काढता येतील.

1) महाराजा सयाजीरावांच्या राज्यकारभाराचा प्रमुख उद्देश हा प्रजेच्या सर्व प्रकारच्या हिताचे संरक्षण व संवर्धन करणे हा होता.
2) सयाजीरावांनी अधिकाऱ्यांच्या सांगण्यावर विसंबून न राहता प्रत्यक्ष जनतेला भेटून त्यांच्या अडीअडचणी व प्रश्न समजून घेण्यावर भर दिला.
3) हुशार, कार्यक्षम अधिकाऱ्यांची नेमणूक करताना गुणवत्तेला प्राधान्य दिले व प्रशासनाचा दर्जा उंचावण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला.
4) सयाजीरावांनी सुशासनाच्या माध्यमातून सुराज्य निर्माण केले.
5) सयाजीरावांनी राज्यातील सर्व खात्यांमध्ये सहकार्य व सहसंघटन निर्माण करण्यावर भर दिला.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

6) सयाजीरावांनी नेहमी आत्मपरिक्षणावर भर दिला. त्यामुळे उणीवा दूर होवून राज्यकारभार सुधारला व हाती घेतलेले कार्य पूर्णत्वास गेले.
7) सयाजीरावांनी सेवकांचे गुण-दोष सांगून सेवकांनी स्वतःमध्ये चांगल्या गुणांचा परिपोष करण्यास सुचविले आहे.
8) सयाजीरावांनी सेवकांच्या प्रशिक्षणांवर व प्रजेच्या शिक्षणावर भर दिला आहे. कारण सर्व सुधारणांचा पाया शिक्षण हा आहे असे त्यांचे मत होते.
9) सयाजीरावांनी कर्तव्यदक्ष सेवकांनी कसे वर्तन करावे याचे मार्गदर्शन केले आहे. तसेच राज्यप्रशासन चालवताना कोणत्या तत्वांचा अवलंब करावा याचे मार्गदर्शन केले आहे.

वरील निष्कर्षावरुन दिसून येते की, कार्यक्षम प्रशासन व निष्ठावंत, कर्तव्यदक्ष सेवकवर्गाच्या माध्यमातून सयाजीरावांनी आपल्या राज्यात सुशासनाचे पर्व निर्माण केले.

समारोप

सयाजीराव महाराजांनी कोणतेही औपचारीक शिक्षण न घेता राज्यकारभारचे शिक्षण व अनुभव, व्यासंगीवृत्ती, वाचन, मनन, चिंतन, तज्ज्ञांचा सहवास व मार्गदर्शन, परदेश प्रवास पाहून त्यांनी स्वतःला विकसित केले. त्याबरोबरच आपल्या संस्थानातील प्रजेलाही आधुनिक शिक्षण देवून त्यांना स्वावलंबी बनविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी मानवी जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात आपल्या कार्याचा ठसा उमटवला. हे कार्य करत असताना त्यांनी आपल्या संस्थानाची एक कार्यक्षम, सुसंघटित प्रशाासनव्यवस्था निर्माण केली आणि नागरिकांच्या हिताचे रक्षण करुन एक आदर्श राज्य निर्माण केले. राज्यकारभार करताना त्यांनी सुप्रशासनाची अनेक तत्वे आचरणात आणली. आज २१ व्या शतकात सुप्रशासनाची चांगल्या राज्यकारभाराची सर्वत्र अपेक्षा केली जाते. सयाजीरावांनी १०० वर्षापूर्वीच आपल्या राज्यात सुप्रशासन निर्माण केले होते. त्यांच्या कार्याची व विचारांची आपल्या देशाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी आजही तितकीच प्रस्तुतता आहे. म्हणूनच त्यांना युग प्रवर्तक राजा म्हणून ओळखले जाते.

संदर्भ :

१) भांड बाबा, संपादित- महाराजा सयाजीराव-गौरवगाथा युग पुरुषाची, खंड१२, सचिव, महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती, औरंगाबाद, २०१७.
२) डॉ.वरखेडे रमेश, संपादित, महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा भाषणसंग्रह भाग-१, सचिव, महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती, औरंगाबाद, २०१७.
३) डॉ.वरखेडे रमेश, संपादित, महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा भाषणसंग्रह भाग-२, सचिव, महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समिती, औरंगाबाद, २०१७
४) भांड बाबा, युगद्रष्टा महाराजा, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, २०१७.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

पर्यावरण संवर्धन चळवळ व्यक्तीगत संस्थात्मक वा गटात्मक

प्रा. भरत पाटील
भूगोल विभाग
श्रीपतराव चौगुले आर्टस् ॲण्ड
सायन्स कॉलेज, माळवाडी-कोतोली

प्रा.डॉ.बी.एस.जाधव
भूगोल विभागप्रमुख
श्री विजयसिंह यादव आर्टस् ॲण्ड
सायन्स कॉलेज, पेठवडगांव

प्रस्तावना :

पर्यावरणाची नैसर्गिक चौकट मानवी क्रियांनी, तंत्रज्ञानाने ओलांडली जात आहे. यांचा समाजावर तसेच पर्यावरणावरमोठया प्रमाणात परिणाम होत आहे. विकासाची वाटचाल करताना मानवी समाजाने पर्यावरणातल्या इतर जैविक व अजैविक घटकांची शास्त्रीय दखल न घेतल्यामुळे या सर्वांचा पर्यावरणाच्या एकुण स्वरूपावर विघातक दुष्परिणाम झाला.

आपण जर पृथ्वीचा इतिहास लक्षात घेतला तर आपल्याला असे आढळुन येते की पृथ्वीवरील नैसर्गिक परिस्थिती सतत बदलत गेली आहे.या बदलांना प्रामुख्याने नैसर्गिक घटक जबाबदार आहेत. या बदललेल्या निसर्गाचा उपयोग मानवाने आपल्या विविध व्यवसायांच्या विकासासाठी केलेला दिसतो.पण जेव्हा लोकसंख्या बेसुमरी वाढली तेव्हा त्याच्या मागण्या वाढल्या.मागण्या पुरवण्यासाठी औद्योगिक क्रांती झाली. औद्योगिकणामूळे नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वापर प्रचंड प्रमाणात वाढला. नगरे व शहरे यांच्यामध्ये वाढझाली.लोकांचे राहणीमान वाढले. मानवाच्या भौतिकसुखासाठी निसर्गातील घटक जास्तीत जास्त ओरबडले जाऊलागले. मानवाने पाणी, मृदा, वने, खनिजे, जैवविविधता यांचा अविवेक आणि अतिरेकी पध्दतीने वापर केल्याने नैसर्गिक पर्यावरणावर मोठया प्रमाणात ताण वाढला गेला.

व्याख्या :

''पर्यावरणाच्या विद्रोही परिस्थितीला योग्य वळणावर आणणयासाठी मानवाने आखलेले नियोजन व त्या दृष्टीने केलेली कृती म्हणजे पर्यावरण चळवळ होय''.मानव निसर्गाची रचना बदलत असून पर्यावरणनियसमस्या निर्माण करत आहे या समस्या थांबविण्यासाठीमानवी आरोग्य व नैसर्गिक आरोग्य समृध्द ठेवण्यासाठी मानवाने केलेली सततची धडपड म्हणजे पर्यावरण चळवळ होय.

उद्दिष्टेः

१) व्यक्तीगत पातळीवरील पर्यावरण विषयक चळवळीचा अभ्यास करणे.
२) संस्थात्मक वा गटात्मक पर्यावरण विषयक चळवळीचा अभ्यास करणे.

व्यक्तीगत चळवळी

१) सुंदरलाल बहुगुणा व 'चिपको' आंदोलन चळवळ : सुंदरलाल बहुगुणा यांनी आपले आयुष्य वृक्ष वाचविण्यासाठी वेचण्याचे ठरवून सुमारे १० हजार कि.मी.पायी प्रवास केला व वृक्षसंवर्धनाचे महत्त्व जनतेस समजावून दिले. लाकूड तोड जंगलात आले की वृक्षास मिठीमारून प्रथम आपल्यावर वार करा असे बहुगुणा सांगू लागले.त्याचा परिणाम होवून स्थानिक लोक यामध्ये सहभागी होवू लागले व झाडे तोडण्यास विरोध करू लागले. वृक्षास मिठी मारून बसण्याच्या पध्दतीमुळे या चळवळीस 'चिपको आंदोलन' नाव पडले.

१८८२ साली देशातील पर्यावरणाचे हाल दाखविणारा नागरिकांचा पहिला अहवाल प्रकाशित झाला. अहवालाच्या अखेरीस पर्यावरणाच्या भीषण अवस्थेबद्दल चिंता व्यक्त करून ताडळीने सुधारणेचा आग्रह धरला.चिपको आंदोलन करून वृक्ष तोड रोखणा-या झुंजार महिलांना हा अहवाल अर्पण केला आहे.

२) के.सी.श्रॉफ यांचे पर्यावरण संवर्धन चळवळ : श्रॉफ यांनी बडोदयाजवळ रसायन कारखानाच्या जवळ असलेल्या विहिरीच्या सभोवताली विश्वामित्री नदीतील गढूळ पाणी आडवून झाडे वाढविली. त्यामुळे आटलेल्या विहिरींना कालांतराने पाणी लाभले. निलगिरीची वने वाढवून खा-या जमिनीचा कायापालट केला. त्यांच्या या कार्याबद्दल त्यांना कामटेक फाऊंडेशनचे पहिले पारितोषिक लाभले.

३) विलासराव साळुंखे यांची पर्यावरण चळवळ : २५ वर्षापूर्वी त्यांनी सुमारे हेक्टरी १ लाख घनपूट पाणी वापरून ६ हजार झाडे वाढविली. या झाडामध्ये मोठया प्रमाणात फळझाडे असल्याने लोकांना रोजगार उपलब्ध झाला. त्यामुळे लोकांचे स्थलांतराचे प्रमाण एकदम घटले. उपलब्ध पाण्याचा जास्तीत जास्त वापर करण्याच्या त्यांच्या यशस्वी प्रयत्नामुळे त्यांना पाणी पंचायतीचे प्रणेते असे म्हणतात.

४) बिंदेश्वरी पाठक यांची पर्यावरण चळवळ : यांनी पर्यावरण स्वच्छ ठेवण्यासाठी १९७० साली सुलभ सौचालय संस्थेची स्थापना केली. त्यांचे कार्य बिहारपासून ते पश्चिम बंगालपर्यंत पसरलेले आहे. त्यांनी सफाईच्या कामाला वाहून घेतले.

५) सुनीता नारायण यांची चळवळ : भारताच्या नामांकीत पर्यावरणतज्ञ म्हणून त्यांची ओळख आहे. 'हरित राजनीती' आणि 'अक्षय विकास' या विचारांच्या त्या समर्थक आहेत.वातावरणातल्या प्रदूषणाचा अनिष्ट परिणाम हा महिला, लहान मुले आणि गरीब लोकावर होतो असे त्या मानतात.

६) विश्वेश्वरच्या यांची चळवळ : विश्वेश्वरच्या हे स्थापत्य अभियंता होते. त्यांनी भारतातील अनेक धरणे बांधण्यासाठी मदत करून भारत समृध्द बनवण्यासाठी हातभार लावला पण धरणे बांधताना त्यांनी धरणाच्या पाण्याखाली जाणा-या वस्त्यांची निर्मिती केली. त्यांच्या या सामाजिक प्र्यावरणपूरककार्याबद्दल भारतरत्न पुरस्काराने सन्मानीत करण्यात आले.

७) मेधा पाटकर यांची पर्यावरण चळवळ : नर्मदा नदीवर गुजरात-मध्यप्रदेश-महाराष्ट्र राज्याच्या पाणी समस्येवर उपाय म्हणून सरदार सरोवर हे धरण बांधण्याचे ठरविले.परंतु अगोदर ठरविलेली उंची वाढवण्याचे गुजरात सरकारने ठरविले. परिणामी जमिनी, जंगले व आदिवासी लोकांचे जीवन धोक्यात आले. धरण विस्थापितांच्या पुर्नवसनासाठी व मोठया धरणामुळे नैसर्गिक व सामाजिक पर्यावरणाचा होणारा -हास टाळण्यासाठी अनेक वर्ष नर्मदा बचाव ही पर्यावरण चळवळ चालवत आहेत.

८) अरूण देशपांडे यांची पर्यावरण संवर्धन चळवळ : शहराकडून शिवाराकडे घेवून जाणारी एक अभिनव अशी विचारधारा आहे. केवळ ५ टक्के खर्चात आधुनिक सोयी सुविधांनी युक्त अशी प्र्यावरणपूरक विज्ञानग्राम नावाची वसाहत वसवली. नागरिक - ग्रामीण जीवनाचा अनोखा संगम विज्ञानग्राममध्ये केलेला दिसून येतो. अशाप्रकारे त्यांनी प्र्यावरणाच्या संगोपनाचे काम केलेले आहे.

९) राळेगणसिध्दीचे आण्णा हजारे यांची पर्यावरण संवर्धन चळवळ : राळेगणसिध्दी या गावचे आण्णा हजारे या समाज सेवकाने स्वतः वृक्षारोपण करून अगदी कावडीने त्यांना पाणी देवून 'हरितक्रांती' घडवून आणली.टेकडीवरून पावसाने ओघळणारे पाणी साठविण्याची संकल्पना प्रत्यक्षात एक चळवळ म्हणून राबविली.आण्णा हजारे यांनी श्रमदानाचे महत्त्व गावक-यांना पटवून देवून पर्यावरण चळवळ राबवली.

१०) राजेंद्रसिंह राणा यांची जल चळवळ : राजेंद्रसिंह यांनी गेली काही दशके पाण्याची चळवळ ठेवत ठेवली आहे. पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी राजेंद्रसिंह यांनी जी चळवळ चालू केली त्यातील 'जौहड' ही पावसाने पाणी साठवून ठेवण्यासाठी उभारण्यात येणा-या छोटया तलावांची चळवळ विशेषत्वाने नजरेत भरणारी ठरली.२० वर्षातनऊ हजार तलाव तयार करून त्यांनी राजस्थानमधील अनेक पाणी टंचाईग्रस्त असणा-या गावची पाण्याची समस्या सोडवली आहे.तसेच त्यांच्या प्रयत्नाने गंगेला मिळणा-या ११५ उपनद्यांपैकी ७ नद्यांचे पुर्नजीवन करण्यात यश आले. त्यांच्या या कार्याची दखल घेवून पाण्याच्या क्षेत्रातील नोबल पारितोषिक म्हणून ओळखला जाणा-या 'स्टॉकहोम वॉटर प्राईज' साठी त्यांची निवड झाली. तसेच त्यांच्या या जल चळवळीवरून त्यांना 'जलपुरूष' यानावाने ओळखले जाते.

संस्थात्मक पर्यावरण चळवळ

१) पश्चिम घाट बजाव योजना : पश्चिम महाराष्ट्र काही लोकांनी एकत्र येवून सहयाद्रीच्या पश्चिम उताराकडच्या जंगलाचे संरक्षण व संवर्धन करावयाचे ठरविले व त्या पध्दतीने ही चळवळ चालवली. त्यामुळे ही एक सामाजिक चळवळ समजली जाते.

२) महाराष्ट्रातील सामाजिक वनीकरण : महाराष्ट्र सरकारने व्यक्तीगत व सहकारी पातळीवर सामाजिक वनीकरणाची चळवळ राबवली आहे. लोकांना आर्थिक मदत देवून वनीकरण करून घेणे, कमी पर्जन्यप्रदेशात कमी खर्चात अधिक उत्पन्न मिळविणे, जमिनीतील जल पातळी संतुलित राहणे, वातावरण थंड राहावे अशा पर्यावरणीय बहुउद्देशाने ही चळवळ अस्विवात आली.

निष्कर्ष

१) पर्यावरणविषयक चळवळीतील व्यक्तीगत पातळीवरील सुंदरलाल बहुगुणा यांचे 'चिपको आंदोलन', के.सी.श्रॉफ, विलासराव साळुंखे यांची पर्यावरणविषयक चळवळ, बिंदेश्वरी पाठक यांचे पर्यावरणविषयक काम, सुनीता नारायण यांचे 'हरित राजनीती' आणि 'अक्षय विकास', मेधा पाटकरांचे 'नर्मदा बचाव' आंदोलन, अरूण देशपांडे यांचे विज्ञानग्राम, आण्णा हजारे यांची राळेगणसिध्दीतील पाण्याची क्रांती आणि राजेंद्रसिंह राणा यांच्या 'जोहड' या पाण्याच्या चळवळीचा अभ्यास केला.

२) पश्चिम घाट बचाव योजना व महाराष्ट्रातील सामाजिक वनीकरण यांचा अभ्यास केला.

स्मारोप : व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्राच्या अती गरजेपोटी वैश्वीक नैसर्गिक संपत्तीचे होणारे नुकसान टाळणे हे गरजचे आहे. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षण जबाबदार सहभागातून आणि मैत्रीपूर्ण व्यवहारातून टिकवले पाहिजे. म्हणून व्यक्तीगत वा संस्थात्मक किंवा गटात्मक पर्यावरण संवर्धन चळवळी या भविष्याच्यादृष्टीने आशादायक आहेत.

संदर्भ

१. अहिराव, सिरसीकर, आलिझा पेणसे, परचूरे, पाटील रा.गो., चौधरी, पर्यावरणशास्त्र, अहिराव प्रकाशन १९८८
२. आलिझा, वराट, धाकटे, भोस, पर्यावरण विज्ञान निराली प्रकाशन १९९२
३. पाटील जयश्री पर्यावरण विज्ञान १९८७
४. पर्यावरण भूगोल डॉ.विठ्ठल घारापूरे

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात राष्ट्रभक्ती गीतांचे असणारे योगदान

कु. श्रध्दा तुकाराम भालेकर
बी.ए. भाग - ३
इतिहास विभाग म.ह.शिंदे महाविद्यालय तिसंगी

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनामध्ये अनेक घटकांचे योगदान आहे. भारताला एक स्वातंत्र्य राट्र म्हणुन जगामध्ये जो मानसन्मान आहे त्यापाठीमागे अनेक समाजसुधारकांचे, क्रांतीकारकांचे, विचारवंताचे देशभक्तांचे प्रचंड योगदान आहे. पण याव्यतिरिक्त भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन काळात देशात निर्माण झालेल्या अनेक विचारांचे घोषवाक्यांचे तसेच देशभक्तीपर गीतांचे सुध्दा फार मोठे योगदान असल्याचे दिसून येते.

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात देशाच्या विविध भागात विविध पध्दतीची राष्ट्रभक्ती जागृत करणा-या अनेक देशभक्तीपर गीतांची निर्मिती झाली.ज्या देशीभक्तीपर गीतांच्या माध्यमातून देशातील विविध प्रदेश, प्रांत, विभाग एकत्र आले. त्यांच्यामध्ये राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होवून राष्ट्र ही संकल्पना रुजण्यास सुरवात झाली. तसेच लोकांच्यातील जातीयतेची, विषमतेची दरी कमी होवून देशातील प्रत्येक माणूस देशभक्तीपर गीतांच्या माध्यमातुन एकमेकांशी जोडला गेला. व त्यांच्यात धार्मिक सहिष्णूता निर्माण झाली. व देशासाठी सर्वस्व त्याग देण्याची मनोवृत्ती तयार झाली. या सर्वापाठीमागील या काळात निर्माण झालेल्या राष्ट्रभक्तीपर गीतांचे फार मोठे योगदान आहे.

आज १५ ऑगस्ट किंवा २६ जानेवारी या दिवशी आपण अभिमानाने ही राष्ट्रगीत ऐकतो इतरवेळी मात्र आपणास त्यांची आठवण सुध्दा होत नाही. पण एकेकाळी याच गीतांनी स्वातंत्र्य आंदोलनाची पार्श्वभूमी तयार केली होती.याच गीतांनी तरुण-तरुणींनी स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात स्वतःला झोकून देण्याची प्रेरणा दिली होती. म्हणूनच प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये मी भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन काळात ज्या गीतांनी स्वातंत्र्याची पार्श्वभूमी तयार करण्यामध्ये महत्वाची भूमिका पार पाडली अशा काही मोजक्याच राष्ट्रभक्ती गीतांचे असणारे महत्व मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. **वंदे मातरम् - बंकीम चंद्र चट्टोपाध्यात** : वंदे मातरम् हे गीत भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन काळात प्रत्येक भारतीयांच्या ओठावर होते. वंदे मातरम हे गीत बंकीम चंद्र चट्टोपाध्याय यांनी १८७० मध्ये संस्कृत व बंगाली भाषेत लिहीले.जे त्यांनी आनंदमठ नावाच्या कादंबरीमध्ये १८८१ मध्ये सामाविष्ठ केले गेले. वंदे मातरम् हे पहिल्यांदा १८९६ मध्ये कलकत्ता येथील अधिवेशनात गायीले गेले. हे गीत या काळात भारतीय स्वातंत्र्याचे स्फुर्तीस्थान झाले होते. देशातील प्रत्येक क्रांतीकारक, विद्यार्थी, तरुण-तरुणी यांना या गीताने प्रेरणा दिली. ब्रिटीश सत्तेच्या विरोधात निघणा-या प्रत्येक मोर्चाच्या वेळी हे गीत गात लोक सहभागी होत असत. या गीतांनी भारतीय लोकांना स्वातंत्र्याची प्रेरणा मिळत. म्हणून ब्रिटीशांनी वंदे मातरम् म्हणण्यावर बंदी आणली होती. वंदे मातरम् हे गीत म्हणणा-या प्रत्येकाला ब्रिटीशांनी तुरुंगात टाकले. व त्यांचा छळ केला. हे गीत म्हणजे त्या काळातील भारतीयांसाठी स्वातंत्र्याचे स्फुर्तीगीत होत. वंदे मातरम् या राष्ट्रगीतानी सपुर्ण भारत जोडला गेला. त्याच्यात एकतेची भावना निर्माण झाली. देश एकसंघ वनविण्यामध्ये व लोकांना एकत्र बांधुन ठेवण्यामध्ये या राष्ट्रगीतांचे महत्व अनन्यसाधारण असे आहे. पुढे स्वातंत्र्यानंतर हेच गीत राष्ट्रगीत बनले.

२. **सारे जहाँ से अच्छा - मोहम्मद इकबाल** : भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनकाळात ज्या अनेक गीतांनी भारतीयांच्या स्वातंत्र्याची प्रेरणा मिळत होती. त्यामध्ये ‘सारे जहाँ से अच्छा हिंदोस्ता हमारा’ या राष्ट्रभक्ती गीताचे विशेष महत्व आहे. हेगीत या काळात भारतीयांचे राष्ट्रगीत बनले होते. या गीताचे कवी मोहम्मद इकबाल यांनी १६०४ मध्ये हे गीत प्रथमतः उर्दु भाषेत प्रकाशित केले होते. पण पहिल्यांदा सार्वजनिकरित्या ते लाहोर (सध्या पाकिस्तान) येथे गव्हरमेंट कॉलेजमध्ये गायिले गेले. त्यावेळी हिंदूस्ता याचा अर्थ भारत, पाकिस्तान आणि बांग्लादेश असा एकत्र मिळुन होता. पुढे इ.स.१९२४ मध्ये हे गीत बंग - ई - दरा या उर्दु पुस्तकात प्रकाशित झाले. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत हे गीत अत्यंत लोकप्रिय झाले होते. या गीताने भारतीयांच्या मधील भेदाभेद, जातियता, धार्मिक विषमता नष्ट करण्यामध्ये महत्वाची भूमिका बजावली होती.

मजहब नही सीखाता आपस में बैर रखना ।
हिंदी है हम हिंदोस्ता हमारा ।।

वरील गीतातील ओळीमधून भारतीय लोकांच्यात राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना निर्माण करण्यामध्ये या गीताचा वाटा किती मोठा होता हे लक्षात येते.त्यामुळे आपण सर्व भारतीय एक आहोत ही भावना स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रीय सहभागी होण्यासाठी प्रत्येक भारतीयाला प्रेरणा देत होती. आणि म्हणूनच या गीतांचे भारतीय स्वातंत्र्याची पार्श्वभूमी तयार करण्यामध्ये महत्वाची भूमिका बजावली असे आपणास म्हणता येईल.

३. **जण – गण – मन – रविद्रनाथ टागोर :** स्वातंत्र्य भारताचे राष्ट्रगीत म्हणून ज्या गीतास मान मिळाला ते गीत म्हणजे जण – गण – मन होय. अखंड भारताची संकल्पना या गीतातून रविंद्रनाथ टागोर यांनी मांडली. इ.स. १९११ मध्ये 'रविंद्रनाथ टागोर' यांनी या गीताची रचना संस्कृतमध्ये केली होती. पण हे गीत सर्वात प्रथम कॉंग्रेसच्या २६ कलकत्ता येथील राष्ट्रीय अधिवेशनात सादर केले गेले. तर इ.स १९४३ मध्ये या गीतास कॅप्टन रामसिंग यांनी गीतबध्द केले. तेव्हापासून भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीत या गीतांनी लोकांच्यात राष्ट्रभक्ती निर्माण करण्यात महत्वाची भूमिका पार पाडली.

ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात निघणा-या प्रत्येक मोर्चे, आंदोलन, चळवळीत हे गीत भारतीयांना प्रेरणा व स्फुर्ती देत असे. स्वातंत्र्याच्या या अंतिम टप्यात या राष्ट्रगीतांनी भारतीयांच्यातील राष्ट्रभक्ती जागृत करुन सर्वांना एकत्र बांधून ठेवून त्याच्यात देशाबद्दल एकसंघाची भावना निर्माण करण्यात महत्वाची भूमिका बजावली. त्यामुळे त्यांचे विशेष महत्व आहे.

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर म्हणजेच १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी लाल किल्यावरुन हे राष्ट्रगीत गायीले गेले.तर पुढे २४ जानेवारी १९५० मध्ये म्हणजे संविधान लागू होणाच्या दोन दिवस आधी त्यास सन्मानाने स्वतंत्र्य भारताचे राष्ट्रगीत म्हणून मान्यता देण्यात आली.

निष्कर्ष –

१. भारतीय स्वातंत्र्या चळवळीची पार्श्वभूमी तयार करण्यामध्ये या राष्ट्रगीतांचे महत्वपुर्ण योगदान आहे
२. भारतीय स्वातंत्र्या चळवळीत या राष्ट्रगीतांनी भारतीय लोकांच्यात राष्ट्रीयतेची, समतेची, धार्मिक सहिष्णूतेची भावना निर्माण केली.
३. भारतीय स्वातंत्र्या चळवळीत या गीतांनी क्रांतीकारकांना, विद्यार्थ्यांना,तरुण-तरुणींनी प्रेरणा दिली ज्यामुळे ते स्वातंत्र्य आंदोलनात सक्रिय झाले.

सदर्भ –

1. Central Chinnya mission trust, Awakening Indian to India, Sandeepany Sadhanalaya, 2003 P.G. 313.
2. Ibid – P.G. 314.
3. Ministary of Information & Broad Casting, India 2017, Addotopma; Dirctory General publication P. G. 28
4. Ibid – P 29
5. www. Wikipedia.com

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

शेतकरी बाजार – शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासाचा एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ.प्रा. बी. डी. इंगवले
आनंदीबाई रावराणे कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, वैभववाडी

प्रस्तावना :

कोणत्याही उद्योग व्यवसायाचे यश त्याच्या उत्पादनाच्या कार्यक्षम बाजारपेठेवर अवलंबून असते. औद्योगिक उत्पादनाप्रमाणेच शेतमाल उत्पादनासाठी सुध्दा सुसंघटित व कार्यक्षम बाजारपेठेची आवश्यकता असते. पूर्वी भारतीय शेतकरी केवळ उदर निर्वाहासाठी शेती करत होता. शेती उत्पादनात वाढावा नसल्याने बाजारपेठेचा प्रश्न नव्हता आणि बाजारपेठेसाठी उत्पादन हा दृष्टीकोनही शेतकऱ्यांनी स्विकारलेला नव्हता. परंतु ब्रिटिश राजवटीत भारतीय शेतीचे व्यापारीकरण घडून आले. व्यापारी पिके घेवून चांगले उत्पन्न प्राप्त करता येते हा दृष्टिकोन स्वीकारून हळूहळू बाजारपेठेसाठी उत्पादन घेतले जाऊ लागले. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकारने शेतीच्या विकासासाठी अनेक योजना व कार्यक्रम राबविले. शेतीचे उत्पादन आणि उत्पादकता या दोहोंत वाढ झाली. १९६६-६७ मध्ये हरित क्रांती घडून आली. वाढत्या उत्पादनामुळे हा शेतमाल बाजारात नेऊन विकण्याची गरज निर्माण झाली. औद्योगिकरण, शहरीकरण, पायाभूत सुविधातील वाढ, संख्यात्मक पत पुरवठा, शेती मालाच्या निर्यातीचे महत्व इ. कारणामुळे शेती उत्पादनात वाढावा निर्माण होत गेला. त्यामुळे शेती मालाच्या विक्रीसाठी बाजारपेठांची गरज निर्माण होत गेली.

उत्पादक आणि ग्राहक यांना एकत्र आणून त्यांच्यामध्ये व्यापार होण्यासाठी योग्य वातावरण निर्माण करणाऱ्या यंत्रणेला बाजारपेठ असे म्हणता येईल. शेती मालाच्या विक्री व्यवस्थेत शेतकरी, ग्राहक आणि या दोहोंना जोडणारे व्यापारी, दलाल, मध्यस्थ, अडते आदींचाही समावेश होतो.

समस्या विधान : प्रस्तुत संशोधनाचा विषय 'शेतकरी बाजारामुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळत असून भारत देश आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनेल.'

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. उत्पादक ते ग्राहक या साखळी मधील मध्यस्थांची संख्या कमी रणे.
२. उत्पादन काढणीनंतर हाताळणी, वाहतुक व साठवणुकीमध्ये होणारे फळे व भाजीपाल्याचे नुकसान कमी करणे.
३. ग्राहकास योग्य दरामध्ये उच्च प्रतीचा भाजीपाला व ताजी फळे उपलब्ध करून देणे.
४. उत्पादक शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ करणे.

लाभार्थी : शेतकरी, नोंदणीकृत शेतकरी गट, शेतकरी उत्पादक कंपनी, उत्पादकांच्या सहकारी संस्था, ग्राहक सहकारी संस्था, कृषी पणन सहकारी संस्था इत्यादींना शेतकरी बाजारपेठेचे लाभ प्राप्त होतील.

संशोधन पध्दती व माहिती संकलन : प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम माहितीचा वापर केला आहे. संशोधन पध्दती ही वर्णनात्मक आहे. विविध शासकीय मासिकातील विविध लेखांचा आढावा घेवून स्वत: संशोधकाने निष्कर्ष काढला आहे.

शेतकरी बाजार संकल्पना : शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. कारण भारत स्वतंत्र होताना जवळपास ८०% लोकसंख्या शेतीवर आधारित होती. राष्ट्रीय सकल उत्पन्नात शेतीचा वाटा ५७% दरम्यान होता. सातत्याने औद्योगिक व सेवा क्षेत्र विकासावर भर दिल्याने ही क्षेत्रे चांगली विकसित झाली. मात्र शेतीवर आधारित लोकसंख्येचे प्रमाण पाहिजे त्या प्रमाणात घटले नाही. आजही देशातील जवळपास ६८% तर राज्यातील ५५% लोकसंख्या शेतीवर आधारित आहे.मात्र सकल राष्ट्रीय उत्पन्नातील तिचा वाटा आता १७% तर राज्यातील वाटा ११% ते १२% वर आला आहे.

जागतिकीकरण, हवामान बदल, घटती जमीन धारणा, अनियिमत पाऊस, तापमानातील लक्षणीय वाढ व घट, वेगाचे वारे, कीड आणि रोगांचा प्रादुर्भाव, मजुरांची वाणवा, वाढता रासायनिक खत आणि कीड नाशकांचा वापर, बाजारभावातील चढ-उतार इत्यादी अनेक समस्यांना सामोरे जाताना शेतकरी अगदी मेटाकुटीला आला आहे. तरूण शेतकरी शेतीकडे वळू इच्छित नाही. शेतकऱ्यांचा आत्मविश्वास डळमळीत झाला आहे. अशा परिस्थितीत त्याला उभारी देण्यासाठी शासन ही पिक विमा सवलतीच्या दरात पिक कर्ज, बियाणे खतावर अनुदान, कृषि अवजारे, संरक्षित शेती, विहीर, गांडुळ खत, सेंद्रिय शेती, कृषी प्रक्रियेवर अनुदान,

किमान आधारभूत किंमतीवर शेत मालाची खरेदी नैसर्गिक आपत्तीत शेतकऱ्यांना मदत, पिक कर्ज माफी, जलयुक्त शिवार, गाळमुक्त धरण इत्यादी सारख्या विविध बाबी राबवत आहे.

शेतकऱ्याने अत्यंत कष्टपूर्वक पिकवलेल्या शेत मालाची विक्री दलालांच्या हातात असल्याने शेतकऱ्यास चांगला भाव मिळत नाही. बाजारात ग्राहक मोजत असलेल्या किंमतीच्या धान्याच्या बाबतीत ३५% ते ४०% वर भाजीपाल्याच्या बाबतीत १५% ते २०% पैसे उत्पादक शेतकऱ्यांच्या हातात पडतात. ही दलालाची साखळी जोडण्यासाठी शासनाने उत्पादक ते ग्राहक भेट विक्री संधी शेतकऱ्यास शेतकरी बाजारच्या माध्यमातून उपलब्ध करून दिली. महाराष्ट्र राज्य कृषि पणन मंडळ ही योजना दिनांक १२ ऑगस्ट, २०१६ पासून श्री संत सावता माळी यांचे नावाने राबवत आहे. यामध्ये अनेक शेतकरी गट/समूळ/उत्पादक कंपन्या ह्या सहभागी झाल्या आहेत. विविध शहरामध्ये ही योजना प्रभावीरित्या राबविली जात आहे. राज्यात आता साधारणत: १३५ ठिकाणी शेतकरी बाजार भारतात यामध्ये मुंबई, पुणे येथे १०० हून अधिक ठिकाणी, तर नाशिक, औरंगाबाद, नागपूर, सोलापूर सारख्या विविध शहरामध्ये हे बाजार भरवले जातात.

कृषी पणन मंडळाने शेतकरी बाजार ही संकल्पना पुणे शहरात राबविण्याचा निर्णय घेतला आणि दिनांक २९ जून, २०१४ रोजी गांधी भवन, कोथरूड, पुणे येथे राज्यातील पहिला शेतकरी बाजार सुरू केला. पुण्यात भोसलेनगर येथे दर शुक्रवारी संध्याकाळी ४ ते ७ दरम्यान अशा प्रकारचा शेतकरी बाजार भरतो. या बाजाराला नुकतीच भेट दिली असता, शेतकरी व ग्राहक यांचा खूप उत्साहवर्धक प्रतिसाद मिळत असल्याचे दिसून आले. येथे जवळपास ३५ ते ४० शेतकरी बाजार लावले होते. ग्राहकांची खूप गर्दी होती. शेतकऱ्यांनी वांगी, बटाटा, टोमॅटो, कारली, दुधी, लाल भोपळा, ढोबळी मिरची, हिरीव मिरची, पालक, शेपू, करडई, मेथी, कोबी, फ्लॉवर, वाटाणा, पावटा, राजगिरा, घासोळे, कोथिंबीर, कांदापात, चिकू, केळी, पपया, संत्री, गूळ, काकवी, ज्वारी, बाजरी, डाळी, नाचणी, मटकी, नारळ, गावठी अंडी, दुध, दही, पापड, कुरड्या इत्यादी अनेक शेती उत्पादने विक्रीस आणली होती. यापैकी अनेक उत्पादने ही सेंद्रिय उत्पादने होती. जी आरोग्याचे दृष्टीने खूप चांगली आहेत. ग्राहक देखिल खुशीने जास्त भाव देऊन ही उत्पादने शेतकऱ्यांकडून खरेदी करताना त्यांच्या चेहऱ्यावर आनंद दिसून येत होता.

आज ६०० शेतकरी बाजारांच्या आयोजनांसाठी स्वामी समर्थ शेतकरी बचत गट, राधाबाई शेतकरी महिला बचत गट व शाश्वत कृषि विकास गट या गटांना पणन मंडळाने परवानगी दिलेली आहे. बाजाराच्या जागा आवश्यक त्या सुविधांसह पणन मंडळास उपलब्ध करून देण्याबाबत महानगरपालिका, पुणे व पिंपरी-चिंचवड यांना प्रस्ताव पाठविण्यात आलेला आहे. याच धर्तीवर नागपूर शहरात-२ तर मुंबई-१ असे एकूण राज्यात २६ शेतकरी बाजार सुरू आहेत. याशिवाय नाशिक, जळगांव, बीड, अहमदनगर, कोल्हापूर व अमरावती येथे शेतकरी बाजार सुरू करण्यासाठी पाठपुरावा करण्यात येत आहे. शेतकरी बाजारात शेतमाल विक्रीसाठी येणाऱ्या शेतकऱ्यांना टेन्ट, इलेक्ट्रॉनिक वजनकाटे, क्रेटस् खरेदीवर ५०% अनुदान देण्याचा, शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी येणाऱ्या खर्चास आणि शेतकरी बाजार सुरू करण्यासाठी प्रचार, प्रसिध्दी, जाहिराती इ. साठी प्रति बाजार रू.५०,०००/- खर्चास संचालक मंडळाने मान्यता दिलेली आहे.

राज्यात पहिल्या टप्प्यात सुमारे १०० शेतकरी बाजार उभे करण्यात येणार आहेत. शेतकरी बाजार सुरू करताना प्रथमत: त्या भागाची पाहणी करण्यात येते. त्या भागामध्ये सद्यस्थितीत असलेला भाजीपाल्याचा व्यवसाय कशा पध्दतीने चालतो. परिसरात राहणाऱ्या लोकांना कोणत्या वारी आणि कोणत्या वेळी बाजार सोयीचा ठरू शकतो इ. बाबी विचारात घेवून योग्य जागेची निवड करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहेत. जागा निवडीनंतर त्यासाठीच्या आवश्यक परवानग्या तसेच बाजाराचा वार आणि वेळ निश्चित झाल्यानंतर त्या परिसरातील लोकांशी व्हॉटस्-अप, एस.एम.एस., जाहिराती आणि वृत्तपत्रांमध्ये माहिती पत्रके टाकून लोकांपर्यंत शेतकरी बाजाराबाबतची माहिती पोहचविण्यात येते. बाजाराच्या उद्घाटनाच्या दिवशी विविध वृत्तपत्रामध्ये बाजाराबाबतच्या बातम्या छापून येतील यासाठी आवश्यक कार्यवाही कृषी पणन मंडळातर्फे करण्यात येते.

शेतकरी बाजारामध्ये बाजारभावांबाबत कोणतेही नियंत्रण कृषि पणन मंडळातर्फे ठेवण्यात येत नाही. बाजारामध्ये चांगल्या दर्जाचा भाजीपाला आणि फळे ग्राहकांना उपलब्ध करून देणे, कृषि माल उच्च दर्जाचा असावा. जास्त पुढे गेलेला, किडका, सडलेला, रोगट, फुटलेला म्हणजेच जो माल ग्राहक खरेदी करणार नाहीत, अशा प्रकारच्या मालाची शेतकरी बाजारामध्ये आवक होऊ नये यासाठी आवश्यक मार्गदर्शक सुचना शेतकऱ्यांना वेळोवेळी देण्यात येतात.

शेतकरी बाजारामध्ये येणाऱ्या अंदाजे ७५ शेतकऱ्यांनी प्रतवारी व संकलन केंद्र उभारणी, शेतमाल शेतापासून थेट शेतकरी बाजारापर्यंत आणण्यासाठी वाहन उपलब्ध असणे, बास्केट, वजनकाटे, टेबल आणि विक्रीसाठी क्रेटस् असणे आवश्यक आहे. योग्य

वजन, हाताळणीत कमी नुकसान आणि चांगल्या दर्जाचा भाजीपाला ग्राहकांना उपलब्ध होईल. शेतकरी बाजारात काही मूलभूत सुविधा उपलब्ध होण्यासाठी आणि थेट विक्रीसाठी सहभागी होणाऱ्या शेतकी कंपन्यांना खालीलप्रमाणे अनुदान देण्यात येते.

शेतकरी बाजारासाठी प्रत्येक शेतकऱ्यास –

अ.नं.	तपशील	अंदाजे रक्कम	अनुदान (५०%)
१.	टेन्ट	७०००.००	३५००.००
२.	इलेक्ट्रॉनिक वजनकाटा	५०००.००	२५००.००
३.	केट्स	१२५००.००	६२५०.००
	एकूण	**२४५००.००**	**१२२५०.००**

शेतकरी बाजारात येणाऱ्या प्रत्येक शेतकऱ्यास सुविधांसाठी येणाऱ्या खर्चाच्या ५०% म्हणजेच सुमारे रू.१२,२५०/- प्रमाणे अनुदान देण्यात येणार आहे.

शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण : शेतकरी बाजारात येणाऱ्या शेतकऱ्यांना बाजार चालविण्याचे तसेच बाजारात येणाऱ्या ग्राहकांबरोबर कसे वागावे, चांगले संबंध, शेतमाल विक्री, शेतमाल माहिती, वजनाची हमी, भावाबाबत माहिती देण्याकरीता आणि संपूर्ण बाजाराचे आयोजनाबाबत प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. सदर प्रशिक्षण विनामूल्य असून शेतकरी बाजारात विक्रीसाठी येणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या प्रशिक्षणाचा खर्च कृषि पणन मंडळातर्फे करण्यात येतो.

शेतकरी बाजाराचे शेतकऱ्यांना मिळणारे फायदे :

१. शेतकरी, शेतकरी गट, शेतकरी उत्पादक कंपन्या आणि उत्पादक सहकारी संस्था यांच्यामार्फत थेट ग्राहकांना शेतमाल विक्रीची संधी.
२. कृषीमाल शेतातून थेट बाजारात येत असल्याकारणाने काढणीनंतरच्या होणाऱ्या नुकसानीत मोठी घट.
३. रोख स्वरूपात १००% मालाची रक्कम थेट शेतकऱ्यांच्या हातात.
४. आपल्या मालाचा बाजारभाव ठरविण्याचा शेतकऱ्याला अधिकार.
५. अत्यंत कमी शेतमाल विक्री खर्च.
६. ग्राहक आणि शेतकरी यांच्यात सामंजस्य निर्माण होते.
७. ग्राहकांच्या मागणीनुसार मालाचा पुरवठा होतो.
८. थेट विक्रीमुळे मध्यस्थांना मिळणारी रक्कम थेट शेतकऱ्यांना प्राप्त होते.
९. बाजारात विक्री होणाऱ्या मालाचा अंदाज आल्याने भाजीपाला शिल्लक राहात नाही.
१०. शंभर टक्के रोखीने व्यवहार.
११. कोणत्याही प्रकारच्या परवान्याची आवश्यकता नाही.
१२. ग्रामीण भागातील युवकांना चांगल्या अर्थार्जनाचा रोजगार उपलब्ध.
१३. शेतकरी बाजाराची वेळ व ठिकाणे निश्चित असल्याकारणाने शेतमाल काढणीचे आणि विक्रीचे नियोजन करणे शेतकऱ्यांना शक्य होते.

शेतकरी बाजाराचे ग्राहकांना फायदे :

१. ताजा स्वच्छ शेतमाल ग्राहकांना थेट शेतकऱ्यांकडून उपलब्ध.
२. शेतकरी विक्री करीत असल्याकारणाने मालाच्या प्रतीबाबत खात्री.
३. थेट शेतकऱ्यांशी संवाद होत असल्याकारणाने ग्राहक आपली गरज शेतकऱ्यांना सांगू शकतात.
४. घराजवळ भाजीपाला बाजारपेठ उपलब्ध.
५. थेट शेतकऱ्यांकडून शेतमाल विक्रीचे ग्राहकांना समाधान.
६. भाजीपाला खरेदीचे आठवड्याचे नियोजन करता येते.
७. एकाच छताखाली भाजीपाला फळे, धान्य, कडधान्य, दुध, डाळी, प्रक्रिया उत्पादने, ग्रामीण उत्पादने ग्राहकांना उपलब्ध.
८. शेतमालाचे वजन, इलेक्ट्रॉनिक वजनकाट्यामार्फत होत असल्याने ग्राहकांना वजनाबाबत विश्वास.
९. पुणे शहरामध्ये प्रत्येक वारी वेगवेगळ्या ठिकाणी भाजीपाला विक्रीची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

निष्कर्ष : कृषि बाजारपेठ संदर्भात महाराष्ट्र शासनाने शेतकरी बाजार ही क्रांतीकारक योजना आहे. शेतकऱ्यांनी योग्य नियोजन केल्यास या शेतकरी बाजारातून शेतीचा शाश्वत विकास घडून येईल. या शेतकरी बाजारातून पुढील महत्वाचे निष्कर्ष दिसून येतात.

१. शेतकऱ्यांना शेतकरी बाजारातून नियमित उत्पन्न मिळत असल्यामुळे सावकारी कर्जाची गरज भासणार नाही.

२. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कमी होण्यास निश्चित मदत होईल.
३. कृषि मुल्य आयोगाच्या मदतीची फारशी गरज असणार नाही. शेतकरी बाजारामुळे उत्पादक शेतकरी आणि उपभोक्ता ग्राहक यांच्यामध्ये हित साधले जाईल. मध्यस्थ, दलाल, आडते यांचे कायमचे निर्मुलन होईल.शेतकऱ्यांच्या शेतमालाच्या विक्रेय वाढण्यात वाढ होईल.
४. अर्थव्यवस्थेतील बेकारी कमी होण्यास शेतकरी बाजारामुळे मदत होईल. शेतकरी स्वत: विक्रेता होईल.त्यामुळे तो बेकार राहणार नाही.
५. शासनाला शेतमाल किंमत निश्चित संदर्भात हस्तक्षेप करावा लागणार नाही. कारण शेतकरी बाजारात शेतकरी उत्पादन खर्चावर आधारित शेतमाल किंमत आकारण्यात येईल. सर्व उत्पन्न शेतकऱ्यांना प्राप्त होईल.
६. शेतकऱ्यांच्या नावाखाली चाललेले राजकीय अड्डे, शेतकरी बाजारामुळे उद्ध्वस्त होईल. राजकीय वादाला आळा बसेल.
७. शेतकरी बाजारपेठेमुळे शेतकऱ्याला कृषि अर्थशास्त्राचे ज्ञान होईल. बाजारपेठेची मागणी विचारात घेऊन उत्पादनाचे नियोजन केले जाईल.
८. तरूण शेतकऱ्यांना स्वयंम रोजगार प्राप्त होईल.
९. शेतकरी बाजारपेठेमुळे शासनाला देशांतर्गत उत्पादन व बाजार व्यवस्थेचा विचार करून आयात-निर्यात विषयक धोरण राबविणे योग्य ठरले. त्यामुळे खुल्या धोरणाचा भारतीय शेतीवर वाईट परिणाम होणार नाही.
१०. शेतकरी बाजारपेठेमुळे कृषि पर्यटनाला चालना मिळेल. लोकांना निसर्गात राहण्याचा आस्वाद घेता येईल. त्यातून शेती पूरक रोजगार निर्मिती होईल.
११. शेतकरी बाजारामुळे शासनाला शेती क्षेत्र संक्रमणावस्थेत कृषि विकासाच्या दृष्टीने दीर्घकालीन विषय तंत्रज्ञान, जमीन व आदान वितरण व्यवस्था या सर्व घटकांचा विचार करणारे धोरण राबविण्यात यश मिळेल.
१२. शेतकरी बाजारामुळे त्या त्या स्थानिक भागात कृषि प्रक्रिया उद्योगाला चालना मिळेल. त्यातून स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणात रोजगार प्राप्त होईल.
१३. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य व बेकारी दूर करण्याच्या दृष्टीने शेतकरी बाजार ही योजना अतिशय महत्वपूर्ण योजना आहे.

अशाप्रकारे भारतीय कृषि क्षेत्रात शेतकरी बाजारपेठेमुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक क्रांती होईल. वाढत जाणाऱ्या शहरांचा ताण कमी होईल. देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळेल.देश सतत विकासाच्या नव-नवीन अवस्थांमध्ये बांधला जाईल आणि शेतकरी हा या अर्थव्यवस्थेतील बळीराजा होईल. संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची चक्रे या बळीराजाच्या हातात राहतील आणि या भारतासारख्या सुस्थित कृषिप्रधान देशाचा चिरंतन आर्थिक विकास फारच झपाट्याने होईल हे निश्चितच आहे.

सारांश :

शेतकरी बाजार या क्रांतीकारक योजनेमुळे शेतकऱ्यांचे अनेक प्रश्न सुटण्यास मदत होणार आहे. उदा. खरेदी - विक्री मधील समस्या, शासनाचे कर्ज धोरण, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, वाढती बेकारी, शेती प्रश्नावरून होणारे राजकीय कलह, वाढणारी शहरे, घटते शेती उत्पन्न, मध्यस्थ, दलाल, अडते इ. यामधील सर्व समस्या दूर होण्यास मदत होईल आणि शेतकरी बाजारातून देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढेल, शेतकरी स्वयंपूर्ण, आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनेल, ग्राहकांचे हित साधले जाईल आणि जागतिकीकरणात भारताची अर्थव्यवस्था फाच बळकट होईल.

संदर्भ सूची :

१.विनयकुमार आवटे (जानेवारी, २०१८) ''शेतकऱ्यांचा आत्मविश्वास वाढविणारा शेतकरी बाजार''मासिक कृषि पणन, मित्र प्रकाशन, महाराष्ट्र राज्य, कृषि पणन मंडळ, पुणे, पान नं.४२ ते ४३.
२.डॉ. भास्कर ना. पाटील (फेब्रुवारी, २०१६) '' शेतकरी बाजार - शेतकऱ्यांना थेट शेतमाल विक्रीची संधी'' मासिक कृषि पणन, मित्र प्रकाशन, महाराष्ट्र राज्य, कृषि पणन मंडळ, पुणे, पान नं.५ ते ९.
३.ना.चंद्रकांत दादा पाटील (जून, २०१६)''शेतमाल विक्रीसाठी शेतकऱ्यांना विविध पर्याय हेच लक्ष'' मासिक कृषि पणन, मित्र प्रकाशन, महाराष्ट्र राज्य, कृषि पणन मंडळ, पुणे, पान नं.५ ते ८.
४.डॉ. वसुधा पुरोहित (२०१६) 'कृषि अर्थशास्त्र' श्री. शशिकांत पिंपळापुरे, विद्या बुक प्रकाशन,औरंगाबाद.

गट शेती–शाश्वत विकासाचा मार्ग

प्रा. ए. बी. कांबळे
असोसिएट प्रोफेसर
स.ब.खाडे महाविद्यालय,कोपार्डे

प्रस्तावना :–

भारत हा कृषीप्रधान देश असून अद्यापही देशातील जवळजवळ 55 टक्के ते 60 टक्के इतकी लोकसंख्या शेती व्यवसायावर अवलंबून आहे. विकासाबरोबर देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात शेती क्षेत्राचा हिस्सा कमी होत असला तरी जागतिक अर्थव्यवस्थेशी तुलना करता तो अधिक आहे. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेतीचे महत्व कमी होत नाही. शेती विकासासाठी शेतीचे पारंपारिक व मागास स्वरूप बदलून आधुनिक शेती पध्दतीचा अवलंब करणे गरजेचे आहे. परंतू शेतजमिनीचे आकारमान लहान, शेतीचे पावसावरील अवलंबित्व, भांडवलाची कमतरता, जलसिंचन सुविधेचा अभाव, विक्री व्यवस्थेचा अभाव, कृषी संशोधन याकडे होणारे दुर्लक्ष, शेतमालाला मिळणारी कमी किंमत यासारख्या समस्यामुळे शेतीच्या उत्पादकतेत व प्रगतीत घट होत आहे. भारतामध्ये शेतीची उत्पादकता वाढून शेतीचा विकास होणेसाठी गट शेतीचा अवलंब केला जात आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये भारतातील गट शेतीची पार्श्वभूमी, गटशेतीचे फायदे व तोटे सरकारने योजलेले धोरण/उपाय यांचा आढावा घेणेचा प्रयत्न केलेला आहे.

गट शेतीची उद्दिष्टे :–

1. गट शेतीची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
2. गट शेतीचे फायदे व तोटे अभ्यासणे.
3. गट शेतीसाठी धोरणात्मक उपाय सुचविणे.

अभ्यास पध्दती :– प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर करणेत आला आहे. त्यासाठी संदर्भ ग्रंथ वृत्तपत्रातील लेख, ॲग्रोवन, दिवाळी अंक, इंटरनेट इ.चा वापर करणेत आला आहे.

गट शेती म्हणजे काय ?

''एका गावातील/समुहातील शेतकऱ्यांनी एकत्र येवून शिवारातील संलग्न भौगोलिक क्षेत्रामध्ये सामुहीक शेती करणे, शेती उत्पादन प्रक्रिया व मुल्यवर्धन करणे, एकत्रीत विपणनासाठी सामुहिक स्वरूपाची व्यवस्था करणे आणि या सर्व माध्यमातून आपल्या समुह गटाचा विकास घडवून आणणे म्हणजे गट शेती/ समुह शेती होय.''

या व्याख्येवरून एखादया गावातील/समुहातील लहान शेतकरी /सीमांत शेतकरी एकत्र येवून एक शेती गट स्थापन करतात. या गटात आपली जमीन समाविष्ट करतात. जमिनीत सामुहिकरित्या पिकाचे उत्पादन घेण्यापासून ते त्याची विक्री करेपर्यंतची सर्व प्रकारची कार्य परस्परांच्या मदतीने गटाच्या माध्यमातून पार पाडून शेतीच्या उत्पादनात व उत्पन्नात वाढ घडून आणतात.

गट शेतीची पार्श्वभूमी :– भारतामध्ये लोकसंख्या वाढीमुळे शेतजमिनीचे सातत्याने विभाजन व तुकडीकरण होत असू तीची धारणक्षमता दिवसेंदिवस कमी होत चालली आहे. सन 2010–11 च्या अहवालानुसार महाराष्ट्रात 1970–71 मध्ये 4.28 हेक्टर इतकी धारण क्षमता होती ती कमी होत जावून 2010–11 मध्ये 1.44 हेक्टर प्रति खातेदार इतकी कमी झाली आहे. काही ठिकाणी तर ती फक्त 11 ते 15 गुंठे इतकी कमी झाली आहे. इतक्या कमी धारण क्षेत्रावर एखादया शेतकऱ्याला शेती करणे फायदेशीर ठरत नाही. शेती क्षेत्राचा आकार वाढविणे आणि शेती साधने एकत्र करून फायदेशीर उत्पन्न घेणे व शेतकऱ्यांचे दारिद्रय कमी करणे यासाठी समुह शेती/गट शेतीचा अवलंब केला जात आहे.

भारतातील गट शेती :– भारतामध्ये सहकारी शेतीच्या स्वरूपात गट शेती/समुह शेती अस्तित्वात होती पण यातील उणीवामुळे सहकारी शेती लोप पावली. सध्यस्थितीत भारतामध्ये सामाजिक आणि आर्थिक कारणामुळे शेतकऱ्यांची वैयक्तिक जमीन धारण क्षमता कमी होत गेल्याने शेतीची साधने व यातून निघणारे उत्पादन यांचे संतूलन साधने आणि फायदेशीर उत्पन्न मिळविणे शेतकऱ्यांना अवघड होत आहे. यासाठी गट/समुह शेतीच्या माध्यमातून शेती साधने एकत्र करून आधुनिक पध्दतीने शेती उत्पादन घेणे हा उत्तम पर्याय होवू शकतो. हे इतर देशातील अनुभवावरून लक्षात येते.

भारतात काही राज्यामध्ये यशस्वीपणे गट शेती केली जात आहे तसेच महाराष्ट्र राज्यातील जालना, औरंगाबाद, बीड, लातूर, अमरावती, उस्मानाबाद इ. जिल्हयातील अनेक गावात गट शेती यशस्वी केली आहे. उदा. जालना जिल्हयातील जिराडगाव या खेडयात डॉ.कापसे यांच्या पुढाकाराने केसरी आंबा उत्पादनात गट शेतीचा प्रयोग यशस्वी केला. त्यानंतर दुसऱ्या टप्प्यात डाळींब, संत्री, मोसंबी, आवळा, सिताफळ या पिकातही गट शेती यशस्वी केली. त्यानंतर डॉ.कापसे व शेती विभागातील तज्ञ अधिकारी यांनी गटातील शेतकऱ्यांना विश्वासात घेवून कापूस, तुर, सोयाबीन, गहू, मोसंबी, डाळींब या पिकांचे उत्पादन घेण्याचा कार्यक्रम आखला. यासाठी गटाच्या माध्यमातून आधुनिक तंत्राचा यंत्राचा वापर केला. सुधारित बि–बियाणे, खते, जंतूनाशके व अवजारांचा वापर केला. जलसिंचनाची (ठिबक सिंचन, स्प्रींकलर) सुविधा केली. पारदर्शक व्यवहार ठेवले, त्यामुळे शेतीची दर एकरी उत्पादकता व उत्पन्नात वाढ झाली. हे पुढील आकडेवारीवरून लक्षात येते.

दर एकरी उत्पादकता व उत्पन्न

अ.क्र.	पिकाचे नाव	गट शेती पुर्वी		गट शेती नंतर	
		दर एकरी उत्पादन (क्विंटल)	दर एकरी उत्पन्न (रूपये)	दर एकरी उत्पादन (क्विंटल)	दर एकरी उत्पन्न (रूपये)
1.	कापूस	6 ते 10	24000 ते 40000	25 ते 50	100000 ते 120000
2.	तुर	6 ते 7	21000 ते 24500	15 ते 17	52500 ते 59000
3.	सोयाबीन	7 त 9	22400 ते 28800	15 ते 18	48000 ते 57600
4	गहू	10 ते 15	10000 ते 15000	25 ते 30	25000 ते 30000
5	मोसंबी	4 ते 5 टन	40000 ते 50000	15 ते 18 टन	150000 ते 180000
6	डाळींब	4 ते 5 टन	200000 ते 250000	15 ते 18 टन	500000 ते 600000

वरील आकडेवारी लक्षात घेता वरील सर्वच पिकांच्या बाबतीत दरएकरी उत्पादकता व उत्पन्नात भरीव वाढ झाल्याचे दिसून येते. यारून गट शेतीच्या माध्यमातून लहान व सीमांत शेतकऱ्याच्या उत्पन्नात वाढ होवून त्यांच्या राहणीबाबत वाढ होत आहे. म्हणजे गट शेती ही गरीब शेतकऱ्यांच्या प्रगतीचे /विकासाचे साधन आहे असे म्हणावे लागेल.

गट शेतीचे फायदे :–

1. गट शेतीमुळे उच्च तंत्राचा व यंत्राचा वापर केल्याने शेती व्यवसाय करणे सोयीचे होते.
2. गट शेतीमुळे उत्पादन व वाहतूक खर्चात बचत होवून फायदा होतो.
3. गट शेतीच्या माध्यमातून शेतमालावर प्रक्रिया करून योग्य किंमत मिळणेस मदत होते.
4. गट शेतीमधून मोठया प्रमाणात भांडवलाची उभारणी करणे शक्य होते.
5. गट शेतीमुळे प्रक्रिया उद्योग व शेतीपुरक जोडधंदे यामुळे रोजगारीत वाढ होते.
6. गट शेतीमुळे शेतीपुरक व्यवसाय करणे शक्य होवून लहान शेतकरी व सीमांत शेतकरी यांच्या उत्पादनात व उत्पन्नात वाढ होणेस मदत होते.
7. गट शेतीच्या माध्यमातून शेतमालाची विक्री केल्याने योग्य किंमत मिळून शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होवून त्यांचे राहणीमान सुधारतो.

गट शेतीचे दोष :–

1. गट शेतीसाठी आवश्यक संख्येने शेतकरी एकत्र येत नाहीत.
2. गट शेतीसाठी पुरेसे भांडवल उभा करणे शक्य होत नाही.
3. गट शेतीचे योग्य व्यवस्थापन होत नाही.

गट शेतीसाठी धोरणात्मक उपाय :–

गट शेतीमध्ये असलेल्या काही अडचणीमुळे/उणीवामुळे त्यांच्या विकासावर मर्यादा येते. म्हणून महाराष्ट्र सरकारने राज्यातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न 2022 सालापर्यंत दुप्पट करण्याचे धोरण जाहीर केले आहे. या धोरणाची अंमलबजावणी करणेसाठी गट शेतीला प्रोत्साहन देण्यात येणार आहे. यासाठी सन 2017–18 व 2018–19 या दोन वित्तीय वर्षात अंमलबजावणी करणेसाठी पथदर्शी योजना आखण्यात आली आहे. या योजनेत पुढील तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.

1. महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम 1960 अथवा कंपनी नोंदणी अधिनियम 1956 च्या तरतुदी अंतर्गत शेतकरी उत्पादक कंपनी म्हणून शेतकरी गटाची नोंदणी करणे आवश्यक आहे.
2. दोन वर्षात या योजनेअंतर्गत प्रत्येक गटास जास्तीत जास्त 1 कोटी रूपये अनुदान देण्यात येणार आहे.
3. प्रति वर्षी 200 शेतकरी गटांना यासाठी पात्र ठरविण्यात येणार आहे.
4. पीक पध्दती व शेतीचा प्रस्ताव विचारात घेवून गट शेतीसाठी आदर्श नमुना प्रकल्प मॉडेल तयार करणेत येईल.
5. यामध्ये पशुसंवर्धन, दुग्ध व्यवसाय व मत्स्य व्यवसाय विभाग व रेशीम उद्योग आदी विभागांच्या आदर्श नमुना प्रकल्पाचा समावेश करणेत येईल.
6. या योजनेत शेती अवजारे व बॅंकेचाही समावेश करणेत आला आहे.
7. गटातील सदस्यांची संख्या वाढण्यासह या सदस्यांचे एकूण क्षेत्र 100 एकरांच्या पटीत वाढले तर वाढीव असलेल्या प्रत्येकी 100 एकरासाठी प्रत्येकी एक कोटी रूपयांचे वाढीव अनुदान देय राहणार आहे.
8. या योजनेअंतर्गत उत्कृष्ट कामगिरी केलेल्या व पुरस्कारास पात्र ठरलेल्या शेतकरी गटांना प्रथम क्रमांक 25 लाख रूप्ये द्वितीय क्रमांक 15 लाख रूप्ये व तृतीय क्रमांक 5 लाख रूपये याप्रमाणे पारितोषिके देण्यात येणार आहेत.

समारोप :—

गट शेतीमुळे लहान शेतकरी व सीमांत शेतकरी यांच्या उत्पादनात व उत्पन्नात वाढ होत आहे. हे लक्षात घेता गट शेती ही शेतकऱ्याच्या फायदयाची आहे. परंतू त्यातील काही अडचणीमुळे गट शेतीच्या विकासावर मर्यादा येते. तरीही गट शेतीचा विकास झाला पाहिजे. यासाठी महाराष्ट्र शासनाने 2022 पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट वाढले पाहिजे म्हणून सन 2017—18 व 2018—19 या दोन वित्तीय वर्षात पथदर्शी योजना आखून तिची प्रभावी अंमलबजावणी करून गट शेतीला प्रोत्साहन देण्याचे / विकास करणेचे धोरण आखले आहे. परिणामी गट शेती ही शेतकऱ्यांच्या शाश्वत विकासाचे साधन बनेल.

संदर्भ :—

1. कृषी अर्थशास्त्र — डॉ.गंगाधर वि.कायंदे—पाटील
2. ॲग्रोवन सकाळ — दिवाळी अंक 2017
3. दैनिक लोकसत्ता — 22 नोव्हेंबर 2017
4. इंटरनेट — महाराष्ट्रातील गट शेती

भारताच्या कृषी विकासाच्या व्यूहरचनेचे शिल्पकार पंडित नेहरू

प्रा. डॉ. प्रमिला विजय डोणे,
न्यू कॉलेज, कोल्हापूर.

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यामध्ये जशी पंडित नेहरूंची महत्वाची भूमिका आहे, तशीच भूमिका स्वातंत्र्योत्तर काळात घेवून त्यांनी भारताला एकात्म व अखंड भारत बनवण्यासाठी प्रयत्न केले. कारण त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू मानव हा होता. स्वातंत्र्यापूर्वी भारतीय अर्थव्यवस्था म्हणजे जुन्या चालीरीती व परंपरा यामध्ये अडकलेली, अज्ञान व निरक्षर अशा जनतेची शेतीवर आधारित असलेली अर्थव्यवस्था, त्यातून निर्माण झालेले दारिद्र्य, विषमता अशा समस्यांतून संक्रमण करीत असलेली अर्थव्यवस्था होती. ब्रिटीश राज्य व त्यांनी हव्या असलेल्या पध्दतीचा व उपलब्ध असलेल्या भारतीय नैसर्गिक साधनांचा वापर करून त्यांनी त्यांची अर्थव्यवस्था बळकट केली होती. त्यातूनच ज्यांच्यावर भारतीय लोकांचा उदरनिर्वाह चालत असे अशा निसर्गदत्त शेतीवर अनिष्ठ चालीरीती व बंधनाचे वर्चस्व लादून भारतीय शेतकऱ्यांचे जीवन दरिद्र बनवले होते. स्वातंत्र्यानंतर भारताची आर्थिक स्थिती सुधारण्याकरीता अनेक तज्ञांनी विकास योजना मांडल्या. परंतु भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या शेती क्षेत्राचा विकास झाल्याखेरीज देशाचा विकास होणार नाही हे विचारात घेऊन स्वतंत्र देशाचे पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी नियोजनाच्या माध्यमातून कृषी क्षेत्राच्या विकासाकरीता व्यूहरचना तयार केली. निसर्गात उपलब्ध असणाऱ्या शेती क्षेत्राचा वापर योग्य कारणाकरीता करणे व शेती क्षेत्रावर ब्रिटीशकालीन व्यवस्थेत असलेले जमीनदारांचे वर्चस्व कमी करून शेती मालकाला जमिनीचा हक्क प्राप्त करून देणे व शेती उत्पादन वाढवण्याची व्यूहरचना तयार करण्याचे काम त्यांनी केले.

देशातील गरिबी दूर करण्याकरीता औद्योगिकरणास पर्याय नाही. त्याकरीता छोटे मोठे उद्योग उभारणे महत्वाचे आहे. परंतु भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाया ज्याच्यावर अवलंबून आहे, त्या कृषी व्यवसायाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. म्हणून त्यांनी प्रथम शेती विकासाला चालना देण्याचे उद्दिष्ट ठरवले व त्यानुसार व्यूहरचना तयार केली हीच व्यूहरचना कृषी विकासाला प्रेरक ठरली, ती आजच्या कृषी विकासाला पूरक ठरत आहे.

उद्दिष्टे :

१. ब्रिटीश कालावधीतील भारतीय शेतीचा अभ्यास करणे.
२. स्वतंत्र भारताच्या कृषी विकासात पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या कृषी विकास विषयक व्यूहरचनेचा अभ्यास करणे.

गृहितक :पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या कृषी विषयक धोरणामुळेच कृषी विकास शक्य झाला.

अभ्यास पध्दती : प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित आहे. पंडित नेहरू यांनी लिहिलेल्या पुस्तकांचा आणि पंडित नेहरू यांच्यावर विविध अर्थतज्ञानी लिहिलेल्या पुस्तकाचा तसेच संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेट यांचा वापर सदर शोधनिबंधासाठी केलेला आहे.

विषय विवेचन : स्वातंत्र्य संग्रामात ब्रिटीशाविरूध्द शांततेच्या मार्गाने गांधीजींच्या बरोबर प्रखर असे आंदोलन करणारे आंदोलक, पारंपारिक विचारप्रणालीतून समाज परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी प्रयत्नशील असलेले विचारवंत, स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान, भारतातील समस्या सोडवायच्या असतील तर मिश्र अर्थव्यवस्था स्वीकारणारे तसेच समाजातील तळातील माणसांपर्यंत शासनाच्या योजना कशा पोहचवता येतील याचा विचार मांडणारे व अंमलात आणणारे नियोजनकर्ता म्हणून पंडित नेहरूंचे व्यक्तिमत्व ओळखले जाते.

ब्रिटीशकालीन भारतीय अर्थव्यवस्थेत विकासाचा कणा म्हणून मानलेल्या शेती विकासाकडे झालेले दुर्लक्ष, त्यामुळे शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था सुधारावयाची असेल तर कृषी अर्थव्यवस्थेत सुधारणा करणे अपेक्षित आहे. कृषी विकासातूनच देशाला अनेक समस्यांची सोडवणूक करता येते हे ओळखूनच पंडित नेहरूंनी कृषी विकासाला प्राधान्य दिले.

पंडित नेहरू यांनी कृषी क्षेत्रासाठी नियोजन काळात केलेल्या खर्चाचा तपशील : देशाचा जलद आणि नियोजनबध्द विकास हा पंचवार्षिक योजनेद्वारा होऊ शकतो हे रशियासारख्या देशाने सिध्द केले.याच विचारातून पंडित नेहरूंनी पंचवार्षिक योजनांची व्यूहरचना तयार केली. त्यापैकी पहिल्या, दुसऱ्या आणि तिसऱ्या पंचवार्षिक योजना कालावधीत, शेती विकास आणि औद्योगिकरण यांना केंद्रस्थानी मानून नियोजनाची वाटचाल सुरू केली. नेहरूंच्या काळात तीन पंचवार्षिक योजना झाल्या. त्यांच्या खर्चाची माहिती पुढील तक्त्याद्वारे दिली आहे.

पंचवार्षिक योजना काळातील खर्च

खर्चाच्या बाबी	पहिली योजना		दुसरी योजना		तिसरी योजना	
	प्रत्यक्ष खर्च	एकूण खर्च शेकडा प्रमाण	प्रत्यक्ष खर्च	एकूण खर्च शेकडा प्रमाण	प्रत्यक्ष खर्च	एकूण खर्च शेकडा प्रमाण
कृषी व संबंधित क्षेत्र	२९०	१४.८	५४९	११.७	१०८९	१२.७
जलसिंचन पूर नियंत्रण	४३६	२२.२	४३०	९.२	६६५	७.८
ऊर्जा	१४९	७.६	४५२	९.७	१२५१	१४.६
ग्राम व लघुउद्योग	४२	२.१	१८७	४.००	२४१	२.८
उद्योग व खाणी	५५	२.८	९३८	२०.००	१७६२	२०.०
वाहतूक दळणवळण	५१८	२६.४	१२६१	२७.००	२११२	२४.६
इतर	४७२	२४.१	८५५	१८.३३	१४९२	१३.४
शैक्षणिक व वैज्ञानिक संशोधन	१४९	७.६	२७३	५.६८	६६०	३.७
आरोग्य व कुटुंब कल्याण	९८	५.००	२१६	४.६	२५१	२.९
एकूण	**१९६०**	**१००**	**४६७२**	**१००**	**८५७३**	**१००**

संदर्भ : भारतीय नियोजन मंडळाचे अहवाल

पंडित नेहरूंनी राबवलेले कृषी विषयक व्यूहरचना व साध्य झालेल्या बाबी :

१५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर पंडित नेहरूंनी यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या उच्चाधिकारी समितीकडे कृषी क्षेत्राचे उत्पादन वाढवणे व त्यारीता जमिन विषयक सुधारणांची दिशा ठरवणे या संदर्भात अधिकार देण्यात आले. या समितीने पूर्वीच्या जमीन व्यवस्थेमुळे निर्माण झालेले आणि कृषी उत्पादन वाढीला बाधा आणणारे अडथळे दूर करणे आणि पूर्वीच्या जमीन व्यवस्थेतील सामाजिक अन्याय, कूळांचे शोषण नष्ट करणे, कसेल त्याची जमीन, कृषी व्यवस्था पण सुधारणा, शेत मजुरांच्या स्थितीत सुधारणा करणे. ग्रामीण जनतेला प्रतिष्ठा आणि संधीची समानता मिळवून देणे आणि ग्रामीण जनतेचे राहणीमान सुधारणे यासारखी उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी काही कार्यक्रम दिले. त्यानुसार पहिल्या, दुसऱ्या आणि तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनामध्ये कार्यक्रमाचे नियोजन केले व ते कार्यक्रम कार्यक्षमपणे राबवण्याचे धोरण पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी निश्चित केले. त्यानुसार

कृषी विकास कार्यक्रमात साध्य झालेल्या बाबी –

१.जमीन विषयक सुधारणात झालेला बदल : पहिल्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये जमिन विषयक सुधारणांचे धोरण जाहिर केले. त्यानुसार कायदे, जमीन विषयक सुधारणा कार्यक्रम निश्चित केला. त्यातून जमिनीच्या मालकी हक्काचे समान वाटप आणि उत्पादन वाढीस चालना मिळावी म्हणून आर्थिक विकास साधण्यासाठी जमीनविषयक सुधारणा हे एक साधन ठरले.

२.मध्यस्थांचे उच्चाटन : पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत जमीनदारी पध्दतीचे (मध्यस्थांचे) उच्चाटन करण्याचे कायदे केले.कारण स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशातील एकूण जमिनीच्या ४५% जमीन मध्यस्थांच्या अधिकाराखाली होती.अशा मध्यस्थांचे उच्चाटन करून, कायद्यानुसार त्यांच्याकडील अतिरिक्त जमीन काढून २ कोटींपेक्षा अधिक कुळांना जमिनीची मालकी मिळवून देण्यात आली. तसेच १.६ कोटी एकर जमीनदारांकडील पडीक जमीन आणि डोंगरे ही सरकारी मालकीची झाली. नियोजन काळात सरकारने त्या जमिनीचा विकास केला.कुळांना जमिनीचा मालकी हक्क मिळाला.या कायद्यामुळे सरकारला जमीन महसूल गोळा करण्याचा अधिकार मिळाला. त्यामुळे महसूल गोळा करणाऱ्या मध्यस्थांचे उच्चाटन झाले.

महसूल गोळा करण्यात सरकारला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले. यामध्ये जमीनदारांच्या नोंदीमध्ये असलेल्या प्रॉपर्टींचा प्रामुख्याने समावेश होतो. या प्रॉपर्टी असल्या तरी पंडित नेहरू यांनी नियोजनातून मध्यस्थांचे उच्चाटन करण्याचा कार्यक्रम समर्थपणे राबवला. त्यातून सरकार व शेतकरी यांचा प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. याची परिणिती आजच्या शेती व्यवस्थापनात दिसून येते.

३.कूळ कायद्यातील सुधारणा : जमीन विषयक सुधारणा कायद्यामुळे अर्थव्यवस्थेत झालेला बदल लक्षात घेता, सरकारने कूळ कायद्यात सुधारणा केल्या. यामध्ये प्रामुख्याने पहिल्या योजनेत पंडित नेहरूंनी कुळांना दिल्या जाणाऱ्या खंडाच्या स्वरूपात केलेली शिफारस महत्वपूर्ण ठरली. त्यानुसार खंडाचे प्रमाण एकूण उत्पादनाच्या २० ते २५% इतके निश्चित केले. त्यामुळे कूळ कायदे करून खंडाचे प्रमाण इतर देशातील विविध घटक राज्यांनी निश्चित केले. या कूळ कायद्यामुळे कुळांना काढून टाकण्यावर कायद्याने बंदी आली. त्यामुळे कुळांना जमीन कसण्याबाबत शाश्वती मिळाली. त्यामुळे त्यांच्याकडून जमिनीत गुंतवणूक केली जाऊ लागली. याचा

कायम देशातील ९७.१० लाभ कुळांना ते कसत असलेल्या ६७.८७ लक्ष हेक्टर जमिनीचा मालकी हक्क मिळाला.या कुळ कायद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या योजनेत झाली. कुळांना जमिन कसण्याची शाश्वती व मालकी हक्क मिळाल्याने त्यांच्यात उत्पादन वाढीची प्रेरणा निर्माण झाली. त्यामुळे निश्चितच या प्रेरणेतून कृषी विकासाला दिशा मिळाली.

या नियोजनाच्या माध्यमातून पंडित नेहरूंनी देशातील सीमांत, अत्यल्प भूधारक, अल्प भूधारक शेतकरी आणि भूमिहीनांना जमीन देऊन, जमीन मालकी हक्कांतील विषमता दूर करण्याकरीता कमाल भू-धारणा कायदा करून त्यांच्या काटेकोर अंमलबजावणीतून मालकी हक्कातील तफावत दूर करणे, कूळ पध्दत कमी करणे, सहकारी ग्राम व्यवस्थेकडे वाटचाल करणे व भूमिहीन शेत मजूरांना जमिनीची मालकी मिळवून देणे शक्य झाले.

कमाल भू धारणा कायद्याचा परिणाम म्हणजे १९५९ मध्ये राज्य सरकारनी कमाल जमीन धारणेबाबत केलेला कायदा, विविध राज्यांनी जमिनीचा प्रकार, सुपिकता, पाणी पुरवठ्याच्या सोयी इ. घटकांचा वापर करून भूधारणा कमाल मर्यादा ठरविली. त्यानुसार देशातील निरनिराळ्या राज्यात जमिनीची कमाल मर्यादा ठरवण्यात आली. उदा. आंध्र प्रदेश, जम्मू काश्मीर, मध्यप्रदेश, ओरिसा, पंजाब, पश्चिम बंगाल इ. राज्यात एका व्यक्तीच्या मालकीची जास्तीत जास्त किती जमीन असावी हे ठरवण्यात आले. आसाम, केरळ, गुजरात, राजस्थान इ. राज्यात एका कुटुंबाकडे जास्तीत जास्त किती जमीन असावी हे ठरवण्यात आले. कमाल भू धारणा मर्यादा कायद्यानुसार ओलिताखालील जास्तीत जास्त १८ एकर जमीन आणि बिना ओलिताखालील जास्तीत जास्त ५४ एकर जमीन ही कमाल जमीन मर्यादा ठरवण्यात आली. भू धारणा कायद्यामुळे सामाजिक न्याय साधता आला.

४.धारण क्षेत्राचे एकत्रीकरण :पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत जमीन विषयक सुधारणाचा भाग म्हणून धारण क्षेत्राचे एकत्रीकरण ह्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात आली. लहान आकाराच्या शेतीत उत्पादन वाढ करता येत नाही. म्हणूनच या योजनेत जमिनीचे विभाजन व उपविभाजन टाळण्यासाठी राज्य सरकारने कायदे केले. या कायद्यानुसार वारसा हक्कानुसार विभाजन करावे. परंतु मशागत एकत्र व आर्थिकदृष्ट्या किफायतशीर पध्दतीने शेती करावी हा नियम केला. या धोरणाला काही राज्यात कायदे केले. पंडित नेहरूंनी राबवलेल्या या धोरणातून तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस २.९५ कोटी एकर शेतजमिनीचे एकत्रीकरणाचे काम पूर्ण झाले.

५.भूदान चळवळ : पंडित नेहरू यांनी राबवलेल्या जमीन सुधारणा कायद्यात सुधारणा करण्यासाठी आचार्य विनोबा भावे यांनी भूदान चळवळ सुरू केली. भूदान चळवळी बरोबरच १९५७ पासून ग्रामदान चळवळ सुरू करण्यात आली. परंतु या दोन्ही चळवळीतून जमिनी मिळाल्या. परंतु जमीन कसण्यासाठी लागणारी साधनसामग्री त्याच्याकडे नसल्याने जमिनीचा वापर करता आला नाही. परंतु कृषी उत्पादन वाढीसाठी आचार्य विनोबा भावे यांनी भू साधारणेची आवश्यकता लोकांना पटावी आणि त्याकरीता अनुकूल वातावरण निर्माण व्हावे याकरीता झालेले प्रयत्न उत्पन्न वाढीस योग्य होते.

६.सहकारी शेती : रशियाने आर्थिक विकासाकरीता जी व्यूहरचना वापरली होती, त्यापैकी सहकारी शेती हा एक प्रकार होय. सहकारी शेतीचा प्रयोग राबवण्याचे प्रयत्न पंडीत नेहरूंनी केले. त्यानुसार १९५९ साली सहकारी शेती अभ्यासगटाची नियुक्ती करण्यात आली. याचे फलित म्हणजे पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत जमिनीचे एकत्रीकरण आणि सामुदायिक लागवड विचार घेता, सहकारी संयुक्त शेती आणि सामुदायिक शेती प्रकाराला उत्तेजन देण्यात आले. म्हणूनच पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस १००० सहारी संस्था अस्तित्वात आल्या. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत पंडित नेहरू यांनी सहकारी शेती संस्था स्थापन करण्याची शिफारस केली. १९६९ साली एस.निजालिंगप्पा यांनी स्थापन केलेल्या सहकारी शेती संस्था अभ्यासगटाने सहकारी शेतीच्या प्रगतीसाठी प्रयत्न केले. त्यामुळेच १९६१ मध्ये सहकारी शेती संस्थांची संख्या ६३२५ व सभासद संख्या ३.०५ लाख झाली. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरीस सहकारी शेती संस्थांची संख्या ४६२२० सभासद संख्या २.१३ लाख इतकी झाली. सन १९९१ अखेर सहकारी शेती संस्थांची संख्या ४६,२२० आणि सभासद संख्या ५६ लाख इतकी वाढलेली दिसते. यावरून पंडित नेहरूंनी सहकारी शेतीकरीता घेतलेली भूमिका महत्वाची ठरलेले दिसून येते.

७. शेती विकासासाठी नवीन व्यूहरचना : शेती क्षेत्र हे कृषी विकासासाठी पायाभूत क्षेत्र मानून पंडित नेहरूंनी कृषी विकासासाठी पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत प्रयत्न केले. त्याकरीता त्यांनी शेतीमध्ये अमुलाग्र बदल करण्याचे धोरण स्वीकारले. १९६०-६१ साली परंपरागत व जुनी शेती पध्दती बदलून शेतीसाठी नवीन व्यूहरचना व हरित क्रांतीचे धोरण स्वीकारले. १९५९ स्थापन फोर्ड फौंडेशन तज्ज्ञ समितीच्या सल्ल्यानुसार प्रकर्षित प्रदेश विकास कार्यक्रम देशातील विविध राज्यातील ७ जिल्ह्यात लागू केला. प्रथम:च शेती विकासासाठी एकूण खर्चाच्या ३१%, दुसऱ्या योजनेत २०%, तर तिसऱ्या योजनेत २१% खर्च करण्याचे ठरवले.

पंडित नेहरू यांनी शेती क्षेत्रात केलेल्या क्रांतिकारक बदलाची नोंद यामध्ये कृषी विकासासाठी प्रकर्षित शेती जिल्हा कार्यक्रम १९६०, राष्ट्रीय बियाणे महामंडळ १९६३, भातरीय राज्य शेती महामंडळ १९६९, सहकार विकासासाठी राष्ट्रीय सहकार विकास आणि गुदाम महामंडळ १९५६, पाणी पुरवठा योजना, खते बियाणासाठी शेतकऱ्यांना अंशदान योजना, शेतीचे यांत्रिकीरण, शेतीला कर्ज पुरवठा देणाऱ्या योजना, शेती संशोधन मंडळ, शेती महाविद्यालये, विद्यापीठे, शेतमाल किंमतीसाठी कृषी मूल्य आयोग (१९६५), शेतमाल विपणनासाठी नियंत्रित बाजारपेठा, शेतमाल साठवणूकीसाठी केंद्रीय व राज्य वखार महामंडळ (१९५७), शेतमजूरांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याकरीता शेतमजूर चौकशी समिती १९५१, राष्ट्रीय मजूर समिती १९६९, किमान वेतन कायदा, शेतकऱ्यांसाठी अधिक धान्य पिकवा मोहीम, ग्रामीण विकासासाठी सामुदायिक विकास कार्यक्रम १९५२, धान्य विभाग, धान्य वसुली, किमान आधार किंमती, अन्न महामंडळ १९६५, अन्नधान्य स्वयंपूर्णता असे अनेक क्रांतिकारक निर्णय कृषी विकासाकरीता घेतले गेले, ज्याचा उपयोग शेती विकासाकरीता महत्वपूर्ण योजना राबवण्याकरीता होत आहे.

निष्कर्ष :

१.स्वातंत्र्यानंतरचा व पहिल्या तीन नियोजनापर्यंतचा कालखंड हा नेहरू युग मानला जात होता.

२.पंडित नेहरूंनी कृषी विकासासाठी जमीनदारी पध्दतीचे उच्चाटन करणारे कायदे कमाल भू धारणा कायदा, धारण क्षेत्राचे एकत्रीकरण, कूळ कायद्यांचे उच्चाटन यांसारख्या कायद्याची अंमलबजावणी कार्यक्षमतेने केल्यामुळे शेतकरी व शेतमजूर यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाल्या.

३.सहकारी शेती, शेतीचे उत्पादन वाढवण्याकरीता स्वीकारलेले धोरण यामुळे तिसऱ्या पंचवार्षिक योजना अखेरीस सहकारी शेती संस्थांची संख्या ८०४८ आणि सभासद संख्या २.१३ लाख इतकी झाली. १९९१ अखेर सहकारी शेती संस्था ४६,२२० आणि सभासद ५६ लाख इतकी झाली याचा अर्थ सहकारी शेतीसाठी पंडित जवाहरलाल नेहरूंची भूमिका महत्वपूर्ण होती.

४.पंडित नेहरूंच्या कालखंडात भारताचा कृषी विकास झाला. त्यामुळेच सामाजिक व आर्थिक न्याय प्रस्थापित झाला.

५.आधुनिक कृषी विकासाबरोबर, औद्योगिक विकासाकडे लक्ष केंद्रित करून रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करता येतात. हा त्यांचा दृष्टीकोन आजच्या अर्थव्यवस्थेत विकासाला पोषक ठरत आहे.

६.नेहरूंनी तीन पंचवार्षिक योजनामध्ये केलेल्या विविध कायद्यामुळेच कृषी क्षेत्राच्या मालकी हक्कात व उत्पादनात अमूलाग्र बदल झाला.

७.हरितक्रांतीच्या धोरणामुळेच कृषी उत्पादनात वाढ होऊन अन्नधान्याचा प्रश्न सोडवता आला.

८.समाजवादी समाजरचना प्रस्थापित करताना औद्योगिक विकासाबरोबर त्यांनी कृषी विकासाला प्राधान्य दिले.

समारोप :

भारताची सध्याची आर्थिक स्थिती आणि समस्या विचारात घेता, आजही पंडित नेहरूंचे आर्थिक विचार व कृषी विकासासाठी केलेले प्रयत्न अर्थव्यवस्थेत नवीन योजनांचा विस्तार व कायदे करण्यास उपयुक्त ठरत आहेत. पंडीत नेहरूंचे विचार समजून घेवून भारताच्या कृषी धोरणात त्यांची अंमलबजावणी केल्यास वर्तमानकालीन समस्या सोडवण्यास मदत होणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. Data and Sundharam (2015), Indian Economy - I, Chand & Company, New Delhi.
२. M. L. Jhingan (2012), Economics of Development & Planning.
३. Jawaharlal Nehru (2004), 'The Discover of India', Books India Ltd., New Delhi, India, Page No.150-155.
४. Selected Works of Jawaharlal Nehru, Volu. VI to XIV, 'A Project of the Jawaharlal Nehru Memorial Fund, Orient Longman Ltd., New Delhi - 1982'.
५. चंपा नेरकर मिलिंद, सुहास कुलकर्णी (२००४), 'यांनी घडवले सहस्त्र', रोहन प्रकाशन, पुणे, चतुर्थ आवृत्ती, पान नं.४५ ते ४७.
६. डॉ. आपटे प्रभा (१९९०), पंडित नेहरू आणि संसदीय परंपरा, मॅजेस्टीक प्रकाशन, पान नं.७ ते १०.
७. गोडबोले माधव (मे, २०१४), जवाहरलाल नेहरूंचे नेतृत्व एक सिंहावलोकन, राजहंस प्रकाशन, पुणे.
८. मासिके – प्रबोधन प्रकाशन ज्योतीचे विविध अंक, अर्थसंवाद मासिकाचे अंक, इंटरनेट.

ज. र. तथा दादा पेडणेकर : सामाजिक व राजकीय योगदान

प्रा. भीमराव जोतिबा शिंदे
ओंकार शिक्षण प्रसारक मंडळ संचलित
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविदयालय,गडहिंग्लज

प्रस्तावना –

निःस्वार्थ जनसेवेचे व्रत घेऊन जीवनाचा प्रत्येक श्वास समाजासाठी समर्पित करणारा देवमाणूसच.दादांची आठवण झाली की, त्यांच्या सहवासातील लोकांचे डोळे पाणावतात. त्यांच्या निष्काम कर्मयोगाची आठवण होते.कंठ दाटून येतो.अंतःकरण गहिवरुन येते. आभाळएवढी उंची लाभलेला हा देवमाणूस अनेकांच्या हृदयात घर करुन राहिला.मनात आनले असते तर दादा सधन बनू शकले असते. पण पैशापाठीमागे धवले तर दादा कसले.'ऊतणार नाही, मातणार नाही, घेतला वसा टाकणार नाही' अशी उर्मी मनात बाळगून समाजाला वेळ देण्यातच ब्रम्हानंद समजणारे दादा अनेकांना आठवतात.गडहिंग्लजच्या इतिहासातील 'या सम हा' असा निष्काम कर्मयोगी म्हणजे ज.र. पेडणेकर तथा दादा पेडणेकर.

निःस्वार्थ समाजसेवा – जनतेची कामे करताना स्वतःची शिदोरी सोबत घेऊन व स्वतःच्या गाठीचे पैसे खर्चुन प्रवास करायचे. फुकटचा चहा सुध्दा पिण्याची त्यांची वृत्ती नव्हती. सर्वस्वी ते समाजाचे होते. 'आता उरलो उपकारापुरता' या संततुकारामांच्या अभंगातील ओळी त्यांच्या जीवनाला तंतोतंत लागू पडताना दिसतात. गडहिंग्लजचा नागरीक कोणी अडचणीत असेल तर दादा बेचैन व्हायचे. सत्तेवरच्या पक्षाला दादांचा आदर वाटे व नैतिकतेचा धाक वाटे. जनतेच्या हिताचेच राजकारण त्यांना करावे लागे. सोनारने कान टोचावेत त्याप्रमाणे सत्ताधीशांना कर्तव्य लक्षात आणून देत असत.

नैतिकतेचा उपासक –औषधे विकत घेऊ न शकणा-या गरजूंना गुपचुप औषधे घरी नेऊन पोहचवत असत.अडल्या-नडलेल्यांना औषधं उदार द्यावी लागतात म्हणून कधी कुरकुर केली नाही. दादांचे स्वतःचे औषधाचे दुकान होते. हा अनुभव त्यांचे स्नेही साळूंखे गुरुजी यांनी घेतला होता. 'जे का रंजले गांजले, त्यासी म्हणजे जो आपुले, तोची साधु ओळखावा देव तेथेची जाणावा' हे संत वचन ते प्रत्यक्ष जगले. दादांच्या नैतिक वागण्याला त्यांच्या पत्निचा पाठिंबा होता. दादांची आर्थिक परिस्थिती तशी खुप नाजूक होती मित्रांकडून होणारी मदत या निःस्पृह वृत्तीला म्हणजे दादांना वेदना देणारी ठरे. पण मित्रांच्या प्रेमामुळे त्यांचा नाईलाज होई. डॉ. घाळी स्वतः सत्तेवर असताना वेळोवेळी दादांचा सल्ला घ्यायचे. दादा विरोधी पक्षातले असूनही त्यांना उपनगराध्यक्ष पदाचे अधिकार दिले होते. दादांच्या हृदयातील त्यांच्या नैतिक दबदब्यामुळे गडहिंग्लजचे राजकारण म्हणजे भ्रष्टाचारविरहित रामराज्यच.

संकटकालीन आधारवड– आर्थिक चणचणींमुळे दादांच्या कुटुंबियांचे खूप हाल होत होते. आंबिल अथवा झुनका भाकर हिच ती त्यांची पक्वान्नं होती. असे असूनही दादा निःस्पृह वृत्तीनेच जगले व सतत जनतेच्या मदतीला धावले. घरातली रोजच्या वापरात असलेली वस्तू दुस-यांच्या अत्यंत गरजेच्यावेळी स्वतः पाठवून देत 'न बोलविता येतो व न मागता देतो तो देव असतो' म्हणून देव माणूस वाटतात. दादांनी भीमराव नेवडे नावाच्या मित्राला स्वतः जामीन राहून त्यांचे कुटुंब स्थिरस्थावर करण्यासाठी नेवडेंना जमीन विकत घेऊन दिली. दादांचे आणखी एक मित्र भीमराव चव्हाण यांचे घर जळाले. विमा कंपनीने त्रुटी काढून मदत नाकारली पण दादांनी जिथे जिथे जावे लागेल तेथे जाऊन संबंधित अधिका-यांना भेटून नुकसान भरपाई मंजूर करुन घेतलीच. तेव्हाच दादांच्या मनाला शांत वाटले. भीमराव नेवडेंनी दादांना काम केल्याच्या बदल्यात काही पैसे देऊ केले पण पैसे घेतील तर दादा कसले.

आजरा तालुक्यातील वाटंगे गावच्या शेतक-याची दुस-यांनी बळकावलेली जमिन दादांनी मध्यस्थी करुन परत मिळवून दिली.त्या शेतक-याने पीक आल्यावर एक पोतं धान्य दादांना आनंदाने देऊ केलं पण दादांनी केलेल्या कामाचा मोबदला कधीच घेतला नाही.

शैक्षणिक दृष्टिकोन – प्रतिष्ठित व्यक्तिच्या मुलींना शाळेत नापास व्हावे लागल्याने दादांच्या शिक्षक मित्रावर आलेला दबाव, निवडणून प्र. गणक म्हणून काम करताना याच शिक्षक मित्रावर आलेलं संकट, बॅ. नाथ पै शाळेचे मैदान वाचविण्यासाठी या शिक्षक मित्राला करावा लागलेला संघर्ष अशावेळी दादा योग्य व सत्याच्या बाजूने ठाम राहिले होते. सहकारी कार्यकर्त्यांची दादांच्यावर ओढवलेली नाराजी, कार्यकर्त्यांच्यात व दादांच्यात निर्माण झालेली दरी, या कोणत्याही गोष्टीची तमा दादांनी बाळगली नाही. तत्वांशी कधीही तडजोड केली नाही. सत्याची कास कधी सोडली नाही कारण 'सत्यं शिवं सुंदरं' ची प्रचितीच जणू त्यांना आली होती. अविश्रांतपणे संकटातल्या मित्रांसाठी धावून जाण्याची वृत्ती, न्याय मिळवून देण्याची धडपड म्हणजे निःस्वार्थ वृत्तीचं मूर्तिमंत उदाहरणच.

गडहिंग्लज नगरपालिकेच्या शिक्षण मंडळाची सुरुवात व क्रीडामहोत्सवाची सुरूवात दादांच्या पुढाकारानेच झाली. २ ऑक्टोबरच्या गांधी जयंतीच्या शहर सफाईच्या कामात शाळेतल्या मुलांच्याबरोबर स्वतः पूर्णवेळ हजर राहायचे हे आठवडाभर चालायचं, स्वतःच्या घरातून विद्यार्थ्यांना नाचण्याची आंबिल पुरविताना दादांना खूप समाधान मिळे. सत्याग्रहाच्या वेळी दादा सर्वांच्या पुढे असायचे.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

राष्ट्रीय नेतृत्वांचा सहवास आणि जडणघडण – दादांच्या लहानपणीच पितृछत्र हरपले. अत्यंत आर्थिक हालाकीच्या परिस्थितीतसुध्दा दादांनी समाजात असामान्य असं स्थान मिळवलं.दादांच्या वैचारीक जडणघडणीला डॉ. राम मनोहर लोहिया श्री एस.एम. जोशी, श्री. ना.ग.गोरे इ. मंडळी कारणीभूत होती.समाजवादी पक्षाचे सक्रिय कार्यकर्ते होते. समाजवादी पक्षाचे जनता पक्षात विलिनिकरण झाल्यानंतर जनता पक्षाच्या वृध्दीसाठी दादांनी अहोरात्र प्रयत्न केले. कॉंग्रेस पक्ष बलवान असताना दादांनी जनता दलाला यश प्राप्त करून दिले. दादांचे राहणीमान अत्यंत साधे होते. दलित वस्तीत त्या काळी झुणका भाकर कार्यक्रम दादा घ्यायचे. अनेकांचे कतृत्व दादांच्या सहवासात बहरले. जातीय राजकारणांचा तिटकारा दादांना होता. जकात विभागाचे सभापती असताना जकात नाक्यांना रात्री अपरात्री भेट देत. यातून अत्यंत कर्तव्यदक्षवृत्ती दादांची दिसते. दादांच्याकडून अनेकांनी आत्मसन्मानाचा , तत्वाशी तडजोड न करण्याचा गुण घेतला. सर्वसमभाव वृत्तीचे दादा होते.

समाजासाठी समर्पित – आणिबाणीच्या प्रसंगी दादा भूमिगत झाले होते. दादांना पकडण्याचा आदेश पोलिसांना मिळाला होता. एवढा चांगला माणूस तुरुंगात पाठवणे पोलिसांना महापातक वाटे. म्हणून दादा स्वतः पोलिसांच्या स्वाधीन झाले. त्यांना तुरुंगवास झाला व शेवटी निर्दोष सुटलेही. दादा समाजकार्य करत असतांना त्यांच्या पत्नी सुधाताई सारे व्यवहार सांभाळून घराचं घरपण जपत होत्या. त्यामुळेच दादा पूर्णवेळ समाजासाठी समर्पित होते.

समारोप –

सत्यासाठी बंड करणारे, स्वतः होऊन मदतीला जाणारे, निर्भेळ समाजकारण व राजकारण करणारे, परखड मत मांडणारे, तत्वाशी तडजोड न करणारे, निःस्पृह व निःस्वार्थ वृत्ती असणारे, कर्तव्यदक्ष असणारे, संकटकाळी मित्र होणारे, आर्थिक हालाकीत सुध्दा दुस-यांसाठी धडपडणारे, समाजहितालाच प्राधान्य देणारे दादा म्हणजेच ज. र. पेडणेकर. दादा नगराध्यक्ष पदावर विराजमान झाले नसते तरच नवल ! निष्काम व निःस्पृह वृत्तीमुळेच दादा या उंचीवर पोहचले. देव माणूस बनले. निःस्वार्थता म्हणजे दादा आणि दादा म्हणजे निःस्वार्थता. समाजकार्य व राजकीय कार्य करणा-यांना दादा दीपस्तंभ बनून येणा-या पिढयांना मार्गदर्शक ठरतील. अशा दादांना शतशः प्रणाम.

संदर्भ –

१. 'समाजवादी नेतृत्व : ज. र. पेडणेकर' – प्रा. विठ्ठल बन्ने
२. 'पुरोगामी क्रांतीकारक : ज. र. पेडणेकर ' – जे. बी. बारदेस्कर
३. 'दादा : एक प्रगल्भ व्यक्तिमत्व' – वि.म. शिंत्रे
४. अनुभव कथन – श्री व सौ. साळुंखे

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

आद्य क्रांतिकारक उमाजी नाईक

डॉ. दादासाहेब बापूराव जाधव
श्री संत गाडगेबाबा महाविद्यालय, कापशी
ता. शाहूवाडी, जि. कोल्हापूर

युरोपियन भारतात व्यापारासाठी आले आणि या ठिकाणी राज्यकर्ते बनले. राज्यकर्ते बनत असताना त्यांना स्वत:च्या स्वार्थासाठी आप्तस्वकीयांनी यामध्ये मीर जाफर ते अगदी शेवटच्या टप्प्यातील राघोबादादा असो सर्वांनी देश गुलामगिरीत टाकण्यात सिंहाचा वाट उचलेला दिसून येतो. जर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी रूजवलेली राष्ट्रभक्ती अंगिकारली असती तर ब्रिटिशांनी १५० वर्षे भारतावर राज्य केले नसते. महाराष्ट्रामध्ये १८१८ या काळात ब्रिटिशांनी पेशव्यांकडून मराठी सत्ता आपल्या ताब्यात घेतली आणि संपूर्ण हिंदूस्थानावर आपला अंमल निर्माण केला. याचा परिणाम राज्यकर्ता बरोबरच तळागाळातील जाती जमातींच्या वर झाला. आशयाच जाती जमातीतील एक भटकी विमुक्त जमात म्हणून रामोशी समाजाला ओळखले जाते. या रामोशी समाजातील उमाजी नाईक यांनी इंग्रजांच्या विरोधात शस्त्र पहिल्यांदा हाती घेतले आणि हिंदूस्थानच्या इतिहासात पहिले हुतात्मा झाले. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये उमाजी नाईकांनी ब्रिटिशांच्या विरोधात उभारलेल्या लढ्याचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

रामोशी समाज : भारतामध्ये मूळ रहिवाशी असलेल्या अनेक जाती-जमाती अस्तित्वात होत्या. त्यामध्ये असूर, नाग, द्रविड इ. होय. आर्यांच्या आगमनानंतर आर्यांनी वरील जाती जमातींशी संघर्ष करून आपले वर्चस्व निर्माण केले. पुढे या जाती-जमाती जंगल, दऱ्या डोंगरात आश्रयास गेले. या जातींचे पुढे नामांतर आदिवाशी जाती-जमाती मध्ये झाले. अशा अनेक जाती- जमाती संपूर्ण भारतात विखुरलेल्या आहेत. उदा. भिल्ल, संथाळ, कोल, मुंडा, गोंड, नागा, कोरकू, कोलम, लोहार, मुंडवा, गदान इत्यादी होय. मात्र राज सत्तांच्या काळातीही या जाती जमाती आपले अस्तित्व राखून होत्या. परंतु इंग्रजांचा अंमल भारतावर निर्माण झाल्यानंतर या आदिवाशी जाती-जमातींच्या प्रत्यक्ष जीवनावर झाला. सहाजिकच रामोश्यांच्या जीवनावरही परिणाम झाला. त्यांना रानवशी किंवा रामवंशी असेही म्हटले जाते. रामोशी शरीराने धाडशी, शूर, विश्वासू, कटक आणि सर्वात महत्त्वाचे धन्यासाठी स्वत:चा प्राण देण्यास कमी करत नसत. पुढे गावगाड्यात त्यांचा समावेश १८ आलुतेदारात झाला. या आलुतेदारीत त्यांना गावात जागल्याचे काम करावे लागत असत. त्यांना या कामाच्या बदल्यात रामोसपट्टी म्हणून धान्याच्या स्वरूपात मोबदला मिळत असे.[१]

शिवाजी महाराजांच्या काळातील रामोश्याची परिस्थिती : छत्रपती शिवाजी महाराजांना माणसांची पारख होती. त्यांनी रामोश्यांच्या अंगी असणारे गुण जाणले आणि त्यांच्याकडे गडाच्या रखवालीची कामे सोपविली. या रखवाली बरोबरच त्यांना 'नाईक' ही पदवी दिली होती. रामोशी समाज गडाच्या रखवाली बरोबरच जोड धंदा म्हणून शेती, पशुपालन इत्यादी व्यवसाय करीत असत. वरील साधने उदरनिर्वाहासाठी कमी पडत असत. काही वेळा पावसाअभावी शेती पिकत नसत. त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ येत असे. म्हणून ते काही वेळा सरदार, जहागिरदार, वतनदान यांच्या सांगण्यावरून दरोडेघालत असत. या दरोड्यातील मोठी रक्कम जहागिरदार सरदार घेत असत. फार थोडी रक्कम त्यांच्या वाट्याला येत असे.[२]

पेशवेकाळातील रामोश्याची परिस्थिती : छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात मिळालेली वतने पेशवे काळातही राखून होती.[३] इ. स. १८०३ मध्ये दुसरा बाजीराव आणि इंग्रजांच्यात वसाईचा तह झाला. या तहानुसार दुसरे बाजीरावाने रामोशी समाजाची वतने काढून घेतली.[४] याचा अप्रत्यक्ष परिणाम या समाजाच्या जीवनावर झाला. इंग्रजी सत्तेविषयी या समाजाच्या मनात असंतोष निर्माण झाला.[५]

उमाजी नाईक : उमाजी नाईक यांचा जन्म पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर तालुक्यात भिवंडी या गावी ७ सप्टेंबर १७७१ या दिवशी झाला. उमाजी नाईक यांच्या वडिलांचे नाव दादाजी खोमणे तर आईचे नाव लक्ष्मीबाई असे होते.[६] वडील पूरंदरच्या रखवालीची कामे करीत होते. उमाजी नाईक यांनी लहानपणीच आपल्या वडिलांच्याकडून गोफण चालविणे, तीरकामठा मारणे, कुऱ्हाड चालविणे, भाला फेकणे, तलवार व दांडपट्टा चालविणे अवगत केले होते. उमाजीचे वय ११ वर्षे असतानाच वडिलांचे निधन झाले.[७] उमाजी खंडोबाचे निस्सिम भक्त होते. यानंतर पुढे राजसत्तेची आदलाबदल घडून आली. १८०२ मध्ये इंग्रज आणि दुसरा बाजीराव यांच्यात वसईचा तह झाला आणि मराठी मुलखाचा कारभार इंग्रजांच्या परवानगीने सुरू झाला. इतर किल्ल्यांच्या प्रमाणेच पूरंदरच्या रखवालीची कामे रामोशांच्याकडे होती. या रखवालीवरती रामोशी समाजाचा चरितार्थ चालत असे. मात्र इंग्रजांच्या सांगण्यावरून गडाच्या रखवालीची कामे दुसऱ्या बाजीरावाने रामोशांच्याकडून काढून घेतली. याचा परिणाम त्यांच्या चरितार्थावर प्रत्यक्ष झाला. समाजाची उपासमार होऊ

लागली. उमाजी नाईक यांनी छत्रपती शिवाजी महाराजांचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेवला आणि ज्या इंग्रजांनी त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ आणली अशा इंग्रजांना राजज्य निर्माण करून देणार नाही अशी खंडोबा चरणी बेल भंडारा उचलून शपथ घेतली.[८] कारण बाजीरावाने रामोशी समाजाचे हक्क, वतने, सनदा, इनामे, नेमणूका काढून घेतल्या होत्या. परिणामी उमाजी नाईक आणि पेशवे यांच्यात तेढ निर्माण झाली. इंग्रजांच्या अन्याय अत्याचारी धोरणाविरोधात सर्वात प्रथम उमाजी नाईठक यांनी लढा उभा केला होता. मात्र त्यांना महाराष्ट्रात राहणे कठीण वाटू लागले म्हणून शेजारी निजामशाहीत निघून गेले मात्र तिथेही त्यांच्यावर अन्याय झाला.[९] पुन्हा पूरंदररच्या भागात उमाजी नाईक यांनी धाडसाने इंग्रजांच्या विरोधात धोरण सुरू ठेवले. उमाजी नाईक इंग्रजांच्या विरोधात लढत असताना लूटालूट करीत असअे. त्यांच्या खजिन्यावर डाका टाकत असे. दरोडे टाकत असत. मात्र हे सर्व करीत असताना त्यांनी सामान्य जनतेला कधीही त्रास दिला नाही. म्हणून या लढ्याला सामान्य जनतेचा सदैव पाठिंबा राहिलेला होता. जेजुरीच्या परिसरात उमाजी नाईक आणि इंग्रज यांच्यात चकमकी झाल्या होत्या. लुटीतून किंवा दरोड्यातून मिळालेली रक्कम ते गोर–गरीब जनतेमध्ये वाटून टाकत असे आणि उरलेली रक्कम खंडोबा देवास अर्पण करीत असे. परिणामी राज्य इंग्रजांचे आणि भागात अंमल उमाजी नाईक यांचा अशी परिस्थिती निर्माण झाली होती. अशी नोंद स्वत: बिटिशांनी करून ठेवलेली आढळते. उमाजी नाईकांच्या साथीला या समाजातील विठोजी नाईक, कृष्णा नाईक, खाशाबा रामोशी, बाबू सोळसकर इत्यादी मंडळी होती. यांच्या साथीने उमाजी नाईक सर्व कारवाया करीत असे.[११]

उमाजी ला इंग्रजांनी तुरुंगात टाकले तुरुंगात असताना त्यांनी लिहायला वाचायला शिकले. तुरुंगातून सुटून आल्यानंतर पुन्हा लढ्याचे सत्र चालूच ठेवले. शिवाजीनगर (भांबुर्डे) येथे इंग्रजांचा खजीना होता या खजिन्यावर त्यांनी रात्रीचा डाका टाकला आणि हा खजिना लूटला. या लूटीतील रक्कम जेजुरी येथील कऱ्हेपठार तर कोंडाणपूर या ठिकाणांच्या देवस्थानास अर्पण केली होती. पटवर्धन यांचे वऱ्हाड मिरज येथून पुण्यास निघाले असता जेजुरी येथे त्यांनी लुटले तर १८८६ मध्ये पंढरपूरच्या एका ब्राह्मण सावकारावर या भागातच डाका टाकला. मात्र इंग्रज उमाजी नाईक यांचा बिमोड करण्यासाठी सतत प्रयत्न करीत होते. मात्र उमाजी नाईक इंग्रजांना दाद देत नव्हते. मठोर देवीच्या डोंगरात कॅप्टन बोईड यास त्यांनी माघार घेण्यास भाग पाडले होते. परंतु इंग्रज उमाजी नाईक यांना संपविण्यासाठी कोणत्याही मार्गाचा अवलंब करण्यास तयार होते. त्यांना पकडून देणाऱ्यास बक्षीस जाहीर केले. शेवटी बापूसिंग परदेशी, नाना रामोशी आणि काळू रामोशी हे बक्षिसास बळी पडले. उमाजी नाईक यांना भोर जवळ उत्रोळी येथे पकडून दिले आणि ३ फेब्रवारी १८३२ या दिवशी इंग्रजांनी पुणे येथे खडकमाळ या ठिकाणी त्यांना फाशी दिली.[१२]

ब्रिटिशांच्या विरोधात पहिला लढा उमाजी नाईक यांनी उभा केलेला होता. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी ज्याप्रमाणे लुलमी राजवटीच्या विरोधात आपले राज्य उभा केले त्याप्रमाणेच उमाजी नाईक यांनी इंग्रजांच्या विरोधात लढा उभा करून त्यांच्या जुलमी अन्यायी धोरणास प्रत्यक्ष झुगारून दिलेले होते. जुलमी सावकार, जहागिरदार, वतनदार यांच्या बरोबरच इंग्रजांना त्यांनी सळो की पळो करून सोडले आणि भारताच्या इतिहासात ब्रिटिशांच्या विरोधात पहिला लढा उभा करणारे आणि देशासाठी पहिला प्राण देणारे आद्य क्रांतिकारक म्हणून उमाजी नाईक यांचा मान पहिला आहे.

संदर्भ :

१. झांबरे स. द : ‘महान भारतीय क्रांतिकारक’, प्रथम वर्ष १७७०–१९००, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथमावृत्ती २००७, पृ. ५९
२. पाशी चुनखडे : ‘ग्रामीण समाजशास्त्र’, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, आवृत्ती दुसरी, १९९०, पृ. ८७
३. झांबरे स. ध. : उपरोक्त, पृ. ५९
४. वैद्य सुमन/कोठेकर शांता : आधुनिक भारताचा इतिहास, साईनाथ प्रकाशन नागपूर, चौथी आवृत्ती, जुलै २००४, पृ. ५
५. पवार जयसिंग : राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, लेख शाहू छत्रपती आणि गुन्हेगार जमाती, लेखक : लक्ष्मण माने, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधन कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, २००१, पृ. ५०२
६. Captain Alexander Mackintosh : tribe of Ramoossies Including the life of the chief oomiah Naik, Bombay American Mission Press, Bombay 1833, Page No. 125
७. खोबरेकर वि. गो. : महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे, मुंबई १९९४, पृ. ४२–४३.
८. दिक्षित ना. सी. : आधुनिक भारत, पिंपळपुरे अ‍ॅन्ड पब्लिशर्स, पुणे, प्रथमावृत्ती २००९, पृ. १९५
९. आठवले सदाशिव : उमाजी राजे, मुक्काम डोंगरी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९९१, पृ. २०
१०. खोबरेकर, वि. गो. : उपरोक्त पृ. ४४

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

मराठीतील आद्य वृत्तपत्र : मुंबापूर वर्तमान

धनराज शिंदे
Head,Department of History,
D.K.A.S.C College, Ichalkaranji,
Tal. : Hatkanangale, Kolhapur

आजच्या गतीमान विविध माध्यमांच्या युगात थोडे भुतकाळात पाहताना भारतीय आणि मराठी पत्रकारितेसही एक मोठी वैभवशाली परंपरा असल्याचे दिसते. मुख्यत्वे पाश्चात्यांच्या आगमनापासून भारतीय वृत्तपत्रसृष्टीचा उदय आणि विकास घडून आला. ३१ डिसेंबर १६०० मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीच्या स्थापनेनंतर व्यापारवादाबरोबर राजकीय महत्त्वकांक्षा ब्रिटीशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढीस लागल्या. इंग्लंडमध्ये एक प्रभावी शक्ती म्हणून वृत्तपत्राचे स्थान हे बळकट झाले होते. इंग्लंडमधील इ.स. १६८८ च्या वैभवशाली राज्यक्रांतीमागे वृत्तपत्रांचा सहभाग मोठा होता. इंग्लंडमधील या घडामोडींचे पडसाद त्याच्या जगभरातील वसाहतींवरती पडत होते. त्यातून मत प्रकटीकरणासाठी वृत्तपत्रासारख्या साधनाच्या वापराची निकड वाढू लागली. त्यातून हिंदुस्थानात प्रथम वृत्तपत्रे आरंभ करण्यास कंपनीच्या माजी सनदी नोकरांनी पुढाकार घेतला. कारण वृत्तपत्र निर्मितीत आघाडी घेण्यासारखी भारतीय समाजजीवनाची मनस्थिती नव्हती. त्यामुळे वासुदेवशास्त्री खरे भारतात वृत्तपत्र उशिरा सुरू होण्याबाबत विचार व्यक्त करतात की, 'हिंदुस्थानात राज्यतंत्र अव्यवस्थित व सत्ताधीश व्यक्तीच्या लहरीवर अवलंबून असल्याने लोकमत आजमावण्यासाठी येथील राज्यकर्त्यांना गरज वाटली नाही. लोकांना बातम्यांविषयी औतुक्य असले तरी लोकमत तयार होण्याची कोणतीही क्रिया घडली नव्हती व तशी अपेक्षाही नव्हती. त्यामुळे वृत्तपत्रासारखे साधन येथे निर्माण होईल, अशी परिस्थिती नव्हती.[१]

भारतीय वृत्तपत्रसृष्टीचा जनक – जेम्स हिकी : भारतीय वृत्तपत्रकरिता, वृत्तपत्रसृष्टीचा अधिकृतपणे जनक जेम्स ऑगस्टस हिकी याने वृत्तपत्र काढण्याचा पहिला यशस्वी प्रयत्न केला. त्याने २९ जानेवारी १७८० रोजी बेंगाल गॅझेट (Bengal Gazette) किंवा कलकत्ता जनरल ॲडव्हर्टायझर (Calcutta General Advertiser) या नावाने हिकीने इंग्रजी साप्ताहिक सुरू केले. 'हिकीज गॅझेट' म्हणून ते प्रसिद्धीस आले. त्याच्या पत्रावर पुढील बोधवाक्य/ब्रीदवाक्य होते 'A weekly Political and Commercial Paper open to all parties but influnece by none' आपल्या पहिल्या अंकातच त्याने आपला परिचय कंपनीचा मुद्रक अशा स्वरूपात करून दिलेला आहे. हिकीच्या पूर्वासुरीची फारशी माहिती उपलब्ध नाही. तो विद्वान व सुसंस्कृत असल्याचेही त्याच्या लिखाणावरून वाटत नाही. त्याला फारशी प्रतिष्ठाही नसावी. व्यापारामध्ये कमावलेल्या २००० रुपयातून १७७८ साली त्याने एक छापखाना विकत घेतला. विशिष्ट ध्येयाऐवजी खटपटीतून त्याने वृत्तपत्र काढले.[२] वृत्तपत्र छापण्याची आपणास विशेष आवड आहे, असे मुळीच नाही. त्याबद्दल मला ओढही नाही, कष्टपूर्वक काम करण्याची मला सवय नाही. पण मनाला व आत्म्याला स्वातंत्र्य लाभावे, म्हणून हे कष्ट घेण्यास मला आनंद वाटतो. या पहिल्या वृत्तपत्राचे काही अंक ब्रिटीश म्युझीयमच्या वृत्तपत्रसंग्रहालयात व काही कलकत्याच्या राष्ट्रीय ग्रंथालयात आहेत. पत्राचा आकार १२ बाय ८ इंच होता. पत्राची प्रथम दोनच पाने होती. बरीचशी जागा जाहिरातीने व्यापलेली होती. हे वृत्तपत्र केवळ कंपनीचे व्यापारी, युरोपीयनांसाठी होते. त्यात कलकत्त्यातील ताज्या घडामोडीही छापत. नवोदित कवींसाठी ङ्पोएटस् कॉर्नरफ नावाचे सदरही प्रसिद्ध होई. विविध वस्तू, मालाच्या लिलावाच्या जाहिरातीही प्रसिद्ध होत.[३]

पुढे कलकत्ता, मद्रास, मुंबई या कंपनी सरकारच्या अंमलाखालील प्रदेशात वृत्तपत्रांचा उदय झाला तरी त्याचे स्वरूप व वाचकवर्ग हा त्या त्या ठिकाणच्या इंग्रज समाजापुरता मर्यादित होता. त्यामुळे या वृत्तपत्रांचा खप हा १००-२०० या आसपास असे. वृत्तपत्र मालक, संपादकासमोर केवळ ब्रिटीश वाचक वर्ग तोही संख्येने नगण्य असल्याने त्यातील मजकूर ब्रिटीश शासकांना आवडेल असाच होता. भारतातील ब्रिटीशांना इंग्लंडमधील पार्लेमेंटमधील चर्चेचे कुतूहल असल्याने ७-८ महिन्यांपूर्वीच्या जुन्या पार्लेमेंटमधील चर्चाही उत्सुकतेने वाचल्या जात. युरोपातील बातमीपत्रे, संपादकीय, वाचकांची पत्रे, क्वचित प्रसंगी काव्यही प्रकाशित करण्यात येत असे. जहाजांची ये-जा, येणाऱ्या-जाणाऱ्या प्रमुख व्यक्तींची नावे, सराकारी जाहिरनामे, जाहिराती इ. मजकूर वृत्तपत्रांमधून प्रसिद्ध होत असे. ज्या देशात हे ब्रिटीश रहात होते. उद्योग-व्यापार करत होते आणि सत्ताही चालवत होते त्या हिंदुस्थानातील जनतेचे जणू अस्तित्वच नाही, असे आरंभीच्या वर्तमानपत्रांचे स्वरूप होते. येथील घडामोडी, जनतेची सुख-दु:खे जीवन यांना या पत्रात अजिबात स्थान नव्हते. थोडक्यात युरोपीयन, अॅग्लो इंडियन लोकांचे मनोरंजन हाच आरंभीच्या वृत्तपत्रांचा प्रधान उद्देश होता व यातून जनमतही भडकण्याची भीती नसल्याने आरंभी या वृत्तपत्रांवर निर्बंध घालण्याचा प्रश्नच निर्माण झाला नाही. ब्रिटीशांकडून चालविल्या

जाणाऱ्या या आरंभिक वृत्तपत्रांमधून एक तयार नमुना उपलब्ध करून दिल्याने त्या अनुषंगाने वृत्तपत्राची निर्मिती, विकास करणे भारतीय वृत्तपत्रांना शक्य झाले. आरंभीची वृत्तपत्रे ही इंग्रजी समाजासाठी असली तरी इंग्रजांचा परिचय आणि त्यांची सत्ता प्रस्थापित असल्याने इंग्रजी भाषेची ओळख भारतीयांना झाली. सरकारची भाषा म्हणून सुशिक्षितांनी ती अवगत केली. त्यातून भारतीय व देशी भाषांतील वृत्तपत्र व्यवसायाचा आरंभ बंगालमध्ये झाला. [४]

भारतीय देशी भाषिक पहिले वृत्तपत्र – बेंगाल गॅझेट : इंग्रजांचा सत्ताकारणाचा पहिला घनिष्ठ संबंध हा बंगालशी आल्याने तेथूनच विचारमंथनास सुरुवात झाली. लोकसंवाद आणि प्रबोधनाचे वृत्तपत्र हे प्रभावी माध्यम असल्याची जाणीव नवशिक्षित बंगाली तरुणांना झाली. बंगालात प्रादेशिक वृत्तपत्रविद्या वाढीचे प्रयत्न बंकिंगहॅमने केले. इ.स. १८१८ मध्ये 'कलकत्ता जर्नल' या पत्राची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर त्याचे स्वरूप राजकीय, व्यापारी, वाङमयीन गॅझेट असे करण्यात आले. बंकिंगहॅमनेच भविष्यकाळात वृत्तपत्रे ही हितवर्धक असल्याचे नमूद केले. वृत्तपत्र व्यवसायाची शास्त्रीय आणि निरपेक्ष चौकट उभी करून त्याने इंग्रजी व देशी भाषिक वृत्तपत्र व्यवसायात एक प्रभावी दुवा (link) म्हणून कार्ये केले. त्यावरून पुढील अनेक भारतीय भाषिक पत्रांनी प्रभावी प्रवास केला. इ.स. १८१८ पासून भारतीय वृत्तपत्र इतिहासात दुसरे पर्व सुरू झाले. आत्तापर्यंतचे सर्व वृत्तपत्रांचे संपादक हे विदेशी होते. परंतु १५ मे १८१८ मध्ये बंगाली व पहिले भारतीय भाषिक वृत्तपत्र 'बेंगाल गॅझेट' प्रसिद्ध करून गंगाधर भट्टाचार्य यांनी भारतीय भाषिक वृत्तपत्रसृष्टीचा पाया घातला. या वृत्तपत्राचा उद्देश व स्वरूप व्यापारी होते. या पत्रामागील प्रेरणा व प्रोत्साहन भारतीय प्रबोधनाचे अग्रदूत राजाराममोहन रॉय यांची होती. [५]

वृत्तपत्रास अनुकूल मुंबईचे 'कॉस्मापॉलिटन' स्वरूप : हिंदुस्थानात प्रादेशिक वृत्तपत्रांची वाढ होत असताना त्याचा प्रथम विस्तार बंगाल प्रांतात झाला व त्यानंतर मुंबई प्रांतात घडून आला. तरी मराठीऐवजी गुजराथी वृत्तपत्राच्या आरंभानंतर मराठी वृत्तपत्रांची वाटचाल सुरू झाली. गुजराथी वृत्तपत्र मुंबईत निघण्याचे कारण मुंबईतील मुद्रणाच्या सोयी व त्यात पारशी समाजाने आघाडी घेतली होती. शिक्षणातही पारसी समाज आघाडीवर होता व त्यांनी गुजराथी ही आपली स्वभाषा म्हणून स्वीकारली होती व वृत्तपत्रांसाठी आवश्यक साक्षरांचा वर्ग मुंबईत मुबलक होता. तसेच त्यातून गुजराथी वृत्तपत्राच्या निर्मितीनंतर मराठी वृत्तपत्रही मुंबईतच निघणे अपरिहार्य होते. पुणे जरी सांस्कृतिक राजधानी असली तरी जुन्या परंपरागत कल्पनांचा पगडा त्यावेळी पुण्यावर होता. याउलट मुंबई हे चोहोबाजूनी मराठी मुलखाने वेढले असूनही त्या शहरावर पाश्चात्य संस्कृतीची छाप आरंभापासून राहिली. मुंबईचे केवळ मराठी स्वरूप न राहता त्याला मिश्र स्वरूप प्राप्त झाले. एक व्यापारी शहर म्हणून मुंबई विकसित होत गेल्याने अशा शहरातील लोक नवीन गोष्टी चटकन स्वीकारतात. त्यातच शिक्षणाच्या वाढत्या व्यापकतेबरोबर गुजराथीप्रमाणे वृत्तपत्रासारखी साधने आपण निर्माण करावी, अशी इच्छा मुंबईतील मराठी समाजात निर्माण होऊ लागली. मुंबईच्या 'कॉस्मॉपॉलिटन' स्वरूपामुळे हिंदू, मुस्लिम, पारशी, ख्रिस्ती, गुजराथी असे अनेक धर्माचे, जातीचे लोक एकत्र आले. त्यातून १८७० पर्यंत महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक, धार्मिक, सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीचेही 'मुंबई' हेच केंद्र राहिले. [६]

विल्यम चॅपलीनची मराठी वृत्तपत्रांबाबत भूमिका : मराठीतील पहिले अधिकृत वृत्तपत्र म्हणून बाळशास्त्री जांभेकरांच्या 'दर्पण' पत्रास मान दिला जातो. परंतु 'दर्पण' पूर्वीही मराठी वृत्तपत्र काढण्याबाबत सूचना पुढे आल्या होत्या. मुंबई प्रांतातील पहिला गव्हर्नर जनरल माऊंट स्टुअर्स एलफिन्स्टन नंतर दुसरा गव्हर्नर जनरल विल्यम चॅपलीनने मराठी वृत्तपत्र काढण्याची सूचना केली होती. त्याबद्दल त्याचे अनुकूल मत तयार करण्याचे काम शनिवारवाड्यातील इंग्रजांचे निशाण फडकविणारा म्हणून कुप्रसिद्ध बाळाजीपंत नातू याने केली होती. परंतु अशा मराठी वृत्तपत्रातून कठोर लिखाण असता कामा नये, असे चॅपलीनचे मत होते.

मराठीतील आद्य पत्र – मुंबापूर वर्तमान : 'दर्पणच्या'पूर्वी एक मराठी वृत्तपत्र अस्तित्वात असल्याचा पुरावा मिळतो. त्या वृत्तपत्राचे नाव 'मुंबापूर वर्तमान' असे असून २० जुलै १८२८ रविवार रोजी त्याचा पहिला अंक प्रसिद्ध झाला होता. हे पत्र प्रकाशित होणार असल्याची जाहिरात १ जुलै १८२८ च्या 'बॉम्बे गॅझेट'मध्ये प्रसिद्ध झालेली असून सदर गॅझेटची प्रत मिळाली आहे. परंतु या पत्राचा मालक, संपादक, प्रकाशक कोण होता, हे पत्र किती काळ चालले याचा काही पुरावा उपलब्ध होत नाही. परंतु या पत्राच्या पहिल्या अंकात प्रसिद्ध झालेला एक लेख 'बॉम्बे गॅझेट'च्या अंकात प्रसिद्ध केला होता. 'बॉम्बे गॅझेट'मधील हीच गोष्ट 'एशिया जर्नल' या इंग्रजी दैनिकात पुनर्मुद्रित करण्यात आली व हा लेख 'मुंबापूर वर्तमान'मधून घेतल्याचा उल्लेखही आहे. [७] या बॉम्बे गॅझेटमधील ९ जुलै १८२८ च्या अंकात या वर्तमानपत्राची मराठी व इंग्रजीही जाहिरात प्रसिद्ध झाली होती. त्यापैकी मराठी जाहिरातीत ''काही चांगल्या मनुष्यांची अपेक्षा होती म्हणोन महाराष्ट्र वर्तमानपत्र प्रकट करणे ती आजपर्यंत राहिली, परंतु सांप्रत तद्विषई पुर्तेपणि बंदोबस्त करून घ्या पत्रावरून सर्वांना सूचना करतो की, पुढील महिणा जुलैची तारीख २० या दिवशी ती पत्रं प्रसिद्ध होंवू पाहतात. त्यास ह्या कारणी जे साहित्य करण्यास हेतु धरताहेत, त्यांणी कृपा करून अखबार कबिसे गृहामध्ये पुनः

आपली अभिधाने अविलंबे पाठवावी आणि मागे मुंबे गॅझेटमध्ये केले होते त्याप्रमाणे सर्व धरून त्या पत्राचे नाम मुंबईच्या वर्तमान होते ते सोडून मुंबापूर वर्तमान असे ठरविले.''

हीच जाहिरात 'बॉम्बे कुरियर' या मुंबईतील आणखी एका इंग्रजी पत्रात ५ जुलै १८२८ प्रसिद्ध झाली होती.[८] परंतु हेच आद्य मराठी पत्र होते असेही निश्चितपणे म्हणता येणार नाही. 'बॉम्बे गॅझेट'च्या पत्राच्या प्रास्ताविकामध्ये 'एक नवीन मराठी वर्तमान पत्र' असा उल्लेख आहे. त्यामुळे त्यापूर्वीही असे पत्र निघत असण्याची शक्यता आहे.

या सर्व पुराव्यावरून मुंबापूर वर्तमान हे मराठी पत्र २० जुलै १८२८ पासून सुरू झाल्याचे निर्विवादपणे दिसते. परंतु पत्राचा चालक व संपादक, प्रकाशक, पत्राचा कालावधी याबाबत फारशी माहिती उपलब्ध होत नाही. तत्कालिक 'बॉम्बे गॅझेट', 'बॉम्बे कुरियर' ही इंग्रजी आणि 'मुंबईना समाचार' हे गुजराती पत्रांचा अभ्यास करता मुंबापूर वर्तमानपत्राबाबत माहिती मिळत नाही. त्याचप्रमाणे हे साप्ताहिक, पाक्षिक की मासिक याबाबतही माहिती स्पष्ट होत नाही. मात्र हे पत्र फार दिवस चालले नसावे, असा निश्चित तर्क निघतो. त्यामुळे बाळशास्त्री जांभेकरांच्या 'दर्पण' पत्रास मराठी वृत्तपत्र निर्मितीचे जनकत्व मिळते.

मराठीतील अधिकृत आंग्ल–मराठी पत्र – 'दर्पण' : बाळशास्त्री जांभेकर हे मराठीतील अधिकृत पहिले वृत्तपत्रकार, पहिले मासिककार, पहिले परिभाषानिर्माते, पहिले शाळातपासणीस, पहिले प्राचार्य, पहिले शुद्धीकरणकर्ते, पहिले समाजसुधारक, पहिले इतिहाससंशोधक, ज्ञानेश्वरीचे पहिले प्रकाशक असे मराठीतील अनेक 'पहिल्या' गोष्टींचे जनकत्व आचार्य बाळशास्त्री जांभेकरांकडे जाते. १८१२ ते १८४६ असे अवघे ३४–३५ वर्षाचे अल्पायुष्य लाभलेल्या जांभेकरांना मराठी, इंग्रजी, बंगाली, संस्कृत, कन्नड अशा एकूण नऊ भाषा अवगत होत्या. तसेच भाषाज्ञान, इतिहास, गणित, पदार्थविज्ञान, भूगर्भशास्त्र, पुरातत्त्व अशा विविध विषयांत त्यांचा रस होता. त्यांच्या प्रचंड विद्वत्तेविषयी बॉम्बे टाईम्स, कुरिअर, ज्ञानोदय, ओरिएन्टल ख्रिश्चन स्पेक्टेटर, मुंबई सुप्रिम कोर्टाचे न्यायाधीश सर टी. ई. पेरी, डॉ. विल्सन, न्या. चंदावरकर व असंख्य नियतकालिकांनी, थोर व्यक्तींनी गौरवोद्गार काढले आहेत.

बाळशास्त्रीच्या पत्राचे 'दर्पण' हे नाव, त्याचा एकूण साचा यात अनुकरणाची शक्यता दिसते. बंगालात 'समाचार दर्पण' हे पत्र मिशनऱ्यांनी सुरू केले होते व जांभेकरांना बंगाली भाषा ज्ञात असल्याने त्याच्या ते वाचण्यात आले असण्याची शक्यता आहे. कारण मराठी दर्पण प्रमाणेच बंगाली 'समाचार दर्पण'मध्ये इंग्रजी व बंगाली मजकूर परस्पर समोरासमोर येत असे. वयाच्या २० व्या वर्षी जांभेकरांनी हरिश्चंद्र जनार्दन वासुदेव यांचे सहकार्य आरंभापासून लाभले. दर्पणची सर्वप्रथम घोषणा/प्रस्ताव (प्रॉस्पेक्टस्) हे १२ नोव्हेंबर १८३१ ला झाली. त्यात स्पष्ट केले होते की, ''स्वदेशीय लोकांमध्ये विलायतेतील विद्यांचा अभ्यास अधिक व्हावा आणि या देशाची समृद्धी नि येथील लोकांचे कल्याण, याविषयी स्वतंत्रतेने व उघड रितीने विचार करावयास स्थळ व्हावे, म्हणून 'दर्पण'पत्र सुरू करण्यात येत आहे.'' त्यापुढे संपादकीय धोरण स्पष्ट केले आहे.

'दर्पण' पत्राचा पहिला अंक शुक्रवार ६ जानेवारी १८३२ रोजी बाहेर पडला. प्रथम काही महिने पत्र पाक्षिक होते. परंतु वाचकांच्या मागणीने ४ मे १८३२ पासून ते साप्ताहिक स्वरूपात प्रसिद्ध होऊ लागले. या साप्ताहिकाच्या प्रत्येक पृष्ठास दोन स्तंभ होते. डावीकडे इंग्रजी मजकूर असे व त्याचेच भाषांतर उजवीकडील स्तंभात देत असत. पत्राचा आकार १९□११ इंच असून आठ पाने देण्यात येत. याची त्रैमासिक वर्गणी सहा रुपये होती. बाळशास्त्री हे आरंभीच्या अंकांवरती संपादक म्हणून छापले असून हरिश्चंद्र जनार्दन वासुदेव हे त्यांचे सहकारी होते. रघुनाथ हरिश्चंद्र व जनार्दन वासुदेव हे त्यांचे सहकारी होते. रघुनाथ हरिश्चंद्रजी दर्पणचा आर्थिक व्यवहार पाहत दर्पण पत्रास कोणताही विषय वर्ज्य नव्हता. हिंदू विधवांचा पुनर्विवाह, धंदे शिक्षणाची आवश्यकता, बंगाली रंगभूमी, रहदारी–जकात असे अनेक विषय दर्पणमध्ये असत. वाचकांच्या पत्रव्यवहारासही दर्पणमध्ये आरंभापासून स्थान होते. क्वचित संपादकीय उत्तरासहीत पत्रे प्रसिद्ध होत असत. अत्यंत स्पष्टपणे वाचक आपली मते मांडत असत. स्तुतीपत्रे कटाक्षाने टाळली जात. 'दर्पण'चा उल्लेख आणखी एका वेगळ्या कारणाने केला जातो. मानधन न घेता जांभेकरांनी या पक्षाचे संपादकपद पाहिले व मराठी वृत्तपत्रसृष्टीत एक नवा आदर्श निर्माण केला. तरीही स्वस्पर्शी वृत्तांमुळे दर्पणने वेगळेपण निर्माण केले होते. अल्पावधीत दर्पणने ३०० च्या वर खपाचा आकडा गाठला. त्यावेळची अत्यल्प साक्षरता, वृत्तपत्र हा नवीन उपक्रम त्यामुळे पैसा खर्च करून वृत्तपत्र वाचणारे अत्यल्पच होते.[९] एक पत्र अनेकांकडून वाचले जाई. त्यावेळच्या कोणत्याही वृत्तपत्राचा खप ३०० ते ४०० च्यावर जात नसे. त्यामुळे दर्पणचा हा खप त्या काळाच्या तुलनेने चांगला होता. 'वृत्त' देण्याचे स्वरूप समजण्यासाठी खालील छोटी दर्पणमधील 'बातमी' अभ्यासणीय ठरते.

या देशचे लोकांतून मोठ्या सरकारी जगांवर नेमणुका

राज्यकारभारातील कित्येक खात्यात विश्वासाचे, अबरूचे आणि जोखिमाचे जगावर या देशचे लोकांस नेमले असता चांगले राजनीतीस योग्य आहे किंवा नाही, या गोष्टीचा विचार एथील सरकार आणि कोर्ट ऑफ डायरेक्टर याणी बहुत वेळा केला आहे.....तथापि आजून या देशांतील लोकांतून कोणाची नेमणूक मोठ्या जागेवर झाली नाही.(दर्पण दि.२ मार्च १८३२)

परंतु एका बदनामी खटल्यावरून जांभेकरांना ८०० रु. दंड भरावा लागला. त्याचाही मोठा फटका दर्पणला बसला. या मराठीतील आद्य वृत्तपत्राने भारतीय जनतेच्या आशा-आकांक्षा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. शिवाय भारतीय जनतेची भूमिका ब्रिटीशांना कळावी हाही दर्पणचा प्रधान हेतू होता. सरकार व प्रजा यांच्यातील दुव्यांचे कार्य करण्याच्या उद्देशानेच दर्पणकारांनी बातम्या इंग्रजी व मराठीत देण्याची पद्धत अवलंबिली असावी. हे लोकप्रिय आणि प्रतिष्ठित म्हणून स्थापित होत असताना अचानक २६ जून १८४० च्या अंकात 'Last Farewell' हे निरोपाचे संपादकीय लिहून वाचकांचा निरोप घेण्यात आला. यातून पत्र बंद करण्याबाबतची संदिग्धता कायम राहिली. दर्पण पत्र बंद करण्यापूर्वी १ वर्षे अगोदर जांभेकरांनी 'दिग्दर्शन' नामक मराठी भाषिक मासिक काढण्याचा संकल्प केला होता. हे केवळ मराठीतीलच पहिले मासिक नसून पश्चिम भारतातील इतर देशी भाषांमधील हा पहिलाच प्रयोग होता. हे मासिक मे १८४० मध्ये सुरू झाले. ते मुख्यत्वे भौतिकशास्त्राचे ज्ञान मिळविण्यासाठी कार्यरत होते. त्याव्यतिरिक्त साहित्य, इतिहास, तत्त्वज्ञान याचेही लेख त्यात प्रसिद्ध होत.[१०] एकूणच अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्व असणाऱ्या बाळशास्त्री जांभेकरांनी मराठी वृत्तपत्रसृष्टीचा पाया आरंभापासूनच वैचारिक प्रगल्भतेवर घातल्याने भविष्यात त्याची वाटचाल गतीने झाली. त्यामुळे मुंबापूर वर्तमान हे आद्य वृत्तपत्र असले तरी अधिकृतरित्या बाळशास्त्री जांभेकरांच्या 'दर्पण' पत्रास त्याच्या भक्कम पुराव्यांमुळे मराठी आद्य वृत्तपत्राचा मान मिळतो.

संदर्भ टीपा :

१. केळकर न. चि., 'मराठे व इंग्रज, प्रस्तावना लेखक' वासुदेवशास्त्री खरे, श्री साई प्रकाशन, पुणे (द्वितीय आवृत्ती) २००१, पृष्ठ क्र. ३.
२. मेनन संगीता (अनु. संजय तांबट), कहाणी 'टाईम्स ऑफ इंडिया'ची, मंजुल पब्लिकेशन हाऊस भोपाळ (प्रथम आवृत्ती) २०१४, पृष्ठ क्र. १७.
३. लेले रा. के., मराठी वृत्तपत्राचा इतिहास, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन (द्वितीय आवृत्ती) २००४, पृष्ठ क्र. २७, २८.
४. नटराजन जे. - हिस्ट्री ऑफ इंडियन जर्नालिझम, प्रेस ट्रस्ट ऑफ इंडिया, दिल्ली, १९९३, पृष्ठ क्र. ७.
५. ग. बा. सरदार, 'राजर्षि शाहू महाराजांच्या विचारांची दिशा', राजर्षि शाहू गौरव ग्रंथ, संपा. पी. बी. साळुंखे, मुंबई १९७६, पान क्र. ४५६.
६. लेले रा. के., उपरोक्त, पृष्ठ क्र. ५६.
७. मुख्य वृत्त 'मुंबई दर्पण नव्हे' 'मुंबई वर्तमान' पहिले मराठी वृत्तपत्र, नवा प्रकाशझोत, पान क्र. ३, रविवार १६ जुलै १९९०, दै. तरुण भारत.
८. लेले रा. के., उपरोक्त पान क्र. ५५, ५६.
९. जोशी सु. ह., मराठी पत्रकारिता, पहिली पाऊले, डायमंड प्रकाशन, पुणे २००९, पान क्र. १.
१०. जोशी वि. कृ., लेले रा. के., उपरोक्त पान क्र. २९३.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

राष्ट्र उभारणीतील गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या भारत सेवक समाजाचे योगदान

डॉ. संभाजीराव आनंदा मोरे
इतिहास विभाग प्रमुख,
म.ह.शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी,
ता.गगनबावडा, जि.कोल्हापूर.

महात्मा गांधीजीचे राजकीय गुरू, उत्तम अध्यापक, संसदपटू, नेमस्तवादी, राजकीय नेते, कष्टाळूपणा, नि:स्वार्थीपणा, देशप्रिती आणि सर्व्हट्स ऑफ इंडिया सोसायटीचे संस्थापक अध्यक्ष ही गोपाळ कृष्ण गोखल्यांची कामगिरी होय. स्वातंत्र्य लढ्यात अग्रणी असणाऱ्या व्यक्तीमध्ये गोपाळ कृष्ण गोखल्यांचे नाव आदराने घेतले जाते. भारतीय राष्ट्रकार्यामध्ये अमूल्य व महत्वपूर्ण कार्य करणारा समाज म्हणजे 'भारत सेवक समाज' होय. देशसेवेच्या कोणत्याही शाखेमध्ये व भारताच्या प्रगतीसाठी देशसेवक उभा करणारा समाज म्हणजे 'भारत सेवक समाज' होय. भारत सेवक समाजाने देशसेवला साम्राज्यांतर्गत स्वराज्याला वाहून घेतले होते. देश बांधणीच्या कार्यात समर्पित वृत्तीने सहभागी होणाऱ्या कार्यकर्त्यांची, प्रशिक्षित व्यक्तींची गरज असते.म्हणून त्यांनी देशसेवेसाठी कार्यकर्ते निर्माण करणारी 'भारत सेवक समाज' ही संस्था स्थापन केली. सदर शोधनिबंधात भारत सेवक समाजाने राष्ट्रबांधणीमध्ये जे महत्वपूर्व योगदान दिले आहे.त्याचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधात भारत सेवक समाजासाठी गोखलेंच्या योगदानाचा अभ्यास करणे, निधी संकलन करून इमारत व समृध्द ग्रंथालयाची उभारणी कशी केली, भारत सेवक समाज कसा नावारूपाला आणला, टिकाकारांच्याबाबत गोखल्यांची भूमिका काय होती आणि राष्ट्र बांधणीमध्ये भारत सेवक समाजाने कोणती भूमिका पार पाडली याचा आढावा संदर्भग्रंथाच्या माध्यमातून घेतला आहे.

गोपाळ कृष्ण गोखले यांचा जन्म ९ मे, १८६६ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यात कोतळूक येथे झाला. शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर त्यांनी न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षकाची नोकरी स्वीकारली.[१] ते डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे आजीव सदस्य, सुधारकचे संपादक, मुंबई विद्यापीठाचे फेलो, मुंबई प्रांतिक कायदे मंडळाचे सभासद व भारत सेवक समाजाचे संस्थापक होते.

देशापुढील विविध प्रश्नांचा अभ्यास होण्याची गरज होती. यासाठी सुशिक्षित तरूणांची संस्था स्थापन करावी आणि समाजशास्त्र, इतिहास, अर्थशास्त्र या सर्व अभ्यासाला जागतिक अभ्यासाची जोड घावी.[२] राष्ट्राच्या सेवेसाठी प्रामाणिक, निष्ठावंत आणि त्यागी भावनेने कार्य करणारे सामाजिक व राजकीय कार्यकर्ते तयार करणे.[३] आपला समाज स्वायत्तेचा उपभोग घेण्यासाठी लायक बनवायचा तर नि:स्वार्थी अशा समाज सेवकांची एक संस्था निर्माण केली पाहिजे असे गोखल्यांना वाटत होते. आणि याच हेतूसाठी त्यांनी भारत सेवक समाजाची स्थापना केली होती. स्वत:चे सुखी जीवन सोडून व नोकरीचा त्याग करून देशसेवेचा एक मार्ग त्यांनी आपल्यासमोर घालून दिला. हे त्यांचे देशसेवेसाठी केलेले योगदान विसरता येणार नाही.[४] दुष्काळ निवारण, दलितांची सेवा व उद्दार, शिक्षण प्रसार व हिंदू मुस्लीम ऐक्य यासारख्या उद्दिष्टांना डोळ्यासमोर ठेवून भारत सेवक समाजाची त्यांनी स्थापना केली.[५]

भारत सेवक समाज सदस्यांची शपथ :

१.माझ्या डोळ्यापुढे सदैव देशाच्याच कल्याणाची गोष्ट प्रथम राहील. माझ्याकडे जे काही उत्कृष्ट आहे, ते ते सर्व मी आपल्या देशाच्या सेवेत अर्पण करीन.
२.देशसेवा करताना माझ्या मनाला स्वार्थाचा लवलेशही होऊ देणार नाही.
३.सर्व हिंदी लोकांना मी भाऊ असे समजेन व सर्वांच्या उन्नतीसाठी पंथ व जात बाजूस ठेवीन.
४.माझ्या कुटुंबासाठी 'भारत समाज सेवक' जे काही देईल त्यातच मी आनंद मानीन.
५.मी माझे खाजगी आचरण पवित्र ठेवीन.
६.मी कोणाबरोबरही खाजगी व्यक्तीगत भांडणे करणार नाही.
७.भारत सेवक समाजाचे ध्येय मी सतत डोळ्यासमोर ठेवीन.[६]

प्रत्येक नवीन सभासदाला भारत सेवक समाजामध्ये सहभागी झाल्यानंतर पुढीलप्रमाणे प्रतिज्ञा घ्यावी लागे. 'देशभक्ती, नि:स्वार्थीपणा सर्व भारतीयांबद्दल प्रेमभाव, समाज देऊ शकेल तेवढ्यावरच स्वत:ची व कुटुंबाची गुजराण, परस्पर मैत्रीभाव, शुध्द आचरण, व्यक्तीगत भांडण, तंटे बंद ही भारत सेवक समाजाची सर्व उद्दिष्टे मनात ठेवून वर्तन करणे.'[७]

सभासदांसाठीचे नियम :

१.भारत सेवक समाजाच्या उमेदवाराने पहिली पाच वर्षे अभ्यास करावा.२. सभासदाने अभ्यासाखेरीज आठवड्यातून दोनदा भरणाऱ्या सभांपैकी एका सभेत निबंध वाचन व दुसऱ्या सभेत वादविवाद करावयास हवा.३. नव्या सदस्याने एक वर्ष देशभर फिरून लोकस्थितीचा अभ्यास करावा. सदर काळात आदेश, संदेश, उद्देश, भाषणे हे सर्व वाणीचे प्रकार वर्ज्य करावेत.[८]

भारत सेवक समाजाची गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी स्थापना केल्यानंतर पोटच्या पोरापेक्षा त्यांनी या संस्थेला प्रिय मानले आणि तिला चालती बोलती व्यक्ती करण्यासाठी अहोरात्र कष्ट केले. संस्थेच्या सेवकाला पहिली पाच वर्षे अभ्यासात खर्च घालावी लागत. त्यासाठी गोखले यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या स्थापनेपासून जे जे काही कंपनीमार्फत व स्वतंत्रपणे प्रसिध्द झाले, ते त्यांनी ग्रंथालयासाठी जमा करून त्याचा संग्रह केला.[९] चोवीस सभासदांना दीक्षा देऊन आंतरराष्ट्रीय राजकारणात संघटना नावारूपाने विधायक कार्य करण्याची पात्रता त्यांनी निर्माण केली. अनेक शाखा स्थापन करून सभासदांना राहण्याची जागा, ग्रंथसंग्रह, छापखाना व वृत्तपत्रे एवढी साधने अस्तित्वात आणली.[१०] ना.गोपाळ कृष्ण गोखलेंच्या भारत सेवक समाजास जाऊन मिळावे असे म.गांधी, पं. जवाहरलाल नेहरू, राजेंद्र प्रसाद यांच्या मनात आले होते. यातच भारत सेवक समाजाच्या जीवन हेतूचे रहस्य साठविलेले आहे.[११]

गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे आयुष्य सेवकाच्या उपासनावृत्तीने स्वत:हून लादलेल्या आत्मसंयमाने, सार्वजनिक कार्यकर्त्याच्या दूर्दम्य राष्ट्रभक्तीने, मिशनऱ्यांच्या अथक उद्यमाने आणि बालकाच्या निरागसतेने परिपूर्ण होते.[१२] उदारमतवादी तत्वज्ञानाचा त्यांच्या मनावर फार मोठा प्रभाव पडलेला होता. ते नेहमी म्हणत, आपली सार्वजनिक जीवनातील प्रत्येक गोष्ट ही नैतिक ध्येयाने प्रेरित असली पाहिजे. त्यांनी सामाजिक व राजकीय जीवनामध्ये नैतिकतेला सर्वात जास्त महत्व दिले. खरोखरच भारत सेवक समाजाने सर्व प्रांतातील नवोदित कार्यकर्त्यांच्या स्वार्थत्यागाला व सेवावृत्तीला एक कार्यक्षेत्र निर्माण करून दिले हे सत्य आहे.[१३] म.गांधी गोखलेंना खूप मान देत व प्रत्येक कृतीतून त्यांचा आदर करीत व आपण सत्यनिष्ठ नायकाच्या शोधात होतो व तो आपणास गोखले यांच्यामध्ये सापडला असे ते म्हणत होते.

गोखले देश हेच दैवत मानून देशसेवेसाठी स्वार्थत्यागाने आयुष्यभर झटले. भारत सेवक समाज सर्वस्वी धर्मनिरपेक्ष, सर्वसमावेशक, पवित्र, समानता, नि:स्वार्थी, सहकार्ययुक्त, जाती, पंथ, भाषा इ. आदर ठेवणारा होता. भारत सेवक समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी शिक्षण प्रसारासाठी नि:स्वार्थी कार्यकर्ते, दलितांची सेवा व उध्दार, दुष्काळ निवारण, हिंदू मुस्लीम ऐक्य, राष्ट्रीय जीवनाला बळकटी आणण्यासाठी प्रयत्न केले. सार्वजनिक कार्यास वाहून घेण्याची त्यांची तयारी देशभक्तासारखी होती. देशाच्या उज्वल भवितव्यासंबंधी त्यांना विश्वास होता म्हणूनच भारत सेवक समाजातून आपल्या सदस्यांना शपथेद्वारे सार्वजनिक जीवनाच्या पावित्र्याला महत्व देऊन सक्षम राष्ट्रबांधणीला हातभार लावला. म्हणूनच महात्मा गांधीजींनी गोखलेंच्या मृत्यूनंतर उपवास केला व वर्षभर पायात पादत्राणे न घालण्याचा निश्चय केला.[१४]

प्रजेला सुख लाभेल असा शासनाचा राज्यकारभार असावा यासाठी गोखले यांनी भारत सेवक समाजाच्या व्यासपीठावरून नेहमी विचार मांडले होते. देशसेवेसाठी, समाजसेवेसाठी, नि:स्वार्थी कार्यकर्ते निर्माण करणारी संस्था म्हणजे भारत सेवक समाज होता. भारतीय समाज सुधारणेचा वेग वाढावा, देश बलवान व्हावा, युवकांनी मोठ्या प्रमाणात सहभाग नोंदवावा अशी त्यांची दृष्टी होती. त्यातूनच महसूल, बँक, शेती, उद्योग, व्यवस्थापन व स्वराज्य संस्था यासाठी त्यांनी ठोस पावले उचलली व बदलासाठी सर्व शक्ती पणाला लावली.[१५] त्यातूनच राष्ट्रबांधणीस चालना मिळून सक्षम भारत निर्माण होण्यास मदत झाली.

गोपाळ कृष्ण गोखले खरेखुरे भारत सेवक होते. पद्दलितांचा उध्दार कसा करावा, देशाचा सर्वांगीण विकास कसा करता येईल याचा विचार त्यांनी आयुष्यभर केला व त्याचसाठी भारत सेवक समाजाच्या माध्यमातून राजकीय, शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक विकासासाठी आयुष्यभर झटले. भारतीय सार्वजनिक जीवनात असणाऱ्या निराशेला दूर करण्याच्या उद्देशानेच त्यांनी सार्वजनिक जीवनात प्रवेश केला. 'सुशिक्षित भारतीयांनी देशसेवेसाठी स्वत:वर एक प्रकारचा कर लादून घ्यावा, हा कर पैशातून नसून देशसेवेसाठी माणसे निर्माण करण्याच्या स्वरूपाचा असावा' हे त्यांचे वचन आजही अमर आहे.[१६] यातूनच राष्ट्रबांधणीबाबत गोखलेंचा विचार किती आशयगर्भ होतो याचा आजही प्रत्यय येतो. म्हणूनच लोकमान्य टिळक गोखलेंना श्रध्दांजली वाहिली त्यावेळी म्हणाले होते, 'हा हिंदुस्थानचा हिरा, महाराष्ट्राचे रत्न आणि कार्यकर्त्याचा राजपुत्र या स्मशानभूमीत चिरनिद्रा घेत आहे. त्यांचे दर्शन घ्या आणि त्यांचे अनुकरण करण्याचा प्रयत्न करा.'[१७]

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सारांश :

भारत सेवक समाजाच्या माध्यमातून गोपाळ कृष्ण गोखले यांनी केलेले कार्य सर्वश्रेष्ठ आहे. त्यांनी लोकशिक्षणातून समाज जागृती केली. भारतीय सनदशीर राजकारणाला महत्व प्राप्त करून दिले. भारताच्या सार्वजनिक जीवनाला एक नैतिक व उदारमतवादी अधिष्ठान प्राप्त करून देण्याचे महान कार्य त्यांनी केले. ना.म.जोशी, काकासाहेब लिमये, श्रीनिवास शास्त्री, पं.हृदयनाथ कुंझरू अशा व्यक्ती भारत सेवक समाजाने घडविल्या. त्यांनीही आपल्या कार्याने भारत सेवक समाजाला प्रतिष्ठा मिळवून देऊन एक आदर्श भारत देश घडविण्याचा प्रयत्न केला.

आज सर्वच क्षेत्रात घोटाळ्याचे राजकारण दिसत आहे. प्रामाणिकपणाचा अभाव दिसतो आहे. समाजसेवेची आवड असणाऱ्यांनी आपल्या व्यासंगाचा पाया भक्कम ठेवला पाहिजे. नि:स्वार्थी, उदारमतवादी समाजकारणाचा मार्ग स्विकारला पाहिजे आणि त्याचसाठी गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्या भारत सेवक समाजाचा आदर्श डोळ्यापुढे ठेवून कार्य केल्यास विकसित देश व्हावयास वेळ लागणार नाही.

संदर्भ :

१. टोपे त्र्यंबक कृष्णराव : नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले : जीवन परिचय, गोखले एज्युकेशन सोसायटी,नाशिक, १९८३.
२. तळवलकर गोविंद : नेक नामदार गोखले, प्रेस्टीज प्रकाशन पुणे, २००३, पृ. ३७७.
३. दै. लोकमत, दि.१५ ऑगस्ट, २००९.
४. वैद्य सुमन आणि शांता कोटेकर : आधुनिक भारताचा इतिहास, नागपूर, २००८, पृ.४१२.
५. महादेव शास्त्री जोशी (संपा.) : भारतीय संस्कृती कोश, पुणे, १९९९, पृ.१२५.
६. सानेगुरूजी : ना.गोपाळ कृष्ण गोखले, रिया पब्लीकेशन, कोल्हापूर, २०११, पृ.१६७.
७. कुलकर्णी प्रसाद (संपा.) : प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, इचलकरंजी, २०१५, पृ.१७.
८. भोळे भास्कर : आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, नागपूर, २००३, पृ.२०९.
९. फाटक न.र. : आदर्श भारत सेवक समाज गोपाळ कृष्ण गोखले यांचे चरित्र, मौज प्रकाशन, मुंबई, १९६७, पृ.७८.
१०. गोखले पु. पां. : ना. गोपाळ कृष्ण गोखले, नीळकंठ प्रकाशन, पुणे, १९६६, पृ.७७.
११. कित्ता, पृ. ७९.
१२. भोळे भास्कर : उपरोक्त, पृ.२१०.
१३. प्रधान ग.प्र. : स्वातंत्र्य संग्रामाचे महाभारत, पुणे, १९९६, पृ.६२.
१४. मोरे सदानंद : लोकमान्य ते महात्मा (खंड १), पुणे, २००७, पृ.२३४.
१५. लोकराज्य, मार्च, २०१५, पृ.३४.
१६. गद्रे दि. का. : आधुनिक भारतीय राज्यविचार, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद, १९७५, पृ.७७.
१७. वाळिंबे वि.स. : सत्तावन ते सत्तेचाळीस, पुणे, १९६७, पृ.४९२.

राष्ट्र निर्माते : पांडुरंग सदाशिव साने

प्रा.डॉ.तानाजी रामचंद्र हवलदार
इतिहास विभाग प्रमुख
विश्वासराव नाईक कला, वाणिज्य आणि
बाबा नाईक विज्ञान महाविद्यालय, शिराळा

भारताला स्वातंत्र्य मिळण्याअगोदर व मिळाल्यानंतरही अनेक थोर नेत्यांनी राष्ट्रनिर्मितीमध्ये महत्वपूर्ण कार्य केले आहे. पांडुरंग सदाशिव साने म्हणजेच सानेगरूजी हे भारतीय स्वतंत्र्यसैनिक, समाजवादी विचारवंत, सामाजिक कार्यकर्ते, थोर मराठी सहित्यीक होते. त्यांनी राष्ट्रनिर्मितीमध्ये महत्वाचे योगदान दिले आहे. सानेगुरूजी यांचा जन्म कोकणातील रत्नागिरी जिल्हयामध्ये दापोली गावाजवळ पालगड या गावी २४ डिसेंबर १८९९ रोजी झाला. वडीलांचे नाव सदाशिव व आईचे नाव यशोदाबाई असे होते. आईच्या शिकवणुकीचा फार मोठा प्रभाव सानेगुरूजी यांच्यावर होता.

सानेगुरूजी यांचे प्राथमिक शिक्षण दापोली येथे झाले. पुढील शिक्षणासाठी ते मामाकडे पुणे येथे गेले. परंतु काही दिवसातच दापोलीस परत आले. दापोली येथे माध्यमिक शिक्षण चालू असताना कौटुंबिक अडचणीमुळे त्यांनी शिक्षण बंद केले. नोकरी स्विकारली. मात्र मित्राच्या शिफारसीने पुन्हा औंधच्या शिक्षण संस्थेत प्रवेश घेतला. औंधमध्ये प्लेगची साथ आल्याने सर्व विद्यार्थी घरी पाठविले गेले. सानेगुरूजी देखील पुणे येथे मामाकडे गेले. पुण्यामध्ये नूतन मराठी विद्यालयामध्ये प्रवेश घेतला. १९१८ साली उच्च माध्यमिक परीक्षा पास झाले. न्यू पूना कॉलेज मधून मराठी व संस्कृत या दोन विषयामध्ये बी.ए. व एम.ए.ची परीक्षा पास झाले. तत्वज्ञान विषयामध्येही पदवी संपादन केली. शिक्षण पूर्ण झालेनंतर खानदेश एज्युकेशन सोसायटीच्या अमळनेर मधील प्रताप हायस्कूलमध्ये शिक्षकाची नोकरी स्विकारली. १९२४ ते १९३० या कालखंडात तेथे कार्यरत होते. या कालखंडात त्यांनी वस्तीगृहाचे अधिक्षक म्हणूनही काम केले. अधिक्षक असतांना विद्यार्थ्यांना स्वावलंबनाचे धडे दिले. महात्मा गांधीजीच्या विचारांचा फार मोठा प्रभाव त्यांच्यावर होता.

सानेगुरूजींचे लेखन कार्य :- सानेगुरूजी यांनी विपुल लेखन केले आहे. साधी सरळ ओघवती भाषा, भावपूर्ण संस्कारक्षम निवेदनशैली हे त्यांच्या लेखणीचे विशेष गुण होते. अनेक कथा, कादंब-या, लेख, निबंध, चरित्रे, कविता यामधून त्यांची संवेदनशिल साहित्यीक ही बाबा दिसून येते. *'श्यामची आई', 'नवा प्रयोग', 'सुंदर पत्रे', 'हिमालयाची शिखरे', 'क्रांती', 'समाजधर्म', 'आपण सारे भाऊ'* या सारख्या अनेक प्रसिध्द साहित्याची निर्मिती केली. सानेगुरूजी यांनी जवळ जवळ १३५ पुस्तकांचे लेखन केले. पैकी एकूण ७३ पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. विद्यार्थी दशेत *'विद्यार्थी'* नावाचे मासिक प्रकाशित केले. ते अतिशय लोकप्रिय झाले. सन.१९३८ ला त्यांनी 'कॉंग्रेस' हे दैनिक सुरू केले. त्याचे शिर्षकावर *'कॉंग्रेस मायबाप! जातील सर्व ताप'* असे वचन छापलेले असे. १९३७ मध्ये त्यांनी *'सोन्या मारूती'* ही कादबंरी लिहली. त्यामधून त्यांनी रा.स्व.संघाच्या संकुचित तत्वाज्ञानाला विरोध केला. श्रमिकांच्या एकीचे महत्व विशद केले. सन. १९४८ साली त्यांनी *'साधना'* हे मासिक चालू केले. आजआखेर ते चालू आहे. सानेगुरूजी यांच्या अनेक कविता देशभक्तीपर होत्या. *'पत्री'* या त्यांच्या पहिल्या काव्यसंग्रहातून त्यांनी देशभक्तिपर कविता प्रसिध्द केल्या. त्यातीलच *'बलसागर भारत होवो'* यासारख्या कवितांनी जनतेमध्ये मोठया प्रमाणात जागृती निर्माण केली. या कवितेचा वाढता प्रभाव पाहून ब्रिटिश सरकारने या काव्यसंग्रहाच्या प्रती जप्त केल्या होत्या. *'खरा तो एकची धर्म जगाला प्रेम अर्पावे',* या कवितेतून त्यांनी मानवतेची शिकवण दिली.

स्वातंत्र्य चळवळीतील सहभाग :- सानेगुरूजी यांचा प्रथम पासूनच स्वातंत्र्य चळवळीकडे ओढा होता. महात्मा गांधी यांनी १९३० मध्ये सविनय कायदेभंग चळवळ सुरू केली. सानेगुरूजींवर महात्मा गांधी यांचा प्रभाव होता. सानेगुरूजींनी आपल्या नोकरीचा राजीनामा दिला व ते भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये सहभागी झाले. सन.१९३० ते १९४७ या कालखंडात सानेगुरूजींनी स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये सहभाग घेतला. सन.१९३२ मध्ये विनोबा भावे यांचे बरोबर तुरूंगात होते. एकूण आठ वेळा त्यांना ब्रिटीश सरकारने अटक केली. धुळे, त्रिचनापल्ली, नाशिक, येरवडा आणि जळगाव इ. ठिकाणी कारावास भोगावा लागला. एकूण सहा वर्षे सात महिने इतका कालखंड तुरूंगात होते. स्वातंत्र्यासाठी सात वेळा अन्नत्याग करून उपोषण केले. त्रिचनापल्ली येथे तुरूंगात असताना चंद्रोदय भट्टाचार्य यांच्या बरोबर संबध आला. त्याच्याकडून बंगाली भाषा अवगत केली. पुढे तमिळ भाषाही शिकले. दुष्काळात शेतक-यांची करमाफी व्हावी म्हणून विशेष प्रयत्न केले. जळगाव जिल्हयातील १९३६ सालचे फैजपूरचे अधिवेशन यशस्वी व्हावे म्हणून विशेष प्रयत्न केले. १९४२ ला भूमिगत राहून स्वातंत्र्याचा प्रचार व प्रसार केला. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राष्ट्र सेवा दालाची स्थापना केली. अशा प्रकारे सक्रियपणे अखेरपर्यंत राष्ट्रकार्यात सहभागी होते.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आंतरभारती चळवळ :- भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सानेगुरूजी समाजवादी पक्षात सामील झाले. आंतरभारती चळवळीच्या माध्यमातून भारत जोडण्याचा प्रयत्न केला. विविध राज्यातील लोकांनी एकमेकांची संस्कृती समजून घ्यावी, अनेक भाषा समजून घ्याव्यात, प्रातां-प्रातांतील भेद नष्ट व्हावेत असे या चळवळीत अभिप्रेत होते.

जाती निर्मुलनातील कार्य :- महात्मा गांधी यांचेबरोबरीने १९४७ साली संपूर्ण भारतभर फिरून जाती निर्मुलनाचे काम सानेगुरूजी यांनी केले. पंढरपूरामध्ये सनातन लोक अस्पृश्यांना मंदीरामध्ये जाण्यास परवानगी देत नव्हते. अस्पृश्यांना पंढरपूरचे विठ्ठल मंदीर उघडण्यासाठी सानेगुरूजी यांनी दौरा केला. सनातनवाल्यांनी ऐकले नाही. परिणामी सानेगुरूजीनी सत्याग्रहाचा मार्ग अवलंबला. दि. ०१ मे ते ११ मे १९४७ या कालखंडात त्यांनी उपवास केला. सनातनवाल्यांनी नमते घेतले व मंदीराचे दरवाजे अस्पृश्यासाठी उघडले गेले. सानेगुरूजी यांनी लिहलेल्या *बेबी सरोजा, करूणादेवी, मिरी* या कादंबरीतून त्यांनी अस्पृश्यांची व्यक्तिचित्रे रेखाटली आहेत. 'अस्पृश्योध्दार' नावाची एक नाटीकाही त्यांनी लिहली. *'ते आपले घर'* ही नाटीका त्रिचन्नापल्लीच्या तुरूंगात असताना लिहली. समाजसुधारणा करणारा राजा आणि सनातनी दिनकरराव या दोघामधील संघर्ष यामध्ये दाखवला आहे. अस्पृश्यता फक्त कायदयाने दुर होणार नाही तर ती पालन करणा-याचे मन बदलले पाहीजे असे त्यांचे मत होते.

सानेगुरूजी यांचा मृत्यू ११ जून १९५० रोजी झाला. आयुष्याच्या अखेरपर्यंत समाजातील जातिभेद, अस्पृश्यता यासारख्या अनिष्ठ रूढी व परंपराना त्यांनी विरोध केला. सानेगुरूजींच्या व्यक्तिमत्वातून पुढील पिढीतील अनेक थोर व्यक्तित्व घडली गेली त्यामध्ये एस.एम.जोशी, ना.ग.गोरे, मधु दंडवते, ग. प्र. प्रधान, प्रकाशभाई मोहाडीकर, यदुनाथ थत्ते, राजा मंगळवेढेकर, रा.ग. जाधव इ. समावेश होतो. लेखक, शिक्षक, कार्यकर्ता, वक्ता, स्वातंत्र्यसैनिक, समाजसेवक अशा अनेक भूमिका साने गरूजी यांनी पार पाडल्या. त्यांच्या बाबत अचार्य अत्रे म्हणतात-

"ज्ञानेशाची ओवी, तुकारामाचा अभंग, मोरोपंताची आर्या, तसेच गुरूजींच्या गोष्टी मराठी साहित्यात अनंत कालपर्यंत टिकतील"

संदर्भ ग्रंथ यादीः-

1) राजा मंगळवेडेकर, *साने गुरूजींची जीवनगाथा,* साधना प्रकाशन, पुणे १९७५
2) चैत्र रेडेकर, *साने गुरूजी,* गंधर्व वेद प्रकाशन, पुणे, २०११.
3) विनोबा भावे, *प्रेमाने हलविले वर्धा,* परमधाम प्रकाशन, १९९७.
4) सुधा बोडा, *सानेगुरूजींचा मंदिर प्रवेश,* बडोदा, १९९७.
5) चंपा लिमये (संपा), *साने गरूजींची अप्रकाशित पत्रे*
6) पु.ल.देशपांडे, *मातृहृदयी साने गुरूजी,* १९७०
7) नरहर कुरूंदकर, *साने गरूजींचे साहित्य,* साधना, ९ जून, १९७३
8) ना.ल.वैध, *साने गरूजीःव्यक्ती आणि वाड्ःमय*
9) ग.प्र.प्रधान, *साने गुरूजींची पुनर्भेट,* साधना, ११ जून, १९९४.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या माध्यमातून स्वातंत्र्यलढयात दिलेले योगदान

प्रा.पी.आर.फराकटे
इतिहास विभाग प्रमुख
सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय मुरगूड जि.कोल्हापूर

प्रस्तावना :

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी असंख्य क्रान्तीकारकानी स्वतःला झोकनू दिले होते. त्यापैकी महान स्वातंत्र सेनानी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या माध्यामातून स्वातंत्र लढयात दिलेले योगदान अन्यय साधारण महत्वाचे होते. इ.स. १८८५ रोजी थोर विचारवंत उमेषचंद्र बॅनर्जी यांच्या अध्यक्षेखाली अखिल भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसची स्थापना झाली. ही घटना हिंदुस्थानच्या राजकीय इतिहासात अभूतपूर्व कलाटणी देणारी ठरली. कारण राष्ट्रीय कॉंग्रेस ही देशपाळीवर स्थापना झालेली पहिलीच राजकीय संघटना असून तिनेच भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व केले किंबहुना स्वातंत्र्यही मिळवून दिले. कॉंग्रेसच्या वाटचालीत देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याच्या पद्धतीवरून तीन स्वतंत्र विचारसणीचे गट उदयास आले होते ते म्हणजे मवाळ, जहाल, आणि सशस्त्र क्रांतीकारक हे होय. महात्मा गांधीच्या कालखंडात गांधी -नेहरू कॉंग्रेसचा स्वातंत्र्य मिळविण्याचा मार्ग मान्य नसणारे अनेक लढवय्ये नेते पुढे आले. त्यापैकीच एक म्हणजे नेताजी सुभाषचंद्र बोस होयं गांधींजींच्या बद्दल अत्यंत आदर असला तरी सुभाषबाबुंना त्यांचा स्वातंत्रयप्राप्तीचा मार्ग मात्र अमान्य होता. परिणामी सलग दोन वेळा राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या आधिवेशनाचे अध्यक्ष होणाऱ्या सुभाषचंद्र बोस यांनी राष्ट्रीय कॉंग्रेसचा त्याग करून भारतमातेच्या स्वातंत्र्यांसाठी एका स्वतंत्र मार्गाचा अवलंब केला. त्याचच एक भाग म्हणून 'स्वराज्य पक्ष', फॉरवर्ड ब्लॉक , भारताचे हंगामी सरकार, अझाद हिंद सेना, परीकय देशांची मदत आणि दुसरे महायुद्ध यांसंदर्भात नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी दिलेले योगदान अतुलनीय स्वरूपाचे होते यात तिळमात्र शंका नाही. राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या नेत्यांच्या विचारसरणीला कट्टर विरोध असला तरी त्यांच्याबददल सुभाष बाबुंच्या मनात असणारा आदर हा अत्यंत उच्च दर्जाचा होता. त्यांचा हा आदर्श विदयमान राजकारणातील नेत्यांनी घेण्याचा प्रयत्न केल्यास भारतीय लोकशाहीच्या बळकटीला अनूकूल वातावरण तयार होईल असा विश्वास वाटतो. म्हणूच प्रस्तुत शोधनिंबंधात तात्कालीन कॉंग्रेस व नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्यातील संबंधावर प्रकाश टाकण्याचा अल्पसा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाची उद्धिष्टये

१) स्वातंत्र्यपूर्व राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या विचारसरणीचा अभ्यास करणे.
२) नेताजी सुभाषचंद्र यांच्या क्रांतीकारक विचारसरणीवर प्रकाश टाकणे.
३) महात्मा गांधी व नेताजी यांच्या विचारसणीतील तफावत जावून घेणे
४) नेताजींच्या कॉंग्रेसमधील कार्याचा आढावा घेणे
५) नेताजींच्या कॉंग्रेसमधून बाहेर पडण्याच्या निर्णयावर प्रकाश टाकणे.

संशोधन पद्धती सदर शोधनिबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून दुय्यम संदर्भ साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. याशिवाय विविध मासिके,वर्तमानपत्रे, लेख, यांचाही अभ्यास करून हा शोध निंबध पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

सुभाषचंद्र बोस यांचा अल्प परिचय

श्रीमंत वडिल जानकीदास व अर्धशील व पुण्यशिल अशा प्रभादेवी यांच्या पोटी २३ जानेवारी १८९७ रोजी कटक येथे सुभाषचंद्राचा जन्म झाला. विध्वता,सुसंस्कार व दानधर्म ही त्यांच्या कुंटुंबाची वैशिष्टये होती.१९१९ रोजी त्यांनी कलकत्ता विद्यपीठाची पदवी घेतली. त्यानंतर निकटवर्तीय यांच्या इच्छेमुळे आय.सी.एस. करण्यासाठी त्यांना इंग्लंडला जावे लागले तेंव्हा ते म्हणतात की,''ठीक आहे मेजदा, एखाद्या चिमुकल्या बेटाएवढा तो इंग्रजाचा देश हिंदुस्थानसारख्या खंडप्राय देशाला दोन शतके आपल्या बोटावर कसे नाचवतो .त्यांच्या अंगी सामर्थ्य तरी काय आहे. ते मला या निमित्ताने जाऊन पहायचे आहे.'' पुढे ते आय.सी.एस. उत्तीर्ण होवून इंग्रजांच्या सेवेतही रूजू झाले.पण जेंव्हा इंग्रजांच्या राजसिंहासनाशी एकनिष्ठ रहाण्याची शपथ घेण्याची पाळी त्यांच्यावर आली तेंव्हा त्यांनी त्यास नकार दिला.कारण राष्ट्रकार्यासाठी त्यांना आपल्या पायात कोण्त्याही बेडया आडकावून घ्यायच्या नव्हत्या. म्हणूनच त्यांनी एका वर्षातच इंग्रजी नोकरीचा राजीनामा देवून स्वातंत्रचळवळीत उडी घेतली. ते देशभक्तीचे मोठे उपासक होते.

राणाप्रताप,छत्रपती शिवाजी महाराज व इटलीचा महान देशभक्त गॅरीबाल्डी हे त्यांची प्रेरणास्थाने होती. महात्मा गांधीजींच्या राष्ट्रीय कॉंग्रेसच्या राजकारणात ते जहालवादी राजकारणी म्हणूनच ओळखले गेले.

सुभाषचंद्र बोस व राष्ट्रीय कॉंग्रेस :

सुभाषचंद्र बोस यांनी १९२१ मध्ये उच्च आधिकाराच्या जागेकडे पाठ फिरवून भारतीय राजकारणात उडी घेतली, तेव्हा नुकतच जहाल युगाचे महान नेते लोकमान्य टिळक यांच्या निधनाने देशाच्या राजकारणात महात्मा गांधीचा उदय होवून त्यांच्याच हातात राष्ट्रीय कॉंग्रेसची पर्यायाने स्वातंत्रलढयाची सर्व सूत्रे आली होती. आहिंसेवर आधारित असणाऱ्या महात्मा गांधीजींच्या राजकारणात एक जहालवादी राजकारणी म्हणूनच सुभाषचंद्र बोस यांना ओळखले जावू लागले. १९२० मध्ये महात्मा गांधीनी सुरू केलेल्या असहाकर चळवळीत ते सहभागी झाले. परीणामी १९२१ ला त्यांना सहा महिने कारावासाची शिक्षा झाली. पण असहकार चहवळ स्थगित करण्याचा गांधीजींनी घेतलेला निर्णय त्यांना कदापी मान्य झाला नसल्याने त्यांनी गांधीजीवर टिका केली. त्यातूनच महात्मा गांधी व सुभाषचंद्र बोस यांच्यात राष्ट्रीय कॉंग्रेसमधील राजकीय विरोधाला सुरूवात झाली. परीणामी सुभाष बाबुंनी स्वराज्य पक्षाचे समर्थन करून सर्व बगांल ढवळून काढला. १९२८ मध्ये स्वराज्य पक्षाने कोलकत्ता मध्ये झालेली कार्पोरेशनची निवडणूक जिंकली, आणि देशभक्त चित्तरंजन दास यांना कलकत्यांचे महापौर तर सुभाषचंद्राना महानगरपालिकेचे मुख्य कार्यकारी आधिकारी बनविण्यात आले. दरम्यान बंगालमधील क्रांतीकारकांशी नेताजींचे सलोख्याचे संबध आहेत. हे लक्षात येताच बंगालच्या सरकारने त्यांना तिन वर्षाची शिक्षा ठोठावून मंडालेच्या तुरंगात रवानगी केली. महात्मा गांधीजींच्या विचारसरणीला विरोध करणाऱ्या सुभाषबाबुंची ऐवढी मोठी राजकारणात छापा होती की ते ब्रम्हदेशात तुंरूगांत असतानाच त्यांच्या अनुपस्थितीत बंगाली जनतेने त्यांची बंगालच्या कायदेमंडळावर निवड करून त्यांचा सन्मान केला होता. या घटनेवरून भारतीय राजकारणातील महात्मा गांधींच्या विचारांना विरोध करणाऱ्या जनतेचा मोठा समूह आस्तित्वात होता ही गोष्ट सिद्ध होते. पुढे नेहमीच प्रकृती खालवल्याने त्यातच त्यांनी सरकारच्या विरोधात उपोशण केल्याने १९२७ ला त्यांना कैदमुक्त करण्यात आले. त्याचवेळी भारतात सायमन कमिशन आले होते. तेंव्हा नेताजींनी सायमन कमिशन विरोधी चळवळीचे नेवृत्व करून संपूर्ण बंगालमध्ये सायमन विरोधी वातावरण निर्माण करून सोडले होते.गांधींच्या विचारसरणीला त्यांचा विरोध असला तरी ब्रिटीशविरोधी वातावरण तयार करणाऱ्या त्यांच्या नेताजींनी कधीच विरोध केला नाही.

महात्मा गांधीजींच्या कालाखंडातील राष्ट्रीय कॉंग्रेसमध्ये सरळ सरळ दोन विचारसणीचे नेते होते. पैकी कॉंग्रेसमधील गांधींजींच्या मवाळ धोरणाला विरोध करून जहालवादी विचार सरणीचा पुरस्कार करणाऱ्या गटाचे सुभाषचंद्र बोस हे एक बडे नेते होते. त्यांचा गांधीजींना व्यक्तीशः विरोध नसून त्यांच्याबद्दल मोठा आदर होता. पण त्यांच्या विचारसाणीला मात्र कडाडून विरोध होता. उदा. १९२८ च्या कॉंग्रेसच्या कलकत्ता अधिवेशनात घेण्यात आलेल्या अंतर्गत स्वायत्ततेच्या ठरावाला सुभाषचंद्र बोस यांनी कडाडून विरोध केला होता कारण ते संपूर्ण स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते होते.दरम्यनच्या काळात अखिल भारतात त्यांची लोकप्रियता ऐवढी वाढली होती की, १९ फेबुवारी १९३८ मध्ये गुजराथमधील हरीपुरा या खेडयात राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे एकावन्नावं अधिवेशन भरले होते. या अधिवेशनाचे सुभाषचंद्र बोस हे अध्यक्ष झाले. ऐवढेच नाही तर यानंतरच्या वर्षी म्हणजेच १९३९ च्या मार्च महिन्यात त्यावेळच्या मध्यप्रांतातील त्रिपुरा या खेडयात कॉंग्रेसचे बावण्णावं अधिवेशन भरणार होते. यावेळी सुभाषबाबुंच्या अध्यक्षपदास खुद्द महात्मा गांधीजींचाही विरोधच होता. कारण एकतर सुभाषबाबु यापूर्वी अध्यक्ष झाले होते आणि दुसरे म्हणजे गांधीजींच्या विचारसरणीचे ते कट्टर विरोधक होते. म्हणूनच गांधीजींनी यावेळी पट्टभी सितारामय्या हे अध्यक्ष व्हावेत अशी इच्छा व्यक्त केली. परिणामी मौलाना अझाद यांनी आपेले नांव मागे घेतले. पण वैशिष्टय म्हणजे सुभाषचंद्र बोस यांनी मात्र माघार घेतील नाही. पर्यायाने अध्यक्षपदासाठी निवडणूक झाली आणि १३७६ विरूद्ध १५७५ मंतानी सुभाषबाबु निवडून आले. ही निवडणूक म्हणजे राष्ट्रीय कॉंग्रेसमधील मवाळ विचारसारणीचा पर्यायाने महात्मागांधीजींचा पराभव असून जहाल विचारसरणीचा पर्यायाने सुभाषचंद्र बोस यांचा विजय होता. पुढे काही दिवसातच सुभाषबाबुंनी गांधीजींच्या मनाविरूद्ध निवडणुक लढवल्याची खंत असो किंवा कॉंग्रेसच्या जेष्ठ नेत्यांबरोबर काम करणे आवघड वाटल्याने अध्यक्षपदाचा त्यांनी राजीनामा दिला. त्यांच्या वरील कृतीवर उलट-सुलट प्रतिक्रीया उमटल्या. दरम्यानच सुभाषबाबु व महात्मा गांधी यांच्यामधील वैचारिक व भावनिक मतभेदावर बोट ठेवून त्यांच्यात दुरावा निर्माण करण्याचा अनेकांच्या कडून प्रयत्नही झाला. आणि सुभाषबाबुंच्या हितशत्रूंना या कामात यशही आले. पण तेंव्हापासूनच महात्मा गांधीनी सुभाषचंद्र बोस यांची प्रचंड धास्ती घेतली तर सुभाषबाबुंच्या मनात कॉंग्रेसचा त्याग करून सशस्त्र क्रांतीचे विचार आधिक वेगाने घोंघावू लागले. ज्याचा त्यांनी अत्यंत सलगीतल्या व्यक्तींच्या व्यतिरिक्त अन्य कुणाजवळही त्याचा गौप्यस्पोट केला नाही. कदाचित देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी देश सोडण्याचा निर्णय सुभाषबाबुंनी याच विचार मंथनातून घेतला गेला असावा हे नाकारता येत नाही. पुढे त्यांनी कॉंग्रेसचा त्याग करून 'फॉरवर्ड ब्लॉक' हा नवा राजकीय पक्ष स्थापन केला. गांधीजीं एके ठिकाणी म्हणतात की,'' एका बाजूला आमच्या अहिंसेच्या तत्वज्ञानाला जगाच्या प्रांगनात एक मंगल अधिष्ठान प्राप्त झाले आहे. तेंव्हा अहिंसेचे धवल वस्त्र परिधान करून जगापुढे मी कोणत्या तोंडाने सांगु की, माझ्या कॉंग्रेसचा अध्यक्ष गुप्तपणे हिटलरच्या एजंटशी संधान बांधतो आहे''

तर यास प्रतिउत्तर म्हणून सुभाषबाबुंचे अनुयायी म्हणतात की ''चाचाजी तुम्ही सारे अहिंसेचे पुजारी आहात आणि आम्ही नेताजींचे धारकरी! आमच्या तलवारीमुळे जर कॉग्रेसच्या अहिंसेला उणेपणा येत असेल तर आपण अशा संकटात पडताच कशाला.'' या एकमेंकाना दिलेल्या उत्तर प्रतिउत्तमधून राष्ट्रींय कॉग्रेसमध्ये असणाऱ्या मवाळ व जहाल विचारसरणीतील अंतर्गत विरोध किती उच्च कोटीचा होता याची कल्पना येते.

समारोप :

एका श्रीमंत घरात जन्मलेल्या सुभाषबाबुंनीं ऐश आरामीच्या जीवनाचा त्याग करून भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी अहोरात्र प्रयत्न केले. महात्मा गांधी हे निशस्त्र उठावाच्या मार्गाचे नेते होते तर नेताजी हे सशस्त्र उठावाच्या मार्गचे नेते होते. त्यांनी गांधीजीच्या प्रती मनात प्रचंड आदर ठेवला असला तरी त्यांच्या विचारसरणीला मात्र कडाडून विरोध केला. ते जहालवादी विचारसरणीचे कट्टर भक्त असून ते आपल्या सवंगडयांना म्हणत असत की, ''आहिसेंचा वेड आग्रह धरून चूप बसू नका! क्रांतीच्या मार्गावर आपलं थडग बांधल गेल तरी बेहत्तर त्या थडग्यातूनच बारूदाच्या चिळकांडया उडू देत. मग गुलामीचे साखळदंडही तूटू देत'' सगल दोन वेळा राष्ट्रीय कॉग्रेसचे अध्यक्षपद भूषविणाऱ्या नेताजींनी शेवटी कॉग्रेसचा त्याग करून फॉरवर्ड ब्लॉक नावाचा नवा राजकीय पक्ष स्थापन केला. दरम्यानच १९३९ ला दुसऱ्या महायुद्धास प्रारंभ झाला. तेंव्हा इंग्रजांची अडचण ती भारताची संधी या हेतूने त्यांनी परदेशात जावून आझाद हिंद सेनेच्या सहाय्याने ,हंगामी सरकारची स्थापना करून 'तुम मुझे खुन दो, मै तुझे आझादी दुंगा ! असे अवाहन करून 'चलो दिल्ली'चा नारा देवून स्वातंत्र्य प्रातीचा प्रयत्न केला. अखेर त्यांना यामध्ये अपयश आले असले तरी स्वताः गांधीजीनी नेताजींच्या या कार्याची व लोकप्रियतेची खरोखरच धास्ती घेतली होती. कारण नेताजींच्या लढयाकडे संपूर्ण देशवाशीयांचे आकर्शण वाढू नये म्हणून त्यांना कोणत्यातरी कार्यात गुंतवून ठेवण्यासाठी गांधीजीनी १९४२ च्या लढयाचा विचार केला. असे काही इतिहासकारांचे मत आहे. जशी गांधीजींना महात्मा ही उपाधी दिली गेली तशी सुभाषबाबुनाही जनतेने नेताजी ही उपाधी दिली. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी गांधीजीनी तुरंगवास भोगला तसा नेताजींनींही भोगला होता. खरे पहात महात्मा गांधी आणि सुभाषचंद्र बोस या दोघानींही स्वातंत्र प्राप्तीसाठी मनापासून प्रयत्न केले. दोघांचे मार्ग जरी वेगळे असले तरी ध्येय मात्र एकच होते. म्हणूनच कॉग्रेसच्या राजकरणात ज्याप्रमाणे गांधीजींनी महत्वाचे स्थान होते त्याप्रमाणे सुभाषचंद्र बोस यांना ही अत्यत महत्वाचे स्थान होते हे मान्यच करावे लागते.

संदर्भ सूची

१) वि.स.वाळींबे 'नेताजी,कल्पना मुद्रणालय, सदाशिव पेठ पुणे, १९८९
२ प्रा.ह.त्र्य. 'रणझुंजार नेताजी' गोकुळ मासिक प्रकाशन पुणे १९९७.
३) गौतम पंडीत 'नेताजी सुभाषचंद्र बोस 'महानकार्य आणि सर्मपण' मितल प्रकाशन कोल्हापूर १९७८
४) शांतीलाल भंडारी ''क्रांतीपर्व'' सुमेध प्रकाशन ,डोंबिवली २००२
५) डॉ. जयसिंगराव पवार ''हिदुस्थानच्या स्वातंत्र चळवळींचा इजिहास'' फडके प्रकाशन कोल्हापूर.२००२
६) डॉ.बी.एन सरदेसाई '' आधुनिक भारताचा इतिहास '' फडके प्रकाशन ,कोल्हापूर.२००४
७) डॉ.नभा काकडे ''आधुनिक भारताचा इजिहास'' आक्षरलेणे प्रकाशन ,सोलापूर २००५
८) ''प्रबोधन प्रकाशन ज्योती (मासिक), समाजवादी प्रबोधिनी इचलकरंजी ऑगष्ट २०१२.
९) उपरोक्त, कित्ता ,जानेवारी २०११.
१०) दैनिक सभाव्य २५ जानेवारी२०१३
११) दैनिक सभाव्य,२८ एप्रिल २००७

संशोधन कार्यात 'आशय विश्लेषणा'चे महत्त्व

श्री. दगडू अर्जुनजगताप
ग्रंथपाल,
लोकनेते गोपिनाथाजी मुंडे महाविद्यालय,
मंडणगड, जिल्हा रत्नागिरी ४१५ २०३

प्रस्तावना (Introduction) :-

कोणत्याही प्रकारचे सशोधन कार्य हे ग्रंथालयाच्या सहकार्याशिवाय पूर्ण होऊशकत नाही कारण ग्रंथालय हे ज्ञानाचे भांडार आहे व सशोधकास जुने संदर्भ शोधावयाचे झाल्यास व नवीन ज्ञानाला दिशा देण्यासाठी ग्रंथालायाशिवाय दुसरा पर्याय नाही म्हणून कोणत्याही प्रकारच्या संशोधन कार्यामध्ये ग्रंथालायाला अनन्यसाधारण महत्व आहे समाजामधील नवनवीन घटकांचे, संकल्पनाचे, सिद्धांताचे संशोधन करण्याचे अनेक मार्ग आहेत. त्यापैकीच एक मार्ग म्हणजे आशय विश्लेषण हे होय. आशय विश्लेषणाला संशोधन तंत्रामध्ये अनन्यसाधारण महत्व आहे. कारण या तंत्राद्वारे आशय किवा आंतरिक तथ्य हयाचेहि विश्लेषण करून निष्कर्ष काढले जातात. म्हणून आज समाजशास्त्रीय संशोधन कार्यात आशय विश्लेषनाला महत्व प्राप्त झाले आहे. हे समाजशास्त्रील एक महत्वाचे तंत्र असून ते सर्वांना माहित व्हावे या उद्दशाने याचा आढावा या लेखामध्ये घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

आशय विश्लेषण व्याख्या (Definitions) :- अनेक तज्ञानी आपापल्या परीने 'आशय विश्लेषण' संकल्पनेच्या व्याख्या केलेल्या आहेत
१.**बी. बेरलसन** :- 'संज्ञापनातील व्यक्त वा प्रकट आशयाच्या वस्तुनिष्ठ व संख्यात्मक वर्णनाचे आशय विश्लेषण हे एक तंत्र आहे'
२.**कॉप्लन** :- यांच्या मते 'आंतरवस्तू विश्लेषण पद्धती एक दिल्या गेलेल्या वस्तूच्या अर्थाची एक क्रमबद्ध आणि गुणात्मक व्याख्या करण्याचा प्रयत्न आहे.'
3.**पी. व्ही. यंग** :- यांच्या मते 'मुलाखती, प्रश्नावली, अनुसूची इत्यादीच्या लिखित किवा मौखिक साधनाद्वारे संकलित केलेल्या तथ्याचा पद्धतशीर वस्तुनिष्ठ व प्रमाणबद्ध आर्थ विषद करण्याच्या संशोधनात्मक तंत्राला आशय विश्लेषण म्हणतात' खरे तर आशय विश्लेषण तंत्राचा सामाजिक संशोधनामध्ये सर्व प्रथम उपयोग माल्कम विली यांनी केला

आशय विश्लेषण म्हणजे काय ? (Content Analysis) :- जेव्हा मनुष्य वाचायला, पाहायला व समजायला लागला तेव्हाच त्याच्या मनात कशाचातरी विचार करण्यास सुरुवात झाली. मानवाच्या मनामध्ये जन्मताच विचार करण्याची क्षमता असते. व यातूनच नवनवीन संकल्पनेची निर्मीती होते. आशय विश्लेषणा मध्ये कोणत्याही प्रकारच्या प्रक्रियांचा अंतर्भाव होतो. त्याचप्रमाणे एखाद्या वाचकाने माहिती संबधी विचारणा केली असता त्यातील विषयाचे आशय विश्लेषण करताना लागणाऱ्या प्रतीक्रीयांचाही समावेश होत असतो एखादया गोष्टी बाबत अनेकजण आपापल्या परीने माहिती सांगत असतात. परंतु त्याच्या सांगण्याचा आशय बदललातरी गाभा मात्र तोच असतो. म्हणजेच आपणास थोडक्यात असे म्हणता येईल कि आशय विश्लेषण म्हणजे एखाद्या आशयाचे विश्लेषण होय.

आशय विश्लेषणाचे महत्त्व (Importance of Content Analysis) :- आशय विश्लेषण हे तंत्र शास्त्रीय संशोधनातील एक महत्वपूर्ण असे तंत्र आहे हया तंत्राचा संबंध संज्ञापन प्रचार अथवा मध्यमाद्वारे प्राप्त झालेल्या तथ्याचा अशयासी असतो हया तंत्राची महत्वाची बाब म्हणजे यामध्ये गुणात्मक विषयांचे परीणामत्मक अद्ययन करता येते उदा. एखाद्या कादंबरीतील पत्र अथवा वर्तमानपत्रातील लेख, प्रसिद्ध व्यक्तीचे भाषण, हे गुनात्मक विषय आहेत परंतु हया गुणात्मक विषयाचे स्वरूप आणि विशेष हया तंत्र द्वारे सारणी, ग्राफ , इत्यादीच्या माद्यमातून त्व्ल्जची मांडणी करून व्यवस्थितपणे दाखविता येते तसेच हया तंत्र द्वारे समाजातील एखाद्या समुहाची मानसिक प्रवृत्ती जाणता येते व त्यामुळे एखाद्या समाजसुधारकांची, नेत्याची योजना यशस्वी होण्यास त्याकरिता एखादा कार्यक्रम आखण्यास साहयभूत होते. दुसरे महत्वाचे म्हणजे या तंत्र द्वारे साहित्य, शिक्षण, करमणुकीची साधने याचा समाजावर पडलेल्या प्रभावाचे विश्लेषण करणे शक्य होते. हे तंत्र वैज्ञानिक असून त्याद्वारे प्राप्त होणाऱ्या परिणामाची, तथ्यांची सत्यता पारखणे शक्य होते.

आशय विश्लेषणाचे एकक (Units of Content Analysis) :-
१.**शब्द** :- एखाद्या लेखात, भाषणात किवा अन्य लिखित व मौखिक सामग्रीमध्ये काही विशेष शब्दाची किवा संकेताची किती पुनराव्रत्ती झाली आहे हयाच्या आधारे महत्वपूर्ण निर्णय काढले जातात
२.**वाक्ये व परिछेद** :- वाक्य व परीच्छेद हेही एकक बनू शकतात, कारण वाक्य व परीच्छेद एक निश्चीत विचार मांडतात.
३.**पात्रे** :- कथा, कादंबरी, नाटक, चित्रकथा याच्यातील पात्रे हेही आशय विश्लेषणाचे एकक असू शकतात

४. **एखादा भाग** :- एखाद्या मासिकातील, पुस्तकातील, वर्तमानपत्रातील एखादा भाग अथवा अंश हा आशय विश्लेषणाचा एकक होऊ शकतो.

५. **स्थान आणि काळ** :- वर्तमानपत्रे , साप्ताहिके, मासिके विविध परकारची नियतकालिके ह्यामध्ये भिन्न भिन्न विषयांना किती जागा मिळते तसेच नाटक, रेडीओ, कथा कोणकोणत्या कार्यक्रमाला किती वेळ देण्यात येतो. यालाही एकक म्हणून मान्यता देण्यात येते

ग्रंथालय व माहितीशास्त्रात आशय विश्लेषण तंत्राचा वापर:-

१. संदर्भ सेवा
२. सार लेखन
३. विषय निर्देश
४. उपभोक्ता प्रथकरण
५. माहिती केवा आणि उत्पादनाचे विपणन
६. आशय विश्लेषण तंत्राच्या माद्यमातून ग्रंथालयातील विविध नोंदीचे प्रथकरण करता येते.
७. माहिती पुनर्प्राप्ती थिसारस तयार करण्यामध्ये आशय विश्लेषण तंत्राचा वापर करता येतो.

आशय विश्लेषणातील पायऱ्या :- आशय विश्लेषणातील रूपरेषा तयार करताना पुढील प्रमुख पायऱ्या आहेत

१. तक्त्याची निवड
२. एककाची निवड
३. श्रेणी विभाजन
४. श्रेणीचे परीक्षण
५. योग्य पद्धतीचा उपयोग
६.अध्ययनाची रूपरेखा
७.एककाचे मापन
८.विश्लेषनात्मक निर्वाचन किवा अध्ययन
९.अहवाल

आशय विश्लेषणाच्या मर्यादा (Limitations of Content Analysis) :-

कोणत्याही प्रकारच्या विषयामध्ये काही प्रमाणात मर्यादा असतात त्याच पद्धतीने आशय विश्लेषणामध्ये व वरील सर्व माहितीच्या आधारे आशय विश्लेषण या तंत्राचे महत्व लक्ष्यात येते. परंतु हे तंत्र कितीहीमहत्वाचे असले तरी त्याला काही मार्यादा आहेत. यामध्ये पहिली मर्यादा अशी कि ह्या तंत्राचा अध्ययन विषय नेहमी गुणात्मकच असतो व गुणात्मक तथ्यावरून परीणामात्मक व वस्तुनिष्ठ निष्कर्ष काढणे कठीण असते. अनेक वेळा संशोधक हा मुख्य विषय सोडून आडमार्गाला जातो तसेच गुनात्मक तथ्यांचे विश्लेषण करताना पक्षपाती दष्टीकोन टाळणे असंभव होते. निष्कर्ष काढताना स्शोधाकाचे स्वतःचे विचार व पूर्वग्रह त्यात मिसळण्याची शक्यता असते. कधी कधी आशय विश्लेषणाचे एकक निवडने व त्याचे वर्गीकरण करणे हे कार्य योग्य पद्धतीने होत नाही त्यामुळे सपूर्ण विश्लेषण चुकीचे ठरते. आभ्यास पद्धतीची योग्य निवड करणे हे काम बरोबर होत नाही. परंतु ह्या सर्व मार्यादा असल्यातरी त्या दूर करण्याचा प्रयत्न चालू आहे. तसेच ह्या मर्यादा असूनही हि आशय विश्लेषणाची पद्धती लोकप्रिय होत आहे

सारांश (Conclusion) :- आशय विश्लेषणामध्ये या तंत्राच्या माद्यमातून गुणात्मक तथ्याचे सांख्यकीय व वस्तूनिष्ठ तत्यात रुपांतर करता येते. आशय विश्लेषण म्हणजे काय, आशय विश्लेषण पायऱ्या, त्याचे संशोधानातील महत्व आणि त्याच्या मर्यादा या बाबी लक्षात घेता वरील विवेचनावरून आपल्या असे लक्षात येते कि आशय विश्लेषण हे एक सामाजिक संशोधनातील महत्त्वपूर्ण तंत्र असून त्यामध्ये काही मर्यादा असूनही ते दिवसेंदिवस लोकप्रिय होत आहे तंत्राचा सर्व अंगानी आभ्यास होणे आवश्यक आहे

संदर्भ (References) :-

१. घाटोळे,(डॉ.) रा. ना., समाजशास्त्रीय संशोधन तत्व आणि पद्धती, २०१०, मंगेश प्रकाशन,नागपूर.
२. निकोशे,(डॉ.)सत्यप्रकाश, ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र सशोधन पद्धती, २००७, प्रज्ञा प्रकाशन , नागपूर.
३. सुतार, ध. भ., ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र, २०११, ए.बी.एस. पब्लिकेशन्स, वाराणशी.

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील यशवंतराव चव्हाणांचे योगदान

प्रा. जनार्दन श्रीकांत जाधव
सहाय्यक प्राध्यापक,
इतिहास विभाग म.ह.शिंदे महा. तिसंगी

प्रस्तावना :

महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर, देशाच्या राजकरणामध्ये ज्यांनी आपल्या कार्य–कर्तुत्वाचा ठसा उमटवला व आधुनिक भारताची जडण–घडण करण्यामध्ये महत्वाची भूमिका निभावली असे महाराष्ट्राचे लाडके व्यक्तिमत्व म्हणजे यशवंतराव चव्हाण होय. एका सर्वसामान्य कुटूंबात जन्माला येऊन ज्यांनी आधुनिक भारताच्या इतिहासावर स्वत:ची छाप सोडली ते यशवंतराव चव्हाण एक लोकप्रिय नेतृत्व होते. यशवंतराव चव्हाणांच्या जीवनाचा आपल्याला वेगवेग्ळ्या दृष्टीकोणातून विचार करावा लागतो.

यशवंतराव चव्हाण म्हणजे स्वातंत्र्य सैनिक, कुशल राजकारणी, मुत्सदी प्रशासक, संसंदपटू उच्च अभिरूचीचा रसिक, साहित्यिक, विचारवंत, शिक्षण तज्ञ, अनुभव संपन्न व्यक्तीमत्व, चिंतनशील व्यक्ती, संयमी तसेच विचारप्रवर्तक राजकारणी, चारित्र्य संपन्न नेता, ओजस्वी वक्ता, सौजन्यमुर्ती प्रतिभावंत अशा कित्येक शब्दात त्यांचे वर्णन करता येईल. हेच यशवंतराव चव्हाण प्रति शिवाजी म्हणून देखील ओळखले जात होते.

यशवंतराव चव्हांणाचे व्यक्तिमत्व बहुआयामी होते. त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये दिलेले योगदान हे अत्यंत महत्वाचे आहे. देशाचे स्वातंत्र्य मिळवण्यामध्ये आणि ते टिकवण्यामध्ये ज्या लाखो लोकांनी योगदान दिले होते. त्यामध्ये यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका आणि कार्य विशेष महत्वाचे होते. यशवंतराव चव्हाण हे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये केवल सामील झाले नाहीत तर त्यांनी आपले प्रत्येक पाऊल अत्यंत विचाराने उचलले दिसते. ते कधीही कोणत्याही प्रसंगात भावनिक होऊन कोणत्याही गोष्टीच्या आहारी गेले नाहीत तर प्रत्यक्षात परिस्थितीचे बारकाईने निरीक्षण करून योग्य तो निर्णय घेतलेला दिसतो. म्हणूनच यशवंतराव चव्हाण फक्त एक स्वातंत्र्य सैनिक नव्हते तर ते कर्तबगार मुत्सदी सुद्धा होते. त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात दिलेले योगदान, आणि त्यांच्या कार्य कर्तृत्वाने देशाच्या स्वातंत्र्य लढ्यात सातारा जिल्हयास धगधगता ठेवण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. एक भूमिगत क्रांतीकारक म्हणून त्यांनी केलेले कार्य उल्लेखनीय असेच आहे. स्वातंत्र्य आंदोलनातील त्यांच्या कार्याविषयी मतमतांतरे असली तरी एकंदरीतच त्यांच्या योगदानाकडे आपणास दुर्लक्ष करता येणार नाही. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनपर निबंधात यशवंतराव चव्हाण यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान या दृष्टीकोणातून मांडणी करण्यात आली आहे.

यशवंतराव चव्हाणांच्या क्रांतीकारक विचारांची बैठक :

यशवंतराव चव्हाण आणि वाचन यांचा अत्यंत जवळचा सबंध आहे. त्यांच्या चौफेर वाचन वृत्तीमुळे त्यांचे व्यक्तिमत्व घडत गेले. वाचनाची ही आवड पुण्याच्या येरवडा जेल मध्ये असतानाच निर्माण झाली होती. इ. स. १९३३ मध्ये यशवंतरावाना तुरूंगवास झाला होता व त्यांना येरवडा जेल मध्ये १२ नंबरच्या बराकी मध्ये ठेवण्यात आले होते. या काळात त्यांचा तेथे अनेक राष्ट्रीय नेत्यांशी संबंध आला. तेथे त्यांना त्यांच्या मित्रांच्या सहकार्याने पुस्तके वाचण्यास मिळत होती.[१]

जेलमध्ये असताना त्यांनी बर्नांड रसेल यांचे रोड्स टू फ्रिडम हे पुस्तक त्यांनी वाचले होते. त्या पुस्तकामुळे त्यांच्या विचारांची दिशा बदलली व स्वातंत्र्याचा प्रश्न हा भारतापुरता मर्यादित नसून तो संपूर्ण मानव जातीचा आहे ही भावना त्यांच्या ठिकाणी निर्माण झाली. गांधीजी, लेनीन यांच्या जीवनावरील पुस्तकांनी त्यांच्या विषयी आदराची भावना निर्माण झाली.[२] राजशास्त्र आणि इतिहासाची त्यांना विशेष गोडी होती. कोल्हापूर मधील राजाराम कॉलेजच्या ग्रंथालयात ते तासनतास वाचन करीत असत. एस. जी वेल्स यांच्या ‘आऊट लाईन ऑफ हिस्टरी’ या पुस्तकाने त्यांची इतिहासाकडे बघण्याची दृष्टी बदलली.

त्याचबरोबर, लोकमान्य टिळकांचा स्वातंत्र्याचा मंत्र, गांधीजींची असहकार चळवळ, महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक विचारांचा प्रभाव शालेय जीवनापासूनच त्यांच्या मनावर पडलेला होता. त्यामुळे राष्ट्रप्रेम, देशभक्ती, निष्ठा या गोष्टीतून त्यांचे व्यक्तिमत्व घडत गेले. महात्मा फुले, मार्क्स, रॉय, गांधी, नेहरू इत्यादींच्या विचारांचा जबरदस्त पगडा त्यांच्यावर होता.[३]

इ. स. १९३० साली टिळक हायस्कूल मध्ये असताना यशवंतराव चव्हाण हे हायस्कूलच्या आवारातील लिबांच्या झाडावर झेंडा लावून आपल्या मित्रासमवेत झेंडा वंदन करत असत. ही गोष्ट आज आपणास किरकोळ वाटत असली तरी त्या काळी आपल्या देशावर ब्रिटीशांचा अंमल होता हे लक्षात घ्यायला हवे. त्यांनी दाखवलेल्या धाडसाबद्दल त्यांना अठरा महिन्यांचा कारावास देखील

झाला होता.[४]

महाविद्यालयीन जीवनात त्यांचा सबंध लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी स्थापन केलेल्या संघटनांशी आला. व ते क्रांतीकारक विचारांच्या कडे आकर्षित झाले. पण शेवटी सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गाने काही साध्य होणार नाही असे त्यांना वाटल्याने त्यांचा क्रांतीवरील विश्वास उडाला व ते गांधी विचाराकडे आकर्षित झाले.

यशवंतराव चव्हाण आणि गांधीजींची असहकार चळवळ :

इ. स. १९२० मध्ये टिळक युगाचा अस्त होऊन गांधी युगाची सुरवात झाली होती. गांधीजीनी सुरू केलेल्या सविनय कायदेभंग, असहकार आंदोलन, मिठाचा सत्याग्रह, बार्डोलीचा सत्याग्रह यासारख्या घटनांनी यशवंतराव चव्हाण गांधीजींच्या विचारांच्याकडे अधिक आकृष्ट झाले होते. मात्र आपण पक्के गांधीवादी आहोत हे त्यांना सांगता येत नव्हते. कारण गांधीजी आणि नेहरू यांच्या विचारामध्ये असणारा फरक त्यांना अस्वस्थ करत होता. पुढे जेव्हा महाराष्ट्रात केशवराव जेधे यांनी कॉंग्रेस मध्ये सक्रिय सहभाग घेतला त्यावेळी यशवंतराव चव्हाण सुद्धा त्यामध्ये सक्रिय सहभागी झाले.

यशवंतराव चव्हाण यांनी कराड, सातारा भागात अनेक मोर्चांचे नेतृत्व केले. प्रत्येक तालुक्याच्या ठिकाणी ते हे मोर्चे घेऊन जात व ब्रिटीश सत्तेचे प्रतिक असलेल्या मालावर, कचेरीवर बहिष्कार घालत होते आणि तेथे कॉंग्रेसचा झेंडा लावत असा कार्यक्रम नित्य असायचा हा कार्यक्रम दिसावयास साधा वाटत असला तरी त्या पाठीमागे फार मोठा अर्थ होता. त्यामुळे ब्रिटीश सरकारला सर्वसामान्य लोकातून असणारा विरोध स्पष्ट दिसत होता. या काळात यशवंतराव चव्हाणांनी तासगाव, कराड, बडूज, इस्लामपूर इत्यादी ठिकाणी मोर्चे काढले व ते यशस्वी करून दाखवले. यामध्ये वडूज व इस्लामपूर मोर्चावेळी प्रचंड गोळीबार झाला व यामध्ये अनेक कार्यकर्ते शहीद झाले. त्यामुळे संपूर्ण सातारा जिल्हा या काळात धगधगता ठेवण्याचे महत्वपूर्ण कार्य यशवंतराव चव्हाण करत होते असे दिसते.[५]

१९४२ चे स्वतंत्र आंदोलन आणि यशवंतराव चव्हाण :

१९४२ च्या आंदोलनाची कार्य पद्धत काय असावी हे ठरवण्यासाठी गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली ५ ऑगस्ट, १९४२ रोजी मुंबई येथे अखिल भारतीय कॉंग्रेस कमिटीची बैठक भरवली होती. त्या बैठकीसाठी स्वत: यशवंतराव चव्हाण आपल्या सहा–सात कार्यकर्त्यासहित मुंबईस गेले होते. या बैठकीतील सर्व भाषणे त्यांनी मन लावून ऐकली विशेषत: गांधीजींच्या भाषणाने ते भारावून गेले. ''आज पासून तुम्ही स्वतंत्र आहात'' हा गांधीजींचा संदेश ते कराडला घेऊन आले व बद्रीकाश्रमात आपल्या कार्यकर्त्यांशी रात्रभर चर्चा केली व आजपासून आपण भूमिगत होऊन चळवळ करावयाची असा त्यांनी निर्णय घेतला.

या काळात यशवंतराव चव्हाण यांनी ब्रिटीश सत्ता खिळखिळी करण्यासाठी आधारभूत गोष्टींचा विध्वंस करणे व स्वातंत्र्य लढ्याचा संदेश जनतेपर्यंत पोहचवणे तसेच स्वातंत्र्य लढ्यासाठी सातारा जिल्हयास संघटीत करण्याचे महत्वपूर्ण काम त्यांनी केले होते.[६]

१९४२ च्या आंदोलनातील भूमिगत कार्यकर्ता म्हणून यशवंतराव चव्हाणांचे कार्ये :

१९४२ च्या कॉंग्रेसच्या मुंबई येथील बैठकीत 'चले जाव' चा ठराव संमत झाला होता. त्यामुळे ब्रिटीश सरकारने त्याच रात्रीपासून वर्किंग कमिटीमधील लोकांना व राष्ट्रीय नेत्यांना अटक करण्यास सुरवात केली होती. यावेळी स्वत: यशवंतराव चव्हाण हे या बैठकीस उपस्थित होते व ते ०९ ऑगस्टला कराडला येणार होते. त्यामुळे त्यांची अटक टळली होती पण यावेळी त्यांना भेटण्यासाठी आतुर असलेला विद्यार्थी वर्ग मात्र नाराज झाला. कारण यशवंतराव चव्हाण हे ०९ ऑगस्ट, १९४२ पासूनच भूमिगत होऊन कार्य करू लागले होते. ब्रिटीश सरकार त्यांना कोणत्याही क्षणी अटक करणार होते. असे असले तरी यशवंतराव चव्हाण भूमिगत असतानाही ते या विद्यार्थ्यांच्या बैठकीस उपस्थित राहिले व त्यांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन केले. यावेळी ते म्हणाले की,''ही चळवळ तुरूंग भरतीची नाही तर ती करू किंवा मरू या इर्षेने स्वातंत्र्याचा लढा लढवण्याची आहे. या चळवळीत आपल्याला सर्वसंग परित्याग करून स्वत:च्या जीवाची आहुती दयावी लागेल आणि पुढे होणाऱ्या नुकसानीस आपण स्वत:च जबाबदार असणार आहोत. तेव्हा मनाची तयारी ठेवा.''

यशवंतरावांच्या या अहवानास प्रतिसाद म्हणून कराड मधील चाळीस/पन्नास विद्यार्थ्यांनी शाळा सोडून ते प्रत्यक्षात चळवळीत सहभागी झाले. यावरून यशवंतरावांचा प्रभाव किती होता हे सहज लक्षात येते. शिवाय सातारा जिल्हयाच्या नेतेपदी त्यांची एकमताने निवड करण्यात आली होती हे लक्षात घ्यायला हवे.[७]

यशवंतराव चव्हाण यांनी यावेळी कराड, वडूज, पाटण, वाळवे, तासगाव इत्यादी कचेऱ्यावर प्रचंड मोर्चे संघटीत केले.

त्यांच्या या कार्यामुळे ब्रिटीश सरकारने त्यांना पकडून देण्यासाठी एक हजार रूपये इतके बक्षीस जाहीर केले होते. पण यशवंतराव मात्र गनिमी काव्यांनी भूमिगत चळवळीचे नेतृत्व करत होते. त्यांनी भूमिगतांची संघटना निर्माण केली त्यामुळेच सातारा जिल्हा क्रांती काळात देशात अग्रभागी राहिला.[८] याचे सर्व श्रेय यशवंतराव चव्हाण यांना जाते.

यशवंतराव चव्हांणाचा ठाव ठिकाणाचा शोध घेण्यासाठी सरकारने त्यांची पत्नी व त्यांच्या बंधुस नाहक त्रास देण्यात आला होता. त्यांना तुरूंगात टाकण्यात आले होते हे लक्षात घ्यायला हवे.

स्वातंत्र्य चळवळीत काम करणाऱ्या या सर्व कार्यकर्त्यांच्या सभा हया किर्लोस्करवाडी, औंध, ओगलवाडी, कुंडल, यासारख्या गावातून होत असत. व त्यातून कार्यक्रमांची व डावपेचांची आखणी होत होती. यावेळी यशवंतराव चव्हाणांना श्री. आप्पासाहेब सहस्त्रबुद्धे, श्री. अच्युतराव पटवर्धन यांचे मार्गदर्शन मिळत होते.[९]

भूमिगत म्हणून काम करत असताना यशवंतराव चव्हाणांच्या बरोबर लक्ष्मणराव धन्वतरी, काशीनाथ शेटजी, महादेवराव जाधव, भिकुबा साळुंखे, बाबुराव कोतवाल इत्यादी धडाडीचे कार्यकर्ते होते. ते रेल्वे स्टेशनवर अचानक हल्ले करणे, खजिना लुटणे, शस्त्र पळवणे यासारख्या गोष्टी करत असत. हे भूमिगत कार्यकर्ते प्रत्येक गावात जास्तीत जास्त एक रात्रच वस्तीला थांबायचे त्यापेक्षा जास्त नाही. यशवंतरावांना या काळात आपल्या आजारी बंधुना भेटता आले नाही व अतिसाराने त्यांचा मृत्यू झाला. पुढे १९४३ साली आपल्या आजारी पत्नीस भेटण्यासाठी ते फलटणला जात असताना वाटेत त्यांची गाडी पंक्चर झाल्याने ते ठरलेल्या वेळेत न पोहचता सकाळी पहाटे फलटण मध्ये पोहचले त्यामुळे त्यांच्या वाड्यास पोलिसांनी गराडा घातला व ते पकडले गेले.

यशवंतराव चव्हाण व पत्री सरकार :

भूमिगत होऊन कार्य करत असताना कराड, सातारा भागात 'पत्री' सरकार चालवण्यामध्ये सुद्धा यशवंतरावांची भूमिका महत्वाची होती. समाज विघातक कार्य करणाऱ्या व स्वातंत्र्य विरोधात गुन्हे करणाऱ्यांना शासन करण्यासाठीच 'पत्री' सरकारचा जन्म झाला होता. म्हणूनच १९४२ ची चळवळ गांधीजींनी स्थगित केल्यानंतर सुद्धा साताऱ्यामध्ये 'पत्री' सरकारचे काम सुरूच होते. ते सुरू ठेवायचे किंवा नाही याविषयी अनेक मतमतांतरे होती. या संदर्भात यशवंतराव म्हणतात की, आपण जर पत्री सरकारचे काम सुरूच ठेवले तर ब्रिटीश सरकार आपल्याला केंद्र करेल व आपली दडपशाही होईल. त्यामुळे गांधीजींच्या आदेशानुसार आपण थांबायला हवे असे त्यांचे मत होते.[१०] गांधीजींच्या विषयी त्यांना नितांत आदर होता. त्यांच्यावर त्यांची निष्ठा होती मात्र गांधीजींचा हा विधायक कार्यक्रम देशापुढील सामाजिक व आर्थिक प्रश्न सोडवू शकेल की नाही याविषयी नेहरूंची जशी मन:स्थिती संदिग्ध होती. तशीच ती यशवंतरावांनी देखील होती. म्हणून शेवटी ते नेहरू तत्वाकडे आकर्षित झाले.

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

निष्कर्ष:

१) एक भूमिगत क्रांतीकारक म्हणून यशवंतराव चव्हाणांचे कार्य महत्वाचे आहे.
२) गांधी आणि नेहरू विचारांचा समन्वय यशवंतरावाच्या व्यक्तिमत्वामध्ये दिसून येतो.
३) भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात सातारा जिल्हा जागृत ठेवण्याचे महत्वपूर्ण कार्य यशवंतराव यांनी केले.
४) यशवंतराव चव्हाण हे एक स्वातंत्र्य सेनानी बरोबरच कर्तबगार मुत्सद्दी कार्यकर्ते होते.
५) भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील यशवंतराव चव्हाणांचे योगदान नाकारता येणार नाही.

संदर्भ :

१) सौ. चव्हाण वेणूताई स्मारक पब्लिक चॅरिटेबल ट्रस्ट, कराड, यशवंतराव चव्हाण आत्मचरित्र कृष्णाकाठ अक्षर जुळवणी प्रकाशन, २०१२, पृ. क्र. ११८.
२) उपरोक्त पृ. क्र. १२३-१२४.
३) काळे बाबुराव, यशवंतराव चव्हाण, राणे प्रकाशन, पुणे, १९६५, पृ. क्र. ८ व २१.
४) उपरोक्त पृ. क्र. २१ व २३.
५) पाटील बाबासाहेब, कृष्णापुत्र रिया प्रकाशन, कोल्हापूर. पृ. क्र. ३१५
६) सौ. चव्हाण वेणूताई,उपरोक्त पृ. क्र.६५-६६.
७) काळे बाबुराव, उपरोक्त पृ.क्र. ३६.
८) काळे बाबुराव, उपरोक्त पृ. क्र. ३७-३८.
९) सौ. चव्हाण वेणूताई, उपरोक्त पृ. क्र. ६७
१०) उपरोक्त पृ. ६८

राष्ट्रीय व सामाजिक विकासातील ग्रंथालयांचे महत्व

श्री. पाटील कृष्णात पांडुरंग
B.A; M.Lib & Isc
संशोधक विद्यार्थी ,कोल्हापूर

प्रस्तावना:— व्यक्ती, समाजअसो वा राष्ट्र यांच्या जडणघडणीत ग्रंथ व ग्रंथालयांचे महत्व अनन्यसाधारण व उल्लेखनीय आहे. समाज निर्मित ग्रंथालय ही समाजातील प्रत्येक घटकास ज्ञान व सुसंस्कार देऊन त्याद्वारे सुजाण व कार्यक्षम, स्वावलंबी नागरिक घडवणारी लोकशाही स्वरुपाची संस्था होय.

समाजाने प्राचीन काळापासून आपल्या भौतिक गरजा भागविण्यासाठी आदर्शवत उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विविध प्रकारच्या जसे श्शैक्षणिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, आरोग्य, उदयोग, व्यवसाय, संशोधन अशा सामाजिक संस्था आपआपल्या क्षेत्रामध्ये सामाजिक हितासाठी कार्यरत असणा—या संस्थाची निर्मिती केली आहे. या संस्थाच्या बरोबरीने ग्रंथालय ही सुध्दा एक सामाजिक संस्था आहे. इतर संस्था हया त्यांच्या कार्यक्षेत्रापुरत्या मर्यादीत सेवा देत असतात परंतु ग्रंथालय ही संस्था समाजातील नागरीक, बालवाचक विदयार्थी, युवक, उद्योजक, नोकरदार, संशोधक अशा विविध प्रकारचे उपभोक्ते यांच्या गरजा भागवण्याचे कार्य करीत असतात. सामाजिक ग्रंथालये वाचकांना मनोरंजन बरोबर त्यांना ज्ञान, माहिती, देऊन बौध्दिक विकास घडवणे, सुसंस्कार करणे, संशोधन कार्यास मदत करणे. एकंदरीत समाजाचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, वैज्ञानिक अशा विविध भागांचा विकास करुन बलशाली राष्ट्र निर्माण करण्यास ग्रंथालयांचा सहभाग वाढत आहे.

ग्रंथालयांचे समाजातील विकासाचे अढळ स्थान लक्षात घेऊन भारत सरकारने इ.स. १९८५ मध्ये डॉ. डी. पी. चटटोपाध्याय यांच्या अध्यक्षतेखाली समितीची स्थापना करण्यात आली होती. या समितीने ग्रंथालय व माहिती व्यवस्थेचा धोरणात्मक मसुदा तयार केला त्यामध्ये ग्रंथालय समाजाशी बांधील राहण्यासाठी, ग्रंथालय व्यवस्थापन कार्यक्षम करण्यासाठी विविध अंगाचा विचार करण्यात आला. राष्ट्रीय कार्यक्रमातंर्गत माहिती संघटन, पुर्नप्राप्ती प्रशासन यांना प्रोत्साहन देणे. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे, दर्जात्मक सुधारणा, राष्ट्रीय व आतंरराष्ट्रीय स्तरावर निर्माण झालेली देशाविषयी माहिती व वारसासंस्कृती जतन करणे. तसेच ग्रंथालय माहिती सेवेचा उपयोग समाजासाठी करणे अशा प्रकाराच्या मसुद्यामध्ये ग्रंथालयात आणि राष्ट्र विकासासाठी पाऊल उचलले असल्याचे दिसुन येते.

ग्रंथालय विकासासाठी राष्ट्राने १९५१ पासून पंचवार्षिक योजनेची अंमलबजावणी केलेली आहे. एकूण सर्व पंचवार्षिक योजनेचा पूर्ण अभ्यास केला असता इतर योजनेपेक्षा ७वी पंचवार्षिक योजनेत ग्रंथालय प्रतिष्ठानची स्थापना करुन सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळ वाढवण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत.समाजाने स्थापन केलेली शैक्षणिक, विशेष राष्ट्रीय विशेष करुन ग्रंथालये औपचारिक —अनौपचारिक शिक्षणाबरोबर, कौशल्ये विकास, सांस्कृतिक कार्यक्रम, समाजप्रबोधने, संशोधन आणि विकास अशा विविधांगानी राष्ट्राचा चौफेर विकास घडवून आणण्याचे कार्य ग्रंथालये करित असतात. आणि अशा ग्रंथालयांवरती राष्ट्राची आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विकास, प्रगती, संस्कृती वारसा जपण्याचे कार्य व राष्ट्राचे भवितव्य अवलंबून आहे. त्यासाठी राष्ट्रीय पातळीवर शैक्षणिक विशेष, राष्ट्रीय ग्रंथालयाबरोबर सार्वजनिक ग्रंथालय सुधारक विधेयक समंत करुन त्यांची दर्जा व कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी विकास घडवून आणणे अपेक्षित आहे.

ग्रंथालय विकास :— १७ व्या श्शतकात म्हणजेच ब्रिटीश राजवटीत भारतातील सार्वजनिक ग्रंथालये उदयास आली. इ.स. १८३६ साली कोलकत्ता येथे पब्लिक लायब्ररीची स्थापना करण्यात आली. कालांतराने पब्लिक लायब्ररीचे इंपिरियल लायब्ररी असे नामकरण केले. मात्र भारत स्वतंत्र झालेनंतर १९४८ साली या लायब्ररीचे पुर्न:निर्मिती करुन भारताचे 'राष्ट्रीय ग्रंथालय ' असे रुपांतर करण्यात आले.

राष्ट्रीय ग्रंथालय स्थापनेनंतर ग्रंथालय क्षेत्राात आमूलाग्र बदल घडून आले. तसेच सार्वजनिक,शैक्षणिक ग्रंथालयाबरोबर संशोधन वैद्यक, कृषी, औद्योगिक अशा अनेक क्षेत्रातील संशोधकाच्या उपभोगकर्त्यांच्या गरजा भागवून संशोधन कार्यास चालना मिळण्यासाठी विशेष ग्रंथालयांची निर्मिती करण्यावर भर दिला गेला.

आधुनिक समाजातील ग्रंथालयांचे महत्व व कार्य:— मानव आपले विचार संक्रमण चित्राद्वारे, चिन्हाद्वारे, संकेताच्या द्वारे करत असे. लिपीचा शोध लागल्यानंतर शीलालेख, ताम्रपट, भुर्जपत्र चामडे यांचा लेखन साहित्य म्हणून वापर करू लागला.मुद्रण कलेचा शोध आणि कागद निर्मिती हे शोध मानवाचे ज्ञान, विचार ग्रंथाद्वारे समाजापर्यंत पोहचवण्यास तसेच जतन करण्यासत अनुकूल ठरेल. कालांतराने मुद्ण कलेतील होत गेलेल्या विकासामुळे ग्रंथ आणि प्रलेख निर्मितीत लक्षणीय वाढझाली. निर्मित झालेले मौल्यवान ज्ञान, माहिती यांचा पुढील पिढीसाठी उपयोग व्हावा तसेच वाचनसाहित्याचे जतन व्हावे यासाठी ग्रंथालय स्थापना ही संकल्पना उदयास आली.

महितीचे जतन व प्रसारित करण्यासाठी नवीन ग्रंथालये स्थापनेत आली त्याच प्रमाण सार्वजनिक, शैक्षणिक व संशोधन ग्रंथालये ही सामाजिक विकास साधण्यासाठी आपआपल्या परिने कार्यकरत असल्याचे दिसून येते.विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात झालेल्या आमूलाग्र बदलामुळे माहिती र्निमितीला चालना मिळाल्याने व दिवसेंदिवस हजारो पाने छापली गेल्यामुळे माहितीची विस्फोट झालेला आहे त्यामुळेच सध्याचे युग हे 'माहितीचे युग' असे वर्णन करण्यात आले आहे. माहितीचा वापर ग्रंथालयाशी संबंधीत असल्याने ग्रंथालयशास्त्राला माहितीशास्त्राची जोड मिळाली आहे.

संगणक क्रांतीमुळे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र क्षेत्रातील सेवेमध्ये दर्जेदार विश्वासहार्यता असणे आवश्यक आहे. ग्रंथालये नवनवीन तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवून वाचक, विधार्थी, उपभोकत्यांना डिजिटाईज्ड व इंटरनेट आधारित सेवा देत आहेत.सध्या सोशल नेटवर्कचा वापर वाढल्यामुळे वाचक व सेवक यांचा वेळ व श्रम वाचण्यास मदत होते, वाचनसाहित्याचा मोठया प्रमाणावर वापर होतो तसेच अपुरा निधी व मर्यादित जागा यावर मात करून ग्रंथालय सेवा अधिक सक्षमपणे दिल्या जात आहेत दिवसेंदिवस उपभोक्यांच्या वाढत्या गरजा लक्षात घेऊन तसेच ग्रंथालयावरचा ताण कमी करण्यासाठी ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरन करणे आवश्यक आहे. जेणेकरून उपभोकत्याला संदर्भ सेवा, प्रतिलिपी सेवा, इंटरनेट सेवा, भांषातर सेवा, सार सेवा इत्यादी सेवा विनासायास व शिघ्र पध्दतीने देऊन शैक्षणिक, सामाजिक व संशोधन कार्यास उत्तेजन मिळेल. आपल्या राष्ट्रातील ग्रंथालये वर्षानुवषे सध्यस्थितीत सर्व प्रकारच्या वाचकांच्या माहितीविषयक मुलभूत अपेक्षित गरजा भागवण्यासाठी तत्परतेने सेवा देत आहेत.म्हणून आधुनिक समाजात भारतातील ग्रंथालयाना त्यांच्या उल्लेखनीय कार्यामुळे मानाचे स्थान आहे

कविवर्य न. श. पोहनेरकर यांनी ग्रंथालयांचे समाजातील महत्व ग्रंथबोध मध्ये विषद केले आहेत.

जिथे ग्रंथ नाही तिथे ज्ञान नाही ।
जिथे ज्ञान नाही तिथे सौख्य नाही।
ग्रंथालयाविना जो गाव राही।
तिथे जीवना अर्थ काहीच नाही ।।

कार्ये

समाजात विविध क्षेत्रातील संस्था आपआपल्या उद्दिष्टानुसार कार्य करत असतात. त्याचप्रमाणे ग्रंथालय ही व्यापक क्षेत्र असणारी सामाजिक संस्था असुन ती राष्ट्राच्या आर्थिके, सामाजिक, राजकिय, विकासासाठी कार्य करत आहे. ग्रंथालयांची सर्वसाधारण कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१) वाचनसाहित्य संग्रह जतन करणे
२) मनोरंजन करणे
३) विश्वासार्ह माहितीचे वितरण करणे
४) निरंतर शिक्षणाचे केंद्राचे कार्य
५) संशोधन कार्यास उत्तेजन देणे
६) राष्ट्रीय विकासास सहकार्य करणे

ग्रंथालयाची राष्ट्रीय धोरणे:—

एखादया ग्रंथालयाचे विशिष्ट उदिदष्टये, ध्येय सिध्द करण्यासाठी व त्यावर उपाययोजना म्हणून एखादया कार्यक्रमाची रुपरेषा ठरवून तो हाती घेणे म्हणजेच त्या ग्रंथालयाचे धोरण होय.

ग्रंथालय विकासाची धोरणे निश्चित करुन धोरणांची अंगीकार वा अमंलबजावणी केल्यास ग्रंथालयाचा विकास सुस्थितीत व पारदर्शी, सक्षमपणे होण्यास मदत होते. आपल्या देशातील ग्रंथालये व संघटना यांच्या वारंवार मागण्यामुळे ग्रंथालय राष्ट्रीय धोरण आखण्यात आल्याचे दिसुन येते.

अ) ग्रंथालय व माहिती व्यवस्थेचा धोरणात्मक मसुदा

इ.स. १९८५ मध्ये प्रा. डी. पी. चटटोपाध्याय यांच्या अध्यक्षतेखाली व ग्रंथालय शास्त्रातील निवडक तज्ञ यांची समितीची नेमणुक करुन भारत सरकारने देशातील ग्रंथालये व माहिती व्यवस्थेचा धोरणात्मक मसुदा तयार करण्याची जबाबदारी सोपवली होती. चटटोपध्याय समितीने पूर्ण अभ्यासांती ग्रंथालय व्यवस्था व्यापक व कार्यक्षम करणेसाठी एकूण १० प्रकरणांत या मसुदयाची सर्वसमावेश अशी व्यापक रुपात मांडणी केली आणि सदर ग्रंथालय विषयक धोरणात्मक मसुदा भारत सरकारला ३१मे १९८६ रोजी सादर केला.

धोरणात्मक मसुदयाची उदिदष्टये

क)राष्ट्राच्या विकासाच्या दृष्टीने राष्ट्रीय कार्यक्रमांतर्गत माहिती— संघटन, पुर्न:प्राप्ती, विनियोग यांना प्रोत्साहन देणे.

ख) माहिती क्षेत्रातील आधुनिक तंत्रज्ञान आत्मसात करुन राष्ट्रातील उपलब्ध असलेल्या ग्रंथालय आणि माहिती व्यवस्थेत दर्जात्मक सुधारणा करुन नवीन तंत्रज्ञानाधारित कार्यक्रम आखणे.

ग) नवनिर्मित झालेल्या ज्ञानाचे संपान करुन राष्ट्रातील नागरीकांना उपलब्ध होईल यासाठी प्रयत्न करणे.

घ) जागतिक व राष्ट्रीय स्तरावर आर्थिक पत गतिमान होण्यासाठी ग्रंथालय व माहिती सेवेचा वापर कितपत होतो यासाठी स्वतंत्र व कार्यक्षम यंत्रणा उभारणे.

च) ग्रंथालय व माहिती क्षेत्रातील कर्मचा–यांना नवीन तंत्रज्ञानावर आधारीत व्यावसायिक प्रशिक्षण, कौशल्य विकास कार्यक्रम सुरु करणे व प्रोत्साहन देणे.

छ) राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताच्या सांस्कृतिक वारसाचा प्रसार करणे व जतन करणे.

आ) ग्रंथालय विकासास पोषक अशी अन्य क्षेत्रातील राष्ट्रीय धोरणेः–

क) शैक्षणिक धोरणे : मे १९८६

१) भारत सरकारने या शैक्षणिक धोरणामध्ये ग्रंथ निर्मिती बरोबर देशातील अस्तित्वात असणा–या ग्रंथालयांची सुधारणा करणे व ग्रंथालयापासून वंचित असणा–या ठिकाणी नवीन ग्रंथालये स्थापन करण्यासाठी पूर्ण देशभर मोहिम राबवण्याचे जाहिर केले.

२) देशातील सर्व शैक्षणिक संस्थामध्ये ग्रंथालय, तसेच नवीन संस्थेच्या मान्यतावेळी ग्रंथालय सुविधा असावी व ग्रंथपाल प्रशिक्षित असणे बंधनकारक असेल असे शासनाने स्पष्ट केले होते.

ख) ग्रंथविषयक धोरण – १९८६

१) ग्रंथविषयक धोरणामध्ये अल्प किंमतीत ग्रंथ/ पुस्तके उपलब्ध करुन देणे व ग्रंथाचा दर्जा वाढवणे.

२) बालवाचक व इतर गटातील वाचकांसाठी रूचीनुसार पुस्तके निर्माण करणे.

ग) विज्ञानविषयक धोरण – १९५८

१) ज्ञान निर्मिती, संपादन व माहिती प्रसारित करणा–या व्यक्तीला बौध्दिक प्रेरणा मिळेल असे प्रोत्साहन देण्यात यावे.

२) संशोधक वा वैज्ञानिकांमुळे उपयोजित व भौतिक सुविधा निर्माण होतील त्यांचा सर्वकष फायदा सामान्य नागरिकांना देण्यासाठी भर दयावा.

घ) माहितीविषयक धोरण

लोकशाहीमध्ये समाजातील प्रत्येक नागरीकांना आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, विषयावरील आवश्यक माहिती सातत्याने दिली गेली पाहिजे. माहिती विषयक धोरणाच्या मसुदयाच्या दृष्टीने विचार केल्यास सार्वजनिक ग्रंथालयांचे महत्व अधोरिखित होते.

राष्ट्रीय ग्रंथालय विकासात्मक राष्ट्रीय योजना व कार्यक्रम

देशातील ग्रंथालय विकासासाठी राष्ट्रीय नियोजनामध्ये स्वातंत्र्यानंतर सन १९५१ पासुन पंचवार्षिक योजनेची अंमलबजावणी करण्यात आली आहे.

पहिली पंचवार्षिक योजना– १९५१ ते ५६

१. ग्रामीण भागातील सार्वजनिक ग्रंथालय चळवळीस पोषक ठरतील असे सामाजिक कार्यक्रम घेणे.
२. जिल्हा ग्रंथालय व राज्य विभागीय ग्रंथालये यांच्याशी संलग्नित सार्वजनिक ग्रंथालयांचे जाळे निर्माण करणे.
३. डिलिव्हरी ऑफ बुक्स कार्यक्रमाअतंर्गत मुंबई, मद्रास व कलकत्ता येथे राष्ट्राचे ठेव ग्रंथालय म्हणून स्थापना करण्यात आली.

दुसरी पंचवार्षिक योजना– १९५६ ते ६१

१. राष्ट्रीय स्तरावर जिल्हा, राज्य व मध्यवर्ती ग्रंथालयामध्ये संपर्काचे जाळे निर्माण करणे.

तिसरी पंचवार्षिक योजना– १९६१ ते ६६

या योजनेत नवीन कार्यक्रम न आखता पूर्वीच्या आखलेल्या कार्यक्रमावरती भर देण्यात आला. त्यामध्ये काही राज्ये व केंद्रशासित प्रदेशामध्ये राज्य मध्यवर्ती ग्रंथालये स्थापन्यात आली.

चौथी पंचवार्षिक योजना– १९६६ ते ७१

देशातील सार्वजनिक ग्रंथालय विकासासाठी नेमलेल्या अभ्यास गटाने ग्रंथालयासाठी नियोजन बध्द कार्यक्रम बनविला.

पाचवी पंचवार्षिक योजना– १९७१ ते ७५ व सहावी पंचवार्षिक योजना– १९७५ ते ८०

ग्रंथालय विकासासाठी कोणत्याही समितीची निवड न करता शासकीय यंत्रणेने विविध विभागांतर्गत कार्यक्रम अल्प प्रमाणात अमलात आणले.

सातवी पंचवार्षिक योजना– १९८५ ते ९०

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

१. या योजनेत सार्वजनिक, शैक्षणिक, विशेष ग्रंथालयांसाठी स्वतंत्रपणे १० कोटींची तरतुद
तर राष्ट्रीय ग्रंथालयांसाठी ७० कोटी माहितीशास्त्रासाठी १५० कोटी व माहिती व्यवस्थेसाठी १० कोटी. तसेच १२ कोटी ही रक्कम ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विकास, ग्रंथालय संचलनालय, ग्रंथालय संघटना, प्रकाशने यासाठी ही तरतुद केली गेली.
सार्वजनिक ग्रंथालयांचा विकास करण्यासाठी राजा राममोहन रॉय प्रतिष्ठानची १९७२ साली स्थापना करण्यात आली.
ग्रंथालयांचे आधुनिकीकरण करणे, राष्ट्रीय ग्रंथालय धोरणे, ग्रंथालयांच्या गरजा, ग्रंथासाठी स्वतंत्र खाते, संगणक प्रणाली, देशांतर्गत संगणक जाळे, निर्माण करणे या कार्यक्रमावर भर देण्यात आला.

ग्रंथालय कार्यक्रम:—

ग्रंथालयांचा सर्वांगीण विकास हा ग्रंथालयाची उदिदष्टये, दिल्या जाण—या सेवांवर अवलंबून असतो आणि ग्रंथालया प्रसार हा ग्रंथालयात राबवले जाणारे उपक्रम, समाज प्रबोधनपर कार्यक्रम, व्याखाने, सांस्कृतिक कार्यक्रम, ग्रंथप्रदर्शन यावर ब—यासशा अवलंबून असतो. अशा कार्यक्रमातुनच समाज जागृती होणे, ग्रंथालयात वाचकांचा ओघ वाढणे, ग्रंथालय प्रसार होणे, एकंदरितच ग्रंथालय विकासासाठी चालना मिळते.

उपक्रम

१) व्याख्याने / व्याख्यानमाला
२) साहित्यीकांचा गौरव/ लेखक आपल्या भेटी
३) ग्रंथ प्रदर्शन
४) ग्रंथालय प्रशिक्षण
५) फिरते ग्रंथालय
६) ग्रंथालय सप्ताह

समारोप:—

समाजात आरोग्य, कृषी संशोधन, उदयोग, शैक्षणिक अशा अनेक संस्था समाजासाठी मर्यादित स्वरुपाच्या सेवा देत असतात. परंतु ग्रंथालय ही संस्था राष्ट्र बांधणीसाठी वेगवेगळी उदिदष्टये आमलात आणून जबाबदार नागरिक घडवण्याचे कार्य ग्रंथालयातुन केले जाते. देशाच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, प्रशासन, सांस्कृतिक, अध्यात्मिक क्षेत्रातील गरजेची पूर्ती करण्यासाठी ग्रंथालये वेगवेगळया तंत्रज्ञानाच्या आधार घेऊन समाजाचा चोहोबाजूंनी विकास घडविण्याचे कार्य करत आहे.

देशाच्या जडणघडणीचे काम ग्रंथालयाच्या सहभागातून घडवून आणता येते. समाजाचा विकास, प्रगती ही ग्रंथालयात उपलब्ध असणाऱ्या माहिती ज्ञानावर अवलंबुन असते. योग्य वेळी योग्य माहिती उपलब्ध करुन देणे हे ग्रंथालयाचे प्रमुख कार्य मानले जाते. विदयार्थी, शिक्षक, शेतकरी, उद्योजक, संशोधक यांना त्यांच्या कार्यात विश्वासहर्ता, गुणात्मक दर्जा, यश संपादन करण्यासाठी ग्रंथालय प्रमुख भूमिका निभावताना दिसतात. समाजातील प्रत्येक घटकांचा सर्वांगीण विकास घडविण्यासाठीशशैक्षणिक, सार्वजनिक, विशेष राष्ट्रीय असे वेगवेगळया क्षेत्रानुसार ग्रंथालयांची स्थापना केली आहे. प्रत्येक ग्रंथालयांचे क्षेत्रे भिन्न—भिन्न जरी असली तरी त्यांची समाजातील कार्ये ही एकच प्रकारची आहेत. अशी कार्ये पार पाडण्यासाठी ग्रंथालये वाचन चळवळ वाढण्यासाठी, ग्रंथालयाचा प्रसार करण्यासाठी, समाजात समता, बंधुभाव व धर्मनिरपेक्षता यांची मुल्ये जपण्यासाठी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करुन ग्रंथालये सेवेसाठी समाजाशी बांधीलकी जपताना दिसतात. म्हणून भारत सरकारने ग्रंथालयांचे समाजातील स्थान लक्षात घेऊन ग्रंथालय धोरणे राबवून ग्रंथालयांना अधिक बळकटी देण्याचे प्रयत्न करण्यात आले आहेत.

संदर्भ:—

१)पोहनेरकर, न.शो (१९९७) ग्रंथबोध ग्रंथालयाचे श्लोक : औरंगाबाद मराठा विभाग ग्रंथालय संघ. पृष्ठ क्र.१ ते ६
२) चप्पू, के.एल.व इतर (२००९) ग्रंथालय संघटन: लातूर निकिता प्रकाशन. पृष्ठ क्र.२ ते ११
३) जैन, प्रकाश व इतर (२००९) सुलभ ग्रंथालयशास्त्र : नागपूर, विश्व पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स पृष्ठ क्र.४—५, ३५—३७, ५६—५८, ७१
४) पारखी, गंगाधर (२०१२) ग्रंथालय विकासदर्शन : पुणे युनिव्हर्सल प्रकाशन. पृष्ठ क्र.१—१३
५) ढाकणे, निवृत्ती बालाजी (२०१२) ग्रंथालय साथक : औरंगाबाद ग्रंथालय माहितीशास्त्र प्रबोधनी पृष्ठ क्र.१२५—१३४

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जडणघडणीत महात्मा गांधीजींच्या 'स्वदेशी' चळवळीचे योगदान

कुबेर दिनकर दिंडे,
M.A., B.Ed., Net
मु.पो.बहिरेश्वर, ता.करवीर, जि. कोल्हापूर.

सारांश

महात्मा गांधीजींच्या संपूर्ण आर्थिक विचारात नैतिकता आणि अध्यात्मिकता आढळून येते. त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य सत्य आणि अहिंसा यासाठी घालवले. साहजिकच याचेही प्रतिबिंब त्यांच्या आर्थिक विचारात दिसून येते. त्यांना आपल्या संपूर्ण जीवनकार्यातून विशेषत: आर्थिक विचारातून 'रामराज्य' आणावयाचे होते. हे रामराज्य त्यांना फक्त भारतातच आणावयाचे होते असे नाही. तर ते त्यांना संपूर्ण विश्वामध्ये आणावयाचे होते. यासाठीच त्यांनी 'स्वदेशी' ची संकल्पना मांडली.'स्वदेशी' तत्व फक्त भारतालाच नव्हे तर जगातील सर्व देशांना उपयोगी आहे. व्यापारातून, संपत्ती मिळवण्यातून, अनेक देशामध्ये राजकीय तणावाचे वातावरण निर्माण होत आहे. ते होऊ नये म्हणून प्रत्येक देशाने या 'स्वदेशी' चा वापर करावा की जेणेकरून व्यापारावरून कोणत्याही देशा-देशामध्ये वाद-विवाद होणार नाहीत. १९२० मध्ये त्यांनी सुरू केलेली चळवळ आजच्या बदलत्या अर्थव्यवस्थेत अत्यंत गरजेची झालेली आहे. सध्याच्या सर्व आर्थिक समस्यांवर 'स्वदेशी' हे महात्मा गांधीजींचे तत्वच रामबाण उपाय आहे.

१.प्रस्तावना :

भारताच्या आत्तापर्यंतच्या इतिहासात राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांना एक वेगळेच महत्व आहे. महात्मा गांधीजींनी आपल्या संपूर्ण जीवनभरात अनेक विषयावर आपले विचार मांडले. परंतु महात्मा गांधीजींनी अर्थशास्त्रावर स्वतंत्र असे विचार कधीही मांडले नाहीत. त्यांनी अर्थशास्त्रावर असा कोणताही महत्वाचा ग्रंथ लिहिलेला नाही. परंतु आयुष्यभर त्यांनी सत्य, अहिंसा, सर्वोदय, ग्रामोद्योग, धर्म, राजकारण, समाजकारण यांवर आपले जे विचार मांडले, त्यामध्येच त्यांचे आर्थिक विचार अंतर्भूत होते. त्यांच्या अनेक अनुयायांनी हे आर्थिक विचार संकलित करून त्या विचारांना त्यांनी 'गांधीवादी अर्थशास्त्र' असे नांव दिले. परंतु महात्मा गांधींना आपले स्वत:चे असे 'गांधीवादी अर्थशास्त्र' आहे हे मान्य नव्हते. असे असले तरी आजपर्यंत त्यांच्या या आर्थिक विचारांवर जेवढी चर्चा, विचारमंथन व लिखाण झालेले आहे, तेवढे लिखाण, चर्चा आणि विचारमंथन आपल्या देशातील इतर कोणत्याही अर्थतज्ज्ञांच्या आर्थिक विचारांवर झालेले नाही. यामध्येच त्यांच्या आर्थिक विचारांचे महत्व कळून येते. महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचारांचे तीन अवस्थेत विभाजन दिसून येते. पहिली अवस्था १९१९ पर्यंत, दुसरी १९१९ ते १९३४ पर्यंत आणि तिसरी अवस्था १९३४ ते १९४८ पर्यंत. या तीन अवस्थांमध्ये गांधीजींनी दुसऱ्या अवस्थेत 'स्वदेशी' या विचारावर भर दिला आणि स्वदेशी चळवळ सुरू केली, जी आजही आपल्या देशाच्या विकासाला पूरक आहे.

२.संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. महात्मा गांधीजींच्या जीवनचरित्राचा अभ्यास करणे.
२. म. गांधीजींच्या 'स्वदेशी' या आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे.
३. देशाच्या आर्थिक विकासात म. गांधीजींच्या 'स्वदेशी' च्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
४. जागतिकीकरणाच्या कालखंडात म. गांधीजींच्या 'स्वदेशी' चे महत्व अभ्यासणे.

३.संशोधन पध्दती : भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जडणघडणीत म. गांधीजींच्या 'स्वदेशी चळवळीचे योगदान' या संशोधन लेखासाठी पूर्णत: दुय्यम सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे.

४.महात्मा गांधीजींचा जीवन परिचय : महात्मा गांधीजींचे पूर्ण नांव मोहनदास करमचंद गांधी असे होते. २ ऑक्टोबर, १८६९ रोजी त्यांचा गुजरात राज्यामध्ये पोरबंदर येथे जन्म झाला. १८८७ साली मॅट्रीकची परीक्षा उत्तीर्ण होऊन ते पुढील शिक्षणासाठी लंडनला गेले. तेथे कायद्यातील बॅरिस्टर ही सर्वोच्च पदवी प्राप्त केली. पुढे ते भारतात परत आल्यानंतर त्यांनी वकिली सुरू केली. त्यानंतर १८९३ मध्ये ते एका खटल्याच्या संदर्भात दक्षिण अफ्रिकेला गेले. तेथील सरकार भारतीयांवर करत असलेले अत्याचार त्यांनी पाहिले आणि तेथील सरकारविरूध्द आंदोलन उभारले. सत्याग्रहाचा अवलंब दक्षिण अफ्रिकेत त्यांनी सर्वप्रथम केला. १९१५ पासून त्यांनी आपले सर्व लक्ष भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे कार्य करण्यात केंद्रीत केले. १९२० मध्ये लोकमान्य टिळकांच्या निधनानंतर भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीची सूत्रे त्यांच्या हाती आली. १९२० मध्ये असहकार आंदोलन, १९३० ची दांडी यात्रा, १९४० मध्ये सविनय

कायदेभंग, १९४२ मध्ये चले जाव चळवळ आणि आंदोलन, १५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचे कार्य त्यांनी केले.

महात्मा गांधीजींनी विश्वस्त कल्पना, ग्रामस्वराज्य सर्वोदय, यांत्रिकीकरण, विकेंद्रीकरण, श्रम प्रतिष्ठा आणि स्वदेशी याबाबत आर्थिक विचार मांडले. यापैकी काही आर्थिक विचारासाठी त्यांनी चळवळी सुरू केल्या. त्यातील एक चळवळ म्हणजे 'स्वदेशी चळवळ' जी १९२० च्या असहकार चळवळीचा एक महत्वाचा भाग होती.

५.महात्मा गांधीजींची स्वदेशी चळवळ : महात्मा गांधीजींनी १९२० मध्ये स्वातंत्र्य चळवळीची सूत्रे हाती घेतल्यानंतर सर्वप्रथम इंग्रजांशी असहकार आंदोलन पुकारले आणि या असहकार आंदोलनाचा सर्वांत महत्वाचा भाग होता विदेशी वस्तुंवर बहिष्कार आणि स्वदेशी वस्तुंचा वापर. महात्मा गांधीजींच्या मते प्रत्येक भारतीयांनी स्वदेशीचा आग्रह धरला तर देशातील उद्योगांना उत्तेजन मिळेल. परदेशातून भारतात येणाऱ्या वस्तुंचे आक्रमण थांबवता येईल. परदेशी वस्तुंची मागणी कमी झाल्यामुळे परदेशी जाणारी देशी संपत्ती थांबेल, ती आपल्या देशातच राहील. देशात राहिलेल्या संपत्तीचा उपयोग देशाच्या विकासासाठी करता येऊ शकेल. प्रत्येक भारतीयाने भारतात तयार होणाऱ्या वस्तूंचाच वापर करावा. परदेशातून वस्तू आयात करण्याचे थांबवले तर देश आर्थिकदृष्ट्या संपन्न बनेल असे गांधीजींना वाटत होते. देशातील लोकांनी देशातच तयार होणाऱ्या वस्तू घेतल्या तर देशातील सर्व वस्तुंची मागणी वाढेल. परिणामी, पुरवठा वाढवावा लागेल, पुरवठा वाढवायचा असेल तर उत्पादन वाढवावे लागेल आणि उत्पादन वाढवायचे असेल तर देशातील लोकांना कामावर घ्यावे लागेल आणि त्यांना काम मिळाल्यामुळे त्यांना पगार द्यावा लागेल. त्यांना पगार दिल्यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढेल. परिणामी, त्यांची मागणी वाढेल. म्हणजे स्वदेशी – मागणी वाढ – पुरवठा वाढ – उत्पादन वाढ – उद्योगांच्या संख्येत वाढ – रोजगार वाढ – उत्पन्न वाढ – स्वदेशी वस्तुंच्या मागणीत वाढ असे अर्थव्यवस्थेचे चक्र गतीमान होईल असे गांधीजींना वाटत होते. देशामध्ये सर्व प्रकारच्या रोजगारात वाढ करण्याचे आणि लघु, मध्यम व मोठ्या उद्योगांच्या संख्येत वाढ करण्याचे सामर्थ्य या एका गांधीजींच्या 'स्वदेशी' चळवळीत होते. एवढेच नव्हे तर देशातील अर्थव्यवस्थेला चालना देण्याचे काम या एका स्वदेशी तत्वात आहे.

६.भारताच्या आर्थिक विकासात 'स्वदेशी' चे योगदान : महात्मा गांधीजींच्या 'स्वदेशी' च्या तत्वात देशातील लोकांनी फक्त देशातच तयार होणाऱ्या वस्तू वापरावयाच्या आणि सर्व विदेशी वस्तुंचा त्याग करावयाचा हा महत्वाचा भाग होता. स्वातंत्र्यापूर्वी आपल्या देशामध्ये जो काही औद्योगिक विकास झाला आणि स्वातंत्र्यानंतरही जो काही औद्योगिक विकास झाला, त्यांच्यामध्ये सिंहाचा वाटा या स्वदेशीचाच होता. १९४७ नंतर १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणापर्यंत देशात उद्योगांचा जो विस्तार झाला, तो स्वातंत्र्याच्या काळात देशातील लोकांच्या अंगात भिनलेल्या या स्वदेशीमुळेच. स्वातंत्र्यानंतर देशात लघु, कुटीर व मध्यम उद्योग मोठ्या प्रमाणावर वाढले. या सर्व उद्योगातून तयार होणाऱ्या वस्तुंना परकीय बाजारपेठ उपलब्ध नव्हती. त्यामुळे स्वदेशीमुळे देशातच यांना बाजारपेठ उपलब्ध झाली. त्यामुळे देशातील उद्योगांना देशातच बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे हाच मुख्य उद्देश या 'स्वदेशी' चा होता. स्वातंत्र्यपूर्व काळात इंग्रजांनी भारताला कच्च्या मालाचा पुरवठादार आणि पक्क्या मालाची बाजारपेठ असे स्वरूप दिले होते. त्यामुळे देशातील अनेक उद्योगांचा ऱ्हास झाला होता. कमीत कमी किंमतीत भारतातून कच्चा माल घ्यावयाचा आणि इंग्लंडमध्ये त्यावर प्रक्रिया करून पक्का माल तयार करून तो जास्त किंमतीने भारतात विकावयाचा या धोरणातून इंग्रजांनी भारताचे प्रचंड आर्थिक शोषण केले. हे शोषण थांबवण्यासाठी महात्मा गांधीजींनी 'स्वदेशी' चा पुरस्कार केला. देशातील उद्योग क्षेत्राची प्रगती करावयाची असेल तर ती जास्तीत जास्त विक्रीतूनच होत असते. म्हणून स्वातंत्र्यानंतर देशाची लोकसंख्या जशी प्रचंड प्रमाणात वाढत गेली, तशी त्या लोकसंख्येने अर्थव्यवस्थेवरील बंधनामुळे आणि विदेशी वस्तू देशात उपलब्ध होत नसल्यामुळे स्वदेशी वस्तु विकत घेतल्या. परिणामी, १९९१ पर्यंत देशात मोठ्या प्रमाणावर लघु, कुटीर, मध्यम व मोठ्या उद्योगांचा विकास झाला.

७.जागतिकीकरणाच्या कालखंडात 'स्वदेशी' चे महत्व : १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणानंतर संपूर्ण जगामध्ये मोठ्या प्रमाणावर उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण सुरू झाले. त्यामुळे विदेशी वस्तू मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध होऊ लागल्या. तुलनेने देशी वस्तुंपेक्षा स्वस्त अशा या वस्तू उपलब्ध होऊ लागल्यामुळे देशी उद्योगांचे भवितव्य धोक्यात आले. देशी उद्योग विरूध्द परदेशी उद्योग यांच्यामध्ये ही अशी गळेकापू स्पर्धा सुरू झाली. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे विदेशी अर्थव्यवस्थेशी संगनमत होऊन एक विश्व अर्थव्यवस्था निर्माण झाली. परिणामी, विदेशी कंपन्या देश व उद्योग यांना १३० कोटी लोकांची बाजारपेठ म्हणजे भारत असे वाटू लागले. त्यामुळे देशी उद्योग व आपल्या अर्थव्यवस्थेसाठी कधी नाही इतकी गरज स्वदेशीची भासू लागली आहे. सध्याच्या या गतीमान युगात देशी उद्योगांना महात्मा गांधीजींचे 'स्वदेशी' चेच तत्व तारू शकते. देशातील सर्व लोकांनी या स्वदेशी तत्वाचा वापर

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

केला तर सर्व विदेशी कंपन्या, उद्योग व देश यांना भारतीय बाजारपेठेत शिरकाव करता येणार नाही. थोडक्यात सध्याच्या या जगा किंवा मरा अशा घातक स्पर्धेमध्ये आपण 'स्वदेशी' ची कवचकुंडले वापरून निश्चितच तरू शकतो.

निष्कर्ष :

महात्मा गांधीजींचे सर्व आर्थिक विचार हे त्यांच्या नैतिक व अध्यात्मिक सिध्दांतावर आधारलेले होते. त्यांच्या मते अर्थशास्त्र व नीतीशास्त्र हे परस्परापासून वेगळे करताच येत नाही. महात्मा गांधीजींचे स्वदेशी तत्व सुध्दा नैतिकतेवर आधारलेले आहे. एखादा देश स्वत:चा आर्थिक फायदा होण्यासाठी स्वत:च्या देशात उत्पादित केलेल्या वस्तू दुसऱ्या देशात विकून त्या देशाचे आर्थिक शोषण करत असेल तर ते नैतिकतेत बसत नाही असे त्यांचे मत होते. जे अर्थशास्त्र एखादी व्यक्ती राष्ट्राच्या नैतिक कल्याणाचा विचार करत नसेल तर ते अनैतिक आहे. तसेच जे अर्थशास्त्र एखाद्या देशाला दुसऱ्या देशाचे शोषण करण्यास सांगत असेल तर ते सुध्दा अर्थशास्त्र अनैतिक आहे असे गांधीजींना वाटत होते. अशाप्रकारे जगातील प्रत्येक देशाला 'स्वदेशी' या तत्वाचा उपयोग होतो. त्यामुळे स्वदेशी तत्व विश्वव्यापी व विश्वउपयोगी ठरते. सध्याच्या बदललेल्या व्यापार धोरणामुळे अनेक देशा-देशात जे राजकीय तणाव निर्माण होत आहेत, ते दूर करून सर्व देशात, जगात शांतता, अहिंसा आणि सत्य फक्त आणि फक्त महात्मा गांधीजींचे 'स्वदेशी' तत्वच निर्माण करू शकते.

संदर्भ ग्रंथ :

1. Economic thought of Mahatma Ganhi - M. Maharajan - Discovery Publishing House.
2. Gandhian Thought An Analytical Study - J. K. Mehta - Ashish Publishing House.
3. Gandhi in the West - Sean Scammer - Cambridge University Press.
4. Gandhi - Kathryn Tidrick - I. B. Tauris and Company Ltd. Publication.
5. Mahatma Gandhi, Life Ideology and Thoughts - Raj Kumar, Vijendra Kumar - Mangal Deep Publication.
6. Gandhian Thoughts An Overview - Dr. Ravindra Kumar Gyan Publishing House.

हिंदी :

1. भारतीय राजनीती के नक्षत्र – विवेक शर्मा – रितु पब्लीकेशन.
2. गांधी साहित्य मेरे समकालीन – सस्ता साहित्य मंडळ.
3. गांधी और भावी विश्व व्यवस्था – रामजी सिंह – कॉमनवेल्थ.

मराठी :

१. महात्मा गांधी आदिपर्व – प्यारेलाल – पराग एजन्सीज.
२. राष्ट्रपिता महात्मा गांधी – सुजाता टिकेकर – मुक्तरंग प्रकाशन.
३. महात्मा आणि बोधीसत्व – अलीम वकील – मित्र प्रकाशन.
४. गांधीजी होते म्हणून – बाळ पोतदार – किसानशक्ती प्रकाशन.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील स्वातंत्र्यवीरांगना वीणा दास

डॉ. मधुकर विठोबा जाधव
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी,
ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याला जगाच्या इतिहासामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास अनेक थोर देशभक्तांच्या कार्यकर्तृत्वाने लिहिला आहे. अनेक क्रांतिवीरांनी इंग्रजांशी लढता लढता प्राणांची आहुती दिली, काही देशभक्त हसत हसत मायभूमीसाठी फासावर चढले, काही देशभक्तांनी आजन्म असा कारावास पत्करून देशसेवेला जीवन समर्पित केले, काहीनी अन्यायी इंग्रज अधिकाऱ्यांना समोरासमोर गोळ्या झाडल्या व स्वत: कारावास स्वीकारला तर अनेक क्रांतिकारकांनी आयुष्यभर भूमिगत राहून इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडले. या सर्व देशभक्तांच्या त्यागामुळे भारत देशाला स्वातंत्र्य मिळाले. या स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये तरूण महिला क्रांतिकारकांचे कार्य श्रेष्ठ आहे.

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये स्त्री शक्तीचा सहभाग सुरूवातीपासूनच होता. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये अनेक महिला क्रांतिकारकांनी आपल्या संसारावर तुळशीपत्र ठेवून देशसेवेला अजरामर केले. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास वेगवेगळ्या आंदोलनांनी भरलेला आहे. मवाळवाद, जहालवाद, महात्मा गांधी यांची अहिंसा, सत्याग्रह, सविनय कायदेभंग चळवळ व क्रांतिकारकांची सशस्त्र क्रांतिकारी चळवळ या प्रकारच्या लढ्यामुळे भारत देश ढवळून निघाला. अशा आंदोलनांनी इंग्रजी राजवटीच्या विरोधारत भारतीयांनी दीर्घकाळ लढा दिला. भारतीय क्रांतिकार्यामध्ये महिला क्रांतिकारकांनी केलेले कार्य अद्वितीय असेच आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये तरूण महिला क्रांतिकारकांचा सहभाग हे एक वेगळे वैशिष्ट्य आहे. क्रांतीकार्यामध्ये तरूण जसे पुढे होते त्याचप्रमाणे तरूणी ही क्रांतीकार्यामध्ये मागे नव्हत्या. त्यांनीही क्रांतीकार्यामध्ये स्वत:ला झोकून देऊन भारताचा स्वातंत्र्यलढा चालविला.

लॉर्ड कर्झनने बंगालची फाळणी केली, त्यातून ब्रिटिशांचा साम्राज्यवाद व फोडा आणि राज्य करा ही निति भारतीयांना समजून आली. त्यामुळे भारतीयांच्या मनामध्ये असंतोष निर्माण झाला. ब्रिटिशांच्या विरोधी स्त्री-पुरुष क्रांतीकारक रस्त्यावर उतरले. स्वदेशी आंदोलनात स्त्री वर्गांनी सक्रिय सहभाग नोंदविण्यास सुरूवात केली. परदेशी मालाची जाळपोळ करणे, गुप्त कट रचणे, गुप्त बातम्यांची देवाण-घेवाण करणे, भूमिगत क्रांतीकारकांना जेवण व शस्त्रास्त्रे पुरविणे, तुरुंगात गेलेल्या क्रांतिकारकांच्या घरी अन्न-धान्य पुरविणे व त्यांना आधार देणे, रास्ता रोको आंदोलन करणे, खेड्यातील लोकांना स्वातंत्र्य चळवळीची माहिती देणे, सरकारी इमारतीवर रात्री अपरात्री तिरंगा फडकविणे इ. कार्य अतिशय जोमाने क्रांतिकारक करीत होते. भारतमातेच्या क्रांतीकारकांना विविध प्रकारची मदत करण्याबरोबरच स्त्री क्रांतिकारकांनी हातात बंदूक घेऊन क्रांतीकार्यामध्ये सहभागी होऊन देशासाठी हसत हसत हौतात्म्य स्वीकारले.[१]

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या आगमनानंतर मोठ्या प्रमाणात स्त्रीया राष्ट्रीय आंदोलनात सक्रिय झाल्या.[२] सूत कातणे, विदेशी कापडाची होळी करणे, दारू दुकानासमोर निदर्शने करणे या कार्याद्वारे स्त्रीया देशसेवा करू लागल्या.[३] १९१७ च्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कलकत्ता येथील अधिवेशनात स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार देण्यात आला आणि स्थानिक सरकारातून प्रतिनिधित्व मिळाल्यामुळे स्त्रियांमध्ये जागृती होऊन त्या स्वातंत्र्यलढ्यात उतरल्या.[४] त्यातूनच एक हजार स्त्रियांनी १९२१ मध्ये मुंबई येथे प्रिन्स ऑफ वेल्सच्या आगमनाच्या विरोधात भाग घेतला. क्रांतीकारक चित्तरंजन दास यांच्या पत्नी वासंती देवी, त्यांची बहिण उर्मिला देवी व भाची सुनिता यांनी कलकत्त्यात क्रांतीकार्यात भाग घेऊन स्वातंत्र्य चळवळीला बळ दिले.[५]

त्यानंतर संपूर्ण भारतभर स्त्रियांनी क्रांतीकार्यात सहभाग नोंदविला. सविनय कायदेभंग चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग आणखीनच वाढला. मुंबई, बंगाल, मद्रास, अलाहाबाद, दिल्ली व लाहोर या प्रांतातील स्त्री क्रांतीकारकांनी तीव्र आंदोलन करून ब्रिटिशांना सळो की पळो करून सोडले.[६]

अवंतिकाताई गोखले, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, हंसाबेन मेहता, उर्मिला देवी, ॲनी बेझंट, कस्तुरबा गांधी, वासंती देवी, अनुसयाबेन साराभाई, कमला नेहरू, सरोजिनी नायडू, मनीबेन पटेल, सुचाता कृपलानी, अमृता कौर, अरूणा असफअली, दुर्गादेवी चाफेकर, प्रेमा कंटक, सुशिला पै, ज्योतिर्मयी देवी, हेमप्रभा दास, सुधाताई जोशी, मेहताबेन पटेल, सिंधुताई देशपांडे, जे. एम. सेनगुप्ता, सुचीता कृपलानी, मिरदुला साराभाई, मातागिनी हिजरा, मिरा बेन आदि अनेक स्त्रियांनी स्वातंत्र्यलढ्यात पुरस्कार घेऊन

अतुल धैर्य दाखवून मोठा पराक्रम केला. १९३० ते १६४२ या कालखंडामध्ये ज्या क्रांति वीरांगना क्रांतिकार्यात सहभागी झाल्या त्यामध्ये प्रीतिलता वड्डेदार, शांती घोघ, सुनिता चौधरी, कल्पना दत्त, वीणा दास, कल्याणी दास, नेली सेनगुप्त, वनलता दासगुप्ता, सुहासिनी गांगुली, सावित्री देवी, अमिता सेन, रेणुका सेन, श्रीदेवी मुत्सदी, प्रकाशवती पाल, सुशिला मोहर, राणी गिडालू, नेली सेनगुप्ता, सारला देवी, ननिबाला देवी व यमुना देवी यांचा उल्लेख करावा लागेल. ज्यांनी स्वातंत्र्याच्या वेलीवर स्वत:च्या जीवाची पर्वा न करता बलाढ्य अशा इंग्रज सत्तेविरोधी शस्त्र हाती घेऊन भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याला गतिमान केले.

सुशिक्षित तरूण मुलींचा स्वातंत्र्यलढ्यातील सहभाग हे बंगालमधील क्रांतिकारी चळवळीचे प्रमुख वैशिष्ट्य होय. प्रतिलता वड्डेदार, कल्पना दत्त, शांती घोष, सुनिता चौधरी, वीणा दास, शोभाराणी दत्त इत्यादी तरूण मुलींची नावे आंदोलनाच्या स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये महत्त्वाची ठरतात. त्यातीलच एक तरूण वीर क्रांतिकारक महिला म्हणजे वीणा दास होय.

भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील विद्यार्थी क्रांतिकारी महिला म्हणून वीणा दास यांचे नाव घेतले जाते.[७] वीणा दास यांचा जन्म २४ ऑगस्ट १९११ रोजी बंगाल प्रांतामध्ये झाला. ती चितगावची राहणारी होती. वीणा दासचे पिता श्री. वेणीमाधव दास एक आदर्श देशभक्त कलकत्त्याच्या सरकारी महाविद्यालयाचे प्राचार्य होते. वीणा दास यांच्यावरती वडिलांच्या देशभक्तीचा प्रभाव लहान वयापासूनच होता. वडिलांची प्रेरणा घेऊन वीणा दास क्रांतिकार्यात उतरली, लहान वयापासूनच ती गुणी व सुसंस्कृत होती.[८]

वीणा दास यांचे वडील थोर देशभक्त नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे गुरू होते. श्री वेणी माधव यांना कल्याणी देवी व वीणा देवी या दोन मुली होत्या. कल्याणी देवी फैजुन्निसा गर्ल्स हायस्कूलच्या मुख्य प्राध्यापिका झाल्या आणि विद्यार्थी वर्गाला क्रांतीच्या मार्गावर जाण्यासाठी घडवू लागल्या. तिनेच शांती घोष व सुनिती चौधरी यांना बगीतून सोडल्यामुळे तिला सहा वर्षाची शिक्षा झाली होती. मोठ्या बहिणीप्रमाणेच वीणा दासही क्रांतीच्या मार्गावर अग्रेसर झाली. इंग्रजांच्या वाईट कृत्यामुळे ती सुडाने पेटून उठली होती.

सायमन कमीशनला विरोध करण्यासाठी वीणा दास प्रथम क्रांतिकार्यात उतरली. १९२८ ला संपूर्ण भारत देशामध्ये सायमन परत जा चा नारा दिला जात होता. वीणा दासने कॉलेजमधील मुलींना एकत्र करून कॉलेजच्या प्रवेशद्वारावर निदर्शने करून धरणे आंदोलन केले. यातूनच त्यांच्या क्रांतिकार्याला खऱ्या अर्थाने सुरूवात झाली.[९]

इंग्रजांनी चितगाव, ढाक्का अशा ठिकाणच्या क्रांतीकारकांवर अमानुषपणे लाठी हलला केला होता यामध्ये काही क्रांतीकारक ठार झाले होते. भारतीय महिलांनाही इंग्रजांनी अपमानीत केले होते.[१०] तेव्हा या अपमानाचा बदला घेण्याचे वीणा दास यांनी ठरविले व त्याच कालखंडामध्ये म्हणजेच १९३१ मध्ये कोमिल्ला येथील शांती घोष व सुनिता चौधरी या शाळकरी विद्यार्थीनींनी जिल्हादंडाधिकाऱ्यावर गोळ्या झाडून त्याची हत्या केली.[११] यातून प्रेरित होऊन वीणा दास क्रांती दलाच्या सदस्य झाल्या व असहकार आंदोलनामध्ये सहभागी झाल्या. आंदोलनात सहभागी झाल्याबद्दल त्यांना अटक झाली. कैदेतून सुटका झाल्यानंतर महाविद्यालयीन शिक्षण घेत असताना त्या कलकत्त्याच्या वसतिगृहामध्ये राहत होत्या. तेव्हाच त्या क्रांतिकार्याशी जोडल्या गेल्या व हिंदुस्थान रिपब्लिकन असोसिएशनच्या सभासद झाल्या व गुप्तपणे क्रांतिकार्याला सुरूवात केली.[१२] महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर बी.ए. ची पदवी घेण्यासाठी कलकत्ता विद्यापीठाच्या पदवीदान समारंभाला उपस्थित राहिली.[१३]

कलकत्ता विद्यापीठाच्या पदवीदान समारंभाचे अध्यक्ष म्हणून दि. ६ फेब्रुवारी १९३२ रोजी बंगालचे गव्हर्नर मिस्टर स्टॅनले जॅक्सन यांना आमंत्रित करण्यात आले होते. या पदवीदान समारंभामध्ये वीणा दास यांना ही बी.ए. ची पदवी मिळणार होती. पदवी दान समारंभाच्यावेळी जॅक्सन भाषण देण्यासाठी उभे राहत असताना वीणा दासने व्यासपीठावर आलेल्या स्टॅनले जॅक्सनला त्याच्यासमोर उभे राहून आपल्या पिस्तुलमधून एका पाठोपाठ अशा पाच गोळ्या झाडल्या. एवढ्यात कर्नल सुहरावर्दीने वीणाचा हात पकडला व तिला थांबविले परंतु तिचे सर्व नेम हुकले. स्टॅनले जॅक्सन यातून बचावला. तेथेच वीणा दासला अटक झाली व तिच्यावर खटला भरला त्यावेळी तिला विचारण्यात आले, तु हे कृत्य का केले. तेव्हा तिने जे उत्तर दिले ते अतिशय महत्त्वाचे आहे. त्या म्हणाल्या, अन्याय संपावयाचा असेल तर गोळीनेच उत्तर दिले पाहिजे म्हणून मी हे कृत्य केले आहे . अशी जाहीर कबुली वीणा दास या क्रांतीकारी वीरांगनेने दिली. वीणा दास यांनी हे कृत्य देशप्रेमाने प्रेरित होऊन केले होते. या गुन्ह्याबद्दल तिला ९ वर्षाची शिक्षा दिली.[१४]

इ.स. १९३९ मध्ये जेलमधून सुटल्यानंतर त्यांनी छोडो भारत आंदोलनामध्ये सक्रीय सहभाग घेतला. त्यामध्ये त्यांना पुन्हा ३ वर्षाची कारावासाची शिक्षा झाली. भारत देश स्वतंत्र झाल्यानंतर त्यांनी आपले कार्य कामगार व मजूरांसाठी घालविले व विविध विषयांवर मोठ्या प्रमाणात लिखाण करून भारतीय समाज जागृतीला चालना दिली.[१५]

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सारांश :

भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये वीणा दास या महिला क्रांतिकारकांनी केलेले कार्य अद्वितीय असेच आहे. वीणा दास ही देशासाठी अहोरात्र कष्टणारी महिला क्रांतिकारक होय. 'वंदे मातरम्' हे गीत शेवटपर्यंत मुखावर असणारी, 'स्वातंत्र्य' ह्या एकाच ध्येयाने प्रेरित झालेली, शेवटच्या श्वासापर्यंत स्वातंत्र्याचा विचार करणारी स्वातंत्र्यवीरांगना म्हणजे वीणा दास होय. भारताच्या स्वातंत्र्याच्या इतिहासामध्ये त्यांनी आपले नाव अजरामर करून ठेवले व तमाम भारतीयांसमोर देशासाठी केलेल्या त्यागाची व बलीदानाची प्रेरणा ठेवली आहे.

संदर्भ सूची :

१. Ray B. M., 'The Freedom Movement and Feminist Consciousness in Bengal, New Delhi, 1995, p. 185.
२. देशपांडे प्र. न. (संपा.), संशोधक, धुळे, सप्टेंबर २००६, पृष्ठ २९.
३. Brown J. Y., Gandhi : Prisoner of Hope, London, 1989, p. 57.
४. देशपांडे प्र. न. (संपा.), संशोधक, धुळे, सप्टेंबर २००६, पृष्ठ ५५.
५. बंद्योपाध्याय, प्लासी ते विभाजन तक, नवी दिल्ली, २०१२, पृष्ठ ४२४.
६. Forbes G., Women in Modern India, New Delhi, 1998, p. 125.
७. दै. सकाळ ९ ऑगस्ट २०१२.
८. कवि माधवी, १०१ श्रेष्ठ महिला, लातूर, २०१०, पृष्ठ ५३.
९. गोस्वामी सुधा, भारतवर्ष की चर्चित महिलाएँ, आगरा, पृष्ठ १५५.
१०. कित्ता, पृष्ठ १५६.
११. विपीन चंद्र, इंडियाज स्ट्रगल फॉर इंनडिफेन्स, दिल्ली, १९९०, पृष्ठ २९६.
१२. उपरोक्त, १०१ श्रेष्ठ महिला, पृष्ठ ५३.
१३. उपरोक्त, भारतवर्ष की चर्चित महिलाएँ, १५६.
१४. उपरोक्त, कवि माधवी, १०१ श्रेष्ठ महिला, पृष्ठ ५३.
१५. कित्ता, पृष्ठ ५३.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

राष्ट्र उभारणीस बळ प्राप्त करून देणारे महिला सक्षमीकरण

श्रीमती मीना भा. सावंत
सहा. प्राध्यापक
समाजशास्त्र विभाग
म.ह.शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी.

प्रस्तावना :

२६ जानेवारी, १९५० रोजी भारत प्रजासत्ताक देश बनला. डॉ. आंबेडकरांच्या कुशल नेतृत्वामुळे भारताची राज्यघटना तयार झाली. समाजाच्या विकास प्रक्रियेला चालना देणारे जे अनेक घटक आहेत, त्यापैकी कायदा हा महत्वाचा घटक आहे. भारतीय स्त्रियांना अनेक मौलिक अधिकार कायद्याने प्राप्त झाले. स्वातंत्र्यापूर्वी अनेक समाजसुधारकांनी केलेल्या प्रयत्नामुळे स्त्रियांचे जगणे सुसह्य झाले. तर स्वातंत्र्यानंतर घटनेला अनुसरून करण्यात आलेल्या विविध तरतुदी, कायदे, विकास योजना, सोयी-सवलती, विविध क्षेत्रातील आरक्षण यामुळे स्त्रियांचा दर्जा उन्नत होण्यास मदत झाली. म्हणूनच भारताच्या सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात स्त्रियांचा सहभाग वाढलेला दिसून येतो. एकूणच समतेच्या तत्वावर भारतातील विभिन्न प्रांतातील, धर्मातील, जातीतील, भिन्न संस्कृती व भिन्न आर्थिक स्तरातील स्त्रिया जागृत झाल्या व आपले अधिकार व हक्क प्राप्तीसाठी एकवटल्या. सर्व भारतीय स्त्रियांना आपले प्रश्न, आपल्या समस्या व त्यासाठी द्यावा लागणारा लढा यामध्ये समानता जाणवली. साहजिकच, भारतीय स्त्रियांमध्ये परस्परांविषयी आत्मियता निर्माण झाली. संघटीत झालेल्या जनसमुहामुळे राष्ट्र उभारणीस बळ प्राप्त झाले. म्हणून स्वातंत्र्योत्तर काळातील विविध तरतुदी, कायदे, योजना यामुळे स्त्रियांमध्ये निर्माण झालेले सक्षमीकरण अभ्यासणे महत्वाचे ठरते.

उद्दिष्टे / हेतू :

१.भारतीय स्त्रियांचा समाजातील दर्जा अभ्यासणे.
२.स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांचा दर्जा उंचावणारे घटक अभ्यासणे.

संशोधनाची पध्दत :सदर संशोधनासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. उपरोक्त विषयाच्या अनुषंगाने इंटरनेट, उपलब्ध संदर्भ ग्रंथ, मासिके यांचा अभ्यासासाठी वापर करण्यात आला आहे.

भारतीय स्त्रीचा दर्जा :

भारतीय समाजाच्या जडण-घडणीत आजपर्यंत स्त्रियांचे स्थान दुय्यम असलेचे दिसते. स्त्रियांचे होणारे शोषण, अत्याचार, यांची पाळेमुळे आपल्याला भारतीय ऐतिहासिक घटनात दिसतात. वैदिक कालखंडात स्त्री दर्जा जवळ-जवळ समान होता. तिला उपनयनाचा, शिक्षणाचा, प्रौढ विवाह, स्वयंवर, वर निवडीचा, सामाजिक कार्यात पुरूषाच्या बरोबरीने भाग घेण्याचा अधिकार होता. सामाजिक बदलांबरोबरच सामाजिक मूल्यांत परिवर्तन झाले. उत्तर स्मृतीकाळात धार्मिक कर्मकांडाना महत्व येत गेले. जातीव्यवस्था काटेकोर झाली. कुलवान व वेदसंपन्न पुरूष मिळावा म्हणून वरदक्षिणा म्हणजे हुंडा देण्याची प्रथा निर्माण झाली. वंश शुध्दतेसाठी अंतर्विवाहाबरोबरच, बालविवाहाची, जरठकुमारी विवाहाची प्रथा वाढत गेली. स्त्रियांचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले. शिक्षणाअभावी स्त्रीच्या व्यक्तीमत्वाचा, ज्ञानाचा, प्रगल्भतेचा विकास खुंटला. एक प्रकारचे मानसिक परावलंबीत्व तिच्या वाट्याला आले. तिच्या वारसा हक्कावर, मालमत्तेवर गदा आली. चूल आणि मूल हे तिचे कार्यक्षेत्र बनले. शिक्षण व ज्ञानाअभावी स्त्रीचा विकास खुंटलाच, पण कुटुंब आणि समाजाचाही विकास खुंटला.

ब्रिटीशांच्या आगमनानंतर भारतीय समाजसुधारक व त्यांनी केलेल्या प्रयत्नामुळे ब्रिटीशांनी केलेल्या कायद्यामुळे स्त्रियांना शिक्षण, आंतरजातीय विवाह, विधवा पुनर्विवाह, सतीबंदी, मालमत्तेत वारसा, बालहत्या बंदी, प्रौढ विवाहास मान्यता अशा सुधारणा घडून आल्या. तरीसुध्दा सामाजिक जीवनात स्त्रियांचे आरोग्य, शिक्षण, एकूण साक्षरता, त्यांचे होणारे शोषण यामुळे स्त्रियांच्या दर्जात सातत्याने घसरण दिसून येते. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्त्रियांच्या दर्जात हळूहळू परिवर्तन होण्यास सुरवात झाली. अनेक क्षेत्रात

त्या समानतेने हक्क बजावू लागल्या. त्यासाठी घटनात्मक तरतुदी, कायदे, शिक्षण, सोयी-सवलती, रोजगार, आर्थिक विकास, राजकीय सहभाग, स्त्रियांच्या हक्कांची त्यांना झालेली जाणीव या बाबींमुळे स्त्रियांचा दर्जा उन्नत होण्यास मदत झाली.

स्त्रियांचा दर्जा उंचावणारे घटक :

१)घटनात्मक हक्क :भारताच्या राज्यघटनेमध्ये स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने समान हक, व्यक्ती स्वातंत्र्य, व्यक्ती विकासाची समान संधी देण्यात आली. कोणत्याही क्षेत्रात लिंगभेद केला जाणार नाही असे घटनेने स्पष्ट केले.

२)इ.स.१९५४ चा विशेष विवाह कायदा : या कायद्याने आंतरधर्मिय, आंतरजातीय विवाह करण्यास कायदेशीर परवानगी मिळाली. त्यास नागरी विवाह कायदा म्हटले जाते. या अन्वये विवाह हा करार बनला. काही अटींवर घटस्फोटाची कायद्याने मुभा मिळाली.

३)हिंदू विवाह कायदा, १९५५ : डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेल्या हिंदू कोड बिलाला बराच विरोध झाला. पुढे यातील विवाह विषयक बाबींचा समावेश हिंदू विवाह कायदा, १९५५ यात करण्यात आला.या कायद्यातील तरतुदी हिंदू स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी क्रांतीकारी ठरल्या.

४) विवाहाच्या वयाचा कायदा :स्वातंत्र्यपूर्व काळात १८ वर्षाखालील मुलगी हे लग्नासाठीचे वय मानले जात होते. १९५८ मध्ये झालेल्या कायद्यातील दुरूस्तीमुळे मुलाचे वय २१ वर्षे व मुलीचे वय १८ वर्षे पूर्ण अशी सुधारणा करण्यात आली.

५) हुंडा प्रतिबंधक कायदा : आपल्या देशात हुंडा प्रथेमुळे बळी गेलेल्या निष्पाप मुलींची संख्या मोठी आहे. त्यामुळे १९६१ला नवीन कायदा अंमलात आणला. विवाहाच्या ७ वर्षाचे आतील स्त्रीचा अनैसर्गिक मृत्यू दखलपात्र गुन्हा ठरविण्यात आला.

६) कल्याणकारी कायदे :स्त्रियांना शिक्षण मिळावे, त्यासाठी आर्थिक मदत, वसतिगृहाची सोय, व्यवसाय शिक्षणाच्या सोयी केल्या गेल्या. बाळंतपणासाठी नोकरी करणाऱ्या महिलांसाठी सहा महिने ते कमाल अडीच वर्षे रजेची तरतूद, गर्भ ठेवण्याचा व गर्भपाताचा हक्क, शारीरिक व मानसिक कारणास्तव गर्भपाताचा हक्क, कुटुंब मर्यादित ठेवण्याचा हक्क इत्यादी तरतुदींमुळे चूल आणि मूल यात अडकलेली स्त्री घराबाहेर पडू लागली.

७) आदिवासी, निम्न जाती, ग्रामीण स्त्रियांसाठी कल्याणकारी योजना :देवदासी पुनर्वसन, फसवल्या गेलेल्या मुलींचे पुनर्वसन करून त्यांना विकासाच्या प्रवाहात आणले गेले. या स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्यासाठी शासकीय तसेच सेवाभावी संस्था जोमाने कार्यरत आहेत. महिलांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी महिला आर्थिक विकास मंडळाची स्थापना, महिला बचत गटाची चळवळ, त्यांना चार टक्के व्याज दराने होणारा कर्ज पुरवठा यामुळे वंचित समाजाच्या खालच्या स्तरातील स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या सबल होत आहेत.

८) हिंदू वारसा कायदा :१९५६ च्या कायद्याने स्त्रियांना पित्याच्या मालमत्तेत भावा इतकाच समान वाटा देण्यात आला.

९)समान वेतन व कारखाना सुधारणा कायदा : १९७६ च्या कायद्याने स्त्री-पुरूष कर्मचाऱ्यांमध्ये वेतनाच्याबाबत असणारा विभेद दूर करण्यात आला. तसेच कारखान्यात कामाविषयीचे नियम, आठवड्याची सुट्टी, स्वच्छतागृह, विश्रांतीची जागा, नऊ तास काम, रात्री १० ते ५ पर्यंत कामास परवानगी नाही या खास तरतूदी करण्यात आल्या व स्त्रियांना सुरक्षित नोकरीची हमी देण्यात आली.

१०)भारतीय राज्य घटनेने स्त्रियांना प्रौढ मतदानाचा व निवडणूक लढवण्याचा हक्क दिलेला आहे. १९९२ ला झालेल्या ७३ व्या घटना दुरूस्तीने स्त्रियांना पंचायत राज्य स्तरावर एक तृतीयांश जागा राखीव करण्यात आल्या. त्यामुळे आदिवासी, ग्रामीण स्त्रियांचा राजकीय सहभाग वाढू लागला.

११)कौटुंबिक छळापासून स्त्रियांच्या संरक्षणाचा कायदा : लोक सहभाग व स्त्री चळवळीच्या रेट्यातून कौटुंबिक छळापासून स्त्रीच्या संरक्षणाचा कायदा २६ ऑक्टोबर, २००६ रोजी सर्वत्र अंमलात आला. या दिवाणी कायद्याने न्यायालयीन आदेशाने स्त्रीचे छळापासून संरक्षण करणे शक्य आहे. स्त्रीला समानतेने, सन्मानाने, शांततेने व प्रतिष्ठेने हिंसामुक्त जीवन जगण्याचा अधिकार या कायद्याने मिळाला आहे.

अशा तऱ्हेने विविध कलयाणकारी कायदे, योजना, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय सबलीकरणाच्या विविध तरतुदींमुळे राष्ट्र विकासात अर्ध्या लोकसंख्येचे योगदान, महत्व समाजाच्या लक्षात येऊ लागले आहे. स्त्रियांचे सक्षमीकरण पूर्णांशाने झाल्याशिवाय संपूर्ण राष्ट्र विकसित होऊ शकत नाही. या जाणिवेतूनच आज स्त्रियांचा विविध क्षेत्रात मुक्त संचार होऊ लागलेला आहे.

निष्कर्ष :

१.अलिकडच्या काळामध्ये स्त्रियांना प्राप्त झालेल्या निर्णय-स्वातंत्र्यामुळे प्रौढ विवाह, प्रेम विवाह, आंतरजातीय विवाह, आंतरधर्मिय विवाहाचे प्रमाण वाढल्याचे दिसते.

२.स्त्री कल्याण संस्था, स्त्री संघटना, महिला मंडळे, स्त्री विषयक चर्चा सत्रे, परिषदा, स्त्रियांची आंदोलने यामुळे स्त्रियांमध्ये आपल्या हक्कांविषयी जाणीव निर्माण झाली आहे. त्या हक्काची अंमलबजावणीसाठी आग्रही आहेत.

३.स्त्रियांचा शैक्षणिक स्तर भारतामध्ये उत्तरोत्तर वाढत आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार स्त्रियांची साक्षरता ६५.४६ टक्क्याने वाढली आहे. प्रतिष्ठित अशा नोकरी व व्यवसायात स्त्रियांची संख्या वाढत आहे. दरवर्षी १.२५ लाख स्त्री डॉक्टर, २५% स्त्रिया सायन्स-इंजिनियर क्षेत्रात आहेत. स्त्री शिक्षणातील ही वाढ समाजावर अनुकूल परिणाम करणारी आहे.

४.संघटीत व असंघटीत क्षेत्रात स्त्रिया पुरूषांच्या खांद्याला खांदा लावून काम करीत आहेत. १९९१ पासून स्त्रिया सैन्यदलातही काम करू लागल्या. त्यातून स्त्रिया स्वावलंबी झालेल्या व आपल्या कुटुंबाची जबाबदारी सक्षमपणे वाहताना दिसत आहेत. त्यातून त्यांचा स्वाभिमान व आत्मविश्वास जागा होत आहे.

५.भारताच्या लोकसभा व विधानसभेमध्ये सदस्यपदी काही प्रमाणात महिला नेतृत्व करत होत्या. त्यांनी आपल्या देशाचे पंतप्रधान पद १७ वर्षे सांभाळले. राष्ट्रपती पदापासून सरपंच पदापर्यंत महिलांनी आपले भरीव योगदान दिले आहे. राष्ट्रपती पदापासून संरक्षण पदापर्यंत स्त्रियांनी आपले कर्तृत्व सिध्द केले आहे. त्याशिवाय ३३% आरक्षणाच्या विधेयकामुळे स्त्रियांच्या कधीही न थांबणाऱ्या राजकीय सहभागाची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. त्यामुळे देशभरातील दहा लाखाच्यावर स्त्रियांना पंचायत राज्य व्यवस्थेमध्ये आणले आहे.

६.अनेक प्रकारची सामाजिक, सांस्कृतिक बंधने असतानाही स्त्रियांनी प्रशासकीय, न्यायालयीन, विज्ञान, तंत्रज्ञान, कला, क्रिडा क्षेत्रातील त्यांची कामगिरी, त्यांना मिळालेले मानसन्मान, त्यांनी समाजासाठी दिलेले योगदान राष्ट्र उभारणीस मोलाचे ठरले आहे.

७.देशातील सर्वोच्च असे 'भारतरत्न' सारखे पुरस्कार इंदिरा गांधी, मदर तेरेसा, अरूणा असफली, लता मंगेशकर यांना देण्यात आले. त्याबरोबरच प्रतिष्ठित असे पद्मविभूषण, पद्मभूषण, पद्मश्री असे किताब, तसेच संगीत नाटक, अकादमी पुरस्कार, साहित्य अकादमी पुरस्कार अनेक महिलांनी प्राप्त केले आहेत.

८.कलाक्षेत्र हे तर खास महिलांचे क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते. संगीत, नृत्य, नाट्य, सिनेमा, हस्तकला, चित्रकला इ. अनेक क्षेत्रात त्यांनी भरीव कामगिरी केली आहे. काही कला प्रकारात स्त्रियांनी आपले नाव कायमचे कोरून ठेवले आहे.

९.कारकूनी क्षेत्रापासून प्रशासनातील उच्च सचिव पदापर्यंत स्त्रियांनी भरारी घेतली आहे.आय.ए.एस.,ाय.एफ.एस., आय.पी.एस., निवडणूक आयुक्त अशा विविध पदावर केंद्र व राज्य सरकारी सेवेमध्ये आपला ठसा उमटवला आहे.

१०.स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक क्रिडा प्रकारात स्त्रियांनी भारताची शान वाढवणारी कामगिरी केली आहे. ॲथलेटिक्स, गिर्यारोहण, बुध्दीबळ, मुष्टीयुध्द, नेमबाज, कुस्ती, बॅडमिंटन, टेनिस, क्रिकेट या क्रिडा प्रकारात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताचे नांव उज्वल केले आहे.

सारांश :

अशा तऱ्हेने स्त्रिया समाजातील सर्व क्षेत्रात आपला ठसा उमटवत. समाजातील आपले स्थान स्वकर्तृत्वावर उंचावत आहेत. तरीसुध्दा ही अर्धी लोकसंख्या पूर्णत: सक्षम झाली आहे असे म्हणता येत नाही. पुरूषप्रधान मानसिकतेचा पगडा अजूनही सर्व समाजावर आहे. परंपरावादी भूमिकेतून अजूनही स्त्रिया बाहेर पडलेल्या नाहीत. खऱ्या अर्थाने स्त्री-पुरूष समानता समाजात जेव्हा रूजेल तेव्हाच राष्ट्र विकासाचा फायदा होईल.

संदर्भ ग्रंथ :

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, 'हिंदू स्त्रियांची उन्नती आणि अवनती', सुमेध प्रकाशन, पुणे.
२. माधवी कुंटे, 'स्त्री सुक्त', डायमंड प्रकाशन, पुणे.
३. ज. श. आपटे, पुष्पा रोडे, 'भारतातील महिला विकासाची वाटचाल', डायमंड प्रकाशन, पुणे.
४. विद्युत भागवत, 'स्त्री प्रश्नाची वाटचाल', प्रतिभ प्रकाशन, पुणे.
५. योजना मासिक (महिलांचे सक्षमीकरण), ऑगस्ट, २००१.

स्वर्गीय, आमदार तुकाराम कोलेकर यांचे राष्ट्रबांधणीतील योगदान.

प्रा. गुरूनाथ कृष्णा मोरे
इतिहास विभाग
ओंकार महाविद्यालय,गडहिंग्लज, - महाराष्ट्र

प्रस्तावना :

भारताच्या जडणघडणीमध्ये ज्या,ज्या व्यक्तीमत्त्वानी भरीव योगदान दिले त्यापैकी एक म्हणजे शेतकरी कामगार पक्षाचे महान नेते स्वर्गीय आमदर तुकाराम कोलेकर होय त्यांनी राजकीय सामाजिक, आर्थिक,सास्कृतिक, शैक्षणिक व शेती या सारख्या विविध क्षेत्रांतील कार्याव्दारे महत्त्वपूर्ण योगदान दिल्याचे दिसून येते. तु.कृ. कोलेकर हे जेष्ठ स्वातंत्र्य सैनिक, शेकापक्षाचे आमदार, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे सेनानी, सीमा लढयातील नेते आणि महाराष्ट्रातील पुरोगामी शेकापक्षाचे एकनिष्ठ कार्यकर्ते होते. सदर शोध निंबधात त्यांच्या कार्याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

जडण घडण

कै. तुकाराम कृष्णाजी कोलेकर साहेब यांचा जन्म २ सप्टेंबर १९१६ साली एका गरीब कुटूंबात झाला. त्या काळात ब-याच गावामध्ये शाळा नव्हत्या त्यामुळे शिक्षणापासून शेतकरी कुटूंबे दूरच होती. शेतकऱ्यांच्या मुलांनी शेती करणे एवढयापुरतेच कार्यक्षेत्र होते पण म. जोतिराव फुले यांच्या सत्यशोधक चळवळीचे व कोल्हापूरच्या छ. राजर्शी शाहू महाराजांच्या प्रयत्नातून बहुजन समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटू लागले व बहुजन समाजातील लोक आपल्या मुलांना शाळा शिकविण्यास तयार होऊ लागले.

राजकीय कार्य –

कोल्हापूरला शिक्षण घेत असताना त्यांच्या सार्वजनिक कार्याला सुरुवात झाली. स्वातंत्र्यानंतर विशिष्ट ध्येयाने व विचाराने महाराष्ट्रात शेतकरी कामगार पक्षाची स्थापना झाली. या पक्षाच्या समाजवादी विचाराच्या कार्याकडे कोलेकर साहेब आकर्षीत झाले. या सुमाराला नेसरी पासून जवळच कोवाड यागावी दि. ५ मे १९४८ रोजी शेतकरी कामगार पक्षाची पहिली शेतकरी परिषद भाई दाजीबा देसाई, व्ही.एस. पाटील यांच्या मार्गदर्शनासाठी यशस्वी झाली. याच धरतीवर १९४९ ला कोलेकर साहेबांच्या पुढाकाराने क्रांतीसिंह नाना पाटील, तुळशीदास जाधव, भाई थत्ते यांच्या मार्गदर्शनाखाली नेसरी या स्वतःच्या गावी मोठया लोकसहभागातून परिषद पार पाढली. या परिशदेच्या वेळी पष्चिम महाराश्ट्रातील नेसरी या स्वतःच्या गावी मोठया सहभागातून परिशद पार पाडली. या परिषदेच्या वेळी पश्चिम महाराष्ट्रातील बहुसंख्य कॉग्रेस पक्षाचे कार्येकर्ते शेकाप मध्ये दाखल झाले. शिकापच्या दामाडी तत्त्वज्ञानायशी ते एकनिष्ठ राहिले. सुरूवातीला ‘ गाव तेथे ग्रामपंचायत ’ या योजनेमुर्फत नेसरी गावात ग्रामपंचायत स्थापन केली. १९४२ मध्ये जिल्हा लोकल बोर्डाच्या निवडणूका झाल्या. या निवडणूकीत शेतकरी कामगार पक्षामार्फत पहिल्या निवडणूकीत भाईचा विजय झाला. जिल्हा परिषदेवरसुध्दा निवडणून आले. सन १९६७ ला विधान सभेच्या निवडणूकीत शेकापचे उमेदवार म्हणून निवडणून आले. जनसामान्यांचे प्रश्न त्यांनी विधानसभेत मांडले. बहुजनांच्या हितासाठी अनेक चळवळी उभ्या केल्या. कापूस एकाधीर योजना, रोजगार हमी योजना, शेतमजूराचा प्रश्न, त्याचबरोबर शेतमालाला किफायतशीर दर बांधून घेतला. महाराष्ट्रातील व कर्नाटकातील सीमाप्रश्न, महागाई, बेकारी, गरीबी, सावकार विरोधी धोरण रेशनिंगची चळवळ जमिनदार व इनामदार यांचा रोष पत्करून कसेल त्याची या कुळकायदयाच्या अंमलबजावणीबाबत चळवळी केल्या. शेतीला बारमाही पाणी मिळवण्यासाठी केलेल्या चळवळी, महागडा दाभोळ वीज प्रकल्प बंद करा अशा अनेक जनहिताच्या प्रश्नासाठी शेकापच्या माध्यमातून कोलेकरसाहेब शेवटपर्यंत झटत राहिले.

सामाजिक कार्य :

तुकाराम कोलेकरांच्या व्यक्तिमत्वाची जडणघडण एका विशिष्ट पार्श्वभूमीवर झालेली आहे. महात्मा जोतीराव फुले हे महाराष्ट्रातील समाजपरिवर्तनाच्या चळवळीचे आद्य प्रवर्तक त्यांच्या विचारातून सत्यशोधक समाजाची निर्मिती झाली. ही चळवळ छ. शाहू महाराज यांनी पुढे नेली या चळवळी विचारांचा व तत्वांचा परिणाम भाई कोलेकर यांच्यावर झाला.

समाजातल्या अंधश्रेध्देविषयी ते अत्यंत पोटतिडकीने बोलायचे “ अज्ञानी समाजाला प्रथमतः शिक्षणाची गरज आहे. शिक्षाणाची या समाजाला शहाणपण येईल यावर माझा पुर्ण विश्वास आहे. मार्क्सवादी विचारसारणी व फुले, आंबेडकर यांच्या शिकवणीनुसार समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणणे गरजेचे आहे. समाजात विषमता निर्माण करणाऱ्या रूढी धर्माचे अवडंबर, अंधश्रध्दा, कर्मकांड, मुर्तीपूजा, तीर्थयात्रा, जत्रा, यात्रा , विवाहप्रसंगीचा अवाढव्य खर्च इत्यादी समाजाचे मागासलेपणाचे व दारिद्रयाचे खरे कारण आहे. यासमाजाला निसर्गनियमाची ,विज्ञानाची व प्रबोधनाची ओळख झाल्याशिवाय त्यांना विकासाची दिशा दिसणार नाही. त्यासाठी समाजपरिवर्तन खरी गरज आहे. अंधश्रध्देचे समाजापासून उच्चाटन व्हावे म्हणून कोलेकर साहेबांनी आपल्या सहकारी मित्राच्या बरोबर समाजापूढे अंधश्रध्देचे गांभीर्य दाखवून दिले. दिनदुबळयांना जवळ केले. त्यांच्या हक्कासाठी प्रसंगी ते रस्त्यावर आले.

शेतीला पाणी पुरवठा

शेतीला बारामाही पाणी पुरवठा करण्यासाठी जनआंदोलनातून सरकारचे लक्ष वेधून घेतले. या मध्ये रामतीर्थचे धरण अडकूर, हडलगे, तारओहोळ असे अनेक कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे त्यांचेबरोबर ओहळपूल घटप्रभा नदीवरील फाटकवाडी प्रकल्प उचंगी प्रकल्प इत्यादीठी त्यांनी सत्याग्रह उपोषण मोर्चे हरताळ इ. माध्यमातून व अथक प्रयत्नातून पाठपुरावा करून या भागात पाण्याची व्यवस्था केली. म्हणूनच आज या भागात शेतीही बारमाही पाण्याखाली झालेली दिसते. ज्या धरणामुळे शेतकऱ्यांचे नुकसान होणार होते अशा धरणाला विरोध केला. आजचे हिकडलचे धरण पुर्वी घटप्रभा नदीवर तारेवाडी जवळील बेळगाव गोंड येथे होणारे होते धरण महाराष्ट्रात व लाभ मात्र कर्नाटकाला अशी परिस्थिती होती आजरा चंदगड तालुक्यातील ३५ खेडे पाण्याखाली जाणार होती अशा प्रकारचा धोका ओळखून कोलेकर साहेबांच्या नेतृत्वाखाली तुकाराम पाटील, बाबू नाईक, एल वाय पाटील, विठ्ठल गुरबे, आबासाहेब शिंगटे, शंकर पाटील तसेच आक्कुताई पाटील ,जनाबाई सुतार या महिलांही आंदोलनात सक्रिय राहिल्या होत्या. आंदोलनाला लोकांचा प्रचंड पाठिंबा मिळाला. धरणांच्या उद्घाटनावेळी तीव्र असे रासता रोको आंदोलन करून लोकांच्या भावना सरकारला पटवून दिल्या.

सहकार क्षेत्रातील कार्य :

सुरूवातीपासुनच साहेब सहकाराचे महत्व जाणून आपल्या सर्वजनिक कार्याची वाटचाल करीत होते. तिथल्या नडलेल्या शेतकऱ्यांची भयानक परिस्थिती साहेबांनी अनुभवली होती. उधार, उसनवारी करायची, कर्ज फिटत नाही म्हणून थोडीफार असणारी जमीन सावकाराला दयायची अशी स्थिती या समाजाची होती. यातूनच सुटका करण्यासाठी म्हणून सन १९४३ मध्ये आपल्या सवंगडयाच्या मदतीने नेसरी विकास सेवा संस्थेची सोसायटीची स्थापना केली. गडहिंग्लज तालुक्यातील पहिली पत संस्था महात्मा जोतीबा फुले यांच्या नावाने नेसरी गावात सन १९७७ ला स्थापना केली. या संस्थेमार्फत माफक व्याज दराज गरजूना आर्थिक सहकार्य केले. खास करून गडहिंग्लज तालुक्यातील काटेवाले यांच्यासाठी साहेबांच्या पुढाकारांने काटेवाले पत संस्थेची स्थापना केली. साहेबांच्या संघटन कौशल्यातून जिल्हा कामगार फेडरेशन स्थापना झाली. या संघटनेमुळे असंघटीत कामगार वर्ग संघटीत होवून अन्याय अत्याचाराविरोधात दाद मागू लागला.

शैक्षणिक कार्य

सहेबांना विद्यार्थी दशेपासूनच शैक्षणिक कार्याची आवड होती. आपण ज्या गरीबीतून शिक्षण घेतले व आपल्याला ज्या अनंत अडचणींना तोंड दयावे लागले त्याची जाणिव त्यांना होती महात्मा फुले, शाहू महाराज, डॉ. आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. बापूजी साळुंखे, शामराव देसाई यांच्या विचारांचा जबरदस्त प्रभाव होता. या विचारातून सन १९५५ ला शिक्षण समिति क।। नेसरी या शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेचे संस्थापक कोलेकर साहेब तर चेअरमन म्हणून श्री. विठ्ठलराव शंकरराव शिंदे होते. साहेब या संस्थेचे सेक्रेटरी म्हणून काम करीत होते. या शाळेत स्वतः त्यांनी शिक्षक म्हणून काम केले. सन १९६८ मध्ये बटकणंगले येथे संस्थेची शाखा सुरू केली. सन १९७८ - ७९ मध्ये एस.एस. हायस्कूल नेसरी व छ . शिवाजी ज्यु कॉलेज सुरू केले. उच्च शिक्षणाची गरज भागविण्यासाठी १९९५ साली कला आणि वाणिज्य महाविद्यालयाची स्थापना केली. दोन बालवाडया सुरू केल्या इंग्रजी शिक्षणाचे महत्व ओळखून एस.एस. इंग्लिश मेडिअम स्कूल सुरू केले आज या भागात या शिक्षण संस्थेत बालवाडी शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत सोय उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

समारोप

कोलेकर साहेब राजकारणी थोर शैक्षणिक विचारवंत होते आपवल्या आयुष्याच्या शेवटपर्यंत आपल्या तत्वांशी विचारांशी एकनिष्ठ होते. शेकापशी तब्बल ७० वर्शाहून अधिक काळ सार्वजनिक जीवनात कोलेकर साहेबांनी वावर केला. समाजात परिवर्तन घडावे गोरगरीबांचे प्रश्न सुटावेत त्यांच्या जीवनात आर्थिक स्थैर्य निर्माण व्हावे यासाठी धडपडणाऱ्या साहेबांचे शनिवारी दि. ७ एप्रिल २०१२ रोजी सायंकारी कोल्हापूर येथील खाजगी रूग्णालयात हृदय विकाराने निधन झाले. डाव्या विचारांचा जाणता नेता हरपला अशा शब्दात अनेकांनी दुःख व्यक्त केले. एकादा हाती घेतलेला लाल बावटा अखरेच्या श्वासापर्यंत त्यांनी सोडला नाही. यातूनच त्यांच्या निष्ठेचे व सचोटीचे दर्शन घडले ही त्यांची एकनिष्ठा आजच्या राजकारणातील सर्वच कार्यकर्त्यांना आदर्श ठरेल यात शंका नाही.

संदर्भ ग्रंथ

१. शिवप्रताप , २०११-१२, संपा. डॉ. पाटील के.आर. पृ.क्र. ७, ११.
२. सुवर्ण गौरव , २००५-०६ संपा. डॉ. दिवेकर गोपाल, पृ.क्र. ८ ते १०६.
३. ॲड.हेमंत कोलेकर यांची मुलाखत. दि.७ एप्रिल २०१७

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भारतातील उच्च शिक्षणातील संस्था–विद्यापीठ अनुदान आयोग

श्री. एन.पी.महागांवकर(ग्रंथपाल)
कला,वाणिज्य आणि विज्ञाण महाविद्यालय,कोवाड
ता.:–चंदगड,जि.कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रास्ताविक

विकास हा शब्द आज राजकीय, सामाजिक, आर्थिक चर्चा विश्वासात मध्यवर्ती झाला आहे.खराखुरा विकास परिवर्तन व्हायचा असेल तर तो शिक्षणातूनच होत असतो.शिक्षण व्यवस्था जेवढी प्रगतशिल,सक्षम असेल तर देशाचा विकास साध्य होण्यास वेळ लागणार नाही.म्हणून शिक्षणाचा विस्तार व गुणात्मक विकास या बाबीवर लक्ष केंद्रीत करावे लागणार आहे. समाजाला विशेष ज्ञान आणि कुशल मनुष्यबळाचा पुरवठा करणे. वैज्ञानिक दृष्टीकोणाची निर्मिती करून अज्ञान व अंधश्रध्दा दूर करणे,व्यक्तिच्या व्यक्तीमत्व विकासाला गती देणे,बेकारी दारिद्र व आर्थिक विषमता दूर करणे आणि माहिती व तंत्रज्ञानाधिष्ठीत समाजाची उभारणी करणे या सर्व बाबीमध्ये उच्च शिक्षणाची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. उच्च शिक्षाणाच्या बाबतीत एकूण देशाच्या पातळीवर संख्यात्मक व गुणात्मक वाढीसाठी मोठया प्रमाणात प्रयत्न करायला हवेत यासाठी उच्च शिक्षणात विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे कार्य महत्वाचे आहे.

आजच्या काळात ज्ञानाला विशेष महत्व आहे.ज्ञानाची जोपासना करणारे देश जगाचे नेतृत्व करत आहेत. ज्ञान असणारे ते वापरू शकणारे,नवीन ज्ञान निर्मिती करणारे लोक आज ज्या देशात असतील तेच देश जगाचे नेतृत्व करू शकतात. ज्ञानाची जोपासना करणा–या संस्था म्हणजे विद्यापीठे व इतर संशोधन संस्था,महाविद्यालये होय.जगभरात ज्या देशानी आपल्या शिक्षण संस्था विद्यापीठे व महाविद्यालये निर्माण केली तेच देश आज जगात अग्रेसर आहेत. अमेरिका,ब्रिटन,जपान,जर्मनी अलिकडे चीननेही उच्च शिक्षण अधिक कसदार करण्यासाठी कंबर कसली जाते.

आज जर देश जागतिक पातळीवर जायचा असेल तर उच्च शिक्षणात सुधारणा करणे आवश्यक आहे.त्यासाठी उच्च शिक्षणातील कार्यरत असलेल्या पुढील संस्था आहेत.

१) विद्यापीठ अनुदान आयोग (University Grants Commission.)
२)राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद,नवी दिल्ली (National Council for Education Research And Training)
३) राष्ट्रीय शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था (National Institute of Educational Planning and Administration)
४)भारतीय समाज विज्ञान संशोधन परिषद (Indian Council of Social Science Research)
५)शैक्षणिक प्रगत अभ्यास केंद्र (Case Centre of advanced studies of Education)
६)राष्ट्रीय शिक्षक–शिक्षण परिषद (National Council of Teacher Education)

वरील संस्था पैकी विद्यापीठ अनुदान आयोग,नवी दिल्ली या संस्थेचा सखोल अभ्यास मी या प्रस्तूत शोध निबंधात करण्याचा प्रयत्न करत आहे.

विद्यापीठ अनुदान आयोग (University Grants Commission)

उच्च शिक्षणाचा दर्जा निर्धारित करणे,तो राखणे,त्या बाबत विद्यापीठाशी समन्वय साधणे,विद्यापीठांच्या व महाविद्यालयांच्या गरजा ओळखून त्याना अनुदान देणे. या कार्यासाठी स्थापलेला आयोग म्हणजे विद्यापीठ अनुदान आयोग होय. या आयोगाची कल्पना भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात म्हणजे १९१९मध्ये यु.के. मधील विद्यापीठात सुचली. भारतात प्रत्येक प्रातांत किंवा प्रांताच्या समुहासाठी अनुदान समिती असावी असे डॉ. अरनाभ झा यांनी सन १९३६ तत्कालीन आंतर विद्यापीठीय शिक्षणाच्या सुधारणांबाबत शिफारशी करण्यासाठी विद्यापीठ शिक्षण आयोग नेमण्यात आला. त्याच धर्तीवर डिसेंबर १९५३ मध्ये तत्कालीन केंद्रीय शिक्षण मंत्री मौलाना अब्दल कमाल यांनी औपचारिकरीत्या विद्यापीठ अनुदान आयोग कायदा संसदेत संमत केला.व नोव्हेबर १९५६ मध्ये अधिसूचना भारत सरकारने जारी केली.

विद्यापीठ अनुदान आयोगाची रचना:–

उच्च शिक्षणाचा दर्जा राखणे व समन्वय साधणे या आधिकाराबरोबर वित्तीय आधिकार देण्यात आला आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोग कायद्याच्या कलम १२ नुसार अनुदानास पात्र असणा–या विद्यापीठाना व महाविद्यालयांना अद्यापन,संशोधन, व विस्तार कार्य करण्यासाठी केंद्र शासन या आयोगाला योजना निधी व योजनेत्तर निधी उपलब्द करून देते. याचे कार्यालय दिल्ली येथे असून या आयोगामध्ये एक अध्यक्ष,एक उपाध्यक्ष व दहा इतर सभासद असतात.त्यांची नेमणूक केंद्र सरकार करते.केंद्र किंवा राज्य शासणामध्ये आधिकारी नसलेल्या व्यक्ती पैकी एकाची निवड अध्यक्ष म्हणून करण्यात येते. इतर १० सभासदापैकी २ केंद्र सरकारचे प्रतिनिधीत्व करण्यासाठी त्या सरकारच्या आधिका–यामधून निवडलेले असतात.किमान चार सभासद निवड करते वेळी

विद्यापीठात सेवेत असलेल्या प्राद्यापकांमधून निवडले जातात.उर्वरित सभासद पुढील व्यक्तीकडून निवडले जातात.१) कृषी,व्यापार,उद्योग किंवा वनविद्या या विषयाचे ज्ञान किंवा अनुभव आहे. २)जे अभियांत्रिकी, कायदा, वैद्यक किंवा अशाच प्रकारच्या उच्च शिक्षणावर आधारलेल्या व्यवसायाचे प्रतिनिधी आहेत.३) जे विद्यापीठाचे कुलगुरू किंवा विद्यापीठीय प्राद्यापक नसेल तरी केंद्र सरकारच्या मते नामवंत शिक्षण तज्ञ आहेत किंवा ज्यानी उच्च अकॅडमिक प्रतिष्ठा मिळवलेली आहे. मात्र या १० सभासदापैकी निदान दोन निम्मे सभासद जे केंद्र शासन किंवा राज्य शासनमध्ये आधिकारी नाहीत.अशापैकी असणे गरजेचे आहे.

✱विद्यापीठ अनुदान मंडळाकडे तीन प्रमुख शाखा कार्यरत आहेत.

१) शिक्षक—शिक्षण मंडळ (Teacher Education Committee)

शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान मंडळाने या समितीची स्थापना केली.यात सात सभासद असतात. त्यांचा कालावधी दोन वर्षाचा असतो. शिक्षक शिक्षणामध्ये नावीन्य व संशोधन संदर्भात जाणीवा निर्माण करणे. तसेच राष्ट्रीय विद्यावेतन आणि अद्यापक विद्यावेतन मार्फत अध्यापन व संशोधनास प्रोत्साहन दिले जाते. आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रे,परिषदांत सहभाग घेण्यासाठी प्रवास खर्च सुध्दा मंडळामार्फत देंण्यात येतो.विद्यापीठ अंतर्गत व्याख्याने देण्यासाठी विविध विद्यापीठातील प्राद्यापकांनच्या नियुक्त्या करतात.विद्यापीठ व महाविद्यालयातील प्राद्यापकांसाठी निवासांच्या सुविधा दिल्या जातात.पीएचडी नंतरच्या संशोधनासाठी सहयोगी संशोधकांच्या नेमणूका करणे इ. प्रकारे शिक्षकांच्या विकासासाठी महत्वपूर्ण योगदान विद्यापीठ अनुदान आयोगच्या साहयाने दिले जाते.

२)संशोधन (Research)

विद्यापीठ अनुदान मंडळामार्फत विद्यापीठातील प्राद्यापकांना स्वत:च्या संशोधन कार्यासाठी पुरेशा प्रमाणात अनुदान दिले जाते. सन १९५३—५४ मध्ये शिक्षण मंडळाने शिक्षण क्षेत्रातील समस्यावर संशोधन कार्य करणा—या व केंद्रीय मंत्रीमंडळाने मान्य केलेल्या विद्यापीठ व महाविद्यालयातील विभागातील प्राद्यापकांना संशोधन अनुदान देण्यास सुरूवात केली. हे संशोधन कार्य प्रशिक्षण महाविद्यालयातून दिले जाते.आर्थिक मदतीशिवाय संशोधन कार्य पूर्ण होण्यासाठी लागणा—या इतर साहित्य सुविधाही उपलब्द करून दिल्या जातात.

३)प्रगत अभ्यास केंद्र (Centre For Advanced Studies)

भारतातील अध्यापन व संशोधनाचा दर्जा सुधारण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान मंडळातर्फे या केंद्राची स्थापना केली. आधुनिक व उच्चस्तरीय अभ्यास केंद्रे युजीसी च्या मार्गदर्शनाखाली चालवली जातात.देशातील विद्वान व जेष्ठ प्राद्यापक यांचा समन्वय साधून सामूहिक कार्यासाठी प्रोत्सान केले जाते.

✱कार्ये

✱शैक्षणिक सुधारणांबाबत शिफारस करणे.

युनायटेड किंग्डमधील विद्यापीठ अनुदान मंडळ व भारतातील विद्यापीठ अनुदान आयोग या मधील फरक असा की युनायटेड किंग्डमधील विद्यापीठ अनुदान मंडळ याचे कार्य फक्त विद्यापीठाना अनुदान देणे हे कार्य मर्यादित आहे.तर भारतातील विद्यापीठ अनुदान मंडळ विद्यापीठाना अनुदान देण्याबरोबर विद्यापीठाचा शैक्षणिक दर्जा निर्धारित करणे व त्यात समन्वय साधणे ही वैधानिक जबाबदारी पार पाडावी लागते. विद्यापीठ अनुदान आयोग कायद्याच्या कलम १२(ई) (ब)नुसार आयोग कोणत्याही विद्यापीठाला शैक्षणिक सुधारणेबाबत उपाययोजनाची शिफारस करू शकतो.त्याच प्रमाणे या बाबत कोणती कार्यवाही करावी या बदद्ल मार्गदर्शन करण्याचे कार्य करते.

✱ विद्यापीठाना अनुदान देणे:

विद्यापीठाना दिले जाणारे अनुदान हे साधारणपणे प्रत्येकी पाच वर्षाच्या कालावधीसाठी असते.पंचवार्षिकच्या सुरवातीस आराखडा तयार केला जातो. व विद्यापीठ अनुदान आयोग मंडळाचे काही सभासद भेट देवून तपासणी करतात.सर्व विद्यापीठांच्या मागण्यांचा एकत्रीत विचार करून आयोग पाच वर्षासाठी लागणा—या रक्कमेची मागणी केंद्र सरकारकडे करतात.ती रक्कम शासन विद्यापीठ अनुदान आयोगाकडे देते. आयोगाकडून ती विद्यापीठास मिळते.पंच वार्षिक अनुदानाच्या पध्दतीमुळे विद्यापीठाना योजना राबविता येतात.

✱उच्च शिक्षणाचे नियोजन करणे

उच्च शिक्षणाचे नियोजन करणे,शिक्षणाचा दर्जा सुधारून ते राष्ट्राच्या गरजा भगविण्यास समर्थ हवे म्हणून विद्यापीठाना अनुदान मंजूर करणे व त्यांचे वाटप करणे हे प्रमुख कार्य आहे.विद्यापीठातील शैक्षणिक माहिती ही देशातील व विदेशातील गोळा करून ती संदर्भासाठी उपलब्द करणे.नवीन विद्यापीठ स्थापण्यास अभिप्राय देणे,शासण व विद्यापीठ यांना समस्येचे निराकरण करण्याचा सल्ला देणे. विद्यापीठ अभ्यास कामात सुसुत्रता आणणे . उच्च शिक्षणाच्या विकासासाठी विविध योजना अवलंबने अशी कामे करावी लागतात.

✵ अनुदानावर नियंत्रण:

विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे अनुदान हे भांडवली खर्चासाठी, दैनदिन व आवर्ती खर्चासाठी त्याच प्रमाणे एकाद्या योजणेसाठी अनुदान दिले जाते.अनुदान योग्य कामासाठी वापरले की नाही याची तपासणी आयोगाकडून केली जाते.शासन आणि आयोग या दोहांचा विश्वास संपादन करून तसेच विद्यापीठाच्या स्वायत्ततेस कायम महत्व देवून उच्च शिक्षणाचा विश्वास साधण्यास भर दिला जातो.शासकीय खर्चाची जाणीव विद्यापीठाना करून देणे व उच्च शिक्षणाची गरज पुरविण्यास शासणाला प्रवृत्त करणे. ही दोन्ही कार्ये विद्यपीठ अनुदान आयोगाला करावी लागतात.आजवर आयोगाने विद्यापीठाना अनुदाने दिलेली आहेत.उदा.ग्रंथालये इमारती बांधण्यासाठी,ग्रंथालये पुस्तके खरेदी करण्यासाठी,ग्रंथालयातील फर्निचर खरेदीसाठी, महाविद्यालयातील मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना पुस्तके देण्याची योजना सुध्दा असते.व इतर महाविद्यालयीन शैक्षणिक साहित्य मिळण्यासाठी आयोग अनुदान देते.त्याच बरोबर महाविद्यालयाची इमारत बांधण्यासाठी,लॅबोटररी इ.साठी आयोग अनुदान देत असते.त्याचप्रमाणे विद्यार्थी वस्तीगृह बांधणे,प्राद्यापकांच्या वेतनश्रेणी सुधारणे,संशोधन प्रबंध प्रसिध्द करण्यास आर्थिक साहय देणे, प्राद्यापकांच्या परिषदा व चर्चासत्रे घडवून आणणे,नामवंत प्राद्यापकांना मानधन देणे.या सर्व दिलेल्या अनुदाणाचे योग्य वापर होतो की नाही यावर नियंत्रण ठेवत असते.

✵इतर कार्य

देश स्वातंत्र झाल्यानंतर विद्यापीठे व महाविद्यालये यांच्या संख्येत बरीच वाढ झालेली आहे.त्याच प्रमाणे उच्चशिक्षण घेणा—या विद्यार्थ्यांची संख्याही बरीच वाढ झालेली आहे.या वाढीतून उद्‌भवलेली बेशिस्त कशी आटोक्यात आणता येईल या संबधी आयोगात योग्य सूचना केलेल्या आहेत.प्राद्यापकांच्या उद्‌बोधनासाठी अकॅडमिक स्टॉफ कॉलेजांची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. यामध्ये प्राद्यापकांना उद्‌बोधन होण्यासाठी ओरियंटेशन (उजळणी कोर्स) व रिफ्रेशर कोर्स करण्यासाठी आयोग अनुदान देते.तज्ञांच्या सहाय्याने परीक्षा पध्दतीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आयोगाने चर्चासत्रे घडवून आणली आहेत.

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या धोरणांची अंमलबजावणी अभिमत,खाजगी,स्वायत व सरकारी विद्यापीठे (केंद्र व राज्य) यांच्या मार्फत काही प्रमाणात केली जाते.

✵विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या मार्गदर्शनाखाली चालणा—या संस्था:—

शैक्षणिक प्रगत अभ्यास केंद्र (Centre of Advanced Studies of Education)

सेंटर फॉर ॲडव्हान्स स्टडीज ऑफ एज्यूकेशनची स्थापना एम.एस.विद्यापीठ,बडोदा .येथे झाली. विद्यापीठ अनुदान मंडळाने या केंद्राच्या स्थापणेसाठी लखनऊ आणि रोही खंड विद्यापीठास अनुदान दिले. तसेच हरियानामधील कुरूश्रेत्र येथेही केंद्राची स्थापना झाली आहे.

✵सेंटर फॉर ॲडव्हान्स स्टडीज ऑफ एज्यूकेशनची कार्ये

१)शिक्षण व शिक्षक प्रशिक्षणासंदर्भातील संशोधन कार्यास प्रोत्साहन देणे.२)शिक्षक—अध्यापक नियोजनकर्ते व प्रशासकांना महत्वपूर्ण माहिती उपलब्द करून देण्यासाठी पुस्तके आणि नियतकालिकांचे प्रकाशन करणे.३)समाजविकासासाठी विविध उपक्रमास प्रोत्साहन देणे.४)शिक्षक— शिक्षणासंदर्भातील संशोधन कार्यास अनुदान व विद्यावेतन देवून प्रोत्साहन देणे.५)शिक्षक आणि विद्वान संशोधकास आर्थिक साहय व शिष्यवृती देणे.६)एन.सी.इ.आर.टी.एन.सी.टी.ई. आणि यू.जी.सी. यांच्याशी संयुक्तपणे विस्तार उपक्रमांचे आयोजन करणे.

सार

उच्च शिक्षणचा दर्जा निर्धारित करणे,तो राखणे त्या बाबत विद्यापीठांशी समन्वय साधणे, विद्यापीठांच्या व महाविद्यालयांच्या गरजा ओळखून त्याना अनुदान देणे या कार्यासाठी उच्च शिक्षणसाठी स्थापन झालेली संस्था म्हणजे विद्यापीठ अनुदान आयोग होय.या संस्थेने प्रमुख तीन शाखा कार्यरत केल्या आहेत. १) शिक्षक—शिक्षण मंडळ शाखा २) संशोधन शाखा ३) प्रगत अभ्यास केंद्र शाखा या संस्थेची मुख्य कार्य म्हणजे विद्यापीठाना अनुदान देणे,अनुदानावर नियंत्रण ठेवणे, उच्च शिक्षणाचे नियोजन करण, शैक्षणिक सुधारणा बाबत शिफारशी करणे इ.होय. ही शैक्षणिक संस्था देशातील उच्च स्तरीय आहे.

संदर्भ:—

१)ठोंबरे, सतिस व शिंदे, प्रकाश —''भारतातील शैक्षणिक प्रशासन'' कैलास पब्लिकेशन,औरंगाबाद(२०१५)
२)तांबोळी,शमसुदिद्न—''महाराष्ट्राचा शैक्षणिक विकास,नवे दालन नव्या संधी'' डायमंड पब्लिकेशन,पुणे.(२००९)
३) University News -----Sept.2017
४) University News -----Nove.2017
५) University News -----Dec.2017

महात्मा जोतिबा फुले – एक समाजसुधारक

प्रा. दत्तात्रय हरी नाईक
समाजशास्त्र विभाग,
श्री. लहू बाळा परितकर महाविद्यालय,
पणोरे ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना :-

मानव हा एकजसा विकासप्रिय प्राणी आहे. तसा तो शांतताप्रिय आणि सुधारणावादी विचारांचा आहे. समाज मग तो कोणताही असो. त्या समाजामध्ये सुव्यवस्था रहावी यासाठी मानव सातत्याने प्रयत्नशील असतो. प्रत्येकाला मानव म्हणून जगण्याचा जो काही अधिकार आहे, नव्हे त्याचा तो मूलभूत हक्कच आहे. अशा या हक्कांवर समाजातील काही मूठभर लोक अंकुश आणतात. किंवा अनेक बंधनांनी बांधून टाकतात. त्यावेळी ती बंधने परंपरेने चालतात. आणि शेवटी त्या लोकरूढी, लोकनिती, बनतात. अशा या अन्यायकारी, अनिष्ठ चालीरीती ज्यावेळेस समाजात मोठया प्रमाणात चालतात. त्यावेळी बहुजन वर्ग त्याखाली दबला जातो, खचला जातो. हे सर्व कोठेतरी थांबले पाहिजे असे जेंव्हा काहींना विशेषतः पुरोगामी विचाराने प्रभावित झालेल्या विचारवंतांना वाटते. तेंव्हा ते समाजात जनजागृती घडवून आणतात. या प्रबोनात्मक विचारांनी प्रेरित झालेल्या लोकांना आपण समाजसुधारक या नावाने ओळखतो. यामध्ये राजाराम मोहन रॉय, गोपाळ गणेश आगरकर, महात्मा जोतिबा फुले, महर्षी धो.के.कर्वे आणि राजर्षी छ. शाहू महाराज तसेच यांचा वसा पूढे चालवणारे युगपुरूष भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अशा अनेक समाजसुधारकांचा आपणास उल्लेख करता येईल. या सर्व समाजसुधारकांचे कार्य अतुलनीय आहे. पण माझ्या मनी रूतलेले ते माझे लोकप्रिय समाजसूधारक ज्यांना ''उक्ती प्रमाने कृती करणारे असे ओळखतात. ते म्हणजे महात्मा जोतिबा फुले यांची राष्ट्रउभारणीतील कार्यकारणी याचा आपण या प्रबंधाच्या माध्यमातून अभ्यास करणार आहोत. डॉ. आंबेडकर हे जोतिबांना आपले गुरू मानत. महात्मा फुले यांनी समाजात शिक्षणाच्या माध्यमातून जनजागृती घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. तसेच ईश्वर हा निर्गुण, निराकार आहे. ''सर्वसाक्षी जगतपती त्याला नकोच मध्यस्थी'' असा संदेश त्यांनी लोकांपर्यंत पोहोचवला.

व्याख्या :-

'' प्रचलित समाज व्यवस्थेत काही अंशी बदल घडवून आणण्यासाठी चळवळीत सहभागी व्यक्तींना ''समाजसुधारक'' म्हणतात.''

१) उद्देश –

१. महात्मा फुले यांनी केलेल्या शैक्षणिक विकासाचा आढावा घेणे.
२. महात्मा फुले यांनी स्त्री व अस्पृश्यांविषयी केलेल्या सामाजिक कार्यांचा आढावा घेणे.
३. एकूण समाज सुधारणेच्या सामाजिक कार्यांचा आढावा घेणे.

जोतीराव गोविंदराव फुले :-(एप्रिल ११, इ.स. १८२७- नोव्हेंबर २८, इ.स. १८९०) महात्मा फुले नावाने प्रसिध्द्, हे मराठी लेखक, विचारवंत आणि समाजसुधारक होते. त्यांनी सत्यशोधक समाज नावाची संस्था स्थापन केली; शेतकरी आणि बहुजन समाजांच्या समस्यांना केंद्रस्थानी ठेवून पुरोगामी विचारांची मांडणी केली आणि महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. जनतेने त्यांना महात्मा ही उपाधी बहाल केली होती. ही पदवी त्यांना इ.स. १८९० या साली मिळाली. शेतकऱ्यांचे आसूड हा ग्रंथ महात्मा फुले यांनी लिहला.

बालपण आणि शिक्षण

जोतिबा फुले यांचे मुळ गाव सातारा जिल्हयातील कटगुण हे होते. त्याच गावी महात्मा फुल्यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी झाला. जोतिबांच्या वडिलांचे नाव गोविंदराव व आईचे नाव चिमणाबाई होते. शेवटच्या पेशव्यांच्या काळात महात्मा फुले यांचे वडील आणि दोन चुलते फुले पुरवण्याचे काम करीत होते, त्यामुळे गोऱ्हे हे त्यांचे मूळ आडनाव असले तरी, पुढे ते फुले म्हणुन ओळखले जाऊ लागले व तेच नाव पुढे रूढझाले. कटगुणहून त्यांचा परिवार पुरंदर तालुक्यातील खानवडी येथे आला. खानवडी येथे फुले आडनावाची बरीच कुटुंबे आहेत. जोतीराव केवळ नऊ महिन्यांचे होते, तेव्हा त्यांच्या आईचे निधन झाले. त्यांचा विवाह वयाच्या बाराव्या वर्षी सावित्रीबाई यांचेशी झाला. प्राथमिक शिक्षणानंतर काही काळ त्यांनी भाजी विक्रीचा व्यवसाय केला. इ.स. १८४२ मध्ये माध्यमिक शिक्षणासाठी पुण्याच्या स्कॉटिश मिशन हायस्कुलमध्ये त्यांनी प्रवेश घेतला. बुध्दी अतिशय तल्लख, त्यामुळे पाच – सहा वर्षातच त्यांनी अभ्यासक्रम पुर्ण केला.

१) शैक्षणिक कार्य

अ) स्त्री शिक्षणास चालना
ब) कनिष्ठ जातिच्या शिक्षणास चालना
क)मोफत व सक्तीचे शिक्षण
ड) शाळांची स्थापना

महात्मा फुल्यांच्या कवितेतल्या शिक्षणाचे महत्व पटवून देणाऱ्या खालील ओळी प्रसिध्द् आहेत.

विद्येविना मती गली । मतीविना नीती गेली ।
नीतीविना गती गेली । गतीविना वित्त गेले ।
वित्ताविना शूद्र खचले । इतके अनर्थ एका अविद्येने केले ।।

बहुजन समाजाचे अज्ञान, दारिद्रय आणि समाजातील जातीभेद पाहुन ते अस्वस्थ होत असत. ही समाजाची परिस्थीती सुधारण्याचा त्यांनी निश्चय केला. त्याप्रमाने त्यांनी इ.स. १८४८ साली पुण्यामध्ये बुधवार पेठेतील भिडे यांच्या वाडयात पहिली मुलींची शाळा काढून तेथील शिक्षिकेची जबाबदारी सावित्रिबाईंवर सोपवली. महाराष्ट्रातील स्त्री शिक्षणाची हि मुहुर्तमेढ ठरली. तसेच अस्पृश्य मुलांसाठी त्यांनी पुण्याच्या वेताळ पेठेत इ.स. १८५२ मध्ये शाळा स्थापन केली. त्यांच्या या कार्याला सनातन्यांकडून सतत विरोध होत असे. पण जोतिराव आपल्या भुमिवर ठाम होत असत. समाज सुधारकांच्या कार्याला गती दिली. जोतिरावांनी त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाईंना शिक्षण देऊन शिक्षणकार्यास प्रवृत्त केले. शाळेच्या मुख्याध्यापक पदी आरूढझालेल्या पहिल्या भारतीय महिला म्हणजे सावित्रीबाई. त्याचप्रमाने स्वतंत्रपणे फक्त स्त्रियांसाठी शाळा काढणारे महात्मा फुले हे पहिले भारतीय होत.

२) सामाजिक कार्य

अ) स्त्रियांची उन्नती
ब) अस्पृश्यांची उन्नती
क) शेतकऱ्यांची उन्नती
ड) गिरणी कामगारांचे कल्याण : अन्याय व त्यांचे शोषण यांना वाचा फोडण्यासाठी ‘दिनबंधू’ हे साप्ताहिक सुरू.
इ) दुष्काळ ग्रस्तांना मदत : इ.स १८७७ मध्ये महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडल्याने अनेकांना आपली खेडी सोडावी लागली व मुलांना मात्र खेडयातच ठेवले. अशा लहान मुलांसाठी फुलेनी १७ मे १८७७ इ. रोजी व्हिक्टोरिया अनाथालय सुरू केले.

मानवी हक्कावर इ.स. १७९१ मध्ये थॉमस पेन यांनी लिहिलेले पुस्तक त्यांच्या वाचनात आले. त्याचा प्रभाव त्यांच्या मनावर झाला. सामाजिक न्यायाबाबत त्यांच्या मनात विचार येऊ लागले. त्यामुळेच विषमता दूर करण्यासाठी स्त्रीशिक्षण आणि मागासलेल्या जातीतील मुलामुलींना शिक्षण यावर त्यानी भर देण्याचे ठरवले. सामाजिक भेदभाव त्यामुळे कमी होईल असे त्यांचे निश्चित मत आणि अनुमान होते.

‘कोणताही धर्म ईश्वराने निर्माण केलेला नाही आणि चातुर्वण्य व जातिभेद ही निर्मिती मानवाचीच आहे’ असे रोखठोकपणे बोलताना मात्र या विश्वाची निर्मिती करणारी कोणती तरी शक्ती आहे अशी त्यांची (अस्तीत्ववादी) विचारसरणी होती. मानावाने गुण्यागोविंदाने रहावे असे मत होते. त्यांनी लिहिलेल्या ‘शेतकऱ्यांचा आसूड’ या पुस्तकातून महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांची विदारक दुर्दशा आणि दारिद्रयाची वास्तवता विशद केली आहे. या पुस्तकाद्वारे विशाल दृष्टिकोनाचा क्रांतिकारक म्हणून ही जोतिरावांचे दर्शन होते. ‘नाती हाच मानव जिवनाचा आधार आहे’ हा विचार मांडणारे जोतिराव एक तत्वचितक व्यक्तिमत्व होते.
मुलभूत मानवी हक्कांच्या आधारावरून विश्वकुटुंब कसे निर्माण होईल व त्याकरिता कशा प्रकारे वर्तनक्रम व वैचारिक भूमिका स्विकारली पाहिजे हे जोतीराव फुलेनी आपल्या ‘सार्वजनिक सत्यधर्म संहितेत अनेक वचनांच्या आधारे मांडली आहे. त्यातील काही महत्वाची वचने पुढीलप्रमाणे आहेत.

- स्त्री अथवा पुरूष एकंदर सर्व गावाचे, प्रांताचे, देशाचे, खंडाचे संबंधात अथवा कोणत्याही धर्मातील स्वतः च्या संबंधात, स्त्री आणि पुरूष उभयतांना आठवा, सर्व स्त्रियांनी अथवा एकमेकात एकमेकांनी कोणत्याही प्रकारची आवडनिवड (भेदभाव) न करता या भूखंडावर आपले एक कुंटुब समजून एकमताने सत्यवर्तन करून रहावे.
- आपणा सर्वाच्या निर्माणकर्त्याने एकंदर सर्व प्राणीमात्रांना उत्पन्न करतेवेळी मनुष्यास जन्मता स्वतंत्र प्राणी म्हणून निर्माण केले आहे आणि त्यास आपापसात सर्व हक्कांचा उपभोग घेण्यास समर्थ केले आहे.
- आपणा सर्वाच्या निर्माणकर्त्याने सर्व मानवी स्त्री - पुरूषांस धर्म व राजकीय स्वतंत्रता दिली आहे. जो आपल्यापासून दुसऱ्या एखादया व्यक्तिस कोणत्याही प्रकारचे नुकसान देत नाही, अथवा जो कोणी आपल्यावरून दुसऱ्या मानवांचे हक्क समजून इतरांना पीडा देत नाही त्याला ‘सत्यवर्तन’ करणारा म्हणावे.
- आपल्या सर्वाच्या निर्मिकाचे एकंदर सर्व स्त्री - पुरूषास एकंदर सर्व मानवी सर्व मानवी अधिकारांचे मुख्य धनी केले आहे. त्यातून एखादा मानव अथवा काही मानवांची टोळी एखादया व्यक्तिवर जबरी करू शकत नाही, त्याप्रमाणे जबरी न करणारास सत्यवर्तन म्हणावे.
- स्त्री अथवा पुरूष जे शेतकरी अथवा कलाकौशल्य करून पोटे भरण्यास श्रेष्ठ मानतात, परंतू शेतकरी वगैरे यांना मदत करणाऱ्यांचा आदरसत्कार करतात. त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावे.

महात्मा फुले यांनी मानवास सत्यधर्माचा जो बोध केला त्यातील ही वचने आपण वाचली कि लक्ष्यात येते, जोतीरावाचा आवाका किती मोठा होता. त्यांना अखिल विश्वाला कवेत घेणाऱ्या माणसाला माणूस म्हणून प्रतिष्ठा देणारा धर्म साकार करायचा होता.

त्यासाठी मानवी वर्तनात, म्हणजेच व्यवहारात आमुलाग्र बदल घडवून आणायचा होता. त्यासाठी मानवी स्वभाव आणि मानसिकता यात काय बदल केले पाहिजेत याबाबतही जोतीरावांनी विपुल लेखन केले आहे. 'अखंड' या काव्यप्रकारात त्यांनी 'मानवाचा धर्म' 'आत्मपरीक्षण', 'नीती', 'समाधान', 'सहिष्णूता', सदसदविवेक, उद्योग, स्वच्छता, गृहकार्यदक्षता इत्यादीगोष्टीवरही भाष्य केले आहे. जोतीरावांनी विविध अखंडातून जे विचार मांडले, मानवी जीवनाला दिशा देणारा जो उपदेश केला, त्यातील काही निवडक भाग येथे विचारात घेतला पाहिजे.

३) सत्यशोधक समाज –२४ सप्टेंबर इ.स.१८७३ रोजी महात्मा जोतीराव फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. समाजातील विषमता नष्ट करणे व तळागाळातील समाजापर्यत शिक्षण पोहचवणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. सत्यशोधक समाज सोसायटीचे ते पहिले अध्यक्ष आणि खजिनदार होते. वेदांना झुगारून त्यांनी हे कार्य करण्यास सुरूवात केली. त्यांनी भेद आणि चातुर्वर्णीय भेदभावस विरोध करण्यास सुरूवात केली. महात्मा फुले यांनी सत्यशोधक स्थापना केली तेव्हा स्त्री विभागाचे नेतृत्व सावित्रीबाई यांनी केले. सावित्रीबाई यांच्याबरोबर १९ स्त्रियांनी सत्यशोधक समाजाचे कार्य सुरू केले. त्याचवेळी त्या कन्याशाळेच्या शिक्षिका म्हणूनही कार्य करीत होत्या. दीनबंधू प्रकाशनाने सत्यशोधक चळवळीच्यावेळी लेखन प्रकाशनचे कार्य केले. महाराष्ट्रातील तळागाळापर्यंत चळवळ पोहचली. छत्रपती शाहू महाराजांनी सत्यशोधक चळवळीस पाठिंबा दिला. तथाकथित उच्चवर्णीयांकडून होणाऱ्या अन्यायापासून, अत्याचारापासून व गुलामगिरीतून शुद्रातिशुद्र समाजाची मुक्तता करणे व त्यांना हक्कांची जाणीव करून देणे हे सत्यशोधक समाजाचे ध्येय होते. 'सर्वसाक्षी जगत्पती । त्याला नकोच मध्यस्थी ।। हे या समाजाचे घोषवाक्य होते. सत्यशोधक समाजाने गुलामगिरीविरूध्द आवाज उठविला आणि सामाजिक न्यायाची पुनर्रचनेची मागणी केली. या समाजातर्फे पुरोहितांशिवाय विवाह लावण्यास सुरूवात केली. मराठीत मंगलाष्टके रचली.

सत्यशोधक समाजाची तत्वे :

१. ईश्वर हा एकच असून तो सर्वव्यापी, निराकार, विश्वनिर्माता व सत्यरूप असून सर्व मानव ही त्याची लेकरे आहेत.
२. ईश्वराची भक्ती करण्याचा हक्क सर्वांना असून त्यासाठी ब्राम्हण, पुरोहितांच्या मध्यस्थीची गरज नाही.
३. मनुष्य हा त्याच्या जातीने किंवा जन्माने श्रेष्ठ ठरत नसून त्याच्या गुणांमुळे श्रेष्ठ ठरतो.
४. ईश्वराने धर्मग्रंथ लिहलेले नाहीत व तसे प्रमाणही नाही.
५. पुर्नजन्म, कर्मकांड, उपास-तपास, जप-तप, नवस करणे इ. गोष्टी अज्ञानमुलक आहेत.

लेखन साहित्य –

'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा सत्यशोधक समाजाचा प्रमाण ग्रंथ मानला जातो. या समाजाचे मुखपत्र म्हणून 'दीनबंधू' हे साप्ताहिक चालविले जात असे. तुकारामाच्या अभंगांचा त्यांचा गाढा अभ्यास होता. अभंगांच्या धर्तीवर त्यांनी अनेक 'अखंड' रचले. त्यांना सामाजिक विषमतेवे जागतिक भान होते. आपला 'गुलामगिरी' ग्रंथ अमेरिकेतील कृष्णवर्णीयांना त्यांनी समर्पित केला. 'अस्पृश्यांची कैफियत' हा महात्मा फुलेचा अप्रकाशित ग्रंथ आहे. 'सार्वजनिक सत्यधर्म' हा त्यांचा ग्रंथ त्यांचा मृत्यूनंतर इ.स.१८९१ मध्ये प्रकाशित झाला.

जोतिबा फुले यांच्या सामाजिक कार्याची दखल घेवून लोकांनी त्यांना 'महात्मा' ही उपाधी दिली. त्यामुळे जोतिबा फुले हे महात्मा फुले या नावाने ओळखले जावू लागले. त्यांनी अनेक पुस्तके लिहीली. त्यापैकी काही –

अ.क्र.	नांव	साहित्य प्रकार	लेखन काळ
१	तृतीय रत्न	नाटक	इ.स. १८५५
२	छ. शिवाजी राजे भोसले यांचा पोवाडा	पोवाडा	इ.स. जून १८६९
३	ब्राम्हणांचे कसब	पुस्तक	इ.स. १८६९
४	गुलामगिरी	पुस्तक	इ.स. १८७३
५	हंटर शिक्षण आयोगापुढे सादर केलेले निवेदन	निवेदन	इ.स. १८८२
६	शेतकऱ्यांचा आसुड	पुस्तक	इ.स. १८८३
७	इशारा	पुस्तक	इ.स. १८८५
८	सार्वजनिक सत्यधर्म	पुस्तक	इ.स. १८९१

जोतीराव फुल्यांच्या गावी म्हणजे खानवडी येथे, दरवर्षी महात्मा फुले प्रबोधन मराठी साहित्य संमेलन भरते. याशिवाय फुले-आंबेडकर साहित्य संमेलन, फुले-शाहू-आंबेडकर राष्ट्रीय साहित्य संमेलन, सावित्रीबाई फुले साहित्य संमेलन आदी अनेक दलित साहित्य संमेलने फुले यांच्या नावाने भरतात.महात्मा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांच्या नावाच्या अनेक संस्था महाराष्ट्रात आहेत. त्यांच्या नावचे पुरस्कारही अगणित आहेत.

तृतीय रत्न –तृतीय रत्न या नाटकाचा सारा इतिहास नाटयपूर्ण आहे. जोतिबांनी २८ व्या वर्षी इ.स.१८५५ साली हे नाटक लिहिले. नाटक लिहिण्याचा हेतू जोतिबा लिहितात, ‘भट जोशी आपल्या मतलबी धर्माच्या थापा देऊन अज्ञानी शुद्रास खरे ज्ञान सांगून त्यास कसकसे सत्यमार्गावर आणतात, या सर्व गोष्टीविषयी मी एक लहानसे नाटक करून इ.स. १८५५मध्ये दक्षिण प्राइज कमिटीला अर्पण केले; परंतू तेथेही असल्या भिडस्त भट सभासदांच्या आग्रहामुळे युरोपियन सभासदांचे काही चालेना. तेव्हा त्या कमिटीने माझी चोपडी नापसंत केली. अखेर त्यांनी ते पुस्तक एका बाजूला टाकून काही वर्षे लोटल्यांनतर दुसरी लहानशी ब्राहयणांच्या कसबाविषयी नवीन चोपडी तयार करून आपल्या स्वतःच्या खर्चाने छापून प्रसिध्द केली. असे महात्मा फुलेंनी आपल्या शब्दांत एका लेखन कार्यात लिहले.

महात्मा फुलेंच्या कार्याचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान : महात्मा फुलेंच्या सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक कार्याचा भारतीय समाजावर मोठा प्रभाव पडला. तो पुढील प्रमाणे

अ)बुध्दिवादी विचारांचा प्रभाव : सत्यशोधक समाजाने मानवी कल्याण, सुख समाधान, एकता व साधी - सरळ धार्मिक तत्त्वे लोकांसमोर मांडली.

ब)अमुलाग्र परिवर्तनास चालना : महात्मा फुले यांच्या आधुनिक विचारांच्या प्रभावाने महाराष्ट्र हे एक पुरोगामी राज्य म्हणून ओळखले जावू लागले.

क)सामाजिक जागृती : समाजातील दुर्बल घटकांना त्यांचे अज्ञान, शोषण व गुलामगिरी यांची जाणीव झाली.

ड) नविन धार्मिक विचारांची निर्मिती : व्यक्तीने प्रामाणिकपणे कष्ट करून कुटुंबाचे पोषण करणे. सामाजिक कर्तव्य निष्ठेने पार पाडणे असा धर्माचा खरा अर्थ मांडला. तसेच, व्यक्तिने स्वतः च्या व समाजाच्या भौतिक व नैतिक विकासासाठी झटावे ही नविन दृष्टी त्यांनी समाजास दिली.

इ) प्रेरणा व मार्गदर्शन : फुलेंचे विचार हे नंतरच्या समाज सुधारकांना प्रेरणादायी व मार्गदर्शक ठरले. उदा. राजर्षी छ. शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व कर्मवीर भाऊराव पाटील इत्यादींनी फुलेंचे विचार व कार्य यांचे अनुकरण केले.

समारोप–

विद्याध्यायनासाठी ज्यांचा सतत असे प्रयास,
त्यांचे अखंड जीवन म्हणजे, जणू एक खडतर प्रवास.
परि स्त्री शिक्षण; हा एकची असे ध्यास, हा एकची असे ध्यास,

या उक्तीप्रमाणे महात्मा जोतीराव फुले यांनी आपले व्यक्तिमत्व स्वयंप्रेरणेने व स्वत-ःच्या प्रयत्नांनी घडविले होते. त्यांचा पिंड हा कृतिशील क्रांतिकारकाचा होता. महाराष्ट्राच्या समाजसेवेसाठी ध्येयाने भरून जाऊन आपले सर्व जीवन समर्पित करणारे ते थोर पुरूष होते

भारतीय समाजामध्ये फोफावलेली अंधश्रधा ही धार्मिक साखळीत अडकलेली असून त्यामूळे श्रध्दाळू लोक बऱ्याच अंधश्रध्दांना आपला खरा धर्म मानतात. व अप्रत्यक्षरित्या धर्माला विसरतात. यातूनच अनेक अनिष्ठ चालिरिती परंपरागत समाजात रूजलेल्या आहेत. अनिष्ठ चालीरिती मानव म्हणून जगण्यात अडथळे आहेत. हे अडथळे दूर करण्याचा प्रयत्न समाज सुधारकांनी केलेला आहे. त्यापैकी महात्मा फुले हे समाजसेवेच्या ध्यासाने प्रेरित झालेले व्यक्तिमत्व म्हणावे लागेल.

निष्कर्ष :–

१. महात्मा फुले हे विधायक गोष्टींचा पाठिंबा व विघातक गोष्टींना विरोध दर्शवतात.
२. महात्मा फुले समाज सुधारणा घडवून आणण्यासाठी शिक्षण या तंत्राचा प्रभावीपणे वापर करतात.
३. महात्मा फुले बहुजन समाजातील दुर्बल समजल्या जाणाऱ्या स्त्री व दलित वर्गांच्या उध्दारासाठी कृतिशील प्रयत्न करतात.
४. महात्मा फुले विविध ग्रंथ सामृग्रीच्या माध्यमातून विविध स्तरातील शोषक लोकांमध्ये जाणीव व जागृती निर्माण करण्याचे कार्य करतात.
५. समाजसुधारक प्रचलित समाज व्यवस्थेतील विकासातील अडथळे दूर करण्याचा प्रयत्न करतात.

संदर्भ ग्रंथ :

१. महात्मा फुले (चरित्र) : धनंजय कीर
२. महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य : तानाजी ठोंबरे
३. महात्मा जोतिबा फुले (संपादित) प्रकाशक : सूर्या अध्यापन साहित्य
४. महात्मा जोतिबा फुले यांचे १०१ मौलिक विचार. संपादन : नागनाथ कोतापल्ले

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

राष्ट्र बांधणी – एक सामाजिक शिक्षण प्रक्रिया

प्रा. प्रकाश बा. कांबळे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

प्रस्तावना :

राष्ट्राला इंग्रजी भाषेत Nation म्हटले जाते. Nation हा शब्द Natus या लॅटिन शब्दापासून बनला आहे. Natus म्हणजे एकाच वंशाच्या लोकांचा समूह होय. **प्रा. बर्जेस** यांच्या मते, 'राष्ट्र म्हणजे भौगोलिक एकता असलेल्या प्रदेशात वास्तव्य करणारा व वांशिक एकता असणारा लोकांचा समूह होय.' परंतु भारताच्या संदर्भात राष्ट्र म्हणजे, वांशिक, भाषिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, प्रादेशिक विविधता असलेल्या लोकांचा एकात्म समाज होय. अनेक वर्षांच्या प्रदीर्घ वास्तव्यातून अनेक बाबतीत विविधता असणाऱ्या समुदायांमध्ये एक समान संस्कृती आकाराला येते. **रामसे मूर** म्हणतात की, राष्ट्र म्हणजे परस्परांविषयीच्या काही आत्मीयतांनी स्वाभाविकपणे स्वतःला एकरुप मानणारा जनसमुदाय होय.' भारत हे असेच एक परस्परांविषयीच्या आत्मीयतांनी स्वतःला एकरुप मानणारे राष्ट्र आहे. भारत देशाला पाच हजार वर्षांचा प्रदीर्घ इतिहास आहे. आर्य आणि अनार्य यांच्या परस्परांविषयीच्या आणि त्यांच्या समिश्र सांस्कृतिक जीवन पध्दतीचे ते एक प्रतीक आहे. हिमालय ते कन्याकुमारी आणि कच्छ ते आसाम अशा आवरस-चौरस पसरलेल्या जवळ-जवळ दोन हजार मैलांच्या खंडप्राय देशाला **'भारतवर्ष'** म्हटले जाते. वैविध्यपूर्ण अशा भारतीय समाजाची राष्ट्र बांधणी कशी आकाराला आली याचा शोध घेण्याच्या हेतूने 'राष्ट्र बांधणी –एक सामाजिक शिक्षण प्रक्रिया' या शोध निबंधाची निवड केली आहे.

उद्देश : सदर शोध निबंधाचे उद्देश पुढीलप्रमाणे-

१) शैक्षणिक ध्येये संस्कारातून राष्ट्र बांधणी प्रक्रिया अभ्यासणे. २.शिक्षण स्तर अंतर्गत उपक्रमातून राष्ट्र बांधणी प्रक्रिया अभ्यासणे.

अभ्यासपध्दती : सदर शोध निबंधासंदर्भात माहितींचे संकलन करण्यासाठी संदर्भ पुस्तके, मासिके आणि संशोधन ग्रंथ या दुय्यम स्त्रोतांचाआधार घेण्यात आला आहे. संकलित केलेल्या माहितीचे शोध निबंधाच्या उद्देशांप्रमाणे वर्णनात्मक आणि स्पष्टीकरणात्मक पध्दतीने विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. राष्ट्र बांधणीच्या दृष्टिकोनातून प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे राबविण्यात येत असलेल्या ध्येय-धोरणांचा आणि उपक्रमांचा वास्तविक अर्थाने शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

माहितीचे विश्लेषण :'राष्ट्र बांधणी –एक सामाजिक शिक्षण प्रक्रिया' या शोध निबंधासंदर्भात संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण पुढील प्रमाणे-

शिक्षण ही एक सामाजिक प्रक्रिया आहे. शिक्षणातून व्यक्तीला सामाजिक प्राणी बनविण्याचा प्रयत्न केला जातो. औपचारिक शिक्षण पध्दतीची सुरुवात होण्याच्या अगोदर कुटुंब किंवा समाजातून व्यक्तींच्या सुप्त गुणांचा विकास साधला जात होता. आणि त्यांच्यात स्वावलंबन निर्माण केले जात होते. समाजाच्या प्रथा, परंपरा, सामाजिक मुल्ये, नितीतत्वे,प्रमाणके इत्यादींद्वारा व्यक्तींच्या वर्तनांना नियंत्रित करून सामाजिक आणि भौगोलिक एकात्मता निर्माण केली जात होती. पुढे औपचारिक शिक्षण पद्धतीला सुरूवात झाली. अशा शिक्षणातून व्यक्तीमध्ये योग्य बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला जाऊ लागला. व्यक्तींच्या सुप्त गुणांना संधी देऊन व योग्य दिशा दाखवून त्याचा विकास साधला जाऊ लागला. हा विकास शारीरिक, बौद्धिक आणि भावनिक पातळीवरचा आहे. औपचारिक शिक्षणातून आपण ज्या समाजात आणि भौगोलिक प्रदेशात रहातो त्यांच्याप्रती प्रत्येकांच्या मनात आदर, प्रेम, त्याग, बलिदान इत्यादी भावनांची निर्मिती करण्यावर भर देण्यात आला. या सर्व भावना व प्रेरणा राष्ट्र बांधणीच्या आधार स्त्रोत आहेत.

देशातील सर्व व्यक्तीमध्ये सामाजिकता व राष्ट्रीयत्व शिक्षणातून निर्माण केले जाते. प्रत्येकाला समाजाबद्दलची आणि राष्ट्राबद्दलची कर्तव्य काय आहेत याची माहिती दिली जाते. प्राचीन ग्रीक तत्ववेत्ते **प्लेटो** म्हणतात की, 'शिक्षण हे व्यक्तीच्या कल्याणासाठी व राष्ट्राच्या सुरक्षिततेसाठी असते.' शिक्षणातून व्यक्तीच्या सुप्तशक्तींचा विकास साधला जातो व त्याला समाजाचा जबाबदार नागरिक बनविला जातो. **डॉ. बेनीप्रसाद** म्हणतात की, 'शिक्षण म्हणजे मनुष्याचे समाजीकरण करण्याचे व समाजाच्या विस्तृत जीवनाशी मनुष्याच्या व्यक्तीमत्वाचा समन्वय घडवून आणण्याचे एक महत्वपूर्ण साधन आहे.' शिक्षणातून देशातील सर्व जाती, धर्म, भाषा, प्रदेशांच्या लोकांमध्ये एकात्मता निर्माण केली जाते. राष्ट्राभिमान, त्याग, सहिष्णुता, मानवता, सत्य, अहिंसा, सदाचार विवेक, न्याय इत्यादी राष्ट्रीय मूल्यांचे संस्कार केले जातात. 'जगा आणि जगू द्या' या उदात् मूल्याची जोपासना करण्याचा

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

प्रयत्न केला जातो. राष्ट्रीय संपत्तीचे नुकसान टाळून त्याचे संरक्षण व संवर्धन करणे, देशाचा इतिहास, साहित्य, संस्कृती, विज्ञान या ज्ञान शाखांच्या माध्यमातून राष्ट्र उभारणीचा प्रयत्न केला जातो.

समाजातील सर्व व्यक्तींमध्ये नैतिक व अध्यात्मिक मूल्यांचे संस्करण शिक्षणातून केले जाते. या संदर्भात **अरविंद घोष** म्हणतात की, 'शिक्षणातून मानसिक प्रवृत्तींचे नियमन व नैतिक मूल्यांचे संस्कार करून तद्द्वारा व्यक्तींचा शारीरिक व बौद्धिक विकास होऊन खरा मानव निर्माण होईल.' कोणत्याही समाजाची व राष्ट्राची खरी प्रगती ही चारित्र्य संपन्न व्यक्तींवर अवलंबून असते. नैतिकता म्हणजे प्रामाणिकपणा, सत्यप्रियता, ध्येयनिष्ठा, राष्ट्रनिष्ठा, विनयशीलता, बंधुभाव अशा अनेक गुणांचा समुच्चय होय. अशा गुणसंपन्न व्यक्तींमुळेच राष्ट्र बांधणीची प्रक्रिया गतीमान होत असते. व्यक्तींच्या सुसंस्कृततेचा विकास शिक्षणातून होत असतो. म्हणजेच व्यक्तीने समाजाच्या मानदंडाप्रती आदर बाळगणे आणि वर्तन निर्धारित करणे होय. थोडक्यात, शिक्षणातून सर्वधर्म समभाव, सहिष्णुता, अन्य जातीसमूहातील लोकांबद्दल प्रेम, आदर, शिस्त, संघटनात्मक बांधिलकी, समाजाचे योग्य नेतृत्व, मतदानप्रती जागरुकता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

शिक्षणातून संपर्क भाषांचा आदर आणि विकास करण्याचा प्रयत्न केला जातो. भारतात मातृभाषा, राष्ट्रभाषा आणि विश्वभाषा बोलल्या जातात. राष्ट्रीय एकात्मतेच्या वाढीसाठी हिंदी ही राष्ट्र भाषा म्हणून तिचा स्वीकार आणि विकास करण्यावर भर देण्यात आला आहे. इंग्रजी भाषेचे आंतरराष्ट्रीय महत्व ओळखून इंग्रजी भाषेच्या शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे. त्याचबरोबर घटनेचे कलम ४५ अन्वये मातृभाषेतून प्राथमिक स्तरावरील शिक्षण देणे अनिवार्य मानण्यात आले आहे. भारतीय घटनेने धर्मनिरपेक्ष राज्याचा स्वीकार केला आहे. शिक्षणातून सर्व धर्म समभावाची शिकवण देण्यावर भर देण्यात आला आहे. सन १९४८ च्या **डॉ. राधाकृष्णन** आयोगाने धर्मनिरपेक्ष शिक्षणाची शिफारस केली आहे. त्यांच्या मते, 'भारताच्या राज्यसत्तेवर कोणत्याच धर्माचे अधिपत्य नाही. कोणत्याही धर्माला इतर धर्मापेक्षा वेगळी वागणूक दिली जाणार नाही. घटनेने प्रत्येकाला त्यांच्या धर्माप्रमाणे वागण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे. तरीपण त्याबतीत एक लक्ष्मणरेषा आखून दिली आहे. धार्मिक स्वातंत्र्याचे हक्क अमर्याद नाहीत. इतरांच्या मूलभूत हक्कांवर गदा येणार नाही याची प्रत्येकाला स्वधर्माचरण करताना काळजी घ्यावी लागते' अशा प्रकारे राष्ट्र उभारणीसाठी धर्मनिरपेक्ष तत्त्वाचे अनुकरण करण्यावर भर दिला आहे.

शिक्षणातून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टिकोनातून प्रयत्न केला जातो. समाजातील उच्च-निचता, श्रेष्ठ-कनिष्ठता, स्पृश्य-अस्पृश्यता इत्यादी विषमता घटनेचे कलम १५, १६, १९ आणि ३९ अन्वये नष्ट करण्यात आल्या आहेत. जातीपेक्षा व्यक्तीच्या गुणाला व कर्तृत्वाला महत्व द्यावे, जन्माने सर्व माणसे समान आहेत या उदात् मानवी मूल्यांचे आचरण करण्याचे संस्कार शिक्षणातून केले जातात. शिक्षणातून व्यक्तींना उत्पादनाभिमुख बनविण्याचा प्रयत्न केला जातो. जेणेकरून राष्ट्राच्या एकूण उत्पादनात प्रतीवर्षी वृध्दी होत जाईल याची दक्षता घेण्यात आली आहे. याकरिता कोठारी कमिशनने शाळांमधून गणित, विज्ञान हे विषय अनिवार्य केले आहेत. श्रमाची प्रतिष्ठा वाढावी म्हणून कार्यानुभवाला महत्व देण्यात आले आहे. व त्याद्वारे समाजोपयोगी उत्पादन कार्य करण्यावर भर देण्यात आला आहे. त्याचबरोबर राष्ट्रीय शिक्षणामध्ये संगणकीय माहिती तंत्रज्ञानाचा समावेश करून कौशल्यपूर्ण व्यक्तीमत्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. शिक्षणातून केवळ राष्ट्रीय भावना वृद्धीगंत केल्या जातात असे नाही तर वाढत्या लोकसंख्येच्या आवश्यकता पूर्ण करणाऱ्या कौशल्यपूर्ण शिक्षणाचे धडे घेतलेल्या व्यक्तींची निर्मिती केली जाते.

शिक्षण स्तर अंतर्गत उपक्रमांतून राष्ट्र बांधणी :शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरण धोरणाचा भाग म्हणून प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण अशा चार स्तरांवर शिक्षण दिले जात आहे. विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक क्षमतांचा विचार करून शिक्षणाचे स्वरूप निर्धारित करण्यात आले आहे. प्राथमिक स्तरावर विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रीय भावनांची वाढ करण्याच्या हेतूने अनेक उपक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत, राष्ट्रीय चिन्हे, राष्ट्रीय पक्षी यांची विद्यार्थ्यांना माहिती दिली जाते. शाळेत स्वातंत्र्यदिन प्रजासत्ताक दिन हे राष्ट्रीय सण समारंभपूर्वक साजरे केले जातात. बलीदान दिन, शिक्षक दिन तथा राष्ट्रीय पुरूषांच्या जयंत्या व पुण्यतिथ्या साजऱ्या केल्या जातात. थोर पुरूषांच्या जीवनाचा परिचय विद्यार्थ्यांना करून दिला जातो. भारताचे भौगोलिक पर्यावरण, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवन पध्दती यांची सोप्या भाषेत ओळख करून दिली जाते. तसे पहाता प्राथमिक शिक्षण शिक्षणाचा पाया मानला जातो. घटनेचे कलम ४५ अन्वये प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करण्यात आले आहे. या शिक्षणातून विद्यार्थ्यांमध्ये व्यावहारिक ज्ञानाची जान येते. तसेच राष्ट्रप्रेम, विचार स्वातंत्र्य, सहकारभाव, चिकित्सक वृत्ती या सर्व सामाजिक गुणांचा विकास होतो. प्राथमिक शिक्षणातून विद्यार्थ्यांना शिक्षणाची आवड निर्माण केली जाते. त्यांना निर्मल व निरोगी जीवनाची सवय लावली जाते. कौटुंबिक व समाजिक मुल्यांची जोपासना करण्याची सवय लावली जाते.कौटुंबिक व सामाजिक

मुल्यांची जोपासना करण्याची मनोवृत्ती निर्माण केली जाते. समाजातील वेगवेगळया सामाजिक, सांस्कृतिक उपक्रमांतून मुलांचा सहभाग वाढवून सहकार, शिस्त, सामाजिक जबाबदारी आणि राष्ट्राभिमान जोपासण्याची प्रेरणा दिली जाते.

माध्यमिक स्तरावर शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी काही निश्चित शैक्षणिक उपक्रम राबविण्यावर भर दिला जातो. विद्यार्थ्यांना भारताच्या सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहासाचे ज्ञान दिले जाते. देशाच्या आर्थिक विकासाच्या उपक्रमांची माहिती दिली जाते. भारतातील भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वैविधतांची माहिती दिली जाते.विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रीय जागृती निर्माण करण्यासाठी लेखन, वाचन, वादविवाद कौशल्यांमध्ये वाढ करण्याचा प्रयत्न केला जातो. राष्ट्र पुरूषांविषयी माहिती देणाऱ्या तज्ञांच्या व्याख्यानांचे आयोजन केले जाते. विद्यार्थ्यांना सर्वसामान्य, तांत्रिक, व्यावसायिक शिक्षण देऊन त्यांना कार्यतत्पर, व्यवसाय कुशल, कार्यक्षम स्वावलंबी व चारित्र्य संपन्न बनविण्याचा प्रयत्न केला जातो.माध्यमिक शिक्षणातून विद्यार्थ्यांना शिस्तीची सवय, शारीरिक श्रम शिक्षण, प्रतिष्ठा व सामाजिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण करू दिली जाते. जात, धर्म, वंश, भाषा, वर्ग व जमात विषयक भेदभाव दूर करून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, लोकशाही, न्याय या मुल्यांचे संस्कार केले जातात. लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी शिस्त, सहकार्य, सहिष्णुता, सामाजिक संवेदना, सहनशक्ती असणाऱ्या गुण संपन्न व्यक्ती निर्माण केल्या जातात. त्यातूनच लोकशाही निष्ठा असणारे, सामाजिक मुल्यांचे जतन करणारे, समाजाचे योग्य नेतृत्व करणारे विचारी, अभ्यासू नागरीक तयार केले जाता्र

विद्यापीठ स्तरावरील शिक्षणातून विद्यार्थ्यांना वेगवेगळया विषयांची सैध्दांतिक पार्श्वभूमी समजावून दिली जाते. भाषा, साहित्य, कला, संस्कृती इत्यादी विषयांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यावर भर दिला जातो.विद्यार्थ्यांनी विविध ज्ञानशाखांमध्ये संशोधन करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाते.समाजातील मानवी मुल्यांच्या संशोधनावर भर देवून संशोधित घटकांचे संरक्षण व संवर्धन करण्याचा प्रयत्न केला जातो.विद्यार्थ्यांना मुक्त व चौफेर अभ्यासाची दालने खुली करून त्यांना परिपक्व व प्रगल्भ बनविण्याचा प्रयत्न केला जातो. भारताचा सांस्कृतिक वारसा, तत्वज्ञान, कला, विज्ञान आणि अन्य क्षेत्रातील ज्ञान विस्तारातून त्याचे राष्ट्रीय विकासातील स्थान निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अध्यापन व संशोधन यांच्या परस्परावलंबी विकासाद्वारे गुणवता वाढवून जागतिक स्तरावरील विद्या केंद्रे निर्माण करण्यावर भर दिला जातो. उच्च शिक्षणातून संलग्न महाविद्यालयांचा गुणात्मक विकास करण्याचा प्रयत्न केला जातो.बदलत्या कौशल्यपूर्ण व्यक्तीमत्वाची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न केला जातो.देशाच्या सामाजिक सांस्कृतिक, राजकीय शैक्षणिक,आर्थिक क्षेत्रांच्या विकासासाठी नाविण्यपूर्ण बौध्दीक योगदान देऊन चारित्र्यपूर्ण राष्ट्र उभारणी करण्याचा प्रयत्न उच्च शिक्षणातून केला जातो. भारतीय संस्कृती, सभ्यता, एकात्मता, मुल्ये, इतिहास इत्यादी अनेक विषयांवर परिसंवाद, चर्चासत्र यांचे आयोजन करून नव्या पिढीला राष्ट्र उभारणीची प्रेरणा दिली जाते.

निष्कर्ष : शिक्षणाची ध्येये आणि शिक्षण स्तर अंतर्गत राबविल्या जाणाऱ्या शैक्षणिक उपक्रमातून राष्ट्र बांधणी पोषक अशा व्यक्तीमत्वांची जडणघडण केली जाते.औपचारिक शिक्षण पध्दतीला सुरूवात झाल्यानंतर व्यक्तींचा शारीरिक, बौध्दीक आणि मानसिक विकास करण्याबरोबर सामाजिक जाणीवा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. प्रामाणिकता, सत्यप्रियता, ध्येयनिष्ठा, राष्ट्रनिष्ठा, विनयशीलता, बंधुभाव अशा अनेक नैतिक मुल्यांचे विद्यार्थ्यांवर संस्कार करण्यावर भर देण्यात आला आहे. भारतामध्ये अनेक जाती, धर्म, वंश, संस्कृती, प्रदेशांचे लोक राहतात.त्यांच्यामध्ये सहकार्य, सहिष्णुता निर्माण करण्याबाबतचे विद्यार्थ्यांना धडे दिले जातात.शिक्षणातून राष्ट्रीय मुल्ये, कायदा, सुव्यवस्था, लोकशाही यांचे पालन करणाऱ्या राष्ट्रहित दक्षा व्यक्तीमत्वांची निर्मिती केली जाते. नितीमत्ता ही राष्ट्राची बहुमुल्य अशी संपत्ती आहे, त्याचे संरक्षण व संवर्धन करणाऱ्या व्यक्ती शिक्षणातून निर्माण केल्या जातात.देशातील शेती, व्यापार, उद्योग क्षेत्रांचा विकास करण्याच्या हेतूने शिक्षणातून कौशल्यपूर्ण व्यक्तीमत्वाची जडणघडण केली जाते.देशाचा विकास आणि एकसंघता यासाठी सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, साहित्यिक, सांस्कृतिक, औद्योगिक अशा विविध क्षेत्रात दूरदृष्टिच्या कुशल, अनुभवी नेतृत्वांची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न केला जातो.राष्ट्रीय सुरक्षा आणि शिस्त या राष्ट्र बांधणीच्या आवश्यक बाबी आहेत.भविष्यात उद्‌भवणाऱ्या राष्ट्रीय संकटांना सामोरे जाण्यासाठी राष्ट्रभक्ती आणि शिस्त असणाऱ्या नव युवकांची निर्मिती शिक्षणातून करण्याचा प्रयत्न केला जात्रे

संदर्भ :

१) डॉ. नंदपुरे ईश्वर, डॉ.वानखेडे,अचला : प्रगत शैक्षणिक समाजशास्त्र, प्रकाशन– विसा बुक्स. नागपूर, पृष्ठ –१९९.
२) डॉ. कोत्तापल्ले, लक्ष्मण : भारतातील सामाजिक कल्याण प्रकाशन,प्रकाशन– विसा बुक्स. पब्लिशर्स,औरंगाबाद, पृष्ठ –१३९.
३) मेहेंदळे, य. श्री : समाजशाास्त्राची मूलतत्वे, मेहेंदळे प्रकाशन, पुणे पृष्ठ– ४६९.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय शेतकरी चळवळी

प्रा. पद्माकर सदाशिव
(समाजशास्त्र विभाग)
श्रीपतराव चौगुले आर्टस् ॲण्ड सायन्स कॉलेज, माळवाडी-कोतोली

प्रस्तावना :

१९४७ साली भारत स्वतंत्र झाल्यावर स्वातंत्र्य चळवळीत मोठया संख्येने सहभागी झालेल्या ग्रामीण भागातील जनतेच्या आकांक्षा उंचावल्या. ज्या समस्या सोडविण्यासाठी त्यांनी परकीय सरकार बरोबर लढा दिला होता त्या समस्या आता स्वकीय सरकार सोडवेल आणि आपल्या जीवनात थोडा प्रकाश येईल अशी आशा त्यांना वाटू लागली. स्वातंत्र्यानंतर सत्तेवर आलेल्या कॉंग्रेस सरकारच्या नेत्यांना या गोष्टींची जाणीव होती. कॉंग्रेसने आपल्या अधिवेशनामध्ये शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी वेळोवेळी प्रस्ताव मांडलेले होते. व मागण्या केल्या होत्या. आता मागण्यांची पूर्तता करण्याची जबाबदारी कॉंग्रेस सरकारवर होते.

शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी शेतीमध्ये सुधारणा करण्याची गरज होती. ब्रिटीश राजवटीच्या धोरणामुळे भारतातील शेतीव्यवस्थेवर अनेक विपरीत परिणाम झाले. इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीच्या गरजेमुळे भारतात ताग, कापूस, तीळ यांचे उत्पादन वाढविले गेल्यामुळे अन्नधान्याच्या उत्पादनापेक्षा नगदी पिकामध्येच वाढझाली. त्यामुळे अन्न धान्याच्या टंचाईत भर पडली. शेतीचे व्यापारीकरण होवून पैशाचा वापर वाढला, त्यामुळे ज्यांच्याजवळ पैसा होता अशा जमीन मालकाची भरभराट झाली. बाकी शेतकरी व कुळांची स्थिती हलाखिची बनली. शेतकऱ्यांना बाजारपेठेसाठी उत्पादन करावे लागण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. देशांतर्गत व जागतिक बाजारपेठेशी जोडले गेल्याने तेथे होणाऱ्या चढ उताराचा शेतकऱ्यांच्या आर्थिक जीवनावर परिणाम होवू लागला. ब्रिटीशांनी भारतीय हस्तोद्योग नष्टप्राय केल्यावर त्यातील कारागीर शेतीकडे वळले. त्यामुळे शेतीवरील लोकसंख्येचा भार वाढला व शेतमजुरांचे प्रमाण वाढले. ब्रिटीशांच्या जंगल विषयक कायद्यामुळे आदीवासी व शेतीशी संबंधीत शेतकऱ्यांच्या जीवनावर विपरीत परिणाम झाला. ब्रिटीश औद्योगिक हितसंबंध जपण्यासाठी इंग्रज सरकारने भारतात औद्योगिकरण होवू दिले नाही. या सर्व प्रक्रियातून निर्माण झालेली व्यवस्था शेतीला हानीकारक तर होतीच. पण तिच्यामुळे ग्रामीण भागात कमालीचे दारिद्रय, बेकारी व उपासमारीची परिस्थिती निर्माण झाली. या अन्याय व पिळवणूकी विरूध्द देशातील आदीवासी शेतकऱ्यांनी उठाव केला व चळवळी केल्या. परंतू परकीय सरकारने त्यांच्यासाठी कोणत्याही मूलभूत सुधारणा किंवा उपाय योजले नाहीत. ही जनता स्वातंत्र्यानंतर या अवस्थेतुन बाहेर पडण्याची वाट पाहत होती. स्वातंत्र्यपूर्व काळात झालेल्या वेगवेगळया चळवळीमधून परकीय सरकारने लादलेले असहय कर व सारा यांना विरोध केला गेला होता. त्याचप्रमाणे जमीनदारी नष्ट करण्यासाठी मागणी मोठया प्रमाणात मुळ धरीत होती.

२) उद्‌दिष्टये :-

१) स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतीची स्थिती अभ्यासणे.
२) शेती सुधारण्यासाठी योजलेल्या उपायांची माहिती घेणे.
३) स्वातंत्र्योत्तर काळातील शेतकरी चळवळीचे स्वरूप समजावून घेणे.

३) जमीन सुधारणा व शेतीच्या विकासासाठी शासणाच्या उपाययोजना - शेती क्षेत्रातील विकास मुख्यतः दोन घटकावर अवलंबून असतो. १) तंत्रज्ञानात्मक २) संस्थात्मक

तंत्रज्ञानात्मक घटकामध्ये शेतीला लागणारी खते, बियाणे, अवजारे, यंत्रे इत्यादी सारख्या गोष्टी येतात. यांच्यातील सुधारणामुळे शेतीची उत्पादकता वाढण्यास मदत होते.

संस्थात्मक सुधारणामुळे जमीन कसणाऱ्याच्या हाती जमीनीची मालकी येईल अशा प्रकारे जमीनीचे फेरवाटप करणे. तसेच शेतीचे आकारमान सुधारणे, कुळांना संरक्षण देणे, खंड आकारणीवर निर्बंध घालणे इ. गोष्टी येतात.

३.१ जमीन - सुधारणा :- जमीन सुधारणेचा उद्‌देश हा सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीकोनातून जमीन मालकाची फेररचना करणे व जमीनीचा जास्तीत जास्त उपयोग होईल अशा दृष्टीने जमीन धारणा करणे.

१) मध्यस्थ ही संस्था नष्ट करणे - म्हणजे जमीनदारी मालगुजारी या संस्था नष्ट करणे.
२) कुळांच्या संबंधातील सुधारणा -यात खंड नियंत्रित करणे, कुळांना मुदतीबाबत संरक्षण देणे,कुळांना जमीनीचा मालकी हक्क देणे.
३) शेतीसंबंधी फेररचना - यात जमीनीची तुकडेबंदी तसेच तुकडेजोड हा बाबी येतात.
४) कमाल जमीन धारणा मर्यादा ठरविणे -

३.२ १९५७ ते १७६५ मधील सुधारणा – महाराष्ट्र १९५७ ते १७६५ या काळात सुधारणा करण्यात आल्या.

१) कसेल त्याची जमीन – या तत्वाच्या आधारे कुळकायदे केले गेले. कुळ कायद्याव्दारे प्रत्यक्षात शेती न कसणाऱ्या शेतमालकांची मालकी रद्द करण्याचा प्रयत्न केला गेला. 'इनाम', 'वतन' इ. सरनामा शाहीतील जमीन मालकीचा प्रकार रद्द करण्यात आले. सरकारचे जमीन कसणारा शेतकरी व शासन यांच्यामध्ये असणारे सर्व मध्यस्त काढून टाकले.

२) जमीनीच्या मालकीचे विकेंद्रीकरण – कुळकायदा होवूनही जमीनीच्या धारणेतील विषमता नष्ट झाली नाही. थोडया श्रीमंत शेतकऱ्यांच्या हातात मोठया प्रमाणात जमिनी होत्या व दुसऱ्या बाजुला थोडया जमीनी बाळगण्याची किंवा भुमिहीनांची संख्या मोठी होती.जमिनीच्या मालकीचे फेरवाटप होण्यासाठी 'कमाल' जमीनधारणा कायदा प्रथम १९६१ साली करण्यात आला. त्यानंतर १९७५ साली या कायद्यात पुन्हा सुधारणा करण्यात आली.

३) तुकडेजोड कायदा शेतजमिनीच्या विक्रीमुळे किंवा कुटुंबाच्या घटकामध्ये तिचे वाटप झाल्यामुळे लहान-लहान तुकडे होतात. व असे लहान शेतजमिनीचे तुकडे शेतीच्या उत्पादकतेला हाणीकारक ठरतात. म्हणून शेत जमिनीचे तुकडे होणे टाळणे.

३.३ जमीन विषयक सुधारणांचे परिणाम :

केवळ कायदे केल्यामुळे शेतीत किंवा जमीन धारणामध्ये बदल झाले किंवा सुधारणा झाल्या असे नाही. जमीन विषयक सुधारणांचे कायदे करून देखील जमिनीच्या मालकीच्या वाटणीत फारसा बदल झाला नाही. कारण कायदे करण्यापूर्वी त्यांचा बराच काळ वाजागाजा केल्यामुळे मधल्या काळात जमिनदारांनी असंख्य कुळांची जमिनीवरून हकालपट्टी केली.

कमाल जमिनधारणा कायदा झाला तरी मोठया जमिनमालकांनी आपल्या नातेवाईकांच्या किंवा खोटया नावावर हस्तांतरित करून स्वतःच्याच ताब्यात ठेवल्या. तुकडेजोड कायद्याचा फायदाही बडया शेतमालकांनी आपल्या सोयी प्रमाणे चांगल्या जमिनी मिळविण्यासाठी तसेच जमीनमालक व प्रत्यक्ष कसणारा यांनी भागीदारी पध्दतीने शेती कसण्यास मान्यता देण्यात आली. त्यामुळे कुळ ठेवून आधी वाटा खंड म्हणून गिळंकृत करण्याची जमिनदारी पध्दत एका प्रकारे वेगळा मार्गाने आणू आधिकृत करण्यात आली.

३.४ सहकारी पतपुरवठा :

शेतीच्या विकासातील एक मुख्य अडचण भांडवलाची कमतरता ही असते. ही अडचण सोडविण्यासाठी सरकारने ग्रामीण भागात पतपुरवठा संस्था सुरू करण्यात प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या जोडीने सहकारी तत्वावरील बाजारसंघ शेतकऱ्याला खरेदी विक्री व्यवहारात मदत करण्यासाठी सरकारच्या उत्तेजनाने स्थापन केले गेले. बँका व बाजारपेठा प्रमाणेच कृषि औद्योगिक क्षेत्रातही सहकारी चळवळीने महाराष्ट्रात जोर धरला. सहकारी तत्वावर महाराष्ट्र ठिकठिकाणी साखर कारखाने, सुत गिरण्या सुरू झाल्या. सहकारी साखर कारखाने, खरेदी-विक्री संघ, पतपेढया सुतगिरण्या याव्दारे ग्रामीण महाराष्ट्रांचा भांडवली विकास होवू लागला. पण तो प्रामुख्याने पश्चिम महाराष्ट्रापुरता मर्यादीत राहिल्याने प्रादेशिक विषमता वाढीस लागली. तसेच सहकारी संस्थांचा व त्यातून होणाऱ्या विकासाचा फायदा ग्रामीण क्षेत्रातील मुठभर सधन लोकांना मिळाला. भुमिहीन शेतमजुर व गरीब शेतकऱ्यांना हे फायदे फारसे न मिळाल्यामुळे शेतीचा सर्वांगिण व भरघोस विकास होऊ शकला नाही. धान्योत्पादन हव्या त्या वेगाने वाढू शकले नाही. धान्याची तुट असल्यामुळे जवळ – जवळ १९७० सालापर्यंत भारताला वेळोवेळी परदेशातून धान्य आयात करावे लागत असे. अशा वेळी धान्याच्या बाबतीत देश स्वयंपूर्ण होण्याची गरज तातडीची बनली. त्यासाठी हरित क्रांतीचे धोरण स्वीकारले गेले.

३.५ हरित क्रांती :

शेतीचे पारंपारिक तंत्र बदलून नविन तंत्रज्ञानाच्या वापराने शेतीचा विकास घडविणे हे हरित क्रांतीचे स्वरूप होते. या आधुनिक शेती तंत्रात रासायनिक खते, कीटकनाशके, संकरित जातीची व सुधारित बियाणे यांचा वापर करून ट्रॅक्टर व इतर कृषियंत्राच्या सहाय्याने वीज डीझेलसारख्या इंधनाची मदत घेवून, भरपूर पाणी पुरवठयाच्या सहाय्याने शेती करणे, व उत्पादन वाढविणे यांचा अंर्तभाव होतो. खात्रीचा व भरपूर पाणीपुरवठा हा हरित क्रांतीतील कळीचा प्रश्न होता. त्यामुळे असा पाणीपुरवठा उपलब्ध असलेल्या पंजाब, हरियाना, उत्तर प्रदेशाचा हा काही भाग या ठिकाणी हरित क्रांतीच्या योजनेला भरपूर यश मिळाले मात्र पावसाच्या पाण्यावर होणाऱ्या कोरडवाहू भागांना तिचा फायदा झाला नाही.

३.६ हरित क्रांतीचे परिणाम :

१) नविन तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे धान्योत्पादनात भरघोस वाढझाली.

२) काही भागांमध्ये शेतकरी एका ऐवजी अनेक पिके घेवून शकत असल्यामुळे काही ठिकाणी मजुरांना स्थलांतरही करावे लागले.

३) नव्या तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे शेती व उद्योगक्षेत्राचे संबंध अधिक धनिष्ट झाले. शेती व उद्योगधंद्यांना लागणारा कच्चा माल पुरवीत असल्यामुळे शेतीचे उद्योगक्षेत्राशी संबंध होताच.

४) पाणी पुरवठयाच्या सोयीमध्ये वेगवेगळया प्रदेशांत असणाऱ्या तफावतीमुळे हरितक्रांती काही ठिकाणीच यशस्वी झाली. यामुळे प्रादेशिक विषमता निर्माण झाली.

५) छोटया शेतकऱ्याची ऐपत नसल्यामुळे व भांडवलाचा अभाव असल्यामुळे त्यांना नविन तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून घेता आला नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागातील कमी जमीन असणारे बहुसंख्य शेतकरी हरितक्रांतीच्या फायद्यापासून वंचित राहिले.
६) नविन व्यवस्थेत शेतकरी त्याच्या शेतीला लागणाऱ्या गोष्टींसाठी तसेच विकावयाच्या शेतमालासाठी बाजारावर मोठया प्रमाणात अवलंबून राहू लागला नविन तंत्रज्ञानासाठी अधिक भांडवलाची गरज असल्यामुळे शेतीला अधिक कर्जपुरवठयाचीही गरज भासू लागली. त्यामुळे भारतीय शेतीचे झपाटयाने भांडवलीकरण झाले.

३.७ इतर योजना : हरित क्रांती खेरीज सरकारने इतरही योजना विविध स्तरातील शेतकऱ्यांसाठी राबविल्या. गरीब व मध्यम शेतकरी व शेतमजुर यांच्या कल्याणासाठी व विकासासाठी काही योजना होत्या. तर काही दुष्काळ निर्मुलनासाठी व काही सर्वांगिण ग्रामविकासासाठी होत्या.

१. १९६७ साली इंदिरा गांधीच्या नेतृत्वाखाली सरकारने बॅकांचे राष्ट्रीयीकरण करून ग्रामीण भागातील गरीबासाठी पतपुरवठयाचा एक मार्ग उपलब्ध करून दिला.
२. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेत समाविष्ट केलेली व १९६७ साली सुरू झालेली छोटया शेतकऱ्यांसाठी विकास योजना लागु करण्यात आली.
३. अल्प सुधारक शेतकरी व शेतमजुरांसाठी योजना ही पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात (१९७४—७९) राबविण्यात आली.
४. राजस्थानातील अत्योंदय कार्यक्रम यात खेडयातील सर्वात गरीब अशा पाच कुटुंबाना कर्जपुरवठा करण्याची योजना होती.
५. महाराष्ट्रातील रोजगार हमी योजना या योजनेचा उद्देश ग्रामीण बेरोजगारांना त्यांच्या गावातच रोजगार मिळण्याची हमी त्यांची विविध काळात होणारी उपासमार व त्यामुळे लादले जाणारे स्थलांतर टाळणे हा होता.

४. भारतातील शेतकरी चळवळी :

१) तेलंगणातील शेतकरी उठाव -१९४६ — ५१ : परदेशी अभ्यासकांच्या मे भारतीय शेतकरी आंदोलनापैकी विचारात घेण्यासाठी आंदोलने म्हणजे केवळ तेलंगणातील १९४६ चा शेतकरी उठाव व बंगालमधील 'तेलंगा' चळवळ होय.

तेलंगणा हा पूर्वीच्या निजामाच्या हैद्राबाद या संस्थांनी राजाचा एक विभाग भारतातील इतर भागाप्रमाणेच हैद्राबाद संस्थानांतही सरंमजाम शाही शेती पध्दतीमुळे लहान शेतकरी, कुळे व शेतमजुर यांना अत्याचारांना तोंड द्यावे लागत असे. कुळांना मुदतीची निश्चिती नसते, वारेमाप खंड द्यावा लागणे, सावकाराकडून होणारी पिळवणूक, देशमुख व जहागिरदारांकडून होणारी वेठबिगारीची सक्ती या सर्व गोष्टी विरूध्द शेतकऱ्यांमध्ये असंतोष, निर्माण झाला होता. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी त्या भागात शेतकऱ्यांचे संघटन करून या असंतोषाला वाचा फोडली.

१९४७ मध्ये भारत स्वातंत्र्य झाल्यावर हैद्राबाद संस्थात भारतात विलीन करण्याचे निजामाने नाकारले. त्याच्यामुळे मुस्लीम रझाकारांच्या टोळया अत्याचार करू लागल्या. त्या वेळी शेतकऱ्यांच्या दलांनी त्यांनाही चोख उत्तर दिले. १९४८ साली भारत सरकारने हैद्राबाद संस्थानात सैन्य पाठवून पोलिस कारवाही केली. तेव्हा सैन्यानी हा उठाव मोडून काढण्याचा निकराचा प्रयत्न केला. उठावातील हवा काढून घेण्यासाठी काही सुधारणांचे प्रस्ताव आणले. जहागिरदारी नष्ट केली.

२) १९५१ ते १९६५ मधील शेतकऱ्यांची आंदोलने : स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकऱ्यांची आंदोलने जर पाहिली तर आपल्याला दिसतो की, त्यातील बहुतेक आंदोलनात कॉग्रेस सहभागी होता किंवा पाठिंबा होता. कॉग्रेस पक्षाव्यक्तिरिक्त डाव्या पक्षांनी विशेषता भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाने आंदोलने चालविला. स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या जरा अगोदर व थोडया नंतरच्या कालावधीत झालेली तीन महत्वाची आंदोलने म्हणजे तेलंगा, वारली व तेलंगणा १९४८ ते १९५१ या कालावधीत कम्युनिस्ट पक्षावर भारत सरकारने बंदी घातली होती. त्या बंदीचा परिणाम त्यांच्या ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांमधील संघटना कार्यावरही झाला.

स्वातंत्र्यानंतर कॉग्रेसचे सरकार स्थापन झाले व शेतकरी आंदोलनामागे कॉग्रेस उभी राहण्याची शक्यता संपली. कॉग्रेसने जमीनदारी निर्मुलन, कुळकायदे, कमाल जमीनधारणा इ. लागू करण्यास सुरूवात केली. नव्याने झालेले कायदे, कार्यान्वित झालेल्या योजना यांचा थोडाफार परिणाम झाला होता व जिथे त्यांचा विपरीत परिणाम झाला होता तिथे गरीब शेतकऱ्यांचा आवाज उठविण्याचे आंदोलन होऊ शकले नाही. १९५१ साली तेलंगणचे आंदोलन मागे घेतल्यानंतर जवळ - जवळ १५ वर्षे आपल्याला शेतकरी आंदोलनांच्या आघाडीवर सामसुम दिसते. या पंधरा वर्षाच्या कालावधीत देश स्वातंत्र्यानंतरची घडी बसविण्यात गुंतला होता. या काळात आपल्याला देशात ठिकठिकाणी भाषावार आंदोलने झालेली दिसतात.

३) नक्षलवादी चळवळ : १९६७ : पश्चिम बंगालमधील दार्जिलिंग जिल्हयातील सिलिगुडी तालुक्यात नक्षलवादी या संथाल आदीवासी गावात संथाल शेतकऱ्यांनी जमीनदारांविरूध्द १९६७ सालाच्या मे महिण्यात उठाव केला आणि त्यांच्या जमिनी ताब्यात घेतल्या आदीवासी शेतकऱ्यांनी पोलिसांना सशस्त्र प्रतिकार केली. नक्षलवादी उठावाची ही सुरूवात होती. या लढयाचे नेतृत्व चारू मझुमदार, कानु संन्याल व जंगल संयाल या नेत्यांनी केले होते. या नेत्यावर मार्क्स व लेनिनखेरीज चीनच्या क्रांतीकारी नेत्यांचा माओ ओ

डॉगचा प्रभाव होता. शेतकऱ्यांच्या क्रांतीतून सर्वकष क्रांती घडवून आणणे हा विचार प्रणालीचा गाभा होता. विचार प्रणालीच्या या मुदयावरून नक्षलवादी चळवळीच्या नेत्याचे मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाबरोबर मतभेद झाले. पक्षाला हा लढा मान्य नव्हता. मतभेदांचा शेवट १९६९ साली पक्ष फुटून नक्षलवादी विचारांचा गट बाहेर पडण्यात आला. या गटाने कम्युनिस्ट पक्ष (मार्क्स-लेनिनवादी) असे नाव घेतले. दरम्यानच्या काळात १९६७ मध्येच जवळजवळ २ महिने चालेलेल्या नक्षलवादी सशस्त्र उठाव संपुष्टात आला होता. यासारख्याच उठाव आंध्र प्रदेशातील श्रीकाकुलम येथे झाली. १९६९ नंतर नक्षलवाद्यांची चळवळ कमी - अधिक प्रमाणात बिहार, पश्चिम बंगाल, आंध्रप्रदेश, तमिळनाडू व महाराष्ट्राचा काही भाग या ठिकाणी चालु राहिला. या चळवळीचा पाया नेहमीच आदिवासी, शेतमुजर व गरीब शेतकरी राहिला आहे.

नक्षलवादी चळवळीनंतर पुन्हा एकदा देशभर शेतकरी आंदोलनांना सुरूवात झाली. भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या किसान सभांनी देशात ठिकठिकाणी शेतकऱ्यांना संघटीत करून त्यांच्या प्रश्नांसाठी छोटी - मोठी आंदोलने केली.

५) निष्कर्ष :

स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर भारतीय शेतीला योग्य दिशा देण्याच्या अनुषंगाने विविध पावले उचलली गेली. स्वतंत्र भारतात शेतकरी हिताच्या विविध कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी करून शेतीचा विकास करण्यात आला. स्वातंत्र्य भारतातील बहुतांश शेतकरी आंदोलने ही हिंसात्मक स्वरूपाची असल्याची समजते.

संदर्भ सुची :

१) विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र : य.दी.फडके.
२) शेतकरी संघटना : शरद जोशी
३) शेतकरी आंदोलन : रमेश पाध्ये
४) महाराष्ट्रातील दुष्काळ : दत्ता देसाई

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www aiirjournal.com

ब्रिटिश सरकरचे सतीप्रथेविषयक धोरण

पूनम रमेश भुयेकर
इतिहास विभाग,शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रस्तावना :–

कोणत्याही राज्यातील स्त्रियांच्या स्थितीवरून त्या राज्याचे सर्वांगीन मूल्यमापन केले जाते. या नियमाला मराठा राज्यसुध्दा अपवाद नव्हते. मराठयांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक इतिहास समजावून घ्यावयचा असेल तर मराठेकालीन समाजिक व्यवस्थे अंतर्गत येणाऱ्या सतीप्रथेचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते. सतीप्रथा हे मराठेकालीन समाज व्यवस्थेचे प्रमुख वैशिष्टे होते. या प्रथेविषयी बर्निअर, बार्बोसा, निकोलस मनुची, इ. परदेशी प्रवाशांनी सतीचे प्रसंग पाहून त्याची वर्णने लिहून ठेवलेली आहेत. सती जाण्याचा विधी प्रदेश परत्वे प्रथा परंपरेनुसार वेगवेगळे असल्याचे व त्यात कालानुरूप बदल झालेले आढळतात ही वाईट प्रथा बंद करण्यासाठी भारतीय तसेच परकिय व्यक्तीनी मानवतावादी दृष्टीकोनातून प्रयत्न केला आहे. एकूणच ब्रिटिश सरकारचे सती प्रथेसंदर्भात असणारे धोरण यावरती प्रकाश टाकण्याचे काम प्रस्तुत पेपरमधून करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पध्दती – सदर शोधनिंबंधासाठी ऐतिहासिक संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला.

संदर्भ साधने – प्रस्तुत शोधनिंबंधासाठी प्राथमिक व दुय्यम तसेच प्रकाशित व अप्रकाशित सदंर्भ साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. डॉ. विजया वाड मराठी विश्वकोष खंड 18, रा. श. वाळंबे महाराष्ट्राची सामाजिक पुनर्घटना, गंगा प्रसाद गुप्त बर्निअर की भारत यात्रा, जी. सी. वाड वाड डायरी खंड 1, वा.कृ. भावे पेशवेकालीन महाराष्ट्र, स. मा. गर्गे करवीर रियासत, ताराबाईकालीन कागदपत्रे खंड, इ. तसेच संशोधनासाठी निवडलेले कागद दफतर क. 38 पुडके क. 2 पत्र नं. 18997–18998 या अप्रकाशित साधनांचा वापर केला आहे.

सती प्रथा – पती मृत झाला असता त्याच्या प्रेताबरोबर सहगमन करणारी स्त्री म्हणजे सती. सती या संज्ञेचा सर्वसामान्य शब्दार्थ साध्वी, तपस्विनी किंवा प्रतिव्रता असा आहे. या आत्मदहन किंवा सहमरण कृतीला सती प्रथा म्हणतात. सहमरण, सहगमन, अनुमरण, अन्वारोहण इ. संज्ञानाही सतीचा निर्देश करण्यात येतो. पी. थॅामस, मोनिअर विल्यम्स, अ.स. अळतेकर आदी विव्दानांच्या मते जगातल्या अनेक प्राचीन टोळयांच्या समजाव्यवस्थेत, युरोप व अतिपूर्वेकडील देशात सती जाण्याची प्रथा प्रचलित होती. सतीची प्रथा भारतातातील मुख्यत्वे बंगाल, राजस्थान, पंजाब, महाराष्ट्र, कर्नाटक, कश्मीर आदी प्रदेशातून अस्तित्वात असल्याचे दाखले, सिलालेख, प्राचीन संस्कृत साहित्य आणि परदेशी प्रवासी यांच्या वृत्तांतातून मिळतात.[1] सतीच्या चालीबद्दल जुन्या वाङमयातील पहिला उल्लेख महाभारतात आहे. त्यात पंडूबरोबर माद्री सती गेली. तसेच इ.स. 510 मध्ये भानुगुप्ताच्या सेनापतीची पत्नी सती गेल्याचा उल्लेख ऐरण येथील शिलालेखात सापडतो. या पध्दतीने हळुहळू ही प्रथा भारताच्या विविध भागात प्रचलित झाली व 18 व्या शतकात मराठा व पेशवे काळात ही प्रथा रूढ झाली.

सती प्रथेसदंर्भात परकीय प्रवाशांची वर्णने –

1. इब्नबतूता – प्रत्यक्ष पाहिलेल्या एका सातीच्या प्रकाराचा इब्नबतूताने आपल्या प्रवासवर्णनात उल्लेख केला आहे. विधवा स्त्रिने नवरा मृत्यू पावल्यावर सहगमन केलेच पाहिले असा हिंदू लोकांत नियम नसला तरी तिने सती जावे अशी मात्र लोकांची इच्छा असते, आणि सहगमन करणाऱ्या स्त्रीचे सारे कुटूंब उजळून निघाले असे त्यांना वाटते आणि जी स्त्री सती जात नाही तिचा नातेवाईक तिरस्कार करतात व पतीशी ती एकनिष्ट नाही असे मानतात असे बतूताने लिहून ठेवले आहे.[2]

2. बर्निअर या फ्रेंच प्रवाश्याने 1556–1568 या काळात हिंदुस्थानांत खूप प्रवास केला. लाहोर येथे बारा वर्षाच्या एका मुलीला सक्तीने सती जाववयास लावल्याचा प्रकार त्याने डोळयानी पाहिला. चितेजवळ येताच ही मुलगी भयंकर घाबरली पण तीन चार ब्राम्हणांनी म्हाताऱ्या बाईच्या मदतीने त्या मृतप्राय झालेल्या मुलीचे हातपाय घटृ बांधले आणि तिला चितेत लोटले असा प्रकार बर्निअरने वर्णिला आहे.

स्वेच्छेने सती जाणाऱ्या एका बाईचे उदाहरण बर्निअर स्वतः पाहिले होते. सदर बाई नवऱ्याच्या चितेवर बसली. चारपाच ब्राम्हणांनी चिता सर्व बाजूंनी पेटवली. चिता धडाडली त्या बाईची वस्त्रे पेटली पण दुःखाची एवढी सुध्दा छटा तिच्या चेहऱ्यावर दिसलीच नाही असे बर्निअर म्हणतो.[3] तसेच जेम्स फॉर्बस, चार्लस् मलेट यांनीही सती प्रथेविषेयी उदाहरणे सांगीतली आहेत. म्हणजेच या काळातील स्त्रीयाच्या मनावर सती जाण्याविषयी ठोसपणे बिंबवण्यात येई की, त्या स्वेच्छेने सती जात व ज्यांना सती म्हणजे हे मुळात माहितच नाही अशा स्त्रीयावर सती जाण्याची जबरदस्ती केल्याचे दिसते.

18 व्या शतकात मराठा पेशवे काळात सती प्रथा रूढ होती. लोकहितवादींच्या लिखाणवरून दिसते. उंच्च जातीत म्हणजे ब्राम्हण, क्षत्रिय व वैश्य याच्यामध्ये नवरा मेला म्हणजे स्त्रिया सती जात. ही चाल मोठी प्रबळ झाली होती व स्त्रीया हा मान मोठा समजून अग्नीत उडया टाकत.[4] इ.स. 1728–29 मध्ये शंकराजी महाडिक यांच्या मृत्यू नंतर त्याची पत्नी भवानीबाई महाडीक सती गेली.[5] डिसेंबर 1749 मध्ये सातारचे शाहू छ. यांचा मृत्यू झाला त्यांच्या पत्नी सकवाराबाई सती जाण्यास तयार नव्हत्या तरीही नानासाहेब पेशव्यांनी जबरदस्तीने तिला सती जाण्यास भाग पाडले. व जर ती सती गेली नाही तर तिची अप्रतिष्ठा होईल म्हणून तिची इच्छा नसतानाही तिला सती जाण्यास प्रवृत्त करण्यात आले तसेच शाहू महाराजांबरोबर सती जाण्याचा निर्धार आणखी दोन स्त्रियांनीही केला त्यात शाहूंची आवडती रखेलेही सती गेली.[6]म्हणजेच काही स्त्रिया स्वेच्छेने सती जात व काहींना जबरदस्तीने सती जाण्यास प्रवृत्त केले जाई.

सती जाणे म्हणजे स्वतःस जीवंतपणे जाळून घेणे होय. यासारख्या स्त्रियांच्या बाबतीत लोकोत्तर धैर्यांचे व स्वार्थ त्यागाचे कृत्य दुसरे कोणतेही नसेल ते कृत्य करण्यास तयार होणाऱ्या स्त्रियांना समजात दैवतुल्य मान मिळत असे. सती जाणारी स्त्री सर्व जीवंत स्त्री पुरूषांत श्रेष्ठ

समजली जाई ती सतीचे वाण घेवून निघे. तेव्हा तिच्या पायावर सर्व अबालवृध्द डोके ठेवून तिच्या आशिर्वादाने स्वतःस पावन करून घेत. पुष्कळ वेळा पुरूषांच्या मृत्यूसमयी स्त्रीचे वय अत्यंत अल्प असे अल्पवयी स्त्रीया नवऱ्याच्या मागे बिघडतील या समजुतीने त्यांच्यावर सती जाण्याची सक्ती होई. व अशा जालीम उपायाने व्यभिचारास आळा घालण्यात येई.[7] म्हणजेच एकूणच या काळातील स्त्रीया सती गेल्या नाही तर त्या व्यभिचाराच्या मार्गाला लागतील हे स्पष्ट होते. पण हे सर्वार्थाने योग्य आहे असे वाटत नाही. कारण सती न जाणा–या सगळयाच स्त्रीया या व्यभीचाराच्या मार्गाला लागतील असे ठामपणे सांगता येत नाही. उदा. अहिल्याबाई होळकर, महाराणी ताराराणी.

सती जाताना उत्सव केला जाई सती जाणाऱ्या स्त्रीची पातळ आणि चोळी यांनी ओटि भरली जात. इ.स. 1811–12 मध्ये भिकाजी हरीसोनी मृत्यू पावले त्यांच्यात भार्येने सहगमन केले. सरकारातून सतीच्या चोळी–'पातळाबद्दल 5 खर्च झाले. चोळी पातळ देवून सतीचा सन्मान करण्याची सरकारची रीत नागाव महालांत होती.[8]

वरील उदाहरणावरून मराठे राज्यकर्ते, सरदार, सरकारी पातळीवरून सतीला मदत करीत. प्रोत्साहन देत होते पण ब्रिटिश आमदानीत राज्यकर्त्यांचे सतीविषयची धोरण बदलले दिसते.

ब्रिटिशांनी सती प्रथेस विरोध दर्शवण्यास सुरूवात केल्यानंतर किंवा इंग्रजांची परवानगी घेतल्याशिवाय सती जाता येणार नाही असा नियम केल्यामुळे राज्यकर्त्याच्या भूमिकेतही बदल झाल्याचे दिसते. उदा. सती जाण्याच्या वहिवाटीच्या नियमांचा उल्लेख सदरच्या पत्रातून दिसतो. यादी सरकवीसदार तालुके वाई जि. दक्षिण प्रांती कोकण यास सतीबाबत वहिवाट करण्याविषयचे उमगले याचा तपशील पुढीलप्रमाणे.

1. सन 1818 मध्ये तालुके, मजकुरी ज्या हिंदूच्या बायका सती जातात याविषयी एक बुक व रिपोर्टमध्ये मसुदा लिहून पाठविणे व सतीची वहिवाट चालवून रिपोर्ट करणे म्हणजेच सती जाणा–या स्त्रीयांनी सरकारची परवानगी घ्यावी असा नियम होता. व त्याची नोंद करून ठेवावेअसा आदेश.[9]
2. सन 1821 मध्ये रिड साहेब यांनी सतीबाबत मजकूर लिहला. धनाथ भट नरवणे यांच्या मृत्यू नंतर त्यांची पत्नी अस्थीबरोबर सती गेली. याबद्दल सर्वाच्या जबाऱ्या घेवून पाठविले व ब्राम्हण स्त्रीया सती जाताना रेग्युलेशन प्रमाणे जात तर त्यांना जाऊ दयावे.[10] यावरून ब्रिटिश सरकारचे सती प्रथेसंदर्भात असणारे धोरण लवचिक स्वरूपाचे होते हे दिसते.

सती प्रथेविषयी ब्रिटिश सरकारचे धोरण – सतीच्या प्रथेविषयी जेव्हा चर्चा होई तेव्हा चालीला धर्मशास्त्राची पूर्ण संमती असून फार प्राचीन काळापासून हजारो वर्षे ती चालत आलेली आहे असाच मुद्दा आग्रहाने मांडण्यात येत असे. एखादी चाल पाळणे म्हणजे धर्माचे पालन करणे अशी जेव्हा लोकांची पक्की समजूत असते तेव्हा सरकार व प्रजा यांच्यामध्ये विरोध उत्पन्न होणे स्वाभाविक आहे. सनातनी लोक धर्मशास्त्रातील वचनांचा सतीला अनुकूल असा जो अर्थ करतात तो ग्राहय नाही हे पुराव्यानीशी सिध्द करण्याची जबाबदारी कोणातरी हिंदू पंडितानेच स्वीकारणे जरूय होते. आणि ही जाबाबदारी व्दारकानाथ टागोर आणि राजा राममोहन रॉय यांनी स्वीकारली. सतीच्या चालीला धर्मशास्त्राची अनुज्ञा नाही हे हिंदू पंडितांनी सिध्द करण्यापूर्वी या बाबतीत खुद्द सरकारला राज्यकारभाराच्या दृष्टीने काही महत्वाच्या हालचाली करव्या लागल्या.

मार्क्विस ऑफ कॉर्नवॉलिस ग. ज. असता सतीला प्रत्यक्ष बंदी करण्याची जरी अधिका–यांना परवानगी नसली तरी सतीसाठी जर कोणी परवानगी मागितली तर तिला ताबडतोब नकार द्यावा अशी या अधिका–यांना सरकारने सक्त ताकीद दिली होती. सरकारचा अतिशय तीव्र विरोध आहे असे अधिका–यांच्या वृत्तीवरून लोकांच्या लक्षात यावे अशी सरकारची इच्छा होती.

मार्क्विस ऑफ वेलस्लीने सतीबंदीच्या प्रत्यक्ष कायदा न करतांही सतीच्या प्रकारात सामील असलेल्या लोकांवर इतर सामान्य गुन्हेगारांप्रमाणे खटला करून व त्यांना शिक्षा ठोठावून या चालीला पायबंद घालण्याचा प्रयत्न करावा असे ठरविले आणि निझामात अदालत पुढे हा प्रश्न त्याने विचारासाठी ठेवला. निसामत अदालतीने वेलस्लीचे म्हणणे मान्य केले नाही. सतीची चाल बंद झालीच पाहिले हे हया न्यायाधिशांना मान्य केले होते पण ही गोष्ट अगदी तातडीने होणे शक्य नसून काही कालावधीची याला जरूर आहे व ती क्रमाक्रमानेच झाली पाहिजे अशी न्यायाधीशांची विचारसरणी होती.

सतीच्या बाबतीतील गुन्हयांची संख्या झपाटयाने वाढत गेल्यामुळे काही तरी करावे असे सरकारला वाटले आणि 1805 मध्ये निसामत अदालत कोर्टाच्या न्यायाधिशांनी या बाबातीत ज्या शिफारशी करून ठेवलेल्या होत्या त्या सूचनांचे एक पत्रक न्यायखात्यातीलसर्व अधिका–यांकडे पाठवावे असा हूकूम विलायतेला परत जाण्यापूर्वी 1813 मध्ये लॉर्ड मिंटो याने दिला. सतीच्या एखाद्या विशिष्ट प्रकाराला परवानगी देणे हे पूर्वी अधिका–यांच्या मर्जीवर ठेवले पण आता अधिका–यांच्या परवानगीवाचून सती जाण्यास बंदीच करण्यात आला. एखादी बाई सती जाऊ इच्छीत असेल तर सर्वात जवळ जो मॅजिस्ट्रेट असेल त्याला वर्दी देणे सक्तीचे ठरले.

सतीच्या चालीला धर्मशास्त्राची संपूर्ण मान्यता आहे. आणि सती जाणे म्हणजेच धर्मपालन करणे या सतीतनी लोकांच्या आग्रही मताला उत्तर देण्याचे काम प्रथम राजाराम मोहन रॉय यांनी 1818 साली केली. बंगाल प्रांतात राजा राममोहन रॉय यांनी सतीच्या चालींचे निर्मूलन व्हावे यासाठी अनेक वर्षे वादविवाद करून पुस्तके लिहून आणि व्याख्याने देवून समाजातील लोकांची मते तयार करण्याचे काम निरलसपणे केले.

इंग्लडमध्ये 6 जून 1828 रोजी ब्रिटिश पार्लमेंटास सतीच्या चालीविरूध्द हयूम यांनी केलेल्या अर्जावर चर्चा झाली. आणि मानवता या तत्वाशी सतीची चाल सर्वस्वी विरोधी असून हिंदूधर्मशास्त्र सुध्दा त्या चालीला अनुकूल नाही असे हयूम यांनी म्हटले. याच सुमारास लॉर्ड विल्यम बेंटिक गव्हर्नर जनरल म्हणून भारतात आला. बेटींकने सैन्यातील वरिष्ठ अशा 49 अधिका–यांना एक गुप्त पत्रक पाठविले. त्याना बेंटीकला उत्तर पाठविले. 5 – अधिका–यांनी हिंदूच्या चालीरीतीत सरकारने हस्तक्षेप करण्यास सक्त विरोध केला. 12 – अधिकारी सतीची चाल बंद व्हावी या मताचे पण त्यांना ही चाल प्रत्यक्षपणे बंद करावी हे मान्य नव्हते. आपल्या अधिकाराचा अप्रत्यक्षपणे उपयोग करून ही चाल बंद करावी असे – 8 अधिका–यांचे मत होते.

24 – ही चाल सार्वत्रिक रीतीने ताबडतोब व पूर्णपणे नष्ट करावी असे मत.

1818 मध्ये निजामत अदालत कोर्टातील पाच न्यायाधीशापैकी चौघांनी सतीबंदाच्या कायद्यास अनुकूल मत दिले. एक वर्षानंतर पाचव्या न्यायाधीशानेही अनुकूल मत दिले. देशांतील सर्वात वरिष्ठ न्यायालयाचे मत अशा प्रकारे सतीबंदीला अनुकूल पडले यामुळे बेंटीकला उत्तेजन मिळाले आणि कायद्यानेसतीला बंदी करण्याच्या बाबतीत आपल्याला सहकार्य द्यावे अशी त्याने कौन्सिलच्या सभासदांना विनंती केली.

4 डिसें. 1829 ला सतीबंदीचा कायदा पास झाला व सदर कायदयाचा मसुदा 7 डिसें. 1829 च्या कलकत्ता गव्हर्नमेंट गॅझेटमध्ये प्रसिध्द करण्यात आला. सती जाणे अथवा एखादया स्त्रीला या बाबतीत मदत करणे हा फौजदारी गुन्हा ठरला आणि अशा गुन्हयाबद्दल गुन्हेगाराला शिक्षा देण्याचा फौजदारी कोर्टाना अधिकार देण्यात आला. गुन्हयाला दंडाची अथवा कैदेची किंवा एकाच वेळी दोन्ही शिक्षा मिळेल असे जाहीर केले. प्रत्यक्ष देहांताची शिक्षा देण्याचाही अधिकार कोर्टाला मिळाला. एखादी बाई सती जाणार आहे अशी बतमी एखाद्याला कळताच ती ताबडतोब अधिका–यांच्या कानांवर घातली पाहिजे. नाही तर फार मोठी शिक्षा होईल असेही जाहीर करण्यात आले. हा कायदा प्रथम बंगाल प्रांतालाच लागू केला. नंतर 1830 मध्ये त्यामध्ये थोडासा बदल करून तो मद्रास व मुंबई प्रांतातही लागू करण्यात आला.[11]

बंगालमधील सतीप्रथेविषयी आकडेवारी पी. थॉमस यांच्या विमेन थ्रु एजीस (1964) या पुस्तकात आढळते. एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरूवातीस सतींची किमान संख्या 378 होती. (1815) आणि कमाल 889 (1818) होती. या प्रांताच्या तुलनेत महाराष्ट्र, कर्नाटक व अन्य प्रदेशात ही संख्या मोजकीच होती.[12]

सती जाण्याची चाल बुवासाहेब महाराजांच्या काळातच इंग्रजांनी बंद केली होती. इ.स. 1827 साली त्या वेळचा गव्हर्नर जनरल लॉर्ड बेटींक याने त्यासाठी कायदाही केला. त्या कायद्यामुळे बुवासाहेबांच्या राणी बबईसाहेब यांनी 1838 साली सती जाण्यास प्रतिबंध करण्यात आला होता.[11] पण असे जरी असले तरी हा कायदा पास झाल्यानंतर ही सतीची प्रथा काही प्रमाणात अस्तित्वात असल्याचे दिसते. 19 व्या शतकात सातारा येथे सती प्रथा अस्तित्वात होती. जर सतीप्रथेविरोधी कायदे झाले. जाहीरनामे निघाले तरी सती प्रथा पूर्णपणे बंद झाली नाही. माहूली येथे 1838 मध्ये एक स्त्री सती गेली. एकंदरीत साताराचे महाराज हे परंपराप्रिय असून रूढी परंपरविरोधी जाण्याची त्यांची तयारी नव्हती असे दिसून येते.[13] म्हणजेच ब्रिटिशांनी या प्रथेसंदर्भात कायदा करूनही स्त्रीया सती गेल्याचे दिसते.

भारतात साम्राज्य विस्तार करत असताना ब्रिटिशांनी येथील समाजाचा व सामाजिक प्रथांचा अभ्यास करून या प्रथा समाजातून क्रमाक्रमाने नष्ट करून आपल्या सत्तेचे दृढीकरण केले. व असे करत असताना त्यांनी येथील लोकांची मदत घेवून या समाजाला विघातक असणा–या प्रथा नष्ट केल्या त्यामुळे सतीप्रथे संदर्भातील ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचे कार्य अनन्यसाधारण आहे असेच म्हणावे लागेल.

निष्कर्ष –

1. सतीप्रथा हे मध्ययुगीन समाजाचे प्रमुख वैशिष्टये होते.
2. सतीप्रथा हे समाजातील पुरूष प्रधानतेचे उदाहरण आहे. पती निधंनानंतरही त्याचा पत्नीच्या देहावरचा आणि जीवनावरचा हक्क संपत नाही. हेच या प्रथेतून स्पष्ट होते.
3. सुखवस्तु घराण्यातच ही प्रथा अस्तित्वात होती.
4. समाजावर धर्माचा जबरदस्त पगडा असल्याचे दिसते.
5. ब्रिटिशांचे धर्माबाबत असणारे दुर्लक्ष (इग्नोरंन्स पॉलिसी) स्पष्ट होते.

ISSN 2349-638X
www.aiirjournal.com

संदर्भ –

1. डॉ. वाड विजया – मराठी विश्वकोश खंड 18 महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मीती मंडळ, मुंबई 2009 पृ. 585–586
2. डॉ. वाळींबे रा. श. – महाराष्ट्राची सामाजीक पुर्नघटाना भाग 1 प्रतिभा मुद्रणालय पुणे. 1962 पृ. 112
3. गंगा प्रसाद गुप्त – बर्निअर की भारत यात्रा, नॅशनल बुक ट्रस्ट, 2001 पृ. 189–193
4. डॉ. वाळींबे रा. श. – महाराष्ट्राची सामाजीक पुर्नघटाना भाग 1 प्रतिभा मुद्रणालय पुणे. 1962 पृ. 117
5. वाड जी. सी. – वाड डायरी, खंड 1. पत्र क्र. 294
6. पवार आप्पासाहेब – ताराबाईकालीन कागदपत्रे, खंड 2 पत्र क्र. 248
7. भावे वा. कृ. – पेशवेकालीन महाराष्ट्र, पृ. 232
8. आवळसकर एस. व्ही. – नागाव आर्थिक व सामाजिक जीवन, पॉप्युलर बुक डेपो. मुंबई. पृ. 124
9. संशोधनासाठी निवडलेले कागद, दफतर क्र. 38 पुडके क्र. 2 पत्र क्र. 18997 अप्रकाशित पुणे अभिलेखागार पुणे.
10. संशोधनासाठी निवडलेले कागद, दफतर क्र. 38 पुडके क्र. 2 पत्र क्र. 18998 अप्रकाशित पुणे अभिलेखागार पुणे.
11. डॉ. वाळींबे रा. श. – महाराष्ट्राची सामाजीक पुर्नघटाना भाग 1 प्रतिभा मुद्रणालय पुणे. 1962 पृ. 123–130
12. डॉ. वाड विजया – मराठी विश्वकोश खंड 18 महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मीती मंडळ, मुंबई 2009 पृ. 586–587
13. गर्गे स. मा. करवीर रियासत. गो. य. राणे प्रकाशन पुणे. 1968 पृ. 581

राजर्षि शाहू महाराज यांचे देश उभारणीतील कार्य

प्रा.डॉ.बाबासाहेब एस. शिंदे
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
स.ब.खाडे महाविद्यालय,
कोपार्डे, ता.करवीर, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना

इ.स.पूर्व काळापासून ते एकोणिसाव्या, विसाव्या शतकापर्यंत पृथ्वीच्या पाठीवर अनेक महान सम्राट व राजेरजवाडे होऊन गेले; पण समाजाच्या अगदी तळाच्या पातळीवर मानवतेवर माणून म्हणून मायेची पाखर घालणारे राजे फारच थोडे होऊन गेले. त्यापैकी कोल्हापूर संस्थानचे छ.शाहू महाराज हे होत. त्यांनी आपल्या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक कार्याद्वारे बहुजन समाजाला जागृत करून त्यांची सर्वांगीण प्रगती घडवून आणणारे ते प्रजाहित दक्ष राजे होते. विचारपूर्वक स्वीकारलेल्या सामाजिक किंवा राजकीय तत्त्वांच्या बाबतीत कोणतीही तडजोड न स्वीकारता या तत्त्वांची अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक असलेले असामान्य मानसिक स्थैर्य छत्रपती शाहू महाराजांजवळ होते. त्यांच्या कार्यामुळेच त्यांचे व्यक्तिमत्त्व आखिल महाराष्ट्रात नव्हे तर भारतातही लोकप्रिय झाले. सर्वसामान्य माणसाचे कल्याण करणे हे त्यांनी आपले कर्तव्य मानले व समाजालाही या कर्तव्याच्या अनुरोधाने मार्गदर्शन केले. या काळात महाराष्ट्रात उच्च मानल्या गेलेल्या जातीने आपले सर्वांगीण वर्चस्व निर्माण केले होते व हे वर्चस्व टिकविण्यासाठी बहुजन समाजावर निरनिराळी सामाजिक व धार्मिक बंधने लादलेली होती. या बंधनातून बहुजन समाजाची सुटका करून त्याला प्रगत बनविण्याचे कार्य शाहू राजांनी केले. त्यांच्या या कार्यामुळेच असामान्य व्यक्तिमत्त्वाचा, बहुजन समाजाचा लोकनेता म्हणून त्यांना लोकप्रियता मिळाली.

हा संशोधन पेपर सामाजिक संशोधनातील दुय्यम तथ्यांच्या आधारे तयार करण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१) राजर्षि छ. शाहू महाराजांचे विविध समाजाकरिता वसतिगृह स्थापनेमागील विचार जाणून घेणे.
२) राजर्षि छ. शाहू महाराजांचे आरक्षणाबाबतचे विचार जाणून घेणे.
३) राजर्षि छ. शाहू महाराजांचे कृषिविषयक धोरण जाणून घेणे.
४) राजर्षि छ. शाहू महाराजांच्या शिक्षणविषयक कार्याचा आढावा घेणे.

राजर्षि शाहू महाराज उदारमतवादी शिक्षणाचे प्रणेते होते. शिक्षणाच्या माध्यमातून समाज जीवनात क्रांतीची बीजे पेरत होते. विषमतेने व्यापलेल्या समाज जीवनाला समातनेच्या पातळीवर आणणारे होते. खाजगी हितसंबंधाकडून समाजहिताकडे जाणारे होते. आणि म्हणून राजर्षिंच्या शिक्षण प्रसाराच्या कार्यालया व्यापक मानवतावादाचे अधिष्ठान लाभलेले होते.

स्वातंत्र्यापूर्व काळात बहुजन समाजाची आर्थिक परिस्थिती फारशी चांगली नव्हती. त्यामुळे बहुजन समाज सर्वच बाबतीत मागासलेला होता. बहुजन समाज शिक्षणापासून वंचित होता. अशा वंचित समाजाला मुख्य प्रवाहात आणणे महत्त्वाचे होते. त्यासाठी या समाजापर्यंत त्यांनी प्राथमिक शाळा नेऊन पोहचवली. परंतु दुय्यम आणि उच्च शिक्षणासाठी सर्व सोयी ग्रामीण भागापर्यंत पोहचविणे त्या काळामध्ये अवघड होते. म्हणून ग्रामीण भागामध्ये जी हुशार, होतकरू आणि गरीब मुले असतील त्यांच्या दुय्यम आणि उच्च शिक्षणाची गैरसोय होऊ नये याकडे राजर्षिंनी लक्ष दिले होते.

वसतिगृहांची जननी

शाहू छत्रपतींनी १९७१ ते १९२१ या २० वर्षाच्या कालखंडात जी २१ वसतिगृहे निरनिराळ्या जाती धर्माच्या विद्यार्थ्यांसाठी सुरू केली होती त्या पाठीमागे प्रत्येकाला आपला शैक्षणिक विकास करून घेण्याची संधी उपलब्ध करून देणे हा हेतू होता. तसेच त्या पाठीमागे बहुजनांच्या दारिद्रयामुळे त्यांचे शिक्षण थांबू नये असाही प्रामाणिक प्रयत्न होता. स्व-घरापासून दूर असलेले घर म्हणजे वसतिगृह अशी भावना विद्यार्थ्यांच्या मनामध्ये निर्माण करून वसतिगृहात्मक शिक्षणाची प्रचंड चळवळच राजर्षिंनी सुरू केली. या चळवळीचा हेतू समाजाच्या सर्व स्तरातील लोकांना विद्या मिळावी हाच होता. अत्यंत माफक पैशात या सर्व वसतिगृहातून विद्यार्थ्यांच्या राहण्या-जेवणाची सोय केली जात होती. ज्यांना याही वसतिगृहात राहणे आर्थिक दृष्टिकोनातून परवडत नव्हते

त्यांच्यासाठी प्रिन्स शिवाजी मराठा फ्री बोर्डिंग सारखी संस्था जाणीवपूर्वक निर्माण करण्यात आली होती. सर्व समाजाच्या मुलांना एकाच वसतिगृहात ठेवून त्याचा शैक्षणिक विकास साधावा असा राजर्षिंचा विचार होता.

सर्व जातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी एक वसतिगृह कोल्हापूर येथे सुरू केले. परंतु त्या वसतिगृहामध्ये फक्त ब्राह्मण समाजातील विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश दिला गेला. या घटनेचा शोध-बोध घेतल्यानंतर शाहुंनी सर्व शुद्र मागासलेल्या जाती-जमातीसाठी वसतिगृहांची योजना हाती घेतली. समाजसेवा हीच ईश्वरसेवा या भावनेने शाहुंनी त्या जाती-जमातीच्या विद्यार्थ्यांना वसतिगृहे उपलब्ध करून देऊन शिक्षणाची संधी घेण्यास तयार ठेवावयाचे होते. त्या-त्या जमातीच्या पुढाऱ्यांना एकत्र करून शिक्षणातून स्वजातीचा आता तरी उद्धार करा असे सांगावयाचे होते. प्रत्येक जाती जमातीने आपले हित ओळखूनच ते कसे साध्य करावे, स्वप्रयत्नातून स्वहित साधण्याचा मार्ग त्यांनी दाखवून दिला. शिक्षणाच्या बाबतीत ज्या ज्या जाती मागे पडल्या आहेत त्यांना एकाच जातीचे मानून पिढ्यानपिढ्या पिछेहाट झालेल्या, अंत्यजापासून वंजाऱ्यापर्यंत सर्व समाजाला वर खेचण्याचा राजर्षिंचा मनापासून प्रयत्न होता. समाजमनावर जातीनिष्ठतेचा असलेला पगडा ओळखूनच त्यांनी शिक्षणासाठी जातवार वसतिगृहे काढण्यास प्रोत्साहन दिले.
सर्व जातीजमातीसाठी वसतिगृहे स्थापन करण्याचे खालील उद्देश होते.

१) समाजाच्या सर्व स्तरास वसतिगृहात्मक शिक्षणविषयक जागृती निर्माण करणे.
२) शिक्षण क्षेत्रातील मक्तेदारी कमी करणे.
३) दुय्यम व उच्च शिक्षणास वाव करून देणे.
४) शिक्षणासाठी वसतिगृहात राहण्याची आवड व सवय निर्माण करणे.
५) विद्यार्थ्यात स्वावलंबन सहिष्णुता देशप्रेम, सहकार्य इत्यादी गुण वाढीस लावणे.
६) जातिभेदाची भावना क्षीण करणे.
७) स्वप्रयत्नातून स्वतःचा विकास करण्यास उत्तेजन देणे.

या व्यापक जाणीवेमधून शाहू महाराजांनी वसतिगृहांच्या स्थापनेची चळवळ उभी केली. वसतिगृहांच्या निर्मितीमागे असलेल्या त्यांच्या राष्ट्रवादी प्रवृत्तीची प्रकर्षाने जाणीव होते.

आरक्षण धोरणाचे जन्मदाते

आधुनिक काळात सामाजिक प्रबोधनाची सुरुवात १९ व्या शतकात झाली. जोतीराव फुले यांनी भारतातील सामाजिक प्रबोधनास सुरुवात केली. फुलेंच्या मृत्यूनंतर सामाजिक कार्य छत्रपती शाहू महाराज यांनी सुरू ठेवले. शाहूंना देशातील सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक प्रश्नांची जाणीव होती. ब्राह्मणी व्यवस्था हीच खऱ्या अर्थाने सामाजिक प्रबोधनामधील अडथळा आहे. ही गोष्ट वेदोक्त प्रकरणामुळे त्यांच्या लक्षात आली. त्यामुळे वेदोक्त प्रकरणानंतर समाजात अमुलाग्र परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी शाहू महाराजांनी अनेक लोकोपयोगी कायदे केले. अज्ञानी व मागासलेल्या बहुजन समाजाच्या उन्नतीसाठी शाहू महाराज मोठ्या हिरीरीने अटीतटीने लढले.

ब्राह्मणांचा अहंकार, त्याची श्रेष्ठत्त्वाची भावना इत्यादी आणि ब्राह्मणी वर्चस्व यामुळेच भारताची सर्वच क्षेत्रात अधोगती झाले असल्याचे निदान त्यांनी केले. समाजातील दुर्बल घटकांचा तसेच वंचित समाजाचा विकास, मागासलेल्या लोकांच्या शिक्षणास उत्तेजन देणे आणि त्यांची प्रगती व्हावी या उद्देशाने त्यांनी मागासवर्गीय लोकांना कोल्हापूर संस्थानातील नोकऱ्यांमध्ये ५० जागा राखीव ठेवण्यात आल्यात. परंतु विशेष मागासलेल्या जातीत हे प्रमाण अपेक्षेप्रमाणे फलद्रूप झाले नाही. शाहू महाराजांच्या मागासलेल्या लोकांसाठी ५० टक्के जागा राखीव ठेवण्याचा निर्णय हा अतिशय क्रांतीकारी होता. शोषीत समाजाला शोषण करणाऱ्या समाजापासून आर्थिक संरक्षण देण्यासाठी राखीव जागा नोकरीत ठेवण्याचा निर्णय केला. सामाजिक समतेच्या दृष्टीने शाहूंनी टाकलेले हे क्रांतीकारी पाऊल होते.

बहुजन समाजाला शासन आणि प्रशासनात प्रतिनिधीत्व मिळावे आणि राज्यकारभारात सर्व जातीचा समावेश व्हावा व सर्व जातींना पूर्ण संधी मिळावी या हेतूने महाराजांनी आपल्या राज्यात निम्म्या जागा मागासलेल्या वर्गाकरिता राखून ठेवल्या. स्वतंत्र मतदार संघाची मागणी करून स्वतंत्र भारतात बहूजन समाजाच्या हाती राजकीय सत्ता देण्याचा प्रयत्न होता.

शाहू हे सामजिक लोकशाहीचे आधारस्तंभ. शाहू महाराजांनी समाजातील विषमतेवर आधारित असलेली ब्राह्मणी व्यवस्था नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी सामाजिक गुलामगिरीत खितपत पडलेल्या लोकांचा विकास करण्यासाठी अनेक जाचक कायदे

आणि परंपरा नष्ट केल्या. कोल्हापूर संस्थानातील महारांना वतनाच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्याची योजना त्यांनी आखली. महार वतनदारांच्या सनदी नोकर म्हणून नेमणूका केल्या. महार, मांग, रामोशी व बेरड या जातीवर लादलेली अमानूष अशा हजेरी पद्धतीचे त्यांनी निर्मुलन केले. तळागाळातील संपूर्ण लोकांची सामजिक गुलामीतून मुक्तता झाली पाहिजे. याचा त्यांनी विचार करून आरक्षणाचा निर्णय घेतला. विषम समाज व्यवस्थेत समता प्रस्थापित करण्याकरिता आरक्षण हाच योग्य तोडगा आहे.

कृषिधोरण

भारत हा शेतकऱ्यांचा देश आहे. शेती विकास म्हणजे राष्ट्रविकास हा दृष्टिकोन शाहू छत्रपतींनी आयुष्यभर जोपासला होता. शेती हा येथील समाजाचा प्रमुख व्यवसाय होता. शेतीतून येणाऱ्या उत्पन्नात आपला चरितार्थ चालविणे समाजाला अशक्य बनत होते. त्यामुळेच सावकाराकडून काढलेल्या कर्जाच्या ओझ्याखाली हा समाज पिचला होता. या समाजाचा आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी उपाययोजना करणे महत्त्वाचे वाटू लागले. त्याचप्रमाणे बहुजनाचे दारिद्रय संपुष्टात यावे यासाठी शाहू छत्रपतींनी आपल्या संस्थानात कृषि विकासाचे विविध प्रकल्प मोठ्या जिद्दीने राबविलेले दिसतात.

कृषिकर्म पवित्र आहे. ज्याच्या योगाने भूमीमध्ये एक दाणा टाकून हजारो दाणे मिळतात व ज्या कृषिकर्मावर सारी मनुष्य जात उपजिवीका करते ते कृषिकर्म हलके अथवा वाईट असे मानने चुकीचे आहे. कृषिकर्मापासून दुहेरी उन्नती होते. स्वतःला सुख होऊन सर्व मनुष्य जातीलाही सुख मिळते. असे त्यांचे शेतीविषयक विचार होते. शेतकऱ्यांशी जीवाभावाच्या गप्पा करीत असताना ते आपल्या चाणाक्ष डोळ्यांनी शेती आणि शेतकरी या दोन्हीचेही अभ्यासपूर्ण निरीक्षण करीत होते. त्यांच्या नजरेतून शेतकऱ्यांचे दारिद्रय व शेतीची दुरावस्थाही सुटत नव्हती. अज्ञान आणि दारिद्रय यामुळे शेतीची उत्पादकता कमी होत चालली होती. शेतीची उत्पादकता कमी असल्यामुळे शेतकरी दरिद्री होता. दारिद्रयाचे दुष्टचक्र नाहीसे करण्यासाठी नियोजनपूर्वक शेती सुधारणा हाच त्यावर रामबाण उपाय आहे. असा शाहू छत्रपतींचा ठाम विश्वास होता. शेती आणि शेतकरी यांच्यासंबंधी संशोधनाची कास धरल्याखेरीज आपल्या शेतकरी प्रजेचे दारिद्रय नष्ट होणार नाही. या विचारातूनच त्याच्या मनात विविध प्रकल्प येऊ लागले. नवनवीन बी-बियाणे, खतांचा वापर, पाणी पुरवठ्याच्या योजना, शेतकऱ्यांना स्वस्त दराने पतपुरवठा, शेतमजूर आणि गरीब शेतकऱ्यांना त्यांच्या श्रमाचा योग्य मोबदला, शेतीला पूरक असणारे जोडधंदे, शेती मालाची किफायतशीर खरेदीविक्री, शेती प्रदर्शने अशा असंख्य प्रकारच्या योजना शाहूंच्या मनात आकार घेत होत्या.

शाहू महाराजांनी शेतीच्या व्यवसायातील प्रचलित पद्धतीमध्ये आवश्यक त्या सुधारणा घडवून आणण्याकडे लक्ष पुरविले. एवढेच नव्हे तर, शेतीमध्ये नवीन तऱ्हेच्या पिकांची लागवड करण्यावर विशेष भर दिला. भात, ज्वारी, मका, बाजरी या पारंपारिक पिकांपेक्षा नवीन नगदी पिके घेऊन लोकांच्या उत्पन्नात वाढ करावी. काही भागात नवीन रोजगार उपलब्ध होईल या हेतूने महाराजांनी कॉफीची लागवड केली. तसेच काही ठिकाणी चहा, वेलदोडे, देवकापूस, तंतू वनस्पती या नवीन पिकांच्या मळ्यांच्या लागवडीचे प्रयोग करण्यास प्रारंभ केला. कृषि व्यवसायामध्ये नवीन पिकांची लागवड करण्याबरोबरच त्याला पुरक अशा अन्य सुविधा पुरविण्याकडेदेखील छत्रपती शाहू महाराज यांनी लक्ष पुरविले. त्यासाठी त्यांनी शेती मालाच्या उठावासाठी शाहुपुरी ही वसाहत स्थापन केली.

तसेच शेतीतील नवीन सुधारित तंत्र शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविण्याच्या हेतूने छत्रपती शाहू महाराज यांनी 'दि किंग एडवर्ड ॲग्रीकल्चरल इन्स्टिट्युशन' या नावाच्या शेती संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेतील अधिकाऱ्यांमार्फत खेडोपाडी शेतीसाठी उपयुक्त नवीन लोखंडी उपकरणे आणि सुधारित खते यांचा प्रचार केला. भारतीय शेती ही पावसावर अवलंबून आहे. तसेच दुष्काळाचे कायमचे उच्चाटन व्हावे या उद्देशाने शाहू महाराजांनी शेतीला कायमचा व पुरेसा पाणी पुरवठा करण्याकरिता कालवे खोदणे, जुन्या तलावाची बांध-बंदिस्ती करणे, नवीन तलाव बांधणे यासारख्या योजना राबविण्यास सुरुवात केली. त्यांना असे वाटत होते की, आपल्या देशातील लोकांनी जुन्या शेती पद्धती ऐवजी सुधारलेल्या शेतीशास्त्राचा आणि अवजारांचा अवलंब केला पाहिजे. सुधारलेले तंत्रविज्ञान शिकण्याच्या दृष्टीने कारागीरांनी पुढे आले पाहिजे.

शिक्षणविषयक धोरण

छत्रपती शाहू महाराजांच्या एकूण कार्यात त्यांचे शैक्षणिक कार्य अतिशय महत्त्वाचे आहे. सामाजिक सुधारणेच्या कार्यात त्यांनी शिक्षणाला प्रमुख स्थान दिले. बहुजन समाजातील असंख्य लोक अज्ञान व दारिद्रयाचे जीवन जगत होते. राजर्षिंनी या अज्ञानी बहुजन समाजात ज्ञानाची ज्योत प्रज्वलित करण्याचा निश्चय केला. बहुजन समाजाला, स्त्रियांना सुशिक्षित करण्यासाठी प्राथमिक

शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत सोय उपलब्ध करण्याचे धोरण त्यांनी आखले. शिक्षण हाच आमचा तरणोपाय आहे. शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती होणार नाही. अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात उत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधीही निपजणार नाहीत. म्हणूनच सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची हिंदुस्थानला अत्यंत आवश्यकता आहे. अशी छत्रपती शाहूंची विचारसरणी होती.

नवसमाजनिर्मितीसाठी प्रत्येकास शिक्षण दिले पाहिजे ही समतावादी भूमिका त्यांनी पत्करली. शिक्षणप्रसाराशिवाय सर्व समाजात सांस्कृतिक आणि वैचारिक अभिसरण सुरू होणार नाही असा त्यांना दृढ विश्वास होता. शिक्षणाच्या पायावरच सर्व समाजाची उन्नती करता येईल या गोष्टीचे भान ठेवूनच राजर्षिंनी आपल्या काळात सार्वत्रिक आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा पुकारा केला. कारण शिक्षणाशिवाय सारा समाज अनर्थाच्या वाटेवरील वाटसरुसारखा भटकत राहील. शिक्षणाशिवाय सारा समाज मतिहीन होईल, नीतीभ्रष्ट होईल, गतिहीन होईल आणि कायमचा खचून जाईल म्हणून त्यांनी सर्वांसाठी शिक्षणाची सोय केली. त्यांचे शिक्षणविषयक विचार अत्यंत मौलिक आणि क्रांतीकारक होते. वैयक्तिक पातळीपासून सामाजिक राष्ट्रीय पातळीपर्यंत त्यांचे शिक्षणविषयक विचार होते. मानवाचे सर्वार्थाने आधुनिकीकरण हाच त्यांच्या शैक्षणिक विचारांचा मूळ गाभा होता. त्यांच्या शिक्षणाविषयक विचारांना वास्तवतेचा आणि उपयुक्ततेचा स्पर्श होता.

राजर्षि शाहू महाराज मोठे समाजचिंतक होते. त्यांच्या शिक्षणविषयक मौलिक चिंतनात शैक्षणिक कार्याचे मूळ कंद दिसून येतात. जोपर्यंत भारतातील प्रत्येक स्त्री–पुरुषास शिक्षण मिळत नाही तोपर्यंत भारत स्वतंत्र, समृद्ध, एकजीव आणि बलवान होऊ शकत नाही. याविषयी त्यांना पूर्ण विश्वास वाटत होता. यासाठी सर्वप्रथम सर्व समाजाला शिक्षणाची गरज आहे. या गोष्टीवर सर्वाधिक जोर दिला. शिक्षणास ते मानवी गुंतवणूक मानत असत. त्यांना केवळ शिक्षणासाठी शिक्षणप्रसार करावयाचा नव्हता. शिक्षणातून कर्तबगार माणसांची नवी पिढी त्यांना निर्माण करावयाची होती. स्वातंत्र्याविषयी लोकांच्या मनात नव्या ऊर्मी–ऊर्जा निर्माण करावयाच्या होत्या. शिक्षण हे एक संस्कारक्षम आणि नवनिर्मितीक्षम सुत्र आहे हे त्यांनी जाणले होते.

राजर्षिंना दीन दुबळ्या, हीन–दीन, दुर्बल–दुर्मुख आणि दलित–दुर्लक्षित समाजाला शिक्षणातून सबळ, समर्थ, सिद्ध आणि समृद्ध करावयाचे होते. त्यांना समाजातील प्रत्येक माणसाचे मन शिक्षणाच्या साधनाने बदलून टाकावयाचे होते. या दूरदृष्टीच्या शाहुंनी आपल्या कारकिर्दीत गुणवत्ता असलेला एकही तरुण दृष्टिआड केला नाही. महार, मांग, चांभार, ढोर, कैकाडी, फासेपारधी, रामोशी आणि न्हावी समाजातील सर्वांना आपल्या हाताशी धरून शिक्षण दिले. त्यांना शिक्षणातून सर्व समाजाला जाणते करावयाचे होते. त्यासाठी त्यांनी आपला राजदंड सार्वत्रिक, सार्वजनिक शिक्षणासाठी अंमलात आणला.

प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षणाप्रमाणेच शाहू महाराजांनी व्यावसायिक शिक्षणालाही महत्त्व दिले. गावाचा कारभार व्यवस्थित चालविला जाण्यासाठी त्यांनी पाटील स्कूल व तलाठी स्कूल सुरू केले. शैक्षणिक प्रगतीत शिक्षक घटक महत्त्वाचा असल्याने या शिक्षकासाठी प्रशिक्षण केंद्र सुरू केले. आपल्या देशातील विषमतेचे कारण त्यांनी ओळखले होते. अज्ञान हेच दारिद्र्याचे आणि विषमतेचे मूळ आहे, हे जाणून अज्ञान दूर करण्यासाठी शिक्षणाची गंगा त्यांनी आपल्या गोर–गरीब रयतेच्या दारापर्यंत नेली. छत्रपती शाहू महाराजांच्या या शैक्षणिक कार्याचे सूत्र मक्तेदारीकडून सार्वजनिकतेकडे जाणारे खाजगी हितसंबंधाकडून सार्वजनिक कल्याणाकडे नेणारे व जातीभेद विषमता यांनी ग्रासलेल्या समाज जीवनाला समानतेच्या पातळीवर आणणारे होते.

निष्कर्ष

सर्वसामान्य, वंचित व बहुजन समाजातील व्यक्तींना शिक्षणाचे हक्क मिळवून देण्याचे काम राजर्षि शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थानात केले. त्यासाठी वंचित घटकांसाठी वसतिगृहे उभी केली, प्रिन्स शिवाजी बोर्डिंग सारख्या संस्थेची स्थापना करून सामाजिक एकी करण्याचा आणि वंचित व बहुजन समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

आर्थिक व सामाजिक विषमता कमी करण्यासाठी तसेच शोषित समाजाला शोषण करणाऱ्या समाजापासून आर्थिक संरक्षण देण्यासाठी नोकरीमध्ये आरक्षण आणि राज्यकारभारात भाग घेता यावा यासाठी राखीव मतदार संघाच्या आरक्षणाचे धोरण कोल्हापूर संस्थानात जगात सर्वप्रथम या लोकाभिमुख राजाने प्रथमतः केल्याचे दिसून येते.

दुष्काळामुळे तसेच शेतीमधील दारिद्र्याचे दुष्टचक्र भेदण्यासाठी शेतकऱ्याची आर्थिक उन्नती होणे आवश्यक असल्याचे शाहू महाराजांना दिसून आले. त्यासाठी त्यांनी शेतकऱ्यांनी संशोधनाची कास धरावी. आपल्या शेतीत नवनवे प्रयोग करावेत, सुधारित बियाणे, खते, अवजारे व तंत्रज्ञान यांचा वापर करावा यासाठी ते प्रयत्नशील राहिल्याचे दिसून येते.

बहुजन समाजाची आर्थिक प्रगती व्हावी या दृष्टीने तसेच दुष्काळावर कायमस्वरूपी मात करता यावी यासाठी त्यांनी आपल्या संस्थानात कालवे खोदणे, तलाव बांधणे इ. लोकोपयोगी सामजिक कार्य अखंड भारतात फक्त कोल्हापूर संस्थानानेच केल्याचे दिसून येते. विशेष महत्त्वाची बाब मुबलक बारमाही पाण्याची सोय व्हावी यासाठी राधानगरी धरणाची निर्मिती शाहू महाराजांनी केल्याचे दिसून येते.

कृषीच्या बाबतीत शाहू महाराज अधिक संवेदनशील असल्याचे दिसून येते. कारण त्यांच्या मते शेती करणे हे काम शुद्र किंवा हलक्या दर्जाचे नसून ते अतिशय उच्च दर्जाचे आहे. कारण कृषिकार्यामुळे शेतकरी स्वतः सुखी होऊन समाजालाही सुखी करते इतके त्यांचे शेतीबाबत उदात्त स्वरूपाचे विचार होते.

वंचित व बहुजन समाजाला समानतेच्या पातळीवर आणण्यासाठी शिक्षणाच्या बाबतीत शाहू महराज अधिक सकारात्मक असल्याचे दिसून येते. कारण त्यांच्या मते, जोपर्यंत सर्व समाज साक्षर होत नाही तोपर्यंत तो समाज बलवान व एकजीव होऊच शकत नाही असे त्यांचे ठाम मत होते. म्हणूनच शाहू महाराज शिक्षणाला गुंतवणूक मानत असत. सध्याच्या कालखंडात शाहू महाराजांच्या विचारानेच शैक्षणिक धोरण ठरविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची

१) https://en.m.wikipedia.org.wiki>shahu
२) www.culturalindia.net-Reformers
३) डॉ. संगवे विलास (१९९७), शाहू छत्रपती, प्रकाशक शाहू रिसर्च इन्स्टिट्युट १९९४.
४) डॉ.जाधव रमेश – लोकराजा शाहू छत्रपती – प्रकाशक, सुरेश एजन्सी २०५, शुक्रवार पेठ, कोल्हापूर.
५) प्राचार्य भगत रा.तु. – राजर्षि शाहू छत्रपती जीवन व शिक्षणकार्य – प्रकाशक रीया पब्लिकेशन्स, २०५ ब, ३०, शीतल बंगला, नागाळा पार्क, कोल्हापूर.
६) प्रा.साळुंखे नानासाहेब – शाहूंच्या आठवणीत – वृषाली प्रकाशन, ४२/२, मनिषानगर, रिंगरोड, कोल्हापूर.

भारतीय ज्ञानकेंद्राचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान

प्रा.रा.सु.गडकरी
ग्रंथपाल,
र.भा.माडखोलकर महाविद्यालय, चंदगड.

सारांश -

आपल्या देशामध्ये विविध संस्था हया राष्ट्र उभारणीचे कार्य करीत आहेत. यात प्रामुख्याने शाळा, महाविदयालये, विदयापीठे, संशोधन संस्था, औदयोगिक, वैज्ञानिक कृषी संस्था इ. सर्व संस्थांचे मोलाचे योगदान आहे. त्याच बरोबर ग्रंथालयांचे ही योगदान अनन्यसाधारण आहे. अध्ययन, अद्यापन व संशोधन ही शैक्षणिक कार्य पूर्ण करण्यासाठी ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका निभावतात. निरंतर शिक्षण, दूरशिक्षण, तसेचं मुक्त शिक्षण पध्दतीमध्ये ग्रंथालयांना विशेष महत्त्व आहे. ग्रंथालयामध्ये माहितीच्या साधनांचा संग्रह केला जातो. त्यावर प्रक्रिया करून तो वाचकांसाठी उपलब्ध केला जातो. यासाठी ग्रंथ, नियतकालिके, हस्तलिखिते, प्रबंध, दृकश्राव्य साधने इत्यादी माहिती साधनांचा संग्रह ग्रंथालये करीत असतात. आधुनिक युगामध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर वाढलेला आहे. त्यामुळे ग्रंथालयही डिजिटल स्वरूपाचे साहित्य उपलब्ध करून देत आहेत. ई-बुक, ई-जर्नल तसेचं विविध विषयांवरील डेटाबेस आज उपलब्ध झालेले दिसतात. संशोधकांना माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमाने कोणत्याही ठिकाणी कोणत्याही वेळी माहिती उपलब्ध होत आहे. त्यामुळे ग्रंथालयांचे स्वरूप ग्रंथालयापुरते मर्यादित न राहता ते ज्ञानकेंद्र म्हणून उदयास येत आहे. भारतीय ज्ञानकेंद्राचा थोडक्यात आढावा या लेखामध्ये घेण्यात आला आहे. यामध्ये राष्ट्रीय ग्रंथालय कोलकता, NDL of India, INFLIBNET, N-list, e-shodhshindu, ई-पीजी पाठशाळा, शोधगंगा इत्यादी संस्थांचे भारताच्या विकासातील योगदानावरचे विवेचन करण्यात आलेले आहे. या संस्थांचे उद्देश, कार्य, ज्ञानसाहित्य संग्रह इ. बाबींचा आढावा घेण्यात आला आहे.

कि-वर्ड -राष्ट्रीय ग्रंथालय कोलकाता, NDL of India, INFLIBNET, N-list, e-shodhshindu, ई-पीजी पाठशाळा, शोधगंगा.

प्रस्तावना -

समाजाची विविध अंगे व त्यांच्यामध्ये होत असलेली विकासाची प्रक्रिया आपण पाहतो. त्यामुळे मानवी जीवन हे विविध क्षेत्रामध्ये प्रगत होताना दिसत आहे. सध्याचे युग हे अतिशय वेगवान असून माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रामध्ये झालेल्या संशोधनामुळे अधिकच गतिमान झालेले आहे. ज्ञानाच्या विविध क्षेत्रे विस्तारत आहेत. तंत्रज्ञानामध्ये झालेल्या क्रांतीमुळे आजचे ज्ञान उदया जुने झालेले दिसते. काळाबरोबर चालणे व आपले अस्तित्व सक्षम करणे आवश्यक असते. आपण प्रामुख्याने विचार करणार आहोत तो ग्रंथालयांचा. प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असणारी ग्रंथालये आणि त्यांच्याकडे असलेले ज्ञान साहित्य. त्याचे जतन करणे व ते पुढील पिढीकडे सुपूर्द करणे अशी पूर्वी ग्रंथालयांची प्रतिमा होती. आधुनिक युगामध्ये कालानुरूप केलेले माहिती तंत्रज्ञानाचे प्रभावी उपयोजन हे ग्रंथालय विकासासाठी महत्त्वाचे संक्रमण आहे. तंत्रज्ञानाच्या मदतीने ग्रंथालयांनी आपल्या सेवा व सुविधांचा विकास केलेला दिसतो. त्यामुळे आजचे ग्रंथालयाचे स्वरूप हे ज्ञान केंद्र असे झाले आहे. प्रामुख्याने वाचनालय - ग्रंथालय - माहिती केंद्र - ज्ञानकेंद्र असा प्रवास झालेला आपण पहात आहोत. भारताच्या विकासामध्ये या ज्ञान केंद्राचे योगदान महत्त्वाचे आहे. देशाच्या बौध्दिक विकासासाठी अनेक ज्ञान संस्था कार्य करताना दिसतात. त्यातील काही संस्थांचा आढावा आपण घेणार आहोत.

भारतातील ज्ञानकेंद्रे -

आपल्या देशामध्ये शिक्षणाची मोठी परंपरा आहे. प्राचीन काळापासून शिक्षणाचा प्रवाह निरंतर वाहत आहे. प्राचीन काळी गुरूकुल शिक्षण पध्दती अस्तित्वात होती. गुरू शिष्य परंपरा असे तिचे स्वरूप होते. ज्ञानार्जनासाठी विदयार्थी गुरूकुलामध्ये प्रवेश घेत व ज्ञान मिळवित. नालंदा, तक्षशीला अशी जगविख्यात विदयापीठे आपल्या देशामध्ये होती. अनेक देशातील विद्वान शिक्षणासाठी भारतात येत होते. आजच्या युगामध्येही भारतात उच्च दर्जाची शिक्षण यंत्रणा कार्यरत आहे. शालेय शिक्षणापासून ते उच्चशिक्षणापर्यंतच्या सोयी आज सर्वत्र उपलब्ध आहेत. प्राथमिक विद्यालये ते विद्यापीठे ज्ञानार्जनाचे कार्य करीत आहेत. तसेचं या संस्था ज्ञान संवर्धनाचे, निर्मितीचे, प्रसाराचे कार्य करीत आहेत. अध्ययन, अध्यापन व संशोधन हया महत्त्वाच्या शैक्षणिक कार्यामध्ये ग्रंथालयाचे योगदान महत्त्वाचे आहे. निरंतर शिक्षण, दूरशिक्षण आणि मुक्त शिक्षण पध्दतीमध्ये ग्रंथालयांना विशेष महत्त्व आहे. या शिक्षण पध्दतीमध्ये वाचनसाहित्य आणि पर्यायाने ग्रंथालय हेच शिक्षणाचे प्रमुख साधन असते. नवीन ज्ञान देणे, कौशल्ये विकसित करणे, दृष्टीकोन विकसित करणे, मुल्ये व त्यांचे महत्त्व सांगणे इ. शिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी ग्रंथालयांची महत्त्वाची भूमिका असते. आपण पाहतो की, ग्रंथालयांनी आपले सेवा व सुविधांमध्ये दर्जात्मक व गुणात्मक विकास केला आहे. पारंपारिक सेवांबरोबरचं ग्रंथालये आधुनिक माहितीच्या सेवा देत आहेत. त्यामुळे त्यांचे स्वरूप हे ज्ञानकेंद्र असे झालेले दिसते.

ज्ञानकेंद्राची कार्ये –

1.संशोधकासाठी आवश्यक माहिती पुरविणे.

2.अध्यापकांना, संशोधकांना त्यांच्या विषयातील ज्ञान अद्ययावत ठेवण्यासाठी ज्ञान साहित्य पुरविणे.

3.उपभोक्त्यांना आनंद, आत्मशोध, व्यक्तिगत विकास इ. माहितीची साधने पुरविणे.

4.प्रगत तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने माहितीची साधने उपलब्ध करणे व माहितीच्या सेवा देणे.

5.संशोधनाचा वेग व गुणवत्ता वाढविण्यासाठी मदत करणे.

6.डिजीटल स्वरूपातील ज्ञान साहित्याची निर्मिती करणे व उपभोक्त्यांना उपलब्ध करून देणे.

इत्यादी कार्ये ज्ञान केंद्रे करीत असतात. आपले देशातील बहुतांश विद्यापीठ ग्रंथालये, संशोधन ग्रंथालये ही ज्ञान केंद्र म्हणून कार्यरथ आहेत. आपण प्रमुख ज्ञान केंद्राचा आढावा घेणार आहोत. या ज्ञान केंद्रामध्ये ग्रंथ, नियतकालिके, हस्तलिखिते, ई-बुक्स, ई-जर्नल, डिजिटल साहित्य, डेटाबेस इ. संसाधने असतात. खालील ग्रंथालयांचा आपण विचार करणार आहोत. ही ग्रंथालये प्रामुख्याने भारतातील ज्ञान केंद्रे म्हणून उदयाला येत आहेत.

1. राष्ट्रीय ग्रंथालय, कोलकाता –

भारताचे राष्ट्रीय ग्रंथालय हे कोलकाता येथे असून इ.स. 1836 साली स्थापन करण्यात आले. सुरूवातीस कलकत्ता पब्लिक लायब्ररी म्हणून स्थापन झालेले व त्यानंतर इ.स. 1891 मध्ये इंपिरियल लायब्ररीची स्थापना कलकत्ता येथे झाली. इ.स. 1902 मध्ये लॉर्ड कर्झन याने दोन्ही ग्रंथालयाचे विलीनीकरण केले व इ.स. 1903 मध्ये ते जनतेच्या उपयोगासाठी खुले करण्यात आले. भारत स्वतंत्र्य झाल्यानंतर इ.स. 1948 मध्ये भारत सरकारने इम्पिरियल लायब्ररीचे 'राष्ट्रीय ग्रंथालय' असे नामकरण केले. त्यानंतर चार वर्षाच्या प्रयत्नांनी अनेक सुधारणा करण्यात आल्या व 1 फेब्रुवारी 1953 पासून ग्रंथालय जनतेसाठी औपचारीकरीत्या सुरू केले गेले. त्यावेळचे शिक्षण मंत्री अब्दुल कलाम आझाद यांच्या हस्ते त्याचे उद्घाटन करण्यात आले.

हे ग्रंथालय भारत सरकारच्या सांस्कृतिक मंत्रालयाच्या अखत्यारीत कार्य करते. ग्रंथालयाच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी 'कौन्सिल फॉर नॅशनल लायब्ररी' कडे आहे. या ग्रंथालयात जवळजवळ 30 लाख ग्रंथ व इतर ज्ञान साहित्य आहे. या हस्तिलिखित, डिजिटल साहित्य, मायक्रोफिल्म, वृत्तपत्रे, नियतकालिकांचे बांधीव अंक इत्यादी साहित्य आहे. हे ग्रंथालय देशातील प्रमुख ग्रंथालय म्हणून कार्य करते. भारतामध्ये प्रकाशित झालेले सर्व साहित्य मिळविणे, संग्रह करणे, देशातील ग्रंथालयाचे प्रतिनिनिधीत्व करणे त्यांच्या मध्ये ग्रंथालयाचे जाळे तयार करणे, आंतरग्रंथालयीन सेवा देणे, सांघिक तालिका तयार करणे, देशाची राष्ट्रीय ग्रंथ सूची तयार करणे इत्यादी महत्त्वाची कार्ये राष्ट्रीय ग्रंथालय करते. भारतातील सर्व नागरिकांना या ग्रंथालयाचे सभासदत्व घेता येते. राष्ट्राच्या उभारणीमध्ये राष्ट्रीय ग्रंथालयाचे योगदान अत्यंत मोलाचे आहे.

2. नॅशनल डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया

मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने त्यांच्या माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या माध्यमाने शिक्षण या राष्ट्रीय शिक्षण अभियानातंर्गत नॅशनल डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया या मार्गदर्शी प्रकल्पाची सुरूवात दि. 6 एप्रिल 2015 रोजी केली. यामधून डिजिटल ग्रंथालयाची निर्मिती करण्यात आली आहे. जगभरातील डिजिटल स्वरूपातील साधनांचा संग्रह केला आहे. तसेच संसाधनांचा शोध घेण्यासाठी प्रगत शोध सुविधा उपलब्ध करण्यात आली आहे. कमीत कमी प्रयत्नांमध्ये कमीत कमी वेळेमध्ये योग्य माहितीचा शोध घेता येतो.NDL India मध्ये भारतातील प्रमुख भाषेतील सामग्री ठेवण्यासाठी रचनात्मक आराखडा तयार केला आहे.

शिक्षणाद्वारे समता व संधीचे समर्थन व सक्षमीकरण करण्यासाठी देशभरातील डिजीटल ज्ञानाची संपत्ती NDL India एकत्रित करते. तसेच कोणत्याही ठिकाणी अध्ययन करणाऱ्यांना एक समृद्ध, उपयुक्त आणि विश्वासार्य डिजिटल ज्ञानाचा स्त्रोत प्रदान करण्याचा प्रयत्न करते. त्याबरोबर डिजिटल साक्षरतेला चालना देण्याचे कार्य केले जाते. राष्ट्रीय डिजीटल लायब्ररी ही शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठ, शिक्षक, विद्यार्थी, व्याख्याते, दिव्यांग विद्यार्थी आणि ज्यांना शिकण्याची इच्छा आहे अशा प्रत्येकासाठी एक व्यासपीठ म्हणून कार्य करते. विद्यार्थ्यांना कोणत्याही ठिकाणी इ-लर्निंगची सोय करण्यासाठी ग्रंथालय कार्य करीत आहे.

NDL India मध्ये डिजीटल स्वरूपातील 7 लाख ई बुक्स, 3 लाख ई जर्नल, 95000 अधिक प्रबंध तसेच दृक व श्राव्य साधने आहेत. याचा वापर करता येतो. ही साधने ऑनलाईन पाहता, वाचता येतात तसेच डाउनलोड करण्याची सोय करण्यात आली आहे. NDL India हे भारतातील प्रगत डिजीटल ज्ञानकेंद्र आहे.

3. INFLIBNET (इनफ्लिबनेट)

इनफ्लिबनेट ची स्थापना विद्यापीठ अनुदान आयोगाने इ. स. 1991 मध्ये केली. हे युजीसीचे एक स्वायत्त आंतर विद्यापीठीय केंद्र आहे. हे केंद्र सुरवातीला राष्ट्रीय कार्यक्रमाअंतर्गत परियोजना म्हणून सुरू करण्यात आले होते. त्यानंतर जून 1996 रोजी हे स्वायत्त केंद्र म्हणून कार्य करू लागले. INFLIBNET अंतर्गत देशातील सर्व विद्यापीठे, महाविद्यालये, संशोधन व विकास संस्था व इतर महत्वाच्या संस्थांची ग्रंथालये एकमेकांना जोडण्याचे काम केले जाते.

1. उद्दिष्टये - देशान्तर्गत ग्रंथालये आणि माहिती केंद्राचे जाळे (नेटवर्क) प्रस्थापित करणे व माहिती हाताळण्याची शक्यता निर्माण करणे
2. युनियन कॅटलॉगच्या माध्यमाने पुस्तके व इतर साहित्याबद्दलची माहिती पुरविणे व ती मिळण्याची शक्यता निर्माण करणे.
3. आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील डेटाबेस ऑनलाईन तत्वावर उपलब्ध करून देणे.
4. वेगवेगळया विषयांवर त्यात काम करणाऱ्या समृध्द संस्थेच्या मदतीने विस्तृत ग्रंथसंग्रह तयार करणे.
5. तालिकीकरण सहकार्य व आंतरग्रंथालयीन देवाणघेवाणीस प्रोत्साहन देणे.
6. ग्रंथालय संगणकीकरण करणे व त्यात एकजिनसीपणा आणून त्यासाठी मानके तयार करणे.
7. शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ, संशोधक, समाजशास्त्र शास्त्रज्ञ, प्राध्यापक व विद्यार्थी यांच्यात परस्पर सुसंवाद सेवा देणे.
8. ऑन लाईन पध्दतीवर माहिती सेवा देणे.
9. ग्रंथालय - ग्रंथालय अंतर्गत सहकार्य वाढविणे.
10. ग्रंथालयाच्या संगणकीकरणात उपयुक्त अशी एकात्मिक संगणकप्रणाली बनविणे.

4. ई पीजी पाढशाला – मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने आयसीटीच्या माध्यमाने शिक्षण या राष्ट्रीय शिक्षण अभियानार्तगत ई-पीजी पाठशाळा उपक्रम युजीसी मार्फत राबविली जात आहे. या प्रकल्पाअंतर्गत सामाजिक विज्ञान, कला, ललित कला, मानव्यकी, नैसर्गिक विज्ञान, गणित, भाषा, भाषा विज्ञान, इ. विविध विषयांमध्ये गुणवत्ता, अभ्यासक्रम आधारीत परस्पर संवादी ज्ञान सामग्रीचा विकास केला जात आहे. यात पदवीत्तर स्तरावरील 77 विषयांमधील ई सामग्रीचा विकास केला आहे. यात 18000+ e text, 16000+Video, 3200+ Experts, 30000+Quiz इ. ज्ञान सामग्रीचा समावेश आहे.पदवीत्तर स्तरावरील अध्ययन, संशोधनासाठी अत्यंत महत्वाचा ज्ञान स्त्रोत आहे.

5. शोधगंगा – शोधगंगा हे भारतीय विद्यापीठाद्वारे सादर केलेल्या प्रबंधाचे एक डिजीटल भांडार आहे. हे केंद्र विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे स्वायत्त आंतर विद्यापीठीय केंद्र म्हणून कार्यरथ आहे. या केंद्रामार्फत भारतातील विद्यापीठांना पी. एचडी व एम. फिल. तसेच महत्वाच्या शोधनिबंधाचे व प्रबंधाचे ई-स्वरूपात एकत्रिकरण करण्यात आले आहे. युजीसीने शोधगंगा या रेपॉजिटरीची स्थापना जून 2009 मध्ये केली. भारतातील सर्व विद्यापीठांनी पी.एचडी प्रबंधाची व एम. फीलचे शोधनिबंध यांची सॉफ्टकॉपी देण्याचे युजीसीचे नियमाने बंधनकारक करण्यात आले. त्यामुळे संधोधकांना स्वःतचा प्रबंध यामध्ये संग्रहीत करता येतो व कोणत्याही विद्यापीठाचा प्रबंध पाहता येतो, वाचता येतो. यामुळे या संग्रहाची संशोधनात्मक गुणवत्ता वाढली आहे. तसेच प्रगत शोध सुविधांची सोय उपलब्ध आहे.

दि. 4 ऑक्टोबर 2016 रोजी भारतातील 293 विद्यापीठांनी शोधगंगा प्रकल्पात सहभागी होण्यासाठी INFLIBNET केंद्राशी सामंजस्य करास केला आहे या केंद्राअंतर्गत भारतीय प्रबंधाचा पूर्ण मजकुर जगभरातील शैक्षणिक समुदायापर्यत उपलब्ध करण्यात आला आहे. आज रोजी पर्यत 357 विद्यापीठे व सी एफ टी आयसंस्था 13 यामध्ये सहभागी आहेत.

6. N-List - नॅशनल लायब्ररी ॲन्ड इन्फॉर्मेशन सव्हिसेस इन्फास्ट्रक्चर ऑफ स्कॉलररी कंटेट या प्रकल्पाची सुरवात. युजीसी-इन्फोनेट डिजिटल लायब्ररी कन्सोर्टियम, INFLIBNET सेंटर आणि इ-डेस्ट एआयसीटीई कन्सोर्टियम यांचे संयुक्त विद्यामानेने झाली आहे.

या प्रकल्पामध्ये विशेषता 12B/2F शासकीय, अनुदानित महाविद्यालये तसेच विनाअनुदानित महाविद्यालये यांचा समावेश करण्यात आला आहे. भारतातील जवळपास 3204 महाविद्यालयांनी ही सुविधा घेतलेली आहे.

वार्षिक वर्गणीवरून याचे सभासदत्व घेता येते. या प्रकल्पांतर्गत 6000+ ई जर्नल, 31,35,000+ ई बुक्स, उपलब्ध करण्यात आली आहेत याचा वापर उपभोक्ते करू शकतात. तसेच प्रत्येक उपभोक्तासाठी युजर आयडी व पासवर्डची स्वतंत्र सोय करण्यात येते. यातील साहित्य ऑनलाईन वाचता येते तसेच डाउनलोड करता येते.

7. ई-शोधसिंधु - MHRD चे तज्ञ समितीच्या शिफारशी नुसार ई-शोधसिंधु कन्सोर्टियमची स्थापना केली आहे. या प्रकल्पामध्ये तीन कन्सोर्टियम एकत्रिकरण करण्यात आले आहे. यामध्ये UGC- INFONET, DIGITAL LIBRARY CONSORTIUM, N-LIST , INDEST- AICTE यांचा समावेश आहे.

खास करून भारतातील विद्यापीठे, तसेच केंद्रसरकार अनुदानित तंत्रज्ञान संस्था उदा. IIT, IIM, त्याचबरोबर, तंत्रविज्ञान महाविद्यालयांचा समावेश आहे. या प्रकल्पामध्ये 230 विद्यापीठे, 94-CFTI, 3000+ तंत्र महाविद्यालये, तंत्रज्ञान संस्था यांनी सभासदत्व घेतले आहे. या प्रकल्पाअंतर्गत 15000 ई जर्नल, 16 डेटाबेस व 31,35,000+ ई बुक्स, उपलब्ध केले आहे. प्रगत शोध सुविधेसह हे साहित्य ऑनलाईन वाचता येते व डाउनलोड करता येते.

समारोप

आधुनिक युगामध्ये तंत्रज्ञानाचा प्रगतीमुळे ज्ञान साहित्य प्रचंड प्रमाणात उपलब्ध झाले आहेत. तसेच हे साहित्य सहज वापरता येते. दर्जेदार व गुणात्मक ई संसाधनाचा वापर संशोधक इंटरनेटच्या सहायाने करतात. कन्सोर्टियमच्या माध्यमातून हे ज्ञानसाहित्य शाळा महाविद्यालये, विद्यापीठे, संशोधन संस्थांना त्यांचे शैक्षणिक काम करण्यासाठी उपयुक्त ठरत आहे. ई संसाधना मुळे यांचा वापर सर्वदूर होत आहे. काही संशोधनात्मक संसाधने हे महागडी असतात. ती सर्व महाविद्यालयांना घेणे शक्य होत नाही. त्यामुळे एकत्रित प्रकल्पांमुळे ही संसाधने युजीसीच्या प्रयत्नांने सर्व महाविद्यालयांना कमी खर्चात उपलब्ध होत आहेत. याचा उपभोक्ते वापर करत आहेत. तसेच याचा किती वापर झाला याबाबत डेटा ही माहितीकेंद्रे उपलब्ध करून देतात. या ज्ञानकेंद्राची माहिती सर्वांना व्हावी यांचा वापर अधिकाधिक संशोधकांनी करावी या दृष्टिकोनातून थोडक्यात माहितीच्या देण्याचा प्रयत्न केला आहे.हया संस्था ज्ञान संवर्धन विकास व प्रसार करतात. देशाची बौधिक संपदा संशोधकांना उपलब्ध करून देतात. यांचे योगदान अन्य साधारण आहे.

संदर्भ -

1. डायमंड ग्रंथालय व माहितीशास्त्र कोश (2008) संपा. कोण्णूर एम. बी, कोण्णूर सुजाता, आणि माणगांवकर उषा:प्रभा ं, डायमंड पब्लिकेशन्स, पूणे.
2. संगणक शब्दकोश (2011) संक. सप्रे मधुकर, डायमंड पब्लिकेशन्स, पूणे.
3. ग्रंथालय संदर्भ सेवा : तात्विक व प्रात्यक्षिक (2003) साखरे राजेंद्र रमाकांत, युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे.
4. नरगुंडे रवेती, (2007) ग्रंथालये आणि सामाजिक विकासः युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे.
5. ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण (2010) फडके द. ना. युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे.
6. लोकराज्य, वाचनः एक अमृतानुभव जून- जूलै 2011 माहिती व जनसंपर्क महासंचालनायल, मुंबई.
7. http://inflibnet.ac.in
8. http://epgp.inflibnet.ac.in/index.php
9. http://shodhganga.inflibnet.ac.in
10. https://www.inflibnet.ac.in/ess/techinst.php
11. http://www.nationallibrary.gov.in
12. https://ndl.iitkgp.ac.in
13. http://nlist.inflibnet.ac.in
14. https://www.ugc.ac.in

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

राष्ट्र बांधणी मधील भारतीय सैन्यदलाची भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

-रीना रामचंद्र कांबळे
संशोधक विद्यार्थीनी,समाजशास्त्र विभाग,
शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर.

१) गोषवारा :-

'सर सलामत तो पगडी पच्चास' या हिंदी मुहावरानुसार देश सुरक्षित असेल तर देशाचा सर्वांगिण विकास होऊ शकतो. यासाठी भारतीय सैन्यदल नेहमी तत्परतेने आपली भूमिका पार पाडत आला आहे. १९६५, १९७१ युद्ध असु दे, किंवा सीमा भागावरील लष्करी कारवाया असु दे भारतीय सैन्य दल नेहमी शौर्याने धाडसाने भारत भुमीचे रक्षण करत आला आहे. यांच्या रक्षणामुळे देशाचा सर्वांगीण विकास सहज साध्य झाला आहे. १.४ दशलक्ष सैन्य भारताच्या रक्षणासाठी कार्यरत आहे. त्यांचे राष्ट्र संरक्षण, सीमा व्यवस्थापन, अंतर्गत सुरक्षा ही राष्ट्र बांधणी मधील भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे त्याचा आढावा प्रस्तुत शोध निबंधातुन घेतला आहे.

शिर्षक शब्द :-सैन्यदल, राष्ट्र बांधणी, सीमा व्यवस्थापन.

२) **प्रस्तावना :-** मानवाची निर्मीती झाली तेव्हा मानव निसर्गात मुक्त होता. पण जेव्हा मानव आपापसात संघर्ष करू लागला तेव्हा हा संघर्ष सोडविण्यासाठी राज्य निर्माण झाले. राज्याची शक्ती म्हणून सैन्यदल पुढे आले सुमारे ६ लाख वर्षांपूर्वीच्या काळापासून भारतात युद्ध कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात होत होती. शत्रुचा पराभव करणे, दुसऱ्याचे साम्राज्य जिंकून आपली साम्राज्य सीमा विस्तृत करणे, गोधन स्त्री अपहरण झाले तर ते परत मिळवण्यासाठी युद्धे होत होती. रामायण, महाभारत काळात मोठी युद्धे झाली याचे पुरावे आपणांस पाहावयास मिळतात.

युद्ध परंपरा जशी पुरातन आहे तसा सैन्यदल ही पुरातन आहे. वेदकाळात अष्टबळ, षट्बळ आणि चतुरंगं बळ असे सैन्यदल होते. क्षत्रिय नव्हे तर ब्राम्हण व इतर वर्गातील लोकांना युद्ध कला शिकवली जात होती. हत्तीदल, रथदल, पायदल असे प्रबळ सैन्यदल रामायण महाभारत काळात होते असा उल्लेख आढळतो. प्राचीन, मध्ययुगीन काळाचा विचार केला तर प्रत्येक राज्याने आपले राज्यबळ वाढविण्यासाठी आपल्या रक्षण करण्यासाठी परकीय शत्रुचा पराभव करण्यासाठी चतुंरंग सेना मोठ्या प्रमाणात निर्माण केली आणि या सैन्यदलाच्या आधारे साम्राज्य वाढवले. मुस्लीम, ब्रिटीश राजे लोकांनी ही सैन्य बलाच्या जोरावर भारतावर दिर्घकाळ राज्य केले हा इतिहास आहे.

तर स्वातंत्र्यानंतर भारतीय सैन्यदलाने ही आपल्या शौर्य पराक्रमाच्या जोरावर भारताला एक प्रभावी राज्य बनविण्यात यश संपादन केले आहे. संरक्षण, विकास व मुसेद्दिगीरी या त्रीसुत्राच्या जोरावर भारताची राष्ट्र बांधणी भारतीय सैन्यदलाने केली आहे.

३)अभ्यासाची उद्दिष्टे :-

३.१)भारतीय सैन्यदलाची माहिती अभ्यासणे.

३.२)भारतीय सैन्यदलाची राष्ट्र बांधणी मधील भूमिका अभ्यासणे.

४) **संशोधन पध्दती :-**प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर केला.

५) **तथ्य संकलन :-**प्रस्तुत शोध निबंधासाठी तथ्य संकलन करण्यासाठी दुय्यम साधनाचा वापर केला. यात पुस्तके, मासिके, वेबसाईट, सैनिक कल्याण मंडळाचा वार्षिक अहवाल याचा समावेश होतो या व्दारे तथ्य संकलन केले.

६) **भारतीय सैन्य दल :-** कोणत्याही राष्ट्राची सेना दल हे त्या राष्ट्राच्या अस्तित्वाची व अस्मितेची प्रतिके असतात. भारतीय सैन्य दल हे जगातील एक उत्कृष्ठ सेना दल आहे. युद्ध नीतीचा सिद्धांत असो वा नेतृत्वाचे कसब असो भारतीय सैन्य दल नेहमी कार्यक्षम राहिला आहे. भारतीय सैन्य दलाने नेहमी आपली कामगिरी चोखपणे बजावली आहे. यात त्यांना खूपसे यश तर क्वचित थोडेफार अपयश ही आले आहे हे साहजिकच आहे याला सैन्यदल अपवाद नाही. अशा या भारतीय सैन्य दलाची चार प्रमुख अंगे आहे.

१) वायुसेना दल
२) नौसेना दल
३) स्थलसेना दल
४) निमलष्कर दल

६.१) वायुसेना दल :-अवकाश करवी संरक्षण करणारी सेना म्हणजे वायुसेना होय. वायुसेना हे युद्ध शास्त्राचे एक प्रमुख अंग आहे. शत्रुच्या आघाडी वरीष्ठ ठाण्यांवर, तोफांच्या ताफ्यावर, रणगाड्यांच्या समुहावर, दारूगोळाच्या साठ्यांवर, दळणवळणाच्या मार्गावरील महत्वाच्या स्थानावर हल्ले चढवून त्यांचा विध्वंस करणे, टेहळणी करणे, शत्रुच्या वेगवेगळ्या मोर्चाची व ठिकाणाची भेदक माहिती पुरविणे अशी महत्वपुर्ण कामे वायुसेना नेहमी धाडसाने करत असते. भारतीय वायुसेनाकडे रशियन बनावटीची, फ्रेंच बनावटीची लढाऊ विमाने आहे. तसेच आय. एल-७६, ए. एन-३२, एच. एस-७४८ अशी छोटी हेलिकॉप्टर व विमाने आहे. जबरदस्त इच्छाशक्ती, बेडर निग्रह वृत्ती कोणत्याही प्रतिकुल परिस्थितीला तोंड देण्याची तयारी खरोखर वाखाण्यासारखी आहे.

६.२) नौसेना दल :-प्राचीन काळापासून सागरी शक्तीचा इतिहासाच्या उत्क्रांतीवर मोठा परिणाम झाला आहे. ज्या राष्ट्रांनी ही शक्ती विकसित केली ती राष्ट्रे प्रगती पथावर अग्रणी राहिली. यात ब्रिटीश, अमेरिका, रशिया, फ्रान्स याच्या बरोबर भारताचा ही समावेश होतो. भारताला ८००० किलोमीटर लांबीचा समुद्र किनारा लाभला आहे तर ७२३ सागरी बेटे भारताच्या अधिपत्याखाली येतात. सागरी मार्गी देशाचे संरक्षण करणारी सेना म्हणजे नौसेना दल होय. भारताकडे १०० हुन अधिक लढाऊ जहाजे आहे. आय. एन. एस, आदित्य, कुलिश, दर्शक, विराट, सिंधु या युद्ध नौका भारतीय नौसेनेत आहे. प्रतिस्पर्धी राष्ट्रांनी अण्वस्त्र हल्ला केल्यास त्यावर मात करण्याचे सामर्थ्य सेना दलात आहे.

६.३ स्थलसेना दल/पायदल :- स्थल सेना हा सैन्य दलाचा आत्मा आहे. भारताच्या सुरक्षा दलाचा सर्वांत मोठा सहभाग स्थलसेना हा आहे. प्रत्यक्ष जमिनीवर पाय रोवून लढाई करण्याचे काम स्थलसेना करते. स्वयंपुर्णता, स्वनिर्भयता याच्या जोरावर जमिनीवर प्रत्यक्ष मोर्चे बांधुन भूभागाचा ताबा राखणे, कोणत्याही वातावरणात सहजपणे वावरणे, विना विलंब हालचाली करणे हे स्थल सेनेचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे त्याच्या मुख्य तुकडीला बटालियन म्हटले जाते. प्रत्येक बटालियन मध्ये ८०० सैनिक असतात तर २० अधिकारी असतात. तसेच प्रत्येक बटालियन मध्ये चार रायफल कंपन्या तर प्रत्येक रायफल कंपनीत १२० सैनिक असतात पायदल हा लष्कराचा पाया आहे. त्यांच्यावर साऱ्यांची मदार आहे युद्ध शास्त्रात किती ही प्रगती होवो कितीही आधुनिक शस्त्रास्त्रे येवोत हातात रायफल, डोक्यावर हेल्मेट व कमर पट्ट्यात टांगती गोळ्यांची बंडोलियर असणारा सैनिक राष्ट्रभक्तीचे प्रतिक आहे.

६.४) निमलष्कर दल :- देशाच्या अंतर्गत सुरक्षिततेसाठी हे दल नेहमी कार्यरत असते. यात राष्ट्रीय रायफल, सीमा सुरक्षा दल, मध्यवर्ती राखीव पोलीस दल, रेल्वे पोलीस दल, आसाम रायफल, औदयोगिक सुरक्षा दल याचा समावेश निमलष्कर दलामध्ये होतो. देशाअंतर्गत भागातील अतिरेकी कारवायाना आळा घालणे, सीमा भागात पहारा देणे ही कामे निमलष्कर दल करत असतो. त्याचे हे कार्य भारतीय सैन्य दलाप्रमाणे मोठे आहे यात काही शंका नाही.

७) राष्ट्र बांधणी मधील भारतीय सैन्यदलाची भूमिका :-राष्ट्र बांधणी हे काम एका विभागाचे एका व्यक्तीचे नसुन त्यात सर्व भारतीयांचा सर्व विभागाचा समावेश होतो. राष्ट्र बांधणी मध्ये शिक्षक, राजकीय नेते, समाज सुधारक, कायदा, प्रशासन, शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ, सामाजिक नेते स्वातंत्र्य सेनानी यांची भूमिका जशी विशेष उल्लेखनीय आहे तशी भारतीय सैन्यदल व तेथे कार्यरत असणारा सैनिक याची ही राष्ट्र बांधणी मधील भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे कारण संरक्षणावर विकास तर विकासावर राष्ट्र बांधणी अवलंबुन असते म्हणजे राष्ट्र बांधणी चा खरा भक्कम पाया संरक्षण आहे आणि या संरक्षणाचे काम भारतीय सैन्यदल व दलातील सैनिक करत असतात. त्याचा आढावा खालील काही घटकांवरून करता येईल.

७.१) राष्ट्रीय एकात्मता :-स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारतीय समाजात राष्ट्रीय एकात्मता टिकवण्याचे कार्य प्रामुख्याने कोणी केले असेल तर ते आपल्या भारतीय सैन्यदलांनी धार्मिक कटुतावाद, जातीय असंतोष, बाहय आक्रमण यापासून देशाचे संरक्षण पोलीस दल तत्परतेने करत असते. पण हे कृत्य थांबवण्यास पोलीस दल अपयशी ठरते तेव्हा तेव्हा भारतीय सैन्य हे काम नि:पक्षपातीपणे यशस्वी करते. ही राष्ट्र बांधणी मधील भारतीय सैन्य दलाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

७.२) विविधतेमधून एकता :- राष्ट्र बांधणी मध्ये ज्या विविध घटकाचा समावेश होता. त्यापैकी एक महत्वाचा घटक म्हणजे विविधतेमधून एकता साधणे होय आणि ही भूमिका देखील आपले भारतीय सैन्यदल करीत असते. बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहु सांस्कृतिक-रचनात्मक सीमा भागातील लोकांमध्ये एकता साधणे, त्याच्या विकास कार्याला हातभार लावणे, मानवी हक्क, संरक्षण, गरज त्याच्या पर्यंत पोहचणे. त्याच्यात आत्मविश्वास, आत्मनिर्भयता निर्माण करणे हे काम भारतीय सैन्य दल करीत असतो.

७.३) अंतर्गत सुरक्षा राखणे :- स्वातंत्र्योत्तर काळानंतर संपूर्ण देशभरात अंतर्गत सुरक्षा राखण्याची महत्वाची भुमिका कोण पार पाडत असेल तर ते आपले भारतीय सैन्यदल होय. यात १९५० च्या दशकातील पूर्व राज्यामध्ये शांतता प्रस्थापित करण्याचे काम आसाम

रायफल ने केले. तर जुन १९८४ मध्ये पंजाब मधील दहशतवादी कारवाया विरोधी लढा भारतीय सैन्य दलाने दिला तो वाखण्याजोगा आहे. तर १९९० मध्ये काश्मीर खोऱ्यात वारंवार होणारे दहशतवादी हल्ले रोखण्याचे काम भारतीय सैन्य दल करते. या अशा अंतर्गत सुरक्षा मुळे देशाचा विकासाचा वेग वाढला आणि देशाची योग्य विकासात्मक बांधणी झाली.

७.४) सीमा व्यवस्थापन :- राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय सीमाचे रक्षण करण्याचे काम आपले भारतीय सैन्यदल नेहमी तत्परतेने करत आले आहे. भारत-चीन, भारत-पाकिस्तान, भारत-श्रीलंका यांच्या सीमा व्यवस्थापनाचे काम भारतीय सैन्य दल करते. हे कार्य ही भूमिका राष्ट्र बांधणी मधील अत्यंत महत्वाची आहे.

७.५) नैसर्गिक आपत्तीत मदत कार्य :- भूकंप, चक्रीवादळ, पुर इत्यादी नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी आपले सैन्य दल नेहमी पुढे असते व बचत कार्य करून देशसेवा ही करत असतात. यात २०१३ मधील उत्तर खंडामधील पुरामध्ये सापडलेल्या नागरिकांना बाहेर काढण्याचे काम असो किंवा वैष्णव मंदीर, अमरनाथ यात्रा सुरक्षा असो देशसेवा नागरिक सेवा हे काम ते मोठ्या हिंमतीने करत असतात ही त्याची हिंमत राष्ट्र बांधणी मधील अत्यंत महत्वाची आहे.

७.६) धर्म निरपेक्षतेचे मानवी मुल्याचे रक्षण :-कठोर परीक्षा चाचण्याच्या वर आधारित व गुणवत्तेच्या जोरावर भारतीय सैनिकांची सैन्य दलात निवड होते. कुंटूंबापासून शेकडो मैल दुर राहून तो प्राणाची बाजी लावून धर्मनिरपेक्षपणे मानवी मूल्यांचे रक्षण करतो. ही त्यांची भूमिका राष्ट्र बांधणी मधील अत्यंत महत्वाची आहे.

७.७) जगातील सर्वांत मोठी स्वयंसेवी सेना :- भारतीय सैन्य दलातील जवान हा सक्तीने नव्हे तर स्वयंम निर्णयाने भारतीय सैन्य दलात दाखल होतो. त्यामुळे सैन्य दल हे जगातील सर्वांत मोठी स्वयंसेवी सेना आहे आणि त्याचे राष्ट्र संरक्षण कार्य हे प्रत्येक राष्ट्राच्या राष्ट्र बांधणी मध्ये अत्यंत मोलाचे आहे. राष्ट्र संरक्षणाबरोबर इतके अत्यंत महत्वाची कामे ते करत असतात जसे भारतीय सैन्य दलाने जगातील सर्वांत उंच पुल बांधला तो 'बेली ब्रिज' असेल किंवा लोह मधील चुंबकीय पुल असेल तिची बांधणी व देखभालाचे काम भारतीय सैन्य करत असते.

७.८) सेवानिवृत्त नंतर ही देश संरक्षणाचे काम :-वयोमानानुसार सैनिक जेव्हा सेवानिवृत्त होतो तेव्हा तो आपल्या कुंटूंबात परत येतो. तारूण्यात हे सैनिक सेवानिवृत्त होतात पण काम, कष्ट, तत्परता, सेवा ही सैनिक वृत्ती त्यांना बसू देत नाही आणि मग हे माजी सैनिक पुन्हा देश रक्षणाचे काम करत राहतात. आज मानवी समाजातील महत्वपूर्ण इमारतीचे संरक्षण, शाळा, कॉलेज, दवाखाने, प्रशासकीय कार्यालय याच्या सुरक्षा ची जबाबदारी हे सैनिक पार पाडतात. म्हणजे पुन्हा संरक्षणाच्या नाड्या माजी सैनिकाकडे येतात हे त्याचे काम राष्ट्र बांधणी मध्ये महत्वाचे आहे.

सारांश :-

राष्ट्र बांधणी मधील प्रत्येक घटकाचे कार्य हे त्याच्या घटकांपर्यंत मर्यादित राहते जसे शिक्षकांचे काम शिक्षणापुरते राजकीय नेत्याचे काम राजकारणापुरते असते. पण भारतीय सैन्य दलाचे काम हे लष्करापुरते मर्यादित राहत नाही तर ते सर्वव्यापी आहे कारण संरक्षण नाही तर विकास नाही. विकास नाही तर राष्ट्र बांधणी करता येणार नाही त्यामुळे राष्ट्र बांधणी मधील भारतीय सैन्य दलाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे आणि त्यांच्या भूमिकेबदल आपणा सर्वांना सार्थ अभिमान आहे.

संदर्भ सुची :-

१) पी. के. मलिक - "राष्ट्र उभारणी मधील भारतीय लष्कराची भूमिका," भारतीय स्ट्रॅटेजिक स्टडीज-२०१७.
२) पी. एस. चौधरी- "भारतीय युद्ध तंत्र," डायमंड प्रकाशन, २००१.
३) कृष्ण कुमार - "भारतीय सैन्य दलाचा इतिहास," के. के. प्रकाशन, २०१७.

दलित पॅंथर एक चळवळ

प्रा. संभाजी शंकर कांबळे
समाजशास्त्र विभाग
श्रीपतराव चौगुले आर्ट्स ॲण्ड
सायन्स कॉलेज, माळवाडी-कोतोली
ता. पन्हाळा, जि.कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या निधनानंतर दलित चळवळ काही काळ थांबल्यासारखी झाली होती. दलित समाज भांबावलेला होता. 'दलित पॅंथर' च्या उदयामुळे दलित चळवळ पुन्हा गतिमान झाली. 'दलित पॅंथरची' स्थापना ९ जुलै १९७२ रोजी झाली. या काळात दलितांवर अन्याय अत्याचार होत होते. तर दुसरीकडे या जुलमांना वाचा फोडणारी प्रभावी अशी संघटना दलितांकडे नव्हती. शिक्षण, विज्ञान, कायदा, आंबेडकरी विचारधन आणि चळवळ यामुळे दलित सुशिक्षित तरूणांमध्ये आत्मसन्मानाची भावना प्रबळपणे वर्धमान होत होती. दलितांना भेडसावणारे प्रश्न सुटत नव्हते. ते अधिक बिकट व जटील होत होते. बाबासाहेबांच्या विचारांचा वारसा सांगणारा रिपब्लिकन पक्ष मात्र प्रभावीपणे काम करू शकत नव्हता. 'अस्पृश्यतेच्या प्रश्नांवर स्वतंत्र संघटना' नव्हती. जातिअंताच्या प्रश्नांवर प्रखरपणे लढणारी संघटना असणे ही काळाजी गरज होती.

याच काळात महाविद्यालयातून शिक्षण घेणारे दलित तरूण शहराशहरांत झाले होते. प्रत्येक महाविद्यालयात रिपब्लिकन विद्यार्थी संघटना स्थापन झालेल्या होत्या. या संघटनांतून दलित विद्यार्थी सामाजिक प्रश्नावर संघर्ष करत होते. पण हया चळवळी खूपच तोकडया होत्या. त्यांचे बळ महाविद्यालयाच्या होस्टेल पुरतेच मर्यादित होते. महाराष्ट्रातील अनेक दलित तरूण शहराशहरातल्या वसतीगृहात केंद्रित झाले होते. हया पार्श्वभूमीवर 'दलित पॅंथर' चा उदय ही अपरिहार्य घटना होय.

उद्दिष्टये :

१. आंबेडकर अनुयायांच्या रिपब्लिकन पक्षाच्या यशापयशाची चिकित्सा करता येईल.
२. दलित युवकांच्या चळवळीची कारणमीमांसा सांगता येईल.
३. 'दलित पॅंथर' हया चळवळींची कारणमीमांसा सांगता येईल.
४. नामांतराच्या चळवळीची माहिती सांगता येईल.
५. मंडळ ओयोगाचा लढा या विषयाची माहिती घेता येईल.

दलित पॅंथर चळवळी :

१) दलित पॅंथरचा उदय : शहरामध्ये दलित तरूणांच्या स्वतंत्र संघटना होत्या परंतू राज्यव्यापी संघटन नव्हते. त्यामुळे हया संघटनांना दिशा आणि धोरण नव्हते. देशामध्ये कुठेही दलितांवर अन्याय झाला की दलित तरूणांच्या संघटना आपल्या प्रतिक्रिया व्यक्त करत होत्या. हया प्रतिक्रिया स्थानिक पातळीवरच होत होत्या. त्यांना राज्यव्यापी व्यासपीठ मिळत नव्हते. त्यांचा दबाव पडत नव्हता. ही संघटनात्मक गरज 'दलित पॅंथर' च्या स्थापनेमुळे पुर्ण झाली.

दलित पॅंथर म्हणजे दलितांवर होणाऱ्या अन्याया विरूध्दची चळवळीत प्रतिक्रियाच होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांवरील असीम श्रध्दा, दलित समाजविषयाचा अपार जिव्हाळा, सामाजिक विषमेविरूध्द पेटून उठलेला संतप्त तरूण हया मुळे 'दलित पॅंथर' ही संघटना अल्पावधीत राज्यभर पसरली. गावोगाव पॅंथरच्या छावण्या निघाल्या. पॅंथरची बेदरकार भाषणे, गर्दी खेचणाऱ्या वादळी सभा, हाणामारी, मोर्चे, पोलिस केसेस हयामुळे दलित पॅंथर ही संघटना चर्चित ठरली. बाबासाहेबांच्या निधनानंतर मरगळ आलेल्या समाजाला पॅंथर एक नवी ठिणगी वाटू लागली.

नामदेव ढसाळ, ज.वि.पवार, राजा ढाले, रामदास सोरटे, लतीक खाटीक, अविनाश महानेकर, प्रल्हाद चेंदवणकर, अर्जुन डांगळे, भाई संगारे, अरूण कांबळे, रामदास आढवले, गंगाधर गाडे, टी.एम. कांबळे, प्रितमकुमार शेगावकर, उमाकांत रणधीर, दयानंद मस्के आदी पॅंथर नेत्यांनी 'दलित पॅंथर' ची चळवळ वाढवली. नामदेव ढसाळ हयांनी सुनिल दिघे हया 'नक्षलवादी' कार्यकर्त्याच्या सहकार्याने 'दलित पॅंथर' चा जाहीरनामा तयार केला. हया जाहीर नाम्याला कम्युनिस्ट विचारांवरती आहे असे त्यांचे प्रतिपादन होते. दलितांच्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी मोर्चे, घेराओ, निदर्शने, बंद, सभा, जिथे दलितांवर अन्याय झाला आहे. त्या गावी जावून अन्याय करणाऱ्याला जाब विचारणे अशा घटनांमुळे 'दलित पॅंथर' ही संघटना दलित तरूणांमध्ये प्रिय झाली. 'दलित पॅंथर' चे मुखपत्र 'विद्रोह' हे नामदेव ढसाळ व ज.वि.पवार चालवित होते. हया मुखपत्रामध्ये दलितांच्या प्रश्नांवर जळजळीत लेखन प्रकाशित होई. १९७७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत 'दलित पॅंथर' ने कोणाला पाठिंबा द्यायचा हयावरून नामदेव ढसाळ आणि राजा

ढाले हयांच्यात मतभेद झाले आणि या वादातून 'दलित पँथर' ही नामदेव ढसाळ यांची संघटना आणि मास मुव्हमेंट ही राजा ढाले यांची संघटना निर्माण झाली.

२) भारतीय दलित पँथरची स्थापना :

दलित पँथर बरखास्ती नंतर प्रा. अरूण कांबळे, भाई संगारे, रामदास आठवले, उमाकांत रणधीर, एसेम प्रधान, अँड प्रितमकुमार शेगावकर, वामन निंबाळकर, टी.एम.कांबळे, दयानंद मस्के आणि यशपाल सरवदे हयासारख्या पँथर नेत्यांची पँथरच्या बरखास्तीस आक्षेप घेतला आणि आम्ही 'दलित पँथर' ही संघटना चालवू अशी भूमिका जाहीर केली. दलित संघटनेचे जाळे देशभर पसरत होते. त्यामुळे 'दलित पँथर' संघटनेचे पुनर्रजीवन करून 'भारतीय दलित पँथर' असे नव्या संघटनेचे नामकरण केले. हया संघटनेचे अध्यक्ष म्हणून अरूण कांबळे हयांची निवड करण्यात आली. भारतीय पँथरने प्रमुख मागण्या केल्या त्या पुढील प्रमाणे -

१. मुलभूत आणि पायाभूत धंद्यांचे राष्ट्रीयकरण झाले पाहिजे.
२. बौध्दांना केंद्र शासनाच्या सवलती मिळाल्या पाहिजेत.
३. जातीयवाद पसरविणारे अभ्यासक्रमातील लेखन वगळले पाहिजे.
४. १०+२+३ हया दलितद्रोही अभ्यासक्रम बंद झाला पाहिजे.
५. दलितांवरील अन्याय, अत्याचार बंद झाला पाहिजे. दलितांवर अन्याय, अत्याचार होवू नये म्हणून फिरती न्यायालये आणि फिरती पोलिस यंत्रणा राबविली पाहिजे.
६. 'मराठवाडा विद्यापीठाचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठ' असे नामांतर झाले पाहिजे.

३) नामांतराची चळवळ :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मराठवाडा ही आपली कर्मभूमी मानली. मराठवाडया सारख्या मागासलेल्या प्रदेशात उच्च शिक्षणाची अधिक निकड आहे. हे जाणून त्यांनी औरंगाबाद येथे 'मिलींद' महाविद्यालयाची स्थापना केली. हया कार्यामूळे मराठवाडयातील शैक्षणिक चळवळीचे ते प्रनेते ठरले. मराठवाडयाच्या भूमीवर बाबासाहेबांनी केलेल्या कार्याचे उचित स्मारक असावे म्हणून मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हयांचे नाव घ्यावे अशी मागणी पुढे आली. ही मागणी पुढे रेटण्यासाठी औरंगाबाद मधील दलित पँथरचा सहभाग मोठा होता. पँथरच्या या मागणीसाठी 'दलित पँथर' ने मराठवाडयातील विविध क्षेत्रातील मान्यवरांच्या सहयांची मोहिम सुरू केली. दिवसेंदिवस नामांतराची चळवळ अधिक व्यापक होत गेली. दलित पँथरने आपल्या मागणीसाठी गंगाधर गाडे हयांच्या नेतृत्वाखाली विद्यापीठावर मोर्चा नेला. दलित पँथरच्या मागणीची दखल घेऊन मराठवाडा कार्यकारणीने मराठवाडा विद्यापीठाचे नामांतर 'डॉ. बाबासाहेब वि. आंबेडकर विद्यापीठ' असे करावे अशा आशयाचा ठराव पास केला. नामांतर वाघांचा हा पहिला विजय होता. १९७६ ते १९९४ हया काळात भारतीय दलित पँथरने नामांतराच्या निमिताने महाराष्ट्रभर संघटनेचे जाळे विणले. अनेक मोर्चे काढून पँथरने मागणी लोकांपुढे मांडली. नामांतर लढयामुळे दलित चळवळीला नवे परिणाम मिळाले.

नामांतर विरोधकांनी नामांतराला विरोध केला. मराठवाडा ही आमची अस्मिता आहे. त्यामुळे मराठवाडा विद्यापीठाने नामांतर करू नये अशी भूमिका नामांतर विरोधी संघटनांनी घेतली. सर्वांनी केलेल्या अन्यायापुढे नमुन न जाता दलितांनी आपली सतत पुढे रेटली. नामांतररासाठी दलित तरूणांनी आत्मदहन केले. नांदेडच्या गौतम वाघमारे हया पँथर कार्यकर्त्यांच्या आत्मदहनाने नामांतराचा प्रश्न चिघळला. अखेर १४ जानेवारी १९९४ रोजी महाराष्ट्र शासनाने मराठवाडा विद्यापीठाचा 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ' असा नाम विस्तार केला.

४) दलित मुक्ती सेना :

प्रा. जोगेंद्र कवाडे हयांनी नामांतराचा लढा उग्रपणे लढविला. प्रा. कवडे यांनी 'दलित मुक्ती सेना' या दलित युवकांच्या जहाल संघटनेची स्थापना केली. कवाडे यांच्या आक्रमक व विद्रोही भाषणामुळे दलित युवक 'दलित मुक्ती सेनेत' सहभागी झाले. प्रा. कवाडे यांनी नागपूर ते औरंगाबाद असा 'लॉग मार्च' काढला. या लॉग मार्च मध्ये हजारो दलित तरूण सहभागी झाले संपूर्ण महाराष्ट्रातून ठिकठिकाणी लॉग मार्च निघाले. या लॉग मार्च मध्ये अनेक पुरोगामी संघटनांचा आणि कार्यकर्त्यांचा सहभाग होता. ठिकठिकाणी लॉग मार्च अडवून अनेक कार्यकर्त्यांना अटक करण्यात आली. प्रा. कवाडे यांच्या आक्रमक पवित्र्यामुळे त्यांच्यावर ठिकठिकाणी जिल्हाबंदीचे आदेश लागू केले गेले. प्रा. कवाडे यांनी २५ जानेवारी १९९४ रोजी दलित मुस्लीम अल्पसंख्यांक सुरक्षा महासंघाची स्थापना केली. आणि दलित मुस्लीम हयांच्यात ऐक्य घडवून आणण्याचे प्रयत्न केले.

५) मंडल आयोगाचा लढा :

प्रसिध्द गांधीवादी काकासाहेब कालेकर हयांच्या अध्यक्षतेखाली १९५३ मध्ये पहिल्या मागासवर्ग आयोगाची स्थापना करण्यात आली होती. कालेलकर आयोगाने देशातील २३११ जातींना मागासवर्ग म्हणून ठरविण्याची शिफारस केली. पण हया आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी झाली नाही. १९७७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीच्या वेळी जनता पक्षाने आपल्या जाहिरनाम्यात

कालेलकर आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी करण्याचे आश्वासन दिले होते. केंद्र आणि अनेक राज्यात जनता पक्षाची सरकारे अस्तित्वात आली. बिहारात कर्पुरी ठाकूर सत्तेवर येताच त्यांनी इतर मागासवर्गीयासाठी २६ टक्के राखीव जागांची शिफारस केली आणि बिहारात राखीव जागांविरूध्द तीव्र आंदोलन पेटले. राखीव जागांच्या अंमलबजावणीच्या प्रश्नावर जनता पक्षाज तीव्र मतभेद निर्माण झाले. या प्रश्नावर पडदा पाडण्यासाठी तत्कालीन पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांनी १९७८ मध्ये दुसऱ्या मागासवर्ग आयोगाची स्थापना केली. या आयोगाची अध्यक्षपद न्यायमूर्ती बी. पी. मंडल यांच्याकडे देण्यात आले.

मंडल आयोगाने मागासवर्ग ठरविण्यासाठी तीन प्रकारचे निषक निश्चित केले. ते म्हणजे सामाजिक निकष, शैक्षणिक निकष व आर्थिक निकष इत्यादी निकषाच्या आधारे इतर मागासवर्गीयांना नोकरी, शिक्षण, उद्योगधंदे आणि केंद्र, राज्य आणि स्थानिक संस्थांच्या निवडणूकांमध्ये राखीव जागा ठेवण्याची शिफारस केली मंडल आयोगाने इतर मागासवर्गीयांसाठी २७ टक्के राखीव जागा ठेवण्यात याव्यात अशी शिफारस केली.

निष्कर्ष :-

१) आंबेडकर अनुयायांच्या रिपब्लिकन पक्षाच्या यशापयशाची माहिती घेतली.
२) दलित युवकांच्या चळवळींची कारणमिमांसा केली.
३) दलित पॅंथर चळवळीची माहिती समजावून घेतली.
४) नामांतर चळवळीबाबत माहिती मिळाली.
५) मंडल आयोगाची माहिती मिळाली.

सारांश –

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अनुयायांनी दलित चळवळीचे नेतृत्व केले. बाबासाहेबांच्या नावांने आणि विचाराची प्रेरणा घेऊन दलित चळवळी अस्तित्वात आल्या त्यामध्ये दलित पॅंथर ने हाती घेतलेल्या नामांतराचा प्रश्न, मंडल आयोगाचा लढा, दलित मुक्ती सेना अशा अनेक प्रश्नांवर चर्चा करण्यात यावी. १९९० मध्ये दलितांच्या सर्व सामाजिक संघटना बरखास्त करून रिपब्लिकन पक्षाचे ऐक्य झाले परंतू हे ऐक्य अवाजवी ठरले हया ऐक्याच्या प्रक्रियेत अनेक सामाजिक संघटना बरखास्त झाल्या. त्यांचे पुन्हा पुनर्रजीवन झाले नाही. मात्र राजा ढाले यांनी आपल्या 'मास मुव्हमेंट' या संघटनेचे पुनर्रजीवन करून आपल्या संघटनेला 'सम्यक क्रांती' असे नाव दिले. काही पॅंथर कार्यकर्ते दलित पॅंथरची चळवळ चालवत आहेत पण ही अवस्था नैराश्य आणि कोंडी झालेली वाटते.

पुस्तके : संदर्भ –

१) https://mr.m.wikipwdia.org
२) दलित साहित्य : एक अभ्यास संपादक – अर्जुन जंगले
३) दलित चळवळ : चिंता आणि चिंतन सुभाष गायकवाड
४) दलित चळवळ आणि साहित्य डॉ. कृष्णा किरवले
५) दलित कांदबरी : आशय आणि अविष्कार डॉ. विलास काळे
६) ग्रामीण दलित साहित्य : चळवळ आणि समीक्षा डॉ. मधुकर मोकाशी
७) दलित पॅंथर (संपादित) पुणे, सुगावा, शरणकुमार लिंबाळे
८) बंद दरवाजा, मुंबई, लक्ष्मण माने

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

मा.शरदरावांची राजकारणातील वाटचालःएक दृष्टिक्षेप (सन १९४० ते १९९५)

प्रा.डॉ.संतोष तुकाराम कदम,
इतिहास विभाग प्रमुख
एस.बी.आर.कॉलेज, म्हसवड,संलग्न शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रस्तावना –

महाराष्ट्राला सामाजिक, राजकीय, शौक्षणिक, सांस्कृतिक व अध्यात्मिक क्षेत्राचा थोर वारसा लाभला आहे. महात्मा जोतिबा फुले, राजर्षि शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षि शिंदे अशा अनेक कर्तव्यसंपन्न विभूतिंच्या कार्यकर्तृत्त्वाचा वारसा लाभला आहे. हा वारसा पुढे अनेक मंडळीनी चालविला त्यातील एक महत्वाची व्यक्ती म्हणजे शरदराव पवार हे होत. ते धुरंधर राजकारणी आहेत. त्यांनी राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, संरक्षण, सहकार, शेती, औद्योगिकीकरण व क्रीडा अशा विविध क्षेत्रात आपले बहुमोल विचार मांडले आहेत. या सर्व विचारामध्ये महाराष्ट्राला अग्रेसर बनवायचे त्यांचे ध्येय दिसून येते.

पूर्वचरित्र – शरदराव पवार यांचा जन्म १२ डिसेंबर १९४०रोजी सौ.शारदाबाई आणि श्री.गोविंदराव पवार या दांपत्याच्या पोटी पुणे जिल्हयातील काटेवाडी या गावी झाला. शरदरावांचे वडील गोविंदराव एका सरकारी संस्थेत नोकरीला होते. शेती सावकाराकडे गहाण होती उरलेली शेती शारदाबाई बघायच्या. नंतर गोविंदराव पुण्याला आले शिवाजी मराठा हायस्कूलमधून ते आठवी पास झाले त्यानंतर त्यांनी शाळा मास्तरची नोकरी पत्करली काही वर्षे ही नोकरी केल्यानंतर ते बारामती जवळील काटेवाडी येथे शेती करण्यासाठी आले नंतर त्यांना बारामतीच्या खरेदी विक्री संघात एक अधिकारी म्हणून नोकरी मिळाली. शरदरावांचे बालपण अत्यंत गरिबीत गेले. लहानपणी शरदरावांचे शिक्षण बारामतीतील नगर पालिकेच्या शाळेत मराठी माध्यमात झाले तर माध्यमिक शिक्षण बारामती येथील एम.ई.एस.हायस्कूलमध्ये झाले. त्यांनी महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी पुण्यातील फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. कॉलेजमध्ये शिकत असताना त्यांना राजकारणाचे बाळकडू मिळाले. आणि येथून त्यांच्या नेतृत्व विकासाला सुरुवात झाली तो या क्षणापर्यंत एका उत्तुंग व समर्थ नेतृत्वाचा विकास प्रवाह सुरुच आहे.

शरदरावांची राजकीय वाटचाल – शरदरावांनी कॉलेज निवडणूकीत वर्ग प्रतिनिधी नंतर जनरल सेक्रेटरी या निवडणूकांमध्ये यश प्राप्त केले. यावेळीच त्यांनी आपल्या युवक मित्रांचे संघटन केले. पुणे येथे त्यांनी सातारा, कोल्हापूर, खानदेश, नगर, नाशिक, कोकण अशा जिल्हावार संघटना तयार केल्या त्या सर्व प्रमुखांच्या शरदरावांबरोबर सतत संपर्क होता. जेंव्हा शरदराव कॉलेजचे जी.एस.होते त्यावेळी महाविद्यालयात विविध कार्यक्रमाचे आयोजन करून स्व.यशवंतराव चव्हाण व एन.डी.ए. प्रमुख रिअर ॲडमिरल सॅमसन या सारख्या उच्च पदस्थ अधिका-यांना निमंत्रित करून कार्यक्रम यशस्वी करण्याची नेतृत्वकला त्यांनी विकसित करण्यास सुरुवात केली.

सन १९५६ साली त्यांनी गोवामुक्ती आंदोलनाला पाठिंबा दर्शविण्यासाठी विद्यार्थ्यांचा मेळावा आयोजित केला. सन १९६१ साली अखिल भारतीय युवक कॉंग्रेसचे सरचिटणीस म्हणून शरदरारावांची निवड झाली. एक विद्यार्थी नेता युवकांचा नेता झाला. येथून ख-या अर्थाने त्यांच्या राजकीय जीवनाची सुरुवात झाली. पुढे त्यांनी चिनी आक्रमणाला विरोध करण्या-या मोर्चाचे १९६२ साली संयोजन केले. जवळ जवळ ५०,००० विद्यार्थी आणि युवकांनी या मोर्चात भाग घेतला होता. शरदरावांच्या संघटना कौशल्यावर व लोकप्रियतेवर तेव्हाच शिक्कामोर्तब झाले. शरद पवारांना एक व्यापक व्यासपीठ प्राप्त झाले. वयाच्या २४ व्या वर्षी ते महाराष्ट्र राज्य युवक कॉंग्रेसचे अध्यक्ष झाले. सन १९६६ साली पवारांना युनेस्कोची शिष्यवृत्ती मिळाली. त्या अंतर्गत त्यांना पश्चिम जर्मनी, फ्रान्स, इटली, इंग्लंड, अमेरिका, जपान, डेन्मार्क, नॉर्वे, कॅनडा, स्वीडन इ. देशांना भेटी देण्याची संधी मिळाली त्यांना तेथील राजकीय पक्षांचा आणि त्यांच्या पक्षबांधणी करायच्या पध्दतीचा जवळून अभ्यास करता आला.

सन १९६७ साली शरदराव वयाच्या २७ व्या वर्षी बारामती विधानसभा मतदार संघातून उभे राहिले ३५,००० एवढया प्रचंड बहुमताने निवडून आले. त्यानंतर त्यांनी मागे वळून बघितले नाही. सन १९६७ ते १९७२ अशी पाच वर्षे विधानसभेत आमदार म्हणून काम करीत असताना त्यांनी शेती, जलव्यवस्थापन, मनुष्यबळ नियोजन, बेकारी इत्यादी विषयांचा सखोल अभ्यास केला. या निमित्ताने त्यांचा जनसंपर्क वाढला अभ्यासामुळे त्यांच्या विचारांना एक वेगळीच धार आली. स्वपक्षीय व विरोध पक्षीय आमदार ही त्यांच्या संपर्कात येवू राहू लागले. सन १९७० साली शरदराव महाराष्ट्र प्रदेश कॉंग्रेसचे सचिव बनले. या काळात त्यांनी चर्चासत्रे, शिबीरे घेऊन कॉंग्रेसला नवचैतन्य प्राप्त करुन दिले. सन १९७२ साली ते पुन्हा बारामती विधानसभा मतदार संघातून ५०,००० इतक्या प्रचंड बहुमताने निवडून आले. त्यावेळी मा. वसंतराव नाईक यांच्या मंत्रिमंडळात गृह, प्रसिध्दी या महत्वाच्या खात्यांचे राज्यमंत्री पद त्यांच्याकडे सोपविण्यात आले व नंतर शिक्षणमंत्री, कृषीमंत्री, उद्योगमंत्री झाले. शरदराव शेतीमंत्री झाले तेंव्हा महाराष्ट्रातील शेतक-याला आपलाच गौरव झाला असे वाटले. शरदरावांनी शेतक-यांना अल्प व्याजाने कर्ज व स्वस्त दरात वीज पुरवठा उपलब्ध करुन दिला. आदिवासीं साठी तर त्यांनी बिनव्याजी कर्जाची सोय केली. सन १९७२ ते ७३ च्या

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

दुष्काळात 'अन्न आणि नागरी पुरवठा' या खात्याचीही जबाबदारी त्यांच्यावर सोपविण्यात आली. परप्रांतातून अन्न धान्याची सोय करुन त्यांनी दुष्काळावर मात केली आणि तेंव्हापासूनच संकटकाळी बाहेर पडण्याचा मार्ग म्हणजे शरदराव असे समीकरणच ठरुन गेले.

सन १९७८ मध्ये विविध पक्षांचे ४० आमदार घेवून शरदराव काँग्रेसच्या बाहेर पडले आणि विधानसभा निवडणूक लढले. जनता पक्ष, शेकाप अशा निरनिराळया पक्षाचे नेते यामध्ये सामील झाले. सर्वांनी मिळून पुरोगामी लोकशाही दल (पुलोद) या नावाने आघाडी तयार केली. या निवडणुकीतील विजयानंतर शरदराव पहिल्यांदा वयाच्या ३८व्या वर्षी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाले. ते सर्वात तरुण मुख्यमंत्री होते. निरनिराळया विचारांची मंडळी या मंत्रीमंडळात असली तरी शरदराव कुशलतेने निर्णय घेत. ग्रामीण भागातील जनतेच्या आणि शेतक-यांच्या हिताचे बरेच निर्णय या काळात झाले. शरदराव मुख्यमंत्री असतानाच सर्वात आधी शेतक-यांचे १२७ कोटींचे कर्ज माफ करण्यात आले पदवीधर बेरोजगारांना रोजगार भत्त्याची घोषणा त्यांनी केली. या नंतर शरदरावांनी केंद्र आणि राज्य सरकाराच्या महागाई भत्त्यातल्या तफावती दुर करण्याचा पहिला निर्णय घेतला. तसेच कर्मचा-यांसाठी नेमलेल्या भोळे आयोगाने ठेवलेल्या विसंगती शरद पवार यांनी दूर करून टाकल्या. दि. १ मार्च १९८० पासून केंद्रीय कर्मचा-यांना जो महागाई भत्ता मिळतो. तोच महागाई भत्ता राज्य कर्मचा-यांना मिळेल असा निर्णय शरद पवार यांनी जाहीर करुन टाकला पण त्याच्या पुर्वीच इंदिरा गांधी यांनी शरद पवार यांचे महाराष्ट्रातील सरकार बरखास्त करुन महाराष्ट्रात राष्ट्रपती राजवट आणली होती.

महाराष्ट्रात पुन्हा निवडणूका झाल्या आणि काँग्रेसला बहुमत मिळाले. बॅरिस्टर ए.आर.अंतुले दि.९ जून १९८० ला मुख्यमंत्री झाले आणि शरदराव विरोधी पक्ष नेते झाले. विरोधी पक्ष नेते झाल्यानंतर त्यांनी सर्वप्रथम नागपूरातील हिवाळी अधिवेशन कालावधीत जवळगाव ते नागपूर अशी शेतकरी दिंडी काढली त्यामध्ये एन.डी.पाटील, राजाराम बापू पाटील, गणपतराव देशमुख असे अनेक नेते सहभागी झाले होते. ही दिंडी एवढी भव्य होती की, तीन महिन्यानंतर अखिल भारतीय पातळीवर देवीलाल यांनी दिल्लीमध्ये जो शेतकरी महामेळावा घेतला त्या शेतकरी महामेळाव्याचे अध्यक्षपद शरद पवार यांना दिले गेले.

शरद पवारांनी मंडल आयोगाच्या निर्णयाची पहिली अंमलबजावणी मुख्यमंत्री असताना केली आहे. घटनेने दिलेल्या १० टक्केच्या दलित वर्गाच्या आरक्षणाची कक्षा महाराष्ट्रात ओबीसी सह २७ टक्केपर्यंत नेण्याचा निर्णय शरद पवार यांच्याच कारकिर्दीत घेतला गेला आहे. आणि नोकरीत २७ टक्के आरक्षण देणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य झाले. महिला आयोगाची स्थापना शरद पवार मुख्यमंत्री असताना देशात पहिल्यांदा महाराष्ट्रात झाली. महाराष्ट्राच्या पुरोगामी निर्णयात पंचायत राज निर्मिती, रोजगार हमी, नेत्याला कॅबिनेट मंत्र्यांचा दर्जा, मुलींना मोफत शिक्षण, गर्भजल निदान विरोधी विधेयके असे हे निर्णय शरद पवार यांच्या कार्यकाळातील महत्त्वाचे निर्णय मानावे लागतील. पंचायत राज्यव्यवस्थेत महिलांना ३० टक्के आरक्षणाचा निर्णयही शरद पवार मुख्यमंत्री असताना केला गेला आहे.

दि.६ डिसेंबर १९८६ पर्यंत म्हणजे पुन्हा काँग्रेसमध्ये येईपर्यंत शरद पवार विरोधी पक्षाच्या बाकावरच वावरत होते. सन १९८६ ला ते काँग्रेसमध्ये आल्यानंतर दि.२४ जून १९८८पर्यंत काँग्रेस पक्षात त्यांचा वावर केवळ आमदार म्हणूनच होता. यावेळी महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्री पदावर असलेल्या शंकरराव चव्हाण यांना बाजूला करून दि.२४ जून १९८८ रोजी शरद पवार महाराष्ट्राचे दुस-यांदा मुख्यमंत्री झाले. यावेळी रोजगार हमी योजनेच्या अंतर्गत त्यांनी फळबाग योजनेची घोषणा केली. त्याकाळात महाराष्ट्रात अडीच लाख हेक्टरमध्ये लागवड होती. आज ती १६ लाख हेक्टरपर्यंत गेली आहे. याच योजनेत कोकणात आंबा, काजूची आणि दुष्काळी भागात डाळिंबाची लागवड झाली. या राज्याच्या शेती उत्पादनापैकी २५ टक्के उत्पादन फळबागेपासून होऊ लागले.

फेब्रुवारी १९९०मध्ये विधानसभा निवडणुकीत काँग्रेसला १४१ जागा मिळाल्या तरीही १२ अपक्ष आमदारांच्या पाठिंब्यावर शरद पवार यांनी दि.४ मार्च १९९० रोजी मुख्यमंत्री म्हणून तिस-यांदा शपथ घेतली. जाने. १९९१ मध्ये शरद पवारांना मुख्यमंत्री पदावरून हटवण्याची मागणी काही मंत्र्यांनी राजीव गांधीकडे केली. पण त्याला राजीव गांधीनी नकार दिला. सन १९९१ च्या लोकसभा निवडणुकीत पवारांनी काँग्रेस पक्षाचा राज्यात एकहाती प्रचार केला. पक्षाने राज्यात ४८ पौकी ३८ जागा जिंकल्या. निवडणुक प्रचारादरम्यान राजीव गांधींची हत्या झाली. पी.व्ही.नरसिंहराव आणि अर्जुनसिंग यांच्याबरोबर पवारांचे नावही पंतप्रधान पदाच्या शर्यतीत आहे अशा बातम्या वर्तमानपत्रांत आल्या. मात्र काँग्रेस संसदीय पक्षाने पी.व्ही.नरसिंह राव यांना नेतेपदी निवडले आणि दि.२६ जून १९९१ रोजी शरद पवारांना केंद्रीय मंत्रीमंडळात संरक्षणमंत्री म्हणून प्रथमच शपथविधी झाला. महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री म्हणून त्यांच्या जागी सुधाकरराव नाईक यांची निवड करण्यात आली. काँग्रेसमधील अंतर्गत मतभेदामुळे सुधाकरराव नाईक यांना राजीनामा द्यावा लागला. त्यानंतर शरद पवारांना दि. ६ मार्च १९९३ रोजी चौथ्यांदा महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री म्हणून सुत्रे हाती घ्यावी लागली.

शरद पवार चौथ्यांदा मुख्यमंत्री झाल्यानंतर दि.१२ मार्च १९९३ रोजी मुंबईत भीषण बाँबस्फोट झाले त्यात २५७ लोक ठार तर ६०० हून अधिक लोक जखमी झाले. शरद पवारांनी केवळ दोनच दिवसात भेदरलेल्या मुंबईचे जीवन पूर्वपदावर आणले. पुढे दि.३० सप्टेंबर १९९३ रोजी लातूर आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यामध्ये भूकंप होऊन दहा हजारांपेक्षा जास्त लोक ठार झाले. या

संकटाबरोबरच राज्यात कमालीच्या वाढलेल्या भ्रष्टाचाराबद्दल मुंबई महानगरपालिकेचे उपायुक्त गो.रा.खैरनार यांनी पवारांना दोषी धरुन त्यांच्यावर अनेक आरोप केले. प्रख्यात समाजसेवक आण्णा हजारे यांनी वनखात्यातील वाढत्या भ्रष्टाचाराविरोधात उपोषण केले. तेंव्हा पवारांचे सरकार भ्रष्टाचारी अधिका-यांना पाठिशी घालत आहे असा आरोप झाला. जळगाव येथील सेक्स स्कँडलमध्ये अनेक तरुणींवर लैंगिक अत्याचार झाले त्यात काँग्रेस पक्षाचे स्थानिक नगरसेवक सामील आहेत असा आरोप झाला. दि.२३ नोव्हेंबर १९९४ रोजी नागपूर येथे वंजारी समाजातील लोकांचा शिक्षण आणि सरकारी नोक-यांमध्ये आरक्षणाची मागणी करण्यासाठी मोर्चा निघाला. त्यात चेंगराचेंगरी होऊन १२३ लोक मृत्युमुखी पडले. यामुळे जनतेत सरकार विरुध्द नाराजी वाढली आणि प्रथमच राज्यात काँग्रेस पक्षाचा पराभव झाला. सन १९९६ च्या लोकसभा निवडणूकीपर्यंत पवार राज्य विधान परिषदेतील विरोधी पक्ष नेते होते. सन १९९६ च्या लोकसभा निवडणुकीत त्यांनी बारामतीतून विजय मिळविला आणि त्यानंतर ते राष्ट्रीय राजकारणात उतरले. त्यांनी आज अखेर राष्ट्रीय राजकारणात आपल्या कार्य कर्तव्याचा ठसा उमठवल्याचे आपणास दिसून येते.

समारोप : शरदरावांनी महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्रीपद एकूण चार वेळा भूषवले. या काळात त्यांनी जनहिताचे अनेक निर्णय घेतले औद्योगिक क्षेत्राला उत्तेजन देण्याची त्यांनी योजना आखली आणि ती अंमलात आणली. साखर कारखान्यातून निघणा-या मळी व बगॅसपासून अल्कोहोल निर्मितीला त्यांनी चालना दिली. औद्योगिक क्षेत्रातील लायसन्स संदर्भातील नियम ढिले केले. तोटयात जाणारे उद्योगधंदे बंद केले आणि त्यातील कामगारांना पुन्हा प्रशिक्षण देवून काम दिले तसेच फळबागा आणि पर्यटनाच्या विकासासंबंधी नव्या योजना आखल्या विशेषतः पर्यटनाला उद्योगाची प्रतिष्ठा प्राप्त करुन दिली. मराठवाडा विद्यापीठाला डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे नांव देण्याचा निर्णय घेतला आणि दलितांना न्याय दिला. गडचिरोली, चंद्रपूर पट्टयातील आदिवासींना मुख्य प्रवाहात आणून त्यांचे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय शोषण थांबविण्याची विशेष कृती योजना त्यांच्याच प्रेरणेने आणि त्यांच्याच मार्गदर्शनाखाली आमलात आली.

शरदरावांच्या जीवनातील एक आगळावेगळा पण अलौकिक पैलू म्हणजे सामान्य माणूस (common man) हा शरदरावांच्या राजकारणाचा केंद्रबिंदू आहे. तरीही समाजातील सर्व घटकांशी त्यांचे सौहार्दाचे संबंध आहेत. ज्या सहजतेने ते शेतक-यांमध्ये मिसळतात त्याच सहजतेने श्रीमंत उद्योजकांमध्येही वावरतात आणि विशेष म्हणजे दोघांनाही ते आपले वाटतात यालाच म्हणतात माणसांची मने जिंकणे. ते देश आणि विदेश पातळीवरील नेत्यांमध्येही आपले वजन राखून असतात. तरुण पिढीबद्दल ते आशावादी आहेत. आजही ते १७ ते १८ तास काम करतात त्यांनीच म्हटल्याप्रमाणे कष्ट हेच भांडवल तसेच कर्तृत्व हेच भांडवल, श्रेष्ठत्व हेच भांडवल, सदगुण हेच भांडवल, सामान्यांची संमती हेच भांडवल, एवढे सारे बरोबर असेल तर कोणतीच गोष्ट अशक्य नाही.ज्याप्रमाणे शेक्सपियरचा हॅम्लेट म्हणतो, ***The time is out of joint : o Cursed spite / that ever I was born to set it right*** त्याप्रमाणे म्हणत. शरदरावांनी राजकीय, सामाजिक वाटचाल केली तर ते आपल्या ध्येयाची पूर्ती करू शकतील.

एक प्रशासक म्हणून शरदरावांनी आपला एक वेगळा ठसा उमटविलेला आहे. कोणत्याही प्रश्नाचा ते अभ्यास करतात मग इतरांशी सल्ला मसलत करतात आणि तरीही अंतिम निर्णय घेण्याचे आपले स्वातंत्र्य ते अबाधित ठेवतात. प्रशासनातील खाचा-खोचा-ठेचा त्यांना जवळून माहित असल्याने नोकरशाहीतील माणसे त्यांना टरकून असतात. एक उत्तम प्रशासक म्हणून त्यांनी नाव कमावले आहे हे मान्यच करायला हवे. आपल्या ४० ते ५० वर्षाच्या राजकीय जीवनात त्यांनी कर्तृत्वाचे डोंगर उभे केले आहेत त्या कर्तृत्त्वाचा आलेख मांडताना माझे शब्द अपुरे पडतात यास्तव त्यांच्या महान कार्याचा इथे केवळ धावता आढावाच घेतलेला आहे.

संदर्भसूची

१) नष्टे पद्माकर, लोक नेते, पुजा प्रकाशन, पुणे २०१३, पान २२.
२) सातपुते अशोक, महाराष्ट्रातील मोठी माणसे, अमित प्रकाशन, पुणे २०१३, पान १३०
३) शिंदे- चौगुले सहदेव डॉ पाथेय-भाग १, रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर २०१२ पान १३८–१३९
४) चव्हाण सरोजिनी नितीन, शारदाबाई पवार, सकाळ प्रकाशन, कोल्हापूर २०११, पान १९३
५) पवार प्रतापराव, वाटचाल, सकाळ प्रकाशन, पुणे २००५, पान ५४.
६) दै.सकाळ दि.१२/१२/२०१४ , पान ६
७) पाटील मनोज, यशवंत, आदिश्रेय प्रकाशन, पुणे,२०१५, पान ६६व ६७.
८) दै.सकाळ, दि.१२/१२/२००९, पान १०.
९) पवार शरद(राजकीय आत्मकथा), लोक माझे सांगाती, राजहंस प्रकाशन, पुणे-२०१६, पान ५३ व ५९
१०) दै.सकाळ, दि.१२/१२/२०१०, पान ११.
११) भोंगळे सुधीर (संपा), राष्ट्रवादी अंक ४३, फे.२०१३, पान २५.

माध्यमिक स्तरावर इयत्ता ९ वी च्या विद्यार्थ्यांच्या मराठी भाषेची वाचन विषयक अभिरुची – एक अभ्यास

- प्रा. सरिता आण्णासो मोरे

प्रा. आण्णासो विलास जाधव

महावीर महाविद्यालय कोल्हापूर

प्रास्ताविक –

मानवी जीवनात आचार – विचार राहणीमान, धर्म, संस्कृती, मूल्ये यांच्या अभ्यासाठी व ती प्रत्यक्षात आणण्यासाठी मातृभाषेचा उपयोग होतो.

सामाजिक वारशांचे प्रसारण भाषेमुळे व प्रभावीपणे होते. मातृभाषा व सामाजिक वारशांचा प्राण ठरतो. मातृभाषेच्या माध्यमातून ज्ञान आणि परंपरा जोपसण्याचा आणि वाढविण्याचा एक अखंड प्रवास सुरु होतो. मातृभाषा ही वाड:मयीन आवड निर्माण करण्याचे प्रभावी साधन आहे. भाषेच्या माध्यमातून तोंडी व लेखी आत्मप्रकटीकरण प्रभावीपणे होते. विचार, भाषा आणि अनुभव याचे आदानप्रदान करण्याचे साधन म्हणजे भाषा होय. व्यक्तीच्या बौध्दिक, भावनिक आणि कार्यात्मक विकास भाषेच्या माध्यमातून साधला जातो. ज्ञानप्राप्ती करून घेणे आणि साहित्याच्या माध्यमातून मनोरंजन करणे हे मातृभाषा सातत्याने करीत असते.

विद्यार्थी वाचन विषय अभिरुची वाढविणे आजच्या दृष्टीने महत्त्वाचे वाटते. कारण प्रत्येक ठिकाणी मनुष्य हा दृक स्वरुपाची संवेदन म्हणजे नेत्रेंद्रिय हे व्यक्तीचा बोधात्मक विकास करण्यासाठी उपयोगी ठरते आणि त्यामुळे व्यक्तींच्या ज्ञानाची पहिले क्षेत्र बोधात्मक क्षेत्र हे होय. यासाठी सभोवतालची कोणतीही वस्तुस्थिती बघितल्याशिवाय त्या वस्तुस्थितीचे आकलन होत नाही. म्हणून आकलन होण्यासाठी विद्यार्थ्याला वाचन करणे आवश्यक आहे. आजचा विद्यार्थी हा उद्याचा नागरिक होणार आहे. वाचन अभिरुची ही विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी एक महत्त्वाची भूमिका ठरू शकते. म्हणून भाषिक विकासाठी प्रत्यक्ष व्यवहारासाठी सामाजिक विकासासाठी प्रत्येक विद्यार्थ्याला वाचन विषयक अभिरुची अत्यावश्यक आहे. अभिरुची ही जशी उपजत असते तशी ती अर्जितही असू शकते. यासाठी माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यावर वाचनसंस्कार करून अभिरुची विकसित करता येईल. यासाठी सदर संशोधन विषयक अभ्यासासाठी निवडला आहे.

संशोधन समस्येचे महत्त्व आवश्यकता व गरज –

मानवी जीवनात भाषेला जे अन्यनसाधारण महत्त्व आहे. हे लक्षात घेता शैक्षणिक दृष्टयाही भाषेचे महत्त्व आहे. आजच्या स्पर्धात्मक युगात सुशिक्षित व सुसंस्कृत समाजात जीवन जगायचे असेल ज्ञानप्राप्ती करून घ्यायची असेल तर भाषेचा अभ्यास आवश्यक आहे. यासाठी विद्यार्थ्याला वाचन विषयक अभिरुची वाढविणे आवश्यक आहे.

माध्यमिक शाळेत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्याचे वय या अवस्थेत अत्यंत संवेदनक्षम असून या वयात झालेले संस्कार विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व जडणघडणीसाठी महत्त्वाचे ठरावेत असे वाटतात. व्यक्तिमत्त्व विकासाठी वाचनाचा संस्कार हा श्रेष्ठ तर जीवनमूल्यांची जाणीव करून देणारा संस्कार ठरत असतो म्हणून माध्यमिक शाळेत जीवनाच्या श्रेष्ठत्तर मूल्यांचे दर्शन घडविणाऱ्या ललित साहित्याचे वाचनही महत्त्वाचे ठरते. माध्यमिक स्तरावरील मुलांच्या ठिकाणी कमालीची जिज्ञासूवृत्ती असल्यामुळे विविध प्रकारचे ज्ञान देणारी अनेक पुस्तके ही त्याच्या वाचनात आली तर विद्यार्थ्यांची ज्ञानलालसा अधिकाधिक निकोप पणे वृद्धिगत होत राहील. अभ्यासक्रमात असलेले ज्ञानाची व्याप्ती वाढविण्यासाठी पूरक वाचनाची गरज आहे. वाचनातून विद्यार्थ्याची सुप्तशक्ती, अभिव्यक्ती, सृजनशक्ती यासारख्या शक्तीचा विकास होऊन विशेषता मातृभाषेच्या वाचनाने बुद्धीला, विचारांना कल्पकतेला आणि सृजनक्षमतेला चालना मिळते. दृष्टी विशाल बनते, ज्ञान समृद्ध होते, मनोरंजन होते, बहुश्रुतता वाढेल, जे अनुभव घेता येत नाही त्याचे ज्ञान वाचनातून होते.

व्यक्तीला जीवनामध्ये अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. व्यक्तीच्या वाचनामुळे अनेक समस्यांना अडचणींना तो सहजपणे सामोरे जाऊ शकतो. त्यामुळे मराठी वाचनाविषयक अभिरुची विद्यार्थ्यांमध्ये किती आहे याचा अभ्यास सदर संशोधनामध्ये केले आहे.

समस्या विधान – माध्यमिक स्तरावरील इ ९ वी च्या विद्यार्थांच्या मराठी भाषेची वाचन विषयक अभिरुची – एक अभ्यास.

संशोधनाची उद्दिष्टे –

१. विद्यार्थ्याच्या वाचनाच्या अभिरुचीचा शोध घेणे.

२. विद्यार्थ्याच्या वाचन साहित्याची माहिती मिळवणे.

३. शालेय ग्रंथालयातून विद्यार्थ्यांना पुरविल्या जाणाऱ्या वाचन विषयक सुविधाचा अभ्यास करणे.

समस्येमागील गृहितके –

१. वाचन सरावामुळे विद्यार्थ्याचे वाचन विषय अभिरुची वाढेल.
२. मूल्यधिष्ठित साहित्याची माहिती देऊन त्यांना वाचनविषयक आवड निर्माण होते.
३. जे साहित्य वाचलेले आहे त्यातील महत्त्वाची टिपणे घेऊन शब्दसंग्रह वाढतो.

संशोधनाची कार्यपद्धती –

संशोधनाची प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संदर्भातील संबंधित माहिती मिळवण्यासाठी शैक्षणिक संशोधनाच्या विविध पद्धतीपैकी सर्वेक्षण पध्दतीचा उपयोग केला आहे.

नमूना निवड –

सदर संशोधनासाठी सांगली शहरांची निवड केली आहे. माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता ९ वीच्या विद्यार्थ्याच्या मराठी भाषेची वाचन विषयक अभिरुची अभ्यासण्यासाठी सांगली शहरातील एकूण मराठी माध्यमिक शाळा २४ आहेत. त्यापैकी जनसंख्या म्हणून ३० टक्के नी या माध्यमिक शाळापैकी ८ शाळांची निवड यादृच्छिक पद्धतीत लॉटरी पद्धतीने निवड केली आहे. प्रत्येकी २० विद्यार्थी व प्रत्येक शाळेतील ग्रंथपालांचीसुद्धा निवड करण्यात आली.

संशोधनाची साधने – विद्यार्थ्याच्या मराठी संशोधनाची साधने अभिरुची अभ्यासण्यासाठी प्रश्नावली व मुलाखत ही साधने वापरण्यात आली. वृत्तपत्रे, मासिके इतर अवातंर साहित्य तसेच शाळेत राबविले जाणारे उपक्रम आणि या उपक्रमामुळे विद्यर्थ्यांच्या अभिरुचीत वाढ होते का तसेच शालेय ग्रंथालयातून विद्यार्थ्याना पुरविल्या जाणाऱ्या वाचन विषयक सुविधाचा अभ्यास यावर आधारित ग्रंथपाल यांना प्रश्नावली तयार केले. अशाप्रकारे तयार केलेली प्रश्नावली तज्ञ व्यक्तींना दाखवून अंतिम प्रश्नावली तयार केली काही प्रश्न विद्यार्थ्यांना मुलाखतीद्वारे विचारण्यात आले.

संकलित माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन –

विद्यार्थीकडून प्रश्नावली सोडवून घेतल्या व काही विद्यार्थींच्या मुलाखती घेण्यात आल्या व प्रत्येक ग्रंथपालांकडून सुद्धा प्रश्नावली सोडवून घेतल्या व त्यानंतर विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले.

प्रश्नावलीमधील प्राप्तांकांचा क्रमवार अधिक स्पष्ट व्हावा या करिता प्रश्नावलीत प्रत्येक प्रश्नाचे सांखिकीय विश्लेषण टक्केवारीनुसार करण्यात आले.

निष्कर्ष –

१. मोकळ्या वेळात करता येण्यासारख्या विविध गोष्टीपैकी २६.०७ टक्के विद्यार्थी मोकळा वेळ सिनेमा पाहण्यात घालवतात.
२. वृत्तपत्रे, साप्ताहिके, मासिके यांचे वाचन करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना दररोज ३० मिनटे वेळ ३२.८२ टक्के विद्यार्थींना मिळतो.
३. पुढारी वाचणारे विद्यार्थी ७४.५३ टक्के आहेत. सकाळ व लोकमत वाचणारे विद्यार्थी अनुक्रमे ४२.०२ टक्के व ४०.७९ टक्के आहे.
४. अभ्यासाव्यतिरिक्त विनोदी कथा वाचणारे विद्यार्थी ४४.७८ टक्के आहेत.
५. विद्यार्थीनी वाचलेल्या कथासंग्रहासाठी प्रतिसाद न देणारे विद्यार्थी ९०.४९ टक्के आहे. प्रतिसाद दिलेली विद्यार्थी ९.५० टक्के आहे.
६. ग्रंथालयामध्ये दैनिक घेण्याचे प्रमाण ८७.५ टक्के आहे. साप्ताहिके व मासिके घेण्याचे प्रमाण अनुक्रमे २५ टक्के आहे.
७. एखादे मासिक वाचल्यानंतर त्यावर टिपणे काढणारे विद्यार्थी १३.७५ टक्के आहेत व न काढणारे ८६.२५ टक्के आहेत.
८. वर्तमानपत्र अगर नियतकालिक यातील एखादा भाग विद्यार्थ्यांना उपयुक्त असेल तर तो विद्यार्थ्यांना समोर आणण्यासाठी एखादी योजना कार्यान्वित करणारे ८७.५ टक्के ग्रंथपाल आहेत व एखादी योजना कार्यान्वित न करणरे १२.५ टक्के ग्रंथपाल आहेत.
९. शाळेत येणारी नवीन पुस्तके वाचकांच्या नजरेत आणण्यासाठी व योजना कार्यान्वित करणारे ७५ टक्के ग्रंथपाल आहेत यामध्ये ३७.५ टक्के ग्रंथपाल प्रदर्शन भरवतात व २५ टक्के ग्रंथपाल नवीन पुस्तके काचपेटीला लावली जातात. १२.५ टक्के ग्रंथपाल वाचन शाळा योजना कार्यान्वित करतात.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

१०. मुलांना उभे राहून वर्तमानपत्रे किंवा मासिके वाचता येतील असे लोखंडी व लाकडी स्टॅण्ड ३७.५ टक्के शाळांमध्ये आहे. लोखंडी व लाकडी स्टॅण्ड ६२.५ टक्के शाळांनमध्ये नाहीत.

११. ग्रंथालयातील प्रमुख विभागापैकी शिक्षक ग्रंथालय १०० टक्के आहे. सामान्य वाचनालय, वाचनकक्ष, अभ्यासिका, वर्ग वाचनालय अनुक्रमे ६२.५ टक्के आहे. व नियतकालिका विभाग ५० टक्के आहे. गरीब विद्यार्थी ३७.५ टक्के व संच पेट्या व सहायक विभाग २५ टक्के आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची –

१. ऐवले सीमा (सप्टेंबर २००५) ‘ शैक्षणिक तंत्रविज्ञान व माहिती तंत्रविज्ञान’ नित्य नूतन प्रकाशन
२. करंदीकर सुरेश, (मार्च २००५) ‘मराठी अध्यापन पद्धती’ कोल्हापूर फडके प्रकाशन.
३. कुडले म.बा. (१९८५) ‘मराठी अध्यापन’ पुणे श्री विद्या प्रकाशन देशमुख एम.जी.जुलै २०० शिक्षणाचे तत्वज्ञानात्मक व समाजशास्त्रीय अधिष्ठात फडके प्रकाशन.
४. भिंताडे वि. रा. (१९८९) ‘शैक्षणिक संशोधन पद्धती’ पुणे नूतन प्रकाशन
५. मुळे रा. श. व उमाटे वि.म. ‘शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे ’ नागपूर विद्या प्रकाशन.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

महात्मा ज्योतीराव फुले यांच्या जलव्यवस्थापनाबाबतच्या विचारांची प्रस्तुतता.

प्रा. सतीश यशवंत चौगुले
क्रांतिसिंह नाना पाटील महाविद्यालय, वाळवा.
ता. वाळवा, जि. सांगली

प्रस्तावना

दि. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वातंत्र्योत्तर भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु हे झाले. भारताची सर्वच क्षेत्रात प्रगती व्हावी अशी त्यांची इच्छा होती. भारत कृषीप्रधान देश आहे. त्यामुळे शेतीचा विकास झाला पाहिजे यासाठी पाण्याची आवश्यकता आहे. म्हणून जलसिंचनाचा विकास केला पाहिजे ही बाब पंडित जवाहरलाल नेहरुंसारख्या दृष्ट्या नेत्याच्या लक्षात आली होती.डॉ.ए. एन. खोसला हे अभियंता आणि राजकारणी होते. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली स्वातंत्र्यानंतर सिंचन क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणात विकास करण्यात आला. अनेक मोठे-मोठे प्रकल्प देशातील वेगवेगळ्या नद्यांवर उभारण्यात आले. भाक्रा-नानगल, हिराकुड, दामोदर, कोयना यासारखी मोठी धरणे बांधण्यात आली. दुष्काळ हटविणे, पुर नियंत्रण, अधिक क्षेत्र सिंचनाखाली आणणे, वीज निर्मीती, पिण्यासाठी व उद्योगांसाठी पाणी देणे अशा उद्दीष्टांनी नद्यांवर धरणे बांधून जलसिंचन योजना राबविण्यात आल्या. जलसंपत्तीचे नियोजन करणे हे सरकारचे मुख्य कार्य होते.

परंतू नदीवर कायमस्वरुपी धरण बांधण्याची पध्दत भारतात ब्रिटीशांनी आणली. तीच पध्दती स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय राज्यकर्त्यांनी अवलंबली. ब्रिटीशांच्या काळातच महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी जलव्यवस्थापनाबद्दल आपले विचार व्यक्त केले होते. त्यांनी मांडलेल्या विचारांची चर्चा या ठिकाणी करणार आहोत.

सिंचनाचा इतिहास – भारतात प्राचीनकाळी लोकांना व जमिनीला पाणी पुरवठा करण्यासाठी अनेक मातीची धरणे बांधण्यात आली होती. उत्तर भारतात नद्यांना बारमाही पाणी असल्याने त्यावर कमी उंचीची व फारच थोडा साठा करणारी धरणे बांधून पुराचे पाणी शेतात घेतले जाई. त्या पाण्यावर चांगली पीके काढण्यात येत. द. भारतात अशा बारमाही पाणी असलेल्या नद्या फारशा नसल्याने पाणी साठवण्यासाठी मातीची व क्वचित दगडी बांधकामाची छोटी धरणे बांधली गेली. इ. स. ५०० ते १८०० या काळात द. भारतात पल्लव आणि इतर राजांनी अनेक मातीची धरणे बांधल्याचे उल्लेख मिळतात.[१]

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्र या ग्रंथात तलाव बांधणे, पाणीपट्टी वसुली, सिंचन व्यवस्थेचे संरक्षण, पीक पध्दती, कुरणाची शेती, पावसाच्या नोंदी व तलावातील गाळ काढणे यावरील कराची चर्चा आली आहे. तसेच कौटिल्य म्हणतो, ‘ अन्नधान्याचे पीक उत्तम, भाजीपाला उत्तम व ऊस कनिष्ठ. कारण उसाच्या पीकाला पाणी जास्त लागते.’ अशा पध्दतीने कौटिल्याने शेती आणि पाण्याचा विचार केलेला दिसतो. पाराशर ऋषी यांचा कृषी पाराशर हा ग्रंथ प्रसिध्द आहे. त्यामध्ये प्रमुख कालवा, चाऱ्या, उपचाऱ्या व त्यांचे नियंत्रण याची चर्चा आली आहे. त्यांनीच शेतीच्या पाणी पुरवठ्यासाठी रहाटगाडग्याची कल्पना मांडली आहे. हेमाद्री पंडिताने आपल्या दानखंड्या उपग्रंथामध्ये सिंचनाची माहिती दिली आहे. अशा प्रकारच्या जलसिंचन व्यवस्थेच्या नोंदी रामायण, महाभारत, सिंधू संस्कृती या काळातही आढळतात.[२]

फड पध्दती – मध्ययुगीन काळापासून खानदेशात फड पध्दती होती. या पध्दतीमुळेच खानदेशात ऊस, केळी, कापूस आणि भात यांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात येत होते. नदीवर बंधारे बांधून कालव्याद्वारे पाणी सिंचनासाठी वळविले जात होते. सिंचनाखालील क्षेत्राचे चार भाग केले जात होते. अशा प्रत्येक भागाला फड असे म्हटले जात होते. एका फडामध्ये अनेक प्रकारचे लाभधारक असत. एका फडामध्ये मात्र एकाच प्रकारचे पीक घेतले जात होते. पहिल्या फडात बारमाही तर दुसऱ्या फडात दुहंगामी, तिसऱ्या फडात एक हंगामी तर चौथ्या फडात पाणी उपलब्ध असेल तरच पीक घेतले जात होते. दर चार वर्षांनी प्रत्येक फडात एकदा बारमाही पीक घेता येत होते. त्यामुळे शेतीचा पोत चांगला रहात होता. खानदेशात यादव राजांनी व अहिल्याबाई होळकर यांनी बंधारे बांधून फड पध्दतीला राजाश्रय दिला होता.[३]

अशाच पध्दतीने राजर्षि शाहू महाराजांनी कोल्हापूर संस्थापात फड पध्दती अवलंबली होती. राजर्षी शाहु महाराजांनी राधानगरीचे धरण बांधले. या धरणातले पाणी पंचगंगा नदीत सोडले जात होते. पंचगंगा नदीतून मोटेच्या सहाय्याने फड पध्दतीने सिंचन केले जात होते.[४]

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

ब्रिटीशांचे जलसिंचनविषयक धोरण – संपूर्ण भारतातील जमीन आणि पाण्याबद्दलची जलसिंचनाची पहिल्यांदा शास्त्रीय पध्दतीने अभ्यासपूर्ण माहिती ब्रिटीश अधिकारी व तज्ञांनी एकत्रित केली.[५] हाऊस ऑफ कॉमन्सने १८७९ मध्ये एक खास समिती नेमली. या समितीने केलेल्या शिफारशींपैकी महत्वाची शिफारस अशी होती की,' सरकारी जबाबदारीवर कर्ज उभारुन ज्या योजना पुढे किफायतशीर ठरतील, म्हणजे ज्यापासून मिळणारे उत्पन्न काम सुरु केल्यापासूनचा काळ धरुन भांडवलावर जे वर्षासाठी व्याज आकारायला हवे त्या इतके तरी मिळेल अशा योजनाच हाती घेतल्या जाव्यात.[६] या शिफारशीला अनुसरुनच तत्कालीन इंग्रजांचा अधिक्षक अभियंता मि. बिल यांनी प्रकल्पाचा हिशेब मांडत असताना असे लिहिले आहे, प्रकल्पातून मिळणारा महसूल हा त्यावर केलेल्या गुंतवणूकीवर मिळणाऱ्या व्याजापेक्षा जास्त राहील.[७] भारतात ब्रिटीशांनी पहिल्यांदा धरणे बांधली, ही धरणे भारतातील शेतीला पाणी पुरवठा करण्याच्या हेतूपेक्षा धरणातील बांधकामातील गुंतवणूकीतून नफा कमवण्याच्या हेतूने बांधल्याची दिसतात.

महात्मा फुलेंचे जलसिंचन विषयक विचार –ब्रिटिशांनी पाण्याचे आणि माणसाचे वर्षानुवर्षाचे नाते तोडण्याचा प्रयत्न चालवला होता. म्हणून महात्मा फुलेंनी काही सुचना केल्या होत्या. महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी जलव्यवस्थापनाबाबत 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या ग्रंथात पुढील शब्दात इंग्रज सरकारला सूचना देत टीका केली आहे.

१. ब्रिटीशांनी आपल्या इंजिनीयर लोकांच्या भल्यामोठ्या पगार व सिंचनासाठी काढलेल्या कर्जाच्या व्याजासाठी योजना तयार केल्या होत्या. शेतकऱ्यांचा खोटा कळवळा ब्रिटीश सरकार दाखवत होते. असा आरोप महात्मा फुल्यांनी केला आहे. त्यांच्याच शब्दात त्यांनी असे म्हटले आहे '' शेतकऱ्यांच्या शेतात भरपूर पाणी असल्याने त्यांच्या जीतराबाचा बचाव होऊन त्यास पोटभर भाकर व अंगभर वस्त्र मिळावे, असा वरकांती भाव दाखवून आतून आपल्या देशबांधव युरोपियन इंजिनियर कामगारास मोठमोठे पगार देण्याचे इराद्याने युरोपातील सावकारास महामूर व्याज देण्याचा हेतू मनी धरुन त्यांचे कर्ज हिंदुस्थानच्या बोडक्यावर वाढवून, त्या कर्जापैकी लक्षावधी रुपये खर्च घालून जागोजाग कालवे बांधिले जात आहेत. व त्या कालव्यातील पाण्याची किंमत अज्ञानी शेतकऱ्यांपासून मन मानेल तशी घेऊन त्यांच्या शेतात वेळच्या वेळी तरी पाणी देण्याविषयी सरकारी कामगारांकडून तजवीज ठेवली जाते काय?''[८]

२. शेतकऱ्यांनी एकदा पाणी विकत घेतल्यानंतर पूर्ण पीक तयार होईपर्यंत पाणी पुरवण्याची जबाबदारी सरकारची होती. परंतू पीक वाळून गेले तरी पाण्याचा पुरवठा केला जात नाही, यावर महात्मा फुल्यांनी कठोर शब्दात कोरडे ओढले आहेत. ते म्हणतात, '' वक्तशीर कालव्यातील पाणी सरल्यामुळे शेतकऱ्यांची एकंदर सर्व जीतराबांची होरपळून राखरांगोळी जरी झाली तरी त्यांची जोखीम इरिगेशन खात्याचे शीरावर नाही. अहो जेथे हजारो रुपये दरमहा घशात सोडणाऱ्या गोऱ्या व काळ्या इंजिनियर कामगारास, धरणात हल्ली किती ग्यालन पाणी आहे याची साधी मोजदाद करुन ते पाणी अखेरपावेतो जेवढ्या जमिनीस पुरेल, तितक्या जमिनीच्या मालकांस पाण्याचे फर्मे द्यावेत असा तर्क नसावा काय? अहो या खात्यातील कित्येक पाणी सोडणाऱ्या कामगारांचे पाण्यासाठी आर्जव करता शेतकऱ्यांचे नाकास नळ येतात. अखेर जेव्हा शेतकऱ्यांस त्याजकडून पाणी मिळेनासे होते, तेव्हा शेतकरी त्याचेवरील धूर्त अधिकाऱ्याकडे दाद मागण्यास गेले की पाण्याचे ऐवजी शेतकऱ्यांवर मग्रुरीच्या भाषणाचा हल्ला मात्र होतो.''[९]

३.शेतकऱ्यांना पाणीपट्टी अधिक भरावी लागते, ती कमी कशी करता येईल त्यावरची उपाययोजना महात्मा फुल्यांनी सांगितली आहे. '' यास्तव आमचे दयाळू सरकारांनी दर एक शेतकऱ्याच्या शेतात पाण्याच्या मानाप्रमाणे प्रत्येकास एकेक तोटी करुन द्यावी, जीजपासून शेतकऱ्यास जास्त पाणी वाजवीपेक्षा घेता न .यावे. आणि तसे केले म्हणजे पाणी सोडणाऱ्या कामगारांची सरकारास जरुर न लागता, त्याच्या खर्चाची पैशाची बचत राहील ती पाणी घेणाऱ्या शेतकऱ्यास पाणी घेण्याचे दर कमी करण्याचे कामी चांगली उपयोगी पडेल.''[१०] याचा अर्थ महात्मा फुले नुसते टीका करणाऱ्यांपैकी नव्हते. तर उपाययोजना सांगणाऱ्यांपैकी होते.

४. सध्या धरण बांधत असताना धरणाच्या बांधामुळे अडवलेल्या पाण्याचा विचार केला जातो. पण धरणाच्या खालील बाजूस पावसाचे पडणारे पाणी ओढे, नाले, पाणलोट क्षेत्रातून जात असते. हे पाणी तर वाहून जातेच पण त्याच बरोबर महत्वाची घटकद्रव्ये वाहून जात असतात. यावर नेमकेपणाने बोट महात्मा फुल्यांनी ठेवलेले आहे. '' एकंदर डोगर पर्वतावरील गवत, झाडांच्या पानाफुलांचे व मेलेल्या किटकश्वापदांचे, मांसहाडाचे कुजलेले सत्व, वळवाच्या पावसाने धुपून पाण्याच्या पुराबरोबर वाहून ओढ्याखेड्यात वाया जाऊ नये म्हणून उद्योगी सरकारने सोयीसोयीने काळ्या व गोऱ्या लष्करासह पोलिस खात्यातील फालतू शिपायाकडून जागोजाग तालीवजा बंधारे अशा रितीने बांधावे की वळवाचे पाणी एकंदर शेतातून मुरुन नंतर नदीनाल्यास मिळावे. त्याच प्रमाणे आमच्या दयाळू सरकारने एकंदर सर्व डोंगरटेकड्यांमधील दऱ्याखोऱ्यांनी तलावतळी जितकी होतील तितकी सोयीसोयीने बांधून काढावीत. म्हणजे त्याच्या खालच्या प्रदेशात ओढ्याखेड्यांनी भर उन्हाळ्यात पाणी असल्यामुळे जागोजाग लहान मोठी धरणे घालून एकंदर सर्व विहीरीस पाण्याचा पुरवठा होऊन, ज्याजपासून सर्व ठिकाणी बागायती होऊन शेतकऱ्यांसहित सरकारचा फायदा होणार आहे. एकंदर सर्व शेते धुपून त्यामध्ये खोंगल्या पडू नयेत म्हणून सरकारने शेतकऱ्यांपासून पाणलोटाच्या बाजूने शेताच्या बांधांनी वरचेवर ताली दुरुस्त ठेवाव्यात.''[११] अशी महात्मा फुल्यांसारखी मांडणी विरळाच असेल.

महात्मा फुलेंनी १८८३ साली केलेली टीका आजही तंतोतंत खरी असल्याचे दिसेल. प्राचीन कालखंडापासून ब्रिटीशांनी सिंचन विषयक धोरण राबवेपर्यंत सिंचन व सिंचनविषयक कल्पना समाजमनामध्ये स्पष्ट होत्या.

निष्कर्ष : ब्रिटीशांनी सर्वच क्षेत्रातून पारंपारिक लोकसहभागास अवैध ठरवले होते. त्यामुळे जलाशयाची मालकी लोकांकडून इंग्रज सरकारकडे कधी गेली हेच समजू शकले नाही. त्यामुळे जलाशयाचा आणि जनतेचा संबंध तुटला. ब्रिटीशांचा भारताकडे बघण्याचा दृष्टीकोन व्यापारी होता. या देशातील भांडवली गुंतवणूक वाढली पाहिजे. त्यातून अधिकाधिक लाभ मिळाला पाहिजे आणि या गुंतवणूकीला जास्तीत जास्त राजकीय संरक्षण मिळाले पाहिजे अशी त्यांची विचारसरणी होती. जनकल्याण, नैतिक उत्तरदायित्व या जलसंधारणातील प्रेरणा नाहीशा होऊन त्या जागी एकाधिकारशाही, पाण्याचे व्यापारीकरण आणि जमिनदारांना खूष ठेवण्यासाठी कुळांचे बलिदान या धोरणाला त्यांनी प्राधान्य दिल्याचे दिसते. पाण्यावर एकाधिकार निर्माण करण्याच्या प्रक्रीयेमधून या क्षेत्रात शेकडो वर्षांच्या परंपरेने निर्माण झालेल्या लोकसहभागाला फाटा दिला गेला. त्यामुळे जलाशयाचे आणि समाजाचे सांस्कृतिक नाते तुटले गेले.[१२]

स्वातंत्र्यानंतर सिंचनाबाबतचे बऱ्याच प्रमाणात ब्रिटीशांचेच धोरण पुढे चालू ठेवण्यात आले. पाणी साठ्यापासून पाणी वाहून नेण्यासाठी कालवे काढले जात होते. कालव्याने पाणी शेतापर्यंत वाहून नेले जात होते. हे सार्वजनिक स्वरूपाचे होते. कालव्यातून वाहून आणलेले पाणी सर्वांना समान पध्दतीने दिले जात होते. भारतात ब्रिटिशांनी पहिल्यांदा धरणे बांधली. ही धरणे भारतातील शेतीला पाणीपुरवठा करण्याच्या हेतूपेक्षा धरणाच्या बांधकामातील गुंतवणुकीतून नफा कमवण्याचा हेतूने बांधल्याची दिसतात. ब्रिटिशांनी भारतात धरणे बांधत असताना भारतीय शेती पध्दतीचा अभ्यास न करता धरणे बांधली. त्यामुळे येथील पीकपध्दती धोक्यात आली. ब्रिटिशांनी भारतात धरणे बांधण्या अगोदर पाण्यावर शेती असणाऱ्यांचा आणि नसणाऱ्यांचा समान अधिकार होता. धरणे बांधल्यानंतर शेती नसणारे लोक शेती आणि पाण्यापासून दूर फेकले गेले. धरण आणि कालव्यातील नव्या सिंचनाच्या पध्दतीमुळे पैसे देवून पाणी विकत घ्यावे लागत आहे. त्यामुळे पीक पध्दती बदलली. शेतकऱ्यावर पाण्यासाठीचे कर्ज वाढल्यामुळे नगदी पीक घेण्याचे दडपण वाढले. शेतीचा पोत लक्षात न घेता सिंचनाची सुविधा झाली. पाण्याच्या अधिक वापराने शेतीचे प्रश्न निर्माण झाले. पिकाची आणि मातीची गरज लक्षात घेऊन पाणीपुरवठा करणे गरजेचे असते. ब्रिटीश सत्तेच्या या धोरणाचा मोठा फटका जुन्या सिंचन व्यवस्थेला आणि पाणी–जमीन संबंधाना बसला. मोठी धरणे ज्या क्षेत्रात बांधली त्याच्या पाणलोट आणि बुडीत क्षेत्रातील पारंपारिक व्यवस्था मोडून पडल्या. लाभक्षेत्रात मोठ्या पाटाचे पाणी फिरायला सुरूवात झाल्यावर जुन्या सिंचन व्यवस्थेकडे दुर्लक्ष करून मोडल्या गेल्या. जुन्या स्थानिक सिंचन व्यवस्थांचा अभ्यास करून त्यांना जास्त मजबूत करणे आवश्यक होते. या व्यवस्था प्रामुख्याने कायम ठेवून सिंचन क्षेत्र वाढवण्यासाठी काय करणे आवश्यक आहे याचा विचार करणे गरजेचे होते. नव्या सिंचन व्यवस्थेची गरज या अभ्यासाच्या निकषावर तपासायला पाहिजे होती. किमान नव्या आणि मोठ्या सिंचन व्यवस्थेची आणि जुन्या सर्व व्यवस्थांची सांगड घातला येणे शक्य होतेच. यापैकी काहीच केले नाही.

महात्मा फुलेंचे जलव्यस्थापनाविषयक विचार शेतीच्या पोताचा, शेती असणऱ्याचा आणि नसणाऱ्यांचा तसेच शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाबद्दल विचार करतात. जुन्या आणि नव्या सिंचन व्यवस्थेची सांगड घालणे आवश्यक आहे. म्हणूनच आजही महात्मा फुलेंच्या जलव्यवस्थापन विषयक विचारांची आजही प्रस्तुतता आहे.

संदर्भ :

१)जोशीतर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री,मराठी विश्वकोश,खंड ८,महाराष्ट्र राज्य,साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई,१९७९, पृष्ठ क्रं. १
२) महाराष्ट्र जल व जलसिंचन आयोग अहवाल खंड १, तात्वीक विवेचन, जून १९९९, पृष्ठ क्र २०,२१.
३) उपरोक्त, पृष्ठ क्र. २५.
४) कित्ता, पृष्ठ क्र. २९.
५)पाटणकर भारत (शब्दांकन),समन्यायी पाणी वाटप धोरण,कॉ.जयंत निकम,श्रमिक मुक्ती दल,कासेगांव २३ मार्च १९९८,पृष्ठ क्र. १०.
६) महाराष्ट्र जल व जलसिंचन अयोग अहवाल उपरोक्त,पृष्ठ क्र. ३१.
७) कित्ता, पृष्ठ क्र. ३७.
८) फडके य. दि., महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,मुंबई, सुधारीत ५ वी आवृती दि. २८ नोव्हेंबर १९९१, पृष्ठ क्र. ३२३.
९) उपरोक्त, पृष्ठ क्र. ३२१.
१०) कित्ता, पृष्ठ क्र. ३२२.
११) कित्ता, पृष्ठ क्र. ३२१.
१२) मोरवंचीकर रा. श्री, भारतीय जलसंस्कृती : स्वरूप आणि व्याप्ती,सुमेरू प्रकाशन,डोंबिवली.११ जुलै २००६, पृष्ठ क्र. १०६.

संरक्षणमंत्री स्वर्गीय यशवंतराव चव्हाण यांचे राष्ट्रबांधणीतील योगदान

प्रा.सयाजीराव यशवंत पाटील
इतिहास विभाग प्रमुख
भोगावती महाविद्यालय, कुरूकली
जि.कोल्हापूर-महाराष्ट्र

प्रस्तावना :

महाराष्ट्रातील एका सर्वसामान्य शेतकरी कुंटुबात जन्मलेल्या यशवंतरावांनी महाराष्ट्राच्या राजकारणाबरोबरच देशाच्या राजकारणातही अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी आपल्या प्रभावी व कुशल नेतृत्वाच्या जोरावर महाराष्ट्राला तर पुढे नेलेच पण त्याचबरोबर देशाच्या राजकारणालाही एक नवे वलय प्राप्त करून दिले. व्दिभाषिक व स्वतंत्र महाराष्ट्राच्या पहिल्या मुख्यमंत्री पदापासून ते देषाच्या संरक्षणमंत्री, गृहमंत्री, परराष्ट्रमंत्री आणि उपपंतप्रधान यासारखी अनेक महत्वाची पदे भूषविली. त्या भूमिका साकार करत असताना राजकारणातून समाजाची सर्वांगीण प्रगती करत करत भारताची प्रतिमा जागतिक स्तरावर उंचविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. ''हिमालयाच्या संरक्षणाला सह्याद्री धावून आला '' या सत्य उक्तीप्रमाणे महाराष्ट्राच्या राजकारणात सक्रिय असणारे यशवंतराव दिल्लीकरांच्या हाकेला मान देवून दिल्लीच्या राजकारणात प्रवेशकर्ते झाले. अर्थात भारत-चीन यांच्यतील संघर्शयुद्धाचा इतिहास घडत असतानाच त्यांना संरक्षणमंत्री पदासाठी पाचारण करण्यात आले. अत्यंत विश्वासाने या पदावर काम करत असताना यशवंतरावांनी आपल्या मुत्सद्धीपणाचे सुरेख दर्शन घडविले. त्यामुळेच देशाच्या संरक्षण खात्याला एक नवी दिशा मिळाली आणि त्यांचे नेतृत्वही सर्वमान्य झाले.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे : वरिल संशोधनातून पुढील उदिष्टे पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे.
१) यशवंतरावांच्या प्रारंभीच्या जीवनावर प्रकाश टाकणे.
२) त्यांच्या राजकीय जडणघडणीवर प्रकाश टाकणे.
३) केंद्रीय राजकारणातील प्रवेश अभ्यासणे.
४) संरक्षणमंत्री पदाच्या कारकिर्दीचा अभ्यास करणे.
५) त्याच्यातील मुत्सद्धीपणाच्या गुणांचा शोध घेणे.

राजकीय जडणघडण : १२ मार्च १९१३ रोजी सांगली जिल्ह्यातील 'देवराष्ट्रे ' या गावी त्यांचा जन्म झाला. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण झाल्यावर ते बी.ए. एल.एल.बी करून वकिल झाले. पण वकिलीत न रमता ते भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत उतरले. गांधीजींच्या १९३० च्या सविनय कांयदेभंग चळचळीत ते सहभागी झाले. त्यातच त्यांना दीड वर्षाची शिक्षा झाली. भगतसिंग -सुखदेव -राजगुरू यांच्या जीवनातील विविध घटनांचा त्यांच्या मनावर खोल परिणाम झाला. याचवेळी त्यांची मार्क्सवादाशी विशेषता : मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या विचाराधारेशी जवळीक निर्माण झाली. रॉय यांचा नवमानवतावाद यावर त्यांचा प्रचंड विश्वास होता[१]. १९४० मध्ये ते सातारा जिल्हा कॉग्रसचे अध्यक्ष झाले. १९४२ च्या चलेजाव चळवळीचे सातारा जिल्ह्याचे नेतृत्व त्यांनीच केले. या दरम्यान सातारा जिल्ह्यात नाना पाटील व इतर सहकार्याचे पत्रीसरकार स्थापन झाले होते. १९४६ च्या मुंबई इलाखा कायदेमंडळाच्या निवडणुकीत सातारा मतदारसंघातून निवडून आल्याने गृहखात्याचे पार्लमेंटरी सेक्रेटरी झाले.तर १९४८ साली महाराष्ट्र प्रदेश कॉग्रेसचे चिटनिस बनले. स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्याच निवडणुकीत म्हणजेच १९५२ मध्ये कराड मतदारसंघातून ते निवडून आल्याने मोरारजी देसाईच्या मंत्रिमंडळात नागरी पुरवठा मंत्री झाले. आणि मग पुढे १ मे १९६० रोजी स्वतंत्र महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून रूजू झाले[२].

राजकीय जीवनाला कलाटणी देणारा नाटयमय प्रसंग :

वकिलीचा अभ्यास करण्यापूर्वीच वकिली आणि राजकारण हे एकत्र करता येते पण त्यातही जे चागंल्या तऱ्हेने करता येईल ते करायचे असा ठाम विचार करणाऱ्या यशवंतरावांनी आपल्या जीवनात राजकारणाला अधिक प्राधान्य दिले. कारण राजकारण हे स्वातंत्र्याचे राजकारण आहे यावर त्यांचा विश्वास होता. म्हणूनच त्यांनी महाराष्ट्राच्या राजकारणात स्वताःला झोकून दिले. [३]महाराष्ट्राचे विविध क्षेत्रातील अग्रेसरत्व प्रस्थापित करण्यासाठी सर्वांगीन विकासाच्या माध्यमातून आपल्या राज्याला अस्सल पुरोगामी व समृद्ध करण्याचे एक दिव्य स्वप्न त्यांनी आपल्या उराशी बाळगले होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीची सभारंभपूर्वक घोषणा करण्यासाठी १ मे १९६० रोजी पंडित नेहरू मुंबईत आलेले असताना यशवंतरावांनी 'हिमालयाच्या संरक्षणासाठी सह्याद्री धावून येईल'' असा शब्द दिला होता. ती वेळ आता आली होती. १९६२ साली चीनच्या भारतावरील आक्रमणानंतर संरक्षणविषयक निर्माण झालेल्या आणिबाणीच्या कठिण काळात राष्ट्राच्या सर्वश्रेष्ट नेत्यानं यशवंतरावांना दिल्लीला येण्याची हाक दिली. ही घटना

महाराष्ट्राचा स्वाभीमान वाढविणारी घटना होती. पण हे सर्व अत्यंत नाटयमय पद्धतीने घडत होते[४]. कृष्ण मेनन हे त्यावेळी संरक्षणमंत्री होते. पण त्यांनी संरक्षणमंत्री पदाचा राजीनामा पंतप्रधानाकडे सुपूर्द केल्याने अनेकांचे डोळे त्या खात्याकडे होते. २० नोव्हेंबर १९६२ ला यशवंतराव दिल्लीत पोहचले त्याच रात्री बिजू पटनाईक हे त्यांना भेटण्यास आले. आणि संरक्षणविषयक समस्यांचा पाढा गिरवत "चीन झपाट्याने पुढे सरकत असून कदाचित मुंबईला धोका निर्माण होऊन तुमची मुंबईच युद्धभूमी बनण्याची शक्यता आहे. अशा वेळी तुम्ही मुंबईत असाला पाहिजे" असा सल्लाही दिला.म्हणजेच चव्हाण आजूनही संरक्षणमंत्री बनण्याचा विचार बदलतील आणि आल्या वाटेने मुंबईला परत निघून जातील, असा त्यांचा समज होता. पण यशवंतरावांनी त्यांचा समज खोटा ठरविला. पटनाईकांना यशवंतराव ठामपणे म्हणाले "संरक्षणमंत्री पदाची जबाबदारी स्वीकारून दिल्लीला येण्यास मी राजी नव्हतो, पण आता संरक्षणमंत्री पदाची सुत्रं स्वीकारण्याचा मी निर्धार केला आहे. देशातील आणीबाणीच्या वेळी राष्ट्राकरिता जेवढं जास्त करता येईल तेवढ करण्याचा माझा निर्धार पक्का आहे." हस्तक्षेपाचं हे नाट्य इथेच संपंल नाहीतर २१ नोव्हेंबरला यशवंतरावांचा शपथविधी झाल्या नंतरही ते संरक्षण खात्याच्या कारभारात हस्तक्षेप करतचं होते. तेंव्हा अस्वस्थ झालेल्या यशवंतरावांनी आपली व्यथा पंतप्रधानापर्यंत पोहचविली तेंव्हा तात्काळ पंतप्रधानांनी त्यांना भेटीस बोलावून "संरक्षणमंत्री तुम्हीच आहात " असे सांगून व्यथेचं पत्र फाडून टाकले. आणि खऱ्या अर्थाने यशवतंरावांच्या दिल्ली राजकारणातील प्रवेश नाट्यावर पडदा पडला [५].

संरक्षणमंत्री पदाची प्रभावी कारकिर्द (१९६२ –१९६६) :

भारताचे संरक्षणमंत्री म्हणून चार वर्षे काम करताना यशवंतरावांनी अनेक धोरणात्मक पावले टाकून आमूलाग्र बदल घडवून आणले. सुरूवातीलाच विविध आघाड्यांना भेटी देवून सैनिक –आधिकारी यांच्या भेटी घेवून त्यांच्या अडचणी समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. नुकत्याच झालेल्या भारत - चीन युद्धामध्ये सेनादलातील आधिकाऱ्यांचा आत्मविश्वास डळमळीत झाला होता. एकूणच संरक्षणखात्यात निराशा व एक प्रकारचा अपमान झाल्याची खंत निर्माण झालेली होती. त्यावर सकारात्मक उपाय म्हणून यशवंरावांनी सर्वच घटकांशी जवळीक साधण्याचा प्रयत्न केला,त्यांना समजावून घेतले.[६] त्यांनी तीन्ही सैन्यदलाच्या प्रमुखांच्या ,सचिवांच्या ,आधिकाऱ्यांच्या , आणि सैनिकांच्या वारंवार भेटी घेतल्या. त्यातूनच सकाळ बैठकीची परंपरा सुरू केली. १९६६ या एकाच वर्षात ३६५ दिवसापैकी १६९ दिवस चव्हाण आणि प्रमुख यांच्यात बैठका संपन्न झाल्या होत्या.जवळ जवळ चार वर्षात सकाळी ९:३० ला बैठक भरत आणि तिच्यापुढे अत्यंत महत्वाच्या विषयावर सखोल चर्चा होत असे. याचवेळी चव्हाणांच्या लक्षात आले की, " सेनादलाचे वाजवीकरण करण्याकडे भारताने फारसे लक्ष दिलेले नव्हते. धोबी, नाव्ही, पारीट, सफाई कामगार अशा १० –१० , २०–२० हजार बिनलढाऊ कामगारांचा भरणा करून ठेवण्याची ब्रिटिशांची जुनीच परंपरा भारताने चालु ठेवली होती.पण त्यांना पुरेशी साधनसामुग्री, शस्त्रात्रे प्रशिक्षणाच्या सोयी दिल्या नव्हत्या. म्हणूनच पूर्वीचे संरक्षणमंत्री कृष्ण मेनन आपल्या सैन्याचा उल्लेख "कवायतीच्या मैदानावरील सैन्य " असा करत.१९५७ ला कृष्ण मेमन सरक्षण मंत्री बनले. त्यांनी सैन्य दलाला एक नवी प्रतिष्ठा मिळवून दिली. पण त्याचबरोबर अविश्वास, गटबाजी, आणि संशय यांना खतपाणी घालणारी एक वेगळीच राजकरणाची शैलीही संरक्षण खात्यात आणली होती. १९६२ च्या ऐन अडचणीच्या कालखंडातील संरक्षण यंत्रणेत गटबाजी-अविश्वास व संशयाचे सावट पसरलेले होते.[७]

यातून मार्ग काढण्यासाठी चव्हाणांनी अनेक महत्वाच्या समित्यांची स्थापना करून सर्व भारतीय समाजात संरक्षण खात्याची एक नवी जाणिव निर्माण केली. या त्यांच्या दूरदृष्टीच्या प्रयत्नाबद्दल बिग्रेडिअर दळवी असे म्हणतात की " मेनन यांच्या कारकिर्दीत देशाच्या संरक्षण व्यवस्थेला गेलेले तडे भरून काढण्याचे काम चव्हाणांनी सुरू केले. " कारण त्यांनी सैन्याचा गमावलेला आत्मविश्वास व त्यांच्या कामकाजातील शिस्तबधत्ता पुन्हा मिळवून दिली. यावेळी आपले विमानदलही फारसे सामर्थ्यवान नव्हते.उदा: एखाद्या देशाकडे एखाद्य जातीच्या विमानाचे सुटटे भाग मागितले तर ते मिळत नसत, कारण तोपर्यंत त्या देशाने तसले विमान वापरायचे सोडून देवून नव्या मॉडेलचा स्वीकार केलेला असे, म्हणूनच यशवंतरावांनी 'मिग –२१ ' ही लढाऊ विमाने तयार करणाऱ्या सार्वजनिक क्षेत्रातील स्वंतत्र कंपनीची स्थापना करून विमान उत्पादनास प्रारंभ केला.[८] संरक्षण खाते बळकट व्हावे म्हणून त्यांनी अमेरिकेला भेट दिली पण भारताला आधुनिक प्रकारची विमाने मिळू नयेत याची अमेरिकेने काळजी घेतली. कारण काय मदत करता येईल हे पहाण्यापेक्षा मदत न देण्यासाठी कारणे शोधून काढण्याचा ते प्रयत्न करत होते. पण दुसऱ्या बाजूला अमेरिकेने पाकिस्तानला पानबुडी आणि एफ१०४ सुपरसॉनिक जेट विमाने दिली होती. पुढे यशवंतरावांनी ब्रिटनचे परराष्ट्रमंत्री ,संरक्षणमंत्री लॉर्ड माऊंट बॅटन अशा अनेकांच्या भेटी घेतल्या पण त्यांचा प्रतिसाद निराशाजनक होता. त्यामुळे भारताला राशियाच्या सहचर्यात आधिक जावे लागले.[९]

१९६५ चे भारत - पाकिस्तान युद्ध हे चव्हाणांच्या संरक्षणमंत्री पदाची कसोटी पहाणारे ठरले.२४ एप्रिल १९६५ रोजी पाकिस्ताने पूर्ण बिग्रेडच्या सहाय्याने रणगाडे व १०० पौट्री तोफांसह कच्छच्या रणात हल्ला केला अून युद्धाची ठिणगी पडली. २८ एप्रिलला लाल बहादूरशास्त्रीनी लोकसभेतून इशारा दिला की " पाकने आपली सद्सद्विवेकबुद्धी गहाण टाकून आपल्या आक्रमक

कारवाया अशाच चालू ठेवल्यातर आमचे सैन्य जरूर आपल्या देशाचे संरक्षण करेल,आवश्यक युद्ध सामग्रीचा वापर आम्ही योग्य पद्धतीने करू '' या घोषणेमुळे पाकचे प्रमुख आयुबखानचे पित्त खवळले अन् १ मे च्या भाषणात ते गरजले '' भारताच्या अशा वागण्याची परिणीती भारत - पाक यांच्यातील सर्वकष युद्धात होईल, ही गोष्ट भारताच्या डोक्यात शिरते आहे का?'' या आयुबखानच्या आक्षेपाला संरक्षणमंत्री चव्हाणांनी सणसणीत उत्तर दिले ''जर कोण्या देशाने भारताविरूद्ध युद्ध फुकारले तर भारताला ते आव्हान स्वीकारावेच लागेल. आणि त्याला प्रत्युत्तरही दयावे लागेल''. एवढ्यावरच न थांबता त्यांनी पंजाब सिंध सिमेवरील सैन्य व त्यांच्या लष्करप्रमुखांना सज्ज रहाण्याचे आदेशही दिले.[१०] अशा वातावरणातच भारत - पाक युद्धाला १ सप्टेंबर १९६५ पासून खऱ्या अर्थाने तोंड फुटले आणि २३ सप्टेंबरला त्याचा शेवट पाकिस्तानच्या पराभवाने झाला. दोन्ही बाजूने युद्ध समाप्ततीच्या घोषण झाल्या. कारण ६ सप्टेंबरलाच राष्ट्रसंघाने युद्धबंदीचा ठराव केला होता. वरिल युद्धाची सविस्तर आणि अत्यंत विश्वसनीय माहिती यशवंतरावांनी याचकाळात आपल्या सौभाग्यवती वेणुताईस् लिहिलेल्या पत्रातून मिळतो. युद्ध समाप्तीनंतर सलोखा निर्माण व्हावा म्हणून रशियाच्या पंतप्रधानांनी शास्त्रीजी व आयुबखान यांना ताश्कंद येथे आमंत्रित केले. त्यानुसार २ जानेवारी १९६६ ला शास्त्रीजी व यशंवतराव चव्हाण ताश्कंदला रवाना झाले.यशंवतरावानी शास्त्रीजींच्या कायमचे सहवासात राहून आवश्यक तो सल्ला देण्याचे काम केले. काश्मीर प्रश्नामुळे वाटाघाटीत काहीसा पेच निर्माण झाला.अखेर कोसिजीन यांच्या कणखर मध्यस्थीमुळे १० जानेवारीला सलोखा घडला. शांतता करारावर सह्या झाल्या. बैटक संपली, दुसऱ्या दिवशी ते दिल्लीस रवाना होणार होते. पण दुदैवाने त्याच रात्री शास्त्रीजीचे देहावसन झाले. या युद्धानेच यशंवतरावांचे मुत्सद्धी युद्धनेतृत्व सर्वसामान्य झाले. त्यांची प्रतिमा आधिकच उजळ बनली. आणि देशाचे सर्व सैन्य व जनता यशंवतराव चव्हाण यांच्याकडे एक समर्थ राष्ट्रीय नेता म्हणून पाहू लागली[११].

समारोप :

देशभक्ती शिवाय आपली कुठलीही अन्य पात्रता नाही तेंव्हा दिल्लीला बोलवीताना आणखी एकदा विचार करा आसं पंडीत नेहरूंना सांगणाऱ्या यशवंतरावांनी भारताचे समर्थ संरक्षणमंत्री अशीच आपली प्रतिमा निर्माण केली. १९६५ च्या भारत -पाकिस्थान युद्धाच्या निकालानंतर ती प्रतिमा अधिकच उज्वल बनली. अफाट लोकप्रियता लाभली. त्यांच्या राष्ट्रीय व्यक्तीमत्वाची खरी ओळख पटली.त्यामुळेच यशवंतराव नावाच्या महाराष्ट्राच्या सपुत्राला देशाच्या राजकारणातील अत्यंत मानाची पदे समर्थपणे भूशविता आली. हे सर्व करत असताना त्यांनी आपल्या आयुष्यातील महत्वाचा कालखंड राष्ट्रसेवेला आर्पण केला. त्यामुळेच संरक्षणमंत्री म्हणून काम करत आसताना भारत काय आहे ही गोष्ट जशी यशवंतरावांच्या लक्षात आली. जसी यशवंतराव चव्हाण काय चीज आहे'' हे उभ्या भारताच्या लक्षात आले. संरक्षणमंत्रीपदाची सुत्रे हाती घेताच केलेल्या अभ्यासपूर्ण पहाणीतून ''चीन आज काय करेल, उद्या काय करेल, या आठवड्यात आणि मग पुढच्या आठवड्यात काय करेल एवढाच विचार आम्ही करत आलो पण आता मात्र त्यापुढचा विचार करावा लागेल '' या पार्लमेंटमध्ये केलेल्या स्पष्टीकरणावरून त्यांचा मुत्सधीपणा लक्षात येतो . तर १९६५ रोजी '' तुमच्या शाब्दीक वल्गनांना आम्ही भीक घालीत नाही'' या पाकच्या प्रमुखांना दिलेल्या झणझणीत उत्तरावरून त्यांचा कणखरपणा लक्षात येतो . म्हणजेच त्यांच्या संरक्षणमंत्री पदाच्या चार वर्षाचा अभ्यास करता '' हिमालयाच्या साहाय्याला सह्याद्री धावून गेला '' ही उक्ती सार्थ ठरवून त्यांनी या देशाच्या प्रशासकीय इतिहासात एक मुत्सद्धी संरक्षणंत्री म्हणून कार्य केल्याचे दिसून येते.

संदर्भसूची

१) 'प्रबोधन प्रकाशन ज्योती 'इचलकरंजी. फेब्रुवारी २०१२. पृ. ०२
२)' कित्ता' . पृ. ०३
३) यशवंतराव चव्हाण (आत्मचरित्र) 'कृष्णाकाठ 'पुर्नमुद्रण २००८. पृ. २४०
४) रामभाऊ जोशी' यशवंतरावांचे अंतरंग विरंगुळा' यशोदा प्रकाशन पुणे.२००८ पृ. ११८
५) 'कित्ता '. पृश्ट १२२.
६) शंकर सारडा ' यशवंतराव कर्तृत्व आणि नेतृत्व ' दिलीपराज प्रकाशन पुणे ,२००३. पृष्ट १४४.
७) एस.एस.खेरा 'इंडियन डिफेन्स प्रॉब्लेम' पृष्ट २०४.
८) शंकर सारडा , उपरोक्त, कित्ता. पृष्ट १४७.
९)' कित्ता '. पृष्ट १५०
१०)' कित्ता' . पृ १५१.
११) रामभाऊ जोशी , उपरोक्त, 'कित्ता ' पृ. १२९.

राष्ट्रबांधणीच्या कार्यातील सौ सिंधुताई सपकाळ यांचे योगदान

प्रा. डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण
प्रमुख इतिहास विभाग
ओंकार महाविद्यालय गडहिंग्लज -महाराष्ट्र

प्रस्तावना :

इतिहासाचा समृध्द वारसा लाभलेल्या भारत नावाच्या राष्ट्राला तथापी महाराष्ट्राला सर्वांगीन दृष्टया विकसित करण्यामध्ये अनेकांचे योगदान राहिले आहे. विशेषताः मानवतेच्या तत्वावर समाजाला आकार देण्याच्या दृष्टीने थोर समाज सेवक सौ सिंधुताई सकपाळ यांचे योगदान अत्यंत भरीव स्वरूपाचे आहे. बऱ्याच समाज सुधारणा चळवळींचा प्रारंभ महाराष्ट्रात झालेला असल्याने समाजसुधारणा चळवळीचा क्रेंद्रबिंदु महाराष्ट्र राज्यास मानावे लागेल. पूर्वीपासूनच महाराष्ट्रात असंख्या समाजसुधारणा चळवळी कार्यरत आहेत. समाजात मानव किंवा निर्सगाच्या कृतीने अनाथ, निराश्रित, व्याधीग्रस्त, पिडीत, वंचित, अशा घटकांचा माणूस म्हणून जीवन जगण्याचा हक्क हिरावून घेतलेला असतो. तोच हक्क त्यांना परत मिळवून देण्यासाठी समाजसुधारणा चळवळी अखंडपणे प्रयत्न करत असतात. म्हणजेच समाजाला अशा दुर्बल घटकांना माणूस म्हणून जीवन जगता यावे म्हणून त्यांच्यावर मायेची पाखर घालण्याचे कार्य चळवळी करत असतात. अशा चळवळीच्यामध्ये थोर समाजसेविका सौ. सिंधुताई सपकाळ यांचे योगदान वरच्या क्रमांकाचे आहे यात शंका नाही. सर्व काही उध्वस्त झालेल असतानाही दुर्दैवाच्या भोवऱ्यात सापडलेल्या सिंुधुताईनी समाजकार्यात स्वतःला झोकून देवून मारलेली उत्तुंग भरारी आनंद देणारी आहे म्हणूनच त्या आज अखंड भारताला अनाथांच्या आई तथा महाराष्ट्राची माई म्हणूनच परिचित आहेत.

सौ.सिंधुताई सपकाळ यांचा पूर्वइतिहासः

ताईंचा जन्म १४ नोव्हेबंर १९४७ रोजी विर्दभातल्या वर्धा जिल्हयातील नवरगांव या गावी झाला. त्यांचे वडील गुरे वळण्याचे काम करत असत. गाव अतिषय लहान व मागासलेले असल्याने सुधारणांपासून दूरच होते. माईच्या शिक्षणास वडीलांचा पाठिंबा तर आईचा विरोध असल्याने त्यांना केवळ इ.चौथी पर्यंतच शिकता आले. वयाच्या ९ व्या वर्षांनी म्हणेजच बालवयातच त्यांचा विवाह २० वर्षांनी मोठे असणाऱ्या श्रीहारी सपकाळ यांच्याशी झाला.१८ व्या वर्शी पर्यंत त्यांची तीन बाळंतपणे झाली. पण चौथे बाळंतपण त्यांच्या जीवनालाच कलाटणी देणारे ठरले. दरम्यानच्या काळातच त्यांनी शेणवाल्या मजुरांना न्याय मिळावा म्हणून शेणाचं आंदोलन केले व त्यात यशही मिळवल. पण या घटनेमध्ये दमडाजी असतकर हा जमिनदार दुखावला गेला. आणि त्याचा व्हायचा तोच परिणाम झाला.नाराज जमिनदाराने माईच्या पोटातील मुल आपलचं असल्याचा अपप्रचार सुरू करून तिच्या चारित्र्याचे धिंडवडे काढले. परिणामी नवऱ्याच्या मनात शंका आल्याने त्याने सिंधुताईस बेदम मारहाण करून घराच्या बाहेर काढले त्यांना माहेरच्यांनीही मदत नाकारल्याने शेवटी भीक मागून जगण्याची दुर्दैवी वेळ त्यांच्यावर आली.[१] अशा बिकट अवस्थेत त्या म्हणायच्या

" ये ऊन किती कडक तापते बाई
अंगाची फुटते लाही.
दोन दिसाचा शिळा तुकडा वाढा पण
दार नका लावु ,पुन्हा येणार नाही."

या काळात वाट मिळेल तिकड त्या चालत राहिल्या. शेवटी त्यांना स्मशानाचा ही आश्रय घ्यावा लागला. एका भंयकर रात्री त्या स्मशानात पडून होत्या भुकेचा आगडोंब उसळला होता. एक मृतदेह आला. अत्यंसंस्काराच मडकं फोडून जमाव निघून गेला. खिन्न काळोख दाटला होता. चित्ता धगधगत होती. मृत माणूस जळत होता. सिंधुताईच्या पोटातील भूख इतकी पेटली होती की लोकांनी हातावर दिलेले पीठ मडक्यातल्या पाण्यात कालवून चित्तेवर भाजलेली भाकरी तसीच खाल्ली त्यातून त्या पुढे चिखलदऱ्यास आल्यावर मजूरांच्या समवेत त्यांच्या मुलांचा सांभाळ करू लागल्या. असेच फिरत -फिरत पुण्यास आल्या. रस्त्यावर दिपक नावाचा मुलागा रडत बसला होता. काय करणार बिचारा अनाथ होता. सिंधुताईनी त्याच्यासाठी अपार प्रयत्न केले. पण मदतीसाठी कुणीच पुढ येईना तेव्हा माईंनी त्याला आपल्याच पदराखाली घेवून समाजकार्याचा प्रारंभ केला.[२] आणि केवळ पाच दशकात त्या अख्ख्या महाराष्ट्राच्याच माई बनल्या.

सिंधुताई सपकाळ यांचे समाजकार्य -

आपल्या वाटयास आलेलं दैदेवी जीवन इतरांच्या वाटयाला येवू नये. म्हणूनच त्यांनी मिळेल त्याला आधार देवून समाजकार्याचा वसा घेतला. पुण्यामध्ये रस्त्यावर रडणाऱ्या अवस्थेत सापडलेला दिपक हाच त्यांचा पहिला वारस पुत्र ठरला. असे असंख्य वारसपुत्रांना सिंधूताई मायेंच प्रेम देताना दिसतात. जगातील सर्वात पहिल्या आनाथाश्रमाची स्थापना अमेरिकेत झाल्याचा उल्लेख मिळतो. त्यास ऑर्फनोथ्रोफिया संबोधले आहे.[३] तर आधुनिक काळात ही अमेरिकेतच १९४० मध्ये जॉर्ज व्हाईटफिल्ड यांनी

बेथिस्दा ऑर्फनेजूची स्थापना केल्याचे दिसून येते. भारताचा विचार करता. डिप्रेस्ड क्लास मिशन ,नॅशनल सोशल कॉन्फरन्स, ब्राहमो समाज,आर्य समाज, प्रार्थना समाज यांनी अनाथांच्या स्वाभिमान रक्षणासाठी भरघोस कार्य केल्याचे दिसते. त्याच धरतीवर गेल्या पाच दषकात सिंधूताईनी आनाथाश्रमाच्या माध्यातून समाजसेवेला वाहून घेतलेले दिसते. त्यांच्या अथक परिश्रमातून आज त्यांच्या आनाथश्रमांमध्ये असंख्य आनाथ बालके जीवनाचा आनंद घेत आहेत.[४] सिंधूताईच्या अपार समाजसेवेची चालती बोलती उदाहरणे म्हणजेच त्यांनी स्थापन केलेल्या संस्था होय. यामध्ये प्रामुख्याने सन्मती बालनिकेतन संस्था हडपसर पुणे, अभिमान बाल भवन माळेगाव वर्धा, गंगाधर बाळ छात्रालय, गुहा अहमदनगर, ममता बालसदन कुंभारवळण ,पुणे, गोपिका वनऔषधे प्रकल्प वाढोणा वर्धा ,गोपिका गायरक्षण केंद्र माळेगाव जि.वर्धा यांचा समावेश होतो.[५]

सौ.सिंधूताईच्या या सर्व संस्था त्या महाराष्ट्रात,देशभर व देशाबाहेर दिलेल्या भाषणातून मिळणारे मानधन, शासनाची तूटपूंजी मदत यातूनच समर्थपणे चालवल्या जातात. त्यासाठी माई नेहमीच भीक मागतात, पदर पसरतात, आवाहन करतात. पण हे सर्व स्वतः साठी नसून सर्वसामान्यांच्या स्वावलंबनासाठी असते. हे विशेष होय. अनाथमुलांच्या दोन घासासाठी दिवसरात्र त्या पायाला चाके बांधून वणवण फिरणारी स्त्री म्हणून सध्यातरी सिंधुताईचाच उल्लेख करावा लागतो.[६] त्यांच्या आनाथश्रमातील प्रत्येक व्यक्ती त्यांचा मुलगा किंवा मुलगी म्हणूनच जीवन जगताना दिसतात. आज सिंधुताईना १५०० मुले आहेत. १०० मुली आहेत यात दोन दिवसाच्या मुलापांसून ७२ वर्शाच्या वृध्दापर्यंत सर्वांचा समावेश होतो. याशिवाय ४०० सुना व २०० जावई आहेत. आज यातील बरिचशी मुलं शिकून सवरून स्वतःच्या पायावर उभी आहेत. कोण डॉक्टर आहे, कोण इंजिनिअर आहे, तर कोण वकील .... हे सांगताना माईना भरभरून येते.[७]

सिंधुताई सपकाळ यांनी केलेल्या कार्याची पोहच पावती म्हणून त्यांच्या देश विदेशातील २७३ पुरस्कारांनी सन्मानीत केलेले आहे.[८] त्यांना मिळालेल्या पुरस्कारांची सर्व रक्कम त्या आनाथाश्रमासाठीच वापरतात.याशिवाय त्यांच्या जीवनावर 'मी सिंधुताई सपकाळ' हा मराठी चित्रपट ही प्रदर्शित झाला आहे. विविध वाहिण्यांनी घेतलेल्या ग्रेट मुलाखतीतून त्यांचा यशस्वी जीवनपट समाजासमोर आणण्यासाठी सदैव झुंबड उडालेली असते. देशभरातील विविध स्तरातून त्यांच्या कार्याचा गौरव होताना दिसतो. हे सर्व त्यांच्या अंतःकरणातून निरपेक्ष भावनेनं केलेल्या उदात्त समाजकार्याचंच फलित आहे.[९]

समारोप

आपल्या कार्याचा जनमानसात ठसा उमठविणाऱ्या सौ. सिंधुताई सपकाळ यांचे नाव आदराने घेतले जाते. प्रेमाला पोरक्या झालेल्या असंख्य निराधारांना आपल्या मायेच्या स्पर्शाने व प्रेमाने आपलसं करणाऱ्या सिंधुताईंच्या या मातेची कहानी कुणालाही थक्क करणारीच आहे. आपल्या पोटच्या ममता नावाच्या मुलीला श्रीमंत दगडूशेट हलवाई देवस्थानकडे देवून असंख्य आनाथांना आश्रय देण्याचे कार्य त्यांनी केले. त्यामागे त्यांचा उदात्त असा माणुसकीचा हेतु होता. खरचं सिंधुताईनी माणासाना तर मानसारख वागवलच पण प्राण्यानाही माणसात आणण्याच उदात्त कार्य केल. असेच म्हणावे लागेल. वैयक्तीक फायद्यासाठी समाज कार्याचा वापर करणाऱ्या या स्वार्थी जगात वैयक्तिक मिळालेल्या ५२७ पुरस्कारांची करोडो रूपयांची संपत्ती समाजातील अनाथांसाठी वापरणाऱ्या थोर समाजसेवक सौ.सिंधुताई सपकाळ या खऱ्या अर्थाने अनाथांच्या आई आणि महाराश्ट्राच्या माई बनलेल्या आहेत. ज्या नवऱ्याने मारहाण करून राक्षसी प्रवृत्तीने घराबाहेर काढले त्याच नवऱ्याला आयुष्याच्या सायंकाळी सात देणाऱ्या सिंधुताई या खऱ्या अर्थाने मानवी मनाच्या माता आहेत. आश्रमातील मुलं स्वतःच्या पायावर उभी राहिल्याच सांगताना त्यांच्या डोळयात न कळत पाण्याच्या धारा येतात. पण त्या धारा दुखःच्या नसून आनंदाच्या आहेत. हेही त्या सांगायला विसरत नाहीत[११]. एकूणच आईचे हे कार्य हे कार्य महाराष्ट्राच्या पर्यायाने भारताच्या जडण घडणीमध्ये महत्वपूर्ण योगदान देणारे असून उद्याच्या पिढयांना दिपस्तंभा प्रमाणे प्रेरणा देत राहील यात शंका नाही.

संदर्भसूची :

१) सौ.सिंधुताई सपकाळ, 'मी वनवासी' (आत्मचरित्र), रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर,२०१३ पा.नं. २२,२३
२)Sindhutaisapkal.com
३) एच.एस.भोगण, 'द लकीयस्ट ऑर्फन्स : अ हिस्ट्री ऑफ द हिब्रु ऑर्फन आलान्स ऑफ न्यूऑर्क', १९९१
४) डी.बी. महाजन, 'आमची माई' आदित्य प्रकाशन, औरंगाबाद २०१५ पा.नं.२६,२७
५) ममता बालसदन विशेषांक -२०१४
६) दै.तरूण भारत १२ जानेवारी २००२
७) सन्मती बालसंदन विशेषांक तथा अहवाल २०१२
८) https/mr.wikipedia. org/s/1bc
९) सौ.सिंधुताईचे वारस पुत्र दिपक यांची मुलाखत २०/०९/२०१५
१०) सौ.सिंधुताईंच्या विविध संस्थाचे अहवाल.
११)सौ.सिंधुताई सकपाळ यांची मुलाखत दिनांक २५/०९/२०१५

राष्ट्र बांधणीसाठी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य

प्रा.सौ.स्मिता तानाजी पाटील
श्रीमती आ.रा.पाटील कन्या महाविद्यालय, इचलकरंजी.

आधुनिक समाजात समाज बांधणीसाठी बरीच स्थित्यंतरे घडत आली आहेत. समाज प्रवाहाच्या त्या-त्या अवस्थेत विविध घटना व व्यक्ती या त्या क्षेत्रांना स्वाभाविकपणे प्रभावित करत असतात. तरीही विधायक विचाराच्या माणसांनीच समाजाला काहीतरी दिले आहे. आपला आचार, विचार व स्वभावाने क्रांतीकारी स्वरूपाचे कार्य, शिक्षण, राजकारण व तत्सम क्षेत्रात केले आहे हे वास्तव आहे. त्याच अनुषंगाने महाराष्ट्राच्या इतिहासात अनेक संत समाजसुधारक होऊन गेले की, त्यांनी समाजाला अंध:कारातून प्रकाशाकडे घेऊन आले त्यातील एक सर्वांगीण पुरूष, पददलितांचा कैवारी, बहुजन समाजास हक्क मिळवून देणारा, राष्ट्रीय एकात्मता टिकवून ठेवणारा छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज होय.

शाहू महाराज हे कोल्हापूर संस्थानाचे लोकराजे म्हणून ओळखले जातात. २ एप्रिल १८९४ रोजी कोल्हापूर संस्थानच्या संपूर्ण कारभाराची अधिकारसूत्रे देण्यात आली. यावेळी शाहू महाराजांनी काढलेल्या जाहिरनाम्यात असे म्हटले आहे की, ''आमची सर्व प्रजा सतत तृप्त राहून सुखी असावी, तिचे कल्याणाची सतत वृद्धी व्हावी व आमच्या राज्याचा सर्व बाजूंनी अभ्यूदय व्हावा अशी आमची उत्कट इच्छा आहे. हा उद्देश सफल होण्याच्या कामी आमचे जहागीरदार, आप्तजन, सरदार, इनामदार, मानकरी, कामदार, सर्व दर्जाचे श्रेष्ठ सावकार आणि तमाम प्रजानन यांच्या उज्ज्वल राजनिष्ठेची आणि सहकार्याची आम्हास आवश्यकता आहे.'' यावरून महाराजांच्या दूरदृष्टीचे आणि मुलभूत विचारसरणीचे दर्शन घडते.

संशोधनाचा उद्देश्य : राष्ट्रबांधणीसाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी केलेले शैक्षणिक कार्याचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती : हा शोधनिबंध लिहिण्यासाठी दुय्यम सामुग्रीचा उदा.पुस्तके, मासिके इ. चा वापर केला आहे.

राजर्षी शाहू महाराज मोठे समाजचिंतक होते. महात्मा फुल्यानंतर सामान्य माणसाच्या शिक्षणासाठी- कल्याणासाठी राजर्षिंनी काम केले. जोपर्यंत भारतातील प्रत्येक स्त्री-पुरूषास शिक्षण मिळत नाही तोपर्यंत भारत स्वतंत्र, समृद्ध, एकजीव आणि बलवान बनू शकत नाही. याविषयी राजर्षींना पूर्ण विश्वास वाटत होता. खामगाव येथील शिक्षण परिषदेत बोलताना राजर्षी म्हणाले, ''शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे असे माझे ठाम मत आहे.'' प्रत्येक मनुष्याच्या अवती-भवती जी दुनिया पसरलेली आहे. तिच्या सर्वंकष सांस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक आणि नैतिक झगड्यातील शिक्षण हे एक प्रभावी साधन आहे. म्हणूनच राजर्षी सर्वांना आपल्या हाती ज्ञान-ज्योत घेऊन जागे करत होते व त्यातूनच समाजबांधणीची प्रक्रिया सुरू होती. कारण त्यांना केवळ शिक्षणासाठी शिक्षण प्रसार करावयाचा नव्हता. शिक्षणातून कर्तबगार माणसाची नवी पिढी निर्माण करावयाची होती. देशाच्या स्वातंत्र्याविषयी लोकांच्या मनात नव्या उर्मी-उर्जा निर्माण करावयाच्या होत्या. शिक्षण हे संस्कारक्षम आणि नवनिर्मितीक्षम सूत्र आहे हे राजर्षीनी चांगलेच जाणले होते.

राजर्षी : शिक्षणाने मागासलेल्यांचा वाली

राजर्षी शाहूंनी उद्योग शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून सन १९१२ साली कागल येथे जयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टीट्यूट स्थापन केली. सदर शाळेमध्ये विद्यार्थ्यांना तांत्रिक शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली. तसेच सुतारकाम, लोहारकाम आणि ड्रॉईंगमधील कला कौशल्याचे, उद्योगाचे शिक्षणही देण्यास प्रारंभ केला. त्याचप्रमाणे पुरोहित शाळा, युवराज शाळा, पाटील शाळा, संस्कृत शाळा अशा विविध शाळा निर्माण करून राजर्षींनी वेगवेगळ्या थरातील शिक्षण प्रसाराचे काम आंतरिक ओढीने केले. अज्ञानी समाजाच्या हातात, पायात आणि मस्तकात त्राण येण्यासाठी राजर्षींना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा १९१३ मध्ये पुस्कार केला होता. शेकडो वर्षे पिचत पडलेल्या समाजाला शिक्षणाने समर्थ बनवून, आपल्या दरबारी नोकऱ्या देऊन त्यांना स्वतंत्र उद्योग काढून देऊन समाजोन्नतीचे जे कार्य केले ते खऱ्या अर्थाने राष्ट्र बांधणीचे व राष्ट्रोन्नतीचे कार्य होय. नवसमाज निर्मितीसाठी समाजाच्या डोळ्यात अंजन घालत होते. सन १९१८ मध्ये आपले सर्व आर्थिक सामर्थ्य प्राथमिक शिक्षणासाठी खर्च करावे असे महाराजांनी ठरविले.

जातीभेदाचे निर्मूलनासाठी शिक्षण :

१५ एप्रिल १९२० मध्ये पुढाऱ्यांना संदेश देताना राजर्षींनी काढलेले उद्‌गार लक्षात ठेवण्यासारखे आहेत. ''जातिपद्धती इतकी दुसरी वाईट गोष्ट नाही म्हणूनही जातिपद्धती एकदा कायमची गाडून टाकली पाहिजे. त्यासाठी लोकांची मने तयार झाली पाहिजेत व त्यासाठी शिक्षणाची गरज आहे. जातिभेदाची खरी झळ अस्पृश्यांना पोहोचत असल्यामुळे महाराजांनी 'माणसाने

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

माणसाला माणसासारखे वागवावे' या साध्या सुत्राप्रमाणे जातिभेदाच्या निर्मूलनासाठी प्रयत्न सुरू झाले. त्यातूनही त्यांचे समाजाला एकत्र करण्याचे समाजबांधणीचे कार्य दिसून येते.''

त्यांनी गंगाराम नावाच्या गृहस्थाला कोल्हापूरच्या टाऊन हॉलजवळ चहागृह काढून दिले. उच्चवर्गीयांसह तेथे जाऊन महाराज प्रथम स्वत: चहा घेऊ लागले. अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्त्या देऊ लागले. शिवा बेरडाच्या झोपडीत जाऊन चटणी-भाकरी खाऊ लागले. आपल्या वाड्यात अस्पृश्य डॉक्टर नेमले, मातंग समाजासाठी नवी वसाहत उभारली. अस्पृश्यांना वेठीची हलकी कामे सांगणे कायद्याने दंडपात्र ठरविले. राजर्षींनी हे आधी करून दाखविले. मग सांगितले. महाराज सांगूनच थांबले नाहीत तर अस्पृश्यांच्या पुढाऱ्यांना बोलावून त्यांनी त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची आणि वसतिगृहाची सोय केली. सोनार, सुतार, चांभार, न्हावी, रामोशी, कोळी, कोष्टी आणि परिट समाजातील मुलांना ज्ञानाची वाट ही प्रगतीच्या शिखराकडे जाते हे पटवून दिले. लोकशिक्षण हा लोकशाहीचा पाया आहे. हे तत्व राजर्षींनी प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत पाळले होते.

अस्पृश्य समाजाच्या शिक्षणाविषयी विचार :

राजर्षी शाहू हे भारतातील अस्पृश्यता निवारण करणारे पहिले संस्थानिक. दलितांना न्याय दिला पाहिजे असे ठणकावून सांगणारे आणि त्यांच्या हितासाठी अनेक शैक्षणिक योजना राबविणारे राजर्षी हे खरेखुरे दलितमित्र होते. ज्या काळात अस्पृश्यांना जनावरासारखे वागविले जात होते. त्या काळात अस्पृश्यांना माणसासारखे वागविणारे राजर्षी थोर मनाचे राजे होते. दलितांच्यासाठी अनेक वटहुकूम काढून लक्षणीय काम केले. शाळाखात्यातील ज्या खाजगी किंवा सरकारी संस्थांना ग्रँट किंवा इमारती वगैरे रूपाने मदत मिळते. त्यांनी स्पृश्य वर्गापेक्षा अस्पृश्यांना जास्त ममतेने व आदराने वागवावे नाहीतर प्रिन्सिपॉल अगर खालचा दर्जाचा शिक्षक असो त्याला जाब द्यावा लागेल. आणि खाजगी संस्थांना जी मदत मिळते ती काढून घेण्यात येईल, सरकारी शाळेतून शिवाशिव किंवा विटाळ पाळू नये यासाठीही राजर्षींनी वटहुकूम काढले. स्पृश्य व अस्पृश्य मुलांना शाळेत एकत्र बसविण्यासाठी देखील खास वटहुकूम काढला.

शिक्षणातून एक संघ समाज निर्मिती :

राजर्षी नुसते वटहुकूम काढून थांबले नाहीत तर जे महार मांग, चांभार मॅट्रीक परिक्षा पास होऊन बाहेर पडले त्यांना राजर्षींनी वकीलाच्या सनदा दिल्या. मागासलेल्या लोकांचा कैवार घेण्याच्या भूमिकेतून राजर्षी समाजाचा रोष पत्करून एका अर्थाने मागासलेल्या लोकांची वकीली करत होते. कारण त्यांना शिक्षणातून 'एक संघ समाज' निर्मिती करावयाची होती. जाती-गोतीच्या संघर्षात अडकून पडलेल्या सरस्वतीला सर्वांच्या उंबरठ्यापर्यंत पोहचवावयाचे होते. प्रबोधन, शिक्षण, जनसंपर्क यांच्या माध्यमातून अस्पृश्यांच्या जीवनात नवप्रकाश निर्माण करण्याचा राजर्षींचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न सुरू केला. संस्थानात शैक्षणिक कराचा कायदा करणारा पहिला राजा होय. सन १८९६-९७ मध्ये अस्पृश्य शाळांची संख्या ६ पर्यंत होती. राजर्षींनी शिक्षणाचे कार्य सुरू केल्यावर शाळांची संख्या २५ वर गेला व विद्यार्थी संख्या ८५० झाली. अस्पृश्यांच्या उच्च शिक्षणासाठी कोल्हापूर, पंढरपूर, नागपूर आणि नाशिक येथे वसतिगृहे काढली. खऱ्या अर्थाने राजर्षींनी राष्ट्रीय एकात्मता दृढ करण्यासाठी प्रयत्न केलेले दिसतात. आपण सर्वजण एक आहोत ही भावना दृढ करण्याचा राजर्षींनी प्रयत्न केला. सामाजिक एकात्मता व भावनिक एकात्मता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

सन १९११ साली अस्पृश्यांना फी माफीचा आदेशही काढला. शिष्यवृत्तीची तरतूद केली. राजघराण्यातील मोटार गाड्यावर महार लोकांची ड्रायव्हर म्हणून नेमणूक केली. शाहू महाराज महारवाड्यात जाऊ लागले व महार राजवाड्यात वावरू लागले. जनसंपर्काचे हे नवे नाते. निर्माण केले. आडनावामुळे जातीचा बोध होतो व लोक अस्पृश्यांच्याकडे हेटाळणीच्या नजरेने पहातात म्हणून अस्पृश्यांनी शाहूंच्या इच्छेप्रमाणे नवीन आडनांवे धारण केली. यापुढेही जाऊन शाहूंनी महार वतने रद्द केली आणि अस्पृश्यांची गुलामगिरी संपविली. सार्वजनिक परिवर्तनातील शाहूंची ही सर्वोत्तम कृती म्हंटली पाहिजे.

राजर्षी शाहू एक विद्यापीठ :

राजर्षींनी हलक्या समजल्या जाणाऱ्या वर्गातील माणसांना कर्तृत्व आजमावण्याची संधी दिली. शिक्षणातून सर्वांचा उद्धार हा युगधर्म बनविला. शिक्षणाच्या माध्यमाने माणसाला माणूस म्हणून जगू देणारे तत्वज्ञान सांगितले. माणसाला माणूस म्हणून जगण्यासाठी समर्थ बनविणारे राजर्षींचे शिक्षणशास्त्र डोळस होते आणि म्हणून राजर्षी स्वत: एक विद्यापीठ होते. चालते-बोलते-फिरते विद्यापीठ. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सारा समाज शिक्षणगंगेत न्हाऊन निघाला आणि स्वातंत्र्याच्या दिशेने समर्थपणे वाटचाल करत रहावा असा विचार मनात धरून प्रयत्नशील राहणारे एक अभिनव विद्यापीठ होते.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

स्त्री शिक्षणासाठी उत्तेजन :

पुरूषांनी हातात तलवार घेऊन लढावे आणि स्त्रीने चूल-मूल सांभाळावे या कवी टेनिसने सांगितलेलया स्त्री-कार्यक्षेत्राला धक्का द्यावयाचा होता. राजर्षींनी शाळा, कॉलेजमध्ये शिकणाऱ्या मुलींना फी माफी देऊन उत्तेजन दिले. कृष्णाबाई केळवकर या हुशार विद्यार्थिनीला मुंबईच्या गॅट मेडिकल कॉलेजमध्ये वैद्यकीय शिक्षणासाठी पाठविले. राजर्षींनी स्त्री-शिक्षणास उत्तेजन देण्यासाठी एक विशेष अधिकाऱ्याची जागा निर्माण केली. कु.एच. लिटल नंतर राधाबाई केळकर यांची नेमणूक केली. तसेच इंदूमतीदेवींना बालविधवेला शिक्षण देण्याची सुरवात करून समाज परिवर्तनातील विधवा-मुक्ती पर्वालाच प्रारंभ केला व पुरोगामी विचारांचा पुरस्कार केला. शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान सांगणाऱ्या राजर्षींनी स्त्रीविषयक अनेक सुधारणांकडेही लक्ष पुरविले. स्त्रीविषयक कायदे, पुनर्विवाह इ. कायदे मंजूर करून त्यांची अंमलबजावणी देखील केली. स्त्रियांना क्रूरपणे वागविणे नाहीसे करावे यासाठी नियम किंवा कायदे केले.

निष्कर्ष :

महाराजांनी मांडलेली शिक्षण विषयक विचार १९ व्या शतकातील होते. परंतु ते आजच्या राजकर्त्याला दिशा व मार्गदर्शन करणारे होते. शिक्षणाच्या अभावामुळे बहुजन समाज शेकडो वर्ष विद्याहिन, धनहिन व सत्ताहिन राहीला होता. त्यांनी बहुजनासाठी शिक्षणाची कास धरली शिक्षण हे साधन आहे साध्य नव्हे दु:खाच्या दृष्ट चक्रातून सुटका करून घेण्याचे शिक्षण हे प्रभावी साधन आहे. शिक्षण म्हणजे केवळ ज्ञान मिळविणे नव्हे आमच्या जीवनातील सर्व प्रकारच्या गुलामगिरीतून सूटका करून घेणे आणि सर्व लोकांच्या भल्यासाठी उपयोगी पडणारे ज्ञान मिळविणे यातच खऱ्या शिक्षणाचे महत्त्व सामावलेले आहे. शिक्षणातून शरीर, मन, बुद्धी आणि हृदय यांचा समतोल विकास होईल म्हणून राजर्षींनी शिक्षणातून सर्वांचा उद्धार होईल हा 'युगधर्म' बनविला. यातूनच राष्ट्रबांधणीची प्रक्रिया दिसून येते.

संदर्भ :

१. कृ.गो. सुर्यवंशी, राजर्षी शाहू राजा व माणूस, ठोकळ प्रकाशन, पुणे.
२. डॉ.आर.एन.करपे, राजर्षी शाहू महाराज आणि वर्तमानातील संदर्भ, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
३. प्राचार्य रा.तु.भगत, राजर्षी शाहू छत्रपती जीवन व शिक्षण कार्य, सिद्धराज प्रकाशन, पुणे.
४. प्राचार्य रा.तु.भगत, राजर्षी शाहू छत्रपती, रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर.
५. प्रा.नानासाहेब साळुंखे, शाहूंच्या आठवणी, वृषाली प्रकाशन, कोल्हापूर.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जल व विज निर्मिती धोरण – ऐतिहासिक राष्ट्र कार्य.

प्रा.नरेंद्र एन. सूर्यवंशी.
इतिहास विभाग.
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय कळे,
ता.पन्हाळा, जि. कोल्हापूर.

इ.स. १९४२ ते १९४६ या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी मंडळामध्ये श्रम खात्याचे मंत्री होते. जल, विद्युत आणि सार्वजनिक बांधकाम हे त्याकाळी श्रम मंत्रालयाच्या अंतर्गत होते. भारताच्या जलसिंचन , विद्युत निर्मिती तसेच नौकायन उद्योगात मोठे योगदान बाबासाहेबांचे आहे. या योगदानावर प्रकाश टाकण्याचा याशोधनिबंधाचा उददेश आहे. याबाबतीत डॉ.सुखदेव थोरात (माजी अध्यक्ष यु.जी.सी.) यांनी मूलगामी संशोधन केलेले आहे.

भारताच्या जलसंपत्ती विषयी डॉ.आंबेडकरांचे स्वतंत्र मत होते. त्यांच्या मते अतिरिक्त प्रमाणातील पाणी योग्य पध्दतीने समुद्रापर्यत पोहचले नाही. तर ते संक बनते. हया अतिरिक्त पाण्याचे योग्य नियोजन केले तर ते संपत्ती ठरते. महापूराच्या जलसमस्येकडे स्वतंत्र दृष्टीने पाहिल्याचे यावरून स्पष्ट होते. त्यांच्या श्रममंत्री पदाच्या काळात जलसिंचनाबाबतचे दोन बहुउद्देशिय प्रकल्प कार्यान्वीत झाले.

दामोदर खोरे प्रकल्प –डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दामोदर खोरे प्रकल्पाच्या उभारणीसाठी अभ्यासपूर्ण नियोजन केले . अतिशय वेगाने कार्यवाही करून कृति आराखडा तयार केला म्हणूनच १८ फेब्रुवारी १९४८ रोजी लोकसभेने दामोदर खोरे प्राधिकरणाच्या बिलास मंजूरी दिली आणि ७ जुलै १९४८ रोजी या प्राधिकरणाची निर्मिती झाली.

बंगाल, बिहारच्या जनतेवरील नैसर्गिक आपत्तीवर मात करण्यासाठी अमेरिकेतील टेनेसी व्हॅली ॲथॉरिटीच्या धर्तीवर दामोदर प्रकल्प खोरे डॉ.आंबेडकरांनी कार्यान्वीत केला. या योजनेविषयी ते म्हणतात. ‛केवळ पूर नियंत्रणासाठी नदीवर धरणे बांधले जाऊ नयेत तर खोरे प्रकल्प निर्माण करीत असताना पूरनियंत्रण ,जलसिंचन ,विद्युत निर्मिती , नौकायन , उद्योगधंद्यासाठी पाणीपुरवठा आणि पिण्याच्या पाण्याचा साठा करणे असे अनेक उद्देश असावेत’. सर एच.सी. हर्ट, डॉ. सी.एच.भाभा यांनी या प्रकल्पाच्या उभारणीतील डॉ.आंबेडकरांच्या कार्याचा गौरव केलेला दिसून येतो.

हिराकुंड प्रकल्प –ओरिसा मधील महानदीला सतत येणारे महापूर ही ओरिसाची गंभीर समस्या होती. ८ नोव्हेंबर १९४५ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या अध्यक्षतेखाली तेथे एक परिषद होवून हिराकूड प्रकल्पाची आवश्यकता विशद केली. व्हाईसरॉय वेव्हेल यांना या प्रकल्पाचे महत्व पटवून दिले. १५ मार्च १९४६ रोजी गव्हर्नर लेविस यांनी हिराकुड प्रकल्पाची पायाभरणी केली. ओरिसा राज्याचे नेते एच.के. मेहताब यांनी हिराकुड प्रकल्पाचे कार्य गतिमान केल्याबद्दल डॉ.आंबेडकरांचे जाहीर आभार मानले आहेत. इ.स. १९४६ ते १९५७ या काळात हिराकुड प्रकल्पाचे काम पूर्ण करण्यात आले.

धरणग्रस्तांना नुकसान भरपाई –धरणग्रस्तांबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अतिशय जागरूक होते ते म्हणतात. धरणे निर्माण करीत असताना शेतकऱ्यांच्या जमिनीच्या मोबदल्यात जमिनीच द्याव्यात. धरणग्रस्त शेतकऱ्यांना निव्वळ नुकसानभरपाई देणे एवढीच शासनाची जबाबदारी नसून त्या धरणग्रस्त शेतकऱ्यास पक्की निवासस्थाने उदरनिर्वाहाची नविन साधने व शासकिय नोकरीमध्ये प्राधान्य देण्याची ही जबाबदारी सरकारचीच असते. आजच्या संदर्भात सरदार सरोवर प्रकल्पाच्या धरणग्रस्तांनी मेघा पाटकरांच्या नेतृत्वात पाण्यात उभे राहून केलेल्या आंदोलनाच्या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेबांचे या विषयीचे विवेचन अत्यंत महत्वपूर्ण ठरते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विज निर्मिती धोरण –भारतातील केंद्र सरकारने इ.स.१९४१ मध्ये ‛वीज आयोग कार्यालय ’ स्थापन केले. सन १९४२ साली डॉ. आंबेडकर यांनी श्रम विभागाचे मंत्री म्हणून पदभार स्विकारला तेव्हा श्रम विभागात ऊर्जा खात्याचा समावेश होत होता. डॉ.आंबेडकर हे विद्युत विकासासाठीच्या धोरण समितीचे अध्यक्ष बनले. वीज उत्पादन , वीज व्यवस्थापन आणि विज वितरण हया समस्यांवर डॉ. आंबेडकरांनी लक्ष्य केंद्रित केले. दि. २५ऑक्टोंबर १९४३ रोजी पहिली आणि दि. २ फेब्रुवारी १९४५ रोजी दुसरी बैठक या विद्युत विकासासाठीच्या समितीच्या डॉ.आंबेडकरांनी घेतल्या. या दोन बैठकीच्या कालखंडा दरम्यान त्यांनी विद्युत निर्मिती व्यवस्थापन व वितरण बाबतच्या धोरणाचा विस्तृत आराखडा तयार केला. तोच आराखडा भारताच्या वीज निर्मितीला कारणीभूत ठरला. त्यातील काही महत्वाच्या तरतूदी

विजनिर्मिती विषयक आराखडा –

१) विज ही जनउपयोगी बाब असल्यामुळे केंद्र सरकारने वीज उत्पादन व वितरण क्षेत्रात प्रत्यक्ष सहभागी व्हावे.
२) केंद्रशासनाने अखिल भारतीय स्तरावर केंद्रिय तांत्रिक ऊर्जा मंडळ स्थापन करावे.
३) विज विकास योजना राज्यसरकार किंवा निमशासकीय संस्थांच्या ताब्यात द्याव्यात.
४) यामध्ये ते असमर्थ असतील तर त्या खाजगी क्षेत्रास द्यावे.
५) एखादा विद्युत प्रकल्प दोन किंवा अधिक राज्यांना विद्युत पुरवठा करीत असेल तर अशा वीज प्रकल्पाचे नियंत्रण केंद्र सरकारकडे असावे.
६) देशातील वीजनिर्मिती क्षमता वाढविण्यासाठी आवश्यक साधने उत्पादित करण्याचा केंद्र शासनाने प्रयत्न करावा.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी देशाच्या विजनिर्मिती व विज वितरणाबाबतचा अतिशय अभ्यास पूर्ण आराखडा तयार केला होता.ह्या आराखड्यानुसार देशाचे विजविषयक धोरण राबविले जाते.

केंद्रिय तांत्रिक ऊर्जा मंडळ –

डॉ. आंबेडकरांच्या आराखड्यातील तरतूदीनुसार केंद्रशासनाने दिनांक ८ नोव्हेंबर १९४४ रोजी केंद्रिय तांत्रिक ऊर्जा मंडळ स्थापन केले. सहा तज्ञांचा यात समावेश केला गेला. त्या तांत्रिक मंडळामार्फत भारतीय इंजिनिअयर्सना वीज अभियांत्रिकीचे अद्ययावत ज्ञान मिळविण्याकरीता प्रशिक्षणासाठी परदेशात पाठविण्याची आग्रही मागणी डॉ.आंबेडकरांनी केली त्यानुसार इंग्रज सरकारने भारतातील चार इंजिनिअर ब्रिटनमध्ये चार इंजिनिअर अमेरिकेत , दोन इंजिनिअर कॅनडात पाठवले यावरून डॉ.आंबेडकरांचे याबाबतीतले कार्य स्पष्ट होते.

विदेशातून यंत्रसामुग्री आयात धोरण –

भारतीय इंजिनियर्सनाविदेशात प्रशिक्षणाकरीता जसे आग्रही होते तसेच आग्रही धोरण डॉ.आंबेडकरांचे वीज निर्मिती करिता आवश्यक उपकरणे विदेशातून मागवण्याबाबत होते. ब्रिटिश भारतातून जाण्याअगोदर अशी यंत्रसामुग्री भारतात आणणे आवश्यक असल्याचे त्यांचे प्रयत्न यंत्रसामुग्री भारतात आणणे आवश्यक असल्याचे त्यांचे प्रयत्न होते त्यानुसार त्यांनी यंत्रसामुग्री ची यादी तयार केली व केंद्र सरकारच्या वतीने भारतातील वीज निर्मिती करीता लागणाऱ्या यंत्रसामुग्रीची ऑर्डर ब्रिटनमधील संबंधित कंपन्याकडे पाठवून ते यंत्रे आरक्षित केली. वीजनिर्मितीकरीता यंत्रसामुग्री मागविण्यात विलंब हा भारताच्या हितास बाधा निर्माण करणारा होता म्हणून डॉ.आंबेडकरांनी वेळीच तातडीने कार्यवाही पूर्ण केली. इ.स.१९४३ ते १९४५ या काळातील बाबासाहेबांचे कठोर परिश्रम, जलद कृती,दूरदृष्टी ही वीज निर्मिती बाबत महत्वपूर्ण ठरतात. वीज विषयक धोरणाबाबत डॉ.आंबेडकर म्हणतात, "स्वस्त व मुबलक विजेशिवाय देशाची औद्योगिक प्रगती होऊ शकत नाही व औद्योगिक प्रगतीशिवाय लोकांची दारिद्र्यातून मुक्तता होऊ शकत नाही" देशाचे वीज निर्मिती धोरण ठरविताना डॉ. आंबेडकरांनी देशातला सामान्यातला सामान्यमाणूस डोळ्यासमोर ठेवल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष –

इ.स.१९४२ ते १९४६ हया केवळ चार वर्षाच्या काळात केंद्रामध्ये श्रम विभागाचे मंत्री म्हणून कार्य करताना भारतातील अतिरिक्त पाण्याचे भीषण संकट दूर करण्याकरिता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दामोदर प्रकल्प व हिराकूड प्रकल्प राबवले. त्यामुळे अतिरिक्त पाण्याचे संपत्तीमध्ये रूपांतर करण्याचा त्यांचा प्रयत्न दिसून येतो. सध्याच्या संदर्भात भारतातील नदीजोड प्रकल्प यादृष्टीने बाबासाहेबांचे याबाबतीतले मूलगामी धोरण दिसून येते. याच काळात विद्युत निर्मिती आराखडा त्यांनी तयार केला. विद्युतनिर्मिती मधून औद्योगिक प्रगती व त्यातून दारिद्र्य निर्मूलन असे त्यांचे लोक कल्याणकारी धोरण दिसून येते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जल व विद्युत निर्मिती धोरणात ऐतिहासिक राष्ट्र निर्मितीचे त्यांचे कार्य स्पष्टपणे दिसून येते.

संदर्भ –

१) रायटींग ॲण्ड स्पिचेस ऑफ डॉ.आंबेडकर – व्हॅल्यूम –१, १९७९.
२) रायटींग ॲण्ड स्पिचेस ऑफ डॉ.आंबेडकर– व्हॅल्यूम –२, १९८२.महाराष्ट्र शासन.
३) डॉ. प्रल्हाद लुलेकर – दलितेत्तरासाठीचे बाबासाहेब.
४) डॉ. सिंगारे, डॉ.घुले – महाराष्ट्रातील आंबेडकरी चळवळीचा इतिहास , अरूणा प्रकाशन ,२००९

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

विटा शहरातील रयत शिक्षण संस्थेचे शैक्षणिक योगदान

कु. वैशाली दशरथ चोरगे
संशोधक विद्यार्थीनी,
इतिहास अधिविभाग,शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

प्रस्तावना –

ज्या ठिकाणी शिक्षणाची सोय नाही. तेथे शिक्षण सुरु करणे व तेही शिक्षण कमी खर्चात व शक्यतो स्वावलंबन तत्त्वावर देणे हा रयत शिक्षण संस्थेचा प्रधान हेतू आहे. यामुळे संस्थेच्या कार्याचा प्रसार आपोआप ग्रामीण भागात जास्त झालेला आहे. तथापि काही मोठया गावी व शहरी पूर्वीच्या शैक्षणिक संस्था असून देखील संस्थेस कार्य सुरु करावे लागले. याचे कारण त्या गावच्या किंवा शहराच्या नागरीकांच्या आग्रहामुळे ज्या विद्यालयात बहुजन समाजाच्या विचाराचा तोंडावळा दिसेल व असेल अशी शाळा असवी असे त्या भागातील लोकांना वाटणे साहजिक आहे. ही इच्छा पूर्ण करण्यासाठी संस्थेने अशा काही मोठया गावी अगर शहरी शाळा सुरु केल्या आहेत. अशापैकीच विटा, जि. सांगली हे एक केंद्र आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात विटा शहरातील रयत शिक्षण संस्थेच्या शैक्षणिक वाटचालीचा आढावा घेण्यात आला आहे.

रयत शिक्षण संस्थेच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी – कर्मवीरांनी ओगले व किर्लोस्कर कारखान्याचे विक्रेते म्हणून काम सुरु केले. त्यासाठी त्यांना भारतभर प्रवास करावा लागला. भारतातल्या, महाराष्ट्रातल्या सामाजिक परिस्थितीची जाणीव त्यांना झाली. हाच काळ त्यांच्या वैचारिक आंदोलनाचा काळ होता. त्यांच्या मनातला समाजसेवक खडबडून जागा झाला. त्यांच्या लक्षात आले. सत्य, सामाजिक समता, धार्मिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्याचा पाया म्हणजेच शिक्षण, समाजाचे अज्ञान आणि दारिद्र्य दूर करायचे असेल तर शिक्षणा शिवाय तरणोपाय नाही. शिक्षण म्हणजेच जागृती, शिक्षण म्हणजेच समाजक्रांती आणि शिक्षण हेच नवसमाजाच्या निर्मितीचे साधन म्हणून त्यांनी सार्वत्रिक शिक्षण कार्याला सुरुवात केली.[१] किर्लोस्कर, कूपर, ओगले या भांडवलदारांनी, कष्टकऱ्यांच्या, कामगारांच्या मुलांच्या शिक्षणाबद्दल बेजबाबदार विधाने केली. त्यामुळे कर्मवीर संतापले, त्यांनी प्रतिज्ञा केली की, माझ्या दाढीत जेवढे केस नाहीत, तेवढे पदवीधर मी निर्माण करीन आणि अन्याय करणाऱ्यांच्या छातीवर त्यांना थयथया नाचवेन. ज्योतिबांचा सत्यशोधकी वारसा, राजर्षी शाहूंची बंडखोरी, संत गाडगेबाबांचा परिवर्तनाचा ध्यास, कर्मवीर विठ्ठल रामजी शिंदे यांचा आजन्म सेवेचा वसा, महात्मा गांधींच्या स्वदेशी, स्वातंत्र्य, स्वावलंबन, स्वाध्याय या सूत्रांचा प्राणमंत्र, दूधगावच्या आश्रमशाळेचा प्रयोग, ज्ञानदेव ध्रुव घोलप यांचे शिक्षणानंतरचे संपादकपद आणि आमदारकी या सर्वांचा संगम म्हणजे काल्याची 'सत्यशोधक परिषद' आणि या परिषदेमध्ये ४ ऑक्टोंबर १९१९ रोजी कर्मवीरांनी काले येथे रयत शिक्षण संस्थेच्या स्थापनेची घोषणा केली.[२]

१. विटा शहरातील रयत शिक्षण संस्थेच्या माध्यमिक शिक्षणाची सुरुवात –

विटा हायस्कूल विटा

कै. पायगौडा पाटील हे १९०२ सालच्या सुमारास विटा येथे सरकारी कचेरित नोकरी करीत होते. त्यावेळी भाऊराव पाटील हे विटा येथील प्राथमिक शाळेत शिकत होते. ते मराठी पाचवीची परीक्षा तेथेच पास झाले त्याचवर्षी भाउरावांना पुढील शिक्षणासाठी कोल्हापूरला पाठविले, तेंव्हापासून विटयाबददल भाउरावांना आपुलकीच वाटत होती. या आपुलकीच्या शिक्षणभूमीत १५ मार्च १९५१ साली रयत शिक्षण संस्थेचे विटा हायस्कूल विटा ची स्थापना झाली.[३]

कै. भिमराव पाटील (पारे) यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या जाहीर सभेत या हायस्कूलच्या स्थापनेचा नारळ फुटला, श्री. बी. व्ही. टिकले या शिक्षकास कर्मवीर आण्णांनी पहिले मुख्याध्यापक म्हणून नियुक्त केले. त्याच सभेत सर्व मुलांना मोफत शिक्षण दिले जाईल. अशी क्रांतिकारी घोषणा कर्मवीर आण्णांनी केली.[४]

विद्यालयाची सुरुवात साठ विद्यार्थी व दोन तुकडयांवर झाली. स्वतंत्र इमारत विद्यालयास नसल्याने प्रारंभी विद्यालयाचे वर्ग श्री. फुलचंद शहा यांच्या दत्तप्रसाद या इमारतीत भरत असत. दोन वर्षे हायस्कूल मोफत चालवले जात होते. आणि त्यानंतर भैरवनाथ विद्यार्थी वसतिगृहात विद्यालयाचे स्थलांतर करण्यात

आले विद्यालयाची स्वत:ची वास्तु असावी. यासाठी प्रयत्न सुरु झाले. इमारतीसाठी जागा मिळविणे आवश्यक होते. विद्यालयासाठी शितोळे व नातू आदि मंडळींनी जागा दिली. विटा व पंचक्रोशीतील अन्य उदार दात्यांनीही मदत केली तसेच शिक्षक आणि विद्यार्थी यांनी स्वत: श्रमदान करुन चार खोल्यांची इमारत उभी केली. १९६३ पर्यंत आणखी सात खोल्यांचे बांधकाम पूर्ण झाले. १९६३ मध्ये विद्यालयाच्या इमारतीत बळवंत कॉलेज सुरु करण्यात आले. १९६९ नंतर इमारत विस्तारास परत गति आली. १९७८ मध्ये विद्यालयामध्ये १६ वर्ग होते.[५]

एकंदरित १९५१ ला स्थापन झालेल्या या हायस्कूलमध्ये १९५१.५२ ला विद्यार्थी संख्या ६० व तुकडया २ होत्या. १९५२.५३ मध्ये तीच संख्या ९० झाली व तुकडया २ होत्या. १९५३.५४ मध्ये विद्यार्थी संख्या ९४ तर १९५४.५५ मध्ये विद्यार्थी संध्या १३५ १९५५.५६ मध्ये विद्यार्थी संख्या १६१ होती. १९५६—५७ चे वैशिष्टय म्हणजे या साली मुलींनी हायस्कूलमध्ये प्रवेश घेतलेला दिसून येतो. १९५१—५५ पर्यंत येथे फक्त मुले होती. १९५६—५७ मध्ये विद्यार्थी संख्या १८५ होती. यामध्ये मुले १७९ व मुली ६ होत्या व येथून पुढे विद्यार्थ्यांची संख्या, तुकडया यामध्ये वाढ झालेली दिसून येते.[६]

या हायस्कूलमूळे विटे व त्या परिसरातील गोरगरीब जनतेच्या मुलामूलींना फार फायदा झालेला आहे. विटयात इतर कोणत्याही शाळेला लाभलेले नाही असे प्रशस्त क्रिडांगण, शास्त्र विभागासाठी पूर्ण विकसित अशा स्वतंत्र प्रयोगशाळा, स्वतंत्र शिक्षक ग्रंथालय व वर्ग वाचनालय, पुस्तक पेढी संचायिका बॅक, इ. सुविधा विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध आहेत. तसेच विद्यार्थ्यांच्या जीवनाला शिस्त व उत्तम वळण लावण्यासाठी स्काउट गर्ल गाईड व ज्युनिअर एन सी सी हे खास उपक्रम गेली कित्येक वर्षे विद्यालयात चालू आहेत. एस.एस.सी. परीक्षेत या विद्यालयाचे विद्यार्थी अनेकदा उत्तम गूण मिळवून केंद्रात पहिले आले आहेत. तसेच माध्यमिक शाळा शिष्यवृत्ती व भारत सरकार निवासी शाळा शिष्यवृत्तीही काही विद्यार्थ्यांनी संपादन केली आहे.[७]

ग्रामीण आणि मागास समाजाच्या शैक्षणिक उध्दाराचा रयत शिक्षण संस्थेचा गेल्या अनेक वर्षाचा जो अखंड यत्न चालू आहे. त्याचाच एक छोटा अंश विटा हायस्कूलची वाटचाल आहे.

२. उच्च माध्यमिक शिक्षणाची सुरवात —
संजय भगवानराव पवार ज्युनिअर कॉलेज, विटा

कनिष्ठ महाविद्यालयास जे नाव दिले आहे ते संजय भगवानाराव पवार हे श्री. भगवानराव यशवंतराव पवार उर्फ वकील आबा व सौ. अनुसया पवार राहणार सुळेवाडी उर्फ रेवानगर यांचा एकूलता एक मुलगा होता. श्री. भगवानराव पवार हे प्रसिध्द द्राक्ष बागायतदार असून एक नामवंत कायदे तज्ञ वकील आहेत. त्यांचा मुलगा संजय अमेरिकेत सॉफटवेअर प्रोजेक्ट मायक्रोप्रोसेसिंग हा अभ्यासक्रम शिकत असतांना मित्रांच्या समवेत पिकनिकला गेला असतांना दि.२ संप्टेबर १९९५ रोजी संजय व त्यांचे मित्र त्यांच्या कारला अपघात झाला व कार त्यांच्यासह दरीत कोसळली व त्या अपघातात संजयचा मृत्यु झाला.

आपल्या एकूलत्याएका हुशार व लाडक्या मुलाचे जिवंत स्मारक उभारायचे आबांनी ठरविले. त्यासाठी त्यांनी विटयात अनेक संस्था व शाळा महाविद्यालये असतांना सर्व सामान्य व बहुजन गरीब जनतेसाठी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी स्थापन केलेल्या रयत शिक्षण संस्थेचे विटा हायस्कूलच्या कनिष्ठ महाविद्यालयास चिरंजीव संजय चे नाव देण्याची इच्छा व्यक्त केली रयत शिक्षण संस्थेच्या मॅनजिंग कमिटीने त्यांच्या इच्छेला हिरवा सिग्नल दाखवून मृतरुप दिले व साकारले संजय भगवानराव पवार ज्युनिअर कॉलेज, विटा या नावाने कॉलेजच्या इमारतीच्या बांधकामाकरीता ॲड. आबा व मातोश्री अनुसया भगवानराव पवार या उभयतांनी रु. १०,००,०००/— (दहा लाख) ची देणगी दिली. त्यातुन आजचीही भव्य व प्रशस्त इमारत उभी राहीली आहे.[८]

या कनिष्ठ महाविलयाचा नुतन इमारत उद्घाटन समारंभ मा. खासदार शरद पवार लोकसभा, मा. विरोधी पक्ष नेते, भारत सरकार, अध्यक्ष रयत शिक्षण संस्था, सातारा यांच्या हस्ते रविवार दि. २६/०४/१९९८ या साली झाला. या समारंभाचे अध्यक्ष मा. प्रा.एन.डी. पाटील, चेअरमन, रयत शिक्षण संस्था हे होते.[९] सुरवातीस हे महाविद्यालय विटा हायस्कूल येथे भरत होते. जागा अपूरी पडल्यामुळे सदर इमारतीचे बांधकाम करण्यात आले विटा हायस्कूलला जोडून इ. ११ वी चे कला आणि शास्त्र शाखेचे वर्ग १९७५ पासून सुरु होते. इ. १२ वी साठी कला आणि शास्त्र शाखेतून अभ्यासक्रम १९८३ पासून सुरु

झाला. १९७५ ला सुरु झालेल्या या कनिष्ठ महाविद्यालयात ११ वी च्या विद्यार्थ्यांची संख्या १०७ होती. पूढे संख्या वाढत जावून २००० साली एकूण विद्यार्थी संख्या २४१ होती. त्यामध्ये कला शाखेत १५४ विद्यार्थी व शास्त्र शाखेत ८७ विद्यार्थी होते.[१०]

रयत शिक्षण संस्थेने लोकांच्या सहभागातून सुरु केलेल्या या कनिष्ठ महाविद्यालयामुळे विटा व आजूबाजूच्या खेडयातील गरीब, शेकडो विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणाची संधी मिळाली. शिक्षणाबरोबरच विद्यार्थ्यांचा सामाजिक आर्थिक, सांस्कृतिक, नैतिक विकास करण्यासाठी महाविद्यालय सतत प्रयत्नशील असते. या महाविद्यालयाचे वैशिष्टय म्हणजे.

१) सुसज्य व प्रशस्त इमारत
२) सुसज्य व प्रशस्त प्रयोगशाळा
३) प्रशस्त ग्रंथालय
४) भव्य क्रिडांगण
५)हुशार व होतकरु विद्यार्थ्यांना वैयक्तिक मार्गदर्शन
६) विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांना सी.ई.टी.चे मार्गदर्शन
७) गुणवत्ता वाढीसाठी उन्हाळी व हिवाळी जादा वर्ग मार्गदर्शन इ. सुविधा विद्यार्थ्यांसाठी या महाविद्यालयात उपलब्ध आहेत.[११]

३. वरिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षणाची सुरुवात — बळवंत महाविद्यालय, विटा

पन्नास वर्षापूर्वी रयत शिक्षण संस्थेच्या ज्ञान शाखेच्या, वटवृक्षाच्या एका फांदीपासून खानापुर तालुक्यात १५ ते २० ज्ञानशाखा रुजल्या, वाढल्या मात्र पुढील उच्च शिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांना त्याकाळी मोठया शहरात जावे लागे. अशा अनेक कारणांमुळे हजारो विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणापासून वंचित रावे लागे. खानापुर, विटा, आटपाडी, कडेगाव, माण—खटाव या सा—या परिसरात उच्च शिक्षण घेण्याची सोय नव्हती. साहजिक शैक्षणिक क्षेत्राकडे दुर्लक्ष होत होते. रयत शिक्षण संस्थेने खानापुर, विटा, कडेगाव परीसरामध्ये माध्यमिक शाखा सुरु केल्याने पुढील शिक्षणाविषयी चर्चा होऊ लागली. त्या काळी पश्चिम महाराष्ट्रात रयत शिक्षण संस्थेच्या शैक्षणिक कार्याची प्रसिध्दी खूप होती. त्यातच माहुलीचे देशमुख बंधु, ॲड. तात्यासाहेब भिंगारदवे, ॲड.आनंदराव पवार, मोहिते आण्णा, रा. सु. पाटील हे सर्व संस्थेशी संबंधीतच होते. ही सर्व मंडळी स्वातंत्र्यासाठी त्यागपूर्वक लढा देणारी आणि निरपेक्षभावाने समाजकारण करणारी गांधीवादी पिढी होती. वरील सर्व मंडळींनी राजकारण बाजूला ठेवून एक आदर्श सामाजिक कार्य म्हणून कॉलेज निर्मितीसाठी वाहून घेतले होते. रयत शिक्षण संस्था ही निरंतर प्रगतिपथावरील शिक्षणसंस्था असल्याने तिचे महत्व लक्षात घेऊन सर्वांनी रयतेचे कॉलेज विटा शहरात असावे असे ठरले. भूतपूर्व मामलेदार एन.आर. देसाई यांच्याच अध्यक्षतेखाली सर्व पक्षीय समिती स्थापन केली आणि प्रत्यक्षात कार्याला सुरुवात झाली.

महाराष्ट्राचे भाग्यविधाते आणि केंद्रीय मंत्री स्व. यशवंतराव चव्हाण यांचे आगमण विटा येथे झाले असता महाविद्यालयाच्या स्थापनेसाठी शिष्टमंडळाने चव्हाण साहेबांची भेट घेवून विटयामध्ये कॉलेजची गरज कशी आहे हे पटवून दिले. त्यांनी या विधायक कार्यास तत्काळ होकार दिला. सर्वांच्या अथक प्रयत्नाने संस्थेकडून या कॉलेजला परवानगी मिळाली. संस्थेची मान्यता मिळूनही काही तांत्रिक अडचणी होत्या. जिथे महाविद्यालया सुरु करायचे असेल तिथे एस.एस.सी परीक्षेचे केंद्र असावे अशा प्रकारचा नियम होता. त्यामुळे १९६१ ला मान्यता मिळाली नाही. पुढील वर्षी १९६२ साली सर्वांच्या सहाकार्याने अखेर मान्यता मिळाली,परंतु त्याच वर्षी सार्वजनिक निवडणूका लागलयाने सर्वजन याच कार्यात गुंतल्याने महाविद्यालयाच्या उभारणीकडे दुर्लक्ष झाले. शेवटी जून १९६३ रोजी पूणे विद्यापीठ आणि रयत शिक्षण संस्था यांच्या वतीने या महाविद्यालयाची रीतसर स्थापना झाली. यशवंतराव चव्हाणांचे महाविद्यालयाच्या स्थापनेतील प्रशासकीय सहभाग तसेच त्यांच्या कार्यकर्त्यांकडून होणारी मदत लक्षात घेवून तसेच यशवंतरावांचे वडील स्व. बळवंतराव चव्हाण यांची विटा ही कर्मभूमी व यशवंतरावांचे बालपण ही येथेच गेलेले असल्याने त्यांच्या वडिलांचे नाव महाविद्यालयाला देऊन त्यांचे स्मारक पिढयान—पिढया जतन होऊन त्यांच्या कर्मभूमीत साक्ष देत राहील याच उद्देशाने या महाविद्यालयाला बळवंत महाविद्यालय हे नाव देण्यात आले. या महाविद्यालयामध्ये सुरुवातीला कला व वाणिज्य शाखेचे पी.डी. व टी.डी. अशा दोन ज्ञानशाखा सुरु झाल्या.[१२]

१२० विद्यार्थी संख्या होऊन या महाविद्यालयाने आपल्या वाटचालीचा सुरुवात केली आज या महाविद्यालयाची विद्यार्थीसंख्या ही ४,५०० पेक्षा अधिक आहे. हेच महाविद्यालयाचे यश म्हणता येईल. आज या महाविद्यालयात ज्यूनियर विभागाअंतर्गत कला, वाणिज्य, विज्ञान, व्होकेशनल इ. चे तर सिनिअर विभागाअंतर्गत कला, वाणिज्य, विज्ञान, बी. बी.ए., बी.सी.एस इ. शिक्षण दिले जाते.[१३]

इमारत आराखडा —

बळवंत महाविद्यालय सुरुवातीस विटा हायस्कूल विटा या शाखेच्या इमारतीत सुरुवातीची १२ वर्षे भरत होते. १९६७ मध्ये विज्ञान शाखा सुरु झाल्यावर इमारतीची आवश्यकता भासू लागली. म्हणून महाविद्यालयाने रु. १ लाख ८० हजारांची विज्ञान विभागासाठी इमारत अभारली नंतर ग्रन्टसमधून रु.४ लाखाची नवीन वास्तू उभारण्यात आली. जून १९७५ मध्ये महाविद्यालय स्वत:च्या इमारतीत आले. पण जागा अपूरी पडू लागली. सभागृह, रिडींग रुम,रिक्रीएशन सेंटर आणि ग्रंथालय यांना स्वतंत्र दालने नव्हती म्हणून मा. प्राचार्य शिवाजीराव भोर यांनी प्रमुख इमारतीचा संकल्प जाहीर केला. सर्व कार्यकर्ते, विविध संस्था यांच्याकडून देणगीचा ओघ वाहू लागला. सर्व पक्षातील, थरातील कार्यकर्ते भेदाभेद, अमंगल बाजूस ठेवून एक झाले. फेब्रुवारी १९७६ मध्ये मा. प्रतापशेठ साळुंखे यांच्या शुभहस्ते पाया खुदाई समारंभ झाला. २८ नोव्हें १९७६ रोजी मा. ना. यशवंतरावजी चव्हाण यांच्या शुभहस्ते कोनशिला समारंभ सोहळा संपन्न झाला. प्रमुख इमारतीच्या कामास गती मिळाली. आज अखेर १९७५—७६ सालापर्यत बांधण्यात आलेल्या वेगवेगळया वास्तूवर सुमारे रु. ९ लाख २५ हजार खर्च झाला आहे. स्वत:च्या मालकीच्या १४ एकर परिसरामध्ये महाविद्यालयाच्या इमारतींच्या योजनाबध्द बांधकामामुळे विटा. शहराच्या वैभवामध्ये भर पडली आहे.[१४]

१. **कमवा आणि शिका योजना —** कमवा व शिका ही योजना १९७५—७६ या वर्षी चांगल्या प्रकारे कार्यान्वित करण्यात आली होती. या योजनेत एकूण ८ विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात आला. त्यापैकी चार विद्यार्थी शास्त्र शाखेचे व चार विद्यार्थी कला शाखेचे होते. ''स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे ब्रीद'' ही कर्मवीरांची घोषणा प्रत्यक्षात उतरविण्याचा हा एक प्रामाणिक प्रयत्न आहे. महाविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांमध्ये सांगाल ते काम करण्याची शारीरिक व मानसिक तयारी आहे.

१. महाविद्यालयाच्या ग्राउंडची सफाई	३. झाडांना पाणी देणे
२. बागेत काम करेण	४. लायब्ररीत काम करणे

या शिवाय महाविद्यालयातील कोणत्याही प्रकारचे काम हे विद्यार्थी करतात. ही योजना कार्यान्वित करण्याचे श्रेय त्यावेळेचे महाविद्यालयाचे प्राचार्य एस.डी. भोर यांना आहे.[१५]

१९७५—७६ साली महाविद्यालयात कार्यान्वित करण्यात आलेली 'कमवा आणि शिका' योजना आजसुध्दा यशस्वीरित्या सुरु आहे. या योजनेमुळे गरीब व होतकरु विद्यार्थी यशस्वीपणे उच्च शिक्षण घेत आहेत.

२. **राष्ट्रीय सेवा योजना —** ही योजना महाविद्यालयात १९६९—७० सालापासून सुरु झाली. ही सेवा योजना केंद्र सरकारकडून व मध्यवर्ती सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाने १९६९—७० साली कार्यान्वित करण्यासाठी शिवाजी विद्यापीठाकडे दिली. त्याच वर्षी या महाविद्यालयात ही योजना कार्यान्वित करण्यात मिळाली. राष्ट्रीय छात्र सेनेला पर्यायी म्हणून ही योजना मान्य करण्यात आलेली आहे. या योजनेचे मूळ उद्दिष्टय म्हणजे समाजसेवेतून शिक्षण हे आहे. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्वाचा पूर्ण विकास होण्यासाठी तो ज्या समाजात वावरतो त्या समाजाचे त्यास सत्य व सम्यक ज्ञान अनुभवातून यावे. श्रमाची प्रतिष्ठा त्यांच्या मनावर बिंबावी आणि समाजातील कोणत्याही प्रकारचे काम करण्यास मनाला संकोच वाटू नये. त्यासाठी विद्यार्थ्यांना स्वयंसेवक म्हणून राष्ट्रीय सेवा योजनेत दाखल करुन घेण्यात येते. १९६९—७० या वर्षी या योजनेत विद्यार्थी संख्या मर्यादित असल्याने ९० विद्यार्थी व १० विद्यार्थीनींना प्रवेश देण्यात आला होता. आज सुध्दा ही योजना उत्सफुर्त व यशस्वीपणे कार्यान्वित केली जाते.[१६]

३. **बुक — बॅक योजना —** गरीब व होतकरु विद्यार्थ्यांसाठी बुक बॅक योजना महाविद्यालयात राबविली जाते. या योजनेत सिनियर विभागाची ४२०५२ व ज्यूनिअर विभागात ७२३७ पुस्तके आहेत.[१७]

४. **वसतिगृहाची सुरुवात — भैरवनाथ विद्यार्थी वसतिगृह**

समाजाचे दारिद्रय, अडाणीपणा, अंधश्रद्धा, अनिष्ट चालीरीती यामुळे ग्रासलेला समाज, शिक्षणात मागे राहिलेल्या या समाजाचा उध्दार करण्यासाठी बाळकृष्ण मोहिते (आण्णा) यांनी आबा पाटील, सदाशिव पवार, गोविंदराव पवार, बाबूराव पाटील, रघुनाथ भाट यांच्यासह अनेक सहका—यांना जोडीला घेवून २१ डिसें १९४७

रोजी विटा येथे श्री. भैरवनाथ विद्यार्थी वसतिगृहाची घोषणा केली. व १९४८ च्या शैक्षणिक वर्षापासून प्रत्यक्ष बोर्डींगची सुरुवात केली. १९५१ साली विटा हायस्कूलची स्थापना झाल्यानंतर या हायस्कूलला उच्चवर्णीयांचा कडाडून विरोध झाला. म्हारा—मांगाची शाळा म्हणून हेटाळणी करीत. त्यामुळे या हायस्कूलमध्ये मुल मिळत नसत. अशावेळी नाऊमेद होता, मोहिते आण्णा तालुकाभर फिरले व त्यांनी भैरवनाथ विदयार्थी बोर्डिंगमधील मुलांची संख्या वाढवली.व हया मुलांना विटा हायस्कूलमध्ये प्रवेश दिला.खांदयावर पोते टाकून, आण्णा तालुक्यातील गावागावात गेले.लोकांना मदतीचे आवाहन केले. कोणी सरपण दिले, कोणी मिरची कांदा, लसूण दिले, कोणी धान्य दिले, कोणी पैसे दिले. समाजाने आण्णांना भरभरुन दिले.कधीही रिक्त हस्ते पाठविले नाही. ही सर्व मदत घेवून आण्णांनी भैरवनाथ बोर्डिंग व विटा हायस्कूल या दोन्ही शाखा चालविल्या.[१८]

सन १९६३ मध्ये बळवंत कॉलेज ची स्थापना झाल्यानंतर सन १९६३ ते १९७५ या काळात बळवंत कॉलेज विटा हायस्कूल, विटा येथे भरत होते. तेंव्हा कॉलेजमध्ये प्रवेश होणारे विदयार्थी हे जत, आटपाडी, दहीवडी, कडेगाव अशा अनेक दूरदूरच्या गावाहून येत होते. कॉलेजला स्वत:ची इमारत नसल्याने वसतिगृहाला ही इमारत नव्हती. त्यावेळी याच भैरवनाथ बोर्डिंग मध्ये बळवंत कॉलेजच्या बाहेर गावाहून येणा—या विद्यार्थ्यांची सोय करण्यात आली होती. बळवंत कॉलेज स्वत:च्या नव्या वास्तूत आल्यानंतर वसतिगृहाची नुतन इमारत झाली आज याच इमारतीत वसतीगृह असून वसतिगृहातील अनेक विद्यार्थी 'कमवा आणि शिका' या योजनेतून शिकत आहेत. [१९]

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर खेडयापाडयात उच्च शिक्षण पोहचावे म्हणून रयत शिक्षण संस्थेने जी महाविद्यालये स्थापन केली; त्यापैकी बळवंत हे एक महाविद्यालय आहे.

सारांश —

ज्या ग्रमीण शेतकरी कष्टकरी रयतेला शिक्षण व सुसंस्कारित जीवन यांचा लाभ झाला नव्हता. ज्या बहुजन समाजाला अज्ञान व दारिद्रय यांचीच सोबत होती. अशा मागासलेल्या सामान्य जनापर्यंत शिक्षणाची गंगा नेऊन त्यांचा उध्दार करण्याचे महान कार्य कर्मवीर भाउराव पाटील यांनी आपल्या रयत शिक्षण संस्थेमार्फत अव्याहतपणे केले आहे. त्याचाच एक भाग म्हणजे विटा शहरातील रयत शिक्षण संस्थेची शैक्षणिक वाटचाल आहे. विटा शहरात रयत शिक्षण संस्थेने माध्यमिक, कनिष्ठ महाविद्यालय, वरिष्ठ महाविद्यालयांची तसेच बाहेरगावाहून येणा—या विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहांची सोय केल्यामुळे विटा शहर व आजूबाजूच्या खेडयातील बहुजन समाजातील मुलांना माध्यमिक उच्च माध्यमिक शिक्षणाची संधी मिळाली, निश्चितच विटा शहराच्या शैक्षणिक वाटचालीत रयत शिक्षण संस्थेचे योगदान अत्यंत महत्तवपूर्ण आहे.

संदर्भ —

१. मंगला कामत, महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे २००१,पृ. ७२
२. विश्वास सायनाकर, चरित्र ग्रंथमाला प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील, श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर, सप्टेंबर २०१२, पृ. १२५.
३. विटा हायस्कूल व संजय भगवानराव पवार ज्युनिअर कॉलेज, विटा, सुवर्ण महोत्सवी वर्ष स्मरणिका, २००१—०२, पृ.४१
४. विटा हायस्कुल रौप्य महोत्सव स्मरणिका,१९७८,पृ.७
५. कित्ता, पृ. ८
६. कित्त, पृ. १४
७. कित्ता, पृ. ९
८. संजय भगवानराव पवार ज्युनियर कॉलेज, शाखा अंतर्गत माहिती फाईल.
९. संजय भगवानराव पवार ज्युनियर कॉलेज, कोनशिला.
१०.विटाहायस्कुल,विटा,जनरल रजिस्टर, १९७५—२०००
११.विटा हायस्कूल व संजय भगवानराव पवार ज्युनियर कॉलेज, विटा, माहितीपत्रक.
१२.बळवंत कॉलेज, विटा सुवर्णमहोत्सवी विशेषांक २०१३—१४,पृ. २८—२९
१३.प्राचार्य डॉ.सुरेश साळुंखे यांचे प्रकाशकीय मनोगत, बळवंत कॉलेज,विटा,सुवर्णमहोत्सवी विशेषांक, २०१३—१४.
१४.बळवंतकॉलेज,विटा, वार्षिक अहवाल १९७६—७७, पृ.७६—७७.
१५.बळवंत कॉलेज,विटा,वार्षिक अहवाल १९७५—७६, पृ. ७६—७७.
१६.उपरोक्त, बळवंत कॉलेज सुवर्ण महोत्सवी विशेषांक, पृ. ८६.
१७.बळवंत कॉलेज, विटा वार्षिक अहवाल १९९७—९८.
१८.ॲड. सुभाष पाटील, समाजभूषण मोहिते आण्णा, प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, इचलकरंजी, खंड २, ऑगस्ट १९९७, पृ. १७—१८.
१९.उपरोक्त, बळवंत कॉलेज, सुवर्णमहोत्सवी विशेषांक, पृ. ११५.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

माहिती साक्षरता आणि ग्रंथालय

युवराज आनंदराव पाटील
ग्रंथपाल, देशभक्त आनंदराव बळवंतराव नाईक
कॉलेज, चिखली ता.शिराळा जि.सांगली

प्रस्तावना :

२१ व्या शतकात माहिती विविध मार्गाने व विविध स्वरुपात मुबलक प्रमाणात उपलब्ध होत आहे. यातील नेमकी माहिती मिळविण्यासाठी कौशल्याची गरज आहे. यासाठी माहिती साक्षरता असणे आवश्यक आहे. इंटरनेटवरील माहितीच्या साठयामुळे माहिती साक्षरतेस महत्व प्राप्त झाले आहे. अमेरिकेत १९८० पासून माहिती साक्षरता ही संकल्पना रुढ आहे. पूर्वी ग्रंथालय शास्त्रात शिकविल्या जाणाऱ्या सुचीयुक्त अभ्यासक्रमाचे आधुनिक रुप म्हणजे माहिती साक्षरता होय. अमेरिकेतील ACRL या संस्थेने माहिती साक्षरते संदर्भात २००० साली मानके प्रसिद्ध केली.

महिती साक्षरतेचे शैक्षणिक कार्यक्रम राबवताना ग्रंथपालांना महत्व देण्यात आलेले आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर समाजातील सर्व घटक करु लागल्याने माहिती साक्षर नागरिक निर्माण करण्याची गरज भासू लागलेली आहे. याची जबाबदारी ग्रंथालय क्षेत्रातील तज्ञांना पार पाडावी लागणार आहे. या क्षेत्रात ग्रंथपालांना शिक्षकाची भूमिका पार पाडावी लागणार आहे. यासाठी यामध्ये पारंगत होणे ही गरज बनलेली आहे. शैक्षणिक तसेच सामाजिक संस्थाही माहिती तंत्रज्ञानाचा कामकाजात वापर करु लागल्याने माहिती साक्षर समाज ही गरज बनलेली आहे.

माहिती साक्षरता संकल्पना :

विविध क्षमतांचा एकत्रित परिणाम म्हणजे माहिती साक्षरता. आपणास हवी असलेली माहिती शोधून तिचा वापर करण्याची क्षमता प्राप्त करणे म्हणजे माहिती साक्षर होणे होय. तंत्रज्ञानाच्या युगात माहितीच्या स्त्रोतांचा सुकाळ आहे. आवश्यकतेपेक्षा मोठया प्रमाणावर माहिती उपलब्ध होत आहे. त्यातून आपल्याला हवी असणारी निवडक माहिती मिळवणे हे कठीण होत चाललेले आहे. माहिती आपल्याकडे ग्रंथालय, इंटरनेट, प्रसारमाध्यमे या विविध मार्गांनी येत असते व ती न निवडलेल्या स्वरुपात असते. तिच्या खरेपणाबददल, किंमतीबददल अनेक प्रश्न निर्माण होतात. माहितीची दर्जात्मक अनिश्चितता व संख्यात्मक मुबलकता हे मोठे आव्हान माहिती वापरण्यात निर्माण झाले आहे. मुबलक उपलब्ध माहितीमुळे माहिती क्षमता निर्माण होत नाही. यासाठी माहितीचा परिणामकारक वापर करण्याची क्षमता निर्माण करणे गरजेचे झाले आहे ही क्षमता माहिती साक्षरतेमुळे प्राप्त होते.

माहिती युगात वाचकांना ग्रंथालयात कोणती माहिती उपलब्ध आहे? तिचा स्त्रोत कोणता व ती प्राप्त कशी करावी, संदर्भ ग्रंथ कसे हाताळावेत तसेच त्यातील माहितीचा शोध कसा घ्यावा याबाबतचे मार्गदर्शन वाचकांना करणे गरजेचे झालेले आहे व ते काम ग्रंथालयाने करणे अपेक्षित आहे.यासाठी राबविण्यात येणारे कार्यक्रम अथवा उपक्रम म्हणजे माहिती साक्षरता असे म्हणता येईल.

आज दिशाच नवनव्या संकल्पनांच्या व ज्ञानाच्या मागे लागले असल्याने समाजातील प्रत्येकाने माहिती साक्षर होणे गरजेचे आहे. माहितीची विविध माध्यमे माहित असणे गरजेचे आहे. माहित असलेल्या स्त्रोतांमधून आपणास नेमकी माहिती मिळवणे व त्याच्या विभिन्न पद्धती माहिती असणे गरजेचे आहे. बहुतांशी ग्रंथालये आज आधुनिकीकरणाच्या टप्यावर आहेत. इंटरनेट हे माहिती मिळवण्याचे प्रभावी माध्यम आहे. काही क्षणात हवी असलेली माहिती आपल्याला मिळवता येते. मात्र यासाठी इंटरनेटचा उपयोग अधिक परिणामकारक कसा करावा, माहिती शोधण्याच्या विविध पद्धती कोणत्या याबाबतची माहिती असणे गरजेचे आहे. इंटरनेटव्दारा माहिती मिळवता येते पण ती निवडलेल्या स्वरुपात मिळेल याची यात्री नसते. त्याचबरोबर मिळालेल्या माहितीच्या विश्वासार्हतेचा प्रश्न असतो. तसेच माहितीची दर्जात्मक अनिश्चिता असते. त्यासाठी माहिती परिणामकारक वापरण्याची क्षमता असणे आवश्यक आहे. माहिती साक्षरतेमुळे ही क्षमता प्राप्त होते.

माहिती साक्षरतेमध्ये माहितीच्या स्त्रोतापासून ते वापरापर्यंतच्या सर्व टप्प्यांचा विचार करावा लागतो. माहिती साठविण्यासाठी विविध साधनांचा वापर करावा लागतो. माहिती साक्षरतेसाठी उच्च दर्जाची नेटवर्कींग सुविधा, माहितीचा संचय करता येणारी साधने, माहितीची वेगाने देवाणघेवाण होवू शकेल अशा प्रकारचे जाळे तसेच वेगाने माहितीवर प्रक्रिया करता येईल असे संगणक अशा माहिती तंत्रज्ञानाशी निगडीत साधनांचा वापर माहिती साक्षरतेसाठी करता येतो.

माहिती साक्षरतेची गरज :

१. कोणत्याही क्षेत्रातील शिक्षण हे अंतिम नसते. प्रत्येक क्षेत्रात रोज नवनवीन शोध लागत असतात कारण संशोधन हे निरंतर सुरु असते. त्यामुळे रोज नविन ज्ञानात भर पडत असते असे ज्ञान अवगत असल्याशिवाय त्या त्या क्षेत्रातील प्राविण्य टिकवून ठेवता येत नाही. यासाठी नविन क्षमता निर्माण करण्यासाठी माहिती साक्षरतेची आवश्यकता निर्माण होते.

२. माहिती प्राप्त करणे एवढेच माहिती साक्षरतेमुळे शक्य होते असे नाही तर प्राप्त झालेल्या माहितीमधून वेगवेगळया कसोटयांचा वापर करुन अचूक माहिती मिळविण्याचे कौशल्य आत्मसात करता येते. साहजिकच संशोधनाचा दर्जा उंचाविण्यासाठी माहिती साक्षरतेचा उपयोग होतो.
३. माहिती साक्षरतेची विविध कौशल्ये आत्मसात करताना विद्यार्थ्यांना आपोआपच स्वयंनिर्देशित शिकण्याची संधी प्राप्त होते. नविन स्त्रोत वापरण्याच्या क्षमतेमुळे त्यांच्या ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावत जातात. त्यामुळे विद्यार्थी ग्रंथालय किंवा इंटरनेटवरील माहितीकडे जातात यासाठी माहिती साक्षरतेची गरज जाणवतो.
४. माहितीला किंमत असते. माहितीचे मूल्यमापन करणे माहितीच्या वापराचे कायदयाच्या तसेच सामाजिक दृष्टिकोनातून महत्व समजणे व माहिती नैतिकतेने मिळवणे या गोष्टीसाठी माहिती साक्षरता असणे गरजेचे असते.
५. माहिती साक्षरतेमुळे माहिती प्राप्त करण्याबरोबरच तिचे योग्य व्यवस्थापन करणे शक्य होते.
६. नविन विषयात सतत पडणारी भर, उपविषयामध्ये निर्माण होणाऱ्या नविन संकल्पना यामुळे कोणत्याही विषयाची माहिती मिळवणे जिकीरीचे होत आहे. विषयांचे आंतरप्रणाली स्वरुप समजण्यासाठी माहिती साक्षरतेची गरज भासते.

माहिती साक्षरता व ग्रंथालये :

ग्रंथालयात येणाऱ्या प्रत्येक वाचकाला ग्रंथालयातील माहिती असतेच असे नाही त्यामुळे त्याला माहिती साक्षरतेची गरज असते. ग्रंथालयामधील वेगवेगळया विभागांची माहिती उपलब्ध करुन देणे माहिती साक्षरतेमुळे सोयीचे होते. सर्व विभागातील माहितीस्त्रोत शोधण्यासाठी माहिती साक्षरतेचा उपयोग ग्रंथालयामध्ये होत असतो. ग्रंथालयामध्ये वाचन साहित्याची गरज ओळखून त्या वाचकाला योग्य प्रमाणात त्याची गरज भागविण्यासाठी वाचन साहित्य संग्रह विस्कळीत कसा करावा लागेल याचे मार्गदर्शन होते. वाचन साहित्याची गरज, त्याचा वाचकाला होत असलेला उपयोग, माहितीची परिणामकारकता यासाठी ग्रंथालयामध्ये सेवकांना माहिती साक्षरता असणे गरजेचे आहे. ग्रंथालये ही डॉक्युमेंटेशन केंद्रे म्हणून विकसित होत आहेत. त्यामुळे ग्रंथालयामध्ये माहिती साक्षरता प्राप्त करणे क्रमप्राप्त आहे. माहिती साक्षरतेमुळे ग्रंथालयांच्या विकासास चालना मिळते व ग्रंथालये कार्यक्षमपणे चालतात.

सारांश :

जागतिक पातळीवर सर्वच क्षेत्रामध्ये ज्ञानाचा व माहितीचा विस्तार जलद गतीने होत आहेण संगणकीकरणामुळे ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावत आहेत. माहिती तंत्रज्ञान विकसित होत आहे. कमी वेळात संदेशवहन होत असल्याने ज्ञानाच्या नविन वाटा खुल्या होत आहेत. आज जगातील कुठलीही घटना किंवा माहिती काही क्षणात जगाच्या कानाकोपऱ्यात पोहोचू शकते. ज्ञानाच्या या प्रचंड विस्तारामुळे विचारांची दिशा, कल्पना शक्ती या सर्वांवर परिणाम होवून त्यांचे स्वरुप बदलले आहे. अशा या माहितीच्या विस्फोटास सामोरे जाण्यासाठी माहिती साक्षरता आवश्यक आहे. ग्रंथालयात वापरण्यात येणारे तंत्रज्ञान, डिजीटल ग्रंथालय, व्हर्चुअल ग्रंथालय अशा नविन संकल्पना आलेल्या आहेत. अशावेळी विद्यार्थ्यांना याची माहिती व तंत्र अवगत असणे गरजेचे आहे. या तंत्राची माहिती नसेल तर विद्यार्थी माहितीपासून वंचित राहिल म्हणून माहिती साक्षरता हे ग्रंथालयांचे अविभाज्य अंग बनलेले आहे.

संदर्भ सूची :

१. फडके द.ना., ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण, पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन २००७
२. Rao, Subba P.V. Library and information technology, New Delhi : Sonali Publication 2005.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे सामाजिक व शैक्षणिक कार्य

डॉ. शर्मिला अशोक साबळे
सहा. प्राध्यापक
राजर्षी शाहू कला व वाणिज्य महाविद्यालय, रूकडी

सौ. लक्ष्मी दादासो भोसले
सहा. प्राध्यापक (सी.एच.बी.)
स.ब.खाडे महाविद्याल कोपार्डे

पिढ्यान पिढ्या बहुजन समाज शिक्षणापासून वंचित होता. त्यामुळे तो सामाजिक विषमतेच्या आणि जातीभेदाच्या कर्दनात रूतून बसला होता. त्यामुळे ता चैतन्यहीन व आगतीक झाला होता. बहुजन समाजाचे अपमानित जीणे नष्ट करून त्यांना माणूस म्हणून स्वाभिमानाने जगता यावे यासाठी ज्यांनी आपले जीवन झिजविले त्यामध्ये कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे नांव अग्रक्रमाने घेतले जाते.महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनात ५० वर्षाहून अधिक काळ अविरत कार्य करून भाऊराव पाटील उर्फ आण्णांनी आपल्या स्वत:चा वैशिष्ट्यपूर्ण ठसा सामाजिक आणि शैक्षणिक जीवनात उमटविला आहे. महात्मा जोतिबा फुले आणि राजर्षी शाहू महाराज यांना गुरूस्थानी मानून त्यांचे अपुरे कार्य पूर्ण करण्याचा संकल्प आण्णांनी केला. हा संकल्प पूर्ण करण्यासाठी ति. आण्णांनी रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. आज रयत शिक्षण संस्थेच्या अनेक शाखा महाराष्ट्र आणि कर्नाटकमध्ये आहेत. या शाखांमधून अनेक जातीधर्माची मुले शिक्षण घेत आहेत. रयत शिक्षण संस्था आणि ति. आण्णांची माहिती पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे जीवन : कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे मूळ घराणे ऐतवडे असे सांगितले जाते. ऐतवडे (बुद्रुक) हे गाव सांगली जिल्ह्यातील वाळवा तालुक्यात आहे. परंतु ऐतवडे हे त्यांच्या मूळ घराण्याचे गाव नसून मुडढीद्री हे त्यांच्या घराण्याचे गाव आहे. सद्याच्या कर्नाटक राज्यातील (पूर्वीचे म्हैसूर स्टेट) दक्षिण कन्नड जिल्हा तालुका मंगलोर येथे हे गाव आहे. मुडबीद्री हे जैन यात्रेकरूंचे प्रसिध्द ठिकाण आहे. या मुडबीद्री गावचे देसाई घराणे पुढे पाटील घराणे झाले.[१]

पायगोंडा पाटील यांना चार मुलगे व दोन मुली अशी सहा अपत्ये होते. पहिला मुलगा भाऊराव यांनी शिक्षणकार्यात ऐतिहासिक कार्य केले.[२]

पायगोंडा पाटील अतिशय सज्जन,पापभिरू,सत्य अहिंसा व सदाचार यांचे आचरण करणारे,वृत्तीने पुरोगामी व उदार अंतकरणाचे होते.अशा प्रकारे भाऊराव पाटील याच्या कार्याला परंपरेने मिळालेला हा वारसा होता.[३]

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे जीवन : कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा जन्म कुंभोज या गावी ता. २० सप्टेंबर १८८७ रोजी झाला. त्यांचे पूर्वज पिढ्यान पिढ्या शेती करत होते. त्यापैकी दोघांनी कोल्हापूरच्या जैनपीठाचे महारक पट्टाचार्य पदवी भूषविले होते. अशा पुनीत व सुसंस्कृत घराण्यात कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा जन्म झाला.[४]

भाऊरावांच्या वडिलांना रोड कारकून म्हणून सातारा-पंढरपूर रस्त्यावरील पिलीव घाटात काम करावे लागले. झोपडी बांधून ते राहत असत. अत्यंत निर्जन उजाड असा तो घाट होता. या ओसाड घाटामध्ये भाऊरावांचे आई-वडिल दोघेच राहत होते. त्यावेही भाऊराव एक-दोन वर्षांचे होते. रात्री लांडगे येत, ते झोपड्यांना धडका मारीत, नख्यांनी झोपड्या ओरबाडीत असत. भाऊरावांच्या आई ही धीट होत्या. या सर्व गोष्टींचा संस्कार व वारसा म्हणून भाऊरावांच्या स्वभावामध्ये बेडरपणा आला.[५]

लहाणपणापासून भाऊराव बंडखोर होते. नोकरीच्या निमित्ताने त्यांना वडिलांबरोबर फिरावे लागे. वडिलांचा संबंध सर्वसामान्य थरातील लोकांशी येत असे.लोकांची गरीबी हालाखी,त्यांना पहावयास मिळे. समाजातील दु:ख पाहून त्यांना गहीवरून येई.

भाऊराव पाटील १२-१३ वर्षाचे असताना ते आजोबांकडे कुंभोजला गेले होते. आजोबांनी त्यांना एक चांगला कोट घालावयास दिला. तो कोट अंगात घालून भाऊराव ऐटित हिंडत होते. इतक्यात सिदू नावाचा एक सनदी महार आला. महाराच्या अंगावर चिंध्या झालेला अंगरखा होता. भाऊरावांनी ते पाहिलं आणि त्यांचे हृदय हेलावले. सिदू महार नको नको म्हणत असताना भाऊरावांनी आपल्या अंगावरचा कोट सिदू महाराला दिला.[६] यावरून भाऊराव पाटील यांच्यामध्ये धाडस व सेवावृत्ती होती असे दिसून येते.

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शिक्षण :

भाऊरावांचे प्राथमिक शिक्षण विटे दहिवडी अशा वडिलांच्या बदलीच्या ठिकाणी झाले. विटे येथे दत्तोपंत जोशी या प्राथमिक शिक्षकाने खाजगी इंग्रजी पहिलीचा वर्ग चालविला होता. तेथे भाऊरावांचे इंग्रजी पहिलीचे शिक्षण झाले. त्यापुढील शिक्षणाची सोय विटे येथे नसल्याने भाऊराव शिक्षणासाठी कोल्हापूर येथे दाखल झाले. [७]

त्याकाळी प्रवासाच्या सोयी नव्हत्या. डोकीवर सामानाची वळकटी घेवून भाऊराव आणवाणी पायी निघाले. विटयाहून ८-१० मैल दूर असलेल्या कुंडल (किर्लोस्करवाडी) स्टेशनला आले. कोल्हापूर ते स्टेशन रेल्वेने प्रवास केला. कोल्हापूरच्या जैन वसतिगृहामध्ये भाऊरावांची मामांनी सोय केली होती.

भाऊरावांच्या इंग्रजी शिक्षणाची सुरूवात कोल्हापूर येथील प्रायव्हेट हायस्कूलमध्ये झाली. इंग्रजी दुसरी व तिसरीचे शिक्षण तेथे घेतले. पुढील शिक्षण राजाराम हायस्कूलमध्ये झाले. नाम. गोपाळराव गोखले, न्यायमुर्ती रानडे, भास्करराव जाधव, माधवराव बागल असे नामवंत समाजसुधारक व राजकारणी मंडळीचे शिक्षण या शाळेत झालेले आहे.

१९०२ मध्ये भाऊरावांनी राजाराम हायस्कूलमध्ये प्रवेश घेतला. १९०२ ते १९०७ हा भाऊरावांच्या कोल्हापूरमधील शैक्षणिक कालखंड होय.

भाऊराव पाटील शिक्षण घेत असताना वर्गातील सर्वांचे आवडते होते. भाऊरावांची वृत्ती खिलाडू होती. अभ्यासात मागे असले तरी कुस्ती, पोहणे, मल्लखांब अशा क्रिडाक्षेत्रात ते पटाईत होते. खेळाच्या स्पर्धात त्यांचा प्रथम क्रमांक असायचा. त्यामुळे भाऊरावांचा मित्रपरिवार वाढला. सरदार पाटणकर, बाळासाहेब कारखानीस, डॉ. चव्हाण, ओगले या बड्या आसामी त्याकाळी भाऊरावांचे जीवलग मित्र बनल्या होत्या.[८]

मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात या न्यायाने आण्णांच्या कार्यांची चिन्हे त्यांच्या विद्यार्थी दशेतील वृत्तीमधून व हालचालीमधून स्पष्ट होत होती. कोल्हापूर येथील जैन बोर्डींगमध्ये राहत असताना तेथील बुरसटलेल्या व प्रतिगामी स्वरूपाच्या नियमांविरूध्द बंड करून उठण्याचे धैय्र केवळ भाऊरावच दाखवू शकले. जेवतेवेळी सोवळे नेसले पाहिजे, दाढी करावयाची झाल्यास ती जेवणापूर्वी केली पाहिले असले नियम पाळणे हे आण्णांच्या स्वभावामध्ये नव्हते म्हणून त्यांना जैन बोर्डींग सोडावे लागले.[९]

फक्त इंग्रजी सहावी अशी शिक्षणाची शिदोरी असलेल्या या मुलाने शिक्षणक्षेत्रात केलेली मुलुखगिरी आश्चर्याने थक्क करणारी आहे. हाच मुलगा पुढे शिक्षणमहर्षी कर्मवीर भाऊराव पाटील बनला.[१०]

भाऊराव मुंबईला गेले. सेठ माणिकचंद पानाचंद यांनी भाऊरावांचे नाव दावर्स कॉलेज ऑफ कॉमर्स या खाजगी शिक्षण संस्थेत घातले. जैन वसतिगृहात राहण्याची, जेवण्याची सोय केली. परंतु भाऊरावांची शिक्षणात काही प्रगती झाली नाही आणि भाऊराव घरी परत आले.[११]

रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना :

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी ज्योतीराव फुले, राजर्षी छत्रपती शाहू व महात्मा गांधी यांना गुरूस्थानी मानले. त्यांचा समाजसेवेचा मंत्र स्विकारला. आडाणी जनतेस साक्षर, सुशिक्षित व सुसंस्कृत करण्याचा प्रयत्न केला. सुशिक्षित व जागृक जनता हीच खऱ्या लोकशाहीची जननी असते. या सदंर्भात कर्मवीर भाऊरावांच्या रचनात्मक, राष्ट्रसंवर्धक व शाश्वत कार्याचे महत्त्व इतिहासात केवळ असामान्य अतुलनीय असेच नोंदले जाईल.[१२]

कर्मवीर भाऊरावांच्या जीवनावर महात्मा फुले यांच्या प्रमाणेच राजर्षी शाहू महाराजांच्या कार्याचा व विचारसरणीचा फार मोठा प्रभाव पडलेला आढळून येतो. शाहू महाराजांच्या शिक्षणविषयक कार्यामुळे भाऊरावांना फार मोठी प्रेरणा लाभली होती.[१३]

कर्मवीर भाऊराव पाटील किर्लोस्कर कारखान्यात सेल्स ऑर्गनायझर म्हणून काम करीत होते. तरी त्यांचे सत्यशोधक समाजाचे व सत्यशोधक समाजाच्या अनुषंगाने करीत असलेले शिक्षणाचे कार्य चालू होते. लक्ष्मणराव किर्लोस्कर यानाही हे माहीत होते. बाहेरचे सामाजिक कार्य करीत असूनही भाऊराव किर्लोस्कर कारखान्याचे काम सचोटीने व प्रमाणिकपणे करीत असत. दुधगाव, काले, नेर्ले ही सत्यशोधक चळवळीची केंद्रे होती. सत्यशोधक समाजाच्या कार्यकर्त्यांची ही गावे होती. भाऊराव नेहमी तेथे जात असत. गोरगरीबांच्या मुलांच्या शिक्षणाच्या प्रगतीसाठी एक संस्था असावी असे येथील कार्यकर्त्यांना व भाऊरावांना वाटू लागले.[१४]

मोहिते नावाच्या खेडयातील एका हरीजन विद्यार्थ्याला घेवून भाऊरावांनी शिक्षणकार्याला सुरूवात केली. पिढयान पिढया ज्यांना विद्येच्या श्रीगणेशापासून वंचित ठेवलेले होते. अशा हरीजन मुलाला घेवून भाऊरावांनी आपल्या शिक्षणकार्याचा श्रीगणेशा केला. भाऊरावांनी सातारा हेच शहर आपल्या शिक्षणकार्याचे केंद्र म्हणून निवडले. भाऊरावांनी आपल्या शिक्षणकार्याची सुरवात यापूर्वी सातारा येथून केली होती. भाऊरावांनी शिकवण्या घेवून साताऱ्यातील शिक्षणप्रेमी जनतेत नाव मिळविले होते. सातारा सत्यशोधक चळवळीचे केंद्र होते. सत्यशोधक समाजाच्या कामामुळे भाऊरावांना येथील प्रमुख मंडळी परिचयाची होती.[१५]

भाऊराव पाटील सत्यशोधक चळवळीचे कार्यकर्ते होते. सर्व जाती जमातीच्या मुलांना एकत्रित घेवून त्यांचा अभ्यास करवून घेणे, पुस्तके, वह्या, शाई इ. लागेल ते शिक्षण साहित्य पुरविणे. त्यांच्या दिवा बत्तीची सोय करणे. मुलांच्या अभ्यासाकडे लक्ष देणे. त्याना व्यसनापासून मुक्त ठेवणे, त्यांच्यावर चांगले संस्कार करणे हा त्यांचा संस्था स्थापन्येमधील उद्देश होता. त्यांनी एक वसतिगृहही सुरू केले होते. भाऊसाहेब कुदळे, आप्पासाहेब पाटील, नाना येडेकर, श्यामगोंडा पाटील, शंकर कुदळे या मंडळींनी विशेष प्रयत्न केले. या संस्थेची मुळ जबाबदारी मादाण्णा मास्तर यांच्यावर सोपविलेली होती. मादाण्णा मास्तर हे प्राथमिक शिक्षक होते. या वसतिगृहात सर्व जातीधर्माची मिळून ५० मुले होती.[१६]

रयत शिक्षण संस्थेची मुहुर्तमेढ ५-९-१९१९ साली रोवली गेली. सत्यशोधक समाजाची मोठी परिषद काले या गावी भरली होती. काले हे कराड तालुक्यातील व सातारा जिल्ह्यातील गाव. काले येथील या परिषदेसाठी अनेक जिल्ह्यातील कार्यकर्ते मोठ्या संख्येने आले होते. पुण्याचे नामवंत कायदेपंडीत व सत्यशोधक चळवळीचे खदे पुरस्कर्ते केशवराव बागडे हे या परिषदेचे अध्यक्ष होते. काले गाव हे उत्साही व उमदया सत्यशोधक कार्यकर्त्याचे गाव म्हणून ओळखले जात होते. नारूकाका, दाजी पाटील, भाऊराव चौगुले इ. काले गावची प्रमुख कार्यकर्ते मंडळी होती. भाऊरावांनी या परिषदेत आपले विचार प्रभावीपणे मांडले ते पुढीलप्रमाणे.[१७]

सत्यशोधक चळवळीची पूर्ती करायची असेल तर सर्व दु:खाचे मूळ अज्ञान आहे. हे अज्ञान घालवावयाचे असेल तर दीन, दलीत, बहुजन समाजातील मुलांना शिक्षण दिले पाहिजे. समाजातील सर्व थरामध्ये शिक्षण गेले पाहिजे हे राष्ट्रसंवर्धनाचे व संगोपणाचे काम आहे. बहुजन समाजातील सर्व मंडळींनी एकत्रीत येऊन हे काम केले पाहिजे. सत्यशोधक चळवळीचे हे पहिले काम आहे. म्हणून या ठिकाणी एका शिक्षण संस्थेची स्थापना केली पाहिजे.'' भाऊरावांनी उत्स्फुर्त असे विचार मांडले. भाऊरावांची कल्पना सर्वांनी उचलून धरली. याच परिषदेत शिक्षण संस्था स्थापन करण्याची घोषणा झाली. तसा ठरावही मंजूर झाला. संस्थेला नाव काय द्यावयाचे याबद्दल बराच खल झाला. शेतकरी म्हणजे 'रयत' रयतेला शिक्षण देण्यासाठी संस्था काढण्याचा विचार केंद्रस्थानी असल्यामुळे प्रस्तावीत शिक्षण संस्थेला 'रयत शिक्षण संस्था' असे नाव देण्याचे सर्वानुमते ठरले. बहुमताने हा ठराव मंजूर झाला. या संस्थेतर्फे प्रथम एक वसतिगृह सुरू करण्यात आले. वसतिगृहात प्रवेश घेण्याकरिता प्रवेश अर्ज, वसतिगृहातील नियम इ. साहित्य छापून घेतले.

संस्थेचा प्रथम अहवाल प्रसिद्ध झाला. अहवालामध्ये संस्थेने दिलेले उद्देश खालीलप्रमाणे नांदविले आहेत.

संस्थेचे नांव : रयत शिक्षण संस्था, काले.

४ ऑक्टोंबर १९१९ रोजी विजयादशमीच्या मुहुर्तावर रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना झाली.[१८]

संस्थेचे उद्देश :

१. मागासलेल्या वर्गात शिक्षणाची अभिरूची उत्पन्न करणे.
२. मागासलेल्या जातीतील अत्यंत गरीब विद्यार्थ्यास शक्य तर मोफत शिक्षण देण्याचा प्रयत्न करणे.
३. सामान्य स्थितीतील विद्यार्थ्यास त्याच्या खर्चाने किंवा फारतर निम्म्या खर्चाने संस्थेत शिक्षण घेण्याकरिता ठेवणे.
४. ज्यांची सांपत्तीक स्थिती समाधानकारक आहे. अशा परगावच्या मागासलेल्या विद्यार्थ्यांची त्यांच्याच खर्चाने संस्थेत सोय करणे.
५. मागासलेल्या वर्गातील निरनिराळ्या जातीतील विद्यार्थ्यांमध्ये प्रेमभाव उत्पन्न करणे.
६. पूर्वकालीन अंधरूढीस फाटा देवून खऱ्या मार्गाचा अवलंब करण्याचे वळण देणे.
७. मिळून मिसळून वागण्यापासून संघशक्ती निर्माण होते तिचे महत्त्व कृतीने पटविणे.
८. मुले काटकसरी, स्वावलंबी, उद्योगी, उत्साही व शिलवान बनविण्याचा प्रयत्न करणे.
९. संस्थेचे शिक्षणाच्या बाबतीतील कार्यक्षेत्र वाढविणे.

संस्था सुरू करणे सोपे असते. परंतु सातत्याने चालविणे व ती टिकविणे अत्यंत अवघड व कठीण असते. भाऊराव किर्लोस्कर कारखान्यांमध्ये नोकरीस असल्यामुळे संस्थेचे दैनंदिन कामकाज पाहणे त्यांना जमेनासे झाले. त्यामुळे त्यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला.

सुरवातीच्या काळात वसतिगृहाचा दैनंदिन खर्च भागविणे अवघड होते. दुधगाव, काले नेर्ले या ठिकाणी वसतिगृह सुरू केले. वसतिगृहाच्या मुलांची, जेवण्या-खाण्याची पुस्तके, वह्या, पाटी, दफ्तराची शैक्षणिक साहित्याच्या खर्चाची मोफत सोय करणे आवश्यक होते. हे मोफत शिक्षणदानाचे काम सातत्याने चालले पाहिजे, खर्चाचे सातत्य राहिले पाहिजे व लोकांचा या कामात सहभाग व आत्मियता असली पाहिजे याकरीता भाऊरावांनी एक अभिनव योजना सुरू केली.[१९]

वसतिगृहातील सर्व विद्यार्थी ग्रामीण भागातून आलेले होते त्यांच्याकडून पैशाच्या रूपाने वसतिगृहास देणगी मिळणे अवघड होते. पूर्वी पिठाच्या गिरण्या नव्हत्या, भल्या पहाटे उठून स्त्रीया घरीच दळण दळत असत. दळण्यापूर्वी वसतिगृहासाठी मूठभर धान्य काढून ठेवावयाचे अशी भाऊरावांनी योजना तयार केली. जात्यावर एक पिशवी टांगलेली असे. दळायला बाई जात्यावर बसली की सुपातले मूठभर धान्य त्या पिशवीत टाकावयाचे पिशवीत टाकलेले मूठभर धान्य एका आठवड्यातून घराघरातून गोळा करावयाचे हे काम विद्यार्थी करीत असत. भागातील प्रतिष्ठीत मंडळींनी या योजनेला चांगले सहकार्य केले.

भाऊरावांनी महाराष्ट्रभर शाळा व वसतिगृहे सुरू केली. सुगीच्या दिवसामध्ये शिक्षक व वसतिगृहातले विद्यार्थी खळ्यांवर जाऊन धान्य गोळा करीत असत. जमिनीचा सारा वसूल करताना शाळेकरीता देणगी गोळा केली जाई. ज्याच्या घरी लग्न साहेळा असेल त्याच्या घरी जाऊन देणगीची पावती फाडली जाई. लोकही खुषीने देणगी देत असत. भाऊरावांच्या कार्याबद्दल लोकांमध्ये जागृती व अत्मियता निर्माण झाली. सर्वत्र भाऊरावांचे कार्य पोहचले.[२०] भाऊरावांच्या शिक्षण कार्याचा प्रचार व प्रसार घरोघरी व्हावा व हा शिक्षणाचा यज्ञ अव्याहत सुरू रहावा हा या मागे उद्देश होता.

१९१९ साली रयत शिक्षण संस्थेची स्थापना झाली. कराड तालुक्यातील काले येथे एक वसतिगृह सुरू केले. काले गावाजवळ धेंडेवाडी गाव आहे. या गावामध्ये संस्थेने एक शिक्षकी शाळा सुरू केली. संस्थेची ही पहिली प्राथमिक शाळा होय. १९२१ साली या शाळेची नोंदणी झाली. या शाळेत ४८ विद्यार्थी होते. शिराज

अहमद पिंजारी हा या शाळेत नाममात्र रक्कम स्विकारून शिक्षक म्हणून काम करीत होता. पिंजारी हा काले येथील संस्थेच्या वसतिगृहातील माजी विद्यार्थी होता.[२१]

रयत शिक्षण संस्थेने बोधचिन्ह वडाचे झाड हे आहे. हिंदू धर्मामध्ये वड, पिंपळ, उंबर ही झाडे पवित्र समजली जातात. यामध्ये ब्रम्हा, विष्णू, महेश यांचा वास आहे अशी श्रद्धा आहे.[२२] संस्थेच्या जीवनामध्ये धनिनीच्या बागेस ऐतिहासिक असे महत्त्व आहे. या बागेत प्रवेश केल्यावर प्रचंड असे वडाचे झाड होते. लांबून ते वडाचे झाड वाटे, परंतू त्यामध्ये अर्धा पिंपळ व अर्धा वड असे एकत्रित झाड होते. झाडाला दगडाचा पारकट्टा होता. तीनशे वर्षापूर्वीच्या प्रचंड अशा या झाडाच्या बुंध्याचा घेर ३०-३५ फुट असावा. याच्या असंख्य पारंब्या जमिनीला टेकलेल्या होत्या. सुरवातीला या झाडाखाली सर्व कार्यक्रम चालत असत. घरदार सोडून शिक्षणासाठी आलेल्या विद्यार्थ्यांचे हे झाड म्हणजे आधारस्थान होते. संकटकालामध्ये या वृक्षाखाली बसल्यावर भाऊरावांना आधार वाटे. सर्वांचा हा आधार वड होता. नेहमी हिरवेगार वाटणाऱ्या या झाडाची फांदी दुसरीकडे लावल्यास तेथेही रोप वाढून झाड बनत असे. कोणाही पांथस्थाने या झाडाखाली येवून तृप्त व्हावे. म्हणून कर्मवीर भाऊराव नेहमी म्हणत, ‘‘वटवृक्षासारखी माझी संस्था आहे. संस्थेची कोठेही शाखा सुरू केली की ती
वाढते’’ म्हणून भाऊरावांनी संस्थेचे बोधचिन्ह म्हणून वडाचे झाड निवडले.

वृक्षाचे महत्त्व खूप मोठे आहे. ऋषीमुनी या वृक्षाखाली बसून ध्यानधारणा करीत असत. गौतम बुद्धाला बोधीवृक्षाखाली ज्ञान प्राप्त झाले. ‘‘बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय’ हा गौतमाचा संदेश आहे. भाऊरावांनीही तोच संदेश स्विकारला. बुद्धांनी भिक्षू तयार केले, भाऊरावांनी ध्येयवादी ‘आजीव सेवक’ तयार केले. अनेकांना परदेशी पाठवून विद्याविभूषित करून आणले. अनेक सुधारकांना करता आले नाही ते भाऊरावांनी केले. त्यांनी ध्येयवादी माणसे तयार केली. आजीव सेवक तयार केले व त्यांच्याद्वारे संस्थेच्या वटवृक्षाचा पसारा वाढविला.[२३]

सद्या रयत शिक्षण संस्था ही अशिया खंडातील सर्वात मोठी शैक्षणिक संस्था आहे. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी ज्या उद्देशाने या संस्थेची स्थापना केली तो उद्देश सफल झाला आहे. समाजातील सर्व जातीधर्माची मुले मुली रयत शिक्षण संस्थेमध्ये शिक्षण घेत आहेत. रयत शिक्षण संस्थेच्या विकासाचा थोडक्यात आढावा पुढील मुद्यांवरून समजून येऊ शकेल.

संस्थेची विकासात्मक वाढ :

रयत शिक्षण संस्था शताब्दीकडे वाटचाल करीत आहे. सर्वांना शिक्षणाची समान संधी लाभली पाहिजे. ह्या ध्येयाने प्रेरीत होऊन जात, गोत, धर्म, पंथ इ. सामाजिक भेद नष्ट करून समता, बंधुत्त्व, मानवता ह्याकडे स्वावलंबनाने संस्थेची वाटचाल सुरू आहे. ती पुढीलप्रमाणे -

१.वसतिगृहे :कर्मवीर डॉ. भाऊराव पाटील यांनी वसतिगृहाच्या स्थापनेने संस्थेच्या कार्याला सुरवात केली. संस्थेच्या स्थापनेबरोबरच सन १९१९ मध्ये काले येथे पहिले वसतिगृह स्थापन करण्यात आले. १९२१ साली नेर्ले येथे वसतिगृह स्थापन केले होते. संस्थेच्या स्थापनेपूर्वीही कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शैक्षणिक प्रयोग सुरू होते. शिक्षण संस्थेच्या स्थापनेपूर्वी सुमारे दहा वर्षे दुधगाव येथे वसतिगृह चालविले जात होते.

संस्थेने सातारा येथे १९२४ साली वसतिगृह सुरू केले. विद्यार्थ्यांच्या उच्च शिक्षणाच्या सोयीसाठी १९३२ साली स्मृतीप्रित्यर्थ पुणे येथे युनियन बोर्डींग हाऊसची स्थापना केली.स्वातंत्र्यपूर्व काळातही ह्या सर्व वसतिगृहांमध्ये मागासलेल्या समाजातील विद्यार्थ्यांसह आठरापगड जातीच्या विद्यार्थ्यांना एकत्र राहण्याचे, जेवण्याचे व काम करण्याचे धडे दिले.इ.स.२००४-०५ मध्ये मुला,मुलींच्या ६८ वसतिगृहांमध्ये ही व्यवस्था आहे.

२.शिक्षकांचे प्रशिक्षण : शाळेविना खेडे असू नये व प्रशिक्षित शिक्षकाविना शाळा असू नये ही डॉ. भाऊराव पाटील यांची धारणा होती. १९३५ साली सातारा येथे संस्थेतर्फे अध्यापक विद्यालयाची स्थापना केली ही संस्थेची पहिली शैक्षणिक शाखा होय. संस्थतर्फे इ.स. २००४-०५ मध्ये एकूण ८ अध्यापक विद्यालये चालविली जातात.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

३.पूर्वप्राथमिक शिक्षण : पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून सातारा येथे संस्थेने १९५४ पासून एक बालवाडी व एक बाल वसतिगृह चालविले इ.स.२००४-०५ मध्ये मराठी व इंग्रजी माध्यमाच्या मिळून संस्थेतर्फे एकूण १६ बालवाड्या चालविल्या जातात.

४.प्राथमिक शिक्षण :धोंडेवाडी (ता. कराड, जि. सातारा) येथे संस्थेने १९१९ साली एक प्राथमिक शाळा चालविण्यास सुरवात केली. प्रत्येक खेड्यात प्राथमिक शिक्षण उपलब्ध व्हावे या उद्देशाने शाळा विरहीत खेड्यात संस्थेने १९३८ पासून व्हॅलेंटरी शाळा उघडण्यास सुरवात केली. अशा शाळांची संख्या ५७८ होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी शासनाने स्विकारल्यामुळे शिक्षकांसह या शाळा लोकल बोर्डाकडे सुपुर्द केल्या. इ.स. २००४-०५ मध्ये संस्था २६ प्राथमिक शाळा चालविते. त्यामध्ये ५ शाळा इंग्रजी माध्यमाच्या आहेत.

५.माध्यमिक शाळा :१९४० मध्ये सातारा येथे महाराजा सयाजीराव विद्यालय या मोफत व निवासी माध्यमिक शाळेची स्थापना करण्यात आली. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी १९४८ साली महात्मा गांधी यांच्या स्मरणार्थ संस्थेतर्फे १०१ माध्यमिक विद्यालये सुरू करण्याची घोषणा केली. महाराष्ट्रातील १४ व कर्नाटकातील एक अशा दोन राज्यातील १५ जिल्ह्यात इ.स. २००४-०५ मध्ये ४३६ माध्यमिक विद्यालये चालविली जात आहेत.

६.उच्च माध्यमिक शिक्षण : महाराष्ट्र शासनाने १९७२ पासून १० + २ + ३ असा आकृतीबंध स्विकारला. त्यानुसार संस्थेच्या १६० माध्यमिक विद्यालयांमध्ये इ.स. २००४-०५ मध्ये ११ वी व १२ वीचे वर्ग सुरू आहेत.

७.उच्च शिक्षण :संस्थेने १९४७ मध्ये सातारा येथे छत्रपती शिवाजी कॉलेज या मोफत व निवासी कॉलेजची स्थापना केली. आर्टस्, सायन्स, कॉमर्स महाविद्यालये, प्रशिक्षण देणारी महाविद्यालये, अभियांत्रिकी महाविद्यालये व विधी महाविद्यालये मिळून इ.स. २००४-०५ मध्ये संस्थेतर्फे ४० महाविद्यालयामध्ये पदव्युत्तर शिक्षणाची सोय आहे.

८.आश्रमशाळा : महाराष्ट्रातील आदिवासी भागामध्ये उपेक्षितांसाठी संस्थेने १९९१-९२ पासून आश्रमशाळा चालविण्यास सुरवात केली. इ.स. २००४-०५ मध्ये संस्थेमध्ये ८ आश्रमशाळा आहेत.

९.तांत्रिक शिक्षण :काही माध्यमिक विद्यालयामधून संस्थेने तांत्रिक शिक्षणाचे विभाग सुरू केले. आज संस्थेच्या २१ माध्यमिक विद्यालयातून वर्कशॉपसह परिपूर्ण तांत्रिक विभाग सुरू आहे. कनिष्ठ विभागात तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षणाची सोय करण्यात आली आहे.

सातारा येथे १९८३ पासून अभियांत्रिकी महाविद्यालयाचे 'कर्मवीर भाऊराव पाटील' अभियांत्रिकी महाविद्यालय व तंत्रनिकेतन असे नामकरण झाले. ह्या महाविद्यालयामध्ये पदव्युत्तर अभ्यासक्रमाची सोय आहे. इ.स. २००४-०५ मध्ये संस्थेमार्फत दोन ठिकाणी औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था (आय.टी.आय.) चालविल्या जातात.

१०.माहिती व तंत्रज्ञान : माहिती व तंत्रज्ञान ह्यांचे एकविसाव्या शतकातील महत्त्व ध्यानात घेऊन संस्थेने १९९६-९७ पासून ह्या क्षेत्रात पदार्पण केले आहे. संस्थेच्या माध्यमिक व काही महाविद्यालयात संगणक शिक्षण सुरू आहे. संस्थेने डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील इन्स्टिटयूट ऑफ इन्फर्मेशन टेक्नॉलॉजी हे संगणक शिक्षणकेंद्र १-२-१९९९ पासून सुरू केले. त्यामध्ये एम.एस.सी.आय.टी., एम.एस.ए.सी.आय.टी. व कोडॅक हे अभ्यासक्रम सुरू आहेत.

११.स्त्री-शिक्षण :संस्थेच्या व्हॅलेंटरी शाळापैकी काही शाळा फक्त मुलींसाठी चालविल्या जात होत्या. संस्थेचे पहिले अध्यक्ष हमीद अली यांच्या पत्नी सौ. बेगम यांनी भाऊराव पाटील यांच्या स्त्री शिक्षण कार्याला विशेष प्रोत्साहन दिले. आवश्यक अशा स्त्री शिक्षिका तयार करण्यासाठी संस्थेने १९४२ साली सातारा येथे जिजामाता अध्यापिका विद्यालयाची स्थापना केली. त्याचवर्षी लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील यांच्या स्मरणार्थ सातारा येथे मुलींचे वसतिगृह सुरू केले. डॉ. आंबेडकर यांच्या मातोश्री भिमाबाई आंबेडकर यांच्या स्मरणार्थ १९६० साली मुलींसाठी एक माध्यमिक विद्यालय सुरू करण्यात आली.

१२.रयत प्रिंटीग प्रेस : १९८२ साली सातारा येथे रयत प्रिटींग प्रेस सुरू करण्यात आली. अहमदनगर येथे ही प्रिंटींग प्रेस सुरू आहे. या प्रेसमार्फत रयत शिक्षण संस्थेच्या कार्यालयांना व शाखांना लागणारे विविध प्रकारचे साहित्य छापून पुरविले जाते. तसेच संस्थेची नियतकालीके छापून दिली जातात.

१३.वही व प्रश्नपत्रिका, उत्तरपत्रिका निर्मिती :संस्थेच्या विद्यार्थ्यांसाठी इयत्ता ५ वी ते १० वी पर्यंत ३ लाख प्रयोग वह्या व १२ लाख स्वाध्याय वह्या इ. ची दर्जेदार निर्मिती संस्थेच्या शिक्षकांकडून प्रथमच केली जात आहे. संस्थेतर्फे उत्तरपत्रिका, प्रश्नपत्रिक तयार केल्या जातात.

१४.शैक्षणिक साहित्य उत्पादन केंद्र :संस्थेच्या शाखांना दर्जेदार व टिकाऊ फर्निचर कमीत कमी किंमतीत मिळावे यासाठी फर्निचर वर्कशॉप सुरू करण्यात आलेले आहे. या वर्कशॉपमध्ये शाखांच्या मागणीनुसार ड्युएल डेक्स, कपाटे, खुर्च्या, टेबल इ. साहित्य पुरविले जाते. सदर साहित्य बाजार भावापेक्षा कमी किंमतीत पुरविले जाते.

१५.सहकारी तत्त्वावर चालविलेल्या संस्था :

१. दि रयत सेवक को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड.
२. रयत सेवा को-ऑपरेटिव्ह स्टोअर्स लिमिटेड आणि
३. लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील शिक्षणोत्तेजक सहकारी पतपेढी लिमिटेड ह्या सहकारी कायद्यानुसार नोंदविलेल्या संस्था आहेत.

१६.सेवकांच्या सहकार्याने चालविलेल्या शाखा :

१. रयत शिक्षण संस्था सेवक वेलफेअर फंड
२. रयत शिक्षण संस्था सेवक कुटुंब कल्याण योजना

१७.कर्मवीर स्मृतीभवन :कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रात केलेल्या अमूल्य कार्याचे स्फूर्तीदायी स्मरण भविष्यकालीन पिढ्यांना अखंडपणे रहावे या हेतूने कर्मवीर स्मृतीभवनाची उभारणी केलेली आहे. स्मृतीभवनाचे बांधकाम १९९४ साली पूर्ण झाले. ह्या स्मृती भवनात कर्मवीर आण्णांच्या रोजच्या वापरातील कपडे, खुर्ची, काठी, कपबशी, पेन, घोंगडी व त्यांच्या विद्यार्थ्यांनी भेट म्हणून दिलेली मोटार इ. वस्तू ठेवण्यात आलेल्या आहेत. तसेच त्यांच्या जीवनकार्याची सामाजिक कालखंडाची तपशील व बारकावे टिपणारी असंख्य छायाचित्रे या भव्य व देखण्या वास्तूत प्रदर्शित करण्यात आलेली आहेत. स्मृतीभवनाच्या प्रांगणात कर्मवीर भाऊराव पाटील व लक्ष्मीबाई पाटील याचे पुर्णाकृती पुतळे उभे करण्यात आलेले आहेत. [२४]

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा मृत्यू : भाऊरावांचे शरीर थकलेले होते. अशा अवस्थेतही भाऊरावांची धडपड चालू असायची. स्वस्थ पडून राहण्याचा व विश्रांती घेण्याचा स्वभाव भाऊरावांचा नव्हता. म्हणून त्यांना ससून रूग्णालयात ठेवण्यात आले होते. संस्थेचा व्याप प्रचंड वाढलेला होता. भाऊरावांना भेटण्यासाठी माणसांची सारखी रीघ लागलेली असायची. कोणीही भेटू नये अशी डॉक्टराची ताकीद होती. तरीही लोक भाऊरावांना भेटत असत. ''मला लोकांना भेटू द्या म्हणजे माझा आजार कमी होईल'' असे भाऊराव म्हणत असत. [२५]

भाऊरावांना लघवीचा विकार जडला होता. डॉक्टरांच्या अथक प्रयत्नानंतरही प्रकृतीला आराम न पडता ९ मे १९५९ या दिवशी डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांची प्राणज्योत मावळली.

भाऊरावांचे मानसपुत्र संस्थेचे आजीव सदस्य इंग्रजी साहित्याचे गाढे विद्वान आणि शिवाजी विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू बॅ. पी.जी. पाटील भाऊरावांच्या मृत्युबद्दल लिहतात ''दलितांचा राजा गेला. गोरगरीबांचा वाली गेला. महाराष्ट्राचा ज्ञानेश्वर समाधिस्त झाला. बहुजन समाजाचा व उध्दारकर्ता गेला. साताराचा वटवृक्ष उन्मळून पडला व त्यावरील पाखरे निराधार झाली.'' [२६]

१९५५ मध्ये रशियन नेते क्रुश्चेव्ह व बुलगानीन हे भारत भेटीवर आले असता मुंबईला कर्मवीरांची त्यांच्याशी भेट झाली होती. कर्मवीरांच्या कार्याचे त्यानी कौतुक केले होते. त्यानी रशिया भेटीचे निमंत्रण आण्णांना दिले. कामाच्या व्यापामुळे व आजारपणामुळे आण्णा परदेशी जावू शकले नाहीत. २६ जानेवारी १९५९ राजी भारत सरकारने आण्णांना पद्मभूषण हा किताब देवून गौरविले. ५ एप्रिल १९५९ रोजी पुणे विद्यापीठाने

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आण्णांना त्यांच्या शैक्षणिक व सामाजिक कार्याबद्दल 'डी. लिट्.' ही पदवी देवून गौरव केला. सर्व जनतेने त्याना 'कर्मवीर' ही उपाधी दिली होती. पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील हे शिक्षण महर्षी होते. खऱ्या अर्थाने शिक्षण तिर्थंकार होते.[२७]

संदर्भ सूची :

१. पवार. बा. ग. 'ग्रामीण शिक्षण चळवळीचे जनक, कर्मवीर भाऊराव पाटील', मातृभूमी प्रकाशन, पुणे, १९८७, पृ. क्र. ३४.
२. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. ४१.
३. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. क्र. ३८.
४. बॅ.पी.जी. पाटील,'कर्मविरोपनिषद : कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या आठवणी', सातारा,१९८९,पृ.क्र. ५.
५. पवार. बा. ग., उपरोक्त, पृ. क्र. ४३.
६. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. क्र. ४५.
७. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. क्र. ४९.
८. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. क्र. ५१.
९. पाटील. बॅ. पी. जी., उपरोक्त, पृ. क्र. ४.
१०. पवार. बा. ग., उपरोक्त, पृ. क्र. ५२.
११. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. क्र. ६२.
१२. पाटील. बॅ. पी. जी., उपरोक्त, पृ. क्र. ६.
१३. कित्ता, पृ. क्र. ३.
१४. पवार. बा. ग., उपरोक्त, पृ. क्र. ९६.
१५. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. क्र. ११७.
१६. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. क्र. ९७.
१७. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. क्र. ९८.
१८. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. क्र. ९९.
१९. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. क्र. १००.
२०. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. क्र. १०१.
२१. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. क्र. १५४.
२२. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. क्र. १२३.
२३. पवार. बा. ग., कित्ता, पृ. क्र. १२४.
२४. रयत शिक्षण संस्था वार्षिक अहवाल - २००४-०५.
२५. पवार. बा. ग., उपरोक्त, पृ. क्र. ३०६.
२६. उपरोक्त, पृ. क्र. १८७.
२७. रौप्यमहोत्सवी स्मरणिका (रयत शिक्षण संस्थेचे राजर्षी छत्रपती शाहू महाविद्यालय, कोल्हापूर) १९८५-८६ लेख- शिक्षण तिर्थकार व रयत शिक्षण संस्था, प्रा. श्रीधर हेरवाड

महात्मा जोतिराव फुले – एक द्रष्टा शिक्षण तज्ञ

श्री.तुकाराम महादेव पाटील
सहा.प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख,
र.भा.माडखोलकर महाविद्यालय चंदगड
तालुका–चंदगड,जिल्हा–कोल्हापूर(महाराष्ट्रराज्य)

प्रस्तावना:

महात्मा जोतिराव फुले यांनी राजकारण विरहित धर्म व समाज पुनर्रचनेची चळवळ केली.बुध्दि प्रामाण्य , इहवाद, उदारमतवाद आणि समतावाद ही चळवळीची चतु:सूत्री होती.जोतिरावांनी समग्रपरिवर्तनाचा आग्रह धरला.एकेश्वर वादाचा पुरस्कार केला.ग्रंथप्रामाण्य व मूर्तीपूजेला विरोध केला.रुढींचे निर्मूलन करुन समता धिष्ठीत समाज निर्मिती हेच त्यांच्या जीवनाचे ध्येय होते.आधुनिक विचारसरणीच्या जोतिरावांनी दिलेल्या शिक्षण क्षेत्रातील योगदानाचा आढावा घेतल्यास त्यांची पुरोगामी विचरसरणी स्पष्ट व्हायला हरकत नाही.

अल्प परिचय: महात्मा जोतिराव फुलेंचा जन्म १८२७ मध्ये पुण्यात झाला.(११ एप्रिल हि त्यांची जन्मतारीख मानली जाते) सातारा जिल्हयातील कटगुण हे त्यांचे मूळ गांव मूळचे गोऱ्हे आडनांव आजोंबाच्या फुलांच्या व्यवसाया वरुन 'फुले' असे झाले.बंडखोर वृत्तीच्या व अन्यायाविरुध्द दंड थोपटण्याच्या वृत्तीमुळे विद्यार्थी दशेतच इंग्रजी राज्य उलथून टाकणयाची कल्पना करीत. त्यासाठीच लहुजीवस्ताद साळवे यांच्याकडून नेमबाजी, दांडपट्टा यांचे शिक्षण घेतले.

मुलींची शाळा: पुढील काळात सामाजिक विषमतेच्या दर्शनाने त्यांचे जीवन ध्येय बदलले.स्त्रीशिक्षणांमुळे स्त्रियांचा उदधार होईल असे त्यांना वाटले ऑगष्ट १८४८ मध्ये पुण्यात पहिली मुलींची शाळा सुरु केली.बुधवार पेठेतील भिड्यांच्या वाड्यात भरणारी हि शाळा अर्थिक अडचणीमुळे बंद पडली.नाउमेद न होता ३ जुलै १८५१ ला बुधवार पेठेत अण्णासाहेब चिपळुणकर वाड्यात मुलींची दुसरी शाळा सुरु केली.१७ सप्टेंबर १८५१ ला पुण्यात रास्त पेठेत व १५ मार्च १८५२ ला वेताळपेठेत आणखी दोन शाळा सुरु केल्या या कार्याचा गौरव म्हणून विश्रामबाग वाड्यात १८५२ ला त्यांचा सरकारने जाहिर सत्कार केला.

आपल्या अशिक्षीत पत्नीला त्यांनी साक्षर केले.तिची शिक्षीकी म्हणून नेमणूक केली.पत्नी सावित्रीबाई फुले पतीच्या कार्यात मनापासुन सहभागी झाल्या.अवमान सहन करुन ही त्यांनी आपले ब्रीद सोडले नाही.त्या पतीच्या पाठीशी ठामपणे उभारल्या.

विधवा पुनर्विवाह: विधवांची दयनीय परिस्थिती पाहून जोतिबांनी विधवा विवाहाचा पुरस्कार केला.सन.१८६४ ला पुण्याच्या गोखले बागेत एका विधवेचा पुनर्विवाह घडवून आणला.

अस्पृश्यांच्यासाठी शिक्षण: जोतिरावांना शिक्षण प्रसारक ही गोष्ट सर्वाधिक महत्वाची वाटली.शूद्रातिशूद्रांचे व स्त्रियांचे शिक्षण त्यांना अत्यंत महत्वाचे वाटत होते.शैक्षणिक तत्वज्ञान,तंत्र प्रसार कार्यातील त्यांचे चिंतन व कार्य अद्गितीय स्वरुपाचे होते.स्त्री शूद्रातिशूद्रांना दर्जेदार शिक्षण मिळावे यासाठी प्रचलित ब्राम्हणी वसाहतिक शिक्षण व्यवस्थेमध्ये बदल करण्याचा लढा ते विलक्षण त्वेषाने लढले ब्रिटीश सरकारला सुचना केल्या.ब्रिटीशश सरकार शूद्रातिशूद्रांच्या निढळाच्या घामाचा पैसा कर रुपाने गोळा करते आणि उच्च वर्णीय ब्राम्हण जातीच्या शिक्षणावर खर्च करते.त्यामुळे दरिद्रीय व अज्ञानी शूद्रातिशूद्र शिक्षणापासून वंचित राहतात.आणि युगानुयुगे चालत आलेल्या ब्राम्हणी दास्यत्वात खितपत राहतात.या संबंधात जोतिरांवानी आपला रोष सातत्याने व्यक्त केला.[१](म.फु.स.वा.१९८० पृ.२०८–२२७) स्त्री शूद्रतिशूद्र गरिब जनतेच्या शिक्षणाचा प्रश्न जोतिरावांसाठी विलक्षण आत्मीय होता.नगरसेवक म्हणून पुणे महानगरपालिकेत काम करताना ४ डिसेंबर १८८२ मध्ये सभेत बाजारासाठी ३ लाख २५ हजारांची इमारत बांधण्याचा प्रस्ताव आला होता.त्याला जोतिरावांनी विरोध केला होता हा सर्व पैसा शूद्रतिशूद्र गरिब जनतेच्या शिक्षणासाठी खर्च करावाअशी त्यांनी सूचना केली[२] (किर धनंजय,म.जो.फु.१९७३,पृ १६३–१८५) घोर दारिद्रय व अज्ञानामुळे शूद्रतिशूद्रांना शिक्षणाचे महत्व समजत नव्हते. मुलांना शिकवणे हे धर्मभोळेपणामुळे त्यांना पाप वाटत असे. पुराणिक व कथा या ब्राम्हणांची छाप बसल्यांने स्व:ताच्या मुलांना शिकवून विख्यात विद्वान बनवने पातक वाटत होते.त्यातच ते परिस्थितीने हि लाचार असत प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसारामध्ये ब्रिटीश सरकारने पुढाकार घ्यावा अशी कळकळीची विनंती जोतिरावांनी केली.

हंटर कमिशन समोरील साक्ष: हंटर कमिशन समोरील त्यांनी दिलेल्या साक्षीत स्व:ताची भुमिका मोठ्या सामर्थ्याने व्यक्त केली आहे.ते म्हणतात (१) प्राथमिक शाळांची संख्या वाढवावी.त्यासाठी ज्या देशी शाळांतून प्रमाणपत्र असलेले शिक्षक आहेत त्यांना सढळ हताने अनुदान द्यावे (२) शेतकऱ्याकडून सरकार सारा घेते त्याचा अर्धा भाग केवळ प्राथमिक शिक्षणावर खर्च करावा (३)

नगरपालिकांच्या हद्दीतील प्राथमिक शाळा नगरपालिकांनी स्वखर्चाने चालवाव्या .यासाठी सरकारने योग्य तो कायदा पास करावा (४) सरकारने प्रांतिक आणि मध्यवर्ती निधीतून नगरपालिकांना भरपूर अनुदान देवून,नगरपालिकांनी आपल्या स्व:ताच्या खर्चातून आपल्या हद्दीतील प्राथमिक शाळा चालविल्या पाहिजेत असे करावे.तथापी शाळांचा संपुर्ण कारभार नगरपालीकांच्या हाती सोपवू नये.शिक्षण खात्याच्या देखरेखी खालीच त्या शाळा असाव्यात.

ग्रामीण भागातील शिक्षणाचा अभ्यासक्रम हा शहरी अभ्यासक्रमापेक्षा सोपा आणि सुटसुटीत असावा असे त्यांना वाटे.ग्रामीण भागातील अभ्यासक्रमात मोडी आणि बालबोध वाचन,हिशेब,इतिहास,भूगोल,व्याकरण यांचे सर्वसाधारण ज्ञान असावे,शेतीचे प्राथमिक ज्ञानअसावे नैतिक आणि आरोग्यविषयक काही पाठ त्यांच्याकरिता तयार केलेले असावेत असे त्यांचे मत होते.अभ्यासक्रम दैनंदिन व्यवहारास धरुन असावा.शेतकीविषयक शास्त्रशुध्द ज्ञान देणेसाठी एक आदर्श शेतीची योजना व्हावी प्राथमिक आणि ॲग्लो व्हर्नाक्युलर शाळेतील क्रमिक पुस्तकांची सुधारणा व पुनर्रचना केली पाहिजे कारण ती व्यवहार्य नाहीत किंवा त्यांच्यात प्रगतीला वाव नाही.ग्रामिण भागातील शाळांची तपासणी वर्षातून निदान चार किंवा अधिकवेळा झाली पाहीजे असे त्यांचे मत होते.शिक्षकांना पूर्वसूचना न देता शाळा तपासणी झाली पाहिजे शिक्षकांवर नियंत्रण राहिले पाहीजे व तपासणीसाठी उथळ आणि अपूर्ण होवू नये असे त्यांचे मत होते.

पारंपारिक शिक्षण व्यवस्थेने श्रमाला नाकारले;परंतु ब्रिटीश शिक्षण व्यवस्थेमध्ये हि वसाहतीक प्रभुत्व टिकवण्याची व कारकुनांची फौज निर्माण करण्याची योजना असल्यांने त्यातुन श्रम प्रतिष्ठा हे मुल्य न माननार कुचकामी वर्ग तयार होवू लागला होता ब्रिटीशांची हि श्रम प्रतिष्ठा न मानणारी शिक्षण व्यवस्था वर्ण व्यवस्थेलाच महत्व देत होती.जोतिरावांनी या व्यवस्थेला नेहमीच विरोध केला.संपुर्ण समाजाला शिक्षणाच्या माध्यमातून श्रम प्रतिष्ठेचे मोल पटवुन दिले पाहीजे हे त्यांचे स्पष्ट मत होते.ते म्हणतात– 'शाळांना उद्योगाचे खाते जोडून मुलामुलींना धंदे शिक्षण व तंत्र शिक्षण द्यावे.ज्यामुळे मुले आपला निर्वाह सुखेनैवपने करतील आणि विचारशील आणि स्वावलंबी बनतील.' १९८२ च्या अहवालात त्यांनी हे मत व्यक्त केले आहे.[३](नरके हरी,१९९८-शतकाची शिदोरी:- सावित्रीबाई फुले - पृ -२०)

शिक्षण व्यवहारात उपयोगी पडावे सुजनशिल धंदे शिक्षण दिले पाहीजे प्राथमिक शिक्षणाकडे दुर्लश करुन उच्चशिक्षणाकडे लक्ष पुरवावे त्यांना जरी अयोग्य वाटले तरी त्यांना सरकारी पातळीवर उच्चशिक्षणासाठी मदत सुरुच राहीवी अशी भूमिका घेतली. माध्यमिक व उच्चशिक्षणाचा विकास दर जास्त असला व संस्थात्मक खटाटोपही अधिक असला तरी त्यांचे ही स्वरुप चिंताजनक होते.शासनाचे व राज्यकर्त्या वर्गाचे धोरण शिक्षण द्रोही असता कामा नये.आपले माध्यमिक शिक्षण महाविद्यालयात प्रवेश घेण्या खेरीज इतर कोणत्याही दृष्टीने कामाचे नाही स्वतंत्र रोजगारासाठी आवश्यक ज्ञान क्षमता कौशल्य यांच्या अभीवृध्दीचा विचारच झालेला नाही.हे शिक्षण जिवनोपयोगी बनले पाहीजे असे जोतिरावांना वाटत होते.शिक्षणाचा उपयोगा हा नोकरी मिळवणे हा असू नये.बेकारीच्या प्रश्नाकडे जोतिरावांनी शंभर वर्षापूर्वीच लक्ष वेधले आहे.आज त्याचे प्रत्यंतर येत असल्यांने जोतिरावांचे द्रष्टेपण ध्यानात येते बरे वाईट समजण्याची विवेकबुध्दी देणारे व जात व पितृसत्तेच्या रचनेने बनलेल्या समाज वास्तवाचे अचूक आकलन करुन देणारे प्रश्न व पेच उपस्थित करणारे शिक्षणतंत्र जोतिरावाना अपेक्षीत होते [४] (सरदार गं.बा.म्हात्मा फुले व्यक्तित्व आणि विचार ग्रथांली,पृ-७०) जोतिरावांच्या शिक्षणाच्या सामर्थ्याचा दाखला मुक्ता साळवे या जोतिरावांच्या शाळेत शिकणाऱ्या मुक्ता साळवे या मांगमुलीच्या निबंधातून मिळतो.१४ वर्षाचे वय असताना या मुलीने स्व:ता भोवतीच्या जातिवास्तवाचा अचूक भेद घेतला आहे.जातिवास्तवाला ऐतिहासीक बदलांच्या रचनेत उभे करुन कारणमीमांसा दिली आहे.जातिव्यवस्थेच्या अन्यायाचे विश्लेषण व ब्राम्हणी वर्चस्वाची चिकित्सा केली आहे.अस्पृश जाति समुहाचे दु:ख त्याच्यासाठी परिवर्तनाचा कार्यक्रम व संघर्ष याचे विवेचन केले आहे. [५] (साळवे मुक्ता -२००६, मांग महारांच्या दु:खाविषयी निबंध लुलेकर-उगले(सपांदक) 'दु:खाविषयी निबंध,चिन्मय प्रकाशन ,औरंगाबाद ,पृ ११-१६.) इंग्रज राज्यकर्त्यांनी शिक्षणाचा सिदधांत झिरपता मांडला ही 'डाउनवर्ड फिल्टरेशन थिअरी' अस्पृश शूद्रतिशूद्रांच्या दृष्टीने मुळीच उपयोगी नव्हती.राजा राममोहनरॉय व महात्मा गांधी यांनी या सिदधांताचे समर्थन केले होते.हा झिरपणीचा सिदंधात ज्यांना सोयीस्कर होता ते तरी त्याच्या समर्थनाचीच भूमिका घेत होते.शोषित जनतेच्या मानगुटीवर बसलेला हा सिदंधांत विषमतेचा उत्तेजन देणारा होता.उच्चशिक्षण ही उच्चवर्णीयांची मिरास झाली त्याविरुध्द विद्रोहाचा आवाज बुलंद करण्यात जोतिरावांनी पुढाकार घेतला.

शिक्षणातून मानसाच्या अंगी नैतिक व बौध्दीक शक्तीचा परिषोष घडतो याचीच दुसरी बाजू अशी आहे की,शिक्षणाच्या अभावी मानूस नैतिक बौध्दिक दृष्ट्या पंगु होता.परिणामी व्यवहारातील त्याची पिछेहाट होते.शेतकऱ्यांचा असूड या ग्रथांच्या उपोद्घाताच्या प्रारंभी

‘ विद्येयविना मति गेली|मति विना निती गेली|

नीती विना गती गेली|गति वीना वित्त गेले |

वित्ता विना शूद्र खचले,इतके अनर्थ एका अविद्येने केले|‘

अशा सुभाषित वजा काव्यपंक्तीती आहेत.

हंटर आयोगाला सादर केलेल्या निवेदनात फुल्यांनी मुंबई इलाख्यात प्रचलित असलेल्या शिक्षण प्रणालीबद्दल असमाधान व्यक्त केले आहे.जनतेच्या एकंदर गरजाच्या मानाने प्राथमिक शाळांची संख्या तोकडी असल्याचे त्यांनी आयोगाच्या निदर्शनास आणून दिले सरकार शिक्षणासाठी पैसा गोळा करते,पण ज्या कामासाठी हा पैसा उभा केला जातो त्यासाठीच तो खर्ची पडत नाही.ही खेदजनक परिस्थिती आहे.या इलाख्यातील दर दहा पैकी नऊ खेडी किंवा जवळपास १० लाख मुले-मुली आज प्राथमिक शिक्षणाच्या कोणत्याही सोई वाचून वंचीत आहेत.त्यांचे बरेचसे दारिद्र्य,स्वावलंबनाचा अभाव,सुशिक्षितावरचे त्यांचे अवलंबन या सर्व गोष्टी शेतकऱ्यांच्या शिक्षणाची जि भीषण दुरावस्था आहे.तिचीच फलश्रुती होत.देशी प्राथमिक शाळा विषयी अत्यंत कडक शब्दात ते आपले मत व्यक्त करतात.प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करणे,महार-मांगाच्या मोठ्या वस्तित स्वतंत्र शाळांची तजवीज करणे.शिक्षणापासून वंचित असलेल्या मुस्लिम समाजाला त्यांच्या भाषेतून शिक्षण देणे,सराकरी शाळांची विद्यार्थ्यांना प्रलोभने देणे,शिक्षणाचे उपयुक्तता मूल्य वाढविणेसाठी अभ्यासक्रमात योग्य तो बदल घडविणे असे किती तरी विचार त्यांनी व्यक्त केले.त्यावरुन शिक्षण व्यवस्थे संदर्भात त्यांचे चिंतन किती मूलगामी स्वरुपाचे होते याचा प्रत्यय येतो.

स्वतंत्र,समंता ,बंधुता या तत्वावर आधारलेल्या नवसमाज निर्मीतीची योजना शिक्षणातून,नीती विचारांच्या प्रसारातून करण्याचा त्यांचा इरादा होता.त्यांनी शिक्षणामध्ये सत्य निष्ठा , शिल संवर्धन ,नीतीमत्ता सौजन्य ,प्रगती पर विचार व व्यवहार ज्ञान यावर खास भर दिला.प्रत्येक विद्यार्थ्याला व्यवहार ज्ञान व प्रगतीपर विचारांचे बाळकडू नीतीमूल्यांच्या संस्कारातून देण्याचा त्यांचा भर होता. [६](सरदार ग.बा.- महात्मा फुले व्यक्तीत्व आणि विचार ,ग्रंथाली ,मुंबई-पृ.१९९)

हरी रावजी चिपळुणकर हे जोतीरावांचे घनिष्ट स्नेही होते.त्यांची २ मार्च १८८८ रोजी ‘ड्युक ऑफ डचेस ऑफ कॅनॉट‘ यांच्या सन्मानार्थ मोठी मेजवानी आयोजीत केली होती.या मेजवानीसाठी अनेक मोठ मोठी प्रतिष्ठीत मंडळी बोलावली होती.या मेजवानीला जोतिराव खेडवळ मनुष्याच्या वेषात गेले.डोक्यास पागोटे ,कंबरेस पंचा,अंगात साधा बंधाचा अंगरखा,डाव्या खांद्यावर घोंगडी,उजव्या हाताता काठी,पायात फाटक्या वाहणा असे रुप घेवून जोतिराव कार्यक्रमात हजर झाले.पहारेकरी आत सोडेना.हरी रावजी चिपळुणकरांनी जोतिरावांना ओळखले आणि त्यांना सन्मानाने मंचावर बसविले.मोठ्या उत्साहाने मेजवानीस सुरवात झाली.चिपळुणकरांनी जोतिरावांचा परिचय करुन दिला आणि त्यांना भाषण करण्याची विनंती केली.जोतिरावांनी सडेतोड,मुद्देसूद व ह्रदयस्पर्शी भाषण केले. मेजवानीला आलेल्या लब्ध प्रतिष्ठीत लोकांच्या वस्त्रअलंकाराकडे पाहून तुम्ही भारताची कल्पना करु नका. भारत खेड्यात दिसतो.खेड्यातील शेतकरी हा भुकेकंगाल व बेघर आहे.तो अनवाणी चालतो.माझ्या वस्त्रापेक्षा ही वाईट असे वस्त्र वापरतो.तो अत्यंत दरिद्री व दिन आहे.राजपुत्राने महाराणी व्हिक्टोरियाला असे सांगावे की,गरिब जनता दारिद्र्या मध्ये पिचत आहे.त्यांना शिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता आहे.राणीला हा आमचा निरोप द्या. [७](किर,धनंजय,१९७३, महात्मा जोतिराव फुले,पॉप्युलर प्रकाशन,मुंबई पृ-२६४-२६५)

जोतिरांवानी अंगिकारलेले शिक्षण विषयक कार्य तडीस नेण्याच्या कामात त्यांना अनेक सहकारी लाभले होते.मुलींच्या शाळेसाठी सदाशिवराव गोवंडे यांनी जागा दिली .मुलींना पाठ्यपुस्तकेही घेवून दिली विष्णुपंत थत्ते हे ब्राम्हण ग्रहस्थ काही काळ त्यांच्या शाळेत शिक्षक होते.मोरो विठ्ठल वाळवेकर,देवराव ठोसर,अण्णासाहेब चिपळूणकर यांनीही जमेलते सहकार्य केले. आपल्या या कार्याचे नीट सुत्रसंचालन व्हावे या हेतूने जोतिरावांनी नेमलेल्या कार्यकारी मंडळात अण्णासाहेब सहस्त्रबुद्दे ,बापुरावजी मांडे,विष्णु मोरेश्वर भिडे,कृष्णशात्री चिपळूणकर ,विष्णुशात्री पंडित यांचा समावेश होता.दलित शोषितांच्या शिक्षणाबद्दल ज्यांना अस्था असेल अशा व्यक्तीना त्यांच्या जातिचा विचार न करता जोतिरावांनी सहकार्य म्हणून सोबत घेतले होते.त्यांच्या पासून प्रेरणा घेवून अनेकांनी या कार्यास स्वता:ला वाहुन घेतले होते.कोणत्याही चळवळीची शक्ती तिच्या सुत्रधारात उध्दिष्ट व मार्ग या बाबत किती एक वाक्यता आहे यावर अवलंबून असते.जोतिरावांच्या ही चळवळीत ही एक वाक्यता जोवर टिकून होती तो पर्यंत तिने शिक्षणाचे लोण

तळागाळापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य अभूतपूर्व प्रमाणावर साध्य केले,आणि आज १०० वर्षानंतर ही जिथून परिवर्तन वादयांनी प्रेरणा घ्याव्यात अशा एका सामाजिक प्रयोगाचा आदर्श तिने निर्माण केला.

समारोप:

आज ६० टक्के श्रमजीवी वर्ग प्रौढ साक्षरतेपासून वंचित आहे.काही प्रौढ स्वाक्षरी करण्याइतपतच शिकले आहेत.निरक्षरता निर्मूलनासाठी दिर्घ मुदतीच्या नियोजन बध्द व्यूवह रचना अत्यावश्यक ठरली आहे.

आज ही,स्रिया,शुद्र,अतिशुद्र शोषीत दुबळ्या वर्गाची शिक्षणाची स्थिती विचारात घेतली तर जोतिरावांच्या विचाराकडे दुर्लक्ष झालेले दिसते.विद्यार्थ्यांची उपस्थिती व त्यांनी मिळविलेले प्राविण्य या दोन कसोट्यावर आज ही प्रचंड प्रमाणावर पीछेहाट झाल्याचेच चित्र दिसते.वंचितांना आपण त्यांचा मूलभूत हक्क म्हणून शिक्षण देत नसून त्यांच्यावर उपकार करीत असल्याची सवर्णांची मानसिकता बदलणे हे एक आव्हानच आहे.व्यक्ती विकासावर भर देणारे संदर्भ शून्य शिक्षण सुशिक्षितांना समाज विन्मुख बनवत आहे .श्रम व शिक्षणाचा समन्वय आढळत नाही.शिक्षण प्रक्रियेतून पांढरपेशाचा नवा वर्ग उदयाला येत आहे.हा नवा वर्ग समाज द्रोही ठरल्याचे चित्र दिसल्यावर आजही असे वाटते की, जोतिरांवानी दिलेली शिकवण अंमलात आणण्यास आपण अयशस्वी ठरलो आहोत.काळाच्या कितीतरी पुढचे पाहणाऱ्या द्रष्ठ्या जोतिरावांनी दिलेल्या वाटेवरुन गांभीर्याने प्रवास करणे क्रम प्राप्तच आहे.

संदर्भ:

१.महात्मा फुले समग्र वांड:मय,१९८०,पृ-२०८-२२७
२.किर धनंजय:-महात्मा जोतिराव फुले ,१९७३ पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई पृ.१६३-१८५
३.नरके हरी :- शतकांची शिदोरी:- सावित्रीबाई फुले,माळी मा.गो.(संपादक) सावित्रीबाई फुले:- काळ आणि कर्तृत्व, महाराष्ट्रराज्या साहित्य संस्कृती मंडळ.
४.सरदार ग.बा.:-महात्मा फुले व्यक्तीत्व आणि विचार ,ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई.पृ.७०
५.साळवी मुक्ता:-मांग महारांच्या दु:खा विषयी निबंध,लुलेकर - उगले (संपादक), दु:खाविषयी निबंध ,चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद पृ.११-१६
६.सरदार ग.बा.:-महात्मा फुले व्यक्तीत्व आणि विचार ,ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई.पृ.१५५
७.किर धनंजय:-महात्मा जोतिराव फुले ,१९७३ पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई पृ.२६४-२६५

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

ऑलिम्पिकवीर- खाशाबा जाधव - एक दृष्टीक्षेप

प्रा. विक्रम सयाजी यमगेकर
शारीरिक शिक्षण संचालक
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे
ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना -

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यामध्येएक बलशाही राष्ट्र म्हणून जगामध्ये नावलौकिक मिळवून देण्यामध्ये अनेक व्यक्तिंचा समाजसुधारकांचा विचारवंतांचे, संतांचे जसे योगदान आहे. तसेच, जागतिक स्तरावर भारताला नावलौकिक मिळवून देण्यामध्ये अनेक खेळाडूचे योगदान आहे.

स्वातंत्र पूर्व आणि स्वातंत्र्यानंतरभारतीय मातीमध्ये अनेक खेळाडू होवून गेले ज्यांनी आंतरराष्ट्रीयस्तरावर भारताचे नाव उज्ज्वल केले आहे. त्यामध्ये ॲथलेटिक्स मध्ये नॉर्मन प्रितचर्ड, टेनिस - लिएंडर पेस वेटालिफ्टिक- करनाम मल्लेश्वरी, नेमबाज - राजवर्धन राठोड, नेमबाज - अभीनव बींद्रा, गगन नारंग, कुस्ती - सुशिलकुमार, बॅडमिंटन - सायना नेहवाल, बॉक्सिंग - विजेंदर सिंग, नेमबाज - विजयकुमार, मेरी कॉम - बॉक्सिंग, योगेश्वर दत्त - कुस्ती, बॅडमिंटन - पी.व्ही. सिंधू, कुस्ती - साक्षी मलिक.

स्वातंत्र्यानंतर पहिल्यांदाच १९५२ च्या हेलसिंकी ऑलिम्पिक मध्ये भारताला पहिले पदक जिंकून दिले व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपला भारताचा तिरंगा फटकावला. ऑलिम्पिक पदक ही एक साधना आहे. अथक परिश्रमानंतर प्रसन्न होणारी देवता आहे. असे मानणारे महाराष्ट्राचे सुपुत्र पै. खाशाबा जाधव म्हणून सदर प्रबंधामध्ये खाशाबा जाधव या प्रथम ऑलिम्पिक वीर यांच्या जीवनपटावर प्रकाश टाकून भारतीय खेळामध्ये त्यांचे असणारे योगदान मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बालपणीचा काळ-

त्र्यंबकेश्वर भूमीत अखिल महाराष्ट्र कुस्त्यांचा आखाडा सुरू होता. दुपारी कराडचा एक तरूण मल्ल फडात जोड लावण्यासाठी आखाडयातउतरला. छोटया चणीचा तो मल्ल प्रथमच आखिल महाराष्ट्र कुस्ती स्पर्धेत खेळणार होता. या मल्लाची अंगकाळी किडकिडीत, प्रथमदर्शनी तो पैलवान वाटतच नव्हता. फड भरविण्याऱ्यांनी त्याला एक रूपयाची जोड ठरवून आखाडयात फिरवले. हा प्रकार अपमानास्पद होता. एकावन्न रूपये जोडलावण्याची प्रथा असताना एक रूपयाची कुस्ती लावण्यात येणार होती. पाच मिनीटानंतर मला मल्ल मिळाला. मुंबईचा पैलवान राक्षे.कुस्ती सुरू होताच कराडच्या मल्लांने राक्षेचाएकेरी पट काढत त्याचे पहिल्याच मिनिटालासुलतानी डावाचे अप्रतिक प्रदर्शन घडवत क्षणात राक्षेची पाठ जमिनीला टेकली. अवघ्या पंधरा सेकंदांत कुस्ती चीतपट मुलतानी डाव इतक्या सफाईनेकरणारा पैलवान आम्ही आमच्या उभ्या आयुष्यात पाहिला नाही. असे सर्व बोलू लागले. हा मुलगा कुस्तीमध्ये फार पुढे जाईल. मुलांचे पाय पाळण्यात दिसतात, ही म्हण खरी ठरली होती. तो मुलगा पुढे ऑलिम्पिक विजेता ठरला होता. अवघ्या चार वर्षातच नाशिकचा आखाडा गाजविणाऱ्या कराडच्या के.डी. जाधव उर्फ खाशाबा जाधवांनी हेलसिंगकी ऑलिम्पिक स्पर्धा गाजवून सर्वाचे बोल खोटे ठरवले. त्यांना कोणतेही यश सहजासहजी मिळाले नाही.

जागतिक यशाचा संघर्षमय प्रवास- कोल्हापूर इतकेच सातारा जिल्हयातही कुस्तीचे वेड घराघरात, कराडमधील कृष्णा नदीच्या काटावरील गोळेश्वर हे छोटसे जाधवांचे गाव कुस्तीमय वातावरण असलेल्या दादा जाधवांच्या घरी खाशाबा जन्मले. बाळकृष्ण जोतीराम हिराबाईनंतर पुतळाबाईच्या पोटी खाशाबाचा जन्म १५ जानेवारी १९२५ रोजी मोडक्याझोपडीत झाला. लहानपणी त्याला सर्व आण्णा या टोपण नावाने हाका मारीत. वडील दादासाहेब उत्तम कुस्तीपटू होते. त्यांच्या बरोबर छोटा खाशाबा भावांबरोबर जोर - बैठका मारत. कुस्तीचे प्राथमिक धडे शिकत. वडीलांनी खाशाबाचा कुस्तीचा श्रीगणेशा गावातील तालमीत केला. प्रतिस्पर्धी मल्लास कसे चीतपट करायचे, मान कशी पकडायची, पट कसा काढायचा हेछोटे खाशाबा वडिलांकडून मनापासून आत्मसात करीत होते. दररोजच्या व्यायामामुळे खाशाबा चपळ बनत चालले.जोर-बैठकामुळे शरीर पिळदार झाले. भावाबरोबर कुस्ती करू लागले. खाशाबांची पहिली स्पर्धा १९३४ मधील रेठरे गावातील अवघ्या दोन मिनीटांत खाशाबांनी प्रतिस्पर्धी मल्लास चीत केले. वयाच्या अवघ्या आठव्या वर्षी खाशाबांनी कुस्ती सर्वप्रथम जिंकली. साखरेचा बदामाचा खाऊ खाशाबांना बक्षीस मिळाला.

हायस्कुलचे सोनेरी दिवस- लोकमान्य टिळक हायस्कूल मध्ये खाशाबांनी प्रवेश घेतला. गोळेश्वर गावापासून टिळक हायस्कूल पाच किलोमीटर दूर होते. सकाळी शाळेत लवकर पोहवण्यासाठी व संध्याकाळी अंधार पडण्यापूर्वी घरी येण्यासाठी खाशाबा येता-जाता धावत जायचे व यायचे. दररोज दहा किमी. धावणे व तालमीचा व्यायाम वेगळाच टिळक हायस्कूलमधील पदापर्णातच खाशाबा सर्वोत्कृष्ठ खेळाडू बनले ते प्रथम भाग घेताना नऊ स्पर्धेत पहिले आले होते. १९४० ते १९४७ पर्यत शालेय शिक्षण पूर्ण होई पर्यत कोणत्याही खेळातील पहिला क्रमांक त्यांनी सोडला नाही. पोहणे, मल्लखांब, हातोडाफेक, वेटलिफ्टिंगमध्ये ते विजेते होते. खेळाबरोबरच सांस्कृतिक कार्यक्रमात खाशाबाचा सहभाग असे. लेझीम वाजविण्यात खाशाबा सर्वोत्कृष्ठ होते. चित्रकलेचेही खाशाबांना आवड होती. भारतात शालेय पातळीवरच खेळाकडे दुर्लक्ष झाले आहे. १९४० च्या काळातही क्रीडाविषयक मुलभूत सुविधा नसताना

एक आदर्श यशस्वी खेळाडू म्हणून खाशाबा उदयास आले. आजच्या आधुनिक युगात सर्व सुविधा, मैदाने असतानाही शालेय पातळीवरच खेळाडूंची निर्मिती होत नसल्याने पुढे विद्यापीठ, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय, स्तरावर दर्जेदार क्रीडापटू खेळताना दिसत नाहीत.

उच्च शिक्षणासाठी कोल्हापूरात- १९४७ साली खाशाबा जाधव यांनी राजाराम महाविद्यालयात कला शाखेत प्रवेश घेतला. एका नव्या विश्वात त्यांचे पदार्पन झाले. राजाराम महाविद्यालयमध्ये शारीरिक शिक्षण संचालक म्हणून गोविंद पुरंदरे हे काम पाहत होते. आंतरमहाविद्यालयीन स्पर्धेसाठी संघ निवडीमध्ये खाशाबा जाधव यांना बऱ्याच अडचणी आल्या. संघ निवड चाचणीमध्ये खाशाबांनी त्यांच्या पेक्षा वरचड वजन असणाऱ्या मल्लांना काही सेंकंदात लोळवले व आपले स्थान निश्चित केले. राजाराम कॉलेज कडून खेळताना खाशाबांनी आंतरमहाविद्यालयीन स्पर्धा गाजवल्या. त्याचबरोबर आंतरविद्यापीठ स्पर्धाही गाजवल्या.

यशाचा चढता आलेख- आंतरमहाविद्यालय व आंतरविद्यापीठ स्पर्धा पराक्रम केलेनंतर खाशाबा जाधव यांना राष्ट्रीय स्पर्धेचे वेध लागले. मार्च १९४८ मध्ये उत्तर प्रदेशच्या लखनौशहरात राष्ट्रीय स्पर्धेसाठी खाशाबा जाधव सहभागी झाले. फ्लायवेट गटात खाशाबा ही स्पर्धा खेळणार होते. या गटात राष्ट्रीय खेळाडू निरंजन दास यांच्याबरोबर त्यांची अंतीम फेरी होती. सहा फुट निरंजन दास खाशाबांना आव्हान करत होते. 'बोल कीती सेकंदात तुला असमान दाखवू, त्यांनी स्मित हास्य करूण कुस्ती सुरू झाली आणि पहिल्यांच मिनिटात खाशाबांनी एकेरी पट काढत निरंजनला असमान दाखवले व फ्लायवेट गटात खाशाबा जाधव महाराष्ट्रातील पहिले राष्ट्रीय विजेते बनले.

राष्ट्रीय स्पर्धा गाजवल्यानंतर आता आंतरराष्ट्रीय, जागतिक स्पर्धा गाजवण्यासाठी खाशाबांची महत्वकांक्षा बनली. एप्रिल १९४८ च्या लंडन ऑलिम्पिकमध्ये भारताच्या संघामधून खाशाबा 52 kg फ्लायवेट गटात सहभागी झाले. गोळेश्वर सारख्या खेडयातून आलेल्या मल्लाची ऑलिम्पिक स्पर्धेसाठी निवड झाली.

जागतिक कसोटी – राजाराम महाविद्यालयात कला शाखेच्या प्रथम वर्गात शिकत असलेले खाशाबा लंडन ऑलिम्पिक स्पर्धेत सहभागी होणार होते. त्यांचा सराव सुरू होता. पण स्पर्धेसाठी जाण्यासाठी पैसे कसे उभे करायचे हा प्रश्न त्यांच्या समोर होता त्यावेळी खेळांडूना स्वखर्चाने स्पर्धेला जावे लागे. त्यांना किमान आठ हजार रूपये खर्च येणार होता. पैशासाठी त्यांची भटकंती सुरू झाली. राजाराम महाविद्यालयातील मित्र कोल्हापूरातील कुस्ती प्रेमी हायस्कूलमधून वर्गणी गोळा केली. गोळेश्वर गावातील लोकवर्गणी, सकाळ – संध्याकाळी व्यायाम, कुस्ती सराव करून दुपारी खाशाबा पैशासाठी वणवण भटकत कोल्हापूरच्या छत्रपतीनीही त्यांनी मदत केली व महीन्याभरात आठ हजार रूपये जमा झाले. पण लक्ष्य ऑलिम्पिक मध्ये कुस्ती मॅटवर खेळायला लागणार,मॅट खाशाबांनी कधी बघितलेच नव्हते. स्पर्धेला एक आठवडा होता त्यावेळी पुरंदरे सरांनी मल्लखांब व जिम्नॉस्टिकच्या गादया एकत्र केल्या व त्याच्यावर मोठे जाजम टाकले व देशातील पहिले कुस्ती मॅट तयार झाले व सराव सुरू झाला. मित्रांनी त्यांना नवे शर्ट, पॅन्ट दिले. नवा कोट शिवून दिला. बुटाचा जोडही दिला. तीन आठवडयाचा प्रवास केल्यानंतर खाशाबा लंडनला पोहचले. कुस्ती बुट घालून करायचे असते. कॉस्च्युम घालून करायची असते. हे तीथे गेल्यावर समजते. या स्पर्धेमध्ये खाशाबा तिसऱ्या फेरीपर्यंत गेले. त्यांना या स्पर्धेमध्ये सहाव्या क्रमांकावर समाधान मानावे लागले.

ध्येयपूर्तीची ऐतिहासिक झेप : लंडन ऑलिम्पिकच्या पराभावानंतर खाशाबांनी कच खाली नाही. ते मागे हटले नाहीत. त्यांना आपला एकाकी लढा सुरूच ठेवला.

१९५२ साल उजाडले. जग ऑलिम्पिकच्या तयारीला लागले होते. अर्जुनच्या लक्षाप्रमाणे खाशाबांचे एक लक्ष बनले होते. ऑलिम्पिक पदक ... ऑलिम्पिक पदक देशाचा तिरंगा अटकेपार फटकवण्याचे त्याचे ध्येय बनले होते.

१९५२ च्या हेलसिंकी (फिनलॅंड) ऑलिम्पिकसाळी खाशाबा जाधवांची भारतीय संघामध्ये निवड झाली. पण परत पैशाची समस्या लाडक्या क्रीडा पट्टूसाठी पैसे मिळवणे सुरू झाले. राजाराम महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी वर्गणी सुरू केली. लोकवर्गणीसाठी पावती पुस्तके छापली. एका रूपयापासून खाशाबा घरोघरी जावून वर्गणी मागू लागले. यामध्ये श्रीमंत शहाजी महाराज, प्राचार्य गोकाक जिल्हाप्रमुख अरविंद बाम यांनी मदतीचा हात पुढे केला लॉ कॉलेजचे प्राचार्य दाभोळकर यांनी आपला बंगला गहाण टाकला व चार हजार रू. खाशाबांस दिले. एकूण १२ हजार रू. खर्च अपेक्षीत होता स्पर्धेला जायच्या आधल्या दिवशी पर्यंत पैसे गोळा करणे सुरूच होते. त्यामध्ये पुरंदरे सराचे मोलाचे सहकार्य दिसून येते.

९ जुलै १९५२ रोजी भारतीय संघाचे कोलकत्यावरून ऑलिम्पिकसाठी प्रयाण केले. दोन दिवसानंतर ११ जुलै १९५२ रोजी भारतीय संघ हेलसिंकी शहरात आगमन झाले. कुस्ती स्पर्धा २० जुलै १९५२ पासून सुरवात झाली. फ्री स्टाईल कुस्ती प्रकारात एकूण ३५ देशांनी भाग घेतला होता. खाशाबा जाधव १२५ पौंड बॅटमवेट गटात आपले कौशल्य दाखवणार होते. २० जुलै ला फ्री स्टाईल कुस्ती स्पर्धा सुरू झाल्या खाशाबांची पहिली लढत कॅनडाच्या बॉली बरोबर आली ती कुस्ती खाशाबांनी टांग मारत मुलतानीवर १४ व्या मिनीटाला चीतपट केले. २१ जुलै ला दुसरी लढत मेक्सिकन मल्ल बासुला बरोबर पाच मिनीटात

खाशाबांनी बासुला आसमान दाखवले. तिसऱ्या फेरीमध्ये त्यांना बाय मिळाला. २२ जुलै ला दुपारी खाशाबांची चौथी फेरी होती. जर्मनीच्या श्मीटसविरूध्द गुणाच्या फरकाने खाशाबांनी हीसुध्दा कुस्ती जिंकली.

ऐतिहासिक दिवस :२३ जुलै १९५२ हा ऐतिहासिक दिवस संघ व्यवस्थापक दिवाण प्रतापचंद यांनी खाशाबाला कुस्तीला आज सुट्टी आहे तु झोप म्हणून सांगून व ते हेलसिंकी गाव फिरायला गेले. थोडा वेळ विश्रांती घेतल्यानंतर खाशाबा कुस्त्या पाहण्यासाठी ट्रॅकसूट घालून कुस्ती सभाग्रहाकडे येवून बसले. येताना त्यांनी कीट पण आणले होते. सभागृहात येताच त्यांना ध्वनिक्षेपणावरून भारताचे खाशाबा जाधव व जपानचे इशी यांच्या लढतीची घोषणा ऐकली त्यांनी संयोजकांना विचारले कुस्ती आजच आहे का? संयोजकांनी कुस्ती आजच असल्याचे सांगीतले. केवळ दोन मिनीटांचा वेळ मागून खाशाबा तयार झाले. अंतीम फेरीतील पहिली लढत खाशाबा जपानच्या इशी कडून पराभूत झाले. लगेच दुसरी कुस्ती रशियाच्या मामेदबेकाम बरोबर. थकलेल्या अवस्थेत लगेच संयोजकांनी खाशाबांची पुढील कुस्ती लावली. त्यातही एका गुणाने रशियाचा मल्ल विजयी झाला. अंतिम टप्यात दोन्ही लढती जिंकलेला इशी सुवर्णपदकाचा मानकरी ठरला. शेवटी पंचांचा निर्णय हाच अंतिम निर्णय हे तत्व पाळून खाशाबांनी खिलाडू वृत्तीचे दर्शन घडवले. त्यांना कास्यपदक मिळाले. भारतासाठी चार कुस्त्या जिंकून लाखमोलाचे काश्यपदक खाशाबांनी मिळवले. अखेर भारतीय खेळाडूचे वैयक्तिक खेळात पदकाची बाजी मारली. भारताचा झेंडा अटकेपार नेण्यात यश मिळवले. अखेर २३ जुलै १९५२ रोजी ऑलिम्पिक पदकांवर भारताचे नाव कोरले. खाशाबा जाधव यांना दादासाहेब उर्फ के.सी.जाधवांनी भारताच्या क्रीडा इतिहासात नवा इतिहास घडविला.

खडतर प्रवास : ४ जुलै १९५५ रोजी खाशाबांनी सब इन्स्पेक्टर म्हणून पोलीस खात्यात प्रवेश केला. खाशाबांनी पोलीस प्रशिक्षक केंद्रातही आपले क्रीडा नैपुण्य दाखवून साऱ्यांची वाहवा मिळविली. पण ऑलिम्पिक मध्ये सूवर्ण पदक मिळवण्याचे त्यांचे स्वप्न होते. ऑगस्ट १९५६ पासून मेलबोर्न ला सोळावे ऑलिम्पिक होणार होते. खाशाबांचा सराव पण जोमाने सुरू होता. पण नियतीचे चक्र फिरले. त्यांना गुडघेदुखीचा त्रास सुरू झाला. त्यामुळे ते निवड चाचणीस सुध्दा जावू शकले नाहीत. व त्यांचे ऑलिम्पिक सूवर्णपदक स्वप्न स्वप्नच राहिले.

१९८३ मध्ये सहाय्यक पोलीस आयुक्त म्हणून खाशाबा जाधाव सेवानिवृत्त झाले. १७८४ रूपये त्यांचा शेवटचा पगार होता. निवृत्तीनंतर खाशाबा गावी गोळेश्वरला आले व शेतीत रमले. निवृत्तीनंतर मिळालेली रक्कम व कराड बॅकेतून काढलेल कर्ज यातून खाशाबांनी कार्वे फाटयाजवळ घर बांधकाम सुरू केले. पण घरामध्ये प्रवेश करण्याच्या आधीच घात झाला. १४ ऑगस्ट १९८४ च्या दुपारी रेठरे गावातून खाशाबा जात असताना नियतीचे चक्र उलटे फिरले. समोरून येणाऱ्या ट्रकने त्यांना उडवले. मेंदूतून रक्तस्त्राव होऊन खाशाबांची प्राणज्योत मावळली व एका ऑलिम्पिक विराचा शेवट झाला. देशासाठी लढणारा क्रीडा योध्दा स्वातंत्र्यदिनी परलोकाम विलीन झाला.

मरणोत्तर दखल : १४ ऑगस्ट १९८४ रोजी खाशाबांचे अकाली निधन झाले. त्यानंतरच मरणोत्तर त्यांच्या कार्याचा यथोचित गौरव शासनाने, क्रीडाप्रेमीनी केला. १९९२—९३ चा शिवछत्रपती पुरस्कार विशेष बाब म्हणून मरणोत्तर खाशाबा जाधवांना घोषित झाला. ऑगस्ट २००१ मध्ये मरणोत्तर अर्जुन पुरस्कार जाहीर झाला. १९९२ पासून त्यांच्या पत्नी कुसूमताईना केंद्र शासनाने मानधन सुरू केले.

समारोप : भारताला एक राष्ट्र म्हणून उभे करण्यामध्ये अनेक व्यक्तींचे, घटकांचे अमुल्य असे योगदान आहे. आज भारत जागतिक महासत्तेच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे. आज प्रत्येक क्षेत्रात भारताने जागतिक पातळीवर वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. पण क्रीडा क्षेत्रामध्ये म्हणावे तितके यश भारतास प्राप्त करता आलेले नाही. त्यापाठीमागे भारत सरकारची क्रीडाक्षेत्राविषयी असलेली उदासिनता दिसते. १२५ कोटी लोकसंख्या असलेल्या आपल्या देशात एकेका ऑलिम्पिक पदकासाठी झगडावे लागते. पण इ.स. १९५२ मध्ये कोणत्याही प्रकारची सुविधा उपलब्ध नसताना, घरची आर्थिक परिस्थिती बेताची असताना या देशाला खाशाबा जाधव यांनी पहिले ऑलिम्पिक पदक मिळवून दिले. आणि देशाची क्रीडाक्षेत्राची मान अभिमानेने उंचावली. पण याच खाशाबा जाधव यांच्या योगदानाची दखल घ्यायला पाहिजे होती. जेवढा मान सन्मान त्यांना मिळाला पाहिजे होता तेवढा तो त्यांना प्राप्त झाला नाही. त्यामुळे क्रीडाक्षेत्रातील भारताची कामगिरी ही नेहमीच सुमार दर्जाची राहिली आहे. भारताचे हे क्रीडा क्षेत्रातील चित्र येत्या काळात जर बदलावयाचे असेल तर खेळाबरोबरच त्यांच्या देशबांधनीतील योगदानाची दखल दखल घेतली पाहिजे. आणि असे जर घडले तर भारताचा सुवर्णवेध निश्चित आहे.**संदर्भ :**

१. ऑलिम्पिकवीर के.डी.जाधव : संजय दुधाने २०१२
२. भारतीय मल्लविद्या : जोशी मनोज
३. शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास भाग - १ : प्रा. श्रीपाद आ. जर्दे, अंबा प्रकाशन कोल्हापूर
४. वाटचाल ऑलिम्पिकची, डायमंड प्रकाशन ऑगस्ट २००८ : संजय दुधाने

भारतीय क्रीडा क्षेत्राचे जागतिक स्तरावरील स्थान व देशाच्या उभारणीतील क्रीडा क्षेत्राचे योगदान

प्रा. डॉ अभिजित वणिरे
शारीरिक शिक्षण संचालक,
स. ब. खाडे महाविद्यालय, कोपार्डे
ता. करवीर जि. कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना -

आज जागतिक स्तरावर पाहिले तर प्रत्येक देश विविध क्षेत्रात बलवान होण्यासाठी प्रयत्न करताना दिसून येतो. फार पूर्वीच्या काळापासून अमेरीका, इंग्लंड, जर्मनी, फ्रान्स, स्पेन यासारखी राष्ट्रे विकसीत म्हणून समजली जातात. या देशानी एकेकाळी संपूर्ण जगावर वर्चस्व प्रस्थापित केलेले होते. या जोरावरच त्यांनी सर्व क्षेत्रात उल्लेखनीय प्रगती केलेली आहे. या देशातील नागरिकांचे जीवनमान सुखकारक असल्याचे दिसते. तेथील नागरिक शैक्षणिक दृष्टया प्रगत आहेत. या देशांचे साक्षरतेचे प्रमाण अधिक आहे. व्यापार, उद्योगधंदे, शिक्षण, दळणवळण, नागरी सुविधा, संरक्षण व्यवस्था, अधुनिक संरक्षण तंत्रज्ञान या सर्वच क्षेत्रात ही राष्ट्रे सक्षम झालेली आहेत. क्रीडा क्षेत्रही याला अपवाद नाही. या क्षेत्रातही अमेरीका, इंग्लंड, जर्मनी, फ्रान्स, रशिया नेदरलॅण्ड यासारखी राष्ट्रे अग्रेसर आहेत. अनादी काळापासून या राष्ट्राची क्रीडा क्षेत्रावर मक्तेदारी आहे. विविध खेळातील नवनवीन तंत्रे विकसीत करणे व ती खेळामध्ये आमलात आणणे हे महत्वपूर्ण काम या देशांनी केलेले आहे. याचे उदाहरण म्हणजे भारतीय पध्दतीच्या हॉकीचे तंत्र संपूर्ण जगात प्रसिध्द होते.पण आज युरोपीयन देशांनी यामध्ये सुधारणा करून आपली शैली या खेळात आणली व तीच आज संपूर्ण जगात खेळामध्ये वापरली जाते. आज ऑलिम्पीक स्पर्धा असो वा जागतिक स्तरावरील कोणतीही स्पर्धा असो, अशा सर्वच स्पर्धात हे देश आघाडीवर असलेले दिसत आहेत. सर्वात महत्वाचे म्हणजे या देशांची लोकसंख्या विरळ आहे. तरीही या देशांची क्रीडा कामगिरी वाखाणण्यासारखी आहे. या उलट भारतासारख्या मोठी व जगात २नंबरची लोकसंख्या असणा—या देशाची कामगिरी तितकीशी समाधानकारक नाही.

भारतानेही अलीकडील काळात काही विशिष्ट खेळात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर लक्षणीय प्रगती केलेली आहे.विशेषत: टेनिस,बॅडमिंटन, कुस्ती, बॉक्सिंग, बुध्दिबळ, जलतरण, नेमबाजी, बिलियर्ड, क्रिकेट या खेळात प्रगती झाल्याचे दिसून येते. देशाच्या सरकारकडूनही अलीकडील काळात भरीव असे सहाकार्य मिळत आहे. शासनाकडून देशातील क्रीडा क्षेत्राच्या विकासाकरिता विविध योजना आकाराला येताना दिसून येतात.साईच्या (Sports Authority of India) माध्यमातून तसेच संनादल, टाटा अकादमी, बोकारो अकादमी याबरोबरच विविध खाजगी व सरकारी कंपन्यांकडूनही देशात विविध खेळातील खेळाडू तयार व्हावेत म्हणून प्रोत्साहन देण्याचे काम केले जात आहे. पालकांकडून यापुर्वी मुलांनी खेळात सहभागी होऊ याकरिता प्रयत्न व्हायचा पण सद्यस्थितीत पालाकांकडूनच मुलांना खेळाकरिता प्रोत्साहन मिळत आहे. सद्या अनेक पालक खेळाकडे व्यावसायिकतेच्या दृष्टीकोनातून पाहात आहेत.

प्रस्तुत विषयाव्दारे भारताचे जागतिक क्रीडा क्षेत्रात काय स्थान आहे ? देशाच्या उभारणीत क्रीडा क्षेत्र कसे उपयोगी पडते, याकरिता खेळाडूंनी कसे योगदान दिले आहे. याचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे.

Key words : Sports, Leadership skill, strategic thinking, contribution of sports, nation building .etc.

उद्दीष्टे —

1. देशाच्या क्रीडा क्षेत्राचे जागतिक स्तरावरील स्थान अभ्यासणे
2. भारतातील क्रीडा क्षेत्राच्या विकासासाठी कार्यरत असणा—या संस्थांचा व खेळाडूंचा अभ्यास करणे.
3. देशाच्या विकासात्मक उभारणीमध्ये क्रीडा क्षेत्राचे योगदान काय आहे ते तपासणे.

मर्यादा —

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास कीरत असताना देशातील विविध खेळांचा तसेच या खेळात योगदान दिलेल्या विविध खेळाडूंचा अभ्यास करावा लागला असल्याने जास्तीत जास्त इंटरनेटवरील माहिती, पुस्तके व मासिके यांचा वापर केला असून सर्वच ठिकाणी भेट देऊन अथवा मुलाखतीव्दारा माहिति संकलित करणे शक्य नसल्याने ही एक मर्यादा आहे.

माहितीचे पृथ:करण —

प्रस्तुत अभ्यासामध्ये भारताचे क्रीडा क्षत्रातील जागतिक स्तरावरील स्थान या बाबींचा अभ्यासा करण्यासाठी विविध वेबसाईटचा तथा इंटरनेटचा वापर केला आहे. याव्दारा विविध आंतरराष्ट्रीय खेळाच्या संघटनांनी जाहीर केलेलल्या आकडेवारीचा उल्लेख केलेला आहे. तसेच देशाच्या उभारणीतील क्रीडा क्षेत्राचे योगदान याचा अभ्यास करण्यासाठी विविध पुस्तके, मासिके, इंटरीनेटवरील माहिती याचा अभ्यास केलेला आहे.

निष्कर्ष –

जागतिक स्तरावरील क्रीडा क्षेत्रातील भारताचे स्थान – संकलित केलेल्या व प्राप्त झालेल्या माहितीच्या अधारे असे दिसून येते की, भारताचे जागतिक स्तरावर क्रीडा क्षेत्रामध्ये असणारे स्थान हे फारसे समाधानकारक नसून काही विशिष्ट खेळातच भारताने आपला दबदबा निर्माण केलेला आहे. आकडेवारी पाहिली तर असे दिसून येते की, भारताचा पुरूषांच्या व्हॉलीबॉल खेळात जगातील पहिल्या ३० देशांमध्ये ३० वा नंबर लागतो. बॅडमिंटन खेळात २ महिला खेळाडू जगातील पहिल्या पाच नंबरमध्ये स्थान प्राप्त केलेल्या आहेत. तर पुरूषांपैकीही एक खेळाडू पहिल्या पाच नंबरमध्ये आहे. हॉकीमध्ये भारताचा पुरूष संघ ६ व्या तर महिला संघ (दि. ५–०२–२०१८ च्या आयएचएफ ने जाहिर केलेल्या आकडेवारीनुसार) १० व्या क्रमांकावर आहे. एक काळ असा होता की, भारतीय हॉकी संघ हा जगामध्ये अव्वल होता. या संघाने विश्वचॅम्पियन होण्याचा मान मिळवलेला आहे. त्याचबरोबर हा संघ ऑलिम्पिक चॅम्पियन अनेकदा झालेला आहे. काळाच्या ओघात विदेशी संघानी या खेळात अमुलाग्र प्रगती केली. नवनवीन तंत्र विकसित केले व हे देश भारताच्या पुढे गेले. भारत मात्र या खेळात आज पहिल्या पाच मध्येही दिसत नाही.

याशिवाय भारताने नेमबाजी, जलतरण, बिलियर्डस, बॉक्सिंग, कुस्ती, तिरंदाजी, भारोत्तालन व बुध्दीबळ या खेळातही काही प्रमाणात आपला दबदबा निर्माण केल्याचे दिसून येते. बुध्दीबळ या खेळात तर ग्रॅंडमास्टर विश्वनाथन आनंदने पाचवेळा विश्व चॅम्पियन होण्याचा मान मिळवलेला आहे. जगात सर्वात जास्त प्रेक्षकांचा पाठिंबा मिळालेल्या फुटबॉल या खेळात मात्र भारत जागतिक स्तरावर कोठेही दिसत नाही. आज जगात भारताचा फुटबॉल या खेळात १०२ वा क्रमांक आहे. पात्रता फेरीतून २४ संघ विश्वचषक स्पर्धेत उतरतात पण भारत आजतागायत एकदाही विश्वचषक फुटबॉल स्पर्धेत सहभागी होऊ शकलेला नाही. भारताच्या क्रिकेट संघाने मात्र खेळाच्या दर्जात लक्षणीय प्रगती केल्याचे दिसून येते. या खेळात भारताने क्रिकेट खेळाची मक्तेदारी असणा–या इंग्लंड व ऑस्ट्रेलियालाही मागे टाकले आहे. जगात भारतीय क्रिकेट संघ कसोटी व एकदिवसीय प्रकारात सद्या प्रथम स्थानावर आहे. तर टी–२० प्रकारामध्ये तीस–या स्थानावर आहे. पण दुर्दैव असे की, हा खेळ सुरू होऊन १०० पेक्षा जास्त वर्षाचा काळ लोटला तरीही या खेळाला जगातील बहुसंख्य देशांनी अजून स्वीकारलेले नाही. काही मोजकेच देश हा खेळ खेळतात. परंतु तरीही भारतातील या खेळाच्या लोकप्रियतेमुळे भारतीय व विदेशातील खेळाडूंसह अनेक घटकांना प्रचंड अर्थिक फायदा झालेला आहे. या खेळामध्ये पूर्णत: व्यावसायिकता आलेली आहे. या खेळातील असणा–या प्रचंड व्यावसायिकतेमुळे फिफाचेही लक्ष भारताकडे वेधले गेले आहे. फेडरेशन दी इंटरनॅशनल फुटबॉल असोसिएशनने फुटबॉलला जास्तीतजास्त प्रेक्षक वर्ग मिळावा या उददेशाने भारतामध्ये जास्तीतजास्त आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा भरवण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न चालवलेले आहेत. नुकत्याच १७ वर्षाखालील मुलांच्या विश्वचषक फुटबॉल स्पर्धांचे भारतात आयोजन झाले होते. कबडडी या खेळातील स्थितीही काहीशी मध्यमच आहे. या खेळातही भारत जगामध्ये अव्वल आहे. पण याही खेळाच्या प्रसारामध्ये यापुर्वी आपला देश कमी पडल्याचे दिसून येते. कब्बडी खेळही काही देशांपुरताच मर्यादित राहिलेला आहे. मागील काही वर्षात प्रो कब्बडीच्या माध्यमातून खेळाडूंनी व्यावसायिक कब्बडी खेळण्यास प्रारंभ केला. मोठया प्रमाणात कब्बडी खेळाडूनाही अर्थिक फायदा होऊ लागला. त्यामुळे या खेळाकडे येत्या काही वर्षात अनेक देश आकृष्ट होतील यात शंकाच नाही. आज जपान, थायलंड, श्रीलंका, बांगला देश, अमेरीका, अफगाणिस्तान हे देश या खेळाकडे आकर्षित झालेले आहेत. गतवेळी झालेल्या विश्वचषक कब्बडी स्पर्धेत जगातील १६ देश सहभागी झाले होते. खोखो हा खेळही आपल्या देशात चांगल्या पध्दतीने खेळला जातो. या खेळाच्या राष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धा घेतल्या जातात. या खेळातील खेळाडूंना शासन स्तरावर विविध क्षेत्रात नोकरीच्या संधी उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. पण देशातील संघटकांमार्फत या खेळाचाही विदेशामध्ये प्रसार होऊ शकला नाही.

देशाच्या उभारणीतील भारताच्या क्रीडा क्षेत्राचे योगदान – देशाच्या भक्कम उभारणीकरिता ज्या पध्दतीने व्यापार, उद्योगधंदे, शिक्षण व्यवस्था उपयुक्त ठरते त्याचपध्दतीने क्रीडा क्षेत्रही अतिशय महत्वाचा घटक ठरते. भारताच्या उभारणीमध्येही क्रीडा क्षेत्राने अतिशय मोलाची भूमिका पार पाडली आहे. प्रामुख्याने खालील घटकांच्या आधारे क्रीडा क्षेत्राचे योगदान स्पष्ट करता येईल.

१ देशातील अनेक नामवंत खेळाडू हे खेळामुळे अर्थिक दृष्टया सक्षम झ्रालेले आहेत. अर्थातच अथक परिश्रम हे ही त्याचे कारण आहे. या खेळाडूंनी सरकारच्या भांडवली उद्योगामध्ये गुंतवणूक करून देशाच्या उभारणीकरिता हातभार लावलेला आहे.

२ सचीन तेंडूलकर, महेंद्रसिंग धोनी या क्रिकेटरनी सरकारच्या ग्राम दत्तक योजनेव्दारे खेडे दत्तक घेतलेले आहे. या खेडयाची पूर्णत: विकासाची जबाबदारी त्यांनी उचललेली आहे.

३ अनेक खेळाडू देशाच्या नैसर्गिक संकटकाळात पुढाकार घेऊन अपातग्रस्तांना मदत करतात. त्सुनामी, भूकंप, पूर या घटना घडतात तेव्हा याची प्रचिती आलेली आहे.

४ माजी बॅडमिंटन खेळाडू पी.गोपीचंद, टेनिस खेळाडू, रमेश कृष्णन, बॅडमिंटन खेळाडू प्रकाश पदुकोन, कोलकात्ता येथील एम. आर.एफ. स्पेस क्रिकेट अकादमी, पैलवान सतपाल यांची दिल्ली येथील कुस्ती अकादमी यांनी त्या–त्या खेळाची प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन करून नवीन खेळाडू घडविण्याचे काम केलेले आहे. त्यामुळे या खेळाडूंना पैसा व नोकरी प्राप्त झालेली आहे.

५ देशातल्या अनेक खेळाडूंनी सरकारी योजनांमध्ये वा उद्योगांमध्ये समभाग स्वरूपात अर्थिक गुंतवणूक केलेली आहे. त्यामुळे विविध विकासात्मक कामे करण्यासाठी खेळाडूंचा हातभार लागलेला आहे.

६ देशाच्या संरक्षण दलामध्ये आज असंख्य खेळाडू आपले योगदान देत आहेत. या खेळाडूंच्या शारीरिक तंदुरूस्तीचा सैन्यदलाला नक्कीच फायदा होताना दिसून येतो.

प्रामुख्याने देशाच्या उभारणीमध्ये अप्रत्यक्षपणे क्रीडा क्षेत्राने कशा पध्दतीने योगदान दिलेले आहे. ते खालील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

अर्थिक फायदे – देशामध्ये क्रीडा क्षेत्राचा प्रसार झपाटयाने झाल्यास विविध घटकांना अर्थिक फायदे होऊ शकतात. खेळासाठी लागणारे क्रीडा साहित्य, क्रीडा मासिके, पुस्तके, सी.डी. यांची निर्मिती झाल्याने रोजगाराची निर्मिती करण्यास मदत होते.

सोयी–सुविधांची उपलब्धता – देशात जागतिक स्तरावरील किंवा राष्ट्रीय स्तरावरील मोठया स्पर्धांचे आयोजन केल्यास विविध खेळांच्या अद्यावत व सोयी–सुविधांनी युक्त मैदानांची निर्मिती होते. याचा फायदा भविष्यात तयार होणा–या खेळाडूंना होत राहतो. १९८० साली दिल्ली येथे झालेल्या अशियाई स्पर्धांमुळे संपूर्ण दिल्ली शहराचा चेहरा मोहरा बदलून गेला. कॉमनवेल्थ गेम्समुळे विविध खेळाची अद्यावत मैदाने दिल्लीत तयार झाली. विश्वचषक क्रिकेट स्पर्धेमुळे देशात विविध ठिकाणी दर्जेदार क्रिकेट मैदाने तयार झाली. प्रो–कब्बडीमुळे देशात गावागावातून कब्बडी खेळाचा प्रसार मोठया प्रमाणावर होऊ लागला. या खेळात व्यावसायिकता येऊ लागली.

रोजगाराच्या संधी – मोठमोठया स्पर्धांचे सातत्याने आयोजन केल्यास समाजातील विविध घटकांना लहान मोठया प्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. उदा. बांधकाम मजूर, स्पर्धेसाठी वा बांधकामासाठी लागणारे विविध प्रकारचे साहित्य विक्रेते, मैदान तयार करताना लागणारे आवश्यक साहित्य, स्पर्धेवेळी बाहेरच्या देशातून येणा–या पर्यटकांकडून मिळणारा मोबदला. लॉजिंग वा बोर्डिंग अशा विविध माध्यमातून रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. पर्यायाने देशाच्या अर्थव्यवस्थेस मजबुतीच्यादृष्टीने हातभार लागतो.

नेतृत्व निर्मिती – खेळाच्या मैदानात खेळाडू उतरला की त्यांना सुरूवातीपासूनच नेतृत्वगुण अंगात भिनवले जातात. त्याचा उपयोग समाजामध्ये वावरत असताना खेळाडूंकडून होत असतो.आज अनेक माजी खेळाडू विविध क्षेत्रात समर्थपणे नेतृत्व करताना दिसून येतात.

सर्वधर्मसमभाव – खेळाडू खेळत असताना त्याचे ध्येय एकच असते खेळणे किंवा जिंकणे. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये जातीयवाद गाडून टाकण्याची ताकद निर्माण झालेली असते. याचा फायदा भविष्यात समाजामध्ये वावरत असताना होतो. सर्व जातीधर्माच्या लोकांमध्ये मिळून मिसळून राहण्याची सवय खेळाडूंना जडलेली असते.

योग्य नियोजनाची सवय – खेळाडूला खेळाचा सराव करीत असताना योग्य नियोजन कसे करावे याचे तंत्र शिकवले जाते. याचा फायदा खेळाडूंना समाजामध्ये नागरिक म्हणून वावरत असताना दैनंदिन जीवनात होतो.त्यांना प्रत्येक ठिकाणी योग्य नियोजनाची सवय लागते. याचा उपयोग व्यक्ती म्हणून खेळाडूंना भविष्यात होतो.

संघिक भावना – सातत्याने खेळत असताना वा सराव करीत असताना क्रीडा मानसशास्त्राच्या माध्यमातून खेळाडूंना खेळातील सांघिक भावना त्यांच्यामध्ये बिंबवलेली असते.त्यामुळे भविष्यात कोणतेही वैयक्तिक अथवा सामाजिक काम हाती घेतल्यानंतर त्यांच्यात ते काम पूर्ण करीत असताना सांघिक भावना वाढीस लागते.

अनुमान – वरील निष्कर्ष पाहता असे दिसून येते की, जागतिक स्तरावर भारतीय क्रीडा क्षेत्रातील काही खेळांचाच दबदबा राहिलेला आहे. काही खेळामधील भारताचा सहभाग हा फक्त नावापूरताच मर्यादीत आहे. त्याकरिता शासन स्तरावर या विविध खेळांच्या पायाभूत सुविधा अधिक प्रमाणात उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. तसेच शासनाचे विविध क्रीडा उपक्रम अधिक सक्षमतेने व प्रामाणिकपणे राबविले गेले पाहिजेत.शासनाचा क्रीडा निधी खरोखरच योग्यप्रकारे वापरला जातो काय याची पडताळणी वेळच्यावेळी झाली पाहिजे.

देशातील क्रीडा क्षेत्राचे राष्ट्राच्या उभारणीत व अर्थव्यवस्था मजबूतीकरणात फार मोठे योगदान राहिल्याचे दिसून येते. खेळामुळे देशाच्या प्रगतीस चालना मिळते. खेळामुळे अनेक रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात हे दिसून येते. अनेकांना खेळामुळे रोजगार व चांगल्या नोकरी प्राप्त होतात असे दिसून येते.म्हणूनच भविष्यात शासनाकडून सद्यस्थितीपेक्षा अधिक प्रमाणात खेळाडूंकरिता नोकरीच्या संधी उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे असे दिसते.

संदर्भ सूची :

1. **डॉ.घिल्दीयाल राकेश (२०१५)**,रिसर्च पेपर– रोल ऑफ स्पोर्टस् इन द डेव्हलपमेंट ऑफ अॅन इन्डिव्हीज्युअल अॅण्ड रोल ऑफ सायकॉलॉजी इन स्पोर्टस्., २७.०२.२०१५ मिन्स साना मोनोगर १३(१) १६५–१७०.
2. http://www.ncbi.nlm.nih.gov http://www.wikipedia.org/Nation Building

लोकमान्य टिळक व त्यांची चतु:सुत्री

कु. स्वाती सरदार पाटील,एम.ए
गाव. माजनाळ, ता. पन्हाळा,जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना-

लोकमान्य म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या बाळ गंगाधर टिळकांचे खरे नाव केशव होते . पण, घरी सगळे बाळ म्हणत असल्यामुळे त्यांचे नाव बाळ हेच पुढे रुढ झाले. विनसेंट चिरॉल ह्यांनी त्यांना 'भारतीय असंतोषाचे जनक' म्हटले आहे.व पं. जवाहरलाल नेहरु यांनी टिळकांना 'भारतीय क्रातींचे जनक' म्हटले ते अगदी बरोबर आहे., आद्य क्रांतीकारक वासुदेव बळवंत फडके यांच्या शाळेत ते आपले शरिर कमवले होते. त्याचबरोबर बंडाचा व देशभक्तिचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला होता. ह्यातून प्ररणा घेऊन त्यांनी आपले स्वातंत्र्यलढ्याचे कार्य चालू केले. लोकमान्यांनी आपल्या लिखानातून लोकांच्या मनावर खुप मोठा प्रभाव पाडला होता. महात्मा गांधीनी लोकमान्यांना 'आधुनिक भारताचे निर्माता' म्हटले आहे. स्वदेशी व बहिष्कार यातून भारतीयांना स्वदेशी वस्तू निर्माण करणे व वापरणे याबद्दल प्रेरणा मिळाली. १८८१ साली 'कसरी' व 'मराठा' ही दोन वृत्तपत्रे काढली. केसरीतील त्यांच्या लेखांना केसरीचा 'आत्मा' म्हटले आहे. सरकारवरती त्यांनी अत्यंत परखडपणे लिखाण केले आहे. मंडालेच्या तुरुगांतून सुटल्यानंतर त्यांनी होमरुल नावाची संघटना स्थापन केली. लोकांना एकत्र आणण्यासाठी 'शिवजयंती' व 'गणेश उत्सव' यासारखे उत्सव सुरु केले. लोक एकत्र ऐऊन चर्चा करतील हा उद्देश होता. 'डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी' यासाख्या राष्ट्रिय शिक्षण देणऱ्या शाळा काढून देशाभिमान वाढीस लावण्याचे महत्वाचे कार्य त्यांनी केले.चत:सुत्रीचे महत्त्व भारतीय इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

लोकमान्य टिळक : लोकमान्य बाळगंगाधर टिळक

जन्म :स्वातंत्र्यलढ्याचे आद्य प्रवर्तक बाळ गंगाधर टिळक यांचा जन्म २३ जुलै १८५६ रोजी रत्नगिरी मधील्या टिळक आळीत, एका मध्यमवर्गीय कुटूंबात झाला. चिखलदरा हे त्यांचे मुळ गाव टिळकांच्या वडिलांचे नाव गंगाधर आणि आईचे नाव पार्वतीबाई होते .टिळकांचे पुुर्वज रत्नागिरीतील चिखलगावाचे खोत होते. गंगाधरपंताचेते तीन मलीनंतरचे चौथे होते. टिळकांच्या मातोश्रींनी घोर उपासना करुन लोकमान्य टिळकांसारखे पुत्ररत्न प्राप्त करुन घेतले होते. त्यांचे खरे नाव केशव ठेवले असले तरी सर्वजन बाल किंवा बळवंतराव या टोपन नावानेच ओळखत असत. त्यांचे वडील गंगाधर रामचंद्र टिळक प्रसिद्ध शिक्षक आणि संस्कृत पंडित होते. लहानपणापासूनच टिळक अत्यंत हुशार विद्यार्थी होते आणि त्यांना गणितामध्ये विशेष गती होती टिळकांना लहानपनापासूनच अन्यायाबद्दल चिड होती. टिळकांच्या वडिलांची पुण्यामध्ये बदली झाली पुण्यातील वास्तव्याचा मोठा परीणाम टिळकांच्या आयुष्यावर झाला त्यानी पुण्यात एका ॲग्लो-व्हर्न्याक्युलर शाळेत प्रवेश घेतला. तेथे त्यांना अनेक प्रसिद्ध शिक्षकांच्या हाताखली शिकण्याची संधी मिळाली लोकमान्य टिळकांच्या लोकमान्यांचा विवाह दहा वर्षांच्या तापीबाई बरोबर करुन दिला.

लोकमान्य टिळकांचे कसरतीचे महत्त्व -

इ स १८७२ मध्ये मॅटिकची परिक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर त्यांनी डेक्कन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. लहानपणावसूनच टिळक अत्यंत कृश होते. त्यांच्या पत्नी तापीबाई (सत्यभामाबाई) ह्या त्यांच्यापेक्षा दणकट होत्या. यावरुन त्यांचे मित्र त्यांना अनेकदा चिडवत . त्यांनी हे आव्हान स्वीकारले आणि एक वर्ष आपले लक्ष पुर्णपणे शारीरिक सामर्थ्य संपादन करण्यावर क्रेद्रित केले त्यासाठी त्यांनी व्यायामशाळेत नियमित जाऊन कसरती केल्या. एका वर्षात त्यांनी तब्बेत सुधारली पण बी. ए. प्रथम वर्ष नापास झाले. पण त्यांच्या मते ते एक वर्ष व्यर्थ गेले नव्हते व त्याचा उपयोग त्यांना पुढील आयुष्यात अनेक शारीरिक व मानसिक कष्टांना सामोरे जाण्यास झाला.

लोकमान्य टिळकांचे कार्य

डेक्कन कॉलेजमधून बी. ए. ची परिक्षा पास झाले. समाज परिवर्तननाला शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही. हे त्यांनी जाणले आणि त्यांनी त्यांच्या मित्राबरोबर न्यु इंग्लिश स्कुल आणि डेक्कन ऐज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली त्याचबरोबर आगरकर व अतर मित्रांबरोबर 'केसरी' मराठितून , तर 'मराठा' इंग्रजीतून, प्रकाशित प्रकाशित होणरी दोन वृत्तप्रत्रे सुरु केली .१८८१ ते १९२० या चाळीस वर्षांच्या कालखंडात त्यांनी ५१३ अग्रलेख लिहीले. त्यांचे अग्रलेख हा केसरीचा आत्मा होता 'सरकारचे डोके इंग्रज सरकारचे धाबे दणाणले होते. त्यांनी 'ओरायन' आणि 'आर्क्टिक होमऑफ वेदाज' ही पुस्तके लीहीली तसेच 'गीतारहस्य' ही लिहीले. १९१४ शक्तिमान संघटना 'ॲणी बेंझट' यांच्या सोबत निमार्ण केली. 'स्वराज्यप्राप्ती' हेच या लिगचे ध्येय होते.

स्वातंत्र्य लढ्यात त्यांनी देशबाधंवामध्ये चेतना निर्माण करण्यासाठी त्यांनी दिलेली घोषणा 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिध्द् अधिकार आहे आणि तो मी मिळवणारच' इतिहासात अजरामर झाली.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

लोकमान्य टिळकांचा केसरितील प्रसिध्द् लेख

इ.स.१८९७ साली महाराष्ट्रात गाठीच्या प्लेगची साथ आली बाळ गंगाधर टिळक यांनी मराठी पत्रकारितेत मोठे योगदान दिले तथापि, त्यांनी पुण्यातील प्लेगच्या साथीच्या काळात घेतलेली भुमिका महत्त्वपूर्ण ठरली उंदीर नष्ठ करण्यसाठी पुण्याचा ब्रिटिश रेसिडेंट, वॉल्टर चार्लस रँड याने लष्कराच्या मदतीने पुण्यात जबरदस्तीने फवारणी करवून घेऊ लागले आणि साथीच्या फैलाव झाल्याचे कारण सांगून लोकांचे सामान , कपडे-लत्ते सर्रास जाळून टाकले यामुळे पूणम एकच हाहाकार उडाला रँड साहेब मुद्दाम आमची घरे जाळीत आहेत अशी भूमीका त्यांनी घेतली टिळकांनी केसरी मधून या भूमिकेला उचलून धरले ‘‘सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे काय ”, हा टिळकांनी अग्रलेख याच संदर्भात आहे. टिळक लिहितात; रँडसाहेबांच्या फवारणीचा मोर्चा आता आमच्या घरात माजघरात पोहोचला आहे. रँडसाहेबांचे लाडके सोल्जर पायातल्या खेटरासकट फवारणीचे धोटे आमच्या घरात घुसतात. घरातले सामान रस्त्यावर फेकून देतात, जाळून टाकतात, हे कमी म्हणून की काय आमच्या देवघरात घुसून मजल गेली आहे.

२३ जून १८९७ ला दामोदर चाफेकरांनी रँड व त्याचा सहकारी आयरेस्ट याची गोळ्या घालून हत्या केली. त्यामुळे चाफेकरांना अटक करुन फाशी दिली. टिळकांवर पण रँडच्या हत्येच्या कटात सामील असल्याचा आरोप करण्यात आला होता. पण त्या संदर्भात काहीच पुरावा सरकारला मिळाला नाही. याच दरम्यान केसरीमध्ये ‘‘सरकारचे डोके ठिकाणावर आहे अग्रलेखाबद्दल ब्रिटिश सरकारणे राजद्रोहात्मक खटला भरुन १८ महिने कारावासाची शिक्षा दिली.

इ. स. १८९६ साली महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडला. ब्रिटिश सरकार ‘दुष्काळ विमा निधी’ जबरदस्तीने पैसा गोळा करत असे त्यांनी सरकारला ठणकावून सांगितले.तसेच सरकारच्या ‘Famine Relief Code’ नुसार दुष्काळ पडला असतांना शेतकऱ्यांना शेतसारा भरण्याची आवश्यकता नाही. ही माहीती गावोगावी फिरुन व केशरीमधून दिली.

लोकमान्य टिळक यांची चतुःसूत्री

कर्झनशहीच्या अन्यायी कृत्यामुळे हिंदुस्थानात मोठा असंतोष निर्माण होऊन समाजात स्वाभाविकच जहाल विचारांचा प्रसार जोमाने होऊ लागला. राज्यकर्ते अर्ज-विनंतीच्या मार्गाने वठणीवर येत नाहीत, हे स्पष्ट चित्र १९०४–०५ च्या सुमारास दिसत हाते. उलट त्यांची दडपशाही अधिकच वाढत चालली होती. अशा परिस्थितीत सरकारशी प्रतिकार करण्याची कोणतीही चळवळ करावयास राष्ट्रसभेतील मवाळ नेते तयार नव्हते. सन १९०६ च्या कलकत्ता अधिवेशनात स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य यांविषयीचे जे क्रांतीमार्ग स्वीकारण्याचा पवित्रा घेतला होता. त्यांच्यापासून दूर जाण्याचा मवाळांनी सुरतेच्या सन १९०७ च्या अधिवेशनात प्रयत्न केला. परिणमी सुरतेच्या अधिवेशनात जहाल व मवाळ यांचा संघर्ष होऊन मवाळांनी जहालांना राष्ट्रसभेतून हाकलून लावले. परीणामी, राष्ट्रिय स्वातंत्र्य चळवळीची माठी हानी झाली. राष्ट्रसभेतील मवाळ व जहाल यांच्यातील तात्विक मतभेद कसा आहे. याचे विवेचन करताना लो. टिळक म्हणतात, ‘‘जहाल काय किंवा मवाळ काय,दोघांसही आपआपल्या बुद्धिप्रमाणे किंवा मगदुराप्रमाणे देशाचे हितच साधावयाचे आहे. ही गोष्ट प्रथमतः कबूल केली पाहीजे.

टिळकांच्या विचारातील राष्ट्रीयत्व राजकीय कृतीतून बाहेर आले आणि भारतीय जनतेने त्याला अभूतपूर्व प्रतिसाद दिला. यालाच आपण चतुःसुत्री म्हणून ओळखतो.

स्वराज्य–

टापले राज्य, म्हणजे स्वराज्य हि त्याची सरळ सापी व्याख्या होती. केवळ , प्रशासनात भारतीयांना जागा द्या या मवाळ्यांच्या मागणीत त्यांचे मन भरत नव्हते. हा देश माझा आहे, यावर संपूर्णतः भारतीयांचेच राज्य हवे, परकीयांकडे प्रशासनातील वाट्याची भिक्षा कशाला मागायची? हा त्यांचा सरळ सवाल होता. मात्र टिळकांचे स्वराज्य केवळ इथेच थांबत नाही. वर उल्लेखलेल्याप्रमाणे प्राचीन भारतीय राष्ट्रीयत्व त्यांच विचारसरणीचा गाभा होते. टिळकांच्या स्वराज्याची संकल्पनाही वेदात सांगितल्याप्रमाणे धर्माशी संबंधीत होते. धर्म म्हणजे एक जीवन प्रणाली आहे. आणि स्वराज्याशिवाय धर्माचे पालन केले जाऊ शकत नाही यासाठी , स्वराज्य स्वधर्मपालनाचे ध्येय आणि उद्दिष्ट मानले गेले. टिळकांच्या शब्दांत,‘‘Our life and drama are in vain in the absence of sworajya” स्वराज्याचा अर्थ सांगताना, लोकमान्य म्हणावयाचे, ‘‘इंग्रजांना इंग्लंडमध्ये जे स्थान आहे, ते भारतीयांना भारतात मिळायला हवे.” स्वतःचे भवितव्य आम्ही ठरवू आमचे भवितव्य परकीयांच्या हाती देऊन आमची प्रगती होणार नाही. केवळ धार्मिक नव्हे सर्व भौतिक आध्यामिक, अधिभौतिक आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि प्रगती, स्वराज्यावरच अवलंबून असते.

स्वराज्य हे लो. टिळकांचे अंतिम ध्येय होते. स्वराज्य म्हणजे आपले राज्य प्रजेच्या प्रतिनिधींमार्फत चालविले जाणारे राज्य. स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या साधनांचा अवलंब करुन स्वराज्याची प्राप्ती करावयाची अशी त्यांची योजना होती.

स्वदेशी - बहिष्कार चळवळ-

बंगालच्या फाळणीच्या निमित्ताने प्रथम बंगालमध्ये व नंतर सर्व देशात स्वदेशी व बहिष्कार चळवळीचा प्रसार झाला. परंतु तत्पूर्वी दादाभाई नौरोजींसारख्या नेत्यांनी स्वदेशीचे तत्त्व प्रतिपादन केले होते. एवढेच नव्हे तर मॅचेस्टरच्या कापडास संरक्षण देण्यासाठी हिंदुस्थानातील गिरण्यांत तयार होणऱ्या कापडावर शेकडा साडेतीन टक्के कर सरकारने बसविला तेव्हा लोकमान्यांनी आपल्या 'केसरी'तून स्वदेशी व बहिष्कार चळवळीचा पुरस्कार इ.स. १८९६ सालीच केल्याचे दिसून येते. ११ फेब्रुवारी १८९६ च्या लेखात ते म्हणतात...''देशी गिरण्यांत निघणाऱ्या जाड कापडावर शेकडा नव्हते केवळ मॅचेस्टरवाल्यांच्या आग्रहाखातर हा कर बसविला आहे व तो अर्थशास्त्राप्रमाणेही गैरवाजवी आहे. बारीक कापडवापरणाऱ्या सुखवस्तु लोकांस कापडाच्या किंमतीवर शेकडा पाच टक्के कर द्यावा लागत होता. तो आता साडेतीन टक्के द्यावा लागणार. आणि जाड कापड वापरणाऱ्या गरिब लोकांस मुळीच कर नव्हता तो शेकडा साडेतीन टक्के होणर! म्हणजे श्रीमंताचे कराचे ओझे कमी करुन गरीब लोकांवर लादण्याचे हिंदुस्थान सरकारने ठरविले आहे....तेव्हा सर्व लोकांस आमची आग्रहपूर्वक अशी विनंती आहे की, त्यांनी आपल्या हातून या अन्यायाचा होईल तितके करुन प्रतिकार करण्यात झटले पाहिजे. हिंदूस्थानचे नवे राज्य हिंदुस्थानच्या कल्याणाकरिता नाही. ही गोष्ट प्रत्येकाच्या अंतकरणात बिंबून त्याप्रमाणे आचरण करावयास पाहिजे....कायदा कितीही कडक असला तरी जर तो अन्यायाचा असेल तर त्याचा प्रतिकार करण्यास कडक उपायांचीच योजना केली पाहिजे.....याकरिता सर्व लोकांस पुन्हा आमची अशी विनंती आहे की, तुमच्या अंगात जर काहि मानुसकी असेल, सरकारने व इतर लोकांनी केलेला अन्याय जर तुम्हास खपत नसेल, अथवा त्यामुळे तुमच्या अंतकरणास जर चटका बसला असेल तर तुम्ही देशी कपडा वापरण्याचा निश्चय करुन मॅचेस्टरवाल्यांचा त्यांनी केलेल्या अन्यायाविरुद्ध सूड घेतल्याशिवाय राहू नका.''असे लो. टिळक यांनी आपल्या लेखात म्हटले आहे.

पुढे बंगालच्या फाळणीच्या संदर्भात स्वदेशी बहिष्कार या चळवळीचा जोमाने प्रचार केला. मगरुर राज्यकर्त्यास वठणिवर आणण्यासाठी त्यांच्या मालकावर बहिष्कारासारखे दुसरे शस्त्र नाही. हे सांगताना लो. टिळक म्हणतात.'' हिंदुस्तानसारख्या सर्वतोपरी पंगू झालेल्या देशास आपले म्हणणे तडीस नेण्यास जर काही साधन किंवा योग शिल्लक राहिला असेल तर तो ' राष्ट्रीय बहिष्कार' हाच होय. अमेरिकेत चिनी लोकांस निट वागवत नाहित म्हणून चिनी लोकांनी अमेरिकन माल न वापरण्याचा निश्चय केला. या संबाधाने ॲग्लोइंडियन पत्रांचा अग्रेसर म्हणतो कि,''चिनी बहिष्काराने अमेरिकन लोकांना खिशास जर चांगला चटृटा बसला तर चिनी लोकांस मनापासून जी गोष्ट हवी आहे ती त्यांस लवकरच प्राप्त होईल , आणि चिनी लोकांविरुद्ध जे कायदे अमेकरकेत पास झाले आहेत ते रद्द करावे लागतील. वरील वाक्यात 'चिनी' च्या ऐवजी 'हिंदी' आणि अमेरिकेच्या ऐवजी 'इंग्लड' हे शब्द घातले तर हल्लीच्या चळवळीचे स्वरुप कसे असावे आणि त्याचा परिणाम काय होईल याचा 'पायोनियर'च्याच तोंडाने निकाल होतो असे म्हटले तरी चालेले.''

मवाळ नेते दिनशॉ वाच्छा यांनी स्वदेशी-बहिष्कार चळवळीवर अनेक आक्षेप घेउन ही चळवळ देशभिमाची असली तरी ती 'आकाशला गवसणी' घालणारी अशक्य आहे असे म्हटले. ''हिंदूस्थानातील प्रत्येक असमाने देशी कापड वापण्याचा जर उद्या निश्चय केला तर इतके देशी कापड तरी कोठे आहे?'' असे काही प्रश्न वाच्छानी उपस्थित केले. त्यांस उत्तर देतांना लों टिळक म्हणतात.''अर्थशास्त्रात माल कसा उत्पन्न होतो याबद्दल जे नियम दिले आहेत, त्या नियमात कोणत्याही मालाचा खप वाढला म्हणजे तो माल जास्त जास्त उत्पन्न होउ लागतो असे लिहिले नाही काय? देशी कापड वापरण्याची चळवळ जसजसी जास्त पसरेल त्या मानाने देशी मालाची मागणी येईल. आणि तशी मागणी आली म्हणजे आज जो माल येथे होत नाही तो येथे तयार करण्याकडे व्यापारी लोकांचे लक्ष लागेल. मि. वाच्छा म्हणतात त्याप्रमाणे चांगला कापूस पिकविण्याची हिंदुस्थानात तजवीज झाली पाहिजे ह्या गोष्टी आम्हासही मान्य आहेत. पण या दोन्ही गोष्टी घडून घेण्यास देशी कपड्याबद्दल हल्ली चालू असलेल्या चळवळीपासून प्रतिबिंब न होता उलट साहाययहा होईल, असे आमचे मत आहे.''लोकमान्य टिळकांचे स्वदेशी व बहिष्कार याबद्दलचे मत असे होते.

लोकमान्य टिळक आणि राष्ट्रिय शिक्षण-

इंग्रजी राज्यात हिंदी लोकांना मिळणारे शिक्षण हे त्यांना शेळपट बणवणारे व कारकुणी करण्यासच फक्त लायक बनवणारे असल्याबद्दल लो. टिळकांना खात्री होती. हिंदी लोकांनी संशोधक बनावे,शास्त्रन्य बनावे, तत्वज्ञ बनावे, उद्योगपती व कारखानदार बनावे असे या शिक्षणात काही नसल्याने देशभक्त समाज सेवकांनी सरकारच्या अनुदानाची आशा न करता शाळा, हायस्कूले, कॉलेज काढावीत व तेथे देश ओद्योगीकदृष्ट्या व वैज्ञानिकदृष्ट्या प्रगत होईल, अशा पद्धतीचे शिक्षण दिले जावे असा विचार त्यांनी मांडला. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी टिळकांच्या या कार्याविषयी म्हणतात, ''राष्ट्रिय शिक्षणाची चळवळ टिळकांच्या नेतृत्वाखाली देशात सुरु झाली. प्रत्येक पुढारलेल्या स्वतंत्र देशातील सरकार आपल्या नागरिकांस ज्याप्रमाणे शिक्षण देऊन समर्थ नागरिक निर्माण करते तशा प्रकारचे शिक्षण देणाऱ्या राष्ट्रिय शिक्षण संस्था निर्माण करणे हा या चळवळीचा हेतू होता. समर्थ विद्यालयांसारख्या संस्था याच उद्दशाने निर्माण झाल्या. ब्रिटिशांच्या कारकीर्दीत नवीन शिक्षण देण्यास प्रारंभ होऊन १०० वर्षे झाली तरी लोकांना आगकाड्या

कश्या कराव्या हे सुद्धा शिकवले नाही, आगगाड्या तर दुरच राहिल्या. देशात भरपूर ऊस पिकूनही स्वदेशी साखरेचे धंदे बुडाले व परदेशी कोट्यावधी रुपयांची साखर या देशात येऊ लागली. कापड, तेल व चमड्याचा धंदा सुद्धा बुडाला. टाचणी, सुई व शिवण्याचे यंत्रसुद्धा परदेशीच लोकांना घ्यावे लागे. अनेक विज्ञाने, शास्त्रे, उद्योगधंदे, व्यापार व कला यामध्ये निष्णात व पारंगत होऊन स्पराक्रमाने व बुद्धिवैभवाने पुढे येणारी व नोकऱ्यांचा शोध न करणारी माणसे ज्या शिक्षणाने तयार होतील; देशाचे राजकिय औद्योगिक ,सामाजिक, व बौद्धीक वैभव राखण्यास व समर्थ तरुन पिढी ज्या शिक्षणाने तयार होईल त्यासच राष्ट्रिय शिक्षण म्हणता येईल असे टिळकांनी प्रतिपादले. स्वावलंबनाने स्वतःच्या पायावर उभी राहणारी औद्योगिक प्रगतिची धुरा वाहणारी व देशाभिमानी तरुन पिढी तयार करणे असा राष्ट्रिय शिक्षणाचा स्पष्ट उद्देश राष्ट्रिय शिक्षणाच्या नेत्यांनी देशापुढे मांडला व ही चळवळ वाढीस लागली''

निष्कर्ष–

१. लो.टिळकांनी सांगितलेली स्वराज्य, स्वदेशी, राष्ट्रिय शिक्षण, बहिष्कार हि चतु:सुत्री राष्ट्रिय चळवळीची मार्गदर्शक बनली होती.
२. लो. टिळकांनी कांणपुढेही नमते घेतले नव्हते.
३. लो. टिळक हे जहाल मतवादी होते. आणि म्हणूनच त्यांना भारतीय असंतोषाचे जनक असे मटले आहे.
४. टिळकांच्या चतु:सुत्री मुळे भारतीयामध्ये उद्योजक निर्माण झाले.
५. मंडालेच्या तुरुंगातून सुटका झाल्यानंतर त्यांनी आपला स्वातंत्र्य चळवळीचा मार्ग बदललेला दिसतो.

संदर्भ ग्रंथ –

१. आधुनिक भारत., आचार्य शं.द.जावडेकर प्रकाशक : अनिरुद्ध अनंत कुलकर्णी कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन विजयनगर, पुणे ४११०३० प्रथमावृत्ती : १९३८
२. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास.,डॉ.जयसिंगराव पवार प्रकाशक : सौ. भाग्यश्री मोरेश्वर फडके फडके प्रकाशन रि.स.न.१२४३ प्लॉट नं. ९८/४ ए. दुधाळी, कोल्हापूर- ४१६०१२ प्रथमावृती : जून १९९७.
3. लोकमान्य टिळक यांचे चरित्र.,न.चि.केळकर प्रकाशक : ह.अ.भावे; वरदा बुक्स,सेनापती बापट मार्ग, पुणे- ४११०१६ प्रथमावृती : १९२८
४. इंटरनेट

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

व्यवस्थापणातील आधुनिक तंत्र : सकल गुणवत्ता व्यवस्थापण

प्रा.एस. बी. देसाई
ग्रंथपाल
तुकाराम कृष्णाजी कोलेकर
कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय
नेसरी, ता. गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर

सार (Absrack)

काणतेही ध्येय साध्य करण्यासाठी योग्य व्यवस्थापनाची अत्यंत आश्यकता आहे.नियोजन,मार्गदर्शन,नियंत्रण आणि नेतृत्व ही व्यवस्थापनाची उद्दिष्टे आहेत.व्यवस्थापनातील अनेक तंत्रापैकी संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन हे एक शास्त्रीय व्यवस्थापन तंत्र आहे. संस्थेतील प्रत्येक घटकामध्ये गुणात्मक बदल करुन उत्पादन व सेवेमध्ये गुणवत्ता व दर्जेदारपणा आणणे हा या तंत्राचा उद्देश आहे. कामगारांच्या पोशाखा पासून ते उपभोक्त्यांच्या समाधानापर्यंत प्रत्येक गोष्टीमध्ये गुणवत्ता कशी राहिल याकडे लक्ष दिले जाते. या करीता संस्थापक,व्यवस्थापक,कामगार,उपभोक्ते या सर्वांचाच सकारात्मक सहभाग व सहकार्य भावना असणे आवश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत प्रवेश करण्यासाठी विविध देशानी त्यांचे प्रमाणक(ट्रेडमार्क)निश्चित केले आहेत.उपभोक्ते,ग्राहक ही प्रमाणके पाहुन वस्तु आणि संस्थावर विश्वास ठेवतात.

प्रस्तावना

वर्तमान काळ हा विज्ञान व स्पर्धेचे युग म्हणून ओळखला जातो.स्पर्धेच्या बाजारपेठेत टिकून राहण्यासाठी उत्पादक व सेवाभावी संस्था यांना आपले उत्पादन सेवामध्ये दर्जा व गुणात्मकता आणणे अत्यंत आवश्यक बनले आहे.मुक्त अर्थव्यवस्थेमध्ये ग्राहक/उपभोक्ताकेंद्री बाजारपेठ निर्माण झालेली असून कमीत कमी खर्चात उत्कृष्ट दर्जाच्या वस्तु व सेवांचा पुरवढा करण्याकडे उत्पादक व संस्थांचा कल आहे.आज ग्राहक स्वतंत्र असून तो आपल्या आवडी प्रमाणे वस्तु व सेवांची निवड करत आहे.वस्तुंचा दर्जा, टिकावूपणा, रंग, रुप, खात्री, आरोग्य, सामाजिक प्रतिष्ठा इत्यादी गोष्टीकडे उपभोक्ता आज बारकाइने लक्ष देत आहे. वस्तु व सेवांच्यामध्ये गुणवत्ता आणणेसाठी व्यवस्थापनातील संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन हे शास्त्रीय व्यवस्थापन तंत्र उदयास आलेले आहे. संस्थेतील प्रत्येक घटक व प्रत्येक विभागाकडे गुणवत्तेची कास धरायला लावणाऱ्या या तंत्राचा आज जगामध्ये बहुतांष संस्था स्वीकार करीत आहेत.

व्यवस्थापन (Management)

समाजातील प्रत्येक व्यक्ती आपापली जबाबदारी पुर्ण करण्याचा प्रयत्न करीत असते एखादे कार्य प्रभावी पध्दतीने करण्यासाठी निर्माण करण्यात येणाऱ्या कामाच्या स्वरुपाला व्यवस्थापन असे म्हणतात.व्यवस्थापन हे शास्त्रशुध्द पध्दतीवर आधारीत असते.संघटन,नियोजन,नियंत्रण आणि मार्गदर्शन ही व्यवस्थापनाची कार्ये आहेत ध्येय,उद्देश आणि उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी उदयोगातील व्यक्ती समुहास मार्गदर्शन करणे, नेतृत्व करणे त्यांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणे इत्यादी कार्य प्रक्रिया व्यवस्थापनामध्ये कराव्या लागतात.

व्यवस्थापन व्याख्या अनेक तज्ञानी व्यवस्थापनाच्या व्याख्या केलेल्या आहेत

- पीटर ड्रकर :'व्यवस्थापन म्हणजे ते,जे कार्य करतात ते होय.व्यवस्थापन एक अवयव आहेकी,ज्याचे वर्णन व व्याख्या फक्त त्याच्या कार्यावरुन करता येईल.'(Management is what it dose Management is an organ ; and organs can be Described and defined only through their functions.)
- तज्ञानी व विचारवंतानी व्यवस्थापनाची अनेक पध्दती व तंत्रे विकसित केलेली आहेत. पुनरअभियांकीकरण (Re-engineening), संपुर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन (Total Quality Management/TQM), बाहयस्त्रोत(Out Source), सिक्स सिग्मा (Six Sigma), स्वॉट विश्लेषण (SWOT Technique), बौध्दीक ज्वौळ/कल्पना कल्लोळ (Brain Storming), मनोरेखा (Maind Maping), क्वेस्ट तंत्र (Qest Technique), प्रात्साहन तंत्र (Innovative Technique), डेल्फी तंत्र (Delphi Technique) इत्यादी अधुनिक व्यवस्थापन तंत्रे आहेत.प्रस्तुत लेखामध्ये संपुर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन (TQM) तंत्राबाबत विचार करणेत आलेला आहे.

संपुर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनामध्ये संस्थेच्या एखादया विभागाकडून गुणवत्तेची अपेक्षा करण्याऐवजी संपुर्ण संस्थेला गुणवत्तेचे निकष लावले जातात.आधुनिक स्पर्धात्मक जगात गुणवत्तेला फार महत्वाचे स्थान आहे.उत्पादन व सेवेची गुणवत्ता निर्माण करण्यासाठी संघटनेची प्रत्येक गोष्ट अचूक व विचारपूर्वक झाली पाहिजे.यातूनच संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची संकल्पना निर्माण झाली.

संपूर्ण गुणवत्ता (Total Quality)
संपूर्ण गुणवत्ता म्हणजे उपभोक्त्याच्या असलेल्या गरजांचे योग्य त्या मोबदल्यात कमीत कमी वेळेत पुर्णपणे समाधान करणे.चूका व उणिवा झाल्यानंतर त्या दुरुस्त करण्यापेक्षा सुरवातीपासूनच काळजी घेत नियोजन,नियंत्रण आणि सतत गुणवत्ता वाढ कशी होइल यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

- **संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन (Total Quality Management)**
  संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनामध्ये संपूर्ण गुणवत्तेवर भर दिला जातो.सेवेमध्ये टप्या टप्याने सुधारणा करण्या ऐवजी सुरवातीपासून चांगल्या दर्जाची सेवा देवून उपभोक्त्याचा विश्वास संपादन करणे आवश्यक असते.याकरीता उपभोक्ता व कर्मचाऱ्यांचा सहभाग दयावयाच्या सेवेच्या कार्यपध्दती,प्रक्रियांचे पूर्ण ज्ञान,संघटीत कार्य उत्तम नियोजन,नेतृत्व आणि मार्गदर्शन इत्यादी व्यवस्थापकीय कार्ये अचूकपणे आणि विचारपूर्वक पार पाडली पाहिजेत.
- **संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन (Total Quality Management) व्याख्या**
  उपभोक्ता,योग्यवेळ,कर्मचारी आणि सेवा या सर्वांचा विचार करुन स्वछते पासून ते उपभोक्त्याच्या समाधानापर्यंत प्रत्येक पायरीवर बिनचूक व उत्तम गुणवत्ता कशी राखली जाइल याचा विचार संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थामध्ये केला जातो. पुढील व्याख्यावरुन संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची कल्पना येइल.

१.जे.रॅम्पे आणि एच.रॉबर्टस :-‘ए*कूण गुणवत्ता व्यवस्थापन ही व्यवस्थापन व्यवस्था आहे. ही जन केंद्रीय असून तिचे ध्येय सततच्या घटत्या खर्चाने ग्राहकांचे सतत समाधान वाढविणे हे आहे.’*
२.जॉन गिल्बर्ट :-‘ संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन या प्रक्रियेत ग्राहकांच्या अपेक्षा, समस्या, कामगारात गुणवत्ता,बांधिलकीची निर्मिती आणि निर्णय घेण्याची खुली पध्दत या वर भर दिला जातो.

संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची उद्दिष्टे :- ग्राहक म्हणजेच उपभोक्ता केंद्रस्तानी मानून संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाच्या प्रक्रियेत सेवेशी सर्व घटकांचा समावेश होवून वाजवी किंमतात दर्जेदार सेवा पुरविल्या जतात.या दृष्टिने संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची पुढील प्रमाणे उद्दिष्टे सांगता येतील.

१.धोरणात बदल - संस्थेच्या संपूर्ण धोरणात सकारात्मक बदल घडवून आणणे
२ सुधारणा - संस्थेच्या कार्यात आणि उत्पादनात (सेवेत) सुधारणा घडवून आणणे
३.अपेक्षा पुर्ती - उपभोक्त्यांच्या अपेक्षांची पूर्तता करुन सर्व शंकांचे निरासन करणे
४.गुणवत्ता वाढ - व्यवस्थापकाचे कार्य उत्पादन प्रक्रियेशी (सेवेशी)निगडीत असल्याने संपूर्ण व्यवसायाची गुणवत्ता वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो.स्पर्धेच्या जागतिक बाजारपेठेत टिकून राहण्यासाठी संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन उपयुक्त ठरते.
५.उपभोक्ता (ग्राहक) विश्वास - दर्जेदार व विश्वसनिय सेवेमुळे ग्राहकाभिमुखता वाढीस लागते.सेवेचा दर्जा घसरल्यास संस्थेचे नाव,दर्जा,व ट्रेडमार्कवर विपरीत परीणाम होतो.म्हणून उपभोक्त्यावर लक्ष केंद्रित करुनच सेवा दिली जाते.
६.उत्पादन /सेवेचे योग्य पध्दतीने नियोजन करण्यासाठी संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची गरज आहे.

संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाचे फायदे :-

१.दर्जेदार सेवा - संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनामुळे गुणवत्तेत सुधारणा होते त्यामुळे दर्जेदार वस्तुंची (सेवेची) निर्मिती होते.
२.नफा वाढतो - उत्पादनात /सेवेत सुधारणा झाल्यामुळे वस्तुंच्या विक्रीत वाढ होवून नफा वाढतो.
३.स्पर्धेत निभाव - बाजारपेठेतील स्पर्धेला गुणवत्तेमुळे यशस्वी पणे तोंड देता येते.
४.नवलौकीकात भर - गुणवत्तापूर्ण सेवेमुळे संस्थेचा नावलौकीक वाढतो.
५;कर्मचारी राहणीमान उंचावते - संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनामुळे कर्मचाऱ्यांना वेळेवर व योग्य वेतन (मोबदला) मिळतो,मनोबलात वाढ होते,कामाची जबाबदारी समजते.प्रशिक्षण,वाहतूक विषयी सोयी इत्यादी सुविधा पुरविता येतात.कारण गुणवत्तेमुळे एकूण संस्थेची प्रगती होवून नफयाचे प्रमाण वाढते.पर्यायाने कामगारांच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यास मदत होते.
६.विरोध कमी होतो - संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन हे एक शास्त्रीय स्वरुपाचे तंत्र असल्यामुळे त्याला विरोध होवू शकत नाही.
७.उपभोक्ता समाधान - उपभोक्त्याच्या अपेक्षा व गरजेनूसार दत्पादन/सेवा प्राप्त होत असल्यामुळे उपभोक्त्याला समाधान मिळते.
८.मुखप्रसिध्दीव्दारे जाहिरात - उपभोक्त्यांच्या गरजांची पूर्तता होत असल्यामुळे त्यांच्याकडून संस्थेस मुखप्रसिध्दी प्राप्त हाते त्यामुळे वेगळी जाहिरात करण्याची गरज भासत नाही.
९.संस्थेचा विस्तार - संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनामुळे संस्थेचा विस्तार होण्यास मदत होते.

संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनाचे तोटे किंवा मर्यादा :- संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन हे एक शास्त्रीय तंत्र असूनही तिला पुढील मर्यादा येवू शकतात.

१.भारतीय व्यवस्थापनामध्ये पारंपारीकता अधिक असल्यामुळे येथील व्यवस्थापक नवीन गोष्टींचा सहजा-सहजी स्वीकार करीत नाहीत त्यामुळे संपूर्ण गुणवत्तायोजना राबविण्यास अडचणी येतात.

२. व्यवस्थापनातील बदल स्वीकारण्याची मानसिकता तयार होत नाही.

३.व्यवस्थापक अधिकरांचे विकेंद्रीकरण करण्यास तयार होत नाहीत त्यामुळे अपेक्षीत परीणाम प्राप्त होत नाहीत.

४.या पध्दतीमध्ये कामगारांच्या सुरक्षिततेकडे विशेष लक्ष दिले जात नसल्यामुळे या पध्दतीला कामगारांचा विरोध होण्याची शक्यता असते.

५.या तंत्राच्या यशासाठी संस्थेमधील सर्वच घटकांना प्रशिक्षण देणे आवश्यक असते.अनेक संस्थाना असे प्रशिक्षण देणे शक्य नसते.

६.ही मंद चालणारी प्रक्रिया असल्यामुळे संस्थापक /उत्पादक त्याला विरोध करतात.

७. संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन राबविण्यासाठी नविन मोठया भांडवलाची गरज असते. परंतु भांडवलाच्या टंचाई मुळे अनेक संस्था ही पध्दत प्रत्यक्षात आणू शकत नाहीत.

८. अनेक संस्थामध्ये कामगारांना कालबध्द पध्दतीने वेतव वाढ दिली जाते, त्यामुळे कायम झालेले कामगार वस्तु व सेवांच्या दर्जाकडे विशेष लक्ष देत नाहीत.

ग्रंथालयामध्ये संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन तंत्राचा अवलंब :- संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन तंत्र हे विशेष करुन आर्थिक लाभ मिळकवणाऱ्या उदयोग संस्थात राबविले जाते.पण ग्रंथालयासारख्या सेवाभावी संस्थांच्या मध्येही ही पध्दत राबविली गेली तर उपभोक्ता, वाचक, संशोधक इत्यादी सर्वांना त्यांच्या क्षेत्रामधील अदयावत व विश्वसनीय माहिती मिळून गुणवत्तापूर्ण सेवा मिळाल्याचा आनंद प्राप्त होईल. ग्रंथालयामध्ये मार्गदर्शक पुस्तके पासून ते इंटरनेट वरील माहीतीच्या प्रसरणापर्यंत या तंत्राचा वापर करता येतो.

समारोप :- जागतिक बाजारपेठेत गुणवत्तेला आज अनन्य साधारण महत्व आहे. प्रत्येक देशानी वस्तुच्या व सेवेच्या उत्तम दर्जाबाबत आपली प्रमाणके तयार केलेली आहेत. भारतामध्ये I.S.O. हे मानक (ट्रेडमार्क) प्राप्त असणाऱ्या वस्तु गुणात्मक व दर्जेदार समजल्या जातात. स्पर्धेच्या युगात जर टिकून राहायचे असेल तर संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापन तंत्र स्वीकारुन उत्पादन व सेवांच्या मध्ये अदयावतता व गुणात्मक बदल करण्याशिवाय पर्याय उरलेला नाही.देशा बरोबरच जगाच्या बाजारपेठेतील स्पर्धा, सेवा क्षेत्रातील विविधता आणि गुणवत्तापूर्ण दर्जेदार उत्पादन वाढीसाठी संपूर्ण गुणवत्ता व्यवस्थापनावर सर्वच संस्थानी लक्ष केंद्रित केले आहे.

संदर्भः-

१. भिरूड, सुरेश/नाफडे भास्कर : 'व्यवस्थापनाची तत्वे व पध्दती', पुणे, डायमंड पब्लिकेशन, , २००८.
२. बुवा, जी.ए : 'ग्रंथालय व माहिती शास्त्र व्यवस्थापनाचे नवे प्रवाह', बांदा,ता.सावंतवाडी, श्री साई प्रकाशन, २००७.
३.फडके, द. ना. : 'ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण',पुणे, युनिव्हर्सल प्रकाशन, २००७.
४. डॉ. गिरधारी डी.जी. - 'व्यवसाय व्यवस्थापपनाची तत्वे', औरंगाबाद, उदय पब्लिकेशन, २००४.
५. डॉ. हरकळ, प्रभाकर - 'व्यवसाय व्यवस्थापनाची मुलतत्वे', औरंगाबाद, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, २००४
६. डॉ. जोशी श्रीनिवास / डॉ. कोठारी प्रकाश/ डॉ. दामया, नंदकिशोर -'मानवी संसाधन व्यवस्थापन', जळगाव, प्रशात पब्लिकेशन, २०१०
७.कायंदे-पाटील, गंगाधर वि.'व्यवस्थापनाची मूलतत्वे आणि व्यवस्थापन माहिती प्रणाली', नागपूर,चैतन्य प्रकाशन, २००५.
८. खेर, शिवा : 'यश तुमच्या हातात', दिल्ली, मॅकमिलन इंडिया लिमिटेड, , २००२.
९.निकोसे, सत्यप्रकाश : 'आधुनिक ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन', नागपूर, प्रज्ञा प्रकाशन, २००७.
१०.डॉ. पाटील डी. बी. / डॉ. भक्कड डी. डी. / डॉ. गोसावी एन. बी - 'आधुनिक व्यवस्थापन तंत्रे'प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, २०११.
११. Rao, P.Subba "Management Theory and Practice", Mumbai, Himalaya Publishing House, 2010.

हिंदी काव्य में राष्ट्रीय चेतना

प्रा. सौ. चंद्रलेखा चव्हाण
हिंदी विभाग प्रमुख,
न्यू कॉलेज, कोल्हापुर ।

सत्तर साल पहले अपने भारत देश का रूप बिलकूल अलग था । अपना देश अपना नहीं था । पारतंत्र्य में था । राष्ट्र निर्माण के लिए, राष्ट्र विकास के लिए प्रथमत: देश की स्वतंत्रता महत्व की थी । आजादी के बाद ही देश की सच्ची प्रगति, सच्चा विकास शुरू होनेवाला था । पर उस काल की भारतीय जनता सोयी हुई थी । अंग्रेजों के अत्याचार को सहते हुए गुमसुम बैठी थी । पहले उस जनता को जगाना अनिवार्य था । देश में जागृतावस्था लाना जरूरी था । इस काम के लिए कुछ कवि आगे आये । उन्होंने राष्ट्रीय भावना से ओतप्रोत कविताएँ लिखकर, जागरण गीत लिखकर लोगों के मन में राष्ट्रीयता की चेतना निर्माण की । क्रांति की आग लगाकर पूरे देश में ज्वालाएँ भडकायी । पूरे देश में चैतन्य निर्माण हो गया । सारी जनता एक झंडे के नीचे इकठ्ठा हो गयी । सबने एकता से स्वातंत्र्य-संग्राम किया । फलस्वरूप देश आजाद हो गया । राष्ट्रनिर्माण के लिए पहले देश की आजादी महत्व की थी । हिंदी के कुछ कवियों ने जोश और आवेश के साथ जनता को ललकारा । उनकी लेखनी ने तलवार से भी महत्व का काम किया । उनकी लेखनी क्रांति की मशाल बन गयी । राष्ट्र प्रेम पर आधारित कविताएँ लिखकर पहले लोगों के मन में राष्ट्रप्रेम निर्माण किया । उनके प्रयत्न से ही देश स्वतंत्र हुआ और स्वतंत्र भारत ने धीरे धीरे सभी क्षेत्रों में उन्नति की । इस प्रकार इन कवियों ने राष्ट्र निर्माण की मानो नींव डालकर अपना योगदान दिया । अनेक राष्ट्रकवियों ने काव्य के माध्यम से मानो राष्ट्र निर्माण में योगदान दिया ।

एकात्म भाव के लिए याने राष्ट्रीयता के लिए सर्वप्रथम भारतेंदु ने ललकारा । राष्ट्र की दुर्दशा पर आँसू बहाने के लिए भारतेंदु ने युग का आवाहन किया कि -

''आवहू सब मिलिकै, रोवहू भारतभाई,
हाँ ! हाँ ! भारत दुर्दशा न देखी जाई ।''

भारतेंदु और द्विवेदी युग से राष्ट्रीय जागरण का काल शुरू हुआ । कई राष्ट्रकवियों ने आजादी की लडाई में सक्रिय सहभाग लिया और अपनी रचनाओं से देश-प्रेम की भावना का प्रचार-प्रसार किया । इनमें प्रमुख हैं - मैथिलीशरण गुप्त जी, माखनलाल चतुर्वेदी जी, बालकृष्ण शर्मा 'नवीन' जी, सुभद्राकुमारी चौहान जी, रामधारी सिंह 'दिनकर' जी आदि । इन कवियों ने अपनी भावनाओं को देश-प्रेम से विभिन्न रूपों में जोडा ।

मैथिलीशरण गुप्त जी ने 'शासन' कविता में ब्रिटीश शासनतंत्र का पर्दाफाश किया । ब्रिटीशों की अमानवीय शासन व्यवस्था पर प्रकाश डाला । भारतवासी गुलाम की जिंदगी जी रहे थे । उस वक्त स्वदेशी शासन की आवश्यकता थी । स्वदेशी शासन ही योग्य कायदे-कानून कर जनता को योग्य न्याय दे सकता है, भारतीयों को सुयोग्य नागरिक बना सकता है ऐसा विचार करके मैथिलीशरण गुप्त जी ने ब्रिटीश शासन व्यवस्था की भर्त्सना करके लिखा कि -

''सुनो, स्वदेशी शासन मात्र, कर सकता है तुम्हें सुपात्र ।
वही बनाकर उचित विधान, बन सकता है न्याय-निधान ।''

माखनलाल चतुर्वेदी एक प्रतिभासंपन्न राष्ट्रीय कवि रहे हैं । उन्हें अनेक विशेषणों से पहचाना जाता था, जैसे कि - 'रणभेरी का डंका', 'सतत राष्ट्रीयता का सेनानी', 'एक भारतीय आत्मा' आदि । वे महात्मा गांधी जी के व्यक्तित्व से प्रेरित होकर स्वातंत्र्य-संग्राम में कूद पडे थे । उनकी रचनाओं में अनेक क्रांतिकारियों के उल्लेख हैं । तिलक, महात्मा गांधी, लाला लजपतराय आदि, स्वातंत्र्य संग्राम लडनेवालों के उल्लेख हैं । उन्होंने 'प्रभा', 'कर्मवीर','प्रताप' आदि पत्रिकाएँ चलायी । इन पत्रिकाओं में विद्रोह, बलिदान, त्याग, राष्ट्रप्रेम आदि विषयों पर रचनाएँ लिखकर भारतीय जनता के मन में राष्ट्रभक्ति निर्माण की । उनकी कविताओं में राष्ट्रप्रेम का स्वर सर्वाधिक अभिव्यक्त हुआ है । उनकी 'कैदी और कोकिला' तथा 'जवानी' आदि कविताओं में यही भाव हैं । माखनलाल जी के अनुसार देश के लिए अपना बलिदान देनेवाले वीरों का स्थान सर्वोच्च है । स्वयं फूल भी ऐसे वीरों के चरणोंतले कुचल जाने में अपने जीवन की सार्थकता मानता है । सैनिकों के चरणों में गिरने में ही उसे गौरव महसूस होता है । माखनलाल जी ने फूल के माध्यम से देश के लिए त्याग करने और देश-प्रेम को वृध्दिंगत करने का संदेश दिया है । फूल की तरह हमारे मन में भी देश-प्रेम होना चाहिए ऐसा कहते हुए लिखा है -

Organised By	M.H.Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

''मुझे तोड लेना वनमाली । उस पथ में देना तुम फेंक ।
मातृभूमि पर शीश चढाने, जिस पथ जावें वीर अनेक ।''

बालकृष्ण शर्मा 'नवीन' जी भी एक राष्ट्रकवि के रूप में उभरे थे । वे प्रबल विद्रोही और क्रांति का स्वागत करनेवाले कवि थे । राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभाषा–प्रेम और राष्ट्रीय–संस्कृति प्रेम का उनके जीवन में सबसे बडा मूल्य था । 'नवीन' जी ने अपनी क्रांति का उद्घोष न केवल पराधीनता के पाश को काटने के लिए किया था अपितु समाज की असमानता, गरीबी और किसान–मजदूरों के शोषण के विरूध्द भी क्रांति का बिगुल बजाया था । उन्होंने केवल अंग्रेजी राज्य की कुत्सित नीतियों पर ही नहीं तो मूढ परंपराएँ, आर्थिक व्यवस्था, सामाजिक वैषम्य आदि पर भी प्रहार किया था । वे मानते थे कि जब तक इनका नाश नहीं हो जाता तब तक भारत समृध्द नहीं हो सकता ।

स्वातंत्र्य–संग्राम में 'नवीन' जी का योगदान अद्वितीय था । उन्होंने देश को परतंत्रता से मुक्त कराने के लिए लोगों में उत्साह निर्माण करने के उद्देश्य से अनेक रचनाएँ की । वे अपनी कविता में अपने हृदय की उथल–पुथल को उतार रखने में बडे कुशल थे । देश को परतंत्रता की बेडियों में जकडा देखकर वे उत्तेजित होकर हुंकार कर उठे थे । अपनी रचना 'विप्लव गान' में उन्होंने कहा है –

''बरसे आग, जलद जल जायें, भस्मसात भूधर हो जायें,
पाप–पुण्य सदसद् भावों की धूल उड उठे दायें–बायें;
नभ का वक्षस्थल फट जाये, तारकवृन्द विचल हो जायें,
कवि कुछ ऐसी तान सुनाओ जिससे उथल–पुथल मच जाये ।''

सुभद्राकुमारी चौहान की कविताओं में भी उत्कट देशप्रेम और अपूर्व साहस दिखाई देता है । उनकी कविताओं में सच्ची वीरांगना का ओज एवं शौर्य व्यक्त हुआ है । राष्ट्रीय आंदोलनों में उन्होंने सक्रिय सहभाग लिया था । खासतौर पर उन्होंने देशभक्ति पूर्ण कविताएँ अधिक लिखी हैं । विशेषकर झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई के बलिदान को लेकर 'झाँसी की रानी' कविता लिखी । सन १८५७ के संग्राम में जिसप्रकार रानी लक्ष्मीबाई कूद पडी वैसे भारतीय युवक–युवतियों को स्वतंत्रता संग्राम में कूदना चाहिए ऐसी प्रेरणा दी । भारतवासियों में चैतन्य निर्माण करने का काम लक्ष्मीबाई ने किया । उसका उदाहरण सामने रखकर सुभद्रा जी ने भारतवासियों की उदासीनता दूर करके उनमें उत्साह, उमंग, जोश लाने का प्रयत्न किया । सुभद्रा जी लिखती हैं –

''सिंहासन हिल उठे, राजवंशों ने भृकुटी तानी थी,
बूढे भारत में भी आई फिर से नयी जवानी थी,
गुमी हुई आजादी की कीमत सबने पहचानी थी,
दूर फिरंगी को करने की सबने मन में ठानी थी ।''

रामधारी सिंह 'दिनकर' जी ने काव्य परंपरा को व्यापक राष्ट्रीय परिप्रेक्ष्य में आगे बढाया । वे 'राष्ट्रकवि', 'राष्ट्रीयता के उद्घोषक', 'क्रांतदर्श कवि' कहे जाने लगे । उन्होंने ओजस्वी कविताओं के द्वारा राष्ट्र को जागरण का संदेश दिया । देश–प्रेम, प्राचीन गौरव की स्मृति, नवजागरण का संदेश, सामाजिक शोषण के प्रति विद्रोह, क्रांति की चेतना ये उनके काव्य के मुख्य विषय रहे । उनकी 'बापू', 'रेणुका', 'हुंकार' आदि कविताओं में राष्ट्रीय भावना दिखाई देती है । दिनकर जी ने 'जनतंत्र का जन्म' कविता भारतीय जनतंत्र के स्वागत पर लिखी है । अंग्रेजों के शासनतंत्र ने जनता की हालत बहुत बुरी की थी । इस राजतंत्र की समाप्ति का यह गीत है । कवि सत्ताधारी अंग्रेजों से कहता है – ''सिंहासन खाली करो कि जनता आती है ।'' यह जनता शताब्दियों से अंधेरे में रहती आयी है । अब वह जाग गयी है । अज्ञान और अंधकार को चीरते हुए बाहर आ रही है । अब प्रजा का याने जनता का अभिषेक होनेवाला है । ऐसा कहते हुए दिनकर जी लिखते हैं –

''सबसे विराट जनतंत्र जगत का आ पहुँचा
तैंतीस कोटि – हित सिंहासन तैयार करो
अभिषेक आज राजा का नहीं, प्रजा का है,
तैंतीस कोटि जनता के सिर पर मुकुट धरो ।''

दिनकर जी ने यहाँ नये राष्ट्र के निर्मिती की ओर संकेत किया है । उनका राष्ट्रनिर्माण का सपना यहाँ दिखाई देता है ।

हमने देखा है कि अनेक राष्ट्रकवियों के काव्य में राष्ट्रीय भावना दिखाई देती है । राष्ट्रकल्याण की दृष्टि से उन्होंने अतीत, वर्तमान और भविष्य की ओर देखा है । दासता की रात में दर्द और विस्मृति में ऊंघनेवाले देश को जगाने का काम किया है ।

Organised By	M.H.Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भारतवासियों को पथ दिखाने का, सीख सिखाने का काम किया है । राष्ट्रकवियों ने अपने काव्यों में भारत की उदात्त आत्मा को प्रतिबिंबित किया है । इनके काव्य से प्रेरित होकर भारतीय जनता में स्वाभिमान जागृत हो गया । जनता ने स्वदेश की कीमत जान ली । क्रांति की चिनगारी सुलगायी और एकजूट होकर अंग्रेजों को यहाँ से हटाकर स्वदेश निर्माण किया । अपना स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण किया ।

निष्कर्ष :

निष्कर्षत: हम कह सकते हैं कि हिंदी की अनेक कविताओं में राष्ट्रीय भावना कूट–कूट कर भरी हुई नजर आती है । अनेक राष्ट्रकवियों ने काव्य के माध्यम से राष्ट्रनिर्माण में योगदान दिया है । राष्ट्रीय भावना से ओत प्रोत काव्य लिखकर लोगों के मन में राष्ट्रीयता की चेतना निर्माण की । लोगों के मन में राष्ट्रप्रेम निर्माण करके स्वतंत्र राष्ट्र की नींव डाली । फिर धीरे धीरे स्वतंत्र राष्ट्र का राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक आदि विविध क्षेत्रों में विकास शुरू हो गया । महात्मा गांधी, नेहरू आदि नेताओं के साथ साथ हिंदी के साहित्यकारों ने, कवियों ने भी राष्ट्र निर्माण और राष्ट्र विकास के लिए अपना फर्ज निभाया । इस तरह राष्ट्र निर्माण का शुभारंभ इन राष्ट्रकवियों के हाथों हो गया । ये राष्ट्रकवि देश के भविष्य के कुशल सारथी सिध्द हो गये ।

संदर्भ ग्रंथ :

1) राष्ट्रीय चेतना के कवि मैथिलीशरण गुप्त – डॉ. अर्जुन शतपथी मधुसूदन साहा ।
2) आधुनिक हिंदी काव्य और कवि – डॉ. सुरेश चंद्र निर्मल ।
3) दिनकर – काव्य में युगचेतना – डॉ.पुष्पा ठक्कर ।

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www aiirjournal.com

Organised By	M.H.Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

राष्ट्र निर्माण में महात्मा गांधी के विचारों का योगदान

प्रा. सौ. वसुंधरा उदयसिंह जाधव
हिंदी विभाग,
म.ह.शिंदे महाविद्यालय, तिसंगी,
ता.गगनबावडा, जि.कोल्हापुर ।

प्रस्तावना :

भारत देश में सांस्कृतिक, साहित्यिक, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक विविधता दिखाई देती है । विविधता में एकता यह भारत देश की विशेषता है । सर्व धर्म सहिष्णुता भारतीय संस्कृति की परंपरा है । कश्मीर से कन्याकुमारी तक भौगोलिक, भाषिक विविधता होने पर भी आंतरिक एकता है । राष्ट्र के नामपर सब एक हो जाते है । प्राचीन काल से देश में एकता निर्माण करने का कार्य अनेक लोगों ने किया । राष्ट्र निर्माण में महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. आंबेडकर, राजर्षि शाहू छत्रपति, महामानव महात्मा गांधी इनका योगदान महत्त्वपूर्ण हैं । भारत जैसे सबसे बडे लोकतांत्रिक व्यवस्था में राष्ट्रीय एकता महत्त्वपूर्ण होती है । भारत के राष्ट्र निर्माण में महात्मा गांधी के विचारों का बहुत बडा योगदान है ।

महात्मा गांधीजी को महामानव कहा जाता है । अमरिका के 'यू एस टूडे' इस नियतकालिक ने बीसवी सदि का महामानव किसे कहा जायेगा ? इस संदर्भ में राय माँगी थी । तो विश्व के दस हजार विद्वान लोगों में से आठ हजार विद्वानों ने महात्मा गांधीजी को 'महामानव' कहा । ऐसे महामानव विचारों की जरूरत वर्तमान युग में भी है ।

महात्मा गांधीजी ने स्वतंत्रता के साथ-साथ समता, न्याय, संगठन, दलितोद्धार के लिए कार्य किया है । उनके जीवन में संघर्ष की शुरूवात दक्षिण अफ्रिका के एक प्रसंग से हुई । गांधीजी रेल से सफर कर रहे थे । उस समय (काले-गोरे)वर्णभेद का अपमान जनक कटू अनुभव उन्हें मिला । उस प्रसंग से गांधीजी ने असमानता के विरूद्ध समता के लिए संघर्ष करने का निश्चय किया ।

महात्मा गांधीजी की विचारधारा में आध्यात्मिक, धार्मिक, सामाजिक, राजनीतिक विचारों का विशेष महत्त्व हैं ।

आध्यात्मिक विचारधारा :

महात्मा गांधीजी के जीवन का मूलमंत्र है सत्य और अहिंसा । वैयक्तिक जीवन में सत्य और अहिंसा के पालन से मनुष्य की आध्यात्मिक उन्नति होती है । गांधीजी 'सत्य' को ईश्वर मानते थे । मानव में ईश्वर का अंश होता है ऐसा उनका विश्वास था । गांधीजी सत्य की प्राप्ति के लिए अहिंसा और आत्मानुभूति की आवश्यकता मानते थे । अहिंसा के विचार से वे भारतीय समाज को पशुवाद से बाहर निकालकर मानवतावाद के रास्तेपर लाना चाहते थे । गांधीजी के सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह से भारत को स्वतंत्रता प्रदान की । सारे विश्व को शांति के मार्ग से क्रांति करने का नया हथियार भी दे दिया । उनके इस सत्य, अहिंसा पर विश्वज्योति बापू इस खंडकाव्य में लिखा है -

> ''सत्य, अहिंसा, सेवा पथ पर, इस प्रेम का देश
> मानव को हे बापू, तुमने दिया मुक्ति-संदेश ।''

धार्मिक विचार धारा :

गांधीजी के अनुसार नैतिकता का पालन ही धर्म था । उन्होंने धर्म को हृदय के क्षेत्र में लाकर जनसाधारण के लिए सरल बनाया । वे सर्व धर्म समानता के तत्व को माननेवाले मानवधर्म के पुजारी थे । सर्व धर्म समान है ऐसी उनकी निष्ठा थी । ईश्वर चिंतन के लिए सच्चे मन से की जानेवाली प्रार्थना को वे महत्त्वपूर्ण मानते थे ।

आर्थिक विचार धारा :

गांधीजी पर कार्ल मार्क्स के आर्थिक विचारों का प्रभाव था । 'अन टू धिस लास्ट' इस रस्किन की पुस्तक से भी वे प्रभावित थे । बिना श्रम किए रोटी खाने का अधिकार किसी को भी नहीं है ऐसा गांधीजी मानते थे । अपने आश्रमवासियों के लिए असंग्रह और अस्तेय ये व्रत रखे थे । अनावश्यक धन संग्रह को वे पाप मानते थे । यह विचार कार्ल मार्क्स के 'प्राइवेट प्रॉपर्टी इज थेप्ट' इस विचार से साम्य रखता है ।

गांधीजी ने आर्थिक विकास का कार्यक्रम भी प्रस्तुत किया था । समाज के निम्न वर्ग का भी आर्थिक विकास होना चाहिए । वैसेही शहरों के साथ-साथ गाँव का विकास भी आवश्यक है । इसलिए 'गाँव की ओर चलो' (खेड्याकडे चला) ऐसा नारा लगाया । आर्थिक समानता के लिए गांधीजी के अनुयायी या उत्तराधिकारी आ.विनोबा भावे ने भूदान आंदोलन (चळवळ) चलाया । जिनके पास जरूरत से ज्यादा भूमि है वह भूमिहीनो को बाँटने का आंदोलन चलाया ।

गांधीजी आर्थिक विकास के लिए ग्रामीण उद्योगों का प्रचार तथा गोरक्षा आदि तत्त्वों को महत्त्व देते थे । उनका कहना था कि मशिनों के विकास से पूँजिपतियों के हाथों में संपत्ति जाती है और बेकारी बढती है । सारे विश्व की आर्थिक व्यवस्था ऐसी हो कि एक भी व्यक्ति भुखमरा न हो (बिना खाने का) और बिना कपडे का न रहे । याने प्रत्येक व्यक्ति को अपनी गुजारिश के लिए काम मिलना चाहिए । इसलिए लघु उद्योग ग्रामीण भागों में बढने चाहिए ऐसी उनकी धारणा थी ।

राजनीतिक विचारधारा :

गांधीजी ने राजनीति को आध्यात्मिकता प्रदान की । भारत देश की आजादी में अंग्रेज शासक के खिलाफ बिना अस्त्र-शस्त्र से लढे । बिना शस्त्र उठाए आजादी की जंग जीती । आजादी के लिए 1920, 1930, 1940, 1942 में गांधीजी के नेतृत्व में जनआंदोलन खडे हुए । सर्व शक्ति से ब्रिटीश साम्राज्य का सामना किया । हडताल, उपवास, बहिष्कार, सत्याग्रह आदि द्वारा हिंसा विहीन क्रांति गांधीजी ने की । अहिंसा का नया संदेश सारे विश्व को उन्होंने दिया । बिना शस्त्रोंवाली इस क्रांति का वर्णन कवि प्रदिप ने इन शब्दों में व्यक्त किया है -

''दे दी आजादी तूने बिना खड्ग, बिना ढाल !
साबरमती के संत, तूने कर दिया कमाल !!''

इसप्रकार गांधीजी ने सत्याग्रह में शांततामय मार्ग को अपनाया । गांधीजी के मार्गदशन से भारत को जैसे खंडप्राय देश में धर्मनिरपेक्ष प्रजासत्ताक गणराज्य की स्थापना हुई । सभी भारतीय नागरिकों को राजकीय समता के अधिकार मिले । वह एक शांतिपूर्ण सत्तांतर था । यह सब महामानव गांधीजी के कारण ही संभव हुआ ।

सामाजिक विचारधारा :

गांधीजी की विचारधारा से भारतीय समाज में समूल परिवर्तन हुआ । उनका विचार था कि समाज में लिंग, वंश, जाति भेदपर आधारित विषमता को मिटाकर समता स्थापित होनी चाहिए । भारतीय हिंदू समाज में मनुस्मृति के आधारपर स्त्री और शुद्रो के साथ हो रहे अन्याय का उन्होंने विरोध किया । गांधीजी उच्च-नीच के भेद से रहित स्त्री-पुरूष एवं सर्वधर्म समभाव से युक्त समता, बंधुता पर आधारित समाज की स्थापना करना चाहते थे । वे स्त्री को पुरूषों के बराबर का अधिकार दिलाने के पक्ष में थे ।

उच्चवर्णीय लोगों ने दलितों पर हजारो वर्षों तक अन्याय किया है । वे अस्पृश्यता को हिंदू समाज कलंक मानते थे । गांधीजी ने दलितों को 'हरिजन' कहकर संबोधित किया । छुआछुत से मानव-मानव में दूरियाँ बढी हैं । उसे मिटाने के लिए मंदिर के दरवाजे खुले किए । दलित उद्धार के लिए 'हरिजन सेवक संघ' की स्थापना की । इसप्रकार दीन-दु:खी, उपेक्षित, पीडित लोगों के लिए गांधीजी ने जीवनभर कार्य किया । कवि रामगोपाल शर्मा 'दिनेश' उनके इस कार्य के बारे में कहते है -

''हरिजन से हरिजन-सेवक से, हरिजन सेवा आरंभ हुई ।
वह हरिजन-सेवक संघ बना, नव चेतना आरंभ हुई ।''

इस प्रकार गांधीजी बिना अस्त्र ब्रिटीश शासन के खिलाफ सत्याग्रह, अहिंसा से लढे । भारतीय लोगों के मन में स्वतंत्रता की ज्योत जलाई । शोषण तथा अत्याचार के खिलाफ अधिकार का भाव जगाया । उनके अहिंसा और व्रत-उपवासों के बारे में कवि दिनेश लिखते है -

''यह नर है या सत्यावतार, ले अस्त्र, अहिंसा का लडता ।
व्रत उपवासों-हडतालों से, यह शासन के पीछे पडता ।''

इस प्रकार समता पर विश्वास रखनेवाले गांधीजी ने सत्य, अहिंसा, असंग्रह दलित उद्धार का कार्य करके मानव कल्याण का संदेश सारे विश्व को दिया ।

गांधीवाद या गांधी विचारों का हिंदी साहित्य पर प्रभाव :

सन 1920 के बाद भारतपर गांधीजी का एक छत्र प्रभाव रहा। इस कारण साहित्यपर भी गांधीजी के मानवतावादी तथा आदर्शवादी विचारों का प्रभाव रहा। गांधीजी के विचारों से प्रभावित होकर अपनी लेखनी द्वारा देश में अंग्रेजों के खिलाफ आवाज उठाने के लिए अनेक साहित्यकार प्रेरित हुए।

हिंदी काव्य में गांधी विचारों का प्रभाव माखनलाल चतुर्वेदी, सियारामशरण गुप्त, मैथिलीशरण गुप्त, प्रसाद पंत, दिनकर आदि कवियों पर दिखाई देता है। गांधीजी का अहिंसा तथा लोकमंगल की भावना इन कवियों के काव्य में दृष्टिगोचर होती है। गांधीजी नारी को श्रेष्ठ मानते थे। नारी अस्मिता को अनेक कवियों ने वाणी दी है। गांधी विचारों से प्रभावित हिंदी के अनेक कवियोंने अस्पृश्योद्धार किया है। पंतजी का 'लोकायतन' ठाकुरप्रसाद सिंह का 'महामानव' रघुवीरशरण मित्र का 'जननायक' दिनकर के 'बापू' आदि प्रबंध काव्य तथा अन्य गीतोंद्वारा गांधी मार्ग का चित्रण प्रस्तुत हुआ है।

गांधी विचारों का उपन्यास और कहानी पर भी प्रभाव स्पष्टरूप से दिखाई देता है। प्रेमचंद पूर्व कथा साहित्य प्रमुखत: मनोरंजन हेतु लिखा गया था, परंतु प्रेमचंद और उनके समकालीन कथाकारों पर गांधीवादी विचारधारा का प्रभाव अधिक था। प्रेमचंद के अनेक उपन्यासों पर गांधी तत्त्वों का प्रभाव दिखाई देता है। प्रेमाचंद लिखित 'रंगभूमि' का सूरदास, 'कर्मभूमि' का डॉ. शांतिकुमार अहिंसा पर विश्वास रखनेवाले पात्र थे। उसी उपन्यास में अस्पृश्यों के मंदिर प्रवेश का चित्रण है। प्रेमचंद के प्रेमाश्रम कर्मभूमि तथा गोदान आदि उपन्यासों में किसानों की आर्थिक विपन्नता तथा धार्मिक विश्वासों में फँसे ग्रामीण निरक्षर लोगों का चित्रण है। गांधीजी के मन में भी ग्रामीण, दलित लोगों के प्रति अपार दया और प्रेम था। प्रेमचंद जैसे वृंदावनलाल वर्मा लिखित झाँसी की राणी यशपाल के झूठा-सच में हिंदू-मुस्लिम एकता का चित्र है। फणिश्वरनाथ रेणु के 'मैला आँचल' प्रसाद के तितली आदि उपन्यासों में देहातों का सजीव चित्रण है। गांधीजी ने भी गाँव के विकास के लिए विशेष प्रयत्न किये थे।

गांधीवाद का प्रभाव कविता और कथा साहित्य के साथ-साथ नाटक विधा पर भी दिखाई देता है। गांधीजी के सत्य, अहिंसा, अस्पृश्योद्धार आदि तत्त्वों का प्रभाव नाटककार उदयशंकर भट्ट, विष्णू प्रभाकर, प्रसाद, लक्ष्मीनारायण मिश्र इनके लिखे नाटकों पर दिखाई देता है। अन्य विधा जैसे निबंध, जीवनी, संस्मरण भी गांधी विचारों से प्रभावित है।

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते है कि विश्व में अहिंसा, प्रेम, विश्वास की भावना भरनेवाले महामानव के रूप में गांधीजी सबको परिचित है। गांधीजी ने स्वातंत्र्य, समता, न्याय, संगठन, दलित उद्धार के लिए कार्य किया। असमानता के विरूद्ध समता के लिए संघर्ष किया। हडताल, उपवास, बहिष्कार, सत्याग्रह के द्वारा हिंसा विहीन क्रांति का मार्ग (सबको) विश्व को दिखाया। जीवन में सर्वधर्म समभाव को गांधीजी ने विशेष महत्त्व दिया। दीन-दु:खी उपेक्षित, दलित, पीडित लोगों के लिए जीवनभर कार्य किया। अंग्रेज शासन के शोषण तथा अत्याचार के खिलाफ लोगों में स्वत्व तथा अधिकार का भाव जगाया। अहिंसात्मक मार्ग पर चलकर सबको साथ लेकर भारत को आजादी दिलाई। आज इक्कीसवी सदि में भी लोग अन्याय, अत्याचार के खिलाफ लढने के लिए उनके तत्वों का आधार लेते हैं। गांधीजी के तत्व राष्ट्रीय एकता में योगदान देते हैं।

संदर्भ ग्रंथ :

1) समता के सेनानी – प्रा. चंद्रकांत पाटगांवकर
2) विश्वज्योति बापू (खंडकाव्य) – रामगोपाल शर्मा 'दिनेश'
3) सत्याग्रही समाजवाद – संपादक – सुहास पळशीकर
4) लोकमान्य ते महात्मा – डॉ. सदानंद मोरे

राष्ट्र निर्माण में राष्ट्रसंत तुकडोजी का योगदान

प्रा.अजित दादू फाळके
सहाय्यक प्राध्यापक हिंदी विभाग
म.ह.शिंदे महाविद्यालय,तिसंगी

प्रस्तावना :

तुकडोजी महाराज महाराष्ट्र के एक महान एंव स्वयंसिध्द संत थे । इनका पूरा जीवन जात, धर्म, वर्ग, पंथ या धर्म से परे समाज की सेवा के लिए समर्पित था । तुकडोजी उपदेश समाजसुधारक, प्रबोधक एंव राष्ट्रभक्त के रुप में सामने आते हैं । इन्होने आजादी की जंग में युवा वर्ग में देशप्रेम की भावना जगाकर राष्ट्रीय चेतना निर्माण की हैं। इन्होने अपने खंजरी भजन तथा स्वरचित गीतों द्वारा सामाजिक प्रबोधन का कार्य किया है । 'मानवता ही पंथ मेरा' इस वाक्य को जीवन का घोष वाक्य बनाकर सर्वधर्म समन्वय का कार्य किया । निश्चित रुप से हमें कहना होगा कि राष्ट्र निर्माण मे तुकडोजी का योगदान महत्वपूर्ण रहा हैं । इन्होने राष्ट्रीय एकात्मता, सर्वधर्म समभाव, ग्राम-सुधार, शिक्षा, नारी शिक्षा, नशा बंदी, आदि में उल्लेखनीय कार्य किया हैं ।

जीवन परिचय :-

राष्ट्रसंत तुकडोजी का जन्म महाराष्ट्र के अमरावती जिले के यावली नामक ग्राम में ३० अप्रैल १९०९ में हुआ । इनका मूल नाम माणिक बांडोजी इंगळे था । पिताजी का नाम बंडोजी तथा माता का नाम मंजिलादेवी था । दोनो विठठलभक्त एवं पंढरपूर के वारकरी थे । आडकोजी के शिष्य थे । इनका प्रारंभिक जीवन योगाभ्यास और साधना मार्ग से पूर्ण था । अविवाहित थे । प्रारंभिक जीवन में इनका महान संतो के साथ संपर्क आया । ग्रंथो में तुकडोजी ग्रामगीता, गांधी-गीताजंली, लहर की बरखा, राष्ट्रीय गीतांजली जैसे अनेक ग्रंथ हिंदी और मराठी में लिखे हैं । इन्होने अनेक महान साधू-संतो संग भारत भ्रमण किया और अपनी खंजरी भजनों द्वारा लोकजागृती की ।

तुकडोजी ऐसे स्वयंसिध्द संत थे जिन्होने अपना पुरा जीवन राष्ट्र कार्य किया । राष्ट्र निर्माण में तुकडोजी का महत्वपूर्ण योगदान रहा हैं ।

तुकडोजी का राष्ट्रमार्ग :-

तुकडोजी ने अपने भजन तथा कीर्तनोंद्वारा लोगो में राष्ट्रीय भावना जागरुक करने का कार्य किया हैं । राष्ट्रीय कार्य के लिए उन्होने प्रचार कार्य चलाया । वह अपने भजनों में कहते है -

"झाड झडूले शस्त्र बनेगें, भक्त बनेगी सेना"
पत्थर सबहीं बॉब बनेगें ।" (१)

इनका भजन सुनकर लोग अंग्रेजो के लिखाफ भडक उठे । विदर्भ तथा महाराष्ट्र के अनेक गांवो में स्वतंत्रता आंदोलन ने जोर पडका । परिणामतः तुकडोजी के भजनों पर बंदी लगायी । आजादी के जंग में युवा वर्ग में देशभक्ति जगाते हुए तुकडोजी अपनी ग्रामगीता में कहते है -

" हम भारत की शान है, वीरों की संतान है"
बढो जवानों लडो शत्रु से चाहे हो बलिदान है । (२)

देश की आजादी के लिए लडना सीखाने वाले तुकडोजी आगे जाकर गीता का वरदान लेकर सत्य का समर्थन करने का साहस बँधाते हैं । इनके द्वारा राष्ट्रीय विषय के कई मोर्चाओंका नेतृत्व हुआ । १९६५ के पाकिस्तान आक्रमण पर अपनी भूमिका व्यक्त की । १९६२ को कोयना भूकंप में लोगों की सहाय्यता के लिए इन्होने मिशन चलाया । चिमूर गोलीबार यह घटना तुकडोजी के लोकप्रेम से ही घटी । तुकडोजी मानते है कि हम सबमें राष्ट्रीयता की भावना ओतप्रोत हो ।

"अब काहे को शोर मचाते हो" दुखवाकर भारत सारे,
आते है नाथ हमारे ।"

आजादी के जंग में गॉव-गॉव घुमकर लोंगो में देशभक्ती जगाते तुकडोजी लोगो में बहुत प्रिय हो गये थे । वह हमेशा राष्ट्रहित के लिए जुडे रहे । इसलिए गुरुकुंज के समारोह में हमारे देश के राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्रप्रसाद ने इन्हे आदर के साथ ' राष्ट्रसंत' के सम्मान से प्रतिष्ठित किया ।

सर्वधर्म समन्वय का कार्य :-

हमारे देश में अनेक जात, धर्म, पंथ के लोग रहते है फिर भी देश में एकता की भावना दिखाई देती है । यही एकता की भावना के लिए तुकडोजी अपने पदो में कहते है -

"जात-पॉत को दूर हटावो, हम इंसान है यही बोलो ।" हिंदी साहित्य के महान संत कबीर ने भी अपनी भक्ति भावना में जाति-पॉति का खूलकर विरोध किया हैं । वह कहते है -

'जात-पॉत पुछे नहीं कोए हरि को भजे सो हरि का होए ।'

तुकडोजी अपने भजनो में कहते है किसी को भी दुःख और दर्द नहीं देना चाहिए और अपना गांव स्वर्ग बनाओ । अपनी जान तथा मान को देश के लिए समर्पित कर दो । हम किसी भी धर्म के हो लेकिन हम सबका वर्म एक है । और वह है मानवता का । इन्होने

नागपूर के निकट मोझरी गांव में गुरुकुंज आश्रम की स्थापना की । जिसमें अनेक जाती-धर्मो के लोग आते थे । इस आश्रम के प्रवेश द्वारपर सिध्दांत लिखा था -

''इस मंदिर का द्वार सबके लिए खुला है, 'हर धर्म के पंथ का व्यक्ति का यहाँ स्वागत है ।'' इससे पता चलता हैं कि मानवता ही पंथ मेरा यह उक्ति उनके जीवन का घोष वाक्य बनी थी । सन १९५६ में उन्होने भारत साधू समाज का गठन किया । जिसमें विभिन्न संप्रदाय, पंथ, और धार्मिक संस्था के प्रमुखों का सहभाग था ।यह स्वतंत्र भारत का पहला संत संगठन था और इसके अध्यक्ष तुकडोजी थे ।

ग्राम-सुधार कार्य :-

तुकडोजी ने अपने अनुभवों और अंतदृष्टि के आधार पर 'ग्रामगीता' की रचना की । जिसमें वर्तमान स्थिति का निरुपण तथा ग्रामीण भारत के विचार का प्रतिपादन किया । ग्रामगीता में ग्राम शुध्दी, ग्राम निर्माण, ग्रामरक्षण, ग्राम आरोग्य, ग्रामशिक्षण, ग्राम कुटुंब, ग्राम प्रार्थना, ग्राम मंदिर, ग्रामसेवा, ग्रामसंस्कार, ग्रामउद्योग, ग्रामसंघटन, ग्राम आचार आदि का विचार किया हैं ।

ग्रामगीता के बारे में तुकडोजी कहते हैं ।
''ग्रामगीता हीच विकासाची संहिता होय,
गावे हीच माझी दैवते, ग्रामसेवा हीच माझी पुजा होय ?'' [४]

इन्होने स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद ग्राम सुधार पर अधिक बल दिया हैं । वे कहते है अब हम स्वतंत्र हो गये अब हमें गांव सुंदर बनाना है । गांव में कोई भी अनपढ न हो । गांव में कोई भी बेकार न रहे । सबका जीवन उच्चस्तर का हो । सभी को कृषि कार्य में रत होना चाहिए । गांव के घर-घर में चरखा चले और खादी का निर्माण हो । व्यसन निर्मूलन पर विचार व्यक्त करते हूए तुकडोजी कहते है व्यसन और झगडे वस्ती से बाहर होगा तभी हमारा भारत सिरताज होगा ।'या झोपडीत माझ्या' इस कविता में

तुकडोजी कहते है
'''राजास जी महाली सौख्य कधी मिळाली,
ती सर्व प्राप्त झाली, या झोपडीत माझ्या'' [५]

ग्राम-सुधार विषयक विचारों को व्यक्त करते हुए तुकडोजीने अपना गांव सुखी और समृध्द हो ऐसा विचार बताया है । गांव सुंदर तो देश सुंदर बनेगा ।

''अब तो आया है सवराज, अपना गॉंव सुंदर बनालो ।' कहि मानो, यार किसानो । अपना सुंदर गॉंव बनालो ।।'' [६]

साहित्यिक योगदान :-

तुकडोजी का साहित्यिक योगदान उच्च कोटि का हैं । उन्होने हिंदी और मराठी भाषाओं के तीन हजार भजन, दो हजार अभंग, पॉंच हजार ओवी धार्मिक, सामाजिक, राष्ट्रीय अनौपचारिक शिक्षापर छह सौ से अधिक लेख लिखे है । इनका व्यक्तित्व अतुलनीय और अद्वितीय हैं । खुद चौथी कक्षा तक पढे लेकिन उनकी शिक्षा आनेवाली पीढी के लिए पथदर्शक हैं ।

निष्कर्ष :-

निष्कर्ष रुप में हम इतना कह सकते है कि तुकडोजी एक स्वयंद्वारा जगमगाता और गतिशिल नेता थे। उन्होने राष्ट्रहित, समाजसुधार कार्य, 'गोरगरीबांची' सेवा हीच ईश्वर सेवा' कहकर की है । राष्ट्रीय एकात्मता, जाति-निर्मुलन, अस्पृश्यता उच्चाटन, सतिप्रथा बंदी, व्यसनमुक्ति, पशुहत्या बंदी, कुटुंब नियोजन, दहेज प्रथा बंदी, सर्वधर्म समभाव, ग्राम सुधार आदि का कार्य उन्होने घर-घर, गांव-गांव घुमकर किया है । उनकी महासमाधी गुरुकुंज आश्रम के ठीक सामने स्थित है । जो सभी लोगो को कर्तव्य और निस्वार्थ भक्ति के मार्गपर चलने की प्रेरणा देती हैं । उनके शिक्षा का अनुपालन करके हमें अपने चरित्र का निर्माण करना चाहिए । उसके भजन तथा पद आनेवाली पीढी के लिए पथदर्शक हैं । उनके कार्य का सम्मान भारत सरकार ने डाकटिकट निकालकर किया है ।

संदर्भ ग्रंथ

१) महाराष्ट्रातील समाज सुधारक - के.सागर - पृष्ठ- २३१
२) मध्यकालीन एवं आधुनिक काव्य - संपादक शिवाजी विश्वविद्यालय, पृष्ठ - १४
३) श्री गाडगेमहाराज - दांडेकर गोपाल निळकंठ - पृष्ठ - ३२३४
४) www.wikipedia.com
५) या झोपडीत माझ्या - तुकडोजी

आधार ग्रंथ

१) महाराष्ट्रातील समाज सुधारक - के.सागर - पृष्ठ- २३१
२) श्री गाडगेमहाराज - दांडेकर गोपाल निळकंठ
३) www.wikipedia.com

प्रवासी महाकवि हरिशंकर आदेश का राष्ट्र निर्माण में योगदान

प्रा. श्रीमती एस.के.पाटील,
स.ब. खाडे महाविद्यालय, कोपार्डे

अनादि काल से राष्ट्रीय भावना के अनुरुप साहित्य रचना होती आई है। साहित्यकार किसी भी देश या समाज का निर्माता होता है। राष्ट्रनिर्माण में साहित्यकारों की भूमिका अहम् है। श्रेष्ठ साहित्य से राष्ट्र उन्नत होता है। साहित्य के अभाव में राष्ट्र दिशाहीनता की ओर चला जाता है। राष्ट्र का चरित्र साहित्य के माध्यम से निर्माण होता है साथ ही वह जनता के हृदय पर भी अंकित होता है। भारत को गुलामी से मुक्त करने में साहित्यकारों का योगदान महत्त्वपूर्ण है। समाज में एकता निर्माण करने के साथ-साथ जागरुकता फैलाने तथा जीवन मूल्यों की रक्षा में साहित्य महत्त्वपूर्ण जिम्मेदारी निभाता है।

महाकवि हरिशंकर आदेश :

प्रवासी साहित्यकार महाकवि हरिशंकर आदेश बहुविध प्रतिभा के धनी है। साहित्य, संगीत तथा दर्शन का त्रिवेणी संगम आदेश जी के व्यक्तित्व में है। महाकवि प्रो. हरिशंकर आदेश का जन्म भारत में ७ अगस्त १९३६ ई. में हुआ। हिंदी, संस्कृत और संगीत में एम.ए. की उपाधि प्राप्त की है। साहित्याचार्य, साहित्यलंकार, साहित्यरत्न, विद्या वाचस्पति, संगीत विशारद, संगीताचार्य आदि विविध उपाधियों से सम्मानित महाकवि आदेश त्रिनिदाद के सांस्कृतिक दूत के रूप में नियुक्त हुए हैं। महाकवि अभी तक १८० से अधिक पुस्तकों का निर्माण कर चुके हैं। 'अनुराग', 'शकुन्तला', 'महाराणी दमयन्ती' आदि महाकाव्य लिखने के साथ-साथ खण्डकाव्य, उपन्यास, कहानी, नाटक, निबंध आदि अनेक विधाओं पर आपने सफल लेखन किया है। साथ ही विविध पत्रिकाओं के संपादन में आप विशेष महत्त्वपूर्ण हैं। मिनिस्टर ऑफ रिलीजन, कनाडा, अमेरिका, श्री आदेश आश्रम, त्रिनिदाद एण्ड टोबॅगो के कुलपति, अखिल हिंदू समाज, कनाडा के आध्यात्मिक गुरु आदि अनेक सम्मानों से सम्मानित हुए हैं।

राष्ट्रनिर्माण के संबंध में :

राष्ट्रनिर्माण का अर्थ सिर्फ राष्ट्र को गुलामी से बाहर निकालना नहीं है। इसका अर्थ होता है, 'राष्ट्र की एकता बनाए रखें, राष्ट्र संगठन को बनाए रखने के लिए प्रयत्न करें और विविधता से भरे राष्ट्र में एकता का निर्माण करते हुए नव राष्ट्र की निर्मिती करें।' युगों के बीत जाने पर भी राष्ट्र की नींव डगमगानी नहीं चाहिए। राष्ट्र के विकास में सभी शक्तियों ने पूर्ण क्षमता से राष्ट्र विकास में अपना योगदान देना आवश्यक है। इससे विकसनशील राष्ट्र को विकसित राष्ट्र बनने में समय नहीं लगेगा। जाति, धर्म, वर्ग, वर्ण, भाषा आदि विविधता से भरे राष्ट्र को एकता के सत्र में बाँधते हुए विकास की चरमसीमा पर ले जाना और विषमता को नष्ट करना ही राष्ट्रनिर्माण है।

राष्ट्रनिर्माण और महाकवि हरिशंकर आदेश का 'अनुराग' महाकाव्य :

राष्ट्र की आवश्यकता को समझकर अपने साहित्य का अंकन करनेवाले साहित्यकार का योगदान राष्ट्रनिर्माण में महत्त्वपूर्ण रहता है। अपनी रचनाओं के माध्यम से साहित्यकार देशभक्ति, जातिवाद, बंधुता, मानवता आदि का चित्रण कर किसी भी राष्ट्र को उच्च धरातल पर ले जाता है। भ्रष्टाचार से भरे समाज में इन सभी से विरहित राष्ट्र के निर्माण में महाकवि हरिशंकर आदेश जी का महत्त्व निश्चित ही गौरवपूर्ण माना जाएगा। समाज में जहाँ शोषण, झूठ, अधिकारों का दमन, अनैतिकता दिखाई देती है, उसे कवि बदलना चाहते हैं। सामाजिक बुराइयों पर कठोर प्रहार करते हुए एक अच्छे राष्ट्रनिर्माण की दृष्टि से महाकवि हरिशंकर आदेश का कार्य महान है। 'अनुराग' यह महाकाव्य विशुद्ध प्रेम की कथा है। राजा शांतनु, गंगा और सत्यवती की कथा के द्वारा नवपरिणित, उत्साही, युवा, अनुरागी चित्र की सहज अभिव्यक्ति है। परंतु महाकवि हरिशंकर आदेश अपने 'अनुराग' महाकाव्य की भूमिका में खुद लिखते हैं, ''यूँ तो अनुराग शृंगार रस का महाकाव्य है, परंतु यथार्थ में यह सामाजिक वैषम्य, जाति-पाँति के भेद-भाव, पर्यावरण-प्रदूषण, अन्याय, अशिक्षा, शोषण तथा भ्रष्टाचार के विरुद्ध एक गरिमामय खुला अभियान है। एक आदर्श शासक और शासन के सूत्र सुझानेवाली संहिता है।''[१] अगर इन समस्याओं का निराकरण साहित्य के माध्यम से हो जाएगा तो एक सशक्त राष्ट्र के निर्माण में देर नहीं लग जाएगी। अच्छे राष्ट्र की निर्मिति में बाधक इन समस्याओं को कवि दूर करना चाहते हैं ओर नव राष्ट्र की निर्मिति करना चाहते हैं। देश के सार्थक तत्त्वों को सही दिशा की ओर ले जाकर राष्ट्र के विकास योगदान देना चाहते हैं।

जहाँ आज हम भारत को महासत्ता बनाने के सपने देख रहे हैं वहाँ आदेश जी के विचार हमारी शक्ति बन रहे हैं। अनेक संकटों के बावजूद भी हम आगे बढ रहे हैं। नही पीढी को देश के नवनिर्माण में शक्ति प्रदान करने वाले महाकवि हरिशंकर आदेश के विचार राष्ट्र को वैभव के शिखर पर ले जाएँगे। कवि अपनी मिट्टी की सोंधी खुशबू को भूलना नहीं चाहते। अपनी जड़ से दूर जाना उन्हें अच्छा नहीं लगता। राजा शांतनु, गंगा और सत्यवती की कथा के मिथक द्वारा उसे उजागर करना चाहते हैं।

'अनुराग' महाकाव्य के उत्तरार्ध में महाकवि हरिशंकर आदेश अपने पुत्र देवव्रत को राज्य व्यापार के संबंध में समझाते हैं। राजा के कर्तव्यें संबंधी अभिव्यक्त किया विवेचन एक सशक्त राष्ट्र निर्माण के लिए मार्गदर्शक बन गया है।

महाकवि हरिशंकर आदेश द्वारा प्रस्तुत विचारों का पालन किया जाए तो एक सशक्त राष्ट्र निर्माण में समय नहीं लगेगा। भारत जैसे जाति-पाँति के संघर्ष में उलझे समाज के लिए ये विचार प्रेरणा देने वाले हैं। जातिवाद के कारण समाज की जितनी हानि हो गई है, उतनी अन्य किसी कारण से नहीं। राजा शांतनु स्वयं सत्यवती के साथ शादी करते हुए इसका आदर्श समाज के सामने रखता है। अपने पुत्र देवव्रत को इसके संबंध में कहता है,

'मैं केवल मानवता का ही पोषक सदा रहा हूँ।
एक जाति मानव को ही, देता सम्मान सदा हूँ।।
इसमें भी उपजाति बनी दो, पुरुष और बस नारी।
मानव के अतिरिक्त जाति मानी जाती पशु सारी।'[२]

जाति भेद से विरहित समाज की निर्मिती के कारण राष्ट्रीय एकता बनी रहेगी। 'मानवता' नाम की एक जाति और स्त्री-पुरुष दो उपजातियाँ मानने से राष्ट्रीय एकता बनी रहेगी। असल में अपने देश में उल्टा व्यवहार होता है। 'यह सटीक तथ्य है कि वर्ण और वर्ग की, जाति-पाँति की सामाजिक व्यवस्था और छूत-अछूत के अंतर ने देश की अव्यवस्था और विद्वेष की ओर धकेलने का प्रयास किया है तथा सामाजिक कटुता के कारण राष्ट्रीय एकता के खतरे में पड जाने की अशंका उत्पन्न हो गई है।'[३],

'राजा कैसा होना चाहिए' इसके संबंध राजा शांतनु के माध्यम से महाकवि हरिशंकर आदेश कहते हैं कि राजा ने हमेशा अपने को भ्रष्टाचार तथा माया से दूर रखना चाहिए। किसी बात को, सूक्ष्म तर्क बुद्धि से परखकर निर्णय लेना आवश्यक है। समय आने पर साम, दाम, दण्ड, भेद नीति का अवलंब करने को कवि कहते हैं। 'उच्च राजनीतिक स्तर पर भ्रष्टाचार हमारे देश की समस्याओं में एक महत्त्वपूर्ण समस्या बन गई है और इससे लोकतंत्र को खतरा पैदा हो गया है।'[४], भ्रष्टाचार राष्ट्र के लिए एक कलंक है। भ्रष्टाचार से दूर रहते हुए प्रामाणिक हेतु से काम करने से राष्ट्र का नवनिर्माण हो जाएगा। राष्ट्र के विकास में इससे बाधा नहीं आएगी। कवि आदेश कहते हैं,

''सदा रखे नृप दूर स्वयं को
चाटुकारिता-माया से रहे स्वप्न में भी आशंकित,
आपनी ही प्रिय छाया से।।''[५],

भ्रष्टाचार की अनीति से अपने को दूर रखते हुए प्रजा के कल्याण को सर्वोपरि स्थान देना होगा। जनता के मन पर चुनाव जीतने वाले राजा जनता की ओर पीठ फेरते हैं। अपनी ही पीढियों का उद्धार करने के पीछे लगे रहते हैं। जनता के आवश्यकताओं की पूर्ति करने के लिए राजा को हमेशा प्रयत्नरत रहना होगा। महाकवि हरिशंकर आदेश कहते हैं,

''भोजन-भवन, वस्त्र-जल मिले, प्रजा को, सदा सरलता से।
कर-कर हल्के दूर रखे, जनता को सदा विकलता से।।
कृषि कृषकों को प्रोत्साहन दे, हो वाणिज्य सुसंवर्धित।
जुटा जिविका के साधन, जन-जन को करे स्वावलंबित।''[६]

कृषि, वाणिज्य आदि को प्रोत्साहन दिया जाए तो देश की अर्थव्यवस्था सुधर जाती है। अर्थव्यवस्था तथा राष्ट्रनिर्माण बहुत गहरा संबंध होता है। जहाँ अर्थव्यवस्था मजबूत होती है, वहाँ राष्ट्र का विकास जल्द हो जाता है। कवि देश को दृढ बनाना चाहते हैं। उसे सुस्वस्थ और मजबूत बनाना चाहते हैं।

शिक्षाविहिन समाज से राष्ट्र निर्माण की कल्पना नहीं की जा सकती। राष्ट्रनिर्माण में शिक्षा की भूमिका अहम् मानी गई है। शिक्षित समाज ही राष्ट्रविकास की अवधारणा को साकार बनाने में समर्थ है। देश, समाज तथा मानवता की जटिलता को सुलझाने की शक्ति शिक्षा में होती है। महाकवि आदेश कहते हैं,

''शिक्षा हो अनिवार्य राज्य में, रण की, धर्म, आचरण की।
भाषा की, साहित्य-गणित, विज्ञानों और व्याकरण की।''७

कवि चाहते हैं कि मनुष्य का सर्वांगिण विकास शिक्षा के माध्यम से होना आवश्यक है। देश की प्रगति के लिए शिक्षा अनिवार्य है। अविद्या का नाश होने के लिए कम-से-कम प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य होनी चाहिए। उच्च शिक्षा सभी व्यक्तियों को उसकी योग्यता के अनुसार प्राप्त हो। राष्ट्रनिर्माण में शिक्षा का महत्त्व अनन्यसाधारण है। शिक्षा का हर स्तर पर प्रसार होने के साथ-साथ सभी विषयों से संबंधित शिक्षा पर कवि बल दे रहे हैं।

राष्ट्र निर्माण स्त्री-पुरुष दोनों को समान अधिकार मिलने चाहिए। स्त्री और पुरुष एक दूसरे के पूरक है। इनमें किसी एक को श्रेष्ठ मानना और दूसरे को निम्न, दुय्यम मानना योग्य नहीं। 'किसी भी स्वस्थ एवं विकसित समाज के निर्माण एवं विकास में स्त्री एवं पुरुष दोनों की परस्पर सहभागिता, एवं साझेदारी अत्यंत आवश्यक है।' ८, राष्ट्रनिर्माण के लिए स्त्री को राष्ट्रीय विकास की मुख्य धारा को जोडना होगा। सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, शैक्षिक एवं स्वास्थ्य आदि सभी क्षेत्रों में उसे पुरुषों के समान अधिकार मिलना चाहिए। हरिशंकर आदेश इस संबंध में शांतनु के माध्यम से कहते हैं,

''संविधान में समान अधिकार
सदा नर-नारी को।
समाज में मिल सके न आश्रय,
कभी किसी व्याभिचारी को।''९

व्याभिचारी आदमी राष्ट्र चरित्र का हनन करता है। इसीकारण ऐसे आदमियों को समाज में आश्रय नहीं मिलना चाहिए।

शिक्षा के साथ-साथ कवि वर्गव्यवस्था, वर्णव्यवस्था का विरोध करते हैं। वर्ण किसी के हाथ में नहीं होता, फिर भी काले लोगों को हीन भाव से देखा जाता है। वर्गभेद के कारण अमीर-गरीबों के बीच द्वेष की भावना निर्माण हो जाती है। आदमी और आदमी के बीच की द्वेष की भावना से संगठन को हानि पहुँच जाती है। राजा शांतनु देवव्रत से कहता है,

''वर्ग-व्यवस्था, समानता,
स्वतंत्रता का आयोजन हो
मादक द्रव्य, द्युत पर अंकुश
सद्-परिवार नियोजन हो।'' १०

व्यसनाधिन जनता पर अंकुश लगाने से सशक्त राष्ट्र की निर्मिती हो जाएगी।

भारतीय संविधान विश्व में श्रेष्ठ माना जाता है। संविधान अपनी शक्ति को जनता से प्राप्त करता है। इसमें एकाधिकार नहीं होता। समानता, बंधुता, धर्मनिरपेक्षता आदि की सही व्याख्या होने के कारण समाज में व्याप्त अनेक बुराइयों को दूर किया जा सकता है। मौलिक अधिकारों एवं कर्तव्यों की रक्षा संविधान में होती है। भारत को एकता के सूत्र में बाँधते हुए एक श्रेष्ठ राष्ट्र का निर्माण हो जाता है। राजा शांतनु देवव्रत को संविधान के अनुसार देश के कारोबार को सँभालने की बात करते हैं,

''करे नियुक्त प्रजा परिषद नृप, तत्समत्ति से कार्य करे।
संविधान में मनुज-धर्म के, पालन को अनिवार्य करे।।
प्राप्त-नगर-परिषद की रचना, संविधान में योजित हो।
गणतंत्रात्मक रूप सदा ही, अखिल देश में पोषित हो।।''११

आजाद भारत के टुकडे होने की संभावना से संविधान को बनाया गया था। वर्तमान में भी जाति, धर्म, पंथ, वर्ग, वर्ण आदि भेदों से राष्ट्र की हानि न हो, एक संघ राष्ट्र बने, इस दृष्टि से संविधान का महत्त्व अनन्यसाधारण है। इसी बात की ओर कवि आदेश शांतनु के विचारों द्वारा अभिव्यक्त कर रहे हैं। संविधान में यही सूचित किया गया था कि सभी वर्गों का राष्ट्रनिर्माण में सहभाग हो।

निष्कर्ष –

जहाँ आज हम भारत को महासत्ता बनाने के सपने देख रहे हैं वहाँ आदेश जी के विचार हमारी शक्ति बन रहे हैं। अनेक संकटों के बावजूद हम आगे बढ रहे हैं। जाति, धर्म, शिक्षा, भ्रष्टाचार, स्त्री–पुरुष समानता, संविधान आदि संबंधी विचार व्यक्त करते हुए एक सशक्त राष्ट्र के निर्माण में आपका योगदान निश्चित ही महत्त्वपूर्ण है। जाति, धर्म, वर्म, वर्ग, बाषा की विषमता से संबंधित वातावरण दूर करने से शांतिपूर्ण वातावरण में राष्ट्र की संगठन शक्ति बढ जाती है। सामूहिक शक्ति का उपयोग राष्ट्र निर्माण के लिए हो जाता है। अच्छे संविधान की शक्ति पर देश की अखण्डता बनी रहती है। नई पीढी को देश के नवनिर्माण में शक्ति प्रदान करने वाले महाकवि हरिशंकर आदेश के विचार उनके मन में आशा, उल्लास, उमंग निर्माण कर रहे हैं। देश को वैभव शिखर पर ले जानेवालै ये विचार राष्ट्रनिर्माण में चाद चाँद लगाएँगे। शांतपूर्ण वातावरण में, भ्रष्टाचार से दूर, परंपराओं का पालन करने से राष्ट्रनिर्माण में देर नहीं लगेगी, इसमें कुछ संदेह नहीं।

संदर्भ सूची –

१) प्रो. हरिशंकर आदेश, अनुराग, जीवन ज्योति प्रकाशन, त्रिनिदाद एण्ड टोबॅगो, द्विवितीय संस्करण – २०१३, पृष्ठ क्र. १२
२) वहीं – पृष्ठ – २०७
३) डॉ. श्रवणकुमार मीणा, दलित साहित्य और समसामायिक संदर्भ, संजय प्रकाशन, नई दिल्ली, प्र.सं.२००९, पृष्ठ ७९
४) डॉ. पुष्पराज गौतम, डॉ. विद्यापति गौतम, भारत में सामाजिक समस्याएँ, पुष्पांजली प्रकाशन नई दिल्ली, प्र.सं. २००९, पृष्ठ ११३
५) प्रो. हरिशंकर आदेश, अनुराग – पृष्ठ २८२
६) वहीं – पृष्ठ २८३
७) वहीं – पृष्ठ २८४
८) डॉ. माथुर प्रियांका, महिला सशक्तिकरण, ज्योति प्रकाशन, जयपुर, द्विवितीय संस्करण–२०१३, पृष्ठ–३
९) प्रो. हरिशंकर आदेश, अनुराग – पृष्ठ २८४
१०) वहीं – पृष्ठ २८५
११) वहीं – पृष्ठ २८४

Organised By	M.H.Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

राष्ट्रनिर्माण में महात्मा गांधी की भूमिका

प्रा.डॉ.सरोज पाटील
श्री शहाजी छ. महाविद्यालय, कोल्हापुर

20 वी शती के सबसे श्रेष्ठ महापुरुष महात्मा गांधी को गुजर चुके अरसा बीत चुका है पर सत्य, अहिंसा और सुराज के व्दारा पूरे विश्व को उन्होंने दिया हुआ नवजीवन का संदेश आज भी संसार को प्रभावित कर रहा है। न केवल राजनीतिक बल्कि सामाजिक, आर्थिक और धार्मिक पराधीनता से देश को आजाद कराने के लिए वे आजीवन समर्पित रहे।

'मै भारत को स्वतंत्र और शक्तिशाली देखना चाहता हूँ ताकि वह सारी दूनिया की भलाई के लिए शुध्द मन से और स्वप्रेरणा से त्याग कर सकें। जब व्यक्ति का मन शुध्द होगा तो वह परिवार के लिए त्याग करेगा, प्रांत राष्ट्र के लिए और राष्ट्र सबके लिए। मैं खुदाई राज चाहता हूँ।' (गांधी ने कहा था – प्रस्तावना) अपने इस जीवन उद्‌देश्य पर आजीवन कार्यरत रहे गांधी का चरित्र अव्दितीय है। भारतीय लोकजीवन में गांधी का प्रवेश इस युग की शायद सबसे बडी घटना है। भारतीय जनमानस की आत्मा में प्रवेश कर लोगों के जीवन में वे ज्योति बनकर प्रवेशित हुए और सालों से निर्जीव पडे भारतीय जनमानस में आत्मविश्वास, निर्भयता और जोश की निर्मिती की। भारतीय महान संस्कार, पवित्रता, आत्म बलिदान, निस्वार्थ सेवा, निष्काम सेवा, कर्म, अभय और अहिंसा इत्यादी गुणों को हम पर आरोपित करनेवाले गांधी ने भारतीय जनमानस का जीवन तेजोमय बना दिया।
महात्मा गांधी पूरे संसार के श्रेष्ठतम क्रांतिकारी नेताओं में से एक हैं। वे भारतीय परंपरा के श्रेष्ठ तत्वों और अहिंसामय जीवन की शाश्वत प्रेरणा के प्रतीक हैं। श्रेष्ठ कर्मयोगी, प्रयोगवादी गांधी ने उन्हीं बातों को जनमानस के सामने रखा जिसका उन्होंने स्वयं स्वीकार किया।

सत्य, अहिंसा, मानवतावाद, असहयोग, सत्याग्रह, ब्रम्हचर्य पालन, शारीरिक श्रम की आवश्यकता, धनसंचय का विरोध, नारी के प्रति उदात्त दृष्टि आदि के साथ उपवास, आस्वाद, अपरिग्रह, सांप्रदायिक एकता, अस्पृश्य निवारण, मद्य निषेध, ग्रामोद्योग, ग्रामसफाई, प्राकृतिक चिकित्सा, नैतिक बल, अगोपनियता आदि गांधी दर्शन के विविध आयाम हैं। अर्थात गांधी दर्शन देश के वर्तमान जीवन के हर अंग पर प्रगल्भ विचार था। वे देश को अंग्रेजों से मुक्त कर अध्यात्मिक, नैतिक आदर्शो से उन्नत बनाना चाहते थे। गांधी राष्ट्रीय और सांस्कृतिक उन्नति के प्रेरणास्त्रोत बनकर हमारे सामने आए। निम्नांकित मुद्‌दे गांधी के राष्ट्रनिर्माणवाले लक्ष्य के मुख्य आधार रहें।

सत्य – गांधी की सत्य पर नितांत श्रध्दा थी। उनकी दृष्टी में सत्य हमारे सभी लक्ष्यों और प्रतिज्ञाओं के मूल में समाया हुआ है। इसे अहिंसा रुपी जल सें सींचने की जरुरत है। गांधी ने सत्य की अनुभूति के लिए निरंतर अभ्यास, इंद्रिय वासनाओं से विरक्ति, अहिंसा और ब्रम्हचर्य पालन को आवश्यक माना है। गांधी ने सत्य को सर्वश्रेष्ठ धर्म के रुप में स्वीकार कर नैतिक विश्वास की राह चलने का भारतीय जनमानस को आग्रह किया ताकि नैतिक दृष्टि से विकसित बना भारतीय राष्ट्रीयता की राह पर चल सके।

अहिंसा – मन, वाणी और शरीर से किसी को दुःख न देना अहिंसा है। जिस समय गांधी ने जननेतृत्व के सूत्र अपने हाथों में लिए उसी समय उन्हें विश्वास था कि भारत में अहिंसक समाज की संभावना है और वे उसकी स्थापना का पूरा प्रयत्न करेंगे। वे मानते थे कि अहिंसा के बिना स्वराज्य स्थापित नहीं हो सकता और न ही कोई रचनात्मक कार्य। इसीलिए अहिंसा को हम जीवन सिध्दांत बना ले इस पर वे आग्रही रहे। उनकी दृष्टि में अहिंसा विश्व की सबसे सूक्ष्म शक्ति है और मानव जाति को उपलब्ध सबसे बडी ताकद है। ज्यो बडे बडे प्रलोभनों के विरुध्द खडी रह सकती है। उन्होंने लिखा है, 'अहिंसा परमश्रेष्ठ मानव धर्म है और पशुबल से वह अनंत गुना महान और उच्च है।' (पृ.284, संपूर्ण गांधी वाःङ्मय, खंड 63) इसी कारण उन्होंने अहिंसा को स्वतंत्रतापूर्व भारतीय राजनीति के शस्त्र के रुप में स्वीकारा। उनका यह विश्वास सत्य साबित हुआ। भारत के साथ पूरे विश्व ने अहिंसा में परम पुरुषार्थ वाली बात को अनुभूत किया।

उपवास – गांधी उपवास को आत्मिक शुध्दी कराने तथा जनसंगठन कराने, स्वतंतत्रापूर्व कालीन राजनीतिक समस्याओं को सुलझाने का माध्यम मानते थे। उन्होंने स्वयं कहा है, 'मेरी दृढ मान्यता है कि निजी स्वार्थ के कारण किसी को कतई उपवास नहीं करना चाहिए। प्रत्येक व्यक्ति अपने दुःख के लिए दूसरों के सामने उपवास करने लगे, तो सार्वजनिक जीवन अस्तव्यस्त हो जाए।' (पृ. 191, संपूर्ण

गांधी वाːड्मय, खंड 56) उपवास के जरिए गांधी ने सार्वजनिक जीवन को संगठित करने में सफलता पाई। गांधी ने उपवास के जरिए आत्मशुध्दी एवं जनसंगठन को स्थापित करने का प्रयत्न किया।

सत्याग्रह – सत्याग्रह गांधी व्दारा अंग्रेजों के खिलाफ लडाई का प्रभावी शस्त्र था। सत्याग्रह अर्थात सत्य का आग्रह, यह मनुष्य को बल देता है। सच्चा सत्याग्रही क्रोध, डर, व्देष से मुक्त हो जाता है। अतः प्रत्येक भारतीय सत्याग्रह की ताकत को पहचाने और उसे आवश्यकतानुसार अपनाए। यह विचार उन्होंने भारतीयों से सामने रखा।

धन संचय का विरोध – अत्याधिक धनसंचय मनुष्य को अविचार की राह पर चलने के लिए प्रवृत्त करता है। इस पर गांधी का विश्वास था। जिसके कारण उन्होंने दैनंदिन जरुरतों को कम कर सर्वसाधारणतः निरामय जीवन जीने की ओर लोगों को आकृष्ट किया। जिससे धनसंचय की आवश्यकता प्रतीत न हो।

ब्रम्हचर्य – गांधी ने लिखा है, 'जो मन वचन और काया से इंद्रियों को वश में रखता है वही ब्रम्हचारी है।' (पृ. 210, संपूर्ण गांधी वाːड्मय, खंड 550) ब्रम्हचर्य पालन भले ही असंभव प्रतीत हो पर उसका पालन मनुष्य को पवित्रता प्रदान करता है। चित्त की एकाग्रता, कार्यतत्परता, कार्यसफलता, ध्येयपूर्ति का मार्ग प्रशस्त करता है। यह विश्वास उन्होंने जनमानस को दिया।

नारी के प्रति उदात्त दृष्टि – गांधी की दृष्टी में स्त्री अहिंसा, त्याग, दया, धर्म की रक्षक हैं। स्त्री में छिपी अनंत कल्याणकारी दृष्टि की ओर देखते हुए गांधी ने लिखा है, 'स्त्रियों को उपयुक्त शिक्षा मिलनी चाहिए, यह मैं जानता हूँ। स्त्री को पुरुषों का पूरक बनना चाहिए। जो काम पुरुष न कर सके वह उसे करना चाहिए।'(पृ. 135, संपूर्ण गांधी वाːड्मय, खंड 64)गांधी स्त्री को सचेत करते हैं कि स्त्री अपनी क्षमता को पहचाने और उसका उचित प्रयोग करना सीखे। सदियों से उस पर लगे हुए कमजोर, असहाय, अबला इन विशेषणों को धो दे। इसके लिए खास तौर पर उन्होंने स्त्री शिक्षा, विधवा विवाह का पुरस्कार किया। बालविवाह का विरोध किया। गांधी की स्त्री विषयक उदात्त दृष्टि स्त्री की पारंपारिक पहचान बदलकर उसे वैश्विक स्तर पर पहचान दिलाने की इच्छा रखती है।

अस्पृश्यता निवारण – गांधी ने अस्पृश्यता को हिंदू धर्म पर लगा सबसे बडा कलंक माना था। उन्होंने यह पहचान लिया था कि जब तक भारत में अस्पृश्यता निवारण नहीं होता तब तक संगठित रुप में अंग्रेजों का विरोध संभव नहीं है। उन्होंने लोगों को बार बार समझाने का प्रयत्न किया कि, 'अगर अस्पृश्यता कायम रहती है तो हिंदू धर्म, बल्कि स्वयं हिंदुस्तान भी नष्ट हो जाएगा अस्पृश्यता हिंदुओं के हृदय से समूल मिट जाती है, तो हिंदू धर्म के पास विश्व को देने के लिए एक निश्चित संदेश होगा।' (पृ. 39, 40, संपूर्ण गांधी वाːड्मय, खंड 64) गांधी ने अस्पृश्यता को एक व्याधि के रुप में सवर्णों के सामने रखा। मठ मंदिरों के महंतों का प्रबोधन किया। इसका निश्चित सफल परिणाम उच्चवर्णियों पर हुआ।'मैं फिर से जन्म लेना नहीं चाहता परंतु यदि मुझे फिरसे जन्म लेना पडे तो मुझे अस्पृश्य के रुप में ही शरीर धारण करना चाहिए।' (पृ. 414/415, महात्मा गांधी जीवन और चिंतन) गांधी द्वारा कहीं गई इस बात पर सवर्णों में शुरु हुई सकारात्मक चिंतन प्रक्रिया को भारतीय जनक्रांति का एक अहम मुद्दा माना जाना चाहिए।

ग्रामोद्योग – विशाल जनसंख्यवाले भारत में निर्माण हो सकनेवाली रोजगार की गंभीर समस्या पर गांधी ने व्यापक विचार किया था। उन्होंने भारतीय राजनेताओं को सूचित किया था कि, युवाओं को केवल नौकरी के सपने दिखाने के बजाय उन्हें ग्रामोद्योगों के जरिए आत्मनिर्भर बनाए। इस दृष्टि से चरखा उद्योग को उन्होंने विशेष बढावा दिया था। गांधी ग्रामोद्योगों के जरिए पूरे भारतवर्ष को आत्मनिर्भर बना देखना चाहते थे। गांधी की दूरदृष्टी को हम दुर्भाग्यवश परिपूर्ण रुप नहीं दे पाए,जिससे आज भारत में बेकारी की समस्या शीर्ष पर है।

राष्ट्रभाषा –गांधी की दृष्टि में कोई भी देश तब तक स्वतंत्र नहीं माना जा सकता जब तक वह अपनी राष्ट्रभाषा में नहीं बोलता। भारत जैसे बहुभाषी देश की राष्ट्रभाषा कौन-सी हो इस पर गांधी ने हिंदी भाषा पर मुहर लगाई थी। हिंदी को बार बार राष्ट्रभाषा घोषित कर उसके प्रचार प्रसार के लिए उन्होंने विशेष प्रयास किए थे। विशेषतः दक्षिण जैसे अहिंदी भाषी क्षेत्र में उन्होंने हिंदी प्रसार के लिए विशेष प्रयत्न किए ताकि उत्तर के साथ पूरा भारत हिंदी में खुद को अभिव्यक्ति दें। यह आजादी की लडाई में महत्वपूर्ण मुद्दा सिध्द हुआ।

मानवता – मैं मानवहित के बिना अन्य कोई धर्म नहीं जानता हम जो कुछ भी करें उसमें मानवहित का विचार ही सर्वोपरि होना चाहिए। इस मानवतावादी विचार के साथ भारतीय जनता का नेतृत्व करनेवाले गांधी की दृष्टि में मनुष्य का आजीवन मनुष्य बने रहना ही सबसे

महत्वपूर्ण बात थी। मानवतावाद से पीछे हटना वे मनुष्य की अपूर्णता मानते थे। इस संदर्भ में उनका व्यक्तिगत दृष्टिकोण उन्होंने स्पष्ट किया है, 'मानव जाति की सेवा करके मैं ईश्वर का साक्षात्कार करने का प्रयत्न करता हूँ......हर एक के अंदर ईश्वर विराजमान है।'(पृ.357, महात्मा गांधी जीवन और चिंतन) अतः मानवतावाद की राह चलकर इश्वर के दर्शन का सुझाव गांधी ने दिया।

इसके साथ साथ गांधी ने नैतिकता, सांप्रदायिकता, मद्यनिषेध, शिक्षा, श्रम की आवश्यकता, ग्रामसफाई, प्राकृतिक चिकित्सा, नैतिक बल, अगोपनियता आदि विविध मुद्दों के साथ भारतीय जनमानस को जीवन की नई दिशा देने का प्रयत्न किया।

उपसंहार – वस्तुतः गांधी के आदर्शो, विचारों, नैतिक मूल्यों को गांधीवाद कहा जाता है पर स्वयं गांधी ने यह स्पष्ट किया था कि गांधीवाद नाम की कोई वस्तु नहीं है। दुनिया को सीखाने के लिए उनके पास कुछ नहीं है। भले ही गांधी का इस प्रकार का वक्तव्य उनकी वैचारिक उदात्तता दर्शाता हो पर निश्चित तौर पर गांधी ने दुनिया को नया जीवनदर्शन दिया। गांधीवाद पूर्णतः नैतिक दर्शन है, जीवन का मार्ग है। एक परिपूर्ण विचार है। इसी विचार के अवलंब से भारत अंग्रेजों के विरोध में डटकर खडा रह सका। जीत हासिल कर पाया। स्वतंत्रता पूर्व कालावधी से लेकर आजादी के बाद लंबे समय तक गांधीवाद जनमानस पर छाया रहा। नैतिकता, मानवतावाद, राष्ट्रवाद आदि गांधीवाद के प्रमुख तत्व लोगों के दिलोदिमाग पर राज करते रहे। यही तत्व राष्ट्रनिर्माण के प्रमुख आधार स्तंभ रहे हैं। अतः गांधीदर्शन का राष्ट्रनिर्माण में अतुलनीय योगदान रहा है। आज गांधी भले ही हमारे साथ न हो परंतु गांधीविचार आज की परिवर्तित स्थिति में भी जनमानस के हृदय के एक कोने में स्थित है। आवश्यकता है पुनश्चः उसे जीवित करने की। धूसर हो रहे गांधीवाद को पुनश्च अपनाकर जीवन राह पर चलने की। आवश्यकता है कालानुरुप और परिस्थितियों के संदर्भ में गांधी विचार को फिर से नवजीवन देने की।

संदर्भ ग्रंथ

1. मेरे सपनों का भारत – मो. क. गांधी, नवजीवन प्रकाशन, अहमदाबाद, तेरहवा संस्करण 2013,
2. गांधी ने कहा था – गिरीराज शरण, प्रतिभा प्रतिष्ठान, दिल्ली, प्रथम संस्करण 1988

राष्ट्रभक्त कवयित्री शुभद्राकुमारी चौहान

प्रा. सौ. सुपर्णा संसुद्धी
जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर

१९०४ में बडे संपन्न परिवार में सुभद्राकुमारी चौहान का जन्म इलाहाबाद में हुआ । बचपन से ही उन्हें हिंदी काव्य के प्रति विशेष प्रेम था । पिता ठाकुर रामनाथ सिंह शिक्षा प्रेमी थे । उन्हीं की देखरेख में उनकी प्रारंभिक शिक्षा हुई। १९१९ में खंडवा के ठाकुर लक्ष्मण सिंह के साथ विवाह के बाद वे जबलपुर आ गई थी । इस के साथ ही सुभद्राजी के जीवन में एक नया मोड आ गया । उसी समय राष्ट्रपिता म. गाँधीजी के आंदोलन का उन पर गहरा असर पड गया । उससे प्रेरित होकर उन्होंने राष्ट्रप्रेम पर कविता लिखना प्रारंभ किया । हिंदी के प्रति भी उनके मन में बहुत आदर का भाव रहा है –

''मेरे लिए बडे गौरव की
और गर्व की है बात
तेरे ही द्वारा होवे गा
भारत में स्वातंत्र्य प्रभात ।।''

हिंदी साहित्य के अंतर्गत उन्होंने जो योगदान दिया है वह गद्य और पद्य दोनों विधाओं में हैं ।

कहानी संग्रह : बिखरे मोती (१९३२), उन्मादिनी (१९३४) कहानी संग्रह ;– बिखरे मोती (१९३२), उन्मादिनी (१९३४) सीधे सादे चित्र (१९४७)

कविता संग्रह – मुकुल, त्रिधारा, आदि ।

सुभद्राजी के काव्य में वीर, श्रृंगार और वात्सल्य रस की त्रिवेणी धारा पायी जाती है । उनकी भाषा शुद्ध, सरल तथा खडीबोली में सरस और ओजस्वी रचना करनेवाली सुभद्राजी की कविताएँ जुबानी याद रहती है यह उनकी सबसे बडी विशेषता है । राजेंद्र उपाध्याय ने सुभद्राजी के बारे में लिखा है – ''राष्ट्रीय आंदोलनों में सक्रिय भागीदारी और अनवरत जेलयात्रा के बावजूद उसके तीन कहानी संग्रह प्रकाशित हुए ।'' सुभद्राजी का साहित्यिक परिवार बहुत बडा रहा । इसका कारण यह हो सकता है कि उस समय साहित्य और देशभकि त एक–दुसरे के पूरक थे । साहित्य के द्वारा देशप्रेम अभिव्यक्त किया जा रहा था । देशप्रेम की भावना साहित्य सृजन की प्रेरणा रही । इस समय के साहित्यकारों ने राष्ट्रप्रेम से साहित्य सृजन करके राष्ट्रीय कार्य को बढावा दिया । स्वतंत्रता आंदोलन के महायज्ञ में इन साहित्यकारों ने समाज के हर इकाई में चेतना की भावना भर दी । राष्ट्रचेतना का जाज्वल्य भाव सुभद्राजी के काव्य में ओत प्रोत भरा हुआ है । भारतीय इतिहास के स्वर्णिम युग के निर्माण में सुभद्राकुमारी ने राष्ट्रप्रेम, अतीत का गौरव आदि भावना से प्रेरित जो काव्य रचनाएँ की है वह हमेशा जुबानी याद रहेगी । उनकी आत्मोत्सर्ग की प्रबल कामना है । इनकी कविता में सच्ची वीरांगना का ओज और शौर्य प्रकट हुआ है । 'झाँसी की रानी', 'झांसी की रानी की समाधी पर, तथा 'वीरों का कैसा हो वसंत', जैसी कविताओं से तत्कालीन परिवेश में एक जागृति की लहर फैल जाती थी । सीधी, सरल भाषा में 'झांसी की रानी' की वीरता उन्होंने बडी खूबी से व्यक्त की है ।

''चमक उठी सन सत्तावन में वह तलवार पुरानी थी ।
बुन्देले हर बोलों के मुख हमने सुनी कहानी थी ।
खूब लडी मर्दानी वह तो झाँसीवाली रानी थी ।''

प्रस्तुत कविता में सत्तावन के संग्राम में मर्दानी झाँसी की रानी ने अंग्रेजों के साथ जो लडाई लडी थी उसका मार्मिक चित्रण किया है । झाँसी की रानी की तरह सुभ्रदाजी ने काव्य के माध्यम से सच्ची वीरांगना का जोश प्रेरित किया है । झाँसी की रानी के प्रति भारतवासीयों की ओर से सुभद्राजी ने कृतज्ञता व्यक्त की है ।

जालियाँवाला बाग हत्याकांड से पूरे भारत में अंग्रेजों के खिलाफ क्षोभ भडक उठा था । सुभद्राजी की संवेदनशीलता तथा राष्ट्रभक्ति की भावना उमड उठी 'वीरों का कैसा हो वसंत' के माध्यम से –

''कुछ कलियाँ अधाखिली यहाँ
इसलिए चढाना
करके उनकी याद अश्रु के ओस बहाना ।।''

Organised By	M.H.Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

'कर्मवीर' मासिक पत्रिका में उनकी कविताएँ नियमित रुप में प्रकाशित होती थी । इस पत्रिका के संपादक गणेश शंकर विद्यार्थी ने इस संबंध में लिखा है उन्हें ऐसे ही ओजपूर्ण लेखन के लिए प्रेरित किया और उस कवयित्री की रचनाएँ नियमित रुप से प्रकाशित हो तो पत्र का लक्ष्य सन्निकट होने की संभावना प्रबल है ।''

सुभद्राजी प्रखर और ओजस्वी कवयित्री होते हुए कहानियों में सामाजिकता को व्यक्त किया है । उनकी अधिकांश कहानियाँ बहूओं और विशेषकर शिक्षित बहुओं के दु:खपूर्ण जीवन पर आधारित हैं। उनकी कहानियों में सामाजिक व्यवस्था के प्रति एक नकारात्मक घृणा व्यक्त होती है । समाज और गृहस्थी के भीतर जो घात – प्रतिघात होते रहते हैं उनकी प्रतिध्वनी इन कहानियों में गूँजित होती है ।

सुभद्राकुमारी चौहान राष्ट्रीय आंदोलन में हिस्सा लेने के कारण जेल में लगभग ८ महिने २२ दिनों तक कैद में रखा गया था । 'बंदिनी की डायरी' में उन्होंने अपने जेल जीवन के अनुभव मार्मिकता से वर्णित किए हैं । कदाचित किसी स्त्री की लिखी यह हिंदी साहित्य के इतिहास की पहली डायरी होगी ।

उनकी इस साहित्यिक योगदान को ध्यान में रखकर भारतीय डाक तार विभाग ने ६ अगस्त १९७६ सुभद्राजी के सम्मान में एक डाक तिकट जारी किया है तथा भारतीय तटरक्षक सेना ने २८ अप्रैल २००६ को सुभद्राजी की राष्ट्रप्रेम की भावना को सम्मानित करने के लिए एक तटरक्षक जहाज को सुभद्राजी का नाम दिया है । ऐसी ओजस्वी कवयित्री का राष्ट्रीय कार्य का साहित्यिक योगदान हमेशा याद रखा जाएगा ।

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www aiirjournal.com

देश के आजादी की लडाई में हिंदी साहित्यिकों का योगदान

प्रा. सौ. स्मिता वणिरे
न्यू कॉलेज, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)
संलग्न –शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापूर

प्रस्तावना –

आज हमारे भारत देश की पहचान एक विकसनशील राष्ट्र के रूप मे की जाती है। हमारे प्रधानमंत्रीजी आज देश को विकसित बनाने का प्रयास कर रहे है। इक्कीसवी सदी मे हमारा राष्ट्र हर एक क्षेत्र में उॅची उडाने ले रहा है। लेकीन डेढसो–दोसो साल पहले हमारे देश की स्थिती पर अगर हम ध्यान दे तो यह बात हमारे समझ मे आती है कि हम उस काल मे परतंत्रता मे जी रहे थे। अंग्रेजोने हमारे देश में व्यापार करने के उददेश से प्रवेश किया और देश में बडे पैमाने पे फैली अराजकता, एक दुसरे के प्रति व्देष भावनाएॅ यह सब देखकर अंग्रेजोने यहॉ पर अपने पैर जमाने का फैसला ले लिया। भारत मै अपना पैर जमाने के बाद अंग्रेज यहॉ के शासक ही बन गये। अपने ही देश में हम अपनी ही गलतीयोंकी वजह से गुलामी की जिंदगी जी रहे। धीरे धीरे अंग्रेजोंकी यह गंधी राजनिती देश के कई शिक्षित लोगों के समझ मे आने लगी। उन्होने अंग्रेजों के खिलाफ आवाज उठाया।

अपने देश को आझाद कराने में बहुत सारे जाने माने व्यक्तियों का योगदान रह चूका है। देश को आझादी दिलाने के लिए बहुत सारे स्वतंत्रता सेनानी, विभिन्न समाजसेवक, साहित्य क्षेत्र के जाने माने हस्तियॉ तथा विभिन्न स्तर की महिलाओं का योगदान रह चूका है! विभिन्न भाषा के साहित्यीकोने अपने साहित्य व्दारा देश की जनता मे देश के प्रति प्यार की भावना बढाने का काम किया है। विदेशी शासकों के अत्याचारों से पिडित भारतीय जनमानस मे राष्ट्रीयता की भावना का संचार कराने का प्रयास तो इन साहित्यीको ने किया ही साथ में देश म ेचल रही विभिन्न अनिष्ट रूढीयो तथा प्रथाओं का भी इन्होंने खुलकर विरोध किया। सांस्कृतिक एवं सामाजिक रूप से भारतीय जनता को जागृत करने का महत्वपूर्ण कार्य भी इन साहित्यीको ने किया है।

देश में चल रही क्रान्ति की लपटों ने साहित्य को प्रभावित किया और साहित्यकारों मे स्वातंत्र्य चेतना, राष्ट्रीय चेतना को काव्य मे व्यक्त करने की बलवती इच्छा साफ दिखाई देने लगी। साहित्यकारों व्दारा व्यक्त इन भावनाओं ने जनता मे राष्ट्रीय चेतना उद्बुध्द करने मे पर्याप्त योगदान दिया है। हमारा देश पंधरह अगस्त १९४७ मे स्ततंत्र हुआ। ये दिन हमारे राष्ट्रीय जीवन हर्ष और उल्हास का दिन तो था। लेकिन इसके साथ ही स्वतंत्रता के खातिर अपने प्राण न्याछावर करने वाले शहिदों का पुण्य दिवस भी है। देश की स्वतंत्रता के लिए जिन क्रांतिकारियोंने तथा अंदोलनकारियों के साथ ही साहित्यीक, कवि और पत्रकारों ने महत्वपूर्ण भूमिका निभाई , उनकी गौरव गाथा हमे प्रेरणा देती है कि हम

Key word: साहित्यिक, आजादी की लडाई, कलम के सिपाही, राष्ट्रीयता, देशभक्ती

स्वतंत्रता के मुल्य को बनाये रखने के लिए कृत संकल्पित रहे। स्वतंत्रता आंदोलन के इस महायज्ञ में साहित्यकार ने तात्कालीन समाज मे चेतना के वे बीज बोये जिनके अंकुरोंकी सुवासित पेडो ने उस झंझावात को जन्म दिया। जिसने समाज के हर वर्ग को इस आंदोलन में ला खडा किया।

उद्‌देश –

- देश की स्वतंत्रता में हिंदी साहित्यीकों के योगदान की पहचान कराना ।
- देश की विभिन्न स्तर के लोगों ने स्वतंत्रता की लढाई में दिये हुए योगदान की जानकारी लेना ।

मर्यादा –

प्रस्तुत अभ्यास मे देश के कई हिंदी साहित्यीको मे से चूने हुए साहित्यीको के उन्होनें आझादी मे दिये हुए योगदान का स्मरण किया है । देश के सभी हिंदी साहित्यीक जो देश के आजादी के लढाई मे शामिल हुए है उन सभी का स्मरण यहा नही किया गया है । यह एक इस अभ्यास की मर्यादा है ।

माहिती का संकलन –

इस अभ्यास विषय में प्राप्त कि गई सभी जानकारीयॉ किताबे, मासिक और इंटरनेट के माध्यम से इकठठा किया है। कई किताबों मे देश के आजादी के बारे दी हुई जानकारी, कई हिंदी साहित्यीकोके बारे मे दी हुई जानकारी प्राप्त कि गयी है । जिन जाने माने हिंदी साहित्यिक ने आजादी दिलाने मै बहुत योगदान दिया है वो इस प्रकार है ।

गोपालदास व्यास के शब्दों मे –

"आजादी के चरणों में जो जयमाला चढाई जाएगी,

वह सुनो तुम्हारे शीशो के फूलों से गुंथी जाएगी। ”

आजादी के रणसंग्राम में प्राचीन कवियों का भी काफी योगदान रह चूका हैं। यह सही है कि स्वतंत्रता आंदोलन के इसी दौर मै माइकेल मधुसूदनजी ने बंगाली मे भारतेंन्दु हरिश्चंद्रजी ने हिदी मे नर्मदा जी ने गुजराथी में, चिपळूणकरजी ने मराठी मे, भारतीजी ने तमिल भाषा में तथा अन्य कई साहित्यकारोंने विभिन्न भाषाओं में राष्ट्रीयता की भावना से परिपूर्ण उत्कृष्ट साहित्य का सृजन किया। इन साहित्यिक कृतियों ने भारतवासियोंके हृदयों मे सुधार वा जागृती की उमंग उत्पन्न कर दी। स्वतंत्रता की इस आंदोलन में भारतेंन्दु हरिश्चंद्र का नाम सबसे अग्रणी है। उन्होने अपनी कविताओं में अंग्रेजी शासकों तथा अनेक अधिकारियों व्दारा की जानेवाली लूट खसोट तथा अन्याय का तीव्र विरोध किया। उन्हे इस बात का बडा क्षोम था कि अंग्रेज भारत की सारी संपत्ती लूटकर विदेश ले जा रहे है। उनकी लेखनी “भारत दुर्दशा” से अवगत कराते हुए लिखती है।

“ रोबहु सब मिली, अबदु भारत भाई
हा। हा। भारत दुर्दशा न देखी जाई ”

अंधेर नगरी चौपट राजा इस व्यंग के माध्यम से भारतेन्दु हरिश्चंद्रजी ने तत्कालीन अंग्रजोंकी निरंकुश अंधेरगर्दी, उनकी अराजकता और मुढता पर व्यंग किया है। प्रताप नारायण मिश्र, बद्रीनारायण चौधरी, राधाकृष्ण दास, ठाकून जगमोहन सिंह, पं. अंम्बीका दत्त व्यास, बाबू रामकृष्ण वर्मा, माखनलाल चतुर्वेदी, रामनरेश त्रिपाठी, बालकृष्ण शर्मा और सुभद्रा कुमारी चौहान आदि समस्त साहित्यकारोंने स्वतंत्रता आंदोलन की धधकती हुई ज्वाला को प्रचंड रूप दिया। जिनकी साहित्य ने राष्ट्रीयता के विकास में बहुत ही योगदान दिया। माखनलाल चतुर्वेदी, रामनरेश त्रिपाठी, बालकृष्ण शर्मा और सुभद्रा कुमारी चौहान इन साहित्यीकोने तो आजादी के जंग में भाग भी लिया था। राष्ट्कवी मैथिलीशरण गुप्त ने भारत–भारती के व्दारा राष्ट्रीयता का प्रचार–प्रसार कर भारत के रणबांकुरें को स्वतंत्रता आंदोलन में कुदने के लिए प्रेरित किया। उन्होंने सोई हुई भारतीयता को जगाया। माखनलाल चतुर्वेदी ने देश पर मर मिटनेवाले जवानों के मार्ग मे बिछ जाने की अदम्य इच्छा व्यक्त की, इसी बारे में उन्हो ने कहॉ की,

“मुझे तोड देना वनमाली। उस पथ मे देना तुम फेंक।
मातृभुमी पर शीश चढाने, जिस पथ पर जायें वीर अनेक।। ”

इससे भी आगे जाते हुए माखनलाल चतुर्वेदी जी ने फूल के माध्यम से अपनी देशभक्ति कि भावना को इस तरह व्यक्त किया है।

“ ।। चाह नही मैं सुरबाला के,गहनों मे गुंथा जाउ ।
चाह नही मै प्रेमी माला मे बिंध, प्यारी को ललचाऊ।
मुझे तोड लेना ए वन माली, उस पथ पर देना फेंक।
मातृभुमी पर शीश चढाने, जिस पथ जाए वीर अनेक।। ”

आजादी की लडाई में मुंशी प्रेमचंदजी का भी बहुत योगदान रह चूका है। प्रेमचंदजी की विविध रचनाओंने मृतप्राय लोगों मे भी प्राण फुक दिए। उन्होने अपने अधिकारों के प्रति उदासीन फर्ज व अफसरशाही के बोज तले दबे किसानों व दलितों में जन जागरण का ऐसा बिगुल बजाया कि भारतीय जनता हुंकार उठी और इसी साहित्य ने लोगों में सरफरोशी का जज्बा भर दिया। मुंशी प्रेमचंद की न जाने कितनी रचनाओं पर रोक लगी, न जाने कितनी रचनाओं और साहित्य को जलाने की कोशिश की गई परन्तु उनकी लेखनी सदा एक सच्चे क्रांतिकारी की भांति स्वतंत्रता आंदोलन मे विस्फोटक का कार्य करती रही। मुन्शी जी के पीछे अंग्रेज सरकार का खुफिया विभाग पिदे लगा रहा। तथा उनकी रचना “सोजे वतन” जप्त की गई। नवाब राय की स्वीकृती पर उन्हें डराया–धमकाया गया तथा सोजे वतन की प्रतिया जला दी गई परन्तु एक सच्चे क्रांतिकारी की भांती अंग्रेजोंकी इस दमनकारी नीति से प्रभावित हुऐ बिना मुन्शी प्रेमंचद की लेखनी इस आंदोलन में वैचारिक क्रांति उगलती रही।

इन सब साहित्यीकों के साथ कवि नीरज, कवि दिनकर, कवि प्रसाद, शामलाल गुप्त इन जैसे कई जाने माने साहित्यीक और कविओ ने स्वतंत्रता आंदोलन और तिखा होने के लिए बहुत सारा साहित्य तैयार किया। जिसकी वजह से भारत की जनता को देश की आजादी पाने के लिए प्रेरणा मिली। कवि शामलाल गुप्त की “ विजयी विश्व तिरंगा प्यारा। झंडा उंचा रहे हमारा ” इन पंक्तिया तो आजादी के लडाई मे हर तरफ गुंज उठा रही थी।

निष्कर्ष —

भारत की आजादी की लडाई मे देश आजाद कराने के लिए हमारे देश के कई विभिन्न स्तरो के जाने माने हस्तियों का योगदान रहा है। इसमे देश के हिंदी साहित्यीकों का योगदान अधिकतर रूप से दिखाया देता है। इस अभ्यास से यह समझ मे आता है की, साहित्यीकों के लेखणी मे देश को आजाद कराने के लिए कितनी ताकद है।

अनुमान –

आज भी यज्ञ वही है, समिधा भी वही है। अतित के प्रेतों को शांत करने के लिए मंत्रोच्चार का सिलसिला भी वही है। पर आज आवश्यकता है कलम के सिपाही की, जो दम तोडती मानवता को पुन: जिला सके, जो मात्र निज स्वार्थ मे लिप्त, भारतवासियों मे भारत, भारतीयता व भारतीय गौरव की भावना का सृजन कर सके। आज केवल साहित्यकार ही धृष्ट व भ्रष्ट मानव को पुन: मानवीय मुल्यों की महत्ता पर चिन्तन करने को विवश करने मे सक्षम है।

संदर्भ सूची :

- www.psagra.in
- हिस्सार देवेंद्र (२००५), साहित्य और स्वतंत्रता, प्रकाशक – भारतीय ज्ञानपीठ आयएसबीएन ८१–२६३–११४१–एक्स पृष्ठ ७८ से ८२.
- चौहान सुभद्राकुमारी (२०१४), मुकुल तथा अन्य कविताएं, भारतीय साहित्य संस्था, पान ५६ से ६२, २८–०७–२०१४

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

देश–विदेशों में हिंदी भाषा का योगदान

प्रा. शंकर दळवी
राजर्षी शाहू कला तथा वाणिज्य महाविद्यालय,
रुकडी. जिला– कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

अनेकता में एकता, समता, तथा स्वतंत्रता निर्माण करना यह हिंदी भाषा की विशेषता है। भारत जैसे विशालकाय देश को विभिन्न जनजातियों, संप्रदायों और भाषा परिवारों को एक सुत्रता में बाँधने का काम हिंदी भाषाने किया है। हिंदी भाषा भारत देश की एकता तथा अखंडता का प्रतिक है। देश संघटन तथा आजादी की भाषा का गौरव हिंदी को ही प्राप्त हुआ है। कश्मीर से लेकर कन्याकुमारी तक यह भाषा गंगा के समान प्रवाहीत होती हुई विश्व के सागर में जा मिलती है। हिंदी भाषा सिर्फ भारत की ही नहीं तो विश्व की प्रमुख भाषाओं में एक है। यह भारत के अनेक प्रातों से बहती विश्व के विशाल सागर में समा जाती है। इस भाषा ने भारत को विश्व में धर्मनिरपेक्ष देश के रूप में स्थापित किया है। विश्वकल्याण की कामना करनेवाले गौतम बुध्द, सम्राट अशोक, वर्धमान महावीर, मानवतावादी संत कबीर, प्रेम, सत्य और अहिंसा का संदेश देनेवाले विश्व के शांतिदूत महात्मा गांधी, विश्व बंधुत्व के भावों से सारे विश्व को बाँधनेवाले स्वामी विवेकानंद जैसे मनिषायों ने इसे समृद्ध तथा संपन्न बनाने का काम किया है। ''वसुदेव कुटूबम्ब'' विश्व ही सारा परिवार है ऐसा संदेश देनेवाली हिंदी भाषा है। इसीलिए ही विश्व में सार्क प्रणेता के रूप में भारत का नाम लिया जाता है।

हिंदी भाषाके साहित्य का वैश्विक रूप आज बहुत ही समृध्द तथा विशाल बन गया है। वह दर्शन,अध्यात्म, विज्ञान, प्रौद्योगिकी, विचार, संस्कृति के क्षेत्रों की संपन्न भाषा बन गई है। इसे देश–विदेश के अनेक कलमकारों तथा विद्वानों ने साहित्य–संपदा से भर दिया है। भारत के अनेक कामकाजी तथा रोजगार हेतु गये लोगों ने भी भारत की इस संस्कृति, सभ्यता तथा भाईचारे को विश्व में स्थापित किया है। अनेक उद्योग–व्यवसाय तथा व्यापारियों ने भी हिंदी भाषा का विश्व में दायरा बढ़ाया है। मॉरिशस में रोजगार हेतु आये भारतीयों ने अपनी सभ्यता तथा संस्कृति की अमिट छाप छोडी है। वहाँ के सभी क्षेत्रों मे हिंदी भाषा का प्रभाव है। मॉरिशस में पंडित काशीराम किश्तो, प्रोफेसर वासुदेव विष्णुदयाल. रामदेव धुरंधर, अभिमन्यु अनंत, पं. आत्माराम विश्वनाथ, नरसिंहदास, पं. रामअवध शर्मा जैसे अनेक लेखकों ने हिंदी भाषा के साहित्य को सृजन किया है। जोगिन्दरसिंह को तो फिजी देश का प्रेमचंद कहा जाता है। फिजी में करीबन चार लाख लोग हिंदी भाषा–भाषी है। कमलाप्रसाद मिश्र तथा डॉ. विवेकानंद शर्मा हिंदी के फिजी में प्रमुख लेखक है। दक्षिण अमेरिका के छोटेसे देश सूरीनाम में भी तीन लाख लोग हिंदी भाषिक है। १९९० में सातवाँ अंतर्राष्ट्रीय रामायण संमेलन सूरीनाम में हुआ था। यहाँ के कई संस्थान तथा विश्वविद्यालय हिंदी का प्रचार तथा प्रसार का कार्य करते है। शीतलप्रसाद,रहमानखाँ,गुरूदत्त,कलासिंह,सूर्यप्रसाद बीरे आदि हिंदी के प्रमुख लेखक हैं। हॉलैंडमें भी संस्थानों तथा विश्वविद्यालया में हिंदी का कार्य हो रहा है। केटलर,डेविड मिल डॉ.देमिस्तोखा जैसे साहित्यकारों ने हिंदी भाषा को संपन्न बनाया है।

सबसे ज्यादा पंद्रह–सोलह लाख हिंदी भाषी वेस्ट इंडीज के त्रिनिदाद तथा टोबैगो द्वीप समुह में रहते है। हरिशंकर आदेश निर्मला आदेश, लक्ष्मीनारायण शर्मा, कुमार सत्यकेतु जैसे प्रसिध्द लेखकों ने तथा संस्थानों ने हिंदी साहित्य के विकास में अनमोल योगदान दिया है। हिंदी की सेवा के लिए हरिशंकर आदेश को विश्व हिंदी पुरस्कार से पुरस्कृत किया है। गयाना मे के. एल. मामनानी जैसे हिंदी के सुप्रसिध्द लेखकों ने कार्य किया है। दक्षिण अफ्रीका के ट्रांसवाल नाताल में भी लाखों के तादाद में भारतीय हिंदी भाषी लोग रहते है। इंग्लैंड तथा भारत एक दुसरे से अनेक संबंधों से प्रभावित रहे है। हिंदी भाषाके साहित्य का लंदन तथा केम्ब्रिज विश्वविद्यालय में अध्ययन अध्यापन होता है। डॉ. आर. एस. मेग्रेसर जैसे संशोधक ने अनुवाद साहित्य–सृजन का कार्य किया है। इटली की श्रीमती मारिया डी एंजालिस, डॉ. नर्देल्ला स्तेफनो पियानो ने हिंदी भाषा में बहुत योगदान दिया है। वेनिस तथा नेपल्स विश्वविद्यालय इटाली में हिदी का अध्ययन तथा अध्यापन का कार्य हो रहा है। नेपल्स विश्वविद्यालय के डॉ. श्याममनोहर पाण्डेय जी को १९९४ में विश्व हिंदी पुरस्कार से सन्मानित किया है।

अमेरिका जैसे विशाल तथा विकसित देश में हिदी का बहुत बोलबाला है। यहाँ करीबन तीस विश्वविद्यालयों में हिंदी भाषा का अध्ययन – अध्यापन का कार्य होता है। हिंदी की कई पत्र–पत्रिकाएँ भी प्रकाशित होती है और आकाशवाणी से भी हिंदी कार्यक्रम प्रसारित होते है। सेम्युअल केलॉग, हेनरी होर्निग्स वाल्ड, प्रो. गंपर्स, माइकेल शोपिरो, डॉ. चार्ल्स हाईट, डॉ. लिण्डा बेस आदि अमेरिका के लोगों ने हिंदी के लिए बहुत योगदान दिया है। कनाडा में भी हिंदी प्रवासी भारतीयों के कारण प्रसार हुआ है। कनाडा शासन ने हिंदी के प्रचार के लिए ब्रिटिश कोलंबिया विश्वविद्यालय, हाबर्ड विश्वविद्यालय, मेक मास्टर विश्वविद्यालय तथा

कार्नकाडिया विश्वविद्यालय में हिंदी अध्ययन-अध्यापन के लिए बढ़ावा दिया है। यहाँ १९८७ में तृतीय अंतर्राष्ट्रीय रामायण का आयोजन भी हुआ था । कनाडा में रॉबर्ट हियुशटड, के ब्रायट, विदेव द्विवेदी, प्रोफेसर सिंह, री कैलगरी जी ने हिंदी के प्रचार का कार्य किया है। कोरिया में भी हानकुफ विश्वविद्यालय में हिंदी विभाग कार्यरत है। ली जंग, हैदगजंग तथा श्रीमती किमसांग ने हिंदी-कोरियाई में किताबें लिखी है। चीन के कई साहित्यकारों ने हिंदी किताबों का चीनी भाषा में अनुवाद किया है। बौध्द धर्म तथा भारतीय प्रवासीयों के कारण थोडे-बहुत लोगों में हिंदी भाषा बोली जाती है। जर्मनी में भी हिंदी का बोलबाला है। जर्मन कवि तथा दार्शनिक गेटे संस्कृत कवि कालिदास के अभिज्ञान शाकुंतल को सिर पर लेकर नाच उठे थे। विश्वविद्यालयों तथा पत्र-पत्रिकाओं के माध्यम से यहाँ हिंदी का प्रचार होता है। फादर कामिल बुल्के, लोठारलुत्से, जॉझेब्स हर्टल, श्रीमती बार्बरा ब्यूरनट, श्रीमती एरिका क्लेमस, प्रोफेसर स्पीस, बानर्ट, ग्लाजेनप जैसे हिंदी साहित्य के महान विद्वान जर्मनी में दिखाई देते हैं। फान्सिसी भाषा में अनेक हिंदी की बोलियों की पुस्तकों का अनुवाद हुआ है। डॉ. मिसज बौदवाल जी ने सूरसागर, रामचरितमानस, पद्मावत की व्याख्या करने का कार्य किया है। हिंदी की अनेक कृतियों का फ्रान्सिसी भाषा में अनुवाद हुआ है जिसमें मोहन राकेश, राजेंद्र यादव तथा मन्नू भंडारी जी का विशेष साहित्य है। गार्सा-द-तासी, प्येरमेल, विश्वप्रसिध्द भाषा शास्त्री प्रोफेसर ज्यूल ब्लॉक, संस्कृततज्ञ सिल्वेलेबी आदि विद्वानों का बहुत बड़ा योगदान मिला है। रूस भारत का पुराना तथा सच्चा मित्र है। रुसी लोगों ने भारत तथा भारतीय हिंदी भाषा साहित्य का बहुत बड़ा सन्मान किया है। अनेक हिंदी कृतियों का रुसी में तथा रुसी कृतियों का हिंदी में अनुवाद हुआ है। डॉ. बारान्निकोव, पियोत्र बारान्निकोव, अलेक्साद सैकेविच, श्री चेलिशेव आदि विद्वानों का बहुत बड़ा भाषिय योगदान मिला है। हंगेरी में बहुत से विद्वानों ने हिंदी का प्रचार-प्रसार किया है। इसमें श्रीमती एवाइराधि, डॉ. डेल्टेजेनि, मारिया नेज्येशी ने हिंदी-हंगेरियन भाषा में कार्य किया है। पोलंड के वार्सा तथा पोलैंड विश्वविद्यालय में हिंदी अध्ययन अध्यापन का कार्य किया जाता है। प्रोफेसर स्लुकेविच, डॉ. तात्याना, पर्नोवस्की, पिकास्की, दारियुशगोश्योर, मारिया ब्रिस्की आदि विद्वानों का बहुत बड़ा योगदान हिंदी भाषा साहित्य के लिए मिला है।

भारत के बहुत नजदीकी तथा पड़ोसी देशों में नेपाल, बंगला, बृहमदेश श्रीलंका, पाकिस्तान तथा अफगाणिस्तान है। यहाँ के जनमानसपर हिंदी भाषा का बहुत गहरा प्रभाव है। यहाँ के व्यवहारों, संपर्को तथा सैलानियों की भाषा हिंदी है। नेपाल एक हिंदु राष्ट्र है। सर्थनाथ गोप, डॉ. कृष्णचंद, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, गोपालसिंह नेपाली, रमाकांत झा, गोविन्द मान्धर यह तो हिंदी साहित्य के प्रसिध्द लेखक है। यहाँ के अनेक साधु-संत राजा महाराजा, दार्शनिक तथा विचारकों ने हिंदी भाषा साहित्य को संपन्न बनाया है। स्वाधीनता के आदोलनों में उपुर्यक्त अनेक देशों ने भारत को सहयोग तथा सहाय्यता की है। नेताजी सुभाषचंद्र बोस की आजाद हिंद सेना को बर्मा ने खुब मदद की है। जापान भारत का बहुत पुराना मित्र तथा सहाय्यक देश है। यहाँ के करीबन बारह विश्वविद्यालयों में हिंदी भाषा का अध्ययन तथा अध्यापन होता है। अनेक विद्वानों ने हिंदी-जापानी रचनाओं का एक-दूसरे के भाषा में अनुवाद भी किया है। दोनों देशों ने हिंदी जापानी भाषाओं को बढ़ाने के लिए बहुत ही सहयोग दिया है। प्रोफेसर क्यूबादोई, तोशियो तनाका तथा एइजोसावानें इन्दोबन्तेन, पं. हरिवदन शर्मा, चंद्रप्रकाश प्रभाकर, डॉ. ओमप्रकाश, गौतम भारद्वाज, जयंतीभाई जोशी, माताप्रसाद सिंह तथा सत्यभाषिणी देवी ने विशेषताहा हिंदी प्रचार का कार्य किया है। थाईलैंड में बुध्द धर्म प्रमुख है। यहाँ के लोग बौध्द दर्शन तथा बौध्द साहित्य के कारण हिंदी भाषा से सुपरिचित है। थाई लोग पहले से संस्कृत तथा हिंदी भाषा प्रेमी है। म. गांधी की आत्मकथा, रवींद्रनाथ टैगोर की गीतांजली, पंडित नेहरू जी के भारत की खोज का थाई भाषा में अनुवाद हुआ है। भदन्त आनंद कौशल्यायन, करुणाकुंशलायसं, डॉ. लिखित, डॉ. कृष्णलाल माटा, सुरेंद्र सचदेव, उषा शुक्ल आदि विद्वानों ने हिंदी भाषा प्रचार-प्रसार का कार्य किया है। भारत के अनेक मित्र-प्रेमी देशों में मलेशिया, सिंगापूर तथा इण्डोनेशिया भी आते है। यहाँ के जनमानस ने भी हिंदी भाषा को स्वीकारा है। इन देशों के अनेक लेखक तथाअनुवादकों ने महत्वपूर्ण कार्य किया है। इण्डोनेशिया का बाली द्वीप समुह तो हिंदी भाषी के रूप में प्रसिध्द है। इन सभी मित्र तथा पड़ोसी देशों में भाषा साहित्य के साथ-साथ संस्कृति तथा अध्यात्म दर्शन का भी एक दूसरे का सहयोग दिया है।

इस संसार में ऐसे कई देश है जहाँ पर हिंदी भाषी लोगों ने अपनी पहचान बनाने का कार्य किया है। वहाँ की आबो-हवा के अनुसार, आवश्यकतानुसार, कामकाजानुसार, संपर्कानुसार, व्यवहारों के अनुसार, स्थान तथा काल के अनुसार, हर देश की भाषा के अनुसार हिंदी भाषा ने अपने-आपको ढालकर सबको अपने साथ विकास तथा प्रगति की ओर बढ़ाने का काम किया है। दुनिया का भारतवासियों के प्रति का प्रेम तथा आदर इससे दिखाई देता है। हिंदी भाषा आज की दुनिया के संपर्क की, व्यवहार की, कामकाज की, सिनेमा, संगीत, संस्कृति, ज्ञान-विज्ञान, प्रौद्योगिकी, सैलानियों की भाषा बन चुकी है। हिंदी भाषा आज विश्व के मष्तिष्क पर बिंदी के रूप में विराजमान हो गई हैं।

आधुनिक भारत का जनक-राजाराममोहन राय

प्रा.स्नेहलता गौतम कांबळे
श्रीपतराव चौगुले आर्टस् ॲण्ड सायन्स कॉलेज माळवाडी कोतोली
ता.पन्हाला, जि.कोल्हापूर

भारतीय समाज धर्मपर आधारित हैं । अगर समाज सुधारने का काम करना हैं तो धर्म के नामपर जो आडंबर फैला हुआ है उसे मिटाना आवश्यक है । 18 वी शताब्दी का उत्तरार्ध और 19 वी शताब्दी का पूर्वार्ध इस मायने में महत्वपूर्व है । देश को गुलामी की जंजीरों से मुक्त करने के लिए जहां भारत माता के कुछ सपुतों ने जंग छेडी हुई थी, वही कुछ लोग गुलाम होने के कारणों को जानकर उन्हें हटाने का प्रयास कर रहे थे । ऐसे अनेक समाज सुधारक भारत में थे जो इन समस्याओं का हल निकालने का प्रयास कर रहे थे उनमें मुख्यतः महात्मा फुले, केशव कर्वे, डॉ.आंबेडकर, राजा राममोहन राय आदि थे । राजा राममोहन राय ने समाजसुधार का जो कार्ये किया हैं वह सराहनीय है । वे दोनों मोर्चो पर लड रहे थे । समाज में प्रचलित जो परंपराएँ हैं उनको हटाने में उन्होने बहुत प्रयास किये । उन परंपराओ में प्रमुखतः बालविवाह जात, पात, मूर्तिपुजा, सतीप्रथा आदि का उल्लेख करना जरुरी है ।

समाज की मानसिकता में झट से बदलाव करना इतना आसान नहीं था । समाज में फेली कुप्रथाओं को समाप्त करने के लिए कई संस्थाओं का गठण किया गया । उनमें प्रमुखतः प्रार्थना समाज, आर्य समाज, ब्राह्म समाज, थिऑसॉफिकल सोसायटी आदि का उल्लेख करना जररुी हैं । राजाराममोहन राय ने भी 1818 में ब्राह्म समाज की स्थापना की । जो भारत का समाजवादी आंदोलन था । राजाराममोहन राय एक महान विद्वान और स्वतंत्र विचारक थे । जिन्होंने भारत को आधुनिक भारत में बदलने के लिए काफी संघर्ष किये और सदियों से चली आ रही हिन्दु कुप्रथाओं का खुलकर विरोध करने का और उनका नाश करने का प्रयास किया । समाज में परिवर्तन लाने के लिए उन्होंने बहु सामाजिक काम किये । देश की महिलाओं की स्थिति मजबूत बनाने में उनका बहुत बडा योगदान रहा है। वे एक महान विद्वान थे जिन्होंने काफी किताबों का अनुवाद किया था । उन्होंनें राजनितिक, सामाजिक और शैक्षिक क्षेत्रों में बहुत अमुल्य कार्य किया । भारत के इतिहास में उनका योगदान महत्वपूर्ण माना जाता हैं । उन्हें ब्रिटीश सरकार ने ''भारतीय नवजागरण के जनक'' (Father of Indian Renaissance) कहा हैं ।

प्रारंभिक जीवन एंव शिक्षा :-

राजाराममोहन का जन्म 1772 में एक ब्राम्हण समाज में बंगाल राज्य के हुघली जिले के अरभंग तहसिल के राधानगर में हुआ था । उनके परिवार में जातिगत विभिन्नता दिखाई देती हैं । उनके पिता रमाकांत वैष्णव तथा माता तारिंणीदेवी शिवैत परिवार से थी ।

राजाराममोहन राय को दो भाई और एक बहन थी । राजाराममोहन राय बचपन से ही प्रतिभाशाली थे इतिहासकारो के अनुसार राममोहन ने आपली प्रारंभिक शिक्षा गॉव की पाठशाला से ही ली थी । उन्होंने बंगाली, संस्कृत और पर्शियन भाषा का ज्ञान लिया । उन्होंने मदरसा में अरेबिक भाषा का अध्ययन किया । हिंदू साहित्य और संस्कृत साहित्य का अध्ययन करने के लिए वह बनारस चले गए । वहॉ उन्होंने वेद और उपनिषद का अध्ययन किया 22 साल की उम्र में उन्होंने अग्रेंजी भाषा सीखी । राजाराम मोहन राय पर सुफी ग्रंथो का प्रभाव था उन्होंने बहुत सी सुफी कवियों की रचनाएँ पढी ।

हिन्दु समाज में व्याप्त कुप्रथाओं को महसुस करने के बाद राजाराममोहन राय ने उन्हें दुर करने का संकल्प किया । प्राचीन और आधुनिक साहित्य का अध्ययन किया । धार्मिक और सांस्कृतिक रहस्यों को जाना और परखा । उन्होंने 'भारतीय भाषा' बंगला के समाचार पत्र का प्रकाशन किया । समाज में बदलाव लाना इतना आसान नहीं था इसलिए अपने ही तरह के सुधारवादी लोगो को इकठ्ठा करके ' ब्राह्म समाज' की स्थापना की । भारतीय समाज मे फैली कुप्रथाओं को समाप्त करने के लिए कई आंदोलन चलाएँ । भारत में सामजिक और धार्मिक आंदोलन ब्राह्म समाज के स्थापना से आरंभ हुआ । हिन्दु धर्म में पहला सुधारणा आंदोलन था । राजाराम मोहन राय यांनी 20 अगस्त 1818 में इसकी स्थापना की । ब्राह्म समाज वेदों और उपनिषदों पर विश्वास रखता था। उनके अनुयायीयों पुरे भारत में वेदों का प्रचार और प्रसार करते थे। कुछ उद्देश्य ऑखो के सामने रखकर ब्राह्म समाज की स्थापना की थी उनमे से कुछ उद्देश्य निम्नप्रकार हैं ।

१) हिन्दु धर्म का शुध्दीकरण करना ।
२) समाज में प्रचलित अनिष्ठ रुढी और परपंराओं को नष्ट करना ।
३) हिंदू धर्म पर टिका टिप्पणी करने वाले ख्रिश्चन मिशनरियोंका विरोध करना। आदि

ब्राह्म समाज नामक संस्था बहु विवाह, बालविवाह, सती प्रथा जैसे कुप्रथाओं का विराधे करती थी । उस संस्था ने विधवा विवाह और स्त्रियों की शिक्षा का समर्थन किया । ब्राह्म समाज ने भारत में फैली तमाम कुप्रथाओं के खिलाफ आंदोलन छेड रखा था। ब्राह्म समाज ने हिंदू जाति से छुआछूत की भावना मिटाने का अथक प्रयास किया । जॉति पॉति को तोडकर अन्तर्जातीय विवाह का समर्थन किया ।

ब्रह्म समाज की स्थापना निम्न तत्वों को आधार मानकर की ।

१) ईश्वर एक है और वह निर्गुण और निराकार है ।
२) सब को एक दुसरे के साथ बंधुभाव से रहना चाहिए ।
३) ईश्वर की भक्ति करनी चाहिए लेकिन मूर्तीपुजा नहीं ।
४) सबका धर्म एकही है और सबके धर्म का और धर्म ग्रंथो का आदर करना चाहिए ।
५) स्त्री शिक्षा, विधवा विवाह तथा शिक्षा का प्रसार आदि बातों का आग्रह धरना चाहिए ।

ब्राह्म समाज की स्थापना करने के कारण ही उन्हे ‘‘आधुनिक भारत का जनक’’ (Father of Indian Renaissance) कहा जाता है । ब्राह्म समाज के माध्यम से भारतीय समाज में एक नई चेतना जाग्रत की । ब्राह्म समाज ने भारतीय समाज को बदलने में अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभायी है ब्राह्म समाज एक मनुष्य को दुसरे मनुष्य तक जोडता था । उन्हें शिष्टाचार और सदाचार सिखाता । इससे मनुष्य की गुणवत्ता विकसित होती थी । धर्म के नामपर बटे हुए मनुष्यों को एकसुत्र में पिरोने का काम राममोहनराय ने किया ।

सतीप्रथा एक जद्यन्य अपराध :-

राजाराममोहन के जीवन की सबसे बडी उपलब्धि थी सती प्रथा को बंद करना । राजा राममोहनराय को वह दिन याद आता है । जब उनकी भाभी को जबरन उनके भाई की चिता पर जला दिया गया था । सन 1815 में उन्होंने आत्मीय सभा की स्थापना की यह सभा कलमत्ता में स्थापित की गई थी । इस सभा में सती प्रथा को समाप्त करने की बातें चलती रहती थी ।

सतीप्रथा में जिन विधवा को अपने पति के शव के साथ बांध दिया जाता था । जब वे चिखती चिल्लाती थी तो उसकी आवाज घंटा और घडियाल बजाकर दबा दी जाती थी। अगर किसीने विरोध किया तो उसे मारा पिटा जाता था । नशे की दवा पिलाकर सती कर दिया जाता था । ऐसी अमानुष प्रथा के विरोध में राममोहन राय ने आंदोलन छेड दिया । यह आंदोलन समाचार पत्रों तथा मंच दोनो माध्यमों से चला । इस आंदोलन के कारण उनका जीवन खतरे मे आ गया था । वह फिर भी नही घबराएँ उन्होने अपना काम जारी रखा । वह कहते है ‘‘पति के मृत्यु के बाद पत्नी को उसकी चिता के साथ जला देना एक हत्या है । इसे जघन्य पाप कहा जाए तो कम है। में चाहता हूँ कि प्रत्येक स्त्री को पुरुषों की तरह अधिकार प्राप्त हो क्योंकि स्त्री ही पुरुष की जननी है। हमे हर हाल में स्त्री का सम्मान करना चाहिए ।मेरा कहना है कि लोग स्त्री की हत्या करके ऐसे जघन्य पाप के भागीदार न बने ।उनके पूर्ण और निरन्तर समर्थन का ही प्रभाव था जिसके कारण लॉर्ड बैण्टिक 1829 में यह अमानुष प्रथा बंद कराने मे समर्थ हो सके ।सती प्रथा के मिटने से राजारामोहनराय संसार के मानवतावादी सुधारको की कतार में आ गये ।’’

निष्कष :-

राजाराममोहन राय ने आधुनिक भारत के इतिहास मे प्रभावशाली काम किये हैं। वे बचपन से ही प्रतिभाशाली थे । उन्होने बंगाली, पार्शेयन, संस्कृत भाषा का ज्ञान प्राप्त किया । उन्होंने हिन्दु सहित्य और पार्शियन भाषा का अध्ययन किया । उन्होंने उपनिषदो और वेदों का भी किया । उन्होंने हिंदू समाज में व्याप्त कुप्रथाओ को दूर करने के लिए ब्राह्म समाज की स्थापना कि । भारतीय समाज मे फैली कुप्रथाओं को समाप्त करने के लिए कई समाज सुधार आंदोलन चलाएँ। भारतीय आधुनिक समाज निर्माण में उनकी मुख्य भूमिका थी इसलिए उन्हें ‘‘आधुनिक भारत के जनक’ कहा जाता है। आधुनिक समाज के निर्माण मे ब्राह्म समाज ने महत्वपूर्ण भूमिका निभायी हैं । राजाराम मोहनराय के जीवन की सबसे बडी उपलब्धि थी सती प्रथा को बंद करना । सती प्रथा को बंद करने के लिए उन्होने बहुत प्रयास किंया । यह आंदोलन समाचार पत्र और मंच दोनों माध्यमोसें चला । इस आंदोलन से उनका जीवन खतरे में आ गया । सबका उन्होंने डटकर सामना किया ।’

आज भारत अनेक समस्याओं से घिरा हुआ हैं। आज के जमाने में ऐसी कितनी समस्याएँ हैं जिनका हम हररोज सामना करते है। आज सचमुच राजाराम मोहनराय जैसे सच्चे समाज सुधार कों की आवश्यकता भारत को है। भारत के हर आदमी ने अपने आजु-बाजू के समस्याओं की तरफ गौर से देखना चाहिए और उन समस्याओं को दूर करने के लिए प्रयास करना चाहिए ।

संदर्भ ग्रंथ

१) श्राजाराममोहन राय - मनोज पब्लिकेशन २) भारतातील समाज सुधारणेचा हतिहास - प्रा.एन.डी.पाटील, प्रा.डी.एस.
३) महाराष्ट्रातील जीवन व परंपरा - खंड १-२ थोरात गं.बा.सरदार ४) महाराष्ट्रातील सहा थोर पुरुष - न.र.फाटक

'रंगबसन्ती' नाटक में चित्रित भगतसिंह

प्रा. सुचिता संतोष भोसले
प्र. प्राचार्या,महिला महाविद्यालय, क।। बीड,
ता.करवीर, जि.कोल्हापूर.

नाट्य-चिंतक प्रताप सहगल का 'रंगबसन्ती' महान स्वतंत्र सेनानी शहीद भगतसिंह के जीवनक्रम पर आधारित नाट्य-रचना है। प्रस्तुत नाटक में सन १९०७ से १९३१ तक के कालखंड को छब्बीस दृश्यों में विभक्त कर नाट्य संरचना प्रस्तुत है। शहीद भगतसिंह के जीवन की साधारण सभी महत्त्वपूर्ण घटनाओं को नाटक में उपस्थित करने का प्रयास किया है। नाटक का कथानक ऐतिहासिक, देशप्रेम, देशभक्ति स्वातंत्र्य प्रेम से ओतप्रोत होकर काफी सशक्त और गतिशील है।

प्रस्तुत नाटक दो खंडों मे विभाजित है, पर उसमें अंक विभाजन की कोई व्यवस्था नही हैं। नाटक के अधिकत्तर दृश्य ऐसे है, जहाँ पर पात्र बैठकर विविध विषयोंपर चर्चा या विचार-विनिमय कर रहे है। पूरे नाटक के कथानक में विकास की गति दिखाई देती है।

नाटक का प्रारंभ अत्याधिक उत्सुकता से भरा है। दृश्य दो में भगतसिंह के मन में अंग्रेज शासन से मुक्ति पाने की अभिलाषा से कार्य का आरंभ होता है। जैसे भगतसिंह अपनी माँ को एक शीशी जेब से निकालकर दिखाता है । उस शीशी में लाल मिट्टी भरी हुई है, उसे दिखाते हुए कहता है-

''ए देख माँ, ऐ ओना बहादरां दी मिट्टी जेडे ओल्थे शहीद हो गए .... माँ ओनां राह चलते लोंका नूं मारया, घसीट्या, ओना दा समान खोल्या.... एना फिरंगिया नू मैं छड्डाना नई माँ।''[१]

भगतसिंह जालियनवाला बाग से उन मासूम लोगों के खून से रंगी मिट्टी को हात में लेकर कहता है की मैं उन फिरंगियों को नहीं छोडूँगा। यहाँ भगतसिंह के मन में बचपन में ही अंग्रेजों तथा उनके अत्याचारों के प्रति घृणा उत्पन्न होती रही।

भगतसिंह लाहोर नैशनल कॉलेज में जब पढने चला जाता है तब उसकी भगवती चरण, यशपाल तथा सुखदेव से मुलाखत होती है।

इसके बाद भगतसिंह ने मातृभूमि को स्वातंत्र करने हेतू प्रयास किया है । नाटक का कथानक दृश्य पाँच से तीव्रता से आगे बढता है। इसके बारे में 'सचेतना' के अंक में सुरेश घोंगडा जी ने लिखा है-

भगतसिंह हिंदुस्तान रिपब्लिक एसोशिएशन का सदस्य बन जाते है और देश की आजादी के लिए वह जी-जान से जूट जाते है। दृश्य दस में वह संडर्स का वध करने के पश्चात भाग नहीं जाते। आगे असेम्ब्ली पर बम फेंकने के परिणाम स्वरूप भगतसिंह तथा उनके क्रांतिकारी साथियों को कैद कर उनपर मुकदमा चलाया जाता है।

जेल जाने के पश्चात भगतसिंह वहाँ भी भूख हडताल करते है । यह भूख हडताल जेल में दिये जानेवाले अशुद्ध भोजन और वहाँ की अव्यवस्था आदि के विरूद्ध थी। यतींद्रनाथ जैसे देशभक्तों की मृत्यू हो जाती है लेकिन वे अनुशन को नहीं तोडते। ऐसे शहीदों के बलिदान के कारण ही अंग्रेजों को मजबूर होकर भारत छोडना पडा।

भारतीय इतिहास में भगतसिंह का चरित्र तथा उनके बलिदान को भुलाया नहीं जा सकता। एक नौजवान जिसने आजादी के लिए अपने सर पर सहरा बांधने से इनकार कर अंग्रेजों से बगावत कर के सहरे की बजाय कफन पहनने में अपने आप को खुश किस्मत समझा। ऐसे महान चरित्र को नाटककार प्रताप सहगल जीने एक प्रभावपूर्ण ढंग से जनता के सामने प्रस्तुत किया है।

जब भगतसिंह, राजगुरु और सुखदेव के फाँसी पर चढाने का फैसला किया जाता है। फाँसी पर चढाने से पूर्व उनकी अंतिम इच्छा पूछी जाती हैं। तब भगतसिंह कहते है- ''नही जानता दोबारा जन्म होता है या नहीं होता, हो तो बार-बार भारत में जन्म लूँ और कुर्बान हो जाऊं। दिल से निकलेगी मरकर भी वतन की उल्फत मेरी मिट्टी से भी खुशबू-ए-वतन आएगी।''[२]

इसतरह भारत माता के पैरों में पडी गुलामी की जंजीरों को निकालने के लिए इन सपूतों ने अपनी जान तक न्योछावर की। ऐसे वीर नौजवान के देश में पैदा होने से देश का गौरव बढ जाता है। भारत के स्वतंत्रता आंदोलन के इतिहास में इनके शहादत का अपना एक महत्त्व है।

प्रताप सहगल का 'रंगबसंती' यह नाटक भगतसिंह की मात्र जीवनी नहीं है तो उसके साथ उनका संघर्ष, उनकी समाजवादी विचारधार, उनके आजादी के स्वप्न, आजादी के पश्चात की चिताएँ आदि बातें इतिहास का जीवंत दस्तावेज हैं।

संदर्भ सूची

१) सहगल प्रताप, रंगबसंती, दिल्ली, पराग प्रकाशन, १९८४. पृष्ठ क्र. १७,

२) सहगल प्रताप, रंगबसंती, दिल्ली, पराग प्रकाशन, १९८४. पृ.१०२, १०३

संदर्भ ग्रंथ

१) डॉ. ओझा दशरथ, आज का हिंदी नाटक : प्रगति एवं प्रभाव, राजपाल ॲण्ड सन्स, दिल्ली, प्रथम संस्करण, १९८४.

One Day Interdisciplinary National Seminar 17 th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M.H.Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

राष्ट्र निर्माण में मैथिलीशरण गुप्त जी के साहित्य का योगदान
(भारत–भारती काव्यकृति के संदर्भ में)

प्रा. नितीन विठ्ठल पाटील
विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय,
कळे, तहसील–पन्हाळा, जिला–कोल्हापुर ।

मैथिलीशरण गुप्त जी हिंदी के सबसे चर्चित कवि रहे हैं । उनका सारा साहित्य राष्ट्र के लिए समर्पित साहित्य है । अपने समय की प्रत्येक विचारधारा, संस्कृति और विभिन्न चेतनाओं का समन्वय अपने साहित्य में करने का काम गुप्त जी ने किया है । समय की आवश्यकताओं को समझकर उन्होंने अपने साहित्य का सृजन किया है । कलम की ताकत से उन्होंने युवाओं में जोश भरने का काम किया है । उनकी काव्यकृति भारत–भारती देश की स्वतंत्रता संग्राम में काफी प्रभावशाली साबित हुई । इसीके चलते महात्मा गांधी जी ने उन्हें राष्ट्रकवि घोषित किया था । राष्ट्र निर्माण में मैथिलीशरण गुप्त जी का योगदान सराहनीय रहा है । इस योगदान को भारत देश सदियों तक भूल नहीं सकता है ।

राष्ट्र निर्माण में राष्ट्र से जुडे हर पहलू का ध्यान रखना अत्यंत आवश्यक है । राष्ट्र निर्माण का संबंध केवल राजनीति से नहीं है । देश के विकास एवं निर्माण के लिए राजनीति के साथ–साथ शिक्षा, उद्योग, कृषी इन क्षेत्रों पर भी ध्यान देना आवश्यक है । लेकिन राष्ट्र निर्माण के लिए यह सभी क्षेत्रों के साथ देश के लोगों में एकता की भावना, देशप्रेम एवं संगठन की शक्ति का निर्माण करना भी महत्त्वपूर्ण है । यह सभी कार्य केवल साहित्य के माध्यम से ही संभव है । हम देखते हैं कि भारत विभिन्न धर्मों एवं जातियों में बटा हुआ है । आज भी धर्म एवं जाति के नामपर लोगों को भडकाया जाता है । इसी कारण आज भी कहीं न कहीं हमें थोडासा संगठन शक्ति का अभाव दिखाई देता है और यह एक राष्ट्र के विकास के लिए घातक चीज है । इसी संबंध में राष्ट्र की संकल्पना स्पष्ट करते हुए ए. ई. जिमर्न ने लिखा है – ''राष्ट्र ऐसे लोगों का समूह है जो घनिष्ठता, अभिन्नता और प्रतिष्ठा की दृष्टि से संगठित है और एक मातृभूमि से संबंधित है ।''[1] मैथिलीशरण गुप्त जी ने अपने समय में साहित्य के माध्यम से राष्ट्रप्रेम, संगठन शक्ति एवं जनजीवन मे उत्साह बढाने का काम किया है ।

भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में जनमानस को जागृत करने का काम गुप्त जी ने अपने साहित्य के माध्यम से किया । गुप्त जी ने अनुभव किया की भारत की स्थिति दिन–ब–दिन बिगडती जा रही है । अंग्रेज सरकार ने भारतीय लोगों पर बहुत सारे अन्याय, अत्याचार किए । आजादी की माँग से यहाँ की जनता दूर रहे इसलिए लोगों में खुद के प्रति हीनता की भावना को जन्म देने का काम अंग्रेजों ने किया । गुप्त जी ने इस बात को समझा कि राष्ट्रभावना को लोगों में जागृत कर भारत को पराधीनता की जंजीरों से मुक्त कराया जा सकता है । उन्होंने देश के प्रति समर्पित होने की प्रेरणा देने का काम किया । देश के अतीत का गौरव–गान सुनाकर उनसे शक्ति पाकर उठ खडे होने का संदेश दिया । वे लिखते हैं –

''हम कौन थे, क्या हो गए और क्या होगे अभी
आओ विचारें आज मिलकर ये समस्याएं सभी ।''[2]

वे कहते है यही समय हैं कि हम अपनी परख करें । हमारा अतीत कितना उज्वल था यह जान लेना अब आवश्यक हो गया है । इससे हम अपने वर्तमान में सुधार ला सकते हैं । देश के लिए मर मिटने के लिए युवा–वर्ग जागृत हो सकता है । भारत की श्रेष्ठता दर्शाते हुए वे कहते हैं कि भारत ही संपूर्ण पृथ्वी लोक का गौरव है । यह वही जमीन है, जिसका विकास सभी देशों से अधिक मात्रा में हुआ है । यह ऋषि–मुनियों का देश है । यहाँ की भूमि को गुप्त जी ने पवित्र माना है । वे कहते है – भारतीय पूर्वजों की अपार कीर्ति की यशोगाथा का गुणगान केवल हम भारतीय लोग ही नहीं करते है, पूरा विश्व हमारे पूर्वजों का गुणगान करने में लगा हुआ है । भारत–भारती में वे लिखते हैं –

''उन पूर्वजों की कीर्ति का वर्णन अतीव अपार है
गाते नहीं उनके हमीं गुण गा रहा संसार है ।''[3]

भारत के पास असीम शक्ति होते हुए भी किसी पर भी भारत ने अन्याय–अत्याचार नहीं किया है । उल्टा बहुतों के ऊपर ऊपकार ही किए है । इसका फल भी भारतीयों ने समय–समय पर भोगा है । लेकिन कभी भी अपने आदर्शों को खोने नहीं दिया है । गुप्त जी ने देश की अशांतता को देश के विकास में बाधक माना है । वे कहते है हमने कभी भी युद्ध–अशांति का साथ नहीं दिया है ।

इतना वैभवशाली परंपरावाला देश होते हुए भी विदेशी शासकों के गुलामी के कारण तहस–नहस हो चुका है। अंग्रेजों के शासनकाल में तो अंग्रेजों ने भारत को लूटने का ही काम किया। गुप्त जी कहते है इस समय में लोग पूरे विश्व में सौ वर्षों में युद्ध में मरें होंगे उससे ज्यादा हमारे देश में दस वर्षों में भूख से ही मरे होंगे। जैसे वे भारत–भारती के वर्तमान खपड में लिखते हैं –

''सब विश्व में सौ वर्ष में रण में मरे जितने हरे
जब सौगुने उनसे यहाँ दस वर्ष में भूखों मरे।''[4]

भारत–भारती के 'व्यापार खण्ड' में गुप्तजी ने वर्तमान भारतीय व्यापार की दयनीय अवस्था का चित्रण किया है। साथ में भारतीय युवाओं में स्वाभिमान भरना चाहा है। राष्ट्र निर्माण में युवाओं की भागीदारी को गुप्त जी ने महत्त्वपूर्ण माना है। भारत में युवाओं की संख्या अन्य देशों से अधिक है। उसके उपयोग करने पर गुप्त जी ने अधिक बल दिया है। अंग्रेजों के समय से लेकर आज तक हमें विदेशी वस्तुओं ने काफी आकर्षित किया है। आज भी हम स्वदेशी वस्तुओं को घृणा की नजर से देखते हैं। हमारा ऐसा कहने के लिए कुछ भी बचा हुआ नहीं है। हम अपनी वेश–भूषा और भाषा को भूलते जा रहे हैं। गुप्त जी इसके बारे में लिखते हैं –

''केवल विदेशी वस्तु ही क्यों अब स्वदेशी है कहाँ ?
वह वेश–भूषा और भाषा, सब विदेशी है यहाँ।''[5]

हम सारे भारतवासी अंग्रेजों की नकल करने की होड में लगे हुए हैं। गुप्त जी भारतीय मानसिकता के इस प्रकार के विघटन से अत्यंत चिंतित है। वे कहते हैं भारत माता के ऊपर प्रेम करनेवाला कोई भी वीर पुरूष इस बिगडती स्थितियों को हाथ समेटे बैठे देख नहीं सकता है। इसमें गुप्त जी ने जनजीवन में चेतना फैलाने का काम किया है। लोगों में प्रोत्साहन और नया प्राण भरने का काम किया है।

शिक्षा को राष्ट्र के विकास का सबसे बडा माध्यम माना जाता है। लेकिन भारतीय शिक्षा व्यवस्था की दुर्दशा को देखते हुए गुप्त जी ने ऊसपर अपनी चिंता व्यक्त की है। जिस देश में शिक्षा को दान समझा जाता था, शिक्षा को सेवा का माध्यम माना जाता था, आज उसी देश में शिक्षा को पैसा कमाने का माध्यम माना जाने लगा है। अंग्रेज सरकार की सब चालों से गुप्त जी वाकिफ थे। उनका मानना था अंग्रेजों ने ऐसी प्रतिकूल शिक्षा पद्धति बनाकर हमारे देश में एक दूसरे के प्रति द्वेष फैलाने का काम किया था। भारत–भारती में इसके प्रति भी लोगों को सचेत करने का काम गुप्त जी ने किया है। गुप्त जी ने भारत–भारती में केवल भारत की दुर्दशा का वर्णन ही नहीं किया है अपितु लोगों को प्रेरणा देने का काम भी किया है। भारत–भारती के 'भविष्यत–खण्ड' के उद्बोधन शीर्षक भाग में सोई हुई जनता में नयी ऊर्जा भर कर उनको जगाने का प्रयास किया है। गुप्त जी को विश्वास है कि जनता जरूर अपनी संगठन शक्ति का परिचय कराएगी। जनता में उत्साह का संचार करने के उद्देश्य से कवि कहते हैं –

''हो आप और सभी जनों को नित्य उत्साहित करो,
उत्पन्न तुम जिसमें हुए निज देश का कुछ हित करो।
नर जन्म पाकर लोक में कुछ काम करना चाहिये,
अपना नहीं तो पूर्वजों का नाम करना चाहिये।''[6]

यहाँपर गुप्त जी ने अपने मानव जन्म को सार्थक बनाने का संदेश दिया है। जिस देश में हमने जन्म लिया है, उस देश के विकास के लिए सदा कर्मरत रहने का संदेश यहाँपर मिलता है।

बदलते समय के साथ खुद में बदलाव लाने की चेतना भी गुप्त जी ने भारत–भारती के माध्यम से निर्माण करने की कोशिश की है। उस समय भारत पर अंग्रेजों का शासन था। अंग्रेज भारतीय लोगों के साथ गुलामों जैसा व्यवहार करते थे। वे भारतीयों की वैचारिक शक्ति का ही हनन करने में लगे हुए थे। साथ में भारत में बहुत सारी प्राचीन रूढी–परंपराएँ मौजूद थी। इन परंपराओं से हमारे देश के लोग बाहर नही निकलना चाहते थे। गुप्त जी ने यह बात बखूबी जान ली थी इसलिए उन्होंने भविष्यत् खण्ड में उन्होंने पुराने विचारों में बदलाव लाने का संदेश दिया है। जो गलत पुराणी रूढियाँ है उनको गुप्त जी छोडने के लिए कहते हैं। उनके अनुसार प्राचीन बातों का ही गुणगान करते हुए बैठना बहुत बुरी बात है। विज्ञान के बदलते हुए रूप को हमें स्वीकार करना ही चाहिए। वे लिखते हैं –

''सर्वत्र एक अपूर्व युग का हो रहा संचार है,
देखो, दिनोंदिन बढ रहा विज्ञान का विस्तार है।
अब तो उठो, क्या पड रहे हो व्यर्थ सोच विचार में ?

सुख दूर, जीना भी कठिन है प्रेम बिना संसार में ।''[7]

हर समय हमें श्रमशील रहने की सूचना भी गुप्त जी करते हैं। भारत देश को बहुत सारे शासकों ने लूटा है। यहाँपर बहुत सारे लोगों ने राज्य किया है। इन सबका गुप्त जी एक ही कारण मानते हैं, वह है भारतीयों का आलस्य। उनके अनुसार मेहनत ही एक ऐसी चीज हैं जो अपने देश का विकास करने में सबसे सहाय्यक हो सकती है। हमें हर समय सजग रहना चाहिए ।

राष्ट्र के विकास के लिए संगठन शक्ति का होना बहुत ही महत्त्वपूर्ण है। भारत में बहुत सारे जाति धर्मों के लोग रहते हैं। यहाँ की विभिन्नता ही यहाँ की विशेषता है। आज भारत में विभिन्नता में भी एकता दिखाई देती है। यहाँ की राष्ट्रीयता अहिंसात्मक है। हमारी राष्ट्रीयता में किसी भी तरह के भेदाभेद को नकारा गया है। ''श्री गुलाबराय कहते हैं - ''हमारी राष्ट्रीयता रंग-भेद, जाति-भेद, धर्म और संप्रदाय भेद पर आश्रित नहीं है। वह सत्य और अहिंसा एवं समता और स्वतंत्रता की ध्येयता पर आश्रित है। हमारी राष्ट्रीयता अनेकता में एकता लाने के लिए हैं, दूसरों को अपने से पृथक करने के लिए नहीं।''[8] गुप्त जी के अनुसार भारत की संगठन शक्ति पूरे विश्व में चर्चित है। एक ही मातृभूमि में रहकर भेद करना वे पाप मानते हैं। मानव धर्म को उन्होंने श्रेष्ठ माना हैं। अंग्रेजों से यदि हमें दो हाथ करने है तो हमें सबको मिलकर ये काम करना है। आजादी से लेकर आज तक ऐसी बहुत सारी बुरी शक्तियाँ है जो देश में फूट डालने का काम करती है। अंग्रेजों ने तो फूट डालकर ही राज्य करने की नीति को अपनाया था। गुप्त जी जानते थे की आजादी के लिए पूरे भारत का एक होना बहुत ही जरूरी है। इसलिए भारत-भारती में भगवान का उदाहरण देते हुए कहते हैं -

''भगवान कहते है स्वयं हो भेद भावों को तजे,
है रूप मेरा ही मुझे जो सर्व भूतो में भजे।''[9]

समग्र राष्ट्र को एकसूत्र में बाँधने के लिए राष्ट्रभाषा को महत्त्वपूर्ण माना है। भाषा ही देशवासियों के मन में एकता की चेतना निर्माण कर सकती है। जब तक एक प्रांत के लोग दूसरे प्रांत के लोगों की दशा को नहीं समझेंगे तब तक एकात्मकता का भाव जागृत होना असंभव है। इसी कारण संपूर्ण भारत जिस भाषा को समझ सके उसी भाषा को राष्ट्रभाषा का दर्जा देने पर उन्होंने जोर दिया है। आजादी के सफल आंदोलन के लिए भाषा को गुप्त जी ने महत्त्वपूर्ण माना था। उन्होंने हिंदी को राष्ट्रभाषा का दर्जा देनेपर ज्यादा जोर दिया था। कृषकों को भी राष्ट्र विकास में महत्त्वपूर्ण माना है। गुप्त जी ने किसानों की स्थिति में सुधार लाने की बात को उठाया है। हमारा देश कृषि पर आधारित देश है। लेकिन आज हमारा किसान अकाल अतिवृष्टि से त्रस्त है। देश के विकास के लिए इस स्थिति में सुधार लाने की बात को गुप्त जी ने उठाया है।

सारांश रूप में हम कह सकते हैं कि राष्ट्र निर्माण में मैथिलीशरण गुप्त जी ने अपना सराहनीय योगदान दिया है। भारतीय स्वतंत्रता संग्राम में जनजीवन को जागृत करने का काम गुप्त जी ने भारत-भारती इस काव्यकृति के माध्यम से किया। देश के प्रति समर्पित होने की प्रेरणा कवि ने हमें दी है। हमारे अतीत को जानकर वर्तमान में सुधार लाने का संदेश दिया गया है। देश की अशांतता को देश के विकास में बाधक माना है। राष्ट्र की प्रगति के लिए युवाओं में जोश फैलाने का काम गुप्त जी ने अपनी काव्यकृति के माध्यम से किया है। भारत के विकास के लिए जनता को अपनी पुरानी सोच से बाहर निकलने की सूचना गुप्त जी ने दी है। उनके अनुसार समय के साथ हमें बदलना ही होगा। आजादी की लडाई के लिए संगठन शक्ति, भाषा की एकता और श्रमशीलता को महत्त्वपूर्ण माना है।

संदर्भ सूची :

1. जिमर्न आल्फ्रेड - दि प्रोस्पेक्टस् ऑफ डेमोक्रेसी एण्ड अदर एस्सेज, पृष्ठ 84
2. मैथिलीशरण गुप्त - भारत-भारती, पृष्ठ 4
3. वही, पृष्ठ 5
4. वही, पृष्ठ 87
5. वही, पृष्ठ 103
6. वही, पृष्ठ 159
7. वही, पृष्ठ 160
8. श्री गुलाबराय - राष्ट्रीयता, पृष्ठ 15
9. मैथिलीशरण गुप्त - भारत-भारती, पृष्ठ 165

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Anita Desai's : Cry, the Peacock : A Psychoanalytical Study

Dr. Neeta Vijaykumar Jokhe
D.A.B.N. Arts & Science
College, Chikhali.
Dist. Sangli (MS)

Anita Desai is one of the most powerful and distinguished Indian English novelists. She was born in Mussoorie, India, in 1937 of Indian and German parentage. Her works focus on family life in India, particularly the problems of women in Indian society. She has written for both adults and children, winning the Winifred Holtby Prize from the Royal Society of Literature for *Fire on_Mountain* (1977), and the Guardian Prize for children's fiction for her novel *The village by the Sea* (1982). Among other honors is a literary Lion Award from the New York Public Literary in 1993. Winner of the Sahitya Akademi Award, *Cry, the Peacock* is the story of a young girl, Maya, obsessed by a childhood prophecy of disaster.

Novel has been described as a trendsetter in the field of Psychoanalytical realism. It explores the inner world of the main protagonist, Maya, and demonstrates her fear, insecurity and strange behavior. Through her, she depicts a world of alienation, loneliness and suffering.

The present paper aims to study the problems faced by the women in Indian society which, undoubtedly, is marching ahead at the path of development but still assigns traditional roles to the women. Women cannot come out of these customary roles because of conservative outlook of the male dominated society. She is imprisoned in the four walls of the house where there is no one else to share her grief. Even if she is provided with the material comforts, she tries hard to let others listen to her agony which goes unheard in most of the cases. Anita Desai's *Cry, the Peacock* studies such predicaments which lead the woman to astray.

Anita Desai's novels are the manifesto of female predicament. Her preoccupation with the woman's inner world, frustration and storm raging inside her mind identify her predicament. Desai's concern with the emancipation of woman is found page after page in her novels. The present paper aims to study the predicament of women.

Anita Desai in her first novel, *Cry, the Peacock* (1963) portrays the psychic tumult of a young and sensitive married girl Maya who is haunted by a childhood prophecy of a fatal disaster. She is the daughter of a rich advocate in Lucknow. Being alone in the family, her mother being dead and brother having gone to America to carve his own independent destiny, she gets the most of her father's affection and in her moments of affection exclaims to herself, "No one, no one else, loves me as my father does." The novel broke new grounds and is considered to be a trend setter in feminist writing. Here Anita Desai portrays a hyper sensitive and cultured Maya and dives deep into her trapped feminine psyche from childhood to her untimely death as a youth. She is the victim of many social and psychological predicaments. Her social status affects her psyche to the extent that she becomes an easy victim of many known and unknown inner traumas. There is no denying the fact that Maya receives a comfortable upbringing. She has no shortage of material comforts, but the high intensity of pain she faces at mental level takes her to tragic end.

Human identity is usually connected to and defined by societal and cultural norms. When it comes to woman she is defined only in relation to a man as she is deprived of an identity of her own. It's easy to liberate woman in a primitive social structure even it she is uneducated but it's faced by woman characters in *Cry, the Peacock*. This novel is primarily the story of Maya, the heroine but it also contains many other female characters that represent different aspects of women. Very hard to think of her freedom in a society which is moving ahead of the path of progress and civilization. But heartly thanks to the woman studies which are emerging fast and paying attention to the female predicament in a male dominated set up. Women has always been considered as an accessory to men. No independent existence has been allotted to her. Weak, passive, foolish, fat-headed are a few countless adjectives ascribed to her. Her biological features are connected with her destiny. She is laden with a traditional role and confined within the four walls of the house. Simon de Beauvoir puts in a right way in her *The Second Sex,* "One is not born, but rather becomes a woman"(295)

Cry, the Peacock is the story of a female striving to experience a meaningful life. The very concept that women need something more than just food, clothes and accommodation is aptly illustrated in this novel. The

oppression and depression, the anxiety and fear, the frustration and foiling of the female protagonist set against a typical Indian scenario brings out the very best of the writer in coherent way.

Maya is married to Gautam , prosperous middle aged lawyer, older than Maya. The married life of Maya and Gautam is mutually opposed. Maya wants to enjoy life. She is interested in all good things of life nature, birds and animals, poetry and dance. But Gautam always accused his wife. Maya is longing for love and affection but her husband, being grown-up in male dominated society is unable to understand Maya. Maya had received father's love and affection and same she expects from her husband. But her husband never tries to understand Maya. The result Maya does not grow up mentally and suffers a lot. Gautam expects Maya to behave like a mature person. But this increase Maya's sense of insecurity, causing mental imbalance and tension. She seeks the true marriage in which body, mind and soul unite. She is hungry of love. She expects nothing but love. The cries of peacocks in the novel represent her cries of love.

Cry, the Peacock is a wonderful story. The story of Maya a young girl had been nicely portrayed by Anita Desai. She had been mentally affected due to the loveless marriage life. The end of Maya made a great tragedy to this novel. It starts on a depressing note and continues to be till the end. It talks about how an incompatible marriage leads to one's neurosis, in this case the female protagonist of the novel suffers from it. The novel symbolizes the murder of a woman's desires and passions and their interests and rights in India and her struggle for separate existence which is complete in itself.

Works Cited :

1. Beaunoir, Simon de. *The Second Sex*. trans.H.M. Parshley. Harmondsworth : Panguine Books, 1975. Print.
2. Desai, Anita. *Cry, the Peacock* – New Delhi : Orient Paperbacks, 2006 print.
3. Sali T. Sudhakar. Anita Desai's *Female Protagonists*
4. Adhyayan Publishers, 2006. Print
5. Sharma, Kiran : The Quest for Indentify : A Feminist Study of Anita Desai's Fiction Journal of Applied science and social Science , Vol.2, No.1 March – April 2011-57-67 Print.

Cultural Ghetto In Jhumpa Lahiri's *Mrs. Sen's*

Dr. N.P. Khavare
Head & Assistant Professor,
Hon. Shree. Annasaheb Dange
Arts,Commerce & Science College, Hatkanangale – 416109

Abstract

The main focus of Diaspora literature is the story of migration from one's own country to another country. Migration is not just about shifting from one place to another. It is a complex phenomenon which involves travelling across cultures. The term 'Culture' is a mixture of many socio-cultural artifacts such as religion, shared rituals, myths, language, clothes, ethnicity etc. It involves a kind of a heritage and a feeling of being together in a particular community. As a result, the term is complex and multilayered. The present research article focuses on woman immigrants because they carry the 'cultural baggage' of their own native land and find it difficult to part with it in the foreign country. This gives birth to a kind of a cultural dilemma for these characters. The article attempts to focus on the cultural ghetto, physical and mental in the protagonist of Jhumpa Lahiri's short story *Mrs.Sen's*. It is from her Pulitzer Prize winning collection of short stories Interpreter of Maladies (2000). The article intends to focus the unwilling immigrant women try desperately to hang on to their native culture through different means. In a desperate bid they create a cultural ghetto in their small space and try to put in everything that would remind them of their native land.

Key-words: Culture, ghetto, migration, identities, imaginary homeland and assimilation.

The novelist Manju Kapur very properly describes the immigrant woman's pain and dilemma of shifting from one's own country or place to another. She describes it in her *The Immigrant* as:

As immigrants fly across oceans they shed their old clothing, because clothes maketh the man, and new ones help ease the transition. Men's clothing has less international variation; the change is not so drastic. But those women who are not used to wearing western clothes find themselves in a dilemma. If they focus on integration, conversion, and conformity they have to sacrifice habit, style and self-perception. The choice is hard. (152)

Migration and Culture have been the major aspects of Diaspora writings. Migration brings with it a complete socio-cultural upheaval for women. Women, especially Indian women, inherently carry with them the cultural personal belongings of their native land. For men it's not that hard to adapt the changes as the cultural code of conduct for men is almost same in every corner of the world. However, women face all kinds of difficulties when confronted with new culture, especially a culture which is completely different from their own native culture. Some women seem to accept, and even adopt, the new country and its culture. But the majority of the migrant seem to be unwilling to accept the new land and its cultural codes. These, unwilling women find it difficult to adjust to the differences in the cultures. They find their old habits and way of life coming in the way of their integration. In fact, they make every effort to hang on to their native culture. For this, they even go to the extent of creating their own cultural ghettos.

The unwilling immigrant women suffer on account of their own internal conflict – having to choose between the new and their native culture. It is easy to deal with the external socio-cultural challenges but difficult to contain the inner craving for the old world. Their unwillingness to adopt and adjust in a new culture brings trauma to them in a new land. It is more painful for those women who make rigorous attempts to cling to their traditional culture. They hardly try to meet the demands of the new place and its culture. This results in the immigrant's failure in assimilating in the new land. In an attempt to retain their culture, such immigrants take refuge in cultural ghettos of their own creation; rejecting all opportunities to melt in their new land of settlement.

Jhumpa Lahiri, herself being an immigrant has accurately portrayed how the immigrants, especially the first generation women immigrants, cling desperately to the old world and fail in assimilating into the new culture. *Mrs. Sen's* a short story from her Pulitzer Prize winning book Interpreter of Maladies (2000) authentically captures the desperate efforts of Mrs. Sen towards hanging on to her culture which ultimately leads to her failure in the new land.

The change of place not only brings a change in geographical environment but it affects and influences immigrants' lives in more than one ways. It almost demands a complete psychological transformation which many immigrants find it difficult to cope up with. The immigration, though intended for the better opportunities, leads to the dilemma of identities, displacement, feeling of rootlessness, isolation and

creates a socio-cultural dilemma. Some of them willingly try to overcome the barriers and but others remain or create their own cultural ghettos to seek recluse at least at their psychological level.

The protagonist of the story, Mrs. Sen is simply introduced to us as the wife of Professor Sen. She follows her husband unwillingly to America. Mr. Sen is a Professor of Mathematics at the University. A typical expatriate, Mrs. Sen continues with her Indian way of life even in America. She retains her Indian attire, “a shimmering white sari pattered with orange paisleys” (112), and puts vermilion on her forehead. For her “home meant India, not the apartment where she sat chopping vegetables” (116). She makes all attempts to maintain an Indian feel in her day to day activities. There is also a typical Indian ambience at home. The sofa is “draped at all times with a green and black bedcover printed with rows of elephants bearing palanquins on their backs” (115). She does not cut or chop the vegetables with a knife like the Americans. She cuts it using the traditional Indian blade that she has brought with her from India. Mrs. Sen sits on newspapers in the living room floor to use the blade:

…she chopped things, seated on newspapers on the living room floor. Instead of a knife she used a blade that curved like the prow of a Viking ship, sailing to battle in distant seas. The blade was hinged at one end to a narrow wooden base. The steel, more black than silver, lacked a uniform polish, and had a serrated crest ... Each afternoon Mrs. Sen lifted the blade and locked it into place, so that it met the base at an angle. (114)

She conducts the entire process like any woman would traditionally do it in India. She enjoys the process and goes about it in a leisurely manner as it gives her a feel of her something very Indian:

Facing the sharp edge without ever touching it, she took whole vegetables between her hands and hacked them apart: cauliflower, cabbage, and butternut squash. She split things in half, then quarters, speedily producing florets, cubes, slices, and shreds. She could peel a potato in seconds. At times she sat cross-legged, at times with legs splayed, surrounded by an array of colanders and shallow bowls of water in which she immersed her chopped ingredients. (114)

She yearns for almost everything that is Indian. She repetitively plays the Bengali audio cassettes that she has brought from India. Mrs. Sen desperately waits for a letter from India. She would check her mailbox daily to see if there was a letter for her from India:"It was her custom to check the mailbox after driving practice" (121).

Mrs. Sen.’s unwillingness to go out and mix with the populace brings her loneliness and hence she seeks a job of babysitting to spend her time and fight the pain of being alone at home. She couldn’t drive so she. Since driving, in a way, is a basic necessity in America, her incapability of driving brings her shock and humiliation. Lahiri depicts how Mrs. Sen tries to seek recluse in her old world memories instead of competing with the new world. An eleven year boy’s mother comes for an enquiry for babysitting but finds it surprising that Mrs. Sen can’t drive. To hide her humiliation, Mrs. Sen says to the boy’s mother, “Yes I am learning... At home, you know, we have a driver" (113).Mrs. Sen suffers in almost all walks of life. For example food, clothes, language and living style etc.

Old world memories seem to be more real to her than the present. Mrs. Sen narrates many incidents from India to Eliot. She explains enthusiastically about everything in India. Mrs. Sen complains about the silence during nights in America. She tells Eliot, "Here in this place where Mr. Sen has brought me, I cannot sometimes sleep in so much silence" (115). Again she becomes nostalgic thinking about the time she spent in groups. The social bonding in India is a primary condition that reminds and increases Mrs. Sen’s sense of loneliness. The sharp contrast between the Indian sense of community and the American individualism, makes her crave for the lost home, as for her “Everything is there in India” (112).

Mrs. Sen’s adherence to the memories of her native land and makes it difficult for her to assimilate in America. She feels lonely. She misses the neighborhood and community culture of India. She sighs about the loneliness and expresses it to Eliot. The pain of being alone is so severe that one day she asks him: "Eliot, if I began to scream right now at the top of my lungs, would someone come?" (116). She tells him that back in India, “… that is all you have to do. Not everybody has a telephone. But just raise your voice a bit, or express grief or joy of any kind, and one whole neighborhood and half of another has come to share the news, to help with arrangements” (116). Her desperate and intense desire to go back to India can be felt when she asks Eliot: “Could I drive all the way to Calcutta? How long would that take, Eliot? Ten thousand miles, at fifty miles per hour?” (119). Mrs. Sen feels “ashamed” of her yearning for her own mother and family when she

compares herself to Eliot. She finds Eliot wiser in this:"You are wiser than that, Eliot. You already taste the way things must be" (123).

The unwillingness to shed off native identity and culture brings to her a painful feeling of being dislocated. She faces embarrassments on account of language as well. She speaks English but not very fluently. She speaks with her "indianisms". For example, she tells Eliot's mother proudly that they have "driver" at home [India].But Eliot's mother mischievously smiles and asks her whether she means a "chauffeur?" (113). She looks at Mr. Sen for its meaning, Mr. Sen nods and hence she also nods to Eliot's mother. Another incident where she faces embarrassment on account of on account of language is when goes to buy fish from the market with Eliot. On her way back, the bus the driver looks suspiciously at her blood-line bag, asking her what it contains and whether she knows English. It brings her the pain of humiliation.

Mrs. Sen's attempts to learn driving is in a way symbolic of her reluctance or failure to adopt the new cultures. Mr. Sen tries his best to instill confidence in Mrs. Sen and wants her to drive on the main roads. But she always postpones it for "another day". One day, on her own, she drives with Eliot to the market place and meets with an accident. Fortunately, both Eliot and Mrs. Sen escape without any major injuries.

This accident is a big setback for her. It is the end of her attempts to learn driving. It marks the end of her attempts to be independent, to be off her own. Thereafter, Mrs. Sen takes recluse in her cocoon- the cultural ghetto that she has created in her apartment. This cultural ghetto is of her own making. She never comes out of it. Like most Indian women who go abroad, she makes every attempt keep the Indian ambience around her. Every small thing symbolizing the native culture becomes important to her.

According to William Safran, members of a Diaspora retained a collective memory of "their original homeland"; they idealized their "ancestral home", were committed to the restoration of "the original homeland" and continued in various ways to "relate to that homeland" (4). It would only be pertinent to say, to borrow the phrase from Safran, that Mrs. Sen "continued to relate to her homeland" all the time.

To sum up, Mrs. Sen every now and then seeks recluse in her old world instead of trying to cope up with the new culture. As a result of this, she is not able to adopt the new land and its culture. She continuously remains in nostalgia. She lives in a mental and psychological cultural ghetto. She deliberately avoids learning the American cultural values and customs. She refuses to integrate with the adopted land. Mrs. Sen remains an alien, forever on the periphery.

References:

1. Cohen, Robin. *Global Diasporas: An Introduction*. London and New York: Routledge, 2008. Print.
2. Kapur, Manju. *The Immigrant*. New Delhi: Random House, 2008. Print.
3. Lahiri, Jhumpa. *Interpreter of Maladies*. UK: Harper Collins Publishers, 1999. Print.

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Exploration of Indianness in The God of Small Things of Arundhati Roy

Dr. Dadasaheb Ganpati Ghodake
D.K.A.S.C.College Ichalkaranji
Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur.

Abstract : Arundhati Roy, an Indian writer by origin has written the masterpiece and the " Man Booker Prize " winning her first novel "The God of Small things ", The uniqueness of the novel explores the childhood experiences of fraternal twins whose lives are destroyed by the "Love Laws " written in lucid style the novel explores how theSmall Things in it affect people's lives and behavior . "The God of Small Things " examines social and cultural roots of realities , class relations and cultural tensions, as well as interactions between touchables and untouchables focusing on the "Inferiority complex " which make the reader thought provoking. The writer develops different ways in which human desperation and desire emerge from the firmly entrenched caste system in our society and reveals a complex and long standing class conflict in the State of Kerala with her comments. Alongwith the caste system an attempt is made to bring out an economic class struggle and religious discriminations with selfishness and mean mindedness of the people in our society . In all the story focuses on two children and their impressions of the world, in which Arundhati Roy uses various techniques to explore the children's new point of view and innocence.

Many Indian writers have enriched 'Indian English Literature ' during the Pre-Independence and Post –Independence period with their first-hand experience in lives. Especially the female writers contribution has made a a special imprint by their qualitative presentation using impressive narrative style and language in Indian English. Like the women poets of the post –independence period, the women novelists too form a sizable and significant school, Ruth Prawar Jhabvala, Kamala markandaya, Nayantara Sahgal, Anita Desai, Kiran Desai and other women writers have excellently , enhanced the horizon of 'Indian English Literature ' in the world. After Kiran Desai,Arundhati Roy has brought another feather for the cap of Indian English literature and the Indian writers in English ; particularly the women writers in English by winning the prestigious 'Man Booker Prize ' of 1997 for her very first novel. 'The God of Small Things '.

'The God of Small Things ' (1997) of Arundhati Roy explore the childhood experiences of fraternal twins, Rahel and Estha whose lives are destroyed by the 'Love- Laws' that lay down who should be loved and how, and how much. The small things in life affect blossoming les of not only the twins but also the people's behavior. The Story narrated in chronological order shifts around in time which takes place in Ayemenem, a town near Kottayam, in Kerala state of India. The writer uses flash-back method in between the events that occur in the lives of the twins. Rahel and Estha from 1969 to 1993.When they reunite at the age of thirty one. Due to dowry problem and in order to escape from her ill-tempered father Pappachi (Shri.Bennan John Ipe) and bitter, long suffering mother, Mamachi (Soshamma Ipe) Ammu Ipe desperately leaves for Calcutta and marries a man who assists managing a tea-estate, and gives birth to twins, Estha and Rahel . Because ofher husbands heavy alcoholic habit, Ammu Ipe desperately returns to live with her parents and brother , Chacko, , in Ayemenem. After the death of Papachi, Chacko assists his mother in her business called 'Paradise pickles and preserves'.

Velutha is an untouchable, a dalit whose family has been working for the Ipe family for generations. He is an extremely gifted and accomplished carpenter and mechanic working as a servant in the pickle factory. On the way to the airport when the Ipe family (Chacko, Ammu,Rahel, Estha and Baby Kochamma) goes to pick up Chacko's wife Margaret and daughter Sophie Mol, it encounters a group of communist protesters. The protesters surround the car and force Baby Kochamma to wave a red flag and chant communist slogans humiliating her. Rahel thinks Baby Kochamma looks Velutha, an untouchable servant that works in the pickle factory , in the crowd. Velutha's alleged presence with the communist mob makes Baby Kochamma associate him with her humiliation at their hands and she starts hating him. Velutha's skills with repairing the machine make him indispensable at the pickle factory. But it result in hostility and drudgery in the minds of touchable factory workers . On the other hand, Rahel and Estha form an unlikely bond with Velutha and love him despite his untouchable status, and this causes Ammu; their mother to attract to Velutha eventually.,She comes to love by night the man her children love by day. When Ammu and Velutha's love affair is discovered , She is locked in her room and Velutha is banished . Ammu becomes angry and blames the twins for her misfortune, and calls them the 'millstones around her neck.' Very upset and worried Rahel and Estha determine to run away. Sophie Mol, their cousin requests them to

take her with them. During the night, while trying to reach the abandoned house across the river , their boat capsizes and Sophie drowns.

Because of inferiority complex and mean mindedness about Velutha, , Baby Kochamma goes to the police and accuses him of being responsible for Sophie's death. She also claims that Velutha tried to rape Ammu, threatened the family and kidnapped the children. A group of policemen hunt Velutha down and severally beat him for crossing caste line, unfortunately velutha dies of his injuries.

The burning example of inferiority complex in 'The God of Small Things ' can be seen in the form of Vellya Paapen , an untouchable . He is so grateful to the touchable class that heis willing to kill his son when he realizes that Velutha has broken the most important rule of class segregation – that there be no inter-class sexual relations.

Most of the characters and their relationship in the novel are coloured by class-tension. Chacko's relationship with Margaret, Pappachi's relationship with his family and Ammu's relationship with Velutha are some examples of class tension. Baby Kochamma and Pappachi are the most rigid and vicious in their attempt to uphold social code. On the other hand, Ammu and Velutha are the most unconventional and bold in protesting it. Arundhati Roy's efforts are appreciable as she has tried to explore that 'love' is such a powerful and 'uncontrollable force' that it cannot be contained by any conventional social code. Because of this reason, the conventional society wants to destroy real love which in this novel is consistently connected to sorrows , loss and death.

The novel, 'The God of Smal Things ' explores the social and cultural roots and develops profound insights into the ways in which human desperation and desire emerge from the confines of a firmly entrenched caste system. Arundhati Roy explore a complex and long standing class conflict in the State of Kerala and criticize it in a realistic manner. She attacks the brutal and systematic oppression at work in Kerala exemplified by figures of power such as Inspector Thomas Mathew. Roy is highly critical of the hypocrisy and ruthlessness of the conventional traditional and moral code of the Ipe family.

After a thorough study of the novel. 'The God of Small Things' it becomes clear that even today inferiority complex exists in the society. However, Roy explores religious and racial discrimination with some illustrations . It is unacceptable for a Syrian Christian to marry a Hindu. It seems that Rahel and Estha are uncomfortable for being half- Hindu. Baby Kchamma Constantly makes bitter comments about the Hindus. On the other hand, there is discomfort even between the Christian religious because Pappachi makes negative reaction when Baby Kochamma converts to Catholicism . Chacko suffers from racial discrimination . His wife, Margaret's parents were shocked and disapproving that their daughter should marry an Indian, no matter how well educated Sophie Mol on one occasion mentions to her cousins. That they are all 'wog' while she is 'half-wog' Discrimination , thus, has become a way of protecting one's privileged position in society.

Caste system and social discrimination has been the major problem of the society in India—for centuries. From the time of Portuguese Colonialism , Christianity or Roman Catholicism became a major religion in Kerala . but untouchability was practiced by theChristians of Kerala. The untouchables were considered polluted beings. They had the lowliest jobs and lived in subhuman conditions. The caste system was considered a way to organize society. The Ipes are supposed to be the dominating upper class people. They are factory owners. Mammachi and Baby Kochamma would not mix with those of a lower class. Even Kochu Maria, who has been with for years will always be a servant of a lower class.

Conclusion : The novel 'The God of Small Things ' of |Arundhati Roy is an excellent exploration of Indian socio – cultural lifestyle and mixed attitude of the people. Roy has in a systematic way pointed out the personal traits of different characters. She by using Malyalam and Indian words tries to make English prosperous . All of the multifarious elements come together to construct a diverse look of Indian culture ; and the effect of the caste system on life and love during the time of post colonialism . In the end I would say that Arundhati Roy in her lucid style has tried her best to add a piece of literature in Indian English and in its grandeur.

Reference:-

1. Roy, Arundhati , 'The God of small things ' India Ink, publishing co. Pvt. Ltd., New Delhi , 1997.
2. Naik , M.K. , 'A History of Indian English Literature ', Sahitya Academy, Delhi 51, 1999, pp.233-42.
3. http://www.themanbookerprize. Com/prize.
4. http:/www.sawnet.org/news220 html.
5. Live to tell The Guardian, Saturday ,Feb.17, 2007.
6. Ch'ien, Evelyn, "The Politics of Design : Arundhatti Roy ", Harvard University Press, 2004.

Study on Chetan Bhagat's Novels and Its Impacts on Society

Mrs. Megha Nikam
M.A (English), B.Ed, SET

Abstract : Chetan Bhagat has explored youth culture and issues of young generation, ultra-modern facilities, competition oriented life through his novels. His work and devotion to our nation is very appreciable. According to him today's youth wants to achieve a good status and calmness in the life but they are not paying attention to hear their inner voice, but when it happen their life become good in every respect. He deals with the themes like education system of our nation, love, marriage, corruption, exploitation of employees, modern culture, women status in the society etc.

Introduction: Chetan Bhagat is an Indian author, columnist, screenwriter and speaker. He is author of bestselling novels. He becomes the voice of new generation. He has also successfully established his position as writer in modern India. With the talent of writing he also hold the attention of the world reader. He is student of IIT, Delhi 1995 and IIM, Ahmadabad 1997. He began his journey as writer in 2004. His 1st novel is five point someone. He represents the new generation of writers. Chetan Bhagat has explored youth culture and issues of young generation, ultra-modern facilities, competition oriented life through his novels. He also tried to expose facing day-to-days problems of youth.

His all novels deal with the conflict, clash, cultural anarchy, loss of faith in morality, depression among the youths and globalization, universalism. 'What he writes, he writes about youth'. He is good writer, speaker and motivator. He is role model for young Indians. His writing style is very simple and lucid. It's very understandable and knowledgeable experience to read his novel. He is novelist with creative writing. He is emerging star in modern Indian writing.

Undoubtedly, we know that literature is the mirror of the society. It reflects the social, cultural, economic and historical life of human being, so the change in the society reflects in the literature and whatever is literature become society. It helps to build a nation of strength and prosperity. It suggests us what is a wrong and what is right. The literature which helps to build a nation this becomes a new trend which is related to change and development or transformation. This new trend suggests innovation and creativity of a new generation and their way of thinking for the betterment of the life.

Indian life style presented by the works of Shashi Tharoor, Arundhati Roy, Arvinda Adiga, Vikram Seth, Mulk Raj Ananad, R.K Narayan to worldwide attention. The feminist of Indian English Writing also created their own place in national and international literature i.e-Anita Desai,Kamala Markandaya and Shashi Deshpande. Indian writers also have won prestigious Man Booker Price in past two or three decades.Indian English writing attracts the reader from all over the world.

Chetan Bhagat's Novels –

Five Points Someone (2004)
One Night at the Call Centre(2005)
The Three Mistakes of my Life(2008)
2 States: The Story of my Marriage(2009)
Revolution 2020 (2011)

Introduction to Chetan Bhagat's Novel:-

1.Five Points Someone (2004)-This novel deals with the story of IIT Campus & how live in College. It presents human relationship through the three characters Hari, Alok & Ryan who meet at IIT and become a friend. They are hostel mates. This story of this novel narrated by Hari who is one of the characters of the novel. It is story of 3 friends from IIT and Hari's girlfriend Neha who is daughter of Prof.Cherian head of Mechanical Engineering Department. Ryan is disappointed with education system blaming for devaluation of creativity as he likes originality and creativity. We find ups and downs in the story, clashes, reality of human relationship, young generation's thoughts about faulty education system.

2.One Night at the Call Centre (2005) :-This novel published in 2005.The novel revolves around six characters in Haryana who are employees at connexions call center in Haryana. The story recounts in train call from God.it relates to the event that happen one night at call center.Shyam is the character who told the story.

It is the story of almost lost love,ambitions,absence of family and it's affection ,lifestyle of youth in this country and impacts of globalization.Shyam loves Priyanka but lost her and she planned to arrange marriage with another. Vroom loves Esha.She wants to be a model.Radhika is an unhappy in her marriage life and Military Uncle wants to live with son and family but they avoid him.Shyam alias Sam Mary is narrator of the

novel. One day they all decided to enjoy and go to night club while returning they face life threatening situation as accident happened they start to panic. They are helpless Suddenly Shyam's mobile starts ringing called the call from God who speaks english. He talked to everyone and suggest to improve their life and gives advices them to how to get rid out from that horrible situation. The phone call motivates all of them. Now they have clear goal in their mind tried to work out for it.

3. The Three Mistakes of my Life(2008):-The novel is based on real life event.It follows a mix Cricket, religion ,business, love and friendship. The story begins with an email which is received by Bhagat from Govind who had taken many sleeping pill as wanted to end his life.It's the story about 3 friends Omi,Govind and Ishaan .The story reveals through the character Govind as he has committed 3 mistakes in life. He wanted become businessman.Ishaan is a cricket player .Cricker is a player.Cricker is passion for him.Omi is a son of Priest who doesn't have any goal in his life.Govind set up cricket shop with the help of Omi's family near the temple. The business flourished as Ishaan coaches' youngster in cricket and Govind teaches Math's to these boys should work secular party. On the mall in which they had booked shop. The investment of Govind turns into 1st mistake.Govind falls in love with Vidya is his second mistake. Ahmedabad burns in riot fires Bittoo Mam kill Ali's family. Now wants to kill Ali.Omi' dies while saving Ali.Govind makes his 3rd mistakes when he protects Ali he injured Ali.Ishaan and Govind were not any more friend they even not talked about 2 years, this event leads Govind to death bed but survive and how he face reality is depicted by Bhagat in this novel.

4. 2 States: The Story of my Marriage (2009):-It is also called as semi-autobiographical novel of Bhagat.It is story of couple Krish and Ananya who are belong to different cultures and states of India.Punjab & Tamilnadu respectively.They deeply love each other and want to get married. The story starts in IIM Ahmedabad Campus.They become friends and get involved in love. Both of them get job and seriously work out on plan of marriage.Krish tries to convince Ananya's father and mother by helping them in work. Now they tried to convince his mother, finally they get married .The novel ends with Ananya's giving birth to twin boys. On thought to end inequality in India.

5.Revolution 2020 (2011):-This novel is concerned with a love triangle, corruption and journey of self-discovery Gopal and Raghav are friends who are separated by their goals but connected by love for same girl.Gopal is poor and experience cery harsh realities and always wants to improve his life.Raghav has desires about revolution in Indian through fighting against corruption. Gopal gets low rank in AIEEE exam so moved to good coaching classes in absence of Gopal, Aarti get closer to Raghav and reveals relationship to Gopal which is heartbroken fact for Gopal. Raghav become journalist.Gopal joins the system of corruption in India. As journalist Raghav starts 'Revolution 2020' to change the world and expose corrupt system.Meanwhile Aarti & Gopal again come closer and began to cheat on Raghav.At end of the novel Raghav and Aarti get married ,Gopal become richand successful businessman.

Thematic Study of Novels:-

Chetan Bhagat has developed his own style of writing and it seems real life story & it is very refreshing for youth and it also indicates to contemporary Indian. Chetan Bhagat conveys his theme, Subject matter thorough the simple plot. Modern ideas which attracted more to young generation.

The themes of all the novels are true to reality. We couldn't find imagination exaggeration but the real life problem of society. His novels gives us a picture of his concern, through the characters of his own novels such as Ryan's Voice, Vroom's thought, through Krish,Gopal,Alok etc.

Bhagat also wants to convey the message of the generation gap. He also enlightens today's youth, their hopes & aspiration. He wants academic & social revolution for people who learn without thinking. He also points out the dilemma in the mind of young generation .He also peeps out in currents issues like corruption in every field. Rat racing to achieve something, high competitions started from entrance test to class one officers post. He also talks about love which is very sensitive and close to youth. His all novels describe the advantages & disadvantages of the life of rich and highly intellectual. He depicts the moral and spiritual degradation.

We find various themes in Chetan Bhagats's novel which are relative to modern man of India. His novel present educational system and exam system, love –hate relationship,sex,marriage,friendship,sense of failure. Modern culture women of new generation & status, human relationship.

1. Human Relationship:-Bhagat tries to show the bonds of human relationship. It is important theme in his novel. He portrays love hate relationship as rapid industrialization & westernization of the attitudes life. His

novels convey a message of sense of the life. He presents lively pictures of human behaviors .He explores the value of emotion.

2. Materialistic Approach: - We can view the every aspect of society in his novel the Materialistic approach affects the human psychology. His novel reflects the social, educational, human facts & conditions of modern life. We find materialistic approach effects, on concept of marriage, privatization in education, corruption and politics.

3.Love,Sex,Marriage:- He gives emphasis on the treatment of love,sex & marriage as theme but sometime we find that it is not all emotional either love or sex. We find love proposals and rejections in the novels but here the youth of today take it as quite healthy or it is the matter of fact & moved on. He also wrote about sexual relationship of main characters in the novel before marriage or without marriage which is considered as 'Sin in India'i.e-The relation between Hari and Neha in 'Five Point Someone,Shyam and Priyanka in one Night at the Call Center,Govind and Vidya in Mistakes of my Life,Krish and Ananya in 2 States.

4. Modern Culture:-Through this theme Bhagat show the depths of human experience. He illustrate the human conflict of lives .He develops the different kind of relationships. Where there is no space of social status and caste like practices. He suggests that each culture has its own identity and its norms. He also writes about aspects of India's culture, problems, languages & young generation.

According to Bhagat todays, young India wants a good life, a good job and romance. Today's youth wants a good well-paying job good looking, beautiful girl friend.

5.Sense of Failure :-This is the global theme in Modern world everybody want success only. But they are afraid to face failure the youngsters who get admission in prestigious institutions with high hopes and dreams to achieve the target or goal but some point they become frustrated as they suppressed with high expectation of parents. The exploitation of employees in private sector results to death or suicide as not having the strength to face the reality or to rebel against the system.

6. Educational System:-In India Education has considered as special factor for India's social and economic development. Developing countries like India gives importance to education in 21st century. But here in Chetan Bhagat's novel's he criticizes the educational system, exam system of our country. This kind of system like a burden to students they are always involved in assignment test, CET, Entrance exam in different faculties and projects .The education that we get according to system is not applicable. Our education system fails to give practical knowledge. It is only achieving the good grades in examination and not about creativity or innovation .Bhagat comments, "***This systems kills the best fun years of yours life. There is no room for original thoughts and where is the time for creativity? It is not fair".***

7. **Globalization:-**The modern culture of India affected by globalization. It raises the living standard of India. The rate of progress increased very vastly all over the India. One Night at the Call Centre proves that how globalization affects the India. The privatization policy in each sector less guaranty of security and more exploitation of employees. The employees have to work at whole night to deal with foreign customers so they can't get proper sleep and it's affects to their health badly. There is also good side of globalization that Indians get job opportunities in European Countries.

These are the major themes which Bhagat's presented in his novels. There are also many themes like generation gap presents through the character of military uncle and his son, as the uncle was neglected by his son, lives alone, not satisfied with his son indicated less attachment, the theme of representation of youth .In his all novel we find the most characters are from young generation and changing status of Indian women. Chetan Bhagat presents the reality and true life of our country and society.

Impact on Society:-

The literary work of Chetan Bhagat not only sticks the mind of readers but also left the special impression about the all novels that's why his literary work become popular among the world .A good work has some impact on the society and also delivered a good message to society .We know very well that literature has the power to change the condition. It gives shape to social development. Chetan Bhagat is not just an author, but he is the voice of a generation .It is very true so that we also accepted the movies like 3 Idiots, Hello, Hello, Kai Po Che, 2 Status, Half Girlfriend which are purely the adaption of his novel.

The education system is criticized in the novel Five Points Someone. It describes the education of the IIT Delhi, where the students have the burden of completing assignments, class tests, surprise quizzes & semesters exams etc. That they forget to enjoy real meaning of life. The novel also presents the faulty exam

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

system. He also compares the IIT System to the rat race which is endless and misreble.The Young generation feels the need for .The novel also reflects the life of students in critical way.

'One Night at the Call Center' presents the problem of young generation particularly problems of call centers employees, the privatization in many sectors creates the problems like exploitation of employees. Characters are in dilemma what to do and what not to do .At the end of novel the characters hear the inner voice which is form great God. This novel given message to the young generation that:

i)He can do whatever he wants

ii)God is always with you to support you

iiiThere is nothing as loser as all .

It also conveys the universal message that 'Think twice before you act'. The novel ends with the thought of ***'You Should Faith'.***

The novel 2 States represents the cultural differences .Krish and Ananya set the example of their journey of love to marriage without cheating the parents. How did they persuade their families to their marriage are depicted in the novel. Today's young generation should take good message from this novel.

In the next novel Revolution 2020.Chetan Bhagat pictures the currents issue of corruption .It is the challenges before us to reduce the corruption & mal practices in various field and the only prevented by the youngster as they have the power to do it. The novel finish with main character's through in epilogue that 'The revolution will come; we will have a better nation one day.

So we definitely said that Chetan Bhagat's novel do the impacts on society .As the message through of the novel give spark to our psyche. The characters of the all novels also coming from society that we easily find them anywhere around us or within us.

Conclusion:-

Chetan Bhagat has proved that he has the ability to control the mind of the people. His novels appeals to the readers. He depicts how the young generation try to solve their problem, shows the potential. Bhagat motivates the young generation and today's youth also become confident to face problem or unexpected difficulties in their life by reading his novel. The youth of India is the strength of India in future. He also deals with the global themes like-Sense of failure, reputation of women, equality and privatization. As the writers of the modern generation, he show the burning problems of society. He tried to portray the contemporary young-India. He also promotes the inner-caste marriage through the novel 2 states. He thinks that those should not be barricades like caste, creed, and religion against love. The novel of Chetan Bhagat has great impacts on the minds of reader form worldwide and it also help out to build a healthy developed and prosperous nation.

References:

1. Chetan Bhagat,Five point someone:Rupa & Co,New Delhi
2. Chetan Bhagat-One Night at Call Center :Rupa & Co,New Delhi
3. Baldevibhai M.Vaghela:Thematic Studies of Chetan Bhagat's Novel-Paradise
4. Publication ,Las Vegas
5. Chetan Bhagat:2 State. Rupa & Co,New Delhi
6. Chetan Bhagat :Three Mistakes of my Life
7. Chetan Bhagat:Revolution 2020
8. Genre Fiction,Wikipedia.org

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Women: The Ambassador of Nation Building

Dr. Manisha Mohan Mujumdar
Head, Dept. of English
Br. B. K. College, Vengurla
Sindhudurg, (MH)

Abstract : The wave of globalization, privatization and liberalization emerged in our country around the decade of 1990. As a result, it brought a rapid change in the field of information-technology, computer sectors and all other section of a society. The invention of mobile has made communicationeasy and faster.Gradually, it occupied our life and affect our lifestyle. Nowadays, a web of internet has entrapped human beings. Any information is easily made available just on a click. The age of internet has changed the mind-set of people. As far as India is concerned, India is the laboratory where different cultures, different religions, different races, have met together and if we are able to succeed in the integrating them all, the world platform, which has also got a variety of communities, races and religions, may be able to succeed in the endeavor of building up a world community while preserving variety. On this background, the present paper attempts to identify women's contribution to build a nation. The present paper also attempts to justify how women can perform this task easily and how they can bridge the gap between diversities and establish the unity within a family, a society and a nation.

Introduction:

The termglobalization is a process through which the diverse world is unified into a single society. It encompasses several large processes as cultural globalization, economic globalization, trade globalization, sociological globalization etc. It has been observed that globalization has become an integral part of our life. Unknowingly and gradually, it has stalked in our lives. The world and the knowledge in all fields is now available at our one click. Thus, in the era of globalization and the age of technology everything is made easy to access. However, as far as the term "nation building" is concerned, it has nothing to do with globalization. The term "nation building" is an abstract term. It depends on the citizens of the nation and their contribution to the national development. Consequently, the contribution of each and every citizen despite one's religion, caste, class, creed, gender, age, locality, region, community and profession matters a lot in nation building. In other words, one can not be given more importance and the other is ignored at all. Nation building is a process. It is closely related to the patriotic feelings of the citizens. In that respect, it needs to develop deliberately in the minds of the citizens.

The very first source of developing national spirit among the citizens is their family. It is the only institute that everyone goes through the same experience as far as moral teaching and value inculcation are concerned. And obviously, the credit of creating the national characters goes to women in a family.

Half of the population of the nation is occupied by the women. However, their power and strength is not considered in a patriarchal society. They are ignored likewise their invisible work in household. But, one can not ignore the fact that women are the backbone of a family which is one of the stable and oldest institutions in a society. Critics and scholars have noted the universal significance of family. No one can deny the fact that there exists a deep connection between the structure of family and the structure of nation. Thus, sociologists and psychologists have glorified the term family and have connected its trustworthy and congenial atmosphere of a family to the development of an individual, a society and a nation. The great sociologist Confucius raises the status of this institution above everything. He further draws attention of people to the fact that improving a family means improving a society and a nation. One can easily understand Confucius' urge towards a family which is the source of improvement of a nation.

In short, family is the basic block of a society which is the foundation of state itself. Happy families create healthy society and healthy society is essential for a strong political order in democratic society. In an Indian home the mother is not merely ancillary and decorative but central and vital. Thus, a woman is an architect of a society and of nation too.

It is an institution which combines family bonds, patterns of intimacy, duties, love, authorities and responsibilities. The words like comfort, rest, peace, love and holiness are related to this oldest institution. A good family turns their living place into a good home. As Ruskin glorifies home in the following words which is referred by Whol :. . . the place of peace, the shelter not only from all injury, but from all terror, doubt and division…It is a sacred place, a vestal temple, a temple of the hearth watched over by Household Gods (10).

A family is a holy place where one can feel comfort, love, peace, equality and understanding between men and women and one can experience pure domestic life with sound relationships. Thus, women who are whole and sole authority of household, work hard to inculcate these qualities among their children. Their contribution in that way is remarkable because these qualities prove beneficial as they build responsible, sensitive, loving and caring citizens for nation in future.

The gender ideology divides the world into two spheres: domestic sphere and public sphere. Women are supposed to stay at home, raise children, clean, prepare meals and create a refuge for men after their day of work outside the home. They are forced to be satisfied to live with the roles of nurturer, mother and household manager.

However, women are restricted to the private sphere;the society has imposed the great responsibility on their shoulder to prepare a healthy, disciplined brigade for the national service. Women are close to the children in their early bringing up. As a result, their influence on children's is greater than that of men. Consequently, women play their roles with great responsibilities in upbringing of a healthy and solid society. A good healthy society does not emerge automatically in its own way but it needs to be emerging and for its emergence women play a vital role.Thus, women's contribution to provide strong force for a nation is noteworthy.

Women are busy in their private sphere, domesticity, which is a full-time but unpaid job. Their household work is not valued by a society. However, one can not deny the fact that home is the first place from where nation building begins. In that case, women's unpaid and unvalued household duties matter a lot. But, it is significant to note that it is women who produce labour in form of human force. Thus, they are labour suppliers to a nation. Yet, it is painful to note that their labour is not considered. The first attempt to shape a character of a tomorrow's citizen takes place in a family of a child and by the hands of a woman, i.e. mother. Thus, women are the chief instrument by which we can transform traditions, culture and bring the change to the next generation. It is women who foster moral and spiritual values among the children. And that is why women's share in nation building is definitely significant.

While carrying out everyday household activities women force their children to observe how to maintain order, discipline, harmony and unity within a family which prove fruitful them to be an ideal citizen of a nation. They learn many things within a family and through mother's behaviour and treatment. Moreover, children grow-up watching the abilities of mother's caring, sharing, nurturing, understanding, and forgiving which enable them to inculcate in their personality. Thus, women's sacrifice, unconditional love and devotion is adopted by the children which is essential to be a responsible citizen of a nation. In short, active participation of women in a family helps to develop peaceful and just society. Women are, thus, an ambassador of social peace and warrior of nation building.

While honouring the contribution of women towards a nation, Dr. Radhakrishan had said that "India in every generation has produced millions of women who have never found fame, but whose daily existence has helped to civilize the race, and whose warmth of heart, self-sacrificing zeal, unassuming loyalty and strength in suffering, when subjected to trails of extreme severity, are among the glories of this ancient race." (Radhakrishnan, 533)

Women have an ability to reproduce of their kind. A woman is the creator, the maker and the leader. They have a strong hold on their family. Women form the minds of the children who are tomorrow's citizens. Their hearts, minds and characters are molded by their mothers. Values like respect for human dignity, decency, discipline, dedication, truth, honesty are taught at home only.

While reviewing women's contribution to nation building, one can not forget RajmataJijabai who cherished a dream of “Swarajya" and who afterwards fulfilled it at the hands of Shivaji. It was Jijabai, an ordinary woman, who sow the seeds of "Swarajya" in the mind of Shivaji. It was Jijabai, who make him aware of the injustice and exploitation of our people by the Mughals. It was She who force him to understand the need of the " Swarajya". Thus, she enlightened the spirit of the "Swarajya" in Shivaji's mind and "Swarajya" emerged. *It is worth to notice that though*the traditions have entrapped women in household duties and responsibilities, they have shown the courage to break the shackles of it. The tradition of Jijabai is continued with Rani Laxmibai who fought against British to defend her Zashi. Afterwards, when India was struggling to get free from the clutches of the British Raj, women have shown their bravery to fight against Britishers. For instance, Sarojini Naidu, VijayalaxmiPandit, SuchetaKriplani, ArunaAsif Ali, KalpanaDatta, Kamala Nehru, Kasturba Gandhi, Madam Kama have devoted their lives for the country. Their contribution to Swadeshi

Movement, Civil Disobedience Movement is remarkable instances in nation building. Thus, women have revealed the remarkable involvement in nation building. Their role in socio-political scene of India since the days of freedom struggle till today is really appreciable.

KrantijyotiSavitribaiPhule's contribution in women empowerment is significant as she paved a way of education for women. It is education through which women could establish their identities in both the spheres. Thus, Savitribai's pains and sufferings proved successful as majority of women are in a stream of education and uplifting themselves on the way of progress. Savitribai had understood the need of women's education for the nation building. Hence,Savitribai's work for women's education can be treated as her contribution to nation building.

Today, women have proved themselves as dynamic, vibrant, sincere and perfect in many fields. They are efficient enough to face all odd challenges and obstacles and prove their genius in male dominated society. Women have shaped their own destiny as well as their nation's destiny. They are highly equipped to compete in personal and private spheres. They are successful both as homemakers as well as professionals, academicians or politicians. Women have occupied all the fields and have uplifted the national identity. They have adopted new skills and have acquired new fields to prove their talent. Mary Com, SaniyaNehawal, SaniyaMirza in Sports, Arundhati Bhattacharya, KiranMazumdar Shaw, ChandaKochar from Banking and Finance departments, Indira Gandhi, KiranBedi, PratibhaPatil, SuchitraMahajan from Politics, Priyanka Chopra, Aishwarya Roy from Film Industry and Anita Desai, Arundhati Roy from Literature, Sunita Williams, KalpanaChawala from Space andAstronauthave successfully established their national identity and have invited fame to the nation. These women have understood the strength within them and tried themselves to achieve their ambitions. As a result, Dr. Rajendra Prasad in his speech says, "Our women have a very great part to play in the progress of our country as the mental and physical contact of women with life is much more lasting and comprehensive than that of men."

Hence, women, who occupy an important place in our society, deserve to be treated well. Men that is to say a society needs to realize the power of women as they contribute to their family and nation too. Thus, women hold a key position and her role in shaping the fate of the nation must be recognized and respected. Women's patience, hard work, politeness, ability to decision making and professionalism in all spheres make them different from the men. Women should understand their hidden potential that the hand that rocks the cradle, rules the world.

One of the surest signs of the emergence of our nation into the modern age is the status of women. Women's creative force of love fulfills the need for the true quality of human beings with informed minds, civilized hearts and sensitive souls. It is such people that the nation needs most.

Conclusion:

Women's participation in the political and economic activities of a society enriches the fabric of a nation. Many women in India have reached high positions and many others are doing well indifferent spheres and even in professions once unthinkable for women. Hence, the role of women in nation building cannot be denied. They play a very significant role in a process of constructing national identity. Women have remained the foremost artisans of any society as they are our first teachers and nurses.

References:

1. Aapte J. S & Rode Pushpa.BharatatilMahilaVikasachiWatchal. Pune: Diamond Publication, 2008. Print.
2. S. Radhakrishnan.President Radhakrishnan's Speeches and Writing (May 1962-May 1964). Delhi:Ed. Ministry of Information And Broadcasting, Govt. of India. The Publications Division, 1965. Print.
3. S. Radakrishnan..President Radhakrishnan's Speeches and Writing (May 1964- May 1967). Delhi: Ed. Ministry of Information And Broadcasting, Govt. of India. The Publications Division, 1969. Print.
4. S. Radhakrishnan. Occasional Speeches And Writings (Oct1952-Feb1959). Delhi: Ed. Ministry of Information And Broadcasting, Govt. of India. The Publications Division, 1960. Print.
5. S. Radhakrishnan. Occasional Speeches And Writings (July1959-May1962). Delhi: Ed. of Information And Broadcasting, Govt. of India. The Publications Division, 1963. Print.
6. Whol, Anthony S. Ed. *The Victorian Family*.London: Biddles Ltd., 1978. Print.
7. Yedekar, Shyam. BharatiyaSwatantrayaLadhyatilStriyancheYogdan. Kolhapur: Rajhans Publication, 2007. Print

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Postcolonial Consciousness in Thea Astley's *Reaching Tin River*

Prof. P G Kumbhar,
Assistant Professor and Head, Dept. of English,
M H Shinde Mahavidyalya, Tisangi

Abstract: Reaching Tin River (1990) is a novel written by Australian Author Thea Astley which was awarded with New South Wales Premier's Literary Awards. The main character of this novel is Belle who is witty, determined, revolutionary natured young woman with aspirations. Belle narrates us the story of her earlier years in a sarcastic tone and her obsession with a person who is in fact dead. In her attempt to research the archives of a town called Jericho Flats, she comes across Gaden Lockyer, who is a long-dead person and center of her obsession. In this novel, she centralizes her attention to an individual who starts his battle from normal circumstances and from common masses and reaches to the extreme stages which are almost unknown. Belle continues her obsession afar the spring of reason. The central character, Belle shows departure from her past life which involves her family and community too. The story delineates Town of Tin River in Queensland region, Australia. This paper presents the postcolonial consciousness in the novel written by Australian author Thea Astley.

Key Words: Postcolonial Consciousness, otherness, hybridity etc.

The postcolonial consciousness is concerned with the readings and writings of literary genres produced in formerly or presently colonized countries. It takes an account of the literary creations generated by the people of colonizing countries highlighting colonization or colonized peoples. It gives prominence to the manner in which the writings of colonizing customs misrepresents the experience and veracity and carves the inadequacy of the aborigines of colonized nations. It manifests the literature which comprehends the individuality of natives of a country under foreign influence and regains their own self as well as inevitable past in the light of otherness. It transacts with the acuteness in the use of diction, imagery, landscapes, customs in the literature produced by a colonial or colonized nation's individual.

The postcolonial consciousness is constructed in relation to the huge concept of otherness in literature. The term otherness tends to involve duality in its association with identity and distinctiveness. It denies looking at the West as the only planned, balanced, mannish, and superior. It even refuses to consider colonized natives as disordered, illogical, womanly, and wicked. It considers one's own past and national customs and gives significance to them in his life. It examines the distinct nature of colonized people who respect their own traditions and oppose intrusion of foreign culture and influence. It even exhibit their constructed past and changing nature though they stand as 'other' from the colonial perspectives. Their divergence from one another and from their own past remains the matter of investigation for postcolonial consciousness. It expects that colonized feelings should not be summated from colonized view. Due to the inevitable nature of past, nostalgic sensation occupies a prominent pose in the postcolonial literature. This forms the basis of thought process of the colonizers who considers their unity of cultures while puzzling the cultures of others. Postcolonial consciousness is marked by the features such as alienation, racism, hybridity, otherness, human conflicts, longings for the past and resistance to regain the past. The novel Reaching Tin River manifests these features in true sense.

Belle presents the story in first person narrative. The narrative voice of Belle in this novel is quite superficial, blowy, and casual as she young protagonist of Astley. Her narration captures the reader's attention through portrayals that takes an account of her life. Her mother worked as a drummer in a two-woman band and she consistently ignored her daughter Belle. Belle remains unknown about her American trumpet-playing father. She remains loveless throughout her life. Due to this reason, Belle survives as an alienated child who feels disillusioned in the Australian social milieu. Belle is a fine explorer of Astley's postcolonial consciousness as she reveals the features of Postcolonialism such as identity crisis, loveless life, feeling of outsider, otherness, hybridity and many more in the best sense. Belle remains unsuccessful while pursuing her career path and she even receives utter failure in her marital life too which develops her sense as a permanent outsider. She longs for emotional fulfillment throughout her life and becomes obsessed with long-dead archetypal settler named Gaden Lockyer. She comes across his photograph in library archives and feels attracted as well as obsessed with him. Due to the obsession, she decides to trace life of Gaden Lockyer.

In the due procession of narration of this story, Belle reaches to an utter fall in her attempt to reenter into the life-size poster of Lockyer. Gaden Lockyer was consecutively a banker, farmer and a politician with corrupt mind. He met his death in a nursing home in the Town of Tin River. The novel reaches to an end with

a sad but optimistic note where Belle keeps hold of the readers who may feel enthralled. At this point, Belle is portrayed as demanding the fulfillment of her emotional desires.

Belle recalls her past days where she goes through portrayal of her mother who was a drummer in an all-women's group before she turned to vegetarian. She shifted to settle in a shack in the hills. Belle's father was a trumpeter whom she met for the first time in a Manhattan jazz bar but remains unknown to her as her father. Belle had a husband too who was mobile deputy librarian. He remained in the quest for the ultimate sauce forever. Belle had even a best friend once in her lifetime whose cheerfulness was eventually destroyed in vermouth, a kind of wine and leather sofas. These characters remain at the crux of Belle's research about her own life. They are fabricated in her past life as well as horrible edge of her present too.

The story of this novel is told in first person narration by the central character Belle. It is mostly told in present tense and takes an account of life before birth too. Her mother gets separated from her father for the fulfillment of her dream. Belle was born on her grandparent's sheep farm. In her earlier age, she was sent to a boarding school as her mother wished to be a drummer. Belle's mother starts working with Aunt Marie and earns poor livelihood while playing drum in a big-band golden oldies in numerous cities. Belle spends many years in foul boarding house and eventually shifts to their own home with her mother. Here, Belle feels more displaced as she fails to establish attachment to that house. This is the prominent feature of postcolonial consciousness where an individual gets a sense of alienation from world. Belle's mother is a woman of unconventional thoughts and behaviour. She transforms their house in a hostel for wandering youngsters. At this juncture, Belle echoes her sense of alienation and says, "I return home each day to a house which always in flux. I am the stranger in need of a center." (RTR: 39) This sort of mournful expression reveals Belle's hopelessness due the sense of displacement and explores her postcolonial consciousness.

Belle experiences boredom in her own house and decides to move out of it. She tries to find out a job and gets it in the form of a research librarian. It is this place where she meets a person whose name is Seb. She takes decision to marry him and acts accordingly. "'Thinking I might at this point find my missing center we achieve a quiet marriage attended by four other archivists and six cataloguers. Seb is not, of course, going to work out." (RTR: 47) Belle is quite aware of her association with Seb and people who attended their marital ceremony. It was a quiet ceremony where both got married. Though Belle is a married woman, she finds no peace at all and feels a sense of otherness which is a feature of postcolonial consciousness.

Marriage of Belle with Seb is the time which can be seen as a joyless union of two individuals who are residing in same flat. Belle feels as if she has lost her identity in the company of Seb. The environment of suspicion begins from this point. Suspicion too is the feature of postcolonial consciousness where an individual looks at everything with doubt. Belle had identified herself as pale and frail, a photographic "negative". However, it is hardly an account given by an unenthusiastic and suppressed person. Throughout this novel we find Belle's voice which is affluent, attentive, decisive, and ironic. She tries to notice things, record them, and complain about situations while destroying and ignoring grammar and making womanly statements. All the time we come across an utter cry made by Belle "Me, me, me." These sorts of quest for own identity expresses her sense of postcolonial consciousness.

There is not a detailed account of Belle's mother who is a drummer, given in this novel. However, she is a pitiful character who shows potential and shows courage to leave her husband for the sake of her own dream. This assertiveness explores postcolonial consciousness in Belle's mother. Towards the end of this novel, we come across the fact that Belle fails in her mission to find out her father in a pathetic way. She achieves an extreme failure in her attempt. In this way, she shows her inefficiency to regain her identity in the form of her father and shows postcolonial consciousness.

Belle's husband, Seb doesn't establish harmonious relation with her exploring the postcolonial milieu and remains an awful person forever. He is the macho librarian who behaves in aggressive and masculine manner throughout his life. He is a person who treats his wife as a subordinate individual. He wishes that his wife should be confined to household duties and cook dinner for him. In this way, he holds discrimination with his wife and shows his postcolonial consciousness. Belle, finds herself inefficient to adjust with him and complaints about his rude behaviour.

Eventually Belle comes in contact with Gaden Lockyer who was a nineteenth century settler through his old photograph. It was Lockyer's old photograph that she finds out dated 1874 in which he was dressed in a dark suit and bowler hat. As soon as Belle sees him, she feels fascinated and her face becomes bright with charm. This sort of attraction towards a man through his photograph can be seen as a facet of Postcolonialism

where husband-wife relation can be looked as distorted. This is the crucial section of this novel where novel takes a new turn. Belle decides to find out Mr. Lockyer and starts emotional journey across Australia. Her tour is really strange and mesmerizing that would end in unpredictability.

Belle begins her journey of finding Lockyer which goes beyond the archives and into the region of imagination. This sort of obsession with a person can be seen as the feature of postcolonial consciousness. She pursues strange activities. Her madness is described as,

She tries making an outfit like the one his wife wears in the photograph which she gets. She haves the same photograph blown to the life-size. She even sticks the same to the veranda of his house and tries to go into it. It is even found that the tables are turned as it were when she reads in his diary that he has been visited by ghostly apparition of herself. (RTR: 162, 199)

The above mention description of Belle's behaviour seems to be strange and shows her obsession with Mr. Lockyer. She explores the features of postcolonial consciousness with her incredible behaviour.

To conclude, it can be said that, postcolonial consciousness is an inseparable part of the lives and cultures in the people whose native lands were former colonies of some foreign rulers These people got influenced by alien culture and their lives turned to be hybrid one. They showed their impact with changed life styles as well as resisted for regaining their own past.

References:

1. Abrams, M. H. A Glossary of Literary Terms. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1981. Print.
2. Adelaide, Debra. Australian Women Writers: A Bibliographic Guide. London: Pandora, 1988. Print.
3. Astley, Thea. Reaching Tin River. Melbourne: Minerva, 1990. Print.
4. De Beauvoir, Simone. The Second Sex. Trans. and ed. H.M. Parshley. Harmondsworth: Penguin, 1986. Print.
5. Willbanks, Ray. Australian Voices: Writers and their Work. Austin: U of Texas P, 1991. Print.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Family Metaphor In The Modern Indian English Poetry With Special Reference To A. K. Ramanujan

Mr. Suhas Raut
Associate Professor and Head,
S. B. Khade College, Koparde.
Maharashtra – 416 204.

Introduction :

The English language was introduced in the Indian academies by Lord Mecaulay with the intention of making people Indian in blood and colour, but English in taste, opinion, morals and intellect. He thought that these people could function as the medium between the British rulers and Indian subjects. The decision to introduce English education began the evolution in thinking, beliefs and sensibility of Indian people. The people who got the education began to write and think in English .The religious and social reforms and the establishment of Indian National Congress led to a rediscovery of the Indian identity.

This gave birth to a spate of creative writing in English in India. There emerged a number of poets, novelists, dramatists, short story writers etc. The introduction of English education set in function a subtle evolution in thought processes, beliefs and sensibilities. India proved to be extremely receptive and assimilative to English education and language. It never weighed on the Indians as an imposition. The English language and literature exerted a beneficial influence on the native regional languages and literature and brought about enlightenment in India.

Indian English literature is the expression of a sensibility, firmly rooted in the traditional and yet having links with the very modern. Indian English literature is considered as a part of Commonwealth Literature. But now Indian English literature has come to its own standing. It has no longer remained as a part of Commonwealth literature, but has become a significant part of the World Literature in English. And that is why the names of the writers like Mulk Raj Anand, R. K. Narayan, Raja Rao, Nissim Ezekiel, Vikram Seth, Anita Desai, A. K. Ramanujan, Jumpha Lahiri, Arundhati Roy etc. have become familiar in literary circles wherever English Literature is discussed. Thus Indian English literature has attained a noteworthy and commendable international stature.

In the post-independence era many writers, leaders, reformers, sports personalities, social workers, farmers have contributied a lot in building our nation. Our nation is emerging as the major nation in the world. Now India is being recognised as one of the fast developing countries in the world. The thoughts and actions of the great men are responsible for the development and transformation of our nation. There are many Indian writers writing in English who have contributed a lot in transforming India. So Indian literature in English is being recognised as a separate branch of literature all over the world. It has come of age and has its own standing and is being recognized as an indispensable part of the World Literature in English. There are a host of creative writers who have been enriching the tradition of Indian English Literature with a view to acquire international stature. The serious contemporary Indian poetry in English came to be written not just after Independence but in the sixties and after. The post- Independence poetry i.e. the modern Indian English poetry has come to mean post-1960 Indian poetry in English. There appeared on the scene a large number of poets in English in the 60s and after. They have dealt with almost all the aspects of Indian way of life including Indian myths, beliefs, traditions, situations etc. One of the most preferred genres of literature i.e. poetry began to emerge conspicuously in the native literary circles. So it would be imperative at this point to take a brief review about the genesis and development of Indian English poetry.

Indian English Poetry :

Indian English Poetry began in the middle of the 19th century. Indian poetry in English during the 19th century and the early 20th century was influenced by the English Romantic and the Victorian poetry. It was influenced by the English and the European poetic traditions. Therefore, it shows a combination of the 'native' Indian poetic tradition and the 'foreign' western poetic traditions. It was mostly an imitation of the English poetry, both in style and form, but full of Indian theme and an Indian atmosphere The Indian poetry in English in the 20th century shows two distinct phases: poetry before Independence, and poetry after Independence. The year of independence i.e. 1947 can be treated as a dividing line.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Pre-Independence Indian English Poetry :

The phase before independence is called the `colonial phase`. During this period Indian poets had divided minds. They recorded their protest against the British rule. The spirit of rebellion is all the time present in their poetry. They were against the British way of life and thought. They cherished the Indian way of life and thought in their poetry. As a result, the Indian poets in English started celebrating the rich heritage of ancient Indian culture. Their favourite subjects were drawn from Indian myths and Indian philosophy, and the beauty and variety of the Indian landscape.

But in spite of this 'Indianness' the Indian poetry in English showed dominant Romantic tendencies like the dream world, worship of beauty, celebration of nature, the theme of love and the mystic quest etc. The notable poets of this periods are Henri Derozio , Kashiprasad Ghose, M.M. Dutt, Aurobindo Ghose, Ravindranath Tagore , Sarojini Naidu, Harindranath Chattopadhyay, Toru Datt. These poets have recorded their protest against the British Rule. In their poetry runs a philosophical vein. The Indian mysticism is also the most important aspect of this poetry. In conclusion, we find the poetry of this period a very naive and simplistic version of the British Romanticism.

Post-Independence Indian English Poetry :

Indian English poetry bloomed in a true sense after independence. The poetry after independence shows a considerable influence of British and European Modernism. The poets of the period turned away from 'romantic' poetry and began to write more in time with the age, its general temper and literacy ethics. They observed and reacted to the reality around them. The modern poetry is an attempt to build up a tradition of its own. The poetry of the period records the artists' own life experience and struggles. The notable poets of the period are Nissim Ezekiel, Dom Moraes, P.Lal, R.Parthasarthy, Gieve Patel, Jayant Mahapatra, Keki N. Daruwala, Arun Kolatkar, Kamala Das, Dilip Chitre, A.K. Ramanujan etc. In their poetry they seem to present the 'native' Indian situation and sometimes a typical 'native' view. But they have to write in a 'foreign' language which is the oppressor's language, so it becomes a linguistic crisis as well. The pre- Independence Indian English poets faced this duality. They protested against the British way of life and thought but followed the norms of the standard British English. But the post- Independence poets tried to break these norms partly. They tried to evolve their own variety of English. They also succeeded in evolving their own poetic idiom and experimented with new forms of poetry.

One of the themes that frequently recur in their poetry is the description of family life in India. The post-Independence poetry in Indian English literature prominently deals with this family motif very sensitively and sharply. The modern poets beginning from Nissim Ezekiel to the present day Vikram Seth have been preoccupied with the family motif again and again. Of them the very modern Indian English poet, A. K. Ramanujan is worth studying for the treatment of family life in India. Ramanujan, though stayed in America for the most part of his life, did not severe his connections with India. The memories of place, people and incidents in India still occupy a significant space in his mind. He recreates the familial memories through his poetry. So this paper tries to throw light on the treatment of Indian family life in Indian English Poetry in general and in the poetry of A. K. Ramanujan in particular.

William Walsh, in his book, `**Readings in Commonwealth Literature**` wrote that the 'highest achievement' of Indo-Anglian writers was in fiction, in the Mulk Raj Anand, R. K. Narayan, and Raja Rao, but the future, the promise, was in the poetry, in the works of Nissim Ezekiel, A. K. Ramanujan and R. Parthsarthy. Bijaykumar Das in his '**Critical Essays on Post-Colonial Literature**', says, " To my mind serious contemporary poetry in English came to be written not just after Independence but in the sixties and after. In short, the modern Indian English poetry has come to mean poet-1960 Indian poetry in English. This poetry has already acquired a distinct character of its own." (P. 20)

If we study the body of poetry produced by Indian English poets, we find that not a single aspect of Indian life has remained untouched. And one of the frequently handled themes is that of Indian family. A brief look at the traditions of English poetry in English shows that the roots have gone deep and the tree has sprouted in all directions. The modern Indian poet in English is showing a growing awareness of his environment. The modern poets beginning from Nissim Ezekiel to Vikram Seth have responded to the times sensitively and sharply. They have not withdrawn from India, but strongly desire to fit in the native traditon. A sense of belonging is acute in all of them. The post – 1960 Indian poetry in English has proved increasing robust, varied, responsive to the time and is enjoyable. The poets like Nissim Ezekiel, A. K. Ramanujan, Shiv K. Kumar, O. P. Bhatnagar and Keki N. Daruwalla are known for their ironic social comment. They are

brilliant commentators on the Indian scene. They deal with a number of social events like politics, marriage, love, black marketing, rioting, joint family, rituals, brain drain etc. They try to make people aware of the problems of the day and that is the reason of popularity of their poetry. Indian English poets no longer sit in ivory towers and sing about birds and cuckoos. They are alive to their contemporary situations. They have created a new idiom and have employed a new imagery in their poetry. There is variety in the post- 1960 Indian poetry in English. They do not write poetry in the conventional English poetic diction but in the Indian English language. Since the purpose of this paper is to study Indian family life in Indian English Literature, I wish to present the theme of treatment of Indian family with a special reference to the poems written by A. K. Ramanujan. At this point, it would not be out of place if we take a quick look at the poetic career of A. K. Ramanujan.

A Brief Profile of A. K. Ramanujan :

A. K. Ramanujan was born in Mysore in 1929 and educated at Maharaja's College, Mysore, Deccan College, Poona, and Indiana University. He has taught at the University of Chicago since 1962, and is currently professor in the Department of South Asian Languages and Civilizations, the Department of Linguistics, and the Committee on Social Thought. Ramanujan is the author of more than fifteen books, which include verse in English and Kannada: The Striders (1966), Relations (1971), Selected Poems (1976), Second Sight (1986), Hokkulalli Hwilla (No Lotus in the Navel, 1969), Mattu Itara Padyagalu (And Other Poems, 1977); translations of verse and prose from Tamil and Kannada: The Interior Landscape (1967), Speaking of Siva (1972), Samskara (1976), Hymns for the Drowning (1981), Poems of Love and War (1985); and a co-edited volume each on folklore and Indian literatures. Ramanujan was awarded the Padma Shri in 1976, a MacArthur Prize Fellowship in 1983, and was recently elected a Fellow of the American Academy of Arts and Sciences.

Ramanujan is basically a poet of memories. Of all the memories, the ones that are anchored to his familial past make his poetry very redolent with the characteristic native element or the Indian experiences. All his poetic collections are full of poems inspired by the remote personal past, reminding the past incidents, situations, relations and experiences that are associated with his family in relation to his own self. A great poet-critic poet A. N. Dwivedi comments, " The most delicate and luminous of the poems are those which picture experience of India, and in particular his family life..... Ramanujan is particularly striking when he portrays typical Hindu convetions and consciousness." Another Indo-Anglian poet R. Parthsarthy says, " The family, for Ramanujan is one of the central metaphors with which he thinks". He portrays his family life almost untiringly and it is evident from his poems collected in his famous anthology **Relations**. In this case his four poems namely **`Of Mothers, among Other Things, Love Poem for a Wife 2 , Small-Scale Reflections on a Great House,** and **Obituary `** are worth mentionable. The family relations haunt the poet time and again. They recollect his personal emotions, relations and sense of loss.

Treatement :

Now here I wish to take a brief survey of the themes presented in the above-mentioned poems and study how the Indian family life is reflected in them.

'Of Mothers, among Others Things' is a poem which recollects personal emotions and sentiments of Ramanujan attached with family relations. Here the most 'binding' of human relationships is the mother. The poet could never free himself from the sense of loss connected with the memory of the mother. Here the poet introduces his mother as a young shining lady wearing ear-rings adorned with diamonds and needles. He tells us about her delicate motherly instincts, which compel to run back from the rain to 'the crying cradles'.

'**Love Poem for a Wife 2'** is based on the intimate family relationship. Here the poet's relationship with his wife is depicted. It brings out the poet's sense of estrangement from his wife. The reason for this is 'unshared childhood'. As a result, the couple cannot know each other's likes, dislikes and temperament. Also, they can not know about their parents. The wife and the husband think of their past nostalgically and a look upon each others' indulgements enviously. The poem is a luminous evocation of the poet's family life. It reveals the poet's sense of frustration caused by the marriage of an ultra-modern lady. He actually desires to overcome his alienation from his wife, but emotional and cultural gaps yawn before him and the tension does not diffuse. The poet tries to seek fulfillment in wifely relationship, but ultimately he fails.

`Small-Scale Reflections on a Great House` is a much celebrated poem of Ramanujan in which the idea of family is the main substance. It is a greatly receptive, assimilative house and "nothing / that ever

comes into this house / goes out", including all sorts of curious things, persons and incidents' : library books, neighbours' dishes, photos, servants, beggar's song, inherited epilepsies, sons-in-law. Again the poet tells us about, "Anything that goes out/ will come back" - undelivered letters, widowed daughters, run-away sons and even a nephew returning as dead body from war. The memory of these things and the circumstances of their arrival and return provide a certain intensity to the self. The poem tells in a straightforward language the merits and demerits of the great house. It minutely describes the family life in India.

Obituary in one of the best family poems of Ramanujan. The poet here writes about the death of his father. He describes the domestic responsibilities left behind by the father - e.g. dusty papers on a table, debts, daughters and a very small grandson, and a leaning house. Then he describes burning body of his father and how they threw ashes into the pious confluence of the three rivers in the midst of mantrik recitations and erection of a memorial in his honour. The memorial stone contains his full name and his birth and death dates. The lines inscribed praise him in high terms that he really did not deserve. It tells us about his Brahmin birth and sudden death because of heart attack. Then news of his death was reported in an inside column in a Madras newspaper. He describes his mother's austere life and a compulsory performance of some rituals done each year to commemorate his father's memory. The details about the father's death reflect the Indian family life with all its customs and rituals. The picture, as presented by the poet, is more or less true at every place in India. The poem throws light upon the ritualistic life of Indian families.

Although Ramanujan stayed in America for a long time, he did not cut his connections with India. Therefore, memories of place, people and incidents in India still occupy a significant space in the mind. They are brought forward in the present, not with the purpose of juxtaposition, but simply as recreating memories. The familial memory plays an important role in his poetry.

References :

1) M. R. Varma and K. A. Agrawal, Reflections on Indian English Literature (New Delhi : Atlantic Publishers and Distributors, 2002), pp. 129-133.
2) Shirish Chindhade, Five Indian English Poets (New Delhi : Atlantic Publishers and Distributors, 2001), p. 54
3) Indian English Poetry Book-II (Nashik : Yashvantrao Chavan Maharasthtra Open Unversity, 2002), pp 1-10.
4) Bhatnagar Manmohan Ed. Indian Writings in English Vol-VII, Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi, 2000.
5) Walsh, William, Indian Literature in English, Longman Literature in English Series, London and New York ; London 1990.
6) Das, Bijaykumar, Critical Essays on Post-Colonial Literature, Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi, 1999.
7) Dwivedi A. N., A. K. Ramanujan and His Poetry, Doaba House, New Delhi , 1983.
8) Naik, M. K. Dimensions of Indian English Literature, Sterling Publishers Pvt Ltd, Delhi, 1985

Vijay Tendulkar's Plays : A Critique of Contemporary Society

Miss Shilpa Eknath Kamble
Assistant Professor in English,
S. B. Khade Mahavidyalaya,
Koparde

Miss Swati Eknath Kamble
Assistant Professor in English,
Night College of Arts and
Commerce, Kolhapur

Abstract

Tendulkar's plays explore and expose different aspects of human nature and character. Most of them deal with the individual against society and the tension between the two. All the plays contain a critique of the modern middle and lower-middle class Indian society with women playing key roles in the plot. For example, *Silence! The Court Is In Session* is a play that combines social criticism with the tragedy of the individual. *Vultures(Gidhade)* depicts the economic and moral degradation of a family. *Sakharam Binder* studies sex and violence. *Kamala* presents male-dominated society in which women often serve as stepping stones in men's self-advancement. Tendulkar's social conscience, the roles that he has scripted for women, his fight for social justice, modern representation of gender roles, his criticism of the class system in India have brought him in spotlight on the scene of modern theatre.

Nation – building is the construction or structuring a national identity using the power of the state. Nation formation is the broad process through which nation come into being. Nation builders are those members of a state who take the initiative to develop the national community. India is emerging as one of the most important nation in the world. In the post independence prior, India is marching on the path of progress in all fields of life. Many writers, visionary leaders, social reformers, social workers, industrialists, sports personalities and progressive farmers are doing their best in keeping India ahead in walks of life. A writer must reflect and interpret his society, his world; he must also provide inspiration and guidance and challenge. Writer is nation's cheer – leader. The writer provokes us to look at reality in a way not seen, even if it is visible. Literature is the reflection of the society. Writer reflects the society, its good values and its ills in his work. In its corrective function writer presents the ills of the society with a view to make the society realize its mistakes and make amends. Thus what writer presents is not only a reflection of the society but also serves as a corrective mirror in which members of the society can look at themselves and find the need for positive change.

Indian English Literature refers to the body of work by the writers in India who write in the English language and whose native and co-native language could be one of the numerous languages of India. The writers writing in English have handled different genres of literature. India has produced many eminent novelists, poets, short story writer and dramatist of International recognition and stature. One of the genres popular among the Indian English writers is drama. India has the longest and the richest tradition in drama. In 1920, a new drama in almost all the Indian languages came to the fore. The year 1972 was a landmark year for Indian theatre. The history of Indian English Drama is crowded by many notable figures who contributed to the development of drama such as Badal Sircar, Mahesh Dattani and Girish Karnad who have contributed to the modernization of the face of the Indian theatre. They represent Indian drama at national level for they dramatize universal aspects of human life in India. Vijay Tendulkar is one of them who deals with varied contemporary issues in his plays. Tendulkar's concerns were and are for the underprivileged, though he did not make the mistake of making them look noble. He exploits themes of taboos in sexuality, violence within the family and outside and the treatment of women in traditional society.

With *Silence! The Court is in Session* (*Shantata! Court Chalu Aahe*, 1967) Tendulkar bacame the centre of a general controversy of Marathi theatre who was identified as a rebel against the established values of a fundamentally orthodox society. The theatre group arrives in a suburban village of Mumbai to stage a play on the trial of the American President Johnson for producing nuclear weapons. Members of this group represent the sub-strata of society and their spiteful attitude towards the school teacher, Leela Benare, the prtagonist of the play, reflects their malicious nature. In the name of a mock trial, they expose her personal life. The play exposes the vulnerability (weakness) of women in the traditional Indian society.

The next play *Ghashiram Kotwal* (1970) is important historically because it broke two moulds of Marathi theatre at one go – the traditional Sangeetnatak mould and the modern realistic theatre mould. The play presented how folk theatre elements can be used to active contemporary significance. The play is the story of the rise and fall of a Kanauj brahmin in Pune-Ghashiram. It begins and ends with his dishonour and the disgrace of his daughter. The state of affairs in the city, the life-style and malfunctioning of the

administration are communicated through Ghashiram, who comes to Pune in search of a better means of livelihood.

Vultures (*Gidhade*,1970) is an entirely different kind of work that underlines Tendulkar's genius. The play is a ruthless dissection of human nature revealing its inherent tendencies to violence, selfishness, sensuality and sheer wickedness. The decadence and degeneration of individuals is exposed through the interactions of the members of family. Ramakant and Umakant's greed and viciousness, their father's vicious nature, their siste,r Manik's sensuality all add to the realistic depiction of the baser aspects of human nature. The beating up of the father by his own children, the two brothers' forcible abortion of their sister's child and the mutual distrust and hatred among the members of this family underline the fundamental human character. In the character of Rama, Ramakant's wife, Tendulkar is able to create a sensitive, naturally kind and good-hearted individual.

The play *Sakharam Binder* (1972) grew around the central character of Sakharam, a book – binder, who, though a Brahmin, is the antithesis of the general idealized image of a member of the caste. Through Sakharam, Tendulkar explores the manifestation of lust and violence in a human being. He also represents the feelings and emotions of Laxmi and Champa without any moralizing or judgement to demonstrate the basic and essential complexity of human nature. Sakharam riducules the double standard of the middle class and is straightforward in his dealings with the helpless women such as Laxmi. In Sakharam Binder, the issue is sexual power. When that power is threatened, the protagonist is confused. The protagonist is Tendulkar's remarkable creation.

Kamala is a play in a realistic mode. It is inspired by a real life incident reported in the Indian Express by a journalist who actuallly brought a girl from a rural flesh market and presented her at a press conference. At the centre of *Kamala* is a self-seeking journalist, Jaisingh Jadav, who treats the woman he purchased in the flesh market as an object that can buy him promotion in his job and earn him professional reputation. He never stops to think what will happen to Kamala. The problem becomes acute when the bought woman is juxtaposed with the journalist's wife and there is hardly any difference between the two. Ultimately, Jaisingh, the journalist loses his job.

Kanyadaan (1982) is a complex play about the cultural and emotional upheavals of a family. The play deals with the violence in the sub-conscious of a Dalit poet who is married to the daughter of a socialist.

Tendulkar's plays explore and expose different aspects of human nature and character. Most of them deal with the individual against society and the tension between the two. All the plays contain a critique of the modern middle and lower-middle class Indian society with women playing key roles in the plot. For example, *Silence! The Court Is In Session* is a play that combines social criticism with the tragedy of the individual. Vultures (*Gidhade*) depicts the economic and moral degradation of a family. *Sakharam Binder* studies with great necessary components of which are sex and violence. *Kamala* presents male-dominated society in which women often serve as stepping stones in men's self-advancement. Tendulkar's social conscience, the roles that he has scripted for women, his fight for social justice, modern representation of gender roles, his criticism of the class system in India have catapulted him to the modern Indian theatre.

Conclusion: The function of Tendulkar's plays is neither to just entertain nor to just reveal ironies and contradictions, but to help man know himself in relation to his environment. The plays depict agonies and sufferings, that is, in short, helplessness of man, but they are antisentimental and anti-emotional. They create cathartic feelings of pity and terror, since pathos and violence characterize most of the action in the plays. So, the total effect is neither of alienation nor of empathy but of creating necessary awareness in the audience. The chief impact of the play is one of shock, agitation, and awakening of the audience's mind and consciousness to the weaknesses of both, society and an individual. So, the playwright's aim is to transform drama from a means of entertainment to an object of enlightenment; in other words, he intends to make the theatre a medium, of higher communication. His plays present a society divided on the basis of gender, class, caste, etc. Inequality, corruption, and violence characterize it. The life projected in the plays is miserable, full of contradictions, but it is real. Tendulkar's protagonists are sensitive, angry, and frustrated people, like most of us. This peculiar temperament of the protagonist disturbs the audience and gives them such a jerk that they are lulled out of their unconsciousness. It makes them introspective and, finally, sensitive to the issues of life. As a result, their outlook is broadened, their sensibility is sharpened, and their vision becomes clear.

References :

1. Dhawan,R.K.Recent Indian Drama in English. New Delhi: Prestige Books, 2010.
2. Naik. M.K. History of Indian English Literature
3. www.wikipedia.com.

Mirror of Contemporary Indian Society : Mahesh Dattani's Plays

Mrs. Sujata Sardar Patil
Assistant Professor in English
Department of English,
S. B. Khade Mahavidyalay, Koparde

Indian English literature refers to the body of work by authors in India, who write in English and whose native or co-native language could be one of the numerous language of India. Indian English literature is the expression of a sensibility, firmly rooted in the traditional and yet having links with the very modern. Indian English literature is considered as part Commonwealth Literature. But now Indian literature has come to its own standing. It has no longer remained as a part of commonwealth literature, but has become a significant part of the World literature in English. And that is why the names of the writers like Mulk Raj Anand, R. K. Narayan, Raja Rao, Nissim Ezekiel, Vikram Seth, Anita Desai, A. K. Ramanujan, Jumpha Lahiri etc.have become familiar in literary circles wherever English Literature is discussed. Thus Indian English literature has attained a noteworthy and commendable international stature.

Indian English writers are instrumental in establishing Indian English literature as a force to reckon with. In the University of Mysore way back in the decade of 60's a centre for study of Commonwealth Literature was established. Under the activities of the centre the literature written by Indian writers in English and in Indian languages was studied. A study revealed that there were a host of poets, novelists, short story writers, play writers who have written during pre-independence as well as post-independence period. They have handled almost all genres of literature making them suitable for Indian themes. Many subjects which had remained untouched for a long time, has started appearing in their works. With reference to Indian Literature we find wide range of themes that deal within Indian context. This literature continues to reflect Indian culture, traditions, social values and Indian history. In the post- independence period it also dealt with gender issues, comic aspects, diasporic writing and many more. Drama is one of the preoccupations of many Indian English writers. In the pre-independence period, we had an important playwright like Rabindranath Tagore. In post- independence period we have some modern playwrights like Pratap Sharma, Guruchandran Das, Nissim Ezekiel, Girish Karnad, and Vijay Tendulkar. Among them Mahesh Dattani is one of the innovative and experimental playwright. Now I would like to discuss the themes of some of his plays.

Mahesh Dattani is one of the prominent writers in Indian English literature. The present paper aims to study the themes of the select plays of Dattani to underlime his contribution in Indian English literature. By dealing with various themes, he contributes to solve some major issues in Indian contemporary society.

Dattani's theater group Play Pen was formed in 1984. He made his directional debut with Mango Souffle. He is India's first English playwright who received the prestigious Sahitya Akadami Award for his book of plays 'Final solutions' and other plays [1993].

A close look at his plays reveals some features of his writing that his writing is the mirror of contemporary Indian society. His writing is reflective of the latest modern and contemporary urban India. His themes reflects and comments on ordinary and everyday conflict of so many urban people. He chooses topic which are usually never being spoken about in society. Such topics are always behated in society and are usually seen discussed in his plays and exhibited on the stage in a very good manner. He not only demonstrated the vibrant Indian English but also the themes and the characters related to any middle class or upper middle class Indian. He addresses all the burning issues of urban Indian society like- gender discrimination, child abuse, marginalized, sexualities and religious intolerance leading to social disharmony.

Dealing with his plays we prove that he is different type of dramatist. Mahesh Dattani made his entry into The Indian Theater with his first full length play 'Where There A Will' It examines familial relationship and patriarchy system of Indian society. The play is applicable to joint family system prevalent in several parts of Indian. In Indian society families are dominated by men. Like Hasmukh Mehata, a money centered man who is ready to sacrifice human values for the greed of money.

Mahesh Dattani's another play 'Dance Like a Man' is a story of a couple who wants to make their career in dance. This is a powerful human drama that provides an insight into the contemporary Indian social scene reflecting the aspirations of a middle class south Indian couple. By the choice of profession as dancer, the couple reflects the past and the present Indian culture, identities and gender role. This play includes

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

various themes like gender discrimination, men dancing –inacceptability, suppression and misleading for one's own benefits. The play poses serious question on the readers mind. It makes one think and rethink about our actions that are shaped according to the society.

His another best drama is 'Tara'. Here he explains the identity of a female existence only in terms of her relationship with men. He throws light on exploitation of girl child. In this play Chandan and Tara are Siamese twins with three legs that were supposed to be operated surgically but this operation led to the death of one of them. In this situation their mother decides to sacrifice life of Tara because she is girl and Chandan will accepted in society with no issue. Tara's agony was that her mother selected Chandan to survive in spite of the fact that the chance of survival of the leg were bright with Tara.In this way we noticed that Tara is not physically handicapped girl but handicapped due to gender. Writer also wants to explore that woman is the main exploiter of another woman.

Like above themes he handled themes of homosexuality and gayism and their problems in his well known play 'Bravely Fought The Queen' and 'One Muggy Night in Mumbai'. In 'Bravely Fought the Queen' he throws light on violence against women and all the women in family are victim of male anger and lead fruitless marriage. It also discusses emotional, financial, and sexual intricacies of modern---day Indian family.The play is a cry for the acceptance of changing Indian values and it protrays the clash between the traditional and contemporary culture.

'One Muggy Night in Mumbai' is a play where we find a whole range of homosexual characters and their experiences. They throw light on various aspects of the struggle of the homosexual in the traditional Indian sociaty.The play works out the problematic identity of the gay people who begin to doubt their own reality and trap into depression.

In his another play 'Final Solutions' he handles diffrent theme. It focuses on the problem of commual dishormony between the Hindus and Muslims in India, especially during the period of the post partition riots. He shows how the seed of riot is sowed and some vested groups reap its fruit.He also discusses the role of politician, police and public at the time of communal riot. People who live together for many years forget everything while there is riot. Hindus think they are superior and Muslims also think the same. So he presents problem of communal divide and communal tension in play.

'Seven Steps Around The Fire' is another play in which he represents many issues like plight of Hijara in the society. He also present man's inability to accept his weakness, the powerful section of the society exploits the weak, police as puppet in the hands of powerful people etc. He uncovers the truth behind the murder of Kamala, a Hijara in the play.The play carries more messages than the central issue of the murder of transgendered.The play revolves around the third gender the community of Hijara.

Nation – building is construction or structuring a national identity using the power of the state. Nation formation is the broad process through which nation come into being. Nation builders are those members of a state who take the initiative to develop the national community. A writer must reflect and interpret his society, his world; he must also provide inspiration and guidance and challenge. Writer is nation's cheer – leader. The writer meant to provoke forcing us to look at reality in a way not seen, even if it is visible. Literature is a reflection of the society. Writer reflects the society, its good values and its ills in his work. In its corrective function writer presents the ills of the society with a view to make the society realize its mistakes and make amends. Thus what writer presents is not only a reflection of the society but also serves as a corrective mirror in which members of the society can look at themselves and find the need for positive change.

While studing Mahesh Dattani's plays we come to know the real situation of Indian society. Actually drama is a mirror of society and through this mirror Dattani shows us our vices and follies, problems, bad aspects of our society. In his play 'Where There's a Will' he throws light of patriarchy system which is a big aspect of Indian society. Likewise Dance like a man is a play where he explains how gender issues works in Indian society. Tara is a play in which he discuss the current burning issues of save baby girl and throws light on gender discrimination which is a big problem in Indian society.Then in 'Bravely fought the Queen' and 'One Muggy Night in Mumbai' explains the theme of homosexuality and gayism. 'Final Solutions' is a play with diffrent theme of communal riot and tension in society based on religion. 'Seven Steps Around the Fire' ironically explains the third gender and their problems. Dattani is a creative genius able to deal with complex, invisible issues with seriousness and insight. The play is Dattni's unique creation which reveals some interesting horrifying faces that haunt the society.

The present study of Dattani's plays reveal the following major findings. His plays have a great contemporary value as they present human relationship and the family unit at the center of his plays. He uses theatre as a powerful tool for bringing about the neccessary social change. Gender issues, invisible issues, homosexuality, lesbianism, communalism, child sexual abuse, identity crisis and marginalized people crowd his creative world. He is the only contemporary playwright handling all these sensational issues so frankly and boldly in his play.

To sum up, Dattani aims not only at changing society but only seeks to offer some scope for reflection in the hope that his plays will give the audience some kind of insight into their lives.

Reference:

1. Naik. M.K. History of Indian English Literature
2. Shelake. Sunanda.Mahesh Dattani New Voice of Theatre
3. www.wikipedia.com

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Image of Indiain The Select Poems of Nissim Ezekiel

Mr. Suresh Pandurang Patil
Assist. Professor in English,
Shri. Vijaysinha Yadav Arts & Science College,
Peth Vadgaon 416112, Kolhapur (Maharashtra)

Abstract

Nissim Ezekiel is the best-known and one of the most significant writers ofIndian English literature. He is one of the founders of modern poetry in English. Being the first post-colonial poet, he created a body of work of an international standard.He represents the intellectual life in India, especially in Mumbai [Bombay].He is the pioneer poet of Indian writing in English who abandoned the stereotypical and traditional image of India and wrote in a contemporary voice about modern India. He is also known for his unforgettable depiction of Indian ethos and sensibility enlivened with his memorable and delightful characters in the poems. He reformed the Indian English poetry with contemporary urban images, exactness of language, ironical nature, and social conscience.His social contact with the Indian life kept him intact with Indian root.He is a trend-setter, who started modernity in Indian-English poetry. Ezekiel wants simplicity of thought and language in modern poetry. He extends the concept of simplicity to form in poetry in the post-independence era.

Keywords: Indian English literature,Nissim Ezekiel,post-colonialism, Indianness, social conscience,

Nissim Ezekiel is the founding fathers of modern Indian English poetry. He is the significant writer of an international standard in the post-colonial period in India. He emerges as an ironist and subtle observer of Indian psyche with his formal, arbitrary and narrative style. His poetry projects argumentative and logical development of thought, clarity of image, and preciseness of expression He is a pioneer and trend-setter, who started modernity in Indian-English poetry.

Nissim Ezekiel was born on 14 December 1924 in Mumbai, where he spent most of his life. His father, Moses Ezekiel, was a professor of Botany at Wilson College, and his mother was Principal of her own school. His parents were English and Marathi speaking, modern Bene-Israeli Indian Jews. After attending a Catholic school in Mumbai, he did his M. A. at Wilson College. He was actively involved in the trade union and in M. N. Roy's Radical Democratic Movement. During the 1950's there were no publishers interested in Indian poetry in English. Consequently, he had to self-publish his poetry. Ezekiel received the SahityaAkademi award in 1983 and the Padma Shri in 1988 for his outstanding contribution in the Indian English literature.

Raised as a secular Jew, Ezekiel was a product of the modern India and especially of Mumbai.He was driven by the political and intellectual commitments. He consistently influenced Indian poetry in English as a poet, critic, editor, publisher, teacher, adviser, and friend of budding poets of modern India. Ezekiel made Indian-English poetry digestible for the common man. Though he is Jew, Ezekiel's Indianness is an uncontroversial issue. He spent most of his life in India, especially in Mumbai, the financial capital of India.His comments on Indian life are not of a foreigner settled in India but of an Indian. His pictures of urban and rural India are realistic, penetrating and revealing the inner core of social structure. He is the first modern poet who created Indian idiom to represent Indianness. Indian life has entered in his blood and it has moulded his temperament and his personality. His Indianness has given him access to scrutinize and reform the Indian way of life, the modes of behavior and even the Indian way of speaking English.

The major themes of Ezekiel's poems are love, loneliness, lust, creativity ,political pomposity, human foibles and urban dissonanceHis poem "*Goodbye Party for Miss Pushpa T. S.*" is a satire on the use of English language of the urban Indians. It is written in the form of a farewell speech, the poem is an excellent illustration of his biting satire and good humored parody. The poem starts as follows:

Friends,
our dear sister
is departing for foreign
in two three days,
and
we are meeting today
to wish her bon voyage.
You are all knowing, friends,

what a sweetness is in Miss Pushpa.
I don't mean only external sweetness
but internal sweetness.
Miss Pushpa is smiling and smiling
even for no reason
but simply because she is feeling.(Patel 1989:190).

Ezekiel takes particular interest in Indian psychology which is mostly snobbish, imitative, possessive, hypocritical, and superstitious. In the poem "*The Visitor*", the poet tears out the superstitious psychology of the Indian persona who waits for the magical upheaval in the life.This is the Indian attitude who never do hard work but believes in the fate. Ezekiel satirized the evil practices, superstitions and ignorance of the Indian people in a humorous way. He criticizes the prevailing superstitions like cawing of crow brings good fortune:

All day I waited as befits
The folk belief that following
The crow a visitor would come,
An angel in disguise, perhaps,
Or else temptation in unlikely shape
To test my promises, ruin my sleep. (Patel 1989:137)

Holy men performing rites and incantations as to cure diseases are usual sights in many parts of the country. He observes that in India, the people are after the spiritual salvation.Consequently, they become victim of the so-called god-men and quacks. He ironically treats fake healers, sadhus and saints who are an intrinsic part of Indian social life in the poem "*Guru*":

But then we learn
the saint is still a faithless friend,
obstinate in argument,
ungrateful for favours done,
hard with servants and poor,
discourteous to disciples, especially men. (Patel 1989:191).

Ezekiel impartially states the pathetic condition of rural India through numerous poems. It is the real urge, admiration and strong faith in India that compels him to bring out the real face of the country. Sivaramakrishna aptly states about his social conscience:

Ezekiel is essentially the poet of the community deriving his strength from the myriad social contexts in which one is placed, with an implicit recognition of the corresponding masks one has to assume. (Sivaramakrishna 1977:4)

The poem "*The Truth about the Floods*" poignantly points out the plight of the poor and critically exposes the hypocritical nature of the journalists and the politicians who make false promises to simple people. He evokes the grim picture of poverty:

The villagers ran to them
They slapped their bellies
and whined:
'I have not eaten for three days'
'My husband has been washed away.'
'My parents have abandoned me.'
'My son is dying.'
'I cannot my daughter.'(Patel 1989:187).

Ezekiel is the mouthpiece of common man who seeks an escape from the suffocating city atmosphere. His sympathetic interest in the marginal man of the city ensures his social self. Being a close observer of Indian society, his poetry brims with human vices and caricatures. His reformative zeal compels him to resolve the Indian dilemma. He subtly demonstrates the heterogeneous social structure existing in the urban area:

'Always in the sun's eye,
Here among the beggars
Hawkers, pavement sleepers,
Hutment dwellers, slums,
Dead souls of men and gods.(Patel 1989:72).

Ezekiel sincerely wants improvement in the behavior and habits of Indian people. He appears to be a critical mentor if Indian life. His greatness as a poet lies in his compassion, human concern, and genuine urge for better and happier existence. He is highly optimistic in his poetry. There is no atmosphere of dejection. His extraordinary social commitment and unique approach towards lifen India distinguishes him from other contemporary Indian English poets.In the words of ShreedharGautam:

Ezekiel rejects dejection because poetry is central to his life. Unlike many other poets, he brought a sense of discipline, self-criticism and mastery to Indian English poetry. He is unique also in terms of his craftsmanship and purposefulness. Nissim sees life as quest for wholeness, for intellectual and spiritual satisfaction, for maturity. His poems show his desire to be away from distraction and obsessions of worldly life; but it is grounded in the physical and social reality. The major concern in his poem is how to live happily, calmly, and ethically as an integrated human being despite having to face so many personal difficulties and depressing moments.(Gautam 2005: 184-187).

Works Cited

1. Gautam, Sreedhar. “Rejection of Dejection in Nissim Ezekiel’s Poetry.” *Indian English Literature: A Post-Colonial Response.* Eds.Gajendra Kumar and Uday Shankar Ojha. New Delhi: Sarup& Sons Publishers, 2005. 184-187. Print.
2. M. Sivaramakrishna, ‘New Poetry in India’, The Times of India, 6 March,1977. Print.
3. Patel, Gieve. *Collected Poems 1952-1988, by Nissim Ezekiel*.Oxford UP:New Delhi, 1989. Print

Pat Barker's Blow Your House Down: A Social Novel

Anandi Sadashiv Kamble
Asst. Professor in English
Devchand College, Arjunnagar
Tal. Kagal Dist. Kolhapur

Patricia Barker is a highly acclaimed English novelist of the present day. She is one of the Britain's most important contemporary writers. The multi award-winning British writer, Pat Barker, has written thirteen remarkable novels. And since she won the Man Booker Prize in 1995 for her novel, The Ghost Road, she has also become known to the International public. The well-known modern novelist, Pat Barker, was born in Thornby- on -Tees in Yorkshire, England on 8th May, 1943. She was raised by her mother and her maternal grandparents. Barker's first three attempts at writing novel were totally failures. Then with the help of the late Angela Carter, she abandoned her middle-class novels of manners. Her first novel *Union Street* was published in 1982 which consisted of seven interlinked stories about English working class women whose lives are restricted by poverty and violence.

Blow Your House Down is the second novel by Pat Barker, published in 1984. The first title Barker had given to the novel was "Under the Viaduct". But the present title *Blow Your House Down*, taken from the child's tale of three pigs menaced by a wolf, reflects the story more accurately. The novel follows the lives of a number of prostitutes working in a northern city of England at the time when a serial killer of prostitutes is haunting the area. The main focus in the novel is on two prostitute characters, Brenda and Jean, and their respective histories.

The novel is divided into three parts. Part first is centered on Brenda. It starts by showing Brenda in the role of a mother of three children. She is shown putting her children to sleep before she goes out for the evening. Mostly she is shown walking the street is conjunction with Audrey. Her episodes with customers are juxtaposed with passages telling Brenda's history of becoming a prostitute. In the last section of first part, the focus is drawn on an old, experienced but ruined prostitute, Kath, whose three children were taken into communal care and who undergoes the bad luck since the time. On leaving Palmerston, the pub where the prostitutes have their drinks before starting their work, Kath is approached by a client. He turns out to be the killer. Kath in her highly drunken state is unable to protest any resistance to the man and he kills her.

In the second part of the novel, there spreads the intensifying fear among the prostitutes. It also elaborates on the motherly part of prostitutes' lives. Elaine is expecting a baby but continues in her job. She starts working in a pair with Jean who seems to have a plan to trap and find the killer. The focus of the narrative gradually turns on to Jean.

Last and third part of the novel is the climax as it leads to Jean's recognition and killing of the serial killer. Here Jean is the narrator and she tells the story of her friendship, teamwork, and love-relationship with Carol, a young and helpless fellow prostitute who one day disappeared under dramatic circumstances. After Carol's dead body has been found on a heap of rubbish, the strength of Jean's love for Carol makes her determined to track down the murderer. From the clues given to her by her instinct and the murderer's handwriting she chooses a spot where she thinks she is most likely to meet him. Her waiting finally bears fruite and she manages to stab the man with a knife. In the end she herself is left to wonder, whether she has killed the real murderer. And it never made clear in the novel. The novel documents the lives and times of a group of prostitutes who are being terrorized by a psychopathic killer. The first section focuses on the life of Brenda, a young woman abandoned by her abusive husband and left on her own to support three children. In the economically depressed British industrial town in which she lives, the only possible sources of employment for an uneducated working-class woman such as herself are in manual labour or prostitution. Brenda has opted for the latter. The casual factors that determined her decision are revealed retrospectively as the story progresses.

In *Blow Your House Down* Barker asks for trouble again. Here her protagonists are working – class women, who did break the rules and, is a way, leave the world they were raised in. Like Barker herself, they're professionals. The main characters - single mothers, battered wives, lesbians - are prostitutes. These prostitutes are perceived as ordinary working-class women whose job is compared absolutely to the only other employment a woman like Brenda could easily find in the area. She, one of the three protagonists, accepts the

work of packing chicken at the local factory, whose front gates are Brenda's night time beat. Brenda, Audrey, Carol, Kath, Maureen, and Jean are relatively low-level hookers with basic skills, working the cars at five pounds a go, and its pure assembly line. And wait still the factory work rivals this – burning down headless chicken after headless chicken, wading in entrails – and the hours, and pay, are worse. These women are neither rebels nor criminal types, nor even troubled victims of bad homes. Their motives are economic. They sell – actually rent out – their bodies as a last resort. None of them is on drugs and only one is a drunk. Only one has a pimp, and that is the loosest sense. Two are lesbians. Most are mothers. They know they are disgraced and don't enjoy contempt, but they are uncomplaining about it, though they live in dread of hurting or even losing their children: Brenda abandoned by a bad husband, got into the life for its flexible hours when she realized the day- sitter had been beating her two kids. These one disciplined, decent women, and while they have no hearts of gold for the customers, they help one another, sometimes courageously. In short, they are the salt of the earth.

In the novel Barker's perception of the nature and purpose of the work is both shrewd and troubling. On the one hand, it's alienated labor – the image of the chicken factory. On the other hand, the tricks are like installments in a certain kind of bad marriage, the kind where the wife has to conceal a man's problems from him, or he'll punish her. On customers' side, most of them are married and just as conventional wisdom has it, they want to complain about their problems at home more than they want sex. But what they are really paying for is not to be criticized. The product that Brenda sells is not so much a man's ejaculation as his ego, and her tools – under bridges, in deserted buildings, on rubble piles – aren't alien tricks plus the thrill of sin, but rather patience and persistence. One woman complains that what she minds most about the work is that she can never laugh anymore, for fear her trick will think she's laughing at him. A laugh at the wrong time can set her back ten minutes. It can also cost her life. The subtly suspenseful pacing of the first section gives the hint that there is a real plot in this slice of life, and it concerns a jack-the-ripper type who specializes in prostitutes. By the beginning of the book he has already killed one of the Brenda's groups, and he will soon kill another in other's presence.

The last section of the novel is about an ordinary married woman, Maggie Walker, whose near-fatal beating by an unidentified attacker casts suspicion on her own husband. The theme seems to be the warning quoted from Nietzsche as the book's preface: "whoever fights monsters should see to it that is the process he does not become a monster." (Barker, BYHD – Preface). Though they escape the monster, Jean is nearly destroyed by her vengeance and Maggie by her suspicion. Another theme, as hinted by the title, is copped from the wicked wolf's threat to the three little pigs, and here things get confusing. The choice of the title is, perhaps, made extremely casual, or it raises pretty specific expectations. It can be the comparison, then is there a hint of a warning that, given the dangers to which all women are prey, we would survive better by keeping the good men on our side? The many-layered story of the novel raises so many ideas with so few narrative connections that the uncertain denouement cannot sustain them.

Barker has an original voice blunt but tactful, skillful but plainspoken, and both her novels offer reads no less provoking for being fast. Her feminism and her class concerns - her interest in those women who are in the wrong class to feminist - stay connected down to the core of her vision, and in many ways that vision is more original and more daring in the newer work. Her feminism is open-minded, personal, and not too academic. It serves her well with a difficult subject. The connections she draws between "bad" and "good" women are not the predictable ones. May be Barker as bending over backwards to end her story of prostitution and contempt for women felt by men on a positive not when there just still more ideological controversy.

Pat Barker's *Blow Your House Down* appears to be an attempt to humanize the victims of the Yorkshire Ripper who famously murdered a large number of prostitutes. The police response has been continuously and consistently criticized for their lack of cooperation among jurisdictions as well as their seemingly disregard for the victims, mostly working class prostitutes from Yorkshire. It appeared that no one seemed to care about the young women being brutally murdered and left to stiffen is the cold unblinking English rain. The novel *Blow Your House Down* is a fictional portrait of a small group of prostitutes is a Northern England working class village who are being victimized by a killer similar to peter Sutcliffe, the Yorkshire Ripper. Peter Sutcliff has spent most of his life sentence in, Broadmoor, after being diagnosed with paranoid schizophrenia in 1984.

The novel starts with Brenda, a mother of three children and a wife to an absent husband. In flashbacks, Brenda reveals that she worked at the chicken factory, while the person minding her children

abused them. After being sacked from the only available job, Brenda turned to prostitution. The novel's middle section focuses on Jean, an older more experienced prostitute with a distinctive neck scar form a particularly violent experience with a customer. Her character appears to be the mobilization of a disclaimer of the prostitute stereotype that had previously plagued the discourse. Jean doesn't sell her body out of desperation but rather because she feels she is suited to the job. She is not the common prostitute, despite what the other women in the village think. The novel concludes with the account of one of the working women from the chicken factory. Maggie is a survivor, knocked down in the street by somebody the police suspect to be the killer however it is left ambiguous in the book if it is truly him. She suffers a horrible head wound and very visual scat on her head.

The novel has a lot of things in a small amount of space. Here Barker manages to write something incredibly affective as well as technically impressive. The chicken factory and subsequent physical details spoil the village. Feathers, blood, guts, rubbish, and smell permeate the women's lives, whether they are prostitutes or not the chickens, harmed without a thought by an economic system that requires it, are meant to be a symbol for the chewed up lives of the working class women – after all, chicken is "the English slang for prostitute" (Ardis 44) (Ardis, Ann. "Political Attentiveness vs. Political. Correctness: Teaching Pat Barker's *Blow Your House Down*." *College Literature* 18.3 (1991): 44-54, Print.

In *Blow Your House Down*, Barker brings the language of the narrative closer to the language of the characters. The first-person narrative of Jean conveys the voice of experience and authenticity. There are two reasons for the first-person narration in the story. The first is that it deepens, by accessing Jean's stories and thoughts in a direct way. The second is that it brings the suspense of the thriller plot within the novel, so that Jean's encounter with the suspected serial killer is more immediate and real. Jean wants to find the murderer, and her story takes on the characteristics of an adventure or quest narrative.

In the novel *Blow Your House Down*, Barker uses multiple narrative perspectives. What this technique enables in Barker's work is the shift of perspectives between the reliable voice of the narrator and the subaltern voices of the characters. (Brannigan, Pat Barker 45). Barker's fusion of realist and symbolist modes of writing, lyrical and cinematic techniques, and genres of murder mystery and social exploration, contributes to the hybrid form of the novel *Blow Your House Down*.

In the novel Barker explores the economic and social reasons why a woman might turn to prostitution in the first place. The novel opens with Brenda setting her children down for the night. As her story is tattered, it is revealed that she was married young, at sixteen, to a man who subsequently left her with three small children and a clutch of bills to pay. Brenda's first reaction to her predicament is to find employment at the nearby chicken factory. When the job proves unsustainable as a result of unsatisfactory childcare arrangements, she becomes a prostitute. Barker paints a dryly comic description of Brenda's initiation into her new trade. There is the depiction of Brenda's exploitation by her clients and later of how she learns to get the maximum for the minimum. (BYHD 46). Barker's portrayal of the prostitutes does not glorify their lives. Apart from being subject to arrest by the police and prosecution, the women also risk beatings, rape, and murder at the hands of clients and exclusion from their community. However, the novel presents the women as closely knit groups, who drink at the same pub and enjoy a lively social life. The final section of the novel concentrates on Maggie, who is not a prostitute but a worker at the chicken factory. But she, like other women, is attacked in the street. Maggie survives her assault but loses her memory as a result. This section of the novel introduces an element of optimism by detailing Maggie's slow restoration to health.

References:

1. Barker, Pat. *Blow Your House Down* (1984)
2. Brannigan, John. *Pat Barker* (2005)
3. Sharon Monteith (ed): Critical Perspectives on Pat Barker (2005)
4. Waterman, David. Pat Barker and the Mediation of Social Reality (2009)
5. Wheeler, Pat. *Re-reading Pat Barker* (2011)

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The Use Media and Music in Teaching Language and Literature

Dr. R. Y. Shinde,
Asso.Professor & Head, Dept. of English, Vice Principal,
Kisan Veer Mahavidyalaya, Wai

Introduction

Audio Clip 1. 'Pinga' a song from 'Bajirao-Mastani' A Bollywood Movie (2015)

The title of the research paper clearly states that media and music have a definite role to play in learning and teaching literature. The song which was suggested to be played in Audio Clip 1 and which is incorporated as the first audio clip in this paper is from the famous Bollywood movie 'Bajirao-Mastani' of Sanjay Leela Bhansali. It is the fine example of mixing of codes, switching of codes and in its ambivalent movement in time it is also a good illustration of post-modernism. *Pinga* is the traditional Marathi folk dance which gave women in earlier times the opportunity to dance outside home and to express their suppressed desires in the form of traditional rhymes. The famous *Pinga* song in old Marathi movie is in rural Marathi and its use in highbrow Peshwai culture creates a different ambience. Another movement in time which the song further incorporates is the Lavani (A song of beauty) '*Latpat latpat tuze chalane ga mothya nakhryache, bolna ga manjul mainecha, nariga….nariga…..narigaaaa…ho narigaaaa…ho narigaaa*….' (You walk in such gaiety and beauty, with amorous pricks and prams, you speak in such a melody, you are such a sweet, sweet lass.. tr. Self).

When we play that song to the students they will feel the amusement of the post-modern backward and forward movement in time. Actually Honaji Bala the great Shahir (the Bard of beauty and valour we can call him) wrote this *Lavani* in early 18th century was a stamp vendor in British Mamlatdar's office and the sensuous woman who inspired him to write this Lavani stood before him to get her stamp written. He was so much stupefied by her charming beauty that instead of writing her stamp he wrote this Lavani on that stamp paper and they say he lost his occupation on account of this.

Audio Clip No. 2. '*Latpat latpat tuza chalana'* Film: Amar Bhoopali

The blog <bollywoodlife.com> actually mentions this doubt. You may visit the site and mark your opinion. Please mention there that the appropriate credit to great musician Vasant Desai who gave us this beautiful composition has not been given in the credits of the film and even the blogger mentions the song as Lata Mangeshkar number and forgets the contribution of the composer. The mention of Vasant Desai in this paper which is to be published in Kolhapur is significant in one more aspect which must be noted. The great musician left the great film maker V Shantaram from this immensely art loving town Kolhapur because Sandhya publicly gave credit to her dance performances rather than to melodious numbers composed by Vasant Desai in the film *Zanak Zanak Payal Baje* and this hurt the mind of this great artist. The next great film of V Shantaram Navrang had C. Ramchandra as a musician.

I have made a short list of songs which will help teachers to test their own understanding of music and literature. In my attempt to translate the content of these songs I want you to notice the role of translation in understanding two or more cultures. Understanding music helps us to translate the cultural context of the particular literary work which we are supposed to study. We can understand '*My Fair Lady'*, the famous adaptation of *Pygmalion* if we understand the English music used in the movie. Vidyadhar Gokhale's *Sangeet Swarsamradni* can be understood only if we understand the '*Bhairavi'* as the musical form that expresses the grief of parting. '*Kashi kelis mazi daina, mala tuzya bigar karmena'* (How have you deserted me, I can't live a moment without you'). This *bhairavi* is well expressed in the famous Ghazal sung by Farida Khanum '*Aaaj janeki jid na karo'* (have mercy, please don't leave me alone today)

Audio Clip No. 3. 'Aaj jane ki jid na karo' Farida Khanum

'*Haye mar jayenge, ham to lut jayenge, aisi batein kiya na karo'* (Please don't say that you shall die for me, you shall put yourself for stake for me, please don't say such trivial things)

Audio Clip No. 4. 'Gulon mein rang bhare badalon bahar chale' Mehdi Hassan

Vishal Bharadwaj used this famous Mehdi Hassan Ghazal of Faiz Ahmad Faiz in his famous adaptation of *Hamlet* called *Haider*. He wanted to create a theme song for the protagonist's mental trauma on the

backdrop of emotionally divided Kashmir and duality in his own mind as far as his mother's sinful act is concerned.

Turning to much talked about Marathi movie which appeared on the box office just before Bajirao, '*Katyar Kaljaat Ghusli'*. Subodh Bhave has simplified the serious musical Marathi Sangeet Natak (Stage Play) with the same name into discreet villainy of the Khansaheb (Sachin). Actually when you hear in this original sound track of the Play it is not the *katyar* of the Khansaheb's acute sense of competition and one-up-man-ship but the true romantic love in the beloved's mind which goes unheard by Sadashiv who is more worried to take ahead the legacy of his Guru's *gayaki*.

Audio Clip No. 4. *'Lagi kalejawa katar'* Faiyyaz (original sound track from the play *Katyar Kalajat Ghusli'*

Let us play PtVasantrao Deshpande singing the famous *bandish* in the original play. (The clip is in possession of the scholar)

Audio Clip No. 5.' *Surat Piyaki na chin bisaraye'* Pt. Vasantrao Deshpande (original sound track from the play *Katyar Kalajat Ghusli*)

The Khansaheb in the original play was cast by Pt. Vasantrao Deshpande whose famous '*Surat piyaki na chin bisarayi, harhar dam unki yaad aayi'* (I could never forget my love's lovely face, each moment I yearn with his memories'. The Khansaheb in the movie is shown as having a little less authority in music than Panditji. The original message in the mind of Pt. Jitendra Abhisheki was to give more importance to the *gayaki* rather than the *gharanas* which were fighting with each other and which was killing the spirit of Khayal Music. After playing PtVasantrao we should play the same song in the movie sung by his own grandson Rahul Deshpande.

Audio Clip No. 6. *'Surat Piyaki na chin bisaraye'* Rahul Deshpande from the movie *Katyar Kalajat Ghusli* (2015)

We should also play '*Gheyi Chhand Makarand Priya Ha Milind Madhusevananand dhund gheyi chhand*' sung by Pt Vasantrao Deshpande in the original play, by his grandson in the movie and by Shankar Mahadevan in the slow tempo style of Pt Jitendra Abhisheki.

The point which I want to make here is that unless you have good knowledge of music, unless you hear music from your childhood you shall not be able to understand the literary nuances in the play and you shall not be able to understand how the movie misses the message altogether. We have been teaching drama to our students without giving them any exposure to the actual performance. They will surely appreciate the play more if we screen the video of its performance to them.

The next track which I suggest is the famous Ghazal by Ghulam Ali '*Ye dil ye pagal dil mera, kyon buz gayaa awaragi*' (My heart is bitten by insanity, it's gone astray, it's all insignificant search for nothing') The protagonist in this ghazal takes the acute romantic love to the most complex level of the Absurd of Albert Camus. A good teacher of Literature should be in the position to associate such a ghazal while explaining the most difficult idea of the Absurd. This track of the ghazal is the original sound track from the *mehfil* of Ghulam Ali.

Audio Track No. 7. 'Ye dil ye pagal dil mera' Ghulam Ali

Bade busuk se duniya fareb det ihai, bade khulus se ham aitbar karte hain, (The world betrays us in a jiffy but we have deep faith in the same betraying world) This *sher* is rendered by Ghulam Ali before he presents this Ghazal.

We have already heard the ghazal of Ustad Mehdi Hassan but it will be quite out of the order of the scheme of this paper if we don't play one more *ghazal* of him '*Ranjish hi sahi dil hi dukhane ke liye aa, aa firse muze chhodke janeke liye aa'* (You may come to hurt me once again, you may come to leave me alone once again but come you must)

Audio Track No. 8. 'Ranjish hi sahi dil hi dukhane kel iye aa' Mehdi Hassan

The topic of this paper would have been proved to your mind by now to be most appropriate because of certain things which are taken for granted. When we say that music has a definite role to play in learning and teaching literature we have at the back of our mind English or western literature (though on the forefront of our mind we have Indian literature in general). A well-known researcher in this field Valdes (1990) mentions the inevitability of teaching and learning culture in a foreign language course.

The title of Valdes' (1990) paper, "The inevitability of teaching and learning culture in a foreign language course," may now reflect an axiom in second-and foreign-language (L2 and FL) pedagogy, but it

remains unclear to many L2 and FL educators just how this has come to be the case and what impact this has on their classroom practice.

Culture Teaching in L2/FL Education: Background

Although some L2/FL teachers seem to think that the presence of culture in current writings is relatively recent, a review of the L2/FL literature shows that this is clearly not the case. The early pattern is evident: people learned a second or foreign language in order to read and study its literature. Allen (1985) has summarized it: "...prior to the 1960s, the lines between language and culture were carefully drawn. The primary reason for second language study in the earlier part of this century was access to the great literary masterpieces of civilization" (p. 138). As Flewelling (1993, p. 339) notes, "it was through reading that students learned of the civilization associated with the target language". Thus Nostrand's (1966) paper on "describing and teaching the sociocultural context of a foreign language and literature" presented something of a challenge by suggesting two educational purposes of FL teaching: 'crosscultural communication and understanding' (p. 4). Concurrently, the development of the social sciences resulted in an increased focus on the disciplines of anthropology and sociology, and a more widespread understanding of culture. The sixties were also the height of the audiolingual era in language teaching, and the time when Brooks (1968) "emphasized the importance of culture not for the study of literature but for language learning," as Steele (1989, p. 155) has observed. Communication began to take centre stage, along with spoken rather than written language, and what is often termed 'small c culture' (Steele, 1989; p. 155).

Language Teaching is Culture Teaching

As L2 and FL educators, we teach and our students learn about the culture of the L2/FL whether or not we include it overtly in the curriculum. This point was made by McLeod (1976, p. 212) some years ago: "by teaching a language...one is inevitably already teaching culture implicitly". Sociolinguistics reveals why.

1. Language acquisition does not follow a universal sequence, but differs across cultures.
2. The process of becoming a competent member of society is realized through exchanges of language in particular social situations.
3. Every society orchestrates the ways in which children participate in particular situations, and this, in turn, affects the form, the function and the content of children's utterances. ics of his or her culture. (Buttjes, 1990, p. 55)

Buttjes cautions readers that "as in the case of first vs. second language acquisition research, first and second culture acquisition differ in many respects" (1990, p. 55). Two of his further observations also explain just how language teaching is culture teaching:

1.Language codes cannot be taught in isolation because processes of sociocultural transmission are bound to be at work on many levels, e.g. the contents of language exercises, the cultural discourse of textbooks (Kramsch, 1988), and the teacher's attitudes towards the target culture.

2.In their role of "secondary care givers" language teachers need to go beyond monitoring linguistic production in the classroom and become aware of the complex and numerous processes of intercultural mediation that any foreign language learner undergoes... (Buttjes, 1990, pp. 55-56)

Culture and communication are inseparable because culture not only dictates who talks to whom, about what, and how the communication proceeds, it also helps to determine how people encode messages, the meanings they have for messages, and the conditions and circumstances under which various messages may or may not be sent, noticed, or interpreted. Here comes the hidden message of media studies as of paramount importance and which goes hand in hand with language and literature study. These academic references prove my point that unless we understand our culture and our languages we cannot learn or teach a foreign language. I have taken into consideration music and media as the driving forces of world-culture which is necessarily secular. I make an appeal to all the concerned that music must be played, screened, quoted and media studies must be incorporated in academic disciplines in literature and language classrooms in order to understand culture, language and literature, Indian or/foreign as such.

References:

1. Lessard-Cloustan, Michael, ‘Towards an Understanding of Culture in L2/FL Education’ z95014 [at] kgupyr.kwansei.ac.jp (Associate Professor of English at the School of Economics KwanseiGakuin University, Japan)
2. First published in Ronko: K.G. Studies in English, 25, 131-150 (March 1997 at KwanseiGakuin University)
3. Sandhya Parva : Divya Marathi, 2018

A Study Of Mental Health Between Male And Female Students

Dr. P. L. Bhadvankar
Dept Of Psychology
R. B. M. College, Chandgad

Abstract: The purpose of the present study was to investigate the impact of gender and location of the college students on Mental Health. The sample for the study comprised of 100 college students from jalna city. In each 50 male students (25 urban and 25 rural male students) and 50 female students (25 Urban and 25 rural female college students). The scale was used for data collection Mental health battery by Arun Kumar Singh and Alpana Sen Gupta (2005). Where gender and location were considered as independent variables and Mental Health as dependent variables. 2x2 factorial design was used and data were analysis by Mean, SD and 'F' values. Results revered Female Students better Mental Health than Male Students and Urban Students better mental health than Rural Students.
Key words – Mental Health, Gender, Location.

Introduction:

Mental health is a concept that refers to a human individual's emotional and psychological well-being. Merriam-Webster defines mental health as "A state of emotional and psychological well-being in which an individual is able to use his or her cognitive and emotional capabilities, function in society, and meet the ordinary demands of everyday life."Mental health is the adjustment of human beings to the world and to each other with a maximum of effectiveness and happiness. Not just efficiency, or just contentment or the grace of obeying the rules of the game cheerfully.

The World Health Organization conceptualized mental health separate from mental ill-health and defined the concept as: a state of well-being in which the individual realizes his or her own abilities, can cope with the normal stresses of life, can work productively and fruitfully, and is able to make a contribution to his or her own community. On the other hand better mental health outcomes in adolescents are characterized by greater adaptation in family, society, and school environment, improved quality of life.

Review Of The Literature

Gupta and Kumar (2010) reported male students were better Mental Health than female. Chawla (2012) reported that females were better in terms of their mental health. Bangale and Patnam (2013) found no significant difference of mental health status between male and female. Lakhan (2015) revealed that age is an important predictor of mental illness in the population irrespective of where people live, rural or urban. Sanwal et. al (2006) who inferred that girls were mentally healthier than boys as they have more patience, tolerance and were better adjusted than boys in their environmental set up. Bandhana, Darshana P.Sharma, (2010) found that there are significant sex differences in mental health among secondary school students. Furthermore, girls are more mentally healthy in comparison to boys. Ramesh Singh Bartwal(*2014)* indicated that there was no significant difference in rural and urban male and female students which shows that the mental health is present in same amount in both sexes and locales. Jarraniya (1996) depicts there that was significant variation seen between boys and girls in the matter of mental health.

Vyas (2007) sees no significant difference between boys and girls with respect of mental health.

Singh (2011) found no significant gender difference in mental health of the students. Students residing in urban area had significantly better mental health than those residing in rural area.

Need And Significance

The present study examines the importance of Mental Health among college students. The experience of positive emotions helps the resilient individuals in their ability to recover stress effectively in his/her daily life. This study helps to understand the process of Mental Health in the development of an individual. Mental Health is also determined by the complex interactions between individual characteristics, social and economic factors and the physical environment. This study is an attempt to understand the process of resilience and psychological wellbeing in development among college students.

Statement Of The Problem: The Problem for the purpose of investigation may be stated as:
"A Study of Mental Health between Male and Female Students"

Objectives Of The Study:

1.To study of mental health of Male and Female. 2.To study of mental health of Urban and Rural.

Hypotheses Of The Study

1.There will be no significant difference between Male and Female with mental health.

2.There will be no significant difference between Urban and Rural with mental health.

Method

Participants

The present study sample 100 was selected from college students of Jalna district in Maharashtra. The effective sample consisted of 100 subjects out of which 50 male students (25 urban and 25 rural students) and 50 female students (25 urban and 25 rural students). Stratified random sampling method was employed to select the unit of sample. The subject selected in this sample will be used in the age group of 18 years to 21 years (Mean-18.63 and SD- 1.90) and Ratio 1:1. Thus total sample includes as shown in the following table.

Gender

	Male	Female	Total
Urban	25	25	50
Rural	25	25	50
Total	50	50	100

Location

Research design

Research design to be implemented in the present research is as follow: 2x2 factorial designs use for the present study.

A

	A1	A2
B1	A1, B1	A2, B1
B2	A1, B2	A2, B2

B

Gender A1- Male A2- female Location B1- Urban B2- Rural

Variables of the Study

Variable	Type of variable	Sub. -variable	Name of variable
Gender	Independent	2	1) Male 2) Female
Location	Independent	2	1) Urban 2) Rural
Mental Health	Dependent	-	-

Instruments

Aspect	Name of the Test	Author
Mental Health	Mental health battery (2005)	Arun Kumar Singh Alpana Sen Gupta

Mental health battery (2005)

In the study the investigator employed English version of Mental Health Battery which was developed and validated by Arun Kumar Singh and Alpana Sen Gupta (2005). (Original Hindi version translated by Mrs. Gulnaz in English version). MHB intends to assess the status of mental health of persons in the age range of 13 to 22 years. As it is a battery of six tests. There are set of 130 items in the MHB with six dimensions- emotional stability (ES), over all adjustment (OA), Autonomy (AY), security – Insecurity (SI), self -concept (SC) and Intelligence (IG). Reliability of various dimensions of the battery varied across 0.72 to 0. 87. It also has high level of concurrent and constructs validity.

Procedures of data collection

The following research methodology will be use in the present study. The primary information was gathered by giving personal information from to each to each student. The students were called in a small group of 10 to 15 students. To fill the inventories subjects were given general instructions belongs to each scale.

Data analysis

The data were analyzed as follows.The Mean and SD with graphical representation for Gender (Male and Female College Students) on Mental Health was analyzed. A simple design was selected to adequate of statistical analysis of ANOVA in order to examine the roll of main as well as subsequently on students Mental Health.

Results and Discussion

Table No.01 Show the mean, SD and F value of Mental Health and Gender.

Gender	Mean	SD	N	DF	Mean Difference	F	Sign
Male Students	48.72	4.32	50	98	9.61	10.75	0.01
Female Students	58.33	6.01	50				

(Critical value of "f" with df 98 at 0.01 = 3.94and at 0.05 = 6.90)

Graph No.01 show the mean of Gender and Mental Health

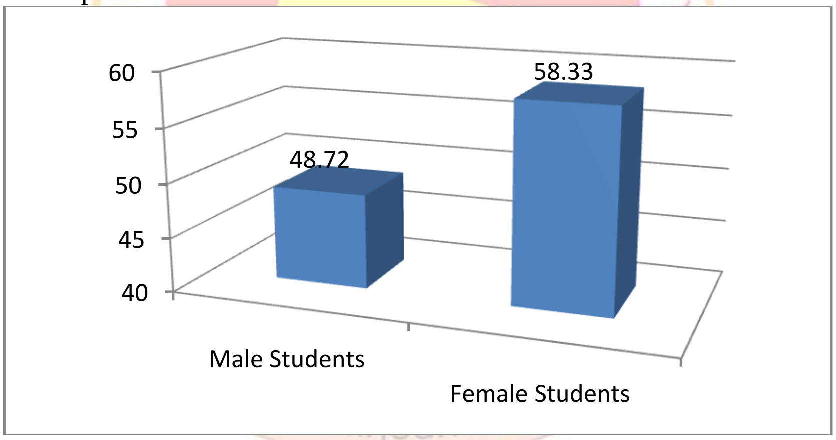

Observation of the table No.01and Graph No.01 indicated that the mean value of two classified group seems to differ from each other on Mental Health. The mean and SD value obtained by the male college students 48.72, SD 4.32 and Female College students was 58.33, SD 6.01, but on the basis of mean observation it would that mean difference 9.61 Both group 'F' ratio was 10.75 at a glance those female college student shows high score than Male college students.

In the present study was first hypothesis related Mental Health and Gender. It was "There is no significant differences between Male and Female college students on demotion Mental Health.' Gender effect represent the Mental Health was no significant (F- 10.75, 1and 99, P<0.01). This is significant 0.05 and 0.01 levels because they obtained 'F' value are high than table values at 0.05 and 0.01. In the present study was found that male and female college students Significant differ from Mental Health. The findings of the no supported the first hypothesis, they are first hypothesis Rejected the present study. Finding was found that there is significance difference between male and female on Mental Health. Female Students better Mental Health than Male Students.

An Opposite finding was found that Gupta and Kumar (2010) , Jarraniya (1996) reported male students were better Mental Health than female. And Bangale and Patnam (2013), Vyas (2007), found no significant difference of mental health status between male and female.

A similar finding was found that Sanwal et. al (2006) , Chawla (2012), Bandhana, Darshana P.Sharma, (2010), found that Female Students better Mental Health than Male Students.

Table No.02 Show the mean, SD and F value of Mental Health and Location.

Location	Mean	SD		DF	Mean Difference	F	Sign
Urban Students	54.22	5.90	0	98	7.97	6.90	0.01
Rural Students	46.25	4.52	0				

(Critical value of "t" with df 98 at 0.01 = 3.94and at 0.05 = 6.90)

Graph No.02 show the mean of Location and Mental Health

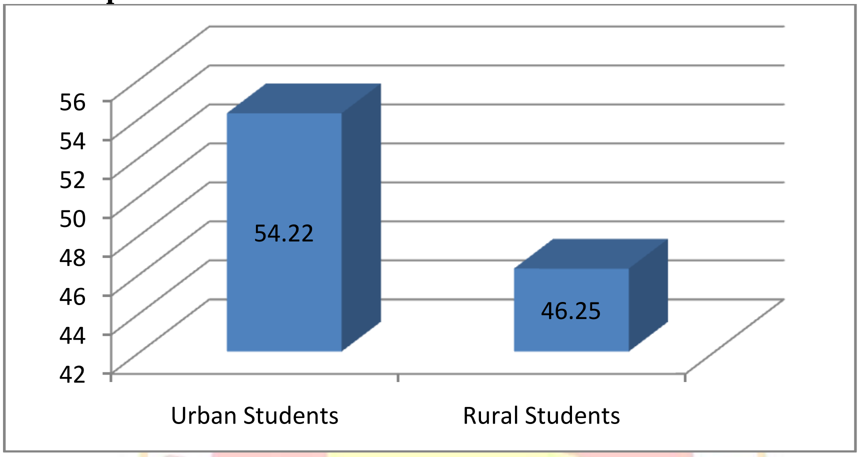

Observation of the table No.02 and Graph No.02 indicated that the mean value of two classified group seems to differ from each other on Mental Health. The mean and SD value obtained by the urban college students 54.22, SD 5.90 and rural College students was 46.85, SD 4.52, but on the basis of mean observation it would that mean difference 7.97. Both group 'F' ratio was 6.90 at a glance those Urban college student shows high score than Rural college students.

In the present study was second hypothesis related Mental Health and Location. It was "There is no significant difference between Urban and Rural college students on demotion Mental Health''. Location effect represent the Mental Health was significant (F- 6.90, 1and 99, P<0.01). This is significant 0.01 and 0.05 levels because they obtained 'F' value are high than table values at 0.01 and 0.05. In the present study was found that urban and rural college students Significant differ from Mental Health. The findings of the no supported the second hypothesis, they are second hypothesis Rejected the present study. Finding was found that there is significance difference between Urban and Rural college students on Mental Health. Urban Students better mental health than Rural Students.

An Opposite finding was found that Ramesh Singh Bartwal(*2014)* indicated that there was no significant difference in rural and urban male and female students which shows that the mental health is present in same amount in both sexes and locales.

A similar finding was found that Singh (2011) found that Students residing in urban area had significantly better mental health than those residing in rural area.

Limitations of the study

- The finding of the study is based on very sample.
- The sample was restricted to Jalna city in Maharashrta.
- The study was restricted to only B.A. arts college students (arts facility) only.
- The study was restricted students are only 18-21 years only.

Conclusion

- Female Students better Mental Health than Male Students.
- Urban Students better mental health than Rural Students.

References:

1. Bangale, J. and Patnam, V. (2013). Mental health of youth and factors influencing on it. Karnataka J. Agric. Sci., 26(3): (408-411).

2. Chawla, A. (2012). Mental Health and Its Relation to Academic Achievement-A Brief Note on Auto Suggestion to Improve Mental Health. *Indian Streams Research Journal Vol.2*, Issue. 7, Aug 2012.
3. Collins (2000). Collins English Dictionary. London: Harper Collins Publishers Limited.
4. Mahendra Kumar Acharya(1980), 'Mental Health status and pattern of residents among high school students' Child and Adolescent mental health page.82.
5. NCERT 1999. Population Education - A National Source Book. New Delhi: NCERT.
6. Ramesh Singh Bartwal *(Feb. 2014),* "To Study The Mental Health Of Senior Secondary Students In Relation To Their Social Intelligence" *IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS) Volume 19, Issue 2, Ver. I, PP 06-10.*
7. Singh, A.K. and Gupta, A.S. (1983). *Manual for mental health battery,* published by Ankur Psychological Agency, Lucknow.
8. World Health Organization (2004). Promoting mental health: Concepts, emerging, practice Geneva: Department of Mental Health and Substance Abuse, from, [Online] Available

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Emotional Intelligence Of Rural Junior College Students In Relation Of Their Gender.

Dr. Nivrutti Dhondiram Mangore
Shripatrao Chougule Arts & Sci. College,
Malwadi-Kotoli, Panhala, Kolhapur ,
Maharashtra.

Abstract :-

The present investigation in find out the Emotional Intelligence of rural Jr . College students in relation to their gender boys and girls. The sample consisted of 120 rural Junior College students out of which 60 where boys and 60 where girls for this purpose of investigation "Emotional Intelligence Inventory" by S.K.Mangal and shubhara Mangal was used. The obtained data were analyzed through 't' test to know the mean difference between rural Jr. College students in relation of their gender. The result show that there is no significant difference in Emotional Intelligence of boys and girls but significant difference south and west zone Kolhapur district. South zone area students high emotional intelligence then west zone area students.

Adolescent development has emerged as a major area of psychological research. Adolescents have long been regarded as a group of people who are searching for them of find some form of identity and meaning of their lives. They have also been regarded as a unique group with a wide range of difficulties and problems in their transition of adulthood, because the child is being transformed into adult physically, intellectually, culturally and Socially.

The educational in Institutions have an important role to play in the social development of any country. The importance of education hardly needs emphasis in the modern age of science and technology. Educationists thus strive to develop fully the intellectual potential of the students and make efforts to see that their potentialities are fully realized and channelized for the benefit of the individuals and that of the society. In recent years Emotional Intelligence metal Health and academic performance carry a vital role in the wholesome development of adolescents.

Importance of Emotional Intelligence :

It has been proved that the role of Emotional Intelligence is most important for success in life, even in educational success and personality development (Goleman (1995) revealed that there is a "World wide trend for the present generation of children to be more troubled emotionally than the previous more lonely and depressed, more angry and unruly more nervous and prone to worry, more impulsive and aggressive" These results indicate that there is an increasing need to address the emotional health of adolescents.

Emotional Intelligence is a new area of research in the Indian context. The growing interest in the construct of Emotional Intelligence that can be attributed to the recent theories taking broader conceptualizations of Intelligence. It can be included as a member of an emerging group of potential 'hot' intelligences that include social intelligences practical intelligences, personal intelligence and emotional creativity. Each of these forms a coherent sphere that partly overlaps with emotional Intelligence, but separate human abilities in different ways. However, the work of goleman (1995,1998), Mayer and salovy (1997) and salovey and mayer (1990) focused on Emotional Intelligence.

Empirical studies investigation the relationship of emotional intelligence with numerous psychological and psychosocial factors were reported by several researchers and simultaneously revealing the significance of emotional intelligence and its beneficial aspects with remarkable contribution in the field of inter personal relationships, success in work and personal life. Emotions are involved in everything people do every action, decision and judgement. Emotionally intelligent people recognize this and use their thinking to manage their emotions rather than being managed by them.

Culturally, we are not encouraged to express our emotion but rather are urged to suppress them as a mark of maturity, so this is an added reason to get emotionally literate, and know one's own personality, so as to be able to handle one's emotions as well as to understand and respond to emotions of others. It is also noticed that each teacher has her/his own unique style, which she/he uses to important knowledge to her/his students. Even if she uses various standard methods of teaching it is her style, her unique approach towards the class or an individual student that matter most. Teachers are such a decisive element in the class room that it is their personal approach creates the climate.

Emotional Illiteracy :-

Instances of rape, violent crimes, shooting, murder, suicide, etc. are increasing every year during last few decades. The proportion of un wanted teen pregnancies and peer pressure to have sex. The incidence of depression has doubled at puberty and adolescents are becoming the victims of drug addiction. All these facts clearly indicate that people, especially youngsters deficiency known as “Emotional Illiteracy”. There are laudable efforts to raise academic standards rather than curing this emotional deficiency emotional illiteracy. The curriculum of self-science programme is main components of self-awareness, personal decision-making, managing fallings, Handling stress, Empathy, communications, self-disclosure, Insight, Self-acceptance, Personal responsibility, Assertiveness, Group dynamics and conflict resolution.

Bar-on’s model of emotional intelligence relates to the potential for performance and success rather than performance or success itself, and is considered process-oriented rather than outcome-oriented (Bar-on, 2001). Bar-on mentioned that emotional intelligence develops over time and that it can be improved through training, programming and therapy (Bar-on, 2004) Goleman is (1998) first model of emotional intelligence identified five domains, or dimensions, of emotional intelligence encompassing twenty-five competencies. Three dimensions, self-awareness, Self-emotions in one’s self. The remaining two dimensions, empathy and social skills, described social competencies related to knowing and managing emotions in others.

The Intelligence in Emotional Intelligence :-

The most successful applications of psychology to human society are predominantly in the development of reliable and valid assessments of in tell actual functioning. Cognitive tests are widely used by clinicians, educators, human resource professionals, policy makers, and the like, to make decisions that affect many individuals and stakeholders (Anastasi and Urina 1997, cronbach 1990, Jensen 1998). Cognitive ability measures predict job and academic performance better than any other measured concept of psychological, sociological, or demographic significance (Roberts, markham, et al.2005)

The personality in Emotional Intelligence :-

Assessment of personality traits is often practically useful. Clinical psychologists are concerned with the vulnerabilited to mental illness that personality may create people with emotionally unstable or ‘neurotic’ traits may be more likely to develop depression or an anxiety disorder following a life disturbance (costa et al 2005) similarly educators may assess a child’s personality to understand the roots of problems in the classroom. For instance, personality affects whether a child “acts out” behaviorally or becomes emotionally disturbed (Matthews, Zeidner, et al. 2006)

Emotional intelligence constitutes three psychological dimensions – emotional 22 competency, emotional maturity and emotional sensitivity which motivate an individual to recognize truth fully, inter pret honestly and handle tactfully the dynamics of human behavior Srivsasava and Bharamanaikar in 2004 examined leadership effectiveness with a unique population of 291 Indian army officers. The army officers who rated them service high on Emotional intelligence also perceived them service to be more successful in their careers. Koman and wolff in 2008 conducted a study in military organizations. This study showed that a team leaders emotional intelligence affects team level emotional competence and team performance. Team leader Emotional intelligence levels were significantly related to performance Boy at zis etal (2013) concluded in a recent publication in 2013 that emotional and social intelligence competencies have been shown to predict effectiveness in leadership, management and professional jobs in many countries of the world. To be an effective leader, manger or professional a person needs to understand and skill fully manage his emotions appropriately based on each person or situation and understand the emotional cues of others in order to effectively interact with others.

Gender discrimination is a common phenomenon in almost all the culture. Basically male and females naturally differ on the basis of their physiological and biological characteristics. They also differ in various psychological attributes, because these physiological differences predispose men and women to certain behavior and attitude learning. This discrimination among boys and girls influence several psychological developmental aspects, in includes emotional intelligence too.

Researches have conducted in the field of emotional intelligence and gender discrimination. They have shown the linkages between gender and emotional intelligences. Some of them have argued that females have greater level of emotional intelligence them that of mean on the other hand some studies reported uice-

versa results. Some studies argued that Male and Female are equal on the level of emotional intelligence as whole, but at the same time male and female differ on same dimensions of emotional intelligence. But skill some studies argued that emotional intelligence is not related to gender.

Objective of the study :-

The purpose of the present study is to find out the Emotional Intelligence of rural Junior college students in relation to their gender.

Hypothesis :-

1. There is no significant difference between Emotional intelligence of rural Junior College students in relation to their gender.
2. There is no significant difference between Emotional intelligence of rural Junior college students in relation to their area south zone and west zone.

Method :-

Sample : Total 120 rural Junior College students were randomly selected from different colleges south & west zone of Kolhapur district. Among 120 students, total 120 students consist of 60 boys and 60 girls students.

Tools used for data collection :-

In the present investigation measure the Emotional Intelligence "Emotional Intelligence Inventory" S.K.Mangal and shubhra Mangal was used. The Emotional inventory consists 100 items with 'Yes' or 'No' response pattern. The reliability factor is split Half 0.89 and test-retest 0.92 and validity for the inventory has been established by adopting two different approaches, namely factorial and criterion related approach.

Procedure :-

The boys and Girls, who were studying in rural Junior college of different south & west zone areas in Kolhapur District, were randomly selected. After taken the permission of college authority test was administered. Proper instructions were given to them for sound measurement. Scoring was done as per instructions given in the manual. "Emotional Intelligence Inventory" S.K.Mangal and shubhra Mangal was given and data was collected. The obtain data form 120 boys and girls were analyzed with the help of mean, so and 't' test.

Results and Discussion :-

Table 1 :- Showing the Mean, SD and 't' value of Emotional Intelligence of rural Junior College students among boys and girls.

Variable	No	Mean	SD	DF	't'	Sig
Boys	60	69.08	11.36	2	2.96	Not significant
Girls	60	72.13	07.27			

Non significant at 0.05 Level

The above result Table No. 1 we can see that 't' test was used to know the level of Emotional Intelligence of rural Junior college students among boys and girls. Where boys mean was 69.8 and SD was 11.36 and girls mean was 72.13 and SD was 7.27 and difference between their 't' values was 2.96 it was no significance at 0.05 level. The result shows that there is no significant mean difference emotional intelligence of rural Junior College student in boys and girls. Thus the null hypothesis, which states "there is no significant difference in the emotional intelligence level of rural Junior College students with respects to their Emotional Intelligence" no difference between boys and girls.

Table 2 :- The Mean, SD and 't' value of Emotion Intelligence of Junior College students among south zone area and west zone area students.

Variable	No	Mean	SD	DF	't'	Sig
South-zone	60	62.38	5.32	2	1.70	Not Significant
West-zone	60	61.17	9.85			

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Significant at 0.05 Level

The above result Table No. 2 we can see that 't' test was used to know the level of Emotional Intelligence of rural Junior college students among South zone and West zone. Where South zone mean was 62.38 and SD was 5.32 and West zone mean was 61.17 and SD was 9.85 and difference between their 't' values was 1.70 it was no significance at 0.05 level. The result shows that there is significant mean difference emotional intelligence of rural Junior College student in South Zone students and west zone students. Thus the null hypothesis, 2 which states "there is significant difference in the emotional intelligence level of rural Junior College students with respects to their Emotional Intelligence" her null hypothesis was rejected.

Conclusion :-

1. There is no significant difference in Emotional Intelligence of rural Junior college students in relation of their gender.
2. There is no significant difference in emotional intelligence of rural Junior college students in relation to their leaving area south zone and West Zone.

Reference :-

1. Bar-on, R (1997), Emotional intelligence Quotient inventory :A measure of Emotional Intelligence, Toronto, on Multi Health. INC.
2. Bar-on R & Fund,s. (2004). The impact of Emotional and social intelligence of self perceived physical health.
3. Boyatzis, R.E, (2013) competencies as a behavioral approach to emotional intelligence, Journal of Management Development, vol.28, No-9, pp.749-770, 2009
4. Goleman, D (1998) Working with emotional intelligence, New York : Bantam Books.
5. Mangal, S.K & Mangal S. (2009). Manual for Mangal Emotional Intelligence Inventory, National psychological corporation, Agra
6. Srivaastava, B.L & Bharamanaikar, S.R, (2004) "Emotional Intelligence and effective leadership behavior, psychological studies, 49 p.p 107-113,2004
7. Anastasi, A, and Urbina, S 1997. Psychological Testing, 7th ed. Upper saddle River, NJ : prentice Hall.
8. Roberts, R.D, Markham, P.M,Matthews, G and Zeidner, M.2005 Assessing intelligence : past, present, and future, Ino. Wilhelm and Randall Engle, eds., Handbook of understanding and Measuring intelligence. Thousand, Oaks, CA : sage, pp.333-60
9. Matthews, G, Zeidner, M, and Roberts, R.D 2006 a measuring emotional intelligence : promises, pitfalls, solution's. In A.D ong and M.H.Van Dulmen, eds, oxford handbook of methods in positive psychology oxford : oxford university press pp 189-2014.
10. Costa , P.T.Jr. Bagby, R.M.Herbest, J.H and Mccrae, R.R 2005 personality self Reports are concurrently reliable and valid during acute depressive episode. Journal of Affective Disorders 89 : 45-55
11. Goleman, Deniel (1997). Working with Emotional Intelligences
12. Golman, Deniel (1995) Emotional Intelligence.

Environmental Movements In India

Dr. Namdev D. Patil
K. H. College, Gargoti.

Abstract: - The environmental movements are conceived as broad networks of people and organizations engaged in collective action in the pursuit of environmental benefits. Environmental movements are understood to be very diverse and complex, their organizational forms ranging from the highly organized and formally institutionalized to the radically informal, the spatial scope of their activities ranging from the local to the almost global, the nature of their concerns ranging from single issue to the full panoply of global environmental concerns. Such an inclusive conception is consistent with the usage of the term amongst environmental activists themselves and enables us to consider the linkages between the several levels and forms of what activists call 'the environmental movement. The aim of the present paper is to focus on the environmental movements and their activities in India.

Keywords: environmental movements, organizations, global, consistent, activists, linkages etc.

Introduction:

The term social movement first came into use, early in the nineteenth century; it had a more specific meaning: the social movement meant the movement of the new industrial working class, with its socialistic, communistic, and anarchistic tendencies. The term social movement or its equivalent in other Western languages is being used to denote a wide variety of collective attempts to bring about a change in certain social institutions or to create an entirely new order, movements occur in society and tend to affect, directly or indirectly, the social order, it would be permissible to apply the term social movement to all them. In this context Sills, David notes that: Social movements are a specific kind of concerted action groups; they last longer and are more integrated than mobs, masses, and crowds and yet are not organized like political clubs and other associations. A social movement may, however, be comprised of organized groups without having one over all formal organizations for example, the labor movement, which comprises trade unions, political parties, consumer cooperatives, and many other organizations. Group consciousness, that is, a sense of belonging and of solidarity among the members of a group, is essential for a social movement, although empirically it occurs in various degrees. This consciousness is generated through active participation and may assume various socio psychological characteristics. By this criterion social movements are distinguished from 'Social trends', which are often referred to as movements and are the result of similar but uncoordinated actions of many individuals for example, the suburban movement, fads and fashions.

1] Concept of Environmental Movement:

Environmental movement is a type of "social movement that involves an array of individuals, groups and coalitions that perceive a common interest in environmental protection and act to bring about changes in environmental policies and practices. Tong, Yanki points out that environmental movements are also an example of social movements. The emergence and development of social movements depend on the dynamic interaction of three broad sets of factors. First, social movements are shaped by the broader political constraints and opportunities unique to the national context in which they emerge. These constraints and opportunities involve the institutional structure and informal power relations of a national political system, including the relative openness or closure of the institutionalized political system, the stability of the elite alignments that undergird the polity, the presence or absence of elite allies for a particular social movement, and the state's capacity and propensity for repression. Second, organizational resources, informal as well as formal, must be available to mobilize people into collective action and sustain a social movement. Resources may include preexisting organizations, such as informal networks, voluntary associations, and religious groups, as well as the movement initiated organizations. Different types of social movement may need different organizational forms. The organizational culture of a given society may also affect the forms of social movement. Third, the collective process of interpretation, attribution, and social construction gives meaning and value to collective action. By bringing shared meanings and definitions to their situation, people who feel aggrieved about some aspect of their lives can become more optimistic that, by acting collectively, they can redress their problem. Without proper framing, it is highly unlikely that people will mobilize even when afforded opportunities to do so.

2] Origin of Environmental Movements in India:

The genesis of concern for environmental protection in India can be traced back to the early twentieth century when people protested against the commercialization of forest resources during the British colonial

period. It was only in the 1970s a coherent and relatively organized awareness of the ecological impact of state-monolithic development process started to develop, to grow into a fully fledged understanding of the limited nature of natural resources and to prevent the depletion of natural resources. At the international level, growing salience of environmental crisis was brought out by four important events. Project Tiger, an ambitious conservation program aimed at protecting the country's national animal Indian conservationists, encouraged and helped by the international agencies like World Wildlife Fund and International Union for the Conservation of Nature, were instrumental in bringing pressure on government to create a network of national parks and sanctuaries all over India to protect endangered wildlife. *Second*, the publication of an article in Economic and Political Weekly entitled 'A Charter for the Land' authored by B. B. Vora, a high official in the ministry of agriculture, which drew attention to the extent of erosion, water logging and other forms of land degradation in the country. The author through this article called for the formulation of an effective policy by the state in this regard and also for the creation of government departments to monitor and manage environmentally appropriate land use patterns. This reflected first official concern relating to the environmental degradation, which subsequently led to the creation of a national Committee for Environmental Protection and Control later that year. The Department of Environment was established in 1980 and a full-fledged Ministry of Environment and Forests was created five years later. *Third,* on March 27, 1973, in Mandal, a remote Himalayan village, a group of peasants stopped a group of loggers from felling a stand of trees by hugging the trees. This event sparked a series of similar protests through the 1970s, collectively known as "Chipko" movement. This movement raised basic questions relating to the ecology, equity and social justice and promoted lively debate and action throughout the country. Thus, "the emergence of environmental debate in contemporary India and renewed scholarly attention towards environmental topics can be attributed to the factors such as the influence of international events/agencies concerning global environmental conditions, growing official recognition of certain environmental problems in the country, and the emergence of environmental movements in India" A large number of environmental movements have emerged in India especially after 1970s and 1980s. In this context Sahu, Geetanjoy noted that: In India, the environmental movement has grown rapidly over the last three to four decades. It has played a key role in three areas such as 1] in creating public awareness about the importance of bringing about a balance between environment and development, 2] in opposing developmental projects that are inimical to social and environmental concerns, and 3] in organizing model projects that show the way forward towards non-bureaucratic and participatory, community-based natural resource management systems. As pointed out by Reddy, Ratna. In India especially after 1970s a large number of environmental movements have emerged. However, some of the contemporary movements acquired the status of ecological or environmental movements in retrospect as these movements have widened their focus from basic survival needs to ecological concerns.

3) Reasons of the Emergence of Environmental Movements in India:

Major reasons of the emergence of environmental movements in India have been discussed by Sharma, Aviram which include reasons such as i) control over natural resources, ii) false developmental policies of the government, iii) socioeconomic reasons, iv) environmental degradation/ destruction and, v) spread of environmental awareness and media.

4) Major Environmental Movements in India:

<u>1] Bishnoi Movement:</u> This movement was led by Amrita Devi in which around 363 people sacrificed their lives for the protection of their forests. This movement was the first of its kind to have developed the strategy of hugging or embracing the trees for their protection spontaneously.

<u>2] The Chipko Movement:</u> The Chipko is one of the world known environmental movements in India. The Chipko movement focused world attention on the environmental problems of the Alaknanda catchment area in the mid Western Himalayas. As Reddy notes that, "Chipko movement, launched to protect the Himalayan forests from destruction, has its roots in the pre-independence days. Many struggles were organized to protest against the colonial forest policy during the early decades of the twentieth century. The main demand of the people in these protests was that the benefits of the forests, especially the right to fodder, should go to local people. In this context Santa notes that: In 1960, from the point of view of border security a vast network of roads was constructed in this area besides taking up projects of various other types. All this was disastrous for the forests and also total environment of the area felling of trees and rolling them down hills loosened the upper soil which eroded further during rain all this resulting the devasting flood in the Alaknanda in July

1970, which caused havoc in the upper catchment area. It was here the Dasholi Gram Sarajya Mandal (DGSM), Gopeswar, was engaged in social work in the Uttarakhand stepped in the relief works during 1970s flood. The volunteers of the Mandal realized them that forest and land and forest and man were intricately linked. Then they started educating the people about the ill-effect of deforestation in the hill slopes and gradually they geared themselves into a movement. Reddy notes that, "in early 1973, the forest department allotted ash trees to a private company. This incident provoked the Dasholi Gram Swarajya Sangha (DGSS) a local cooperative organization to fight against this injustice through lying down in front of timber trucks and burning resin and timber depots as was done in the quit India movement. When these methods were found unsatisfactory, Chandi Prasad Bhat, one of the leaders, suggested embracing the trees to prevent them from being cut. With its success, the movement has spread to other neighboring areas, and then onwards the movement is popularly known internationally as Chipko movement" The name of the movement, that is 'Chipko', comes from the word 'embrace', in Hindi. It is said that the villagers hugged or embraced or stuck to the trees in the forest to prevent them from being felled by the contractor. The strategy of 'embracing' the trees to resist the felling of the trees was thought of by Chandi Prasad Bhatt in a meeting in the Mandal on April 1, 1973. The name 'Chipko' was derived from the consensual strategy of clinging on to the trees as a non-violent direct action Karan notes that, "by the late 1980s the movement had splintered into two groups that have broad grassroots support and advocate participatory methods which respond to local issues in the context of local social and cultural traditions. One group pursues a strategy that emphasizes ecologically sound development of forest by local people to meet local needs. The second group follows the deep-ecology paradigm of environmental management. Reddy, Ratna and Mukul points out that, Chipko movement has had six demands- only one of which is complete stoppage of commercial cutting of trees.

3] Narmada Bachao Andolan:The most popular movement in the environmental history of India is the movement against the Narmada River Valley Project. The Narmada is the largest west-flowing river on the Indian peninsula…The Narmada winds its 1,312 km long course to the Arabian Sea through lovely forested hills, rich agricultural plains and narrow rocky gorges in a series of falls (Kothari, Ashish and Rajiv Bhartari . As Karan notes that: More than twenty one million people live in the valley, mostly in villages. Many tribal groups, such as the Bhils and the Gonds, occupy the forested uplands. The Narmada valley is the site of one of the world's largest multipurpose water projects: the Narmada River Development Project, which involves the construction of thirty large dams and many small ones on the river and its fifty-one main tributaries. The project will transform the valley and the lives of its residents and will increase food production and hydropower generation in Gujarat, Madhya Pradesh, and Maharashtra. The construction of dams and reservoirs will displace an estimated one million people and will submerge 350,000 hectares of forestland and 200,000 hectares of agricultural land. The Sardar Sarovar Dam in Gujarat, which is under construction, is facing major opposition from tribal groups that hunt and forage in the jungle canyons and from villagers who are being displaced by the inundation from the reservoir, which will submerge almost 40,000 hectares of land and 250 villages The Narmada movement started as early as the late 1970s. Reddy notes that: To start with, this movement was centered on the issue of human rights. The main leaders of the movement at present like Medha Patkar were working towards proper rehabilitation program for the dam displaced. Due to improper implementation of the rehabilitation program by the state, the human rights activists have become the articulators of ant dam protests. Their demands included complete stopping of the dam, resettlement and rehabilitation benefits to the outset. The movement, however, gained wider public attention with mobilization and organization of oustees and the joining of the eminent social workers like Baba Amte, Sunderlal Bahuguna and Medha Patkar. Though its wider public attention is due to its coverage in three states, the most notable feature of this movement is the international support it has received As pointed out by Nepal, Padam the Narmada Bachao Andolan has drawn upon a multiplicity of discourses for protests such as: "displacement risks and resettlement provisions; environmental impact and sustainability issues; financial implications of the project; forceful evictions and violations of civil liberties; issues pertaining to river valley planning and management; implications of Western growth model, and alternative development and appropriate technology among many other. The movement uses various tools of protest such as Satyagraha, Jal Samarpan, RastaRoko, Gaon Bandh, demonstrations and rallies, hunger strikes and blockade of projects.

4] Appiko Movement: Appiko Movement is one of the forest-based environmental movement's in India. The movement took place in the Uttara Kanada district of Karnataka in the Western Ghats. As Santra notes that Karnataka's Uttar Kannada which forms part of the Western Ghats, is known as the 'forest district'. The area

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

has rich forest wealth with a typical micro climate for cash crops such as black pepper and cardaman. During the colonial rule, the rich forest resources were exploited; the teak trees were felled to build ships and timber and fuel woods were sent to Mumbai. After independence, the government also began felling trees for revenue and the Forest Department, which continued the colonial forest policy, converted the primeval tropical forests into monoculture teak and eucalyptus plantations. A group of youth in Balegadde village, protesting against moves to establish teak plantations, wrote to forest officials asking them to stop clearing the natural forest. But this appeal was ignored. Then the villagers decided to launch a movement. They invited S. L. Bahuguna, the architect of Chipko movement and gathered local people to take up oath to protect trees by embracing them. In September 1983, when the axe-men came for felling to the Kalase forests, people embraced the trees and thus the 'Appiko movement was launched.Sheth, Pravin pointed out that, "the Appiko movement succeeded in its three-fold objectives include 1] protecting the existing forest cover, 2] regeneration of trees in denuded land, and 3] utilizing forest wealth with proper consideration to conservation to conservation of natural resources. The Appiko movement saved the basic life sources for the people- trees like bamboo useful for making handcrafted items which they could sell for earning a few rupees. It also saved medicinal trees for their use by the local people. Further he also notes that, the movement created awareness among the villagers throughout the Western Ghats about the ecological danger posed by the commercial and industrial interests to their forest which was the main source of sustenance.

5] Silent Valley Movement: Silent Valley in Kerala has a rich 89 sq. km biological treasure drove in the vast expanse of tropical virgin forests on the green rolling hills. In 1980s, a 200 MW hydroelectric dam on the crystal clear river Kunthipuzha under the Kundremukh project was to come up. The proposed project was not ecologically viable, as it would drown a chunk of the valuable rainforest of the valley and threaten the life of a host of endangered species of both flora and fauna. The Kerala Sastra Sahitya Parishad (KSSP) an NGO, was working for three decades among masses of Kerala for growing environmental awareness. The campaign to save Silent Valley turned out to be a public education programme in many respects. The movement in many ways saves the ecosystem of Silent Valle area. Karan notes that: The Kerala People's Science Movement is a network of rural school teachers and local citizens that promotes environmental scientific projects in the villages. The movement acknowledged the obvious economic needs of the people of Malbar but concluded that the Silent Valley Project would make only a marginal contribution to regional development. Thus the group opposed the project with a campaign that brought into sharp focus the ecological consequences, specifically the possibility of extinction of species that had evolved over millions of years. The movement began to challenge the idea that energy generated by the dam would benefit the rural people of Kerala. Most of the energy from the project was to be exported to industrialized areas of Kerala and surrounding states. The movement asserted that the local environment would be disrupted with benefits going to Trivandrum, the state capital. As pointed out by Nepal Padam the central issue of the Silent Valley protests included: The protection of the tropical rainforest, maintenance of the ecological balance. The campaigns and petitions were the main strategies adopted by the activists in the movement, basing it on the non-violent, Gandhian ideological orientation. the protest against the destruction of forest, an opposition to ecologically unsustainable development, and above all, maintenance of the ecological balance.

6] Tehri Dam Conflict: One of the most protracted environmental movements in the recent years is the movement against the Tehri Dam. The 260.5 meter high Tehri Dam on the Bhagirath in the Garhwal-Himalayas. It will prosperity by generating 2,400 MW peaking power, which according to the dam builders, will help in establishing 140 industries cities.The project has generated controversy since its inception. In spite of objections of several scientists of national and international repute, the project is yet to be modified or stopped. As noted by Reddy The Tehri Baandh Virodhi Sangahrsha Samithi founded by veteran freedom fighter Veerendra Datta Saklani has been opposing the construction for more than a decade. The major objections include seismic sensitivity of the region, submergence of forest areas along with Tehri town etc. Despite the support from other prominent leaders like Sunderlal Bahuguna, the movement has failed to gather enough popular support at national as well as international levels and the government is determined to complete the project. For according to the latest reports, the construction of the dam is being carried out with police protection as Sunderlal Bahuguna is sitting on fast unto death. After prime minister's assurance to review the project, Bahuguna ended his fast but construction goes on, though at a slower pace.

Conclusion:

In India especially after 1970s a large number of environmental movements have emerged. However, some of the contemporary movements acquired the status of ecological or environmental movements in retrospect as these movements have widened their focus from basic survival needs to ecological concerns.

References:

1. Almeida, Paul and Linda Brewster Stearns (Feb., 1998): 'Political Opportunities and Local Grassroots Environmental Movements: The Case of Minamata', Social Problems, Vol. 45, No. 1, pp. 37-60.
2. Forsyth, Timothy (2001): 'Environmental Social Movements in Thailand: How Important is Class?' Asian Journal of Social Sciences .
3. Gadgil, Madhav and Ramchandra Guha (1998): 'Towards a Perspective on Environmental Movements in India', The Indian Journal of Social Work, Vol. No. 59, Issue I, Part 2.
4. Guha, Ramchandra (1988): 'Ideological Trends in Indian Environmentalism', Economic and Political Weekly, Vol. 23, No. 49.
5. Nepal, Padam (2009): Environmental Movements in India: Politics of Dynamism and Transformations, Authorspress,New Delhi.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

A Study Of Youth Problem Among Male And Female College Going Students

Dr. Sunita M. Watore
Asst. professor
Kala mahavidyalaya, Nandur
(Ghat), Tq.Kaij, Dist.Beed.

Abstract : The purpose of the present study was to investigate the impact of gender of the college students on youth Problem. The sample for the study comprised of 90 college students Ambad City from Jalna Dist. in Maharashtra. In each 50 male students and 50 female students. The scale was used for data collection Youth problem inventory (YPI) by Dr. (Mrs.).M. Verma (2010). Where gender were considered as independent variables and youth problem as dependent variables. Factorial design was used and data were analysis by Mean, SD and 'f' values. Results revered no significant difference between male and female college students on Family problem, School Problem, Social Problem, Personal Problem and youth problem.

Keywords- Family problem, School Problem, Social Problem, Personal Problem, youth problem.

Introduction

Youth are the hope of the future of the world or in other words the future of the world lies in the hands of the youth. It is they who build up the nations. Youth are the resources of country and it their empowerment is the empowerment of a nation. The present generations have their hope in the youth. They are productive and active people who are capable of large undertakings. The science of psychology and the Psycho analysis has been contributed much to the youth related problems and solutions. Let the youth of the world merit from the psychological inn`ovations of psyche of the youth. Youth is very important period in the life of man. This period is usually concomitant with problems as they "struggle" to fit themselves into society. The word "problem" does not necessary imply that youth is to be assumed to be a period in which stress and storms predominant. It can be a period marked by good health and high achievement. Nevertheless difficult decision and adjustment face young people in Today's society. Many youths may not be sufficiently mature to cope with such problems. They go in undesirable directions such as delinquency, drugs, vandalism and stealing etc. moreover, they compensate for their feelings by striking out against society, revolting against adult authority. These problems are invariably compounded by peer pressure where by young people are faced either consciously or unconsciously to become involved in those antisocial activities by people of their own age groups. The present study was designed to examine the relationship between rigidity, adjustment and youth problems in adolescents.

Review of Literature

Ghanshyam Thakur and Dinesh kumar Lahari, (Apirl 2016), indicated that difference rural and urban youth problem is significant difference among gender and locale. Interaction effect was insignificant effect show gender (Male, Female) Locale (Rural, Urban). Anjana s. Chauhan and Gandhrva R. Joshi, (April 2014), indicated that male and female college students do not differ significantly to their youth Problems. Sangeeta, Sharma, A. & Kumar, J. (November 2013) found that Significant difference was detected between mean scores on 'Family Problems' in adolescent girls, 'Social Problems' and Personal Problems' were significantly high in girls. And Social Problems' and 'Personal Problems' were found to be significantly higher in adolescent girls. Firdous A. Var, et al. (2011) indicated that significant difference was found between rural and urban adolescents in family, school, social and personal problems. Male and female groups differed significantly only in personal problems. Significant difference was found among all the three levels of self esteem and their personal and family problems. Overall findings suggest those rural adolescents suffer more problems than urban adolescents and thus highlight

Statement of the problem

"A Study of youth Problem among Male and Female College Going Students."

Objectives

- To examine the Family problem among Male and Female College Going students.
- To examine the School problem among Male and Female College Going students.
- To examine the Social problem among Male and Female College Going students.
- To examine the Personal problem among Male and Female College Going students.
- To examine the Youth Problem among Male and Female College Going Students.

Hypotheses

1. There is no significant difference between Male and Female College Going Students with Youth Problem dimension on Family problem.
2. There is no significant difference between Male and Female College Going Students with Youth Problem dimension on School problem
3. There is no significant difference between Male and Female College Going Students with Youth Problem dimension on Social problem
4. There is no significant difference between Male and Female College Going Students with Youth Problem dimension on Personal problem.
5. There is no significant difference between Male and Female College Going Students with Youth Problem.

Method

Participants

The present study sample go was selected from College Going Students of Ambad City from Jalna Dist. in Maharashtra. To select the sample Gender in which students study of College Going Students were considered as per independent variable taken in this research stratified random sampling method was employed to select the unit of sample. Total sample of present study 90 College Going Students, in which 45 were Male and 45 were Female College Going Students.

Research Design

Simple research design used in the present study.

Variables

Independent Variables Gender - 1) Male 2) Female

Dependent Variables Youth Problem- 1) Family Problem 2) School Problem 3) Social Problem 4) Personal Problem

Research Tools

Youth problem inventory (YPI): This inventory developed by Dr. (Mrs.).M. Verma (2010): This scale consists 80 items belonging to the under mentioned 4 areas i.e. Family Problems, School/College Problems, Social Problems and Personal Problems and Over Sensitivity. There were three alternative true, partially true and false. The reliability Co-efficient of the entire Inventory is .80 and area wise reliabilities are .85, .86.76, and .81 respectively.

Procedures of data collection : The following research methodology was used in the present study. The primary information was gathered by giving personal information from to each to each student. The students were called in a small group of 10 to 15 students. To fill the inventories subjects were given general instructions belongs to each scale. The students provided the Mental Health Battery.

Data analysis : The data were analyzed as follows.

The Mean and SD with graphical representation for Gender (Male and Female Students) on Youth Problem was analyzed. A simple design was selected to adequate of statistical analysis of ANOVA in order to examine the roll of main as well as subsequently on students Youth Problem.

Results and Discussion : The analysis of data interpretation and discussion of the results are presented below.

Table No.01 Show the mean, SD and F value of Gender on Family Problem

Gender	Mean	SD	N	DF	F	Sign
Male Students	19.88	10.61	45	88	0.205	NS
Female Students	19.04	7.69	45			

(Critical value of "f" with df 89 at 0.05 = 3.94and at 0.01 = 6.90, NS= Not Significance)

Table 1 revealed that the mean scores of Family Problem of Male and Female Going students are 19.88 and 19.04 with SD's 10.61and 7.69 respectively. The f -value came out from the above two groups is 0.205. Therefore, the hypothesis (H1) is accepted which means there is no significance difference between the Family Problem of Male and Female Going students. It was found that there is no significant difference between Male and Female Going students with Youth Problem dimension on Family Problem.

Table No.02 Show the mean, SD and F value of Gender on School Problem

Gender	Mean	SD	N	DF	F	Sign
Male Students	10.40	7.84	45	88	1.045	NS
Female Students	9.02	6.39	45			

(Critical value of "f" with df 99 at 0.05 = 3.94and at 0.01 = 6.90, NS= Not Significance)

Table 2 revealed that the mean scores of School Problem of Male and Female Going student's s are 10.40 and 9.02 with SD's 7.84 and 6.39 respectively. The f -value came out from the above two groups is 1.045. Therefore, the hypothesis (H2) is accepted which means there is no significance difference between the School Problem of Male and Female Going students. It was found that there is no significant difference between Male and Female Going students with Youth Problem dimension on School Problem.

Table No.03 Show the mean, SD and F value of Gender on Social Problem

Gender	Mean	SD	N	DF	F	Sign
Male Students	2.66	2.67	45	88	0.017	NS
Female Students	2.60	2.48	45			

(Critical value of "f" with df 99 at 0.05 = 3.94and at 0.01 = 6.90, NS= Not Significance)

Table 3 revealed that the mean scores of Social Problem of Male and Female Going students are 2.66 and 2.60 with SD's 2.67 and 2.48 respectively. The f -value came out from the above two groups is 12.98. Therefore, the hypothesis (H3) is Accepted which means there is no significance difference between the Social Problem of Male and Female Going students It was found that There is no significant difference between Male and Female Going students with Youth Problem dimension on Social Problem.

Table No.04 Show the mean, SD and F value of Gender on Personal Problem

Gender	Mean	SD	N	DF	F	Sign
Male Students	16.51	8.77	45	88	2.820	NS
Female Students	13.48	8.11	45			

(Critical value of "f" with df 99 at 0.05 = 3.94and at 0.01 = 6.90, NS= Not Significance)

Table 4 revealed that the mean scores of Personal Problem of Male and Female Going students are 16.51 and 13.48 with SD's 8.77 and 8.11 respectively. The f -value came out from the above two groups is 2.820. Therefore, the hypothesis (H4) is accepted which means there is no significance difference between the Personal Problem of Male and Female Going students. It was found that there is no significant difference between Male and Female Going students with Youth Problem dimension on Personal Problem.

Table No.05 Show the mean, SD and F value of Gender on Youth Problem

Gender	Mean	SD	N	DF	F	Sign
Male Students	49.84	26.41	45	88	2.087	NS
Female Students	43.22	18.83	45			

(Critical value of "f" with df 99 at 0.05 = 3.94and at 0.01 = 6.90, NS= Not Significance)

Table 5 revealed that the mean scores of Youth Problem of Male and Female Going students are 49.84 and 43.22 with SD's 26.41 and 18.83 respectively. The f -value came out from the above two groups is 2.087. Therefore, the hypothesis (H5) is Accepted which means there is no significance difference between the Youth Problem of Male and Female Going students it was found that there is no significant difference between Male and Female Going students on Youth Problem.

Delimitations of the study

1. The finding of the study is based on very sample.
2. The sample was restricted to Ambad city in Maharashtra.
3. The study was restricted to only 12th standard college students (arts, Commerce and Science facility) only.
4. The study was restricted students are only 18 years only.

Conclusions:

1. There is no significant difference between Male and Female Going students with Youth Problem dimension on Family Problem.
2. There is no significant difference between Male and Female Going students with Youth Problem dimension on School Problem.
3. There is no significant difference between Male and Female Going students with Youth Problem dimension on Social Problem.
4. There is no significant difference between Male and Female Going students with Youth Problem dimension on Personal Problem.
5. There is no significant difference between Male and Female Going students with Youth Problem.

References

1. Anjana s. Chauhan and Gandhrva R. Joshi, (April 2014), Problems of Youth- A study of College Students in context to their Gender and Educational stream, Asian Resonance; 3, (2), 175-177.
2. Bangale, J. and Patnam, V. (2013). Mental health of youth and factors influencing on it. Karnataka J. Agric. Sci., 26(3): (408-411).
3. Firdous A. Var, Mohd. Altaf Pau,Pradeep Kumar, Showkat A. Shah,(OCTOBER 2011) Self-esteem and Psychosocial problems among Kashmiri Youth; *Delhi Psychiatry Journal; 14:(2)* ,307-313.
4. Ghanshyam Thakur and Dinesh kumar Lahari, (Apirl 2016), A COMPARATIVE STUDY TO MAJOR YOUTH PROBLEM AMONG COLLEGE STUDENT ON BASIC OF LOCALITY, International Journal of Humanities, Arts, Medicine and Sciences (BEST: IJHAMS) 4, (4), 47-50.
5. Mulay RS. (1971), A study of needs and problems of adolescents. University Training College, Nagpur. 1st survey of Educational Research. N.C.E.R.T., New Delhi, 187- 188.
6. Paul et.al. (2014.). Attitude of change going youth towards research Tamilnadu. The international journal of Indian psychology, 2(1) 2348-5396.
7. Sharma, Sonia (1992). "A comparative study of problems of adolescents from rural and urban background M.Ed. dissertation Punjab University, Chandigarh.
8. Srishti Singh, (2016) Problems of youth: A study of college students in context to their gender; International Journal of Home Science; 2(1): 18-21.
9. Verma,M.(2010) Manual for Youth Problem Inventory(YPI) .National Psychological Corporation 4/230, Kacheri Ghat, Agra.

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Challenges Before Higher Education System In India

Vijay Ramchandra Patil

Introduction

The emergence of a worldwide economic order has immense consequences for higher education more so under the changes that have taken place in the recent past with regard to globalization, industrialization, information technology advancement and its impact on education aided to these are the policy changes that have taken place at the UGC, AICTE, DEC, NCTE, Medical Council, …BOR Council, Architecture Council and such other regulatory bodies from time to time to accommodate these development and yet maintain quality students in higher education. The landscape in general, has changed towards a new order. It is obvious Centre and state governments and that the institutions and academic and non academic staff need to gear themselves to deal with the challenges posed by those to achieve the slated, and this demands review of beaten track, set notions, comfort, attitudes and work styles. It is time for all those who are concerned with policymaking, planning, administration and implementation of Higher Educations to revitalize the very thinking on the subject and put it on the right track.

The World Bank report of 1994 highlights the worth of higher education wherein it is considerable that institutes of higher learning benefit state and society in several ways: they equip individuals with advanced knowledge and skills to discharge responsibility in government, business and professions; produce new knowledge through research and at least serve as conduit for the transfer, 9 adaptation and dissemination of knowledge generated elsewhere in the world.

The taskforce constituted by World Bank and UNESCO during 2000 has also observed that higher education helps increase wages and productivity that directly enrich individuals and society. As against these world opinion in its paper on government subsidies (1997) that higher education as 'non – merit' good based on the reasoning that it benefited individuals more than the society. The Birla Ambani reports on the policy framework for Educational Reform too suggested that the government subsidies on higher education should be minimal it should concentrate on Primary Education sector as per Constitutional guarantees and perhaps focus Secondary Education area too. They felt private universities by legislation is perhaps the answer to the malady.

The Way Forward

From its very shape of the education and education system present today in India, it is evident that there is a very serious effort required in terms of creating new channels of education, developing a standard delivery system of education, generating funds to support the universalisation of primary education and other levels, increasing the vocational training at all levels to create able manpower in the society, streamlining the technical and higher education towards quality offering, modeling standards at all levels for public private partnership, building research oriented institutions and bridging the academic and economy gap.

There is a realization that driven mainly by the private sector, the higher education system in India has grown fast over the last two decades; however this expansion has been chaotic and unplanned. From an elite system of higher education, it is moving towards mass system of higher education. Expansion of enrolment without adequate public financing and emergence of the private de facto for-profit providers of higher education has changed the relationship between the higher education institutions and the government and its regulatory arms. The drive to make higher education socially inclusive has led to a sudden and dramatic increase in numbers without a proportionate increase in material and intellectual resources. As a result, academic standards have become unsettled and have been placed in jeopardy in the university-system in the country since the 1960s. (André Béteille, 2005)

There are many basic problems facing higher education in India today. These include inadequate infrastructure and facilities, large vacancies in faculty positions and poor faculty thereof, outmoded teaching methods, declining research standards, unmotivated students, overcrowded classrooms and widespread geographic, income, gender, and ethnic imbalances. Apart from concerns relating to deteriorating standards, there is reported exploitation of students by many private providers. Ensuring equitable access to quality higher education for students coming from poor families is a major challenge. Students from poor background are put to further disadvantage since they are not academically prepared to crack highly competitive entrance examinations that have bias towards urban elite and rich students having access to private tuitions and coaching. Education in basic sciences and subjects that are not market friendly has suffered.

Role of Regulatory Bodies vis-a-vis Quality

Higher education in India is coordinated by several agencies. While most of general higher education falls within the jurisdiction of the UGC, professional institutions are coordinated by different bodies. The AICTE is responsible for coordinating technical and management education institution. The other statutory bodies are Medical Council of India (MCI), Central Council of Indian Medicine, The Homeopathy Central Council, The Indian Council of Medical Research (ICMR), Indian Nursing Council, The Dental Council, The Pharmacy Council, The Bar Council of India, and The Indian Council of Agriculture Research (ICAR) etc. There are also a few such bodies at state level, such as State Council of Higher education that were established currently. There are yet another type of a coordinating agency, called AIU, which was earlier known as Inter-University Board of India. AIU has no executive powers, but plays an important role as an agency of dissemination of information and as an adviser both to the government and/or UGC and University.

In order to encourage full participation of private education providers the regulatory bodies have to play the role of facilitators and not regulators. There should not be any inconsistency in the policy for the growth of different types of higher education institutions. There is a need to establish a system whereby there is a minimum procedural consistency among the regulatory bodies in establishing new higher educational institutions. Since there are different types of institutions coming up in the same premises under the responsibilities of different agencies which create more confusion and delay. So harmonizing the processes of different agencies would require willingness on the part of the agencies themselves and amendments in their Acts and statutes. One very important thing, which has to be kept in mind that too much interference exerted by the Regulatory bodies would result in discouraging their initiative and autonomy. There are multi-layered regulations, which have to be made more simple and supportive.

It can also be thought that all that is required to ensure quality across the board is to have a national level overseeing body that is teethed with powers to grant permission to establish a university and to derecognize an already established university if it fails to maintain the prescribed standards. It is also essential that the functioning of such a central authority is transparent and its decision are nor arbitrary. To ensure such transparent governance authority should prescribe its parameters for granting permission to establish a Institution/university. Similarly it should also make it known to the participating agencies as to on what lines the performance of a university is assessed to declare it as eligible for its continuation or not.

Complex regulatory arrangements for higher education in India have raised serious concerns about the credibility of the Indian higher education system. There is a need to safeguard its integrity and enhance its credibility. Loss of this credibility would have serious repercussions. Our competitive advantage as a nation with huge reserve of highly qualified and trained manpower may be lost. Many countries are shying away in signing mutual recognition agreements with us because of horror stories that they hear about deteriorating standards of higher education in India. This would become more difficult in the years to come, if we allow any further compromise on the standards of higher education in the country.

Financial constraints

One of the most important things that have to be noticed is the issue of financial constraints before the government. The State Government has already been spending 20-30 percent of its revenue budget on education. It will not be able/could not afford to spend more. It is without doubt that the government has to spend on elementary education, they have to spend on secondary education and the budget outlays of the government also reflect that. The government is also moving towards compulsory secondary education and we applaud that step. But that basically means that even for the secondary education they are only comfortable with being able to deploy half of that budget for the next five years, the other half have left to the Planning Commission to manage those resources. This actually means that there is really very little left for higher education.

In India, at least, the spending per student has been going down over the years. The share of education in our five-year plan outlay has been falling. The first five-year plan gave education 7.86 per cent. By the fifth plan, the share of education was only 3.27 per cent of the outlay. Even if you take both central and state government spending together, it does not get better. Current spending on education in India is not more than 3.5 per cent of GDP. The Center itself concedes that the minimum should be 6 per cent. Again, out of the amount spent, very less is being envisaged to be spent on higher education. It's not even 3-4% of GDP. This compares unfavorably with the international reference level, especially with countries such as South Africa,

which invests 8 per cent of GNP on education. A near doubling of investments in education is the soundest policy for increasing the country's GDP per capita by many fold. Therefore there is a need to evolve policy through which Private/non-governmental resources is mobilized. Now there is a question as to how to build self-sustaining models of institutions critical for autonomy and long –term viability and student-support.

"As a result of reduced funding and rising costs, there are pressures to find more cost-effective solutions in every aspect of higher education. Knowledge economy has endowed higher education explicitly with an economic value. Higher education is no longer perceived as acquisition of a paper degree but an opportunity to obtain sufficient knowledge and skill so as to function as a productive member of society. There is now a more instrumental view of higher education. Finally, there is the changing structure and delivery of higher education including new types of educational institutions, and increasing use of technology that allows institutions to operate on national and global scale. All these changes have resulted in growing demand for increased accountability" (Schray, 2006).

Affordability

When we talk of autonomy then it is not just for the private institutions and the self financed institutions but also autonomy for the institutions, which are under the government either fully or partly financed by the government. The type of autonomy which ensures that the stakeholders are protected-particularly the students-against dilution in quality or being misled. Concerning autonomy, the law must delegate the necessary decision making power to the institution – for changes in curricula and teaching methods, for internal self-governance, for interaction with other organizations nationally and internationally and for economic transactions. It is also very important that accountability must follow autonomy. In all fields where the institution has been given the responsibility to make its own decisions, the decision process should be transparent and results should be made public. On the other hand quality assurance systems will be important cornerstones in our system of higher education. The quality assurance system must be independent of political and institutional interaction and it must have a basis in the legislation. There should be operational, financial and academic autonomy coupled with accountability.

Full-cost recovery, however, can be ruled out; just as heavy subsidization of higher education is theoretically unsound. It may be noted in this context that even in a highly developed country like the US where private universities charge much higher tuition fees than state universities, tuition fees from less than 40 per cent of the costs; the rest comes from alumni support, endowments, etc. It can be suggested that:

1. Those who can afford to pay should not be subsidized, particularly in the light of scarce available financial resources. Even if government commits to providing need based scholarships to all students it is currently subsidizing, at worst, it may be still spending what it is spending today, but at best, it may have surplus funds to invest in higher education.
2. Those who are subsidized by public funds owe something in return, either by way or repayment or services.

Other time tested as well as innovative sources may be tapped; some examples include eased bank loans, innovative financial instruments, mobilization of industry and individuals to institute scholarships with tax and naming incentives, alumni support and endowments, cross-subsidization within institutions, but without diluting merit.

Access and Equity

The matter of access and equity of higher education is another very important issue in the management of higher education. This should be based on the simple principle that has already been stated 'No talented and deserving person should be denied access to higher education'. This guiding code presumes a lot of things. Higher education should be based on merit and desire and not economic, social or influential forces. Sate with the help of private sector, should take primary responsibility of financing higher education, as fees will not be able to play a central role in the higher education economics. The concept of earning while learning or exchange of labour or skills for education needs to be promoted. Acquiring of multiple degrees and diplomas simultaneously has to be encouraged and the standards of evaluation have to be strengthened. Disparities and discrimination of age, gender, and socio-economic background need to be tackled.

Relevance

In the changing new world order higher education should equip students only with generic skills rather than tailor them to meet the specific requirements of industry. This is due to the realization that evaluation of economic needs is often random and approximate and could change often. It is argued that the

generic skills together with flexibility and adaptability and an acceptance of the need for life-long learning, will provide young people with the best basis for a career in any area, including industry and for the unforeseen needs of the future. Though, there is merit in this argument, however there is no doubt that education needs to be made more useful and usable and to prepare young people for employment and encourage adaptability. The above analysis calls for the intervention by the state to make the connection between higher education and the jobs more efficient as a means for reducing unemployment. This is based on an instrumental and extrinsic model of higher education - rather than on the more altruistic and intrinsic model of liberal education and is in line with the human capital approach towards higher education. In all, there is a need for the enlargement of diversity and adaptive capacity of higher education and training system in India to respond to changing economic environment. This is not only desirable to ensure that higher education institutions continue to be relevant, but it is an essential step enabling them to enjoy greater autonomy within a framework of greater self-responsibility. Adaptability in higher education needs to be nurtured in two ways – first by creating conditions for a continuous updation of curriculum and content as per changing needs and secondly by shuffling admission capacities between different institutions and courses as per job market needs. Coexistence of high graduate unemployment and shortage of skills reflects the paradox of the Indian higher education system. To avoid mismatch, capacity of the higher education system has to be aligned to the job-markets.

Internationalization of Education

There has been a very aggressive approach by USA, UK and Australia in few decades on spreading their education outside the country and these countries have taken some of the issues in their parliamentary bills to expand and develop the vocational and higher education outside the country. In Asia, Singapore, Malaysia, Dubai are such places, which have made few locations of Education offering with quality while providing minimum infrastructure. As commented by Dean, London 21 Business School that 'India lacks in offering basic infrastructure and location to offer quality education from the reputed universities of the world'. There is a need of very clear view on Education Policy on the internationalization of the higher and other level of education in either form by inviting the foreign players in the Indian education and by providing the Indian education players through and official channels to the countries, which have opportunities for Indian educational institutions.

Vocationalization of Education

There is a gap between the need of the employment terminals i.e. industry and the academic institutions. With the reducing government employment opportunities and increasing economy-oriented employment, close links need to be fostered between vocational institutions and user industry and also technical and professional institutions and industry. It is important to recognize the level of involvement of the industry and thus create interest of the industry in developing the quality, financial support, acceptance of the produce, creation of more employment etc. The higher education systems have very controlled way of qualifying the recognition of offering the degree or the diploma. These systems do not allow majority of the institutions to offer quality developmental programmes, which are needs of the economic manpower. There should be an independent accreditation body to assess the purpose, quality and offering of the programmes for undergraduate programmes, from one-year masters to three year of masters or even higher education.

References

1. Altbach, Philip G. (2005a). Higher Education in India, The Hindu, April 12, 2005
2. Altbach, Philip G. (2006b). The Private Higher Education Revolution: An Introduction.University News. January 2-8, 2006. Vol. 44 No.01.
3. Béteille, André. (2005). Universities as Public Institutions, Economic and Political weekly, July 30, 2005
4. Anandakrishnan, M. (2006). Privatization of higher education: Opportunities and anomalies."Privatization and commercialization of higher education' organized by NIEPA , MaY 2, 2006., New Delhi
5. UGC. (2005). Annual Report 2004-05. University Grants Commission, New Delhi.
6. Pawan Agarwal, Higher Education in India, The Need for a Change , ICRIER, WORKING PAPER NO. 179 , MAY 2006.
7. Pinto, M. (1984). Federalism and higher education: The India experience. Bombay, India: Orient Longman.

Educational thought of Dr. Babasaheb Ambedkar And his Contribution to Education

Arun S. Katkole, HOD (History),
Kakasaheb Chavan college, Talmavale
Tal- Patan Dist- Satara

Abstract:

No doubt most people consider Dr. Babasaheb Ambendkar to be only a savior of the low castes in India. He was the first one to successfully fight against the oppressions heaped upon the low castes work of great social reformer Mahatma Phule is historical, cultural and Educational declaration for revolution in India. Dr. B. R. Ambendkar is real sense disciple to Mahatma Phule.

Before Dr. Babasaheb Ambedkar work of education rare shall over country in this research paper focus educational thoughts and work of Dr. Babasaheb Ambedkar in development of India.

Introduction:

Mahatma Phule, who is pioneer in work eradication of untouchability, Education to untouchable, Education to women removal of cultural inequality to make free form Economical exploitation, Equal status to women, support for Develop agriculture and Education to Society etc. This work of great social reformer Mahatma Phule is historical, cultural and Educational declaration for revolution in India. Such Mahatma Phule is 'Guru' to B.R. Ambedkar and he is in real sense disciple to Mahatma Phule. Before Dr. Babasaheb Ambedkar, Education was rare in all over country. As per "Chauturvarna" only upper class was permitted foe education and others are away from education.

Objectives of the Study:

The objectives of this paper are follows :

1. To study Dr. Babasaheb Ambedkar as great educational.
2. To examine the condition of education after Dr. Babasaheb Ambedkar.
3. To understand Dr. Babasaheb Ambedkar’s views on woman’s education.

Research Methodology:

The present study mainly relies on the secondary data for the research activity. Secondary data has collected from various sources such as reference books, news paper, research paper, research journal and other relevant websites.

Educational Philosophy:

Dr.Babasaheb Ambedkar believes that Education can develop awareness to illiterate people. New meaning is going to get through education. According to Dr.Babasaheb Ambedkar new meaning of life will achieved through education and people will become self- help, self dependent and real honest, this movement he started through education. He warns people that "You can remove your own siavery" it is humiliating to live life by loosing self- honesty.

Education is change; this is base of Dr.Babasaheb Ambedkars philosophy. Education will make man free from any kind of exploitation according to him. Education will make man to understand good and worse. We are able to recognize world and human civilization, there were thoughts of Dr.Babasaheb Ambedkar on education.

Education is things which construct individuality or personality. Through moral behavior it was not only intended to develop only individual life but to make democracy successful. Education is the express way to get social democracy as well as to remove every kind of inequality. Education is the base - or Foundation for social Economical and political revolution, for this foundation of his philosophy is "Education, united, agitates."

Education is protection and preservation for social equality and freedom. Dr.Babasaheb Ambedkar believed that Education can maintain and develop freedom, equality and brotherhood. He has started his educational work with such thoughts.

Aim of Education:

In social reformation Education is important one. Through education individual is developing intellectual and mentally. We can achieve political freedom through education. Over all development of individual can achieve though education. Freedom was going to achieve through education and freedom can

achieve through vale education, Dr.Babasaheb Ambedkar principle understood freedom, equality and brotherhood, for this "Education for all" is aim of Dr.BabasahebAmbedkar.

Primary Education – Primary education is foundation education. This is beginning of education. It is important step in life of every child in these stage qualities, Equality cooperation, civilization is going to carry. In this stage students should not learn only how to read and write but they must literate. For this Dr.Babasaheb Ambedkar forced that primary education must be compulsory. People those who live in slavery they can develop awareness among them through education. Education of poor people can successfully complete from the fees of rich people. Thoughts of Dr.Babasaheb Ambedkar are motivating for primary education and therefore according to him responsibility of primary education must be on – Government.

Secondary Education - He emphasized on even with primary education to secondary education. School is the place where good citizen are made. Even good citizens are made by best teachers.

Higher Education - The condition of higher education in pre — independence period was worse. University should not be for administration but for knowledge. To acquire knowledge and to donate knowledge must be activity in university. University should go to the door of common man. University should not be a center of examination but it must be centre of knowledge and science. Poor, untraded people in our country must get higher education it is the opinion of Dr.BabasahebAmbedkar.

Education for Women:

In social structure place of woman is important therefore Dr.Babasaheb Ambedkar has advocated education to women. He has burnt 'Manusmriti' at `Mahad' on 25th Dec 1927; here he said that If woman is educated then only next generation will be formed. According to Dr.Babasaheb Ambedkar there must be equal education to male and female, they must be co- educated and given one kind of education.

Teacher - Education must be reading available to everyone. School is place where teacher is made. Teacher should be well trained and psychiatrist. He must have knowledge of psychology. Teacher is pioneer of country, who is leading society teacher should not be addicted and having good kind of thoughts.

Education Work:

Dr.Babasaheb Ambcdkar has started his educational work from 1924. He has started hostels for backward students in Solapur, Panvel and Thane. Many hostels were developed, because of these hostels primary and secondary education become available. But untouchable student was away from higher education.

He has established "Bahishkrit Hitkarini Sabha" to get dalit known about their rights. The aims and objects of the hew organization-broke -.little new ground but rather re-stated the methods for seeking improvement that here current in the movement in the Desh and Vidharbh at the time.

1. To promote the spread of education among the depressed classes by hostels or others means.
2. To promote the spread of culture among the depressed classes by opening libraries, social centers and classes or study circles.
3. To advance and improve the economic conditions of the depressed classes by starting industrial and agricultural schools.
4. To represent the grievances of the depressed classes.

Dr. Babasaheb Ambedkar has founded “people education society" in Mumbai on 1945. He has started "Sidharth College" in Mumbai on 1946. In 1953 he has established Sidharth Commerce College. Even he has established Sidhath Law College from these college students. Were renowned in different fields like literature, drama, sports etc. Dr. S.G. Malase, Prof. Ramesh Tendukar, Arvind Deshpand, Sulbha Deshpande, Lalan Sarang. Suresh Khare, Dr. Bhimrao Kulkarni. Adv. B.C.Kamble, N.M.Kamble is reputed students from this college. He has established Milind College in Aurangabad, 1950. Even Marathawada University in Aurangabad which was established in 1958 but later it was named as Dr.Babasaheb Ambedkar Marathawada University Aurangabad. It is dedication to work of Dr.Babasaheb Ambedkar. Marathawada is backward region and hence students from this region must get educational help so he has found Miliand College in Auraugabad.

Conclusions :

Scholar, politician and constitutionalist Dr. B. R. Ambedkar is modern india is towering symbol of protest against age-old and contemporary forms of oppressions. Both are untouchable. Ambedkar became Indias foremost opponent of the evil of untouchability and formulated the basic of affairmative action. Dr. Ambedkar has devoted to education field with ideals of Buddha, Saint Kabir, Mahatma Phule. Education is key for development of Nation. He is connected with the foundation of Marathwada University. With his

inspiration and motivation many colleges,bhostels, schools were started. His efforts and motivation and education is a valuable le for poor untouchable and downtrodden people so therefore in today situation thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar on education are more applicable and important one for development of nation.

Reference :

1. Eleanor Zelliot Dr. Babasaheb Ambedkar and the untruchable Moverments, Blumoon Bokks, New Delhi, 2004.
2. Jogdand P.G. Dalit Movement - in Maharashtra, Kanak Publication, New Delhi, 1991.
3. Dr.Yashwant Manohar, Dr. Babasaheb Ambedkar Ek shaktivedh, Sangmitra, Prakashan, Nagpur, 1991.
4. Bhagat R.T. Shikashantil Thor Vicharvant, Chitanya Prakashan, Kolhapur, 2001.
5. Jadhav Vijay,Dr. Babasaheb Ambedkar Charitra, Manoram Prakashan, Mumbai, 2007.
6. Dr. Vatksr Savita, Maharatsratil Samaj Sudharakanche Shikashinik Kary, Dhany Sawardhan , Prakashan, Kolhapur, 2011.
7. Belly. L.R., Dr. Babasaheb Ambedkar Thoughts, Relevence of A mbedkar Mission.
8. Dr. Babasaheb Ambedkar, Unhilition of cast, Mun Vasant _ Marathi Anuwad.
9. Kharath Shankarao, Dr. Ambedkarachi Patre.
10. Great social Thmker- P. B. Rathod comman welth Publisher, Delhi 2009
11. The essential writing of B.R. Ambedkar- Valerian Rodnigues- Oxford press 2002
12. Dr. Ambedkar as an Educatinalist- M.B.Chitnis.

Use Of Information Communication Technologies In Libraries

Bala Mandrekar
Librarian,
Narayan Zantye College of Commerce,
Bicholim, Goa. 403529

Abstract: Today the libraries are using new technologies in their everyday life to meet the requirements of users needs. With the advent of new technologies, students are increasingly using these technologies such as social networks sites and web 2.0 applications in their daily activities. ICT has provided fastest access to the knowledge. Due to the popularity of these technologies in day to day life, the teachers are now using these technologies to interact with the student and explore them in formal education. The purpose of this paper is show how with new emerging technologies, the libraries can use to interact with the students and faculty members.

Key Words: web 2.0, Technologies, ICT, SNS

Introduction:

ICT has brought tremendous changes and librarian must use his intellectual skills to adopt these technologies to reach its information seekers. Librarian can effectively promote his library resources and services through these technologies to meet the requirements of its users. Now the time has come that, the librarian should transform from librarian to webrarian by possessing the knowledge of web world. ICT technology has brought tremendous change in educational sector. Now with the use of these ICT technologies the institutes can develop e-learning courses, can provide training through social networking sites, use of web 2.0 tools in their daily curriculum, development of online courses and others. Due to ICT & Web 2.O the concept of reading has had moved from the print to online. Today use of social media has become common activity among the children and adolescents. The web 2.O tools can be effectively used for the student support service. With the advent of information communication Technologies (ICT) in libraries, library services are become very effective to cater the needs of its users. Today various components of ICT's are used to make the library services effective. An ICT technology has brought the tremendous change in the process of acquiring information, preservation and disseminating the same information to its users. Today the library has found a revolutionary change in the form of shifting from traditional libraries to knowledge resource centres. Due to the ICT technologies, libraries play a important role in facilitating global information to its users.

Need & Benefits of the ICT in Libraries:

ICT has brought a tremendous change in educational sector in India and now many institutions in India has adopted these ICT enabled technologies in the daily teaching & learning process. The NMEICT project of MHRD Govt. of India initiates the use of ICT in educational institutions of higher learning. Librarians are well know about the latest information communication technologies and mobile tools available in the market and how to make best use of them in disseminating the information to the users. Most of the librarians in India are utilizing mobile app whatsapp to provide services to different users at different places and time.

In earlier days, due to the manual functioning of libraries, it was becoming difficult to handle the in-house operations of library such as Acquisition, Cataloguing, circulation, Serials Management and library operations were taking many hours. The libraries were also having less space and high growth of resources. But now due to the ICT technologies, libraries improved the efficiency of internal operations. It provides access to the global resources outside the library, speedy and easy access to resources, remote access to users, provides information access according to the users requirement, unlimited access to information. Now library effectiveness is depends on the ICT's used in the libraries. Due to these technologies, now the functioning of libraries such as cataloguing, circulation, serials management, acquisition, online access catalogue has become easier. It has improved the efficiency of the internal operations of library. Now the libraries are exploring mobile devices to connect with their users. Creating a library application helps the users to access and search

Technologies in libraries

1. Library Management Software's

New Gen Lib: is a open source Integrated Library Management Software. It has the modules such as Acquisition, circulation, Serials Management, Administration, utilities which helps in keeping the library in-house operations update. In Goa most of the colleges are using these ILMS to update their libraries and the librarians found these software user friendly. NewGenLib declared free and open-source under General Public Licence.

Koha: is a web based integrated library software. It is used worldwide. Koha is having most of the features to be in LMS such as social sharing, RSS feeds, Union catalogue, online/offline circulation facility, serials system for newspapers and magazines. Recently the Library Technology Conclave 2018 (LTC conclave 2018) held in Goa from 23rd January -25 January, 2018 many experts has given their opinions on effectiveness of Koha. Koha is currently active project in the field of ILMS.

E-Granthalaya: it is ILMS software developed by National Informatics Centre (NIC) for automation and networking of libraries. This software is a jointly efforts from the experts in software field and library and information science discipline. It provides various online services to the users and useful for automation of libraries in house activities. The software has been developed by a team of experts from software as well as Library and Information Science discipline and is useful for automation of in-house activities of libraries and to provide various online member services. The software provides the facility of data entry in to local language.

2.Institutional Depositories

Dspace: Is an open source software used by the institutes for creating open access digital repositories. It's a digital archive system with published digital content. It was developed by MIT (Massachusetts Institute of Technology) in collaboration with Hewlett-Packard, to establish institutional repository in MIT in the year 2002. It is a platform for digital preservation of resources.

Greenstone: Is a open source software produced by the University of Waikato, under the New Zealand digital library project. It is multilingual software developed in cooperation with UNESCO and issued under GNU (General Public Licence). This software is used for building digital library. Graphical Librarians Interface is used by the Greenstone to build collection and assign metadata.

3. Social Media Tools: Social media plays an important role in communication method among the students of high school to higher educational institutions. Internet is the key force in transforming social networks. social media is a source, where people connect and share their views, opinions etc. facebook & whatsapp has become now an important tool in communicating and transferring information within the community of users. The main problem is that whether the student's academic performance is affected or benefitted by using these social media tools. Most of these social networking sites (SNS) are used for leisure purpose rather than information exchange. The teachers can use these SNS tools effectively for improving the academic performance of the students. Any website that allows the social interaction among the community members such as Facebook, Whatsapp, Twitter known as Social media Sites.

Griffey (2010) in his study reveals that, the impact of social media is such that, if facebook is a country and its users are citizens, than it would be a third most popular country in the world after China & India.

According to Lin and Lu (2011) online social network means where the people pf virtual communities share resources and engaged with the use of computing devices.

Facebook: The social media has created a very high impact in educational sector from school to the institutions of higher learning. Today these SNS tools are used by the schools, colleges and universities in their daily teaching and learning process. Facebook is the world largest networking site created in 2004 and its easily available. One can login with the facebook with its email userid. Innovations of new ideas in network technology can support the teachers in engaging students in their teaching and learning process. SNS are the powerful online resources.

Whatsapp: Technology has influenced the medium and nature of communication significantly over the last few years. Whatsapp has become a dominant mobile instant messaging service provider in today's communication technology era. It is an app which can be freely downloaded on android and smart phones. It is used to send text messages, documents, images, videos, and audio messages to other users having such facility. Since there is a limit of 256 number of members, it can be effectively used to provide library services

to the research scholar, faculties and students. Whatsapp is presently the biggest messenger app in the market and is growing tremendously in terms of users. It is one of the most successful and best messaging apps till date with an unusual growth story that relied on marketing. Librarians are well know about the latest information communication technologies and mobile tools available in the market and how to make best use of them in disseminating the information to the users. Most of the librarians in India are utilizing mobile app whatsapp to provide services to different users at different places and time.

Wikis: Is a free online encyclopaedia which gives the knowledge about the subject. It's a web page that anyone can edit and contribute to the content who is allowed to access.

Blogs: It is a individual website regularly updated by individual or group of persons. The term blog was coined by Jorn Barger in 1997. In blogs librarians can post messages, share information of a particular subject and allows users to contribute content. The contents are arranged chronologically with the recent contribution first. It's a discussion or informational website.

Twitter: it is a social networking site where users post the messages and interact with each other**.** The message limit is restricted to 280 characters. Registered users can post the tweets. It's a fast growing free messenger app for users.

YouTube: Is a video sharing website. Libraries can use this service for promotional purpose of their services and products. It is an interactive web based tool to reach the users. By using the YouTube the libraries can upload a 'Library Tour Video' showing the exact location and the resources available in the library The advantage of YouTube is that the libraries can upload video of any content such as seminars, conferences and other institutional activities. The main advantage of the YouTube to the libraries is that, it can be used as a method of introducing the available resources in the libraries.

Library homepage: The libraries are now known as the learning resource centres. Many college and university libraries subscribe the online journals or the package of electronic journals to provide access to their students, faculties and research scholars. The access to these online journals can be given from the institutional library website from where the user can access all the subscribed resources instead of searching separately on the internet.

4. RFID Technology: It is a theft detection system. This system uses tags or labels attached to the materials to indentify the object. It is a combination of Radio Frequency Technology and Microchip Technology. It transmits its signals two way. RFID system mostly used in the libraries to keep track of the resources in library. The advantage of this technology is that, it is a time saving in performing circulation operations. The users can self checkout the items from the library. It is more efficient in tracking the items in the library and easier and faster in charging & discharging operations in the library. The RFID tags last longer than barcodes as nothing comes in to contact with them. Only disadvantage is that, it is much costlier.

Conclusion:

ICT has changed the medium of communication and information. The librarians have to update themselves with these new technologies, so that they can effectively use these technologies in their libraries. Today's world is of information technology and users need the information accurate and fast. The librarian has to upgrade their libraries with the new ICT technologies to meet the requirements of their users. The success of the library depends on the services provided by the libraries.

References:

1. Arora, J. (2011). 8th International Calliber 2011. Ahmedabad: Inflibnet Centre.
2. Aute, G. (2014). Information Technology & Digital Library. Jaipur: Ishika Publishing House.
3. Gupta, D. K. (2006). Marketing Library and Information Services. International Perspective.
4. Gupta, S. (2011). Innovative Challenges in Information Services. Delhi: Rashtriya Hindi Sahitya Parishad.
5. Mahagaokar, N. P. "Digital Library : Need of Today's Higher Education." National Seminar on Digital Library. Kowad: Dr. R. S. Nilapankar, College of Arts, Kowad, 2016.
6. www.twitter.com
7. www.rfid-library.com

Application of OPAC in Annasaheb Dange College Library:A Practical Approach

Mr.Balaji A.Kamble
Librarian (Assi.Prof.)
Hon.shri.Annasaheb Dange Arts,
Com.& Science College,Hatkanangale

Dr. Namita Khot
Director
Barr.Balasaheb Khardekar Library
Shivaji University,Kolhapur

Abstract- This paper tries to study the application and utility of of OPAC by the students of Annasaheb Dange college library. This is an academic college established in 1998.Library is fully automated with SOUL2.0 library management software. One of the major attraction of SOUL is its robust On-line Public Access Catalogue (OPAC). The OPAC has simple and advanced search facility with the minimum information of the item by using author, title, corporate body, conference name, subject headings, keywords, class number, series name, accession number or combination of any of two or more information regarding the item.An online public access catalogue is a catalogue accessed via computer terminals for the benefit of library users.OPAC is provide online access of the library resources to the users.

Introduction-

OPAC is the Online Public Access Catalogue or, in other words, the library catalogue. It is an online database of all of the resources held in the library. You can search OPAC to locate books in the library. It lists the number of the items, whether they are in the library or out on loan, and their call number. The library catalogue should be your first port of call when researching as it will let you know what relevant resources the library holds. OPAC is web-based and will only work in the campus library . The exponential growth of information technology and communication technology has greatly influenced the methods, media and formats of information technologies have highly revolutionized in the field of library and information services. With the introduction of new technology to provide information more quickly and in greater volume than before. Use of modern technology in library has great relevance in the context of law of library science "Save the time of reader" in which the internal efficiency of the library develops. IT facilities collection, collection, storage, organization, and dissemination of data. [In the domain of library information services, information technology is meant to use or application of various technologies such as computer, telecommunication and others electronic devices for storage, retrievals, reproduction and dissemination of information in the library environment. IT applications have brought dynamic changes in the totalscenario of information storage, access and dissemination. It has also changed the ways of providing services to user's community. Online Public access Catalogue (OPAC) is one of the services that are being provided by the modem libraries. When we are using the advanced technologies, it therefore becomes necessary to know how far the users are utilizing the services.

2. Library Automation -

In India, library automation was started in the late 1980s. The term "library automation" refers to the processing of certain routine functions in library with assistance of computers. Library automation is the use of automatic and semiautomatic data processing machines to perform such traditional library activities as acquisitions, cataloguing and circulation. Library automation may thus be distinguished from related fields such as information retrieval, automatic indexing, and abstracting and automatic textual analysis. Thus, a large number of libraries in the world have automated one or more of the functions such as (i) Acquisition, (ii) Circulation, (iii) Serial control, (iv)Cataloguing. Depending on the type of library, all or some of these

functions may be computerized according to their priority. There are number of ways to go about automating these house keeping operations. Such as developing one's own software which is the market or using well proven application software packages like, LIBSYS, SOUL SUCHIKA, CDS/ISIS, Koha

3. (OPAC) Online Pubuc Access Catalogue -

Over the past decade, ever-increasing number of libraries is in the process of abandoning the traditional card catalogue as a means of access to their collections and switching over to computerbased catalogue. This phenomenon is characterized as transition from manual methods to mechanical method in the design and development of Online Catalogues, it knows asOPACs. Through the online public access catalogue (OPAC) now functions against a background of alternative information-gathering technologies it is likely to remain at the center of library operations for the foreseeable future as the primary automated point of connection between library users and those information resources which the library

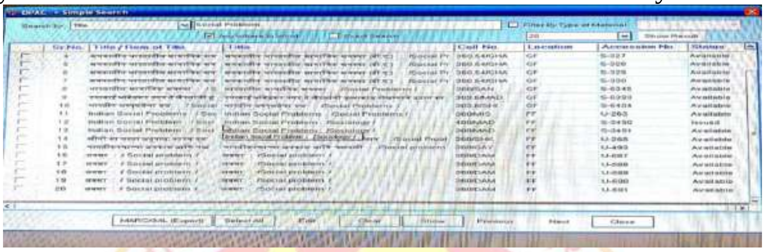

This option is useful when any library member wants to see his own status. He/she can do so by simply entering his member code/ ID as shown in screen reproduced below Using this option member can see privileges, item issued/reserved under his/her member card.

User can use following parameters to perform a simple search :

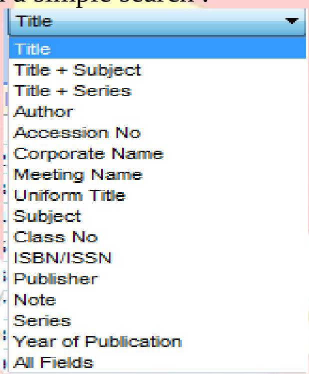

WebOPAC-

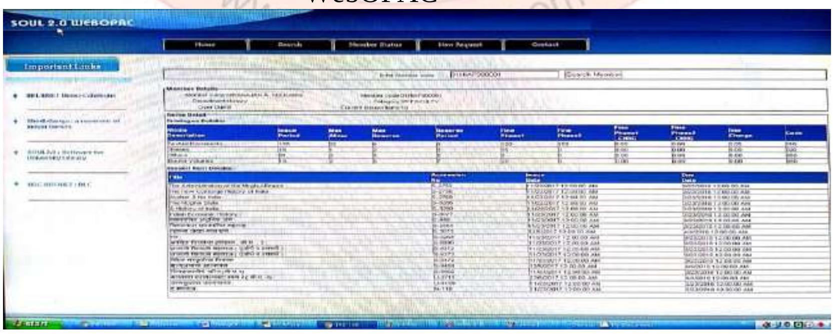

Book Transaction And MemberopacStatus –

Utility of OPAC and Member OPAC Status-

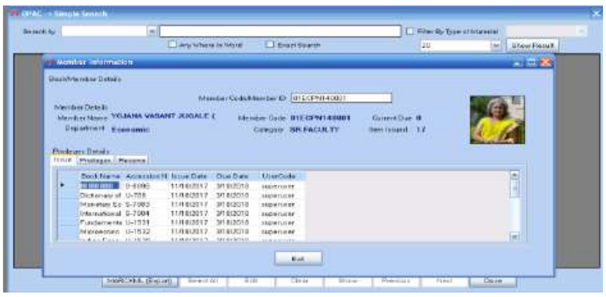

To perform search on any from any of the field listed above, select the field first and then enter your search term in text box .If you want to filter your results by any specific type of material, please choose corresponding option by checking the option "Filter By Type of material".To perform search on any from any of the field listed above, select the field first and then enter your search term in text box .If you want to filter your results by any specific type of material, please choose corresponding option by checking the option "Filter By Type of material".

One can also choose "exact search" or "Any where in word"

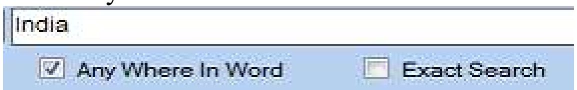

If you want to search for your key term anywhere in the word/field, tick 'Any Where in the Word" where as "Exact Search" will give search results only if your search term is found in beginning of the field.

You can also restrict number of records by selecting corresponding number before pressing "Show Result" button.

Once results are retrieved, you can export selected titles in MARCXML format by pressing "MARCXML (Export)" button.

The detailed bibliography of search results can be seen by selecting the titles and pressing "Show" button, on clicking of show button a window will pop-up with default as basic view.

However, one can easily switch between 'Basic', 'Full' and 'MARC' view by choosing appropriate tab.

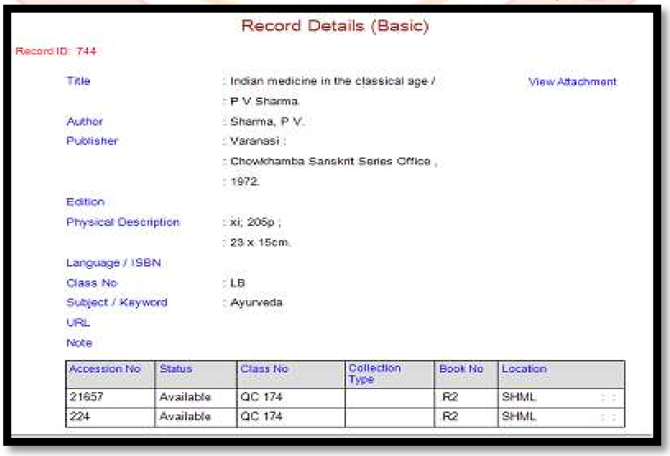

The **"Basic Record"** tab will give you brief bibliography of the record, if your record has attachment or URL, you can click on "View Attachment" button to see the attachment or click on URL for direct navigation to specified URL.

Clicking on "Full Record" tab will enable you to see all the fields along with description of the fields as show in screen shot given below.

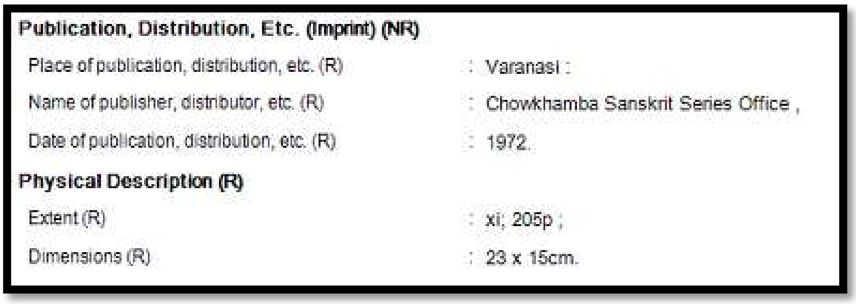
Publication, Distribution, Etc. (Imprint) (NR)

Place of publication, distribution, etc. (R)	: Varanasi :
Name of publisher, distributor, etc. (R)	: Chowkhamba Sanskrit Series Office ,
Date of publication, distribution, etc. (R)	: 1972.

Physical Description (R)

Extent (R)	: xi; 205p ;
Dimensions (R)	: 23 x 15cm.

A versatile tool in the hands of a professional user, Boolean operators can be placed between commonly used sought fields for searching the resources stocked.

Here you can perform search by using three different search terms and two Boolean operators, rest of the functions are same as explained above.

Advance Boolean search option enable users to perform search through entire database using any of the MARC21 based tag. The operation in simple, first choose the tag you want to search for, then select the corresponding subfield (of that tag) enter the search term, select boolean operator and perform the search. One can use up to three search criteria and two boolean operators. Rest of the functionalities are same as explained in 'Basic Search'.

Conclusion-

Annasaheb Dange college used SOUL 2.0 library managen=ment software and it is very useful software and it also inbuild the modules of OPAC and WebOPAC.It is great job to provide the special service to users and attract all the students and teachers form this college.Through this service user can get update information by self mode of used books or other reading m,aterials .With this facility they also know the transaction process of Issue and return books from library.OPAC is online service provided by the library all over the campus with IP address.Users also know the details of books used by him or her.Apart from OPAC is very familier service to each and every library users.It is a helpful service in searching the documents available in library .

References-

1.Aruna, A. (1998). Online Public Access catalogue. DESIDOC Bulletin Information Technology. 26,41-47. 2. Aswal, R.S. (2006). Library automation for 21st century. New Delhi: Ess Ess. p. 163,

3. Bhavakutty, M. (2006). Research on library computerization. New Delhi. Ess Ess., p. 139.

4.Burchifield, R.W. (Ed.). (1989). Oxford English Dictionary. London: Clarendon.

5.Carrington, Bradley Dean, and Maclennan, Birdie. (1991). SUPER-OP AC: records for articles and chapters in your catalogues. The serial Librarian. 21(2/3); 147-48.

6. Chhabra, Survinder Singh. (1994). Periodical Literature on library automation. Chandigarh: Abhishek. pp.25-27.

7.Cook, CoUent and Payne, Leila. (1991) Intactness and Accuracy of Online and card catalogue: ALISIIVS card catalogue at Texas

8. Harrod's librarians Glossary & references book. USA: Ashgate. (2005).

9.Hildreth, Ch. R. (1984). Generations of online catalogues. In: Avency, B., and Butler, B. (Eds.). Online catalogues, online reference, converging trends. Chicago: Amer libr. p.345.

10.Husain, Shabahat. and Mehtab Alam Ansari. (2007). Library automation software packages in India: A study of cataloguing modules of Alice for Windows, Libsys and Virtua. Annals of Library and Information Studies, 54,152-157.

11.Husain, Shabahat and O'Brien, Ann. (1992). A Recent trends in subject access to OPACs: an evaluation. International classification.l9 {3):Mar.; 140-45.

One Day Interdisciplinary National Seminar 17 th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

To Study the Performance of Demonetization in India

Ms. Nishigandha P. Bansode
Research Scholar,
Department of Economics,Shivaji University, Kolhapur

Abstract: *Demonetization is legal tender, to control and taxing of black money and it will reduce the corruption. Demonetization is major reform to remove the corruption and avoid the black money of the country. This paper tries to cover the positive and negative impact of Demonetization in our country. This paper is totally based on the secondary data. This paper explained the concept of Demonetization. The researcher has been examined which problems people faced by after the Demonetization. Researcher stated that after the Demonetization common people faced many problems like the Demonetization drive, the banks and ATM'S machine for depositing and withdrawing money. Another side they consumed less goods and commodity due to the lack of cash liquidity. Moreover, the researcher has been studied various reforms of Demonetization that helped to performance in many sectors like FDI, employment generate, made some schemes for poor people, senior citizens and farmers, granting more loan for individual and industry sector etc. Finally researcher has concluded that Demonetization is major reform to elimination of black money, corrective measures for various sectors; reduce the corruptions, transparency and tackling of the issue of bureaucratic deadwood.*

Key Words: Demonetization, Black Money, Corruption, FDI, Currency, GDP etc.

Introduction:

In India Demonetization has been implemented twice in India in years of 1946 and 1978 in the past. In year 1946, Rs. 1000 and Rs.10, 000 were removed from circulation of the money. Their impact was not accessible to the common people because these notes were reintroduced in 1954 with new note Rs.500. After 1946, India's Prime Minister Morarji Desai, announced Rs.1000, Rs.5000 and Rs.10, 000 removed from circulation in 1978. The aim was to remove black money in the country. Moreover, on 8 November, 2016, the Prime Minister Naredra Modi announced third Demonetization of □ 500 and □ 1,000 notes. The aim of this Demonetization was to taxing black money and reducing corruptions. The government also placed various restrictions on the convertibility of domestic money and bank deposits. After this Demonetization citizen faced many problems like in the banks and ATM'S machine for depositing and withdrawing money. It is adverse effect on the consumption of goods and commodity of the common people. They consumed less goods due to the lack of cash liquidity. Several businesses, business owners as well as a consumer disrupted due the lack of liquidity. There are many reforms of Demonetization that helped to performance in many sectors like FDI, employment generate, various schemes for poor and farmers etc.

Objectives of the Study:

1. To understand the concept of Demonetization
2. To understand the effects of the decline in cash
3. To examine which problems people faced by after the Demonetization
4. To analyse some major reforms of Demonetization that helped to performance in many sectors
5. To draw conclusion

Research Methodology: The present research paper has been based on secondary data. In this context secondary data has been collected from various online sources like, reports, journals and websites.

Review of Research Study:

Jangid Rakesh (2017), he examined and understands the possible outcomes of Demonetization which reduced the negatives aspects and to maximize the positive aspects. In his study took the views of many authors and collected many possible effects of the Demonetization. His study explained through by the economics theories and made some suggestions. In his research paper the most important part is the one where broker's fee concept is used to explain the behaviour of people at the time of Demonetization, and its effect on savings and investment. (Jangid Rakesh 2017,p-1-8)

Gour Hari Singh (2017), he utilized the opinions of economist, financial economist and intellectual politicians. His study found the positive and negative impact of Indian government decision. His study is based on secondary data, which is collected from various sources like news papers, magazines, websites, some

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

books etc. Finally he concluded that Demonetization in India is a great effort of Indian government to fight with black money and corruption. It is a courageous decision taken by government. He stated that the main purpose of Demonetization is eradicating the black money and reduces the corruption in India. Indian Government has become success to some extent. Most of the black money has been packed down. In the bank amount of cash liquidity increased day by day as a result more deposits then bank become stronger. If bank is strong then that county is more financially strong. In future banks will gave more loans to the individual and to the industrial sectors so it will benefit growing production, more employment will generate, and country will develop very fast rate. Lastly, he said that in future we will see that actual result of this Demonetization. (Gour Hari Singh 2017,p18-22)

Concept of Demonetization:

Demonetization is a legal tenders, it is the act of stripping a currency unit of its status. It occurs wherever there is a change of national currency. The forms of money are pulled from circulation and retired, often to be replaced with the new notes or coins. Sometimes, a country wholly replaces the old currency with new currency. (www.investopedia.co.in) Demonetization is an act of analysing the legal tender status of a currency unit in circulation. Anticipating positive changes on the liquidity structure as a whole, actions often adopt Demonetization policy as a measure to counterbalance the current economic condition countries across the globe have used Demonetization has control situations of inflation to boost economy.(www.bankbazar.com)

Effects of the Decline in Cash: The effects of declines in cash are shown in following chart:

Chart no.1: Effects of the Decline in Cash

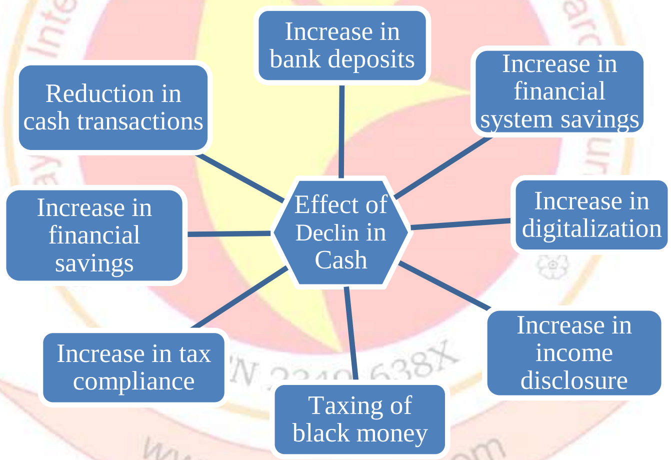

Chart no. 1 shows that various effects of the decline in cash such as increase in bank deposits as a result of decline in interest rates on deposits, loans and government securities as well as a decline in real-estate prices. In this context the increase in financial system savings, increase in digitalization, increase in income disclosure as a result of increase in collections by tax and other local authorities. In addition to that the effect of Demonetization on GDP is one-fourth in the range of 6.5% to 7.5%. In this way there were proved many long term changes, like taxing of black money, and thereby reducing the menace of unaccounted money in the economy and converted in to formal payment, increase in tax compliance by imposing financial penalties, increase in financial savings by channelizing savings forward shifting to the formal financial system, reduction in cash transactions and make digital payments. (Report pwc 2017,p-10)

Which Problems People Faced by after the Demonetization:

After Demonetization citizen faced many problems like the Demonetization drive, banks and ATM'S machine for depositing and withdrawing money. Another side they consumed less goods and commodity due to the lack of cash liquidity. Several businesses, business owners as well as a consumer disrupted due the lack of liquidity. When government took this bold decision about the Demonetization in India, government didn't know that Indian citizen will have to face this kind of problem for a long time. But government has given so many remedies to the citizens of India for time to time. Other side in a short period Indian financial market, FMCG Sector, Auto assets backed loans, real estate market etc. are declined. Some economics expert said that positive impact of Demonetization will show in future. Government has also increased the withdrawal limits.

The queues in front of banks and ATMs have reduced. Somehow black money also comes out. So we should wait and watch the overall impact of Demonetization reform in future.

Major Reforms of Demonetization that Helped to Performance in many sectors: Demonetization was major reform to elimination of black money, corrective measures for various sectors, transparency and tackling of the issue of bureaucratic deadwood.

1. The Foreign Direct Investment (FDI): Under the liberalization policy 90% of proposal automatic falling. This had a positive impact on the Foreign Direct Investment (FDI) inflows it was increased from $350 billion to $361 billion over the previous year. This is for the most part creditable as it occurred during a period when global FDI flows declined.

2. Slew of Schemes: In addition to that this schemes benefit for the poor, farmers, senior citizens and small businesses towards the end of 2016. Two housing schemes were announced for the urban and rural poor. For the urban poor, the Prime Minister announced 4% and 3% interest exemption on loans of up to □ 9 lakh and □ 12 lakh, respectively, and for the rural poor, 3% interest exemption was announced on loans of up to □ 2 lakh. Besides, the interest for 60 days on loans taken by the farmers from cooperative banks will be paid by the government.

3. Income Declaration Scheme: This charges a one-time effective tax rate of 45% on undisclosed income or property to give a chance to domestic taxpayers to declare undisclosed income or assets by 30 September, 2016, and avail immunity from prosecution under the Income-tax Act, Wealth Tax Act and Benami Transactions (Prohibition) Act. Under this scheme □ 65 thousand crores amount collected. In addition to that, the Pradhan Mantri Garib Kalyan Yojana (PMGKY), started on 15 December, 2016. Under this scheme to arrest the illegal exchange of □ 500 and □ 1,000 currency notes and also provides financial support to the Pradhan Mantri Garib Kalyan Yojana PMGKY.

4. Double Loan for MSME: For micro, small and medium enterprises, the limit of loans that the government guarantees to them was doubled to □ 2 crore. In addition to that the cash credit limit was raised from 20% to 25%. As for senior citizens, a minimum of 8% interest will be paid to them on deposits of up to □ 7.5 lakh made for 10 years.

5. Several Measures: the Department of Industrial Policy announced and Promotion to bring India in the list of the top 50 countries in the World Bank's. In this measures including loading of the e-Biz portal with services required for starting a business, reduction in the number of days to start a business to four days, use of the Shram Suvidha portal for filing returns and challans, and contributions to EPFO and ESIC.

6. The General Anti Avoidance Rule (GAAR): On 1 April, 2017 The General Anti Avoidance Rule (GAAR) prevents companies from transactions through other countries to avoid tax.

7. The Direct Tax Dispute Resolution Scheme (2016): On 1 June, 2016, implemented with the principle of settling retrospective tax disputes with the government.

8. The Benami Transactions (Prohibition) Act: On 1 November, 2016, as a measure to curb black money. The Act prohibits illegal Benami. The Act also serves as a remedial measure to the real-estate sector.

9. Ensuring Transparency and Accountability in the Real-Estate Sector: With effect from 1 May, 2016, under this sector provided a boost to the various sectors attracting more investments and opportunities for FDI.

10. JAM (Jan Dhan-Aadhaar-Mobile): It is a assigning of individual unique identification number. The Aadhaar (Targeted Delivery of Financial and other Subsidies, Benefits and Services) Act, 2016, provided subsidies, benefits and services, the expenditure for which is incurred from the Consolidated Fund of India.

11. The Long Process of Winding up a Bankrupt Company: It is contribute to the overall legal assets and intellectual property that could be deployed elsewhere. The Insolvency and Bankruptcy Code, 2016, that governs the liquidation process, insolvency for corporations, and regulation of insolvent professionals would help in alleviating the woes of public sector banks already burdened with bad loans and improving the ease of doing business.

12. The Enforcement of The Security Interest and Recovery of Debts Laws and Miscellaneous Provisions (Amendment) Act: In this part including law the Securitisation and Reconstruction of Financial Assets and Enforcement of Security Interest (SARFAESI) Act of 2002 and the Recovery of Debts due to Banks and Financial Institutions Act of 1993. It will help to banks in the case of loan default.

13. The Pradhan Mantri Garib Kalyan Yojana (PMGKY) Scheme: In this scheme saw higher tax collections as a result of increased disclosure.

14. A Special Scheme for Employment Generating: This scheme was launched in the textile sector, and the government now proposes to launch similar scheme for the leather and footwear industries.

15. The Approved the Re-Designation: The Union Government has approved the re-designation of the Delhi-Mumbai Industrial Corridor Project Implementation Trust Fund (DMICPTF) as the National Industrial

Corridor Development and Implementation Trust (NICDIT). The NICDIT will be the apex body to oversee the integrated development of all industrial. It will covering 15 states and implemented all five proposed industrial corridors. (Report pwc 2017,p-11)

Conclusion:

Researcher has concluded that Demonetization is legal tender, to control and taxing black money and it will reduce the corruption. There are various effects of the decline in cash such as increase in bank deposits as a result of decline in interest rates on deposits, loans and government securities as well as a decline in real-estate prices. After Demonetization common people faced many problems like the Demonetization drive, the banks and ATM'S machine for depositing and withdrawing money. Another side they consumed less goods and commodity due to the lack of cash liquidity. Moreover, the researcher has been explained various reforms of Demonetization that helped to performance in many sectors like FDI, employment generate, made some schemes for poor people, senior citizens and farmers, granting more loan for individual and industry sector etc. Finally researcher has concluded that Demonetization is major reform to elimination of black money, corrective measures for various sectors; reduce the corruptions, transparency and tackling of the issue of bureaucratic deadwood.

References:

1. http//:www.freepressjournal.in,p-2
2. Jangid Rakesh (2017) Demonetization and Its Impact on Indian Economy, UGP Project-Report,p- 1-8
3. Gour Hari Singh (2017) Demonetization and its effects in India, SSRG International Journal of Economics and Management Studies (SSRG-IJEMS) – volume 4 issue,p-18-22.
4. http//:www.investopedia.vo.in
5. http//:www.bankbazar.com
6. Report- India Budget 2017 on the growth path,p-11

A Study on Public And Private Sector Life Insurance Companies In India

Dr. Mrs.H.A.Chougule
G. A. College of Commerce, Sangli

Introduction

Insurance is one of the fast growing areas in Indian economy. The growth rate of insurance industry is 17 per cent on premiums which is more than the growth rate of Indian economy. Indian insurance market is the 15th largest insurance market in the world in terms of premium volume and has the potential to grow exponentially in the coming years. It is the most popular method of risk transfer and is highly specialized technical business having huge number of policyholders. Insurance and reinsurance act as the lubricants for the economic activities, According to ASSOCHAM report, government's policy of insuring the uninsured has gradually pushed insurance penetration in the country and proliferation of insurance schemes are expected to catapult this key ration beyond 4 per cent mark by the end of this year.

Insurance Contracts operate under a well defined set of principles viz. principle of indemnity, principle of utmost good faith, principle of subrogation, principle of insurable interest, principle of proximate cause, principle of contribution, principle of probability. Insurance is a game of probability. Insurance contract can be broadly classified into two categories viz. life insurance and non life insurance.

There are 62 insurance companies in India, out of which 24 are working in life insurance and 23are in non-life insurance sector and 6 are health insurance companies 9 are re-insurers including foreign reinsurers branches and Lloyd's India. Out of 62 reinsurers , eight are in public sector and fifty four are in private sector.

Objectives : The main objective of this study is to make comparative study of public sector and private sector insurance companies in India.

Research Methodology : Present study is based on the secondary data compiled from various books and annual reports of IRDA.

Result and Discussion

4.1 Insurance density and penetration

The growth of insurance sector is measured in terms of insurance penetration and density. Insurance penetration is nothing but the percentage of insurance premium to GDP. Density is per capita premium.

Table 1: Insurance Density and Penetration

Year	Life Insurance		Non-life Insurance		Insurance Industry	
	Density (USD)	Penetration (penetration)	Density (USD)	Penetration (penetration)	Density (USD)	Penetration (penetration)
2007	40.4	4.00	6.2	0.60	46.6	4.70
2008	41.2	4.00	6.2	0.60	47.4	4.60
2009	47.7	4.60	6.7	0.60	54.3	5.20
2010	55.7	4.40	8.7	0.71	64.4	5.10
2011	49.0	3.40	10.0	0.70	59.0	4.10
2012	42.7	3.17	10.5	0.78	53.2	3.96
2013	41.0	3.10	11.0	0.80	52.0	3.90
2014	44.0	2.60	11.0	0.70	55.0	3.30
2015	43.2	2.72	11.5	0.72	54.7	3.44
2016	46.5	2.72	13.2	0.77	59.7	3.49

Source: IRDA annual reports

India is having second largest population in the world. However the level of insurance density and penetration is low as compared to other countries in the world. Taiwan is having highest penetration in the world 915.60 per cent) followed by Hong Kong (12.70 per cent), Japan (8.40 per cent) and so on.

From the above table it can be seen that highest penetration was 5.2 percent in 2009 and lowest penetration was 3.3per cent in 2014 for the period under review. In the case of density, the density increased from 46.6 USD to 64.4 USD in 2010. After 2010, it again started decreasing. In 2016 insurance density was 59.7 per cent.

4.2 Market Share

Table 2: Total Premium Income

Sr. No.	Financial Year	LIC (per cent)	Private Sector (per cent)
1.	2011-12	70.68	29.32
2.	2012-13	72.70	27.30
3.	2013-14	75.39	24.61
4.	2014-15	73.05	26.95
5.	2015-16	72.61	27.39
6.	2016-17	71.81	28.19

Souce : IRDA annual reports

It can be seen from the table 4.2 that on the basis of total premium income, the market share of LIC increased marginally from 70.68 per cent in 2011-12 to 75.39 per cent in 13-14. But, it was decreased from 75.39 percent to 73.05 per cent in 2014-15 and again it was decreased upto 71.81 per cent in 16-17.

Accordingly, the market share of private insurance companies decreased from 29.32 percent in 11-12 to 24.61 per cent in 13-14. But, it increased from 24.61 per cent in 13-14 to 26.95 in 14-15 and 28.19 per cent in 2016-17.

4.3 Number of Policies Issued

Table 3: Number of Policies Issued

Year	LIC (Lakhs)	Private sector (Lakhs)	Total
2011-12	357.51(80.89%)	84.42(19.10%)	441.93
2012-13	367.82(83.24%)	74.05(16.76%)	441.87
2013-14	345.12(84.44%)	63.60(15.56%)	408.72
2014-15	201.71(77.86%)	57.37(22.14%)	259.08
2015-16	205.47(76.84%)	61.92(23.16%)	267.38
2016-17	201.32(76.1%)	63.24(23.90%)	264.56

Souce : IRDA annual reports

During 2016-17 Life insurers issued 264.56 lakh new policies, out of which 76.1 per cent were issued by LIC and 23.90 per cent were issued by private players. There was increase in percentage in number of policies issued by private companies.

Although, there was increase in number of policies issued by LIC, the percentage shows decreasing trend.

4.4 Top ten life insurers in claim settlement ratio : Claim settlement is one of the important services provided by insurance companies.

Table 4: Top ten life insurers as per claim settlement ratio in 2015-16

Life Insurers	Total claims received (no of policies)	Total claims settled (no of policies)	Claim settlement (per centage)
LIC	761983	749249	98.33
Max life	9175	8895	96.95
Tata AIA Life Insurance	3311	3205	96.80
ICICI Prudential Life Insurrance	11034	10615	96.20
Aegon Religare	533	508	95.31
HDFC Standard Life	12430	11811	95.02
Reliance Life	14618	13714	93.82
SBI Life	16102	15037	93.39
Canara HSBC OBC	571	531	92.99
Bajaj Allianz Life	17967	16404	91.30

Souce : IRDA annual reports

In the year 2015-16 the life insurance companies had settled 8.54 lakh claims, out ot them 15,157 claims were rejected. The total claim settlement ration was 97.43 per cent. LIC has the highest settlement ratio (98.33 per cent) followed by Max life (96.95 per cent), tata AIA Life Insurance (96.80 per cent) and so on.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Challenges before Indian Insurance Industry

1. The biggest challenge is not the first sale of policy but renewal of policy.
2. Technology, nature of competition, legal environment and customer aspirations are changing continuously. So, insurance industry has to make changes to cope up with this changing environment and keep up with the change to sustain its growth.
3. There is lack of infrastructure to develop skilled and expert people in insurance sector.

Prospectus of Insurance Sector

1. India has rapidly growing middle class, and can afford to buy life insurance, health insurance, pension plans and many more products offered by insurance companies and will support the growth of Indian insurance industry.
2. India accounts for an insignificant share in the world market. It means, it has tremendous market potential which can be tapped by introducing a radical programme. Many foreign companies are interested in investing in domestic insurance companies. Indian government has now approved Insurance Law (Amendment) Bill in 2015 to increase FDI limit upto 49 per cent in the insurance sector. This bill will help to attract investment in this sector.

Conclusions

India’s life insurance sector is the biggest in the world with about 360 million policies which are expected to increase 12-15 per cent over the next 5-6 years. Renewal of policies, environmental changes, lack of skilled and experts are some of the important challenges before Indian insurance sector. Inspite of these problems. Insurance industry has great potential in future due to growing middle class and insignificant share in the world market.

References

1. Gupta, P. K. (2011). Fundamentals of Insurance, Himalaya Publishing House, Mumbai
2. Palande,P. S. amd Shah, R. S. (2003). Insurance in India, Sage Publications, New Delhi
3. IRDAI annual reports

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www aiirjournal.com

Key Challenges In Education Sector In India

Dadasaheb B.Mane
Asst. Prof. S. B. Khade Mahavidyalaya, Koparde.

Introduction:

Education plays a very critical role in deciding growth of nation. An educated citizen of the country brings fame, wealth and prosperity to the country which helps in development of a country. All this helps in nation building. Indian higher education currently the third largest in the world, is likely to surpass the US in the next five years and China in the next 15 years to be the largest system of higher education in the world. The number of Universities has increased 34 times from 20 in 1950 to 677 in 2014. The sector boasts of 45 Central Universities of which 40 are under the purview of Ministry of Human Resource Development, 318 State Universities, 185 State Private universities, 129 Deemed to be Universities, 51 Institutions of National Importance (established under Acts of Parliament) under MHRD (IITs - 16, NITs – 30 and IISERs – 5) and four Institutions (established under various State legislations). The number of colleges has also registered manifold increase of 74 times with just 500 in 1950 growing to 37,204, as on 31st March, 2013. Indian Government provides facility of regular mode and distance mode in higher education. Government has provided distance education facilities through the distance education centers of universities. After independence government expenditure on education is 0.64 percent of the GDP. In the year 1990-91 government expenditure on education is 3.84 percent of the GDP. Resent year 2013-14 government expenditure on education is 4.13 percent of the GDP. This is not good sign is government expenditure on education is very slowly increased that is not sufficient. Higher education faced various challenges after globalization.

The earlier policies on education have laid out clear objectives and goals; however, many of these have not been realized fully. Though India has made significant progress in term of enhancing access to and participation in all levels of education, the overall picture of education development in the country is mixed and there are many persisting concerns and challenges relating to access to and participation in education, quality of the education imparted, equity in education, system efficiency, governance and management, research and development, and financial commitment to education development. In this research paper studying resent key challenges front of education sector in India.

Objective of The Study: The present research paper is based on following objectives.

1. To study the access and participation in Education Sector in India.
2. To study the Quality of Education Imparted in India.
3. To study the Skills and Employability in Education.
4. To study the Governance and Management in Education.
5. To study the Research and Development in Education.

Research Methdology:

The present research paper is based on purely secondary data. The secondary data is collected from Ministry of Human Resources Development of India's official website, Daily News Papers, Journals, Books and Magazines related to Education, etc.

Key Challenges In Education Sector:

1. **Access and Participation:** Research from around the world highlights the importance of early childhood education. However, participation in pre-school education remains low. Expanding access to early childhood education to provide equal opportunity to all children to prepare them better for formal schooling emerges to be a high priority task.

Nationally the percentage of out-of-school children aged 6-13 years has declined significantly since 2000; however, the absolute number of out-of-school children remains high. The relatively lower enrolment rates in upper primary and secondary education as compared to primary education are also a matter of concern. Ensuring upward mobility of students from elementary to secondary to achieve universal secondary education and from secondary to higher secondary and tertiary education continues to be a challenge.

India has the second largest higher education system in the world. Although the Indian higher education has already entered a stage of expansion, the Gross Enrolment Ratio in higher education remains

low at 23.6 percent in 2014-15. The current target is to increase GER to 25.2 percent in 2017-18 and further to 30 percent in 2020-21.

The relatively slow progress in reducing the number of non-literates continues be a concern. India currently has the largest non-literates population in the world with the absolute number of non-literates among population aged 7 and above being 282.6 million in 2011. India also hosts the largest number of youth and adult illiterates in the world with the youth literacy rate (15.24 years) and adult literacy rate (15 years and above) in India in 2011 being 86.1 percent and 69.3 percent respectively.

2. Quality Issues:

Poor quality of education resulting in unsatisfactory learning outcomes is a matter of great concern. Quality related deficiencies such as inappropriate curriculum, the lack of trained educators and ineffective pedagogy remain a major challenge relating to pre-school education. The majority of pre-school educators are inadequately trained / prepared. The curricula for pre-school education in many cases continue to be downward extension of the primary education curriculum.

The biggest challenge facing school education relates to the unsatisfactory level of student learning. The finding of the National Achievement Surveys(NAS) covering Grades III, V, VIII and X suggest that learning levels of a significant proportion of the students do not measure up to the expected learning levels. Poor quality of learning at the primary and upper primary stages affects student learning at the secondary stage. Poor quality of learning at the secondary stage spills over to the college / university years, leading to poor outcomes in the higher education sector.

The quality of education provided in a large number of higher education institutions is a matter of great concern. Accreditation agencies were established in India in 1994 as a measure of quality assurance in order to enhance standards of higher education. Of the 140 universities accredited by the National Assessment and Accreditation Council (NAAC), only 32 percent are rated as A grade. Among the 2780 colleges accredited by the NAAC, only 9 percent are related as A grade. Among the accredited Institutions, 68 percent of the universities and 91 percent of the colleges are rated average or below average in terms of the quality parameters specified by the NAAC. There has been mushroom growth of private colleges and universities, many of them of indifferent quality. The higher education sub-sector is constrained by shortage of well qualified facility due to vacant facility positions; poor infrastructure in many private as well as a significant proportion of public higher education institutions; slow progress in the renewal of higher education curriculum to align it more closely with the skills demanded in a diversified economy; and inadequate funding for research and development.

3. Skills and Employability:

India is one of the youngest nations in the world with more than 54 percent of its total population below 25 years of age. The necessitates that the youth in the country are equipped with the skills and knowledge to enter workforce through education and training. However, the institutional remain quite inadequate. Formally linking the development of skills in vocational fields, and bringing an academic equivalence to vocational accomplishment with avenues for horizontal and vertical mobility of students has been attempted only recently. Fostering dignity and social acceptability to high quality vocational training needs increased attention.

A large proportion of the products of the education system are found to lack employable skills. This has substantially lowered the credibility of the higher education system. The utility of higher education in assuring employment remains questionable. Many graduate and post-graduate students do not get jobs in their respective fields. The task of enhancing the employability of the products of the education system ought to be accorded high priority.

4. Information and Communication Technology(ICT):

ICT have made rapid strides in the past couple of decades. Many experiments have taken place in the country, and a large body of knowledge has accumulated in regard to the use of ICT in education. However, the potential of ICT in education has not been fully harnessed. These of ICT in education remain limited and there is a need to accelerate efforts to use ICT for fostering quality education.

5. Governance and Management:

Several studies have reported the challenges in education governance exemplified by teacher absence, delayed fund flows to school/colleges/universities and administrative capabilities, capacity constraints relating to effective planning and implementation of planned program remain uneven. The governance and

management of education system and institutions, especially at the tertiary education stage, has assumed complexity with the advent of multiplicity of providers, programmes and modes of financing. While it is true that some states have displayed encouraging initiatives and innovative management, the overall picture in the country is mixed. A renewed look at governance and management policies both at the system as well as the institutional level has become imperatively urgent.

6. Research and Development:

Research and development initiatives in universities in India remain weak. There has been only a limited initiatives for upgrading the skills of existing faculty; build synergies between teaching and research to promote excellence in both; promoting internationalization by encouraging and supporting higher education institutions and their faculty to engage more deeply with institutions and faculty around the world to improve quality of research; creating and facilitating alliances for institutions and industry to accelerate the process of knowledge development.

Conclusion:

Education is very important tool for everyone to succeed in life and get something different. It helps a lot in lessening the challenges of life difficult life. Knowledge gained throughout the education period enables each and every individual confident about their life. It opens various doors to the opportunities of achieving better prospects in life so promotes career growth. Today education sector in India faced various challenges from era of globalization. These challenges faced successfully of government of India that days not far become India have most powerful country in the world.

References:

1. Ministry of Human Resource Development, Government of India. (Website: http://mhrd.gov.in/statistic)
2. Dr. Arya Suhasini (2013), Policies, Problems and Prospects of Higher Education in India, International monthly Refereed Journal of Research in management and Technology, Volume II, page no- 73 to 80.
3. Government of India, Human Development Report 2011 (New Delhi).
4. Ministry of Human Resource Development, Government of India (2016), Some Inputs for Draft National Education Policy.
5. Ananda Krishnan M. (2006), Privatization of higher education: Opportunities. New Delhi: NIEPA.
6. Gupta, Asha (2005), International Trends in Higher Education and the Indian Scenario. CSHE Research and Occasional Paper Series Centre for Studies in Higher Education: University of California, Berkeley, 11.

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Swami Vivekananda : The Cyclonic Leader of India

Prof. Dr. Ravindra A. Kulkarni
Asst. Professor, Dept. of English,
Willingdon College , Sangli

Abstract : Indian English literature refers to the body of works by authors in India. In the context of Indian English Literature, there is development of tradition to the contemporary indigenous sensibility. It also generated a whole new tradition fully immersed in indigenous values and culture. It has a long tradition of prophetic recreations of characters and locale having contexts of freedom fighting. So in the writings of Swami Vivekananda, Shri Aurobindo ,Raja Ram Mohan Roy, S. Radhakrishnan, M. K. Gandhi, Pt. Nehru, Rabindranath Tagore and Raja Rao we have the glimpses of nationalism freedom fighting and idle image of national leadership. Throughout their literary outcome the image of national leader is intended to storm social mentality. They have used English for the exposition of Indian thoughts and to interpret contemporary scenario Narendra Dutta alias Swami Vivekananda has travelled from Kashmir to Kanyakumari. He devised a plan for nation building out of his understanding of fundamental problems of India. It will in apt to limit him as national leader rather than one of the international personalities. He was not just literary personality but a true spiritual leader patriot, social reformer and guide of youth. He has his philosophy with the theories of Ishvara(God),Avatara(Incarnation),education, Bhakti yoga, Raj yoga, and Vedanta. As an exponent of practical spirituality, he has generated own ideologies of manifestation of self, manifestation of love, and cosmos microcosm .He has inspired prominent nationalists like M.K. Gandhi, Pt. Nehru, Dr. Bose & Vinoba Bhave. The present paper intends to shed light upon national leadership of Swami Vivekananda that is of universal level.

Keywords: Nationalism, spiritual, materialism, leadership, cyclonic

In his writings of India Rabindranath Tagore mentions about him ,'If you want to know about India then read Swami Vivekananda. He is the true representative of India. Swami Vivekananda was an exceptional leader whose qualities are difficult to comprehend. Now a days many of his qualities are beginning to be gradually understood. Many of his qualities are now being described and taught by leadership experts in business schools. Throughout his entire life, there is clear cut reflection of his effective leadership due to his clarity of vision and concise motivation for strategic organization of youth. He has two separate visions as the visionary leader of India - National and Global. At the national level, he prefers to uplift the Indian masses materially, with the help of an education that was tempered with the flavor of Indian spiritual heritage. He expressed his global vision in the World Parliament of Religions in one of his speeches, ". . . It will be a religion which will recognize divinity in every man and woman, and whose whole scope, whose whole force will be created in aiding humanity to realize its own true divine nature''(1).

One of the types of devotion is to suppose 'Mother' to god. In Asian philosophy 'mother' is the highest position, even more than God. Similarly, our country 'India' is mother. To express gratitude about her is duty of every Indian. Swami Vivekananda has posed many questions such as what is the condition of India? To what extent are we sincere to our precursors, history, culture and philosophy? His philosophy had played a very significant role in establishing sacred relationship between individual & motherland. It tried to eradicate drawbacks and to sow meritorious qualities in society. Swami Vivekananda enforced youth to gather for a nourishment of culture. He addressed to society 'Uttistha, Jagrat, Prapyavarannibodhat' i.e. awake, arise and stop not till the achievement of goal of life. In his philosophy, there is a unique blend of spiritualism and ethical socialism. The emphasize is given on to get out from weaknesses by arising 'God' by heart. It appeals to control materialism to nurture Indians, teachers, and the family system in our country. Actually, it was essential to activate Indians for the influence of European materialism. To him religion and science should go hand-in-hand. His vision was of Bharatmata (India) as Vishwaguru (Leader of the world).

In his first speech at Chicago in 11th September, 1893 of World conference he put forth 'Hindu' as an ancient source of all religions in the world. He secularly thanked all the religious of East and West. He presented analytical review of all religions. Further he cited from 'Gita',

'Ye yatha mam prapadyante tan tathaiv Bhajamyahm
Mam Vartmanuvartante manushya partha sarvash'. (Canto 4,11)

The Sanskrit citation highlights the conversation at Kurukshetra. Lord Krishna says all different ways of religion ultimately confluence with me (Hinduism) like various streams confluence with ocean. Swami Vivekananda betrayed the wars, massive bloodshed and number of tyrannical rules in the world, for all were consequences of fanaticism.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

To review Swami Vivekananda's life in brief, it can be said that it is the surprising fact of blend of supreme character and restless leadership. There was just span of 39 years of life however his contribution to the world of active philosophy is beyond the words of description. Because of various aspects of his personality such as leader, spiritualist, warriors & monk he got apt title of 'Cyclonic Hindu'. 'Cyclone' is a meteorological term which means 'rapid inward circulation of air masses about a low pressure at center. It rapidly moves counter clockwise.' The metaphor implies his boundless devotion for nation within a short span of life. Further, it has been giving motivation till today. Since his birth he has leadership; he studied history of India, England & Europe. Comparatively he preferred to study various philosophies of Eastern and Western countries. He have importance to character & brightest personality.He was under influence of Keshavchandra Sen, so he remained in search of God, the ultimate reality. He used to investigate 'God' constantly at many philosophers. However, he never got answer properly. In 1881, he was answered 'Yes I see God as I see you; by Shri. Ramkrishna Paramhams.He considered him spiritual master forever. He guided him about meditation. Swami Vivekananda has hyper intellect, so he has a lot of pace in grasping various knowledge. In 1886 Shri Ramkrishna sacrificed own self. He made Narendra his disciple and he became Vivekanand . He defines real Guru '…one who is born from time to time as a repository of spiritual force which he transmits to future generations through successive links of Guru and Shishya…'(184) Swami Vivekananda was a solitude and sensitive personality. He was the modern saint who has respect for own country & her philosophical tradition. His young dynamic personality has totally changed Europeans' view towards 'India' as 'a rural backward province of Asia'. In this connection the remark of Dr. M. K. Naik is important '…Indian English Literature began as an interesting by-product of an eventful encounter in the 18th century between a vigorous and enterprising Britain and a stagnant and chaotic India (4) . So the backward image of India is transformed due to his leadership. He has humanitarian approach at the basis of his philosophy. His discretion, ambition & vision made him saintly figure.

One of the aspects of his philosophy is 'respect for youth'. To him the development of India is possible only from the hands of young generation. He insisted upon the unity of ambitions youth for the transformation of motherland. He motivated physical and mental potentiality of youth. In 1st May, 1897, he founded Shri. Ramkrishna Mission. According to him, there are two reasons of our regression: Firstly lack of education & secondly forgetfulness of own tradition. The mission works to educate youth by nurturing tradition for strengthening a universal society.

His opinions about education are thought provoking even today. Especially to many academicians when there is a confusion of true values & job-oriented learning, his thoughts are firm like lighthouse. The educational world has market values now. It has base of demand-oriented system. Today's education ,where books & marks have ultimate value remained useless on the ground of value-system. Thus quantity base of education is only for degree, marks & job but not useful for life. He advocated quality base of education for the development of self & society. After all quality can make our country Vishwaguru. So his definition of education focuses upon his thoughts, "Manifestation of perfection already present in Man." In the cotemporary India a large part of society was under deprivation of education. So he forcefully insists that "if the poor cannot come for education, education should reach the poor." To him, because of educational deprivation one loses self-respect & remains slave. He propagated his theory of 'fourfold development'. To him, '…Weakness leads to slavery…Strength is felicity, life eternal, immortal; weakness is constant strain and misery; weakness is death…(3)'. So physical development is essential. Only powerful physique remains potential. If we have no power then there is no value to our thought, because action is possible only when power is there. We can have capacity to face any disaster because of physical power. Further it remains backbone of mental development. A will power is important to achieve goal. Attraction is needed for will power.To him a strong mind set is essential for mental development. The third development is social development. For it we should have gratitude for society. To develop socially, one must have love; respect for motherland. It includes moral responsibility in case of society. To him no country will progress, if there is no unity in society. He gave message to all Indians 'Love India'. The last but foremost developmental aspect is 'soul development'. For it we should follow spiritual lifestyle. To him religion is the only base of soul development. Our religion is to serve country sincerely. One should not imitate others, for in it we lose our freedom. Today we are Americanizing Indians, who suppose material progress as the ultimate progress. His thoughts are lamps showing right track of progress. His concept of 'religion' is noteworthy; he betrays religion that couldn't console the sorrow of man, that couldn't provide their basic needs. Further, he

proclaims that the true religion makes man 'God'. Further, he puts forth his concept of leader of nation as the perfect man, '…The perfect man can put his whole soul upon that one point of love, yet he is unattached (4)'.There should be an evenness in attitudes and interests of leader. He opposes overall imitation of other cultures. According to him, the whole secret of a great future of India lies in organization, accumulation of power, and co-ordination of wills.

Thus his philosophy has transcendental and humanitarian aspects. The innovative interpretation and liberal point of view places it at the high standard. It proposes a value of various things in the upliftment of human being. To Swami Vivekananda whatever we get in life power, respect, money, hunger is important but if we get more than requirement it becomes poison. One should give required time for work, because it is a value of success. To give time for thinking is important because it is a source of power. So giving time to play and to read will provide secrete base for youth with knowledge.

References

1 Swami Ananyananda ed. Selection From The Complete Works of the Swami Vivekananda. Advaita Ashrama.Calcutta.1924.1.
2 Yogi Manohar. Bhagwadgita, Vyasa Meaning. English Version. Surya Offset.Nagpur.1986.
3 The complete Works of the Swami Vivekananda. Part V .Mayavati Memorial Edition.Third Edition. Almora.1924.184.
4 Dr. Naik M.K., A History of Indian English Literature. Sahitya Akademi.1982.4.
5 The complete Works of the Swami Vivekananda. Part III. Mayavati Memorial Edition.Third Edition. Almora.1924.3.
6 The complete Works of the Swami Vivekananda. Part II. Mayavati Memorial Edition.Third Edition. Almora.1924.4.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

National Education And Freedom Movement

Dr. Sanjay Namadev Gaikwad
C. B. Shah College, Sangli

Introduction

From the 19th century, the British East India Company started its efforts for the spread of education. Controversy broke out between the Orientalists and the Anglicants on the issue of Medium and curriculum. Due to the Macaulay's minutes, the controversy came to an end and the government decided that money should be spent on Indian education for the spread of western knowledge and science through the English medium. The despatch of Sir Charles Wood (1854) called for a greatly extended educational programme, including grant-in-aid to private schools, but the positive results were very limited. Critics of the educational system of British India pointed out that it served only the social elite that the education provided was too academic and literary and not in keeping with the real needs of country. In the light of these factors Indian leaders made efforts for the spread of education according to the local needs by Indian method, which came to be known as National Education. 'National Education' is defined as that which should be given fearlessly and independently for the rise and to seek the welfare of the nation. It is a means of social change and its main programme was to minimise the distance between the nation's aims, goals, plans and its implementation. Tilak, Chiplunkar, Agarkar and their colleagues have been considered the progenitors of National Education. Due to their efforts the New English School, Poona was established in 1881. They laid stress on the use of the mother tongue as a medium of education for national awakening. The self sacrificing tendency of the founders of the educational institutions and teachers, religious education for moral values, provision of special syllabus, more attention towards Oriental and Indian languages, nominal fees etc. were some of the features of National Education.

Tilak Era

National Education flourished with the spread of the Indian Freedom Movement. The extremists group of the Indian National Congress was in favour of National education. Lokmanya Tilak put up his 'Four Point Programme' (Boycott, Freedom, Swadeshi, and National Education) in front of the country. He always criticised the existing educational system through the Daily 'Kesari' and 'Maratha' and supported National Education. During this period some nationalist personalities and organisations came forward for the opening of private educational institutions for national education.

According to the recommendations of the 'Hunter Commission' (1882), the Government gave 1/4 amount of their total expenditure as grant-in-aid and imposed restrictions on them. Therefore Tilak coined it as Slavery for 1/4 bread. National education spread in Solapur with relation to the freedom struggle. There were many followers of Tilak who were influenced by his thoughts in the political field.

Lord Curzon And National Education

In 1902, the Governor General Lord Curzon appointed the University Education Commission and according to its recommendations passed the University Education Act in 1904, which made several restrictions and kept strong control over the colleges and universities as well as over the educational institutions. Lord Curzon also called for the partition of Bengal in 1905 and the Indian National Congress started '*Bahishkar* and *Wangbhang* Movement' in protest against the partition. From the starting of the *Bahishkar* movement, University Education Act and Partition of Bengal, National Education got added impetus and a new spirit. Most of the students participated in the freedom movement and participation of the students became dangerous for the stability of the British Empire. Therefore in 1905, the Government passed the Resly Circular and a ban imposed on the participation of students in political meetings and the freedom struggle.

Collection of Paisa Fund At Solapur

Lokmanya Tilak, Bipinchandra Pal and Lala Lajpat Rai went on nationwide tours and held several meetings in their regions with a view to collect public opinion for the *Bahishkar* movement and National Education.

Nimach Mahant Case

In 1915, Devchand Shah, Motichand Padamsi, Walchand Nimbergikar and Walchand Nemchand Shah all students from Solapur proceeded to Jaipur for receiving education in Jainism. In Jaipur, they stayed

in the boarding house conducted by the 'Jain Shikshan Prasarak Samiti' which was managed by Arjunlal Shethi. This samiti was connected with revolutionary activities. Motichand Padamsi involved himself in these activities alongwith Arjunlal Shethi. At this time with the intention of getting money for their revolutionary activities Joharsingh and Jaichand under the guidance of Arjunlal Shethi committed the offence of dacoity in the village of Nimach in Bihar. They wanted to take the money from the local Hindu priest but unfortunately in this dacoity the chief priest was killed at their hands. A case was registered in the concerned police station. The concerned police arrested Shethi, Manikchand Shah and Padmasi. Inspite of all efforts made by lawyers, the sessions court of Ara found Motichand Padmasi guilty of murder and he was sentenced to death. He accepted the verdict with a smile and shouted the national slogan of '*Vande Mataram*.'

Gandhi Era

According to the Mont-Ford Act (1919) Education was made a transferred subject and the 'Education Department' came under the control of the Indian Ministers who tried for co-operation between state policy, local needs and public opinion. The non-cooperation movement started in 1920 under the leadership of Mahatma Gandhi in which a large number of students left their schools and colleges to participate. Therefore partly for the benefit of such students and partly as a step for evolving a national system of education for the whole country several institutions were started during this period. Out of these two deserve special mention- the 'Gujarat Vidyapeeth' of Ahmedabad and 'Tilak Maharashtra Vidyapeeth' of Poona were established in the memory of Tilak in 1921. According to Gandhi national education should be given through the medium of the mother tongue. It should be free and fulfill the maximum requirement of the people. The teachers should be of good moral character and right from the primary stage control of the people over the educational system was essential.

National School at Solapur

After 1921 more than fifty National schools were established which were organised by the Tilak Maharashtra Vidyapeeth. On Gandhiji's call many students left the Government schools and colleges.

Civil Disobedience Movement And National Education

Most of the national schools established during the non-cooperation movement worked ably for a decade. The Bombay University also granted permission for teaching some subjects through the Marathi medium. The 'All India National Education Conference' of Saswan (1930) explained and minimised the aim of national education. According to it, National Education should not only create a Swaraj lover and citizens of character but also create devoted youth for the Freedom struggle. In the Civil Disobedience Movement all the students and teachers took part directly. Near about twelve schools participated in it with all their 125 teachers. Out of them 60 teachers were punished and also nearly 400 school children participated out of which 200 were punished by the government and given *Saktamajuri*.

Medical Mission To China

Dr. Dwarkanath Shantaram Kotnis was born in Solapur in 1910. He completed his matriculation from Haribhai Devkaran High school in 1921 and indirectly took lessons of national work from this school. He completed M.B.B.S. from Grant Medical College, Bombay. He was selected for the Medical Mission to be sent to China on behalf of the Indian National congress during the China-Japan war on 1st September 1938. He married with a Chinese girl and also died on the battlefield serving the injured. In consideration of his service, the Chinese government constructed his memorial in China. It sent a letter to his family after his death full of praise for his service.

Quit India Movement

During the Quit India movement top ranking leaders were arrested. In Solapur also local leaders like Dr.Antrolikar, Ramkrishna Jaju, Tulsidas Jadhav etc were arrested. All the boys from the schools and colleges in Solapur came out quietly and observed Hartal. On 9th September 1942, the students of Dayanand

It is clear that all the educational field influenced by the Indian National Freedom Movement and National Education. In Solapur National Education got impetus after the visits of Tilak. The National Education Played important role in making awakening among the people of Solapur in the context of Indian National Freedom Movement.

References

1. Thomas T.M., Indian Educational Reforms in Cultural Perspectives, S. Chand & Company, New Delhi, 1970, pp.85-87.

2. Garge S.M. (Ed.), Bharatiya Samaj Vidnyankosh, Vol. IV, Sanchalak Samaj Vidnyan Mandal, Pune, 1990, pp.220-221.
3. Kakrambe S.A., Modern Jain Gurukul Education System and Social Development, Shri Bahubali Vidyapeeth, Kolhapur, 1991, pp.56-57.
4. Apte P.S., Maharashtratil Rashtriya Shikshanacha Itihas, Pune, 1958, pp.19 and 25.
5. Daily Kesari, 4th December 1906, p.4; 28th November 1905, p.5.
6. Kesari Maratha Trust, Sarasangraha Arthat Kesariche Chote File, Pune, 1932, p.440.
7. Kakrambe, S.A., Op.cit., pp.60, 61.
8. A Review Of Education In Bombay State, p.34.
9. Shikhare D.N., Mahatma Gandhi Smarak Gaurav Granth, Mahatma Gandhi Smarak Nidhi, Publication not given, p.272.
10. Joshi Mahadevshastri, Bharatiya Sanskriti Kosh, Vol. IX, Sanskriti Kosh Mandal, Pune, 1976, p.379.
11. Kesari Maratha Trust, Op.cit., p.304.
12. Lokrajya, 52-11, December, 2000, p.1.
13. Daily Solapur Samachar, 11th August, 1942.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Teacher's Progressive Role for Nation Building

Dr. Shraddha Patil,
Assitant Professor,
Mahavir Mahavidyalaya,
(B.A.B.Ed. Integrated Course),
Kolhapur, Maharashtra

Dr. Ravindra Mirajkar,
Assitant Professor,
Mahavir Mahavidyalaya,
(B.A.B.Ed. Integrated Course),
Kolhapur, Maharashtra

Teacher is a maker of man. He / She is an social engineer The Kothari Commission (1964-66) has emphatically opined that 'the quality and competence and character of teachers to be the most significant factor influencing the quality education and its contribution to National development.

The role of teacher is a multi-faceted one comprising academic, pedagogical and social roles. Academic roles comprise teaching, counseling and supervisory roles while pedagogical roles include instructional, evaluation and facilitating roles. As a facilitator of learning, the teacher is involved in motivating pupils to learn, maintaining control in the classroom and the school in general and creating a conducive environment for learning to take place. Social roles of the teacher includes among others socializing roles which is preparing pupils to participate in the way of life of the society, others include reference roles, detective roles, parent surrogate, confidants and affectionate role.

The importance of the teacher in national life cannot be over-emphasized. It is he who influences the immature minds of youth. In previous days teachers were held by all in the highest esteem. Teachers in those days were the true beneficiary of society. Chankya has aptly stated that, "Teacher is the maker of nation.

Teacher a nation builder:

The teacher can rightly called a nation builder. Teachers through their sacrifices have shown us the right path in which great men have built our nation. Flourishing national development and a society truly prosperous with knowledge all begins from its teachers. The teacher is a representative of Society who inculcates moral precepts in the development of a country, great attention has to be paid to education and learning as well as good morals and nobody is more suited to assist in this process than the humble teacher. Without teachers, both knowledge and morals would suffer. Teachers are the providers of knowledge and wisdom. They are the basic source of education. The teachers can very easily decide what they want the nation to look like and educate the masses accordingly. They have the ability and strength to fight the odds and make India a powerful and well educated county. Here are a few characteristics of the role that our teachers play every single day:

1. Making the children ready for a challenging life: It starts at a very early age, the teachers take the kids away from their parents for a few hours and teach there in a total different environment. They try and make the environment as friendly as possible, but it is still different form the environment at home. Knowingly or unknowingly, teachers prepare the kids for unknown environment which they might have to face in their lives.
2. Literacy and wisdom: The teachers not only make the child literate so that he/she can earn enough to have a normal lifestyle, they also provide words of wisdom every day which shape the personality of the child. Many children are influenced by their teacher more than the parents.
3. A friend, philosopher and guide: Today we can see the teacher have moved on from the basic image of a strict teacher, they have become much more for their students. The teacher have the courage to push the kid to do what they want to, even if it has never done before.

So, The teachers are building the nation for tomorrow brick by brick and the foundation is so solid that the nation will only grow upwards. Teachers are undoubtedly among the more conurbation to education for national development in any self respecting democracy.

Individual teacher qualities, character, qualitatively and professional competency are the cornerstones on which successful national education ultimately depends. It is vital for teachers to be involved in the design and formulation of educational polices for those to be relevant and meaningful to both the learners and nation. One of the ways that the country could employ is to provide for a selected number of teachers to the ministry of education and skills development (MOESD).

Teachers through their perseverance love and sacrifices have shown us the right path in which great men have built our Nation. It is our dear teachers who would our character, our personality and show us the right direction which lends us to our final destination.

In conclusion, for the teacher it is critical to understand that, “If we don’t cause change in the right way, change will be forced upon us by those who have never stood in front of a class”. We know the realities of our profession and can connect policy with practice in an effective manner to cause sustained reform in our national educational policy.

Teacher hats of to you, you are thoughtful, Epitome of knowledge, Affable, courageous, Humble, Energetic and Resourceful person shaping millions of young minds and contributing immensely in the development of nation.

References:

1. http://www.sustainableschoolsinternational.org/
2. http://www.sundaystandard.info/role-teachers-national-development

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Techniques And Benefits Of Surya Namaskar

Dr. Suresh Malik,
Associate Prof., Department of Physical education,
CBLU, Bhiwani, Haryana

Dr. Anurag Sachan,
Assistant Prof., Department of Physical education,
CBLU, Bhiwani, Haryana

Mrs. Geeta,
Assistant Prof., Department of Physical education,
CBLU, Bhiwani, Haryana

Abstract: Surya Namaskara also known in English as Sun Salutation (lit. "salute to the sun"), is a common sequence of Hatha yoga asanas. This sequence of movements and asanas can be practiced on varying levels of awareness, ranging from that of physical exercise in various styles, to a complete sadhana which incorporates asana, pranayama, mantra and chakra meditation. It is often the beginning vinyasa within a longer yoga series. SūryaNamaskāra may also refer to other styles of "Salutations to the Sun". There are twelve poses in the Surya Namaskar series, and a full round consists of performing two sets of this series. During the second set, practitioners move the opposite leg from the one involved in movement during the first set. Whether you regularly practice yoga or not, you can enjoy the health benefits of Surya Namaskar. Performed correctly, it is a completely safe set of yoga poses that will not cause strain or injury. You will experience health benefits by practicing the Sun Salutation just once daily, but you can also practice the series of poses as often as you like morning, noon or night. Surya Namaskar provides all of the key health benefits of yoga in a very succinct package. In addition to these physical benefits,. Surya namaskar practice stimulates and conditions virtually every system in the body. Over time, Surya Namaskar will help you achieve a sense of well-being and purpose. It is a spiritually uplifting exercise and promotes a keen awareness of the interconnectedness of your body, mind and breath.
Keywords: Surya Namaskar, Yoga, Benefits.

Introduction

Surya Namaskara also known in English as Sun Salutation (lit. "Salute to the sun"), is a common sequence of Hatha yoga asanas.SūryaNamaskāra refers as "Salutations to the Sun". This sequence of movements and asanas can be practised on varying levels of awareness, ranging from that of physical exercise in various styles, to a complete sadhana which incorporates asana, pranayama, mantra and chakra meditation. It is often the beginning vinyasa within a longer yoga series. SūryaNamaskāra may also refer to other styles of "Salutations to the Sun"..There are twelve poses in the Surya Namaskar series, and a full round consists of performing two sets of this series. During the second set, practitioners move the opposite leg from the one involved in movement during the first set. Whether you regularly practice yoga or not, you can enjoy the health benefits of Surya Namaskar. Performed correctly, it is a completely safe set of yoga poses that will not cause strain or injury. You will experience health benefits by practicing the Sun Salutation just once daily, but you can also practice the series of poses as often as you like morning, noon or night.

Benefits of Surya Namaskar

When practiced in the morning, Surya Namaskar relieves stiffness, energizes the body and refreshes the mind. During the day, it is a rejuvenating alterative to caffeine, and at night, Surya Namaskar can help you relax and get a good night's sleep.SuryaNamaskar provides all of the key health benefits of yoga in a very succinct package. It is a holistic exercise that provides physical health benefits, but also mental or emotional as well as spiritual benefits.The obvious advantage of Surya Namaskar is the workout it provides for the muscles, but it also benefits joints, ligaments and the skeletal system by improving posture, flexibility and balance.In addition to these physical benefits,.suryanamaskar practice stimulates and conditions virtually every system in the body. It is good for the heart and stimulates the cardiovascular system. It oxygenates the blood and helps strengthen the heart. Surya Namaskar is good for the digestive system and the nervous system. It stimulates the lymphatic system and supports respiratory system health, as well.

Practicing Surya Namaskar also benefits the Endocrine system and enables the various endocrinal glands to function properly. These include the thyroid, parathyroid and pituitary glands as well as the adrenal gland, testes and ovaries.

Like most forms of exercise, Surya Namaskar provides mental benefits to regular practitioners. You will feel wonderful after performing the Sun Salutation. It is relaxing and rejuvenating, and tension, stress and anxiety melt away as you perform Surya Namaskar.

Surya Namaskar is an excellent alternative to caffeine and other stimulants. If you suffer from insomnia or sleep disturbances, you will find practicing Surya Namaskar aids in helping you fall asleep without the need for depressants.

With regular practice, Surya Namaskar is an excellent way to manage stress and alleviate depression. You will expend a tremendous amount of energy as you move through the two sets of poses. Surya Namaskar teaches you to concentrate, and learning to achieve the poses is incredibly gratifying.

Benefits of Poses : Each of the SuryaNamaskar, poses in the series provides specific health benefits:
Pose 1 (and 12): Promotes balance, stimulates the respiratory system, exercises shoulder, back and neck muscles
Pose 2 (and 11): Promotes balance, promotes digestion, exercises arms and shoulder muscles, tones the spine, promotes flexibility in back and hips
Pose 3 (and 10): Promotes blood circulation, tones abdominal tracts, stretches back and leg muscles, stimulates spinal nerves, stimulates lymphatic system
Pose 4 (and 9): Exercises spine, strengthens hand and wrist muscles
Pose 5 (and 8): Stimulates blood circulation, strengthens the heart, strengthens wrist and arm muscles, relieves neck and shoulder tension
Pose 6: Strengthens leg and arm muscles, increases flexibility in neck and shoulders, stretches arms, shoulder, neck and back muscles, exercises back muscles, releases tension in neck and shoulder
Pose 7: Stimulates circulation to abdominal organs, tones digestive tract, stretches upper and lower body, promotes flexibility in the back, stimulates nerves in spine
Poses 8 through 12 are essentially repetitions of poses 5 through 1, respectively. The health benefits of each are similar to their corresponding poses.

The 12 mantras for Surya Namaskar

12 mantras for Surya Namaskar are the auspicious mantras (chants). One should recite one mantra after completing one round of Surya Namaskar. Some people prefer to recite Gayantri Mantra after doing sun salutations. Following are the 12 mantras to recite while performing sun salutation.

1. Aummitrayanamah 2. Aumravayenamah 3. Aumsuryayanamah 4. Aumbhanavenamah 5. Aumkhagayanamah
6. Aumpushnenamah 7. Aumhiranyagarbhayanamah 8. Aummarichayenamah 9. Aumadityayanamah
10. Aumsavitrenamah 11. Aumarkayanamah 12. Aumbhaskarayanamah

Conclusion

SūryaNamaskāra may also refer to other styles of "Salutations to the Sun". Surya Namaskar is an exercise in itself, but it is also sometimes used as a warm up for other, more strenuous workouts. Regular practice of *Surya Namaskar* is the way towards good health. Surya Namaskar provides all of the key health benefits of yoga in a very succinct package. It is a holistic exercise that provides physical health benefits, but also mental or emotional as well as spiritual benefits. The obvious advantage of Surya Namaskar is the workout it provides for the muscles, but it also benefits joints, ligaments and the skeletal system by improving posture, flexibility and balance. In addition to these physical benefits,. Surya namaskar practice stimulates and conditions virtually every system in the body. Over time, Surya Namaskar will help you achieve a sense of well-being and purpose. It is a spiritually uplifting exercise and promotes a keen awareness of the interconnectedness of your body, mind and breath.

References

1. http://theresaann.hubpages.com/hub/benefits-of-surya-namaskarsecond web. Retrieved on 14/11/2016
2. http://balsanskar.com/english/lekh/238.html. Retrieved on 14/11/2016
3. http://www.indiaparenting.com/alternative-healing/12_2727/the-health-benefits-of-surya-namaskar.html. Retrieved on 14/11/2016.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Condition of Higher Education in India

Dr. B.N. Ravan,
Asst. Professor &
Head Department of English
ShripatraoChougule Arts and Science College,
Malwadi-Kotoli, Tal. Panhala

The word 'education' has a very wide connotation. It is hard to define. There is no single objective which can cover the whole of life with its various manifestations. Great philosophers and thinkers from Socrates to Dewey in the West and Yajnavalkya to Gandhi in the East have defined education in accordance with their philosophy of life with the result that there emerged divergent concepts and definitions of education. The concept of education is like a diamond which appears to be of a different colour when seen from a different angle.

Education is a process which enables an individual to adjust himself to the environment. This environment is different, in different countries. Environment has also various aspects, social, physical, cultural, economic etc. Thinkers have defined education in terms of one or the other aspect of the environment. In the past, life was very simple and there was less emphasis on vocational education. But with the changing nature of the economic environment, there has been a corresponding change in the concept of education.

There is universal agreement on the important role which higher education plays in national development. It is one major instrument through which a nation continually strives to preserve, disseminate and extend knowledge, to train the high level manpower needed for leadership in all walks of life, to understand the problems of existence in all their complexity and to devise appropriate solutions for them, and generally to help the people to improve the quality of their life in all aspects. It is also a major instrument of social transformation and developing countries like ours have to rely heavily on education to create the new society of our dreams. Faith in the universities or higher education is therefore, merely an expression of our faith in the future of our country.

Education is the key to the task of nation building as well as to provide requisite knowledge and skills required for sustained growth of the economy and to ensure overall progress. India has emerged as a global leader in education. During ancient era knowledge was transmitted orally and oral discourse was one of the key methods of teaching. The methods used by great teachers were adopted and emulated by the disciples and handed over from one generation of teachers to another (Chand 2015).

India has a rich tradition of learning and education right from the beginning of time. There are Shastra's and Sutra's which detail the duty of a teacher and student. Ancient Education System in India is based on making of Man and not for just survival. The making of man was regarded as an artistic and true purpose of education. It was sought as the means of self-realization, as the means to the highest end of life. In ancient India a child followed the occupation of his father, either religious or professional and his training in that particular field was provided by his father in his house. Over a period of time two system of education were developed; the vedic and the Buddhist. Both system offered vocational education apart from religious education of their respective faiths. There was also a purely vocational system of education wherein master craftsmen and artisans taught their skills to students who worked as apprentice under them.

India has glorious heritage of higher education. The three great universities of Takshashila (circus 5th century AD),Vikramshila (circus 8th century AD) and Nalanda (circus 12th century) flourished for many centuries. In earlier phase, they contributed a lot in the field of philosophy, astronomy, mathematics and sciences. But in the course of time their development was declined and lost its pride of place. Thereafter a dark age of Indian higher education followed which continued until the East India Company established three universities at Calcutta, Bombay and Madras under Wood's dispatch in 1854. But prier to that in 1781 Warren Hastings had set up Calcutta, Madras and Jonathan Duncan started Sanskrit college at Varanasi.

British started the foundation of modern Indian higher education. The main object of British rulers educating Indians was to rise up a class of persons qualified for employment in the civil administration of India and maintain their economic and political empire through cultural imperialism. The objective of the system of education conceived by the British government for India was to produce a class of intermediaries between the ruler and the rules.

It is pointed out by many scholars that at the time of independence of India there were 20 Universities and 500 colleges. Today there are 795 universities and 38,000 colleges in India in comparison of its inception time. These statistics shows that there is a huge quantitative growth in the higher education sector, in universities almost 35 fold increase and colleges have increased by 60 fold.

After Independence, India opted for a democratic system of government and took initiatives in the rapid economic development to make India economically and politically sound. To achieve this goal eradication of poverty and mass illiteracy were the major challenges. They concentrated on educational development from primary to tertiary level. Prime Minister Pandit Jawaharlal Nehru tressed on the mass expansion of education and on establishment of a strong, competent modern scientific, professional and technical education, which would be free from British influences. There was a need to suggest proper measures to speed up the expansion of higher education and to transform complete education system. University Education Commission was formed in 1948 with Dr. SarvepalliRadhakrisnan as Chairperson of the Commission. This commission suggested so many good things and concentrated on duties and responsibilities of the universities and paved the way for formation of very famous institutions like IIT, IIM. In 1956 University Grant commission (UGC) formed as a statutory body through an act of parliament to maintain standard of higher education institutions. For the sake of technical and professional institutes, All India Council for Technical Education (AICTE), Medical Council of India (MCI) and Council of Architecture etc. were formed.

So many new experiments were carried on in education system from time to time to cope with changing situation. Kothari Commission was constituted in 1964 to study and analyze the drawbacks of the current education system and to give proper advice to the government to formulate new policies. Therefore new education policy was formulated in 1986 to prepare a uniform structure throughout the nation in order to force the country to face the challenges of the 21st century.

Higher Education in India faces a number of problems such as:

Quality of Teaching and Learning:-

1) The greatest challenge to higher education in India is shortage of sincere, qualified teaching faculty. Every state is facing the same problem even in Maharashtra this is very serious problem. So many posts are vacant. There is need to give proper training to teacher to teach innovatively and use ICT in teaching. When we think about Curricula, it is out dated and rigid without inputs from the industry. We have not thought seriously what industriesexpect from us. According to their demand we should design our syllabus. Interdisciplinary learning is not adequately encouraged. Very little opportunity is provided for skill development, critical, serious thinking, analytical reasoning and problem solving for the students.

2) **Access to Opportunity**:-There is certainly a significant multidimensional inequality of enrolment of students in rural, semi urban and urban areas. The challenge is to make inclusive growth a possibility in India by providing equity in quality of education across the country.

3) **Inadequate Facilities and Infrastructure** :-Many of the colleges and universities still lack even the basic things and don't have adequate infrastructure or facilities for teaching students. We are expecting quality and good results, but how it is possible to achieve these things? Even many private universities are running courses without classrooms. We should seriously think about Wi-Fi and Internet facility. How many colleges especially rural colleges are providing this facility to students. Many college students are deprived from this facility.

4) **Research Capacity and Innovation** :-Research is very important factor in the primary, secondary, higher secondary and even higher education. The ecosystem for innovation is weak in Indian research institutions. Although the private sector has driven the "Frugal Innovation" initiative, India lacks the multidisciplinary approach in the universities required for Innovation and Invention. Higher education institutions do not pay proper attention on research work. The causes of it may be poor resources and not enough faculties to advice, motivate and guide the research students.

5) **Interference of Political Factors** :-Most of the Institutions, imparting education are owned by the political leaders. They are playing key role in governing bodies of the universities. By using money they are encouraging student's organization on political basis. They exploit the students, non teaching staff and faculty for their political purposes. The students and teachers are in confused state of mind. In the past decade or so, India's plan to increase the number of high quality, research oriented universities failed in part because of the interference of politics taking any decision about the location of some of these new universities. Political interference has affected the higher education in a big way. Higher education is very important for national development we should not allowed political interference in higher education for the sake of the nation development.

6) **Financial Discrimination** :-Central Government made discrimination in finance allocation between central vs. state universities and institutions. State Government is not giving priority to Higher Education for funding. This is one of

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

the important issues responsible for lack of quality education. With RashtriyaVcchtarShikshaAbhiyan (RUSA), this problem may get solved to some extents. Government should give topmost priority to higher education and should ensure that everyone have right to consume it.

7) **Appointment of Faculty** :-Appointments of faculty in higher education is very serious issue. Because of the wrong planning and decision of the government majority of the appointments are suffering from legal issues. Due to this most of the vacancies are left unrecruited for the appointments of the faculties in different higher education institution. The posts should be advertised in different countries which are leading country in higher education and second thing is that within India all the university has mandatory to appoint 60% faculty from other states and at least 10 to 20 % well qualified persons from other countries. It's the prime duty of the Government to provide all facilities for faculty which are coming from other countries.

8) **Evaluation** :-Evaluation in higher education institution is very important. It should be transparent and should be made mandatory to show the scripts of students before the declaration of the results. Instead of thinking about how to enhance GER, we should think about how to enhance quality in higher education.

9) **Quality Assurance** :-To compare with the best universities of the world we have to work very hard for excellence in quality performance on all the dimensions. World class universities focus on Research Publications and Awards; Reputation of the Institution. Faculty-Student Ratio, Teaching Learning process, Alumni Base and International Faculty and Students. The quality of academic output is completely depend upon the quality of input as well as the process. It is our moral duty to ensure that we must strive for achieving highest levels of quality in academic performance and take necessary measures in those directions. Quality enhancement measure will contribute towards improving the country's image on global educational scenario.

10) **Technology** :-We are living in an information age where ICT occupies a prominent place in all our activities. Higher education institutions have begun ICT enabled teaching but the picture is not so good. It needs more investments and training of the teacher and staff of the institutions. The future of education will be greatly shaped by Digital Learning Courses and Massive Open Online Courses. There is a need to upgrade and develop high quality ICT facilities to provide quality education of world standards.

11) **Weak Gross Enrolment Ratio** :-The government has begun efforts to enhance gross enrolment ratio (GER) in higher education to 30 percent by 2020 from the current level of around 19 percent. Despite the gross enrolment ratio of close to 19 percent it is much below the 26 percent average GER in global scenario. But the government is certain that with the sustained efforts that began in 11th five year plan we will be able to take our GER to 30 per cent by 2020. As comparing to other countries like China and Brazil India's GER in higher education is very low.

We have to think seriously about these problems and search final solution on it, because all these things are related to the development of the nation. We have to walk together, we have to think together, we have to work together and together, we can take this country forward.

In his farewell speech President Obama said when he became President, he and fellow American's started with we can, and ended with we did and they should now inspirit themselves with optimism once again with we can as they make the transition to a new order. He concluded; "We make progress and then sometimes we take a step back ------ before we start going forward again. But that's not a cause for despair." The president said, "That's a cause for hope."

We can say the same with confidence about our universities and higher education institutions.

Reference:-

1. Chand Dinesh (2015) Education System in Pre-Independence India, International Journal of Applied Research;1(2),110-113.

Training The Libero Tracker

Dr.Swapnil D.Patil
D.P.E.S.B.R.College,Mhaswad

With the advent of the libero position in high school volleyball, provides a unique "sandwich" explanation regarding how to train the libero tracker.

In meeting with the bench personnel prior to a match, volleyball officials are greatly relieved to learn that the scorekeeper and the timer are competent, well-trained and very experienced. This year, with the introduction of the libero in high school volleyball, there will be a need for another person to work at the scorer's table as the libero tracker. Officials may very well find themselves in a position of delivering a crash course on how to be the libero tracker.

There are two important procedures that the libero tracker is responsible for enforcing. The tracker must enforce that once the libero is replaced; at least one rally must take place before the libero can replace another player. At all times, the tracker should observe that when the libero is replaced, she does not re-enter the game until after the next rally is completed. The second procedure is to ensure that when the libero leaves the court, the player replacing the libero must be the same player that the libero replaced when she last entered the game.

This will be tracked on the Libero Tracking Sheet. This form must always reflect the numbers of the six players who are currently on the court for each team. If the libero tracker identifies that either of the procedures noted here has not been followed, the umpire should be notified immediately. The tracker does not have to wait for the serve to be contacted to report the problem.

Under the column labeled "SP", the starting players are listed in serving order. Libero replacements are recorded by slashing the number of the player leaving the game, and writing "L" beside the slashed number, to indicate that the libero is now in the game in that player's position. When the non-libero player returns to the game, the "L" is slashed, and the player's number written beside the slashed "L". Substitutes are also recorded by slashing the number of the player leaving the game, and writing the number of the substitute entering the game.

This sounds complicated, but it's really very simple. When the official is giving this crash course in how to track the libero, it is important that the official deliver this information in the most simplistic terms in order for the rookie tracker to understand his or her duties immediately. One of the best explanations that can be given is the "bologna sandwich" approach.

Once again, let's look at the tracking procedure. Back-row player No. 6 is replaced by the libero. On the tracking sheet, the No. 6 is slashed through and "L" is written beside it. Pretend 6 is a slice of bread and "L" is the bologna. What do you need to complete the sandwich??? Another slice of bread, which means that the No. 6 needs to be written on the other side of "L". Bread, bologna, bread = 6 L 6. Get it??? The No. 6 is the bread and the "L" is the bologna. Tell the tracker that whenever the libero comes into the game, as the tracker they must

slash the number of the player that the libero is replacing and write down "L" next to that number. When the libero is being replaced, the replacement player must be the one that the libero had replaced. Tell the tracker that the "sandwich" must be completed. 6 L 6 = bread, bologna, bread.

This all sounds a little corny, but it's really a very simplistic and effective way to describe the replacement process. If the libero tracker looks at their tracking sheet and sees that with each libero replacement there has been a "sandwich" made, (6 L 6), then everything is in order. If the libero tracker notes that the sheet is reflecting 6 L 7, there is no sandwich and there has been a replacement error and the umpire needs to be notified.

To continue the sandwich theme, the official might explain to the tracker that there can be more than a "bologna sandwich" made during the course of the game. The libero might replace player No. 6. After a rally, player No. 6 replaces the libero. So we have 6 L 6, which equals a bologna sandwich, and all is well at this picnic... er, game. Then, player No. 4 is experiencing problems receiving the serve in the center back position.

The libero replaces No. 4 and plays until the team wins the rally. No. 4 replaces the libero so that the tracking sheet notes 4 L 4. It's another sandwich and it's a perfectly legal use of the libero player. Remember to explain to the tracker that the libero may replace a player in the back-row position, and that same player

must replace the libero so that a sandwich occurs. After a rally, the libero can replace a different back-row player to form a new sandwich situation.

Tracking the libero is really a very simple process and this "sandwich" explanation works to immediately form a visual concept for the tracker to use while noting the replacements on the tracking sheet. Hopefully, all the talk about sandwiches won't make the official and the tracker too hungry to concentrate on their game duties!

Reference:

1. Jenni Malsam, who is a registered official with both the Iowa High School Athletic
2. Association and the Iowa Girls' High School Athletic Union, formerly served on the NFOA Board of Directors
3. and was president in 1998-99. A resident of Sioux City, Iowa, Malsam graduated from Morningside (Iowa)
4. College in 1975, and has officiated girls volleyball as well as boys and girls basketball since 1979. Malsam is a
5. member of the NFHS Officials' Quarterly Publications Committee.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Nation Builder of India: Dr. A. P. J. Abdul Kalam

Mrs. Rajashri Dattatraya Gaikwad,
Assistant Professor,
Department of English,
Yashwantrao Chavan Mahavidhyalaya, Pachwad.

Abstract : Avul Pakir Jainulabdeen Abdul Kalam is a renowned Indian scientist and administrator who deserved the sovereign authority of India as 11th president of India for the period of 2002 to 2007. He was born on 15th October 1931 in Tamil Muslim family in Rameshwaram. He is the proud recipient of 'Padma Bhushan' in 1981, 'Padma Vibhushan' in 1990 and India's foremost civilian honour 'Bharat Ratna' in 1997. He was also honoured with the Kind Charles II medal by the Royal Society, U. K. in 2007. The Callifornia Institute of Technology, USA presented Kalam with International Von Karman Wings Award in the year 2009. He is a man of vision, who is always full of ideas aimed at the development of the country. So really he is a nation builder of India. The country knows him as a nuclear scientist and the father of India's successful missile programme. For the same, he has been popularly known as the "Missile Man of India". Kalam became the first scientist and the first ever bachelor to occupy the Rashtrapati Bhavan. His contribution at the Indian Space Research Organization has been immense and noteworthy.

Key Words : Global, Innovation, Technology, Consumption, Environment, Energy, etc.

Kal kare so aaj kar
Aaj lare so ab

That means, 'What you want to do tomorrow do it today and what you want to do today do it now'. Today our country is facing challenges such as cross-border terrorism, certain internal conflicts and unemployment. To face these challenges, there must be a vision to ensure focused action of one billion citizens of this great country with varied capabilities. What can be that vision? It can be none other than transforming India into a 'Developed Nation'. Can government alone achieve this vision? Now we need a movement in the country. This is the time to ignite the minds of the people for this movement. We will work for it. We cannot emerge a developed nation if we do not learn to transact with speed.

Dr. APJ Abdul Kalam always prefers to study global challenges which are faced by the nations of the world. Today, the challenges of the world are poverty, illiteracy, safe drinking water, clean and green energy, equitable distribution of resources, quality education with values for all, overcoming societal imbalances, curing diseases, quality healthcare for all and good living conditions. Individual nations are working to find a solution to these challenges. Actually we are clearly working that challenges faced by nations are not only of their making or the solutions amenable only by the cause and solutions. So working for solutions is a collective responsibility of global community. And nations start working on the common enemies of illiteracy, poor health care, etc. Their tendency to focus on national, regional and global peace with better mutual trust is enabled. The global challenges take various manifestations based on the local dynamics which are interconnected on various factors.

Today, the world is integrally connected through four rapid connectivities. They are environment, people, economy and ideas. We all know that global warming and climate change are no longer problems of individual nations, they are planetary problems. In the present time, a single product may be made out of components sourced from multiple continents and provide services to markets far off from their place of origin. The economic turbulence originating in one part of the globe shook the whole world. The world is concerned about the growing inflationary pressures, recessions and potential fall in growth rates, affecting valuable efforts on development. At the same time, advances in transportation have progressively made movement of people across nations and regions more feasible. This has led to the globalization of expertise and talents which can flow seamlessly from one nation to another. And this has led to the globalization of human diseases, the most recent instance being of different kinds of flu which rapidly spread across the globe and threatened the entire human kind. In the same way, ideas and innovations are no longer geographically or politically confined. The expansion of information and communication technology and the convergence of technological tools are structuring new world knowledge, where problems of one part of the world can be solved by multiple experts based at different points of the globe.

This flow of ideas led to increasing importance of global human rights and propagation of the idea of democracy. Multicultural environment is very important in multinational companies. All people are working together to solve the various problems in the world. All of them working together like one family forgetting about the culture from which they came or the language they speak, Dr APJ Abdul Kalam felt the only hope

for such borderless interaction to continue is to inculcate the spirit of 'borderlessness' in every human activity on our planet Earth.

According to Dr. APJ Abdul Kalam the distinctive profile for the Nations of the world in 2030. Here he mentions his visualizations.

1. A world of nations where the divide between rural and urban, rich and the poor, developed and developing has narrowed down.
2. A world of nations where there is an equitable distribution and adequate access to energy and quality water.
3. A world where core competencies of each nation are identified. Missions synergizing of different nations lead to economic advantage and faster development for all the societies.
4. A world of nations where all the students of all societies are imparted education with value system.
5. A world of nations where affordable quality health care is available to all.
6. A world of nations where the governance is responsive, transparent and corruption free.
7. A world of nations where crimes against women and children are absent and none in the society feels alienated.
8. A world in which every nation is able to give a clean green environment to all its citizens.
9. A world that is prosperous, healthy, secure, devoid of terrorism, peaceful and happy and continues with a sustainable growth path.
10. A world of nations with creative leadership who ensure effective mechanism to resolve conflicts between nations and societies in a timely manner keeping overall peace and prosperity of the world as a goal.

The empowerment of rural regions of the world is critically important from the perspective of inclusive development, sustained peace and shared prosperity of the world. The untapped potential rural population and talent will be great treasure.

Even the most developed nations in the world witness the rural urban divide. The challenges and megatrends :

I. New Consumption
II. Energy
III. Environment
IV. Societal Conflicts
V. Possible solutions Provision of Urban Amenities in Rural Area (PURA) and PURA activated

The information technology and communication technology have already converged leading to Information and Communication Technology (ICT). Information Technology combined with the bio-technology has led to bio-informatics. Dr. APJ Abdul Kalam was very happy to see the children present here representing the future generation. Through them he would like to convey the song of youth to all children of our country and the people.

As a young citizen of India
Armed with technology, knowledge, and love for my nation,
I realize, small aim is a crime.
I will work and sweat for a great vision,
The vision of transforming India into a developed nation,
Powered by economic strength with value system.
I am one of the citizens of the billion;
Only the vision will ignite the billion souls.
It has entered into me;
The ignited soul compared to any resource
Is the most powerful resource
On the earth, above the earth and under the earth.
I will keep the lamp of knowledge burning
To achieve the vision –Developed India.

If we work and sweat for the great vision with ignited minds, the transformation leading to the birth of vibrant developed India will happen. The song when sung in our own beautiful languages will unite our minds for action. Dr. APJ Abdul Kalam prayed to the Almighty: "May the divine peace with beauty enter into our people; Happiness and good health blossom in our bodies, minds and souls". According to my opinion he is the Missile Man of India and he worked hard for nation building hence, he is the nation builder of our country.

References

1. Dr. Kalam. A. P. J. Abdul. *Wings of Fire*, Orient Longman, 1999.
2. ________, *India 2020- A Vision for the New Millennium*, Penguin Books India, 2002.
3. Dr. Kalam. A. P. J. Abdul and Srijan Pal Singh. *Target Three Billion*, Penguin Books India, 2011.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Information as the Resource for Industrial Development

Mr. Tanaji Laxman Kamble
Librarian, DRK College of Commerce
Kolhapur (Mah.) - 416002

Dr. N. I. Divatankar
Ex. I/c Head, DLIS, Shivaji University
Kolhapur (Mah.) - 416004

Abstract :

'Information,' as the other resources like water, petrol, diesel etc. is the basic resource for national development. The national development comprises of Economic Development (Agricultural and Industrial) and Social Development (Educational, Individual/Human and Cultural). In the present research paper, Industrial Development has been discussed elaborately with its various components such as; information for Policy makers, Planners/planning framework, Decision makers, Managers and administrators, Practitioners, Technicians and Specialists and information for Customers.

Introduction

'Information' is one of the several basic resources, which are utilized for development and prosperity of any nation. As a vital resource, it provides impetus for a nation's economic and social development. The national development in these spheres depends upon how effectively and efficiently the information is used. Information is the lifeblood of the developmental policies and plans which are framed and then implemented by the central, state and local governments. The governments for their successful working require information to meet the expectations of the people. In short, information is needed to monitor and make decisions, which affect the general public.

Z. Mohammed aptly describes this as, "The general public requires information to be aware of the government's objectives, plans, policies and projects, including their expected roles in contributing to the realization of the stated aims and objectives of the government." This statement made by Z. Mohammed reveals that there is a flow of information between the government and the public. To establish this flow of information between the government and the general public, both require access to print and non-print sources of information to gain desired information. Therefore, information is considered to be a fundamental resource for the development of nation.

According to A. Neelmeghan, the information is being used by the followings, i.e. for the sake of national development.

PI) Policy makers.
II) Planning groups.
III) Personnel engaged in socio-economic forecasting, determining socio economic indicators etc. for a country or region or product.
IV) Techno-economic and social survey teams.
V) Planners and managers of research in socio-economic development.
VI) Research workers in socio-economic development.
VII) Agencies involved in providing funds and other assistance for socio-economic development projects and programmes.
VIII) Consultants on socio-economic development projects and programmes.
IX) Personnel concerned with or involved in Assessment and evaluation of socio-economic development of projects and programmes of countries and regions and of specific development projects.

These people as above may frequently need the statistical, analytical and factual information useful for activities like planning, forecasting, designing projects and programmes to achieve expected socio-economic development.

The Spheres of National Development

The development of a nation takes place in two spheres, viz.; Economic Development and Social Development. The spheres of these two are shown in the following figure.

Spheres of National Development

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

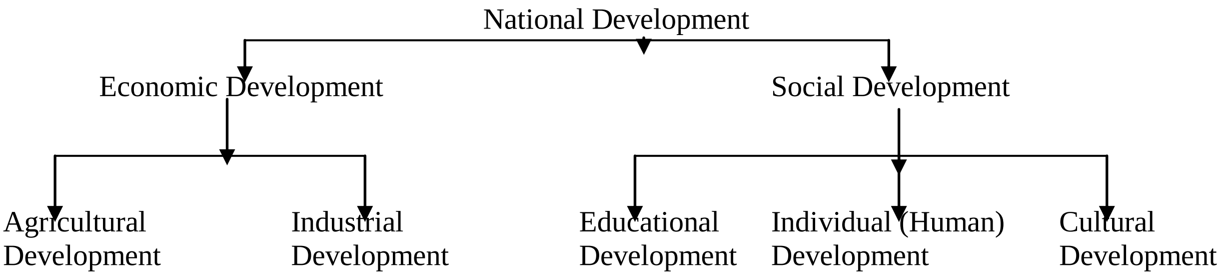

The present research article deals with 'Industrial Development' in particular which falls under 'Economic Development' of the nation.

Economic Development of the Nation

Information, with its impact as the key for the development, is being developed and elevated as economic commodity to act as catalytic agent in bringing about the desired economic change in the country. It is the worth noting fact that 'information' is vital to the progress of the nation. Information can faster innovation, policy and decision making and execution of an action. It supplements the industries and contributes even more than the machines, chemicals etc.

The progress of every country depends on its economic development. To strengthen the economic system of a country, it is essential to provide required information related to industrial sector including small-scale industries as well as large-scale industries. To achieve economic development through this sector, it is necessary to make provision of required information for those persons like planners, decision makers, researchers, professionals, and administrative personnel etc. who are associated with this sector. Penna rightly points out that the industrial systems should be regularly provided with relevant up-to-date information. The current scientific and technological information is essential for industrial development.

'Information' as the Resource for Industrial Development

The information provided to the management people and personnel of the industry helps them to take decisions, increase the productivity and to stay in a competitive market and to improve profitability. The basic main-stray behind the development of industry is to provide the right information at the right time and to the right person. The people who need such information are:

Information for Policy Makers

Information forms a base of various plans and policies of various industries. It facilitates for designing of industrial plans and policies. The current, timely, reliable and accurate information makes the plans and policies exhaustive and easily obtainable. Timely information about resources like money, men (man power) and machines (machines/equipments) facilitates the policy makers to utilize these resources to their maximum extent. The current statistical information about various activities of industries may help the policy makers to predict future trends and to divert the situation on the way of development. The information for policy makers contributes to the development of industries in the following ways:

I) To design industrial plans and policies in conformity with national development plans.
II) To make available the resources required for industry and to make use of them in accordance with a proper plan.
III) To analyze the present situation of the industry and to plan for future developments

Information for Planners

The planning is the process which determines the courses of action taking place in future, but based on present decisions, 'Planning' as a process can be viewed as a flow of inter-related events moving towards some goal, purpose or end. Since the planning is future oriented, it is essential for the planner to have an accurate assessment of the past and present situations to make the plan successful. In other words, the planner needs considerable formal information regarding past and present situations. The professionals who are involved in implementation and controlling the activities according to the plan also need additional information. In planning, often there is a large requirement for information concerning the proposed goal and objectives. The total planning framework in which a planner is supposed to work is shown as under.

Total Planning Framework

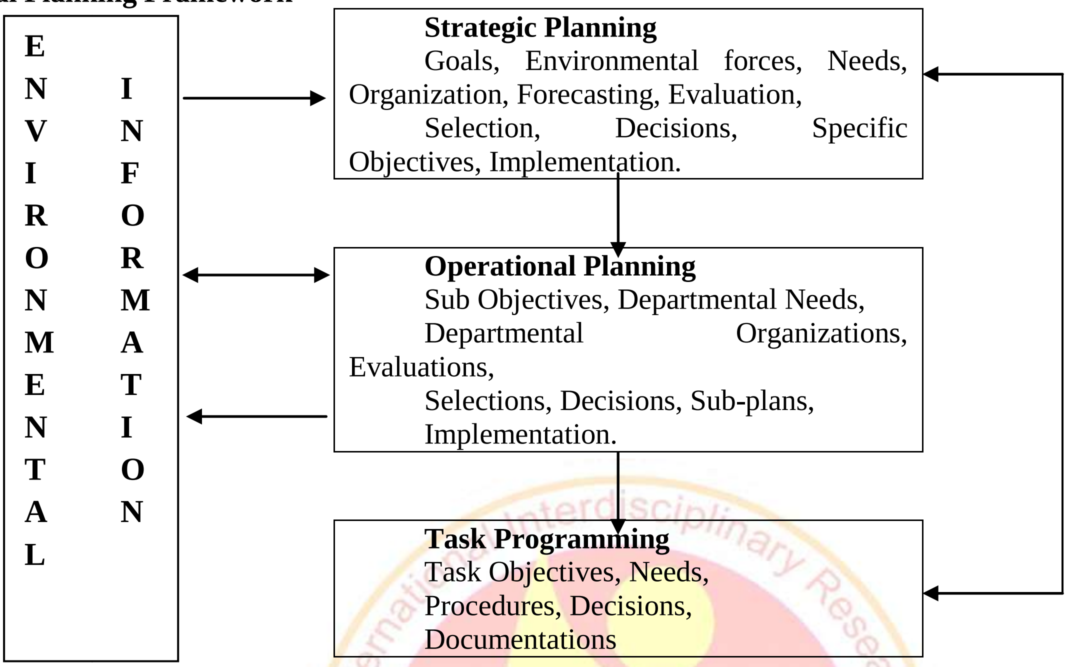

The planning activity involves five interactive steps as following.

I)Planning must establish goals and objectives. It requires large amount of information representing past and present situations.

II) To identify the events and activities that must be performed to achieve the stated goals/objectives, this step is also an interactive process requiring evaluation and generation of a large quantity of information.

III) To describe the resources and/or talents necessary to perform each identified activity.

IV) To define the duration of each activity identified.

V) To determine the sequence in which the identified activities must be performed.

The people who are engaged in planning process in industry should be provided with the required information at each of these steps to accomplish their activities successfully. The importance of information for planners is rightly pointed out by Gesses, stating that no planner can perform his role effectively without information and information required for manpower planning gets first priority in the planning.

Information for Decision Makers

'Decision Making' is selecting the most desirable alternative to resolve the problem and to attain a goal. In this context, Simon has described the decision making process in two ways as under.

I) **Programmed Decisions** – The decisions are programmed (structured) in such a way that they become repetitive and routine. The definite procedure has been worked out for handling these decisions, so that whenever they occur, they can be treated as predetermined methods for handling the situation.

II) **Non-programmed Decisions** – These decisions are unstructured and novel. They are consequential, because they arise due to certain situation. There is no clear-cut method for handling these decisions.

If the decision maker acts without sufficient information, a proper decision may not come out. Therefore, information is the essential ingredient of decision- making. The decision-making is a pragmatic and rational process and hence it is necessary to provide timely and accurate information to the decision makers in the industry. Thompson has rightly pointed out this relationship between information and decision making as it distinctly reflects uncertainty over organizational objectives and also uncertainty over causes and effects.

The decision making process in the industry may take place on three levels, viz.; Strategic, Tactical and Technical. 'Strategic decisions' are based on uncertainty and are future oriented. These decisions include establishing policies (policy making), organizing resources and attaining overall effectiveness of the industry. The level of strategic decision making requires strategic information. The 'Tactical decision' making requires

tactical information and it relates to short term activities and allocation of resources to attain the objectives of the industry. At the level of 'Technical decision' standards are fixed and the results of decisions are determined. Such decisions require technical information.

'Information' required in decision making is well defined, narrow in scope, detected and it is needed frequently, because decision making process is ongoing continuously. According to Dubey, information in structured decision making can be used as both; as a process activator and as a feed- back mechanism. As a process activator, it communicates requirements and as a feed- back mechanism, it provides basis for determining these requirements and to understand and carry out them.

In unstructured decisions, the decisions are affected by uncontrolled external factors. In such circumstances the decision makers in the industry may need information about products, consumers' likes and dislikes, their changing needs etc. Such information may improve the judgment of decision makers.

The decision making process is a complex process and hence information is used as the basic resource in decision making. In the first phase of decision making, information is used intelligently to identify the problem and to collect data about problem and further to process and analyze such data. In the second phase i.e. 'design', information is used to develop probable alternatives of action and to generate a potential solution and to test it. The third phase involves 'choice' in which information is used to select a course of action and to implement it. Taking into consideration the activities involved in the industry, the decision makers may frequently need the specific information at these three stages to overcome day-to-day routine problems. They also need this type of information to take the necessary decisions for overall progress and development of the industry.

Information for Managers and Administrators

Information about day-to-day working of various sections of the industry, a proper use of available resources and their management and administration is of immense value for Managers and Administrators to establish control over various units of the industry. They need information about ongoing research and development projects in the industry, design and execution of plans, current industrial trends, legal matters and practices, insurance, sources of finance etc. Such information is quite essential to manage and administer the activities of industry successfully. Information about each working unit of the industry and to control the in-house operations on the basis of such information is of greater value for the development of industry. The information obtained through conference proceedings, meeting reports, account records, audit reports etc. help the Managers and Administrators to enhance quality management of industries. The information regarding import and export duties, trade and tariffs, trade agreements between countries, conversion rates of foreign currencies is also required for successful management and administration of industry.

The Managers and Administrators utilize different types of information as above at different levels of management. Such information can be either internal information or an external information. The internal information is acquired through internal operations of the industry, whereas external information is acquired from outside sources like research institutions, government departments etc. The information thus collected should be accurate, available in time and adequate. The flow of such information must be consistent; otherwise its use would be limited.

According to Prasad, the information needs of the people who are involved in Management and Administration fall under three categories is as under:

I) EI) Environmental
II) CII) Competitive and
III) IIII) Internal Information

Environmental information may convey the socio-economic climate of the industry. The needs based on this type of information include availability of staff, trade status, income, quality of product, price level etc. The competitive information includes information on investment, competing industries, new products, management changes, price strategy, research and development etc. Internal information relates to the total planning process. It aims at identifying strengths and weaknesses of industry.

Information for Practitioners, Technicians and Specialists

The necessary information provided to these professionals helps them to improve their performances and to contribute towards the good quality production of the industry as well as other by-products of the industry. Such information may relate to design, operational techniques, production activities, marketing, distribution and pricing policies and new discoveries, ideas and technologies in their concerned fields.

Information for Customers

The development of any industry basically depends upon customers' satisfaction. They should be contiguously informed about quality and price of the product, the market places where the product is available, provision and modes of payments (whether cash or credit), taxes, import and export duties, trade and tariffs, international trade agreements etc. The customers of industry need information about these factors and the same should be provided to them, which can contributes to development of the industry.

Conclusion

It is clear from the above discussion that information plays a significant role in the development of any industry and its role in such development is closely related to the information needs of the various people who are involved in such industry. According to Deshmukh, P. P., these needs can be categorized as:

I)II) Industrial information relating to industrial trends and market characteristics.

II) Technical information relating to new technology, new products, standards, growth areas and resources availability.

III) Information related to characteristics of competition, financial conditions, production rate, relative prices, technological strength and management philosophy and

VI) Economic information related to both national and international trends.

It is found from the above points that the scientific, technical and economic information is the best means of contribution to the industrial development. Though, the industrial development of a nation is one amongst the five developments (Agricultural, Industrial, Educational, Individual and Cultural) of national development, it contributes more to the national development. It is observed that national development mostly depends upon industrial and agricultural developments. To summarize the vital role of information as the resource in national development, it is said that no planner or public administrator can perform his role without a support of good information. As stated by Gesses, K. P., by virtue of infrastructure of the whole development process, information services must belong to the first order of priority in the planning of national development. In the absence of availability of information/information services the national development would not be possible.

References

1. Deshmukh, P. P., 'Information Support to Industrial Development', In Advances in Library and Information Science: Information Systems Science and Technology. Vol. 3 Ed.by Sharma, C. and Ojha, D., Jodhpur, Scientific Publication., 1992, P. 249-250.
2. Dubey, Y. P., Decision Support Systems: Development and Trends. In Encyclopedia of Computer Science and Technology, Vol. 19, New York, Marcel Dekker, P. 134-136.
3. Gesses, Kebede, 'Libraries and their Contribution to National Development'. Herald of Library Science, Vol. 25 (3-4), 1986, P. 207-208.
4. Monappa, Arun, Industrial Relations, Tata McGraw Hill Education, New Delhi, 2010.
5. Neelmeghan, A. 'Regional Development Information Systems: Their Role in Developing Regions', Library Science with a Slant to Documentation, Vol. 16 (3), 1979, P. 91.
6. Penna, P. C., Planning of Library and Information Services (Ed 2), New Delhi, Universal Publication, 1974, P. 39.
7. Prasad, H. N., Information Needs and Users, Varanasi, Indian Bibliographic Centre, 1992, P. 56.
8. Rao, Thukaram M. E., Industrial Management, Himalaya Publishing House, Mumbai, 2004.
9. Simon, H. A., The New Science of Management Decisions, New York, Harper and Brothers, 1960, P. 167-168.
10. Tahar, M., Libraries in India's National Development Perspective, New Delhi, Concept Publishing, 2001, P. 39-41.
11. Thompson, J.D. etc., Comparative Studies in Administration, Pitsburgh, University of Pitsburgh, 1959, P. 11-12.
12. Zakari, Mohammed, 'Towards Bridging the Information Gap in Developing Countries: The Case of Nigeria', The International Information and Library Review, Vol. 26 (2), 1994, P. 92.
13. http://unolibrary.uonbi.ac.ke, Schramm, Wilbur Lang, The Role of Information in National Development, accessed on 10/12/2017
14. nopr.niscair.res.in, Mangla, P. B., Information Society, Information Systems and National Development: A Conceptual Approach, accessed on 10/12/2017.
15. www.gsb.stanford.edu, Katherine, Casey, The Role of Information in National Development, accessed on 08/12/2017

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Major Dhyan Chand Singh: Wizard of Hockey

Yashodhan K. Kharade
College Director of Physical Education and Sports
Swami Vivekanand Vidyaprasarak Mandal's College of Commerce,
Bori Ponda Goa

Abstract

"Leadership and learning are indispensable to each other." – John F Kennedy

A true leader is the one who never stops learning – from other leaders, from others' experiences, and even from own mistakes. One of the best examples of inspirational leaders is Major Dhyan Singh 'Chand'. Fondly remembered as the wizard of hockey, Dhyan Chand is the most legendary Indian sports star of all time. His commitment, skill and attitude can teach us all a lot about leadership, not just in the world of sport, but in every corporate arena.

Keywords: Hockey, Leadership, Performance and Sportsmanship

Introduction

Major Dhyan Chand Singh also known as "wizard of hockey" was an Indian hockey player. He was one of the best player in the world. He is famous in Indian hockey for his three Olympic gold medals. One of the best hockey players that our nation has ever had, Dhyan Chand. Not only did he make India's name shine in International sports events, but the way he played hockey was so iconic, that the defenders would look as if they have no idea what's going on between the ball and his hockey stick. Chand played a pivotal role in India winning three consecutive Olympic gold medals in 1928, 1932 and 1936. His birth anniversary, 29th August, is celebrated as the National Sports Day in India and the President gives away awards such as Rajiv Gandhi Khel Ratna, Arjuna and Dronacharya awards on this day.

Dhyan Chand was born in Allahabad, Uttar Pradesh in a Rajput family. He was the elder brother of another player Roop Singh. His father Sameshwar Dutt Singh was in the British Indian Army, and he played hockey in the army. Dhyan Chand had two brothers - Mool Singh, and Roop Singh. Young Chand had no serious inclination towards sports, though he loved wrestling. He stated that he did not remember whether he played any hockey worth mentioning before he joined the Army, though he said that he occasionally indulged in casual games in Jhansi with his friends.

Chand joined the Indian Army at the age of 16. The Hindi word Chand literally means the moon. Since Dhyan Singh used to practice a lot during the night after his duty hours, he used to wait for the moon to come out so that the visibility in the field. He was hence called "Chand", by his fellow players, as his practice sessions at night invariably coincided with the coming out of the moon. Between 1922 and 1926, Chand exclusively played army hockey tournaments and regimental games.

Chand was ultimately selected for the Indian Army team. In New Zealand tour, the team won 18 matches, drew 2 and lost only 1, receiving Dhyan Chand joined the Indian Army at the young age of 16 and took up hockey while he was still enrolled. Since Dhyan Singh used to practice a lot during the night, he was given the nickname 'Chand' by his fellow players; his practice sessions at night invariably coincided with the coming out of the moon. Dhyan Chand made a significant contribution to the Game of Hockey.

India's Performance of in Hockey

Hockey is one of the many sports derived from pre historic man's delight in stick and ball games. It is a game played between two teams on a field with curved sticks and a small hard ball. Its birth place was Asia and authorities credit Persia with having devised it about 2000B.C. Hockey became popular in India when the British Regiments played the game in India and introduced it in the British Indian Regiments who quickly picked up the game. The first hockey club was formed in Calcutta in 1885-86 followed by Bombay and Punjab. The Bengal Hockey was the first Hockey Association in India founded in 1908. With the popularity of the game, associations were formed in different states like Bombay, Bihar, Orissa and Delhi. In Olympic Games India played hockey for the first time in 1928 held in Amsterdam and won the title. India lifted the Olympic Hockey Crown for five times in a row. India's first Olympic entry in hockey culminating in victory gave the Indian Hockey Federation a name and reputation.

Performance of Indian Men's Team in Hockey at Olympics

Year	Rank	Venue
1928	Gold Medal	Amsterdam Olympics
1932	Gold Medal	Los Angeles Olympics
1936	Gold Medal	Berlin Olympics
1948	Gold Medal	London Olympics
1952	Gold Medal	Helsinki Olympics
1956	Gold Medal	Melbourne Olympics
1960	Silver Medal	Rome Olympics
1964	Gold Medal	Tokyo Olympics
1968	Bronze Medal	Mexico City Olympics
1972	Bronze Medal	Munich Olympics
1976	7th Position	Montreal Olympics
1980	Gold Medal	Moscow Olympics
1984	5th Position	Los Angeles Olympics
1988	6th Position	Seoul Olympics
1992	7th Position	Barcelona Olympics
1996	8th Position	Atlanta Olympics
2000	7th Position	Sydney Olympics
2004	7th Position	Athens Olympics
2008	Did not Qualify	Beijing Olympics
2012	12th Position	London Olympics
2016	8th position Quarter Finals	Rio Olympics

Source: wikipedia.org

Performance of Indian Men's Team at World Cup in Hockey

Year	Rank	Venue
1971	3rd Place	Barcelona, Spain
1973	Runner Up	Amstelveen, Netherlands
1975	Winner	Kuala Lumpur, Malaysia
1978	6th Place	Buenos Aires, Argentina
1982	5th Place	Bombay, India
1986	12th Place	London, England
1990	10th Place	Lahore, Pakistan
1994	5th Place	Sydney, Australia
1998	9th Place	Utrecht, Netherlands
2002	10th Place	Kuala Lumpur, Malaysia
2006	11th Place	Monchengladbach, Germany
2010	8th Place	New Delhi, India
2014	9th Place	The Hague, Netherlands
2018	Qualified	Bhubaneswar, India

Source: wikipedia.org

Objective of the Paper

The aim of the study is to present a profile, qualities and outstanding achievements of Dhyan Chand in Hockey.

Achievements of Dhyan Chand

When India beat USA 24-1 in the 1932 Summer Olympics hockey final, Dhyan Chand scored 8 goals, while his brother Roop Singh netted 10. The duo scored a combined 25 goals at the tournament. After India won their first game in the 1936 Olympics, Dhyan Chand's stick-work attracted spectators from other sports venues. In his career spanning from 1926-1948, Dhyan Chand scored over 1000 goals. Dhyan Chand led India to three Olympic gold medal wins in 1928, 1932 and 1936. After winning the gold medal in 1936 Berlin Olympic Hockey, It completed its hat trick for India Under the Chand – The Hindu. A leading German newspaper carried a headline: 'The Olympic complex now has a magic show too. Next day, there were posters of Dhyan Chand all over Berlin: Visit the hockey stadium to watch the Indian magician Dhyan Chand in action.

Dhyan Chand was the leading goal-scorer at the 1928 Amsterdam Olympics with 14 goals. A news report about India’s victory said “This is not a game of hockey, but magic. Dhyan Chand is, in fact, the magician of hockey.” In the 1932 Summer Olympics, India beat USA 24-1 and Japan 11-1. Dhyan Chand scored 12 goals while his brother Roop Singh netted 13 out of the 35 goals India scored. This led to them being dubbed the ‘hockey twins’.

The Indian hockey team won three Olympic gold medals—in the year 1928 in Amsterdam, in 1932 at Los Angeles, and in 1936 in Berlin—under the captainship of Major Dhyan Chand.

In 1956, he retired from the Indian Army with the rank of Major and in the same year, he was honoured with the Padma Bhushan award. After his retirement, Major Dhyan Chand took the position of Chief Hockey Coach at the National Institute of Sports, Patiala.

Seven Interesting Facts about Dhyan Chand

1. Major Dhyan Chand's real name was Dhyan Singh. His first coach, Pankaj Gupta, conferred the title 'Chand' upon him in a bid to compare his praiseworthy skillfulness in playing hockey with the shining moon.
2. Major Dhyan Chand is also known as the 'wizard of hockey'.
3. In his early days, Dhyan Chand had no interest in playing hockey; he loved wrestling instead.
4. He did not wear shoes in the final match of the Berlin Olympics to increase his speed. India won the match 8-1.
5. In his career, Major Dhyan Chand scored over 1000 goals.
6. He is the only hockey player so far to have been awarded the Padma Bhushan.
7. His birthday is celebrated as the Indian Sports Day.

Five Leadership Qualities to Learn from Major Dhyan Chand

With exceptional leadership qualities, he was a delight both on and off the field. Here's what sets him apart as a true leader:

1. Excellent Skill

The unerring precision with which he played his game was evident on field. Newspapers and publications not just in India, but across the world, referred to him as a magician of hockey.

2. Good Team Spirit

He was known to pass the ball whenever he saw a teammate at a better position to score.

3. In-Depth Knowledge

His faultless calculations on the field made his team score goals like runs! Once when he was unable to score a goal in a match, he argued with the referee about the measurement of the goal post. To everyone's surprise, he was absolutely right! The goal post was indeed in contravention of the officially prescribed standards.

4. Focussed & Always In Control

He never lost temper on the field. His singular aim to win the match and a balanced temperament helped him sail through even in the most difficult situations. He once scored 3 goals in the last 4 minutes of a losing match to win it in the end.

5. Faith in Team Members' Abilities

His positive attitude and confidence in his team were his biggest assets. Once he passed the ball to a fellow player KD Singh Babu, then turned his back and walked away, with the confidence that Babu will score. His sportsmanship and positive attitude made him one of the most revered athletes of all time.

Conclusion

Apart from his spot-on antics on the field, he was a gentleman and a man of principle off it too! After his stellar performance in the Berlin Olympics 1936, German dictator Adolf Hitler offered Dhyan Chand a position in the German Military and also the German citizenship. But our magician politely declined the offer for the love of his own country – India.

One of the greatest sports achievers of all time, he is sadly the forgotten hero who is not much known to the younger generation today. Remembering Major Dhyan Chand, we must revisit the golden era of Indian hockey in which he played a monumental role and brought glory to the nation. In this way, we can ensure that his achievements and teachings will continue to inspire generations to come. Dhyan Chand's contribution to the world of hockey is immense India scored 338 goals in 37 matches. Dhyan Chand scored 133 of them. He scored over 1,000 goals in his career. Dhyan Chand was also known as "The Wizard." He scored more than 400 goals in his international career.

References

1. "The Goal"- Biography of Dhyan Chand
2. Gazette of Ministry Home Affairs Govt. of India (2002)
3. Official Record of Journalists Federation of India - 2012. .
4. http://mocomi.com/dhyan-chand-biography/
5. https://en.wikiquote.org/wiki/Dhyan_Chand
6. http://www.kheljournal.com/archives/2016/vol3issue6/PartF/3-6-31-814.pdf
7. http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/71457/8/08_chapter%201.pdf
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Field_hockey_in_India
9. https://www.sportskeeda.com/hockey/indian-hockeys
10. http://hockeyindia.org

The Father of Indian Law and Constitution: Dr. B.R. Ambedkar

Mr. Dinesh Sitaram Betkar
Department of English, Anandibai Raorane Arts, Commerce and Science College,Vaibhavwadi.

Abstract :

Dr.B.R. Ambedkar popularly known as Dr. Babasaheb Ambedkar was a multifaceted personality, an intellectual, a revolutionary, a patriot, a scholar, greatest Constitutionalist, Revolutionary, Bodhisattva, Parliamentarian, Economist, Sociologist, Great Politician, Indian Jurist, Buddhist Activist, Philosopher, Thinker, Anthropologist, Historian, Orator, Prolific Writer, Social Reformer, the true Hero of Modern India But is neglected by the' MENTAL CASTIEST INDIANS and always portrayed only as a Leader of particular section and much of his work are not taught to socially and economically backward people through school books or any other credible sources. Dr. Ambedkar is Father of Indian Law "He is the one of the very few great people ever born. He just not gave the finest constitution to India but also fought for those people who were living a life worst than slavery. He is truly the greatest Indian for many people. But many people are trying to defame him because their evil minds don't want him to be called as the great man just because he was born in a dalit family. But it cannot change the truth that he is worshiped because he deserves it. The objective of this paper is to show that how Dr. B.R. Ambedkar is the greatest father of Indian law and constitution and is regarded as the architect of modern India.

Key words- Dr. B. R. Ambedkar, dalit, constitutionalist, Buddhist

Objectives-

1) To understand the knowledge, quality and devotion of Dr. B. R. Ambedkar.
2) To understand his nationalism.
3) To make to realize the real works and achievements of Dr. B. R. Ambedkar.
4) To learn how he is one of the greatest nation builders in India.

Introduction

Dr. B. r. Ambedkar was born in lowers caste of India but overcomes all the difficulties in his life. That time, Lower caste people have value less than a living animal in our society. Indians are ready to worship cow, tree, stone but not ready to accept them at least human .They are barred to entry into temples, they can't take water from well as it will pollute the water and make it unholy .They are not allowed to sit in the class with their fellow students .They are Downtrodden for centuries and they are living-dead, no self respect, no dignity .Independence doesn't have a meaning if it doesn't provide Equal rights to each countrymen. Ambedkar fought for upliftment of lower castes .He put the case in round table conference , met different country dignitaries to raise this case single handedly .He met queen of England to address their plight which force them to start thinking for upliftment of 6 crore deprived people. He even motivated his fellow men to stand up and fought for their rights .He told don't live a life if you don't have dignity and self respect. Other political leaders including stalwarts were ignorant and only giving false promises including Gandhi. They are more worried about Muslims and upper caste Hindus.

Dr. Ambedkar has the impact on the lives of millions of impoverished in India. Many present day critics point out that he contributed only for dalit upliftment and did not participate in freedom struggle (Many of the critics are misguided).In reality Dalits are also part of India. They are treated worst than slaves. They were practically left to ruins. Upliftment of such depressed classes is a service to Humanity and Nation as well. Recent surveys of The India Human Development Survey (IHDS), conducted by the National Council for Applied Economic Research (NCAER) and the University of Maryland, also reported that 30 per cent of rural and 20 per cent of urban households said they practiced untouchability. A third of rural respondents and a fifth of urban respondents admitted to practicing untouchability. The practice was most common among Brahmins (62 per cent in rural India, 39 per cent in urban), followed by Other Backward Classes (OBCs) and then non-Brahmin forward castes. Even today temples in BIHAR are purified because of the visit of a dalit CM. In the Annihilation of Caste, Ambedkar, mentions that untouchables were not even allowed to migrate in event of Partition. This was no freedom struggle, for millions of SC/ST it was replacement of one form of Tyranny for another.

He struggled against the untouchability and the caste system. He began to get a taste of the bitter reality of being born as untouchable. Every day he had to carry to the school, a piece of gunny bag to sit upon and teachers would not touch his notebooks, and if he felt thirsty in the school, he could quench his thirst only

if someone agreed to pour water into his mouth. He has popularly known as the pioneer who initiated the liberation movement of roughly 65 million untouchables of India. He realized that the right of the untouchables could only be safeguard by making constitutional provision. He was a scholar as much as a "man of action". He gave an inspiring self-confidence to the Dalit, untouchables and women. He was in the favor of education and equal rights for everyone. He has been regarded as a ray of hope, for downtrodden in India. His vision of democracy and equality was closely related to good society, rationality and the scientific outlook. He held that the emancipation of Dalit in India was possible only through education, agitation and organization. Thus Ambedkarism is the great relevance to Indian society to achieve social justice, removal of untouchability, in establishing equality and true democracy. OBCs and SC & STs love him for the reservation schemes. Muslims and other religious minorities like him for his anti-brahmin sentiments. In other words, Ambedkar screwed Hindu society and secularism. Unfortunately most average Indians don't realize this. In the same way they don't realize how they contribute to inflation and corruption.

Dr. Ambedkar shows a serious concern –"Most parts of the world have had their type of what ward calls the lowly. The Romans had their slaves, the Spartans their helots, the British their villains, the Americans their Negroes and the Germans their Jews. So the Hindus have their Untouchables. But none of these can be said to have been called upon to face a fate which is worse than the fate which pursues the Untouchables. Slavery, serfdom, villainage have all vanished. But Untouchability still exists...."He wrote whole text single-handedly, as a duty to parliament, in-spite of his bad health and busy personal and social service.

Dr. B. R. Ambedkar sought to achieve the objectives through the constitution of India by incorporating in it the following principles-

(1) Making the Indian constitution workable, flexible enough and strong enough to hold the country together both in peace and war time.
(2) Providing special safeguards to the minorities and certain classes who are socially and educationally backward.
(3) Incorporating the principle of one man, one value, and one man, one vote. Thus, the constitution of India accepted one individual and net on village as a unit.
(4) Incorporating exceptions and qualifications to the FRs while advocating, preventive detention and emergency powers of the president of India.
(5) Abolishing untouchability and forced labour to achieve the ideal of "one man, one value, and one man, one vote', and placing all people equal before the law; securing equal protection of laws for every citizens as also freedom of profession and equality of opportunity.
(6) Incorporating the right to constitutional remedies for making the right real.

Revolutionary Dr. B. R. Ambedkar-

(1) He was Only an Indian who topped in Top world's first talented person according to Cambridge University, England 2011.
(2) Prof. Amartya sen, 6 th Indian to get prestigious Nobel Prize winning economist, claims, "Dr.B. R.is my father in Economics."
(3) He resigned from the post of 'First Law Minister of India when his noble "Hindu code bill "a Right for Indian women dropped by Prime Minister Nehru. But none of women organization talks about it. The contribution of Dr. B. R. Ambedkar for women empowerment in India is lot. For three years, he fought to get the bill passed. It spoke of giving back dignity to Indian women and giving equal rights to boys and girls. The orthodoxy in the ruling party led by Shyama Prasad Mukhrjee didn't allow this bill to be passed.
(4) Dr. Ambedkar was the creator of Damodar valley project, Hirakud project. In 1945, under the Chairmanship of Dr. Ambedkar, it was decided to invest in the potential benefits of controlling the Mahanadi for multipurpose use. But almost were hiding and wrongly attributed entirely to Nehru's vision for industrialization through multi-purpose river valley projects.
(5) Dr. Ambedkar emphasized on the significance and need for the "Grid System" which is still working successfully even today. If today power engineers are going abroad for training, the credit goes to Dr. Ambedkar again, who as a leader of labour Department formulated the Policy to trained best engineers overseas.
(6) Savior of labours, brought 8 hours of duty for labours in India. Dr. Ambedkar changed the working time from 12 hours to 8 hours in 1942 which became a light for workers in India.
(7) Dr. Ambedkar established "Central Technical Power Board" (CTPB) for power system development,

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

hydropower station sites, hydroelectric surveys, analyzing problem of electricity generation and thermal power station investigation.
(8) Dr. Ambedkar set up the Central Water Irrigation and Navigation Commission (CWINC) in March 1944. If our house's are illuminated today and if our field are green, it’s because of Dr. Ambedkar’s stellar role in the planning projects on which rest a major part of India's economy today.
(9) If there is such a concept such as Water Management and Development in India, then the Credit goes to Dr. Ambedkar for ably the natural resources serve India.
(10) If it was not Dr. Ambedkar’s vision one can imagine the situation of electric supply, irrigation and development of India.
(11) When Second World War was ended, there were many challenges for India, such as re-establishing the economy, including improvement in agriculture, development of industries, rehabilitation and redeployment of defense services etc. For this reconstruction committee Council (RCC) was established. Dr. Ambedkar was a member of RCC and was assigned the role of President of "Policy committee for “Irrigation and Power. "(12) Dr. Ambedkar had suggested division of Madhya Pradesh into northern and southern states. He had also suggested division of Bihar split into two, with Patna and Ranchi as the capitals way back in 1955 for better development of these states. After almost 45 years both states were divided and Chhattisgarh and Jharkhand were formed in the year 2000.
(13) Dr. Ambedkar is “Champion of women's Rights in India ". He strived hard for liberation and of Indian women and framed many laws for labours and also for women's in India like- Women labour welfare fund, Dearness allowances, ESI, Provident fund act Women and child labour protection, act, Maternity benefit women labour bill, Divorce act, Right to Property Leave, benefit to piece workers, Revision of scale of pay for Employees Restoration of ban on women working underground in mines etc.
(14) Dr.Ambedkar was instrumental in bringing about several labour reforms, including establishment of the “Employment Exchange in India".
(15) The man who started the provision for a finance commission every five years in the Constitution was none other than Dr. Ambedkar.
(16) The original source of references for all the 13 finance commission reports of India are based on Dr. Ambedkar’a PhD. Thesis, "The Evolution of Provincial Finance of British in India ".
(17) Dr. Ambedkar is 1st PhD. in Economics and 1st Double Doctorate in Economics in South Asia.
(18) Dr. Ambedkar India’s first Law Minister only an Indian whose photo is in London museum.
(19) He was the Chief opponent or Adversary to Indian National Congress.
(20) 1st Man who fired the inhuman stupid mythology of Hindu Code Book so called’MANUSMRUTI’ in publicly near the bottom of fort Raigadh.
(21) Revolutionary and a Revivalist for Our Indian origin BUDDHISM in India again.
(22) Dr. Ambedkar incorporated the wheel of Dhamma also known as Asoka Chakra in the Indian national flag and the Lions from an Asoka pillar at Sarnath was adopted as National Emblem.
(23)He was Voice of reason against Mysticism preached by Gandhi.
(24) He also formed and led the Mahad Satyagraha for the right of water for untouchables.
(25) He demanded separate electorate for lower castes.
(26) He Gave Britishers base for thwarting Gandhi
(27) He polarized everything from the POV of untouchables.
(28) He created a vote-bank which voted as a bloc.
(29) He measured the progress of community by a degree a degree of progress which women achieved.
(30) The greatest achievement of Dr. Ambedkar is to give 'HOPE' to millions of depressed people. He made them realise the errors of the caste system which gave them self respect. He has given a slogan to them that “Educate, organize and agitate.”
(31) He rejected an electoral system which would be based on territorial constituencies because the latter would then be in a minority and therefore deprived of representation
(32) Before the Simon Commission, in 1928, Ambedkar submitted a memorandum on behalf his association, the Bahishkrit Hitakarini Sabha, arguing in favour of the granting of universal franchise and a quota of seats for the Untouchables.
(33) Dr. Ambedkar created a political party, the Independent Labour Party, in 1936 exclusively for Untouchables.
(34) His political ambitions were focused on creating Schedule caste Federation (SCF) where the Scheduled Castes, in this perspective, had to be considered as a minority in the same way as the Muslims.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

(35) He also contributed to get Buddha Jayanti, the anniversary festival of Lord Buddha, put in the calendar of official holidays.
(36) He was involved in the adoption of the multiple Buddhist symbols with which the Indian Republic endowed itself between 1947 and 1950: the chakra (the wheel of Dharma) on the Indian flag, the lions of Ashoka, the Buddhist emperor of ancient India as the national emblem and the inscription of a Buddhist aphorism on the pediment of Rashtrapati Bhavan, the residence of the President of the Republic.
(37) His ultimate strategy was conversion to Buddhism. Obviously, it was to remedy the social position of the people in the lower-most castes of Hindu society by removing them from the Hindu religion itself.
(38) He rejected to draft article 370.
(39) As Labor Minister in the Viceroy's Council, he successfully led the struggle for reduction of work from 12 hours a day to 8 hours in 1942. He contributed the idea of setting up of Employment Exchanges in India.
(40) RBI was conceptualized by the guidelines from his book "Problem of Rupee; its origin and Its solutions" in front of the Hilton Young Commission, which eventually set up Reserve Bank in 1935.
(41) He established finance commission of India.
(42) To empower women at that time, presented Hindu Code Bill in parliament but it was opposed by almost every male Member of Parliament (including Nehru and Sardar Patel). If passed, it would have ended Sati Pratha, Dowry system in 1951 only. After the bill lapsed,he resigned. (The draft also included divorce rights to women, portions of inheritance to daughters, while giving widows complete property rights.)
(43) The true Hero of Modern India is neglected by the 'MENTAL CASTIEST INDIAN'S 'and always portrayed only as a Leader of particular section. Dr. Ambedkar himself said that," at this point of time when USA constitution has served around 150 years n its still working good n all the successful constitution at that time...so I'm not ashamed if I borrowed parts of the constitution coz nothing new can be written at this moment..."He was not a god or messiah, but he did what 360 million gods and saints (mahatmas) could not do in last 2000 yrs. in the history of India. He provided equality and justice to some of the most oppressed and downtrodden people of the World.

Conclusion-

Dr Ambedkar has tried all kind of strategies during his life for eradicating caste and, more especially, for emancipating the Dalit from this oppressive social systems. In the political domain, he promoted separate electorate, party building and public policies like reservations – and did not hesitate to collaborate with the ruler of the time – be it the British or the Congress for having things done. In the social domain, he militated in favour of reforms at the grass root level – education being his first goal – and reforms by the state as evident from the Hindu code bill. He cared for the injustice and atrocities, bordering on slavery and very serious violations of human rights, being done on a substantial population of India which even the gods are still turning a blind eye to. Dr. Babasaheb Ambedkar is a leader whose thoughts continue to be relevant even today. His ideas on equality, brotherhood, democracy, independence, international economics and politics are valid even in present times, and his work continues to be effective and inspiring to many. Thus obviously Dr. Ambedkar is declared as' THE GREATEST INDIAN EVER' BY CNN IBN & HISTORY TV 18 CHANNEL"WE ARE, BECAUSE HE (DR BABASAHEB AMBEDKAR) WAS".

References

1. Dr. Dhyanraj Kashinath Gaikwad 'Rajwansh' – The Miraclous Great Man' – Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar.
2. Lalit. K. Sahay – Dr. B.R. Ambedkar: Man of Millenium.
3. B.J. Bhandutia – Champion of Human Rights. B.R. Ambedkar.
4. W.N. Kuber, B.R. Ambedkar.
5. Veridemder Grover, Bhimrao Ramji Ibid., Mirac: A Biography of his vision and ideas
6. G.S. Lokhande, Bhimrao Ramji Ambedkar – A Study in Social Democracy.
7. www.icundv.com/vesak2011/panel1/10RSSingh.
8. S.N. Mandal, "B.R. Ambedkar: His Thoughts and Observations"
9. Dr B.R. Ambedkar Biography—Life and Profile, http://www.culturalindia.net, accessed on February 5, 2011.
10. Jatava, D.R., (2001), Dynamics of Ambedkar Ideology, Sublime Publication, Jaipur.
11. Ambedkar, B.R., http://www.mapsofinda.com/htm, accessed on January 25, 2011.
12. Ambedkar: the Architect of the Indian Constitution, http://www.sankalpindia.net, accessed on February 5, 2011.
13. Jatava, D.R., (2001), Dynamics of Ambedkar Ideology, Sublime Publication, Jaipur.
14. Ambedkar: the Architect of the Indian Constitution, http://www.sankalpindia.net, accessed on February 5, 2011.

Achivement Of Women Wrestlers In Nation Building

B. D. Patil
Director of Physical Education,
M. H. Shinde Mahavidyalaya,
Tisangi. Gaganbavada (MS).

Abstract: For a long time, professional wrestling has existed on the outskirts of society, with the idea that it was just for college-aged men. With the rise of the popularity of the World Wrestling Entertainment promotion, professional wrestling entered the mainstream. This paper explores achievement of women wrestling in nation building. Women's wrestling has changed, and to see if there is more work to be done to have women's wrestling truly become equal to the men. Women have come, and are still critical of storylines and characterization the women get. Findings also show that participants emotionally identify with women wrestlers, and are critical because they care.
Keywords: Professional wrestling, women wrestlers, entertainment.

Introduction

Women's in a sport and a company occupied mostly by men. Their treatment by the company, and how fans make meaning of this, provides insight into how, in other areas of culture, women are treated when they enter fields traditionally dominated by men. As suggested earlier, the New Era has also been notable for its increasing visibility and promotion of women wrestlers. While, in the past, the women were seen mostly as sex objects (e.g., bra and panty matches, evening gown matches, and the WWE mainly using the women as valets), in the New Era there has been more focus on the athletic and wrestling ability of the women. Most recently, on October 30th, 2016, Charlotte Flair and Sasha Banks became the first women to be allowed by WWE to fight in a Hell in the Cell match, a type of cage match described previously. The violent nature of the match is why women were not been allowed to participate in the past.

Geeta Phogat (born 15 December 1988) is a freestyle wrestler who won India's first ever gold medal in wrestling at the Commonwealth Games in 2010. She is also the first Indian female wrestler to have qualified for the Olympic Summer Games. Sakshi Malik (born 3 September 1992) is an Indian freestyle wrestler. At the 2016 Summer Olympics, she won the bronze medal in the 58 kg category, becoming the first Indian female wrestler to win a medal at the Olympics and the fourth female Olympic medalist from the country. She is a part of the JSW Sports Excellence Program, along with fellow female wrestlers Vinesh Phogat, Babita Kumari and Geeta Phogat.

Reshma Mane, a 20-year-old girl from Kolhapur, Maharashtra is the latest chapter added in this series. The first girl from Maharashtra to participate in the third season of Pro Wrestling League, Mane is set to take on the poster girl of Indian Wrestling League - Sakshi Malik in the 62 kg category. All these women wrestler having a good achievement in Nation building.

Methodology

A specific area of research is role of women wrestler in nation building and social construction of identities has been in sports research. Although WWE is distinctly sports entertainment, research on sports and women is still informative to my project. Some scholars have focused on the differences between male and female sports organizations. For example, Messner (1988) refers to the gap between men in sports and women in sports and their performance as the "muscle gap" and the reason the28 gap is closing is due to women gaining more access to coaches and facilities. When looking at the history of women's basketball, Cain (2000) mentions that there were special rules for women's basketball that were not there for men's basketball.

This paper uses in-depth, semi-structured of data collection from various nesws papers. Qualitative interviews allow more active participation from the participants, in comparison to survey-based on data collection from various nesws papers methods, which beget passive participants.

Discussion

Women are traditionally removed from violent sports and activities, so the fact women wanted to see the women wrestlers in violent situations that are usually reserved for men speaks to the idea that women want to be seen as equal to men. I also expected emotional attachment to wrestlers, but not in the possessive way I saw some participants refer to the women wrestlers. So, Women wrestlers are equal to men wrestler in Nation building.

References

1. *"Asian Championship: Female wrestling Juniors: 2012-05-31 Almaty (KAZ): 63.0 kg". iat.uni-leipzig.de. United World Wrestling. Retrieved 5 September 2016.*
2. Cain, P. A. (2000). Women, race, and sports: Life before title IX. *Gender Race & justice, 4*, 337.
3. Geeta Phogat. sports-reference.com
4. Messner, M. A. (1988). Sports and male domination: The female athlete as contested ideological terrain. *Sociology of Sport Journal, 5*(3), 197-211.
5. *"Rio Olympics: Wrestler Sakshi Malik wins India's first medal - bronze in 58kg*
6. *freestyle". The Times of India. 18 August 2016. Retrieved 18 August 2016.*
7. *"Rio 2016: Sakshi Malik, the female wrestler who got India's first medal". BBC. Retrieved 18 August 2016.*
8. The hero behind 'Dangal' – Times of India. Timesofindia.indiatimes.com (14 June 2015). Retrieved on 21 November 2016.
9. Wrestling coach Mahavir Phogat overlooked for Dronacharya Award – Sports. Mid-day.com. Retrieved on 21 November 2016.

Role of Banks in Nation Building

Mr. Ramchandra Keshav Wakarekar
Assistant Professor in Economics
Bhogawati Mahavidyalaya Kurukali, Kolhapur

Abstract: Nation-building is constructing or structuring a national identity using the power of the state It is thus narrower than what Paul James calls "nation formation", the broad process through which nations come into being. Nation-building aims at the unification of the people within the state so that it remains politically stable and viable in the long run.Banks have brought about economic and social transformation in country. They act as agents of growth. Banks operates and run unproductive saving of society to development of economy. Banks also helps to increase capital formation of country for development of agricultural industry, transport and internal as well as international trade. They also helps to commercial project of needy and marginal peoples by providing concessional finance. The system of country needs to bank for effective economic system. Although Indian Banking System played significant role in economic growth, they have to be face many challenges in today. In Indian Banking System the public sector bank have 70% assets out of total bank assets. In Bank loan ratio with GDP share was about 53.4% in 2000. While China it was 133% with GDP ratio and Malesia it was 143%. In addition the NPA share of public sector bank is increasing with day by day. The NPA share of Public sector bank was about 88% in 2016. Finally we conclude that Indian Banks are played milestone role in Nation Building.

Introduction: Nation-building is constructing or structuring a national identity using the power of the state It is thus narrower than what Paul James calls "nation formation", the broad process through which nations come into being. Nation-building aims at the unification of the people within the state so that it remains politically stable and viable in the long run. According to Harris Mylonas "Legitimate authority in modern national states is connected to popular rule, to majorities. Nation-building is the process through which these majorities are constructed."Nation builders are those members of a state who take the initiative to develop the national community through government programs, including military conscription and national content mass schooling.Nation-building can involve the use of propaganda or major infrastructure development to foster social harmony and economic growth.Nation Building to refer government policies that are designed to create a strong sense of national Identity. The present paper attempts to explain role of Indian Banking System in Nation Building.

Objectives:

1: To understand concept of Nation Building
2: To assess role of bank in Nation Building

Data Base and Methodology:

The present paper is based on completely secondary data. The necessary data concerned with Nation Building and Role of Bank are taken from different sources like books, articles and internet etc.Banks play pivotal role in the Building Nation. Banks are blood line of nation. No country can go path of development without Banking System . banks are deemed to be important Socio economic institution in modern era. It has vital place in developed nation as well as underdeveloped nation banks have important place in all types of economies whether country lies capitalistic economy or socialistic economy Banking system plays a very significant role in the economy of a country. It is central to a nation's economy as it caters to the needs of credit for all the sections of the society. Money-lending in one form or the other has evolved along with the history of mankind. Even in the ancient times, there are references to the money-lenders, in the form of *Savakars*and*Zamindars*who lend money by mortgaging the land property of the borrowers.

From the beginning of the 20 century, with the onset of modern industry in our country, the need for government-regulated banking system was felt. The British government began to pay attention towards the need for an organized banking sector in the country and the Reserve Bank of India was set up to regulate the formal banking sector in the country. Ever since they were nationalized in 1969, banks have been playing a major role in the socio-economic life of the country. The have to act not only as purveyors of credit, but also as harbingers of social and economic development through a variety of enterprises, many of which may tiny and yet capable of generating productive energies.

India is not only the world's largest independent democracy, but also an emerging economic giant. Without a sound and effective banking system, no country can have a health economy. For the past three

decades, India's banking system has several outstanding achievements to its credit. It is no longer confined to only the metropolitans, but have reached even to the remote corners of the country. This is one of the reasons of India's growth process. Agriculture in India has a significant history and it is demographically the broadest economic sector and plays a significant role in the overall socio-economic fabric of India. Finance in agriculture is an important as development of technologies. A dynamic and growing agricultural sector needs adequate finance through banks to accelerate overall growth. Most of the credit-related schemes of the government to uplift the poorer and the under-privileged sections have been implemented through the banking sector. With the passing of the Reserve Bank of India Act 1934, there were improvements in agricultural credit. Earlier, the co-operative banks were the main institutional agencies providing finance to agriculture. But after nationalization of 14 major commercial banks, it was mandatory for them to provide finance to agriculture as a priority sector. Thus, agricultural credit acquired multi-agency dimension.

The government has allocated `10000 crore to the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) for refinancing Regional Rural Banks (RRBs) to disburse short term crop loans to small and marginal farmers. The short-term crop loans scheme offers credit to farmers at 7 per cent interest rate. Besides, in order to reduce post-harvest losses, farmers are eligible to get post-harvest loans up to six months at 4 per cent interest rate provided they keep their produce in warehouses. The rural sector in a country like India can growth only if cheaper credit is available to the farmers for their short-and medium-term loans. In addition, the farmers get loans for purchase of electric motors with pump, tractors and other machinery, digging wells or boring wells, purchase of dairy animals and for many other allied enterprises.

Role of Banks in Nation Building: Role of Banks may be express by various issue which are discussed below.

1: Mobilizing of Saving:

Banks mobilize saving of citizen of country in form of deposits. Indian Bank ensures responsibility of refund payment with interest to people as well as they collect deposit from peoples and secure them. Basically banks always accept deposits from Individual, commercial firms and public and private institutes. There are various types of deposits such as current deposits, Saving deposits, Fixed deposit and Recurring deposits and also other deposits. India's had been reported 100 crore total deposits in 2016.

2:Credit Supply to Different Sectors:

Side by side with the expansion of bank deposits there has been increased bank credit to Agriculture Industry and Commerce. Indian Banks have continued growth in credit supply to various sector. The banks are meeting the credit requirement of industry trade and agriculture on much larger scale than before. As a result of it industrial and agricultural output increased in recent past years.

3:Development Perspectives with Nation:

Indian banking system have kept development approach with country. In recent years Indian banking has moved away from the pulls into new directions. The concept of banking has widened from acceptance of deposits and mere –loaning of funds to development oriented bank. The banks are increasingly catering to the needs of industrial and agricultural sectors. Now Indian Banks have shifted from short term finance to medium term finance and also gradually long term finance. Today Indian Banks have given much amount of loan to different sectors such as industrial and business houses, small units weak units small farmers and artisans also.

4: Finance to Priority Sectors:

Before banks Nationalization Indian banks had largely neglected agriculture on the ground that rural credit should be undertaken by cooperative credit societies. Consequently after nationalization of banks commercial banks have to be bound to finance agriculture small industry and business and small traders. In 1980 RBI was issued certain directives to the bank regarding priority sector lending. According to RBI Priority sector advances should constitute 40 per cent of aggregate bank credit.

5:Lead Bank Scheme:

After bank Nationalization government of India had been taken initiatives to extension of banking in rural areas. Prof D. R. Gadgil was firstly recommended the area approach to nationalized bank. In 1969 the Reserve Bank Of India accepted the Lead Bank Scheme for all the 380 district in the country. Under this scheme all the natinalised banks were allotted specific district and and were asked to play lead role

There were certain benefits from lead bank scheme as like the whole country is served by well knit system and cooperative banking. In addition to branch expansion supervision and guidance had been become effective. There were certain shortcomings in Lead Bank Scheme.

6:Finance to Rural Development :

India's is country of villages in India near about 70% population lives in rural areas. Rural sector of india is always suffering from lack of capital. The I. R. D. P. programme was introduced by government of india 1979. The commercial banks of India have been played significant role in upliftment of rural poor and financial help to IRDP Programmes. Moreover Indian banking have given big amount of finance to poverty eradication programmes and rural development programme

7: Financial Inclusion:

In regard with attract vast population Indian banking system was accepted financial inclusion concept. Under this scheme common and marginal peoples are urged to participate banking transaction. As per financial inclusion policy MangalamPudecherry became the first village of India where all household were provided banking facilities. To this norms were relaxed for people intending to open bank accounts and General Credit Cards are issued to disadvantaged section peoples to access easy credit. Similarly the government s of India had been recently Pradhanmantri Jan DhanYojana. It deemed to be a national Financial inclusion Mission which aimed to provide bank account to 75 million people until 2015. Puducherry, Himchal Pradesh and Kerala announced 100% financial inclusion in all there district

8:Employment in Banks:

The Indian bank system have provided vast and largest employment to the various type educated people. According to Indian express there are total 11.51 lakh bank employees across the country. Out of total public sector bank employees strength is 8.3 lakh. Indeed the indian banking system played significant role in employment generation.

Conclusion:

Banks have brought about economic and social transformation in country. They act as agents of growth. Banks operates and run unproductive saving of society to development of economy. Banks also helps to increase capital formation of country for development of agricultural industry, transport and internal as well as international trade. They also helps to commercial project of needy and marginal peoples by providing concessionalfinance. The system of country needs to bank for effective economic system. Although Indian Banking System played significant role in economic growth, they have to be face many challenges in today. In Indian Banking System the public sector bank have 70% assets out of total bank assets. In Bank loan ratio with GDP share was about 53.4% in 2000. While China it was 133% with GDP ratio and Malesia it was 143%. In addition the NPA share of public sector bank is increasing with day by day. The NPA share of Public sector bank was about 88% in 2016. Finally we conclude that Indian Banks are played milestone role in Nation Building.

References:

1. Prof JagdeepKumari (2017) Role of banks in the development of Indian economy Imperial Journal of Interdisciplinary Research (IJIR) Vol. 3 Issue 1 2017.
2. Shakti Patra (2016) Financial Express Daily News Paper 14 Oct 2016
3. RUDDRA DATT K. P. M. SUNDHARAM (1997) Indian Financial System : Commercial Banking System S. Chand & COMPANY LTD. NEW DELHI -110055
4. S. B. Verma (1997) Role of Commercial Banks in Rural Development Mohit Publications 1997.
5. Atisha Kumar (2018) Banking KshetratilSudharnaEkAtihasikDrushtikonYojanaMagzine January 2018.
6. Financial Inclusion Wikipedia
7. The Indian Express

Role Of Women In Nation Building

Socorina Fernandes
Asst. Prof. C.E.S. College of Arts & Commerce,
Cuncolim, Salcete, Goa

Introduction

Women constitute 48. 5 percent of India's population and men constitutes 51.5 Percent as per Census 2011 of India. Women are an integral part of any nation for a change, progress or a development of a country. Historically women in India, due to social, religious, reasons could not contribute much to the nation. Very few women could use theirfull potential for the nation building. Though few in number their efforts and contribution were remarkable. Even today we have people in society who consider woman to be a good 'Home-Maker' than 'Bread –Earner'. Women, however have not confined themselves to be a home-maker she in fact has conquered every area of life which was traditionallyconsidered to bemale dominated. In this paper attempt has been made to study the role of women in nation building despite of all the obstacles women faced in different areas of their life. The paper focuses on the areas related to sports, social reform, religion, and politics. Here, the constructive roles played by women have contributed towards nation building. It is important to understand the status of women to appreciate her efforts towards nation building.

Status of Women

Women held different status in different period of Indian history. In the **Vedic** period women enjoyed equal status with men in many areas of their life. Example, women had access to education; they could choose their marriage partner; participate in religious functions,etc. The status of women began to deteriorate in the **medieval** period. Purdah system was introduced among the women, child marriage; sati was also practiced at this time. These customs no doubt had a negative impact yet in midst of this turmoil there were women who made their mark as reformers and administrators. Padmini, Razia Begum, Durgawati, Tara bai, Rani of Jhansi, were some of the most prominent women of this time. In **modern** India the status of women improved gradually. English education, industrialization, abolition of evil practices against women, brought relief to many women at this time.

After **Independence** and particularly with the drafting of the Indian Constitution in 1950 women's status continued to improve still further.Article 14 of the Constitution ensures Equality before law to all citizens of India;Article 15(1) prohibits discrimination on grounds of religion, caste, sex; Article 15 (3) makes special provisions in favor of women and children; Article 16 provides equal opportunity for all citizens in matters related to employment or appointment to any office under the state; and Article 39 (d) ensures equal pay for equal work. Besides these provisions, the Constitution also provides for special initiatives for women like, National Commission for Women (NCW); Reservation for women in Local Self Government (73rd Constitutional amendment Act 1992); National Plan of Action for Girl Child (1991-2000) for survival, protection and development of girl child for building a better future and National Policy for empowerment of women 2001. All these provisions and special initiatives of the Indian constitution have further strengthened women's participation towards nation building.

Gender Differences And Science

It is generally held that women are weak, not capable of taking decision and do not have reasoning. Researchers today have proved that these generally held views of women no longer hold true.Google CEO SundarPichai reacting to James Damore, 28, a google engineer's post on online that **women's biology makes them less able than men to work in technology jobs,** states that "We have been researching issues of gender and STEM(science, technology engineering and math) for more than 25 years, we can say flatly that there is no evidence that women's biology makes them incapable of performing at the highest levels in any STEM fields".

Another study is done by Jane Hyde, a developmental psychologist and an authority on gender differences. She reviewed 46 meta-analyses that had been conducted on psychological gender differences from 1984-2000. Hyde's review spanned studies looking at differences between men and women in cognitive abilities, communications, personality traits, measures of wellbeing, motor skills and moral reasoning. She found that 78 percent of the studies in her sample revealed little to no difference in these measures between

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

men and women; this supports her gender similarities hypothesis which states that men and women are far more similar than they are different.

These two observations reveal that, there are no much gender differences between men and women. The gender differences are based on the culture and socialization process of the person in which he is brought up. Whether the differences exist in reality or not the fact is that women have put in relentless efforts towards the nation building as equal partners with men.

Womenand Socialreform Movement

It is a well-known fact that women in India were victims of number of social customs and evil practices, namely, Sati, child marriage , jauhar, they were denied education, widow remarriage, etc. All these had an impact on women's growth and development but all women were not discouraged with this. There were some women who took up the challenge bravely and courageously.Indian social reform movement was pioneered by male reformers like Raja Ram Mohan Roy, Keshab Chandra Sen, JoytiraoPhule, Ishwar Chandra Vidyasagar who took up the cause of women in India. These social reformers championed the cause of women within the traditional framework for women. They did not encouraged women to be self-sufficient and independent until Mahatma Gandhi appeared in the scene. He encouraged Indian women to take up their cause independently and focused on issues related to women all over India, not just regional issues. With his influence and efforts women came into public life and worked for all the women of India.

In 20th century Women's organization like AIWC, All India Women's association organized and mobilized women to work for women's development. Some of these women are :

Maharani of Travancore:queen of Travancore estate in Kerala in the early 20th century. At this time men led the movements and championed the cause of women's upliftment. But here it was a woman who ruled the people. After coming into contact with Mahatma Gandhi she opened all streets of Travancore for all castes and religion. First girl's school was opened and raised the women's college to grade I, she appointed the first woman in India as the head of the legislative council of Travancore, instituted the system of Panchayat System in Travancore, worked to bring electricity, railways for the first time. She opened telephone facility for general public and institution (Lakshmi Raghunandan, Maharani sethu Lakshmi, Bayi Memorial Trust, 1995,pp145-245). This aspect of the queen contradicts with the idea that backward India is forwarded only through the efforts of the men.

Pundita Ramabai : Another enlightened and empowered women of India who worked towards reforming the lives of women. She stressed the need for abolition of child marriages and opening girls education so that education would indirectly delay girls marriages.In 1889 she opened ShardaSadan, a home cum school for the widows in Bombay. Here she imparted free professional training for them so that they could become economically strong and independent.

FrancinaSorabji: She established three schools in the Bombay presidencies. One for girls, another for Muslim girls, who were not allowed to go to regular schools and third for training of women teachers, only of its kind at the time in western India (Bharati Thakur, Deep and Deep publishers, New Delhi, 2006, pp 10-11).

Anandibai Joshi: worked to provide aid to helpless women in India.

History of social reform movements highlights on very few prominent women (Margaret Cousin, Dr. Annie Besant, and Rani of Jhansi) restricted to core regions of India (Bengal, Bombay, Madras, Delhi). It is a skewed history. There were regions in India were women wrote their own destinies, they were the administrators and decision makers too, independent of men. In this context this paper attempts to focus on women from the regions which were not very prominent or at least not under the direct influence of the British. Some of these Regions are:

Bihar: Some of the prominent women in Bihar were:

Krishna Kumari Devi – she was from Purnea in Bihar. She came out of purdah to address the Purnea District Congress conference in 1921.

Sarala Devi – from Hazaribagh visited many areas of Chotanagpur and addressed many meetings in 1921.She exhorted men and women and students to leave school and colleges and boycott the visit of Prince of Wales and to fight for the freedom struggle.

Savitri Devi – condemned the British policy and urged the people to work for the freedom struggle.

Vidyavasani Devi and her daughter moved from village to village and preached swadeshi to the people.

Orrisa: We have women in Orissa also working towards nation building. Some of these women are :

RamadeviChaudhar : this women was influenced by Gandhi. She followed the footsteps of Gandhi and encouraged others also to do so. She wore Khadi clothes and encouraged men and women of their household also to wear the same. She along with Padmavatidevi and Hiramani Devi attended Indian National Conference at Gaya.They moved from place to place and organized meetings, procession and boycott of foreign cloth to express their national identity and patriotic feelings.

Sarala Devi, Haimvati Devi and Sarojini went to different places to collect donation for the cause of freedom struggle and organized meetings. Saraladevi was imprisonment for her active participation in the freedom movement.

KuntalaKumariSabat : organized meetings and advocated boycott of foreign goods by Indians.

Assam: this state too had many brave women. Some of these women are:

Mrs. N.K. Barua : She organized several meetings and appealed to the people of India to join Indian freedom struggle. Several other Assamese women participated in the movement.GirizaDevi, HemantKumari, Gyan Devi and DhoramendaSundari Devi were some of the active participants of this movement (Bharati Thakur, Deep and Deep publishers, New Delhi, 2006, pp. 59-63).

Manipur: Manipur was amongst the last state to get colonized because of the fearless participation of the women in active politics and in public space. Here the women had to fight against both the king and his atrocities and against the British colonial efforts. HijamIrabat was a Manipuri woman who took active participation in the fight against both the king and British.

Thus women by being active participants of the social reform movements have contributed towards the nation building in India. Women did not restrict themselves to any particular caste, class or creed but were united together under the banner of one women fellow being.

Womenand Sports

If women, being subject to evil practices and customs can actively participate in yesteryears, today women equipped with education, freedom and rights in different areas of life have made their mark in different fields of life. This part of the paper attempts to focus on the role of the women in sports.Traditionally a sport was dominated by men. Women participating in the sports were seen as deviants. A sport was seen as a masculine and aggressiveactive and an arena of men. Women who participated in such activities were attributed with masculinity and aggressiveness and hence no chance for women in the marriage, which was a sole motive among the parents for which she was brought up. Despite this we have seen that many women by participating in the sports have not only made us proud but also they have won laurels to our nation at the national and international level. Some of these amazing sports women of India are:

SaniaMirza – She is one of the best -known female Indian sportsperson known at the international level.She is a recipient of Arjuna Award (2004) and PadamShri Award in 2006.

SainaNehwal – is a hard working, talented, dedicated sports woman. She is ranked three in the world by the Badminton World Federation. She is the first woman to win both the singles and quarter finals in the Olympic Games and the first Indian to win the super series tournament in 2009.

Anjum – first ever female Indian player to score a century in One Day International Match. She is awarded with Arjuna Award for a valuable contribution to Indian Women's Cricket.

ArunimaSinha – a former National football and volley ball player. She is the first amputee to climb Mt. Everest.

MC Mary Kom – She is popular in boxing circle of sports women. She has been five times world Champion in Boxing sports.

Besides these we have P.T. Usha, HeenaSindhu, first world number one pistol shooter last year, GeetaPhogat, first women wrestlerto qualify for the Olympics in 2012, etc. who have made their debut in sports. These women have won awards and brought pride to our nation. What is more noteworthy about these women is they swimmed a crossed all the odds of the society and broke the so called Glass- Ceilings to venture in to sports.

Women And Religion

Women are in forefront in all areas of life. Be it Education, Business, politics or religion. Today she asserts her rights and is vocal when there is any injustice in the society. Women like Mother Thereza have worked across cultures and religion committing herself to the service of mankind in India and contributed

through her service to the nation building. Besides her we have Mariam Vattalil popularly known as Rani Maria a religious woman who set an example of relentless service to mankind by working for the poor and down trodden. She was anSyro Malabar Professed Religious and a social worker in the FranciscanClarist Congregation who worked among the poor in Indore Diocese. She was dedicated to educational instruction and moved from place to place teaching in different areas. She was vocal in matters of social justice and in social activism which led to her death at the hands of those who were opposed to her efforts in helping the poor and the downtrodden. Thus, Rani Maria through her efforts within the limits tried to reach out to the landless poorand tried to set them free from the clutches of the rich landlords.

Conclusion

One may conclude that women in India passed through different phases of life. India was ruled by different political powers, culture, religion and all this influenced the life of the women.She experienced gender inequality almost at every moment of her life. She faced atrocities against her from the society at large and men in particular in the patriarchal society but nothing could hold her back from her participation in the public life and achieving success. The social reform movement along with the nationalist movement provided the base for women to take up the challenge and champion the cause of women folk. Women have not left any field in which she is lagging behind men. She has actively participated in the politics, sports, science and technology, and law along with men.

It can be said that man and woman are the two sides of the same coin with two different faces either is incomplete without the other. Nation building is in complete without women's contribution and participation. She governs the household and they are the key to the progress of the society. Women are an integral part of any development or nation building policies and programmes.

References

1) https : // www.recode.net>go ogle …
2) epgp.inflibnet.ac.in
3) shodhganga.inflibnet.ac.in

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Hierarchal Analysis Of Weekly Market Centres In Devgad Tahsil Of Sindhudurg District, Maharashtra

Nilesh Mohanrao Wankhade,
Shri S. H. Kelkar College of Arts, Commerce and Science,Devgad, Sindhudurg-416613.

Abstract:

Weekly market centres are plays significant role,where daily and regular markets not in well-functioning. These every market has it distinct status; simultaneously it is vital part of a regional system which has its functional and spatial relationship with other market centres.The hierarchical arrangement of suchmarkets isquite necessary to understand thespatial interdependence of the market centres; functional extensiveness of the rural marketing system; discrete stratification of weekly markets and interstitial location of orders.The entire analysis is based on field investigation carried out in the study region which is supported by the secondary data. The analysis of market hierarchy is resolute on the basis of centrality score.The present work discloses that there are nine weekly market centers in the region which are classified into three hierarchal orders. Devgad is the only one regional market tailed by three sub-regional centers and five small markets. This hierarchical order of market centres must rest on the quantity and quality of functions it performs for a region and deliver a base for regional development and planning.

Keywords: Hierarchal analysis, spatial distribution, Centrality, Rural Development.

Introduction:

Weekly markets are undoubtedly valuable trading centers on the basis of functionsandprovided services, facilities and infrastructure. These markets develop as exchange centers for local producers in particular marginal farmers who depend on various factors included agricultural practices, access of natural resources, accessibility and affordability of transport means, storage infrastructure. Market process is usually a multifaceted phenomenon which contains many commodities of different origin, their distribution to different channels and participants in diverse markets centers. Whether the market centers are big or small, rural or urban display a wide spectrum of commodities derived from sources located at varying distance and in diverse kinds of region Mukharji (1986).Weekly market centers in study region found differ in size and marketing functions on topographical, spatiotemporal and socio-economic ground but they all classify and grouped in hierarchical order.The classification of market centers is always based on overall importance and composition of different types of trade, forms of organization, size of establishment, size and structure of market area (Scott, A. J. 2002). The determination of market hierarchy is precisely difficult because market centres differ from region to region.The quantity of shopsat marketplace and size of the market area consider as two variables, which can be used for determination of hierarchy in a simple manner. Another method of determining the hierarchy is the 'functioning of the equipment'. It is based on the sum of total of annual turnover in the form of two full value and marketed arrival, but it is quitechallenging to obtain data regarding annual turnover, as well as total marketed arrival, especially in a study region. weekly markets has been widely transform over the recent years as impression of making new opportunities and sources of income offered through rural development programmes.

Study Region:

Devgad Tahsil of Sindhudurg district lies in northwest with critical geographical phenomenon.It is confined by Arabian Sea in west side and Kankavali taluka in eastby Sahyadrian ranges and sub ranges.Rajapur taluka of Ratnagiri district in northand Malavan and Kudal taluka insouth boundaries covered by Waghotan and Achara creeks respectively.Geographically, this region extents from 16°11'18.11" to16°36'43.66" north latitudes and 73°17'50.66" to 73°42'36.27" east longitudes, 787.67 square kilometers on area.The study region consists of 74 Grampanchayat and 98 villages. The region is drained east to west direction by river Waghotan, Piyali, Annapurna and Achara.According to Census of India, 2011 population of Devgad taluka was 120,909 (61,971means 51percent were females and (58,938 means 49 percent were male). Literates in the Devgad tahsil are 95,146 Literacy rate (79.00 percent),Workers are 50,572 (42%). 37,502 are regular and 13,070 are Irregular. There are of 70,337 Non Workers (1%). There are 27,800 House Holds in this taluka.The study region is famous for supply of Pure Alphonso Mango cultivation/farming and entire developments have been evolved due to undertaking of the cultivation of Alphonso Mango farming. Majority of farmers have started converting from the regular rice cultivation to Mango cultivation.Besides this, fishing is carried out on large scale in sea and creeks alongside of the study region. Rice and fish are staple crops. In

the study region, has attraction spots namely Vijaydurg Sea fort, and Kunkeshwar temple.This study region found remains underdeveloped. Today tourism sector immensely go to develop in this region but there are no effective marketing system and existing is ignored into research perspective. In this point of view present study an attempt to unfold hierarchal organization of weekly market centres for better planning and development of local economy in this region.

Objective:

- An attempt is made to selectsignificant keyfactors for efficient functioning of marketing activities in study region.
- To analyzed hierarchy of market centers by using composite index method.
- The present paper is planned to examine the nature of hierarchical order of market centers and their deviations from the accepted theoretical norms.

Data Base And Methodology:

To illuminate hierarchy of market centres for existing study region, six parameters have been preferrednamely number of shops, market attendance, market duration, market fee, transport and administrative status to obtain composite index. In these indicators each one has equal weighted by assigning a maximum weightage of 1 (Table-1). Throughthiscomposite index, the centrality index has been measured and finally hierarchical order determined. It is an attempttocompute the market area by using experiential method for evaluating the hierarchy of market centers. Centrality index is principally an important indicator showing the attractiveness of distinct market centers. It is based on important parameters which are varying from one market center to another market center. Therefore the general formula used to measure to the centrality is as follows:

$$\text{Ci} = \frac{Os * 100}{Mx}$$

Where: Ci = Centrality index of market centres,
Os = Observed or weighted composite score, Mx = Maximum weighted score.

By employing the above cited equation, the centrality index was calculated for all market centers and they were classified in to three orders on the basis of the calculated centrality values (Table-1, 2 and 3).

Table-1: Indicators and Their Weightages

(A) Number of Shops	Weightages	(B) Market Duration	Weightages
Below- 50	0.1	One hour	0.1
50 - 250	0.2	Two hour	0.2
250 - 450	0.3	Three hour	0.3
450 - 650	0.4	Four hour	0.4
650 - 850	0.5	Five hour	0.5
850 - 1050	0.6	Six hour	0.6
1050 - 1250	0.7	Seven hour	0.7
1250 - 1450	0.8	Eight hour	0.8
1450 - 1650	0.9	Nine hour	0.9
Above -1650	1.0	Ten hour	1.0
(C) Market Attendance	Weightages	(D) Market Fees (Rs.)	Weightages
Below-1000	0.1	Below-100	0.1
1000 - 2000	0.2	100 - 200	0.2
2000 - 3000	0.3	200 - 300	0.3
3000 - 4000	0.4	300 - 400	0.4

4000 -5000	0.5	400 -500	0.5
5000 - 6000	0.6	500 - 600	0.6
6000 - 7000	0.7	600 - 700	0.7
7000- 8000	0.8	700 - 800	0.8
8000 - 9000	0.9	800 - 900	0.9
Above - 9000	1.0	Above - 900	1.0
(E) Transport	Weightages	(F) Administrative Status	Weightages
Cart track	0.1	Annual fair	0.1
Kaccha road	0.2	Annual fair / Urus	0.2
Pakka road	0.3	Weekly market (3 hour)	0.3
Nodal road	0.4	Weekly market (6 hour)	0.4
Minor district road	0.5	Weekly market (9 hour or more)	0.5
Major district road	0.6	Bi-Weekly market	0.6
State highway	0.7	Tri-Weekly market	0.7
Railway (meter gauge)	0.8	Daily Market	0.8
Railway broad gauge)	0.9	Regulated market (class-II)	0.9
National highway	1.0	Regulated market (class-I)	1.0

Source: Computed by Researcher.

Table- 2: Devgad Tahsil Weekly Market Centres Centrality and Hierarchy

Sr. No.	**Market Centres**	**Weightages on Parameters**						**Coi**	**Ci**	**O**
		I	II	III	IV	V	VI			
1	Vijaydurg	0.2	0.1	0.3	0.1	0.3	0.3	1.3	41.94	II
2	Kunkeshwar	0.2	0.1	0.3	0.1	0.6	0.3	1.6	51.61	II
3	Mithbaon	0.2	0.3	0.5	0.1	0.6	0.4	2.1	67.74	II
4	Shirgaon	0.2	0.4	0.5	0.1	0.7	0.4	2.3	74.19	I
5	Talebazar	0.2	0.3	0.5	0.1	0.7	0.4	2.2	70.97	I
6	Padel	0.2	0.6	0.5	0.1	0.7	0.4	2.5	80.65	I
7	Devgad	0.3	0.7	0.7	0.2	0.7	0.5	3.1	100.00	
8	Mond	0.2	0.3	0.4	0.1	0.5	0.4	1.9	61.29	II
9	Girye	0.1	0.2	0.5	0.1	0.5	0.4	1.8	58.06	II

Source: Computed by Researcher.

Note: I) Number of shops II) Market attendance
III) Market Duration IV) Market Fees
V) Transport VI) Administrative Status
Coi – Composite index Ci – Centrability Index Ho – Hierarchical Order

Table- 3: Hierarchy of Weekly Market Centres

Sr. No.	Hierarchical Order	Centrality Value	No. of Market Centres	Type of Market Centres	Name of the Market Centres
1	First Order	100	1	Regional	Devgad
2	Second Order	80.65 - 70.97	3	Major	Padel, Shirgaon, Talebazar
3	Third Order	67.74 - 41.94	5	Minor	Mithbaon, Mond, Girye, Kunkeshwar, Vijaydurg

Source: Computed by Researcher

Features Of Hierarchy:

The gradation and grouping of market centers into size of classes is defined as hierarchy. The concept of hierarchy is fundamental to the central place theory and has been widely practiced by number of geographers, economists and social researchers in variousfields. It is used in marketing geography to describe the different orders of commercial centres and its associationinside the region. In simple words, hierarchy refers allocating the ranks in a chronological manner from lowest order to highest order or vice versa. The hierarchical arrangement of market centre is anextensive phenomenon. Even though each market settlement has its individual status, at the same time it is also an integral part of a regional system which has its functional and spatial interconnection with other market settlements (Saxena, 2006). Devgad is the centre of gravitational magnetism of the whole taluka and it is ordered as only first order market in the study region. It being the tehsil headquarter attracts people from all settlements for administrative as well as buying advanced and specified durable goods specifically, t. v. refrigerator, electronic goods and various ceremonial goods etc. It is well-known secured harbor because of that this place linked with altogether villages by road and waterway too. It alsodeeds as fishing along with farmer's village. People come at this place for commercial view to selling and buying fresh fish and unpreserved commodities to be exact, local vegetables, fruits precisely Alphonso mango. This market centre is certainly noticeable for vast transaction of unpreserved and non-perishable produces on comprehensive and retail basis. Consequently, it is perform as regional market in study region. This market centre offered marketing services to 16 villages containing of 32201 population including service area in 2011.

The market centres i.e., Padel, Shirgaon and Talebazar have documented as second order market. All these market centres are well endowed by rich hinterland and thus deliberated by aninclusive range of goods and services. It is factual that these market centres serves the villages in varying number. The number of service villages of both Padel and Shirgaon market centre is same but centrality index remains different 80.65 and 74.19 respectively. Padel market centre provide various commodities and service to 25672 people counting service area while Shirgaon market accomplishesnecessities of 14856 people. Although, Talebazar market has too manifested as second order market having variances with reference to service area, population and settlement served. Talebazar market centre joined by 12 nearby settlements comprising 12858 populations and obtain centrality index is 70.97. This has accredited to predominant conditions in study region. By the benefit of nodal position Padel market achieve much score of centrality index among three markets. Whereas Shirgaon and Talebazar market centres are treated as major markets owing to their pavement locality and transport connectivity.

There are five market centres acknowledged as third order markets. These all are located in interior and remote part of the study region. These third order markets namely, Mithbaon, Mond, Girye, Kunkeshwar and Vijaydurg are supportive second and first order markets to encourage marketing activities. The distribution of this category of market centres is controlled by numerous factors. Further this group of settlements labels centrality index ranging from 67.74 to 41.94, the lowest index at Vijaydurg and the highest index at Mithbav. Reaming, Mond, Girye and Kunkeshwar market centres have 61.29, 58.06, 51.61 centrality index respectively. These market centres serves 2 to 12 villages consisting by 10031, 11419, 5666, 4372 and 3834 population respectively. This market centres are the maximum suitable for mobile traders plus part time traders, alongside the local participants of well-defined market areas. These are the markets which have a tendency to reflect socio-economic-cultural status of the rural people. Many of the markets in this classification tend to reveal a well-defined market area while the minor ones are tending to stabilize the market area.

Conclusion:

The hierarchical order of a market centres essentially rest on quantity and superiority of utilities it accomplishes for a region and delivers a base for regional development and planning. Moreover, the widespread examination of the markets hierarchical setup brings an important initial step in the direction of markets development in precise and rural development in broad.In study region, Devgad is only one first order market centre. Three markets namely Padel, Shirgaon and Talebazar have high centrality index next to Devgad market. The centrality indexes are 80.65, 74.19, and 70.97 respectively. On the basis of this index this market centres classified as second order market centres. Five market centres Mithbaon, Mond, Girye, Kunkeshwar and Vijaydurg are grouped into third order market centres in study region. In study region, Shirgaon and Padel market centres are found largest service villages accounting 19.36 percent and 18.87 percent and infrastructure 14.08 percent and 21.62 percent respectively. Mithbaon market has highest number of irrigation (33.81percent) and Padel market has highest number of transport (21.32 percent) and 31.78 percent irrigation. Devgad market has highest 26.63 percent population and 18.87 percent service area.Weekly market centers endlessly demonstrated the development of rural economy by providing economic infrastructure, enriching standard of life in economically regressive area. Although these markets have marvelous ability to crash greatest destination for all experts from various segments to be precise marketers, policy makers, administrator and agriculturist in communal manner and geographer in detailed sense for reassurance and preparation for inclusive improvement of rural area in Devgad taluka.

References:

1. Agrawal, P. G. (1968): "Wiley Market Size and Survive Area in Bastar District, Madhya Pradesh". The Indian Geographical Journal, Madras, Vol. 43 No. 1-4, Pp. 29-33.
2. Banrod, R. G. (1977) : "Studies of the Village Weekly Market, Administrator". The Deccan Geographer, Secundarabad, Vol. 29, No. 22, Pp. 399-401.
3. Dash, N. (2005) : "Hierarchy of Market Centers in Rural Hinterland of Cuttack–Bhubaneswar in Orissa, India". Indian Journal of Regional Science, Kolkata, Vo. 37, No. 1. Pp. 120-130
4. Dixit, R. S. (2001) : "Analysis of Spatial Determinacy Hierarchy of Service Centers-A Methodology for Central Place Studies". The National Geographical Journal of India, Varanasi, Vol. 17, Pp. 56-63.
5. Gharpure, V. T. and Pawar, C. T. (1987): "Centrality and Hierarchy of Agro – Service Centres in Panchaganga Basin (Maharashtra)", TheGeographer, Vol. 34, Pp. 24 – 31.
6. Government of Maharashtra, (2011): "Socio-Economic Review and Statistical Abstract, Sindhudurg District". Directorate of Finance and Statistics, Planning Department, Mumbai.
7. Jain, N. G. (1971) : "Urban Hierarchy and Telephone Service in Vidarbha, Maharashtra". The National Geographical Journal of India, Varanasi, Vol. 17, No. 2-3, Pp. 134-137.
8. Lokhande, T. N. and Pawar, C. T. (2001): "Centrality and Hierarchy of Market Centres in Kolapur District of Maharashtra", The Deccan Geographer, Vol. 39,No, 1, pp. 1 -14.
9. Mukherjee, S. P. (1995): "Commercial Activity and Market Hierarchy in a part of Eastern Himalaya - Darjeeling", The National Geography Journal of India, Vol. 14, No. II & III, pp.186-199.
10. Mulimani, A. A. (2002) : "Hierarchical Organization of Market Centres In Raichur District". The Deccan Geographer, Pune, Vol. 14, No. 2, Pp.1-12.
11. Saxena H. M. (2004) : "Marketing Geography". Rawat Publications, Jaipur, Pp. 119-127.
12. Thakur, S. A., Patil, R. B. and Saptarshi P. G. (2012): "The Hierarchy of Market Centres in Sindhudurg District (Maharashtra" The Konkan Geographer,Vol. 1, pp. 1-8.
13. Ubale, P. P. and Lokhande, T. N. (2011): "Centrality and Hierarchy of Cattle Market Centres in Solapur District of Maharashtra', Golden Research Thoughts, Vol. 1, Issue VI, pp. I-4.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Leather Industry: Sustainable Livelihood Model Of Rural Development With Reference To Kolhapur District

Prof. Dr. P. S. Kamble
Head,
Department of Economics
Shivaji University, Vidyanagar,
Kolhapur-416004.

Dr. Vishal Vishnu Ovhal
Assistant Professor,
Yashwantrao Chavan School of Rural Development,
Shivaji University, Vidyanagar,
Kolhapur-416004.

Introduction:

Kolhapur is a district in the Indian state of Maharashtra. The city is situated on the banks of river Panchganga and is known as 'Dakshin Kashi'. The name Kolhapur is famed all over India and abroad by the common names of most demanded items like Kolhapuri Chappal, Kolhapuri cuisine and Kolhapuri gur. It has very popular historical background of Rajastri Shahu Maharaj. Also Kolhaur is famous for different religious temples, cotton textiles products, in particular Kolhapuri sarees, jewellery. We known that Kolhapuri Chappals are exquisitely and eco-friendly handcrafted footwares made in various villages and towns in Kolhapur district of Maharashtra, India. Due to the art of making, natural quality, and limited and unique traditional designs, it has become Kolhapur brand and famous in all over the world. They look very elegant and have a traditional touch in them. They can be used for daily use as they are quite sturdy, durable, comfortable and long lasting in use. They can be ideally used for formal wear or for any occasion too. As a fact, today Kolhapuri Chappals are a favorite with every generation and appeal people from all walks of life.

Review Of Literature

We have referred some important research papers, articles and Ph.D thesis relating to the present topic of research article. We observed that there are some researches studies on the present research topic have been carried out. More importantly, these are a very small so far as their scope is concerned. Hence there is need to undertake a large and depth in scope research study on this topic at livelihood point of view. Hence the present research study is a unique in present the livelihood system of not only rural but also urban Kolhapur. It is therefore the present research topic has been selected for the national seminar entitled ‘Rural livelihood system for sustainable development’. This study would useful for preparing strategy and policy relating to leather industry of Maharashtra and India.

Statement Of Research Problem

Kolhapuri Chappals have approximately 720 years of history; it was very famous only in Kolhapur (Maharashtra) but also famous in abroad for his own design and eco-friendly nature. Therefore, his demand has been continuously growing. But, expected supply hasn’t been growing compare to his demand. Due to this lacuna, in the 21st century; famous Kolhapur Chappals are not able to stand for competition with other modern national and international Chappal brands such as Paragon, Bata, Nike, Adidas, Woodland and Red Chips. Hence, this topic has been chosen for find out the responsible obstacle for less supply of Kolhapuri Chappal in Modernization era. Moreover, researcher has tried to find out causes behind the less demand for traditional Kolhapuri Chappal compare to modern Chappal, Sandal and Shoes.

Objectives Of Research Study

The major objectives of the research article are as follows.

1. To study the history and theoretical information about Kolhapuri Chappal.
2. To evaluate the role of Kolhapuri Chappal in sustainable livelihood.
3. To study the role of leather industry (Kolhapuri Chappal) in socio-economic development.
4. To suggest appropriate measures for new policy making about leather industry.

Hypothesis Of The Research Study:

H_0-There is not significantly selling non-leather chappals than Kolhapuri Chappal (Leather Chappals)

Research Methodology:

The present explanatory type of research article depends exclusively on primary data. This study considers the socio-economic indicator of development in respect to leather artisans and shop keeper of Kolhapur district. Researcher also brings about a comparative analysis with reference to the selected leather product, in particular Kolhapur Chappal and other substitute product for Kolhapuri. Researcher has collected primary data through personal interview and observation.

Sample Selection:

Researcher has used non-probability (purposive sampling method) sampling method for collecting primary data from respective despondence of leather artisans, shop keeper and customers.

Moreover, much more leather products have been making in Kolhapur District such as chappals, sandals, shoes, waist belt etc,. But here, I have selected only one leather product of Kolhapuri Chappal for present explanatory types of research. In specifically we have collected the data of Leather (Kolhapuri Chappals) and non-leather chappals, whose selling prices are more than 500 rupees.

Conceptual Framework:

This present article highlights each two indicator of socio-economic development of leather producer/artisans/shop keeper.

Economic Indicators:

1. Monthly Income of respondents from leather and non-leather products.
2. Production cost of Kolhapuri Chappal.

Social Indicators:

1. Education
2. Category wise engaged worker in leather and non-leather Chappals production and marketing.

Theoretical Information About Kolhapuri Chappals

Process for Preparation of Kolhapuri Chappal:

Kolhapuri chappal is made completely from the processed leather. It can take up to 6 weeks to make a pair of Kolhapuris. They weighed as much as 2.01 kilos because of the thickness of the sole, which made them durable despite the extreme heat and mountainous terrain found in the state of Maharashtra. Mainly, leather used in these chappals is derived from cow, buffaloes, goat and bull leather. The leather is then cut in the desired style and either the natural color is retained or it is dyed as desired. Typical Kolhapuri chappals are stitched by hand with a leather cord without the use of a single nail. The sole which is usually made of two or three pieces of leather and the upper body of the chappals are joined together by stitches which are done with a leather and nylon cord. This offer additional comfort and durability to them. The craftsmen take enough time to make them comfortable from all aspects. The fanciness and attractiveness of the chappals are increased by other embellishments and adornments.

Variety of Kolhapuri Chappal

Kolhapuri chappals are available in various styles, sizes, patterns, design and colors. Indeed, the variety is almost endless and the cost of these chappals differs according to the quality of leather used and the intricacy of designs. More creative and fanciful designs have recently lent this footwear a more modern appeal and versatility.

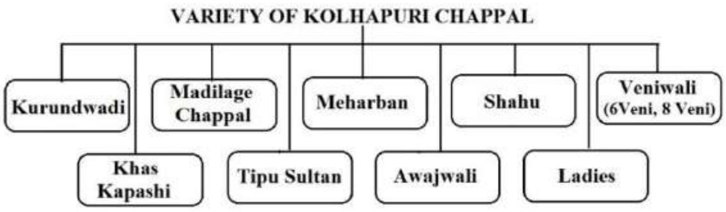

Medicinal Use of Kolhapuri Chappal

Kolhapuri Chappals are very comfortable to use and are also believed to be good for health (eyes, back pain, diabetes etc.). For instance, one of the famous Kolhapuri chappals i.e. Kolhapuri khas kapsi chappal reduces heat of the body. These chappals are usually free from all allergic properties unless if the wearer is allergic to specific types of leather.

Local Market of Kolhapuri Chappal

Kolhapur is a not only famous for Religious place (such as Mahalaxmi, Jyotiba, Kidrapur etc.,) but also famous for tourist place of western Maharashtra. Each year thousands of pilgrims and tourist came to Kolhapur for visiting to different places like Mahalaxmi Temple, Jyotiba, Vishal Gad, Panhala, etc., Therefore, naturally established a great market for Kolhapuri Chappals at local level. Around the Mahalaxmi temple, there are 80 shops have been established, in particular area of Chappal Line Bazar. In this area, lot of variety of Kolhapuri Chappal are available with fancy design. But compare to demand for these chappals, local leather artisans couldn'tfulfill the all demand of customers due to the lack of proper

professionalism. Hence, they haven't getting appropriate benefit from local and international market of leather products. In the Kolhapur market, large numbers of fancy

Variety Chappals are available in pure leather and at lower price compared to other famous shoes and chappal brand like Lee Cooper, Bata, Woodland, Blackberrys, Carlton London, Buckaroo and Clarks.

Indicators Wise Data Analysis

Table No.8.1: Income Source of Respondents

Sr. No	Income Sources	Number of Artisans and Shop Keeper	Average pair selling in month	Average Price of one Kolhapuri Pair	Per artisan/ Shop Keeper Income of Month	Gross Income
1.	Kolhapuri leather chappal	20	6000	600	1,80,000	36,00,000
2.	Professional non-leather chappal manufacturer or shop keeper	20	11,000	700	3,85000	77,00,000

Source: Primary data

Above table no.8.1 shows that income of leather artisan and non-leather artisan (shopkeeper/manufacturer) from chappals marketing. A researcher has tried to collect gross income from selling Kolhapuri chappals and non-kolhapuri chappals. Researchers observed that per pair of kolhapuri chappals has selling at average price of 600 rupees and non-kolhapuri chappals has been selling at price of 700 rupees. Means that kolhapuri chappal has been selling at lower price of less than 100 rupees compare to non-kolhapuri chappals (Rs.700). Moreover, above table shows that number of selling chappal pairs in the one month. Researcher has also observed that adversely selling Kolhapuri chappals than non-kolhapuri chappals because within the one month, total number of kolhapuri chappals has sold only 6000 pairs and non-kolhapuri chappals sold the 11000 pair within the same period. That means, kolhapuri chappals has sold at less than 5000 pair compare to non-kolhapuri chappals. Along with that out of total selected artisan of leather chappals maker, each chappals maker (including shopkeeper) are earning averagely 1, 80,000 rupees from total chappals selling within the one month. Besides, out of total selected artisan/manufacturer/shopkeeper of non-kolhapur chappas, each shopkeeper and manufacturer are earning averagely 3, 85,000 rupees within the same period. In conclusion, modern chappal maker or manufacturer are earning highest income (gross income is 77, 00,000) than the traditional chappal maker (gross income is 36, 00,000)

Table No.8.2: Production cost of Kolhapuri and Non-Kolhapuri Pairs (Woodland, Lee Cooper, Chinese Pairs, Paragon, Lakhani etc,.)

Sr. No	Types of Chappal	Average Cost of per pair	Average selling price of one Kolhapuri pair	Net profit of per pair
1.	Kolhapuri Pair	520	600	80
2.	Modern Pair (Non-Kolhapuri)	510	700	190

Source: Primary data

Above table no.8.2 shows that average cost of making or manufacturing of non-leather and leather chappals. Researcher has tried to find out the average production cost of leather chappal, leather artisans are making one pair Kolhapuri chappals in rupees of 520.00 including all types of wages and transportation cost. Ultimately, this kolhapuri pair sells at price of only 600 rupees. Means their net profit are only rupees eighty. Beside, average costs for production of modern chappas are comparing to higher at 590 rupees. But these products are selling at higher price of 700 rupees. Means, their net profit is 110 rupees behind each pair. In conclusion, although the production cost of modern chappal is high; profit from them also higher than production and making of Kolhapuri chappals.

Table No.8.3: Education level of artisan and shopkeeper

Sr. No	Types of artisan/shopkeeper	Level of Education				
		Illiterate	**Primary**	**Secondary & Higher Secondary**	**Graduate and Post Graduate**	**Total**
1.	Traditional leather artisan	6(30%)	7 (35%)	6(30%)	1(5%)	**20(100%)**
2.	Modern non-leather artisan	0(0%)	1(5%)	7(35%)	12(60%)	**20(100%)**

Source: Primary data

Above table no.8.3 display the data of education level of occupation wise engaged families. Above picture is clear that most of the lower educated and illiterate families are working in leather industries because researcher founded the 30 percent artisan were illiterate and 35 percent artisan was primary educated, those were engaged in leather industry and leather market. Besides, opposite condition is found relating to modern non-leather artisan. Because, only 5 percentage modern artisan was primary educated and nothing any found in illiterate category. One notable thing is that 60 percent graduate and post graduate artisan are engaged in modern non-leather chappals, sandal and shoes manufacturing and their marketing activities. Other hand, only 5 percent artisan was higher educated and engaged in leather manufacturing and marketing activities. In conclusion, leather industries are adversely affected by lower education and skill.

Table No.8.4: Category wise engaged workers in process of tanning and making of leather and non-leather Chappals production and marketing.

Sr. No	Category	Leather artisan	Non-Leather artisan
1.	SC	20 (100%)	1 (5%)
2.	S.T	0 (0%)	1 (5%)
3.	S.B.C	0 (0%)	1 (5%)
4.	NT (B, C & D)	0 (0%)	3 (15%)
5.	V.J. N.T	0 (0%)	1 (5%)
6.	O.B.C	0 (0%)	4 (20%)
7.	General (Included remained all)	0 (0%)	9 (45%)
	Total	**20 (100%)**	**20 (100%)**

Source: Primary data

Above table no.8.4 depict the picture of category wise engaged families in leather industries of chappals making and non-leather chappals making. Data clearly showing that only whose people are belong to SC category; they are working in tanning and making activities of leather industries. Besides, other people those are belong to other category, they not interesting for same activities due to feeling low quality work. Ultimately research can say that due to this orthodoxy mentality, these industries could not be developed compare to other industries such as sugar industries, cotton industries etc,. Moreover, verities of category are existing in the non-leather industries for their livelihood. Out of total sample selection, 45 percent families; those are belong to general category engaged in manufacturing and making of non-leather chappals and 20 percent OBC families are also engaged in same occupation then gradually this percentage declining up to 5 percent. That means hierarchy found in this occupation. In conclusion, excepting the all of other categories; backward class is still working in leather industries for fundamental functions of tanning and making of leather from bull, buffalos, cows, sheep's etc,.

Table no.: Hypothesis testing results

In the bellow table, researcher has showed very essential statistical data about the null hypothesis either to accept or reject. Researcher has used two sample z-tests at 0.05 percent significance level for 40 total number of observation.

Independent sample Z-test (Two tailed test) at 95 Percent Confidence Interval							
Sr. No	**Sub-Hypothesis**	**Total Observation**	**Z-Calculated Value**	**Z-Table Value**	**P-Value**	**Mean Difference**	**Decision (Accept or Reject)**
			Equal variances assumed				
1	**H_0**- There are not significantly selling Kolhapuri Chappals (Leather Chappals) than non-leather chappals than	40	-1.05	1.96	3.89 (P>0.05)	-10	**H_0-Accept**
	H_a- There are significantly selling Kolhapuri Chappals (Leather Chappals) than non-leather						H_a-Reject

Above Table no. 9.1 exhibits that, p-value (3.89) of respective hypothesis is greater than 0.05. (P>0.05); along with calculated z-value (-1.05) is also greater than table z-value (1.96). This means that, formulated null

hypotheses is accepted and alternatives to be automatically rejected due to the greater p-value along with lower calculated z-values. In conclusion, research has ultimately conclude that performance of Kolhapur chappals in market are dismal in respect to cost of manufacturing, price of leather products and competition with other non-leather production of chappals.

Major Conclusions:

1. Lather artisans are not getting appropriate and sufficient income from tanning and making activity of Kolhapuri chappals.
2. Production and market of modern (non-leather) chappals, sandal and shoes are adverse affecting on kolhapuri chappals market in respect to the price and quality of product.
3. The large number of lower educated and illiterate families are engaged not only in tanning and making activity of leather but also production of leather commodities such as kolhapuri chappals
4. Families of the particulars category are engaged in leather industries such as schedule cast (also in particular caste of Chambhar, Dhor and Dhanagar)

Important Suggestions:

1. Everyone should look through professional perspective to leather industries.
2. To use the modern technology for manufacturing leather product such as kolhapuri chappals.
3. To establish the leather research centre for developing leather quality.
4. To establish the Union (cartel) for proper manufacturing and marketing of leather products.

References:

1. Burute P. Y (2017) 'Sustainable Livelihood Of Leather Artisans In Kolhapur District' Ph.D Thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur
2. Caroline Ashley and Diana Carney, (1999) Sustainable Livelihoods: Lessions from early experience, Published by, Department for International Development, London.
3. Kamble N. D, (1982), "The Scheduled Caste", Ashish Publishishing House, New Delhi.
4. Karade Jagan (2009), "Occupational Mobility among Scheduled Castes" Published by Cambridge Scholars Publishing, UK.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Journey Of Goods And Service Tax (Gst) In India

Prof. Dr. P. S. Kamble,
HED of the Department,
Department of Economics,
Shivaji University,
Kolhapur.

Mr. Vishal Madhukar Kurane,
Research Student,
Department of Economics,
Shivaji University,
Kolhapur.

Introduction:-

A modern government taps a number of sources to collect its revenue. Generally speaking, the government revenues can be classify as (A) Tax Revenue (B) Non Tax Revenue. The tax revenue is follow-on from the various taxes: a) Direct Taxes, e.g. income tax, wealth tax, gift tax, expenditure tax, etc. b) Indirect Taxes, e.g. Customs duties, excise duties, sales, tax, etc. The origin of the word "Tax" is from "Taxation" which means an approximate. These were levied also on the sale and purchase of merchandise or livestock and were collected in a random approach from time to time. For underdeveloped or developing nations, it is very necessary to have an suitable taxation policy, if economic growth is to be accelerated. In the absence of a appropriate tax policy, the rate of economic growth is bounce to be tardy. In modern times, the aim of public finance is not merely to increase sufficient financial resources for meeting administrative expenses, for maintenance of law and order and to protect the nation from foreign aggression. On the other hand, the sphere of public finance has been very much extended. It is now considered a powerful instrument in the hands of the State for the achievement of essential economic and social objectives. The most important objective before these nations is to accelerate their economic growth. Tax policies play an essential role in the economy during their impact on both efficiency and equity. Taxation refers to the act of laying a tax, or of imposing taxes, as on the subjects of a state, by government, or on the members of a corporation or company, by the proper influence; the raising of revenue; also, a system of raising revenue.

The past 15 years have witnessed wonderful reformations of the taxation system in India. Apart from the rationalization of the rates of tax, simplification of the different laws of taxation has even been done during this period. However, the process of tax rationalization is still in development in the Republic of India.

The Good and services tax (GST) is the main and considerable indirect tax reform since 1947. The main idea of GST is to replace existing taxes like value-added tax, excise duty, service tax and sales tax. It is being levied on manufacture, sales and consumption of goods and services. GST is expected to address the cascade effect of the existing tax structure and result in uniting the country economically.

History of GST in India

An empowered committee was set up by Atal Bihari Vajpayee government in 2000 to streamline the GST model to be adopted and to develop the required backend infrastructure that would be needed for its implementation. In his budget speech on 28 February 2006, P. Chidambaram, the then Finance Minister, announced the target date for implementation of GST to be 1st April 2010 and formed another empowered committee of State Finance Ministers to design the roadmap. The committee submitted its report to the government in April 2008 and released its First Discussion Paper on GST in India in 2009.

The Constitution (122nd Amendment) Bill, 2014 was introduced in the Lok Sabha by Finance Minister Arun Jaitley on 19 December 2014, and passed by the House on 6 May 2015. In the Rajya Sabha, the bill was referred to a Select Committee on 14 May 2015. The Select Committee of the Rajya Sabha submitted its report on the bill on 22 July 2015. The bill was passed by the Rajya Sabha on 3rd August 2016, and the amended bill was passed by the Lok Sabha on 8th August 2016. The bill, after ratification by the States, received assent from President Pranab Mukherjee on 8th September 2016, and was notified in The Gazette of India on the same date.

President assent to the following four GST related Bills:

- Central GST Bill, 2017
- The Integrated GST Bill, 2017
- Union Territory GST Bill, 2017
- GST (Compensation to States) Bill, 2017

The law has replaced various indirect taxes with one simple tax, creating a boundary less and a unified national market that will also lead to increase in country's GDP. After completing all these legal entities, it has been applied in country on 1st July 2017.

Under this overall backdrop present proposed study will seek to analyze the fiscal operations of the Government of India in the context of working of GST and its outcome. The study will also try to explore the financial relations and tax sharing between States and Central Government, since India has adopted dual GST model (that is State Goods and Services Taxes (SGST) and Central Goods and Services Taxes (CGST)). It is also essential to analyze the significance of GST in the context of consumer satisfaction, welfare of the society as a whole, tax procedures in the taxpayer's point of view, economic growth and finally, GST in the context of various canons of taxation. The present proposed research work will consider the various stake holders of the GST from western Maharashtra for grass root level analysis of GST and in order to study the functioning of GST at macro level national level secondary data will be considered.

Importance of the Study:

1. **Removal of cascading:** seamless tax credit throughout the value-chain and across states would ensure minimal cascade of taxes, thus reducing the hidden costs of doing business.
2. **Reducing the compliance cost:** The uniformity in tax rates and procedures across the country will economize on compliance cost.
3. **Higher revenue:** GST is expected to reduce the cost of collection of tax revenues and get better revenue buoyancy.
4. **Uniformity of rates and structure:** GST will ensure that tax rates and structure are common across the country, thereby rising certainty and ease of doing business

Objectives of the Study:

1. To study journey of goods and service tax (GST) in India.
2. To study theoretical perspectives of GST in India.
3. To suggest measures for improvement if necessary.

Research Methodology: -

Any research if necessary to research methodology this research use only secondary data. Data has been collected from Books, Journals, Gazetteer, RBI Report, Tax reports published by the Finance Ministry of India.

Limitation of the study:

The major limitation of this research is that the present research is related to only theoretical perspectives of impact GST in India. The conclusion of this research may not be applicable to other taxes

Goods and Services Meaning

"Goods'' means every kind of movable property other than actionable claim and money but include securities, growing crops, grass and things attached to or forming part of the land which are decided to be severed before supply or under the contract of supply.

"Services" means anything other than goods. Services include intangible property and actionable claim but do not include money. Further, Section 3of Draft CGST/SGST Act, 2016 provides the sense of the term "supply".

Dual System – Goods Services Tax

India intends to follow a dual model of GST that will be imposed at the same time as by the States and central as well. The dual model was propound in the First Discussion which was released by the Empowered Committee with an objective to go away from the problem of tax on tax that is called double taxation and to move to a common tax base and also to have various Central and State levies on goods and services into Central Goods and Services Tax (CGST) and State Goods and Services Tax (SGST) [8] [11].

(1) Central GST, collected by the Central Government – CGST
(2) State GST, collected by the State Government - SGST.
(3) Integrated GST, collected by the Central Government - IGST

Theoretical Perspectives on Impact of GST

The introduction of GST by the side of the Central level will not only include widely more indirect Central taxes and integrate goods and service taxes for the reason of start out release, but may also direct to revenue gain for the Centre through a widening of the wholesaler base by capturing value addition in the distributive trade and greater than before compliance. In the GST, both the cascading effects of CENVAT and service tax are detached with set-off, and a stable chain of stuff from the original producer's point and service provider's point up to the retailer's level is recognized which reduces the burden of all cascading effects. This is the real meaning of the GST, and this is why GST is not simply VAT, plus service tax, but an development over the previous system of VAT and rambling service tax. In addition, with the introduction of GST, burden of Central Sales Tax (CST) will also be removed. The GST at the State-level is, therefore, justified for-

(a) Additional power of levy of taxation of services in the States
(b) System of comprehensive set-off relief,
(c) Subsuming of several taxes with the GST
(d) Removal of the burden of CST.

Challenges:-

1. With respect toward temperament of taxes

The taxes that are usually included in the GST would be excise duty, countervailing duty, case, service tax, and state level VATs in the focal point of others. Grippingly, there are numerous other states and union taxes that would be still out of GST.

2. With respect to number of enactments of statutes

Present will two types of GST laws, one by the side of a central stage called 'Central GST (CGST)' and the further one subsequently to the state level - 'State GST (SGST)'. As there seems in the way of various tax rates for goods and services at the Central concentration and at the State concentration, and extra allocation away from home based on requirement and other property based on the need, location, geography and resources of each state.

3. With value in the direction of duty of taxation

Is exact to a tax rate ought to be think up in contract with the state's accountability of resources. Whenever states consider that they need to increase larger revenues to fund the improved expenditure, then, perfectly, they are supposed to have influence to settle on how to raise the revenue.

4. With respect to tax administration and Infrastructure

It depends on the states and the union how they are going away to make GST an easy one. The achievement of any tax reform policy or executive actions depends.

Conclusion:-

The GST is the most rational steps towards the comprehensive indirect tax reform in our country since independence. GST is Leviable on all supplies of goods and provision of services as well mixture thereof. All sectors of the economy, whether the industry, business, including Government Departments and service sector shall have to bear the impact of the GST. All sections of economy viz., big, medium, small scale units, intermediaries, importers, exporters, traders, professionals, and consumers shall be directly affected by GST... One of the biggest taxation reforms in India – the Goods and Service Tax (GST) -- is all set to integrate State economies and increase overall growth. GST will create a single, unified Indian market to make the economy stronger. Experts say that GST is likely to improve tax collections and Boost India's economic development by breaking tax barriers between States and integrate India through a uniform tax rate. Under GST, the taxation burden will be divided equitably between manufacturing and services, through a lower tax rate by increasing the tax base and minimize exemptions.

Suggestions:-

1. It is suggested the words "point of taxation" be replace with the words 'time of
2. supply'.
3. It is suggested that the Rules be amended to bring interpretative notes to explain how the value reputation of the product is determined.
4. It is suggested that there be made a provision for an authorized foreign exchange trader or money changer to pay tax on commission earned being the actual transaction value.
5. To enable the public at large to understand a picture be inserted in this rule as done in case of various other rules.

References:

1. Plehn Richard (1921), "Introduction to Public Finance", Likeham Publication New York, page No. 59.
2. Girish Garg (2014), "Basic Concepts and Features of Good and Service Tax in India", International Journal of scientific research and management (IJSRM), Volume-2, Issue-2, Pages-542-549.
3. Hasmukh Adhi (2017), "Indian unlikely to provide exemption from countervailing duty", The Economic Times, pp- 7.
4. Agogo Mawuli (2014), "Goods and Service Tax- An Appraisal"Paper presented at the PNG Taxation Research and Review Symposium, Holiday Inn, Port Moresby, page no. 03-06.
5. Kumar Nitin (2014), "Goods and Service Tax in India-A Way Forward", "Global Journal of Multidisciplinary Studies", Vol 3, Issue6, May 2014, page no. 26-28.
6. Empowered Committee of Finance Ministers (2009), "First Discussion Paper on Goods and Services Tax in India", Annual Report The Empowered Committee of State Finance Ministers, New Delhi, page no. 03.
7. Kumar, Nitin (2014), "Goods and Services Tax in India: A Way Forward" Global Journal of Multidisciplinary Studies, 3(6), page no. 26-28.
8. Ministry of Finance, Govt. of India.
9. www.governancenow.com
10. www.klaggarwal.com

The Voice Of Denotified And Nomadic Tribes In Nation Building

Dr. D. B . Ingawale

Abstract

The **Nomadic Tribes** and Denotified Tribes consist of about 60 million people in India, out of which about five million live in Maharashtra. There are 315 Nomadic Tribes and 198 Denotified Tribes .A large section of these tribes are known as *vimukta jatis* or 'ex-criminal castes' because they were classed as such under the Criminal Tribes Act 1871, enacted under British rule in India After Indian Independence, this act was replaced by the Government of India in 1952. In Maharashtra, these people are not been included in the list of Scheduled Tribes due to historical circumstances, but are listed as Scheduled Castes or "Nomadic Tribes" The tribes designated as "Denotified", "Nomadic" or "Semi-Nomadic" are eligible for reservation in India[4].

The DTNT development is not a new phenomenon. Backward cast community was faced a serious challenge. In present contest of globalization , they may appear to be a difficult ,the development of DTNT's but this is not a impossible task . So the voice of DTNT in nation building is very important.

To take forward the discussion, the paper is organized into four different sections. Introduction in first section and the second section discuss the situation and issues of DTNT's, this section we focus the situation and issued of DTNT in India. The third section goes an describing the understanding of Remedies of upgrade the DTNT. The fourth section ends up with the concluding remarks. .

Introduction :

Indian economy is a developing economy. The economic stagnation and various circles of poverty and unemployment which characterized the pre - independent economy. And the social inequalities and injustices the situation of the social order have the characteristic of Indian society. The Backward class community was faced with a serious challenges in Indian economy.

The **Nomadic Tribes** and Denotified Tribes consist of about 60 million people in India, out of which about five million live in the state of Maharashtra. There are 315 Nomadic Tribes and 198 Denotified Tribes. A large section of these tribes are known as *vimukta jatis* or 'ex-criminal castes' because they were classed as such under the Criminal Tribes Act 1871, enacted under British rule in India After Indian Independence, this act was replaced by the Government of India in 1952. In Maharashtra, these people are not been included in the list of Scheduled Tribes due to historical circumstances, but are listed as Scheduled Castes or "Nomadic Tribes". The tribes designated as "Denotified", "Nomadic" or "Semi-Nomadic" are eligible for reservation in India.

DTNT development is not a new phenomenon. This community was faced a serious challenge . Present contest of globalization ,this may appear to be a difficult ,the development of DTNT's but this is not impossible task. The development of this community is very important issues in nation building.

To The people, who were notified as Criminal Tribes during the British rule and were denotified after independence in 1952, have been known as Denotified tribes, based on the report of Ananthasayanam Ayyangar in 1949-50. Except a few states like Maharashtra, Gujarat etc. some of these communities figure in various classifications in the states such as Backward Tribe (Pondicherry), Most Backward Classes (Tamil Nadu), Extremely Backward Classes (Bihar), 'Original settlers' in Arunachal Pradesh, Primitive Tribes (Jharkhand/Odessa), Hill Tribes (Assam) etc. In some states they are called 'Tribal Settlers'. In some states they are called 'Hidden Tribes' etc. Many DNT/NT communities tried to hide their castes for fear of harassment of the British. Many communities are tried to hide their caste so that they are grouped as 'Lower Castes'. Many states did not notify them as criminal tribes but in police records, they were noted as criminals.

There are many problems identification of these communities, (National Commission for Denotified , Nomadic and Semi Nomadic Tribes) from state to state. Many people also do not know what is Denotified tribe and which authority is looking after their grievances. Recently, this Commission made a recommendation to the Government of India to write to all state governments to form district level Grievances Redressal Committee under the District Collector to hear the grievances of these communities/groups/tribes in India.

These communities/tribes account for nearly 10 percent of community's population as has been mentioned in some writings and there are nearly 820 communities and tribes in India, although some of the community leaders assess that their number would be more with 198 denotified tribes and nearly 1500 nomadic tribes and their population may be even more than 10 percent Since basic census data is not available on these tribes , communities, we are intending to undertake a socio-economic survey through some

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

reputed social science institutes. The tribes Pardhi (Bahelia), Lodhi, Mahadev Koli, Kaikadi, Bhil, Munda, Darjis were valiant fighters against the British. From 1818 to 1857, there were cases of armed revolts. The Ramoshis led by Umaji Naik in Maharashtra.

To take forward the discussion, the paper is organized into four different sections. In the second section, the situation and issues of DTNT's this section we focus the situation and issued of DTNT in India. The third section goes an describing the understanding of remedies of upgrade the DTNT. The fourth section ends up with the concluding remarks.

Situation and issues of DTNT :

DTNT casts have been, for centuries the most neglected and exploited people. The scourge of un touchability was a bolt on the Indian community. At stake in the ultimate analysis is the very integrity and survival of Indian community. In the years since independence constitution farm work, efforts made to promote and the protect the rights of DTNT. But the DTNT's to secure their development and welfare have yielded only limited areas.

In Indian constitution the total VJNT, DTNT reservation is 11 percent and specify the DTNT's reservation quota is NTB, NTC, NTD is simultaneously 03 percent, 2.5 percent, 2.5 percent and 02 percent[08]. Economic development in India even after six decades of planned development process has by passed Indian DTNT poor for the poorest of the poor and for the members of DTNT cast's who are doubly disadvantages the gap between to rich despite rapid technological changes and impact of globalization.[2]

The total population of DTNT and VJNT is given below.

Table NO.01

Total DTNT and VJNT population (approximately)

Sr. no.	Year	Population	Name of the committee
01	1960	11.95 lakhs	Thyade committee
02	1991	65.73 lakhs	Dr. Babasaeb Ambedekar Institution
03	2001	71 . 12 lakhs	Survey of Asharam Shalas School teacher collected
04	2011	82.27 lakhs	approximately result of annul growth rate 1.6%

Source : https:sjsa.maharashtra.gov.in / en /vimukta-jati-nomedic-tribes-other backward-class-and-special-backward-class-welfare- Maharashtra.

Above table no.01 shows that the various aspects of approximately population of DTNT's ,VJNT's .The Thayde committees refers the approximately population is 11 .95 lakhs in 1960 . In 1991 The DTNT's, VJNT's population in 65 .73 lakhs ,shows that the Dr . Babasaheb Ambedkar Institution . The the DTNT population grows 71 .2 lakhs in 2001 collected result by Asharam shalas teachers and the DTNT, VJNT population increasing 82 .67 lakhs in 2011 .(This result depend on annul growth rate 1 .6 percent)

Government of India has constituted a National Commission for Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes with a mandate to identify and prepare a state-wise list of DNT/NT, apart from assessing the status of their inclusion in SC/ST/OBC, identification of areas where they are densely populated, reviewing the progress of development and suggesting appropriate measures for their upliftment of Commission came into existence from 9th January, 2015.

They depict not only the life-style and culture of the communities, but also give a larger picture about their population, demographic details and their locations, habitat and traditional occupation, etc. Many communities are facing deeper crisis because of the loss of traditional occupation and declining population.

The communities feel that for years they have been ignored, neglected and remained downtrodden. There was no way in which they could express their grievances. This is a very big chance to solve their Government appointing a Commission to study their problems.

. There are many nomadic tribes who earn their living life through street plays, rope walking, playing music and entertainment to people in the streets, through use of animals like monkeys, snakes and cows, etc. Some communities live by virtue of their traditional occupation such as making bamboo baskets, toys of waste materials or making of agricultural tools etc. Some even live on catching birds, rats, etc. Some even live on making small trades or hunting .

After independence, the erstwhile aborigines were classified as scheduled tribes, the untouchables were classified as scheduled castes and others included in the backward classes. Although, many of the denotified, nomadic and semi-nomadic tribes are spread among SC/ST/OBC, many are still not classified anywhere and have no access to socio - economic benefits whether education, health, housing or otherwise etc.. Many

communities are facing decline in population. The various grievances of these communities including food, drinking water, sanitation, education, health, housing , poor infrastructure, etc. Many also complain about not getting caste certificates, not having ration cards, voter ID cards, aadhaar cards, etc. Many places, people have exhibited their voter cards as well as bank cards issued under the Pradhan Mantri Jan Dhan Yojna. Nevertheless, major complaints about caste certificates and ration cards still remain to the large extent.

Many active social organizations such as Vidharba Sanghursh Vahini, Nagpur,

All India Banzara Sewa Sangh, Mumbai, All India Nomad Gosawi Sangh, Sangli, Andhra Pradesh DNT Association, Andhra Pradesh Poosala Sangam, Maharana Pratap Ghisardi Gadia Lohar Sangam, Maharashtra, Telangana Rashtriya Sachar Jaluta Sangam to mention a few organizations, who have submitted their representations to this Commission. Many speak about the social discrimination and problems , DNT/NTs are facing. In Madhya Pradesh, some people of Banjara Community narrate an anecdote that in Maharashtra people of DNT/NT have reservation, so they are prosperous. Result is that Banjara youth of Maharashtra do not marry girls of Madhya Pradesh.The students in Telangana state, on their own volition, have conducted economic survey of DNT/NT communities in Telangana and have given a report to the Chairman. Accordingly, only 18 percent of the groups surveyed by them have access to agricultural land, 12 percent work in private companies, 11 percent work as drivers, 4 percent work in government, only 15 percent have their own house, only 4 percent are graduates, etc. All these show the initiatives such communities are taking for the betterment of their society. There is a longing for getting the benefits of development and joining the mainstream. The Tata Institute of Social Science students especially those engaged in Social Science Research and study of DNT/NT gave a list of demands which succinctly mentions about many of the grievances mentioned above. They talk about unification of DNT/NT in one category, census of the DNT/NT, special DNT/NT economic plan in the budget, housing facility, agricultural land, livelihood promotion, facilities for education, health, protection of women, protection from police harassment, abolition of child labour and bonded labour, abolition of Habitual Offenders Act, etc.

The **National Commission of Denotified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes** (NCDNSNT) is a national commission set under Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India, to study various developmental aspects of denotified and nomadic or semi-nomadic tribes in India. The Commission was first was set up on 22 November 2003 and reconstituted on 16 March 2005 as the earlier commission could not make much headway for a number of reasons. Mr. Balkrishna Sidram Renke, , Laxmanbhai Kalidas Patni and Laxmi Chand were appointed as the Chairperson, Member and Member Secretary of the commission, respectively. The commission assumed its functioning w.e.f. 6 February 2006. The Commission submitted its report on 2 July 2008 making several recommendations, which include that same reservations as available to Scheduled Castes and Scheduled Tribes be extended to around 11 crore people of denotified and nomadic or semi-nomadic tribes in India; it is also recommended that the provisions of the Scheduled Caste and Scheduled Tribe (Prevention of Atrocities) Act, 1989 be applicable to these tribes as well.

Sources of fulfill in DTNT :-

India's rights under the law Fortunately constitution firm work is, perhaps amongst the most progressive constitution in the all over world. The inability of poor people to achieve their developments. In India constitution is its bills of rights guarantees of all citizens basic, civil, political rights and fundamental freedoms and also in the constitution has special provisions prohibiting discrimination based on caste. These rights and provisions are found under the right to quality. The right Against Exploitation cultural and educational rights and also prohibition against disenfranchisement in elections based on one's religion, race, caste or sex. To fulfill the constitution provisions practicing to backward class and Dtnts government has passed various laws to protect their rights and monitor enforcement of these laws . DTNT's opportunities and incomes in the traditional occupations to which they are largely confirmed and also being threatened by the organized market and through denial of occurs to relevant technology (Modern) and finance, market and credit. The Government has been put under obligation to strive hard to promote the welfare of the depressed and backward classes. And secure a stable social justice in which social, economic and political is provided them all on equal footing with other sections of society. Facilities need to the provided to ensure that talented children belonging to these DTNT communities achieve their full potential and grow up to become top professionals and administrators. And the DTNT population participate in development of Indian economy. Private sector has not responded with the needed understanding DTNT's needs to cooperate in the improvement of socio-economic condition of the people especially those belonging to the weaker sections and

communities. Measures are also needed to ensure availability of adequate public funds for the welfare of DTNT's targeted schemes are also necessary to improve the skills and conditions for these weaker societies . The ministry has been implementing various programs / schemes to social educational and economic development of the target groups and improvements in the welfare of these groups (Ministry of Social Justice and Improvement Govt. of India) The government has been put under obligation to strive hard to promote the welfare of the depressed and backward classes and secure a stable social justice in which social, economic and political is provided to them al on equal footing with other sections of society.

For the wrongs suffered by these of DTNT classes can be remedied only by a combination of measures free and compulsory education, self employment education, digital education, indeed quality education is the most important .Facilities need to the provided to ensure that talented children belonging to these DTNT communities achieve their full potential and grow up to become top professionals and administrators. Private sector has not responded with the needed understanding DTNT's need to cooperate in the improvement of socio-economic condition of the people especially those belonging to the weaker sections and communities. Measures are also needed to ensure availability of adequate public funds for the welfare of DTNT's. Targeted schemes are also necessary to improve the skills and conditions of these weaker sections. The ministry (Ministry of Social Justice and Empowerment Gov. of India) has been implementing various programs / schemes to social educational and economic development of the target groups To overcome historical discrimination of dalit casts in India. Government, society, NGO and other stakeholders has been several steps to prohibit the practice of untouchability. These stapes are constitutional provisions, guarantees, legislative enactments and policy measures etc.

Ministry of Social Justice and Empowerment, Govt. of India declared various schemes the development of DTNT's is given below.

I) NGO schemes,

assistance for Skill Development of OBCs/DNTs/EBCs (NGO Scheme)

Scholarships

Pre-Matric Scholarship for OBC Students
Post-Matric Scholarship for OBC Students
Dr. Ambedkar Post-Matric Scholarship for EBCs
National Fellowship for OBC Students (NF-OBC)

Hostels

Nanaji Deshmukh Scheme of Construction of Hostels for DNT Boys and Girls

Free Coaching

Free Coaching Scheme for SC and OBC Students

Educational Loans

Educational Loans provided by NBCFD

Schemes of Interest Subsidy on Education Loans

Dr. Ambedkar Scheme of Interest Subsidy on Educational Loan for Overseas Studies

Schemes for Economic Development

Entrepreneurial Schemes of NBCFDC

Schemes for Social Empowerment

Schemes undertaken by NBCFDC for promoting Social Empowerment

II) Scheme List

Schemes for Economic Development

i) **Entrepreneurial Schemes of NBCFDC Eligibility**
ii) **Term Loan/Micro Finance Scheme**
   a) **New Swarnima for Women**
   b) **Saksham**

This is a special scheme under Term Loan for young professional belonging to Backward Classes of the target group

c) Shilp Sampada

The objective of this scheme is to upgrade the technical and entrepreneurial skill of Backward Classes by way of providing training and financial assistance under Term Loan for self-employment in traditional craft etc. the artisans and handicraft persons of Backward Classes.

III) Micro Finance

a) Micro Finance Scheme : NBCFDC's Micro Finance Scheme is implemented by SCAs through accredited NGOs/Self-Help Groups.

b) Mahila Samriddhi Yojana (Micro Finance Scheme for Women) : NBCFDC's Mahila Samriddhi Yojana is implemented by SCAs through accredited NGOs/Self-Help Groups (SHGs).

c) Krishi Sampada : To provide concessional loans under Micro Finance to small farmers. Indian Constitutions aims at the establishment of a justice and equitable social order. It has established the supremacy of law. It is itself a fundamental law. The constitution as full of ideal of liberty, equality and social justice. The Indian constitution is an excellent peace of social engineering. It provides of social safeguards in favors of dalits and also DTNT casts. People with a view to maintain proper balance in the society and country. In country the DTNT's casts provide, guarantees of social equilibrium and justice. Indian constitution to serve as an effective instrument of social engineering. The DTNT cast are various socio-economic interests given that remained backward, exploited, under the new economic reforms (Globalization) impacts.[1]

We will take all such steps as would expedite, implementation of policies and programs in accord with our national interests and entire DTNT's development and his participation of nation building.

Conclusion :

In attempt is made here to discuss the position and voice of DTNT and VJNT. And the role of DTNT in nation building The literature shows that the emancipations and victimization of DTNT with respect their labour and status with in the society have to the emergence of DTNT's development movements for recognizing their status, dignity and quality of the life.

There is however, a criticism that indications of single functioning as with each of the over all remarks and observation may give false impression of quality in one, while there is inequality in other functioning's. In such life as per the demands of different contexts could prove most useful in DTNT cast. The process of development aim is mainly in social change. Which gives power to powerless, particularly backward class in India. Government of India has been put under obligation to strive hard of promote the welfare of the depressed DTNT's casts and secure a stable Social Justice in which Socio- economic and political is provided to them all on equal footing with other sections of community. Gov. of India has taken several steps and actions to prohibit these steps of constitutional provisions guarantee, legislative enactments and policy measures. A number specific provisions has been incorporated in the constitution. Safeguarding specifically the social, economical and educational, political rights of the DTNT's casts. In the development process of DTNT's development strategy has its own role in achieving enhanced concentration.

Reference :

1. Constitutional provisions and position of Delit Right Chapter VIII (http:// Shodhganga . inflibnet.ac. .in./bitstream/10603/40021/13/13-chapter%
2. Dash H .K. IAS (Retd .) member secretary "voices of the Denoatified . Nomadic and Semi – Nomadic Tribes in India ". (Sorce : Social Justice . nic .in /writereaddata/ upload file/ voices of the DNT_NT.for mail / .PDF.)
3. National Commission For Denotified , Nomadic Semi – Nomadic Tribes " WIKIPEDIA .(Source ;-National Commission for Denotfied ,Nomadic and Semi Nomadic Tribe….Https;//en. Wikipedia. org / wiki /National _commission_ for Denotified_)
4. " Nomadic tribes in India . "(Nomadic tribes in India https : // en. Wikipedia . org / wiki / Nomadic._ tribes _ in India)
5. http.//social justice .nic.in/schemelist / index ? mid_32549 (ministry of social justice and empowerments Gov . of India)
6. http : // socialjustic.nic / schemelist / send /13 ? mid = 32549 (Ministry of social justice and empowerment , Gov .of India)
7. http : sjsa . Maharashtra . gov. in ./ en / vimukta - jati – nomadic – tribes – other backward – class – and – special – backward – class – welfare - maharashtra.
8. https:bestspeech world blogspot.in/2013/cast-list list of - %/scst-dtnt-casts_15.html?

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Overview on Infrastruture in Nation Development

Dr. Prashant K. Powar
Assistant Professor,
Department Of Economics,
M. H. Shinde College, Tisangi

Introduction:

A sound infrastructural foundation is the key to the overall socioeconomic development of a state. This acts as a magnet for attracting additional investment into a state and thus provides a competitive edge to it over other states. Availability of adequate and efficient infrastructural set up not only promotes rapid industrialization but also improves the quality of life of the people. The all-pervading importance of infrastructure would be clearer from the fact that it encompasses the whole spectrum of vital services such as roads, railways, civil aviation, shipping, power generation transmission, telecommunications, postal facilities and urban development. Adequate infrastructure facilities are an absolute necessity for rapid achievement of sustainable economic growth. Infrastructure facilities are like wheels of development without which the economy cannot function properly.

Concept Of Infrastructure:

Infrastructure refers to structures, systems, and facilities serving a country, city, or area, including the services and facilities necessary for its economy to function. It typically characterizes technical structures such as roads, bridges, tunnels, water supply, sewers, electrical grids, telecommunications, and so forth, and can be defined as "the physical components of interrelated systems providing commodities and services essential to enable, sustain, or enhance societal living conditions

Objective Of The Study:

1. To analyze the overall infrastructure development in India
2. To find out the impacts of infrastructural development on economy.

Research Methodology:

The present analytical research paper has been depending upon the secondary data. The secondary data has been collected from various reference books, published government report, unpublished research reports, project report, unpublished research thesis, websites, annual reports etc.

Overview On Infrastructure Development In India:

Infrastructure is a major sector that propels overall development of the Indian economy. The Secretariat for Infrastructure in the Planning Commission is involved in initiating policies that would ensure time-bound creation of world class infrastructure in the country. This paper focuses on power, roads, railway, ports and airports.

a. Roads: India has a road network of over 4,689,842 kilometres in 2013, the second largest road network in the world. At 0.66 km of roads per square kilometre of land, the quantitative density of India's road network is similar to that of the United States (0.65) and far higher than that of China (0.16) or Brazil (0.20). However, qualitatively India's roads are a mix of modern highways and narrow, unpaved roads, and are being improved. Adjusted for its large population, India has less than 3.8 kilometres of roads per 1000 people, including all its paved and unpaved roads. In terms of quality, all season, 4 or more lane highways, India has less than 0.07 kilometres of highways per 1000 people, as of 2010. These are some of the lowest road and highway densities in the world. India in its past did not allocate enough resources to build or maintain its road network. This has changed since 1995, with major efforts currently underway to modernize the country's road infrastructure.

India has the second largest road network across the world at 4.7 million km. This road network transports more than 60 per cent of all goods in the country and 85 per cent of India’s total passenger traffic. Road transportation has gradually increased over the years with the improvement in connectivity between

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

cities, towns and villages in the country. The Indian roads carry almost 90 per cent of the country's passenger traffic and around 65 per cent of its freight. In India sales of automobiles and movement of freight by roads is growing at a rapid rate. Cognizant of the need to create an adequate road network to cater to the increased traffic and movement of goods, Government of India has set earmarked 20 per cent of the investment of US$ 1 trillion reserved for infrastructure during the 12th Five-Year Plan (2012–17) to develop the country's roads.

b. Ports:

A port becomes a wheel of economy if it runs efficiently. Presently the function of a port is not only limited but has expanded to a logistical platform. The efficiency of a port is important in international trade since a seaport is the nerve of foreign trade of a country. Ports constitute the inter-model interface between maritime and land (road and rail combined) transport. India has a coastline of around 7,517 km with 12 major ports and 187 notified non-major minor/intermediate) ports along it coastline and Sea Islands. Almost 95 per cent by volume and 70 per cent by value of India's global merchandise trade is carried through the sea route. In 2006-07, the 12 major ports handled about 73 per cent of the maritime cargo of the country. The balance 27 per cent was handled by the non-major ports. Overseas cargo accounts for about 77 per cent of the total cargo handled at Indian ports. There is immense potential for modernisation and growth of Indian ports. The main problem is that, due to pressure from trade unions, the government has not been able to modernise the major ports. As a result, Indian ports are highly over manned making a direct effect on efficiency. Political pressure, lack of autonomy, absence of incentives, excessive bureaucracy, and hierarchical rigidities are contributors to the current state of the Indian ports.

c. Airports:

Air travel has been a pivotal and preferred mode of transport worldwide. An increasing number of passengers are opting for air travel, alongside a large number of Airlines, making the airports congested. The Air Traffic Movement (ATM) grew @17% CAGR during the period 2001-02 to 2007-08. In the year 2011-12, also, the ATM growth rate was in double digit, about 10.8%. The passenger movements (PM) grew at, 20% CAGR during 2001-02 to 2007-08 and, 13% CAGR during 2009-2012. The development of Brownfield and Greenfield airports is a necessity to ease airport congestion. The governments, worldwide, have given way to new financing models for the development of airports due to their constrained fiscal position. Public Private Partnership (PPP) model i.e. Build Operate and Transfer (BOT), Build Own Operate and Transfer (BOOT) have been tried for development of Airports in India. Up gradation of existing facilities comes under brown field projects. These projects are developed under BOT model. Delhi International Airport (India) and Mumbai International Airport (India) have been developed under BOT contract.

d. Railways:

Indian railway system is the main artery of the country's inland transport. Railways virtually form the life-line of the Country, catering to its needs for large scale movement of traffic, both freight and passenger, thereby contributing to economic growth and also promoting national integration. In fact, railways constitute the backbone of surface transport system in India.

At present India has the second largest railway network in Asia and the fourth largest in the world after the USA (2, 27,736 km), Russia (2, 22,293 km), and China (87,157 km). But India tops world's leading countries with regard to passenger/ kilometre earned. It is the largest public sector undertaking of the country comprising a vast network of 6,906 stations spread over a route length of 63,122 km with a fleet of 7,681 locomotives, 39,852 passenger service vehicles, 4,904 other coaching vehicles and 2,14,760 wagons as on 31 March 2003. The growth of Indian Railways has been phenomenal indeed.

e. Power:

Power is one of the most critical components of infrastructure crucial for the economic growth and welfare of nations. The existence and development of adequate infrastructure is essential for sustained growth of the Indian economy.

India's power sector is one of the most diversified in the world. Sources of power generation range from conventional sources such as coal, lignite, natural gas, oil, hydro and nuclear power to viable non-conventional sources such as wind, solar, and agricultural and domestic waste. Electricity demand in the country has increased rapidly and is expected to rise further in the years to come. In order to meet the increasing demand for electricity in the country, massive addition to the installed generating capacity is required.

India ranks third, just behind US and China, among 40 countries# with renewable energy focus, on back of strong focus by the government on promoting renewable energy and implementation of projects in a time bound manner.

Indian power sector is undergoing a significant change that has redefined the industry outlook. Sustained economic growth continues to drive electricity demand in India. The Government of India's focus on attaining 'Power for all' has accelerated capacity addition in the country. At the same time, the competitive intensity is increasing at both the market and supply sides (fuel, logistics, finances, and manpower).

Total capacity of renewable energy plants in India stood at 42,850 megawatts as on April 30, 2016, thereby surpassing the 42,783 megawatts capacity of large hydroelectricity projects in the country.$ Cumulative solar installations in India crossed the 7.5 gigawatt (GW) mark in May 2016, about 2.2 GW more than all of the solar installations in 2015.

Scenario of Electric Power Consumption in India:
Table No.5.1: Electric Power Consumption

Electric Power Consumption			
Sr. No.	**Year**	**KWh Per Capita**	**Annual Percentage Change (%)**
1	**2000**	399	0.00
2	**2001**	400	0.25
3	**2002**	417	4.00
4	**2003**	437	5.00
5	**2004**	459	5.00
6	**2005**	477	4.00
7	**2006**	519	9.00
8	**2007**	553	7.00
9	**2008**	574	4.00
10	**2009**	614	7.00
11	**2010**	657	7.00
12	**2011**	713	9.00
13	**2012**	760	7.00
14	**2013**	750	-1.00
15	**2014**	780	4.00
16	**2015**	810	4.00
C.G.R		**5.00%**	
MEAN		**582**	
C.V		**25%**	

(Source: International Energy Agency (IEA Statistics, OECD/IEA, http://www.iea.org/stats/index.asp and World development Indicators-last updated: 19/07/2016)

A hundred years ago, people had never imagined that they would make lives very simple and painless through using technology. Similarly, in the modern era, people cannot imagine that life lives without electricity. Because today's, all functions of society doing help of electric power like not only communication, entertainment, transportation but also it is very efficient for households (food). In this way, electricity is something for society that people cannot live without it, in the modern day. If that happens, peoples live without power; then life will be so much difficult, slow and people can't share their feelings to each other in

less time. Therefore, People need to learn what the value of electricity is and learn how to produce it from other sources like renewable. These are some of the advantages of electricity, but, there are also some disadvantages and issues concerning energy as well. For example, it is most commonly made by burning crude oil or fossil fuels.

Graph No. 5.1: Electric Power Consumption in India

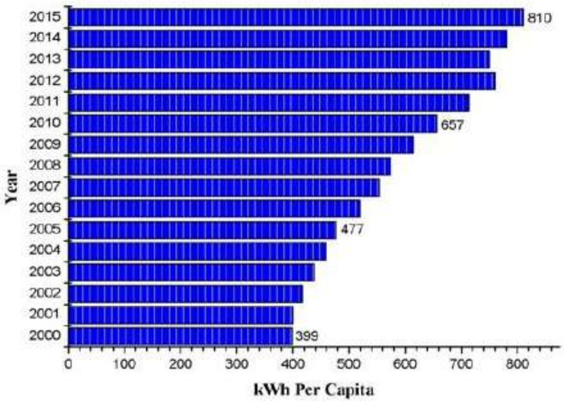

The bad thing is that these things are non-renewable but today, the best thing is that there are renewable sources of electricity that are being discovered and developed. One example is the solar energy, which uses the heat from the sun and hydroelectric uses the power of running water that moves turbines. Geothermal energy produces electricity through the heat from the ground (Importance of Electricity, 2012).

Above table no.6.5.2 represents the data of Electric Power Consumption in kWh Per Capita. In 2000, electric power consumption was 399 kWh Per Capita. Gradually, it increased up to 2005, after this year it jumped from 477 kWh to 519 kWh per capita. Hence, percentage change was higher at 9 percent of respective year 2006 than other study time. This power consumption rapidly showed growth of compound growth rate 5 percent with coefficient of variation 25 percent during the study period. In the last year of study, the electric power consumption figure reached 810 kWh per capita. Finally researcher concludes that during the study period, averagely 582 kWh electric power has been consumed by individual people of India.

Electricity is necessary both for production as well as consumption activity. Electricity consumption is also an indicator of standard of living of people in the country. It is revealed that electricity consumption in India is meager (582 KWh) compared to developed countries. But the noteworthy thing is electricity consumption is growing at the considerable rate of 5 percent per annum, is a good thing. Even though, variations is found in electricity consumption as indicated by C.V (25%), those were positive changes in electricity consumption, is also necessary to be taken in to account. Thus electricity consumption in India is lesser, but it is growing considerably and contributing to resource efficiency as well as attaining of green economy.

f. Education:

Education in India is provided by the public sector as well as the private sector, with control and funding coming from three levels:central, state, and local. Under various articles of the Indian Constitution, free and compulsory education is provided as a fundamental right to children between the ages of 6 and 14. The ratio of public schools to private schools in India is 7:5.

India has made progress in terms of increasing the primary education attendance rate and expanding literacy to approximately three-quarters of the population in the 7-10 age groups, by 2011. India's improved education system is often cited as one of the main contributors to its economic development. Much of the progress, especially in higher education and scientific research, has been credited to various public institutions. While enrolment in higher education has increased steadily over the past decade, reaching a Gross

Enrolment Ratio of 24% in 2013, there still remains a significant distance to catch up with tertiary education enrolment levels of developed nations, a challenge that will be necessary to overcome in order to continue to reap a demographic dividend from India's comparatively young population.

At the primary and secondary level, India has a large private school system complementing the government run schools, with 29% of students receiving private education in the 6 to 14 age group. Certain post-secondary technical schools are also private. The private education market in India had revenue of US$450 million in 2008, but is projected to be a US$40 billion market. As per the Annual Status of Education Report (ASER) 2012, 96.5% of all rural children between the ages of 6-14 were enrolled in school. This is the fourth annual survey to report enrolment above 96%. Another report from 2013 stated that there were 22.9 crore students enrolled in different accredited urban and rural schools of India, from Class I to XII, representing an increase of 23 lakh students over 2002 total enrolment, and a 19% increase in girl's enrolment. While quantitatively India is inching closer to universal education, the quality of its education has been questioned particularly in its government run school system. Some of the reasons for the poor quality include absence of around 25% of teachers every day. States of India have introduced tests and education assessment system to identify and improve such schools.

Conclusion:

There is so many indicators of infrastructure development like highways, streets, roads, and bridges; mass transit; airports and airways; water supply and water resources; wastewater management; solid waste treatment and disposal; electric power generationand transmission; telecommunications; and hazardous waste management etc. Although the current economic scenario has slowed down the development of the sector, government would need to explore ways of keeping the sector moving. Government has made some progress on key issues, but much still needs to be done. There have been mixed reactions to Land Acquisition Bill, with some viewing it as potential cost escalation, while others treating it as a tool for improved transparency on the subject. Another area that needs urgent Government action is the need for improved access to key natural resources like coal and iron. It is now a well-established and acknowledged fact that creation of infrastructure assets is critical for India’s economic development. The opportunities for future growth of the sector are enormous but there are also significant challenges that need to be overcome in order to make this infrastructure dream a reality.

www.aiirjournal.com

Bibliography

1. GOI. (2018, Feb 4). Retrieved from Ministry of Civil Aviation: http://www.civilaviation.gov.in/
2. GOI. (2018, Feb 1). Retrieved from Government of India, Ministry of Human Resource Development: http://mhrd.gov.in/
3. GOI. (2018, February 6). *Ministry of Drinking Water and Sanitation*. Retrieved from http://www.mdws.gov.in/
4. GOI. (2018, Feb 2018). *Ministry of Power: Welcome to Government of India*. Retrieved from http://powermin.nic.in/
5. GOI. (2018, Feb 9). *Ministry of Railways (Railway Board)*. Retrieved from http://www.indianrailways.gov.in/railwayboard/
6. GOI. (2018, Feb 6). *Ministry of Road Transportation and Hghway*. Retrieved from https://www.india.gov.in/official-website-ministry-road-transport-and-highways
7. Ovhal, V. V. (2016). *India Towards a Green Economy.* Kolhapur.

Role of Globalization in Agricultural Development of India

Dr. Sachin A. Kamble
Department of Economics
R.S.B. Mahavidyalaya, Aundh (Satara)

Dr. B.T. Waghmare
Head, Department of Economics
New College, Kolhapur

Introduction:

Agriculture's share in India's economy has progressively declined to less than 15% due to the high growth rates of the industrial and services sectors, the sector's importance in India's economic and social fabric goes well beyond this indicator. First, nearly three-quarters of India's families depend on rural incomes. Second, the majority of India's poor (some 770 million people or about 70 percent) are found in rural areas. And third, India's food security depends on producing cereal crops, as well as increasing its production of fruits, vegetables and milk to meet the demands of a growing population with rising incomes. To do so, a productive, competitive, diversified and sustainable agricultural sector will need to emerge at an accelerated pace.

India is a global agricultural powerhouse. It is the world's largest producer of milk, pulses, and spices, and has the world's largest cattle herd (buffaloes), as well as the largest area under wheat, rice and cotton. It is the second largest producer of rice, wheat, cotton, sugarcane, farmed fish, sheep & goat meat, fruit, vegetables and tea. The country has some 195 m ha under cultivation of which some 63 percent are rain fed (roughly 125m ha) while 37 percent are irrigated (70m ha). In addition, forests cover some 65m ha of India's land.

Concept of Globalization:

Globalization is the process where the economies of various countries in the world become more and more connected to one another. In a globalized economy, people from one country can buy goods quite easily from other countries. Nowadays, people in one country can even buy services from other countries (because of the internet a company can have accountants in India, for example, do its taxes).

The implications of globalization for a national economy are many. Globalization has intensified interdependence and competition between economies in the world market. This is reflected in Interdependence in regard to trading in goods and services and in movement of capital. As a result domestic economic developments are not determined entirely by domestic policies and market conditions. Rather, they are influenced by both domestic and international policies and economic conditions. It is thus clear that a globalizing economy, while formulating and evaluating its domestic policy cannot afford to ignore the possible actions and reactions of policies and developments in the rest of the world. This constrained the policy option available to the government which implies loss of policy autonomy to some extent, in decision-making at the national level.

ISSN 2349-638x
www aiirjournal.com

Objectives of the study:

1. To study the concept of globalization.
2. To analyze the role of globalization in development of Indian agriculture sector.

Research Methodology:

The present research paper has been depending upon the secondary data. The secondary data has been collected from various reference books, published government report, unpublished research reports, project report, unpublished research thesis, websites, annual reports etc.

Role of Globalization in Agricultural Development of India:

Agricultural Sector is the mainstay of the rural Indian economy around which socio-economic privileges and deprivations revolve and any change in its structure is likely to have a corresponding impact on the existing pattern of Social equity. The liberalization of India's economy was adopted by India in 1991. Facing a severe economic crisis, India approached the IMF for a loan, and the IMF granted what is called a 'structural adjustment' loan, which is a loan with certain conditions attached which relate to a structural change in the economy. Essentially, the reforms sought to gradually phase out government control of the market (liberalization), privatize public sector organizations (privatization), and reduce export subsidies and import barriers to enable free trade (globalization).

1. Globalization has provided farmers new markets to sell their products in. Exports of agricultural goods have increased resultantly.

2. New technologies, farm practices, seeds have been imported to India. These have helped increase our farm yield and productivity.
3. Research collaboration with foreign countries and institutions has increased.
4. Globalization has encouraged the concrete of corporate and contract farming which have helped farmers.
5. Proliferation of food processing industries has improved farmers returns.
6. Some imported seeds such as cotton have not suited to Indian conditions adversely affecting unaware farmers.
7. Globalization has increased competition. Huge subsidies to farmers in foreign nations allow them to export to India at cheaper prices.
8. Globalization has indirectly led to industrial growth. This needs land and resultantly increase in displacement of farmers.
9. More importantly, globalization has shifted the public discourse from agriculture to industry.
10. Issues of patent of indigenous products such as turmeric are a concern.
11. WTO negotiations have implication for agricultural subsidies. Any change in MSP structure can impact farmers very badly.
12. Majority of farmers have small holding. They have not sufficient funds to invest in modern agricultural practices.
13. Cash crop demand increase farmer focus on these crops. But demand and price of these crops may fluctuate. These have major implication when farmer deviate from food crops. This has issues for countries food security.
14. This has some positive also as export of agricultural produce have created foreign currency.
15. Geographical indexing has improved demand for such commodities in international markets and this have positive effect on farmers income.

Globalization is a mix bag for agriculture sector. With proper protection to farmers it can have huge benefits for farmers especially and agricultural sector in general.

Conclusion:

Globalization has brought many positive changes in the initial agriculture in terms of mechanization, technology, improved high yield variety seeds, access to fertilizers etc. along with increased crop yield and productivity, it has brought foreign earning for the nation. For consumer now both the quality and quantity of food grains are available on competitive prices. Advancement of agriculture research and development, increased collaboration with world in education are welcome move. But the inherent limitation of Indian agriculture along with less enabling environment and lack of structural reforms brought many unwelcome changes. Integration of Agriculture prices with global one, brought heavy fluctuations, technology is still year’s long old, fuel prices affects cost of production, etc. The real benefit of the globalization can be reaped only when the required structured orientation is brought in. Development of agriculture markets, commodity exchanges, backward and forward linkage and working on storage, transportation etc. is areas which may facilitate bettor harmony and required atmosphere.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The Role of Teachers in Nation Building– A Study With Respect to Qualities of Best Teacher

Dr. S.F. Bothikar
Assistant Professor
D.R.K. College of Commerce
Kolhapur- Maharashtra -India.

Abstract:

The Indian Education is one of the largest system in world in which young youth are involved in taking education from different educational Institutes in the country

The Higher education is the main sector for creating best citizens to the country . The teacher has to be very dedicated and qualified to teach the students of higher educational sector. The purpose of this paper is to find out what are the roles of teacher , qualities and skills of teacher to get best results in higher educational sector . effective teaching is possible only when teacher is motivated and has will to teach the subject . The practical knowledge with best theory and concepts in every area of subject is required . The students are well impressed by best teachers and they are making them as role models in their future life when they deal with real world problems. The author has done decent effort to study the role of teacher in higher education .

The nation can not be developed unless teachers are very serious in class rooms and are taking proper care to impart the knowledge to the students . The Education system in India have lot of challenges and are to be dealt with time bound solutions for the betterment of the students community .

The Author has studied the various skills of the teacher to create awareness about this important topic to the readers and stakeholders of the education field .

Keywords :- Teacher, Education , School , Role , Qualities ,Innovation , Learning ,Book .

Introduction

A great teacher is one a student remembers and cherishes forever. Teachers have long-lasting impacts on the lives of their students, and the greatest teachers inspire students toward greatness. To be successful, a great teacher must have following qualities ,

He should be learner always and be role model for students.

A great teacher is very engaging and holds the attention of students in all discussions. He makes best use of time and resources given to him/her

1. **Plan the lesson and be very clear in Lessons Planning**

A great teacher establishes clear objectives for each lesson and works to meet those specific objectives during each class.

2. **He should be very Discipline and have very high moral values .**

A great teacher has effective discipline skills and can promote positive behaviors and change in the classroom.

3. **Good Classroom Management Skills and good motivator for students.**

A great teacher has good classroom management skills and can ensure good student behavior, effective study and work habits, and an overall sense of respect in the class room. He also motivates the students by his own example

4. **He should have good Communication with Parents and guardians**

A great teacher maintains open communication with parents and keeps them informed of what is going on in the classroom as far as curriculum, discipline, and other issues. They make themselves available for phone calls, meetings, and email.

5. **High Expectations from stakeholders**

A great teacher has high expectations of their students and encourages everyone to always work at their best level.

6. **Knowledge of Curriculum and Standards to maintain quality**

A great teacher has thorough knowledge of the school's curriculum and other standards they must uphold in the classroom. They ensure their teaching meets those standards.

7. **Knowledge of Subject Matter and depth of the knowledge with effective application skills**

This may seem obvious, but is sometimes overlooked. A great teacher has incredible knowledge of and enthusiasm for the subject matter they are teaching. They are prepared to answer questions and keep the material interesting for the students.

8. **Passion for Teaching**

A great teacher is passionate about teaching and working with children. They are excited about influencing students' lives and understand the impact they have.

9. **Strong Rapport with Students**

A great teacher develops a strong rapport with students and establishes trusting relationships.

10. *Seeks continually to improve teaching skills*

- Seeks to learn and incorporate new skills, and information teaching
- Seeks feedback and criticism
- Keeps up to date in specialty

11. *Brings a wide range of skills and talents to teaching*

- Teaching is clearly presented and stimulates high-order thinking skills
- Presents difficult concepts comprehensibly
- Brings appropriate evidence to the critique
- Teaches memorably

Ii. Some Of Skills Needed For Best Teacher.

As well as subject knowledge, there are some other, more general qualities that teachers need.

As a teacher, you should:

1. Enjoy communicating and enjoy teaching from heart.
2. Have confidence in one self with our knowledge .
3. Have great planning and organizational skills.

5. Be able to deal with conflict and resolve them .
6. Motivate your students to do their best and take the strength to new heights.
7. Empathize with your Students.
8. Commitment to work.
9. Demonstrates Leadership in teaching
10. Encourages critical thinking among students
11. Encourages team work
12 Adds Scientific temperament in learners
13. Shows problem solving techniques .
14. Reduces uncertainty in problems.
15 Acts like parents to the students.
11. Takes feedback and take corrective actions in case of problems.

Conclusion

The teacher is the backbone of the education system and he has to put his head and heart in teaching students and making the students understand difficult concepts in simple way . higher educational system. He can create a lot of difference in students quality of education by his teaching skills and knowledge . The education nowadays is facing lot of problems and issues world wide . The dedicated teacher can be one of the solution to many problems faced by this sector . The author has dealt with major skills of the teacher , quality and roles of the teacher in this paper . The nation building is possible only with the serious and knowledgeable teachers .

Acknowledgements

Author thanks all the well wishers for the research contribution to make this research possible. Help from **Dr. Anil Gaikwad** in drafting the paper is very useful to me. All the authors whose references are taken are acknowledged through this paper .

References

1. Canter, L., & Canter, M. (2002). *Assertive discipline: Positive behavior management for today's classroom* (3rd ed.). Los Angeles: Lee Canter & Associates.
2. Danielson, C. (1996). *Enhancing professional practice: A framework for teaching*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
3. Goldberg, M. (1990). Portrait of Madeline Hunter. *Educational Leadership, 47*(5), 41–43.
4. Smith, Anthony. 1986. "State-Making and Nation-Building," in John Hall (ed.), States in History. Oxford: Basil Blackwell, 228-263. Pp 56-59
5. Moos, R. H. (1979). Evaluating Educational Environments: Measures, procedures, findings, and policy implications. San Francisco: Jossey-Bass. Pp 9-11
6. Hornby, S.A. (1998). Oxford Advanced Learner's Dictionary, Special Price Edition, Oxford: Oxford University Press. Pp8-12
7. Oni, A.A. (2001). Evolving a Paradigm for Teacher Education in the 21st Century, Nigerian Journal of Education Philosophy pp =34-36.
8. https://www.henrystewartpublications.com/jdsm,,*/https://en.wikipedia.org/wiki/educationleaders www.ejournal.aessangli.in/ASEEJournals/HSS49.pdf*

Bank Marketing and its Role in Development of Indian Economy: A Study

Sunny S. Pandhre
Assistant Professor in Commerce,
Vidya Prabodhini College of Commerce,
Education, Computer and Management
Alto-Parvari-Goa

Abstract

Banks had started to perform marketing and planning techniques in banking in order to be able to offer their new services efficiently. Marketing scope in banking sector should be considered under the service marketing framework. Performed marketing strategy is the case which is determination of the place of financial institutions on customers' mind. Bank marketing does not only include service selling of the bank but also is the function which gets personality and image for bank on its customers' mind. The reasons for marketing scope to have importance in banking and for banks to interest in marketing subject can be arranged as: Change in demographic structure: Differentiation of population in the number and composition affect quality and attribute of customer whom benefits from banking services. Intense competition in financial service sector: The competition became intense due to the growing international banking perceptiveness and recently being not limiting for new enterprises in the sector. Increase in liberalization of interest rates has intensified the competition.

Keywords: Bank Marketing, Consumer Services and Development

Introduction

Bank Marketing – The concept Bank marketing is the application of marketing principles in the banking services or conceptualization of marketing in the decision making process of banking organizations. It is against this background that with a change in the concept of marketing, we find an analogous change in the concept of bank marketing. Earlier the concept of marketing came in to the banking sector not in the form of marketing rather than in the form of advertising and promotion. Gradually we find a change in the concept since the experts with this view that marketing should gear itself to more to the well being of the society and therefore the term societal marketing was coined. It was also called responsive marketing which suggested tuning or responding to the changing needs of the consumer, society and environment. In such a situation, banks have been frantically looking for alternatives to survive and thrive. It is here that bank marketing came to their rescue. With its emphasis on the centrality of the customer to entire banking operations, the bank marketing concept has provided a way out in the form of a host of new banking services and instruments.

Bank marketing has emerged as the principal survival strategy for banks confronted with an accelerating pace of disintermediation. Another face of the growth of Indian economy in recent years has been the fantastic increase in needs and expectation of banking customers, Important factors for this change are the spread of Television, including access to international channels, Rise of Indian middle-class with considerable financial resources and furthermore, a higher propensity towards consumption, Entry of foreign and private sector banks in India, Break-up of the joint family system in urban India, and Govt. intervention for protecting the interest of consumers. All these and similar other developments have combined to produce a typical bank customer who is no longer prepared to accept things lying down. Now due to the change in the attitude of customers, banks cannot continue with their "take it or leave it" attitudes. If they do so they will lose their customers because customers have a number of other options. So banks must be closer to the customer in order to satisfy them. In other words, this is exactly what bank marketing is.

An offshoot of economic liberalization is the phenomenal growth in competition in the banking industry. A number of private sector banks with considerable financial strength and expertise have already made an entry. In addition to this, foreign banks have also made their presence in the country. Besides, a large number of Non-banking Finance Companies as well as recently proposed local area banks are competing to get the maximum share of the market. Bank customers in India are going to have a choice. This situation brings 'bank marketing' to increase business and profit.

A popular definition of bank marketing is given by S. Kuppuswami in the following words, "Creation and delivery of financial services suitable to meet the customer's need at a profit to the bank".

Need for Marketing of Banks

The emerging trends in the world economy indicate recession, the mounting intensity of competition, and the increasing domination of information technologies. The changing lifestyles and advancing socio – cultural degeneration make it essential that commercial banks in particular practice innovative marketing to

increase market share. Thus we find bank marketing helping an optimal blending of the core and peripheral services. The elimination and inclusion process in the service mix are done effectively and this simplifies the task of formulating and innovating the product mix in tune with the changing expectations of the customers. The service if competitive gets a positive response in the market. The promotional measures get a new look and the creditability for the same goes to the innovative marketing which make the advertisement and publicity measures creative. The sales promotion measures act as a motivational tool and make ways for increasing the market share. The interest and fees are fixed rationally which sub serves the interests of both the banks as well as their customers.

The behavioural dimension receives a transcendental priority which helps banks in rating and evaluating the changing level of expectations. Bank marketing in general and Customer Relationship Management (CRM) in particular are of vital importance for Indian banks particularly in the current context when banks are facing tough competition from other agencies, both local and foreign, that offer value added services. Competition is confined not only to resource mobilization but also to lending and other revenue generating areas of services offered by banks.

The Marketing Mix in Banking Sector

Service

Recently, banks are in a period that they earn money in servicing beyond selling money. The prestige is get as they offer their services to the masses. Like other services, banking services are also intangible. Banking services are about the money in different types and attributes like lending, depositing and transferring procedures. These intangible services are shaped in contracts. The structure of banking services affects the success of institution in long term. Besides the basic attributes like speed, security and ease in banking services, the rights like consultancy for services to be compounded are also preferred.

Price

The price which is an important component of marketing mix is named differently in the base of transaction exchange that it takes place. Banks have to estimate the prices of their services offered. By performing this, they keep their relations with extant customers and take new ones. The prices in banking have names like interest, commission and expenses. Price is the sole element of marketing variables that create earnings, while others cause expenditure. While marketing mix elements other than price affect sales volume, price affect both profit and sales volume directly. Banks should be very careful in determining their prices and price policies. Because mistakes in pricing cause customers' shift toward the rivals offering likewise services. Traditionally, banks use three methods called "cost-plus", "transaction volume base" and "challenging leader" in pricing of their services.

Distribution

The complexities of banking services are resulted from different kinds of them. The most important feature of banking is the persuasion of customers benefiting from services. Most banks' services are complex in attribute and when this feature joins the intangibility characteristics, offerings take also mental intangibility in addition to physical intangibility. On the other hand, value of service and benefits taken from it mostly depend on knowledge, capability and participation of customers besides features of offerings. This is resulted from the fact that production and consumption have non separable characteristics in those services. Most authors argue that those features of banking services make personal interaction between customer and bank obligatory and the direct distribution is the sole alternative. Due to this reason, like preceding applications in recent years, branch offices use traditional method in distribution of banking services.

Promotion

One of the most important element of marketing mix of services is promotion which is consist of personal selling, advertising, public relations, and selling promotional tools. **Personal Selling**

Due to the characteristics of banking services, personal selling is the way that most banks prefer in expanding selling and use of them. Personal selling occurs in two ways. First occurs in a way that customer and banker perform interaction face to face at branch office. In this case, whole personnel, bank employees, chief and office manager, takes part in selling. Second occurs in a way that customer representatives go to customers' place. Customer representatives are specialist in banks' services to be offered and they shape the relationship between bank and customer.

Advertising

Banks have too many goals which they want to achieve. Those goals are for accomplishing the objectives as follows in a way that banks develop advertising campaigns and use media.

1. Conceive customers to examine all kinds of services that banks offer
2. Increase use of services
3. Create well fit image about banks and services
4. Change customers' attitudes
5. Introduce services of banks
6. Support personal selling
7. Emphasize well service

Bank Marketing and its Role in Indian Economy

Bank Marketing in India is not a new phenomenon. It has always been prevalent in India in various forms. For the last few years it has become synonymous with mainstream banking for many banks. The typical products offered in the Indian banking segment are housing loans, consumption loans for purchase of durables, auto loans, credit cards and educational loans. The loans are marketed under attractive brand names to differentiate the products offered by different banks.

As the Report on Trend and Progress of India, has shown that the loan values of these retail lending typically range between Rupees fifty thousand to One Crore. The loans are generally for duration of five to seven years with housing loans granted for a longer duration of 15 years. Credit card is another rapidly growing sub-segment of this product group. In recent past retail lending has turned out to be a key profit driver for banks.

Within the retail segment, the housing loans had the least gross asset impairment. In fact, retailing make ample business sense in the banking sector. While new generation private sector banks have been able to create a niche in this regard, the public sector banks have not lagged behind. Leveraging their vast branch network and outreach, public sector banks have aggressively forayed to garner a larger slice of the retail pie. By international standards, however, there is still much scope for bank marketing in India. After all, retail loans constitute less than seven per cent of GDP in India vis-à-vis about 35 per cent for other Asian economies — South Korea (55 per cent), Taiwan (52 per cent), Malaysia (33 per cent) and Thailand (18 per cent). As retail banking in India is still growing from modest base, there is a likelihood that the growth number Seem to get somewhat exaggerated. One, thus, has to exercise caution is interpreting the growth of banking in India.

Conclusion

The banking system is on the threshold of a change and continuity in growth and development, of individual customer needs and corporate practices, technology and competitions. The role of marketing in the banking industry continues to change. For many years the primary focus of bank marketing was public returns. Then the focus shifted to advertising and sales promotion. That was followed by a focus on the development of a sales culture. Now the focus is on the individual customer meeting and even anticipating his or needs and developing trusting, long-term relationships by delivering high quality personalized service. Marketing both as a philosophy and an activity; is expected to contribute immensely to the realization of goals both immediate and future.

All though all the elements of the marketing concept – customer satisfaction, profit integrated framework and social responsibility must receive the greatest emphasis in the years ahead. They must be guided by the dictum of Mahatma Gandhi. "A customer is the most important visitor in our premises. We are depending on him. He is not an interruption on our work. He is the purpose of it. He is not an outsider to our business. He is part of it. We are not doing him a favour by serving him. He is doing as a favour by giving as an opportunity".

References

1.http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/45009/11/11_chapter%204.pdf
2.http://ijergs.org/files/documents/The-Role-of-Retail15.pdf
3.http://www.opf.slu.cz/vvr/akce/turecko/pdf/Once.pdf
4.https://www.scribd.com/doc/19639288/Marketing-of-Banking-Services-1
5.www.iibf.org.in/documents/jaiib-marketing.ppt

One Day Interdisciplinary National Seminar 17 th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

A Study Of Green Banking Trends In India

Sunita S. Amrutsagar
Assistant Professor
Department of Commerce
Dr.Babasaheb Ambedkar College
Peth vadgaon, Kolhapur

Abstract

Green Banking is nothing but transformation of traditional paper banking to paperless banking. Which considers all social and environmental factors help sustainable development; it is also called as an ethical banking. The paper focus on green banking practices in India. Banking sector is one of the major sources of financial investment for commercial projects which is one of the most important economic activities for economic growths. Green banking means ensuring environmental friendly practices in banking sectors and thereby reducing internal and external carbon footprints. Green banking includes combining operational improvement, technology and changing client habit in banking business. This comes in many forms such as –using online banking instead of branch banking. Paying bills online instead of mailing them; opening money market accounts at online banks, instead of large multi-branch bank. Main emphasis has been made on the concept and scope of Green Banking in India. So as to make our environment human friendly and enrich our economic productivity.

The objective of this paper is to conceptualize the concept of green banking. This study covers global scenario, Indian Scenario and strategies adopted by Indian banks. This paper explores the importance of green banking also. Research is based on secondary data.

Key Word: Green Banking, Ethical, Sustainable Growth.

Introduction

Green Banking means endorsing environmental responsive practices and tumbling your carbon trail from your banking happenings. Green bank is like a normal bank, which considers all the second and environmental/ecological factors with an aim to protect the environmental and conserve natural resources. It is called ethical bank or sustainable bank. Green is slowly becoming the symbolic color of eco consciousness in the world. The concept of green banking will be mutually beneficial to the banks, industries and the economy. Green banking involves a two pronged approach. Firstly it focuses on the green transformation of internal operations of all banks. It means the entire bank should adopt appropriate ways of utilizing renewable energy, automation and other measures to minimize carbon footprint from banking activities. Secondly, all banks should adopt environmentally responsible financing, weighing up environmental risk of the project, before making financial decisions, and in a particular supporting and fostering growth of 'green' initiatives and projects. Generally, the green banking coverage includes: sustainable banking, ethical banking, green mortgages, green loans, green credit card, green saving accounts, green checking accounts, green money, market accounts, mobile banking, online banking, remote deposit, waste management and green financing.

An ethical bank also known as a social, alternative, civic, or sustainable bank, is a bank considered with the social and environmental impact of its investments and loans. Ethical banks are part of a larger societal movement towards more social and environmental responsibility in the financial sector. This movement includes: ethical investment, socially responsible investment, Corporate Social Responsibility (CSR), and is also related to such movement, ethical consumerism, boycotting etc.

Green banking is an emerging concept and financial mechanism of the banking industries, which essentially tend to integrate banks with environment to create new business consciousness and embedded opportunities in an ethical and sustainable manner. Green bank shows that it is committed to social responsibility and resource efficiency with default paper free accounts, green mortgages and green home improvement loans. The paper aim is to understand the concept of green bank, objectives, important, sustainable development particularly in the Indian context.

Meaning and definition

Green Banking is like a customary bank, which considers all the shared and eco-friendly factors; it is also called as virtuous bank. Virtuous banks have started with the aim of guarding the environment. These banks are like a normal bank which aims to defend the environment and it is controlled by same specialists as what outmoded bank does. Green banking is like a normal bank, which considers all the collective and conservational/biological factors with an aim to shelter the milieu and conserve accepted resources. It is also called as an ethical bank or a sustainable bank. They are controlled by the same establishments but with a bonus agenda toward taking care of the Earth's environment / habitats / resources. For banking pros green banking involves the canons of sustainability, ethical lending, conservation and energy efficiency.

Green Banking is the banking of products that are presumed to be environmentally preferable to others. Thus green banking integrates a extensive range of accomplishments, including artifact modification, changes to the trade process, sustainable wrapping, as well as amending advertising. The "Green Banking" is holistic banking concept incorporates a broad range of actions, wherein the invention, presentation, depletion and clearance of products and services happen in a mode that is less unfavorable to the environment.

Objectives of the study

- To study of concept of 'Green Bank'.
- To check the awareness of green banking among general public.
- To understand the sustainable growth of green banking in India.

Green banking: Global Scenario

When global warming and environmental issue are being talked about in every country, be it developing or developed nation green banking has become the top priorities for many. The concept of green banking has developed in western countries. Not only developed countries but developing countries like Bangladesh which is one of the most vulnerable countries for climate change has successfully replicated the concept of green banking.

In the year 1990's the United Nations Environmental Programme (UNEP) launched what is now known as UNEP finance initiative 200 financial institutions around the globe are signatories of this initiative statement to promote sustainable development within the framework of market mechanism towards common environmental goals. The objectives of these organizations are to integrate the environmental and social dimensions to financial performance and risk associated with it in financial sector.

Some of the other Major initiatives in the field of green banking by some International Banks:-

1. Green Auto Loan Rate deal from United Financial Credit Union:- United :- United Financial Credit Union is offering a .25% rate reduction if one has to buy a new car fueled by alternative energy source mainly Hybrid car, Electric car, Ethanol-powered car or a car powered by a fuel cell. Now buying an eco-friendly car is no more a costly affair.
2. Citi Bank: – It has developed environmental management system which basically guides its environmental initiatives. In 2003 it developed had developed a comprehensive environment and social risk management (2003) policy and updates periodically which requires adherence to International Financial Corporation (IFC) performance standards and its guidelines which provides pollution prevention, safety and guidance to as large as 63 specific sectors.
3. PNC Bank: – PNC Bank is the first U.S bank which applies green building standards to all newly constructed or renovated retail branch offices. Some of the benefits of green building standards are cleaner indoor air and improved health and well-being of employees. PNC integrates water and energy saving technology into building practice. PNC has built the largest green wall in United States which provides energy efficiency on the PNC's headquarter building.

4. National Bank of Abu Dhabi: – It is the first bank in United Arab Emirates to install a solar-powered ATM for use by customers. National Bank of Abu Dhabi has a target of installing solar-powered machines in all its 110 branches and also adds another 430 solar-powered stand alone.

Green banking: An Indian scenario

India is on a higher growth trajectory for last one and half decade and the industrial sector plays the most important role in India's growth story. However, Indian industry faces the challenges of controlling environmental impact of their business i.e. reducing pollution and emission of their clients. Though government has been trying to address the issue by framing environmental legislations and encouraging industry to follow environmental technologies and practices, they would not be enough given the poor track records of enforcement, public awareness and inability to derive competitive advantage by producing eco-friendly products. Incidentally, India's is the world's sixth largest and second fastest growing country in terms of producing green house gases. Delhi, Mumbai and Chennai are the three of the world's ten most polluted cities. The major polluting industries in India are (a) primary metallurgical industries namely zinc, copper, steel etc. (b) paper & pulp (c) pesticides/insecticides (d) refines (e) fertilizers (f) tanneries (g) sugar (h) textiles (i) chemicals/pharmaceuticals etc. The banking operation and investment by financial institutions should take care of environmental management of these polluting industries by improving the overall environment, the quality and conversation of life, level of efficiency in using materials and energy, quality of services and products. In this context, the role of banking sector, which is on major financing sources to the Industries, assumes high importance. The environmental regulations in India can be broadly classified into two broad categories i.e. command and control regulations and liability law. The command and control regulations are *ex ante* regulations that are designed to dissuade environmentally damaging projects. This regulation is implemented by setting industry specific pollution standards, scrutinizing the projects and granting/denying permissions by the concerned authorities like Ministry of Environment and Forest. The liability laws are *ex post* in nature and are implemented by enforcing authorities through imposing fines, closing down the defaulting industries etc. However there is no law and rule in India that can hold banks responsible for scrutinizing investment projects before financing and for the environmental damage created by its client. Once legal framework for the environmental pollution standards are formulated in India, the polluting industries either have to close down or have to make necessary investment to comply with the standard. In this process these industries will lose their competitiveness in the international market, which would directly affect Indian economy and the banking sector.

Thus in the present context, it is equally important for banks to guard themselves against the conversion of the now performing assets into non-performing one in the future. Realization of these facts by banks will certainty make them fast adopt the concept of *Green Banking*. The industries, which are ill equipped to control pollution now, are the possible polluters of future. A day may come, when legislation may take a hard stance against these environmental culprits and may order the closer of these units. Almost 150 SSI units around Agra and Delhi were forced to close down for their non-compliance to the mandated environmental close down for their non-compliance to the mandated environmental standards12. In such an eventuality, the industries cannot be rescued from becoming the non-performing ones, as the banking institutions continue to overlook these aspects.

Steps in Green Banking: The following are some of the steps that can be taken for going green in banking:

1. Go Online

Online banking is the developing concept in young and corporate India. Online banking helps in additional conservation of energy and natural resources. Online Banking includes: a. Paying bills online, b. Remote deposit, c. Online fund transfers and d. online statements. It creates savings from less paper, less energy, and less expenditure of natural resources from banking activities. Customers can save money be

avoiding late payments of fees and save time by avoiding standing to queues and paying the bill from home online.

2. Use Green Checking Accounts

Customers can check their accounts on ATM or special touch screens in the banks. This can

be called as green checking of account. Using a green checking account helps the environment by utilizing more online banking services including online bill payment, debit cards, and online statements. Banks should promote green checking by giving some incentives to customers by giving higher rate of interests, waiver or discount in fees etc

3. Use Green Loans for Home Improvements

The Ministry of Non-renewable Resource in association with some nationalized and scheduled banks undertook an initiative to go green by paying low interest loans to the customers who would like to buy solar equipment. The rate of interest is as low as 4% p.a. Before you undertake a major home improvement project, study if the project can be done in an eco-friendly manner and if you might qualify for a green loan from a bank Green loan are perfect for energy saving project around the house.

The new Green Home Loan Scheme from SBI, for instance, will support environmentally friendly residential projects and offer various concessions. These loans will be sanctioned for projects rated by the Indian Green Building Council (IGBC) and offer several financial benefits –a5 percent concession in margin, 0.25 percent concession in interest rate and processing fee waiver.

4. Power Savings Equipment

Banks can directly contribute to controlling climate change and as an initial step they intend to start a campaign to replace all fused GSL bulbs, in all owned premises offices and residential.

Banks can also make a feasibility study to make rain water harvesting mandatory in all the Bank’s owned premises. In December 2009 Indusland Bank inaugurated Mumbai’s first solar-powered ATM as part of its ‘Green Office Project’ campaign titled ‘Hum aur Hariyali’.

5. Use Green Credit Cards

Some of the banks introduced Green Credit Card. The benefit of using a green credit card is that banks will donate funds to an environment-friendly non- profit organization from every rupee you spend on your credit card to a worthwhile cause of environment protection.

6. Save Paper

Bank should purchase recycled paper products with the highest post- consumer waste content possible. This includes monthly statements, brochures, ATM receipts, annual reports, newsletters, copy paper, envelopes etc. Whenever available, vegetable-based inks are used instead of less environmentally friendly oil-based inks.

7. Use of Solar and Wind Energy

Using solar and wind energy is one of the noble cause for going green. State Bank of India (SBI) has become the first bank in the country to venture into generation of green power by installing windmills for captive use. As part of its green banking initiative, SBI has installed 10 windmills with an aggregate capacity of 15 MW in the states of Tamil Nadu, Maharashtra and Gujarat.

8. Mobile Banking

Mobile banking is tricky. On the one hand, it is great to have the ability to check balances, transfer funds or pay bills from you phone. One the other hand, it saves time and energy of the customers. It also helps in reducing use of energy and paper of the bank. Most of the Indian banks introduced this paper-less facility. The basic concepts we can understand from green banking are:

- Basically Green banking avoids as much paper work as possible and rely on online/electronic transactions for processing so that we get green credit cards and green mortgages. Less paperwork means

less cutting of trees. It also involves creating aw to banking business people about environmental and social responsibility enabling them to do an environmental friendly business practice.

- Green Ethical banks adopt and implement environmental standards for lending, which is really a proactive idea that would enable eco-friendly business practices which would benefit our future generations.
- When we are awarded with a loan, the interest of that loan is comparatively less with normal banks because green banks give more importance to environmental friendly factors- ecological gains.
- Natural resources conservation is also one of the underlying principles in a green bank while assessing capital/operating loans to extracting/industrial business sector.
- Green Banking as a concept is a proactive and smart way of thinking with a vision for future sustainability of our only Spaceship Earth - as design science explorer Richard Buckminster Fuller called our Earth.
- The value proposition for corporations to go green includes many of the same issues as that for individual consumers but on a much large scope and with additional concerns. Corporations may share a desire to reduce carbon footprint and enhance security by eliminating paper waste, but they are also extremely concerned with eliminating or decreasing errors due to manual processing and with creating a profitable bottom line. For these reasons and more, corporations are actively pursuing green programs, many companies are taking active steps to reduce waste, implement sustainability measures and increase profitability by going green.

Green banking initiatives by various Indian banks.

Green banking implementation year	Names of the banks operating in India
1996	Union Bank Of India
2003	Citi Group INC, HSBC, ING Vyasa, RBS, Royal bank of Canada, Syndicate Bank, Standard Charted
2005	Yes bank, Corporation Bank
2006	Bank Of America, JP Morgan
2007	ICICI, OBC, SBI
2008	Bank Of Baroda, Karnataka Bank, Industrial Bank, Dena Bank
2009	HDFC, Indian Overseas, Indusland Bank, PNB, ABN Amro, Karur Vyasa, Andhra bank
2010	Axis bank, Kotak Mahindra, South Indian Bank
2011	Canara Bank, IDBI, EXIM
2013	IDFC

Challenges

- Confronting challenges to going green
- These above banks are still startups
- Operating expenses and cost are higher
- Lack of environmental audits
- Less attention on environmental risk management
- Non automation of business process
- Lack of clear policies
- Unavailability of skilled employees

Conclusion

Green banking is really a good way for people to get more awareness about global warming; each businessman will contribute a lot to the environmental and make this earth a better place to live. Until a few years ago, most traditional banks did not practice green banking or sick investment opportunities in environmentally- friendly sector or business. If an Indian banks desire to enter global markets, it is important that they recognize their environmental and social responsibilities. This concept of "green Banking" will be mutually beneficial to the banks, industries and the economy. Not only green banking will ensure the greening of the industries but it will also facilitate in improving the asset quality of the banks in future.

References

1. Ray Vareen, 'A Green Dream', 4P's Business and Marketing, 21 Nov to 4 Dec 2008.
2. Leslie D Monte, 'It's Times for Green Banking', Business Standard, May 21, 2010.
3. Ritwik Mukherjee, 'SBI launches green policy for paperless banking', Financial Chronicle, August 27, 2010. 4. Banking and Financial Markets in Maharashtra 1947 to 2007 by Niti Bhasin New Century publication, New Delhi, June 2007 edition.
4. Jeucken, M (2001) "Sustainable Finance and Banking, The finance Sector and The Future of the Planet". London, Earthscan.
5. Ray Vareen, 'A Green Dream', 4P's Business and Marketing, 21 Nov to 4 Dec 2008.
6. Leslie D Monte, 'It's Times for Green Banking', Business Standard, May 21, 2010.
7. Ritwik Mukherjee, 'SBI launches green policy for paperless banking', Financial Chronicle, August 27, 2010.
8. Banking and Financial Markets in Maharashtra 1947 to 2007 by Niti Bhasin New Century publication, NewDelhi, June 2007 edition.
9. Jeucken, M (2001) "Sustainable Finance and Banking, The finance Sector and The Future of the Planet". London, Earthscan.
10. Starogiannis, D (2006) "What is Environmental Responsibility of Banks" UNEP FI Conference, June.
11. Thompson,-Hilary-J, (1995) "The Role of Financial Institutions in Encouraging Improved Environmental
12. Green, C. F. "Business Ethics in Banking." Journal of Business Ethics 8.8 (1989): 631–634

A Study of Population Growth of Hilly Talukas in Kolhapur District and Its Impact

Dr. M. K. Kamble
Department of Economics
Shripatrao Chougule Arts and Science College,
Malwadi-Kotoli, panhala(Kolhapur)

Dr. D. B. Ingavle
Department of Economics
M. H. Shinde Mahavidyalaya,
Tisangi, Gaganbawada(Kolhapur)

Introduction

A study of the structure and characteristics in population is an important aspect of the study of population. As pointed out earlier, the study of population, among other things, attempts to answer the question: what kinds of people are found in any given population and how do those in one group differ from those in another? The study of the structure and characteristics in population, which is also known as the study of the composition of population, covers this aspect of population studies. It embraces the following basic personal, social and economic characteristics and attributes of population i.e. age, sex, race, nationality, religion, language, marital status, household and family composition, literacy and educational attainment, employment status, occupation, income etc.

Population may be distributed into sub-groups according to each of the foregoing characteristics. For instance, when sex is considered, the entire population may be classified into two groups' males and females; when religion is considered, the entire population may be divided into different religious groups. The study of population structure and characteristics thus relate of the distribution of one or more of these characteristics or attributes within population

Statement of Problem

In the study of population (demography), the structure of population has most important place along with the motion of population. When we start the studies in the population it becomes noticeable that there are many changes in total population. It creates its importance from social and economic point of view. On the basis of this information we can find out the growth of population, rate or growth, causes of growth and its effects on society etc.

Need of the Study

The researcher has study the changing structure of population of hilly talukas in Kolhapur district. The structure of population is changing because of the growing population, urbanization and migration etc.

Scope of Research

As far as the scope of the research study is concerned, it covers almost all socio-economic aspects of Kolhapur district, particularly in the hilly talukas.

In the study of population one would come to know about the extent of increase in population, the responsibility of the state; and the socio-economic problems

Objectives of the Study

The following main objectives have been taken into consideration for the study.

1) To study the population growth and density of hilly talukas in Kolhapur district.
2) To Study the concept of population growth.

Data Collection and Research Methodology

The researcher has study the structural changes in population as well as its impact on socio-economic development of Kolhapur district.

A) Data Collection

The entire study only based on secondary sources. The secondary data have been collected from various census reports of Kolhapur district, report of district statistical office, Zilla Parishad, Tahshil Office, Grampachayat Collector office, Municipal Corporation and Municipal Council. It is also collected from

Articles, internet websites, various journals and books, etc.

B) Data Analysis and Interpretation

In order to interpreted and the data collected from secondary sources, the researcher has used various statistical techniques, for instance ratio frequency, mean, standard deviation, correlation, compound growth rate, simple growth rate and population projection are the major statistical techniques have been used.

Limitations of the Study

1. The present research work being a type of macro level study is based on primary as well as secondary data. The present study has the following limitations.
2. All the results and conclusions have been based on the appreciation of such type of population of hilly talukas in Kolhapur district.
3. The researcher has studied only structural changes in the time stipulated period.
4. There is a limitation of obtaining statistical data regarding some dimensions of population structure from various census reports of the government.

Analyses of Population Growth

The growth in population is foremost indicator of population structure. On the basis of the information about the population growth we can measure the increasing trend in population of the region and overall changes in it. It refers to the increasing trend occurred in the number of population in the region and how it is changed over the years. The following table shows the population growth of Hilly talukas of Kolhapur district.

GRAPH

1. Population Growth of Hilly Talukas in Kolhapur District

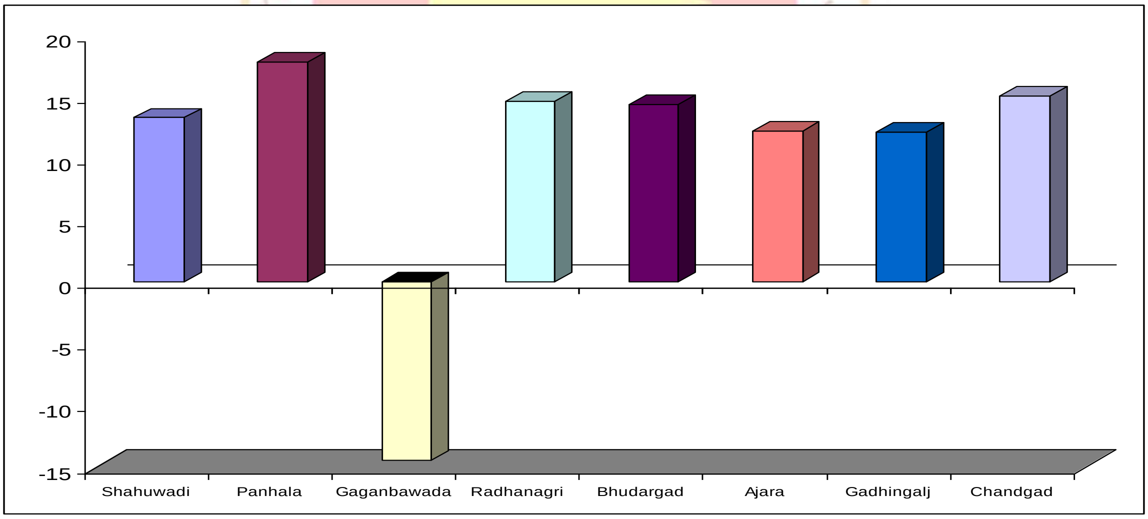

The table 1.1 and graph 1.1 represents that population growth of hilly talukas in Kolhapur district during 1961 to 2011. The overall CGR of population in Kolhapur district is 19.50%. it is observed from the hilly talukawise CGR figures shows highest growth rate recorded by Panhala taluka (25.65%) followed by Radhanagari, Bhudargad, Shahuwadi etc. on the contrary negative growth was found in Gaganbawada taluka (-14.49)%. Considering the horizontal figures of % of hilly talukas population to total district population it clears that on an average more than 40% of population has been live in hilly taluka from 1961 to 2011. But this share has been declining over the period of time.

Table 1.1 Population Growth of Hilly Talukas in Kolhapur District (1961-2011)

Sr. No.	Talukas	1961	1971	1981	1991	2001	2011	CGR
1	Shahuwadi	100566 (13.55)	119819 (13.18)	138490 (13.27)	158577 (13.75)	176859 (13.61)	185290 (13.59)	13.26
2	Panhala	114076 (15.37)	148287 (16.31)	170823 (16.37)	206872 (17.93)	238383 (18.35)	259182 (19.01)	17.75

3	Gaganbawada	59076 (7.96)	64100 (7.05)	70962 (6.80)	27781 (2.41)	32525 (2.50)	35777 (2.62)	-14.49
4	Radhanagri	100431 (13.53)	125053 (13.76)	150915 (14.46)	169039 (14.65)	188107 (14.48)	199557 (14.64)	14.61
5	Bhudargad	78655 (10.60)	94246 (10.37)	108061 (10.36)	127545 (11.06)	144910 (11.15)	150381 (11.03)	14.36
6	Ajara	68362 (9.21)	84439 (9.29)	94499 (9.06)	106425 (9.23)	121430 (9.35)	120124 (8.81)	12.19
7	Gadhingalj	127677 (17.20)	154098 (16.95)	174760 (16.75)	197600 (17.13)	216257 (16.64)	225633 (16.55)	12.06
8	Chandgad	93492 (12.59)	118883 (13.08)	134936 (12.93)	159740 (13.85)	180781 (13.91)	187278 (13.78)	15.03
9	Region Total	742335 (100)	908925 (100)	1043446 (100)	1153579 (100)	1299252 (100)	1363222 (100)	15.86
10	% To District Total	46.50	44.38	41.63	38.59	36.88	35.19	-3.05
11	District Total	1596493	2048049	2506330	2989507	3523162	3876001	19.50

Source: Census Handbook, Kolhapur District, 1961 to 2011.

2. Taking the percentagewise figures of hilly talukas the greatest population inhabited in Gadhinglaj taluka moreover this tahasil occupies maintain the same position in 1961 to 2011 census. In respect of Shahuwadi 13.55 population was inhabited this share was more or less same in 2011 census i.e. 13.59% as well as in case of other tahasils they are also maintain their share in all years.

3. The growth of population in Hilly talukas of the district has shown the increasing trend from 1961 to 2011. However, the share of growth of population in these talukas has been decreasing from 46.50% to 35.19 in the district total during this period. The major reason behind this declining situation is that the population in large extent has been migrated towards the developed talukas of the district. In addition to that the growth rate of the population is increased in Panhala and Gadhinglaj taluka because these are industrial developed talukas, where as the population has been shown declining trend due to the lack of industrialization and proper development of these talukas. Moreover, the declining position has been shown in Gaganbavda taluka from 1981 to 1991 because the 53 villages were transferred from this taluka into newly created Vaibhavwadi taluka in Sindhudurg district during the year 1981 as per decision of the Government of Maharashtra.

Conclusion And Suggestions

The structure of population with various dimensions is most important to analyze the various issues related to population profile of Hilly talukas of Kolhapur district. The researcher has honestly attempted to point out the various issues related to population structure from the present research study in Hilly talukas of the district.

Conclusions:

The following conclusions are drawn from the present research on population structure of Hilly talukas of the district.

1. The table 1.1 and graph 1.1 observed that the overall CGR of population in Kolhapur district is 19.50%. whereas from the hilly talukawise CGR figures shows highest growth rate recorded by Panhala taluka (25.65%) followed by Radhanagari, Bhudargad, Shahuwadi etc. on the contrary negative growth was found in Gaganbawada taluka (-14.49)%. It is considering the horizontal figures of % of hilly talukas population to total district population. So, it clears that on an average more than 40% of population has been live in hilly taluka from 1961 to 2011. But this share has been declining over the period of time.

2. After taking the percentagewise figures of hilly talukas it is clear the greatest population inhabited in Gadhinglaj taluka moreover this tahasil occupies maintain the same position in 1961 to 2011 census. In

respect of Shahuwadi 13.55 population was inhabited this share was more or less same in 2011 census i.e. 13.59% as well as in case of other tahasils they are also maintain their share in all years.

3. From the above table and chart it is also observed that the growth of population in Hilly talukas of the district has shown the increasing trend from 1961 to 2011. However, the share of growth of population in these talukas has been decreasing from 46.50% to 35.19 in the district total during this period. The major reason behind this declining situation is that the population in large extent has been migrated towards the developed talukas of the district. In addition to that the growth rate of the population is increased in Panhala and Gadhinglaj taluka because these are industrial developed talukas, where as the population has been shown declining trend due to the lack of industrialization and proper development of these talukas. Moreover, the declining position has been shown in Gaganbavda taluka from 1981 to 1991 because the 53 villages were transferred from this taluka into newly created Vaibhavwadi taluka in Sindhudurg district during the year 1981 as per decision of the Government of Maharashtra.

Suggestions

1. The growth of population in Hilly talukas of the district is limited but in some talukas such as Panhala, Gadhinglaj the growth is found high as compared to other talukas. The high growth in the population leads to create various socio- economic problems in the society. Hence the population growth should be limited which may favourably affected on the development of Hilly talukas. Especially the growth in population in Panhala and Gadhinglaj talukas is high because there is a large development of industries and other income sources; the people are diverted to these talukas from different regions of the district. In order to equal distribution of population among different Hilly talukas of the district, the balanced development should be achieved at grass root level.

2. In order to control the population growth which is adversely affected on the overall development of Hilly talukas of the district, several measure should be implemented such as create awareness among the people about the severe impact of growing population, effective implementation of Family Welfare Programme by the government, control on increasing birth rate, increase the age of marriage, ban on child marriage, motivate to the people for adopting One Family One Baby etc.

Reference & Bibliography

1. H. Coontz : Population Theories and the Economic Interpretation, Routledge & Eegen Paul Ltd.; London; 1957, P. 32.
2. Cowgill, Donald O : "The Theory of Population Growth Cycles", The American Journal of Socioligy (Sept. 1949), P – 163-70, reprintedin Soongler, J. J. & Duncan Otis Dudely, Population Theory and Policy, The free press, Glenooe, Illinois, 1956.
3. The Population Explosing – An Interdisciplinary Approach, The Open University Press, Walton Hall Bletchiey Bucks, 1973, P-91.
4. District socio Economic Review, Kolhapur District, Govt. of Maharashtra, Varies Issues.
5. City Development Plan 2013, Kolhapur, Government of Maharashtra.
6. www.kolhapur.nic.in
7. www.maharashtra.gov.in
8. Chandana, R. C. and Sidhu, M. S. (1980): "Introduction to Population Geography", Kalyani Publishers, New Delhi, pp. 203.
9. Deshpande, C. D. (1971): "Geography of Maharashtra", N.B.T. of India, New Delhi, p.14.
10. Government of Maharashtra, (1961): Gazetteer of Kolhapur District.
11. District Census Handbook, Kolhapur District, 1961-2001.
12. District Statistical Abstract of Kolhapur District 2001.
13. Statistical Bulletin of Kolhapur District, (1971 to 2001)

One Day Interdisciplinary National Seminar 17 th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Importance of Agriculture Credit in Indian Economy

Samina S Jamadar
Research student,
Economics Department,
Shivaji University, Kolhapur.

Abstract

India is primarily an agrarian country with 60 per cent of its population being dependent directly or indirectly on agriculture. It is the backbone of our economic system. Agriculture not only provides food and raw material but also employment opportunities to a very large proportion of population. Agriculture is demographically the broadest economic sector and plays a significant role in the overall socio-economic fabric of India. Credit plays a vital role in modern agriculture for sustaining agricultural production in the country. At present, agriculture farmers are conscious of the modern technologies and they are also willing to adopt them. However, their poor economic circumstances make them incapable in meeting their financial requirement. Therefore, credit has a crucial input to the farmers of weaker section. If good credit well utilised in agriculture there will be more growth in agriculture farm. Need for agricultural credit arises because modern farm technology is expensive and the personal resources of the farmers are insufficient. Provision of credit, as an input is necessary for widespread use of improved agricultural methods.On supply side, Co-operative banks, Commercial banks& RRBs are playing complementary role on building up a comprehensive support to the agriculture sector through programmes. The supplied credit must satisfy the credit requirement of the farmer for raising the crop production. So how much they have met the credit need of the farmers and what has been Importance of this credit in Indian economy are crucial to study. This research paper aims to study the Importance of Agriculture Credit in Indian Economy.

Keywords: Indian economy, Agriculture, Credit, Cooperative banks, Commercial banks & RRBs.

Objectives: The research paper covers the following objectives:

- To study the need & structure of agricultural credit in Indian economy.
- To analysethe trend of agricultural credit in India.
- To examine the share of various credit agencies in Indian agriculture.

Importance of Agriculture Credit in Indian Economy

A) Introduction:

India is primarily an agrarian country with 60 per cent of its population being dependent directly or indirectly on agriculture. It is the backbone of our economic system. Agriculture not only provides food and raw material but also employment opportunities to a very large proportion of population. Agriculture is demographically the broadest economic sector and plays a significant role in the overall socio-economic fabric of India. Credit plays a vital role in modern agriculture for sustaining agricultural production in the country. At present, agriculture farmers are conscious of the modern technologies and they are also willing to adopt them. However, their poor economic circumstances make them incapable in meeting their financial requirement. Therefore, credit has a crucial input to the farmers of weaker section. If good credit well utilised in agriculture there will be more growth in agriculture farm. Need for agricultural credit arises because modern farm technology is expensive and the personal resources of the farmers are insufficient. Provision of credit, as an input is necessary for widespread use of improved agricultural methods.On supply side, Co-operative banks, Commercial banks& RRBs are playing complementary role on building up a comprehensive support to the agriculture sector through programmes. The supplied credit must satisfy the credit requirement of the farmer for raising the crop production. So how much they have met the credit need of the farmers and what has been Importance of this credit in Indian economy are crucial to study. This research paper aims to study the Importance of Agriculture Credit in Indian Economy.

Keywords: Indian economy, Agriculture, Credit, Cooperative banks, Commercial banks & RRBs.

Objectives:

The research paper covers the following objectives:

- To study the need & structure of agricultural credit in Indian economy.
- To analysethe trend of agricultural credit in India.
- To examine the share of various credit agencies in Indian agriculture.

Research Methodology:

Data Collection -

The present study carried out with the following research methodologies:

a) The present study is entirely depending upon the Secondary data& descriptive methodology has been used for it.

b) The secondary data has been collected from Books, Journals, Internet and reports of RBI, NABARD, State level banker's committee & Government of India.

Scope of the study -The present study relatesthe Importance of Agriculture Credit in Indian Economy. In this Importance, certain indicators have been studied like Agriculture loan & Agency wise Agricultural loan in India.

B] Significance of Agriculture Credit in Indian economy: Agricultural credit is the main factor to accelerate agricultural development in India. The available data on gross capital formation in agriculture and allied sectors as a percentage of agricultural GDP has risen from 14.9 percent in 2006-07 to 19.8 percent in 2011-12. Compared with the total capital formation the economy of (about 40% of the GDP) agricultural sector is much lower.The demand for agricultural credit creates due to: 1. Lack of simultaneity between the realization of income and act of expenditure. 2. Lumpiness of investment in fixed capital formation. 3. Stochastic surges in capital needs and solving that accompany technological innovations.

The significance of agricultural credit is as follow:

a. Agriculture credit assumes crucial and significant importance in the ago-socio-economic development of the country at both micro and macro level.

b. It is playing a catalytic role in strengthening the farm business and extending the productivity of scarce resources.

c. Use of new technological inputs purchased through farm finance supports to increase the agricultural productivity.

d. Accreditation to farm assets and farm supporting infrastructure provided by large scale financial investment activities results in increased farm income levels which help to increase standard of living of rural masses.

e. Farm finance can also decrease the regional disparity and is equally good at reducing the inter-farm asset and wealth variations.

f. Farm finance is like a lever with both forward and backward connects with economic development at macro and micro level.

g. As Indian agriculture is still traditional and subsistence in nature, agricultural finance is required to generate the supporting infrastructure for adoption of new technology.

h. Massive investment is required to carry out major and minor irrigation projects, rural electrification, installation of fertilizer and pesticide plants, execution of agricultural promotional programmes and poverty reduction programmes in the country.

The approach paper to the 11th plan has set a target of 4 percent for the agriculture sector within the overall GDP growth target of 9 percent. In this context, the need for affordable, sufficient and timely supply of institutional credit to agriculture has assumed critical significance. Clearly, improving the performance of agriculture is way to our quest for inclusive growth and poverty alleviation.

C]Sources of Agriculture Credit:

The farmers all over the world, in general, will have to borrow at one time or the other and many of them heavily too, for increasing agricultural production. The sources of agriculture credit may be Non Institutional and Institutional. Non institutional sources or private sources contain money lenders, commission agents, relatives, landlords and Institutional sources consist of the co-operative Bank, Land Development Banks, Commercial Banks, Regional Rural Banks, Government, Lead Bank Scheme/ plan and Nabard. Figure 1 presents a schematic representation of flow of credit from these two sources.

Chart 1
Credit Flow for Agriculture

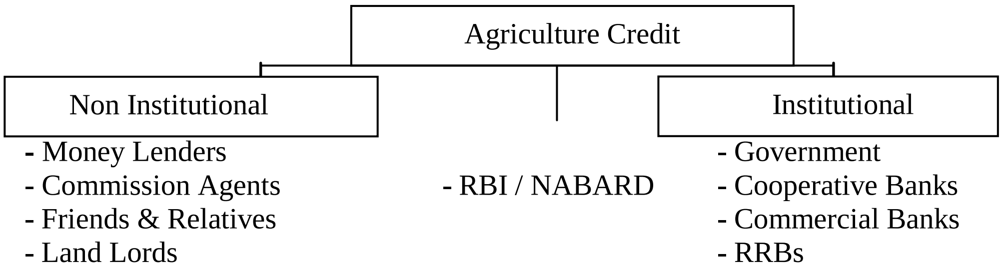

(Source: Annual report, NABARD, 2007-08)

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

D) Agriculture Credit in India:

The agriculture sector has always remained a focal point of our economy. It embodies the three thrust areas viz. promotion of inclusive growth, enhancement in rural income and sustenance of food security. Since 1960, after the ‘green revolution’, the country has not witnessed any major technological breakthrough in agriculture. The food safety net for the millions of citizens requires enhanced agricultural production and productivity with special attention towards pulses, oilseeds, fruits and vegetables which are essential for nutritional security. Various schemes are being implemented to improve performance in agriculture.

Agricultural credit is an important input for improving agricultural production and productivity and reducing farmer distress. Financial assistance is provided to farmers by way of short-term loan, credit etc. by government through various banks and co-operative agencies. The following tables show an important role of financial agencies in agriculture as well as crop loan disbursement.

Table No.1

Deployment of credit for agriculture in India (Rs in Crore)

Year	Crop loan	% share	Term loan	% share	Total Agriculture
2001-02	40509	65.29	21536	34.71	62045
2002-03	45586	65.53	23974	34.47	69560
2003-04	54977	63.21	32004	36.79	86981
2004-05	76062	60.70	49247	39.30	125309
2005-06	105350	58.37	75136	41.63	180486
2006-07	138455	60.36	90945	39.64	229400
2007-08	181393	71.23	73265	28.77	254658
2008-09	210461	69.71	91447	30.29	301908
2009-10	276656	71.95	107858	28.05	384514
2010-11	335550	71.65	132741	28.35	468291
2011-12	396158	77.52	114871	22.48	511029
2012-13	473500	77.96	133875	22.04	607375
2013-14	573001	80.52	138620	19.48	711621
2014-15	636099	75.67	201544	23.97	840643
Average	253125.5	69.262	91933.07	30.7125 1	345272.9
SD	193871.3	6.89869 7	49293.59	6.92293 7	241195.8
CV	76.59	9.96	53.619	22.54	69.85657
CGR	**25.29**		**16.82**		**22.75**

Source: Annual Report of NABARD, Mumbai from 2006-07 to 2014-15

Table no.1 reveals that sector wise deployment of credit for agriculture and allied activities in India. Crop loan is most important among agriculture sector. Banks are providing credit to different crops like food grain, rice wheat, coarse cereals pluses, oilseed, groundnuts, Soyabean, rapeseed and mustard and cotton. Percentage share of crop loan by banks were 65.29 per cent in 2002-03 which increased to 75.67 per cent in 2014-15. Term loan means loan provided to minor irrigation, land development, farm mechanism, plantation and horticulture, animal husbandry, fisheries and hi-tech agriculture. Percentage share of term loan by banks were 34.71 per cent in 2002-03 which increased to 23.97 per cent in 2014-15.

The value of coefficient variation of crop loan under agriculture was 76.59 per cent and 53.61 per cent for term loan. Thus it indicates that term loan is more stable and consistent than crop loan in terms of variance. The Compound growth rate of crop loan of all banks is 25.29 per cent and 16.82 per cent in case of term loans. It indicates that growth rate is more of crop loan compared to term loan among agriculture.

Table No.2
Agency-wise ground-level credit flow to agricultural sector in India (Rs. in Crore)

Year	Co-operative Banks	% Share	Regional Rural Banks	% Share	Commercial Banks	% Share	Total
2002-03	23636	33.98	6070	8.73	39774	57.18	69560
2003-04	26875	30.90	7581	8.72	52441	60.29	86981
2004-05	31231	24.92	12404	9.90	81481	65.02	125309
2005-06	39404	21.83	15223	8.43	125477	69.52	180486
2006-07	42480	20.90	20435	10.05	166485	81.89	203296
2007-08	48258	18.95	25312	9.94	181088	71.11	254658
2008-09	45966	15.23	26765	8.87	228951	75.83	301908
2009-10	63497	16.51	35217	9.16	285800	74.33	384514
2010-11	78121	16.68	44293	9.46	345877	73.86	468291
2011-12	87963	17.21	54450	10.65	368616	72.13	511029
2012-13	111203	18.31	63681	10.48	432491	71.21	607375
2013-14	119964	16.86	82652	11.61	509005	71.53	711621
2014-15	138469	16.47	102483	12.19	599691	71.34	840643
Average	65928.23	18.06	38197.38	10.46	262859.8	72.01	365051.6
CGR	16.03		25.36		24.21		22.52

Source: Annual Report of NABARD, Mumbai from 2006-07 to 2014-15

Above table 2 indicates agency-wise ground-level credit flow in India. It shows that total agricultural credit from institutional sources had steadily increased from Rs.69560 crore in 2002-03 to Rs. 840643 crore in 2014-15. The contribution of co-operatives was 33.98 percent of agriculture credit in 2002-03 which declined to 16.47 per cent in 2014-15. Correspondingly commercial banks have raised their share from 57.18 percent to 71.34 percent during 2002-03 to 2014-15. The share of regional rural banks in credit to agriculture has been steadily rising from 8.73 percent to 10.46 percent during the same period.The Compound growth rate of Co-operative banks is 16.03 per cent and 25.36 &24.21 per cent for RRBs &Commercial banks respectively. It indicates that growth rate of RRBs & Commercial banks are more compared to Co-operative banks.

Major Problems of Banks in Agriculture Credit:

- Inadequate of loan amount
- Natural calamities
- Lack in recovery
- Lack of coordination between commercial banks & cooperative banks
- Crop loan disbursement to specific crops

Conclusion:

The place of agriculture in development activities is necessarily very significant in India. Credit plays a vital role in modern agriculture for sustaining agricultural production in the country. Access to institutional credit more farmers and appropriate quantity and quality of agricultural credit is vital for realizing the full potential of agriculture as a profitable business.It has a crucial input to the farmers of weaker section. Banks have played a significant role as an institutional financial agency for providing funds to agricultural operations.No doubt there is increasing trend in disbursement of agricultural credit in 2001-02 to 2014-15 & analysis indicated that growth rate of crop loan is more as compared to term loan among agriculture. The present study found that initially share of cooperative banks is high in credit but after banking reforms the compound growth rate of RRBs & Commercial banks are more compared to Co-operative banks during study period.

There are some hurdles created in credit supply. However, Government is always trying to overcome those drawbacks through various schemes, committee’s recommendations and credit institutions. The credit

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

institutions in India have emphasized both horizontal and vertical integration, Credit-no doubt a significant which must be bulky provided through banks. And it should qualify the condition of good credit. Progressively liberal credit policies have emphasized a greater encouragement and mobilization of credit to farmers as well as economic development.

References:

1. Choubey B. N. (1968). Principles and Practices of Agricultural Finance.Asia Publishing House, p. 63.
2. Choubey B. N. (1977). *Institutional Finance for Agricultural Development.*ShubhadaSarswat, Pune.
3. Loud G. M. (1982). *Seven Decades in Innovative Banking Sector.*
4. Annual Report of NABARD (2006-07 to 2014-15). National Bank for Rural &Agricultural Development, Mumbai.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal ISSN 2349-638X www aiirjournal.com

e-NAM

Prof. Samadhan Sandipan Bansode
Karmaveer Bhahurao Patil Mahavidyalaya,
Pandharpur.

Introduction

National Agriculture Market (NAM) is a pan-India electronic trading portal which networks the existing APMC mandis to create a unified national market for agricultural commodities. The NAM Portal provides a single window service for all APMC related information and services. This includes commodity arrivals & prices, buy & sell trade offers, provision to respond to trade offers, among other services. While material flow (agriculture produce) continues to happen through mandis, an online market reduces transaction costs and information asymmetry. Agriculture marketing is administered by the States as per their agri-marketing regulations, under which, the State is divided into several market areas, each of which is administered by a separate Agricultural Produce Marketing Committee (APMC) which imposes its own marketing regulation (including fees). This fragmentation of markets, even within the State, hinders free flow of agri commodities from one market area to another and multiple handling of agri-produce and multiple levels of mandi charges ends up escalating the prices for the consumers without commensurate benefit to the farmer.NAM addresses these challenges by creating a unified market through online trading platform, both, at State and National level and promotes uniformity, streamlining of procedures across the integrated markets, removes information asymmetry between buyers and sellers and promotes real time price discovery, based on actual demand and supply, promotes transparency in auction process, and access to a nationwide market for the farmer, with prices commensurate with quality of his produce and online payment and availability of better quality produce and at more reasonable prices to the consumer.

Objectives of NAM

- A national e-market platform for transparent sale transactions and price discovery initially in regulated markets. Willing States to accordingly enact suitable provisions in their APMC Act for promotion of e-trading by their State Agricultural Marketing Board/APMC.
- Liberal licensing of traders / buyers and commission agents by State authorities without any pre-condition of physical presence or possession of shop /premises in the market yard.
- One license for a trader valid across all markets in the State.
- Harmonisation of quality standards of agricultural produce and provision for assaying (quality testing) infrastructure in every market to enable informed bidding by buyers. Common tradable parameters have so far been developed for 69 commodities.
- Single point levy of market fees, i.e on the first wholesale purchase from the farmer.
- Provision of Soil Testing Laboratories in/ or near the selected mandi to facilitate visiting farmers to access this facility in the mandi itself. M/s. Nagarjuna Fertilizers and Chemicals Ltd. is the Strategic Partner (SP) who is responsible for development, operation and maintenance of the platform. The broad role of the Strategic Partner is comprehensive and includes writing of the software, customizing it to meet the specific requirements of the mandis in the States willing to integrate with NAM and running the platform

Mandis

- A reduction in book keeping and reporting system (reports were previously prepared viz. daily minimum, maximum and modal prices and arrivals of commodities) which are now generated automatically
- Better monitoring and regulation of traders and commission agents (CA’s).
- Completely transparent system which eliminates any scope of intentional/un-intentional manipulation of tendering / auctioning process.
- Improvement in the market fee collection by means of accounting all the transactions that are taking place in the market.
- Reduction in manpower requirements as tendering / auctioning process takes place through the system.
- Analysis and forecasting of the arrivals and prices.
- Availability of the activities of each APMC on the website directly.

The Major Mandis In The State On e-NAM

The gradual integration of all the major mandis in the state on e-NAM will ensure common procedures for issue of licenses, levy of fee and movement of produce. In the near future we can expect significant benefits through higher returns to farmers, lower transaction costs to buyers and stable prices and availability to consumers", said an official after the agriculture ministry review the progress of e-NAM here on last Wednesday. Total 585 markets are targeted to be integrated in first phase with e-NAM by March 2018. So far, 455 'mandis' across 13 states have been integrated. The states (integrated mandis) are: Himachal Pradesh (19 mandis), Haryana (54), Rajasthan (25), Gujarat (40), Maharashtra (45), Madhya Pradesh (58), Chhattisgarh (14), Andhra Pradesh (22), Telangana (44), Jharkhand (19), Odissa(10), Uttarakhand(5) and Uttar Pradesh (100).

Stakeholders

Farmers

- NAM promises more options for selling produce and making competitive returns.

Traders

- NAM will provide access to larger national market for secondary trading.

Buyers, Processers & Exporters

- NAM will enable direct participation in the local mandi trade, reducing intermediation cost.

Important Portals

1. Agmarknet 2. Agricoop 3. Kisan Suvidha 4. Small Farmers' Agri –Business Consortium.

State's Requirements for Successful Implementation

reforms prior to seeking assistance under the scheme in respect of (i) a single license to be valid across the State, (ii) single point levy of market fee and (iii) provision for electronic auction as a mode for price discovery. Only those States/UTs that have completed these three pre-requisites will be eligible for assistance under the scheme. The States must ensure that the reforms are carried out both in letter and spirit through appropriate and unambiguous provisions in the APMC Acts and rules. Besides the State Marketing Boards/APMCs must enable the promotion of the e-auction platform. The States will need to ensure that th

In order to facilitate both - unification of market and online trading, it is necessary for the States to un e mandis that are integrated with NAM makes provision for requisite online connectivity, hardware and assayin equipments.

Implementation Phases

NAM is being deployed in selected 585 regulated wholesale markets in States/UTs desirous of joining the e-platform. Small Farmers' Agribusiness Consortium (SFAC) is operating the NAM as the implementing agency with technical support from the Strategic Partner (SP). To facilitate assaying of commodities for trading on NAM, common tradable parameters have been developed for 90 commodities (Navigate to 'Commodity Quality Planner').

Now Farmers' Produce will also be sold on internet

1. What is the National Agriculture Market (NAM) ?

NAM is envisaged as a pan-India electronic trading portal which seeks to network the existing APMC and other market yards to create a unified national market for agricultural commodities. NAM is a "virtual" market but it has a physical market (mandi) at the back end.

2. What is the difference between NAM and the existing mandi system?

NAM is not a parallel marketing structure but rather a device to create a national network of physical mandis which can be accessed online. It seeks to leverage the physical infrastructure of the mandis through an online trading portal, enabling buyers situated even outside the State to participate in trading at the local level.

3. Why is NAM necessary?

It is necessary to create NAM to facilitate the emergence of a common national market for agricultural commodities. Current APMC regulated market yards limit the scope of trading in agricultural commodities at the first point of sale (i.e. when farmers offer produce after the harvest) in the local mandi, typically at the level of Taluka / Tahsil or at best the district. Even one State is not a unified agricultural market and there are transaction costs on moving produce from one market area to another within the same State. Multiple licences are necessary to trade in different market areas in the same State. All this has led to a highly fragmented and high-cost agricultural economy, which prevents economies of scale and seamless movement of agri goods across district and State borders. NAM seeks to address and reverse this process of fragmentation of markets,

ultimately lowering intermediation costs, wastage and prices for the final consumer. It builds on the strength of the local mandi and allows it to offer its produce at the national level.

4. How will NAM operate?

The NAM electronic trading platform has been created with an investment by the Government of India (through the Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare). It offers a "plug-in" to any market yard existing in a State (whether regulated or private). The special software developed for NAM is available to each mandi which agrees to join the national network free of cost with necessary customization to conform to the regulations of each State Mandi Act.

5. Are there any conditions for joining NAM?

States interested to integrate their mandis with NAM are required to carry out following reforms in their APMC Act.

a) Specific provision for electronic trading .

b) Single trading licenses valid for trading in all mandis of the State.

c) Single point levy of transaction fee.

6. Will the APMC mandis lose out business due to NAM?

No. NAM basically increases the choice of the farmer when he brings his produce to the mandi for sale. Local traders can bid for the produce, as also traders on the electronic platform sitting in other States. The farmer may chose to accept either the local offer or the online offer. In either case the transaction will be on the books of the local mandi and they will continue to earn the transaction fee. In fact, the volume of business will significantly increase as there will be greater competition for specific produce, resulting in higher transaction fees for the mandi.

7. Who will bear the costs of NAM?

The national level platform has been developed by the Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare, which will also bear the maintenance costs. As stated above, the integration costs for local mandis and customization of software, training etc. will also be paid for by the Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare as a one-time grant at the time of accepting the mandi in the national network. Thereafter, the running costs of the software at the local level, staff costs for quality check etc. will be met from the transaction fee to be generated through the sale of produce. The intention is to avoid any upfront investment by the mandi when it integrates into NAM, and also enable it to support the running cost through additional generation of revenue.

8. Who will actually operate the NAM platform?

Ministry of Agriculture & Farmers' Welfare, Govt. of India has appointed Small Farmers' Agribusiness Consortium (SFAC) as the Lead Implementing Agency of NAM. SFAC will operate and maintain the NAM platform with the help of a Strategic partner selected for the purpose.

9. What are the likely benefits of NAM?

NAM is envisaged as a win-win solution for all stakeholders. For the farmers, NAM promises more options for sale at his nearest mandi. For the local trader in the mandi, NAM offers the opportunity to access a larger national market for secondary trading. Bulk buyers, processors, exporters etc. benefit from being able to participate directly in trading at the local mandi level through the NAM platform, thereby reducing their intermediation costs. The gradual integration of all the major mandis in the States into NAM will ensure common procedures for issue of licenses, levy of fee and movement of produce. In the near future we can expect significant benefits through higher returns to farmers, lower transaction costs to buyers and stable prices and availability to consumers. The NAM will also facilitate the emergence of integrated value chains in major agricultural commodities across the country and help to promote scientific storage and movement of agri commodities.

10. Current Status

As on 31st Oct 2017, 470 Mandis(Click here for Mandi List) across 14 states have been intergrated with e-NAM namely, Himachal Pradesh (19 Mandis), Haryana (54 Mandis), Rajasthan (25 Mandis), Gujarat (40 Mandis), Maharashtra (45 Mandis), Madhya Pradesh (58 Mandis), Chhattisgarh (14 Mandis), Andhra Pradesh (22 Mandis), Telangana (44 Mandis), Jharkhand (19 Mandis), Odissa(10 Mandis),Tamil Nadu (15 Mandis), Uttarakhand(5 Mandis) and Uttar Pradesh (100 Mandis).

11. How soon will NAM be functional?

On 14th April, 2016 in 21 Mandis across 8 States Pilot trading of 24 Commodities namely Apples, Potato Onion, Green Peas, Mahua Flower, Arhar whole (Red Gram), Moong Whole (green gram), Masoor whole (lentil), Urad whole (black gram), Wheat, Maize, Chana whole, Bajra, Barley, Jowar, Paddy, Castor Seed, Mustard Seed, Soya bean, Ground nut, Cotton, Cumin, Red Chillies and Turmeric has been launched. As of 31st Oct 2017, 470 Mandis (Click here for Mandi List) across 14 states are live and 90 commodities (Click here for Commodity List) are being traded.

Sr. No.	Particulars	Time-lines
1	Development of electronic trading portal	By 01.04.2016
2	Pilot Launch in 21 Mandis	On 14.04.2016
3	Roll out of software in 200 Mandis	By 30.09.2016
4	Roll out of software in next 200 Mandis	By 31.03.2017
5	Roll out of software in remaining 185 Mandis	By 31.03.2018

Online Registration for Trader/Commission Agent with Valid Trade License

	ONLINE REGISTRATION GUIDELINE
1	User will have to Register by Clicking "**Register**-" icon on www.enam.gov.inor by visiting http://enam.gov.in/NAM/home/other_register.html
2	In Registration Page Select **"Registration Type"**- as Trader/Commission Agent/Farmer etc and select the suitable APMC ,of which you hold the Trade License, in **"Registration With"** Drop Down.
3	Please provide your correct Email ID as you will receive Login ID and Password in same.
4	After Successful Registration you will receive a Login ID and Password in your Email ID.
5	Login to the Dashboard by clicking "**Login** -" icon on www.enam.gov.in.
6	After Successful Login to your Dashboard you will be able to see the Arrivals and Trade activities happening in all the APMC for notified commodities in NAM.
7	User will Find a Flashing Message on the Dashboard as :
8	Click on the Flashing Link which will redirect you to Registration Page for filling Your License Number as Trader/Commission Agent and for updating your details which can be submitted for Approval to your selected APMC.
9	After Successful Submission user will receive an email confirming the successful submission of application to concerned APMC and the Status of the Application as **Submitted/In progress—Approved—Rejected** can be seen by login into dashboard as explained in Point 4 and 5 above.
10	Once approved by APMC you will receive Trader ID and Password for participating in Trade on NAM platform in your registered email id

www.aiirjournal.com

Conclusion

e-NAM's success depends on how well the farmers receive benefit from this scheme. A major challenge for the government would be to integrate each and every state and persuade them to use this policy .No doubt this policy if implemented with all its might, will create a big reform and transform the entire agricultural sector for good.

References

1. [i] Rana Kapoor (July 2, 2015) *National e-mandi, a great idea* For Ref : http://www.thehindubusinessline.com/opinion/national-emandi-a-great-idea/article737963 (accessed on19/10/2016)
2. [ii] Taken from *INSIGHTS eNAM-National Agriculture Markets* For Ref: http://www.insightsonindia.com/2016/04/15/insights-editorial-enam-national-agriculture-market-need-know/ (accessed on 19/10/2016)
3. [iii] Taken from *f.post Forget eNAM, to create single agri market Modi must first tackle politically powerful APMCs* For Ref: http://www.firstpost.com/business/to-create-a-single-market-for-farmers-tackle-politically-powerful-apmcs-first-2730490.html (accessed on 19/10/2016)

Profit Analysis Of Public Sector Banks (Psb$_s$) In India

Mr. Rohit Dinkar Barsing
Research Student,
Department of Economics,
Shivaji University,
Kolhapur.

Miss. Sarika Namdev Shinde
Research Student,
Department of Economics,
Shivaji University,
Kolhapur.

Abstract

One of the key constituents of the monetary division in India is the banking system, which has been playing a important role in the national economic development by providing intermediation services, enabling capital arrangement process and enhancing resources for achieving national objectives and priority. Their role in the intermediation process is very important because of overwhelming control over the entire financial assets of the economy and more because of the under development of capital market in most of the developing economies like India and a lot of others. They are the primary financial intermediaries that arise during savings-investment process and come in between the final borrowers and lenders. They accept deposits on promise to pay a rate of interest, which is then converted to different category of assets out of which loan is the most prominent one.

This research paper examines profit analysis of public sector banks (PSBs) in India. Net profit also have been analyzed.

Keywords: - NET Profit, Public Sector, Banks and India.

Introduction:-

Having discussed the development of Indian banks and the underlying principle for banking sector reforms and various reform measures undertaken to improve productivity, efficiency and profitability of banks by freeing them from a number of regulations and review of literature, it is felt attractive to evaluate the performance of public and private sector banks separately and as a next step effort made for comparison between the relative performance of these two groups. The deals with performance evaluation of Public Sector Banks net profit examine the last four years.

Public sector in the banking industry emerged with the nationalization of Imperial Bank of India (1921) and create the State Bank of India (1955) as a part of included scheme of rural credit proposed by the All India Rural Credit Survey Committee (1951). The Bank is unique in several compliments and it enjoys a position of preeminence as the agent of RBI wherever RBI has no branches. It is the single major bank in the country with large international presence, with a network of 48 overseas offices spread over 28 countries covering all the time zone. One of the objectives of establish the SBI was 97 to give extensive banking amenities in rural areas by opening as a first step 400 branches within a period of 5 years from 1 July 1955. In 1959, eight banking companies performance in formerly princely states were acquired by the SBI, which later came to be known as Associate Banks. Later, two of the supplementary banks viz., the State Bank of Bikaner and Jaipur were merged to form the State Bank of Bikaner and Jaipur, thus form eight banks in the SBI group then making banks in the state bank group.

The Public sector in the Indian banking got widened with two rounds of nationalization-first in July 1969 of 14 major private sector banks each with deposits of Rs. 50 crore or more, and after that in April 1980, 6 more banks with deposits of not less than Rs. 2 Crore each. It resulted in the creation of public sector banking with a market share of 76.87 per cent in deposits and 72.92 per cent of assets in the banking industry at the end of March 2003. With the merger of 'New Bank of India' with 'Punjab National Bank' in 1993, the number of nationalized banks became 19 and the number of public sector banks 27. The public sector banks thus came to occupy a main position in the Indian banking scene.

One of the key constituents of the financial sector in India is the banking system, which has been playing a important role in the national economic development by providing intermediation services, enabling capital arrangement process and enhancing resources for achieving national objectives and priority. Since the early 1990s, the arrangement of the banking sector has 70 significantly changed due to deregulation and liberalization, accompanied by divestment of public banks and entry of new private and foreign banks. These developments are expected to have significant implications for operating performance and profitability in the Indian public sector banks and private sector of reform measures based on the recommendation of the Narasimhan committee to make the banking sector economically viable and competitively strong.

Banks are the institution that not only possess the possible to be a great catalyst of growth but also have the ability of causing catastrophe to an economy. When they professionally mobilize and allocate funds, this lowers the cost of capital to firms, boosts capital formation, and stimulates productivity growth. Their role in the intermediation procedure is very important because of overwhelming control over the entire financial assets of the economy and additional because of the under development of capital market in most of the developing economies like India and a lot of others. They are the primary financial intermediaries that arise during savings-investment process and come in between the ultimate borrowers and lenders. They accept deposits on promise to pay a rate of interest, which is then converted to different category of assets out of which loan is the most prominent one.

Objectives of the Study:

1. Net profit of public sector banks (PSBs) in India.
2. To study the net profit changes of public sector banks between the periods from 2012 to 2015.
3. To suggest measures for improvement if necessary.

Research Methodology:-

Any research if necessary to methodology this research use only secondary data has been collected from RBI bulletins, annual reports of RBI, banking statistics basic statistical returns, statistical table relating to banks in India, report on trend and progress of banking in India's reports on the banking commission, journals, international research papers, books and various websites.

Limitation of the study:-

The major limitation of this research is that the present research related to only public sector banks in India. The Conclusion of this research may not be applicable to other banks. There are the time periods from 2012 to 2015.

Data Analysis and Interpretation:-

There are net profit of public sector banks (PSBs) in India during the last four years 2012 to 2015. The table no 1 shows a net profit of public sector banks (PSBs) Rs. In Crore. The detail information are following.

Table No. 1

Net Profit of Public Sector Banks (PSBs) during Last 4 Years

(Rs. in Crore)

Banks	2012	2013	2014	2015	Average	SD	CV	Max	Min
Allahabad Bank	1819	1157	1172	621	**490.17**	**41.11**	**1819.00**	**621.00**	**490.17**
Andhra Bank	1345	1289	436	638	**458.39**	**49.45**	**1345.00**	**436.00**	**458.39**
Bank of Baroda	3838	3536	4541	3398	**509.45**	**13.31**	**4541.00**	**3398.00**	**509.45**
Bank of India	2049	2368	2729	1709	**436.34**	**19.71**	**2729.00**	**1709.00**	**436.34**
Bank of Maharashtra	431	760	386	451	**170.84**	**33.70**	**760.00**	**386.00**	**170.84**
Bharatiya Mahila Bank Ltd.	-	-	12	20					
Canara Bank	3178	2737	2438	2703	**306.66**	**11.09**	**3178.00**	**2438.00**	**306.66**
Central Bank of India	533	1015	-1263	606	**1012.96**	**454.75**	**1015.00**	**-1263.00**	**1012.96**
Corporation Bank	1506	1435	562	584	**519.06**	**50.80**	**1506.00**	**562.00**	**519.06**
Dena Bank	803	810	552	265	**257.95**	**42.46**	**810.00**	**265.00**	**257.95**
IDBI Bank Limited	1960	1690	1121	873	**500.93**	**35.50**	**1960.00**	**873.00**	**500.93**
Indian Bank	1682	1485	1159	1005	**307.01**	**23.04**	**1682.00**	**1005.00**	**307.01**
Indian Overseas Bank	806	442	602	-454	**555.67**	**159.22**	**806.00**	**-454.00**	**555.67**
Oriental Bank of Commerce	1142	1328	1139	778	**230.15**	**20.98**	**1328.00**	**778.00**	**230.15**
Punjab and Sind Bank	451	339	301	121	**137.03**	**45.22**	**451.00**	**121.00**	**137.03**
Punjab National Bank	4698	4545	3343	3062	**829.61**	**21.21**	**4698.00**	**3062.00**	**829.61**
Syndicate Bank	1243	1919	1711	1523	**287.20**	**17.96**	**1919.00**	**1243.00**	**287.20**
UCO Bank	1073	569	1511	1138	**387.33**	**36.11**	**1511.00**	**569.00**	**387.33**
Union Bank of India	1688	2070	2069	1782	**196.90**	**10.35**	**2070.00**	**1688.00**	**196.90**
United Bank of India	633	392	-1213	256	**834.69**	**4909.92**	**633.00**	**-1213.00**	**834.69**

Vijaya Bank	581	586	416	439	**90.58**	**17.92**	**586.00**	**416.00**	**90.58**
State Bank of India	9631	11699	10891	13102	**1455.50**	**12.85**	**13102.00**	**9631.00**	**1455.50**
SBI - Associate Banks									
State Bank of Bikaner and Jaipur	652	730	732	777	**51.91901**	**7.183536**	**777**	**652**	**51.91901**
State Bank of Hyderabad	1298	1250	1020	1317	**137.097**	**11.22596**	**1317**	**1020**	**137.097**
State Bank of Mysore	369	416	274	409	**65.36564**	**17.8108**	**416**	**274**	**65.36564**
State Bank of Patiala	796	667	448	362	**198.8473**	**34.99293**	**796**	**362**	**198.8473**
State Bank of Travancore	510	615	304	339	**146.2942**	**33.09824**	**615**	**304**	**146.2942**
SBI Associate Banks Total	3626	3678	2789	-					
Public Sector Banks	48341	49527	40182	37823	**5834.393**	**13.26956**	**49527**	**37823**	**5834.393**

Source: - 1. Ministry of Finance, Govt. of India. (ON636).
2. Lok Sabha Starred Question No. 2097, dated on 11.12.2015 &
3. Lok Ssabha Unstarred Question No. 2896, dated on 02.12.2016.

The following major observation can be drawn based on table no 1.

The average net profit of public sector banks (PSBs) in India during the period 2012 to 2015 was 5834.39 crore respectively. The highest average State Bank of India was 1455.50 crore respectively. The lowest average of Vijaya Bank was 90.58 crore during last four years. The associate banks in State bank of India in five banks. The coefficient of variance of Public Sectore Banks in Inida was 49527 respectively. The highest coefficient of variation in State Bank of India was 13102.00 percent, respectively. The low coefficient of variation in Panjab and Sind Bank was 451.00 percent respectively. It means that net profit is unstable than all public Sector Banks. The maximum Public Sector Banks have been observed as 37823 crore respectively. The State Bank of India is maximum and highest profit 13102.00 in compared to other public sector banks. The Central Bank of India is lowest profit -1263.00 in compared to other public sector banks. Likewise the minimum Public Sector Banks were 5834.39 crore respectively, during the study period. State Bank of India this bank associate banks are five banks. This banks average maximum state bank of Patiala was 198.84 crare, respectively. And average minimum in this five banks of State Banks of Bekaner and Jaipur was 51.91 crore, respectively.

Conclusions

1. The average net profit of public sector banks (PSBs) in India during the period 2012 to 2015 was 5834.39 crore respectively.
2. The coefficient of variance of Public Sectore Banks in India was 49527 respectively. The highest coefficient of variation in State Bank of India was 13102.00 percent, respectively.
3. The maximum Public Sector Banks have been observed as 37823 crore respectively. The State Bank of India is maximum and highest profit 13102.00 in compared to other public sector banks.
4. Likewise the minimum Public Sector Banks were 5834.39 crore respectively, during the study period.
5. State Bank of India this bank associate banks are five banks. This banks average maximum state bank of Patiala was 198.84 crore, respectively.

Thus, in short, it can be stated that the net profit of public sectore banks is unstable in India.

Suggestions

1. Public Sector Banks should exercise some control over the volume and credit portfolio within the limits of acquisition and deployment of funds.
2. Public Sector Banks should concentrate on intensive recruitment of deposits; it can be done only through improved customer services and by implementing a various attractive deposit recruitment schemes.
3. Public Sector Banks should bring prepared efficiency and should diversify their activities into non-traditional banking activities. They should think on non-interest income avenues. Diversification based on niches and core competences are more likely to be successful. The policy of offering the right kinds of

product in the right market for products rather than provided that everything all over is important to achieve a competitive advantage.

4. Public Sector Banks are necessary to decrease number of employees for improving income per employee and expenses per employee ratio. Public Sector Banks are also necessary to increase deposits and advances or decrease number of employees and number of branches for improving deposits per employee, advances per employee, deposits per branch and advances per branch ratios.

References:

1) Uppal R. K. (2011), 'Money Banking and Finance in India Evolution and Present Structure' New century publication New Delhi, India.
2) Jawed Akhtar and Shabbir Alam (2011), 'Banking System in India Reference and performance Evaluation', New century publication, New Delhi, India.
3) Ahmed Jaynal Ud-din (2010), priority sector lending by commercial banks in India – A case study of Barak Valley Asian Journal of Finance and accounting, 2(1), ES, 92-110.
4) Jaspreet Kawr, Dr. R. S. Arora (Sept 2015)- A comparative performance of public and private sector banks in India with special reference to priority sector. PEZZOTTAITE Journals volume 4 number 3 (2279-0985).
5) Najmi Shabbir, Dr. Rachna Mujoo (March 2014)- Problem of Non Performing Assets in priority sector advances in India Journal of Economics and Development studies vol. 2, No. 1,, pp. 241-275.
6) Dr. Bimal Jaiswal, MS Saloni Bhasin (Jan 2015) an Analysis of Priority Sector lending by Regional Rural Banks (with special reference to Indian Agriculture Sector) Acme Intellects International Journal of Research in Management, Social Science and Technology-vol-9, No-9 (2320-2793)
7) Master Cirulars lending to priority sector; 2002 to 2013 exacted from master ciraular.rbi.org.in-
8) Reserve Bank of India, Basic and statistical tables relating to banks in India from 2002 to 2012.
9) Reserve Bank of India, statistical tables relating to banks in India from 2001 to 2013.
10) Reserve Bank of India, Report on Trend and progress of Banking in India from 2001 to 2013.
11) Websites :
    i) www.rbi.org.in
    ii) http://www.jstor.org-
    iii) http://www.accademicjournals.org
    iv) www://macrothink.org/ajfa
    v) www://rbidocs. rbi.org.in

ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Status Of Agricultural Labour in India

Miss. Sarika Vishwas More
Research Student,
Economics Department,
Shivaji University, Kolhapur.

Abstract

India is an agriculture intensive country where more than 70 per cent of the population inhabits the rural areas about six lakh villages. Agriculture forms the backbone of the Indian economy and despite planned industrialization in the last six decades; agriculture occupies a significant place. It provides employment to around 65 percent of the total workforce in the country. But agricultural workers constitute the most neglected class in India rural structure. One of the most distinguishing features of the rural economy of India has been the growth in the number of agricultural workers, cultivators and agricultural labourers engaged in crop production.

The National Commission on Labour "an agricultural labourer is one who is basically unskilled and unorganised and has little for its livelihood, other than personal labour" Thus, persons whose main source of income is wage, employment fall in this category. The study reveals that attempting for categories of agricultural labours. This study also focused on challenges faced by agricultural labours in India. Finally this study has concluded by the employment in agriculture which is inadequate also suffers from many other disadvantages. There is no security of work. The availability of work depends upon the rainfall, season and many other natural factors. In order to avoid this unrest from exploding, during the various plan period number of rural development, self-employment and wage-employment programmes were started and implemented by State and Central Government.

Keywords: Agricultural labourer, Rural Worker, Cultivators, Employment, etc.

Introduction:

Agricultural workers constitute the most neglected class in India rural structure. One of the most distinguishing features of the rural economy of India has been the growth in the number of agricultural workers, cultivators and agricultural labourers engaged in crop production. The phenomena of under-employment, under-development and surplus population are simultaneously manifested in the daily lives and living of the agricultural labourers. They usually get low wages, conditions of work put an excessive burden on them, and the employment which they get is extremely irregular. Since they possess no skill and training facilities they have no alternative employment opportunities either. Socially, a large number of agricultural workers belong to Scheduled Castes and Scheduled Castes and Scheduled Tribes. Therefore, they are an oppressed class. They are not organised and cannot fight for their rights. Because of all these reasons their economic lot has failed to improve even after four and a half decades of planning.

Unlike industrial labour, agricultural labour is complex to define. The reasons are that if not capitalism develops fully in agriculture, a separate class of workers depending wholly on wages does not come up. According to the National Commission on Labour "an agricultural labourer is one who is basically unskilled and unorganised and has little for its livelihood, other than personal labour" Thus, persons whose main source of income is wage, employment fall in this category.

Definitions Of Agricultural Labours:

1. A labourer who mostly hires out labour in the agriculture sector and whose major source of income is agricultural wages.

2. Mishra and Puri have stated that "All those persons who derive a major part of their income as payment for work performed on the farms of others can be designated as agricultural workers. For a major part of the year they should work on the land of others on wages" [2]

Objective Of The Study:

1. To study concept of agricultural labourers.
2. To study the categories of agricultural labours.
3. To study analyse challenges faced by agricultural labours in India.
4. To draw conclusion and suggestions.

Methodology Of The Study:

- **Collection of data and Statistical Tools–** The study is totally based on secondary data which is collected from the publications of Government reports, Socio-economic Surveys, Research articles, Books & relevant websites. The percentage, compound growth rate have used as statistical tools for the analysis of present research study.

- **Period of Study –** The period of the study has been selected from 1951 to 2011
- **Scope of study-** the study covers condition of Agricultural labourers & suggestions for the improvement of Agricultural Labourers.
- **Limitations of the study –** This study have done related to some of the appropriate indicators of aricultural labourers, like categories of agricultural labours, total work participation rate, causes of the poor economic condition of agricultural labourers, etc.

Rural & Urban Population Of India:

Table No.1:
Rural & Urban Population of India during 1951 to 2011

Year	Sector	Population			% of Rural & Urban Population
		Male	**Female**	**Total**	
1951	**Rural**	153444642	145199739	298644381	**82.71**
	Urban	32083820	30359889	62443709	17.29
	Total	185528462	175559628	361088090	100.00
1961	**Rural**	183504095	176794073	360298168	**82.03**
	Urban	42789106	36147497	78936603	17.97
	Total	226293201	212941570	439234771	100.00
1971	**Rural**	225319943	213725732	439045675	**80.09**
	Urban	58729333	50384644	109113977	19.91
	Total	284049276	264110376	548159652	100.00
1981	**Rural**	270910547	252956003	523866550	**76.67**
	Urban	82463913	76998634	159462547	23.33
	Total	353374460	329954637	683329097	100.00
1991	**Rural**	324321614	304370062	628691676	**74.29**
	Urban	114908844	102702168	217611012	25.71
	Total	439230458	407072230	846302688	100.00
2001	**Rural**	381141184	360519109	741660293	**72.22**
	Urban	150135894	135219060	285354954	27.78
	Total	531277078	495738169	1027015247	100.00
2011	**Rural**	427632643	405830805	833463448	**68.85**
	Urban	195489200	181616925	377106125	31.15
	Total	623121843	587447730	1210569573	100.00

Source: Census of India, 2011

It is evident from the Table no. 1 that according to the census figures of 2011, 68.85 per cent of India's population still lives in rural areas. Even though as a proportion of total population, there has been a continuous decline in the percentage of population living in rural areas from 82.71 per cent in 1951 to 68.85 per cent in 2011. This is an alarming state of affair as the countryside with it's under development agriculture and lack of alternative avenues of employment, cannot accommodate this ever increasing number of people in rural activities.

Categories Of Agricultural Labours:

Agricultural labourers can be classified into four categories

1. Landless labourers, who are attached to the land lords.
2. Landless labourers, who are personally independent, but who work exclusively for others
3. Petty farmers with tiny bits of land who devote most of their time working for other and
4. Farmers who have economic holdings but who have one or more of their sons and dependants working for other prosperous farmers.

The first group of labourers has been more or less in the position of serfs or slaves; they are also known as bonded labours.

Agricultural labourers can also be classified in the following manner[7]

1. Landless agricultural labourers.
2. Very small cultivators whose main source of earnings due to their small and sub-marginal holdings is wage employment.

Landless labourers in turn can be classified into two broad categories.

1. Permanent Labourers attached to cultivating households.
2. Casual Labourers.

The second group can again be classified into three subgroups[7]

1. Cultivator
2. Share croppers
3. Lease holders

Permanent or attached labourers generally work on annual or seasonal basis and they work on some sort of contract. Their wages are determined by custom or tradition. On the other hand temporary or casual labourers are engaged only during peak period for work. Their employment is temporary and they are paid at the market rate. They are not attached to any landlords[7].

Under second group comes small farmers, who prossess very little land and therefore, has to devote most of their time working on the lands of others as labourers. Share croppers are those who, while sharing the produce of the land for their work, also work as labourers. Tenants are those who not only work on the leased land but also work as labourers[7].

Rural Workers In India:

Table No.2: Rural Workers in India (in millions)

Year	Cultivators	Agricultural Labourers	Other Workers	Total Rural Worker
1	**2**	**3**	**4**	**5**
1951	69.9 (49.9)	27.3 (19.5)	42.8 (30.6)	140 (100)
1961	99.6 (52.8)	31.5 (16.7)	56.6 (30.5)	188.7 (100)
1971	78.3 (43.4)	47.5 (26.3)	54.7 (30.3)	180.5 (100)
1981	92.5 (37.8)	55.5 (22.7)	96.6 (39.5)	244.6 (100)
1991	110.7 (35.2)	74.6 (23.8)	128.8 (41.0)	314.1 (100)
2001	127.6 (31.7)	107.5 (26.7)	167.4 (41.6)	402.5 (100)
2011	118.7 (24.64)	144.3 (29.96)	218.7 (45.40)	481.7 (100)
CGR	**9.06**	**32.60**	**32.68**	**22.19**

Source: Registrar General of India, New Delhi, 2011

The data in table no. 2, column no. 2 shows number of cultivators in total rural workers was 49.9 per cent in 1951, which was declined to 24.64 per cent in 2011. The data in column no. 3 shows Number of Agricultural labourers in Total rural worker shows growth with minor fluctuations. It was 19.5 per cent in 1951, which increased to 26.3 per cent in 1971, but declined to 22.7 per cent in 1981, sharply increased to 29.96 per cent in 2011. Its Compound Growth Rate was 32.60 per cent the period of 60 years. From the data in column no. 4 number of Other workers which was 30.6 per cent in 1951, that sharply increased to 45.40 per cent in 2011. Its CGR was 32.68 per cent during the study period.

Female Agricultural Workers In India:

Economic integration is associated with increase in employment of women in paid and non-agricultural labour. It is noticeable that more than half of all women contribute to food production both for household production and sale. Women account for almost half of the world's agricultural workforce. Therefore women's role in agricultural production has been traditionally under-estimated and gender inequalities are pronounced in this sector.

Table No.3:Percentage of Female Main Workers to Total Female Population Under Broad Categories

Year	Percentage to Total Female Population				
	Female Main Workers	**Cultivators**	**Agricultural Labourers**	**Household Industry**	**Other Workers**
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**
1981	13.99	4.65	6.46	0.64	2.24
1991	15.93	5.51	7.05	0.55	2.82
2001	14.68	5.11	4.51	0.95	4.11
2011	25.50	24.00	41.1	5.7	29.2
CGR	**18.75**	**62.38**	**66.60**	**103.53**	**124.33**

Source: Office of the Registrar General, India

The Table No. 3, column no 2 shows Female main workers in India. It shows gradual growth, which was 13.99 per cent in 1981, that increased to 25.50 per cent in 2011. Its CGR was 18.75 per cent during the period of 40 years. From the data in column no. 3, 4, 5, 6, shows that the percentage of Female under all categories of workers have increased in 2011 as compared to 2001.

Causes of Growth In Number Of Agricultural Labourers:

There are a number of factors responsible for the continuous and enormous increase in the number of agricultural labourers in India.[2]

The more important ones are the following.

1. Increase in Population
2. Decline of cottage industries and village handicrafts.
3. Eviction of small farmers and tenants from land.
4. Uneconomic holdings.
5. Increase in Indebtedness.
6. Spread of the use of money and exchange system.
7. Capitalist Agriculture.

Causes For Poor Economic Conditions Of Farm Labour:

- **Low social status:** Most agricultural workers belong to the depressed classes which have been neglected for ages. The low caste and the depressed classes have been socially handicapped and they had never the courage to assert themselves[1].
- **Unorganised:** Agricultural labuourers are totally unrecognised as they are ignorant illiterate and widely scattered. Thus the farm workers have no capacity to bargain for securing a fair wage level[1].
- **Seasonal employment:** The agricultural workers do not have continuous work. On an average a farm labourer finds employment for about 200 days in a year and for the rest of the year he is idle. Apart from under-employment there is also unemployment in rural areas[1].
- **Absence of alternative occupation:** In the rural areas the farm workers are not getting alternative job when they suffer seasonal unemployment[1].
- **Rural Indebtedness:** Agricultural labour is heavily indebted. Normally, the farm labourers borrow from the landowners under whom they work. Since they have no security to offer, they pledge themselves to the moneylenders and rich landlords and become bonded labourers I many areas. Naturally they are forced to accept lower wages[1].

Measures Taken By The Government To Improve The Conditions Of Agricultural Labourers:

The Government have taken some measures to improve the economic condition of agricultural labourers,

1. **Indian Constitution:** The Indian constitution has declared the practice of serfdom an offence. It has abolished agrarian slavery including forced labour by law but it will take some time before it is removed in practice.
2. **Minimum Wages Act:** The minimum wages act was passed in 1948, according to which every State Government was asked to fix minimum wages for agricultural labour within three years. The minimum wages are fixed keeping in view the total costs and standard of living.
3. **Abolition of bonded labour:** After Independence, attempts have been made to abolish the evil of bonded labour because it is exploitative, inhuman and violative of all norms of social justice.
4. **Providing land to landless labourers:** The government has distributed land to landless labourers with a view to improving their economic position.
5. **Provision of housing sites:** Laws have been passed in several States for providing house sites in villages to agricultural workers.
6. **Special schemes for providing employment**:

- Crash Scheme for Rural Employment (CSRE)
- Food for Works Programme (FWP)
- National rural employment programme (NREP)
- Rural Landless Employment Programme (RLEP)
- Drought Prone Area Programme (DPAR)
- Jawahar Rojgar Yojana (JRY)
- National Scheme of Training of Rural Youth for Self Employment (TRYSM)
- Development of Women and Children in Rural Areas (DWCRA)
- Abolition of Bonded Labourer Act
- Integrated Rural Development Programme (IRDP)
- Sampoorna Grameen Rozgar Yojana (SGRY)

Suggestions For Improving The Conditions Of Agricultural Labourers:

1. **Implementation of minimum wage act:** To implement the minimum wage act seriously and to revise the minimum wages periodically considering the changing price level of the country.
2. **Improving the bargaining position:** Special efforts should be directed towards organising agricultural workers. It is only such organisation that can improve their bargaining power and ensure better wages and better conditions of work for them[2]
3. **Resettlement of agricultural workers:** The surplus land obtained as a consequence of the implementation of land ceiling laws should be distributed amongst agricultural workers. Similarly newly reclaimed land should be allotted only to agricultural workers[2]
4. **Creating alternative sources of employment:** From a long-term point of view perhaps the best policy is to create ample employment opportunities outside the field of agriculture[2].
5. **Modern Method:** To improve the working conditions of agriculture by adopting improve intensive methods and multiple cropping for raising the productivity of agricultural labourers and promote co-operative farming in rural areas[2]
6. **Improving the working conditions:** It is necessary to improve the working conditions of agricultural workers. Their hours of work should be statutorily fixed and strictly enforced. In case of work beyond the stipulated hours, overtime payments should be made. Child labour should be totally banned[2]
7. **Public works programmes:** A major problem of many agricultural workers is that they are employed only for a part of the year. For the remaining part of the year they remain unemployed. During this period, it is necessary to organise rural works programmes like construction of roads, school buildings, digging of canals, wells, etc. so that employment can be provided to agricultural workers all the year round[2].
8. **Social Security:** To introduce social security measures for the agricultural labours and also to introduce compulsory insurance on marginal contribution and also to institute old age pension scheme for the agricultural workers by the government[2].

Conclusion:

Agricultural labours are not free from the bondage or slavery, their income standard of living and social status are very low having unorganized system of farm workers. In India a similar trend has been observed over the last decade with the share of workforce as well as the number of people employed in agriculture sector has reduced. The employment in agriculture is inadequate and also suffers from many other disadvantages. There is no security of work. The availability of work depends upon the rainfall, season and many other natural factors. During sowing and harvesting seasons, there is some guarantee of work. But the season lasts for a period of about 15 to 20 days each time. For the remaining time, because of shortage of work and increasing number of people demanding work, the wages are adversely affected. In order to avoid this unrest from exploding, during the various plan period number of rural development, self-employment and wage-employment programmes were started and implemented by State and Central Government.

Reference:

1. Gaurav Datt and Ashwini Mahajan (2009), "Indian Economy", 62nd revised edition, S. Chand & Company Ltd., New Delhi, page no. 629-637
2. S. K. Misra & V. K. Puri (2005), "India Economy", 23rd revised edition, Himalaya Publishing House, Mumbai, page no. 397-406
3. Mahavir N. Sadavarte (2012), "Rural Employment", Vital Publications, Jaipur, ISBN No. 978-93-80274-140
4. Basudeb Sahoo (1999), "Labour Movement in India", Rawat Publication, Jaipur, ISBN 81-7033-506-6
5. Statistical Profile on Women Labour (2012-2013), labour bureau, Ministry of Labour & Employment, Government of India. Page no.12-16
6. Dr. Kulamani Padhi (2007), "Agricultural Labour in India- A Close Look", Orissa Review, page no. 23-28.
7. V. Vetrivel & R. Manigandan,(2013), "An Empirical Study of Agricultural Labour in India", Journal of Exclusive Management Science, Vol 2, Issue 12, ISSN 2277-5684.
8. Makbul Hussain Khan (2013), "An Article of Agricultural Labour Problems in Barpeta of Assam", Iosr Journal of Pharmacy, Vol 3, Issue 2, Pp 11-13, ISSN: 2250-3013, P-ISSN: 2319-4219.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Tourism Places in Shirala Taluka in Sangli District

Prof. P. R. Mali
Dept. of Geography,
Deshbhakth Anandrao B. Naik
Arts & Science College, Chikhali

Abstract

In Sangli district Shirala is one in the important Taluka which is established in 1st August 1949. It was located at west part or Sangli District. 16^0 59' N. latitude and 74^0 11' east longitude. Government an Maharashtra in 1988 declared that Shirala is a hilly area which boundaries are connected Ratnagiri, Kolhapur and Satara. Warna and Month rivers flow in this tahashil. Shirala taluka is also called 32 Shirala. It was 10 km west of the district headquarters & Sangli and about 350 km from Mumbai capital of Maharashtra. Shirala is mentioned as a Shriyalpur in Shri Nathlilamrut scripture. Shriyal in Karur Mahatmya scripture and Shrigaly in an inscription of Bhavani Temple on the path of Gopal Krishna. This Shirala tahashil was involved in Indian freedom movement. That is famous for rebellion of 'Bilashi Band' in 1930. This tahashil has been served vital role in Krantisinha Nana Patil Anti-Government Movement in 1945, Nanaksingh and Manaksingh were killed by British Soldiers at Mandur and they became martyr. Shirala Tahashil in freedom fighting movement was shared in individual Satyagrah Movement of Mahatma Gandhi's Satyagrah that was happened under the leadership of Anandrao Naik in 1940 at Mangale. There were many developed and under developed temples and lot of tourism points in this tahashil.

Keywords : Tourism, Festival, Bhuikot Castle, Cultural Tourism etc.

Methods :

I applying the secondary data for this paper. Many time visiting the places, personal interview and collect some information for this paper.

Location Map Of Shirala Taluka Place

1. Nagpanchami Festival :

Shirala village is famous for its annual festival Nagpanchami Snake Festival. Long ago one of the female in Shirala village use to worship snake image when Gorakshnath visited their place, he gave permission and blessing to catch actual snake and worship it. The snake festival is begins from festival on Deshi Bendur the day before two weeks from Nagpanchami. It is celebrated on a ground scale in Shirala village. The devotees collect snakes and place them in pots and worship them. After this festival, all snakes are released to move to the forest freely from where they were captured. It is believed that only natives of Shirala are allowed to catch the snakes. Snakes are tracleed by their body marks in the soil. On the day of Nagpanchami festival the snakes are displayed in a huge procession. The procession beings with the blessing of the village goddess Ambabai. At that time 100 groups take part in this procession. In the early morning snakes are taken to few neighbouring homes where women in those homes can worship these snakes. Today court has denned catching of snakes. Because of cases of rough handling of snakes.

2. Shri Gorakshnath Temple :Shirala also fomous in Gorakhnath Temple. This is situated near by Shirala from 2 km on the way of Mangale village. Gorakhnath temple installed in the nath by Gosavis. In 12 years all the followers of Nath Panti visit Shirala and leave one of them behind to take care of this temple for the next 12 years.

3.Maruti Temple :In Maharashtra Swami Samarth Ramdas established 11 Maruti temples. Out of this 11 temple one of the famous temple established in Shirala in 1576. This temple is called as 'Veer Maruti Temple'. This is located 900 mts. from main bus stand. Many people visited this temple on Saturdays. Hanuman Jayanti

is a one of most famous festival celebrated by the people. Today it is maintained by forest services office of town.

4. Shirala Bhuikot Castle :In the Shirala there is a good castle which is Bhuikot. Today it is in the condition of dilapided. Chh. Shivaji Maharaj had come to Shirala to do justice. Also Chh. Sambhaji had come Shirala and resolved.

5. Ambamatha Temple :This temple was famous & situated to west side in this village. The Mandap is 1.85 m^2 (20 ft. square) near the gabhara, ling and nearby there is a hole in the ground.

6.Prachitgad Fort :In this region Chandoli Abhyarany and Prachitgad fort is one of the wildest region of the western ghats. The Bhavani temple, Palatial building on Prachitgad and Kalavantin vihir which all depict the ancient glory of the Maratha Empire. Most of the procated area was used as an open jaily for the prisoners of was the early Imperical Maratha conquests during Shivaji Maharajas rule. Chatursing Gosavi and Tryambak Dengale conflicated with British in 1817 on Prachitgad castle. It was known as the castle of treasury in the period of the King Shivaji.

7.Chandoli National Park :[redacted]It is a most popular part in Maharashtra. It is located in Shirala and surrounded by Kolhapur Satara & Ratanagiri district. Chandoli wildlife sanctanary in recent past is upgraded as National Park and identified as Chandoli National Park by G.R.No. WLP1099/C.L.117/F. of Government of Maharashtra on 14th May 2004. the clash between Tulaji Nikam Desai & Tulaji Kadu Desai of Deshmuki. feudalism in 12th June 1681. That was Vdaji Chavan's area of feudalism.

8.Chandoli Dam : It is most important Dam on Warana river at Chandoli Warnavati. It is a first dam in Maharashtra which is built of only soil. And it is biggest dam of soil in India. the backwater talav is called as Vasantsagar. Many people visiting to this superpower dam.

9.Chandoli Forest : The Chandoli region is surrounded by mountain of Sayadri hills and these are thick very dark forests. There are so many type of trees e.g. Sag, Sal, Chandan, Narkya etc. So there are so many type of animals like that Monkeys, Snakes, Deer, Wild, Goat, Rabbits, Tigers, Peacocks etc. In rainy season lush green with some small water falls can easily be found in this place. Rare species of trees & plant can Diwan Wada at Mangale.

It is a most important historical places 10 km from Shirala village in Mangole It is made by clay mud, rock, white soil etc. There are 180 door & windows. In this Diwan Wada Diwan family is living today. The Diwan Wada located at Morna river.

10.Morna Dam :Morana is a tributari of Warana river. Morna river meets Warana at near Mangale. Morana dam is a most beautiful place in Shirala talukas. Most of tourists visited to this dam.

11.Vishwas Sugar Factory : It is a most leading sugar factory in western region. Let. Fatteshing Naik was established this sugar factory. Today Manshingrao Naik is a chairman of this factory. In this area alkohol facoory, power house, Ganesh temple, Ganesh hill, educational area these are tonrish centers. Most of local as well as forgain people visited to these places.

Conclusion : Shirala is an important historical Taluka in Sangli district because of many tourism places in Shirala. Chandoli dam, Chandoli park, Warana dam, Morna dam, Nath temple, Nagpanchami, Ambamata temple, Datta temple at Natoli, Ganesh temple at Antri, Sugar factory these are famous tourist center in this taluka. Many local as well as national, international people visited in this tourism centers.

But there is a need of infrastructure facilities, provide road facilities some residential facilities, hotels, guide etc.

References :

1) www.mapsgoogle.com
2) Tourism Geography - Dr. S. B. Shinde.
3) http://www.tourism.nic.in
4) Sangli District Gazetteer.
5) http://zpsangli.in/parytam_sthale.asps.
6) Census of India, 2011, Maharashtra, District Census Handbook, Sangli, Series-28.

Role Of ICT In India

Mrs. Rashmi.A. Godhi

Abstract

Information technology (IT) is concerned with technology to treat information. The acquisition, processing, storage and dissemination of vocal, pictorial, textual and numerical information by a microelectronics-based combination of computing and telecommunications are its main fields. IT provides businesses with four sets of core services to help execute the business strategy, business process automation, providing information, connecting with customers, and productivity tools. The Information technology industry in India has gained a brand identity as a knowledge economy due to its IT and ITES sector. The growth in the service sector in India has been led by the IT–ITES sector, contributing substantially to increase in GDP, employment, and exports. The sector has increased its contribution to India's GDP from 6.1% in 2009-10 to 6.4% in 2010-11. This sector has also led to employment generation. Direct employment in the IT services and BPO/ITES segment was 2.3 million in 2009-10. However, in the present research paper tries to analyze the role information technology in development process of the Indian economy. The objectives of the present study are; to study the growth and composition of IT sector in India, to examine the contribution of IT sector (GDP, employment and export etc.) and evaluate the introduction of IT sector in different fields and finally to understand the necessary growth of IT sector to achieve vision 2020.The present study is based on secondary data, which is gathered from various books, journals, magazines, reports and websites of internet. As well as various statistical tools such as CGR, correlation, percentage and forecasting etc. used in the light of objectives of the present research study.

Keywords: ICT, Employment, Telecom Sector, Export, etc.

Introduction:

Information Technology is related to studying, designing and developing the information related to computers. This field is growing at a very fast pace over the last few years and according to successful and well-known people in the Information Technology sector, this growth is expected to remain stable. Due to the robust growth, millions of jobs have been created in this field.

Information technology (IT) is concerned with technology to treat information. The acquisition, processing, storage and dissemination of vocal, pictorial, textual and numerical information by a microelectronics-based combination of computing and telecommunications are its main fields. IT provides businesses with four sets of core services to help execute the business strategy, business process automation, providing information, connecting with customers, and productivity tools. The Information technology industry in India has gained a brand identity as a knowledge economy due to its IT and ITES sector. The growth in the service sector in India has been led by the IT–ITES sector, contributing substantially to increase in GDP, employment, and exports. The sector has increased its contribution to India's GDP from 6.1% in 2009-10 to 6.4% in 2010-11. This sector has also led to employment generation. Direct employment in the IT services and BPO/ITES segment was 2.3 million in 2009-10.

Objectives:

1) To study the growth and composition of IT sector in India.
2) To examine the contribution of IT sector in India.
3) To evaluate the introduction of IT sector in different fields.
4) To forecast the growth of IT sector in year 2020.

Hypothesis: The growth of IT sector in India is significant and it accesses all the fields.

Database And Research Methodology:

The present research study exclusively relies on the secondary data. The secondary data is gathered from both published and unpublished references like – Annual Reports of Telecom Regulatory Authority of India, Annual Report of Department of Telecommunications Ministry of Communications & IT Government of India, New Delhi etc. Study covers growth of IT and electronic production, IT export, growth of telecom

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

sector etc. The collected data is classifying and tabulated in the light of objectives and processed by employing suitable statistical tools like percentage, correlation, average and growth rate is used.

I] Growth and Composition of ITes Sector:

A] IT Production:

Graph-1: Growth of ITs Production (Figures in Crores)

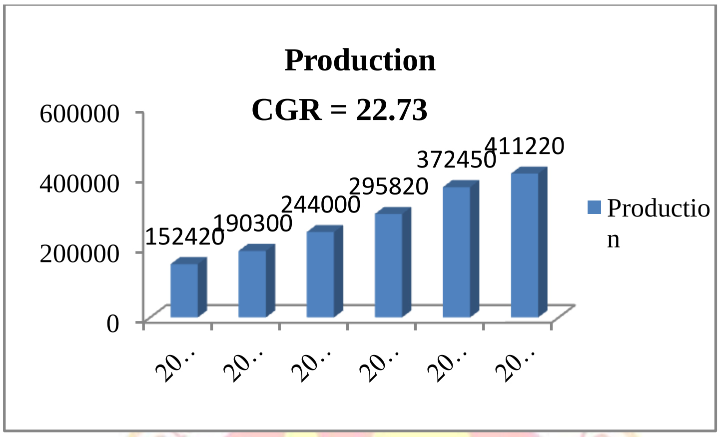

Source: Information Technology Annual Report 2010-11.

Graph No. 1 show the growth of IT sector production in India. The compound growth rate of IT sector production in India is 22.27 per cent. The production of IT sector is 411220 crores in 2009-10 as compared to 152420 crores in 2004-05. It means net increase in production is 258800 crores.

B] Electronic Production:

Table-1: Composition of ITes Production (Figures in Crores)

Year		Consumer Electronics	Industrial Electronics	Computer Hardware	Communication Broadcast Equipment	Strategic Electronics	Compo nents	Total
2004-05		18000 (31.80)	8800 (15.55)	10800 (19.08)	7000 (12.37)	3200 (5.65)	8800 (15.55)	56600 (100)
2005-06		20000 (30.30)	10400 (15.76)	12800 (19.39)	9500 (14.39)	4500 (6.82)	8800 (13.33)	66000 (100)
2006-07		22600 (26.77)	11910 (14.11)	15870 (18.80)	18700 (22.15)	5700 (6.75)	9630 (11.41)	84410 (100)
2007-08		25500 (26.23)	12740 (13.11)	13490 (13.88)	26600 (27.36)	6840 (7.04)	12040 (12.39)	97210 (100)
2008-09		29000 (26.19)	15160 (13.69)	14970 (13.52)	31000 (28.00)	6980 (6.30)	13610 (12.29)	110720 (100)
2009-10		33400 (27.43)	18190 (14.94)	14970 (12.29)	32550 (26.73)	7680 (6.31)	14970 (12.29)	121760 (100)
CGR		13.16	14.79	5.70	39.24	18.28	12.71	17.09
Fore cast	2015	47657.14	26165.24	19169.52	63780.95	12455.24	21527.62	190755.71
	2020	62928.57	35030.95	22738.10	92373.81	16880.95	28340.48	258292.86

Source: Information Technology Annual Report 2010-11.

Table No. 1 examine the composition of IT production in India since 2003-05 to 2009-10. The annual compound growth rate of total production is (17.09). Among these electronic production growth rate is highest in case of Communication Broadcast Equipment i.e. (39.24) and lowest growth rate was found in case of computer hardware production i.e. (5.70). As well as CGR in respect of Consumer Electronics, Industrial Electronics, Strategic Electronics, Components is (13.16), (14.79), 18.28) and (12.71) respectively.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

C] Growth of Telecom Sector: Growth of telecom sector is an important component of Information Technology. The telecommunication is an integral part of ICT due to primary economic benefit of improved telecommunications is improved efficiencies in other productive sectors as well as reduced transport costs, reduced transaction costs, improved marketing information and increased efficiency of industrial production. In all economic sectors-- agriculture, manufacturing and services--advanced telecommunications systems are becoming an integral part of business operations.

Table-2: Growth of Number of Subscribers (Figures in Millions)

Year	Telephone Subscription	Internet Subscriptions	Broadband Subscriptions
2005	93.65 (100)	5.55	0.18
2006	140.27 (100)	N.A.	1.35(650)
2007	205.86 (100)	9.27	2.34(73.33)
2008	301.09 (100)	11.1(19.74)	3.87(65.38)
2009	429.72 (100)	13.54(21.98)	6.22(60.72)
2010	621.28 (100)	16.18(19.50)	8.77(41.00)
2011	845.32 (100)	19.67(21.57)	N.A.
CGR	**44.53**	-	-
Average	**376.74**	-	-

Source: Annual Reports of Telecom Regulatory Authority of India.

Note: Bracket figures are indicating simple growth rate.

Table-2 shows that the growth of telephone subscribers including the wire line and wireless subscribers in India during 2005 to 2011. It is observed from the second column from the above table shows the compound growth rate is (44.53) per cent in case of telephone subscribers. The third and fourth column highlights the growth of internet and Broadband subscribers in India since 2005.The Internet subscriber base in the country as on 31st March 2011 stood at 19.67 million as compared to 16.18 million as on 31st March 2010, registering an annual growth rate of about 21.57 percent. The total Broadband subscriber base has reached 8.77 million as on 31stMarch, 2010 as compared to 6.22 million as on 31st March 2009 thereby registering a net addition of 2.55 million broadband subscribers during the financial year 2009-10 with growth rate of 41percent.

D] Tele-Density:

Table-3: Number of Telephones per 100 populations (Figures in Percentage)

Year		Urban	Rural	Total
2004		20.79	1.55	7.02
2005		26.88	1.73	8.95
2006		38.28	2.34	12.74
2007		48.1	5.89	18.22
2008		66.39	9.46	26.22
2009		88.84	15.11	36.98
2010		122	24.56	53.46
CGR		34.27	64.99	41.15
Correlation		0.99		-
Forecast	2015	188.94	38.07	83.04
	2020	270.31	56.44	120.34

Source: Annual Report of Department of Telecommunications Ministry of Communications & IT Government of India New Delhi.

Table-3 analyzes the growth rate of number of telephones per 100 populations since 2004. Tele density is an important indicator of telecom penetration in the country. There has been phenomenal spurt in the growth of tele-density in the country with the evolution of new wireless technologies. The Tele-density which was 7.02% in March 2004 increased to 53.46% in March, 2010. Thus there has been continuous improvement in the overall tele-density of the country. The rural tele-density which was 1.55% in March 2004 has increased to 24.56% in March, 2010.

The urban tele-density has increased from 20.79% in March 2004 to 122% in March, 2010. For economic and social development of rural areas, rapid increase in rural tele-density is of utmost importance. With the introduction of wireless phones in rural areas, there is increasing trend in rural tele-density also. The Government is taking various measures under USOF for expansion of mobile network in remote rural areas.

II] Contribution of ITes Sector:

E] Indian Software & Services industry revenue: The Indian Software & services industry has grown at a remarkable pace since 2001-02. The overall Indian Software & Services industry revenue is estimated to have grown from US$ 10.2 billion in 2001-02 to reach US $ 58.7 billion in 2008-09- translating to a CAGR of about 30.33 per cent. IT-ITES industry's growth trends are given in the table below.

Table-4: Software & Services industry revenue (Figures in US$ Billion)

Year		IT-ITeS Exports	IT-ITeS Domestic	Total
2001-02		7.6 (74.51)	2.6 (25.49)	10.2 (100)
2002-03		9.5 (76.00)	3 (24.00)	12.5 (100)
2003-04		12.9 (77.25)	3.8 (22.75)	16.7 (100)
2004-05		17.7 (78.67)	4.8 (21.33)	22.5 (100)
2005-06		23.6 (77.89)	6.7 (22.11)	30.3 (100)
2006-07		31.1 (79.13)	8.2 (20.87)	39.3 (100)
2007-08		40.4 (77.54)	11.7 (22.46)	52.1 (100)
2008-09		46.3 (78.88)	12.4 (21.12)	58.7 (100)
CGR		31.21	27.46	30.33
Forecast	2015	78.59	21.04	99.63
	2020	107.51	28.61	136.12

Source: Nasscom

F] Employment in IT:

Table-5: Employment Generation in ITs Sector (Figures in Millions)

Year		IT Services & Export	BPO Exports	Domestic Market	Total Employment
2001-02		0.17 (32.69	0.11 (21.15)	0.25 (48.08)	0.52 (100)
2002-03		0.21 (31.34)	0.18 (26.87)	0.29 (43.28)	0.67 (100)
2003-04		0.3 (36.14)	0.22 (26.51)	0.32 (38.55)	0.83 (100)
2004-05		0.39 (36.79)	0.32 (30.19)	0.35 (33.02)	1.06 (100)
2005-06		0.51 (39.53)	0.42 (32.56)	0.38 (29.46)	1.29 (100)
2006-07		0.69 (111.29)	0.55 (88.71)	0.38 (61.29)	0.62 (100)
2007-08		0.86 (42.79)	0.7 (34.83)	0.45 (22.39)	2.01 (100)
2008-09		0.92 (41.63)	0.79 (35.75)	0.5 (22.62)	2.21 (100)
CGR		32.00	35.14	9.24	16.77
Forecast	2015	1.61	1.37	0.68	3.20
	2020	2.20	1.87	0.84	4.28

Source: Nasscom

Table No. 5 show the total IT Software and Services employment is estimated to touch 2.20 million in 2008-09, as compared to 0.52 million in 2001-02. This represents a net addition of 1.68 million to the industry employee base since 2001-02. The indirect employment attributed by the sector is estimated to about 8.0 million in 2008-09. This translates to the creation of about 10.20 million job opportunities attributed to the growth of this sector.

IT-ITeS Exports constitute the major source of employment for employment in this industry and its share has increased over the years. The share of IT-ITeS Exports segment in total employment of the IT Software & Services Industry has grown from 52.9% in 2001-02 to 77.6% in 2008-09 whereas, the share of domestic market in total employment of the IT Software & Services Industry has declined from 47.1% in 2001-02 to 22.6% in 2008-09.

G] IT Export:

Table-6: Growth of ITs Export (Figures in Crores)

Year		Software Export	Electronics & IT Export	Total
2004-05		104100 (47.79)	113725 (52.21)	217825 (100)
2005-06		141100 (47.90)	153500 (52.10)	294600 (100)
2006-07		164400 (48.07)	177600 (51.93)	342000 (100)
2007-08		216190 (46.63)	247420 (53.37)	463610 (100)
2008-09		237000 (47.41)	262900 (52.59)	499900 (100)
2009-10		269630 (47.70)	295630 (52.30)	565260 (100)
CGR		20.71	21.18	20.95
Forecast	2015	438838.10	488650.71	927488.81
	2020	605572.38	675442.86	1281015.24

Source: Information Technology Annual Report 2010-11.

Table No. 6 reveals the growth of ITes export form India during 2004-05 to 2009-10. The CGR of total export is (20.95) percent as well as CGR of Software Export and Electronics & IT Export is (20.71) and (21.18) per cent respectively. The share of Software Export and Electronics & IT Export in Total export more or less same in all years.

III] IT in Different Fields in India:

- **Agriculture :** Information technology (IT) can be assessed broadly under two heads: **(a)** as a tool for direct contribution to agricultural productivity and **(b)** as an indirect tool for empowering farmers to take informed and quality decisions which will have positive impact on the way agriculture and allied activities are conducted. The techniques of remote sensing using satellite technologies, geographical information systems, agronomy and soil sciences are used to increase the agricultural output. The indirect benefits of IT in empowering Indian farmer are significant and remains to be exploited. The Indian farmer urgently requires timely and reliable sources of information inputs for taking decisions. At present, the farmer depends on trickling down of decision inputs from conventional sources which are slow and unreliable. The changing environment faced by Indian farmers makes information not merely useful, but necessary to remain competitive. IT can play a major role in facilitating the process of transformation of rural India to meet these challenges and to remove the fast growing digital divide.

- **Business :** There are many businesses which are in need of the software packages for satisfying their operational as well as functional needs. Information technology is useful in ensuring the smooth functioning of all the departments in a company such as the human resource department, finance department, manufacturing department and in security related purposes. With the help of information technology, the

companies in the automobile manufacturing sector are able to get rid of any sort of errors or mistakes in the proper functioning of the tools used for designing and manufacturing purposes. Due to the development of the information technology sector, the companies are being able to keep themselves aware of the changes in the global markets.

➢ **Management :** Importance of information technology in management is quite significant. It helps the managers in adapting to the new business processes and to predict the possible impact of new technologies. The managers can benefit from the efficiently prepared computer packages and the electronically stored confidential information. With just a single click of the mouse, they can have the relevant information in front of their screen. However, to be able to handle these software packages in a better way, the managers should have undergone quality training in information technology.

➢ **Banking :** Indian banking industry has witnessed a remarkable development in the Informational Technology (IT) in last few years. Banking transactions are become easier and customer friendly due to the technological improvements. To play a supportive and key role, banks are providing with lots of services which are the combination of electronics and information technology, like, Automatic Teller Machines (ATMs, plastic money i.e. credit card, debit card and smart cards, phone banking, e-banking which is called by net-banking, etc. There is a noticeable improvement in the performance of financial institutions and the service sector by incorporating IT into their functionality. The advancements in information and telecommunication technologies (IT) since past 25 years clearly indicate a positive impact on banking and financial institutions (Rishi & Saxena, 2004).

➢ **Education** : Information technology helps the students as well as the teachers in studying the course material easily because of fast access. Studying the subjects with the help of online libraries and dictionaries has made grasping and increasing the knowledge easy for the students. The inclusion of information technology in the syllabus in schools, colleges and universities has helped them in grasping the subject well and getting their basics cleared. Parents can also get the details of the attendance record of their child in schools.

➢ **Health :** Information technology has the potential to give doctors and providers of medical care a much more complete picture of the patient in front of them, and patients a much easier way to access their complete medical history. Using computers and other electronic devices makes it easy for you, your doctor, and other health care providers (such as hospitals, labs, and X-ray facilities) to store, share and access your health information. Using computers in this way is known as Health Information Technology (HIT) or Health IT.Broad and consistent utilization of HIT will: Improve health care quality; Prevent medical errors; Reduce health care costs; Increase administrative efficiencies Decrease paperwork; and Expand access to affordable care.

➢ **Future Trends:** Globalization has a profound impact in shaping the Indian Information Technology (IT) industry over the years with India capturing a sizeable chunk of the global market for technology sourcing and business services. Over the years the growth drivers for this sector have been the verticals of manufacturing, telecom, insurance, banking, finance and of late the fledgling retail revolution. As the new scenario unfolds it is getting clear that the future growth of IT and IT enabled services will be fuelled by the verticals of climate change, mobile applications, healthcare, energy efficiency and sustainable energy et al. Traditional business strongholds would make way for new geographies, there would be new customers and more and more of SMEs (Small and Medium Enterprises) will go for IT application and services. Rising up to the new challenges will only be possible when we scale-up the value chain and put in efforts toward providing more and more of end-to-end solutions to the clients. Indian IT firms will have to strive for that extra mile and put in smart work to survive in the newer growth opportunities.

Conclusion:

IT is a fast-growing, export-oriented sector in India IT can contribute to broader economic development – Governance, Education, Operational efficiency, Market efficiency, Business, Health, Agriculture, Banking etc. the growth of IT sector is remarkable and also forecasting figures shows noteworthy growth in 2020. As well as IT sector accesses the entire field in the economy; indirectly it promotes economic development.

References:

1. Annual Report of Department of Telecommunications Ministry of Communications & IT Government of India New Delhi.
2. Annual Reports of Telecom Regulatory Authority of India.
3. Health_information_technology
4. Health_information_technology
5. http://bcbsmblog.com
6. http://www.ehow.com
7. http://www.hitachifoundation.org
8. Information Technology Annual Report 2010-11.
9. Information_and_communication_technologies_in_education.htm
10. Nasscom.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

NGO, Role of NGO in Rural Development

Pratik Anil Kamble
Master of Social Work
(F.Y. T.M.V) Pune

Introduction :

NGO = Non Government Organization

- A non profit organization that operate independently of any government typically one whose purpose is to address a social or political issue.
- August 1st 2015, CBI disclosed that India has at least 31 lakh NGO's more than double the number of schools in country 250 times the number of government hospitals.
- 20 lakh NGO are registered under societies Registration Act, Trust Act.

1) How does an NGO work ?

As non profit organization NGO's rely on variety of sources for funding projects, operation, salaries and other overhead costs because the annual budget of an efforts are important for the NGO's existence and success.

2) What is NGO - NGOS India ?

Non government organization (NGO) or non profit organization (NPO) can be registered by many registration process in India like society, company , trust or any valid information but status of the registered organization is equal and equally recognised as NGO (Non governmental organization / non profit organization).

3) What is an NGO and what does it do ?

A non government organization (NGO) is a non profit, citizen-based group that functions independently of government. NGO are organized on local, national and international level to serve social or political purpose.

4) Why do we need NGO ?

They fill in the gap by providing services that neither the government nor the private sector undertake. NGO fills the gap left by the private and public sectors.

Ex. Most of the people blame government for not providing facilities and services. but the actual fact is government has done / doing lot for the people, there are more than enough facilities for people but the people don't know the different facility / scheme provided. So NGO understands different schemes of government, makes a detail study on it, go to people at ground level and explain's them about the schemes.

NGO plays a role of mediator as well.

NGO work for nation building and honestly work for the welfare of people and help in developing India.

Role of NGO in rural development : Rural development seems to be a simple task, but in reality it is not. NGO promotes independent programs through different five year plans.

NGO workes for :-

1) Employment Generation
2) Generating Income
3) Sanitation Problem
4) Education
5) Medical Facilities
6) Roads

Still there is a huge gap in terms of infrastructure that is available in urban and rural areas.

NGO have more benefits of working in rural areas as compared to government organization because NGO are more flexible. NGO are specific to a particular locality and more over these are committed towards serving the public and community as a whole. As the task of development is massive, many NGO's are playing a vital role in the rural development of India in collaboration with the government.

Hurdles / Problems faced during rural development :

A major problem that NGO are facing in India is their dependency upon government funds and external donations. With this dependency NGO are less flexible in carrying out their task as most of the task are depended upon funds.

Problem are as follows:-

1) Traditional thinking of rural people
2) Poor understanding
3) Low level of education
4) Less co-operation

Villages also lack facilities like :

1) Water
2) Electricity
3) Education institute
4) Communication
5) Hospitals
6) Transport
7) Road Connectivity

These are the factors responsible for slow development

Apart from these there are problems like :

1) High cost technology
2) Underprivileged rural industries
3) Social and cultural differences
4) Conflicts between different groups.
5) Political interference
6) Lack of motivation

But in spite of all the hurdles NGO will keep on working for rural development. In India NGO's selectively utilize the local talent, train the individuals and use these for rural development.but the complete success of the rural development actually depends upon the willingness and active participation of rural people in the development process and efforts. Schemes / Department of Rural Development :

- Mission Antyodaya
- National Rural Urban Mission (NRUM)
- Din Dayal Antyodaya yojana
- Pradhan Mantri gram Sadak Yojana
- Pradhan Mantri Awas Yojana(Gramin)
- National Social Assistance programme
- Prime Ministers Rural Development Fellowship
- Sansad Adarsh Gram Yojana
- Rural self Employment Training Institutes

Conclusion:

NGO plays an important role in developing society and it supports government, respects governments and works under frame of government schemes. NGO understand's the governments schemes and implements these schemes. NGO plays a role of mediator between government and people.

For the development of country NGO plays an important role.

Reference:

1. www.mapsofindia.com
2. www.ngosindia.com
3. www.timesofindia.indiatimes.com
4. www.wikipedia.org

Demonetization and it's Impact in India

Mr. Maruti . I . Kumbhar
Assist. Professor and HOD Department of Commerce
Anandibai Raorane Arts Commerce and Science College, Vaibhavwadi

Abstract:

Demonetization is to remove of a particular currency notes from circulation in the economy. Demonetization is must whenever there is a change of national currency. The old unit of currency must be removed and substituted with a new currency unit.In India the currency was demonetized first in 1946 and second time in 1978. Recently from midnight of 8th Nov. 2016 the currency is demonetized third time by the present Modi government.

Keywords: Demonetization, Black Money, Counterfeit Currency, Corruption.

Introduction:

Process of removal a currency from general circulation in economy is known as demonetization. The Indian rupee (INR) is the official currency of India. The recent unexpected and surprising move to demonetize Rs. 500 and Rs. 1,000 currency notes is not new. Rs. 1,000 and higher denomination notes were first demonetized in January 1946 and again in 1978. The highest denomination note ever printed by the Reserve Bank of India under British rule was the Rs. 10,000 note in 1938 and again in 1954. But in little period of time these notes were demonetized in January 1946 and again in January 1978, according to RBI data. To control undisclosed black money, corruption and fake currency the Government of India on the 8 November 2016 announced demonetization of high denomination currency notes Rs. 500 and Rs.1000. Immediately a new redesigned series of Rs. 500 and Rs. 2000 currency notes were introduced in circulation November 2016.

Objectives of the study:

1. To study the concept of demonetization.
2. To emphasize on the positive and negative impact of demonetization in India.

Methodology:

For the purpose of the present study, mainly secondary data has been used. The required secondary data was collected from the journals, research papers, websites, various reports and newspaper articles published online.

Scenario of Demonetization: The sudden decision to demonetize Rs 500 and Rs 1,000 currency notes is not new policy . Rs 1,000 and higher denomination notes were first demonetized in January 1946 and again in 1978.The highest denomination note first time printed by the Reserve Bank of India in British rule was Rs 10,000 note in 1938 and again in 1954. But these notes were demonetized in January 1946 and again in January 1978, according to RBI data. Rs 1,000 and Rs 10,000 bank notes were in circulation prior to January 1946. Higher denomination banknotes of Rs 1,000, Rs 5,000 and Rs 10,000 were reintroduced in 1954 and all of them were demonetized in January 1978.

The noteof Rs 1,000 comeback in November 2000. Rs 500 note newly came into circulation in October 1987. The move was then justified as attempt to contain the volume of banknotes in circulation due to inflation. However, this is the first time that Rs 2,000 currency note is being introduced. While announcing currently circulated Rs 500 and Rs 1,000 notes as invalid from midnight 8 Nov, Prime Minister Narendra Modi said new Rs 500 note and a Rs. 2,000 denomination banknote will be introduced from November 10.

Bank notes in Ashoka Pillar watermark series in Rs 10 denomination were issued between 1967 and 1992, Rs 20 in 1972 and 1975, Rs 50 in 1975 and 1981 and Rs 100 between 1967-1979.The bank notes issued during this period contained the symbols representing science and technology, progress and orientation to Indian art forms. In the year 1980, the legend Satyameva Jayate — 'truth alone shall prevail' — was incorporated under the national emblem for the first time.

In October 1987, Rs 500 banknote was introduced with the portrait of Mahatma Gandhi and Ashoka Pillar watermark. Mahatma Gandhi (MG) series banknotes – 1996 were issued in the denominations of Rs 5, (introduced in November 2001), Rs 10 (June 1996), Rs 20 (August 2001), Rs 50 (March 1997), Rs 100 (June 1996), Rs 500 (October 1997) and Rs 1,000 (November 2000).

The Mahatma Gandhi Series – 2005 bank notes were issued in the denomination of Rs 10, Rs 20, Rs 50, Rs 100, Rs 500 and Rs 1,000 and contained some additional/new security features as compared to the

1996 MG series. The Rs 50 and Rs 100 banknotes were issued in August 2005, followed by Rs 500 and Rs 1,000 denominations in October 2005 and Rs 10 and Rs 20 in April 2006 and August 2006, respectively.

Positive Impact of Demonetization:

1. Important benefits of this move is that it is going to radically affect the corrupt practices. People who are holding black money in cash will not be able to exchange much as they would be in a fear of getting penalized and prosecuted by the authorities. Rivals of the country which are involved in imitation currency and terrorism will not be able to endure it further for quite some time at least. The smuggling of arms and dealing with the terrorist will not sustain further as all of the money will be on record now.

2. The banking system will advance as it will slowly head towards a cashless society. Cashless society will increase credit access and financial insertion. The existing white money of people will be known to the government and it will remain with banks so that it can be put on loan, and interest can be spawned from it with a corresponding fall in Inflation.

3.Further Banking System will get a boost, as more than Rs 7-8 lakh crores base money (new legal money) will enter the system. However, it needs to be seen how much money actually remains in the system, once the cash withdrawal limits are eased.

4. It is condense the risk and cost of cash handling as soft money is safer than hard money. It will also reduce government liability. Since every note is a liability for the government, the old currency will become worthless for those people, who choose not to disclose their income. Thus, this will quench government's liability to that extent. It is anticipated approximately Rs 5 lakh crores may come to the government in the form of extinguished RBI liability, taxes and penalties. This amount is adequate to take care of India's entire fiscal deficit for one year or more. It will also reduce tax avoidance. Whatever money will be deposited or exchanged, authorities will keep a track of it and they will be extra watchful in this period.

5. Dealing in this period in sectors like jewellery and real estate will be on radar and those entering into Loan transactions may also undergo tax scrutiny. Search and Seizure activities of the IT Department will also rise to curb such malpractices. Limits have already been prescribed for reporting to the IT Department those bank accounts in which excess cash deposits are being made in this 50-day window (Rs 2.5 lakh in case of individuals and Rs 12.5 lakh in case of firms).

6. Prominently, in the longer run, tax and interest rates on loans are expected to come down as higher income tax collections arising from better compliance would offer scope to reduce rates over the long term. This, in turn, will drive up disposable income. This can give a positive impact on consumption plea in long term.

Negative Impact of Demonetization:

1.The demonetization that has been in effect since November 9 is estimated to have a negative impact on inflation. Consumer expenditure activity fell to a near halt. Consumers are abstaining from making any acquisitions except essential items from the consumer staples, healthcare, and energy segments. Activity in the real estate sector, which consists of a lot of cash and undocumented transactions, slowed down significantly, Metropolitan and Tier 1 cities reported up to a 30% fall in house prices.

2.Food item inflation, measured by changes in the Consumer Food Price Index, accounts for 47.3% of the overall CPI. Due to 86.4% of the value of the currency notes in circulation going out of the financial system and re-monetization being slow, the supply and demand of food items fell. It will exert more downward pressure on inflation.

3.The liquidity caused by demonetization will be negative across sectors with high level of cash transactions. Real estate, jewellery, retailing, restaurants, logistics, consumer durables and luxury brands, cement and some segments in retail/SME lending space will be fronting short term instability. Those companies with high level of debt will face more pressure and can face loan defaults.

4. There will be added replacement costs of currency. We cannot ignore the increased cost of operating ATMs need to be refilled more often and also it will be a huge encumbrance on banks. Primarily, it is very difficult to build a cashless society as more than 50 percent of Indian population is not well versed with card transactions. Also for these initial months, it will be very difficult to make cash transactions of a higher amount.

Source: CMIE
Source: Bloomberg, U.S. Global Investors

Conclusion:

The demonetization commenced by the government is a large shudder to the economy. The effect of the shock in the medium term is a function of how much of the currency will be replaced at the end of the replacement process and the magnitude to which currency in circulation is quenched. While it has been argued

that the cash that would be extinguished would be "black money" and hence, should be rightfully extinguished to set right the perverse incentive structure in the economy, this argument is based on impressions rather than on facts. While the facts are not available to anybody, it would be imprudent to argue that this is the only possibility. As argued above, it is possible that these cash balances were used as a medium of exchange. In other words, while the cash was arbitrating in legitimate economic activity, if this currency is extinguished there would be a contraction of economic activity in the economy and that is a cost that needs to be factored in while assessing the impact of the demonetization on the economy and its agents. It is likely that there would be a spurt in the banking deposits. While inferring the phenomenon, however, one has to keep in mind that a large part of their deposits were earlier used for transactional purposes. For example, if a small trader deposits 2 lakh Rupees in the Jan Dhan account since the currency in which he held these balances in for transactional purposes has been scrapped, it would be inappropriate to interpret this as success of the programme in bringing in people who were hiding black money. Nor can they be interpreted as surplus balances that the banking sector can lend out on the same basis as earlier deposits, since the deposits now would remain in accounts for much shorter periods that deposits based on savings would be.

References:

1. http://www.investopedia.com/terms/d/demonetization.asp
2. https://edupediapublications.org/journals/index.php/IJR/article/view/6214/6002
3. http://www.moneycontrol.com/news/economy/impact-nalysisdemonetizationindia_8044821.html
4. http://marketrealist.com/2016/11/impact-demonetization-indias-inflation/
5. http://timesofindia.indiatimes.com/photo/55615238.cms
6. http://www.nipfp.org.in/media/medialibrary/2016/11/WP_2016_182.pdf
7. http://www.moneycontrol.com/news/economy/impact-nalysisdemonetizationindia_8044821.html
8. http://zeenews.india.com/personal-finance/interesting-facts-about-history-of-demonetisation-of-indiancurrency_1948238.html
9. https://www.ncaacademy.com/know-all-about-history-of-indian-currency-demonetisation/

Correlation Between Cropping Pattern And Location of Agro Based Industries in Kolhapur District

Shri. Shashikant S. Patil
Asst. Professor, Dept. of Geography
Mahavir College,Kolhapur

Dr. Arun A. Patil
Head,Dept. of Geography
Mahavir College, Kolhapur

Introduction

In India about 70% of the working population is engaged in agriculture and its contribution in national income is 40 per cent. Rural economy is mainly depends on the production of agricultural commodities. Rural people suffers from low Per capita income, unemployment and under employment, deficient capital, low level of technology and poor economic organization. Linkages between agriculture and industrial are the keys of the development of rural areas of the nation. In that respect, strengthening those industries which are based on agricultural raw material play very crucial role in development of rural economy.

Agriculturally Kolhapur district is one of the leading districts of Maharashtra. There were number of crops has been grown in the district. Kolhapur district shows the variation in cropping pattern in respect of its physiographic characteristics. Western part of the district produce paddy crops, south-western tahsils have potential to produce cashew, eastern tahsils are suitable for production of Sugarcane and oil seed like Groundnut and soyabean. Aforesaid crops are major crops of the district. These crops provide base for the concerning processing industries. Therefore Sugar, Rice, edible Oil and Cashew industries are the major agro-based industries of the district. In present research paper attempt to assess the spatio- temporal growth of ago- based industries and their correlation with the cropping pattern existing in the district.

Objectives: The present paper has following objectives:

1.To study the cropping pattern of Kolhapur district

2. To analyze the correlation between cropping pattern and distribution of agro based industries in Kolhapur district

Database And Research Methodology:

Present paper is based on secondary data. Secondary data is obtained by Maharashtra Agro Industries Development Centre, Socio-economic abstract of the Kolhapur district, District Industrial Centre, various government reports, annual reports of industry, and census of India 2011. The spatial and temporal analysis of collected date is presented by the various statistical and cartographic techniques.

In order to determine the correlation between cropping pattern and of location of agro-based industry Karl Pearson's correlation method used. The following formula is used for the concentrations of selected agro-based industry.

$$r = \frac{\Sigma\,(x-\bar{x})\,(y-\bar{y})}{\sqrt{\Sigma\,(x-\bar{x})^2}\,\sqrt{\Sigma\,(y-\bar{y})^2}}$$

Study Area:

Kolhapur district is situated in the extreme southern part of Maharashtra state. It lies between 15°43' and 17°17' North latitude and 73°40' and 74°42' East longitude. The district is surrounded by the steep ridges of Sahyadri to the west, the Deccan plateau on the east, and boundaries of Goa on the south and Karnataka on east. Kolhapur district is surrounded by sangli district to the north, Belgum district of Karnataka state to the east and south and Ratanagiri and Sindhudurg district to the west. The Sahydri ranges to the west and Warna River to the north form the natural boundaries.

Kolhapur district comprising the Valleys of Warna, Panchaganga and their tributaries has a fertile & productive land. The transitional geographical location of the district between Konkan coastal low land to the west and Deccan plateau to the east presents a variety in the geographical environment. During the south-west monsoon season 90 to 95 per cent annual rainfall is received. This percentage is decreases in the north-east to about 60 per cent. The winter season accounts only 10 per cent rainfall in the district. There are 4 major, 11 medium and 47 minor irrigation projects in the district. The 79566 hectare area irrigated (58.87 %) by different sources of irrigation against the gross area (135151 hectare) irrigated in the in the district. There is

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

scope for the irrigation and there is the opportunity to growing crops. There is effect of good yield of crops and a result; it would be favorable for the set up and the development of agro-based industries in the study region.

Tahsil	Rice		Sugar		Edible oil		Cashew	
	Area Under Rice in perc.	**No. of Rice mills in perc.**	**Area Under Sugarcane in perc.**	**No. of sugar Ind. in perc.**	**Area Under oil seed in perc.**	**No. of oil mills in perc.**	**Area Under Cashew in perc.**	**No. of Cashew ind. in perc.**
Shahuwadi	12.58	0	2.46	4.35	2.54	15	16.36	0
Panhala	10.13	8.22	8.65	8.70	2.21	2.5	0.00	0
Hatkanangale	0.95	6.85	12.87	13.04	20.32	15	0.00	1.84
Shirol	0.54	1.37	16.46	8.70	17.84	2.5	0.00	1.10
Karveer	11.16	19.18	18.35	13.04	6.78	47.5	0.00	2.21
Gaganbawada	3.88	0	9.43	4.35	0.51	0	3.64	0
Radhanagari	11.10	10.96	6.75	4.35	1.30	0	4.55	0
Kagal	9.37	5.48	7.56	17.39	12.32	0	0.00	0.74
Bhudargad	11.84	10.96	3.09	4.35	2.56	2.5	9.09	2.94
Ajara	8.53	15.07	2.18	4.35	5.13	2.5	18.18	65.07
Gadhinglaj	7.14	1.37	4.59	4.35	23.47	5	21.82	8.82
Chandgad	12.79	20.55	7.62	13.04	5.01	7.5	27.27	17.28
Total	100	100	100.00	100.00	100.00	100	100	100
Correlation	**r = 0.5086**		**r= 0.5377**		**r= -0.1219**		**r= 0.5085**	

Correlation Between Cropping Pattern And Location Of Agro Based Industries

Rice Industry

Rice is a major crop of Kolhapur district .It grown in every tahsil of district but the area under rice cultivation is differ from tahsil to tahsil. Chandagad tahsil recorded (12.79%) highest area under rice cultivation campare to other tahsil. Following to this shahuwadi (12.58%), Bhudargad (11.84%) and Karveer recorded (11.16%). Hatkanangle and Shirol tahsil recorded 0.95% and 0.54 % respectively.

There are 73 rice mills are existed in Kolhapur district. Distribution of Rice mills is uneven.Out of total rice mills 20.55 % rice mills are existed in Chandagad tahsil. Karveer tahsil recorded 19.18% ,Ajara 15.07% and Radhanagari recorded 10.96% rice mills to total rice mills of the district. Rice mills are not existed in Shahuwadi and Ganganbawada tahsil.

The correlation between rice cultivated area and location of rice mills is **0.5086**. It indicates **moderate positive** relation between the rice cultivated are and location rice processing mills. Rice mills are concentrated in Chandagad, Karveer, Bhudargad, Radhanagari and Ajara tahsil and also these tahsil have a great potential of production of rice. These tahsils can provide raw material for rice mills.

Sugar Industry

In Kolhapur district sugar industry played a vital role in development of rural area. Sugar industry affects on Socio-economic condition of rural people possitively. Most of the farmers preferred to cultivate sugarcane in view of economic gain. This cash crop dominant over the food grains. Due to effective irrigation facilities Eastern tahsils,like Karveer, Shirol and Hatkanangale recorded are under sugarcane 18.35 %, 16.86% and 12.87 % respectively of total sugar industries in Kolhapur district. Every tahsil has a suga mill.

Every tahsil has a sugar mill. Kagal tahsil recorded 4 rice mill (17.39%) which is higher than other tahsil. Hatkanangle and Karveer tahsil has 3 sugar industries each. In tahsil of Shahuwadi, Ajara, Bhudargad,Gadhinglaj, Gaganbawada and Radhanagari has 1 sugar industry each. Area under sugarcane is existed in every tahisl lead to the development of sugar industry.

The correlation between Sugarcane cultivated area and location of Sugar industry is **0.5377**. It indicates **moderate positive** relation between the rice cultivated area and location sugar industry. Sugar industries are concentrated in Kagal,Chandagad, Karveer, Shirol and Hatkanangale. These tahsils acquire more than 50 %

sugarcane area out of total area of sugarcane of the district These tahsils provides raw material for sugar industries.

Edible Oil Industry

Area under oil seeds (Groundnut and soyabean) is observed tahsil of Gadhinglaj 23.47% Hatkanangale 20.32% Shirol 17.84 and Kagal 12.32% of total oil seed area of district. Availbility of Black soil, Medium rainfall and irrigation facility, high value for oil seed leads to the production of groundnut and soyabean. Out of total oilseed are of district more than 75% of area accupied by these four tahsils.

Edible Oil Industry is a major agro industry of Kolhapur district. Production oilseed like groundnut and soyabean leads to the development of oil industry. Mejority of oil industries (47.5%) out of total oil industries are concentrated in Karveer tahsil. Due to market place, high demand for edible oil, capital avialbility transport facility and availability of labour force favourable for the development oil industries. Along with Karveer Hatkanangale and sahahuwadi recorded 15% each . Uneven distribituon of oilseed cultivated area leads to the uneven development of edible oil Industries.

The correlation between oil seed cultivated area and location of oil industry is **-0.1219**. It indicates **moderate negative** relation between the oilseeds cultivated area and location oil industry. Oil industries are concentrated in Karveer tahsil because of its market place. Correlation indicate that the location of edible oil industries is market oriented. Raw material made available at main market place at Kolhapur therefore edible oil industries are concentrated at market yard,Kolhapur.

Cashew Industry

South eastern part of Kolhapur district is suitable for the cultivation of cashew. Therefore more than 60 % of area under cashew is recorded in three tahsil i.e. Gadhinglaj, Ajara and chandagad.Cahndagad tahsil recorded 27.27% cashew cultivated area out of total cashew cultivated area of Kolhapur diostrict.Foloowing to that Gadhinglaj 21.82%,Ajara 18.18%,Shahuwadi 16.36% and bhudargad 9.09% area is under cultivation of cashew.

The concentration of cashew processing units observed in ajara tahsil. Out of total cashew processing units of Kolhapur district 65.07% industries existed in Ajara tahsil. Governmental financial support, high demand for cashew nut and high return from product are the causes for development of these industries.

The correlation between area under cashew and cashew processing units is 0.5085. It indicated moderate positive correlation. It means casew processing units are established in their raw material area.

Conclusion

Cropping pattern of kolhpaur district is favourable for the development of agro based Industries. Out of above four agro based industries three industries are established in their raw material area which is benefited for farmer and manufacturer, in respect of value adition for crop and less transport cost. Only edible oil industries are established in near the market place. If there is uneven districution of agro based industries there is great scope for the development of agro based industries.

Referances

1. Bhatia S.S (1965): “Pattern of Crop concentration and Diversification in India”. Economic Geography. Pp. 40, 41.
2. Bhatia S.S. (1965): “Patterns of Crop Concentration and Diversification in India,’’ Economic Geography. Vol. 41, pp. 39-56.
3. Brototi Biswas and Kaply (2011): Shfit in Oil Industry and the Problem Associated with it in Nanded District. Transactions, Vol. 33, No.2, 2011. Journal of the Indian Institute of Indian Geographers, University of Pune. Pune-411007. Pp 286, 287.
4. Commissionarate of Sugar (2010-11): Maharashtra State: Statement of regionwise installed and operated Sugar mills and Sugar cane crush’, year 2006-11.
5. Government of Maharashtra. (2000&2011): Socio-Economic Review and District Statistical
6. Abstract of Kolhapur District, District Statistical Office, Bureau of Economics and Statistics, Kolhapur. Pp. 137

Status of Employment Guarantee Schemes in Rural Development Programme

Asst. Prof. Sandip T Patil
Dr. J.P. Naik Mahavidyalaya Uttur, Tal – Ajara, Dist- Kolhapur. Pin- 416220

Dr. Mrs. Savitsmita V. Chawan
Associate Professor, Department of Geography, University of Mumbai

Abstract: The regional disparity in the country and the state in particular owing to constitutional, administrative, institutional, societal and environmental factors were the main aspects of concern in the post independence period. Unemployment and Poverty is one of the persistent and fiery problems of the nation largely responsible for regional disparity. Poverty both rural and urban is the one of the major complications in socio-economic development. Index of below Poverty Line is an economic benchmark used by the government of India to indicate economic disadvantage and to identify individuals and households in need of government assistance and aid. India had 54.9 % population living below poverty line in 1973-74. Government of India therefore undertook various schemes of poverty eradication in both rural and urban areas with consistent efforts and modifications in plans over time. To mitigate these anomaly various purposeful measures were undertaken by the central and the state government of which various employment guarantee schemes are very importent that provided wage employment and livelihood opportunities' for millions of rural poor in the country. EGS has been a strong policy implementation to bring about changes in social and economic life of rural population. Different projects of environmental conservation beneficial to the society were designed by expertise in the concerned field and undertaken by Collectorate and Grampanchayat at regional and local levels. The pivotal aim of this scheme is to make available the work for the needy as well as to enhance rural development. It is beyond doubt that the scheme has immensely benefited many areas and people, yet we still have 21.9 % population i.e. 269.7 million (2011) in the country below poverty line which is not an acceptable situation to any society and the nation. The present research paper will focus on Status of Employment Guarantee Scheme in Rural Development programme.

Introduction:

India, since independence has made a significant progress in rural development with an integrated approach towards improving the quality of life of the rural poor and by ensuring equity and effective people's participation. The thrust of rural development programs has been to make a frontal attack on poverty through special employment generation programs, productive asset transfer through institutional credit and subsidy programs and programs of rural housing, drinking water and sanitation. Social security programs were designed for providing assistance to the destitute and poor families. Rural development as an integral part of country's socio-economic development has been recognized as a sine qua non. The goal of rural development is the enrichment of the quality of human life in rural areas accompanied by bridging the rural-urban gap through provision of all amenities. The national policy and programs for a successful rural development task should aim at diversification of economic activities, minimizing the dependence of rural households on agriculture and bringing about a significant increase in the share in both output and employment of allied activities, rural industries, business and service components of the rural economy. If this is not pursued, rural development merely remains as agricultural development and neither solves the problem of rural employment and poverty nor of equitable distribution of resources and income-generating assets. This article reviews broadly Government's initiatives to accelerate the process of rural development, programs and performance of the Integrated Rural Development and Swaranjayanti Gram Swarozgar Yojana and makes suggestions to improve the effectiveness of the National Rural Livelihood Mission currently being implemented.

Concept and Definitions of Rural Development :

Rural development is a sociological concept in which the rural poor represents a reservoir of untapped talent a target group that should be given the opportunity to enjoy the benefits of development through improved education, health and nutrition. This is one of the most important definitions of rural development as the provision of social infrastructures could provide the catalyst that would transform the rural areas. Some definitions of Rural Development are as follows:

(i) According kartar Singh, "the development of agriculture and allied activities as village and cottage industries and crafts, socio-economic infrastructure, human resources in rural areas."

(ii) According to Uma Lele, "it can be defined as improving standard of the mass of the low income population residing in rural areas and making the process of their development self-sustaining."

Objectives of the study

1) To study the role of rural development schemes in economic development of rural areas
2) To know various schemes made by government of India for developing its rural areas

Research Methodology and Sources of Data Collection:

We have adopted the qualitative and quantitative research where primary data sources are used as planning commission, reports of Ministry of Rural Development, internet websites and census etc., and the secondary data sources as books, articles, research papers are used to complete this research paper. The research design adopted is descriptive type.

Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme

In India for rural development various strategies and programs through Government are still forwarded, in which MGNREGA has precious contribution. NREGA Act was passed in 2005 that guaranteed 100 days wage of employment in a year to every rural house. Government of India has renamed the NREGA as MGNREGA on 2nd October 2009. On 2, Feb, 2006 it was launched in 200 select districts and was extended to 130 additional districts during 2007-08. It is now implemented in 645 districts of the country. Under MGNREGA work is provided for about 90 days for every households reside in villages. In this case, rural people have to gone through a process for getting employment. First of all, every rural household supposed to get registered them to local Gram Panchayat for seeking employment, then within 15 days job cards containing photographs are issued to all entitled applicants. After getting job cards, work is allotted to job card holders within 15 days. In case, failed to provided work wage is given as per day schedule. The nature of MGNREGA work is unskilled manual work and this is targeted to enhance livelihood security of every rural people by providing Guaranteed Wage Employment for 90 days and in that process of employment generation durable assets are build up as it focus the work of water and soil conservation, afforestation and land development, irrigation, rural connectivity, flood protection, drought proofing etc. the projects for villages are recommended by gram sabha approved by jila panchayat, where as 50 percent works should be implemented by gram panchayat. Panchayati Raj Institutions (PRIS) plays principal role over planning and implementation. Some of the definitions of the MGNREGA are as follows:

[1]. According to C.P. Chandrasekhar and Jayati Ghosh, "The NREGA is necessarily „inclusive" at the most basic level in the economic terms, because is self-targets those who are willing to engage in arduous physical work for a daily wage, in other words the poorest sections of society. But it is also socially inclusive as well, that, it disproportionately involves women, SCs and STs as workers in the scheme."

[2]. According to many analysts, "the programmme is boosting the purchasing power of the rural poor and has led to a stable income for the rural population. The most eligible rural families that the NREGA hope to benefit are those of the landless-labours as well as the small and marginal farmers."

The key features of the MGNREGA programme include:-

[1]. It is the biggest PRP in India so far, intended to cover 5.4 crore rural poor in India.

[2]. Like EGS it is demand driven and self-targeted.

[3]. It is based on the logic of using the productive capacity of ordinary rural folk to build and nurture productive and infrastructural assets.

[4]. It aims at alleviating the problem of chronic unemployment and poverty.

[5]. The Act provides an opportunity to build rural infrastructure through watershed development, restoration of water bodies such as tanks and canals, activities aimed at forestry, land development, soil erosion and flood control, construction of roads and institutional facilities.

[6]. Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Programme (NREGP) is right based programme, gives guaranteed employment opportunity up to 100 days for each rural household every year. The rural poor can demand the work when they want. The demands must be met within 15 days, failing which an unemployment allowance must be provided by the state.

[7]. The programme is framed on the lines of democratic decentralization and participation of the rural poor is encouraged. „This is perhaps the first time that the Panchayats have been provided with the freedom to plan and execute works and is backed by substantial resources, which are at their own disposal" (Status of NREGA Implementation 2006-07).

[8]. In the beginning, the programme was implemented in 200 poorest districts of India. Twelve districts from Maharashtra, comprising Ahemadnagar, Amravati, Aurangabad, Bhandara, Chandrapur, Dhule, Gadchiroli, Gondi, Hingoli, Nan durbar, Nanded and Yeotmal, were included in those 200 districts.

[9]. The Provisions such as Social Audit through Gram Sabha, Social Audit in presence of the villagers, Yearly report to be tabled in the respective state assemblies, consolidated report to be submitted to Parliament every year are likely to ensure the transparency of the Programme.

[10]. Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Programme (NREGP) is mainly, funded by the Central Government contributing 90% of the expenses, while; the State government has to contribute only 10%.

Employment Guarantee Scheme

The employment Guarantee Scheme EGS is being Implemented in the Maharashtra State since 1972. The main Objective of the scheme is to provide Gainful and productive employment to the people who are in need of work and are prepared to do unskilled manual work, on the principal of "Work on Demand" in the rural areas and in the areas of 'C' Class Municipal councils. The sub- schemes Viz. Horticulture Development Programme, Jawahar Wells Scheme, Plantation of Trees on Barren Land and Sericulture are also being implemented under EGS. Data Regarding Number of Works Person days provided and expenditure incurred under EGS for the latest Period are given in table 1.

Table No.1
Number of works Persondays and expenditure incurred under EGS

Year	No. of Works Completed Ending March.	Persondays Provided (Crore)	Expenditure Incurred (Rs. in crore)
2001-02	30579	16.2	914
2002-03	42500	15.5	889
2003-04	68782	18.5	1051
2004-05	74724	22.2	1259
2005-06	20722	16.9	983
Total	**237307**	**89.3**	**5096**

Source: Economic Survey of Maharashtra 2006-07

Above table Shows that during 2005-06, work of 16.9 Crore preson days was provided under EGS as against 22.2 Crore person days provided during 2004-05. This Scheme is terminated and replaced by National Rural Employment Guarantee Scheme (NREGS) from 1st Apil2008. However during February 2006 to March 2008, EGS and NREGS were implemented simultaneously and the comparison of the performance of both the Scheme is given in table 2

Table No. 2
Number of Works Persondays and Expenditure Incurred under EGS& NREGS

Year	Number of works completed		Person days Provide (Crore)		Expenditure Incurred (Rs. Crore)	
	EGS	**NREGS**	**EGS**	**NREGS**	**EGS**	**NREGS**
2005-06	20722	N.A	16.9	N.A	983	N.A
2006-07	12336	6835	4.7	1.6	640	175
2007-08	12064	4778	4.2	1.8	527	189
2008-09	-	10779	-	4.2	-	357
Total	**45122**	**22392**	**25.8**	**7.6**	**2150**	**721**

Source: Planning Department Government of India

Table No. 3
Number of works person days and expenditure incurred under EGS

Sr,No.	Category of work	Years					
		2003-04		**2004-05**		**2005-06**	
		No. of completed works	**Expenditure Incurred during the year**	**No. of completed works**	**Expenditure Incurred during the year**	**No. of completed works**	**Expenditure Incurred during the year**
1	Irrigation	1286	17015.81	2314	13714.78	1226 **(5.91%)**	11321.99
2	Soil Conversation and land development	36819	49201.89	54644	51825.51	15149 **(73.10%)**	36773.49

3	Forest work	2857	7498.29	3218	13294.27	933	9120.52
4	Roads	1840	24713.92	9082	21660.42	2500	11988.07
5	Other Works	25980	3495.56	2774	255.18	837	810.81
4	Other Expenditure under staff machinery, land acquisition	--	3145.46	--	10253.96	--	11403.50
5	Jawahar Wells	--	--	2692	10978.50	77	11658.99
6	B)Horticulture	--	--	4315(Hect)	3872.21	682	5246.56
	Total	**68782**	**105070.93**	**74724**	**125854.83**	**20722**	**98323.93**

Source: Planning Department Government of Maharashtra

Above table indicate that the completed works during 2005-06 under EGS soil conservation and land development works together accounted for 73.10 % and irrigation works 5.91%. The highest expenditure incurred shows in the year of 2004-05 (125854.83)

Sapoornn Gramin Rojgar Yojana(SGRY)

The two central schemes Viz. Employment Assurance Scheme (EAS) and Jawahar Gram Samruddhi Yojana JGSY were merged by Government of India in September 25, 2001 and new scheme Sampoorna Gramin Sworojgar Yojana (SGRY) was launched. It is one of the important schemes aimed at poverty alleviation in the tenth five year plan in Maharashtra state. This scheme is being implemented since January 2002 in all the districts of the State (except Greater Mumbai). It is linked with food security. The primary objective of the scheme is to provide additional employment in all rural areas for providing food security and also to improve nutritional level of the poor masses. The secondary objective is to create durable community, social and economic assets and infrastructural development in rural areas. The scheme is implemented as centrally sponsored scheme on a cost sharing basis between the center and the state in the ratio of 75:25 of cash component. However, the cost of kind component (Food grains) is borne 100% by the GOI and it is supplied free to state. Under this scheme 5Kg. of Foodgrains (Wheat/ Rice) is made available per person days to the workers at rate of Rs. 5 Per Kg.for wheat and Rs.6 per Kg for Rice. The remaining wages are paid in cash after deducting the cost of food grains. The scheme is implemented by Zilla Parishad Panchayat Samittee and Gram Panchyat in three stages with the distribution of available funds in the proportion of 20%, and 50 % respectively. Of the funds and food grains made available to the Zilla Parishad and Panchayat samittees share of 22.5 % is to be provided for the individual beneficiary schemes for SC/ST families living BPL. Similarly 50 % of the funds and food grains available for the Grampanchayat are to be provided for the creation of the need based village infracture in SC/ST Habitations.

Table No. 4

Performance of Sampoorna Gramin Rojgar Yojana implemented in Maharashtra State

Scheme Name	Category	Years			Total
		2006-07	**2007-08**	**2008-09**	
Sampoorna Gramin Rojgar Yojana	Funds Available including unspent balance of last year (Crore Rs.)	383.39	288.09	Scheme Closed	**671.48**
	Expenditure incurred	367.38	270.15	---	**637.53**
	Employment generated (Crore Person days)	4.46	2.80	---	**7.27**

Source: Planning Department Government of Maharashtra

Above table indicate that the year of 2007-08 employment of 2.80 crore persondays was provided as against 4.46 crore persondays during 2006-07. During 2007-08, an amount of Rs. 288.09 crore was made available against which an expenditure of Rs. 270.15 crore was incurred.

Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojana(SGSY)

Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojana (SGSY) is a major self-employment programme to assist BPL families (swarojgaris) by forming their Self Help Groups (SHG) through the process of social mobilization, training and capacity building. Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojana (SGSY) has been started by central government in April 1999 by restructuring Integrated Rural Development Programme(IRDP) and other Self

employment programmes.This scheme is providing them income generating assets through a mix of Bank credit and Government Subsidy on sustainable basis. The Financial pattern of the scheme is 75:25 basis between centre and state Government under this program either individual or Self Help Group (SHG) are given assistance. This programme lays more emphasis on group approach under which the rural poor are organized to Self Helf Group (SHG). The Beneficiaries are known as swarojgaries under this programme.

Table No. 5

Subsidy and Credit given to SHGS Swarojgaries under SGSY

Year	SHGs Assisted (No)	SHG Swarojgaries (No)	Subsidy (Rs. In Crore)	Credit (Rs. in crore)
2002-03	3227	34129	36.20	51.42(13.45%)
2003-04	4266	45074	44.24	66.79
2004-05	5603	59194	69.55	110.58 (28.94%)
2005-06	6191	65239	59.56	96.46
2006-07*	3446	35771	33.36	56.79
Total	**22733**	**239407**	**242.91**	**382.04**

*Up to end of December 2006 Source: Economic Survey of Maharashtra 2006-07

Above table indicate that subsidy and credit given to SHGS Swarojgaries under SGSY. In the year of 2006-07 get the very low subsidy. The year of 2004-05 highest Credits are (28.94%) given to SHGS Swarojgaries under SGSY.

Prime Minister's Rojgar Yojana

Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY) is implemented both in the urban and Rural areas of the state with a view to providing self employment to the educated unemployment youths. Any person between the age group of 18-35 years (Sc/ST, Ex- servicemen, Handicapped and Women have age relaxation up to 10 years), VIIIth passed or ITI passed or having undergone government technical courses for 6 months and whose annual income is not more than Rs, 40000 is eligible for assistance. For business Rs 1 lakh and for Industry and service , Rs 2 lakh as project cost is provided under this scheme . An Entrepreneur is require to contribute between 5 to 16.5 % of the project cost as margin money in cash. The balance is to be sanctioned as loan by the banks during 2005-06, Rs. 22.5crore loan was sanctioned by banks to about36000 beneficiaries and during 2006-07 by the end of December, Rs. 102.7 crore loan was sanctioned to 15191 beneficiaries.

Prime Minister's Employment Generation Programme(2009-10)

The Prime Minister's Employment Generation Programme (PMEGP) is a new credit linked subsidy programme introduced on 15th August 2008 by the Government of India. Prime Minister's Rojgar Yojana (PMRY) and Rural employment Generation Programme (REGP) for generation of employment opportunities through establishment of micro enterprises in rural as well as urban areas. The main objectives of the scheme are-

I) to generate employment opportunities through setting up of new self-employment Ventures of traditional artisans / unemployed youths to reduce migration to urban areas,

II) To increase employment opportunities by increasing wage earning capacity of artisans and contribute to increase in the growth rate of rural and urban employment.

Table No. 6

Performance of Centrally Sponsored Employment and self Employment Programme implemented in Maharashtra

Scheme Name	Category	Years								Total
		2007-08	**2008-09**	**2009-10**	**2010-11**	**2011-12**	**2012-13**	**2013-14**	**2014-15**	
Prime Minister's Employment Generation Programme	a) Loan Margin Money (`Crore)	227.58	18.54	36.68	55.33	17.30	68.28	47.38	20.63	491.72
	No.of Projects	--	--	3413	3898	1211	3617	2183	895	10750
	b) No.of Beneficiaries (employment generated)	34408	1593	31494	31752	7296	22736	15561	6386	143930

Source - 1) Rural Development Department, GoM, Mumbai. (upto Dec., 2011)

2) Commissioner and Director, Municipal Administration, GoM, Mumbai. $ Information of Prime Minister's Rojgar Yojana 3) Directorate of Industry,GOM, Mumbai

Above table indicate that in 2010-11 total margin money of 55.33 crore was disbursed to 3,898 projects thereby generating employment of 31,752. During 2011-12 upto December, 2011 total margin money of ` 17.30 crore was disbursed to 1,211projects thereby generating employment of 7,296. In 2012-13, total margin money of ` 68.28 crore was disbursed to 3,617 projects thereby generating employment of 22,736,. In 2013-14, total margin money of ` 47.38 crore was disbursed to 2,183 projects, thereby generating employment of 15,561, whereas, during 2014-15 upto December, total margin money of` 20.63 crore was disbursed to 895 projects, thereby generating employment of 6,386.

Indira Awas Yojana (IAY) is being implemented in the State since April, 1989 as a subscheme of Jawahar Rojgar Yojana (JRY). The Government of India has given an independent status to this scheme from 1st January, 1996 and since then this scheme is being implemented independently in the rural areas of the State. The funding pattern of this scheme is 75 per cent Central share and 25 per cent State share. The objective of this scheme is to construct the houses for BPL families in rural areas. As per the guidelines of IAY, 60 per cent grants are made available for SC/ST beneficiaries. In order to construct houses of durable quality, the Government of India has fixed cost per house at Rs. 35,000/- from 1st April 2008. The State Government has decided to increase additional State share from Rs 3,500 to Rs. 8,500. The State Government has decided to increase additional State share from Rs 8,500 to Rs. 33,500 from 1st April 2009. The total cost per house is fixed at Rs. 70,000/- including beneficiary's share of Rs. 1,500 in the form of labour charges.The total cost per house is fixed at Rs. 45,000/- including beneficiary's share of Rs. 1,500 in the form of labour charges

Indira Awas Yojana 2013-14

The GOI has fixed the cost of construction at ` 70,000 per house from 1st April, 2013, however, GOM has increased the total cost of each house to ` 100000 and provides the additional amount required to construct the house. The funding pattern in force for constructing each house is as follows.

Table No. 7
Funding Pattern of Indira Awas Yojana 2013-14

Funding Pattern	**amount**
Share of Central Government (75 per cent	52500
Share of State Government (25 per cent)	17500
Additional share of State	25000
Share of Beneficiary	5000
Total	**100000**

Indira Awas Yojana (2015-16)

Indira Awas Yojana (IAY) is being implemented in the State since April, 1989 to construct houses for houseless BPL families in the rural areas. It is a centrally sponsored scheme with Central and State share in the ratio 60:40. A target of constructing 1, 57,260 houses is fixed for 2015-16 for which GOI has sanctioned ` 693.48 crore and the State has made a provision of 306.38 crore. During 2014-15 in all 1,00,870 houses were constructed incurring an expenditure of ` 1,368 crore. From 2015-16, the funds are being transferred directly to the beneficiary account through Public Financial Management System.

Table No. 8
Division wise Physical and Financial Performance under IAY Scheme Year 2011-12 to 2014-15

Division	Year											
	2011-12			**2012-13**			**2013-14**			**2014-15**		
	Target	**Achievement**	**Expenditure**	**Target**	**Achievement**	**Expenditure**	**Target**	**Achievement**	**Expenditure**	**Target**	**Achievement**	**Expenditure**
Kokan	22324	22985	150.71	25726	23038	192.56	21708	19278	189.50	11865	4918	67.15
Nashik	38927	37105	241.97	44632	43188	277.40	50503	45558	505.39	57239	8046	210.05
Pune	31913	32763	202.93	29291	20722	191.94	6443	11542	85.65	7279	6183	44.65
Aurangabad	25666	24395	183.93	29499	26382	204.04	19535	20682	196.28	33703	6980	130.21
Amravati	14626	14075	101.52	16855	13048	109.41	21381	16653	190.36	36518	5065	142.55

Nagpur	17607	21862	116.09	20103	19336	132.19	17744	14422	173.79	25118	6916	112.52
Total	151063	153185	997.15	166106	145764	1107.54	137314	128135	1340.97	171722	38108	707.04

Source: Rural Development Department Government of Maharashtra

Above table shows that Division wise Physical and Financial Performance under IAY Scheme.

The Government of India has fixed a target of constructing 1, 51,063 houses for the year 2011-12. A target of constructing 1, 37,314 houses is fixed for the year 2013-14 for which GoI has sanctioned ` 720.90 crore, while the State has made a provision of ` 689.94 crore. Up to January, 2014 construction work of 54,666 houses has been completed incurring an expenditure of ` 732.89 crore. During 2012-13 in all 1, 45,764 houses were constructed incurring an expenditure of ` 1,138.60 crore. A target of constructing 1, 71,722 houses is fixed for 2014-15 for which GoI has sanctioned ` 909.60 crore, while the State has made a provision of ` 559.25 crore. Upto December, 2014 construction work of 38,108 houses has been completed incurring expenditure of ` 707.04 crore. During 2013-14 in all 1, 28,135 houses were constructed incurring an expenditure of ` 1,340.97 crore.

Conclusion: The sustainable development intervention in the rural areas largely depends on the successful and effective implementation of rural development programmes. Since independence the country has formulated various rural development programmes and has restructured and revamped them envisaging their wider outreach and acceptability. However, the issues, challenges and concerns relating to the implementation of the rural development programmes have remained more or less the same. The need of the hour is the convergence of all development interventions at the grass-root level so as to enhance necessary infrastructure in the backward regions and ensure capacity building and skill up-gradation.

References:

1. •Economic Siurvey of Maharashtra (2005-06) “ Dirtector of Eonomics and Statistics Planning Department Government of Maharashtra Mumbai” Pg No. 206, 207
2. •Economic Siurvey of Maharashtra (2006-07) “ Dirtector of Eonomics and Statistics Planning Department Government of Maharashtra Mumbai” Pg No. 241to426, 259-263
3. •Economic Siurvey of Maharashtra (2008-09) “ Dirtector of Eonomics and Statistics Planning Department Government of Maharashtra Mumbai” Pg No. 175to186, 202,203
4. •Economic Siurvey of Maharashtra (2009-10) “ Dirtector of Eonomics and Statistics Planning Department Government of Maharashtra Mumbai” Pg No.175to192, 212,213
5. •Economic Siurvey of Maharashtra (2010-11) “ Dirtector of Eonomics and Statistics Planning Department Government of Maharashtra Mumbai” Pg No. 174 to 176, 181,182
6. •Economic Siurvey of Maharashtra (20011-12) “ Dirtector of Eonomics and Statistics Planning Department Government of Maharashtra Mumbai” Pg No. 187-189, 193.194
7. •Economic Siurvey of Maharashtra (2013-14) “ Dirtector of Eonomics and Statistics Planning Department Government of Maharashtra Mumbai” Pg No. 181, 182217,218
8. •Economic Siurvey of Maharashtra (2014-15) “ Dirtector of Eonomics and Statistics Planning Department Government of Maharashtra Mumbai” Pg No. 170,171,175,176, 200, 201
9. •Economic Siurvey of Maharashtra (2015-16) “ Dirtector of Eonomics and Statistics Planning Department Government of Maharashtra Mumbai” 169-174, 204
10. •Economic Siurvey of Maharashtra (2016-17) “ Dirtector of Eonomics and Statistics Planning Department Government of Maharashtra Mumbai” Pg No. 201-2016, 229, 245, 255-258
11. •Panda Santanu and Majumdar Arup ‘A Review of Rural Development Programmes in India’ (Sept. 2013) ICSSR Journal ISSN2321-9548 Page No 1
12. •Chris I. Nwagboso & Duke Out (2012) “ Rural Development Programme implemention in Developing Countries: The Experience of Chaina and India. Global Journal of Human Socisl Science, Sociology, Economics & Political Science Volume 12 Issue 11. ISSN 2249-460
13. •Ministry of Rural Development , Government of India Chapter VII-Rural Development, Pg No.88-95
14. •Dr.E Karuppaiyan (July 2002) “ Rural Development Programmes and Externalities A study of Seven Villages in Tamil Nadu. Vol II Pg No. 1-27
15. •Ganiee Farooq A (Feb 2014) “ A case Study of Rural Development in India . International Journal of Language, Literature and Humanities Volume I Issue V. Pg No.40-45
16. •Giri Ashok Kumar (July 2017) “Rural Development in India: Through Employment Programmes”., International Journal of Scientific Research and Management (IJSRM) Volume Issue 07 Page.No 6150-6155

Cropping Pattern Of Scheduled Caste Farmers In Sangli District

Mr. Rohit Dinkar Barsing
Research Student,
Department of Economics,
Shivaji University,Kolhapur.

Miss. Punam Ravindra Naik
Research Student,
Department of Economics,
Shivaji University,Kolhapur.

Abstract

Agriculture plays a key role in the rural economy of India. It contributes nearly 17 percent in the total gross domestic product. The agriculture sector is crucial for achieving India's objective Foodgrain changing cropping pattern in India. The Government of India is aware of that and has adopted an ambitious program that aims to increase agricultural production and reduce rural poverty and rural-urban inequality. Around two-third of the total work force is being engaged in agriculture sector and they are directly and indirectly depend on agriculture for livelihood. Cost- benefit analysis helps to researcher in clarifying the more profitable crops and cropping preference of the farmers. The cost benefit analysis is nothing but the analysis of agriculture in the context of economics. A cost-benefit analysis is a process through which businesses as well as agricultural decisions are analyzed. The benefits in a given situation or agricultural-related action are summed, and then the costs associated with taking that action are subtracted.

This research paper examines agricultural progress in India with special reference Foodgrain crops. Areas under cultivation the Foodgrain crops trend of also have been analyzed.

KEYWORDS: - Agriculture, Foodgrain, Scheduled Caste, Farmers, Cropping Pattern and Sangli District.

Introduction:-

Cropping pattern of any region depends upon physical characteristics as soil, climate, weather, rainfall etc. For instance, in a dry area where the rainfall is scanty and where there is high uncertainty of monsoons, there will be a greater dependence on jowar and bajra, as these crops can be managed with a small quantity of rainfall. Water-logging in parts of Ludhiana and Sangrur district in Punjab has led to an increase in area under rice, for rice can stand the extra water better than other crops. In the newly reclaimed lands of Madhya Pradesh, millets are grown for a few years after which rice is cultivated.

Lot of crops is produced in the agriculture sector of India. However, all these crops are not similarly important. Rice, wheat, maize, millets and pulses are the major food crops which are basically used in the daily Indian food. Oilseeds, sugarcane, cotton, jute & mesta, and potatoes are the major cash crops which are mostly used by agro processing units. Tobacco, chillies, ginger, onion, turmeric, tapioca, sweats potatoes, etc. are minor cash crops because it contributes little in individual income as well as in national economy.

The adequate production of foodgrain is essential for the fulfillment of food requirement of the raising population. However the contribution of foodgrain in economic cycle is less than that of cash crops. Because cash crops provides large number of employment opportunities to the unemployed youth of the country. The higher level cash crop production leads into the development and expansion of agro based industries and agro-processing units which contributes income and employment generation in the country. In fact it also helps in improving the condition of balance of trade in particular and balance of payment in general. It means that production of cash crop is essential for economic development in general and economic empowerment of the farmers in particular. However, it does not mean that foodgrain crops are not contributing in economic development but the contribution of foodgrain in economic development is invisible or it is slightly less than that of cash crop.

Cost- benefit analysis helps to researcher in clarifying the more profitable crops and cropping preference of the farmers. The cost benefit analysis is nothing but the analysis of agriculture in the context of economics. A cost-benefit analysis is a process through which businesses as well as agricultural decisions are analyzed. The benefits in a given situation or agricultural-related action are summed, and then the costs associated with taking that action are subtracted.

Statement of Research Problem

In a traditional ridden country like India with a very low level of knowledge, the scheduled caste farmers are unwillingly to make experiments. They accept everything with a spirit of resignation and a sense of fatalism. For them, farming is a way of life rather than a commercial proposition. In on scheduled caste farmers community where the members are illiterate and traditional ridden, there is hardly any possibility of

crop shifts. Hence researcher has been selected research topic titled, "A Study of Cropping Pattern of Scheduled Caste Farmers in Sangli District."

Objectives of the Study: The objectives of the present research work are as below.

1) To analyze the changes of foodgrain cropping pattern between the period from 2001 to 2015-16.
2) To study the agricultural area, production, productivity and cost benefit analysis of scheduled caste farmers in Sangli district.
3) To suggest measures for improvement if necessary.

Research Methodology:-

Data Collection

Both primary as well as secondary data has been collected for the present research.

- **Primary data:**The necessary primary data of the study was collected by using a well-designed questionnaire, interview, field survey, and personal observations time to time.
- **Secondary Data** The necessary secondary data of the study was collected from books, reputed journals, agricultural statistical information of Maharashtra state, crop reports published by the department of agriculture (from 2001 to 2015-16) and websites.
- **Sample Selection** There are total 735 villages in the Sangli district out of which 10 percent village's i.e 73 villages has been selected by using simple random technique. In other words 10 percent villages of each tehsil have been selected randomly by using lottery method. In view to examine socio-economic condition of scheduled caste farmer's and cropping pattern, samples were selected through purposive sampling methods. Seven sample respondents were selected purposively from each selected village. The 6 sample respondents from each selected villages were considered from Shirala and Walawa, because numbers of SC farmers in selected villages of these tehsil are low.

Hence researcher has visited 73 villages and collected information about number of scheduled cast farmers in each selected village from the local government (*Gram Panchyat)* and after getting list of SC farmers, by adopting systematic sampling techniques seven respondents were selected from each village.

Table 1

Sample Size and Taluka wise Distribution of Respondents

Sr. No	Tahsil	#Total Villages	Selected Villages (10 percent of total villages in concern tehsil= proportion sampling)	Selected SC Farmers/ Respondents(seven respondents from each selected villages= quota sampling)
1	Atpadi	60	6	42
2	Jat	125	13	79*
3	Kadegaon	56	6	42
4	Kavathem ahankal	60	6	42
5	Khanapur	67	7	49
6	Miraj	68	7	49
7	Palus	35	4	28
8	Shirala	97	10	60*
9	Tasgaon	69	7	49
10	Walwa	98	10	60*
	Total	**735**	**73**	**500**

#Source: District Census Handbook 2011

Note: * six respondents selected instead of seven from Jat, Shirala and Walwa tehsil

Limitation of the study:-

The research is limited to only changes in the foodgrains crop of Scheduled Castes farmers in Sangli district and conclusion of this research may not be applicable to other area as vast differences exist among the scheduled caste farmers with regards to demographic, land holdings, climatic condition, geographical condition and cropping pattern characteristics.

Area and Production of Foodgrain Crops in Sangli District

The table 2 shows area and production of Foodgrain in Sangli District during the period 2001 to 2015. Based on the table 2 following major observation can be drawn.

1. The average area under Rice and production of Rice during the period 2001 to 2015 was 177.46 thousand hectare and 375.8 thousand tons respectively. The compound annual growth rate of area under Rice crops and production was -0.01 and -0.01 percent respectively. The coefficient of variance of area under Rice crops and Rice production was 8.34 and 20.55 percent respectively. It means that production of Rice is unstable than area under Rice. The maximum area under Rice crops and Rice production has been observed as 202 thousand hectare and 539 thousand tons respectively. On the contrary lowest area under Rice crops and Rice production were 145 thousand hectare and 255 thousand tons respectively during the study period.

2. The average area under Pulses and production of Pulses during the period 2001 to 2015 was 2494.73 thousand hectare and 1567.5 thousand tons respectively. The compound annual growth rate of area under Pulses crops and production was -0.011 and -0.021 percent respectively. The coefficient of variance of area under Pulses crops and Pulses production was 10.05 and 43.56 percent respectively. It means that production of Pulses is unstable than area under Pulses. The maximum area under Pulses crops and Pulses production has been observed as 2869 thousand hectare and 2863 thousand tonsrespectively. On the contrary lowest area under Pulses crops and Pulses production were 2033 thousand hectare and 492 thousand tons respectively during the study period.

Table No. 2 .Area and Production of Foodgrain Crops in Sangli District

(Area in "00" Ha , Production in "00" Tons)

	Rice		Pulses		Bajra		Maize		Wheat	
Year	**Area**	**Prod**	**Area**	**Prod**	**Area**	**Prod**	**Area**	**Prod**	**Area**	**Prod**
2001	186	404	2869	2512	1053	446	172	182	263	447
2002	177	472	2718	1558	425	76	171	320	289	500
2003	185	284	2281	620	644	95	172	250	224	285
2004	156	395	2033	492	112	4	132	308	126	203
2005	177	442	2660	2863	956	459	237	478	244	502
2006	181	395	2276	1532	742	275	224	528	260	417
2007	181	289	2535	1683	927	350	260	317	296	477
2008	187	436	2426	1766	867	344	342	820	298	584
2009	187	387	2132	1270	125	9	280	642	246	453
2010	187	351	2768	1889	541	182	341	796	343	575
2011	202	539	2678	2117	749	625	432	1329	393	729
2012	181	337	2376	872	263	64	531	1088	200	340
2013	175	337	2422	705	221	48	349	652	201	365
2014	145	255	2794	1778	242	72	266	578	262	515
2015	155	314	2453	1856	696	531	371	1464	325	709
Total	**2662**	**5637**	**37421**	**23513**	**8563**	**3580**	**4280**	**9752**	**3970**	**7101**
Average	**177.46**	**375.8**	**2494.73**	**1567.5**	**570.86**	**238.66**	**285.33**	**650.13**	**264.66**	**473.4**
SD	**14.8**	**77.25**	**250.832**	**682.85**	**320.06**	**207.67**	**109.86**	**390.16**	**64.83**	**143.7**
CV	**8.34**	**20.55**	**10.0545**	**43.562**	**56.06**	**87.01**	**38.5**	**60.01**	**24.49**	**30.35**
CAGR	**-0.01**	**-0.01**	**-0.0111**	**-0.021**	**-0.02**	**0.01**	**0.05**	**0.16**	**0.01**	**0.03**
Maximum	**202**	**539**	**2869**	**2863**	**1053**	**625**	**531**	**1464**	**393**	**729**
Minimum	**145**	**255**	**2033**	**492**	**112**	**4**	**132**	**182**	**126**	**203**

Source: - Department of Agricultural, Government of Maharashtra 2015-16.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

3. The average area under Bajra and production of Bajra during the period 2001 to 2015 was 570.86 thousand hectare and 238.66 thousand tons respectively. The compound annual growth rate of area under Bajra crops and production was -0.02 and 0.01 percent respectively. The coefficient of variance of area under Bajra crops and Bajra production was 56.06 and 87.01 percent respectively. It means that production of Bajra is unstable than area under Bajra. The maximum area under Bajra crops and Bajra production has been observed as 1053 thousand hectare and 625 thousand tons respectively. On the contrary lowest area under Bajra crops and Bajra production were 112 thousand hectare and 4 thousand tons respectively during the study period.

4. The average area under Maize and production of Maize during the period 2001 to 2015 was 285.33 thousand hectare and 650.13 thousand tons respectively. The compound annual growth rate of area under Maize crops and production was 0.05 and 0.16 percent respectively. The coefficient of variance of area under Maize crops and Maize production was 38.5 and60.01 percent respectively. It means that production of Maize is unstable than area under Maize. The maximum area under Maize crops and Maize production has been observed as 531 thousand hectare and 1464 thousand tons respectively. On the contrary lowest area under Maize crops and Maize production were 132 thousand hectare and 182 thousand tons respectively during the study period.

5. The average area under Wheat and production of Wheat during the period 2001 to 2015 was 264.66 thousand hectare and 473.4 thousand tons respectively. The compound annual growth rate of area under Wheat crops and production was 0.01 and 0.03 percent respectively. The coefficient of variance of area under Wheat crops and Wheat production was 24.49 and 30.35 percent respectively. It means that production of Wheat is unstable than area under Wheat. The maximum area under Wheat crops and Wheat production has been observed as 393 thousand hectare and 729 thousand tons respectively. On the contrary lowest area under Wheat crops and Wheat production were 126 thousand hectare and 203 thousand tons respectively during the study period.

Thus in short it can be stated that the production of Rice and Pulses is decreasing on the contrary the production of Wheat, Maize and Bajra is increasing gradually in Sangli district.

Productivity Analysis of Different Crops

Agricultural productivity is measured as the ratio of agricultural outputs to agricultural inputs. While individual agriculture products are usually measured by weight, their varying densities make measuring overall agricultural production complex. Hence, output is usually measured as the market value of final agriculture goods, which totally excludes intermediate goods such as corn feed used in the meat industry. It output value may be compared to many different types of inputs such as labour and land (yield). These are called partial measures of productivity.

Agricultural productivity can be also measured bytotal factor productivity (TFP). This method of measuring agricultural productivity compares an index of agricultural inputs to an index of outputs. This method of agricultural productivity was established to remedy the shortcomings of the partial measures of productivity; particularly that it is often hard to identify the factors cause them to change. Changes in TFP are frequentlyrecognized to technological improvements.Enyedi (1964) while describing geographical types of agriculture in Hungary refers to a formula for determining agricultural productivity. This formula for assessing productivity coefficient would be as follow:

$$\frac{Y}{Y_n} = \frac{T}{T_n}$$

Where,

Y = total yield of the respective crop in the unit area (in acre in present study);

Yn = total yield of the crop at the national level (at district level in present study);

T = total cropped area of the unit (in acre in present study); and

Tn = total cropped area at the national level (at district level in present study);.

Here researcher has considered total cropped area at district level and district level yield of selected crops.

Per Acre Productivity of Foodgrain

By taken into consideration above cited statistical formula of the measurement of agriculture productivity, researcher has attempted to study the productivity of various crops in the study region in general and SC farmers in particulars. The table 3 shows agricultural productivity of selected Foodgrain crops in the study region.

Table No. 3. Per Acre Productivity of Foodgrain

Measurement of Productivity	Jowar	Bajra	Wheat	Maize	Rice
Y=Total Yield in a Acre	14	12	16	10	40
***Y_n= Total Yield in a Acre in Sangli District**	15.27	14.89	13.20	12.10	38.41
T= Total Cropped Area	0.42	0.30	0.29	0.20	0.66
***T_n= Total Cropped Area in Sangli District**	0.40	0.40	0.40	0.40	0.40
$\frac{Y}{Y_n}$	**0.91**	**0.80**	**1.21**	**0.82**	**1.04**
$\frac{T}{T_n}$	**1.05**	**0.75**	**0.72**	**0.50**	**1.65**

Source: Compiled by the researcher based on field work 2016
* Data collected from district socio-economic abstract 2015-16.

It is evidence from the table 3 that the total yield in a study area of Rice production is highest among the selected Foodgrain crops i.e. 40 quintal per acre. At district aggregate level the total (average) yield of Rice is also significantly higher than other selected Foodgrains. The total area under rice crop is also significantly more in the present study. It is observed that the productivity of Jowar is 0.91 in the study region. It implies that the productivity of Jowar is less than that of district aggregate level productivity of Jowar. The fact is observed in case of Bajra and Wheat productivity. It means that the productivity of Jowar, Bajra and maize is less among the sample respondent farmers compared to district level productivity of the same crops. However it is satisfactory to note that the productivity of Rice and Wheat crops among the respondent farmers is more than district productivity of the said crops, since the ratio of Y/Y_n is greater than one.

Cost- Benefit Analyses of Foodgrain

The table 4 shows the cost-benefit analysis of selected Foodgrains. It is clear from the table 4 that the average cost per acre is highest in case of Rice (i.e Rs.22542) which is followed by Wheat (i.e Rs.19068). The lowest average cost per acre is observed in case of Jowar i.e Rs.14155 and it is followed by Bajra i.e. Rs. 15300.

The average production per acre is observed in case of Rice i.e. Rs. 56400 which are followed by Wheat Rs. 24400. As per as the maturity period of crops is concern it is found that Maize crop requires 3 month whereas Rice crop requires 5 months. So in maturity time point of view maize crop is better off than that of Rice crop.

Table No. 4. Cost- Benefit Analyses of Foodgrain

Parameters	Jowar	Bajra	Wheat	Maize	Rice
Average Cost Per Acre in Rs.	14155	15300	19068	7152.7	22542
Average Production Per Acre in Rs.	21980	18213	24400	13250	56400
Gross Profit=(Average Production- Average Cost Per Acre)	7825	2913	5332	6097.3	33858
Operational Cost C	9986	14441.6	14483	6289.6	17022
Cost- Benefit Ratio= Gross Income –Cost C	11993	3771.32	9916.6	6960.4	39378

Source: Compiled by the researcher based on field work 2016.

The lowest average production per acre has been recorded in case of Maize and it has followed by Bajra. The highest gross profit has been seen in the production of Rice i.e. Rs. 33858, followed by JowarRs.7825. On the contrary the lowest gross profit has been recorded in case of Bajra i.e. Rs. 2913 and it has followed by Wheat of by Rs.5332. The operational cost of Rice is more compared to other selected Foodgrain crops; it is Rs.17022 which is followed by Wheat of Rs. 14483 and Bajra Rs. 14441. The lowest operational cost has been seen in case of Jowar i.e. Rs. 9986. The cost–benefit ratio is highest in case of Rice production i.e. Rs. 39378 which has followed by JowarRs. 11993. On the contrary it is lowest in case of Bajra i.e. Rs. 3771.32 and it has followed by Maize of Rs. 6960.4.

In short it can be concluded that the production of Rice is highly profitable compared to other Foodgrain crops. However, production time is more in case of Rice compared to other selected Foodgrain crops. For the production duration of Rice is around five months and it is around three months for other cited Foodgrain crops.

Conclusion

1. The average area under Rice and production of Rice during the period 2001 to 2015 was 177.46 thousand hectare and 375.8 thousand tons respectively.
2. The average area under Pulses and production of Pulses during the period 2001 to 2015 was 2494.73 thousand hectare and 1567.5 thousand tons respectively.
3. The average area under Bajra and production of Bajra during the period 2001 to 2015 was 570.86 thousand hectare and 238.66 thousand tons respectively.
4. The average area under Maize and production of Maize during the period 2001 to 2015 was 285.33 thousand hectare and 650.13 thousand tons respectively.
5. The average area under Wheat and production of Wheat during the period 2001 to 2015 was 264.66 thousand hectare and 473.4 thousand tons respectively.
6. Thus in short it can be stated that the production of Rice and Pulses is decreasing on the contrary the production of Wheat, Maize and Bajra is increasing gradually in Sangli district.
7. It implies that the productivity of Jowar is less than that of district aggregate level productivity of Jowar. The fact is observed in case of Bajra and Wheat productivity. It means that the productivity of Jowar, Bajra and maize is less among the sample respondent farmers compared to district level productivity of the same crops. However it is satisfactory to note that the productivity of Rice and Wheat crops among the respondent farmers is more than district productivity of the said crops, since the ratio of Y/Y_n is greater than one.
8. In short it can be concluded that the production of Rice is highly profitable compared to other Foodgrain crops. However, production time is more in case of Rice compared to other selected Foodgrain crops. For the production duration of Rice is around five months and it is around three months for other cited Foodgrain crops.

Suggestions

1. Introduction of attractive and affordable group farming schemes for small and marginal farmers giving those Tractors and other farm implements in subsidies rates by Government.
2. To overall development, besides the agricultural activity agro-based activities like dairy, poultry, and house hold industries should be started in the study region e.g. Agro-produce processing units – decorticating mills, dal mills etc.
3. The proportion of organic farming system is very meager in study region. Hence it has been strongly suggested to the government that to provide knowledge, organic composts at subsidiaries rate and promotes the organic farming techniques.

References:

1. **Desai, R.G.,** Agricultural Economics (Models, Problems and Policy Issues). Himalaya Publishing House, Mumbai. Second Revised and Enlarged Edition, 2001: pp. 1.
2. **Desai, R.G.,** Agricultural Economics (Models, Problems and Policy Issues). Himalaya Publishing House, Mumbai. Second Revised and Enlarged Edition, 2001: pp. 2.
3. **Munir Abdul.,** Agricultural Productivity and Regional Development. Manak Publications Pvt. Ltd., New Delhi. First Edition, 1992, pp. 13.
4. **Sadha A.N. and Singh Amarjit,** Fundamentals of Agricultural Economics, Himalaya Publishing House, Bombay.1996, pp. 397.
5. **Maharashtrachi Aarthik Pahani,** Arth V Sankhiki Sanchalomalay, Niyojan Vibhag, Niyojan Vibhag, Maharashtra Shashan, Mumbai. 2012-13, pp. 82-83.
6. **Jain G. L.,** Indian Agricultural Development, Shree Nivas Publication, Jaipur. 2010 pp. 1
7. **Datt R. and Sundharam KPM,** Indian Economy. S. Chand and Company Ltd., Ramnagar, New Delhi. 2009 pp. 511-512.
8. Directorate of Economics and Statistics, Department of Agriculture and Cooperation. 2015-16.
9. Department of Agricultural, Government of Maharashtra 2015-16.

A Study Of Households Consumption Pattern In Chandgad Taluka

Miss. Vrushali Kamalakar Herekar.
Research Student,
Department of Economics,
Shivaji University,Kolhapur.

Abstract: "A study of Households Consumption Pattern in Chandgad Taluka" is mainly based on the primary data and secondary data. The primary data was collected from questionnaire method, observations method and Interview method. Used stratified random sampling. Different questionnaires were prepared and according to them question were asked to selected sample households. The secondary tables were prepared based upon the data obtained from the questionnaires. These households are selected on the basis of income range of the ration cards. Sample size was 480 households in chandgad city belonging to different income groups. Out of these 480 households, 160 households from high income group i.e. households having white ration card, 160 households from middle income groups i.e. households having saffron ration card and 160 households from low income groups i.e. households having yellow ration card families. To study only selected food articles.

Keywords: Food Articles, Average Per households Per Month Consumption, Average Per Capita Per Month Consumption, White, Saffron and Yellow Ration card families

Introduction:

Present study is a macro level study. To study only selected food articles. Chandgad Taluka is the second largest Talukas of Kolhapur District. The geographical area of the Chandgad Taluka covers 9, 65,422 hectors of land. Distance between Kolhapur district head quarter to Chandgad Taluka head quarter is 125 km Chandgad taluka has area 952.20 sq. km. i.e. 9, 65,422 hectors land and it's situated on the North degree of Latitude of "15^0- 45^0-16" and "16^0-03'-21" and north degree of Longitude "74^0-01'-12" and "74^0-27'-38".

Consumption is a major concept in economics and is studied by many other social sciences. It is a process in which the substance of a thing is completely destroyed, used up or incorporated or transformed into something else. Consumption of goods and services is the amount of them used in a particular time period. The consumption pattern of all households in the economy shows more or less typical behavior. It meant by most of the households have tendencies to increase in their consumption in response to increase in their incomes. The same logic is extended to the total households sector of the economy. Certainly, consumption behavior of an individual household helps us to understand communities or household sectors consumption behavior. Consumption is the value of goods and services bought by people. Individual buying acts are aggregated over time and space. Consumption normally is the largest Gross Domestic Product component. Many persons judge the economic performance of their country, mainly in terms of consumption level and dynamics.

Consumption is divided into two major groups i.e. food articles and non-food articles. Consumer more expand on food and non-food articles because these are basic needs of the people. The consumption of food articles includes monthly expenditure on Rice, Wheat, Milk, Edible Oil, Sugar and Tea, etc.

The consumers always try to maintain the minimum level of consumption and minimum efficiency. This study divided into three groups 1) high income group 2) middle income group 3) low income group. These groups are classified on the basis of income range of the ration card. In general it is observed that, the quantity demanded increase with a fall in price and quantity demanded decreased with an increase in price. The amount demanded increase with a fall in price and diminishes with a rise in price. A basis economic hypothesis is that the lower the price of a product, the greater the quantity that will be demanded, other things being equal.[1]

J. M. Keynes introduced the concept of 'Consumption Function' in Macro economics. Consumption function always means the aggregate consumption function of the economy. Keynes psychological law of consumption which states that when aggregate income increases consumption expenditure shall also increase but by a somewhat smaller amount.[2]

Objectives of The Study:

1. To study the consumption pattern of selected food articles.
2. To study the Average Per households Per Month Consumption of selected food articles.
3. To study the Average Per Capita Per Month Consumption of selected food articles.

Assumption of The Study:

1. The Average Per households Per Month Consumption of selected food articles of the White and Saffron Ration Card is higher than Yellow Ration Card households.

2. The Average Per Capita Per Month Consumption of selected food articles of the White Ration Card is higher than Saffron and Yellow Ration Card households.

Limitation of the Study: A study of household's consumption of food articles limited to Chandgad only. The present study mainly focuses on selected food articles. A study of households Consumption pattern of food articles is restricted to the Chandgad Taluka. Data collected from 2016-2017.

Research Methodology: The present study is a macro level study. A study of Households consumption pattern of Food Articles in Chandgad Taluka is mainly based on the primary data and secondary data. The primary data was collected from questionnaire method, Interview method and observations method. Selected sample size was 480 households in chandgad city belonging to different income groups. Out of these 480 households, 160 households from high income group i.e. households having white ration card, 160 households from middle income groups i.e. households having saffron ration card and160 households from low income groups i.e. households having yellow ration card households. These households are selected on the basis of income range of the ration cards and use stratified random sampling.

Analysis of Research Paper:

The information related to consumption was collected on household basis under the Food. Under food consumption information is gathered for 30 days with a view to get more accurate data.

A) Average Per Households Per Month Consumption Of Selected Food Articles:

Consumption of food articles includes Rice, Wheat, Milk, Edible Oil, Sugar and Tea etc. The per capita per month consumption of the households is an important indicator of standards of living of the households. Individual to purchase food articles to maintained the minimum level of consumption and minimum efficiency. This study tried to examine the consumer behaviour with respect to selected food articles of the Chandgad Taluka. Table No.1 shows that yellow ration card households lower expand on food articles than white and saffron ration card households in this area.

Table -1

Average Per Households Per Month Consumption Of Selected Food Articles (Kg.)

Sr No.	Food Articles	APHPMCSFA of Ration card holder Households			Overall Average
		White	**Saffron**	**Yellow**	
1	Rice	32.25	33.00	31.66	32.30
2	Wheat	17.23	16.25	16.04	16.50
3	Milk	23.7	21.18	11.13	18.67
4	Edible Oil	7.71	7.28	5.13	6.70
5	Sugar	7.47	7.15	5.29	6.63
6	Tea	0.587	0.606	0.540	0.577

(Source: Computed by the researcher)

Chart No.1

Aphpmcsfa Of Ration Card Holder Households

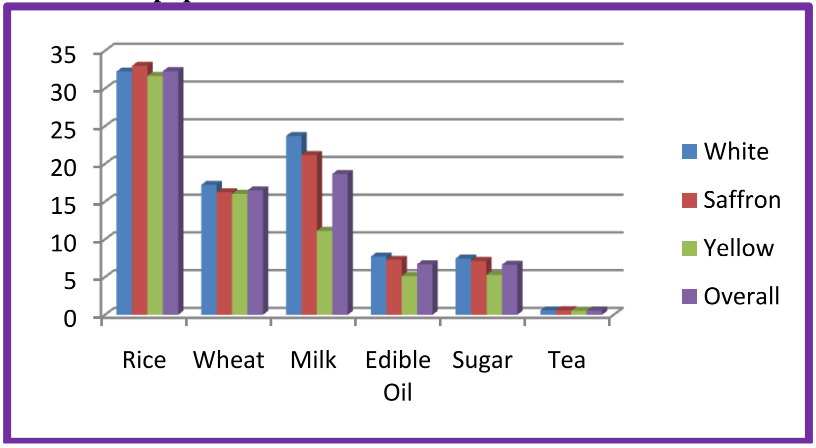

Table No.1 reveals that the average quantity of Rice consumed per households per month is 32.25 kg, 33.00 kg and 31.66 kg for White, Saffron Yellow Ration Card households. Overall average per household per month quantity of Rice is 32.30 kg. The average quantity of Wheat consumed 17.23 kg, 16.25 kg and 16.04 kg for White, Saffron Yellow Ration Card households. Overall average per household per month quantity of Wheat is 16.50 kg. Average quantities of Milk consume 23.7 kg, 21.18 kg and 11.13 kg in case of White Ration Card households, Saffron Ration Card households and Yellow Ration Card households. Overall average per household per month quantity of Wheat is 18.67 kg. The average quantity of Edible Oil consumed 7.71 kg, 7.28 kg and 5.13 kg for White, Saffron and Yellow Ration Card households. Overall average per household per month quantity of Wheat is 6.70 kg. The average quantity of Sugar consumed 7.47 kg, 7.15 kg and 5.29 kg among White, Saffron and Yellow Ration Card households. Overall average per household per month quantity of Wheat is 6.63 kg. The average quantity of Tea consumed 0.587 kg, 0.606 kg and 0.540 kg for White, Saffron and Yellow Ration Card households. Overall average per household per month quantity of Wheat is 0.577 kg.

B) Average Per Capita Per Month Consumption Of Selected Food Articles:

Table No. 2 shows that average per capita per month consumption of selected food articles.

Table No -2

Average Per Capita Per Month Consumption Of Selected Food Articles (Kg.)

Sr No.	Food Articles	APCPMCSFA of Ration card holder Households			Overall Average
		White	**Saffron**	**Yellow**	
1	Rice	6.52	6.28	6.24	6.34
2	Wheat	3.48	3.09	3.16	3.24
3	Milk	4.79	4.03	2.19	3.67
4	Edible Oil	1.56	1.38	1.01	1.31
5	Sugar	1.51	1.36	1.04	1.30
6	Tea	0.118	0.115	0.106	0.113

(Source: Computed by the researcher)

In Table No.2 is presented, the average per capita per month quantity of Rice consumed is 6.52 kg, 6.28 kg and 6.24 kg. The average per capita per month quantity of Wheat consumed is 3.48 kg, 3.09 kg and 3.16 kg. The average per capita per month consumption of Milk is 4.79 kg, 4.03 kg and 2.19 kg. The average per capita per month quantity of Edible Oil consumed is 1.56 kg, 1.38 and 1.01 kg. The average per capita per month consumption of Sugar is 1.51 kg, 1.36 kg and 1.04 kg. The average per capita per month quantity of Tea consumed is 0.118 kg, 0.115 kg and 0.106 kg among White, Saffron, Yellow Ration Card families.

Chart No.2

Apcpmcsfa Of Ration Card Holder Households

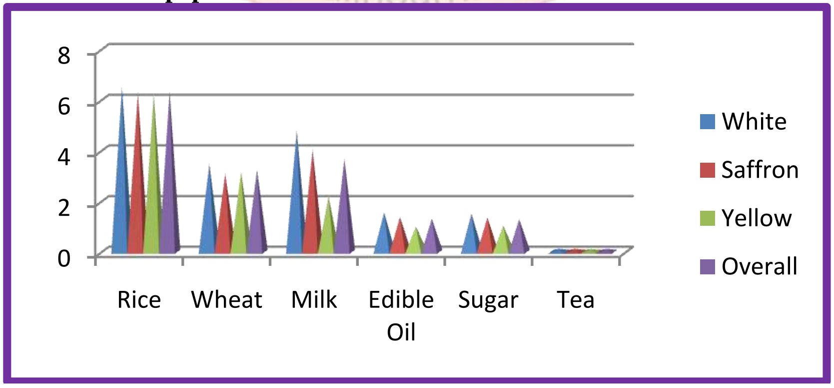

The overall average per capita per month consumption are 6.34 Kg, 3.24 kg, 3.67 kg and 1.31 kg, 1.30 kg and 0.113 kg for Rice, Wheat, Milk, Edible Oil, Sugar and Tea respectively among White, Saffron and Yellow Ration Card households.

C) Size Of Population:

Table No.3 shows that a sizable percent of population (32.39 percent) in white ration card households, (34.39 percent) in saffron ration card households and (33.22 percent) in yellow ration card households.

Table No.3. Size Of Population

Population	White	Saffron	Yellow	Total
Male	398(33.15)	401(33.38)	402(33.47)	1201(100)
Female	393(31.66)	439(35.38)	409(32.96)	1241(100)
Total	791(32.39)	840(34.39)	811(33.22)	2442(100)

(Source: Computed by the researcher)

Table No.4 shows that, the survey revealed that sizable percent of population. In 480 household, there was a population of (2442), which constituted (1201) males and (1241) females.

7) Findings:

1) Rice is the most consume food of this area because most important items in dish are Rice and Rice Roti. The overall average per family per month quantity of Rice consumed is 32.30 kg.

2) The overall average per family per month consumption of Wheat is 16.50 kg.

3) The overall average per family per month quantity of Milk consumed is 18.67 liter.

5) It is observed that the overall average quantity of Edible Oil consumed is 6.70 kg.

6) The overall average per family per month consumption of Sugar is 6.63 kg.

7) It is revealed from Table No.1 that the overall average quantity of Tea consumed is 0.577 kg.

8) The overall average per capita per month consumption are 6.34 Kg, 3.24 kg, 3.67 kg and 1.31 kg, 1.30 kg and 0.113 kg for Rice, Wheat, Milk, Edible Oil, Sugar and Tea.

9) Consumption expenditure of the yellow ration card households is food oriented because lower income of this class. Consumption expenditure for lower income class does not reveal a situation of misery.

Conclusion:

The overall total per households per month consumption of selected food articles is very low in Yellow Ration Card households as compare to the White and Saffron Ration Card households. Yellow Ration Card households not consume nutritious food articles as compare to the White Ration Card household's i.e. Milk this indicate lower standard of living of the Yellow Ration Card households in society this can happened because of the inflation. Inflation is hurts to the poor most households. This paper analyzed consumption pattern of three broad classes, namely the upper, middle and bottom classes in the Chandgad Taluka which indicate lower per family per month and per capita per month consumption in case of Yellow Ration Card families.

Suggestion:

This research paper indicates that Average Per Capita Per Month Consumption and Average Per Households Per Month Consumption of Selected Food Articles is lower in yellow ration card households and also not consumes nutritious foods. It is adversely affected on standard of living of the bottom (YRC) income class. There is required to formulate and implemented proper policy at Taluka level related to the food articles. There is the PDS needs to be revised. The inclusion of edible oil in the rationing is needed for yellow ration card households. For yellow ration card households, the quantity of sugar needs to be increased. Good quality of cereals is needed to be provided to YRCH and SRCH at rationing.

References:

1. Chrystal and Lipsey (1997), Economics for Business and Management, Oxford University press p-49.
2. M.L. Seth (1978), An Introduction to Keynesian Economics, published by messrs Lakshmi Narain Agarwal Agra-3, p-81.
3. NSS 64th and 68th Rounds

One Day Interdisciplinary National Seminar 17 th Feb.2018
Special Issue On Nation Builders

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Digital Library : Its work and Challenges

Mrs.Dhanawanti Sunil Bamane
Librarian
Jaysingpur College,Jaysingpur

Abstact : The Library without Walls concentrates on making a system of learning frameworks that encourage logical correspondence and coordinated effort. We are living in the data age where the data is essential necessity to everyone on the grounds that without data we can't do anything appropriately. A database of a billion questions, each of which involves one megabyte, is extensive yet not incomprehensible. When one is alright with sizes of this kind, it is practical to envision a thousand such databases, or to imagine them all as bits of the same worldwide accumulation. A digital library is a collection of documents in organized electronic form, available on the Internet or on CD-ROM (compact-disk read-only memory) disks. Depending on the specific library, a user may be able to access magazine articles, books, papers, images, sound files, and videos. Advanced library accumulations contain lasting reports. The computerized condition will empower speedy dealing with as well as fleeting data. Computerized libraries depend on advanced innovations. There will be proceeding with development of advanced library exercises. LIS and software engineering experts confront challenges that will prompt enhanced frameworks. An ever increasing number of libraries will have divisions and projects in the advanced library field. Computerized libraries will expand upon work being done in the data and information administration region. Computerized libraries give a successful intends to circulate learning assets to understudies and different clients.

Introduction

An advanced library is an uncommon library with an engaged accumulation of computerized objects that can incorporate content, visual material, sound material, video material, put away as electronic mediaformats (instead of print, microform, or other media), alongside implies for sorting out, putting away, and recovering the documents and media contained in the library gathering. Computerized libraries can change monstrously in size and scope, and can be kept up by people, associations, or subsidiary with built up physical library structures or establishments, or with scholastic organizations The interactive media material must be caught before it can be utilized by a mixed media framework. For instance, a few or the greater part of the mixed media information is in a simple configuration and must be changed over to advanced shape before it can be utilized by an interactive media framework. The mixed media information changed over from simple must be overseen. An administration office is expected to oversee and keep up the information. An entrance ability is expected to seek and recover put away interactive media information. When it is recovered, a circulation office is expected to appropriate the information to an interactive media framework. Along these lines, a framework is expected to catch, get to, oversee, and disseminate mixed media material. Such a framework is computerized library framework. The Library without Walls concentrates on making a system of learning frameworks that encourage logical correspondence and coordinated effort. We are living in the data age where the data is essential necessity to everyone on the grounds that without data we can't do anything appropriately. A database of a billion questions, each of which involves one megabyte, is extensive yet not incomprehensible. When one is alright with sizes of this kind, it is practical to envision a thousand such databases, or to imagine them all as bits of the same worldwide accumulation. This measure of capacity is adequate to house all books, as well as the greater part of the accompanying: photos, administrative material, court choices, historical center articles, recorded music, dramatic exhibitions, including musical drama and expressive dance, addresses, motion pictures and tape.

Definition

A digital library is a collection of documents in organized electronic form, available on the Internet or on CD-ROM (compact-disk read-only memory) disks. Depending on the specific library, a user may be able to access magazine articles, books, papers, images, sound files, and videos.

From *Digital Libraries* by William Arms:

"An informal definition of a digital library is a managed collection of information, with associated services, where the information is stored in digital formats and accessible over a network. A crucial part of this definition is that the information is managed. A stream of data sent to earth from a satellite is not a library. The same data, when organized systematically, becomes a digital library collection. Most people would not consider a database containing financial records of one company to be a digital library, but would accept a collection of such information from many companies as part of a library. Digital libraries contain diverse information for use by many different users. Digital libraries range in size from tiny to huge. They can use any type of computing equipment and any suitable software. The unifying theme is that information is organized

on computers and available over a network, with procedures to select the material in the collections, to organize it, to make it available to users, and to archive it."

The Digital Library Federation defines digital libraries as "Organizations that provide the resources, including the specialized staff, to select, structure, offer intellectual access to, interpret, distribute, preserve the integrity of, and ensure the persistence over time of collections of digital works so that they are readily available for use by a defined community or set of communities" (Shiri 2003).

A library that maintains all, or a substantial part, of its collection in computer-accessible form as an alternative, supplement, or complement to the conventional printed and microfilm materials that currently dominate library collections. Used in this context, the term "collection" denotes the documents that a library acquires or maintains (Saffady, 224).

Creation of Digital Resources

Database of advanced material that is available to all clients over the grounds wide LAN.

- High transfer speed Internet availability
- Focus specifically on obtaining computerized assets
- Electronic diaries, and slow end of print memberships
- Licensed databases
- Creation of neighborhood computerized content accessible inside the college

Characteristics of Digital Libraries

Recent developments in library technology and practices have helped bring some of Lancaster 's paperless society to reality. The effects that digital technology has brought include: (Jebaraj and Deivasigimani 2003)

Advanced library accumulations contain lasting reports. The computerized condition will empower speedy dealing with as well as fleeting data. Computerized libraries depend on advanced innovations. The presumption that advanced libraries will contain just computerized materials might not be right. Computerized libraries are frequently utilized by people working alone. The physical limits of information have been dispensed with. Support for interchanges and coordinated effort is as imperative as data chasing.

Pressure of information stockpiling is empowering distribution and capacity of computerized data. Media communications is encouraging the capacity, recovery, utilize, and trade of computerized assets.

1. No physical limit.
2. Round the clock accessibility
3. Multiple access.
4. Information recovery
5. Preservation and protection
6. Added esteem
7. Easily open.

Digitization

Witten and David (2003) defined Digitization as the process of taking traditional library materials that are in form of books and papers and converting them to the electronic form where they can be stored and manipulated by a computer. Ding, Choo Ming (2000) has elaborated the works of Getz (1997), Line (1996) and Mckinley (1997) on the advantages of digitization.

Why Digitization?

There are three primary requirements for digitization; two or all them three may apply to your computerized library venture.

i.To safeguard the Documents: That is to enable individuals to peruse more established or exceptional records without harm to the firsts.

ii.To make the records more available: This is to serve the current clients better; e.g. to enable the clients to look through the full content of the records or to serve a greater number of clients than visualized in remote areas, case, more than one individual at any given mome

iii. To reuse the records. It intends to change over archives into various arrangements; for instance to utilize pictures in a slideshow and to embrace the substance for an alternate reason.

Purpose of Digital Library

Expedite the deliberate improvement of methodology to gather, store, and sort out, data in advanced frame.

- Promote productive conveyance of data monetarily to all clients.
- Encourage co-agent endeavors in inquire about asset, figuring, and correspondence systems.

- Strengthen correspondence and coordinated effort between and among instructive organizations.
- Take position of authority in the age and spread of learning
- Function of Digital Library
- Access to a lot of data to clients wherever they are and at whatever point they require it.
- Access to essential data sources.
- Support sight and sound substance alongside content.
- Network openness on Intranet and Internet.
- User-accommodating interface
- Hypertext joins for route.
- Client-server design.
- Advanced pursuit and recovery.
- Integration with other computerized libraries.
- It is less demanding and more helpful to utilize.

Digital library challenges

Creating "effective" digital libraries pose serious challenges for existing and future technologies. The integration of digital media into traditional collections will not be straightforward, like previous new media (e.g., video audio tapes), because of the unique nature of digital information, which is less fixed, easily copied, and remotely accessible by multiple users simultaneously. Some specific challenges are resource discovery, digital collection development, digital library administration, copyright and licensing, etc., library of congress specified various challenges for building an effective digital library, which are grouped as broad categories as follows.

Building the resource

1. Develop enhanced innovation for digitizing simple materials.
2. Design pursuit and recovery apparatuses that make up for truncated or fragmented inventoriing or expressive data .
3. Design instruments that encourage the improvement of recording or spellbinding data by consolidating the commitments of clients.
4. Interoperability
5. Build up conventions and guidelines to encourage the get together of disseminated advanced libraries.
6. Intellectual property
7. Address lawful concerns related with access, duplicating, and scattering of physical and computerized materials.
8. Effective access
9. Coordinate access to both advanced and physical materials. Create approaches that can exhibit heterogeneous assets reasonably
10. Make the national computerized library helpful to various groups of clients and for various purposes.
11. Give more compelling and adaptable apparatuses for changing computerized substance to suit the need of end clients.
12. Managing the asset
13. Create monetary models for the help of the national advanced Library.

Conclusion

The term 'advanced library' has been around for no less than 24 years, and potentially more, and a portion of the thoughts behind the term have been around for any longer. While there is still difference about the importance of the term, this piece contends that, computerized libraries are not in a general sense not quite the same as 'customary' libraries; either in the motivations behind existing, or in the administrations gave. The fundamental contrasts boil down to how the administrations are given, and how accumulations are put away and oversaw. There will be proceeding with development of advanced library exercises. LIS and software engineering experts confront challenges that will prompt enhanced frameworks. An ever increasing number of libraries will have divisions and projects in the advanced library field. Computerized libraries will expand upon work being done in the data and information administration region. Computerized libraries give a successful intends to circulate learning assets to understudies and different clients. The library/data focus needs to beat the restraints and search ahead for the advancement of data administrations to the client group by effectively receiving the computerized innovation.

References

1. Barry LM. The NCSTRL Approach to Open Architecture for the Confederated Digital Library. D-Lib Magazine; 1998.
2. Chepesuik R. The future is here: America's libraries go digital. Am Lib 1997;2(1):47-9.
3. Mittal, Savita. Digital Library Resources 2005 New Delhi Ess Ess Publication.
4. Greenstein, D.I., & Thorin, S.E. (2002). The digital library: A biography.Digital Library Federation.
5. Jebaraj, D., &Deivasigamani, M. (2003). The electronic library: An Indian scenario. Library Philosophy and Practice Available: http://unllib.unl.edu/LPP/jebaraj.html Kawatra, P.S. (2000). Textbook of information science. New Delhi: APH Publishing Corporation.
6. A step towards developing a digital library.Library Science with a Slant to Information Studies 35(1).

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Digitalization : A Rising Aspect And Problems

Prof. Dr. Shivanand B. Bhanje
Head of Department
Department of Commerce
A. R. BurlaMahilaVarishthaMahavidyalya, Solapur

Abstract

On November 8, Prime Minister Narendra Modi announced demonetization of high value currency notes of Rs. 500 and Rs. 1000 in an attempt to control the black money among other things. Subsequently, as a fallout of this decision, focus also shifted to urging people to go digital and move towards a cashless form of transaction. The importance and changes that have been brought post demonetization and with the advent of digitalization have been explained. The availability of digitization and digitalization and the take up amongst SMEs as well as large enterprises and all tiers of society is now very important. Digitalization should make services faster, cheaper and more accessible to people and business along with making them formal and accountable. Thus diminishing the need for an informal sector. Several questions have been raised such as whether india, where people still do not have access to the internet, is ready for such a drastic change. Demonetization has led to the increased usage of digitalization that includes digital payments, services, trading and transactions.

Keywords: Demonetize, digitalize, change, attempt, black money, cashless, enterprise, payments, trading, society

Introduction

On 8 November 2016, the Government of India announced the demonetization of all □ 500 and □ 1,000 banknotes of the Mahatma Gandhi Series. The government claimed that the action would curtail the shadow economy and crack down on the use of illicit and counterfeit cash to fund illegal activity and terrorism. The sudden nature of the announcement—and the prolonged cash shortages in the weeks that followed - created significant disruption throughout the economy, threatening economic output. Initially, the move received support from several bankers as well as from some international commentators. The move has also been criticised as poorly planned and unfair, and was met with protests, litigation, and strikes against the government in several places across India. Debates also took place concerning the move in both houses of parliament. The move is considered to have reduced the country's GDP and industrial production.

Objectives Of Research

- To study the role of demonetization
- To study the recent changes post demonetization.
- To gain knowledge about the digital move post demonetization.
- To know the pros and cons of demonetization.

Changes In The Commercial Sector

- **Stock Market**: The BSE SENSEX and NIFTY 50 stock indices fell over 6 percent on the day after the announcement. In the days following the demonetisation, the country faced severe cash shortages with severe detrimental effects across the economy. People seeking to exchange their bank notes had to stand in lengthy queues, and several deaths were linked due to the rush to exchange cash.
- **Business:** By the second week after demonetization of □ 500 and □ 1,000 banknotes, cigarette sales across India witnessed a fall of 30–40%, while E-commerce companies saw up to a 30% decline in cash on delivery (COD) orders.
- **Digital Transactions**: Several e-commerce companies hailed the demonetization decision as an impetus to an increase in digital payments, hoping that it would lead to a decline in COD returns which could cut down their costs.

The demand for point of sales (POS) or card swipe machines increased. E-payment options like PayTM and Instamojo Payment Gateway, PayUMoney also saw a rise. According to data of Pine Labs, the demand for its POS machines doubled after the decision. The company stated that the debit card transactions rose by 108% and credit card transactions by 60% on 9 November 2016.

After peaking in December 2016, digital transactions declined from January 2017 onwards, thus thwarting the objective of increasing digital payments through demonetisation.

- **Drop In Industrial Output:** There was a reduction in industrial output as industries were hit by the cash crisis. The Purchasing Managers' Index (PMI) fell to 46.7 in November from 54.5 in October, recording

its sharpest reduction in three years. A reading above 50 indicates growth and a reading below shows contraction. This indicates a slowdown in both, manufacturing and services industries. The PMI report showed also showed that the reduction in inflation in November was due to shortage in money supply.

The growth in eight core sectors such as cement, steel and refinery products, which constitute 38% of the Index of Industrial Production (IIP), was only to 4.9 percent in November as compared with 6.6 percent in October.

- **Job Losses:** There was a loss of jobs due to demonetisation, particularly in the unorganised and informal sector and in small enterprises. Labour union jobs were crashed.

1. Let Us Discuss About The Current Trends With Respect To Demonetization And Digitalization

Demonetization has hastened digital transactions. The government's demonetization move has deepened digital payments penetration in the country by pushing people to pay for personal consumption items electronically, according to TR Ramachandran, group country manager for India and South Asia at visa consolidated support services.

Non- discretionary categories such as fuel and groceries are also adding to digital transactions, he said. "India has perhaps leapfrogged three to four years and achieved what otherwise could have happened in 2020," Ramachandran said.

"There has been a significant increase in digital payments penetration post demonetization. In the overall context, we look at what is known as PCE(personal consumption expenditures). The current penetration of digital payments for these expenses is 7 to 9 percent. " so this is not a one year or two years, but a multiyear opportunity to convert cash into digital. Consumers are slowly but steadily embracing digital payments. Moving towards cashless economy is a utopian world. Moving less cash is certainly realistic and within the realm of 2017," he said.

2. Let Us Have A Look At Some Of The Changes With Respect To Digitalization Post Demonetization

1) Post demonetisation, India witnessed growth in mobile wallets .
2) Number of transactions per day through mobile wallets stands as 67 Lakh.
3) Number of UPI transactions has increased from 3,721 to 53,648.
4) There is an increased growth of 1342% in UPI transaction
5) The value of transactions in UPI has increased to Rs 14 Cr/day
6) RuPay transactions have increased to 21 Lakhs per day.
7) RuPay transactions have increased from 3.85 Lakhs/day to 21 Lakhs per day
8) The growth rate of the number of RuPay transaction per day stands out to be 446 percent.
9) The growth rate of the value of RuPay transaction per day stands out to be 530 percent.
10) USSD financial transactions have increased from 97 transactions/day to 5078 transactions/day.
11) The growth rate of number of USSD transaction per day stands out to be 5135%.
12) The value of transactions in USSD has increased from Rs 1 Lakhs/day to Rs 46 lakhs per day.
13) The growth rate of Value of USSD transaction per day stands out to be 4061%.
14) Cards/PoS transactions have increased to 444.3 Million transactions.
15) Cards/PoS transactions have increased from 205.5 Million to 444.3 Million transactions.
16) Govt to import one million POS machines to enable Digital Payments across India.
17) RTGS transactions have increased to 14.8 Million.
18) RTGS transactions have increased from 7.9 Million to 14.8 Million.
19) NEFT transactions have increased to 253.6 Million.
20) NEFT transactions have increased from 123 Million to 253.6 Million.
21) In less than a month CSC e-Governance have trained more than 1 Cr citizens in digital payments.
22) PM's initiative DigiDhanMelas organized across nation to promote digital payments.
23) India adopting digital payment modes & moving towards more transparent economy.
24) Digi Dhan Vyapar Yojana& Lucky Grahak Yojana launched to encourage digital payments.
25) India witnesses e-commerce upsurge after demonetization.
26) No. of transactions on mobile wallets has increased 210% after demonetization.
27) India moving towards a safe and secure cashless society using technology.
28) State governments offer various incentives to promote digital transactions.
29) Various mahilasabhas are organized to train women in making digital payments.
30) Youths across the nation participate in events & teach others about digital payments.
31) Usage of e-wallets, banking apps increases, more transparent and traceable economy.

32) Central govt. & PSUs host events to educate people about digital transactions.
33) Thelewala, Dabbawala, Autowalas, Vegetable & fruit sellers go digital.
34) Income Tax rebate for small traders adopting digital transactions.
35) USSD services a boon for people without smartphones.

The world is going global! Connecting with someone halfway around the world is as easy as taking the early morning stroll in the nearby park for a person. This evolution has also seen a ripple effect in the world of automobiles. Manufacturers are exploring new and exciting ways to market their products as well as engage the aspirational audience. Adding to this, demonetization of Rs 500 and Rs 1,000 currency notes has encouraged car and two-wheeler makers to accept bookings through digital channels.

One recent example was at the launch event of the Dominar 400 from Bajaj Auto. Moving forward in the digital space, the Indian bike maker announced it will accept booking for their sub-500 cc motorcycle through the official website with a booking amount of Rs 9,000. Customers can later pay the entire amount through digital channels. Similarly, the Maruti Suzuki Ignis compact crossover that was unveiled recently, will be available for booking through the official Nexa website early January. Price of the Ignis will be announced will happen on 13th January 2016.

Taking the engagement digitally forward, apart from on-ground events and customer engagement programmes, carmakers are also adding their digital footprint. After the launch of the Ford Mustang in India at a price tag of Rs 65 lakh, ex-showroom Delhi, the company has initiated a number of online programmes. A recent noteworthy mention goes to the introduction of the 'Pocket Mustang' website, a mobile optimised solution that uses a smartphone's gyro sensor wherein the user is able to play and record moves to gain points. An application like the aforementioned allows admirers to experience the car virtually, creating brand recall in the mind of a car buyer, irrespective of their affordability.

Such digital innovations along with e-commerce payments for automobiles is a leap forward in the Indian automotive industry. With more car and two-wheeler manufacturers adopting digital ideas, it leaves a lasting impression on the user's mind after which word-of-mouth become the major propellant of the brand value and the application itself. Digital is undoubtedly the way forward!

Recently, Mr. Ravi Shankar Prasad declared that digital economy will offer 5 to 7 million job opportunities.

India’s burgeoning digital economy is expected to provide job opportunities to about 50 to 70 lakh youth in the country by 2020, Electronics and IT Minister Rave Shankar Prasad said. Reiterating the centre’s commitment towards the country’s growth, Prasad said it is important to have affordable and inclusive technology to ensure growth and prosperity for the masses.

3. **Let Us Move Ahead To Study Some More Changes Post Demonetization With The Help Of Digitalization**

Gross Domestic Product or GDP growth rate has slumped down to 6.1 per cent in the January-March period, lowest in more than two years. This growth rate was unexpected as the Central Statistics Office earlier in January had estimated 7.1 per cent growth as compared to the 7.6 per cent in 2015-16. With this March quarter report, India lost its status as the world's fastest growing major economy.

Last year, when the Prime Minister demonetised old Rs 500 and Rs 1000 currency notes it was feared that the country's economy would be severely hit.The opposition parties expressed their concerns over job loss and slow down in informal sector, but the government agencies maintained that impact would be shortterm and marginal. Not only politicians but top-notched economists were also divided over the real effect of the demonetisation.

Now that we know how note ban has brought down India's economic growth rate to 6.1 per cent, it's time to go over and see what the economists had predicted and how accurate they are. However, the real impact could be much more as 'India's statistical machinery does not capture data on the informal economy on a regular basis.

Conclusions

From the above data, we can conclude that demonetization is a positive move because it has encouraged digitalization to a great extent as compared to the pre- demonetization period. Cashless economy is a positive move and has to be continued for the upcoming years. The cashless transaction system is reaching its growth day by day , as soon as the market become globalised and the growth of banking sector more and more the people moves from cash to cashless system. The cashless system is not only requirement but also a need of

today society. All the online market basically depends on cashless transaction system. The cashless transition is not only safer than the cash transaction but is less time consuming and not a trouble of carrying and trouble of wear and tear like paper money. It also helps in record of the all the transaction done. So, it is without doubt said that future transaction system is cashless transaction.

References

1. Economic Times.
2. Inshorts News Application.
3. http://data.conferenceworld.in/SGTB/P680-685.pdf
4. http://www.businesstoday.in/current/economy-politics/pm-modis-demonetisation-brings-gdp-down-to-61- per-cent-top-economists-stand-vindicated/story/253436.html
5. file:///C:/Users/ASUS/Desktop/Did%20Demonetisation%20Bring%20About%20a%20Digital%20Transaction%20Revolution_.html
6. https://yourstory.com/2017/01/trends-dominate-digital-payments-sector/
7. https://www.quora.com/What-are-some-changes-you-have-noticed-after-demonetization-in-India.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Model for Re-engineering of Academic Libraries

Dr. B. S. Padval
Librarian,
M. H. ShindeMahavidyalaya,Tisangi,
Tal. Gaganbavda, Dist- Kolhapur.

Abstract: Re-engineering in the libraries has become inevitable today as the libraries have to meet their users' needs effectively and efficiently. In this context, the present paper throws light upon the fundamental factors like model for re-engineering and the steps involved in re-engineering. Further it discusses about the basic components which need to be considered at the time of re-engineering in the libraries. These components are: re-engineering proposal, cost estimationand time frame, requirements of re-engineering, approval and implementation, evaluation of change and sustaining the re-engineering process

Keywords: Re-engineering model, designing of re-engineering plan,

Introduction

The academiclibraries need to be re-engineered. They need to computerize their operations and activities and they also need to design and redesign their services as per the modern needs of the users. For re-engineering of these libraries, the re-engineering framework / model as given bellow may be adopted by these libraries.

Designingof Re-engineering Plan

It includes step by step information regarding methods, tools and techniques to be adopted in the process of re-engineering. The plan should be inclusive of the followings.

a) Identifying the activity to be re-engineered.
b) Understanding the current activity and developing a vision for the new improved activity.
c) To identify and list the action to be implemented for re-engineering.
d) Selection of re-engineering team.
e) Taking review of results.

The plan also explains core competencies, commitments, timeframe and operation plan required for re-engineering.

Need for Re-engineering

The library has to assess the need for re-engineering and it has to also see that the modified system would meet the desired results. While assessing the need of re-engineering, the library has to consider the significant components like resources available, management support, users' requirements and technology to be adopted. The study of these components is quite essentials before the initiation of the re-engineering activity.

The academic library is an organization working within an organization (Parent Organization) and hence the library has to respond to the expectations of parent organizations which are ever changing and accordingly the library also has to change its practices time to time in order to respond to its internal and external environments. These circumstances consequently enforce the academic libraries to adopt re-engineering of practices.

The academic libraries today are existing in an information age and today's society is information society. The information revolution causes for changes in information environment. In such situation, for libraries re-engineering has become necessity. Due to the followings factors re-engineering has become inevitable in the academic libraries.

1.Electronic Publishing

The changing media of information from print to non-print has led to electronic publishing and hence the information is being published in e-resources. So, to acquire, organize and to provide an access to such e-resources for their utilization, the academic library has to re-engineer its traditional practices.

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

2. ICT Applications in the Library

Now-a-days, the academic libraries cannot avoid ICT applications for automation of in-house operations, providing ICT based user services, such as online services, network based services, access to online databases etc. and in such environment, it is essential for academic libraries to re-engineer the existing practices involved in ICT applications so that they can survive in the present competition.

3. Budget Constraints

Generally no libraries are financially self-sufficient. Therefore, budget constraints force the libraries to devise / change the procedures, means and methods for bringing out qualitative information products and services within the available funds.

4. Radical changes in house-keeping activities and services

In the present scenario, it is found that there are many operational changes in the academic library activities and services. Such situation needs application of re-engineering management in the house-keeping activities of the libraries and library services. By the use of technology the library in-house activities and services can be strengthened and it is possible to provide rapid and productive information services.

5. The changes in the information environment

The changes in the information environment force the libraries to make changes in the methods of collection, storage, organization and dissemination of information. For quality assurance of library products and information services as per the demands of the users, re-engineering of library and information services is essential.

6. The changes in the organizational structure

According to the changes in the information environment, it is essential to make changes in the organization structure of the library, because human resource is an important resource to carry out changes in the processes and to adopt re-engineering practices in the library. The manpower resources are responsible to achieve 3 E$^{s\ and}$ 3 R^{s} as followings through re-engineering of library practices.

3 E$^{s:}$ Efficiency, Effectiveness, Economy

3 R$^{s:}$ Reputation, Recognition, Reliability

7. Need for re-engineering Library Services

In an information age the academic libraries have turned into information centers. Due to tremendous growth of information, both in print and non-print forms, the staff of the library and the users face problems in proper organization and utilization of information. To overcome this problem, there is a need of re-engineering the library services by the way of computerization. Due to the advancement of information technology, the library staff must have the skills to satisfy users' needs which leads to change in the library services through new vision of services to be rendered. Now, the library documents are available in digital form both on offline and online forms, which makes it easier for the library staff and the users to get an effective access to the information, by shifting from the traditional environment to the digital environment. ICT strongly helps the libraries for re-engineering their services. The necessary changes made in the traditional services improve the existing services. The concept of System Development Life Cycle (SDLC) is a systematic procedure for making desired changes in the traditional library services. SLDC includes the following stages.

a) Problem recognition and specification
b) Information gathering
c) Requirements specification for the new system.
d) System design
e) System construction
f) System implementation
g) Review and maintance.

On the basis of above aspects, it is possible to have transition from the traditional library services to the modern information services. In order to provide desired information to the user, it needs that the staff should

be involved in the re-engineering process and there should be availability of necessary resources like funds, space, tools, etc.

8 The factors causing for Re-engineering

The re-engineering is essential in the academic libraries, because of the following factors.

a) Information explosion in all sectors of knowledge.
b) Rising costs of the publications.
c) Ever changing demands of users.
d) Pinpointed information on areas of research or study.
e) Limited budget and resources
f) Growth in research
g) Rapid changes in the profession.
h) Global competition for the commercialization.

Besides the above factors, at present it is also easier and cheaper to implement the technology for making changes in the traditional processes of the library by the way of re-engineering process. Re-engineering helps the libraries to get the benefits as under.

a) Sharing the resources
b) Providing better services
c) Proper collection development
d) Saving the cost on various parameters.

Re-engineering Proposal

After identifying problem areas which need to be re-engineered, the library has to convince the management people and the staff about the need and benefits of the re-engineering. For this purpose, the library has to draft a re-engineering proposal inclusive of existing problems and proposed solutions. In this proposal, there should be a clear mention of vision and mission of parent organization and how the re-engineering activity is going to achieve such vision and mission. For example, the basic vision and mission of the parent organization of engineering college library is to cater to the latest information needs of the students and faculty and accordingly the re-engineering should be planned.

1. **Cost Estimation and Time Frame** The library has to convince the management people regarding proposed cost estimates for the re-engineering activities. These cost estimates should be approved by the Management. At this stage, the various options for funding should be determined as there can be internal and external resources for funding.

It is necessary to complete the re-engineering activity in a stipulated time frame. If it is not completed in expected time, there can't be good results of it. So, the library has to clearly set a target time for the completion of re-engineering work. The time frame for different activities may vary from activity to activity.

2. **Requirements for Re-engineering** Before starting the re-engineering activity, the library has to identify the requirements in terms of the following components.

a) Manpower

For the re-engineering activity, the library may need recruitment of additional staff, transfer of staff and training to the staff about re-engineering and positive attitudes of staff. The staffs need to be motivated for re-engineering.

b) Infrastructure Support

The library may need new furniture, IT equipment, renovation and extension in the building etc. for re-engineering work.

c) Information Needs of User

The re-engineering must support and satisfy the information needs of the users'. At the time of re-engineering, the library has to see that the users' services are not affected.

3. **Approval and Implementation** To start the re-engineering work, the management approval is required. The people who are involved in management should be convinced about need and benefits of re-engineering. These people should be given a proper justification of the re-engineering by showing them the good results.

In the implementation of re-engineering, the library has to see that the transition from the old methods to the new methods should be smooth. The followings measures should be taken while implementing re-engineering.

a) There should be a good communication amongst those who are involved in the process of the work of re-engineering.
b) To conduct pilot testing and assessing the impact of pilot testing.
c) Reviewing of job allocations to the staff and to review the new processes taking place.
d) To ensure the success of change with good results.

Evaluation of Change and Sustaining the Re-engineering Process

After the completion of re-engineering work, the library has to evaluate the new changes on the basis comparison of the old process with the new process. The library has to take a review of results of the new process. On the basis of followings criteria, the evaluation process should be conducted.

a) The user satisfaction gained.
b) The user friendliness of results of re-engineering.
c) The convenience of staff.
d) The reduction in total time and
e) To identify defects if any in the new processes after re-engineering.

Conclusion:

After evaluation of change, the improvements can be observed and achieved through the re-engineering work. These improvements should be measured in terms of permanent and fundamental change and they should be continuous. The library has to see that the re-engineering process must improve the gaps and the re-engineering process should be sustained in this manner.

References

1. Dahibahte, N. B. etc.(2009). 'Is Reengineering Necessary in Libraries?' In the proceeding of*One day state level seminar onReengineering of Libraries(27th Nov. 2009)*, Organized by B. N. Bandodkar College of Science, Thane.
2. Gaur, R. C. (2003).*Re-engineering library and information services (Process, People and Technology)*.Mumbai:Allied Publishing.
3. Joshi, P. A. (2013). Need of re-engineering of library services in the digital age.*In Reengineering in Library Services*, ed. by Urkundkar, S. H., Jaypur: Satyam Publishers.
4. Kanthale, S. S.(2013). Re-engineering need and their application in library profession.*InRe-engineering in Library Services*, ed. by Urkundkar, S. H.Jaypur: SatyamPublishers.
5. Nawlakhe, U.A.(2013). Re-engineering Academic Library for Better Electronic Services through Consortia, 'in' *Re-engineering in Library Services*, ed. by Urkundkar, S. H.,Jaypur: Satyam Publishers.
6. Rokade, S. M.(2013). Re-engineering and the management of subordinate human resources in college librarians for improving services.*InRe-engineering in Library Services*, ed. by Urkundkar, S. H., Jaypur: Satyam Publishers

Demand for Bifurcation of Pune District: An Administrative Study

Shri. Anil D. Patil,
ACS College,Gadhinglaj

Introduction:

There is demand for creation of new districts and talukas in various parts of Maharashtra. Right now there are 36 districts in Maharashtra. In comparison with other states of India, there is no proportionate growth in the number of districts in Maharashtra. Therefore demand for bifurcation of large districts and demand for creation of a new districts is a natural phenomenon. This demand got fillip during 1980s. Demand for bifurcation of Pune District and creation of Baramati as a new district is one of the long pending demand. In this paper this demand is analysed form administrative point of view.

Methodology

Primary and secondary data is used for this study. Data collected through schedule to know the attitude of common man towards this issue is also discussed in this paper. Books, journals, reports news paper articles have been used for secondary data. Those respondents whose district headquarter is more than 80 km. and taluka headquarter is more than 30 km. away from their respective village have been selected for interview.

Sarati, Lomewadi, Gondi, Pimpri, Niranarshihpura, Bavada, Nirnirgaon, Pitewadi Chakati, Redani, Tawashi, Uddhat, Kalamb villages in Indapur taluka; and Dalimb, Tamhanwadi, Boriaind, Boribhadak, Mirwadi, Sahajpur, Sahajpurwadi, Alephata, Nandur, Boratwadi these villages in Daund taluka have been selected for field work. These villages require at least one hour to reach taluka place and taluka place is 30 to 35 km. from these villages. In short the villages selected for field work are oddly located from their district or taluka headquarter. Therefore these villages are deliberately selected.

The views of selected villages on representative basis on the issue of creation of new districts and talukas have been examined. The expectation of people have been reflected in interview schedule. 10 to 12 samples have been collected from each village. Generally Sarapanch or Deputy Sarapanch or Garm Panchayt Member is selected to respond the schedule. Other respondents have been randomly selected on the recommendation of Sarapanch or Deputy Sarapanch. Snowball method is adopted to select the respondents. The Five Point Likert Scale is used to know the trend of people.

Objectives: To study the demand for bifurcation of Pune district from administrative point of view.

Hypothesis: There is need of bifurcation of Pune District and creation of new district. Large geographical area and huge population hampers administrative efficiency of district administration. Existing geographical structure of districts is the legacy of British administration.

Content: Existing Pune District is the legacy of British administration. The geographical map of Pune District was formed during British rule about 150 years ago. During British rule the areas of districts were too large. The objective of the British administration was confined to collect revenue and maintain law and order. Hence they formed very large districts. But in due course of time there was increase in population and work of district administration. Therefore division of large district like Pune is must.

It is said that, media is the mirror of society. It reflects expectations and aspirations of people. There are demands for separate districts in all six administrative divisions of Maharashtra. People submitted memorandums and did agitations for their demands in various parts of the state. The demands for new district or taluka have different dimensions.

The demand for separate district in Maharashtra got momentum during the rule of Mr. A. R. Antulay as Chief Minister in 1981-82. Since 1982 till 1998 no new district was formed except Mumbai suburban. Mumbai Sub Urban District was formed in 1990. It means after 16 years of gap in 1998 Nandurbar and Washim districts were formed by bifurcating Dhule and Akola Districts respectively. In 1999 Parbhani and Bhandara Districts were bifurcated and Hingoli and Gondia these two new districts were formed. In recent past that is in August, 2014 Palghar became new

district in Maharashtra by doing bifurcation of Thane District. Thus totally there is addition of only ten new districts in Maharashtra during last six decades. However the demand for formation of Baramati as a separate district is pending.

There is demand of separate Baramati district in Pune. This demand has been put forth by all political parties and NGOs on different platforms. Many times this demand got more political and public support. But this demand is pending for one or other reason. Basically 'political apathy' or 'vested political interest' is the reasons for not considering the demand. Because change in geographical boundaries of district or talukas is going to affect political equations. As we have observed resistance to the delimitation of constituencies in various part of Maharashtra before 2009 assembly polls.

Creation of new district or taluka led to change in the existing boundaries of talukas and districts. As a result of this, change takes place in the area of jurisdiction of Zilla Parishad, Panchayat Samiti, or District Co-operative Bank etc. Such changes are not acceptable to one or other political section of the area. Creation of new district hampers political equations at local level. Hence status quo is maintained or status quo is preferred.

In August, 2015 Government of Maharashtra took decision to setup a committee under the chairmanship of Chief Secretary to study the demand of new districts in various parts of Maharashtra. The committee consists of the Secretaries of Finance Department, Revenue Department, and Planning Department. It also consists of Divisional Commissioners and all party representatives. It was directed to submit its report before 31st December, 2015. However till date the committee has not submitted its report. There is a demand of at least 22 new district places in Maharashtra. Each demand is having its own arguments as well as counter arguments.

There is a demand of separate Baramati District in Pune from last 20 to 25 years. There is a proposal for division of Pune district and creation of a separate Baramati District. The plan of division of Pune district and formation of Baramati was prepared in 1991. Since 1991 almost all district level offices have been established from time to time in Baramati city. The proposed Baramati district is to be carved out of existing Pune district with the inclusion of the Eastern parts of Pune district.

The proposed Baramati district consists of-Shirur, Purandar, Daund, Baramati and Indapur talukas from Pune District; Phaltan taluka from Satara district; Malshiras taluka from Solapur district; and a part of Karjat taluka of Ahmednagar district. It was also decided to create new talukas of Bhigavan and Neera by bifurcation of existing talukas of Indapur and Purandar respectively.

The Eastern part of Pune district is more than 150 km from Pune. The large geographical area and huge population are two important reasons for the demand of bifurcation of Pune district. The area of Pune district is 15642 sq. km. and it population has estimated more than one crore. Some of the north eastern states in India are having this much of area and population. In 1961 the population of Pune district was 24.5 lakh. There is four time increase in the population of the district. Moreover there is no increase in the staff of revenue or other departments. So the plan of bifurcation and creation of separate district of Baramati was prepared in 1990s. But the plan is pending for many reasons.

Vijaysinh Mohite Patil is resisting to give up Malshiras and Karmala talukas of Solapur district to proposed Baramati district. The political leadership of Phaltan taluka is also not favourable to become the part of new district of Baramati. Ramraje Nimbalkar and former MP of Satara Mr. Laxman Patil are against the merger of Phaltan into Baramati district. The NCP supremo, Sharad Powar, who controls the whole politics of Pune is also not interested to divide Pune. Because division of Pune district means to lose the cities like Pune and Pimpari-Chinchawad. It is politically not beneficial to Sharad Powar. Moreover, this demand is pending over the issue of Congress-NCP domination on district. From last fifteen years Pune district is under the political control of NCP. If it gets bifurcated there is a possibility of domination of other political parties over district. Due to these issues creation of new district of Baramati is pending.

When we do in depth map reading of Pune district, it becomes clear that Taluka and District headquarter are located at odd places. Due to such odd location of taluka and district headquarter

people face problems in easy access to administrative machinery. Therefore, by adopting deliberate sampling (Purposive Sampling) method 40 villages are selected from Pune district. These villages are located either on one corner of district or taluka. In this study, Indapur and Daund taluka have been selected from Pune district. These talukas have been deliberately selected. Because, the location of these taluka headquarter is inconvenient for a major number of villages. The sample villages for field work are selected which are located far away from taluka place.

Villages in Indapur taluka, located to the South East of Pune district, such as Narsingpur, Tannu, Pimpri, Sarati, Nirnimgaon, Bavada etc. are more than 130 km. away from district headquarter Pune city. Many such locations in Eastern part of Indapur taluka are also more than 130 km. from Pune district headquarter.

In Pune district too there are some villages which are located at odd places from their respective taluka head quarters. In this study data has been collected form Indapur and Daund taluka. Tawashi, Jamb and Uddhat villages located at West side of Indapur taluka are approximately more than 35 km. away from their taluka head quarter. And it is interesting to note that these villages are very much near to Baramati taluka. Sarati, Lomewadi, Gondi, Pimpari, Nira Narshinhpur, and Bavada village located on South of Indapur are more than 140 km. from Pune city. It is not just a matter of long distance but it is very uncomfortable to access from these remote villages to their taluka headquarter Indapur. Dalimb, Tamhanwadi, Boriaind, Boribhadak, Mirwadi, Sahajpur, Sahajpurwadi, Alephata, Nandur, Boratwadi these villages in Daund taluka have expressed their opinions and problems in the schedule. These villages require at least one hour to reach taluka place and taluka place is 30 to 35 km. from villages.

Selected respondents were asked two basic questions first regarding public transport facility to access district or taluka place; and second regarding, their views on- Division of their district or taluka and creation of new district or taluka- following result was found.

It was assumed that,-*the public transport facility to access district place is problematic.* The response was- More than 70 percent respondents agree with the proposition. It reveals that, the public transport facility to access district place is not easy.

It was assumed that,- *There is a need of division of Pune districts and creation of new district*- The 62 percent respondents are in favour of division of district. Majority of respondents are in favour of bifurcation of Pune district and creation of new district. This feeling is more strong in Indapur taluka than Daund taluka.

However, one section opposed to the bifurcation of Pune district. This number may vary from village to village and from taluka to taluka. The reason behind this approach is 'strong identity crisis'. People do not want to be disassociated from historically famous identities. One section in Pune district, feel that, Pune is having national identity as historically important centre of administration. If it gets bifurcated and new district is created the new district may not have that identity. Therefore there is objection for bifurcation by a section of society.

Inconvenient location of District place or Taluka place is one of the major reason behind such demand. A retired Revenue Officer Shri. Deelip Shankarshastri Joshi- Halkarnikar has opined that, it is due to political apathy of leadership and political parties have a little interest in this serious matter. Hence many proposals are pending in the files only.

Shri. S. M. Gothaskar, a well known political commentator, rightly noted that, "rather than bifurcation of districts or talukas, there is a need of its reorganization. But, this is going to affect politics of Panchayat Samitis, Zilla Parishads, and District Central Co-operative Banks. This may affect political equations, hence there is no unanimity of opinion among all political groups. One or other political group opposes the decision. In addition to this there is controversy over headquarter of new districts or talukas. Therefore status quo is maintained and many demands for creation of new district or talukas are pending in Maharashtra.

Conclusion: In field work undertaken at Pune District it is observed that, there is strong demand for bifurcation of Pune District. The demand for bifurcation of Pune district and formation of Baramati district should be given top priority. The demand for bifurcation of large talukas in Pune districts is also urgent need. Government should consider demands. It is to be noted that, there is financial burden to take such decisions. A new district or taluka need administrative machinery as

well as human resource. Which is going to impact economy in long run. Along with political factor, economic factor is also one of the hurdles in creation of new districts or talukas. Therefore, it is suggested that, there should be an independent commission to study this problem thoroughly. This commission should consider the next two to three decades demand and recommend creation of new districts and talukas required for Maharashtra. All such demands shall be fulfilled in phase-wise manner. So that financial burden can be divided.

References:

1. Ajit Ghorpade, Swatantra Zillyachi Hool: Baramati, *Loksatta*, Pune, 27 July, 2014
2. Joshi D. S.,'Navya Talukyachay Nirmitichi Garaj', *Maharashtra Times*, Kolhapur, p.6, 13 July, 2014
3. Gothaskar S. M. , 'Zillyache Vibhajan Nako, Punarchana Havi', *Loksatta, 18 May, 2011*
4. Karad, Pandharpur Baramati Zille Bananar ?" *Maharashtra Times*, Pune, 5 March, 2013,*Sakal, Pune, Op. cit.*
5. En.wikipedia.org.wiki.konkana_division dated 1/1/2015
6. Rajashri Mehata, 'District Bifurcation Announced by January *26?',Times of India,* 15 Jan 2014, Mumbai.
7. 'Nashik bifurcation row takes a new twist' *Indian Express*, Pune, December 23, 1998
8. Pralhad Borase, "Malegaon Zilla Divaswapnach Tharale," *Lokastta*, 27/7/2014
9. 'Thane Zillya Barobar Malegaon Zilla Kara',*Lokamat*, 14/6/2014
10. Santosh Pradhan, 'Zilla Vibhajanala Rajakaranach Adasar', *Loksatta*, Nagpur, 21/1/2009

Information Seeking Needs Of Lawyers In Kolhapur City

Urmila Rajendra Kadam
Librarian
Kamala College,Kolhapur- 416008

Introduction:

The concept of life is vague without information. Information has enabled a man to perform his routine activities in an efficient way. For decision making, we need the support of information. Modern society depends on information for all its activities. Every person has the need for information. Without valid and up-to-date information, it is impossible to do progress in any field of life. Understanding of information needs and information seeking behaviour of various professional groups is essentials as it helps in the planning, implementation and operation of information system and services. Legal information is basic to all, both lawyers and citizen. Lawyers are individuals who have a wide range of responsibilities and duties when it comes to their profession. Their role in society is even more important as they are acting as a voice for others.

Statement of Problem:

To study the information seeking behaviour of Law Practitioners in Kolhapur City.

Information:

The online Dictionary of Library and Information Science defined information as "Data presented in readily comprehensible form to which meaning has been attributed within the context of its use" (Reitz 2004) (2)

According to Kemps: "Air, water, food and shelter are the basic needs of human but information is the 5th need of human beings". (3)

In 21st century information is the basic need of survival of human being. It is the most important aspect in the economic, cultural and social development.

Information Seeking:

Due to globalization increasing in problems of management. In ancient age the information needs of Judges and Lawyers was fulfilled by traditional libraries i.e. district bar library or law college libraries. Today ICT tools are used to find, explore, analyze, exchange and present information. ICT can be employed to give users quick access to ideas and experiences from wide range of people, communities and cultures.

Lawyers-

According to John Austin

"Law means command of Sovereign" Lawyers are the most important role in maintaining order in one place. In addition a number of positions in the government are being held by Lawyers. Thus lawyers contribute in providing and regulating peace in the community. (5)

Kolhapur City:

Kolhapur is a city situated in the southwest corner of Maharashtra, India. Kolhapur serves as the headquarters of the Kolhapur district. It is governed by Kolhapur Municipal Corporation. Kolhapur is situated on the banks of the river Panchganga and is the location of the Temple of Mahalaxmi, a Hindu Goddess. Shivaji University established in 1962, is located in Kolhapur. The Jurisdiction of the University is spread over three districts of Kolhapur, Sangli and Satara.

Kolhapur bar association is the largest voluntary professional association in the world with nearly 10,000 members, out of this 698 members registered in Kolhapur city, the KBA provides law school accreditation, continuing legal education information about the law. Programs to assist lawyers and judges in their work and initiatives to improve the legal system for the public.

Objectives of study:

Bronstein (2008) has explained that searching for information in order to satisfy an information need is a primary activity of everyday life. People seek information to broaden their understanding of the world around them and to pursue their professional and personal goals. (6) The main objectives of the study to investigate-

1) Information searching purpose of the Lawyers.
2) What are the information seeking habits of lawyers?
3) From where do they generally get information resources?

4) What do they do in case of urgent need of information.

5) What is the impact of ICT on information seeking behavior of the lawyers.

6) To investigate the methods and sources used by lawyers to acquire required information.

7) To find out the importance of various information resource for the lawyers.

8) To find out what problems are faced by lawyers in seeking information.

Hypothesis:

1) Law practitioners in Kolhapur city are satisfied with their information seeking behaviour.

2) Law practitioners in Kolhapur city use internet for seeking information.

Significance of the Study:

Lawyers have wide range of responsibilities and duties. Their role in the society is more important as they are acting a voice of others. Lawyers are the protectors of the people. Majority of the lawyers' purpose of seeking information is for case preparation. They frequently seek information for service and profession requirements or for improving their personal competencies, general knowledge or current awareness. But at the time of seeking information lawyers face number of problems. Due to this research project these unseen problems faced by lawyers are considerly seen which is the main objective or significance of our study. Some of the important questions summed up which states significance of the study.

- What are the actual information needs of the lawyers' community?
- What kind of information is sought by them?
- What methods are used for seeking information?
- What is the user's response towards new information and communication Technologies?
- What are the problems of seeking information and how it can be solved ?
- What are types of reading material available in the library and does it satisfy its Community's needs effectively?
- What is user's information source preference and do the library staff familiar with it?
- What are the studies places preferences by them?
- What kind of difficulties faced by lawyers in the process of seeking information (print and non print)?

Methodology

Scope and Limitation of the study:-

Scope of the research problem states the coverage of research. It also covers area in which research is to be done. Our research problems covers lawyers of whole Kolhapur city registered in Kolhapur bar council. In Kolhapur city 2 law colleges are present and number of law students passing every year. Due to this number of law practitioners increasing now a days. Due to this information needs of these lawyers will increase. Because of these changing circumstances of research on this topic.

In past in England, Scotland and Kenya contribute in researching on these topics but in our country lack of information available on this topic which is the origin of our research problem.

Sample:

Success of research is mainly depend upon scope and need of the right information but it is also important that what type of sample selected for research. We consider following points in doing the research.

In Kolhapur city in district and session court around 698 lawyers are working. From these registered members some are working in district, civil, criminal, co-operative, lab our and MACP court. All these 698 members are taken as sample i.e. 100% sample is taken. 100% sampling helps us to do comparative study which is helpful in getting correct results. Out of 698 members 300are female lawyers and 50are male. Questionnaires will be distributed to 90 members out of which 70 members responded to questionnaire means 77% lawyers respond to the questionnaire.

Research Methodology:

Research methodology is a way to systematically solve the research problem. It may be understood as a science of studying how research is done scientifically. Research is a common parlance refers to a search for knowledge. Once can also define research as a scientific and systematic search for pertinent information on a specific topic.

Advanced Learner's Dictionary of current English lays down the meaning of research. "A careful investigation or inquiry specially through search for new facts in any branch of knowledge. (7)

Descriptive research includes surveys and fact finding enquiries of different kinds. The major purpose of descriptive research is description of the state of affairs as it exists at present.

According to John W. Best:

"A Descriptive study describes and interprets what is. It is concerned with conditions or relationships that exist, opinions that are held, processes that are going on, effects that are evident, or trends that are developing. It is primarily concerned with the present, although is often considers past events and influences as they relate to current conditions".

Primary data will be collected through survey with the help of following ways:

Questionnaires – The research will be carried out by using questionnaires applying both open and closed questionnaires.

The collected data will be analyzed both quantitatively and quantitatively.

Findings-

On the basis of data analysis researcher tries to find out what type of information needs of the Lawyers and how they get information from different sources. For what purpose Lawyers search information etc. To find out these facts researcher collected information through questionnaires and data collected was analyzed and some findings and recommendations are given.

1) Majority of the Lawyers acquire Law Education after degree course i.e. 52.11% & Very few Lawyers after diploma i.e 27.2%
2) Maximum Lawyers are young i.e. 59%
3) In Kolhapur city majority of the Lawyers doing their practice independently i.e.52.58% and less number of Lawyers practicing in group are 44.28% but now a Day's concept of group practicing is increasing
4) Concept of specialization in court practice is not approved by majority Lawyers Because of that all Lawyers practicing different court cases at a time which 90%
5) It was expected that Lawyers presenting information referring to previous court Cases is the common thing. For that purpose referring books regularly . Data collected for that question is fulfill these things 84.28% Lawyers referring books Regularly 15.71% lawyers referring books some time.
6) **Type of Law Reporter using Lawyers in Kolhapur** – Use of All India Reporter Are maximum in number i.e. 70% and very few i.e 1.42% using superme courts Appellate Reporter & Compensation Reporter etc.
7) **Using conference proceeding /Journals Articles-** Majority of the Lawyers using case references from conference proceedings and journal articles i.e. 55.71% and Lawyers not referring conference proceeding and journals article 22.75% .
8) **Use of dictionaries / Encyclopedia-** Majority of the Lawyers referring dictionaries and encyclopedia for their further reference.
9) **Use of Internet-** Large number of Lawyer community depends on internet for information i.e.92% number of websites related to Legal information .amendment in Law, Law Report etc. are available on internet and frequently used by the Lawyers.
10) **Use Of Libraries -** Majority of the Lawyers are using their personal library i.e. 57.14% Its only because of less availability of useful books in bar council library and mainly refused by other libraries availing their library facility.
11) **Library Facility at Court Premises-** Majority if the Lawyers agree with library facility available at court premises is satisfactory i.e. 52.82% and some of the Lawyers are not satisfied with library facility available at court premises i.e.47.14%

Suggestions

1) Separate net and clean library environment provide to the Lawyers, helps in the Justice.
2) Current issues of the journals made available within short time space helps them in deep study of the cases.
3) Provide quick and easy accessible internet for users
4) Availability of Xerox machine in court premises helps to save the time of users.

5) Increase man power in the libraries to provide greater facilities to the library users.
6) Raise of funds for libraries.
7) Library committee take imitative to serve the increasing needs of the users.

Conclusion

As researcher taken hypothesis Law practitioners in Kolhapur city are satisfied with Their information seeking behavior this research work indicates that the Lawyers are partial satisfied with their information seeking behavior

Lawyers in Kolhapur city use internet for information seeking. Now a day's all type of information is easily available on internet and Lawyers are the responsible persons of the society. They use this huge information source for their further case references and case studies.

From primitive days Law libraries and all types of libraries facing Varity of problems i.e. lack of infrastructure, Lack of funds for purchasing of books, Lake of man power, Lack of time etc. To overcome these unavoidable circumstances' internet is the parallel option of get information within stipulated time, but library resources are remain alive and both the hypothesis statements are true.

Online legal databases make the information easily accessible to the Lawyers Electronic information resources are considered as important and effective tools for getting legal information.

Bibliography:-

1. Bhatti R. (2009) Information needs and information seeking behavior of faculty
2. member at the Slamia University of Bahawalpur. Library philosophy and Practice, November, 2009.
3. Khan,G.& Bhatti R.(2012) Information needs and seeking behavior of Law
4. facility members: A survey of the university of Peshawar and its Affiliated Law College,Jan.2012
5. Hayden,K.A. (1999), Information Seeking Models, Retrieved , May 9,2007 from http://www.ucalgary.cal~ Hayden/seeking.html.
6. Reitz, J.M.(2004). Online Dictionary of Library and Information Science. Retrieved May 9,2007 from http://lu.com/odlis/
7. Kemp,D.A.,Nature of Knowledge: An Introduction for Librarians
8. Wiberley,S.E. and Jones, W.G.(1989). Patterns of Information Seeking in the Humanities College and Research Libraries,50(6), 638-645
9. Cheatle,E, Information Needs of Solicitors
10. Bronstein,J and Arbib,B.S (2008). The Application of Cost Benefit and Least Effort Theories in Studies of Information Seeking Behaviour of Humanities Scholars:The Case of Jewish Studies Scholars in Israel,Journal of Information Science,34(2) pp 131-144
11. The Advanced Learners Dictionary of Current English Oxford,1952,P 1069
12. Ellis,D. (1989) A Behavioural Approach to Information Retrieval Design, Journal of Documentation,45(3),318-383
13. Wilson,T.D.(1997), Information Behaviour : An Interdisciplinary Approach. Information Processing and Management,33(4),551-572
14. International Journal of Business and Social Science Vol.2No4 March 2011, ,139.
15. http://www.lis.uzulu.ac .za/Research/2012/Yemisi and Mostert SCECSAL,U2.7,pdf.
16. http://digital commons.unl.edu/libphi/prac/581/
17. Kothari C.R.,Research Methodology: Methods and Techniques,New Age International Pub Ltd,New Delhi
18. Gopikuttan A and Vijay Kumar,Research @ Library and Information Science,Ess Ess Pub,New Delhi

Digital Library Consortia

Dr. Ravindra Pandurang Adav
Librarian, The New College, Kolhapur.

Abstract

The increasing price of electronic journals, indexing and abstracting databases along with the traditional published print subscription has forced library community to explore alternative means of subscription. The term consortia has been considered an advance stage of library co-operation. The UGC opted electronic journal as medium and initiated national consortium for strengthening library collection by providing thousands of international peer- reviewed journals over internet free of cost.

Keyword- Infonet, Internet, e-resources, ICT.

Introduction

The UGC INFONET Digital Library Consortium is major initiative of University Grants Commission (UGC) to bring qualitative change in academic libraries in India. It was formally launched in December, 2003 by Honourable Dr. A P J Abdul Kalam.

The Consortium provides current as well as archival access to more than 15,000 core and peer-reviewed journals and 10 bibliographic databases in different disciplines from 23 publishers and aggregators.

Objectives of UGC Infonet : The following are the objectives of UGC Infonet:

1. To provide access to a high-quality and scholarly electronic resources to a large number of academic institutions including universities and colleges at substantially lower rates of subscription and at most favorable terms and conditions;
2. To promote rapid and efficient access to scholarly content to the users and to create and promote use of ICT in teaching and learning in universities in India;
3. To extend the benefit of Consortium to its associate members including private universities and colleges;
4. To impart training to the users, librarians, research scholars and faculty members of the institutions in use of electronic resources with an aim to optimize their usage;
5. To promote use of e-resources with gradual decrease in print subscription; to promote interaction and inter-library cooperation amongst the participating universities;
6. To evaluate the usage of the subscribed resources and to identify new resources that are required to be subscribed under the programme;
7. To bring qualitative change in teaching, learning and research with an aim to meet the ever growing challenges of globalization of higher education;
8. To increase the research productivity of the institutions both in terms of quality and quantity of publications.

Benefits of UGC Infonet : The consortia-based subscription to e-resources is a viable solution for increasing the access to electronic resources across institutions at a lower rate of subscription. Major benefits of UGC-INFONET Digital Library Consortium are as follows:

i) The Consortium acts as a single-window service for a large number of universities with their diverse research and academic interest;

ii) The Consortium, with its collective strength of participating institutions, attracts highly discounted rates of subscription with most favourable terms of agreement for a wider range of e-resources. Most of the e-

publishers have responded positively to the call of the Consortium. The rates offered to the consortium are lower by 60% to 99% depending upon the category of institutions;

iii) Users have immediate access to material previously not subscribed to, at no incremental cost for accessing back files;

iv) It improves the existing library services and reduce the subscription cost;

v) The research productivity of beneficiary institutions is expected to improve with increased access to international databases and full-text resources;

vi) The Consortium is expected to trigger remarkable increase in sharing of both print and electronic resources amongst participating library through J-GATE Custom Contents for Consortia (JCCC);

vii) The Consortium has been opened-up for all other universities / educational institutions through its "Associate Membership Programme". Private universities and other institutions can join the Consortium and get the benefit of not only highly discounted rates of subscription but also the favorable terms and conditions;

viii) Members of the Consortium have the benefit of cap on the annual increase in the rates of subscription. While the usual increase in price of e-resources vary from 15 to 20%, the consortium enjoys the cap on increase in price ranging from 5% to 8%;

ix) The Consortium is offered better terms of agreement for use, archival access and preservation of subscribed electronic resources, which would not have been possible for any single institutions; and

x) Since the subscribed resources is accessible online in electronic format, the beneficiary institutions have less pressure on space requirement for storing and managing print-based library resources. Moreover, all problems associated with print media such as their wear and tear, location, shelving, binding, organizing, etc. are not an issue for electronic resources.

Selection of Resources

i) Resources from scholarly societies, university presses and not-for-profit projects were preferred over commercial publishers;

ii) Well-established multi-disciplinary resources with broad coverage were preferred over highly specialized sources targeted for specialists;

i) Electronic resources already on subscription in the beneficiary universities were preferred over those which are not being used in any of them;

iii) Resources that are 'electronic-only' were preferred over those that are print-based;

iv) Resources that are very important but highly cost intensive were preferred over those which are less important or less-used but low cost;

v) Resources where electronic versions are made available free on subscription to their print versions were avoided as far as possible; and

vi) Selections were made on usage / suitability of e-resources to universities.

General Terms and Conditions (GTC)

In the event that access to E-journals is stopped from the Licensor's end due to any problem, subscriber / member institution, etc. shall be allowed access for the same period / time as the breakdown, after the term of the contract or subscriber shall deduct the proportionate amount from the fees payable to the Licensor or the licensor shall refund the proportionate amount to the subscriber. A notice of one month shall be provided by either side in the event of termination of contract. If the licensor sells or otherwise transfers ownership of e-journals to another licensor it will provide non-exclusive copy along with of volumes in published and make it available through the licensor's site to subscriber. In case it does not happen, the amount shall be proportionately refunded to the subscriber. The UGC-Infonet Digital Library Consortium and its member institutions recognize the following obligations on its part: Maintaining the integrity of the licensed products; and Ensuring access to and use of licensed products is limited to authorized users; The

subscriber shall not be responsible for any sales tax, VAT or other taxes or any other license fee or any other hidden cost except the agreed invoiced amount. The agreed terms and conditions can't be altered without mutual consent of both the parties. Licensor will have to indemnify the subscriber for losses / claims / compensation caused raised by third party with regard to the contract.

In case of closure or merger of any of the member, the respective subscription/access costs will not be taken into account for payment or other fee chargeable by the licensor. In case, access fee is based on the print subscriptions cost model, the year of signing the agreement will be base year for taking the print subscriptions cost into account to compute the access fee payable to licensor. The publisher would not discontinue the access to e-resources on account of excessive downloads at subscriber's end. Instead, the publisher should devise mechanism to check excessive simultaneous downloads using robots or other mechanism. The publisher may also inform threshold for abuse of e-resource in terms of maximum number of downloads.

Access

Access and number of simultaneous users to e-resources including e-journals and online bibliographic databases of a Licensor shall be provided to the member institutions as specified in the tender document. Incase there is a limit in number of simultaneous access, the total number of simultaneous access would be pooled for core member institutions in a given category which can be used by any member of the core member institution, depending upon extent of usage. However, a minimum number of access would be maintained for each institution. The Licensor shall provide IP-enabled access to the member institutions to their e-resources. The institutions that do not have static IP address would be given log-in / password-based access to e-resources.

The licensor shall provide search, browse, view and download facilities. The licensor will allow inter-library loan for print / softcopy of articles from their licensed e-resource on "not-for profit" basis. Licensor shall provide usage statistics reports on monthly basis to the headquarters of the Consortium as per details provided under Para 9.0. The user shall be bonafied employee, faculty, student, researcher (full-time / part-time), alumni members and corporate members of the institutes and that number shall be unlimited. Users shall be allowed unlimited access (preferably), view, search, browse, download and print the data for their use. Walk-in visitors who are physically present at the subscriber's site should also be allowed to use the resources.

College Model of the Consortium

"National Library and Information Services Infrastructure for Scholarly Content" (N-LIST) is being evolved in collaboration with the UGC-INFONET Digital Library Consortium and the INDEST-AICTE Consortium, IIT Delhi.

The N-LIST Project Provides

Cross subscription to e- resources subscribed by the two consortia i.e. subscription to INDEST-AICTE resources for technical institutions and UGC INFONET resources for universities. Subscription to selected e-journals and e-books for colleges INFLIBNET Centre is responsible for extending access to e-resources to colleges. The centre is also responsible for developing and deploying appropriate software tools and techniques for authenticating authorized users. Under the project, individuals (including students, researchers and faculty) from colleges and other beneficiary institutions have aces to more than 15000 electronic journals, 3135000 electronic books and a bibliographic database

Present Status of N-LIST Programme

The project was formally launched by Honorable Ex Union Minister of Human Resource Development Shri Kapil Sibal on 4th May, 2010. As on August 5,2010, a total number of 5359 colleges have registered themselves with the N-LIST programme .

Role of INFLIBNET

1. Coordinating meetings of its Committees;
2. Constitution of Negotiation Committee through its Governing Board;
3. Negotiating rates of subscription and its terms and conditions;
4. Ensures IP-based access of subscribed e-resources to beneficiary universities;
5. Attend to the problems faced by universities and liaise with publishers to resolve such problems;
6. Develop tutorials and promotion materials, impart training and technical support to member universities; Propagate the Consortium amongst other institutions so as to extend its benefits to other institutions by enrolling Associate Members;
7. Evaluate subscribed e-resources and monitor its usage regularly;
8. Signs license agreement for access to various electronic resources on behalf of members;
9. Maintain and update website of the Consortium;
10. Organize awareness programme to promote e-resources;
11. Improve cooperation and communication amongst member universities;
12. Measure impact of access to e-resources on research output in beneficiary universities; and
13. Present periodic report to the UGC on extent of usage of e-resources, economics of the consortium and its impact on research output.

Role of UGC

The UGC-INFONET Digital Library Consortium is fully funded by the University Grants Commission. The UGC is responsible for constituting the National Steering Committee of the Consortium. The UGC is also responsible for making policies, monitoring the progress, coordinating with other Consortium in the country and to ensure gradual decrease in subscription of print resources in the beneficiary institutions. The UGC also monitors usage of e-resources and its impact on research output in beneficiary universities.

Conclusion

Now-a-days the work and responsibility of the librarian have been increased. Every library has to modernize their operation to the newer challenges. The situation has change, where libraries cannot remain isolated. They can keep in touch with other libraries by the mean of consortia.

There is an opportunity of UGC Infonet as well as N-List programme for e-journal consortia. So every academic library should be joined to this programme.

References

1. Biswas, B.C & Dasgupta, S.K. (2003) Opportunities for libraries in managing and resource sharing through Consortia.
2. Rao, N.B. (2015) Use of Document Delivery service through J- Gate @ UGC infonet, A Case study of IGM Library, University of Hyderabad, International Journal of Library & Information Science,3 (1)
3. http: // www.intlibnet.ac.in. Accessed January 21.2018.
4. Londhe N.L.& Deshpande, N.J. (2013) Usage Study of UGC infonent e-resources of University of Pune. DESIDOC Journal of Library & Information Techology . 33 (5).

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Demonitization : A Step Towards Modified India

Prof. Mayur S. Hiremath
Assistant Professor
Department of Commerce
A. R. BurlaMahilaVarishthaMahavidyalya, Solapur

Abstract : The paper discusses about the move of demonetization taken by Central Government of India on 8th November, 2016 with respect to its reasons and effects on different sectors in India. The sectors cover Micro Businesses, E-Wallet businesses, online retail stores and so on. The paper is based on secondary data collected from different newspapers and online sources, mentioned in references.

Keywords: demonetization, reasons of demonetization, sectors in India

Introduction

Demonetization is the act of stripping a currency unit of its status as legal tender. It is a process of removing a currency from general usage or circulation of money in a country. Demonetization is an act where the old unit of currency gets retired and replaced with a new currency unit. It can also be considered as withdrawal of a specific currency from market

The birth of a paper currency in India Before we start with the discussion of demonetization which took place on 8th November, 2016 we will look into history of birth of paper currency as how use of paper currency had been started in India.

Until the 18th century, people in India used to use silver and gold coins to carry out their day to day transactions. But then some European companies established their own banks in the region to carry out their business transactions, like the Bank of Hindustan in Calcutta. They introduced the very first versions of Indian paper notes which then boosted the further popularised the use of paper notes. The Bank of Bengal went on to release notes that featured a small image of a female figure meant to represent the idea of “commerce,” as well as the bank’s name and the denomination in three scripts: Urdu, Bengali, and Nagri.

However, it was only after the Paper Currency Act of 1861 that the British colonial government really got involved in producing money, establishing the paper currency as we know it today. Money was now to be issued by the state alone, not banks.

Demonetization in India before November, 2016. The act of demonetization 2016 is not happening for the first time in India, but before it, has happened twice, first in the year of 1946 and then in the year of 1978. In January 1946, Rs1,000 and Rs10,000 banknotes were withdrawn but the same Rs1,000, Rs5,000 and Rs10,000 notes were reintroduced in 1954, and were again demonetized in January 1978. The second demonetization has taken place in the year of 1978 by the Janata Party government. It had decided to withdraw Rs1,000, Rs5,000 and Rs10,000 notes by issuing an ordinance on the morning of 16 January that year.

The objective behind the all the acts of demonetization happened in past and happened recently is common reduction of black money, corruption and removal of fake currency.

Demonetization- November, 2016

On Tuesday, 8th of November, 2016 Prime Minister of India NarendraModi announced the demonetization of Rs. 500 and Rs. 1000 notes with effect from midnight, making these notes invalid. The major reasons behind this move were controlling black money, controlling fake currency and controlling corruption.

Reasons of Demonetization

According to The Reserve Bank of India, the most important reason for the demonetization of 500 and 1000 rupees note was the rise of fake currencies of the same notes, and also the higher occurrence of black money in the economy. “The fake notes are being used for illegal activities by anti-nationalists like

terrorists and India being a nation of a cash-based economy, the circulation of fake currency continues to be a threat. But it has been taken care by Government that the public that a person who changed his higher value cash will get exactly the equal amount in lower denominations.

Effects of Demonetization

Demonetization created effect on different sectors in different manners resulting into boom for some sectors like E-Wallet businesses and somewhere resulting into temporary slowdown like micro businesses like vegetable vendors or some small seasonal businesses, where most of the transactions are on cash basis. Selected sectors have been covered for the study which, according to me, can have major effects of demonetization.

a) Online retail stores temporarily stopped cash on delivery facility

Successful online retail stores in India like Flipkart, Amazon, Snapdeal and other online retailers have either temporarily stopped offering cash on delivery services. According to a research firm named Redseer Management, about 70% of the e-commerce orders are still paid for in cash. Such a move may temporarily impact the volume of business because cash on delivery is the most popular mode of payment for shoppers in India, industry experts said. Flipkart Ltd, SnapdealandShopclues have put a cap on the maximum value of cash-ondelivery transactions, while Amazon India has temporarily stopped cash on delivery, the companies said in statements. The companies are instead encouraging consumers to resort to payments through debit and credit cards enabled by the point of sales devices carried by delivery personnel. According to industry experts, the absence or an upper limit on cash on delivery may lead to cancellations or clog logistics networks. There are many orders which are in the pipeline to be delivered and for which mode of payment is cash on delivery. But unless a new model where wallet transaction replaces cash on delivery, many of them may not executed, or clog the logistics network with significant delays in delivery.

b) Disbursement Rate Microfinance Institutes' slow down

Micro finance institutions (MFIs) are important institutes which provide financial assistance to micro businesses. Such MFIs have saw their disbursement rate slowing after the government's decision demonetization of the notes of Rs 500 and Rs 1,000. The MFIs have acknowledged that the move may result in a delay in collection of instalments from the clients in the near future. Demonetization and unavailability of cash can also have an impact on disbursement especially cash disbursement.

c) Effect on Micro Businesses

Indian Micro Small and Medium Enterprises (MSME) sector contributes considerable share in India's GDP. But amongst all the three, medium sized enterprises have share of around one per cent and they generally use online mode for their payment and receipts. But Small and Micro, especially micro businesses faced lot of problems as most of the transactions take place on cash basis, because many people are not that educated and tech-savvy. So the move demonetization has hampered micro businesses in a bad manner resulting into slowdown in micro enterprise sector.

d) E-wallet firms could gain good business

A digital wallet is an electronic device which allows an individual to make electronic commerce transactions like payment of bills or online bookings etc. An individual's bank account can also be linked to the digital wallet. The examples of wallet in India are- Paytm, PayU India, MobiKwik, and Freecharge and so on. Such E-wallets are expected to be the biggest beneficiaries of the decision of demonetization taken by central government.

Conclusion

Demonetization though it has created some positive and some negative impavts on different sectors but in long run it definitely will have positive impact in controlling black money and fake money.

References

1. Read more:http://www.businessdictionary.com/definition /demonetization.html
2. Investopedia http://www.investopedia.com/terms/d/demo netization.asp#ixzz4PhFwOAeH
3. http://www.investorguide.com/definition/demonetization. html
4. http://www.careratings.com/upload/NewsFiles/SplAnalysis/Effects%20of%20Demonetization%20of%20500%20and%201000%20notes.pdfhttp://www.careratings.com/upload/NewsFiles/SplAnalysis/Effects%20of%20Demonetiz ation%20of%20500%20and%201000%20notes.pdf
5. https://www.thequint.com/india/2016/11/09/rs-500-1000- notes-scrapped-narendra-modi-a-look-back-at-1977-when-notes-were-scrapped-demonetization-blackmoney-rbi
6. http://www.livemint.com/Politics/uzZItqeHdMPHHgFJa q2BnM/A-history-of-demonetization-in-India.html
7. http://blogs.timesofindia.indiatimes.com/paperweight/ind ia-repeatedly-ruled-out-demonetization-in-the-1970s/
8. http://indianexpress.com/article/business/banking-andfinance/rs-500-rs-1000-notes-declared-illegal-rbi-issues25-point-faq-explaining-move-4365032/
9. http://economictimes.indiatimes.com/articleshow/55367370.cms?utm_source=contentofinterest&utm_medium=te xt&utm_campaign=cppst

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Role of Administration and Good Governance in Nation Building.

Mr. Mahesh B. Nilaje ,
Office Superintendent
Shri Vijaysinha Yadav Arts & Science College, Peth Vadgaon
Tal.- Hatkanangale, Dist.- Kolhapur

Abstract : This paper makes an effort to provide a framework for good governance in India by identifying its essential features and shortcomings in its working and emphasizes need for innovative approaches. Public administration reform, aiming at good governance and modernisation of the state, is not an original goal, while its implementation differs from country to country. It is a broad term that includes values and practices such as legality, justice, trust of laws and institutions, efficiency, responsible budgeting, management of human resources and crisis management. The paper lists several areas of concern that need to be addressed energetically and calls for synergy of efforts between government, the market and the civil society. Innovations are generally taking place. There are, however, two areas that need special attention by innovators, namely, economic empowerment of women and livelihood programmes based on local resources and upgraded skills. This study aims to define a triangle, which describes the linkage of three essential components whose role is crucial in developing a country, especially in transition.

Key words: Administration, Good Governance, Nation Building.

Introduction

Pandit Jawaharlal Nehru, the first Prime Minister of India, in his famous Tryst with Destiny speech of 15th August 1947, succinctly put the task before people's representatives and the services in the following words;

"..... to fight and end poverty and ignorance and disease; to build up a prosperous, democratic and progressive nation, and to create social, economic and political institutions which will ensure justice and fullness of life to every man and woman." [1]

These works are still in progress. A deeper look at these tasks would clearly establish that these goals are entirely within the realm of governance. There is much concern for the concept of good governance in both national and international scenes because of its direct bearing on economic development and nation building. The concept of good governance has been seen from various perspectives such as perspective of human rights, political perspective, economic perspective, good governance has been defined as:

'The exercise of economic, political and administrative authority to manage a country's affairs at all levels in a manner that is participatory, transparent and accountable. The government is viewed as an agency or machinery through which the will of the State is formulated, expressed and realised. There is divergence of opinion about the meaning of governance between the conservatives and the liberals, between socialists and the communists. The ability of administrative institutions and processes to develop policies and programmes in a participatory manner which anchor peace and reconciliation, and also enable themselves to act as resolvers and managers of conflict is critical to building long-term national capacity for sustainable peace and development.[3]

Issues of public administration, local governance, and participation in processes are seen to plan a vital role in overarching issues of development. Local governance structures and public administration are essential facilitators of this responsibility. Three broad models of public administration are usually distinguished: traditional public administration; public management, including new public management (NPM); and an emerging model of responsive governance that emphasizes networks, greater openness and partnerships with civil society and the private sector. A new approach in e-governance is also being encouraged, as a move away from the classic NPM strategy.[5] It is apparently clear that both the definitions are concerned primarily with manner, strategy and modality of effective as well as efficient and judicious management and utilization of both material.[6]

Contribution of Administration

The Indian administrative scene is marked by few successful innovations and practices in public service delivery and a large number of pathetic performances. The following are the innovations and practices:

Administrative Responses

The political leadership granted key civil servants direct access, it was possible to resolve issues that might have got complicated due to factional interest of political leaders at the grass-root levels or through conflicting circulars of the State Government. Public signaling of support by the state leadership always helps civil servants reach the poor people by ignoring political interferences that are aimed at securing individuals or group interests of comparatively better off people in the society.

A well-functioning system of public administration does not come painless, especially after times of violent conflict. In view of this, training of public administrators, supportive elites and influential pro-reform cronies, must be a priority. In this respect, the establishment of a 'School of Public Administration / Governance' with the assistance of international institutions, and the training of selected administrators abroad, could be considered.[3] The lack of transparency and secrecy that have been associated with the administrative system from colonial times, besides generating corruption, has also led to injustice and favouritism.

The general weakness of accountability mechanisms is an impediment to improving services across the board. Transformation of the key civil servants has enormously contributed to failures in delivery of services development projects have also suffered as a result of frequent changes in project directors. Another important factor in delivery of services relates to the role of political leadership. In a State where the Chief Minister has been reform oriented, it has invariably resulted in better delivery of services.

People seeking access to healthcare or livelihood facilities are required to pay several visits to multiple government offices located in different parts of the district headquarters. The public distribution system, admission to schools, health records of citizens are all amenable to information technology applications and that in turn will make delivery of services much better.[2] The message is clear that when properly empowered by political leadership, a 'Project Director' or a 'District Magistrate' can be transformed into an effective instrument not only for innovation in service delivery but also for its quality and delivery on time.

Capacity Building

Capacity building does not mean that the staff is free to define what they will do – when, where and how. This is obviously wrong. Capacity building demands staff to behave responsibly and produce desired and agreed upon results. It means a collegiate effort in which an individual or an organization could be made accountable and responsible for any action that they take. Capacity building at all levels of an organization is widely perceived as the most important approach to achieve quality of services and customer's satisfaction.[2]

The empowerment of the local levels of administration would foster confidence and enable more individuals even outside the bureaucracy to come forward to handle community needs and enhance public good effectively without hesitancy or the need of approval by higher level authorities. The most crucial element in capacity building is leadership. Good leadership aimed at improvement of organizational culture is integral to capacity building. Capacity building demands staff to behave responsibly and produce desired and agreed upon results. It means a collegiate effort in which an individual or an organization could be made accountable and responsible for any action that they take. Access to information, participation, innovation and accountability are needed to build an environment for capacity building.

Defining Good Governance

UN in June 2001 recommended the adoption of five UN principles of Good Urban Governance. They are Effectiveness, Equity, Accountability, Participation, and Security.[4]

What is ‘good’ governance in the Indian context? The central challenge before good governance relates to social development. In his famous ‘tryst with destiny’ speech on 14 August 1947, Jawaharlal Nehru articulated this challenge as ‘the ending of poverty and ignorance and disease and inequality of opportunities’. Good governance must aim at expansion in social opportunities and removal of poverty. In short, good governance, as I perceive it, means securing justice, empowerment, employment and efficient delivery of services.[2]

Good governance is also known as **‘SMART’** administration. It includes the following elements.

S :	SIMPLE	M:	MORAL	A: ACCOUNTABLE
R:	RESPONSIVE	T:	TRANSPARENT	

Contribution of Good Governance

The notion of good governance started to be used when, in the mid-1980s, the World Bank studied the conditions of success and failure of adjustment programs. During this period, international support was conditioned upon 'good governance,' related to the functioning of state structures, and to the States role in the market and relationship to civil society. Good governance is firstly and above all the responsible use of power. The concept of good governance has been measured, studied and defined by numerous agents, international organisations and academics around the world, who have developed an array of theories as well as multiple and diverse standards for outlining what constitutes good governance.[5]

Citizens all the world over look up to the nation-state and its organs for high quality performance. It is necessary that citizens are allowed to participate freely, openly and fully in the political process. Good governance is associated with accountable political leadership, enlightened policy-making and a civil service imbued with a professional ethos. The presence of a strong civil society including a free press and independent judiciary are pre-conditions for good governance.[1]

It is not enough for a single government to face many problems in today's complex world. In this situation, she exhibits any kind of performance, but many questions remain pending for the society. The questions that remain in the pending situation often take a serious look. When it is not for the sole government to deal with all the problems faced by the society, it is certainly beneficial for the community to participate in other activities of other social organizations. It is not enough to carry out unprotected work only by the formal government system, but other organizations, organizations and machinery of the society can also do such work.

Securing Justice : There are several inter-related aspects of securing justice including security of life and property, access to justice, and rule of law.[1]

Threats to Peace : The Indian nation state is aware of complexities of the situation and the need is to show greater determination and be relentless in support to its instruments of law and forces of democracy and social cohesion to defeat the elements of terror, insurgency and naxalite violence.[1] The responsibility of the Indian nation-state to protect the life and property of every citizen is being seriously threatened particularly in areas affected by terrorism insurgency and naxalite violence in 150 districts of India’s mainland.[2]

Access to Justice : Access to justice is based upon the basic principle that people should be able to rely upon the correct application of law. A related aspect is fairness of access as some people involved in the legal proceedings and large numbers of criminal prosecutions are not voluntary participants.[2]

The most severe challenge relates to complexity of adjudication as legal proceedings are lengthy and costly and the judiciary lacks personnel and logistics to deal with these matters. Systematic solutions are, therefore, needed for strengthening access to justice. At the same time ad hoc measures are required to provide immediate assistance to the needy citizens. For example, at the end of 2006 over 4 million cases (42.42 lakhs) were pending in high courts and over 25 million (2.54 crore) in the sub-ordinate courts in the country.[2]

Rule of Law : The rule of law is expressed through the axiom that no one is above the law. One has to clearly understand that the rule 'of' law is different from the rule 'by' law. It is under this framework that rule of law not only guarantees the liberty of the citizens but it also limits the arbitrariness of the government and thereby it makes government more articulate in decision-making. The concept of good governance is undoubtedly linked with the citizens' right of life, liberty and pursuit of happiness. This could be secured in a democracy only through the rule of law.[1]

In our constitutional system, every person is entitled to equality before law and equal protection under the law. No person can be deprived of his life or personal liberty except according to the procedure established by law. Thus the state is bound to protect the life and liberty of every human being. In the majority opinion in Keshvananda Bharti vs State of Kerala that "rule of law" and "democracy" were declared as the basic structures of the Indian constitution not amenable to the amendment process under article 368 of the constitution.[2]

A necessary corollary of this phenomenon is called 'judicial activism'. A large number of Public Interest Litigations (PILs) are filed in High Courts and the Supreme Court against the apathy of the executive. good governance relates to the fact that there are virtues of 'judicial creativity' but this phenomenon must not stifle 'executive creativity' particularly of officials working at grassroots level for they are in day-to-day contact with citizens.[1]

Empowerment : Our experience shows that when poor people are associated with public programmes, they have consistently demonstrated their intelligence and competence in using public funds wisely and effectively. An empowering approach to poverty reduction needs to be based on the conviction that poor people have to be both the object of development programmes and principal agency for development. Our Constitution is committed to two different set of principles that have a decisive bearing on equality. **First**, is the principle of equal opportunities to all and the **second**, the principle of redress of educational and social backwardness. The question is, not only of the extent to which reservation in Government employment can really change things for the better, but how it could be used, in order to benefit the socially, educationally and economically backward ones. The Constitution only recognized "educational and social backwardness" and not economic backwardness as a norm to be applied in formulation of preferential policies in government employment.

Employment : The need is to prepare the youth with such education that would help them acquire vocational skills and mastery over new technology, including internet. This would make the youth employable in the job-market and also help those who want to work on their own. Generation of gainful employment for the youth is the most challenging task facing India's political economy. In addition, there is an imperative requirement to pay special attention to generation of employment opportunities in agriculture, expand area of coverage of rural employment guarantee schemes, and accelerate the pace of implementation of Bharat Nirman schemes and several other programmes.

Employment & Regional Diversity : We are at a level of economic development where India's southern and western states have enormously developed in economic and educational terms while the northern and eastern states are lagging behind. The level of frustration on account of this disparity is becoming evident in the spread of naxalism and insurgency. Generation of employment among the youth in rural areas in northern and eastern States could be the catalyst.

Delivery of Services : The principal feature of the scheme of effective delivery of services needs to be seen in the context of the fact that demands have to flow from the bottom up and not the top down. The three institutions which have played remarkable roles in improving public service delivery in India are: (i) the judiciary; (ii) the media; and (iii) the civil society.[1]

Promoting Good Governance for Human Development – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) Director-General concludes, "Education emerges as the most crucial and

basic factor in establishing good governance which in turn has the ultimate goal of achieving sustainable HD and respect for human dignity."[4]

The administration and good governance in India [7]

1. In the direction of Governance in India, the Ninth Five Year Plan started 1997- 2002. After this, the National Rural Employment Guarantee Scheme (NREG) was expanded under every Five-Year Plan ie Tenth 2002-2007, Eleventh 2007-2012. Twelve 2012-2017 This concept of good governance has been widely circulated in this scheme.

2. Every citizen of India has been given the right to choose a government on all levels. This means that the Indian Constitution protects the effective participation of caste class elements of all religions in the country for establishing good governance.

3. By approving 73rd and 74th Amendment Correction Act 1992, the Government of India promoted democracy decentralization and took a step towards good governance. The objective of this law was to strengthen democracy and establish good governance. In order to increase the maximum number of people in governance, the administration was more pro-generational and local problems were expected to be settled locally through local bodies.

4. Right to Information Act 2005 The Central Government 'Right to Information' Act was passed on 12 October 2005. According to Section 15 of the Central Information Rule 2005, every element has been set up in the State Information Commission. Even though corruption is not completely exhausted due to the Right to Information Act, its proportion is definitely low.

5.Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme 2005
In India, the Act of Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme was passed on 25th August 2005. Its main objective is to improve the life of the underprivileged and unskilled workers in rural areas of India. The Act provides for ensuring that any adult in the rural area gets work for a minimum of 100 days under each financial year under MNREGA

6. National Rural Health Mission Scheme 2005 : National Rural Health Mission started on 12th April 2005. The beginning of the year 2005 - 2012 was seven years. The government's role in launching this campaign is to provide easy, affordable, efficient and reliable health care to the poor and marginalized rural people.

7. Web Portal - Governance Knowledge Center : The Government of Maharashtra has established Government Knowledge Center ' web portal in 2005. All Portal related information is provided by this portal. In which various government schemes, policies, government office related documents, articles, books related to various district, state and central level are made public. It can be used by the masses. If there are any complaints in this regard, then their online address is taken. The purpose of this web portal is to reduce the distance between the public and the government.

8. Food Security Act 2013: The Central Government has passed the Food Security Act 2013. Also, it was implemented on February 1, 2014 in the state. Under this law, about 2/3 of the 120 people in the country will get the benefit of this law. The Central Government has empowered the National Food Security Act to provide the poor and needy people in rural areas and urban areas for their hunger and also to live the respect of dignity. Under this Act 75 percent of the rural population and 50 percent of the urban population will get the per capita income of 5 kg grains (rice, wheat, jowar, bajra, rice etc.) at nominal rates. That is, family members of Antyodaya will benefit from this.

9. National e-Governance Plan : In 1998, the federal government launched an exclusive military operation in India and started e-Governance campaign for information technology and computer technology. Under this all government services are being provided to all citizens through electronic media. This service has been started in the interest of information technology to effectively serve the public with transparency and speed at reasonable rates. This service has been started to make government services available to the citizens through a

window system through internet. The goal of e-revolution is also easy governance, good governance and mobile governance. In such a way, India's fast moving direction towards Governance has begun.

10. Good Governance through Social media : Continuing the innovation, the speed of information technology, which is the basic nature of the continuous development, with the ever-growing, advanced governance and setting up a social media system for its communication is the biggest and most challenging challenge today. Among them social media has become an integral part of our life. The impact of social media today is touching all living organisms. Therefore, good governance should be used only for its responsibility.

Social media is not required to be secondary and at the same time it does not need to give unreasonable importance. For social media, the groups who had no sound had a big outlet on this occasion. The dialogue started to be more rapid, but at the same time serious questions have been raised about the authenticity of the existence of this message through social media.

'Everybody is Media' and 'Media is Message', it is a pre-requisite for citizenship to communicate with the two formulas of today's mass communication. Today's biggest challenge is that of Good Governance. There is no alternative except for technological intervention and e-Governance for a change that will adapt to the expectations of aware citizens during the changing times. This is a very powerful way to achieve transparency and credibility expected by the government.[8]

Conclusion

After studying the principles and examples of good governance, it seems that it is a comprehensive and multi-dimensional concept. Regarding transparency in governance by the government, it is necessary for a governance to be governed. It is also expected to achieve people's welfare goals by increasing public participation at every level. Therefore, it is necessary to preserve and protect the values of Governance, because by this the government will be more efficiently working for the citizens.

References

1. B.P. Singh (2013): The challenges of Good Governance in India: Need for Innovative Approaches. '*YOJANA*'. Vol.57. pp 1-4.
2. B.P. Singh (2008)**:** The Challenge of Good Governance in India. Circulation at J. F. Kennedy School of Government, Harvard University Cambridge, USA.
3. M. J. Meyer (2003): The Role of Governance and Public Administration in Developing a Foundation for Participatory, Peace-Sustaining Governance. *DPDAM/UNDESA.* Yaoundé, Cameroon,
4. ADB 2001 CGA : Democracy and Good Governance
5. A. Bala (2017) Role of Public Administration in Good Governance And Local Development Int. J. Eco., Manag. UJ. Vol V(5) *http://ijecm.co.uk* United Kingdom Vol. V, Issue 5, May 2017 Licensed under Creative Common Page 593 / ISSN 2348 0386
6. M.M. Mahuta, D.Abdullahi & C.U Aliyu (2013): Good Governance as a Catalyst to Nation Building through Economic Growth and Development of Local Government Areas in Nigeria *IOSR-JBM.* Vol. 15,(2) PP 110-112 (www.iosrjournals.org)
7. Kanegaonkar A. (2017-2018): '*Lokshahi, Nivadnuk, Sushashan*' Shivaji University, Kolhapur Page. 47-56
8. https://www.google.co.in/amp/s/m.maharashtratimes.com/editorial/article/social-media-for-good-governance/amp_articleshow/53197404.cms

Effects of information technology in Agricultural Sector

Ms.Shirke Sadhana Uttam
Research student
Shivaji University,Kolhapur.

Abstract : In India there is a growing consciousness of the multiple roles that Information Technology (IT) could play in overall growth of the country. The politicians and policy makers have also emphasized the significance of exploiting the profit of IT for the overall progress of the country. It is a solid view of the Government that if any technology can generate new prospects to link the space between haves and have-nots in society in the current time, it is information communication technology. The policy makers have also realized that IT to improve the lives of the two fifth of the population, which lives below the poverty line, the Government must play a catalytic and enabling role. Present study deals with role of IT in Agriculture sector and its importance in agricultural sector also it helps to farmers that how IT sector useful in their work as well as agricultural production according to international trade.

Introduction:

India is principally an agricultural country. Agriculture, with its allied sectors, is unquestionably the largest livelihood provider in India. Most of the industries also depend upon the sector for their raw materials. Steady investments in technology development, irrigation infrastructure, emphasis on modern agricultural practices and provision of agricultural credit and subsidies are the major factors contributed to agriculture growth.Indian agriculture has undergone rapid transformation in the past two decades. The policy of globalisation and liberalisation has opened up new avenues for agricultural modernisation. This has not only lead to commercialisation and diversification, but also triggered various technological and institutional innovations owing to investments from corporate entities.From a net importing country, India is today consistently producing 250 million tonnes (MT) of food grains, 100 MT of rice, 90 MT of wheat, 35 million bales of cotton, and more than 18 MT of pulses. The growth is facilitated mainly by Krishi Vigyan Kendras (KVK) system which is spread across the country.Department of Agriculture and Cooperation under the Ministry of Agriculture is the nodal organisation responsible for development of the agriculture sector in India. The organisation is responsible for formulation and implementation of national policies and programmes aimed at achieving rapid agricultural growth through optimum utilisation of land, water, soil and plant resources of the country.

There are many ways in which Information Technology can be used to exchange the information rather effective communication like information kiosks which provide not only the basic services like email, helps in education, health services, Agriculture and Irrigation, online trading, community services etc., expert systems which helps in determining marketing alternatives and optimal strategies for producers, integrated crop management systems for different crops, Farm-level Intelligent Decision Support system developed to assist in determining optimal machinery management practices for farm-level system. Information technology helps to predicts the results related to the agriculture specially plant physiology. Leaf protein study is an important study which helps to solve protein deficiency and malnutrition. Present study deals with role of IT in Agriculture.

Keywords: Agriculture sector, Information techonology, industry,Role of IT in agricultural sector.

Objectives:

1) To study the Role of I.T sector in Agriculture sector.
2) To observe the importance of I.T sector in Agriculture sector.
3) To check the benefits to farmers of I.T methodology in Agriculture sector.

Role of I.T in Agriculture sector: In the context of agriculture, the potential of information technology (IT) can beassessed broadly under two heads: (a) as a tool for direct contribution to agricultural productivity and (b) as an indirect tool for empowering farmers to take informed and quality decisions which will have positive impact on the way agriculture and allied activities are conducted. Precision farming, popular in developed countries, extensively uses IT to make direct contribution to agricultural productivity. The techniques of remote sensing using satellite technologies, geographical information systems, agronomy and soil sciences are used to increase the agricultural output (Arundhathi and Subbiah, 2007). This approach is capital intensive and

useful where large tracts of land are involved. Consequently it is more suitable for farming taken up on corporate lines. The indirect benefits of IT in empowering Indian farmer are significant and remain to be exploited. The Indian farmer urgently requires timely and reliable sources of information inputs for taking decisions. At present, the farmer depends on trickling down of decision inputs from conventional sources which are slow and unreliable. The changing environment faced by Indian farmers makes information not merely useful, but necessary to remain competitive (Jacobsen, 1987).

Technologically it is possible to develop suitable systems, as outlined in the previous sections, to cater to the information needs of Indian farmer. User friendly systems, particularly with content in local languages, can generate interest in the farmers and others working at the grassroots. It is possible to create dedicated networks or harness the power of Internet to make these services are available to all parts of the country.

Importance of Information technology in Agriculture Sector: The task of creating application packages and databases to cater to complete spectrum of Indian agriculture is a giant task. The Long Term Agriculture Policy provides an exhaustive list of all the areas that are to be covered. This can be taken as a guiding list to evolve design and develop suitable systems catering to each of the specified areas. Our country has the advantage of having a large number of specialised institutions in place catering to various aspects of Indian agriculture. These institutions can play a crucial role in designing the necessary applications & databases and services. This will facilitate modularisation of the task, better control and help in achieving quick results. As it is, several institutions have already developed systems related to their area of specialisation. For quick results, it may be useful to get the applications outsourced to software companies in India. This will facilitate quick deployment of applications and provide boost to the software industry in India. In order to avoid duplication of efforts, it may be useful to consider promoting a coordinating agency which will have an advisory role to play in evolving standard interface for users, broad design and monitoring of the progress. In the post WTO regime, it is suggested that it is useful to focus more on some agricultural products to maintain an unquestionable competitive advantage for exports. This will call for urgent measures to introduce state of the art technologies such as remote sensing, geographical information systems (GIS), bio-engineering, etc. India has made rapid strides in satellite technologies. It is possible to effectively monitor agricultural performance using remote sensing and GIS applications. This will not only help in planning, advising and monitoring the status of the crops but also will help in responding quickly to crop stress conditions and natural calamities. Challenges of crop stress, soil problems, natural disasters can be tackled effectively**.**

How can Farmers take benefits of Information technology in Agriculture sector?

The role of Information Technology to develop agricultural research, education and extension to improve quality of life in rural area is well established. IT can help an average Indian farmer to get relevant information regarding agro-inputs, crop production technologies, agro processing, market support, agro-finance and management of farm agri-business. The agricultural extension mechanism is becoming dependent on IT to provide appropriate and location specific technologies for the farmers to furnish timely and proficient advice to the farmers IT can be a best mean not only to develop agricultural extension but also to expand agriculture research and education system. The excellent scopes of Internet are waiting to develop agricultural education management through smart exposure of agricultural teachers and educational planners, class rooms, virtual class as well as dropout agricultural learners. For agricultural extension management, role of IT can be encouraged for future resource documentation, as methods of extension and linkage between research and extension. IT in agricultural research management for textual and non textual documentations and deciding prioritization of research areas needs to be reinforced. The crop forecasting, input management, command area management, watershed management, land and water resources development , drinking water potential mapping precision management, natural disaster management, fishery management , hill area development and post harvest management are the key areas, where Information Technology can play its imperative impact.

It is assumed that 60 to 85% of household consumption belongs to agricultural products so agriculture plays important role in industrial development, it provides raw materials to industries like cotton textiles, jute, sugar, tobacco, edible and non edible oils, leather, plantation industries etc. The food processing industries is also dependent on agriculture. Lots of agro based materials are exported in European and Gulf countries by India. In all such agro -based industries, role of IT needs to be improved. IT Tools are very useful in creating effective linkages in agro based industry activities. These linkages are concerning dissemination of useful

information. Linkages of the producers can be with State Federations and National Federation and Board, Finance Corporation. Advertisement is best way to add value of products. This market again can be very well established with available database of product wise information on products with comprising data of competing nations of the world. IT can help in this direction.

The IT Approach for commercial crops, horticultural crops or floriculture have to focus on Integrated System may be for plant nutrition or plant protection. The well established Integrated Plant Nutrition Approach and Management and Integrated Pest Management (IPM) need to be strengthened with the help of IT Tools. The Post Production Technology (PPT) needs to be utilized properly. The end user, beneficiaries and all concerned especially with export of agricultural produce need to be trained to access the Internet facilities available as one of the most useful IT Tools of the computer era.

Application of IT based agricultural communication in India: The global communication revolution has been an important part of our country and now India is opening up to the world economy. As result, the situation has changed dramatically. Though we still have a lot of catching up to do, there is no doubt that the old days and worries there in have gone for good. Like other people, farmers also want latest, newest, most modern, most up-to-date, up-to-the-minute and most recent information of any corner of the world at there door. A few years ago it was difficult to gat such information for Indian farmers, but now in India also many spectacular, wonderful, amazing, fantastic, excellent and fabulous satellite based communication facilities are available in the hand of Indian farmers. There are cases of application of information and communication technologies in extension that have made a difference in the delivery of extension services in rural India. Some of these include the Warana Wired village Project in Maharashtra; Milk collection in dairy co-operatives (National dairy Development Board); Information Villages Project (MS Swaminathan Research Foundation-International Development Research Centre); Information Technology application for Indian Rural Postal System (CMC Limited, Hyderabad); Knowledge Network for grassroots innovations (IIM, Ahmedabad); Application of Satellite Communication for Training Field Workers and Extension Workers in Rural Areas(ISRO); Computerisation of Mandal Revenue Offices (MROs) and computer aided administration of revenue department in Andhra Pradesh.

Conclusion:

The role of Information Technology to develop agriculture and quality of life in rural area is well established. IT can help an average Indian farmer to get relevant information regarding agro-inputs, crop production technologies, agro processing, market support, agro finance and management of farm agri-business. The agricultural extension mechanism is becoming dependent on IT to provide appropriate and location specific technologies for the farmers to furnish timely and proficient advice to the farmers IT can be a best mean not only to develop agricultural extension but also to expand agriculture research and education system. A silent revolution is taking place in the communication systems in rural India. Government has taken up a number of satellite based “cyber extension” initiatives, across the country. District level websites are being hosted, Information kiosks are being established at block/mandal and village levels & technical & other need-based information is being collected, designed & hosted on the Internet. Quick dissemination of technological information from the agriculture research system to the farmers in the field and reporting from farmers’ feedback to the research system is one of the critical inputs in transfer of agriculture technology. To reach over 110 million farmers, spread over 500 districts & over 6000 blocks is an up hill task. The diversity of agro ecological situations adds to this challenge further. Farmers’ needs are much more diversified and the knowledge required to address them is beyond the capacity of the grass root level extension functionaries. Today it is possible to find a solution to this situation by using the potential of satellite based Internet base communication networks are expanding very fast. Internet connectivity has touched almost all the districts in the country and is moving down to the village levels. Many pilot projects to connect rural community to cyber-space are in progress at various locations. The initial response of rural people, particularly women, has been very encouraging. The experiences of these projects have shown that rural people have been using the Internet in innovative ways. Rural people are looking for weather forecasts, market prices, job appointments and news on the net regularly. They have also started to charge for some of these services selectively. Farmers are also using the Net for getting technical advice online from various sources. Rural people have created their own E-mail accounts and are using this facility for faster communication.

References :

1. www.kisan.net
2. www.krishiworld.com
3. www.nic.in/agrico
4. www.agri.mah.nic.in

Economic Analysis of Water Resources in Sindhudurg District of Maharashtra

Pralhad Kamble
Asst. Professor, Dept. of Economics,
Shri. S.H. Kelkar College Devgad,
Dist- Sindhudurg (MS)

Abstract

India, with a geographical area of about 329 Million Hectares (M.ha), is a land of many mountains and rivers, some of them figuring amongst the mightiest rivers of the world. Physio-graphically, India may be divided into seven well defined regions. These are: the Northern Mountains comprising the mighty Himalayan ranges; the Great Plains traversed by the Indus, Ganga and Brahmaputra river systems; the Central Highlands, consisting of a wide belt of hills running east-west between the Great Plains and the Deccan plateau; the Peninsular Plateaus; the East Coast, a belt of land of about 100-130 km wide, bordering the Bay of Bengal; the West Coast, a narrow belt of land of about 10-25 km wide, bordering the Arabian Sea; and the islands, comprising the coral islands of Lakshadweep in Arabian Sea and Andaman and Nicobar group of islands in the Bay of Bengal.

The land of Culture and Natural beauty, Sindhudurg is famous for its natural beauty like Beaches, Backwater, Waterfalls and Pilgrimage centers. The major attraction here is the long and narrow stretch of beaches. On clear day, you can see the sea-bead through a depth of 20 feet. Then if course, the there are the forts, Sindhudurg one of the Maharashtra’s more popular and important sea forts built in 17th century and the famous Padmagarh fort. The name of the fort is given to the Sindhudurg district. Tourist from all over the world visits throughout the year to see this Maratha glory.

Sindhudurg is the Konkan area of Maharashtra having stretch of land on the west coast of India, endowed with the beautiful seashore, picturesque Mountains and scenic natural beauty and known for tropical fruits like the world famous Alphonso mangoes, cashews, Jamuns etc (www.Sindhudurg Govt. in.)

During the monsoon skies are heavily clouded and winds are very strong being mainly westerly or south-westerly. The Amboli gets annually on an average 7476 mm of rain. The coastal stations of Malvan and Vengurla get annually 2275.00 and 2447.00 mm of rain respectively. Practically the entire annual rainfall occurs during the months from June to October. July is the month of the year when about one third at the annual rainfall is received. The rainfall in the district is generally high and variation from year to year in the rainfall is not large. There are 8 west wardly fast flowing rivers, which normally go dry during summer. Vaghotan, Devgad, Karli, Tillari, Khadi, Terekhol, Jog, Jagbudi are the major rivers in the district. All these rivers originate in Sahyadri and empties in Arabian Sea on the west. The basic feature of all these rivers is that they flow in rainy season and in summer these are almost dry.

Keywords:- Water resource management, government policy, people’s participation.

Introduction:-

Water resources are sources of water that are useful or potentially useful. Uses of water include agricultural, industrial, household, recreational and environmental activities. The majority of human uses require fresh water. 97 percent of the water on the Earth is salt water and only three percent is fresh water; slightly over two thirds of this is frozen in glaciers and polar ice caps. The remaining unfrozen fresh water is found mainly as groundwater, with only a small fraction present above ground or in the air. Fresh water is a renewable resource, yet the world's supply of groundwater is steadily decreasing, with depletion occurring most prominently in Asia and North America, although it is still unclear how much natural renewal balances this usage, and whether ecosystems are threatened.

Sources of Water:-

i. Surface water
ii. Under river flow
iii. Ground water
iv. Desalination
v. Frozen water

Economic analysis, or the understanding and prediction of decision making under conditions of resource scarcity, plays a major role in the planning, design and management of sustainable water resource systems. Allocation of water among competing uses to obtain an optimum value in terms of market or welfare measures is one of the main problems of water resources planners. Price theory is very relevant where markets are operating efficiently, whereas welfare economics seeks to maximize human welfare in situations where desirable social gains and undesirable social costs are not fully accounted for in a profit maximizing, market

economy (North, 1985). Price theory and welfare economics tend to focus on static analyses of projects, whereas, financial analysis considers the time value of investments and decisions. In this section, we will consider some aspects of financial analysis. Choice is governed by economic and financial feasibility and acceptability with respect to social and environmental impacts. Here we want to consider investment analysis which serves as a guide for allocating resources between present and future consumption.

Objectives of the study:- The key objectives for the present study are set up as under.

i. To analyze the relationship between water resources and economic development.
ii. To evaluate the government policy regarding water resource management.
iii. To review the water resources like rainfall, rivers, dams, wells, tube wells etc. in Sindhudurg district.
iv. To analyze the major obstacles in water resource availability in Sindhudurg district.
v. To make suggestions for effective management of water resources in Sindhudurg district.

Research methodology:-

A. **Data collection:-** The data required for the entire research will be collected through secondary sources. The secondary data will collected through various books, journals, government reports, published and unpublished documents, newspapers, internet websites etc.

B. **Quantitative techniques:-** An essential data collected from various secondary sources will be processed, tabulated and interpreted with the help of various statistical tools such as mean, standard deviation, correlation, regression, percentage, compound growth rate and so on. Moreover, various parameters like graphs, pie charts, trend line, and histogram will be used for effective presentation and data analysis.

Water resources in Sindhudurg District:-

Sindhudurg district falls in west coast plain and Ghat Region in Sub Tropical Zone and is predominantly agrarian economy. The small hilly ranges running the east-west and north-south, dividing the whole district in 6 rivers and 14 creeks. It is creating some plateaus nearer the coastline.

Table 1. Tahsilwise Annual Rainfall Data (2002-2011) (mm)

Taluka	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	Decadal Avg.
Devgad	2033.9	2132	2091	2535.4	2889	3316.2	2391	2846.4	3796	3491	**2752.19**
Malvan	2048.9	2415	2535	2484	2299.2	2836	3291	4209	5568	4303	**3198.91**
Samantwadi	2962	3570	2503.4	3939.8	4761.4	4103.9	3838	4062.5	5036	4632.6	**3940.96**
Vengurla	2166.3	2578.1	2525.6	3055.8	2774.5	3479.3	2555.1	3723.1	4362.5	3485.2	**3070.55**
Kankavali	2116	2066.8	2404	2692	3381	3331	3106.8	3515	5093	4619	**3232.46**
Kudal	1977.8	2540	2712	3059	2531	3342	3273	3875	4442	4189	**3194.08**
Vaibhavadi	2799.9	3152	3339.6	4421	4823.4	4692.2	3916.2	3695.6	4179	4783	**3980.19**
Dodamarg	2784	3053	2751	3600	3826.6	4160.1	3801.6	3625.4	4874.1	4393	**3686.88**
Dist Av.	**2361.1**	**2688.3**	**2607.7**	**3223.3**	**3410.7**	**3657.5**	**3271.5**	**3694.0**	**4668.8**	**4236.9**	

Source: District Socio- economic review of Sindhudurg district 2013-14

The normal annual rainfall over the district varies from 2300 mm (Malvan) to about 3205 mm (Kudal). It is minimum in the western part of the district along the coast and gradually increases towards east and reaches maximum along Western Ghats. The average annual rainfall for the period 2002-2011 ranges from 2752.19 mm (Devgadh) to 3980.19 mm (Vaibhawadi). The annual rainfall data of all talukas is given in Table 2. Perusal of rainfall data from above table reveals that during last decade (year 2002-2011) also reveals that lowest rainfall amounting 2261.1 mm was observed during year-2002 in the district, whereas maximum rainfall 4668.8 mm was recorded in year-2010 in the district.

Drainage pattern: There are 8 west wardly fast flowing rivers, which normally go dry during summer. Vaghotan, Devgad, Karli, Tillari, Khadi, Terekhol, Jog, Jagbudi are the major rivers in the district. All these rivers originate in Sahyadri and empties in Arabian Sea on the west. The basic feature of all these rivers is that they flow in rainy season and in summer these are almost dry. The basins in width, depth and length are short and not navigable. The Yalgat, Kalaval, Achara, Mochemand and Devgad creeks are navigable for small

Organised By | M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur | ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

water vehicles and useful for fishery (Sharma, 2001).

Fig. 1. Drainage Pattern in Sindhudurg District

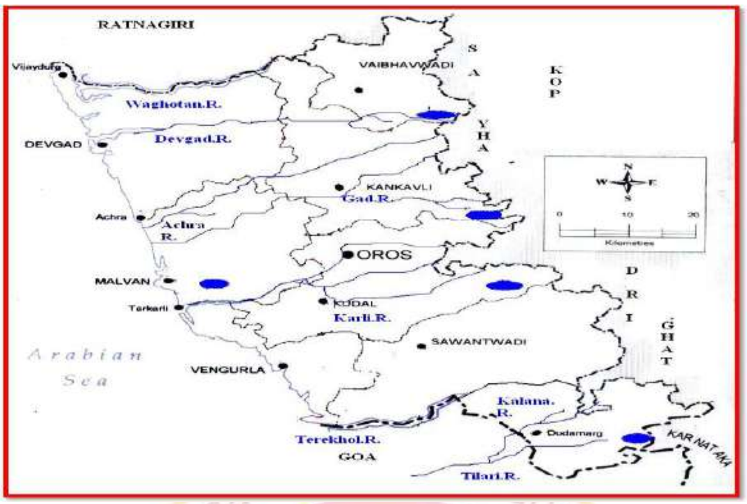

Table 2. Irrigation projects in Sindhudurg District (2009-10)

Sr. No.	Tahsil	Big Project	Medium Project	Small Scale Project		Pazar Lake	Kolhapuri Bandhara
				State	Local		
1	Devgad	0	0	0	0	0	50
2	Vaibhavwadi	0	1	4	0	1	44
3	Kankavli	0	2	1	0	4	92
4	Malvan	0	0	0	1	2	96
5	Vengurla	0	0	0	2	0	43
6	Kudal	1	0	0	7	2	69
7	Sawantwadi	1	1	1	0	0	74
8	Dodamarg	0	0	0	2	1	50
	Total	**2**	**4**	**6**	**22**	**10**	**518**

Source : Socio-Economic Revies and Statistical Abstract of Sindhudurg District.

Tahsil	Bhuyari Bandhara	Upsa Irrigation Plants	Irrigated Wells
1	12	130	2882
2	04	42	93
3	18	267	3106
4	4	227	2094

Organised By	M. H. Shinde Mahavidyalaya,Tisangi Tal.Gaganbavada Dist.Kolhapur	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

5			0			154			2646	
6			0			242			3741	
7			6			342			1814	
8			00			157			429	
Total			**44**			**1561**			**16805**	

Source – Agri. Dept Pune.

The above table indicates the irrigation facilities available in Sindhudurg district. It states that there are only 2 large irrigation projects in the district situated at Tillari in Sawantwadi taluka and at Talamba in Kudal taluka of the district. Moreover, there are 4 medium irrigation projects of which one is situated in Vaibhavwadi taluka, two are in Kankavali taluka and one is in Sawantwadi taluka. In addition to that there are 28 small irrigation projects of which 6 are by State owned and 22 are Zilla Parishad owned. Moreover there are 10 Pazar lakes constructed in the district. The number of Kolhapur Type Weir is 518 in the district, out of them 96 KT weir are in Malvan taluka and 43 KT weir in Vengurla taluka. The number of Bhuyari Bandhara is 44 in the district, out of them 18 bandharas are in Kankavali taluka. The number of irrigated wells in the district is 16805, out of them 3741 wells are in Kudal taluka and only 93 wells are in Vaibhavwadi taluka. It indicates that according to the requirements of water for several purposes in the district, the irrigation facilities available in the form of large, medium and small irrigation projects as well as in the form of Bhuyari Bandhara, Pazar lakes and irrigated wells is not sufficient. There is a wide scope for construction of various reservoirs, Pazar lakes, Kolhapur Type weir to fulfill the raising needs of different sectors of the district.

Table No.3. Irrigated Area under different Categories (Area in Hectare)

Sr. No.	Taluka	Irrigated Area		Net Irrigated Area	Gross Irrigated Area	Gross Fertile Area
		Surface	Wells			
1	Devgad	497	775	1272	1821	12527
2	Vaibhavwadi	241	393	634	680	11961
3	Kankavali	618	841	1459	1702	25265
4	Malvan	1827	2001	3828	4750	26510
5	Vengurla	978	1016	1994	2426	15813
6	Kudal	1342	1615	2957	3289	27193
7	Sawantwadi	1742	2021	3763	4258	20751
8	Dodamarg	429	540	969	1231	8346
District Total		7674	9202	16876	20157	148366

Source: Agriculture Commissionerate, Pune.

The present table is related with the impact of irrigation facilities on land fertilization in the district. It indicates that the net irrigated area due to these irrigation projects is 16876 Hectare in Sindhudurg district. Out of them the proportion of net irrigated area is high in Malvan taluka i.e. 3828 Hectare followed by Sawantwadi taluka i.e. 3763 Hectare. The very less proportion of net irrigated area is found in Vaibhavwadi taluka i.e. 634 Hectare. On the other hand, the gross irrigated area in Sindhudurg district is 20157 Hectare, of which 4750 Hectare is found in Malvan taluka and 680 Hectare gross irrigated area is found in Vaibhavwadi taluka. The gross fertile land due to these irrigation facilities available in district is 148366 Hectare, of which 27193 Hectare fertile land found in Kudal taluka, while 8346 Hectare gross fertile land found in Dodamarg taluka.

It is cleared from this table that though the net irrigated area and gross irrigated area in many talukas of district is large in quantity, it is inadequate to increase the crop production in Sindhudurg district. Because the irrigated area plays an important role in agricultural development of the district. Therefore in order to increase the crop production with continuous way, the irrigated area should be increased by setting up various dams,

reservoirs, lakes and other sources of water availability.

Conclusions:

1. Even though the district receives high rainfall in the range of 2300 to 3200 mm/year, water scarcity in the non-monsoon seasons is the major issue of concern and many villages face water scarcity in the summer.
2. The falling trend of water level in the range of 0 to 0.20 m/year is (in parts of Devgad and Kankavali talukas) and in elongated western part of the district (in parts of Malwan and Vengurla) and in southern part of the district (in parts of Sawantwadi and Dodamarg talukas).
3. There is a lack of efforts to harness and harvest the rain water in the region. Mass awareness programmes should be organized in large scale by district administration. Such programmes are necessary so as to educate the user regarding yielding capacity of aquifer, benefits of small water conservation schemes/efforts, appropriate crop planning and irrigation practices etc.
4. The district has a coastline of 121 km and has 14 creeks, about 76900 ha of agricultural land is reported to be saline due to sea water ingress along the coast and creeks. CGWB has carried out a study on sea water ingress in Mithibhao creek area of the district. About 15 ground water samples were collected from areas adjacent to the Mithibhao creek and it is observed that only 4 samples collected from 3 wadis viz., Jatewadi, Kondwadi and Yeshwantwadi which are located very close to the incomplete bund of Kharland Development Board show sea water contamination. To avoid ground water quality deterioration the existing damaged bunds/bandharas needs to be repaired in time and incomplete bunds needs to be completed by Kharland Development Board on priority basis.

Recommendations:-

1 The major part of the district is underlain by hard rocks i.e., Deccan Trap Basalt, Laterite, Dharwarian Metamorphics and Kaladgis where only dugwells are most feasible structures for ground water development.

2 The sites for borewell need to be selected only after proper scientific investigation. The borewells generally tap deeper fractures, which may not be sustainable and are not recommended for irrigation purpose. However, to cater to the drinking water requirements the borewells can be used by installing the hand pumps.

3 The falling trend of water level in the range of 0 to 0.20 m/year is (in parts of Devgad and Kankavali talukas) and in elongated western part of the district (in parts of Malwan and Vengurla) and in southern part of the district (in parts of Sawantwadi and Dodamarg talukas). In such areas dual approach of ground water development coupled with augmentation needs to be practised.

4 The overall stage of ground water development is about 27.73%, thus the scope of ground water development exists in worthy areas. Further ground water development should be coupled with artificial recharge and water conservation measures, wherever feasible so as to augment the ground water resources and adoption of ground water management practices, so that the sustainable development is achieved.

5 In spite of heavy rainfall over the area, many villages face water scarcity in the summer. In such areas, attempts may be made to increase recharge and create additional storage spaces by employing unconventional methods like hydro-fracturing, bore blast technique, horizontal bores in dugwells along the plane of weakness etc., and artificial recharge structures. Small schemes of water conservations like storage tanks on hill tops/plateau needs to encouraged in mitigating the water scarcity situation.

6 The scope exists for construction of suitable artificial recharge structures in the district in limited areas. The structures recommended for the hilly areas are: contour bunds, gully plugs, nala bunds and check dams. For other hard rock areas, the nala bunds, check dams and KT weirs are suggested. The existing dugwells may also be used for artificial recharge of ground water provided source water is free of silt and dissolved impurities.

7 Mass awareness programmes should be organized in large scale by district administration. Such programmes are necessary to educate the user regarding yielding capacity of aquifer, benefits of small water conservation schemes/efforts, appropriate crop planning and irrigation practices etc.

References:

1. District Socio-Economic Review of Sindhudurg 2012, Directorate of Economics and Statistics, Maharashtra.
2. Crase Lin and Gandhi Vasant (2012), "Improving water resource management in India's agriculture: search for effective institutional arrangements and policy frameworks", Australian Centre for International Agriculture Research, Australia.
3. Vaidyanathan **(2013) "**water resources of India", Oxford University Press.
4. **Biswas** Asit K., TortajadaCecilia **&** VarisOlli **(2004) "**Integrated Water Resources Management in South and South-east Asia" Oxford University Press.
5. "Water supply and sanitation" (2002) the study report by Planning Commission of India.
6. Varshney C.K. (1989), "Water Pollution and Management", Wiley Eastern Limited, New Delhi.
7. Varadan K.M. (2002), "Agricultural Water Management in Humid Tropics", Agribios Publication, Jodhpur.
8. http://sindhudurg.nic.in

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Demonitization And It's Impact on Indian Economy

Prof. Ranjana Bansude
Assistant Professor,
Department of Commerce
A. R. BurlaMahilaVarishthaMahavidyalya, Solapur

Abstract: The Indian agrarian economy which is highly unorganized is primarily cash based. Mostly people in rural areas depend on cash for their day to day activities. The Prime Minister's decision of demonetisation on 8 November, 2016 badly hit the livelihood of rural people with regard to cash transaction. This study was carried out to evaluate the impact of demonetisation and cashless digital economy in the rural sector. The paper mainly reviews the secondary data published in various forms from internet, newspaper articles, and published reports. Some observations from interaction with rural people on the issue of demonetisation and its impact have also been mentioned. Demonetisation is one step in fighting corruption at large. However, preparation for demonetisation was lop sided and its impacts were terrible on the rural people. The idea of cashless economy must be implemented taking into consideration a more holistic approach, such as strengthening legislation and capacity-building of regulators and anti-corruption watchdogs.
Keywords : Demonetisation, Agriculture, Rural Economy, Daily Wage Labours, Cashless Economy

Introduction: Demonetisation means the act of stripping a currency unit of its status as legal tender. The process of demonetisation involves either introducing new notes of the same currency or completely replacing the old currency with new one. There are various reasons as to why nations demonetize their units of currency. To wipe out black money, and to make India a cashless digital economy, Indian government adopted demonetisation on November 8, 2016. As per the annual report of Reserve Bank of India the total currency notes in circulation were 16.42 lac crores in denomination of old □ 500 and □ 1000 (MoF, 2017). As per the last official count released by RBI On 14th December 2016, the total amount of old notes of value of Rs. 12.44 lac crores were deposited by the customers till December 10, 2016 (Roy, 2016). Prime Minister Modi highlighted that "the magnitude of cash in circulation is directly linked to the level of corruption." Thus, reducing the cash in circulation would reduce corruption (Modi, 2016). The Government of India believes that this demonetisation was required for the four main reasons: first reason is for stopping the funding of terrorism, second reason is for tackling the problem of fake currency, third reason is for making the black money worthlessand fourth reason is for reducing the corruption. It will help to control inflation, recapitalise banks, minimizing the interest rates and making the economy vibrant, with capital inflows. However, the Indian agrarian economy which is also primarily cash based, and is highly unorganized, has emerged as a source to route black money, back into the system both in terms of tax exemptions and channelizing funds to create legitimate funds (Sabnavis, 2016).Another move by the government was to introduce cashless economy through digitization of transactions. Rural areas are home to two thirds of the country's population of some 870 million people where much of the challenge lies in achieving cashless transactions for the rest of the decade. It is estimated that rural users will constitute almost half of all Internet users in 2020. Number of connected rural consumers is expected to increase from 120 million in 2015 to almost 315 in 2020. Over 93 per cent of people in rural India have not done any digital transactions, so the real problem lies there (Kumar, 2017). The government announced zero balance accounts for people, but growth of bank branches was low. In this context the present paper tries to address whether demonetization move is an opportunity for rural India to become a digital economy.

Objectives

1. To understand the nature and forms of rural economy and the status of farmers and daily wage labourers in India.
2. To evaluate the impact of demonetization on farmers and daily wage labourers in rural areas.
3. To study the impact of demonetization and cashless digital economy, its utility, accessibility and availability for rural people.

Review of Literature

Plenty of literature is available in newspapers, magazines, internet and other platforms of social media about the impact of demonetisation on various sectors of the economy and in particularto agriculture. However, barely any empirical evidence justifying the impact of demonetisation on farming and related activities is available. A preliminary study was conducted by Bisen, et al. (2017) to analyse the impact of demonetisation on various stakeholders such as farmers, traders and consumers. They found that, due to

demonetisation small and marginal farmers were most affected in contrast to large farmers in case of sowing, purchase of inputs and sale of agricultural commodities. Among commodities, farmers dealing with perishables were more affected than farmers dealing with grains. However, wholesalers were most affected in grain markets and retailers in fruits and vegetable markets. Consumers have used more than one mode of payment to deal with cash crunch situation but, the lower income class people and those who did not use alternative payment methods (e-payment) were the most affected. Chand & Singh (2017) reported that most of the Rabi crops are selfpollinated, farmers need not buy fresh seeds every year and due to which the sale of seed by public institutions was reported to be much lower than normal sales. According to Bisen, et al. (2017) the farmers were affected as far as access to the inputs is concerned. The farmers did not use either cheque or any of the digital payment gateways for procurement of inputs.

Methodology

The paper is mainly based on the reviews of secondary data published in various forms. The data were collected from internet, articles from newspapers and reports published in different forms. It has alsoanalysed some observations and interactions with rural people at various places on the issue of demonetisation and its impact on them.

Analysis and Findings

Demonetisation and its Impact on Rural Economy

In India 70 percent (83.3 crore out of total 121 crore) population live in rural areas and depend on agriculture, while 37.7 crore live in urban areas (Census, 2011). Agriculture is the backbone of the Indian economy and is primarily a cash based sector with large capital input. The agricultural and allied sector accounts for 17 percent of the GDP and employ about 49 percent of the total workforce (Planning Commission of India, 2014). It is the largest employment source and important piece of the overall socio-economic development. It also provides raw materials to leading industries such as cotton, textile and sugar industries and exports various agricultural commodities like tea, coffee, spices and tobacco. Rural economy is quite complex where cash and co-operative banks are the back bone of the rural economy.

Around 263 million of Indian farmers are dependent on cash transactions for buying seeds, fertilizers, and fuel for Rabi season (Kohli, 2016). Since Rabi seeds are usually self-pollinated, farmers need not buy seeds every year. However, they are recommended to buy new High Yield Variety seeds for beer harvest, but due to the cash crunch as a result of demonetisation, the few willing farmers refrained from doing so. Majority of them were not able to purchase inputs like seeds from market. Many farmers used old seeds from the last year's harvest and did not purchase new quality seeds. The farmers were forced to buy on credit or take loan from informal credit sources at exorbitant interest rates. Small farmers couldn't borrow money from money lenders due to restrictions of withdrawal. Even with decent monsoon rains, the farmers were willing to invest heavily in Rabi season 2016 as they were hit by drought in 2014 and 2015. In November 2016, 79 lac hectares of land was under Rabi cultivation (an increase of 8.8 percent since the year 2015) and only 20 percent of the sowing was completed in crop producing states like Maharashtra, Punjab, Gujarat, Tamil Nadu and Karnataka (Kohli, 2016). The area under cultivation, sowing pattern, productivity, and markets were directly affected. The move to demonetize and the subsequent cash crunch created an inability to secure financing to the much unorganized agriculture sector for both harvesting and sowing the subsequent crop cycle. Perishables, vegetables and fruits, in most markets exhibited a drop in market arrival as well as a fall in prices post demonetisation as much as around 4 to 5 percent. According to the data available on Agmarknet, daily arrivals of tomatoes in wholesale markets in December 2016 was 54 percent higher than November 2016 likewise, in Maharashtra it was 48 percent higher in the month of December than in November in 2016. Thus prices dived due to the glut in the market. Eventually, farmers were at a loss. Due to the prevailing conditions, Rabi crop output was predicted to increase by 6.02 percent (Chand & Singh, 2016).

The problem of the demonetisation was largely associated with the rural areas of the country that have lesser number of banks and ATMs compared to the urban and semi-urban areas. The problem was not the inaccessibility of the banks and ATMs, but the limit on cash which could be withdrawn. A farmer can take a day out from his busy schedule and manage to go to bank and get the cash back, however the limit on the amount withdrawal forced him to do that again and again and the banks in rural areas are far away from villages. Looking at rural India, people waste a lot of time standing in long and serpentine queues in front of banks and ATMs. The slowdown of economy was due to wipe out of a large number of small entrepreneurs from the market in rural areas.

Apart from that the Micro Finance Institutions (MFI) industry is a cash intensive with its large network base of 3.2 crore clients in India. Most of the borrowers take loans in cash and they repay loans in cash. MFI operations was most affected as there were lot of women with loans between Rs 10000 to Rs 50000. The disbursement was delayed and collections dropped leading to situation of operational paralysis in the rural sector. MFI sector showed relative slowness towards going cashless. This can be attributed to the fact that India is among the most cash intensive economies in the world with a cash to GDP ratio of 12 percent, almost four times as much as other markets such as Brazil (3.93%), Mexico (5.3%) and South Africa (3.73%)

Though agriculture forms a major part of the rural and national economy, it's not the only contributor. Demonetisation also affected the allied agricultural industries like tractor manufacturers, farm equipment manufacturers, etc. along with the overall village economy. The cash crunch and lower penetration of electronic payment services in the rural sector significantly reduced the buying power of the rural consumer at least in a short run. This compressed the demand for sectors ranging from transportation, consumer durables, to perishable items like fruits and vegetables. Since there was a contraction in demand a fall in prices was found. People started trading on credit basis in hopes of releasing the cash flow when the liquidity situation improves. This lead to a spike in prices as the interest on the credit was realized through the consumers. Overall, there was a price spiking trend in rural sector.

Rural Banking and Distress

During demonetisation, Reserve Bank of India (RBI) introduced separate rules for District Central Cooperative Banks (DCCBs) and Primary Agricultural Credit Societies (PACS), the primary financial institutions used by the rural population. From 14 November, 2016 onwards, DCCBs and PACS were only allowed to issue new currency but not to exchange or credit old notes. The RBI decision, to disallow DCCBs and PACS from accepting or exchanging old currency was perhaps the most controversial one. A key reason for this controversy was the fact that these institutions provided the only access to banking for an overwhelming majority of India's rural population, which includes small-scale farmers and lower income groups (Asian Development Bank, 2013). Farmers in particular depend on DCCBs and PACS heavily, including when it comes to purchasing seeds and fertilizers. Meanwhile, a large part of rural population was forced to commute to larger villages or cities to exchange or deposit old notes. RBI speculated that the government was concerned with large cash deposits at DCCBs and PACS immediately after the demonetisation announcement. Between 8 and 14 November, DCCBs in 17 Indian states received deposits of approximately Rs.9000 crore (Fernandes&Sukhi, 2016).

The timing of RBI's decision coincided with the peak agricultural season of harvesting summer crops and sowing winter crops. The inability of the traders to pay in cash led to disrupted cultivation and adversely affected the marketing and sale of agricultural produces. The difficulties of the producers of perishables were particularly acute. Further, many farmers were unable to buy seeds and other inputs or to pay agricultural workers for farm operations (Alliance for Sustainable and Holistic Agriculture, 2017). The decision triggered intense agitation by employees of rural banks and prominent farmer groups (representing over 20 million farmers in the country) in states like Maharashtra, Kerala, Uttar Pradesh, Gujarat, Tamil Nadu and Karnataka1 . Protests and demonstrations lasted from mid-November 2016 to January 2017 and were particularly well-supported in the southern states of Kerala and Tamil Nadu, which have the largest cooperative banking systems in the country (National Federation of State Cooperative Banks, 2016).

Advantages of Demonetisation

Demonetisation also had a positive impact in rural sectors eventually. Initially, rural people faced difficulties in getting cash as trading of high-value notes were banned and a limit was imposed by the government on withdrawal of the cash from the ATM and banks. This reduced liquid cash with people and thus their expenses were reduced. As Indian GDP is consumption driven, demonetisation impacted GDP of the country. People owing black money deposited their cash in banks and had to pay taxes to the government which led to increase in government savings. So the liquidity with banks was increased and they were able to lend more money in the market. Eventually supply of money in the market increased and hence interest rates were reduced which were predicted to boost investment in agriculture in the country. It was assumed that as the investment will increase, production of crops will also increase, which will lead to growth in the employment and hence income of the people will finally increase. As the disposable income of people will

increase consumption of the goods and services will increase ultimately leading to increase in GDP of the country.

Conclusion and Recommendations

Demonetisation is a one step of in fighting corruption, black marketing, and financing insurgency. However preparation for demonetisation was lop sided, and its impacts were terrible on Indian public particularly in rural areas. The people, who were targeted, did not come on streets, but common folk were out from their work places as well as homes. This move had major impact on the parallel economy. Sudden announcement and failure to prepare in advance created temporary chaos and discomfort among the general public. Demonetisation should be a continuous exercise by the government and be repeated at suitable intervals to discourage the hording of Black Money in the form of cash. The self help groups (SHGs) can be of great help to the people in the promotion of digital banking systems in the rural areas. However, whenever such measures are to be taken proper the government should take into consideration the impact it may have on common man. Alternative source of funds should be arranged to cater the needs of the poor. All the line department functionaries such as school teachers, health workers, village Development officers, Anganwadi workers, etc. must educate the people about the financial inclusion and digital economy. Like Pulse Polio Campaign, the Digital India Campaign twice or thrice in a year in a mass scale can be conducted in the country. It is an appropriate way to propagate the digital India campaign in rural areas (Pattanaik, 2017, p. 57). The Jan DhanAadhaar Mobile (JAM) can encourage digital transaction culture. It is spreading to reach each remote corner of the country. A large number of government transfers are made through JAM mode. This will help rural people to get digital transaction awareness.

References

1. Alliance for Sustainable and Holistic Agriculture. (2016). What do farmers' movements in India want from budget 2017-18? Retrieved from http:// www.kisanswaraj.in/tag/pre-budget-consultations
2. Asian Development Bank. (2013). India: Rural finance sector restructuring and development. Retrieved from https://www.adb.org/sites/default/files/projectdocument/75076/exec-sum.pdf
3. Bisen, J., Kumar, S., Venkatesh, P., &Aditya, K.S. (2017). Impact of demonetisation on agriculture: A case study. Indian Journal of Economics and Development, 5(2), 1-11.
4. Chand, R., & Singh, J. (2017). Agricultural growth in the aftermath of demonetisation. NITI Aayog. Retrieved from http://niti.gov.in/content/ agricultural-growth-aftermath-demonetisation
5. Choudhury, S., &Jadhav, J.(2016). India's rural economy hit hard as informal lending breaks down. Retrieved from http://www.reuters.com/article/us-indiamodi-corruption-rural-idUSKBN13M06T
6. D'Monte, L. (2016). India's cash conundrum: How ready is India to go cashless? Livemint. Retrieved from http://www.livemint.com/Politics/ ODcuu2wmWqGWNUY6 HhmmJ/Indias-cash-conundrumhow-ready-isIndia-to-go-cashless.html
7. Fernandes, F., &Sukhi, S. (2016, December 18). Over 9000 crores deposited in district co-operative banks in 5 days post demonetisation. The Economic Times. Retrieved from http://economictimes.indiatimes.com/industry/ banking/finance/banking/over-rs-9000crore-depositedin-district-co-op-banksin-5-days-post demonetisation/articleshow/56046062.cms
8. Ghosh, M. (2016) .The good, bad & ugly of demonetisation drive-3 case studies. Retrieved from http://trak.in/tags/business/2016/12/19/demonetisation-goodbad-ugly-case-studies/
9. Jebamalai, S., &Arulraj, A.(2017) Rivista di cultura e missionedellePontificieOpereMissionarie. Retrieved from http://omnisterra.fides.org/articles/view/ 36
10. Kaur, S. (2016). Demonetisation and its impacts in India. International Journal of Research, 03(17).1150-1154.
11. Kohli, R. (2016, November 22). Demonetisation: The impact on agriculture. Retrieved from http://www.livemint.com/Opinion/B1vFTOgwqHjdM5nkmg2CxJ/ Demonetisation-The-impact-on-agriculture.html
12. Kumar, A. (2016). Demonetisation is a foolish step… The poor will suffer the most. Retrieved from http://www.indialegallive.com/commercial/special-story/ demonetisationwill-adversely-impact-97-percent-indians-15912
13. Ministry of Finance. (2017). Demonetisation: To deify or to demonize? Economic Survey 2016-17. Retrieved from http://indiabudget.nic.in/es2016-17/ echap03.pdf \
14. Modi, N. (2016). India takes historic step to fight Corruption, black money & terrorism. Retrieved from http://www.narendramodi.in/text-of-primeminister-s-address-to-the-nation-533024

Demonetization

Mr. Sambhaji Rajaram Shinde
B.A. Part – 3
Economics Department
M.H.Shinde Mahavidyalay Tisangi,
Tal- Gaganbavada Dist- Kolhapur

Introduction

After the decision of the nail-lock, some people were ordered to deposit their black money, which was deposited in thousands of rupees and five hundred rupees, to the bank. Whose money is white, he will go to the bank with a brighter face and collect his legitimate money. In exchange, he would get new notes. However, some smart donors used the many rules of rules to collect their money in the bank in different ways and by doing so, they also realized that it has become white and people are still following it. There is no record of how much money has been collected so much. But there are many journalists and some survey economists in the media who have been fooled by the fact that many blackouts have made their money white in the bank. Opposition parties are doing the same. It is their work. Former Finance Minister P. Chidambaram has questioned where black money is.

Chidambaram also had the idea that the money which was black money had become white in the bank. But the people who tried to do so have now found evidence in the hands of the government, and these raiders have begun to capture black wealth in old form or new notes in their possession. In the last three days, the Income Tax Department officials have unearthed wealth worth Rs 1,000 corer. This series of printouts will continue as well. Though Chidambaram is saying anything, the direction of action taken in front of the nod has not gone wrong.

The government also said that the black moneylenders were going to find this way and that people are now searching for it. In these raids, more gold is worth than a quintal. When the announcing decision was announced, many alleged experts said that gold should be taken into account when gold was invested more than black money. The government is also guided by that direction. According to this, so much gold has been found to fill some quintal in different places in the country. How much of such kind of work is done and how much money the government gets from it will be known in the future. However, opposition parties have been given the opportunity to spread that all these schemes have been cropped[3].

Impact of Demonetization

The government claims the breakthrough was successful

The government is in the Supreme Court, claiming that the decision has been fully successful, the visual effect of the nail-cutting decision that was implemented with the main intention of wounding black money was found in the Supreme Court. The Government has also claimed to reduce the length of the queues out of banks to change the currency[3].

During the hearing of a petition filed against the non-combatants, the government supported the blockade. If you do not take effective measures against currency constraints, riots will spread everywhere in the country; the court had given this warning to the government in the previous hearing[3].

Banks are collecting large funds because of the fact that old notes are being deposited in large amounts of bank deposits. This can reduce the rate of interest on the loan; the government also claimed that the case was in court[3].

There is no shortage of new notes of 500 and 2 thousand rupees in the country. However, the government agreed that it is delaying the delivery of the notes to the banks due to traffic constraints[3].

All the appeals filed by other courts in the Supreme Court should be jointly heard in the Supreme Court; the court accepted this government's request. Petitions have been filed against non-combatants in the High Court in Kolkata and Chennai. Court to declare not for decision to be illegal; the petitioners had demanded that. But doing so would be an intervention in the government's authority; by saying this, the court rejected this request[3].

Banknotes hit the secondhand car market

Dealers in this business are saying that the opposite result of the notebook is sitting in the second hand car market of the country. Since the issuance of the note-making announcement was announced suddenly, many customers have already stopped purchasing secondhand car or some people are willing to pay the cash to buy old notes. That means the dealers have declared that old notes will not be taken, but they say that the business is much lower[3].

Speaking about old car sales, a dealer said, "Old cars cannot be used for long, so we should sell them even after reducing profits." It is now at the end of the year. Changes in the year old valuation of the old car were reduced because it was more than a year old. This has reduced our business by 20 to 30 percent. The old bikes business has become disturbed. Until the new currency moves into the currency, there is no possibility of changing the situation.

In India, secondhand car market is larger than new car and about 3 lakh older cars are sold every month. The unorganized sector is 75 percent and the organized business is 25 percent.3

82 percent of the citizens support the banknotes

Opposition parties have kept up the issue of raising the government's criticism of the government's decision to cancel the big notes announced by the Modi government, but it has been found that majority of the people of India have supported this decision. After the announcement of the ban, the survey was conducted on 8th and 9th November by In Shorts and Ipsos. It was reported by 2, 69,939 people with the help of apps. It found that 82 percent of the citizens voted in support of the ban[3].

In the survey, 84 percent of the respondents said the government was serious about black money due to the ban. Meanwhile, the Modi government, in a meeting of the Parliament of India, on Monday rejected the demand for a ban on the withdrawal of the ban and said that the decision to ban the currency would not be withdrawn in any case. At the same time, it has been said that all the questions of the opponents will be answered. The Congress, Trinamool, the Janata Party and the BSP have demanded to withdraw the ban[3].

Modi government has made 'surgical strike' on black money. This action is likely to be the biggest blow to the real estate sector. This decision will be inconvenient for some time, but this is a big and important decision for the country's healthy economy; Senior Economist Narendra Jadhav expressed this view[3].

However, after this decision, he warned that there is a possibility of corruption in banks, especially co-operative banks, in the process of turning black money into white money. There is a possibility that corrupt officials will be able to alter the balance of money. Regulators need to take strict vigilance; He explained[3].

This decision will increase the tax revenue of the government on a large scale. This decision will also be crucial for the implementation of goods and services (GST). It will be easy to compensate those states with the compensation of 100%; Narendra Jadhav said that[3].

Big benefits after the postpone

The ban has come into the country for a month. ATMs and banks are still available in many places. Many have welcomed this decision, while others are speaking against it. Brix Bank chief and former Indian banker K.V. Kamath has claimed that it will benefit the government, the economy and the common man[2].

1. Restraint on Corruption
2. Cashless Economy
3. Restraint on false notes
4. Real estate sector will be transparent
5. Periods expire

Conclusion:

On November 8, 2016, there was a tremendous impetus for imposition of restriction on the personal life of Sultani who has fallen on the country and the impact of family planning on the subject. But we should see the impact of this monetary activity on all industries, skilled / semi-skilled workers, agriculture, agricultural businesses and foreign investment. Anyone of you will have independent businesses, who are investing in the stock market, who are in the field of foreign investment, which are working as subsidiaries in the business of others, or who have been keeping an eye on all these movements and assuming the next market economy. So these people should keep their views and views here. Opinions of Indian / non-financial economists can also be made[4].

Sources

1) https://mr.wikipedia.org/s/2tvz
2) http://zeenews.india.com/marathi/news/india/5-benifits-of-demonitisition/342668
3) https://www.majhapaper.com
4) https://www.maayboli.com/node/61130

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638X
www aiirjournal.com

Demonitization And Black Money

Prof. Umashanakar G. Nadargi
Assistant Professor
Department of Commerce
A. R. BurlaMahilaVarishthaMahavidyalya, Solapur

Abstract:

In the present era, issue of BLACK MONEY has come into forefront of the society with active participation of our youth and parliament. The main aim of this research paper is to know the present status of black money in INDIA & its future challenges. In the context of present status it includes sources from where black money is generated and its uses in the country at different levels. This paper represents the framework, policy options and strategies that Indian Govt. should adopt to tackle with this issue and also describes the future challenges to be faced by Govt. in this context. It also studies the one of the main reason behind the generation of black money i.e. corruption. It shows up to what extent, the corruption leads to its generation which has considerable impact on various sections of the society. Hopefully, this would contribute to an informed approach on this issue as we move forward in this context.

Keywords: Corruption, Demonstration Effect, Present Status, Future Challenges, and their effects, SIT (Special Investigation Team).

Introduction

As we know that in Ancient times our country, INDIA, was popularly known as "Golden Bird" because people of our country were more civilized in terms of coordination and co-operation, worked in a very enthusiastic & honest manner so as to provide fruits of their work to everyone

Without any selfishness and/or jealousy i.e. they were not concerned about their earnings as compared to others. They focused on the welfare of the nation as a whole. So it could be redacted at that time that our country will become one of the greatest economies in the world and be at the top as regards developed country very soon, but sadly it didn't happen. There are many reasons behind it but the basic reason is the "Use of BLACK MONEY" to a large extent in our country.

Objective

1. To understand the sources of black money.
2. To analyze the solution for decrease black money.
3. To get idea about demonetization.
4. To show the flow of black money in market.
5. To know the problems of laymen with reference to black money

Review Of Literature

- SukantaSarkar (2010) conducted a study on the parallel economy in India: Causes, impacts & government initiatives in which he focused on the existence of causes and impacts of black money in India. According to him, the main reason behind the generation of black money is the Indian Political System i.e. Indian govt. just focused on making committees rather than to implement it.
- Arpit Guru and ShrutiKahanijow (2010) researched on is black money income? Need for amendment in DTAA & ITEA analyzed that black money is spread everywhere in India up to a large extent which continuously stashed towards abroad in a very large amount.
- Vijay Kumar Singh presented a paper on controlling money laundering in India- problems & perspectives that to control black money in India is very difficult task only due to the existence of one reason i.e. poor implementations of laws which leads to sophisticated crime in the economy and thus generates black money.

What is Black Money?

As we know that in the present times, black money is used in our country up to a large extent so it is not possible for us to define it in a very clear terms .Different people defines it in a different way with different terms such as unaccounted income, black income, black wealth, underground wealth, or at economy level it is known as black economy, parallel economy, shadow economy, and unofficial economy. Therefore, all in all these terms usually refers to an income on which the taxes are imposed by government but have not been paid.

Black Money refers to that money which is not fully legitimate property of the owner. It is normally received in terms of cash from economic activities. I.e. Individuals who received it must hide it, spend it on for the fulfillment of their needs.

According to National Institute of Public Finance and Policy (NIPFP) defines

"Black Money is the aggregate of incomes which are taxable but not reported to authorities."

Apart from this, the term black money would also include legal income that is concealed or hide from public authorities:

- To evade payment of taxes which includes - income tax, excise duty, sales tax, stamp duty, etc
- To evade payment of other governmental or statutory contributions
- To evade compliance with the provisions of various industrial laws which exists such as the Industrial Dispute Act 1947, Minimum Wages Act 1948, Payment of Bonus Act 1965, Factories Act 1948
- To evade compliance with other laws and administrative procedures applicable in India.

From where is it generated?

It is generated through main two activities or means – Illegal means and Legal means

- It is earned through Illegal means such as drug trafficking, weapons trading, terrorism, selling counterfeit or stolen goods etc.
- By Corruption which includes bribe given to and by public officers
- Hiding income through Legal activities i.e. not reported to public authorities or we say to the govt.for the purpose to evade taxes.
- Even commercial classes generate black money through Trade.

From where is it used?

In INDIA it is mainly used by ministers in Elections to promote their own interests. It is also used in air travel, land, jewellery etc.

Effects of Black Money

- It leads to increase in inequalities of income which widens the gap between the rich and the poor people of our country.
- It leads to wasteful consumption in our economy i.e. money which should be used for investment but wasted at consumption.
- It leads to decrease in working efficiency of people as they get used to earn Black money by easy means and they start preferring leisure to work.

Present Status Of Black Money In India

As we know, in the recent times the issue of black money and corruption has come into being with participation of our civil society and parliament institutions. In this context two main issues have come into being

1. Firstly, without any adequate factual basis, a large magnitude /amount of black money and unaccounted wealth stashed abroad every year.
2. Secondly, Govt. Response to address this issue has been inadequate or we say considerably negligible.

Now let us look at the picture of Black Money in India

Almost every sector in our country generates and uses black money for its survival in the market, society....etc. It includes Real estate, financial market, bullion &jewellery market, non-profit organizations, external trade and so on.

Another reason for the existence of black money is the presence of Corruption in every field of the economy. For example,

1. if any common man wants to get a job in any public institution like in a bank, or any transport or educational institution etc., then he will have to pay adequate consideration to the authority of that respective institution i.e. Bribe have to be paid.
2. Likewise, if a student wants to get admission in any big and reputed institution, he will have to pay some extra money other than fees in the form of Donations etc.

3. Also in some Educational institutions, more fees are charged for examination forms or for practical which is considerably higher than the quoted fees. In this way, black money is generated and used in big and reputed educational institutions.

Another aspect of black money is very astonishing for society from which significant amount of black money is generated and used and that is the spirituality. Like the cases of NIRMAL BABA and RADHE MAA.Another sector which generates and uses significant proportion of black money is the Indian Political System.

The Leaders/Ministers of this system focus only on their personal growth instead of the Economic development of the country. At the time of elections, they spend a significant amount of money to win or, as is said, to get a chair and after winning they just focus on earning large amounts of money by taking bribes, even for small activities. Such Black Money is either deposited in foreign banks like SWISS BANK or invested in Real-Estate in other countries like Dubai etc. According to 3rd report published in May, 2012 SWISS NATIONAL BANK estimates total deposits as below:

Country	Money Deposited
INDIA	$ 1,456 billion
RUSSIA	$ 470 billion
UK	$ 390 billion
UKRAINE	$ 100 billion
CHINA	$ 96 billion

From above analysis it is clear that India has a Top Position in case of black money deposits.

Even our Prime Minister „Dr. Manmohan Singh‟ lives in a house which has 365 rooms whereas a common man with an average income lives in a simple house containing only 2 to 3 rooms. But many are not even getting this and they are the people living below poverty line and live in slums.

This data shows that our ministers only know about Generating and using Black Money and instead of Developing they are Deteriorating India.

Another aspect through which significant amount of black money is generated is by Manipulation of Accounts in which the accounts are manipulated to misrepresent the authorities which help to generates large amount to black money. Accounts may be manipulated by following ways:

Maintenance of Out of Books

Transactions: It is one of the most widely adopted methods for generation of black money which is generally used by grocery shops. I.e. transactions that may result in taxation of receipts or income are recorded out of the books of accounts .In mostly cases the taxpayer does not maintain books of accounts.

Maintenance of Two (Parallel) Books of Accounts: This is one of the methods which are usually adopted by those who are obliged under the law to maintain books of accounts. In order to evade taxes, these people may resort to maintaining two sets of books of account – one for their own consumption with the objective of managing their business and the other one for the regulatory and tax authorities such as the Income Tax Department, Excise Department etc.

Under-report of Production figure: In this production figure is manipulated in order to evade taxes which in turn help to generate black money at industrial level in an economy.

All these aspects only affect the middle income persons who earn their livelihood by end means. But according to some research, to some extent, common man is also responsible for generation of black money like for saving tax he may produce fake bills, or by producing fake travelling bills for claiming TA, giving bribes to builders to reduce stamp duty etc.

In this way, every citizen of our country is responsible for generation of black money.

Future Challenges Of Black Money: Above we have studied a comprehensive analysis of factors leading to generation of black money in our country. At the same time, it is not possible to curb, control and finally prevent the generation of black money in near future as well as repatriation of black money. There are some challenges which might be faced by the government as explained below:-

To control criminal activates As we know, in country like India there are many illegal activities and crimes that lead to generation of significant amount of black money incomes. It includes counter fiet currency, drug Trafficking etc. Each of them is a major source of unaccounted or black money.

Repatriation of black money stashed abroad:-I think it is the one of the biggest challenge of our government of India to bring back money from abroad.However; it is a goal that cannot be achieved by government action alone as it requires coordination and co-operation of other countries as well as authorities to achieve this. So, government needs to evolve an environment & create legal mechanism through global consensus, co-ordination & by making specific bilateral treaties

Special Investigation Teams:-In order to control and curb prevalence of black money in India, govt.has makes a team which is known as Special Investigation Teams to investigate on the issue of black money. So, at present in India, it works under the chairmanship of retired SC Judge B. P. Jeevan Reddy. But its success depends upon the team members of committee as it requires a significant effort to work on this issue. **Less formation of Committees:** I think this is one of the biggest challenges which are going to be faced by Indian govt. to form fewer committees. i.e. Ministers in Indian Political System are just focus on setting up new committees even for a very small issue in order to rot the issues i.e. our politicians only know how to delay the process of action and thereafter, making lame excuses rather than providing solutions for a problem i.e. Corruption and black money.

Reduction in the Cost of Compliance and Administration: As we know that the transaction cost associated with compliance and Administration is one of the major disincentives for generation of black money in a very large amount. It includes cost of compliance, administration, maintance of books of accounts etc. which is being borne by the citizens of our country, or we say tax payers who are in turn compelled to evade taxes.

To control corruption: As all know that there is only one major reason behind the generation of black money is – corruption. It is perceived as one of the biggest challenges faced by our country which is almost impossible to counter. As we study above all the factor that leads to generation of black money are directly related to corruption. So to control black money. Therefore at last, I want to say that if govt. really wants to control corruption, then there should be proper implementation of Public Procurement Bill 2012.

To Strengthen the Social Values: I think to control the generation of black money in our economy requires a combined effort by all citizens of a country. Or it needs to be fought by every citizen at various levels which includes political, economical and administrative levels etc. At ethical level, we have to reinforce our moral education in the school curriculum particularly highlighting the ills of black money which in turns leads to tax evasion.

Recommendation And Suggestion

After studying the concept of black money & its various sources of generation in our country, it's time for some Recommendations & Suggestions that may help to control black money in India. The current remedy is demonetarization which is very much effective. Let's see some aspects of demonetarization.

Demonetarization

1. Demonetization is the act of stripping a currency unit of its status as legal tender. Demonetization is necessary whenever there is a change of national currency. Money can be replaced with new currency.
2. The demonetization of the 500 rupee note and the 1,000 rupee note; the two highest currency denominations available in India will likely hit the economy hard in the short term. This move is expected to grind the consumption activity in the Indian economy to a virtual halt. The service sector, which dominates economic activity and involves a sizable chunk of cash transactions, will likely be hit the hardest.
3. The demonetization that has been in effect since November 9 is expected to have a negative impact on inflation. Consumer spending activity fell to a near halt.

- **Loan burden will also fall from this step**

Other recommendations are as follows:

- Our Government should make its foremost objective to control black money in our country.
- E-Governance should be started by the Government i.e. the use of technology be made as far as possible like E Registration with Revenue Authorities, E-Filing of Returns, etc. because more the involvement of human beings, more is involvement of corruption, ultimately generating Black Money.
- Black money revolves around in cash only so the Government should put restriction on cash transactions wherever possible and instead should increase the use of Plastic Money like Debit Cards, Credit Cards, etc. and by other such means.

- Agriculture income should be taxed for those who have both the agricultural as well as non-agricultural income.
- The Government should not give absolute power of work to any one person as it creates monopoly and instead should segregate the work among many persons.
- All the aspects of its generation should be looked into and stopped.
- Competitive bids should be motivated.

Conclusion

This paper presents the different aspects of black money and its relationship with policy and administrative measures in our country. It also reflects the policy and strategies that the Government has been pursuing in the context of recent initiatives, or need to take up in the near future, in order to address the issue of black money and corruption in public life.

There is no doubt that existence of black money has a significant impact on social, economic and political levels of our lives which has a significant effect on the institutions of governance and conduct of public policy in the country. So we can't say that India is a poor nation. Infact, India is amongst the Richest Nations if Stashed Black Money is brought back & converted to White Money and fresh generation of Black Money is put to an end.

References

1. Gupta, S.B. (1982), Monetary Economics-Institutions, Theory & Policy, S.Chand and Company, New Delhi.
2. Ahuja, R. (2007). "Social Problems in India" (2nd Ed). Jaipur: Rawat Publications. Nafees.A.Khan, P.T.Chaudhary, "Black Money: Its Impact on the Indian Economy," Tax Reforms in India (Ed.), Srinawas Publications, Jaipur,pp. 150-155,2003.
3. SukantaSarkar (2010). "The parallel economy in India: Causes, impacts & government initiatives". Economic Journal of Development Issues, Volume 11-12 no.(1-2) p.124-134.
4. businesstoday.intoday.in/story/white_paper_on_black_money_features/1/185177.html_24_jan_2012.
5. currentaffairs.appsc.blogspot.in/2012/05white_paper_on_black_money_a_few_suggestions_should_be_dropp/
6. economictimes.indiatimes.com/opinion/blackmoney_rerouted_intoindia_via_realestate_deals_articles/13386465/ www.financialexpress.com/news/columns_black_money_white_paper/957949/5_june_2012/
7. fimmin.nic.in/reports/whitepaper_black money/2012.pdf.
8. www.indianexpress.com/new/white_paper_on_black_money_soon_no_mps_in_list_of_evaders_pranab/888048
9. www.moneylife.in/article/white_paper_on_black_money_hide_and_i_cant_see_game/25883.html
10. www.studymode.com/subjects/corruptions_and_black_money_page3.html
11. www.swamyassociates.in/swamyuserfiles/file/may%202012/editorial_blackmoney.pdf
12. en.wikipedia.org/wiki/Indian_black_money